Laudator temporis acti

Ünnepi tanulmányok a 65 éves

HORVÁTH ATTILA

tiszteletére

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Laudator temporis acti

Ünnepi tanulmányok
a 65 éves Horváth Attila tiszteletére

Laudator temporis acti

Ünnepi tanulmányok a 65 éves Horváth Attila tiszteletére

Szerkesztette
Barna Attila · Bathó Gábor · Deli Gergely
Peres Zsuzsanna · Pókecz Kovács Attila

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ
Budapest, 2024

A kötet szerzői

Antal Tamás
Auer Ádám
Balogh Elemér
Balogh Judit
Balogh-Békesi Nóra
Bándi Gyula
Bathó Gábor
Beke-Martos Judit
Béli Gábor
Wilhelm Brauneder
Czine Ágnes
Cs. Kiss Lajos
Deli Gergely
Egedy Gergely
Erdős Csaba
Frey Dóra
Fülöp Mihály
Gazdag Ferenc
Gombos Katalin
Gosztonyi Gergely
Halász Iván
Hamza Gábor
Hazafi Áron
Hazafi Zoltán
Heil Kristóf Mihály
Markus Hirte
Homoki-Nagy Mária
Jany János
Günter Jerouschek
Juhász Imre
Juhász Miklós
Kelemen Miklós
Képes György
Képessy Imre
Kevevári István
Kis Norbert
Arnd Koch
Gerald Kohl
Koller Boglárka
Koltay András
Koncz Ibolya Katalin
Koósné Mohácsi Barbara
Korsósné Delacasse Krisztina
Kovács Péter
Lentner Csaba
Martin Löhnig
Magyar Áron
Máthé Gábor
Megyeri-Pálffi Zoltán
Mezey Barna
Nagy Péter
Pálvölgyi Balázs
Papp Tekla
Patyi András
Peres Zsuzsanna
Pétervári Máté
Petrasovszky Anna
Pókecz Kovács Attila
Salamon László
Schanda Balázs
Karl-Heinz Schneider
Schweitzer Gábor
Smuk Péter
Sulyok Tamás
Srđan Šarkić
Szabó István
Szabó Marcel
Szabó Mátyás
Szerencsés Károly
Szigeti Magdolna
Szuromi Szabolcs Anzelm
Tamás András
Jaromír Tauchen
Téglási András
Varga Norbert
Varga Réka
Varga Zs. András
Zachar Péter Krisztián
Zakariás Kinga
Zinner Tibor

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor · Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu, ludovika.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt · Olvasószerkesztők: Bujdosó Hajnalka, Csinta Áron, Draskóczy Piroska, Gergely Zsuzsánna, Nagy Judit, Szabó Ilse · Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt · Korrektorok: Bujdosó Hajnalka, Csinta Áron, György László, Szabó Ilse

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt. · Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_00
ISBN 978-963-653-158-4 (nyomtatott) · ISBN 978-963-653-159-1 (ePDF)

© Szerzők, szerkesztők, 2024
© A kiadó, 2024

Minden jog védve.

Tartalom

LAUDÁCIÓK

Köszöntő
(Sulyok Tamás) | *15*

Horváth Attila 65. születésnapjára
(Varga Réka) | *17*

TANULMÁNYOK

Antal Tamás
Nagy Imre szerepe a 70 éve elfogadott
második tanácstörvény előkészítésében | 21

Auer Ádám
A tilos szerződési klauzula és a polgári jogi kodifikációk | 31

Balogh Elemér
Történeti alkotmány a fiatal Bónis György gondolkodásában | 39

Balogh Judit
A szocializmus sajátos vidéki „kisbíróság-szervezési gyakorlata” –
A Kemecsei Járásbíróság (1952–1956) példája | 47

Balogh-Békesi Nóra
Néhány gondolat a 2024. június 9-én megtartott
főpolgármester-választás margójára | 61

Bándi Gyula
Adalékok az Alkotmánybíróság környezetvédelmi
üzenetéhez – A múlt és a jövő összekapcsolása | 69

Bathó Gábor
A kormány szerkezete és a szovjet típusú diktatúra –
A minisztertanács a Rákosi-korszakban | 79

Beke-Martos Judit
Nemzetközi hatások és a magyar jogfejlődés
a 19. században – sajátosságok és kihívások | 87

Béli Gábor
„Gratiam et misericordiam specialem facimus…" –
Zsigmond király kegyelmezési gyakorlata | 97

Wilhelm Brauneder
Vom Landtag zum Parlament als dem
„schönsten Gebäude der Hauptstadt": Verfassung und Architektur | 107

Czine Ágnes
A személyi szabadsághoz való jog a történeti alkotmány fényében | 119

Cs. Kiss Lajos
A magyar Carl Schmitt-recepció helyzete | 129

Deli Gergely
Megfontolások a condictio természetéről | 135

Egedy Gergely
Metternich és az Európai Unió – Vajon érdemes-e felidéznünk
Metternichet a 21. század első negyedében? | 151

Frey Dóra
Jogfosztás és közigazgatás – A közigazgatási szervezetrendszer
átalakítása a magyarországi németek kitelepítése kapcsán | 159

Fülöp Mihály
„Az orosz medve nem jött be" – Sztálin és a finn fegyverszünet | 169

Gazdag Ferenc
A hármas prioritás relevanciája három évtized után | 181

Gombos Katalin
A szerződési jog közjogi vonatkozásai – Az elmélet és a gyakorlat
találkozása a támogatási szerződés példáján keresztül | 189

Gosztonyi Gergely
Néhány gondolat az ENSZ globális digitális megállapodás kezdeményezéséről | 197

Halász Iván
A szlovák jogi infrastruktúra kialakítására irányuló
törekvések a hosszú 19. században | 205

Hamza Gábor
Kiss Ferenc (Ferenc De Kiss) emlékiratai –
Áttekintés egy eddig ismeretlen, jelentős kordokumentumról | 217

Hazafi Zoltán – Hazafi Áron
A közszolgálat mint pénzügyi befektetés a közép- és újkori Franciaországban | 221

Heil Kristóf Mihály
Néhány apróság a kereskedelmi operátumokról –
A rendszeres bizottságok megyei véleményei (1831–1832) | 235

Markus Hirte
Non iuris neccessitate sed importunitate petentis –
Innozenz III. als Richter und Schlichter im Umfeld der
Besetzung des Erzbistums Esztergom | 243

Homoki-Nagy Mária
Amiről a nők által készített végrendeletek szólnak | 273

Jany János
Teremtésmítosz a perzsa jogban | 281

Günter Jerouschek
Luthers Hexenglaube und die Hexenverfolgung | 289

Juhász Imre
„À la recherche du temps perdu" | 303

Juhász Miklós – Erdős Csaba
A 2021–2022. évi üzemanyagár-maximálás gazdasági versennyel
összefüggő alkotmányossági vetületei | 321

Kelemen Miklós
A „védelmi veszélyhelyzet" (tumultus) mint rendkívüli
állapot a Római Köztársaságban | 333

Képes György
Részvénytársaságok az 1950-es években | 343

Képessy Imre
A „jogi dualizmus" az első Csehszlovák Köztársaság időszakában (1918–1938) | 353

Kevevári István
Marxizmus a marxizmus után –
Adalékok az ideológiák halálának téziséhez | 361

Kis Norbert
Értékmentés másként –
Z generáció és mesterséges intelligencia az egyetemeken | 369

Arnd Koch
Anmerkungen zum Hitler-Prozess (1924) | 379

Gerald Kohl
„Tarnen und Täuschen" in der populären Rechtsliteratur:
Über das Verwischen von Spuren zwischen Österreich
und Ungarn in der Mitte des 19. Jahrhunderts | 387

Koller Boglárka
Európai egységgondolat történelmi távlatban | 397

Koltay András
A szólásszabadság hatálya és a „tettleges véleménynyilvánítás"
az Alkotmánybíróság gyakorlatában | 403

Koncz Ibolya Katalin
Átformálódó szabadalmi jog – Utóhatások és új fejlődési irányok
Magyarországon a második világháború után | 421

Koósné Mohácsi Barbara
Alapelvek a szocialista büntetőeljárási jogban | 431

Korsósné Delacasse Krisztina
Baranya szerb megszállásának első éve
a Pécsi Ügyvédi Kamara iratainak tükrében | 439

Kovács Péter
Nemzetközi jogi összefüggésű fogalmak Werbőczy Tripartitumában | 447

Lentner Csaba
Szemelvény a magyarországi szocialista tervgazdasági rendszerről –
Az új gazdasági mechanizmus szabályozása | 455

Martin Löhnig
„Handelsfrauen": Bemerkungen zur Veränderung der rechtlichen Bedingungen
kaufmännischer Tätigkeit von Frauen im Mitteleuropa des 19. Jahrhunderts | 465

Máthé Gábor
A klasszikus jogállam a nemzetállamban –
Kontra: „az állam nélküli" jog az Európai Unióban | 473

Megyeri-Pálffi Zoltán
Névváltoztató bíróságok és a népköztársasági bírósági szervezet kialakítása (1945–1954) | 483

Mezey Barna
A büntető törvényjavaslat tárgyalásának előzményei az 1843. évi diétán | 491

Nagy Péter
Az osztrák és a magyar házassági jog összeütközése és a magyar Igazságügyminisztérium az 1910-es években | 503

Pálvölgyi Balázs
A föderáció változatai – IV. Károly két javaslata a közép-európai rendezésre (1918–1919) | 511

Papp Tekla
Az öröklési szerződés jellegzetességei az alimentációs jogügyletek között | 519

Patyi András
Szubjektív gondolatok a magyar közigazgatási bíráskodás kudarcairól és jelenlegi helyzetéről | 529

Peres Zsuzsanna
A magyar főnemesség házasságkötési életkora a kora újkorban | 545

Pétervári Máté
Egy nagy reményekkel induló dunavecsei részvénytársaság gyors bukása az első világháború utáni inflációs válság árnyékában | 555

Petrasovszky Anna
A természetjog oktatása Magyarországon – A bölcseleti gyökerektől a jogtudományi megközelítésig | 565

Pókecz Kovács Attila
A huszonhatok (vigintisexviri) kisebb köztársaságkori magisztrátusa az ókori Rómában | 579

Salamon László
Az alkotmány alkotmányossága | 589

Srđan Šarkić
Legal-Historical Analysis of Monk Simeon's Charter Presented to the Monastery of Hilandar | 601

Schanda Balázs
Szegletkő vagy díszítés? – Magyarország keresztény kultúrájának alkotmányos védelme | 609

Karl-Heinz Schneider
Das Privileg Rudolfs I. von 1274 | 619

Schweitzer Gábor
Aki végtelenül sajnálta, hogy 1848-ban nem fogadtak el rendszeres alkotmánytörvényt – Schvarcz Gyula (1838–1900) emlékezete | 631

Smuk Péter
Népfelség és/vagy kompetencia? | 643

Szabó István
Két jogértelmezési probléma a z 1931-es kartelltörvény gyakorlatából | 649

Szabó Marcel
A történeti alkotmány vívmányainak figyelembevehetősége az Alkotmánybíróság uniós joggal kapcsolatos hatásköreinek gyakorlása során | 657

Szabó Mátyás
A közös külügyminiszter nem képes felfogni – Magyarország ingerenciája a Duna-hajózás felett | 665

Szerencsés Károly
Rebellió és tetthazafiság | 673

Szigeti Magdolna
Első lépések a magyarországi demokrácia felé 1989-ben, az 1989-es magyar választási törvényt övező politikai érdekek tükrében | 681

Szuromi Szabolcs Anzelm, O.Praem.
Az állam és az egyház együttműködése Magyarországon 1894 és 1918 között – Kompetenciakörök és intézmények | 689

Tamás András
Alkotmányok | 699

Jaromír Tauchen
Das Oberste Verwaltungsgericht in der Zweiten Tschechoslowakischen Republik | 709

Téglási András – Magyar Áron
Az Aranybullától az Emberi és polgári jogok
nyilatkozatán át a Lánchíd-törvényig –
Szemelvények a tulajdonhoz való alapjog témaköréből | 723

Varga Norbert
A kartellszerződések célja a
két világháború közötti időszakban Magyarországon | 731

Varga Réka
„Magyarország elfogadja a nemzetközi jog
általánosan elismert szabályait" | 741

Varga Zs. András
Bírósági reformok –
A törvényességi óvástól
a korlátozott precedensrendszerig | 751

Zachar Péter Krisztián
A Hivatásszervezet társadalmi
államreform-víziója (1931–1945) | 759

Zakariás Kinga
A közösségek méltóságának védelme a gyűlöletbeszéddel szemben
az Alkotmánybíróság gyakorlatában –
különös tekintettel a vallási közösségek védelmére | 771

Zinner Tibor
Adalékok az öt semmisségi törvényhez | 783

MELLÉKLET

A kötet szerzői | 795

Laudációk

Köszöntő

Tisztelt Professzor Úr!

Széchenyi István a *Hitel* című művének előszavában úgy fogalmazott: „Én azt szeretem hinni: minden jobb lelkű ember bizonyos vágyást hordoz szívében – habár sejtetlen is –: magán, felebarátin s mindenen, ami őt környezi, szüntelen javítani. Ezen a tökéletesbhez ellenállhatatlan vonzódás legszebb tulajdona az emberi léleknek."

A *Hitel* preambuluma, akárcsak az Alaptörvényé, hitvallás. Szándékokról, irányultságról, reményről és lehetőségekről szól. Előretekint, és megjelöli a forrást. Széchenyi e néhány gondolata a Magyarországért, a magyar nemzetért való tenni akarás deklarációja. Ezt tükrözi a *Hitel* előszavára rímelő zárómondata is: „Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: *lesz!*"

A legnagyobb magyar fenti *credóját* sokan magunkénak érezzük. Hiteles képviseletére azonban elsők között éppen az az ember hivatott, aki kutatóként ismeri a magyar múltunkat meghatározó történések és a nemzeti önazonosságunkat formáló gondolatok mélységeit, aki egyetemi tanárként évtizedek óta szemléletet és tartást ad a joghallgatók nemzedékeinek, aki jogászként és alkotmánybíróként érvényesíti Magyarország Alaptörvényének rendelkezéseit és szellemiségét.

Eddigi tudományos munkásságod nagyrabecsüléséül, 65. születésnapod alkalmából fogadd szeretettel az ünnepnapra elkészített tanulmánykötetet. További sikeres munkát, jó egészséget és sok örömöt kívánok!

Sulyok Tamás
Magyarország köztársasági elnöke

Horváth Attila 65. születésnapjára

1995-ös tanév kezdete, ELTE ÁJK, elsőéves tárgyfelvétel. Mi, gólyák, kérdezzük a felsőbb évesektől, hogy milyen speckollt érdemes felvenni.

„A szovjet típusú diktatúrákat mindenképpen! Fiatal oktató tanítja, nagyon jó fej, remek sztorijai vannak, baromira ért hozzá, mindent tud erről a korszakról!"

Fel is vesszük, jó sokan, és tátva marad a szánk. Berobban a fiatal (szerintünk nálunk alig idősebb) oktató, és az egész félév alatt azt érzem, hogy na igen, jól döntöttem a jogi pálya mellett. Engem ez a korszak amúgy is érdekel, a családom miatt is érint, és bár a jogról akkor még nem sok fogalmam van, de érzem, hogy itt, ezen az órán betekintést kapok egy olyan korszakba, amely meghatározza nemcsak a szüleink életét, de társadalmunkat, jogrendszerünket, gondolkodásunkat – mindössze öt évvel a rendszerváltozás után. Ezért érdemes jogot tanulni.

2024 ősze, az Alkotmánybíróság teljes ülése. Valamilyen ügy kapcsán rövid jogtörténeti előadást kapunk bírótársunktól, ugyanazzal a hévvel, humorral, tudással. Elsősorban az ő nevéhez fűződik a történeti alkotmány vívmányainak megjelenítése az alkotmánybírósági határozatokban, annak tudatosítása, hogy alkotmányunk nem a semmiből jött, és nem is egyszeri jogalkotói aktus, hanem sok száz éves jogfejlődés eredménye. Mindig hangsúlyozza, hogy legyünk büszkék erre a hagyományra.

A két időpont között megannyi kapcsolódási pontom és találkozásom volt Horváth Attila professzor úrral, sőt, a sors úgy hozta, hogy nemcsak én, hanem családom két tagja is élvezhette kollégaként társaságát az ELTE-n és a Pázmányon. Úgyhogy mondhatjuk, hogy nemcsak mi, de a családjaink is összekötődtek. Horváth Attila ez idő alatt semmit nem öregedett, lelkesedése, energiája mit sem csökkent, sőt nőtt is, már ha ez lehetséges. A Pázmányon zeneszalont indít, ahol kiválóan ötvöz jogi témákat zenével, mindenben keresi a metszetet: szépirodalom, festészet, költészet és persze a jog. A Nemzeti Közszolgálati Egyetemen fáradhatatlanul tanít, kreatívabbnál kreatívabb órákat és foglalkozásokat talál ki a hallgatóknak, jogi érveléstant tanít *nem jogász* hallgatóknak, és pázmányos körmondatokat olvastat fel velük színházi előadásként úgy, hogy közben az órát élvezik (!), sőt, rajonganak érte. Riportokat ad jogi témákban közérthetően és nagyon élvezhetően. Gyakorlatilag bármilyen jogi témához hozzá tud szólni úgy, hogy a rendszert, a hátteret, a múltat és a jövőt

láttatja benne. Mindenki számára érthető, élvezetes és izgalmas, amit mond. Mindenről tud egy sztorit, egy viccet. Sosem kérkedésből, hanem egyszerűen a köz gazdagítására.

Horváth Attila egyszeri, megismételhetetlen jelenség. Nagy szerencse ilyen kollégát magunk mellett tudni. Mindig kedves, mindig segítőkész. Akármilyen magas pozícióban van, ugyanolyan közvetlen és szerény marad. Az NKE-n egyszer egy konferencia elején (tudtomon kívül) vele, az alkotmánybíróval és tanszékvezetővel olvastatták fel a kötelező adatvédelmi tájékoztatót. Attila ennek zokszó nélkül eleget tett. Kollégáival, a fiatalabbakkal is kifejezetten előzékeny, segíti őket pályájukban, előrehaladásukban. A hallgatókat nagyon kedveli, és ők viszontkedvelik. A Balaton-parti nyári egyetemre vitorlással érkezik, hiszen profi vitorlázó. Nyilván rögtön a hallgatók kedvence lesz. Nem tudnék ideálisabb oktatót említeni.

A szovjet típusú diktatúrák kutatása, elemzése, a múlt feltárása Magyarország számára történelmi sajátosságai miatt különösen fontos. A mai egyetemi hallgatók számára mindez távoli történelem, amelyben már szüleik sem voltak közvetlenül érintve. Épp ezért különösen fontos, hogy hallgatóink erről a korszakról halljanak, érezzék a kommunista diktatúra mindennapjainak nyomasztását, a koncepciós eljárások abszurditását, a rendszer romlottságát. Horváth Attila olyan mély összefüggésekben tárta fel és látja, láttatja ezt a korszakot a hazai jog- és történelemtudományban, hogy munkássága megkerülhetetlen, nélküle nem értenénk így a történelem ezen évtizedeit.

Tisztelt Professzor Úr, kedves Attila, ez alkalommal neked is és magunknak is kívánok valamit. Neked azt, hogy ugyanilyen jókedvvel, energiával, egészségben és örömmel, szerető családod körében folytasd azt a fontos munkát, amelyet megkezdtél. Magunknak pedig azt, hogy még sokáig, nagyon sokáig élvezhessük szakmai munkád gyümölcsét, emberi társaságod, a vicceket, a történeteket, hogy Jobbágyi tanár úr hogyan járt a sáros nadrágjával Csíksomlyón, vagy Kádár mit mondott valahol valamelyik pártgyűlésen.

Isten éltessen még nagyon sokáig!

Sok szeretettel,

Varga Réka
egykori tanítvány
NKE ÁNTK dékán és kolléga
alkotmánybíró-társ, az Alkotmánybíróság elnökhelyettese

Tanulmányok

Antal Tamás

Nagy Imre szerepe a 70 éve elfogadott második tanácstörvény előkészítésében

A magyarországi szovjet típusú tanácsrendszer történetének lényeges állomása volt az 1954. év, mert – négy évvel az első után (1950. évi I. tv.)[1] – új törvényt alkotott róla az országgyűlés. A második tanácstörvény előkészítésével összefüggésben a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei és hozzá csatolt iratai alapján – kifejezetten az e jogszabályra vonatkozó napirendi pontok előtt – már többször is foglalkoztak a jövendő tanácsi választások kérdésével a pártvezetésben.[2] Magával a tanácstörvénnyel összefüggésben az 1954. június 30-i ülésen merült fel érdekesség: egy „szigorúan bizalmas" minősítésű határozat elfogadása, amely a tanácsválasztások alapelveiről rendelkezett.[3]

Ebben elvi éllel rögzítették – utalva az „osztályharc kiéleződése" marxi tételre[4] –, hogy a helyi tanácsok választása folyamán jelöltek csak az újjászervezett társadalmi fedőszerv, a Hazafias Népfront[5] jelöltjei lehettek. A megyei, járási és városi pártbizottságoknak az illetékes végrehajtó bizottság tett javaslatot arra, hogy a megbízatásukat töltő tanácstagok közül kik voltak alkalmasak továbbra is a feladatra. A többi küldött helyére a társadalmi szervezetek (szakszervezetek, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a Szabadságharcos Szövetség) vezetőségétől, az üzemek, állami gazdaságok, hivatalok, termelőszövetkezetek, gépállomások pártszervezeteitől és a termelési bizottságoktól kellett javaslatokat kérni. A legalkalmasabbak kiválasztása után volt szükséges megszervezni a jelölőgyűléseket, „és megfelelő politikai előkészítő munkával gondoskodni arról, hogy ezek a gyűlések a kiválasztott személyeket javasolják a Népfrontnak elfogadásra". Majd az ekként elfogadott káderekét a népfront saját jelöltjeiként kellett az adott választókerületi választási bizottsághoz bejelenteni.[6]

1 Horváth 2024: 535–537; Antal 2020; Beér 1962: 151–170.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), MDP iratok. 276. f. 53. cs. 183. ő. e. (1954. június 30.) 2–4; 187. ő. e. (1954. július 28.) 3–4; 188. ő. e. (1954. augusztus 4.) 4; 199. ő. e. (1954. szeptember 8.) 4–5.

3 MNL OL, MDP 276. f. 53. cs. 183. ő. e. *Határozat az 1954. évi tanácsválasztások alapelveire,* 1–7.

4 Vö. Marx–Engels 1888: 7–8, 28–29.

5 Lásd a népfront tagszervezeteit 1954-ben: Kállai–Szabó 1977: 186–188.

6 MNL OL, MDP 276. f. 53. cs. 183. ő. e. *Határozat az 1954. évi tanácsválasztások alapelveire,* 2.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_01

A tanácsok összetételére vonatkozóan a következő elveket állították fel: a megyei és a járási tanácsokban növelni kellett a munkásosztály súlyát, emellett a tsz-tagokat, a szegény- és középparasztokat, valamint az értelmiséget is megfelelő képviselethez volt célszerű juttatni. A városi tanácsokban is növelni szándékozták a munkásosztály és az értelmiségiek arányát, mondván: „az eddiginél bátrabban kell a középrétegeket bevonni a tanácsok munkájába". A községekben a tanácstagok többségét a tsz-tagokból és a szegényparasztságból kívánták kiállítani, de a helyi munkásosztályt és a falusi értelmiséget szintén beemelni tervezték. Azonban mindenképp törekedni akartak arra, hogy az új tanácsok tagjainak legalább fele az 1950-ben választott személyek közül kerüljön ki. A fenti arányokon belül elsődlegesen a kitüntetetteket, a kiváló dolgozókat, a termelési bizottsági tagokat, az állandó bizottsági tagokat és az „aktívákat" kellett figyelembe venni.[7]

Döntöttek arról is, hogy az országgyűlésnek legkésőbb szeptember 10-ig el kell fogadnia a tanácstörvény módosításáról vagy egy új tanácstörvényről szóló jogszabályt. Eszerint 1954. június 30-án még nem volt benne biztos a Politikai Bizottság sem, hogy lesz-e formailag újabb, a helyi tanácsokról rendelkező törvény, de ha igen, azt a nyilvánosság elé akarták vinni, s felette *társadalmi vitát* rendezni.[8]

Az augusztus 4-i politikai bizottsági ülésen végül napirendre került a törvénytervezet, amely új szövegezésben, az előzőnél részletesebben szabályozta a helyi tanácsok intézményeit. Az előadói teendőket Apró Antal, akkor a minisztertanács elnökhelyettese látta el. Bevezetőjében elmondta, hogy a tervezet előkészítése hónapok óta folyt már, és a III. pártkongresszus (1954. május 24–30.) útmutatásai és határozatai szerint készült el.[9] A törvényt lényegében újnak minősítette, legalábbis annyiban, hogy szövegezői a pártkongresszuson felvetett hiányosságokat, szervezeti kérdéseket és bírálatokat is figyelembe vették. Új elemként említette a helyi tanácsok és a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, valamint a minisztertanács viszonyának részletes rendezését, a népfronttal kapcsolatos és a tanácsüléssel összefüggő feladatok részletezését. Az 1950. évi törvényből 6-7 olyan szakaszt tartottak meg, amelyen nem kellett érdemben változtatni.[10] A részletekbe menő további megbeszélésen Keleti Ferenc, Gerő Ernő, Halász József, Erdei Ferenc, Varga András és Rákosi Mátyás PB-tagok

7 MNL OL, MDP 276. f. 53. cs. 183. ő. e. *Határozat az 1954. évi tanácsválasztások alapelveire,* 3.

8 MNL OL, MDP 276. f. 53. cs. 183. ő. e. *Határozat az 1954. évi tanácsválasztások alapelveire,* 7.

9 MNL OL, MDP 276. f. 53. cs. 175. ő. e. (1954. május 19.) Az MDP III. kongresszusa „Az államigazgatás és a helyi tanácsok" című második napirendi pontjának beszédtervezete (63), valamint *Tézis-tervezet* az MDP III. kongresszusának „Az államigazgatás és a helyi tanácsok" című második napirendi pontjához (53). Mindkét dokumentum Nagy Imre részére készült. Lásd még Beér 1962: 225–227.

10 MNL OL, MDP 276. f. 53. cs. 188. ő. e. (1954. augusztus 4.) 2; valamint *Hozzászólások a helyi tanácsokról szóló törvénytervezethez,* 1.

szólaltak fel.[11] Ezek eredményeként a tervezet szövegét számos ponton módosították. Ami a legérdekesebb ezek közül, hogy a „népköztársasági város" kifejezést nem helyeselték, így később ennek helyére került a „megyei jogú város" elnevezés (2. §). Ugyanakkor szintén érdekesség, hogy a tervezetben még szereplő „tanácsrendszer" szót teljesen elhagyták.[12]

1954. augusztus 14-én a Politikai Bizottság tagjai már a törvénytervezet nyilvános (társadalmi) vitájáról határoztak. Ennek fő célkitűzése az volt, hogy a helyi tanácsok és a tömegek közötti kapcsolatot megerősítsék, s a tanácsi munkát élénkítsék. A társadalmi vitában törekedni kellett arra, hogy ne csupán a tervezetről legyen szó, hanem a helyi tanácsok addigi munkájáról is. Az elhangzó javaslatokat és bírálatokat összegyűjteni és a megfelelő szervekhez eljuttatni tervezték, mi több: két héten belül elvileg minden javaslattevőnek érdemi választ kellett küldeni. Ugyanakkor fel szándékoztak lépni azon „funkcionáriusok" ellen, akik közömbösséget vagy passzivitást mutattak a bírálatokkal szemben. Természetesen megjegyezték, hogy „a tanácstörvény vitájánál számolni kell az ellenség tevékenységével" is, ezért a „demagógokat" fel kellett térképezni és nyilvánosan tetten érni tevékenységük közben. A vitára egyébként a nyomtatott sajtót és a rádiót kívánták elsődlegesen felhasználni, valamint a lakó-, utca- és falugyűléseket (későbbi kifejezéssel: tanácskozási központokat), továbbá az üzemeket, a tömegszervezeteket, a termelőszövetkezeteket és a termelési bizottságokat is. A vitákat a tanácsok vezetői voltak kötelesek megszervezni, majd azokról beszámolni a pártnak. A Politikai Bizottság szerint azonban mindenkor ügyelni kellett arra, hogy a vita az új törvénytervezet körül folyjék, s a rendezendő gyűlések ne váljanak panasznapokká, valamint „az ellenséges elemek ne tudják azokat felhasználni" saját céljaikra.[13]

A törvény tervezetét végül augusztus 19-én tette közzé a Hazafias Népfront Országos Előkészítő Bizottsága a médián keresztül és külön kiadványok formájában. Beér János szerint összesen 40 ezerre volt tehető az ezzel kapcsolatos lakossági viták száma, az összes résztvevőé pedig „kereken" 750 ezerre; a felszólalások száma szerinte meghaladta a 80 ezret, a javaslatoké pedig a 13 ezret.[14] Ennek ellenére a minisztertanács elé beterjesztett szövegben – a számos stiláris jellegű finomítás és pontosítás mellett – az eredetihez képest aránylag csak kevés lényegi módosítás szerepelt (a részletes vizsgálat a terjedelmi lehetőségeket itt meghaladja).

A minisztertanács[15] 1954. szeptember 16-i ülésén Nagy Imre elnökletével tárgyalta a tanácsokról szóló tervezetet, valamint a választójogi és az alkotmánymódosítást tartalmazó

11 *Hozzászólások a helyi tanácsokról szóló törvénytervezethez*, 1–8.

12 *Hozzászólások a helyi tanácsokról szóló törvénytervezethez* (1954. augusztus 4.), 3–4.

13 MNL OL, MDP 276. f. 53. cs. 190. ő. e. (1954. augusztus 18.) 3; valamint *Tájékoztató a pártbizottságok és a tömegszervezeti vezetők számára a tanácstörvény-tervezet nyilvános vitájáról* (1954. augusztus 17.), 1–3.

14 Beér 1962: 227–323; 1961.

15 Horváth 2022.

törvénytervezeteket is. A tanácstörvény előadója Erdei Ferenc igazságügy-miniszter volt, aki ismertette az előkészítő társadalmi és szakmai viták eredményét; beszámolt arról, hogy szeptember 13-i keltezéssel ezek alapján egy kiegészítő tervezetet is összeállíttatott, valamint a Budapest Városi Tanács végrehajtó bizottságának észrevételeit külön is mellékelte. Az általa is javasolt módosítások közül kiemelte a városok nevének jogi megjelölésére vonatkozó új megoldásokat (megyei jogú város, járási jogú város, járási város), a községi tanácsok ülésezése körüli nézetkülönbségek feloldását (havonta vagy kéthavonta történjék), a szakigazgatási szervek vezetőinek kinevezésével kapcsolatos elvi kérdéseket (a szakminiszter javaslata alapján vagy annak hozzájárulásával), valamint szorgalmazta, hogy az államhatalmi szervek mellett a minisztertanácsot is fel kellene venni azon szervek közé, amelyek a járásokkal vagy községekkel közvetlenül foglalkozhatnak.[16]

Beér János a népfront előkészítő bizottsága útján beérkezett javaslatokkal kapcsolatban mondott el különböző észrevételeket aszerint, hogy közülük melyek relevánsak, és melyek azok, amelyek „a tanácsrendszer jellegével ellenkeznek vagy olyan követelmények, melyek megoldhatatlanok". Ezekből érdemes kiemelni azt a *de lege ferenda* elgondolást, mi szerint a tanács tagjainak „bizonyos béke-bírói joga" is legyen, mivel erre igény merült fel a választók körében. A részleteiről azonban nem szólt, csupán annyit jegyzett meg: az országgyűlés térjen vissza erre a felvetésre.[17] (Nem tért vissza.)

Az ülésen szintén részt vevő szegedi vb-elnök, Dénes Leó[18] a tanácsok és a vállalataik egymáshoz való viszonyának szabályozását, a tanácstagoknak a szakigazgatási szervek feletti ellenőrzési jogát, a szakigazgatási szervek havonkénti értekezleteit és a főkönyvelő kinevezésének módját hiányolta a tervezetből, s indítványozta ezen tárgykörök beemelését a törvény végső szövegébe.[19]

A vitához a továbbiakban szinte minden, az ülésen megjelent személy hozzászólt, kisebb-nagyobb változtatásokat ajánlva. Ezek részletezése nélkül e helyütt azon kérdéseket emeljük ki, amelyeket Nagy Imre miniszterelnök az összefoglaló beszédében érintett:

1. Fontosnak tartotta a tanácsülések vezetésének módját, vagyis, hogy ne *ipso iure* a vb-elnök, hanem egy esetenként választott tag végezze azt.
2. A vb elnökének megválasztását egyébként ő magára a végrehajtó bizottságra kívánta bízni, nem a tanács testületére.
3. Az állandó bizottságok joghelyzetére vonatkozóan azt hozta javaslatba, hogy azok a tanács megbízatásának eltelte után is működjenek mindaddig, amíg az új

16 MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1954. szeptember 16. (533. szám), 14–15.
17 MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1954. szeptember 16. (533. szám), 19–20.
18 Antalffy–Kanyó–Rácz 1987: 100.
19 MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1954. szeptember 16. (533. szám), 20–21.

állandó bizottságok megalakulnak, s mindezt végrehajtási rendeletben szabályozzák részletesen.

4. A tanácsrendeletek hatálybalépésével összefüggő felsőbb szerv általi jóváhagyás tekintetében a 15 napos határidőt tartotta észszerűnek.
5. A községi végrehajtó bizottsági tagok számát minimum ötre javasolta emelni a tervezetben szereplő három helyett.
6. Az egyes várostípusok elnevezésének meghatározását a szöveget gondozó bizottságra kívánta bízni.
7. A tanácsok hatáskörének felsorolását tekintve nem vélte helyesnek a taxatív megoldást, némely kiegészítéseket – főként a város- és községgazdálkodást, az állampolgári kötelességek teljesítésének előmozdítását és a lakosság érdekeinek szolgálatát – azonban ő is támogatta.
8. Az összeférhetetlenségi szabályokra nézve úgy gondolta, azokra legalább utalni kellene a törvényben, ha más jogi normák tartalmazzák is őket.
9. A nem tanácsi szervek beszámoltatásának rendszerességére nézve a negyedévenkéntiséget ajánlotta.
10. Helyesnek tartotta ugyanakkor a tanácstagok eskütételi kötelezettségét és a működési területükön való ingyenes közlekedésük lehetőségét is.
11. A községi vb-ülések időpontja tekintetében a havonkénti ülésezés mellett tört lándzsát a tervezetben szereplő kéthavonkénti megfogalmazással szemben.
12. Arra az esetre, ha a tanácsülés nem volna határozatképes, indítványozta, hogy azt nyolc napon belülre kelljen újból összehívni, s az utóbbi ülés a megjelent tagok számától függetlenül határozatképesnek minősüljön.
13. Lényeges kiegészítésként a nemzetiségek egyenjogúságának és kulturális fejlődésének támogatását is felvenni szorgalmazta a tervezet szövegébe.
14. Ellenezte viszont a vb hatáskörének olyan mérvű kibővítését, amelyet az 1950. évi tanácstörvény is tartalmazott, s amely lehetővé tette a végrehajtó bizottság számára a tanács testületének generális helyettesítését két ülés között.[20]

A minisztertanács konkrét határozatai ugyan nem állnak rendelkezésünkre, azonban e nélkül is felhívjuk a figyelmet arra, hogy az országgyűlés elé beterjesztett javaslat szövege a miniszterelnök által támogatott módosításoknak csak kisebb részét tartalmazta, ellenben a javaslat tárgyalása közben a kihagyott kérdések szinte kivétel nélkül előkerültek képviselői módosító indítványok formájában. Ez az egyezőség nyilvánvalóan nem volt véletlen.

[20] MNL OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1954. szeptember 16. (533. szám), 27–31.

A második tanácstörvény javaslatát – illetve az azzal összefüggő alkotmánymódosító és a helyi tanácsok tagjainak választásáról szóló törvényjavaslatokat – személyesen Nagy Imre miniszterelnök terjesztette az országgyűlés elé 1954. szeptember 20-án, nem pedig a tárgy szerint illetékes Piros László belügyminiszter.[21] A tanácsokról rendelkező szövegezés a jogi bizottsághoz került, amelynek előadója – miként az 1950. évi I. tv. esetében – ezúttal is Pongrácz Kálmán budapesti vb-elnök volt.[22] A bizottsági jelentés azonban nem található meg az országgyűlési irományok vonatkozó kötetében – csupán a javaslat beterjesztett szövege[23] –, ezért annak tartalmát az előadói felszólalásból rekonstruálhatjuk. Ebből kiderül, hogy a szöveget szakértők bevonásával vizsgálták, és különböző módosításokat is ejtettek rajta – a dátumokból következtethetően mindezt egyetlen nap alatt. A jogi bizottság a törvényjavaslatot egy új szakasszal egészítette ki, amely tovább részletezte Budapest megkülönböztetett helyzetét azzal, hogy a fővárosi jellegből fakadó követelményeket mind szervezeti és hatásköri, mind gazdasági és költségvetési szempontból kiemelten rendelte figyelembe venni. Egyúttal a bizottság javasolta a hatályba léptető rendelkezések pontosítását akként, hogy a törvény már a kihirdetése napjától legyen alkalmazandó függetlenül a később kibocsátandó végrehajtási rendeletektől.

Az országgyűlési plenáris vita már szeptember 21-én elkezdődött. Pongrácz az első felszólalóként a tanácsok négy évének mérlegével kezdte a beszédét, amelyben elismerte ugyan, hogy az első tanácstörvényt az élet több vonatkozásban túlhaladta, de a tanácsokat ezzel együtt is a legmagasabb rendű helyi igazgatási és képviseleti szerveknek tekintette – ahogyan a hivatalos államjogi álláspont mondta.[24] A törvény előkészítésére térve kiemelte a lakosság aktivitását és mozgósítását, amely a társadalmi vitában öltött testet: „a lakóterületeken, az üzemekben, a termelőszövetkezetekben kisgyűléseket szerveztek, hogy nyilvánosan vitassák meg jogalkotásunknak ezt az új, fontos vívmányát. De megvitatták a törvénytervezetet és elküldték javaslataikat az egyetemek, főiskolák és különböző szervezetek is." Ennek alapján örömmel jelentette ki: „teljes joggal megállapíthatjuk, hogy a dolgozó nép közvetlenül gyakorolta törvényhozói, államhatalmi feladatát".[25]

Elismerte, az előző törvényben voltak hibák: például az, hogy a tanácsok működésükben nem az országgyűlésnek vagy az elnöki tanácsnak, hanem az államigazgatási szerveknek, végső fokon a minisztertanácsnak voltak alárendelve.[26]

21 *Az Országgyűlés naplója*. 1953–1958. 11. ülés. 452–453. hasáb.

22 Varga 1998, különösen: 245, Pongrácz Kálmán prozopográfiája: 336.

23 *Az Országgyűlés irományai*. 1953–1958. 13. sz. 207–225.

24 Részletesen lásd Beér–Kovács–Szamel 1964: 200–219; Szamel 1964; Kovács 1962: 384–385; Beér 1960; 1951.

25 *Az Országgyűlés naplója*. 1953–1958. 12. ülés. 461–463. hasáb. Lásd még Pongrácz 1954.

26 Horváth 2010, különösen: 361–363.

> „Ezzel nem csak azt a hibát követtük el, hogy megsértettük a szocialista államszervezés egyik fontos elvét, amely a hatalmi szerveket az igazgatási szervek fölé helyezi, de csorbát ejtettünk a tanácsoknak mint a hatalom szerveinek tekintélyén, megszorítottuk a tanácsok hatalmi körét. Ennek következménye, hogy tanácsaink államhatalmi tevékenységét egyes minisztériumoknak a szocialista állam működési elvét gyakran sértő intézkedései zavarják."

Így fogalmazott az előadó, s ez olyan kijelentés volt, amely négy évvel korábban biztosan nem hangozhatott volna el. Tovább fejtegetve hozzátette azt is, hogy némely államigazgatási szervek a választott hatalmi szerveknek adtak utasítást, ami nyilvánvalóan helytelen volt. Az új javaslat alapján azonban a tanácsoknak csak a felsőbb államhatalmi szervekhez kellett igazodniuk: az országgyűléshez és az elnöki tanácshoz.[27] A valóságban azonban továbbra is a minisztertanács irányító funkciója jutott érvényre a végrehajtó bizottságokon keresztül – miként később ez el is hangzott. Pongrácz hiányosnak értékelte az állandó bizottságok tevékenységében addig elért eredményeket: sok helyen e bizottságok tagjait a hivatali munka elvégzésére használták fel, és egyébként sem volt pontosan meghatározott a hivatali szervezethez való kapcsolatuk. A tagok sokszor nem ismerték azt a munkaterületet, amely a bizottság hatásköréhez illeszkedett. Ezen anomáliákat elhárítandó a javaslat nagy hangsúlyt fektetett a – modern kifejezéssel élve – komitológiára is.[28]

A vita érdemi részét itt mellőzve[29] annyit jegyzünk meg, hogy a felszólalók által tett számos kritikai észrevétel lehetősége – még ha egy előre pontosan elkészített forgatókönyv alapján és nyilvánvalóan egyeztetett szövegekkel történt is – bizonysága volt a Nagy Imre által képviselt, de egyelőre meg nem valósítható új politikai iránynak: demokratikus jellegű hagyományokkal és gyakorlattal tenni emberarcúvá a magyar népi demokráciát. Rainer M. János mindezt így foglalta össze:

> „Az átmenet humanizálása az adott helyzetben *post festa*, az amnesztia, az életszínvonal-politika, a gazdasági prioritások megváltoztatása formájában jelent meg. A társadalmi együttműködés elve a parasztság terheinek csökkentésében, magántulajdona legalább részleges szabadságának érvényesítésében. A negyvenes évek óta lezajlott gyors változásokat azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Nagynak 1954 tavaszán nem sikerült a társadalmi kooperáció és a képviselet intézményesítése, sem valamiféle részleges többpártrendszer, sem a népfrontmozgalom keretében."[30]

27 *Az Országgyűlés naplója*. 1953–1958. 12. ülés. 463–464. hasáb.
28 *Az Országgyűlés naplója*. 1953–1958. 12. ülés. 465–466. hasáb.
29 Részletesen bemutatja Antal 2009: 57–67.
30 Rainer M. 2016: 101.

Azonban a lakosság bevonása a magyar tanácsrendszer közjogi finomításába egyfajta társadalmi vita formájában[31] egyértelműen az említett, 1953 júniusától 1954 nyaráig terjedő törekvései részének tekinthető. Ugyanakkor hozzá kell tenni: határozottan állást foglalt a szocializmus további építése mellett is, de önálló nemzetállami keretek között, a nemzeti függetlenség épen tartásával, szemben a szovjet birodalmi politikával és a sztálinizmussal.

Mindez valahol tükröződött Erdei Ferenc igazságügy-miniszter záróbeszédében is. Ennek első részében arról a „valóságos tömegmozgalomról" szólt, amely a tervezet megvitatása körül bontakozott ki. Megállapította, hogy a (szerinte) 80 ezret meghaladó felszólalások túlnyomó többsége üdvözölte a törvénytervezetet, ugyanakkor a gyűlések és az elhangzott vélemények egyben sokoldalúak, gazdagok és érdemben is figyelemre méltók voltak. Ezek közül kiemelte azon indítványokat, amelyek szorgalmazták a tanácstagok anyagi, büntetőjogi és fegyelmi felelősségének megteremtését. Ezt végül nem vették fel a javaslatba, hiszen a tanács választott szerv, tagjai nem álltak olyan jogviszonyban, amely fegyelmi felelősségre vonást vethetett volna fel, ugyanakkor a másik oldalon rendelkezésre állt a visszahívás joga. A végrehajtó bizottságok tagjaira nézve azonban fennállt a fokozott (de nem fegyelmi) felelősség, ezt fejezte ki az eskütételi kötelezettségük is.

A felsőbb szintű tanácsok határozatokat megváltoztató jogát sokan opponálták, mivel ez gátolta a tanácsi önállóságot. A miniszter kénytelen volt elismerni ennek igazságtartalmát, mégis kényszerűen a rendszer fenntartása mellett érvelt. Mivel tudósként jól tudta, hogy valóban hatékony érveket nem hozhat fel, a demokratikus centralizmus sokat emlegetett elvébe[32] fogódzkodva azt hirdette, hogy a helytelen vagy törvényellenes helyi határozat megsemmisíthetősége mégis helyeselni való, mivel csak így illeszkedhetnek megfelelően a tanácsok az államhatalom egységébe.[33] A vb-titkári tisztség betöltésének végzettséghez való kötését elvben helyeselte, azonban a gyakorlatra kívánta hagyni ennek érvényesítését.[34]

Sokan javasolták, hogy tanácstagokká, valamint vb-elnökökké csak rezidens személyeket lehessen megválasztani. Ezt a kezdeményezést Erdei figyelemre méltónak találta, azonban normatív módon való rögzítését mégsem tartotta szerencsésnek, mivel ezzel a kedvező esetek, káderek elől is elvennék a lehetőséget. A visszahívás jogának pontosítását és részletezését is többen kívánták, ezek végül a szintén napirenden lévő választási törvénybe kerültek be.

31 Vö. Szentpéteri 1965: 443–445. (A szerző itt bemutatja azon lehetőségeket, amelyek elméletben a közvetlen hatalomgyakorlás társadalmi és jogi eszközei voltak a szocialista közjogi gondolkodásban.)

32 Biernacki–Antal 2020: 5–7, 10–16.

33 Ez valójában valamennyi európai népi demokratikus jogrendszer közös jellemzője volt. Részletesen Antal 2009: 20–26, 28; Bihari 1963: 228–231.

34 *Az Országgyűlés naplója*. 1953–1958. 13. ülés. 543–545. hasáb; valamint Erdei 1954.

Létezett ugyanakkor számos olyan javaslat, amelyeket a népfront előkészítő bizottsága és a minisztertanács is „megfogadott". Ilyen volt például a tanács hatáskörének szabatosabb megfogalmazása, abban a helyi jellegű feladatokra történő utalás, az állami és társadalmi szervek azon kötelessége, hogy segítsék a tanácstagok munkáját, valamint a nem tanácsi szervek és a tanács közötti szorosabb kapcsolat kialakítása, amely értekezletek formájában valósulhat meg. Erdei méltatta a képviselőtársak indítványait is, és valamennyit elfogadásra ajánlotta.[35]

A képviselők az előterjesztett módosításokkal természetesen elfogadták a javaslatot. A vitához hasonlóan a szavazás ezúttal is egységesen zajlott, *en bloc* egyetlen olvasatban, nem oszlott általános és részletes vitára vagy részre. A jogszabályt szeptember 25-én hirdették ki mint az 1954. évi X. törvényt,[36] amely 1971-ig, a harmadik tanácstörvényig állt hatályban.

Nagy Imre ebben való szerepvállalása összességében beleillik az első miniszterelnöksége idejéről kialakult mai képbe: a „júniusi út" eszméjébe, amelyet a sztálini módszerrel szemben törekedett megvalósítani az 1953 és 1955 közötti időszakban, amikor a desztalinizáció útja még a Szovjetunióban sem dőlt el egyértelműen. „A népek és országok a szocializmust is csak úgy hajlandók elfogadni, ha az biztosítja, vagy meghozza nemzeti függetlenségüket, szuverenitásukat, egyenjogúságukat. A magyar tragédiának az a lényege, hogy a szocializmus és a nemzeti függetlenség eszméje szembekerültek egymással" – írta később a snagovi jegyzeteiben. E felismeréssel – legalábbis szándékai szerint – teremthette volna meg a hazai társadalmi-politikai realitás és a szocializmus mint „történetfilozófiai remény" közti sajátos átmenetet.[37]

Irodalom- és forrásjegyzék

Antal Tamás (2009): *A tanácsrendszer és jogintézményei Szegeden (1950–1990). Szervezeti és működési alapvetések.* Szeged: Csongrád Megyei Levéltár. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/CSOM_Dae_26/?pg=0&layout=s

Antal Tamás (2020): 70 éve jött létre az első tanácstörvény Magyarországon. *Új Magyar Közigazgatás,* 13(2), 60–67.

Antalffy György – Kanyó Ferenc – Rácz János (1987): *A munkásmozgalom Csongrád megyei harcosainak életrajzi lexikona.* Szeged: MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága.

Az Országgyűlés irományai. (Hiteles kiadás, Budapest, 1964.) 1953–1958.

Az Országgyűlés naplója. (Hiteles kiadás, Budapest, 1967. I. kötet.) 1953–1958.

Beér János (1951): Helyi tanácsaink államhatalmi jellege. *Állam és Igazgatás,* 3(11–12), 593–606. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AllamEsIgazgatas_1951/?pg=620&layout=s

35 *Az Országgyűlés naplója.* 1953–1958. 13. ülés. 546–548. hasáb.

36 *Az Országgyűlés naplója.* 1953–1958. 13. ülés. 553. hasáb. Lásd még Beér 1962: 232–233; Horváth 2010: 363.

37 Rainer M. 2011: 52–55, a Nagy Imre-idézet: 54.

Beér János (1960): Az államhatalmi szervezet egysége a Magyar Népköztársaságban. *Állam és Igazgatás,* 10(4), 258–271. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AllamEsIgazgatas_1960_1/?pg=277&layout=s

Beér János (1961): A második tanácstörvény előkészítése. *Állam és Igazgatás,* 11(7), 481–491. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AllamEsIgazgatas_1961_2/?pg=2&layout=s

Beér János (1962): *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960).* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Beér János – Kovács István – Szamel Lajos (1964): *Magyar államjog.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Biernacki Karol – Antal Tamás (2020): *A helyi tanácsok döntéshozatali mechanizmusai (1950–1990).* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem. Online: https://bit.ly/3LVaNJi

Bihari Ottó (1963): *Az államhatalmi-képviseleti szervek elmélete.* Budapest: Akadémiai. Online: http://real-eod.mtak.hu/id/eprint/13774

Erdei Ferenc (1954): Felszólalás a tanácstörvény országgyűlési tárgyalásán. *Állam és Igazgatás,* 6(8–9), 429–435. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AllamEsIgazgatas_1954/?pg=456&layout=s

Horváth Attila (2010): A szovjet típusú diktatúra államigazgatási joga. In Homoki Nagy Mária – Balogh Elemér (szerk.): *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 359–374.

Horváth Attila (2022): A kormány (minisztertanács) Magyarországon, a szovjet típusú diktatúra időszakában. In Birher Nándor et al. (szerk.): *70 studia in honorem István Stipta. De iuris peritorum meritis 18*. Budapest: KRE ÁJK, 221–228. Online: https://ajk.kre.hu/images/doc2022/pr/18_de_iuris_peritorum_meritis_stipta_istvan.pdf

Horváth Attila (2024): *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon*. Budapest: Ludovika.

Kállai Gyula – Szabó Bálint szerk. (1977): *A Magyar Népfront története. Dokumentumok 1935–1976.* Második kötet. Budapest: Kossuth.

Kovács István (1962): *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei*. Budapest: Akadémiai. Online: http://real-eod.mtak.hu/id/eprint/13691

Marx, Karl – Engels, Frederick (1888): *Manifesto of the Communist Party*. Chicago: Charles H. Kerr & Co.

Pongrácz Kálmán (1954): Előadói beszéd a tanácstörvény országgyűlési tárgyalásán. *Állam és Igazgatás,* 6(8–9), 423–428. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AllamEsIgazgatas_1954/?pg=450&layout=s

Rainer M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: L'Harmattan.

Rainer M. János (2016): Nagy Imre, 1956 és a szocializmus. *Korunk,* 28(10), 95–105. Online: https://epa.oszk.hu/00400/00458/00552/pdf/EPA00458_korunk_2016_10_095-105.pdf

Szamel Lajos (1964): A Magyar Népköztársaság államszervezetének kialakulása és fejlődése. In Szabó Bálint (szerk): *Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből.* Budapest: Kossuth, 313–358.

Szentpéteri István (1965): *A közvetlen demokrácia fejlődési irányai*. Budapest: Akadémiai. Online: http://real-eod.mtak.hu/id/eprint/13852

Varga László (1998): Várostörténet: 1945–1956. *Budapesti Negyed,* 6(2–3), 241–286. Online: https://epa.oszk.hu/00000/00003/00016/varga.htm

Auer Ádám

A tilos szerződési klauzula és a polgári jogi kodifikációk

A tilos szerződés mint érvénytelenségi ok *Polgári törvénykönyv*ben található szabályozása a két világháború közötti magánjogi megoldást tekinti mintának.[1] A tanulmányban azt vizsgálom, hogy a polgári jogi kodifikáció[2] a 19. század végétől kezdve mennyiben érintette a tilos szerződés mint érvénytelenségi ok szabályozását. A tanulmány kezdő időpontjának azért tekintem ezt az időszakot, mert ebben a korszakban jelentek meg azok a kereskedelmi, gazdasági ágazati tilalmak és korlátok, amelyek a tilos szerződések polgári jogi érvénytelenségével kollízióba kerültek.[3] Habár a tilos szerződés pontos határait elsősorban a bírói gyakorlat határozza meg, érdemes elemezni a kodifikációs állomásokat, amely kutatás választ ad arra a kérdésre, hogy mi a hatályos magánjogi kódex e szabálya mögötti fejlődés.[4]

A tilos szerződés fogalma és szabályozása a magánjogi kodifikáció során (1900–1928)

A 20. századi magánjogi kodifikáció egyes tervezeteiben megtalálható a törvényes tilalomba ütköző szerződés (tilos szerződés) mint érvénytelenségi ok, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tilos szerződés kategóriájának léte ebben a korban kevésbé volt vitatott.[5] A kodifikáció első tervezetének 955. §-a szerint a „törvényes tilalomba ütköző

1 Vékás–Kemenes 2008: 781; 2013. évi V. törvény 6:95. §.

2 Fogalmához lásd Horváth 2006: 105–111.

3 Horváth 2006: 312.

4 A tilos szerződés problematikája megjelenik egy közelmúltbeli alkotmánybírósági határozatban is. A 3/2021. (I. 7.) AB határozat az alapjául szolgáló ügyben az ügyvállalási korlátot megszegő ügyvéddel kötött megbízási szerződés alkotmányossági szempontjait értékelte, amelyben kifejezetten megjelenik a tilos szerződések árnyalt megközelítése, amely szerint a szerződés semmissé nem tehető, csak perjogi következményei lehetnek az ügyvállalási korlát megszegésének.

5 Ugyanakkor a gyakorlati alkalmazás már vitatott volt, lásd Almási 1907. További kutatást igényel, hogy az Apáthy István nevéhez fűződő kötelmi jogi javaslat 1882-ben még nem ezt a megoldást választotta, hanem a szerződés tárgyánál határozta meg a törvényes tilalomba ütköző semmis szerződés eseteit, valamint

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_02 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9219-4716

szerződés, amennyiben törvény mást nem rendel, semmis". A tilos szerződéssel kapcsolatban a jogviták elbírálásánál a tervezet szerint a lehetetlen szolgáltatásra irányadó szabályok is alkalmazhatók.[6] A polgári törvénykönyv második tervezete azonos szöveget javasolt a tilos szerződés semmissége kapcsán.[7]

A Magánjogi törvényjavaslat 972. §-a is a korábbi tervezetek megoldását tartalmazta: „[t]örvényes tilalomba ütköző szerződés, amennyiben a törvény mást nem rendel, semmis. Ily szerződést is érvényesen lehet megkötni arra az esetre, ha a törvényes tilalom megszűnik."[8]

A tilos szerződés azt jelenti, hogy a jogszabályba ütköző szerződés érvénytelen, semmis. Azaz a tilos szerződés a tilos cselekmények egyik olyan esete, amikor a jogsértés következtében a jogügylet érvényességét megvonja a magánjog. A korabeli szakirodalom[9] és törvényjavaslatok egyöntetűen állapítják meg, hogy a jogszabályba ütköző szerződés semmis, kivéve, ha ahhoz jogszabály más jogkövetkezményt fűz.

A mai napig hatással van a téma megítélésére a M. Kir. Kúria 1932-ben hozott 53. jogegységi döntése,[10] amelynek a tárgya az volt, hogy hogyan hat ki a megkötött szerződés érvényességére az, ha bizonyos iparszerű foglalkozásokhoz jogszabály feltételeket támaszt (ezek a feltételek: iparigazolvány, iparengedély, hatósági engedély stb.). Hangsúlyozni szükséges, hogy a kúriai jogegységi döntés csak azt az esetkört érintette, amikor az ügylet megkötésénél az egyik félnek valamilyen feltételnek (iparigazolvány, hatósági engedély) kellett megfelelnie. A kérdés megítélése nem volt egyértelmű a bírói gyakorlatban. Az ügyek tárgya rendszerint valamely olyan kötelmi jogi viszony volt, amely szerződéses viszony megkötéséhez az egyik félnek hatósági jogosítvánnyal kellett volna rendelkeznie. A korabeli bírói gyakorlat[11] az alábbi megoldásokat alkalmazta: a szerződés semmis, mert törvénybe ütköző tilos tevékenységre irányult a szerződés megkötése; a szerződés nem keletkeztet kötelmet *(naturalis obligatio),* mivel kihágásnak minősül a szerződés megkötése a hatósági jogosítvány miatt, és tilos cselekményből szerződés sem származhat; a szerződés semmis, mivel bűncselekmény az alapja, és személyes tilalmat fogalmaz meg, nem pusztán tiltó rendelkezést, ezért indokolt a semmisség megállapítása. Olyan álláspont is volt, amely önmagában az engedély hiánya miatt nem utasította el a keresetet; végül az engedély nélkül folytatott tevékenyég, amely kihágásnak minősült, még nem vezetett a szerződés semmisségéhez.

---

a szerződés fogalmánál mondta ki azt, hogy a szolgáltatás törvénnyel és erkölccsel nem „ellenkezhet". Vö. Apáthy 1882.

6 *A magyar általános polgári törvénykönyv tervezete* 1900: 953–954. §§.

7 *A magyar polgári törvénykönyv tervezete* 1913: 746. §.

8 *Törvényjavaslat. Magyarország magánjogi törvénykönyve* 1928.

9 Például Tóth 1938: 159; vagy később Nizsalovszky 1949: 69, 219.

10 Jogegységi döntvény. A m. kir. Kúria jogegységi tanácsának 53. számú polgári döntvénye 1932.

11 Kivonatosan tartalmazza az 53. számú jogegységi döntvény I–II. része.

A M. Kir. Kúria jogegységi határozata szerint a törvénybe ütköző szerződéseknek nem automatikus jogkövetkezménye a szerződés érvénytelensége:

> „Ha bizonyos ügyletekkel való iparszerű foglalkozást jogszabály hatósági jogosítványhoz (iparigazolványhoz, iparengedélyhez, vagy másnemű hatósági engedélyhez) köt, akkor az a körülmény, hogy az ügyletet – esetleg iparszerűen űzött foglalkozása körében – olyan személy kötötte, aki az említett hatósági jogosítvánnyal nem rendelkezik: magának az ügyletnek az érvényességét nem érinti, kivéve, ha az a jogszabály az ügyletet kifejezetten semmisnek nyilvánítja, vagy ha az ügylet tartalma más jogszabályba, vagy a jóerkölcsökbe ütközik, vagy ha a magánjog szabályai szerint megtámadható."

A M. Kir. Kúria e jogegységi döntése több évtizedre meghatározta a kontárszerződések gyakorlatát, egészen addig, amíg a Legfelsőbb Bíróság a jogegységi döntvényt 1949-ben nem helyezte hatályon kívül.[12] A hatályon kívül helyezés indoka az érvénytelenség funkcióváltásával magyarázható, amely már nem engedett mérlegelést a semmisség megállapításakor jogszabálysértés esetén.

Az 1959. évi IV. törvény kodifikációja és a szükséges kivétel

Az 1959. évi IV. törvény 1960. május 1-i hatálybalépésével Magyarország első kodifikált és hatályba is léptetett polgári jogi kódexe született meg.[13]

Az 1953-ban készült kötelmi jogi tervezet a szerződés tartalma körében szabályozta a tilos szerződés érvénytelenségét, jogellenes szerződés alcím alatt. Eszerint semmis az a szerződés, amely jogszabályba[14] ütközik, jogszabály kijátszására irányul, vagy a dolgozó nép érdekeit más módon sérti.[15] A következő, 1954. októberi tervezet a szerződés fogalmi körében, a diszpozitivitás kimondása mellett állapítja meg, hogy a felek egyező akarattal eltérhetnek a szerződésekre vonatkozó rendelkezésektől, kivéve ha jogszabály az eltérést tiltja, vagy semmisnek nyilvánítja.[16] Az 1955–1956-os és az 1957-es tervezet szintén ezt a logikát követte.[17]

[12] Weiss 1969: 248.

[13] A kodifikációhoz lásd Veress 2022; Nizsalovszky 1984: 103–116.

[14] Felmerült a tervezet 2. nyilvános vitáján 1958. január 11-én Budapesten, hogy a törvény magára utal itt mint jogszabályra, vagy más jogszabályra is. HU MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-022-d: 1160.

[15] 1953. évi tervezet 14. §; HU MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-0223-d: XV. 8.

[16] 1954. november–decemberben megtárgyalt szöveg 3. §; HU MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-0223-d: 130.

[17] Kötelmi jogi tervezet 3. § (2) bek. 1955. szeptember 20.; HU MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-0223-d: 174; 1957. évi tervezet 181. § (1) bek. A szakaszszámok ugyanazok, mint az 1956-os tervezetben. A szöveg az 1955-ös tervezet szerint is ez, ennek kéziratos változatára került rá tollal írva a különleges semmisségi

Szerkezetileg ezután mondja ki a tervezet, hogy a szerződés semmis, amelyet jogszabály tilt, vagy amelyet a jogszabály megkerülésével kötöttek.[18] Az indokolás utal arra, hogy ez a jogelv korábban is élt a jogrendszerben, és a jogszabályi tilalmak a diszpozitivitás határát jelentik.[19]

Az 1958. évi tervezet 200. §-a ugyanezt a szöveget vette át, azzal a jelentős kiegészítéssel, hogy bekerült az a kivétel, hogy a szerződés nem semmis, ha a jogszabály a tilalom megszegéséhez kifejezetten más jogkövetkezményt fűz.[20] A 200. § (3) bekezdése pedig speciális semmisségi okot szabályoz a szocialista szervezetek egymással kötött szerződéseire.[21]

Az elfogadott, kihirdetett 1959. évi IV. törvény is ezt a megoldást tartalmazta.

Az 1959. évi IV. törvény előkészítése során az első javaslat az volt, hogy ne legyen törvényi kivétel a törvénybe ütköző szerződések semmissége alól. A szöveg egyik vitája során felmerült a kérdés, hogy a jogszabályba ütközés minden további feltétel nélkül semmisséghez vezet-e. Sárosi Dezső döntőbíró javasolta, hogy egészüljön ki a szöveg azzal, hogy a semmisség akkor alkalmazandó, „amennyiben jogszabály másként nem rendelkezik vagy a jogszabályból nem lehet másra következtetni".[22] Erre Eörsi Gyula válasza az volt, hogy a tiltó szabály értelmezésénél „belefér" abba az általános meghatározás, amit a felszólaló javasolt, de az indokolásban kell majd erre kitérni, normaszöveg-kiegészítés nem indokolt.[23] A probléma árnyalt megközelítését nyújtja Nizsalovszky Endre részletes javaslata a második tervezethez. Felhívja a figyelmet arra, hogy a jogszabályba ütközésnek nemcsak az a jogkövetkezménye, hogy az eltérő rendelkezés semmis, hanem az is, hogy a kógens szabály lép a helyébe; kifejezetten utal arra, hogy ki kellene egészíteni a szöveget a semmisség megállapítását követően a „kivéve, ha a jogszabály a tilalom megszegéséhez más jogkövetkezményt fűz" szövegrésszel.[24]

Az 1959. évi IV. törvény hatályon kívül helyezéséig ugyanazt a rendelkezést tartalmazta: semmis az a szerződés, amely jogszabályba ütközik, vagy amelyet jogszabály megkerülésével kötöttek, kivéve ha ahhoz a jogszabály más jogkövetkezményt fűz.[25] Vélhetően

okok köre, a szocialista gazdálkodó szervezetek között kötött szerződésekre. MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-0221-d: 1.

18 1957. évi tervezet 181. § (2) bek.

19 1957. évi tervezet: 181. A tervezetek továbbá egyes kiemelt semmisségi tényállásokat fogalmaznak meg a szocialista szervezetek egymással kötött szerződései tekintetében. Például ha jogszabály kifejezett engedélye hiányában ingyenes szolgáltatásra irányul. 1957. évi tervezet 181. § (3) a)–b).

20 1958. évi tervezet 200. § (2) bek.

21 A speciális semmisségi okokat az 1967. évi 39. tvr. 27. § helyezte hatályon kívül.

22 HU MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-0223-d: 1160. Ugyanezt az észrevételt fűzi az Építésügyi Minisztérium is a tervezethez. MNL OL XIX-E-1-c: 445.

23 HU MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-0223-d: 1167.

24 Nizsalovszky Endre: Észrevételek a Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyve és miniszteri indokolása tervezetének negyedik része I. és II. címéhez. HU MNL OL XIX-E-1-c-10026-1960-0223-d: 1129.

25 Az 1959. évi IV. törvény 200. §-át az 1991. évi XIV. törvény módosította a jó erkölcsbe ütköző szerződések megfogalmazásával kapcsolatban.

a fenti vélemények hatására került bele a szövegbe az, hogy a semmisség alól kivételt képez az, ha a jogszabály más jogkövetkezményt fűz a normasértéshez. Az 1959. évi IV. törvény indokolása utal arra, hogy ez a tilalom korábban is érvényesült a jogalkalmazásban. A más jogkövetkezmény a kényszerítő erejű szabályok útján is érvényesülhet, ezért lehet, hogy a kógens törvényi szabály lép a szerződéses rendelkezés helyébe, vagy nem a szerződés célja, hanem megvalósítása lesz tiltott, vagy csak az egyik félre tartalmaz tilalmat. A törvény indokolása hozzáfűzi, hogy a jogszabályok egybevetésével lehet egyes helyzetekben állást foglalni abban, hogy a tilalom megszegéséhez a jogszabály a semmisséget rendeli-e alkalmazni. Véleményem szerint a legfontosabb félmondat az indokolásban az, hogy „nem mindig szükséges tehát, hogy a jogszabály ezt (a semmisséget vagy a más jogkövetkezményt) kifejezetten kimondja".[26] A jogszabályok egybevetésével így a bíró ítéli meg, hogy a szerződés semmis vagy mégis érvényes.[27]

A 2013. évi V. törvény megoldása

A szakirodalom[28] az 1959. évi IV. törvény gyakorlata alapján jelezte a bírói gyakorlat helytelen irányú változását, ezért a 2013. évi V. törvény kodifikációja kapcsán a szövegtervezetekben és végül a hatályos szabályozásban is differenciált megközelítés található a tilos szerződések kapcsán.[29]

A Ptk. koncepciója[30] a jogszabályba ütköző (tilos) szerződésekre vonatkozóan generális változtatást javasolt.[31] A Koncepció szerint:

> „A jogszabályba ütköző (tilos) szerződés semmis, kivéve, ha a szerződéshez a jogszabály az érvénytelenség helyett más következményt fűz. A jogszabályba ütköző szerződés az egyéb jogkövetkezményektől függetlenül semmis, ha az adott jogszabály ezt maga kimondja, vagy ha a jogszabály célja kifejezetten a felek által meghatározott szolgáltatás vagy a szerződés egyéb tartalmának megtiltása."[32]

[26] *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve* 1959: 154.

[27] *Törvényjavaslat a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről* 1959: 238.

[28] Ennek a helytelen gyakorlatnak egyik forrása a Legfelsőbb Bíróság kontárszerződésekkel kapcsolatos 1993-as ajánlásának indokolása volt. Kemenes 2002; Darázs 2008.

[29] 2013. évi V. törvény 6:95. §.

[30] Az új Polgári Törvénykönyv koncepciója 2002 (a továbbiakban: Koncepció).

[31] A Koncepció is utal Kemenes István *A szerződés érvénytelensége a gazdasági szerződéses gyakorlatban* című munkájára, amely a Koncepcióhoz készült kézirat, majd vélhetően ez alapján készült el a Kemenes 2002.

[32] Koncepció: 104.

A változtatás okát a Koncepció abban jelöli meg, hogy a bírói gyakorlat bizonytalan volt a jogszabályba ütköző szerződések megítélést illetően. Külön felhívja a figyelmet a M. Kir. Kúria kontárszerződéses jogegységi döntvényére, amely kielégítő megoldást nyújtana a mai piacgazdasági viszonyok között is. A tilos szerződések problémáját arra vezeti vissza a Koncepció, hogy megnövekedtek a gazdasági tevékenységekre irányadó korlátozó normák, és az eseteket három csoportra osztja: a közjogi vagy magánjogi jogszabályok külön szankcióval írnak elő tiltást, vagy külön szankció nélkül, harmadikként pedig kumulálják a szankciókat.[33] Az új normának olyannak kell lennie a Koncepció szerint, amely mindhárom esetre választ ad. Más jogszabály megsértése esetén a Koncepció szerint az alapozhatja meg elsősorban a semmisséget, ami kifejezetten „a szerződés tárgyát (a felek magatartását) vagy egyéb tartalmát akarja tiltani".[34] A Koncepció szerint megfontolandó, hogy a szerződés helyett a szerződés célja (jogcíme) szerepeljen, utalva arra, hogy a Koncepció főszabály szerint csak jogcímes szerződéseket ismer.[35]

A Szakértői javaslat a főszabályt illetően követi a Koncepciót.[36] Azonban újabb bekezdéssel egészíti ki, amely szerint:

> „Ha a jogszabály a szerződés egyes tartalmi elemeit kötelezően meghatározza, vagy egyes kikötéseket tilt, a szerződés a jogszabály által előírt tartalommal érvényes. Ez a rendelkezés akkor is irányadó, ha társasági szerződés egyes tartalmi elemeit határozza meg kötelezően jogszabály, vagy tiltja egyes kikötéseit."[37]

Az új bekezdés első része azt a magánjogi premisszát képezi le, hogy a polgári jogi jogszabály kógens rendelkezésébe ütköző szerződéses szabály nem érvénytelen, hanem helyébe a kógens szabály lép.[38] Külön kezeli a javaslat a társasági szerződés esetét, és erre az esetre is érvényesíti az előbbi polgári jogi elvet, így a társasági szerződés jogszabályba ütközése – függetlenül a cégbejegyzéstől – megállapítható, és a kógens norma lép a helyébe. A javaslat 2:55. §-a szerint a jogi személyek nyilvántartásba való bejegyzését követően, ha a létesítő okirat jogszabályba ütközik, akkor a törvényes működés biztosítására szolgáló eszközöket lehet igénybe venni.[39]

33 Koncepció: 104.
34 Koncepció: 104.
35 Koncepció: 104.
36 Vékás–Kemenes 2008: 781.
37 Vékás–Kemenes 2008: 781.
38 Vékás–Kemenes 2008: 781.
39 Vékás 2008: 117–118.

A javaslat indokolásában és szerkezetében a Koncepciót követi, azzal a kivétellel, hogy kiegészítő szabályt tartalmaz a kógens szabályba ütközésre és a társasági szerződésre. A kodifikáció során elfogadott 2009. évi CXX. törvény[40] 5:76. §-a ugyanezt a logikát követi,[41] kiegészítve azzal, hogy a lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződés nem érvénytelenségi ok, kivéve ha a jogszabály kizárja azt, hogy a szerződés tárgya felett a rendelkezési jog megszerezhető vagy a szolgáltatás teljesíthető legyen.[42] Ezt az elvet a szakértői javaslat is tartalmazta, elismerve ezzel a bírói gyakorlatot és igazodva a nemzetközi tendenciákhoz.[43] A 2013. évi V. törvénybe ezen elvi alapokkal került be a hatályos szabály.[44]

Konklúzió

A jogszabályba ütköző szerződések semmisségi jogkövetkezménye – kifejezett jogszabályi felhatalmazás nélkül – nem mechanikus szankció.[45] Ugyanez fordítva is igaz, akkor is megállapítható, hogy egy jogszabályba ütköző szerződés semmis, ha a jogalkotó kifejezetten nem rendelkezett a semmisség alkalmazásáról. A kodifikációs munkák a tilos szerződés magánjogi szabályozását a főszabály kimondása mellett is árnyalták. A magyar magánjog évszázados szabályának tekinthető, hogy a semmisségtől el lehet tekinteni, ha a jogsértéshez a jogszabály más jogkövetkezményt fűz. Habár az 1959-es Ptk. előkészítésekor e kivételt elhagyni javasolták, mégis újra a szövegbe került. A Ptk. 2013-as megalkotása során nóvum az a jogalkotói lépés, hogy ennek ellenére fenntartja a semmisség alkalmazását, ha ugyan van más jogkövetkezmény, de a jogszabály célja a szerződéssel elérni kívánt joghatás megtiltása. E tétel kimondásával csak megerősítést nyer az, hogy a bíró az előtte fekvő jogvitában értékelje a jogsértés súlyát, viszonyát a szerződéshez, és a teleologikus jogértelmezés alkalmazásával mellőzze a semmisség kimondását, vagy állapítsa meg a szerződés semmisségét.

40 A 2010. évi LXXIII. törvény 1. §-a alapján nem lépett hatályba, de érvényes.
41 A társasági szerződés helyett a vállalkozások létesítő okirata szerepel a normában.
42 2009. évi CXX. törvény 5:76. § (3) bek.
43 Vékás 2008: 780; Kötz 2015: 178.
44 Vékás 2013: 567–576, 570–571.
45 Zimmermann 1996: 691.

Irodalom- és forrásjegyzék

A magyar általános polgári törvénykönyv tervezete. Első szöveg (1900). Budapest: Grill.

A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az 1959. évi IV. törvény és a törvény javaslatának miniszteri indokolása [Közzéteszi az Igazságügyminisztérium] (1959). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A magyar polgári törvénykönyv tervezete. Második szöveg (1913). Budapest: Grill.

Almási Antal (1907): *A tilos cselekmény a magánjogban.* Budapest: Grill.

Apáthy István (1882): *Az általános magánjogi törvénykönyv tervezete. Kötelmi jog. Általános rész.* Budapest: Grill.

Az új Polgári Törvénykönyv koncepciója (2002). *Magyar Közlöny,* (15/II.).

Darázs Lénárd (2008): A jogszabályba ütköző (tilos) szerződések semmissége. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 10(5–6), 14–26.

Horváth Attila (2006): *A magyar magánjog történetének alapjai.* Budapest: Gondolat.

Jogegységi döntvény. A m. kir. Kúria jogegységi tanácsának 53. számú polgári döntvénye (1932). *Igazságügyi Közlöny,* 41(7), 137–147.

Kemenes István (2002): A szerződés érvénytelenségének egyes kérdései a gazdasági szerződéses gyakorlatban. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 4(2), 7–27.

Kötz, Hein (2015): *Europäisches Vertragsrecht.* Tübingen: Mohr Siebeck. Online: https://doi.org/10.1628/978-3-16-153768-4

Nizsalovszky Endre (1949): *Kötelmi jog I. Általános tanok.* Budapest: MEFESZ Jogászkör.

Nizsalovszky Endre (1984): *Tanulmányok a jogról.* Budapest: Akadémiai.

Tóth Lajos (1938): *Magyar magánjog. Kötelmi jog.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Törvényjavaslat a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről (1959). Budapest: [k. n.].

Törvényjavaslat. Magyarország magánjogi törvénykönyve (1928). Budapest: Váci Kir. Országos Fegyintézet Könyvnyomdája.

Veress Emőd (2022): *Fejezetek a magyar magánjogi kodifikáció történetéből. Európai kitekintéssel.* Kolozsvár: Forum Iuris.

Vékás Lajos szerk. (2008): *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez.* Budapest: CompLex.

Vékás Lajos (2013): A célzott joghatás hibája. In Vékás Lajos (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal.* Budapest: CompLex, 567–576.

Vékás Lajos – Kemenes István (2008): A célzott joghatás hibája. In Vékás Lajos (szerk.): *Szakértői javaslat az új Polgári törvénykönyv tervezetéhez.* Budapest: CompLex, 781–782.

Weiss Emília (1969): *A szerződés érvénytelensége a polgári jogban.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Zimmermann, Reinhard (1996): *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civil Tradition.* Oxford: Oxford University Press.

Balogh Elemér

Történeti alkotmány a fiatal Bónis György gondolkodásában

Mindig kedves kötelességemnek tartom, hogy tollat ragadjak, ha egy pályatársam számára készülő emlékkönyvbe kapok tanulmányírásra felkérést. Horváth Attila barátom esetében különös motívum is felbukkan: alkotmánybírói székemben – bizonyos értelemben – ő követett, ő képviselte a magyar jogtörténész „céhet" a testületben. Abban a szakmai közösségben, amely a hatályos alkotmányjog talaján áll és végzi munkáját, de amelynek jogászi gondolkodásából sohasem hiányzott a történeti tapasztalat, tudás és műveltség. A jog intézménytörténetileg beágyazott norma, amelynek mélyebb tartalmi rétegei feltárásához nagy segítséget tud nyújtani egy jogtörténész.

A fiatal kolozsvári professzor ezt írta a törvények és a nemzet lelki alkata közötti kapcsolatról:

> „Törvény és lélek nem állanak olyan messze egymástól, mint első pillanatra vélnők. A törvény, általában a jog, rendesen valami magasztos, fölöttünk álló hatalomnak tűnik fel előttünk, mely beleszól életünk legbelsőbb ügyeibe is, de lelki szempontokra nem néz. Mert általános rendezésre törekszik, kegyetlenséggel vádoljuk. Pedig ha a jog nem is viselheti külön-külön mindnyájunk gondját, mégis a miénk, nagy összefüggéseiben jellemző a nemzetre, amelynek életét rendezi."[1]

Bónis erős meggyőződése volt, hogy a törvények és jog, amennyiben egy nemzet szuverén alkotásai, úgy tükrözik annak világnézetét, értékrendjét, és ezek a normák hatékonyak is csak ebben az összefüggésben lehetnek.

Az autonóm nemzeti jog gondolata

A kolozsvári egyetem jogtörténeti katedráját frissen elfoglalt tudós a magyar alkotmány és a magyar jog történeti apologetikáját még nem tartotta feladatának, de az első világháború

[1] Bónis 1942: 1.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_03 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1079-3975

után felborult sok százados magyar jogi és politikai rend stabilizálása terén fontos feladatokat látott, és jogtörténészként felelősségének is tekintette, hogy az idegen jogi hatásoknak a magyar jogi kultúrára gyakorolt erózióját kijelentse és elemzés tárgyává tegye. A jog mint a hatalom eszköze mindig érdekeket jelenít meg, Bónis pedig aggodalommal tekintett a folyamatokra:

> „[F]elvethetjük a magyar joggal szemben is: magyar érdekeket szolgálsz-e? a mi műveltségünkből sarjadtál-e? a mi lelkünkből származol-e? Fel kell ezt vetnünk azért, mert az utolsó száz évben mintha nem állana fenn lélek és törvény között az a szerves kapcsolat, a mely a magyar múltban fennállott."[2]

Bónis már fiatalon világosan látta, hogy a kiegyezés utáni rohamos tempójú fejlődés részeként hazánkba áramlott külhoni (főleg osztrák/német) jog dogmatikailag és részletszabályaiban is jóval fejlettebb volt ugyan a hazai jognál, sok tekintetben nagy szükség is volt rá, de mégiscsak idegen volt.[3] Nem a magyar jogi kultúra autonóm fejlődésének volt terméke. Az idegen földön kisarjadt jogi megoldások átvétele nagy óvatosságot, megfontoltságot igényelt mindig is. Az idegenből származott jogi szabályok adaptációja egyben a nemzeti alkotmány próbaköve is. A középkorban is számos jogintézmény kopogtatott az ajtónkon, de csak a szuverén nemzeti szokás szűrőjén átjutottak nyertek bebocsátást. Ez a folyamat gyorsult fel nehezen ellenőrizhető mértékben a 19. század második felében.

A középkort kutató jogtörténész számára azok a századok igazodási pontot, mércét is jelentettek. Nemcsak azért, mert a nemzeti szuverenitásunk megkérdőjelezhetetlen, ekként az alkotott és alkalmazott jog evidens módon nemzeti volt, hanem azért is, mert a középkorban a központilag alkotott (királyi) törvények még nem voltak az élet egyeduralkodó normái. Sőt.

> „Mai differenciált életünkben már szinte lehetetlen elképzelni, milyen volt a középkori ember joga. A szokás nemcsak egyenrangú volt a törvénnyel, de azon messze felülemelkedett; a szokást nemcsak a kisszámú királyi bíróságok jelentették ki, hanem nagy vonásaiban a nemzeti köztudatban élt, részleteiben a vármegyék, városi és földesúri székek gyakorlata alakította."[4]

A szokásjog domináns szerepét azért hangsúlyozza Bónis, mert ez egyfajta kontrollfunkciót is jelentett. A nemzet jogi akarata csak azt a jogot ismerte el, találta – modern

[2] Bónis 1942: 1.
[3] Vö. Bónis 1934: 43–44.
[4] Bónis 1942: 1.

szóval – alkotmányosnak, amelyet a gyakorlat elfogadott és gyakran századokon át, változatlan formában alkalmazott is.

A magyar jogforrási rendszerben persze fontos helyet kaptak kiemelkedő uralkodók törvényei is. Szent István, Nagy Lajos, Mátyás király távlatos perspektívában megalkotott törvényei erős hatást fejtettek ki a magyar jogra, tartalmukba pedig számos külföldi (főleg egyházjogi) elem is beleszövődött. A szokásjog és a törvény ideális esetben egymást erősítette:

> „Werbőczy István »Magyarország szokásjogának hármaskönyve« címmel terjeszti javaslatát a király és a rendek elé, s a magyar jogot összefoglaló nagy művében a szokás címe alatt sokszor oldalakon át következnek az idézett törvények. A szokásjogi fejlődés adta meg a magyar jog *folytonosságát*."[5]

Bónis György történettudományi hitvallásának egyik kulcsfogalma a folytonosság eszméje a magyar jogban. A folytonosság dialektikus fogalom: egyszerre jelenti a kipróbált értékek és a jó gyakorlat megőrzését, ugyanakkor nem zárkózik el mereven az új értékek befogadása elől. A magyar alkotmány bő ezerévnyi történelembe ágyazottsága alapos tanulságok tárháza, amely azonban figyelmes szemléletet és gondos tanulmányozást követel. A fiatal Bónis idézett tanulmányában a nemzeti lélek és a jog fejlődéstörténeti kapcsolatán töpreng:

> „[A]mikor a nemzeti jogéletben a szokás az uralkodó, a jog és lélek közt a kapcsolat szorosabb, mint a törvény egyeduralma idején. Innen van a középkor századaiban kialakult régi jogunk *nemzeti jellege:* a maga egészében nem tudjuk más nemzetek jogrendszereihez hasonlítani, sem idegen intézmények által megérteni."[6]

A magyar történelem, benne a jog történetének nagy vesztesége, hogy a középkorban háborítatlanul fejlődő hazai kultúra majdnem halálos sebet kapott a törökdúlás századaiban. A szatmári béke után lassan, de módszeresen újjáépülő ország jogélete, mint a *Planum Tabulare* című döntvénygyűjtemény is mutatja, nagyrészt meg tudott maradni a hagyomány szabta rend talaján. A 18. században azonban már új világrend volt régóta kibontakozóban, az idő pedig egyre nagyobb tempóban haladt előre. Bónis egész életművén végigvonul az a rezignáció, amivel történelmünkről gondolkodott:

[5] Bónis 1942: 2.
[6] Bónis 1942: 2.

> „[N]ekünk nem adatott meg a fokozatos fejlesztés lehetősége; harcolnunk kellett, amikor szerencsésebb nemzetek békésen kereshették az új szükségletek új útjait. Legjobb szellemeink vezetésével legnagyobb nemzeti mozgalmunk törvényhozása végzett helyre nem hozható pusztítást régi jogunk testében. Az ősiség, úrbériség és a királyi adománynendszer eltörlése korszerűekké, de élő múltunk egy nagy darabjával szegényebbekké tett minket."[7]

Súlyos szavak ezek, a szinte végzetszerűen bekövetkező, elszenvedni kénytelen változások felismerése (jog)történetünkben, s marad a kérdés: lehetett volna másként is? Ha nem, mi a teendő a jövőre nézve? Mi a jogtörténész felelőssége?

Ezen a ponton szabadjon egy személyes gondolatot, tapasztalati élményemet ide fűznöm. Az egyetem elvégzése után, egészen a mai napig, összesen bő négy esztendőt töltöttem kutató-ösztöndíjasként különböző németországi egyetemeken (Leipzig, Freiburg im Breisgau, München, Jena, Passau, Frankfurt am Main) családommal együtt. Nem csupán a német egyetemi miliőhöz kerültem nagyon közel, hanem feleségemmel és gyermekeimmel (három odakinn született) szervesen beágyazódtunk az ottani társadalmi élet mindennapjaiba. Hazaérve mind erősebb kontúrokat kapott bennem az a meggyőződés, felismerés, hogy mi a leglényegesebb különbség, ami az ottani és a hazai környezet között megállapítható. Úgy fogalmaztam meg a magam számára, hogy Németországban nem tapasztalható az a nálunk nemzeti frusztrációként jelenvaló életérzés, ami egy szóval talán így mondható: *lemaradottság*. Mi magyarok – majdnem mindig – valamiről lemaradottnak érezzük magunkat. Magamat sem vonom ki ez alól. Németországban ez az érzés gyökeresen hiányzik. Ott az emberek, az egyetemi hallgatók, tanárok nem érzik azt, hogy bármiről le lennének maradva. Pedig történelmileg jól tudjuk, hogy Közép-Európa nagyrészt kimaradt a világ gyarmatosító folyamataiból, ekként kimaradt valamiből, amiből a nyugat-európai nemzetek bőségesen profitáltak. Amikor tehát a fiatal Bónis professzor arról ír, hogy a mi nemzeti történelmünk nagy elmaradottságba került a törökdúlás évszázadaiban, majd a 18. századtól lázas sietséggel (jó, ez így talán kicsit túlzás) igyekezett felzárkózni a nyugati nemzetekhez, akkor ezt a diagnózist helyesen állította fel. Magam is ezt a tapasztalati élményt hoztam haza németföldi útjaimról. A nyugati nemzetek – történelemformáló súlya miatt Németország is ide vonható – globálisan is mintaadó szerepet vittek, Európában pedig ez a szerepkörük elvitathatatlan, ezért társadalmuk és annak tagjai életérzésében, kulturális dinamikájában semmi, az elkésettséggel kapcsolatba hozható frusztráció nincs jelen.

A mi magyar (jog)történelmünk azonban egészen más bázison mozgott. A Bónis számára oly kedves középkorban számottevő, főleg strukturális és intézményesült deficit még nem mutatható ki. Gazdasági, társadalmi, egyházi rendszerünk és ezek szerkezete nagyjából

[7] Bónis 1942: 3.

megfelelt a nyugati mintáknak és színvonalnak, az egyházi bíráskodás területén pedig kijelenthetem, hogy nem tartoztunk a perifériához. A legfejlettebb itáliai törvénykezési struktúrát vettük át (a vikáriusi bíróságot), ugyanakkor szuverenitásunk erős bizonyságaként említhető, hogy a római és császári közjegyzők okiratait csak a szentszékek fogadták el közhiteles dokumentumként, királyi bíróságaink nem. Két jelentősebb hiányosság azért említhető: nálunk nem alakult ki az a differenciált hűbérjog, amely tőlünk nyugatra a politikai és jogi kultúra meghatározó rendszerét és normáit adta. A másik tényező, hogy nálunk az írásbeliség a középkor és kora újkor folyamán sohasem érte el azt a szintet, amit például a német területeken megfigyelhetünk. Köln városának levéltára egyedül több középkori dokumentumot őriz, mint a teljes magyarországi Dl és Df állomány. Én ezt azzal magyarázom, hogy a szóbeliség tradíciója és funkciója kielégítően szolgálta a nemzeti talajon kifejlődött és működő jogszolgáltatás fórumait, ezért az írásban való rögzítés szükségessége csak csekélyebb mértékben terjedt el. Az antik Róma és annak hatalmas öröksége pedig, amellyel a germán népek hosszú századokon át szomszédságban éltek, lassan átitatta a germán népek egész kultúráját – leginkább szembeötlő módon az írásbeliség széles körű és mélyreható átvétele formájában. Ez a kapcsolattörténet nálunk teljesen hiányzott.

A nagy áttörést az 1848. évi törvényeink, majd különösen a kiegyezés utáni felgyorsult kodifikáció hozta el. Idegen talajon kifejlődött, mondhatni világszínvonalú osztrák-német jogot implementáltunk, de sietve hozzá kell tennem, hogy az adaptáció a nemzeti jog szemléleti kritikájának erős kontrollja mellett ment végbe. És nem is mindenütt, hiszen a legfontosabb és leghatalmasabb jogterület, a magánjog matériája egész polgári korunkban nem kapott érvényes és hatályos törvénykönyvi jogforrást.

> „Mi lett volna, ha az osztrák elnyomás nem fojtja el csirájában az új magyar jog kibontakozását? Az ilyen kérdések sohasem vezetnek reális feleletekhez. A magyar bíróságok már nem egyszer megbirkóztak megváltozott idők, megújított jogtételek nyújtotta feladatokkal, bizonyára most is hívek maradtak volna az elődök hagyományaihoz."[8]

Bónis számára a józan magyar jogi gondolkodás és praxis százados hagyománya elég garancia volt arra, hogy szilárd és folytonos megújulásra kész legyen a magyar jogélet.

A történetiségbe ágyazott alkotmányos jogfolytonosságot megtartó erőnek, az imponáló jogegységet igazi magyar attribútumnak tartotta Bónis: „A magyar jogász nagy büszkesége, hogy a Kárpátok medencéjében sohasem voltak számottevő külön jogterületek, s még az ország szétdarabolásában is összetartó erőként működött a Hármaskönyv."[9]

[8] Bónis 1942: 3.

[9] Bónis 1942: 5.

Bónis előszeretettel hagyatkozott Grosschmid Béni gondolataira, amikor a magyar jog sajátosságait, egyediségét értékelte:

> „[A] rómain és angolon kívül alig van még egy államiság, mely annyira nemzeties és a nemzeti jellemmel annyira bensőleg egybeforrt s oly jellegzetesen kidomborodó köz- és magánjogi intézményvilágot volna képes felmutatni, mint a mi '48 előtti államrendszerünk. […] Ezt úgy is ki lehet fejezni, hogy a régi magyar állam- és intézményalkotás az intézményi individualitás – *proprium ius* – bizonyos fokát tükrözi vissza, minőt nem akármely nemzet képes felmutatni."[10]

Maga így összegzi gondolatait: „Az átvett intézmények és szabályok akkor válnak magyarokká, ha illenek a mindenkori magyar társadalom állapotához és a mindenkori magyar észjárás elveihez."[11] Ehhez nincs mit hozzátenni.

A magyar történeti alkotmány

Bónis számára az alkotmány magyarságjellege alapkérdés, álláspontja szerint pedig ebben a történetiséggel való szakadatlan kapcsolat a legfőbb indikátor: „Alkotmányunk magyarságának próbaköve […]: mennyi kapcsolata van multunk hagyományaival, tehát mennyire igazán *történeti*."[12] Történelmünk a maga teljességében építette fel az alkotmányt: „Mi úgy érezzük, hogy alkotmányunkat nem valamely faji szellem állandó tulajdonságai teszik magyarrá, hanem multunk küzdelmei kovácsolták azzá, s annyiban a sajátunk, amennyiben nehéz és viszontagságos magyar századok hagyatéka."[13]

Ebben a fiatalkori remekművében Bónis sorra veszi az imént említett hagyatékot. A legfontosabb pillér az *erős királyi hatalom* megléte, méghozzá a kezdetektől. A magyar államiság kezdeti századait a keresztény kultúrába oltott, de még a sztyeppevilágból magunkkal hozott eszme és gyakorlat, sajátosan családinak nevezhető karakter jellemezte:

> „Ezt a kort a király személyének kiemelkedő szerepe jellemzi. Az állam szerkezete a királytól függő népelemeken épül fel. Nem az újkori alattvaló, vagy a modern állampolgár képzete illik ebbe a néhány évszázadba, hanem valami melegebb, személyszerűbb kapcsolat. A püspökök, ispánok, külföldről jött előkelő vitézek, de a közrendű harcosok, sőt a szabadságot nélkülöző szolgák is a király hívei, sőt családtagjai. Ezt a nagy közösséget, mely a későbbi állam feladatait

10 Grosschmid 1901: 552.
11 Bónis 1942: 11.
12 Bónis 1944: 333.
13 Bónis 1944: 333–334.

látja el, már az Intelmek a király palotájának, tehát házanépének, az oklevelek nyelve pedig királyi háznak, vagy *familiá*nak nevezi."[14]

Ez a kor, nagyjából az Árpádok századai, az úgynevezett személyes királyság kora.

A szinte monolit hatalmi konstrukciót a 13. századtól lassan felváltotta a rendi struktúrák kialakulása. A közhatalom szerkezeti változása európai folyamatokhoz illeszkedő jelenség, a hatalom pluralizálódása nálunk is bekövetkezett, aminek azonban ára volt: „mihelyt valamelyik osztály szabadságot kap, csökken a hatalom: a *libertas* növekedése a *potestas* fogyatkozása is."[15] A magyar középkor végén, Mátyás király idején létrejött a rendi állam, amelyben az erős uralkodói akarat érvényesülése mellett is, egyre inkább a hivatalszerűen működő intézmények veszik át a közügyek intézését, a régi királyi szimbólumok pedig immár a rendi országot *(regnum)* jelentik. Werbőczy István a korszak legvégén megalkotott hatalmas művében államtani gondolatokat, tételeket is megfogalmazott; így rögzítette a király és a rendek egymásra utalt hatalmi dualizmusát: királlyá csak a nemesség, nemessé csak a király tehet. Ez is a történelmi magyar alkotmány egyik pillére volt hosszú századokon át.

A francia forradalom történéseivel elválaszthatatlan kapcsolatban álló 19. századi eszmék és gyakorlat már az alkotmányosan korlátozott királyi hatalom. Az uralkodó személyében még felelőtlen, de minden közjogi aktusa miniszteri ellenjegyzéshez között *(rex regnat, sed non gubernat)*: a miniszterek politikai és főleg jogi felelőssége pedig már a népképviseleti parlamentek, esetünkben: az országgyűlés irányában áll fenn. Újabb gyökeres fordulat állott be az első világháborút követő években: „Az 1920. évi I. tc. immár nyíltan megvallotta, hogy az állami szuverénitás egyedül a nemzetgyűlést illeti, s ez külsőleg is megnyilatkozott a kormányzónak a törvények kihirdetésére (nem szentesítésére!) vonatkozó kötelességében."[16] Egyes monarchikus jogokat (főkegyúri jog, nemesítés) a kormányzó egyáltalán nem gyakorolhatott. A Horthy Miklós személyében megtestesült kormányzói *status* közjogi hangulatában sokat megőrzött az egykori monarchikus eszméből, hiszen a kormányzó felismerte, az ország pedig elfogadta, hogy a királyság eszméjének erős nemzetmegtartó ereje van.

Bónis György 1944-ben még úgy látta, úgy hitte, hogy az ország monarchikus tradíciója elég erős ahhoz, hogy a jövőben is szolgálhassa a nemzet alkotmányos rendjét: „a magyar alkotmánytörténetben megnyilatkozó erős ragaszkodás a király személyéhez és a királyság intézményéhez arra enged következtetni, hogy a logikailag következő utolsó lépést jogunk aligha fogja megtenni, hanem inkább megerősíti az államfőnek egykor oly

[14] Bónis 1944: 334.
[15] Bónis 1944: 335.
[16] Bónis 1944: 337.

dicsőséges státusát."[17] Tudjuk, a mi történelmünk nem ennek a víziónak a jegyében alakult. Hiába volt a magyar apostoli királyság Európa egyik legszilárdabb monarchiája, ahol fel sem merülhetett, hogy az aktuális politikai erők perbe fogják, elítéljék és kivégezzék az uralkodót (Anglia, Franciaország), a jogi realitásnak egészen új utakat kellett keresnie. Muníciót azonban a magyar alkotmánytörténelem bőségesen felhalmozott – máig meríthetünk belőle.

Irodalom- és forrásjegyzék

Bónis György (1934): *A magyar Büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben*. Budapest: Sárkány-Nyomda.

Bónis György (1942): *Magyar törvény – magyar lélek*. Különlenyomat a Hitel 1942. októberi számából. Kolozsvár: szerzői magánkiadás.

Bónis György (1944): A történeti alkotmány. *Hitel,* 9(6), 333–346. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/HitelKolozsvar_1944/?query=22&pg=298&layout=s

Grosschmid Béni (1901): A fordító törvénycsinálás kritikája. In *Magánjogi tanulmányok, tervezetek és kisebb dolgozatok: főként az öröklési, kereskedelmi és a családi jog köréből: a „Magyar Igazságügy"-ben és másutt megjelent, továbbá némely kéziratban maradt dolgozatok gyűjteménye*. 1. kötet. Budapest: Politzer.

17 Bónis 1944: 338.

Balogh Judit

A szocializmus sajátos vidéki „kisbíróság-szervezési gyakorlata” – A Kemecsei Járásbíróság (1952–1956) példája

A második népköztársaság, azaz a szocializmus állam- és jogtörténetének legavatottabb ismerőjét tisztelettel és szeretettel köszönti az alábbi tanulmány, amely egy sajátos jelenséggel, a korszak elejének bírósági reformja által megteremtett, rövid életű bíróságokkal foglalkozik. A történet elmeséléséhez számos példa áll rendelkezésre, ezek közül egy szabolcsi kistelepülést, Kemecsét választottam. A szocializmus ezen új bírói fóruma az egyetlen kijáró bíróval mindössze néhány évig működött, tipikus szocialista büntetőügyekben ítélkezett, és a meggyőződéses kommunista bíró a nép ideológiai nevelését is feladatának tekintette. A kemecsei járásbíróság működése kicsiben leképezte az egész országban zajló folyamatokat.

Kedves Attila!

A Jóisten éltessen sokáig egészségben, és adjon töretlen munkakedvet ahhoz, hogy munkáid által ezt a viszontagságos időszakot még jobban megismerhessük! Szeretettel köszöntelek.

Előzmények dióhéjban: a polgári bírósági szervezetrendszer kiépítése és funkciói

Az igazságszolgáltatási tevékenység évszázadokon keresztül a végrehajtó hatalom része volt, amelyet jelentős részben magánszemélyek gyakoroltak. A rendi korban az ítélkezés súlypontja ugyanis nem a királyi bíróságokon, hanem a vármegyei nemesi önkormányzatok kezében, illetve a magánföldesúri ítélkező fórumokon volt. A 19. század közepét

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_04 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7252-7982

megelőzően a bíráskodás minden olyan fogalmi elemet, jellemzőt nélkülözött, amelyet ma az ítélkező hatalomra gondolva elsőként magunk elé idézünk.[1]

A törvény előtti egyenlőséget csak Ferenc József császár tette alapelvvé 1849 tavaszán, az olmützi oktrojált alkotmányban. És ugyanő volt az néhány évvel később – még mindig nem törvényes magyar királyként –, aki feleleventette azt a korábbi, II. József által vallott felfogást, hogy az ítélkező tevékenységnek állami kézben kell lennie, állami szerveknek kell azt végeznie.

Az államszervezet egészének átszervezésére, ezen belül az új bírósági rendszer kiépítésére aztán az 1867-es kiegyezés adott alapot, amely nyomán a király és az országgyűlés korszakalkotó törvényben rendezte a bírói hatalom gyakorlásának alapszabályait. A bírói hatalomról szóló 1869. évi IV. törvénycikkel immár szervezetileg és szabályozását tekintve is elkülönült a végrehajtó hatalomtól, továbbá a törvény előtti egyenlőség, a bírói függetlenség, a bírák törvényhez kötöttsége, a pártatlan ítélkezés követelménye és más, ezekhez hasonló alapelvek alapján működött.[2]

1867-től tehát az ítélkező tevékenység állami feladattá vált, ettől fogva az a törvények (törvényes szokások és a törvényesen meghozott rendeletek) betartására és betartatására irányul, azaz mentes mindenféle önkényességtől. Az ekként kiépített négyfokú bíráskodási rendszerben bármelyik szinten is működött egy bíró (bíróság), az nem volt befolyásolható, pláne nem utasítható semmilyen más, a bírósági rendszeren belüli vagy azon kívüli szerv vagy személy által sem.[3]

A bíráskodás szocialista átalakítása

Az 1869. évi IV. törvénycikkel létrejött, a 19. századi törvényességfelfogásnak megfelelő, állami bírósági szervezetrendszert az 1949–50-es években rohamtempóban építette – nevezte – át[4] (tartalmilag, működésének alapelveit tekintve pedig valójában lebontotta és a maga képére

[1] Ugyanakkor az ítélkező tevékenység sajátos arculata – egyfajta korai, korabeli értelemben vett függetlensége – több évszázad óta kialakult. Erről részletesen Liktor 2023: 105–106.

[2] Bódiné Beliznai 2023a.

[3] Bódiné Beliznai 2023b és Balogh 2023a.

[4] A Kúriát az 1949-es alkotmány már a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságaként említette. Az igazságügyi szervezet átalakítása tárgyában hozott 1949. évi 9. tvr. rendelkezése értelmében ugyanis a Kúria mint a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, az eddigi ítélőtáblák mint felsőbíróságok, az eddigi törvényszékek mint megyei bíróságok folytatják működésüket, az eddigi járásbíróságok pedig megtartják jelenlegi elnevezésüket. [2. § (1) bekezdése] Vö. Megyeri-Pálffi 2024: 45. A felsőbíróságokká átkeresztelt táblákat az Alkotmány 39. §-át módosító 1950. évi IV. törvény ténylegesen meg is szüntette. Az átszervezés a 19 járásbíróság városi/fővárosi kerületi bíróságokká alakításával ért véget, összhangban a járások 1984. január 1-jei megszüntetésével. Erről az 1983. évi II. törvény 4. §-a rendelkezett.

formálta) az új hatalom, amely az igazságszolgáltatás egészének szocialista (a klasszikus értelemben vett bírói függetlenség elvét és legalapvetőbb garanciáit is nélkülöző) átalakítását tűzte ki célul.[5]

Az 1948. évi XXII. törvény megszüntette a bírói függetlenség régi személyi biztosítékait, lehetővé tette a bírák áthelyezését és elmozdításukat, valamint végelbánás (azaz – kényszerű – nyugdíjazás) alá vonásukat, és azt, hogy ennek következtében 1956 szeptemberéig 1100 bíró vesztette el állását.[6] Az 1949. évi alkotmány pedig átalakította a korábbi, két világháború közötti bírósági szervezetet is.

Természetesen a függetlennek mondott bíróságokra és az ügyészségekre is kiterjedt a pártirányítás:[7] az 1949. évi XI. törvény bevezette Magyarországon az ülnökbíráskodást, továbbra is biztosítva a laikus elemek részvételét az igazságszolgáltatásban, amelyet a dualizmus időszakában az esküdtek jelentettek. A népi ülnökök ellenőrzött hátterű pártkáderek voltak, akik befolyást biztosítottak a végrehajtó hatalmat gyakorló párt számára az (általuk kialakított értelmezésben) „függetlennek” tekintett bírósági szervezet működésére.[8]

Az újonnan létrehozott bíróságok feladata a szocialista igazságszolgáltatás volt.

> „Mert igazságszolgáltatás más államokban is van, de az (ellentétben a szocialista igazságszolgáltatással) csak a burzsoá, nagytőkés osztály érdekeit szolgálja ki, így szocialista szemszögből mindennek tekinthető, csak független igazságszolgáltatásnak nem. A szocialista igazságszolgáltatás feladata viszont a szocialista törvényesség, a szocialista igazságosság biztosítása és a dolgozó nép kommunista nevelése az igazságszolgáltatás által.”[9]

Ez a megközelítés később az alkotmányba is bekerült. Tankönyvi magyarázata a szocializmus hatalomfelfogását a klasszikus hatalommegosztással állította szembe:

> „Az igazságszolgáltatás a szocialista államban az egységes államhatalom egyik tevékenysége, amelynek végzésével a szocialista állam elkülönített módon megszervezett állami szerveket, bíróságokat bíz meg. A bíróságoknak ez az igazságszolgáltatási monopóliuma fontos alapelve a szocialista törvénykezési jognak. Ennek az elvnek megállapításánál egyáltalán nincsen szó az államhatalmi ágak elválasztása Montesquieu-féle elméletének valamiféle felélesztéséről, vagy akárcsak utórezgéséről. A marxizmus-leninizmus az államhatalom egységének az elvét

5 Balogh 2023b: 152–153.
6 Zinner 2005: 23; Ficsór 2016: 7.
7 Sárközy 2012: 102.
8 Peres 2023a.
9 Névai 1979: 84–87. Idézi Peres 2023a: 146.

> vallja. A szocialista állam azonban az egységes államhatalom sokirányú tevékenységét különféle állami szervek útján végzi. E szervek egyike a bíróság, amelynek sajátképeni funkcióját éppen az igazságszolgáltatás teszi."[10]

A szocialista törvényesség tehát, ahogyan azt Peres Zsuzsanna megfogalmazta:

> „[A] népi demokrácia társadalmi és gazdasági érdekeinek a védelmét, illetve a dolgozók és a szocialista szervezetek jogainak biztosítását jelentette, a szocialista igazságosság pedig a munka és az elosztás egyenlősége szocialista elvének és a kommunista erkölcsöknek, továbbá a szocialista jogtudatnak az érvényesülését volt hivatott biztosítani."[11]

A bíróságoknak ráadásul nevelő szerepet kellett betöltenie: erősíteni voltak hivatottak a szocialista tudatot és a kommunista erkölcsöket.[12] Ahogyan Ries István a Legfelsőbb Bíróság 1949. november 18-ai teljes ülésén fogalmazott: „A bíróság működése igenis politikai működés és mindég is az volt."[13] Az 1949. évi 9. törvényerejű rendelet engedélyezte a bírák párttagságát, sőt, a kommunista párthoz való kötődés lényegében elvárássá vált. A bíróságok állományának meghatározó része párttag lett, ekként is eleget téve a társadalmi „példamutató szerepnek". Ezzel együtt a kommunista párt vezető szerveitől származó pártutasítások, pártfegyelmik[14] azt is eredményezték, hogy a bírák ténylegesen is elvesztették politikai függetlenségüket, és befolyásolhatóvá, irányíthatóvá váltak.

Ennek a gondolkodásnak a nyomán egyenesen szükséges volt az is, hogy a társadalom laikus tagjait is jelentős mértékben vonják be az igazságszolgáltatásba (és ezért volt szükséges a különbíróságok megszüntetése[15] is, hiszen azok nem álltak összhangban a szocializmus eszméivel, mindenekelőtt a hatalomegység és a társadalmi egyenlőség kiemelten hangsúlyozott elveivel). Szovjet mintára a magyar bírósági szervezetet is kiegészítették a (bírákkal – formálisan – majdnem teljesen azonos jogállású, ám az őket megválasztó tanácsok által bármikor visszahívható[16]) népi ülnökökkel. Az ülnökbíráskodásnak a polgári

10 Névai 1979: 102.

11 Nánási 2018: [90]–[99]; Peres 2023a: 146.

12 Névai 1979: 84–87.

13 Katona 2013.

14 Horváth 2023: 114.

15 A különbíróságok közül a közigazgatási bíróságot az 1949: II. tv., a Szabadalmi Bíróságot az 1949: 8. tvr., a többi különbíróságot pedig 1950–1954 között szüntették meg. A közigazgatási bíróság megszüntetésének fő okát Ries István akkori igazságügyi miniszter – az ideológiai alapállásból kiindulva – abban látta, hogy a közigazgatási bíróság „szembehelyezkedik a demokratikus fejlődéssel." Bővebben Köbel 2018; Köbel 2019. Emellett Papp 2017: 69–81.

16 92/1952. (X. 5.) MT sz. rendelet.

rendszerekben is jól ismert megoldása a szocializmusban nem annyira úgy általában a néprészvételt biztosította, sokkal inkább azt szolgálta, hogy az állampárt megbízható káderek által ellenőrizze az (egyébként nagyon nem megbízhatónak tartott)[17] bírákat. A népi ülnökök a korszak felfogása szerint „a proletárdiktatúra erősítésének harcos osztagai, a szocialista törvényesség betartásának éber segítői.”[18]

A szocialista bíróságok mellett létrejött a korábbi állami (királyi) ügyészség helyett a szocialista felfogásnak megfelelően a „független modell” szerint újjászervezett[19] ügyészségi struktúra is, amely nem pusztán a vádhatóság szerepét töltötte be, hanem – az államhatalom legfőbb szervének alárendelten – maga volt a szocialista törvényesség őre. Feladata tehát a néphatalom rendszerének és a dolgozók jogainak védelmezése lett.[20] A párthatározatoknak megfelelve, az Igazságügyi Minisztérium Büntetőjogi és Államügyészségi Főosztálya ezekben az években sorozatban bocsátotta ki az utasításokat, iránymutatásokat, tájékoztatásokat az aktuális jogpolitikai feladatokról, a kívánatos eljárásokról, büntetésekről, például a disszidálási vagy a feketevágásos ügyekben.[21]

Az új bírósági szervezet kialakítására csak azt követően kerülhetett sor, hogy az 1948. évi XXII. törvény lehetővé tette, hogy a bíróságok működése felett felügyeleti jogot gyakorló igazságügy-miniszter a bíró beleegyezése nélkül is áthelyezhessen és elmozdíthasson bírókat.[22]

Az 1949. évi alkotmány hatálybalépésével aztán megkezdődött a tényleges átalakítás. A Kúria elnevezés helyébe a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága név lépett, az ítélőtáblák előbb felsőbíróságok lettek, majd megszüntették azokat 1950-ben. A hierarchiában addig alattuk elhelyezkedő törvényszékekből megyei bíróságok (fővárosi bíróság) lettek, a járásbíróságok (városi, kerületi bíróságok) pedig megmaradtak általános elsőfolyamodású bíróságoknak.[23] A fellebbvitel is egyfokúvá vált. Az új alkotmány rendelkezései nyomán

17 A kommunista hatalomátvétel után a Horthy-korszak megmaradt bírái reakciósoknak számítottak, és az új politikai rendszer jobbára ellenségnek tekintette őket. Ezért volt szükség az „ellenőrzésükre,” valamint a „tisztogatást” célozta az igazolási eljárások sora és az ún. „B-listázás” is. Aztán, amikor a bírákat már „megbízhatókra” cserélték, ez az „ellenőrzés” egyre inkább gyengült, másodfokon teljesen el is tűnt, vö. 1954. évi II. törvény.

18 Keleti Ferenc szavait idézi Horváth 2023: 118.

19 A dualizmus időszakának királyi ügyészségei az igazságügyi minisztérium alárendeltségében működtek, ezt nevezzük „alárendelt modellnek”, más szóval államügyészségnek. Ezzel szemben a „független modell” szerint szerveződő ügyészség nincs a végrehajtó hatalomnak alárendelve, hanem külső irányítás nélkül, a bírói függetlenséghez hasonló független státuszt és önigazgatást élvezve működhetnek. Vö. Nánási 2011; Kiss–László 2021; László 2021.

20 Névai 1979: 89.

21 *Az ügyészség története*. Lásd: https://ugyeszseg.hu/az-ugyeszsegrol/tortenete.

22 Peres 2023a: 147.

23 Névai–Szilbereky 1980: 134.

a bírósági szervezet a véglegesnek szánt és az 1972-es átfogó reformig valóban állandónak bizonyult szervezetét az 1954. évi II. törvénnyel nyerte el.

Az 1949. évi XX. törvény, azaz az alkotmány 36.§-a tartalmazta a bírósági szervezet keretszabályait. Az alkotmány szövege szerint a bíróságokon hivatalos bírákból és ülnökökből álló tanácsokban zajlott az ítélkezés. A bírói tisztségeket az alkotmány értelmében választással kellett volna betölteni: bizonyos bírákat az Országgyűlés választhatott volna a Legfelsőbb Bíróság és a – csupán 1950 végéig létezett[24] – felsőbíróságok bírái esetében öt, illetve a megyei és járásbíróságok bírái vonatkozásában három évre. Ténylegesen azonban a bírák tekintetében kinevezési jog érvényesült, amelyet a Legfelsőbb Bíróság bírái esetében a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a többi bíró esetében pedig az igazságügy-miniszter gyakorolt. A megyei bíróságok elnökeit és tanácselnökeit, a járásbíróságok elnökeit a Minisztertanács, a többi bírát és az ügyészeket pedig az igazságügy-miniszter nevezte ki.[25]

Az alkotmány a bíróságok feladatául a 41. §. (1) bekezdése szerint a dolgozó nép ellenségeinek megbüntetését, a népi demokrácia állami, gazdasági és társadalmi rendjének, intézményeinek védelmét és biztosítását, valamint a dolgozóknak a szocialista társadalmi együttélésre való nevelését szabta.

A bírói függetlenség új értelmezéséhez a jogalkotó (NET) általános rendelkezési hatáskört adott az igazságügy-miniszter kezébe: „Az igazságügyminiszter bármely ítélőbírót, valamint államügyészt – az átszervezés folytán előálló átmeneti munkatöbblet feldolgozásának megkönnyítése érdekében – a Legfelsőbb Bírósághoz, illetőleg a legfőbb államügyészséghez oszthat be szolgálattételre."

Az első szocialista bírósági szervezetről szóló törvény, az 1954. évi II. törvény[26] (a továbbiakban: Bsz.) szabályai közül kiemelésre érdemes, hogy lehetővé tette azt, hogy a távollét miatt ítélkezésben akadályoztatott bírót nemcsak másik bíró, de népi ülnök is helyettesítse. A mintegy 21 ezer népi ülnök tevékenysége pedig sok kívánnivalót hagyott maga után, ezt már a maga idejében is felismerték.[27]

A Bsz. bővítette a bíróságok feladatkörét is. Már nem a dolgozó nép ellenségeinek megbüntetését tartotta elsődlegesen fontosnak, hanem inkább a népi demokrácia állami, társadalmi és gazdasági érdekeinek védelmét, így különösen: a társadalmi tulajdon védelmét, az állampolgárok részére az Alkotmányban biztosított politikai, munkaügyi, lakásügyi és egyéb személyi és vagyoni jogok és érdekek biztosítását, a dolgozó nép ellenségeinek számító bűnelkövetők megbüntetését,

[24] A felsőbíróságok és a mellettük működött főállamügyészségek 1950. december 31-ével történő megszüntetéséről az 1950: IV. tv. 4. § (1) bekezdése rendelkezett.

[25] Horváth 2023: 115; Peres 2023b: 963–965; Balogh 2023b: 161.

[26] A törvény szövege elérhető: http://jogszabalyfigyelo.hu/index.php?id=g9oll2da1jfa30jo8&state=19570609&menu=view.

[27] Névai 1979: 107; Peres 2023a: 149.

illetve a haza és a szocializmus ügye iránti odaadásra, a társadalmi tulajdon iránti gondosságra, az állami és társadalmi kötelezettségek becsületes teljesítésére, a törvények következetes végrehajtására, a munkafegyelem szigorú megtartására, valamint a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására kifejtendő nevelő tevékenységet.[28]

1957-től a bírósági szervezetben összevonások is voltak. Az 1957. évi 34. tvr. 27. §-a felhatalmazta az igazságügy-minisztert arra, hogy járásbíróságokat és budapesti kerületi bíróságokat vonjon össze. A törvényerejű rendeletet a gyakorlatba a 12/1957. (X. 13.) I.M. sz. rendelet ültette át, amelynek eredményeképpen a budapesti kerületi bíróságok száma 22-ről 9-re csökkent, vidéken pedig négy nagyvárosban (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged) összevonták a helyi járásbíróságot és a városi bíróságot.[29]

Mi történt Kemecsén?

Kemecse község a nyíregyházi járásbíróság és törvényszék illetékességi területéhez tartozott. A 68.800/1951. (XII. 4.) I.M. sz. rendelettel azonban Molnár Erik igazságügy-miniszter önálló járásbíróság felállítását rendelte el itt[30] (a baktalórándházi és az encsi járásbíróságokkal egy időben), kiszakítva ezzel a kemecsei (és a baktalórándházi) járást a nyíregyházi bírósági illetékességi területből. A járásbíróságnak 1952. január 1. napjával kellett megkezdenie működését azzal, hogy a miniszteri rendelet 2. §-a alapján „a jelen rendelet hatálybalépése előtt a nyíregyházi […] járásbíróságnál folyamatba tett ügyekben – a telekkönyvi ügyek kivételével – akkor is a nyíregyházi […] járásbíróság jár el, ha illetékessége a jelen rendelet 1. §-a folytán megszűnt”. A (2) bekezdés ettől eltérően rendelte intézni a telekkönyvi ügyeket: „(2) A […] kemecsei járásbíróság illetékességéhez tartozó s a jelen rendelet hatálybalépésekor még folyamatban levő telekkönyvi ügyeket a […] kemecsei járásbíróság folytatja és fejezi be.” A járás területére vonatkozóan 1945. január 1-je után keletkezett ügyek iratait is az új járásbíróság vette át és intézte el. A rendelet szerint az új járásbíróság fellebbviteli bírósága értelemszerűen a nyíregyházi megyei bíróság volt, illetékességi területe pedig a kemecsei járásra terjedt ki. E járásban akkoriban a mai 11 településsel szemben 15 község volt, hiszen a mai települések mellett idetartozott Nagyhalász, Nyírtura, Sényő és Tiszatelek is.

A járásbíróság felállításának oka az akkori társadalmi viszonyokban és az akkori járási székhelyből fakadó funkciókban keresendő. Ahogyan egy pártfunkcionárius a jelenséget összefoglalta:

28 Névai 1979: 108.

29 1957. évi 34. tvr. Online: http://jogiportal.hu/index.php?id=lr2efc4ic31gb7610&state=19730331&menu=view.

30 *Belügyi Közlöny* (1951) 27. sz. (1951. 12. 11.). 478–479. A rendelet a 177.000/1950. (XII. 10.) I.M. sz. rendeletet módosította az illetékességi területek tekintetében.

„Fejlődésünk jelenlegi szakaszában bíróságaink szervezetileg alkalmatlanokká váltak az Alkotmányban meghatározott funkciók gyakorlására, az osztályharc sikeres vitelére. Tekintettel arra, hogy Alkotmányunk előírásai szerint a folyó évben a burzsoá közigazgatási rendszer helyett közép- és alsófokon is megvalósítottuk a tanácsok rendszerét – eltérés következett be a területi hatókör szempontjából az államhatalom és a bírósági szervek között."

E logika mentén arra jutottak, hogy a bíráskodás szervezetrendszerét az államigazgatás rendszeréhez kell igazítani: a járási tanácsoknak a járás területén a járásbíróságok, a megyei tanácsoknak pedig a megye területén a megyei bíróságok feleltek meg. De ugyanekkor a járásbíróságok is rendezésre szorultak, „mert egyes járások területén több járásbíróság is van, viszont van olyan járás, melynek székhelyén járásbíróság nincs".[31]

E filozófiának Kemecse teljesen megfelelt: járási székhely lett, itt működött a járási tanács és annak több hivatala, a járási pártbizottság, DISZ-bizottság és több fontos intézmény. Jelentős volt a járási tisztiorvosi funkció, a járási tüdőgondozó és a pénzügyőrség is.[32]

A kemecsei járásbíróságra 1952-ben Margitics Imrét osztották be, aki nem volt kemecsei lakos, hanem Nyíregyházáról járt ki ítélkezni.

A görögkatolikus családban 1907-ben született Margitics Imre ügyvédjelöltként kezdte a joggyakorlatot: a Nyíregyházi Ügyvédi Kamara választmánya előbb Grünspann Árminhoz, majd vitéz Kőrössy Gyulához, de még ugyanez év nyarán tőle Hubay Balázshoz jegyezte be.[33] Az 1935. április 30-ai *Igazságügyi Közlöny* tudósít minket arról, hogy 1935. február 6-i hatállyal,[34] nyíregyházi székhellyel ügyvéd lett.[35]

1941 tavaszán – még ügyvédként – az 1922-ben 10 ezer pengő alaptőkével megalakított Nyíregyházi Kereskedelmi Rt. (Nyíregyháza, Szent István utca 3.) igazgatósági tagja volt.[36]

1942 januárjában aztán a kormányzótól bírói kinevezést kapott: a vásárosnaményi kir. járásbírósághoz osztották be.[37] Ennek folytán (április 8-i hatállyal) törölték az ügyvédi névjegyzékből.[38] Alig néhány hónapi vásárosnaményi ténykedés után saját kérésére már

31 Valentini 1950: 4.

32 *Kemecsei Helytörténeti Krónika* 2014.

33 *Budapesti Közlöny* (1932) 77. sz. (1932. 04. 07.). 1., majd 263. sz. (1932. 11. 20.). 4.

34 *Budapesti Közlöny* (1935) 83. sz. (1935. 04. 11.). 2.

35 *Igazságügyi Közlöny* (1935) 4. sz. (1935. 04. 30.). 79.

36 *Központi Értesítő* (1941) 1. félév (1941. 05. 15.) 20. sz. 739; *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz* (1941–42). 3–4. k. 872.

37 Járásbírói kinevezése: *Igazságügyi Közlöny* (1942) 1. sz. (1942. 01. 31.). 20.

38 *Igazságügyi Közlöny* (1942) 5. sz. (1942. 05. 31.). 191. Dr. Margitics Imre nyíregyházi ügyvéd kir. járásbíróvá történt kinevezése folytán töröltetett a nyíregyházi ügyvédek névjegyzékéből. Irodájának gondnokául dr. Dankó Gyula nyíregyházi ügyvédet rendelték ki. A határozat száma: 551/1942. ÜK. II/49. szám. Vö. *Budapesti Közlöny* (1942) 97. sz. (1942. 04. 29.). 1.

április elején sikerült igazságügy-miniszteri áthelyezéssel a nyíregyházi kir. járásbíróságra kerülnie,[39] ahol évekig járásbíróként dolgozott.

1945 januárjában ő volt az első bíró a megyében, aki szolgálatba állt. „Valóban szolgált, elkötelezettség volt ez az új rend mellett. Egy ideig a nyíregyházi járásbíróság elnöke volt, majd 45 szeptemberében a népbíróságon tanácsvezető bíró, ahol a nép- és háborúellenes ügyeket tárgyalta, s a Népköztársaság nevében igazságot szolgáltatott.”[40]

1946-ban – kérelmére – az igazságügy-miniszter (népbírósági beosztásának érintetlenül hagyása mellett) a nyíregyházi törvényszékhez helyezte át.[41]

1949. szeptember 18-án a Függetlenségi Front lapja, a *Magyar Nép* tudósított arról, hogy az igazságügy-miniszter a nyíregyházi járásbírót helyettes népbírósági vezetőnek nevezte ki.[42]

Az 1952–56 közötti kemecsei „kitérő” után (a visszatekintő cikkben nem szerepel pontos dátum) „a telekkönyvi hivatalban kapott vezető posztot, majd újra a bírói pulpitus következett”. 1972-ben, 65 évesen még aktív bíró volt.[43]

1971-ben és ’73-ban is a Szabolcs-Szatmár megyei tanács korelnöke, azaz legidősebb tagja volt, és a tanács igazgatási-jogi bizottsága elnökévé választották.[44]

1978. március 21-én, rövid szenvedés után, Budapesten érte a halál. Az Igazságügyi Minisztérium és a megyei bíróság saját halottjának tekintette. A kornak – és saját értékrendjének – megfelelően társadalmi temetést kapott. Emlékét és érdemeit a megyei tanács jegyzőkönyvben örökítette meg.[45]

Margitics bíró kemecsei ítélkezési gyakorlata világosan mutatja a szocializmus jogszolgáltatással kapcsolatos felfogását, és képet rajzol a korszak tömegesen előforduló, tipikus bűncselekményeiről. A rövid életű kemecsei járásbíróság egyetlen bírája többször bekerült ítéleteivel a megyei napilapba. Ezek az ítéletek egyszerre szolgálták a dolgozó nép ideológiai nevelését (ne vedd el a közét, dolgozz a köz érdekében, mindenki egyenlő, senkinek nem juthat több stb.), a „szocialista törvényesség” érvényre juttatását (a kulákokat szigorúan – még az arányosság szabályait is figyelmen kívül hagyva – meg kell büntetni), és semmiben sem különböztek a más megyékben, más bíróságokon szintén a kulákok ellen tömegesen meghozott határozatoktól.

39 *Igazságügyi Közlöny* (1942) 3. sz. (1942. 03. 31.). 99.

40 Erről maga vallott így Páll Géza újságírónak, aki a riportot *Harminc év a pulpituson* címmel jelentette meg. *Kelet-Magyarország* (1972) 157. sz. (1972. 07. 06.). 3.

41 *Igazságügyi Közlöny* (1946) 4. sz. (1946. 04. 30.). 156.

42 *Magyar Nép* (1945) 112. sz. (1945. 09. 13.). 3.

43 Páll 1972: 3.

44 *Kelet-Magyarország* (1971) 121. sz. (1971. 05. 25.). 1. és (1973) 105. sz. (1973. 05. 08.). 1.

45 *Kelet-Magyarország* (1978) 77. sz. (1978. 04. 01.). 1.

Az 1950-es évek első felében kiemelt feladat volt a szabotázsok megakadályozása, illetve megbüntetése.

> „Megvalósítani nagyszerű célkitűzéseinket, valóraváltani terveinket, megőrizni, megvédelmezni eddigi munkánk alkotásait – nem lehet a népünk ádáz ellenségeivel való kemény harc nélkül. A falvakban a mind inkább falhoz szorított kulákok elkeseredetten próbálják a mezőgazdasági munka, a beadás szabotálásával hátráltatni a falu felvirágzását. Harcos éberségre van szükség mindenütt ahhoz, hogy a dolgozó parasztok megakadályozzák az ellenség kártevéseit."

Több olyan kemecsei ítélet is szerepelt a hírek között, amelyekben burgonya, zab, tej, tojás, csirke, árpa, tengeri, napraforgó, lucerna, bor, sertés, vágómarha vagy más termény vonatkozásában nem tettek eleget a beszolgáltatási kötelezettségnek,[46] és olyan is akadt, amelyben volt kulákokat árdrágítás miatt ítéltek el.[47]

Az ügyek másik csoportjában a gazdálkodás (vetés, aratás) elmulasztása volt a vád tárgya. Volt, akit azért ítéltek el, mert „2200 négyszögöl földjét megműveletlenül hagyta, nem vetett el egy hold tavaszi búzát és 600 öl árpát, a vetőmagot sem szerezte be".[48] Egy kéki volt kulák 4 hold napraforgóját egyáltalán nem kapálta. 450 öl szőlőjének és 144 öl gyümölcsösének a megmunkálásáról nem gondoskodott, ami miatt 100%-os terméskiesése volt. Őt a közellátás érdekét veszélyeztető bűntett miatt ítélte el a kemecsei járásbíróság.[49]

De nem maradhattak ki a védett jogi tárgyak közül a köz javai sem: egy juhász azzal került be a sajtóba, hogy juhait a belvízvédelmi csatorna töltésén legeltette, a csatornát megrongálta, és ezzel a belvízvédelmet veszélyeztette. Ezért Kemecsén négyhavi börtönre ítélték.

> „Nagy veszélyt jelent az árvíz úgy a dolgozó parasztság, mint az állam számára. Népi államunk éppen azért mindent megtesz az árvízveszély elhárításának érdekében. Nagy összegeket költ például a hullámterek erdősítésére. Aki ezeket a telepítéseket bántja, az nem törődik a saját és társai érdekével, az árvízveszéllyel, s ezért példás büntetést érdemel."

46 Beadási kötelezettséget szabotáló kulákokat ítéltek el. *Néplap: Az MDP Szabolcs-Szatmár megyei pártbizottságának lapja* (1952) 212. sz. (1952. 09. 10.). 4. (Az ítélet „nevelő célzatát" mutatja az is, hogy a hírt a *Magyar Nemzet,* a *Szabad Nép,* a *Népszava,* a *Tolnai Napló,* valamint a *Bácskiskunmegyei Népújság* is átvette.). A beadás és a tavaszi munkák szabotálása miatt súlyos börtönbüntetésre ítéltek több kulákot. *Néplap* (1953) 91. sz. (1953. 04. 18.). 4; Beadást szabotáló kulákokat ítélt el a nagykállói és a kemecsei járásbíróság. *Néplap* (1953) 146. sz. (1953. 06. 24.). 4; stb.

47 Ítélet árdrágításért. *Néplap* (1954) 121. sz. (1954. 05. 23.). 6.

48 A beadás és a tavaszi munkák szabotálása miatt súlyos börtönbüntetésre ítéltek több kulákot. *Néplap* (1953) 91. sz. (1953. 04. 18.). 4.

49 Bírósági hírek. *Néplap* (1955) 221. sz. (1955. 09. 20.). 2.

A kemecsei járásbíróság éppen ezért, engedély nélküli fakivágás miatt, számos kulákot ítélt pénzbüntetésre.[50]

Végül számos esetet lehet olvasni a termelőszövetkezet javainak eltulajdonítása, a közösség meglopása, a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett csalás bűntettei miatt is.[51]

Az epizód vége

A kemecsei járást a NET a Minisztertanács előterjesztése alapján meghozott 1956. évi 2. sz. határozatával[52] szüntette meg, hét másik járással együtt, 1956. február 1. napjával. A határozat melléklete sorolta fel, hogy a járás egyes települései mely járásokhoz kerülnek. A kemecsei járás 15 településén három járás „osztozott”: Berkesz és Gégény a kisvárdai, Beszterec, Demecser, Kemecse, Kék, Nagyhalász, Nyírbogdány, Nyírtura, Sényő, Tiszarád, Tiszatelek és Vasmegyer a nyíregyházi, míg Nyírtét és Székely a baktalórándházai járáshoz került.

A területi változtatás igazságszolgáltatási következményeit a 3/1956. (I. 29.) M. T. sz. rendelet[53] foglalta jogszabályba, amely megszüntette az e járások székhelyein működő járásbíróságokat és járási ügyészségeket. A folyamatban levő ügyeket a 4. § szerint már az újonnan illetékes (kisvárdai, nyíregyházi vagy baktalórándházi) járásbíróságok, illetve ügyészségek folytatták le.

A változtatás jogpolitikai indokát a minisztertanács elnökhelyettese, a területrendezési kormánybizottság vezetője (Apró Antal) abban jelölte meg:

> „Az ország jelenlegi közigazgatási beosztásának átszervezése, az elaprózódott megyék, járások, Budapesten a kis kerületek összevonása olyan intézkedés, amely elősegíti, hogy az állam mind eredményesebben teljesítse alapvető gazdasági-szervező és kulturális-nevelő funkcióit. A nagyobb megyék, járások kialakításánál arra törekszünk, hogy az igazgatási egységek lehetőleg egybe essenek a gazdasági körzetekkel és minél egyszerűbb, minél olcsóbb legyen az állam igazgatása.”

Merthogy ez felelt meg a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusán elfogadott határozatnak, amely szerint az államigazgatást egyszerűbbé és olcsóbbá kell tenni. Az eddigi egyszerűsítések azonban nem voltak elégségesek.

50 Engedély nélküli fakivágások büntetése. *Néplap* (1954) 162. sz. (1954. 07. 10.). 4.

51 Elítéltek egy termelőszövetkezet ellen törő kulákot. *Néplap* (1954) 192. sz. (1954. 08. 14.). 4; Hatévi börtönbüntetés lopásért. *Néplap* (1954) 213. sz. (1954. 09. 09.). 4.

52 *Magyar Közlöny* (1956) 4. sz. (1956. 01. 18.). 19–20.

53 *Magyar Közlöny* (1956) 7. sz. (1956. 01. 29.) 31–32.

„A területrendezés nem egyes megyék és járások megszüntetését jelenti, mert a fejlődés során kialakult társadalmilag, földrajzilag egységes, néprajzilag sajátos területek továbbra is fennmaradnak. E területek azonban nagyobb földrajzi egységekké alakulnak át. […] A területrendezés mindenekelőtt elősegíti, hogy az igazgatás jobb és olcsóbb legyen. Számos készülő hatásköri és szervezeti intézkedés célja, hogy a dolgozókat közvetlenül érintő kérdéseket a jövőben a községekben és a városokban, de legfeljebb a járásokban intézzék el. Így átalakul a központi szervek és a megyei szervek államigazgatási szerepe is: a megyék egyre inkább elvi irányító szerepet töltenek be. […] A párt és a kormány legfontosabb feladatának a dolgozók életszínvonalának emelését tartja. Emelni akarjuk a nyugdíjakat, tovább akarjuk javítani a dolgozók életkörülményeit. Mindezt csak úgy érhetjük el, ha a termelés növelésén túl – gazdasági életünk minden területén, az államapparátusban is – csökkentjük az igazgatással járó költségeket, takarékoskodunk."[54]

Irodalom- és forrásjegyzék

Balogh Judit (2023a): A bírák jogállása az állami (királyi) bíróságokon. In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria*. Budapest: Kúria, 171–180.

Balogh Judit (2023b): A bírói függetlenség intézményes garanciarendszerének újraépítése a rendszerváltás után (1989–2011). In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *A bírói függetlenség intézményes garanciái*. Budapest: Kúria, 152–178.

Bódiné Beliznai Kinga (2023a): A bírói függetlenség és garanciái (1848–1948). In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *A bírói függetlenség intézményes garanciái*. Budapest: Kúria, 107–123. Online: https://doi.org/10.55413/561.A2300203.EUO

Bódiné Beliznai Kinga (2023b): A bírák jogállása 1869 előtt. In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria*. Budapest: Kúria, 158–170.

Ficsór Gabriella (2016): A bírói függetlenség szükségszerű kialakulása és tartalma. *A Debreceni Ítélőtábla közleményei, 7*. Online: https://debreceniitelotabla.birosag.hu/20160218/2016.

Horváth Attila (2023): A Legfelsőbb Bíróságtól a Kúriáig (1990–2022). In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria*. Budapest: Kúria, 114–141.

Katona Klára (2013): A bírói függetlenség semmissé tétele. *Archiv.net,* 13(4). Online: https://www.archivnet.hu/politika/a_biroi_fuggetlenseg_semmisse_tetele.html

Kiss Anna – László Balázs (2021): A modern ügyészség kialakulása és típusai a kontinentális Európában. *Ügyészek Lapja,* 28(3), 65–74. Online: https://ugyeszeklapja.hu/?p=3429

Köbel Szilvia (2018): „A végső döntés illesse az illetékes minisztert!" A közigazgatási bíróság 1949-ben történt megszüntetésének előzményei. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás,* 6(2), 50–79. Online: http://hdl.handle.net/20.500.12944/12835

Köbel Szilvia (2019): „Az állam és a nép érdekében fogok eljárni" – A közigazgatási bíróság 1949-ben történt megszüntetésének körülményei és következményei. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás,* 7(3), 66–93. Online: http://doi.org/10.32575/ppb.2019.3.4

László Balázs (2021): Az önálló ügyészség gondolata egy elfeledett javaslatban. *Ügyészek Lapja,* 28(1–2), 95–105. Online: https://ugyeszeklapja.hu/?p=3242

[54] Apró Antal elvtárs nyilatkozata a területrendezésről. *Vasmegye* (1956) 225. sz. (1956. 09. 23.). 2.

Liktor Zoltán Attila (2023): A régi magyar bírósági rendszer, a bírói függetlenség személyi és intézményes garanciái a kezdetektől 1848-ig. In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *A bírói függetlenség intézményes garanciái*. Budapest: Kúria, 57–106.

Megyeri-Pálffi Zoltán (2024): *Bíróságszervezés Pest vármegyében*. Budapest: Budapest Környéki Törvényszék.

Nánási László (2011): *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945*. Budapest: Legfőbb Ügyészség.

Nánási László (2018): Ügyészség. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogtörténet rovat, rovatszerkesztő: Komáromi László). Online: http://ijoten.hu/szocikk/jogtortenet-ugyeszseg

Névai László (1979): *Fejezetek a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás történetéből*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Névai László – Szilbereky Jenő (1980): *Polgári eljárásjog*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Páll Géza (1972): Harminc év a pulpituson. *Kelet-Magyarország*, 157. sz. (1972. július 6.).

Papp László (2017): Különbíróságok szerepe és rendeltetése a modern igazságszolgáltatási rendszerekben. *FORVM Acta Juridica et Politica*, 7(1), 69–81. Online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/56962/1/juridpol_forum_007_001_069-081.pdf

Peres Zsuzsanna (2023a): A bírói függetlenség felszámolása (1945–1989). In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *A bírói függetlenség intézményes garanciái*. Budapest: Kúria, 133–151.

Peres Zsuzsanna (2023b): A bírói függetlenség felszámolása (1945–1989). *Kúriai Döntések–Bírósági Határozatok*, *71*(5), 952–967.

Sárközy Tamás (2012): *Magyarország kormányzása 1978–2012. A szoft diktatúra kormányzásától az újkapitalista konfliktusos demokrácia kormányzásán át a fülkeforradalom vezérdemokráciájának kormányzásáig.* Budapest: Park.

Valentini Tibor (1950): Az igazságügyi szervezet reformja. *Néplap* (Hajdú-Bihar), 1950. november 29.

Zinner Tibor (2005): *Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962.* Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó.

Balogh-Békesi Nóra

Néhány gondolat a 2024. június 9-én megtartott főpolgármester-választás margójára

A szavazás megismétlése vagy a szavazatok újraszámolása

A választásokon megállapított végeredmény elleni jogorvoslati eljárások visszatérő kérdése, hogy mikor kerülhet sor a szavazás megismételtetésére, és mikor az újraszámolásra. A főpolgármester-választás érvényes szavazataival kapcsolatos IV/2641-7/2024. számú AB határozat utalt arra, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága idevonatkozó gyakorlata szerint az EJEB a szavazatok újraszámlálását a demokratikus jogállam olyan legitim eszközének tekinti, amely biztosítja a szabad választáshoz való jog érvényesülését,[1] a demokratikus választások tisztaságának megőrzése szempontjából a jogorvoslati eljárás során elsődlegesen a kiírás szerinti időpontban lebonyolított választás eredményét kell alapul venni.

A 2024. évi főpolgármester-választás jogorvoslati szakaszában először az érvénytelen, majd az érvényes szavazatok újraszámolása mellett a választás megismételtetése is jogorvoslati kérelem volt. Mind a Kúria, mind az Alkotmánybíróság előtti eljárásban felmerült, hogy a bíróságok a IV. és a VII. kerületben a főpolgármester-választás eredményét semmisítsék meg, és rendeljék el a szavazás megismétlését, azonban ez a kérelem nem vált megalapozottá. Ezt a szálat tehát a jogorvoslati fórumok elvarrták.

A választási eljárásról szóló 2013. évi XXXVI. törvény (a továbbiakban: Ve.) rétegzett szabályrendszerrel, a jogorvoslati forma elnevezésével is (kifogás és/vagy fellebbezés) megkülönbözteti, hogy az adott jogorvoslat mire is irányul(hat).

Elsőként a kifogásról. A Ve. 211. §-a szerint a szavazatszámláló bizottság tevékenysége és döntése ellen – a szavazóköri eredményt megállapító döntés kivételével – kifogást lehet benyújtani. A Ve. 218. § (2) bekezdése sorolja fel, hogy ha a választási bizottság a kifogásnak helyt ad, milyen döntéseket hozhat. Eszerint egyrészt megállapíthatja a jogszabálysértés

[1] EJEB, Mugemangango v. Belgium [GC] (310/15), 2020. július 10.; Davidov és társai v. Oroszország (75947/11), 2017. november 13.; Mammadov v. Azerbajdzsán (4641/06), 2012. április 10.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_05

tényét, illetve a jogsértőt eltilthatja a további jogszabálysértéstől, harmadrészt – s tárgyunk szempontjából ez érdemel figyelmet – a választási eljárást vagy annak a jogorvoslattal érintett részét megsemmisítheti és megismételtetheti, negyedrészt bírságot is kiszabhat. Tehát a választás megismételtetése – adott esetben – a szavazatszámláló bizottság döntése elleni kifogás útján érhető el. A Ve. szabályai alapján így kifogást lehet benyújtani egyrészt a választás napján történtek, másrészt a szavazatszámláló bizottság tevékenysége vagy harmadrészt a szavazóhelyiségben elkövetett cselekmények miatt. [Ez utóbbi tekintetében lásd a Ve. 307/P. § (1) bekezdés a) pontját.]

A másik jogorvoslati forma a fellebbezés. A Ve. 241. § (1) bekezdése értelmében a szavazatszámláló bizottság szavazóköri eredményt megállapító döntése ellen csak a választási bizottságnak a választási eredményt megállapító döntése elleni fellebbezéssel együtt van helye. A Ve. 241. § (2) bekezdése értelmében a választási bizottságnak a választás eredményét megállapító döntése ellen a szavazatszámláló bizottság szavazóköri eredményt megállapító döntésének törvénysértő voltára vagy a szavazóköri eredmények összesítésére és a választási eredmény megállapítására vonatkozó szabályok megsértésére hivatkozással lehet fellebbezést benyújtani. A Ve. 241. § (3) bekezdése szerint ennek a jogkövetkezménye lehet a szavazatok újraszámolása. Hangsúlyozni kell tehát, hogy amennyiben az eredményt megállapító döntésre vagy az eredmények összesítésére törvénysértő módon került sor, ebben az esetben lehetséges a szavazatok újraszámolása [Ve. 241. § (3) bekezdés] mint jogkövetkezmény.

Míg az eredményt megállapító határozat elleni fellebbezésben a választás eredménye kizárólag számszaki szempontból sérelmezhető, addig a szavazatszámláló bizottság vagy a szavazóhelyiségben történt egyéb, vagyis nem a szavazás számszaki eredményével összefüggő tevékenység miatt kifogást lehet benyújtani. Amennyiben a kifogás alapos, akkor alkalmazható jogkövetkezményként egyebek mellett a választási eljárás vagy annak a jogorvoslattal érintett részének a megsemmisítése és megismételtetése. A választás eredményének számszaki hibája esetén a választási eljárás vagy annak a jogorvoslattal érintett részének a megsemmisítése és megismételtetése nem lehetséges jogkövetkezmény, ez esetben ugyanis kizárólag egyféle jogkövetkezmény alkalmazását teszi lehetővé a választási eljárásról szóló törvény: nevezetesen a szavazatok újraszámlálását, tekintettel arra, hogy az eredmény megállapításának számszaki hibája az újraszámlálással hárítható el.[2]

A Kúriának egyébiránt egységes az ítélkezési gyakorlata a tekintetben, hogy a Ve. 241. § (2) bekezdése alapján benyújtott fellebbezés esetén a Ve. nem teszi lehetővé a döntés megsemmisítését, csak a (3) bekezdésben meghatározott szavazat-újraszámlálást. A szabályozás hátterében az a jogalkotói akarat áll, hogy a választási bizottságok – fellebbezés elbírálásakor – már csak érdemi döntést hozhassanak. Megsemmisítés esetén ugyanis új

[2] Kvk.IV.39.185/2024/6. számú határozat 2024.

eljárást kellene lefolytatni, ami időt vesz igénybe. A választási eljárásra vonatkozó szabályozás sajátossága pedig éppen az, hogy minél rövidebb idő alatt szülessen az ügyekben érdemi döntés. Csak akkor van lehetőség a jogorvoslat során a választási eljárás vagy a jogorvoslattal érintett rész megsemmisítésére és megismételtetésére [Ve. 218. § (2) bek. c) pont], ha a választási bizottság a szavazatszámláló bizottság tevékenysége és döntése elleni – kivéve a szavazóköri eredmény megállapítását – kifogásról dönt, és annak helyt ad.[3]

A fentieket összefoglalva ki kell emelni a Kúria Kvk.IV.39.185/2024/6. számú határozatának[4] elvi tartalmát, amely szerint a kifogásnak történő helyt adás jogkövetkezménye lehet a választási eljárás vagy annak a jogorvoslattal érintett részének a megsemmisítése és a választás megismételtetése. A választás eredményét megállapító döntés elleni fellebbezés jogkövetkezménye pedig kizárólag a szavazatok újraszámlálása lehet, a választás vagy annak egy részének a megsemmisítése és megismételtetése nem. A választási bizottságok nem a jogkövetkezmény, hanem a kifogásban felhozott jogsértés tekintetében vannak a kifogásban foglaltakhoz kötve, a jogkövetkezmény alkalmazásáról és annak fajtájáról a választási bizottságok „hivatalból" döntenek.

Az érvénytelen és/vagy az érvényes szavazatok újraszámolása

A választási bíráskodás állandónak mondható gyakorlata szerint a szavazatok újraszámoltatása csak az érvénytelen szavazatokat érintette, az érvényes szavazatokat adottnak vette. Az érvényes szavazatokat a jelöltnél már beszámították, szavazatait az adott jelölt az érvénytelennek nyilvánított, de egyébként érvényes szavazatokkal növelheti. Ebből indult ki a Kúria is Kvk.VI.39.141/2024/11. számú végzése[5] meghozatalakor. A helyzet sajátosságát ugyanakkor az adta, hogy két jelölt között szoros verseny alakult ki. Önmagában ugyan védhető az az álláspont, hogy a vesztes alapvetően arra hivatkozik, hogy vannak olyan rá adott érvénytelen szavazatok, amelyek érvényesek, s nem arra, hogy a versenytárs érvényes szavazatai között vannak érvénytelenek is, azonban a szoros eredmény és ebben az ügyben a kétirányú jogorvoslat ezt az alapképletet megváltoztathatja. Az Alkotmánybíróság IV/2641-7/2024. számú határozatában arra az indítványozói érvre reagált, hogy az NVB által elrendelt újraszámlálás (az érvénytelen szavazatoké) során egyértelmű bizonyítékokat találtak arra vonatkozóan, hogy a főváros egész területén – az összes szavazatszámláló bizottságot érintően – nemcsak az érvénytelen, hanem az érvényes szavazatok megszámlálása is jogszabálysértő volt. Abból kiindulva, hogy a Ve. – lásd fentebb – nem tesz különbséget

[3] Lásd például Kvk.IV.37.504/2018/2. számú határozat 2018.
[4] Kvk.IV.39.185/2024/6. számú határozat 2024.
[5] Kvk.VI.39.141/2024/11. számú határozat 2024.

az újraszámlálás lehetséges módozati között (teljes vagy részleges, csak az érvénytelen vagy csak az érvényes, illetve az összes szavazatot érinti), a választási szerveknek és a bíróságoknak kell mérlegelnie, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján egyrészt indokoltnak tartja-e az újraszámlálást, másrészt amennyiben igen, akkor milyen körben kell elrendelni az újraszámlálást a kérelem érdemi elbírálhatósága érdekében. Az Alkotmánybíróság szerint a formállogika szabályai alapján, amennyiben az érvénytelen szavazatok között – az újraszámlálás során – nagy számban találtak érvényessé nyilvánított szavazatot, akkor a korábban érvényessé nyilvánított szavazatok között is nagy számban fordulhatnak elő érvénytelen szavazatok, különös tekintettel a szavazatszámláló bizottságok eltérő értékelési gyakorlatára. Ez a döntés rávilágított az érvényes szavazatok újraszámlálásának lehetőségére, amely a későbbiekben – adott esetben az országgyűlésiképviselő-választás során – többletfeladatként jelentkezhet majd.

A kiindulópont és a végeredmény a számok tükrében

A Fővárosi Választási Bizottságnak a 2024. június 9. napján megtartott választás másnapján meghozott 203/2024. (VI. 10.) FVB határozata[6] (a hozzá tartozó jegyzőkönyv) szerint az urnákban lévő lebélyegzett szavazólapok száma 806 142, ebből az érvénytelen lebélyegzett szavazólapok száma 24 592, az érvényes szavazólapok száma 781 550. A megállapított eredmények:

- Karácsony Gergely főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 371 466;
- Vitézy Dávid főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 371 142;
- Grundtner András főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 38 942.

A Nemzeti Választási Bizottság 391/2024. számú határozata[7] szerint az NVB 2024. június 14-én elvégezte a főváros 23 kerületének 1367 szavazókörében fellelhető összesen 24 592 darab érvénytelen szavazólap ismételt megszámlálását, amely során megállapította, hogy ezek közül az érvényes szavazólapok száma összesen 560, az érvénytelen szavazólapok száma összesen 24 032. Az érvényesen leadott szavazatok száma a következőképpen alakult:

- Karácsony Gergely főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 371 578;
- Vitézy Dávid főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 371 537;
- Grundtner András főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 38 995.

6 203/2024. (VI. 10.) FVB határozat.
7 391/2024. NVB határozat.

A jogorvoslati eljárásokat követően – beleértve az alkotmányjogi panasz alapján eljárt Alkotmánybíróság IV/2641/2024. számú határozatát is – a Nemzeti Választási Bizottság 422/2024. számú határozata[8] értelmében az érvényes szavazólapok száma összesen 781 767, az érvénytelen szavazólapok száma összesen 24 548. Az érvényesen leadott szavazatok így a következőképpen alakultak:

- Karácsony Gergely főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 371 538;
- Vitézy Dávid főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 371 245;
- Grundtner András főpolgármester-jelöltre leadott szavazatok: 38 984.

Az újraszámlálás után a két jelölt között nőtt a különbség: 41 szavazatról 293 szavazatra változott. Egyébként ha az első eredményt megállapító 203/2024. (VI. 10.) FVB határozatot összevetjük a jogerős végeredményt megállapító 422/2024. NVB határozattal – az érvénytelen és érvényes szavazatok újraszámolásával –, akkor azt láthatjuk, mindhárom jelölt esetén nőtt az érvényes szavazatok száma.

A fentiekből két következtetést is levonhatunk. Egyrészt azt, hogy kis szavazatkülönbség esetén indokolt az újraszámlálás, másrészt viszont azt, hogy a 800 ezer körüli szavazathoz képest statisztikailag mégsem oly nagy (100-as nagyságrendű) a tévedés a szavazatszámlálás során. A régi Ve. (a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény) 73. § (5) bekezdése ezzel a statisztikai sokasággal számolt, amikor úgy rendelkezett, hogy a szavazatok újraszámlálásának feltételéül szabta, hogy „van matematikai lehetőség a választás eredményének megváltozására". A hatályos Ve. 241. § (3) bekezdése ezt a szabályt nem tartalmazza.

A 2024. évben lezajlott főpolgármester-választás tapasztalatai alapján okkal merül fel az a kérdés, hogy indokolt lenne-e visszahozni a régi Ve. rendelkezését (a matematikai lehetőség figyelembevételét), vagy olyan szabályt beiktatni, amely kötelezővé teszi az újraszámlálást előre meghatározott arányú szavazatkülönbség esetén. Erre már csak azért is szükség lenne, mert a következő választásokon a jogorvoslati eljárásokban az újraszámlálás igénye feltehetően növekedni fog. Bár ennek némileg ellentmond a Kúria Kvk. II.37.500/2014/6. számú végzése,[9] amely szerint az érvénytelen szavazatok számának magas aránya vagy a jelöltekre leadott érvényes szavazatok száma közti kis különbség nem alapozza meg, illetve nem indokolja a választás eredményének felülvizsgálatát és a szavazatok újraszámlálását.

Mindenesetre álláspontom szerint megnyugtató a – szavazatszámlálásnál szükségszerűen jelen lévő – tévedés alacsony szintje.

[8] 422/2024. NVB határozat.

[9] Kvk.II.37.500/2014/6. számú határozat 2014.

Ki számolja újra a szavazatokat?

A Ve. 241. § (2) bekezdés a) pontja és (3) bekezdése szerint ha a szavazatszámláló bizottság szavazóköri eredményt megállapító döntésének törvénysértő voltára hivatkozva benyújtott fellebbezés elbírálása csak a szavazatok újraszámlálása útján lehetséges, a fellebbezést elbíráló választási bizottság, illetve a bírósági felülvizsgálati kérelmet elbíráló bíróság köteles a szavazatokat újraszámlálni. A Kúria Kvk.VI.39.204/2024/2. számú határozata[10] a Nemzeti Választási Bizottság 391/2024. számú határozatát részben megváltoztatta, elrendelte a főpolgármester-választáson leadott összes érvényesnek nyilvánított szavazat Nemzeti Választási Bizottság általi átvizsgálását, valamint újraszámlálását és a főpolgármester-választás eredményének az érvényes szavazatok újraszámlálása alapján meghatározott megállapítását. Tehát a Kúria nem maga végezte el, hanem a Nemzeti Választási Bizottság határozatát változtatta meg. A Ve. 243. § (3) bekezdése értelmében a választási bizottság vagy a bíróság a választási irodák tagjainak közreműködését igénybe veheti. Tehát a Kúria maga is elvégezhette (elvégeztethette) volna a szavazatok újraszámlálását, ugyanúgy a választási irodák közreműködésével, ahogy az NVB tette. A különbség csupán annyi, hogy az így meghozott NVB-döntéssel szemben újra megnyílik a jogorvoslat lehetősége, míg a Kúria döntése ellen további jogorvoslat nincs. A Kúria tehát újabb jogorvoslati lehetőséget teremtett, amely ellen – figyelembe véve az Alaptörvény 28. cikkét is – alkotmányossági szempontból nem emelhető kifogás. Az eljárások záró akkordja, hogy a Kúria Kvk.VI.39.204/2024/2. számú határozata ellen is alkotmányjogi panaszt nyújtottak be amiatt, hogy a szavazatok Kúria által történő újraszámolásának lett volna helye, és az újraszámlálás folytán vélhetően megváltozott eredményt a Kúria határozatának kellett volna majd tartalmaznia. Az Alkotmánybíróság azonban a IV/2736/2024. számú végzésben az alkotmányjogi panaszt visszautasította, mert az indítvány alkotmányossági összefüggéseket bemutató, érdemi vizsgálatot megalapozó indokolást a hivatkozott alapjogok tekintetében nem tartalmazott.

[10] Kvk.VI.39.204/2024/2. számú határozat 2024.

Forrásjegyzék

203/2024. (VI. 10.) FVB határozat. Online: https://budapest.hu/api/file/doc/203_2024_FVB_06_10.pdf
391/2024. NVB határozat. Online: https://shorturl.at/f5iDn
422/2024. NVB határozat. Online: https://shorturl.at/USsKd
Kvk.II.37.500/2014/6. számú határozat (2014). *Kúria,* 2014. április 23. Online: https://kuria-birosag.hu/hu/valhat/kvkii3750020146-szamu-hatarozat
Kvk.IV.37.504/2018/2. számú határozat (2018). *Kúria,* 2018. április 25. Online: https://kuria-birosag.hu/hu/valhat/kvkiv3750420182-szamu-hatarozat
Kvk.IV.39.185/2024/6. számú határozat (2024). *Kúria,* 2024. június 25. Online: https://kuria-birosag.hu/hu/valhat/kvkiv3918520246-szamu-hatarozat
Kvk.VI.39.141/2024/11. számú határozat (2024). *Kúria,* 2024. június 26. Online: https://kuria-birosag.hu/hu/valhat/kvkvi391412024l1-szamu-hatarozat
Kvk.VI.39.204/2024/2. számú határozat (2024). *Kúria,* 2024. július 7. Online: https://kuria-birosag.hu/hu/valhat/kvkvi3920420242-szamu-hatarozat

Bándi Gyula

Adalékok az Alkotmánybíróság környezetvédelmi üzenetéhez – A múlt és a jövő összekapcsolása

Az ünnepi kötet műfaja némileg eltér a hagyományos tudományos írásoktól. Tudományosan értékelhetőnek kell lennie az abban megjelent írásoknak, ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy kevéske személyes elem, a kötet ünnepeltjére a közvetlen szakmaiságon túl irányuló gondolat is helyt kapjon. Attilát bizony jó néhány évtizede ismerem. Tudományos érdeklődését és annak eredményeit – az MTMT szerint[1] *több mint 300 írás – nem tisztem értékelni, azt nyilván megteszik a jogtörténet művelői. Azt azonban ki kell emelni, mennyire nagy szerepet vállal a történelem, a jogtörténet népszerűsítésében, akár televízión és rádión keresztül, akár személyesen számos előadásban, célul tűzve ki, hogy az érdeklődők hiteles képet kapjanak a közelmúlt vagy a távolabbi múlt eseményeiről. Ezért minden tiszteletet megérdemel. Egy még személyesebb kapcsolatot emelnék ki másodjára: a történelem és a zene sajátos összekapcsolásának felelevenítését, a zeneszalon műfaját felhasználva. Mindenképpen meg kell nevezni a művész partnert is: Szilasi Alex zongoraművészt. A szalon* Pázmány Szalon*ként indult, az én dékánságom alatt, és éveken át kitartott, még egy csodálatos zongorával is gazdagítva dísztermünket. Aztán Attila szakmai súlypontjának változásával* Ludovika Zeneszalon*ként él tovább. Ennek a csodálatos műfajnak a tulajdonképpeni megteremtése is az ünnepelt elévülhetetlen érdeme.*

Úgy tartottam helyesnek, hogy mielőtt Horváth Attila tiszteletére írott rövid tanulmányomat prezentálnám a következőkben köszöntésképpen, a fenti gondolatokkal is tisztelegjek széles körű érdeklődése és műveltsége előtt.

[1] Lásd: https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10019450.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_06 · ORCID: https://orcid.org/0009-0001-4813-9314

Az alkotmánybírósági értelmezés a környezet védelme tárgyában 2016 után

Horváth Attila 2016 végén lett alkotmánybíró, így indokolt, hogy nem az AB ilyen irányú aktivitását mutassam be általában, hanem arra az időszakra fókuszáljak, amely az ő alkotmánybírói tevékenységéhez is köthető. Ennek ellenére az első érdemi határozat e téren mégis figyelmet érdemel, legalább pár mondat erejéig, hiszen ebből fakadnak a továbbiak. Az egészséges környezethez való jog értelmezését az Alkotmánybíróság az alaphatározatként értékelhető 28/1994. (V. 20.) AB határozatban kezdte meg. Részletesen elemezve az egészséges környezethez való jogot megállapította, hogy az elsősorban *önállósult és önmagában vett intézményvédelem,* azaz olyan sajátos *alapjog,* amelynek az objektív, intézményvédelmi oldala túlnyomó és meghatározó. E jog sajátosságai folytán mindazokat a feladatokat, amelyeket másutt alanyi jogok védelmével teljesít az állam, itt törvényi és szervezeti garanciák nyújtásával kell ellátnia. Az állam kötelességeinek magukban kell foglalniuk az élet természeti alapjainak védelmét, és ki kell terjedniük a véges javakkal való gazdálkodás intézményeinek kiépítésére. Figyelemmel arra, hogy a környezet nem kimeríthetetlen, illetve az abban okozott károk véges javakat pusztítanak, továbbá az ember sok esetben visszafordíthatatlan folyamatokat indít meg, az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint az egészséges környezethez való jog védelmének eszközei között *a megelőzésnek elsőbbsége van,* tehát elvárás az is, hogy az állam a preventív védelmi szabályoktól ne lépjen vissza a szankciókkal biztosított védelem felé. Ezzel együtt megjelent *a visszalépés tilalma* mint zsinórmérték.[2]

Nem elemezve tovább az Alaptörvényig tartó AB-gyakorlatot, rátérünk a 2012 utáni időszakra, amely részben megőrizte a korábbi alkotmányos alapokat (XX.[3] és XXI.[4] cikkében), részben továbbfejlesztette azokat, kiváltképpen a P) cikkben. Maga a *Nemzeti hitvallás* is három téren ad újat: a nemzeti örökség kérdésében, a jövő generációkért érzett felelősség terén, valamint az emberi méltóság beemelésével. Ugyancsak itt találunk arra a mondatra, amely valójában kiemelt értelmet ad jelen írás címének is: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja, szövetség: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között." Az *Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése* értelmében:

[2] Ez az összegzés, illetve a 2022 végéig terjedő időszak áttekintése egyebek között megtalálható: Bándi 2022: III. fejezet 5. cím; valamint számos más munkában, például Szabó 2022 vagy Sulyok 2021.

[3] Ahol a környezetvédelem nélkülözhetetleneszköz-szerepe mutatkozik meg, a testi és a lelki egészség megvalósításának szolgálatában.

[4] Amelynek (1) bekezdése követi a korábbi, 18. §-t: „Magyarország elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez."

„[A] természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége."

A közös örökség és a közös felelősség így szoros egységben jelenik meg, alkalmat adva az Alkotmánybíróságnak az értelmezésre.

Az Alaptörvény tehát megőrzött és fejlesztett egyben, és a fejlesztés új utakat mutatott: fenntarthatóság, a jövő nemzedékek érdekei, a közös örökség gondolata. És majd látni fogjuk, hogy az ismét beinduló alkotmánybírósági gépezet még ezen túl is látott olyan elemeket, amelyek visszavezethetők az Alaptörvényre vagy annak szellemiségére.

Noha még 2016 előtt járunk, a teljes kép felvázolása érdekében mindenképpen szólni kell a 16/2015. (VI. 5.) AB határozatról, amelyben *az Alkotmánybíróság összefoglalta az egészséges környezethez való jog addigi alkotmánybírósági értelmezési kereteit,* kiemelve, hogy ezen alapjog objektív intézményvédelmi oldala válik túlsúlyossá, és a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét az állam nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alkotmányos jog vagy érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen, de a védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan. A változások iránya kapcsán kiemelte a határozat:

„[91] […] az Alaptörvény nem csupán megőrizte az egészséges környezethez való alkotmányos alapjog védettségi szintjét, hanem az Alkotmányhoz képest e tárgykörben lényegesen bővebb rendelkezéseket is tartalmaz. Az Alaptörvény ezáltal az Alkotmány és az Alkotmánybíróság környezetvédelmi értékrendjét és szemléletét tovább is fejlesztette. Az alaptörvényi rendelkezéseknek a mai körülmények közötti értelmezése, tartalmi kifejtése az Alkotmánybíróság feladata."

Valójában tehát az AB – két-három év hezitálást követően – folytatni kívánta az előzőekben már egyértelmű környezetvédelmi aktivitást, és ez a hivatkozás mintegy előrevetíti a következőket. Különösen figyelemre méltó, hogy ezen értelmezésnek az is következménye, hogy *az Alkotmánybíróság korábbi értelmezései teljes egészében alkalmazandók a kérdéses jogok tekintetében,* különösen a megelőzés és az elővigyázatosság elsőbbsége, az állam intézményvédelmi kötelezettsége, a visszalépés tilalma.

A P) cikk (1) bekezdése jelentős előrelépést tartalmaz tehát a *kötelezetti kör* vonatkozásában:

„[92] […] amíg az Alkotmány alapján a környezetvédelemben csak az állami kötelezettségek voltak hangsúlyosak, addig az Alaptörvény mindenki – így a civil társadalom és minden egyes állampolgár – kötelezettségéről is beszél."

A kötelezettség ugyanakkor nem lehet teljesen azonos az egyes jogalanyok vonatkozásában – de ebben majd a későbbi határozatok adnak eligazítást.

Ugyanezen határozatnál maradva *a jogtörténet fontosságára figyelemmel* mindenképpen figyelemre méltóak a 68–86. közötti pontok, megalapozva a fenti értékelést, röviden végigjárva azt az utat, amelyen eljutottunk odáig, hogy ma van mire visszahivatkozni. Ehhez rövid történeti felvezető kellett, beleértve a korábbi AB-gyakorlat némi összegzését is. Az Alkotmánybíróság mindennek alapján tehát *aláhúzza a történetiség – így az intézménytörténet – fontosságát, valamint a kontinuitás szükségességét.* A történeti és tartalmi rezümé fontos üzenettel zárul:

> „[86] Ezek és az azonos, illetve hasonló tartalmú alkotmánybírósági határozatok megszilárdították és pontosították az egészséges környezethez való alkotmányos alapjog tartalmát, az addig elért védelmi szintjét, ugyanakkor hangsúlyozták a gazdaság fejlesztése és a környezeti érdek közötti egyensúly (összhang) fontosságát is."

Lépjünk immár olyan időszakra, amelyben Horváth Attila is aktív részt vállalt! A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy minden fontos lépést – határozatot – áttekintsünk, tehát inkább szemezgetek az ott megfogalmazott üzenetek között, időrendi sorrendben haladva.

A visszalépés tilalma az első biztos pont, amelyre a korábbi AB határozatok is alapoztak, nem csoda, hogy ennek pontosítása és a kortárs jogi követelmények közötti elhelyezése történelmi szükségszerűség. A 3104/2017. (V. 8.) AB határozatnak tartalmi kérdése volt annak megállapítása, hogy az egészséges környezethez való jog az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésével együtt megfelelően értelmezve a műemlékek védelmére is kiterjed. Ugyancsak kiemelten szerepel az állam sajátos felelősségének pontosítása:

> „[39] *A nemzet közös örökségéért való alkotmányos felelősség* az Alaptörvényben általános és egyetemleges, az egészséges környezethez való joggal kapcsolatos alkotmánybírósági gyakorlat alapján azonban ezen az általános felelősségi körön belül az államot egyfajta primátus, elsőség illeti meg, illetve kötelezi, hiszen e felelősség intézményvédelmi garanciák révén összehangolt érvényesítése, az intézményvédelem megalkotása, korrekciója és érvényesítése közvetlenül és elsődlegesen állami feladat."

A 3223/2017. (IX. 25.) AB határozat kiemelkedő eleme a visszalépés tilalmának kiterjesztése, hiszen a határozat szerint a visszalépés tilalma az állam környezeti szabályozásra vonatkozó többletkötelezettségeként értékelendő – valójában az állam minimumkötelezettségét jeleníti meg –,[5] amely

[5] Lásd erről Bándi 2021.

„[28] […] egyaránt vonatkozik a környezet és természet védelmére vonatkozó anyagi jogi, eljárásjogi és szervezeti szabályozásra, hiszen ezek együttesen biztosíthatják csak az elv maradéktalan, az Alaptörvényből következő érvényesülését".

Ezt immár sokkal kiterjesztőbb értelmezés követi, az elvi követelmény újabb elemként való kiterjesztése:

„Ahhoz, hogy a visszalépés tilalma maradéktalanul érvényesülhessen, éppen ezért elengedhetetlen egy olyan jogalkotói és jogalkalmazói szemléletmód, mely a rövid távú, gyakran gazdasági szempontú megközelítéssel szemben az érintett életviszonyok sajátosságaiból következő hosszabb távú, gyakran kormányzati ciklusokon is átívelő, folyamatos kodifikációs és tervező tevékenységet érvényesíti."

A határozat még az egyedi közigazgatási eljárásokra nézve is tartalmazott rendelkezést, kiterjesztve az egyedi döntésekre is a visszalépés tilalmának követelményét ([29]). Ez a határozat volt az első abban, hogy *a visszalépés tilalmát magából az Alaptörvényből vezesse le,* az eddigieknél is erősebbé téve azt.

Az Alkotmánybíróság 28/2017. (X. 25.) AB határozatában természetvédelemmel, pontosabban a Natura 2000-területek védelmével foglalkozott, ezért szükségét látta aláhúzni azt is, hogy a biológiai sokféleség megőrzésének kötelezettsége immár olyan alkotmányos értékké vált a magyar jogrendben, amelyre a jogalkotónak az egyes ágazati politikák körébe tartozó szabályozás megalkotása során is tekintettel kell lennie. A *nemzetközi kötelezettségek* is fokozott figyelmet kaptak, de ugyancsak ki kell emelnünk a biodiverzitás védelmének természetjogi alapjaira történő utalást, ahol az Alkotmánybíróság először hivatkozik Ferenc pápa *Laudato si'* enciklikájára is a [36] pontban. Ami témánk szempontjából külön kiemelendő, az a jövő nemzedékekkel kapcsolatos kötelezettségek tisztázása. A legfontosabb megállapítás:

„[31] 6. […] A P) cikk (1) bekezdése mintegy hipotetikus örökséggel ruházza fel a jövő nemzedékeket […]"

Ebből viszont következik, hogy:

„[32] E sajátos örökségkoncepció folytán, a visszalépés tilalmából következően a P) cikkben foglalt állami kötelezettségeket kiüresítené, ha az állam védelmi kötelezettségét a jövő nemzedékek örökségének állapotára való tekintet nélkül – akár a természeti erőforrások leromlott

állapotban való »átadásával« is – teljesíthetné. Az Alaptörvény P) cikkéből tehát a természeti kincsek állapotára vonatkozó, abszolút jellegű, tartalmi zsinórmérték is következik, amely objektív követelményeket támaszt az állam mindenkori tevékenységével szemben."

Az AB határozatában támaszkodott a kortárs jogirodalom szempontjaira,[6] amikor kiemelte:

„[33] Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése alapján *a jelen generációt három fő kötelezettség terheli:* a választás lehetőségének megőrzése, a minőség megőrzése és a hozzáférés lehetőségének biztosítása."[7]

Összekapcsolva a *hipotetikus örökség*, az állami kötelezettségek és a jövő nemzedékek iránti kötelezettségek kérdéseit, fontos következtetést ismétel meg a határozat:

„[34] Ezen alapelvi szintű elvárásoknak a jogalkotó csak akkor tud eleget tenni, ha döntéseinek meghozatala során távlatosan, kormányzati ciklusokon átívelően mérlegel."

És ha már az államról van szó, arról sem feledkezhetünk meg, hogy *minden követelmény forrása az állam maga.*

„[30] […] Miközben a természetes és jogi személyektől a hatályos jogszabályi előírások ismeretén és betartásán túlmenően általános jelleggel és kikényszeríthető módon nem várható el, hogy magatartásukat valamely, a jogalkotó által nem konkretizált, absztrakt célhoz igazítsák, addig az állam oldaláról az is elvárható, hogy egyértelműen meghatározza mindazon jogi kötelezettségeket, melyeket mind az államnak, mind pedig a magánfeleknek be kell tartaniuk, egyebek között annak érdekében, hogy az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésében nevesített értékek hatékony védelme érvényesüljön."

Az Alkotmánybíróság mindezzel összefüggésben utalt *az elővigyázatosság elvére* is:

6 Lásd különösen Weiss 1989 vagy 1992.

7 Az idézet így folytatódik: „A választás lehetőségének biztosítása azon a megfontoláson alapul, hogy a jövő nemzedékek életfeltételei akkor biztosíthatóak leginkább, ha az átörökített természeti örökség képes a jövő generációk számára megadni a választás szabadságát problémáik megoldásában ahelyett, hogy a jelenkor döntései kényszerpályára állítanák a későbbi generációkat. A minőség megőrzésének követelménye szerint törekedni kell arra, hogy a természeti környezetet legalább olyan állapotban adjuk át a jövő nemzedékek számára, mint ahogy azt az elmúlt nemzedékektől kaptuk. A természeti erőforrásokhoz való hozzáférés követelménye szerint pedig a jelen nemzedékei mindaddig szabadon hozzáférhetnek a rendelkezésre álló erőforrásokhoz, amíg tiszteletben tartják a jövő generációk méltányos érdekeit."

„[75] […] a jogalkotónak az elővigyázatosság elvére is tekintettel kell lennie, melynek értelmében az államnak kell igazolnia azt, hogy a tudományos bizonytalanságra is figyelemmel, a környezet állapotának romlása egy adott intézkedés következményeként bizonyosan nem következik be."

Ezzel indult el az a folyamat, amelynek hamarosan az lett a következménye, hogy az elővigyázatosság elvét az Alaptörvényből fakadó elvként ismerjék el.

Ez az értelmezési irány aztán tovább folytatódik a 13/2018. (IX. 4.) AB határozatban, amelyik még fokozottabban ügyel a jövő nemzedékek érdekeire, megfejelve természetesen az elővigyázatossággal:

„[14] […] figyelembe kell venni a jövő nemzedékek életfeltételeinek biztosítását is, az egyes döntések várható hatásainak mérlegelésekor pedig az elővigyázatosság és megelőzés elvének megfelelően, a tudomány mindenkori állásának alapulvételével kell eljárnia."

Az elővigyázatosság alaptörvényi minősége immár nem kétséges:

„[65] […] Az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése szerinti korlátozást az Alkotmánybíróság a visszalépés tilalmának elvével kapcsolatosan is következetesen érvényesíti, azzal, hogy az elővigyázatosság elvével összhangban a visszalépés tilalmába ütközéshez nem szükséges a környezet állapotának tényleges romlása, hanem már az állapotromlás kockázata is megalapozza a visszalépés tilalma sérelmét […]."

Ebben a határozatban különösen ismét *hangsúlyos szerepet kapnak a történelmi alapok*, egészen 1885-ig visszamenően ([23]–[27] pont), hivatkozva a kutak létesítésének történetére és az erre irányuló szabályozás szükségességére.

14/2020. (VII. 6.) AB határozatában az Alkotmánybíróság az erdők szerepe kapcsán *a jövő nemzedékek érdekeit még határozottabban jelenítette meg.* A P) cikk (1) bekezdése a természeti és kulturális értékeket ugyanis önmagukért is védeni, illetőleg a jogalanyisággal nem rendelkező jövő generációk számára is megőrizni rendeli, adott esetben akár a jelen generációk (pillanatnyi gazdasági) érdekeivel szemben is.

„[22] Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése a public trust környezeti és természeti értékekre vonatkozó koncepciójának alkotmányjogi megfogalmazásán alapul, melynek lényege, hogy az állam a jövő nemzedékek mint kedvezményezettek számára egyfajta bizalmi vagyonkezelőként kezeli a rá bízott természeti és kulturális kincseket, és a jelen generációk számára csak addig a mértékig teszi lehetővé ezen kincsek használatát és hasznosítását, ameddig az a természeti

> és kulturális értékeket mint önmagukért is védelemben részesítendő vagyontárgyak hosszú távú fennmaradását nem veszélyezteti. Az államnak ezen kincsek kezelése és az arra vonatkozó szabályozás megalkotása során egyaránt tekintetbe kell vennie a jelen és a jövő generációk érdekeit. A természeti és kulturális erőforrások jövő nemzedékek számára történő megőrzésének magyar Alaptörvényben található szabálya ily módon az újonnan kialakult és megszilárdult univerzális szokásjog részének is tekinthető, és kifejezi az alkotmányozó elköteleződését a környezeti, természeti és kulturális értékek fontossága és megőrzése iránt."

Az érdekek megfelelő súlyozása markánsan jelenik meg:

> „[35] […] A P) cikk (1) bekezdése a természeti és kulturális értékeket ugyanis önmagukért is védeni, illetőleg a jogalanyisággal nem rendelkező jövő generációk számára is megőrizni rendeli, adott esetben akár a jelen generációk (pillanatnyi gazdasági) érdekeivel szemben is."

Emellett csatasorba álltak a már bevált megfontolások is: megelőzés, elővigyázatosság, szükségesség-arányosság, a visszalépés tilalma.

A 25/2021. (VIII. 11.) AB határozat az épített környezet részét képező műemlékek védelmére vonatkozó állami garanciák meglétét vizsgálta. Következtetése, hogy a kulturális örökség megőrzéséhez fűződő állami kötelezettség fő célja egyrészt a jelenkor számára történő megismerhetővé tétel, másrészt a jövő nemzedékek számára megőrzés. Ezt alapul véve a kulturális örökség fogalmi körébe tartozó elemek vonatkozásában a fenti kötelezettség alapjogi tükörképe valójában *„kultúrához való jogként" is aposztrofálható.*

A kulturális értékek védelmével volt kapcsolatos az 5/2024. (II. 6.) AB határozat is, az úgynevezett „kastélytörvény" ügyében, ahol, noha a kérdés megoldását a nemzeti vagyonnal való felelős gazdálkodás körében keresték, mégsem volt megkerülhető a tényleges alap:

> „[37] […] a jogalkotó feladata a kulturális örökség egyes elemeinek megóvása és fejlesztése körében a nemzeti vagyont érintő átruházás és vagyonkezelés részletszabályainak kialakítása."

Amikor Horváth Attila – Juhász Imrével karöltve – párhuzamos indokolást fogalmazott meg, sokkal inkább a kérdés *jogtörténeti alapjai, eszmei jelentősége* foglalkoztatta, mintsem egyes formalitások. Hiszen *a nemzet kulturális öröksége* sokkal többet kell hogy jelentsen.

> „[83] Egyetértünk a határozat rendelkező részével és az indokolással is. Mindemellett fontosnak tartjuk az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése alapján a történeti alkotmány vonatkozó részeinek és a Nemzeti hitvallás azon értékkategóriájának említését is, tekintettel azon alaptörvényi

kitételre, amely szerint »[t]iszteletben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét«."

És innen egyenes út vezet a ([84]) Szent Korona javai felé, amiből egyértelmű következtetések fakadnak:

„[85] A történeti alkotmány alapján a Koronajavak a közönséges forgalom tárgyát nem képezhették, s ezáltal kereskedelmi forgalmon kívüli dolgoknak – res extra commercium – minősültek, hiszen elválaszthatatlan egységet képeztek a Szent Koronával [...]."

Majd ennek történelmi fejlődését vázolták fel a 19. századig, és jutottak arra, hogy:

„[89] A Szent Korona javai, mai viszonyaink között, elsősorban a magyar nemzet kulturális örökségének részét képező ingó- és ingatlanvagyonnak feleltethetők meg."

A legfontosabb következtetés jelentősége megkérdőjelezhetetlen:

„[90] Tekintettel arra, hogy a történeti alkotmány vívmányai, valamint a Nemzeti hitvallás hivatkozott értékkategóriája nemcsak az Alkotmánybíróságot, hanem az Országgyűlést is jogosítják és kötik, a Koronajavak jogfolytonos továbbélése okán, a magyar nemzet kulturális örökségét képező ingó- és ingatlanvagyon kezelése és erre vonatkozó szabályozás megalkotása során figyelemmel kell lenni arra is, hogy ezen vagyontömeg »megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét«."

Az elmúlt korok magyarjai és a jelen, illetve a jövő magyarjai adják az egységes nemzetet, ahol a mai és a következő generációk érdekeinek figyelmen kívül hagyása ezt a kontinuitást súlyosan sérti.

Irodalom- és forrásjegyzék

BÁNDI Gyula (2021): A visszalépés tilalma, mint minimális környezetvédelmi elvárás. *Közigazgatástudomány,* 1(1), 34–49. Online: https://doi.org/10.54200/kt.v1i1.4

BÁNDI Gyula szerk. (2022): *Környezetjog.* Budapest: Szent István Társulat.

SULYOK Katalin (2021): Az egészséges környezethez való jog. In CSINK Lóránt (szerk.): *Alapjogi kommentár az alkotmánybírósági gyakorlat alapján.* Budapest: Novissima, 259–269.

SZABÓ Marcel (2022): Az egészséges környezethez való jog anyagi jogi és eljárásjogi kérdései az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények,* 10(2), 77–92. Online: https://doi.org/10.32566/ah.2022.2.5

WEISS, Edith Brown (1989): *In Fairness to Future Generations. International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity.* New York: Transnational Publishers.

WEISS, Edith Brown (1992): In Fairness to Future Generations and Sustainable Development. *American University International Law Review,* 8(1), 19–26.

Bathó Gábor

A kormány szerkezete és a szovjet típusú diktatúra – A minisztertanács a Rákosi-korszakban

Horváth Attila professzor urat ezzel a tanulmánnyal köszöntöm 65. születésnapja alkalmából.

A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 24. §-a határozta meg a Magyar Népköztársaság minisztériumainak felsorolását 1949 és 1957 között. Ez a megoldás éppúgy rést vágott a magyar közjogi hagyományba, ahogyan „az *Auróra* cirkáló ágyútüze hajnalt hasított a legsötétebb elnyomatás éjszakájába".[1] Az Alkotmány így rendelkezett tehát:

> „24. § A Magyar Népköztársaság minisztériumai: a külügyminisztérium, a belügyminisztérium, a honvédelmi minisztérium, a pénzügyminisztérium, az igazságügyminisztérium, a nehézipari minisztérium, a könnyűipari minisztérium, a földművelésügyi minisztérium, a külkereskedelmi minisztérium, a belkereskedelmi minisztérium, az építésügyi minisztérium, a közlekedés- és postaügyi minisztérium, a népművelési minisztérium, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, a népjóléti minisztérium."[2]

Jól látható ebből a felsorolásból, hogy a lehető legkonkrétabban meghatározza a kormány szerkezetét. Nem egy külön törvényben történt mindez, hanem magában az Alkotmányban, az állam legmagasabb rendű jogi normájában. Még akkor is, ha tudjuk, hogy egy megszilárduló diktatúrában a napi politika hatásai, illetve a kormány általános politikája másként jelenik meg és más súllyal esik a latba, mint demokratikus körülmények között, de azért mégis: ez a megoldás olyan, mint ágyúval lőni verébre. Az Alkotmányban való szabályozása a kormányszerkezetnek nyilvánvalóan nem jelentheti annak kőbe vésettségét,

1 *Csocsó, avagy éljen május 1-je.* Idézet a filmből.

2 A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 24. §.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_07 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7068-2105

sokkal inkább magában hordozza a norma leértékelődésének lehetőségét; ezt a devalvációt a diktatúra Alkotmánya könnyen elviseli – legalábbis eleinte.[3]

Az 1949. évi XX. törvény hatálybalépésekor immár másodszor jelenítette meg a magyar alkotmánytörténetben azt a célkitűzést, hogy a kommunista diktatúra a magyar közjogi hagyományokkal a lehetőségek szerinti legnagyobb mértékben szakítani kíván. Ez tűnik fel már csak abban a tényszerűségben is, hogy mind az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság, mind az 1949-et követően kiépülő újabb kommunista diktatúra a chartális alkotmányban látta ennek a közjogi cezúrának a leghatékonyabb eszközét és a legalkalmasabb szimbólumát.[4]

A szűkebb témánkra, a kormányszerkezetre[5] fókuszálva is ez látszik. Hiszen egyértelmű és egyenes hagyományai vannak annak, hogy a kormány szerkezetét milyen elvek mentén kell kialakítani, milyen elvek mentén lehet rajta változtatni. A magyar közjogi hagyománynak az is része, hogy nincs szükség a kormányszerkezet újbóli kialakítására. A kormány szerkezetét először és utoljára a független, felelős minisztérium létrehozatalát megvalósító, 1848. évi III. törvénycikk[6] írta le. Az ezt követő minden változást ehhez a jogszabályhoz vagy az e jogszabállyal létrehozott kormányszerkezethez viszonyítva fogalmaztak meg.

A kormányzati rendszernek ez az 1848-as alapokra való helyezése,[7] illetve az ezeken az alapokon való megtartása számára nem volt kedvező sem az 1919-es Tanácsköztársaság, sem a nyilas korszak diktatúrája, sem pedig az 1949-et követő szovjet típusú diktatúra. Az 1946-os köztársaság és az 1989-es rendszerváltás esetében is megtörtént a reflexió az 1848-as törvényekre. Elmondható, hogy az 1848. évi III. törvénycikk nemcsak hatályban léte alatt volt kiemelkedő jelentőségű, hanem követendő példaként használták akkor is, amikor egy új jogállami rendszer felépítését tűzték ki célul (1867,[8] 1920, 1946 és 1989).

A magyar közjogi hagyomány a kormányszerkezet tekintetében a következő: a minisztériumok számát, nevét és feladatait törvény határozza meg. A kormány szerkezetének törvényben szabályozandóságát rögzítő elvet először egyértelműen 1889-ben, majd 1917-ben is kimondták, és mindvégig követték is. Más szempontból fogalmazva: a végrehajtó hatalom csúcsán álló szerv, a törvényhozás (legyen az bármennyi szereplős is) támogatása nélkül saját szervezetén alakítani nem tud. Ennek az alapelvnek megfelelően 1848-tól diszkrét átmenettel az 1950-es évek végéig törvény szolgált a kormány szerkezetének megállapítására, megváltoztatására. (Bár számos rendelet segít ezek értelmezésében, a kapcsolódó részletszabályok megállapításában.) Azt gondolhatnánk, hogy azok a közjogi kihívások,

3 Horváth 2019.
4 Horváth 2024.
5 Izmindi 2020.
6 Képessy 2020; 2016.
7 Bathó 2019: 67–75.
8 Képessy 2019a; 2019b; Rigó 2017a; Rigó 2017b: 193–222.

amelyek a kormánystruktúrát érték, valamelyest hajlítottak az alapelvek érvényesülésén (már az 50-es években van erre kísérlet). Mind a népköztársaság,[9] mind a tanácsköztársaság esetében meglepő, hogy azok kormánystruktúrája a hagyományoknak megfelelő volt, ez azonban nem mondható el az 1949-et követő időszakról.[10]

A kormány folyamatosan küzdött azzal a hagyománnyal, hogy a kormányszervezetet törvényben kell szabályozni, azaz hogy a kormány közigazgatási szervezetalakítási jogkörének nem része saját szervezetének alakítása. Egyrészt a törvényben történő szabályozás nem ad lehetőséget a lehető leggyorsabb reagálásra, ha a kormány szerkezetén kell változtatni. Másrészt – és ez volt a súlyosabb akadály – a kormány szervezetét az 1848. évi III. törvénycikkben szabályozták. E törvénycikk az áprilisi törvények egyik legfontosabbika, az alkotmányos forradalom egyik legjelentősebb vívmánya és a polgári állam megalkotása felé tett, a népképviseleti alapú alsóházhoz mérhető legnagyobb lépés.[11] Mindazonáltal megjegyzendő, hogy az épülő szovjet típusú diktatúrát a legcsekélyebb mértékben sem kötötte az 1848-as hagyomány.

Milyen elvek mentén változtattak tehát a kormánystruktúrán a Rákosi-korszakban? Az ezen írás elején ismertetett körülmények között a kormány szerkezetén tenni tervezett módosításhoz az Alkotmány módosítására volt szükség. Az első ilyen alkalomra nem is kellett sokat várni. Az 1949. augusztus 20-tól hatályos új Alkotmány 24. §-át első alkalommal 1950 végén módosították úgy, hogy az új minisztériumi lista 1950. december 10-től volt hatályban.

A módosítás országgyűlési vitája jelentéktelen volt, egy egyszemélyes „vitáról" volt szó. Hidas István előadó ismertette a tervezetet, majd az Országgyűlés általánosságban és részleteiben elfogadta hozzászólások és módosítási javaslatok nélkül. Az alkotmánymódosítássá lett törvényjavaslat tartalmazta a nehézipari minisztérium kettéválasztását kohó- és gépipari, valamint bánya- és energiaügyi minisztériumra, az élelmezési minisztérium felállítását és a népjóléti minisztérium helyébe egészségügyi minisztérium szervezését. Ehhez az indokolás röviden összefoglalva az volt, hogy az ország egyébként kiváló gazdasági teljesítőképessége a kormányszerkezet ilyen átalakításával jobban fokozható.

Ami ennél sokkal érdekesebb volt, az az, hogy szükségét látták indokát adni annak, hogy miért kellett ilyen rövid időközzel módosítani az Alkotmányt, illetve emellett úgy általában a rendszer Alkotmányhoz való hozzáállását is megismerhettük.

> „Az Alkotmány módosításai magából az Alkotmány szelleméből következnek. A mi Alkotmányunk – éppen úgy, mint nagy példája, a sztálini alkotmány vagy a népi demokratikus országok

[9] Bathó 2022.
[10] Bathó 2021.
[11] Bathó 2020.

> alkotmányai – sehol nem mondja ki magáról azt, hogy megváltoztathatatlan. A mi Alkotmányunk nem holt betűk, paragrafusok merev rendszere, hanem olyan alaptörvény, amely minden intézkedésével, minden törvényével a szocializmus építését, a dolgozó nép felemelkedéséinek ügyét szolgálja. Ha egyes pontjai a fejlődés következtében már gátlói lettek további előrehaladásunknak, meg lehet és meg kell változtatni. Ez következik magából az Alkotmány szelleméből."[12]

A következő, kormányszervezetet érintő alkotmánymódosításra másfél évvel később, 1952 közepén került sor. Azonban ezt megelőzően az új minisztériumok szervezését az 1952. évi 1. tvr. már elhatározta. Itt történt az, amire fentebb a hagyományok rendszer számára megfelelő hajlításaként utaltam. A kormányszerkezet módosításának elhatározása bár törvényi szinten történt, de az mégsem a törvényhozás aktusa, hiszen forrása a Népköztársaság Elnöki Tanácsa volt. Természetesen az Országgyűlés összehívását követően az Elnöki Tanács az időközben megalkotott törvényerejű rendeleteket bemutatta a törvényhozásnak, s kezdeményezte az Alkotmány megfelelő módosítását. Az új 24. § 1952. június 6-tól volt hatályban, számtalan új ipari és gazdasági minisztériumot alakított ki. Hidas István előadó expozéjában nem állhatta meg, hogy a Horthy-rendszert kritikával illesse, s ezzel adja indokát annak, hogy miért van szükség számtalan új ipari minisztériumra: „Abban az időben az egész magyar ipar igazgatására elég volt egy minisztérium; az is csak 1935 óta működött. A Horthy-Magyarországon egy minisztérium foglalkozott az egész kereskedelem és közlekedés, és ugyancsak egy minisztérium a mezőgazdaság igazgatásával."[13] Az igen hosszas, 28 perces előadói felszólalást rögtön a szavazás követte. Ez a módosítás volt a formális átmenetet átvivő Dobi-kormány utolsó szervezetátalakítása, a következőt már a Rákosi-kormány valósította meg.[14]

A soros változtatásra egy évet sem kellett várni, az Alkotmány új szövege 1953. március 24-én lépett hatályba. Ennek értelmében ismét új minisztériumok létesültek. A jogtechnikai megoldás ugyanaz volt, mint az előző alkalommal: egy törvényerejű rendelet „megelőlegezte" az alkotmánymódosítást, amely pár hónappal később meg is történt. Az előadó ismét minden visszacsatolás nélkül maradt felszólalásában, egy rövid utalást kaphattunk a szocialista Alkotmány természetének és a gyors népgazdasági fejlődésnek a kapcsolatáról:

> „Alkotmányunk 24. §-ának módosítását maga az élet vetette fel. A mi Alkotmányunk nem holt betűkből áll. Ha a fejlődés megköveteli, az Alkotmány egyes pontjait ki kell egészíteni. Az Alkotmány 24. §-ának kiegészítéséről szóló törvényjavaslat, amely most előttünk fekszik, pártunk, kormányunk helyes politikájának, népgazdaságunk gyorsütemű fejlődésének, a szocializmus

12 *Országgyűlési napló 1949*. II. kötet. 460. hasáb.
13 *Országgyűlési napló 1949*. II. kötet. 1005. hasáb.
14 Bölöny 1987: 109–111.

építésének újabb tanúbizonysága. Ez a törvényjavaslat népgazdaságunk további megszilárdulását, dolgozó népünk gazdasági és kulturális életének további felemelkedését, hazánk védelmének, a béke megszilárdításának az ügyét szolgálja."[15]

Az új Országgyűlés és Nagy Imre első kormányának megalakulása alkotmánymódosítást és a kormányszerkezet átalakítását hozta. Az Alkotmány 1953. július 7-től hatályos szövegében megjelentették a minisztertanács első elnökhelyettesének tisztét, aki a minisztertanács elnökének (a miniszterelnöknek) a valódi helyettese. E módosítás következtében vált a minisztertanács tagjává az Országos Tervhivatal elnöke. A minisztériumok számát pedig csökkentették, mivel a

„gyakorlati tapasztalatok bebizonyították, hogy nem volt helyes a minisztériumi ügykörök messzemenő feldarabolása. Ezáltal az államigazgatás egyes, szorosan összefüggő ágai elszakadtak egymástól, ami hátrányosan befolyásolta az ügyek intézését. Emellett a minisztériumok számának növelése következtében a minisztertanács túl nagy testület lett ahhoz, hogy munkáját simán lebonyolíthassa. A minisztériumok javasolt egybevonása ezen a nehézségen is segít, amennyiben a minisztériumok számát leszállítja és így a minisztertanácsnak, mint tanácskozó és határozó testületnek a munkáját megkönnyíti."[16]

Ha van a Rákosi-korszakkal való szakításnak megjelenése a magyar kormányszerkezetben, akkor ez az. Nagy Imre első kormánya alatt még két alkalommal változtatták meg a kormányszerkezetet, és emiatt módosították az Alkotmányt. 1954. január 24-i hatállyal létrehozták a város- és községgazdálkodási miniszteri pozíciót. Ennek indokaként jelölték meg, hogy „a város- és községgazdálkodás a könnyűipari minisztérium egyéb feladataival csak formális egységet alkot, valójában azonban munkáját önállóan kénytelen végezni."[17] 1954. június 29-i hatállyal pedig a megnövekedett kereskedelmi feladatok ellátása érdekében[18] kettéválasztották a bel- és külkereskedelmi miniszteri pozíciót. Először fordul elő, hogy a jogi bizottság nem a kormány-előterjesztés szó szerinti elfogadását javasolta, bár kétségtelenül nem érdemi a módosítási javaslat. Az eredeti tervezet a minisztériumi listában elsőként a belkereskedelmi minisztériumot tüntette volna fel, a jogi bizottság pedig fordítva. Az Országgyűlés a jogi bizottság módosításával fogadta el a javaslatot.[19]

15 *Országgyűlési napló 1949*. II. kötet. 1452. hasáb.
16 *Országgyűlési napló 1953*. I. kötet. 9–10. hasáb.
17 *Országgyűlési napló 1953*. I. kötet. 174. hasáb.
18 *Országgyűlési napló 1953*. I. kötet. 446. hasáb.
19 *Országgyűlési napló 1953*. I. kötet. 447. hasáb.

Az Elnöki Tanács két törvényerejű rendeletével (29. és 30. tvr.) 1954 őszén több új minisztérium felállításáról intézkedett. Az ezekhez kapcsolódó alkotmánymódosításra azonban már nem Nagy Imre kormánya, hanem Hegedűs András kormánya alatt került sor.[20] Az Alkotmány 1955. május 1-jétől hatályos szövege szerint az energiaügy kérdésével foglalkozó minisztériumokat átszervezték. Ehhez tulajdonképpen már érdemi indokolást sem fűzött az előadó, pusztán a technikai szükségességre utalt.[21]

1955 novemberében szintén törvényerejű rendelettel (1955. évi 27. tvr.) kezdeményezett alkotmánymódosítás történt, amellyel az Állami Ellenőrző Központot átszervezték az Állami Ellenőrzés Minisztériumává.[22] Ezt követte 1956 júliusában az energiaügyet kezelő minisztériumok újbóli átszervezése. Ennek indokaként az energiaellátás megjavítását és a nehézipar jobb, gazdaságosabb vezetését jelölte meg az előadó.[23]

A forradalmat követő első alkotmánymódosítás a szimbolikus változtatások (címer, zászló) mellett érintette a kormányt is. Az Alkotmány 1957. május 23-tól hatályos szövege nevet adott a minisztertanácsnak, forradalmi munkás-paraszt kormánynak nevezve azt. Másrészt a kormányszerkezet meghatározásával kapcsolatban alapvetően új álláspontra helyezkedett. Az előadó elmondta, hogy

> „a múltban elég sűrűn került sor a minisztériumok szervezetének megváltoztatására, minisztériumok megszüntetésére, egybevonására, új minisztériumok létesítésére. Ilyenkor minden alkalommal az Alkotmányt kellett módosítanunk, minthogy az Alkotmány felsorolta a minisztériumokat. Itt azonban nem olyan kérdésről van szó, amelyet az Alkotmányban, tehát az állam alaptörvényében kellene szabályozni. Ezzel a módosítással természetesen nem akarunk utat nyitni annak, hogy a jövőben derűre-borúra átszervezzük a minisztériumokat. Inkább azt tartanánk helyesnek, ha sikerülne a minisztériumokat stabilizálni. Mindenesetre azonban a lehetőséget nyitva kell tartani arra, hogy alkotmánymódosítás nélkül – ha szüksége merül fel – változtathassunk a minisztériumok szervezetén."[24]

A módosítási javaslat szerint külön törvény, és nem az Alkotmány szabályozta a továbbiakban a minisztériumok felsorolását. Kivételesen két hozzászólás (Nánási László, Reszegi Ferenc) is volt a tervezethez, mindkettő támogatóan.[25]

[20] Bölöny 1987: 112.
[21] *Országgyűlési napló 1953*. I. kötet. 854. hasáb.
[22] *Országgyűlési napló 1953*. I. kötet. 1111. hasáb.
[23] *Országgyűlési napló 1953*. II. kötet. 1346–1347. hasáb.
[24] *Országgyűlési napló 1953*. II. kötet. 1802–1803. hasáb.
[25] *Országgyűlési napló 1953*. II. kötet. 1804–1805. hasáb.

Ez a megoldás a szovjet típusú diktatúra ideje alatt végig megmaradt, bár néha nem törvény, hanem törvényerejű rendelet módosította a minisztériumok elnevezését. Az 1972-es átfogó alkotmányreformot követően ez a rendelkezés a 24. helyett a 34. § lett, érdemben nem változott. A rendszerváltás jogalkotásában 1989. október 23-tól a Magyar Köztársaság minisztériumait alkotmányerejű törvényben, majd 1990. május 16-tól törvényben kellett meghatározni.

Irodalom- és forrásjegyzék

A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény.

Bathó Gábor (2019): A mintakövetés kérdései a magyar kormányszerkezetben 1848 és 1944 között. *Jogtörténeti Szemle*, 17(3–4), 67–75. Online: https://majt.elte.hu/dstore/document/3161/MAJT_Jogtorteneti_Szemle_20190304.pdf

Bathó Gábor (2020): *A kormány szerkezete és működése. A minisztertanács működésének gyakorlata 1867 és 1944 között.* Budapest: NKE KTI. Online: https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15988/A%20kormany%20szerkezete%20%E9s%20mukodese.pdf?sequence=1

Bathó Gábor (2021): *A magyar kormány szerkezetének változásai és működése egyes aspektusai Magyarországon 1848 és 1944 között.* PhD-értekezés. Budapest: PPKE JÁK JÁDI.

Bathó Gábor (2022): Hagyomány vagy reform – kormány a népköztársaság időszakában. In Izmindi Richárd – Kiss Ferenc (szerk.): *Nyitottan a változásra. Írások a 70 éves Vass László tiszteletére*. Budapest: Budapesti Metropolitan Egyetem, 114–126.

Bölöny József (1987): *Magyarország kormányai 1848–1987.* Budapest: Akadémiai.

Horváth Attila (2019): „Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét." In Patyi András (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás*. Budapest: Dialóg Campus, 403–485. Online: https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/12761/web_PDF_Rendhagyo_kommentar_Nemzeti_hitvallas_.pdf?sequence=1

Horváth Attila (2024): *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon*. Budapest: Ludovika.

Izmindi Richárd (2020): *A magyar kormányzati rendszer (1848–2018)*. Budapest: Ludovika.

Képessy Imre (2016): 1848 alkotmányos forradalma – előzmények és kontextus. In Fazekas Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok, jogtudományi előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar doktori iskoláinak konferenciáján*. Budapest: ELTE ÁJK ÁJDI, 242–253. Online: http://hdl.handle.net/10831/35772

Képessy Imre (2019a): „Amikor a közjogi tekintetek a magánjogi érdekekkel összetűzésbe hozattattak" – szuverenitáskérdések az Országbírói Értekezlet ülésein. *Jogtörténeti Szemle*, 17(3–4), 23–30. Online: https://majt.elte.hu/dstore/document/3161/MAJT_Jogtorteneti_Szemle_20190304.pdf

Képessy Imre (2019b): Az út a kiegyezéshez. *Forum: Acta Juridica et Politica*, 9(1), 85–98.

Képessy, Imre (2020): National Modernisation through the Constitutional Revolution of 1848 in Hungary: Pretext and Context. In Klimaszewska, Anna – Gałedek, Michal (szerk.): *Modernisation, National Identity and Legal Instrumentalism*. Leiden–Boston: Brill–Nijhoff, 51–68. Online: https://doi.org/10.1163/9789004417359_004

Országgyűlési napló 1949. I–II. kötet.

Országgyűlési napló 1953. I–II. kötet.

Rigó, Balázs (2017a): 1867 as the Year of Constitutional Changes Around the World. *ELTE Law Journal*, 2, 39–63. Online: https://ojs.elte.hu/eltelj/article/view/5158/4172

Rigó Balázs (2017b): Alkotmányos változások az 1860-as évek második felében. *Forum: Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, 7, 193–222.

Beke-Martos Judit

Nemzetközi hatások és a magyar jogfejlődés a 19. században – sajátosságok és kihívások

Bevezetés

Jelen tanulmány olyan kérdéseket boncolgat, hogy mely események és milyen mértékben voltak hatással a 19. századi magyar állam- és jogfejlődésre, mennyiben volt egyéni a magyar út a nemzetközi összehasonlításban? A terjedelmi korlátokra tekintettel az egyes témaköröket pusztán felvillantom. Bár a magyar jogfejlődés retrospektív analízise segítséget nyújt a jelenségek értelmezésében és megértésében, itt pusztán körvonalazódik, hogy míg egyaránt volt a korszakban követendő és elkerülendő példa, a magyar történeti alkotmány nyújtotta rugalmasság volt a korszak hazai jogfejlődésének egyik fő mankója.

A magyar fejlődési sajátosságok

A magyar államiság kezdőpontja az államalapítás 1000-ben. Az első magyar király, Szent István törvényekkel szabályozta az ország területének birtokviszonyait és a mindennapi élet egyes központi kérdéseit.[1] Minden más jogvita tekintetében a partikuláris szokásjog[2] volt az igazságszolgáltatás forrása, és ez igen sokáig így is maradt. A történeti alkotmány első mérföldköve – a korai királyi törvények után – a II. András által 1222-ben kiadott Aranybulla.[3] A nemesi kiváltságlevél,[4] egyben a rákövetkező években kiadott egyéb királyi bullákkal, illetve az 1351-es ősiség[5] törvényi szabályozásával meghatározták a magyar (föld-) birtokviszonyokat, és ezen keresztül túlnyomórészt a társadalmi struktúrát is egészen

1 Béli 2000.
2 Jany 2023.
3 Balogh 2022; Homoki-Nagy 2022.
4 Horváth 2022.
5 Peres 2023: 6, 13, 16; 2014.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_08 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2373-8529

a 19. század közepéig.[6] A 16. század elején, Mátyás király reneszánsz centralista uralkodását követően, II. Ulászló felkérésére Werbőczy István kísérletet tett a partikuláris szokásjog összegyűjtésére és a *Hármaskönyv*ben[7] való rendszerezésére azzal a céllal, hogy abból a rendi gyűlés jóváhagyásával és az uralkodó szentesítésével törvénykönyv szülessen.[8] Törvénykönyvvé hivatalosan nem vált a *Tripartitum,*[9] de a bírói gyakorlat meghatározó forrása lett egészen az osztrák polgári törvénykönyv bevezetéséig 1853-ban,[10] illetve adott területeken még tovább is.[11] A bő 150 évig tartó török hódoltság sok szempontból visszavetette a magyar fejlődést, legjobb esetben is befagyasztotta a közigazgatási és jogi helyzetet, illetve a társadalmi struktúrát illetően hozzájárult a második jobbágyság kialakulásához egy olyan időszakban, a 18. században, amikor Nyugat-Európában már megindult az urbanizáció és az ipari forradalom. Az önálló magyar jogfejlődés a Magyar Királyság részleges területi helyreállítását követően[12] tudott ismét érvényesülni, felolvadni, és lassan, bizonyos területeken továbbfejlődni.[13]

A 19. századi jogfejlődés és a kodifikációs kísérletek komplex államszerkezetbe való illesztése sajátos kihívásokat eredményezett.[14] Elsődleges volt az államfői hatalomlegitimáció kérdése a közjogi viszonyokat rendezetlenül hagyó, a magyar szabadságharc és az osztrák–magyar kiegyezés közötti majdnem két évtizedben.[15] A magyar alkotmányfejlődés rendkívüli fénypontja volt az áprilisi törvények elfogadása.[16] Az ekkor még vér nélküli (alkotmányos) forradalom egy békés új korszak kezdete lehetett volna, ami alkotmányos monarchiává alakítja Magyarországot, és ennek megfelelően új (szerződéses) viszonyt alakít ki az uralkodó és alattvalói között. Az áprilisi törvények érvényesülésének ellehetetlenülése, a fegyveres szabadságharc kitörése és leverése, a passzív rezisztencia korszaka, a Habsburgokkal rendezetlenül maradó közjogi viszony, ami egyben a magyarországi alkotmányos válság prolongációja is,[17] olyan időszak, amely kapcsán megkérdőjelezhető a magyar állam szuverenitásának megőrzése, és amely egyben a magyar jog fejlődésének

6 Homoki-Nagy 2023.
7 Peres 2017; Bódiné Beliznai 2014–2015.
8 Bathó 2018.
9 Liktor 2017.
10 Neschwara 2010.
11 Képessy 2019; 2023a; 2023b.
12 Hiszen Erdélyt a szatmári békét követően területileg nem csatolták vissza a Magyar Királysághoz, ezért is volt az 1848-as forradalom egyik követelése a területi unió Erdéllyel.
13 Mezey 2019.
14 Heil 2023.
15 Beke-Martos 2012: 64–73.
16 Képessy 2020a; Gosztonyi 2024.
17 Képessy 2012a.

mély válságát idézte elő. Az 1867-es királykoronázás a közjogi és alkotmányos rend helyreállítását jelentette[18] még akkor is, ha ez önmagában nem adott választ számtalan további korabeli aktuális kérdésre, például a magyar jog alkalmazásának kérdésére, illetve leegyszerűsítve, hogy mi is számít akkor és ott magyar jognak.[19]

Az államfői hatalomlegitimáció rendezetlensége árnyékot vetett a jogi viszonyokra is, hiszen az államfőtől származó jogforrások erejét csökkenti, ha vitatott az államfő jogállása. Így a jog fejlődése itt nemcsak az állam fejlődésével, hanem az államfői legitimációval is szorosan összefügg. Ezért is igaz, hogy az 1867-es magyar királykoronázás bár a korszak európai Habsburg-koronázásainak sorába illik, de attól jelentőségét és sajátosságait tekintve mégis eltér.[20]

Korabeli külföldi példák

A külföldi modellek vizsgálata segít megérteni és kontextusba helyezni a magyar utat.[21] A 19. század jelentős változásokat hozott az ekkor még ifjú Amerikai Egyesült Államok és a nagy múltú nyugat-európai államok történetében egyaránt.

A királykoronázás vizsgálata az államfő legitimációjának szempontjából ismét aktuálissá vált, hiszen 2023. május 6-án, 71 évvel az előző brit koronázást követően III. Károlyt brit királlyá koronázták a westminsteri apátságban.[22] A modern kori királykoronázás – amely ilyen formában ma már egyedülálló Európában – felveti a kérdést, hogy szükség van-e erre az eseményre, és ha igen, akkor miért, hol, hogyan és kinek a közreműködésével. A brit uralkodó kivételével az európai koronás főket már nem koronázzák egyházi szentmise keretében.

Érdemes itt megvizsgálni a belga alkotmányt mint a kontinens alkotmányfejlődésének legkorábbi – ráadásul monarchikus – példáját.[23] Belgium monarchia, 1831 óta alkotmányos monarchia,[24] ahol a királyt nem koronázzák meg.[25] Vajon okoz-e bármilyen hatalomlegitimációs deficitet? Nem, hiszen a belga államszerkezetet az alkotmány szabályozza, amely 80. paragrafusában előírja, hogy az uralkodó az országgyűlés mindkét háza előtt esküt tesz,

18 Beke-Martos 2020a.
19 Képessy 2023b: 31–58.
20 Beke-Martos 2021.
21 Rigó 2017a; 2017b.
22 Beke-Martos 2023a. A korábbi angol koronázást illetően lásd Rigó 2016; 2019.
23 Erdődy 2010a.
24 Erdődy 2010b.
25 Online: https://www.monarchie.be/en/royal-family/the-king#:~:text=On%203%20July%202013%2C%20King,in%20line%20to%20the%20throne.

így veszi birtokba a trónt.[26] Az 1831-es belga alkotmány egyértelműen viseli az amerikai alkotmány befolyásának, illetve tanulságának jeleit, annak ellenére, hogy az egy alkotmányos monarchia alapokmányaként készült, szemben az amerikai szövetségi alkotmánnyal, amely egy föderális köztársasági modellt alapoz meg.

Az USA 19. századi fejlődése nemcsak azért jelentős, mert modellként szolgálhatott például a belga alkotmánynak, hanem azért is, mert az államfői hatalomlegitimáció nehézségei, a föderális állam terjedelmi terjeszkedése és összekovácsolódása, az Észak–Dél-háború, amely a teljes amerikai kísérlet bukásával fenyegetett, illetve a rekonstrukción át vezető út, bár területileg izolált volt, a vezető nyugati nagyhatalommá válás irányába konstans orientációs pontot nyújtott az európai fejlődésben. Bár Magyarország a 19. században nem föderális állam,[27] a Habsburg Birodalommal való kapcsolata miatt, illetve az 1867-es kiegyezést követően, a dualista állam már összetett állammodell, közjogi struktúrája a hatalom és így a szuverenitás megosztására alapszik.[28] Ilyen módon egy föderális kísérlet (merthogy Amerika valójában precedens nélküli kísérletként indult, és sokan a mai napig annak tartják[29]), a 18. század végén sok hasznos információval szolgált az európai országok számára. Magyarország, a „megkésett különutas", bár sok mindent máshogy és máskor csinált, mint nyugati szomszédai, a fejlődési ívek hasonlósága megfigyelhető. Az amerikai modell sok szempontból egyedülálló, és így valószínűleg nem szolgálhat egy az egyben transzferálható modellként, amit a 2020-ban elhunyt amerikai legfelsőbb bírósági bírónő, Ruth Bader Ginsburg 2012-ben ki is jelentett, amikor nem javasolta Egyiptomnak az amerikai alkotmányt mint modellt. Ezzel felháborodást váltott ki, pedig igaza volt, hiszen a 18. század végi minimalista konstrukció, amely nem tartalmaz alapjogi kartát és az esetjogra épülő bírósági rendszer nélkül alkalmazhatatlan lenne, a 21. századi igényeket nem elégíti ki.[30]

Ami a törvényhozást illeti, az amerikai szövetségi törvényhozás kétkamarás, ezzel formai szempontból nem különbözik sem anyaországi elődjétől, az angol parlamenttől,[31] sem pedig a korabeli magyar törvényhozástól. Azonban összetételét és a két ház szerepét illetően nagyon is különbözik. Míg mind az angol, mind a magyar modellek alsóháza népképviseleti összetételű, addig felsőházuk születési és nemesi előjogok szerint tevődik,

26 Lásd: https://constituteproject.org/constitution/Belgium_1831.

27 Beke-Martos 2022a.

28 Kárbin 2022.

29 Beke-Martos 2022b.

30 Beke-Martos 2014a: 130.

31 Az angol parlament fejlődéstörténete és az uralkodóhoz fűződő viszonya rendkívül komplikált. Bővebben lásd Rigó 2020.

illetve tevődött össze.[32] Az amerikai szövetségi Kongresszus alsóházát, a Képviselőházat lakosságarányosan választják meg. A Szenátus tagjait az eredeti felállás szerint a tagállami törvényhozás delegáltjai adták.[33] Belgiumban ismerték a nemesi címeket, ahhoz privilégium nem társulhatott, így az 1831-es belga alkotmány értelmében az ottani kétkamarás rendszerben a törvényhozás tagjait vagyoni cenzus alapján választották, míg a felsőháznak magasabb életkori és vagyoni feltétellel, hosszabb hivatali idővel tulajdonítottak nagyobb szerepet.[34] Az amerikai rendszerben három fontos pontot érdemes kiemelni: elsőként, hogy nem ismerte el a nemesi címeket és a születési prerogatívákat. Ez az anyaországi angol gyakorlat egyértelmű – és a szövetségi alkotmány VI. cikk harmadik bekezdésében expressis verbis megjelenő – elutasítása. A második, hogy a közvetett delegálás útján összetett, de minden állam számára azonos számú (azaz kettő) szenátorból álló Szenátus a néptől származó szuverenitás alapján jött létre, azaz legitimációját nem egy személy akaratából, sem pedig öröklött jogok alapján nyerte, hanem a lakosság és a lakosság által választott tagállami képviseleti szerv többségi döntése alapján. A Szenátus a Képviselőházhoz képest nagyobb jelentőségű, fontosabb szerepet kap, és nem utolsósorban jelentős kontrollfunkcióval rendelkezik a törvényhozásban és a végrehajtó hatalomban egyaránt. A harmadik pedig, hogy bár a 17. alkotmánykiegészítés megváltoztatta a közvetlen delegálást népképviseleti választásra,[35] így ma a szenátorokat is az amerikai lakosság választja, a szenátorok hivatali ideje továbbra is hosszabb, és a tisztség betöltéséhez szükséges előfeltételek szigorúbbak, mint a képviselők esetében. Mindezeken túl egyes kinevezési hatásköröket az elnök csak a Szenátussal együttesen gyakorolhat, így a Szenátus továbbra is jelentősebbnek mondható, mint a Képviselőház. Ez a néptől származó és közvetlen átruházott szuverenitás egyik kontrollja, és így egyben valamelyest gátja is.

A Kongresszus kétkamarás felépítése kihívás elé állítja a törvényhozási folyamatot is, hiszen a két ház megállapodása meglehetősen hosszadalmas és nehézkes. Ezt könnyítendő vállal aktív szerepet az amerikai bírósági rendszer,[36] ahol a törvények alkotmánynak megfelelő értelmezése egyben a jogszabályok értékelése is, ami gyakran vezet azok jogalkalmazásban való módosításához. A bírósági joggyakorlat Amerikában sem egyértelműen

[32] Az angoloknál a mai napig megmaradt a kétkamarás rendszer a választott képviselőházzal *(House of Commons)* és az előjogok alapján összetett Lordok Házával *(House of Lords),* lásd: https://www.parliament.uk/about/how/role/system. A magyar rendszer ma már egykamarás törvényhozással működik, de a vizsgált időszakban még Magyarországon is két házból állt a törvényhozás. Mezey 2002: 295–303.

[33] Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya, I. cikk, 1–3. szakasz. Lásd: https://constitution.congress.gov/constitution/article-1.

[34] Belga alkotmány, 47–51 §, 53–56 §.

[35] Beke-Martos 2023b.

[36] Beke-Martos 2019; 2020b.

az alkotmányból ered, hiszen abban nincs olyan széles körű felhatalmazás, mint amilyet a gyakorlatban a bírósági rendszer magáénak vél. Inkább az 1803-as legfelsőbb bírósági döntés, a *Marbury v. Madison* döntés ezen gyakorlat alapja.[37] Az ilyen jogalkalmazói jogalkotás, amely elsősorban az esetjogi jogrendszerekre jellemző sajátosság,[38] az európai modellekben ma ennyire tisztán (még) nem található meg, de a 19. századi magyar jogalkalmazás sok hasonlóságot mutat ezzel a gyakorlattal, többnyire írott szabályozás hiányában.

A történeti alkotmány fejlődéstörténete, szerepe, jelentősége, alkalmazhatósága az írott és íratlan jog relációjában is érdekes.[39] A szokásjog írásba foglalása és a kodifikációs folyamat akár a magán-, akár a büntetőjog területén európai jelenség is, ebben Magyarország csupán annyiban maradt el nyugati szomszédaitól, hogy saját független törvényhozás hiányában korlátozottan volt lehetősége eredményes munkát végezni. A belpolitikai csatározások beárnyékolták a külkapcsolatokból származó lehetőségeket, eredményesebb lett volna az ország egységével foglalkozni.[40] A 19. század elején a nemesek nyugat-európai utazásainak köszönhetően nem volt különösen elmaradva Magyarország. Az más kérdés, hogy a kodifikációs kísérletek eredményt nem hoztak. Ezért is relatíve késeiek az első magyar kódexek.

Ugyanez a jelenség megfigyelhető az alkotmányozás területén is, hiszen a történelmi alkotmányra támaszkodva csekély igény volt az írott, kartális alkotmány megalkotására. Talán még fájó pont is lett volna, ami az uralkodó szemét szúrja, ha Magyarország – a kiegyezés után – megpróbál önálló kartális alkotmányt írni. Az Osztrák Császárság sem tette ezt meg. A regionális fejlődés tehát itt megfelelőnek, időszerűnek mondható.

Zárógondolatok

A magyar jog szuverenitása erősen függött az adott történelmi korszak államszerkezeti konstrukciójától, annak nehézségei kihatottak a jog fejlődésére. A reformkorban elsősorban a belpolitikai hatékonyság hiánya és a politikai csaták előtérbe kerülése akadályozta a jogi reformok eredményeit. A nyugati fejlődési modellek, akár az amerikai, akár a belga alkotmányozás és annak vívmányai eljutottak Magyarországra, de valódi hatást a felvilágosodás korában sem tudtak elérni, hiszen a mindennapos belpolitikai nehézségek nem engedtek utat valódi változásnak. A neoabszolutizmusként ismert időszakban a magyar passzív rezisztencia rányomta bélyegét a jog fejlődésére. Az osztrákok által oktrojált jogforrások fentről lefelé irányuló változást sürgettek, ami – objektíven nézve, ha ez egyáltalán

37 Beke-Martos 2014b.
38 Rigó 2021: 181.
39 Képessy 2012b.
40 Képessy 2020b.

lehetséges – jót tett volna az országnak, jelentős modernizálást vitt volna véghez, ha hagyják kiteljesülni. A magyar ellenállás azonban gátat szabott ennek a fejlődési lehetőségnek az osztrákok iránti bizalmatlanságból adódóan. A dualista időszakban a független magyar jogfejlődés a társország determináns hatásának befolyása alatt állt, így ekkor sem volt zökkenőmentes a haladás.

Mindezzel együtt a 19–20. századi magyar fejlődés kevésbé függött a nyugat-európai centrumtól, hiszen a Habsburgok ott voltak Európa élvonalában, és az ő változtatásaik a hosszú 19. század során a magyarok számára is rendelkezésre álltak. A magyar fejlődésben a regionális keretek a meghatározók, mind a belpolitikai, mind pedig a Habsburg–magyar viszonyban, ez jól látszik a magyar forradalom és szabadságharc, illetve a kiegyezés körüli és utáni történelemből. A lentről felfelé irányuló reformok eredményesebbek, de ehhez nemzeti összefogás szükséges. Az pedig a magyar nemességnél annyiban volt meg, hogy 1848-ban ők akartak változást, még ha annak pontos mértékében már nem is feltétlenül értettek egyet, és így kezdeményezésük számottevő eredményt sem szült.

A nyugati fejlődési modellek eljutottak Magyarországra, annak követését többen is javasolták, de végül ezek nem tudtak igazán gyökeret verni Magyarországon. Ennek részben a belső egyet nem értés, részben viszont a magyar sajátos helyzet (például a Habsburgokkal ápolt viszony), a megkésettség, az ősiség által befagyasztott birtokviszonyok, a török okkupáció ideje alatti stagnálás és az azt követő időszak második jobbágysága az oka. A magyar fejlődés szerencséje tulajdonképpen a történeti alkotmány, hiszen arra alapozva a magyar alkotmányos rend minden korszakhoz tudott alkalmazkodni.

Irodalom- és forrásjegyzék

Balogh Elemér (2022): Az európai jogtörténelem fősodrában: a magyar Aranybulla. In Mezey Barna (szerk.): *Az Aranybulla a joghistóriában.* Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 19–53. Online: https://doi.org/10.47079/2022.mb.aranybulla.1_2

Bathó Gábor (2018): Hármaskönyv. *Közszolgálati Online Lexikon.* Online: https://lexikon.uni nke.hu/szocikk/harmaskonyv/

Beke-Martos Judit (2012): *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között. Az amerikai köztársasági és a magyar monarchikus államfői hatalomátruházási processzusok és a ceremoniális legitimáció összehasonlító jogtörténeti elemzése.* Budapest: Kossuth.

Beke-Martos, Judit (2014a): Theoretische Aspekte der Rezeption und des Vergleichs verschiedener Verfassungsmodelle. In Bos, Ellen – Pócza, Kálmán (szerk.): *Rechtssysteme im Donauraum – Vernetzung und Transfer.* Baden-Baden: Nomos, 127–146. Online: https://doi.org/10.5771/9783845250519-127

Beke-Martos, Judit (2014b): Slow Correction of an Omission or Proactive Expansion of Judicial Authority? – The Gradual Development of the Judiciary's Regulation and Role from Article III of the U.S. Constitution to Marbury v. Madison. In L'alíková, Natalia et al. (szerk.): *Poňatie a charakter práva*. Bratislava: Slovak Academic Press, 62–69.

Beke-Martos Judit (2019): A szuverenitás szerepe a föderális államrendszerben: a jogalkalmazás gyökerei az USA jogtörténetében. *Jogtörténeti Szemle,* 17(3–4), 30–35. Online: https://epa.oszk.hu/04100/04139/00071/pdf/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2019_03-04_030-035.pdf

Beke-Martos, Judit (2020a): Restoring the Historical Constitutional Order with a Coronation in 1867. In Gałędek, Michał – Klimaszewska, Anna (szerk.): *Modernisation, National Identity and Legal Instrumentalism*. II. *Public Law.* Leiden–Boston: Brill–Nijhoff, 69–85. Online: https://doi.org/10.1163/97890044417359_005

Beke-Martos Judit (2020b): Az Amerikai Egyesült Államok szövetségi bírósági rendszerének kialakulása. In Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás.* Budapest: Gondolat, 56–71.

Beke-Martos, Judit (2021): After 1848. The Heightened Constitutional Importance of the Habsburg Coronation in Hungary. In Van Gelder, Klaas (szerk.): *More than Mere Spectacle. Coronations and Inaugurations in the Habsburg Monarchy, 1700–1848.* New York – Oxford: Berghahn Books, 283–302. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctv2tsxkov.17

Beke-Martos Judit szerk. (2022a): *Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve.* Budapest: Gondolat. Online: https://majt.elte.hu/media/8c/d7/5f302f29e6a13fa03b9b352ba81ec4f94c32d3d587870edbcdb515b7e290/MAJT-jogtorteneti-ertekezesek-58.pdf

Beke-Martos Judit (2022b): Az Amerikai Egyesült Államok – Egy egyedülálló kísérlet. In Beke-Martos Judit (szerk.): *Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve.* Budapest: Gondolat, 112–125. Online: https://majt.elte.hu/media/8c/d7/5f302f29e6a13fa03b9b352ba81ec4f94c32d3d587870edbcdb515b7e290/MAJT-jogtorteneti-ertekezesek-58.pdf

Beke-Martos Judit (2023a): „God save the King!" – Királykoronázás Londonban. *JOG.történet,* 2023. május 15. Online: https://mtajogtortenet.elte.hu/dstore/document/7880/Beke-Martos-Judit-kiralykoronazas.pdf

Beke-Martos Judit (2023b): Az amerikai szövetségi alkotmány XVII. alkotmánykiegészítésének rövid története. In Bódiné Beliznai Kinga – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére.* Budapest: Orac, 35–39.

Béli Gábor (2000): Árpád-kori törvényeink. *Jura,* 6(1–2), 35–45. Online: https://szakcikkadatbazis.hu/doc/5619452; https://jura.ajk.pte.hu/JURA_2000_1-2.pdf

Bódiné Beliznai Kinga (2014–2015): A bírói függetlenség a Hármaskönyvben. *Jogtörténeti szemle,* 12–13(4–1), 19–25. Online: https://majt.elte.hu/media/87/db/23b7109a697f716082e69e525898c13bd952798655a-3eecd193f39fe0116/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-201404201501.pdf

Erdődy Gábor (2010a): Belgium létrejöttének historiográfiája. In Háda Béla et al. (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves.* Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 105–125. Online: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/30669/Erd%C5%91dyG%C3%A1bor.pdf

Erdődy Gábor (2010b): A független belga alkotmányos monarchikus rendszer megteremtése. *Jogtörténeti Szemle,* 8(1), 1–12. Online: https://majt.elte.hu/media/b7/2d/7a67100825746f04e2b7d91b92a91b3c1d05f-9c1aefe54df15062c1af321/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-201001.pdf

Gosztonyi, Gergely (2024): Freedoms in the Hungarian April Laws of 1848. *Journal on European History of Law,* 15(1), 138–142. Online: http://www.historyoflaw.eu/czech/JHL_01_2024.pdf

Heil Kristóf Mihály (2023): Magyar felvilágosodás és liberalizmus kapcsolata, a magyar polgári átalakulás előfutárai. In Heil Kristóf Mihály (szerk.): *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok. Adalékok az operátumok történetéhez.* Budapest: Gondolat, 164–182. Online: https://majt.elte.hu/media/fa/ff/10e3c789dc28221ec4639c79efe04fd602cd0bf740c36532df8e87388fe0/MAJT-jogtorteneti-ertekezesek-62.pdf

Homoki-Nagy Mária (2022): Magánjogi intézmények az Aranybullában. In Mezey Barna (szerk.): *Az Aranybulla a joghistóriában.* Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 85–102. Online: https://doi.org/10.47079/2022.mb.aranybulla.1_4

HOMOKI-NAGY Mária (2023): „Küzdelem egy birtok megszerzéséért", avagy történetek a magyar nemesi magánjog köréből. In BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére.* Budapest: Orac, 139–145.

HORVÁTH Attila (2022): Az 1222. évi Aranybulla ellenállási joga mint történeti alkotmányunk vívmánya. In MEZEY Barna (szerk.): *Az Aranybulla a joghistóriában.* Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 103–118. Online: https://doi.org/10.47079/2022.mb.aranybulla.1_5

JANY János (2023): Szokásjog. In JAKAB András et al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia, Jogbölcselet rovat*, [1]–[16]. Online: http://ijoten.hu/szocikk/szokasjog

KÁRBIN Ákos (2022): A közös ügyek és a szuverenitás eredőjében – Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása és működése. In BEKE-MARTOS Judit (szerk.): *Összetett államodellek és a hatalommegosztás elve.* Budapest: Gondolat, 32–47. Online: https://majt.elte.hu/media/8c/d7/5f302f29e6a13fa03b9b352ba81ec4f94c32d-3d587870edbcdb515b7e290/MAJT-jogtorteneti-ertekezesek-58.pdf

KÉPESSY Imre (2012a): Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. In FAZEKAS Marianna (szerk.): *Jogi Tanulmányok.* I–II. kötet. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 109–121.

KÉPESSY Imre (2012b): Az alaptörvényről és a történeti alkotmányról. *Jogtörténeti Szemle,* 10(2), 59–62. Online: https://majt.elte.hu/media/9d/fd/a87ee74e5d7ae68b17a85658b84d8b680a6f3ec0a3ba948444f59e719d9c/MAJT-Jogtorteneti-Szemle-201202.pdf

KÉPESSY, Imre (2019): The Consolidation of Hungarian Legal Practice with the Austrian Norms in 1861. *Studia Iuridica,* 80, 155–168. Online: https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.4797

KÉPESSY, Imre (2020a): National Modernisation through the Constitutional Revolution of 1848 in Hungary: Pretext and Context. In GAŁĘDEK, Michał – KLIMASZEWSKA, Anna (szerk.): *Modernisation, National Identity and Legal Instrumentalism*. II. *Public Law.* Leiden–Boston: Brill–Nijhoff, 51–68. Online: https://doi.org/10.1163/97890044173 59_004

KÉPESSY Imre (2020b): Föderalizmus, centralizmus, dualizmus – avagy a kiegyezéshez vezető út. In MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás.* Budapest: Gondolat, 93–112. Online: https://majt.elte.hu/dstore/document/2858/MAJT-jogtorteneti-ertekezesek-43.pdf#page=94

KÉPESSY Imre (2023a): *Az Országbírói Értekezlet története és öröksége.* PhD-disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

KÉPESSY Imre (2023b): *Az Országbírói Értekezlet története és öröksége*. Budapest: Gondolat.

LIKTOR Zoltán Attila (2017): „Ülj törvényt, Werbőczi": a Tripartitum a jogalkotás és jogalkalmazás tükrében: 500 éves a magyar nemesség „bibliája" – gondolatok Werbőczy István szellemi hagyatékához. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Publicationes Doctorandorum Juridicorum,* 7, 143–161.

MEZEY Barna (2002): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris.

MEZEY Barna (2019): A nyugati jogintézmények állandó befolyása alatt. *Jogtörténeti Szemle,* 17(3–4), 1–6. Online: https://majt.elte.hu/dstore/document/3161/MAJT_Jogtorteneti_Szemle_20190304.pdf

NESCHWARA, Christian (2010): Das AGBG in Ungarn. In BERGER, Elisabeth (szerk.): Österreichs *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) – Eine europäische Privatrechtskodifikation.* III. kötet. Berlin: Duncker & Humblot, 33–133. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctv1q69xnx.6

PERES Zsuzsanna (2014): *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon.* Pécs: Publikon.

PERES Zsuzsanna (2017): Adományozás Werbőczy Hármaskönyve és a praxis alapján a 17. századi Magyarországon. Avagy hogyan jutottak a Pálffyak Dévény várának birtokába? In BALOGH Elemér – HOMOKI-NAGY Mária (szerk.): *Tripartitum trium professorum. Három szegedi jogtörténész*. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány, 59–73.

PERES Zsuzsanna (2023): A szociális jellegű társadalmi gondoskodás megjelenési formái Magyarországon a kezdetektől a II. világháború végéig. *Opuscula Civilia,* (6), 2–21. Online: https://antk.uni-nke.hu/document/akk-copy-uni-nke-hu/Opuscula_Civilia_2023_6.pdf

Rigó Balázs (2016): Hatalmi legitimációs eszközök Aphra Behn II. Jakab koronázása alkalmából írt költeményében. *Jogtörténeti Szemle,* 14(4), 68–83. Online: http://hdl.handle.net/10831/85648

Rigó Balázs (2017a): Alkotmányos változások az 1860-as évek második felében. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Publicationes Doctorandorum Juridicorum, 7*, 193–222.

Rigó, Balázs (2017b): 1867 as the Year of Constitutional Changes Around the World. *ELTE Law Journal,* (2), 39–63. Online: https://ojs.elte.hu/eltelj/article/view/5158

Rigó, Balázs (2019): The Methods for the Legitimacy of the Succession of James II in Aphra Behn's Poem for Coronation. In Amorosi, Virginia – Minale, Massimo (szerk.): *History of Law and other Humanities. Views of the Legal World Across the Time.* Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 315–327. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctvr7f8t1.23

Rigó, Balázs (2020): Essay on the Concept of Patriotism in the 16th Century in Early Modern Europe. In Gałędek, Michał (szerk.): *Miasto i państwo na przestrzeni dziejów. Studium historyczno-prawne. Księga Jubileuszowa z okazji czterdziestopięciolecia pracy naukowej oraz 70. urodzin Profesora Tadeusza Maciejewskiego*. Gdansk: C.H. Beck, 297–322.

Rigó Balázs (2021): Jogtörténetírás kronologikus módon és dogmatika nélkül? – A pozitivista jogtörténetírás pozitívuma. *Jogelméleti Szemle,* (1), 179–183. Online: https://doi.org/10.59558/jesz.2021.1.179

Béli Gábor

„Gratiam et misericordiam specialem facimus…" – Zsigmond király kegyelmezési gyakorlata

A Zsigmond király elleni mozgalmak közül az utolsó, 1402 végétől szerveződő, majd 1403 nyarára kibontakozó és egyben a hatalmi válságot is lezáró felkelés a lázadók összehangolatlan akcióinak sikertelensége miatt, és annak betudhatóan bukott el, hogy a Zárában, július 19-én partra szálló trónkövetelő (Durazzói) László nápolyi király támogatóinak terve ellenére nem volt hajlandó az ország belsejébe, a koronázóvárosba vonulni.[1]

Zsigmond, miután hívei segítségével elfoglalta a hűtlen Kanizsai János érsek székhelyét, Esztergomot, azután Visegrádot, ahol törvényes királyi hatalmának nyilvánvalóvá tétele végett fejére helyeztette az ott őrzött szent koronát, és birtokba vette Fehérvárat is, a Pestig előrenyomuló lázadó seregek vezéreivel, Csáki Miklós és Marcali Miklós erdélyi vajdákkal kétheti fegyverszünetet kötött Garai Miklós nádor közreműködésével.[2] A létrejött megállapodást követően a király Budán, 1403. október 8-án a hű báróival, előkelőivel és nemeseivel tartott gyűlésen közkegyelmet hirdetett. Az amnesztiáról szóló dekrétum I. artikulusa szerint megbocsátást és kegyelmet nyertek a különféle bűncselekményeket (várak, birtokok, javak elfoglalását, felégetését, elpusztítását, nemesek, illetve mások letartóztatását, kifosztását, emberölést, tagcsonkítást, pénzhamisítást) megvalósító lázadók, akként, hogy felettük deliktumaik miatt bíráskodni nem lehet:

[1] A felkelők az ország keleti részeiben abban a hiszemben szervezkedtek, hogy a király bevonul Fehérvárra, mint ezt Szántói Lukács váradi, Upori István erdélyi püspökök, Csáki Miklós és Marcali Miklós erdélyi vajdák, valamint Csáki György, a székelyek ispánjának Csolnok Istvánt és Györgyöt csatlakozásra felhívó 1403. július 21-i levele igazolja: „a legfelségesebb fejedelem urunk, László király úr az esztergomi és a kalocsai egyházak érsek uraival, Detre nádorral, és az őfelségével együtt jelen lévő más testvéreinkkel már Zárából útra kelve, szerencsésen Fehérvár felé menetelnek […]". Bártfai Szabó 1919: I. 1. 229.

[2] Mályusz 1984: 53; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 134.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_09

„[M]inden ügyvéd bíróságon vagy bíróságon kívül vegye őket feloldozottnak és teljesen felmentettnek, és országunk egyik rendes bírója se ítélhesse vagy károsíthassa őket az előrebocsátott okból, sőt az e miatt keletkezett és támadt pereket tegyék és szállítsák le az előbb említett bírók."

Ezt az V. cikk továbbiakkal egészítette ki:

„[H]a ezután megesik, hogy országlakóink valami közgyűlést tartanak, az előrebocsátottak okán azokban mi vagy országlakóink közül másvalaki az előbb mondott főpapok, bárók, nemesek, vitézek, pártfogoltak vagy hozzájuk csatlakozók közül együtt vagy közösen [vagy egyenként] valakit bármely kimódolt okból marasztalni vagy terhelni akarnánk vagy törekednének, ezt velük vagy valamelyikükkel személyükben, birtokaikban, dolgaikban és összes javaikban meg ne tehessük vagy tehessék."[3]

Végül ide kapcsolható a X. cikkely rendelkezése is, miszerint azok, akik a kegyelem ellenére újabb, mentesítéssel érintett bűncselekményeket követnének el, mégpedig az erdélyi részek és a Dráva közt lakók a levéladást követő 8., az erdélyiek a 20., míg a drávántúliak a 15. nap (október 15-e, 27-e, 22-e) után „a törvény és igazság rendje szerint" fognak bűnhődni.[4] Rendelkezés született arról is, hogy a kegyelmet nyertek kezén lévő zálogos javakat csak a zálogkölcsön-tartozás megfizetése esetén követelheti vissza a zálogadós, valamint arról, hogy a korábbi királyi adományokat új királyi pecsét alatt erősíttessék meg a kegyelemben részesültek. A háború alatt (a kegyelmet megelőzően) a lázadók birtokainak adományozása felől készült adománylevelek érvényét ugyancsak eltörölte kegyelmi végzésével a király, a korábbi jogosultak jogának elismerése mellett.

1403. október 29-én részesültek kegyelemben a lázadók vezetői, Kanizsai János esztergomi érsek, főkancellár és fivérei, Miklós egykori tárnokmester (1388–1389), István korábbi ajtónálló- és udvarnokmestere (1395–1401), Bebek Detre letett nádor (1397–1402), valamint fivére, Imre vránai perjel, előbb horvát és szlavón bán (1402), akik IX. Bonifác római pápa 1403. június 1-jén kinevezett és Magyarországra rendelt legátusa, Angelo Acciaiuoli kardinális[5] jelenlétében Zárában, augusztus 5-én a koronázó esztergomi érsek[6] mellett részesei voltak László nápolyi király megkoronázásának, amiről maga László értesítette

3 DRH 1301–1457: 175, 177.
4 DRH 1301–1457: 178.
5 CD X/4. 190.
6 Miskolczy 1922: 347.

még aznap Michele Steno velencei dózsét. Noha a koronázás alkalmi koronával történt, azt László *sacrus diadema* néven nevezte.[7]

Zsigmond október 29-i kegyelemlevelében mindazt (lényegét tekintve) megismételte, amit az október 8-i közkegyelem tartalmazott. Ebben, miképp az október 8-i V. artikulusában éppen úgy szerepelt a *congregatio generalis* alkalmával megállapított tilalom:

> „Egyébként, ha megesik, hogy mi vagy bárki mások, akár országlakóink országunkban valahányszor és akárhányszor valamely közgyűlést tartanak, és abban netán az előrebocsátottak okán mi vagy országlakóink közül valaki, közülük vagy örököseik közül valakit teljesen vagy részben kimódolt keresettel marasztalni vagy károsítani kívánnánk vagy törekednének, akarjuk, hogy semmiképp ne tehessük és tehessék velük vagy valamelyikükkel személyükben vagy javaikban, birtokaikban vagy valamely dolgaikban".[8]

E rendelkezések azért érdemelnek figyelmet, mert a *Corpus Juris Hungarici* fordítói a *congregatio generalis*t, tévesen, országgyűlésnek nevezték: „ha országlakóink netalán országgyűlést tartanának […]".[9] A szóban forgó *generalis congregatio* király vagy királyi delegált bíró által hirdetett köztörvényszékre vonatkozott, amiben közbűncselekményeknek tekintett deliktumok megvalósítóit a széktartó bíró, a megyei tisztjeihez és a bíráskodási alkalomra választott esküdtekhez (az érintett megye szokás szerint 12 nemeséhez) intézett kérdésére adott válasz alapján döntött a bűnösség felől, jegyzékbe íratva a marasztalt nevét, és ítélte őt ezzel halálra, illetve vagyonvesztésre.[10] A firtatott két kegyelemlevél pedig olyan bűncselekmények elkövetésének jogkövetkezményei alól mentesített, amelyek szokásosan a *delicta publica* körébe tartoztak, és amelyekben szokásosan köztörvényszékek jártak el. Ezt erősíti Zsigmondnak Bátmonostori Tötös László panaszára, híveinek, Maróti János macsói, Özdögei Besenyő Pál és Pécsi Pál dalmát, horvát és szlavón bánoknak és albánjainak, továbbá ezek Bodrog, Baranya és Zágráb megyei alispánjainak, valamint mindenki más joghatósággal rendelkezőnek szóló, 1404. május 5-én, Zólyomban kelt levele, amely arról tudósított, hogy László lekötelezettjeit a nevezettek (nyilván köztörvényszékeken is) károsítják mentesülésük ellenére:

7 „[M]indenki teljes beleegyezésével és lehető legnagyobb örömére a szent koronát fejünkre, a jogart a jobb kezünkkel és az almát a ballal és egyéb királyi jelvényeket is, Magyarország szokása szerint, felvettük […]". Horváth 1861: 48.

8 CD X/4. 230.

9 *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895.* 1899: 199.

10 Béli 2020: 12–13, 14–15.

„akik a nemrég a nagyságos férfiakkal, azelőtt erdélyi vajdáinkkal újólag kötött egyezség ideje után őt és familiárisait és a hozzá csatlakozókat, akiknek […] felségünk különös kegyelmet adott, birtokaikban, törvényes dolgaikban és javaikban jogellenesen kimondhatatlan károkat és dúlásokat tettek, és jelenleg sem hagynak fel a károsítással és zaklatással […] a felségünk által adott előrebocsátott kegyelem rendje ellenére […].”[11]

Ehhez hasonlóan a közkegyelem ellenére másokat is meghurcoltak, ezért Zsigmond újabb dekrétumot bocsátott ki 1404. december 21-én. Ebben a hűtlenség okán hátrányt szenvedetteknek három körét különböztette meg. Az első csoportba azok tartoztak, akiknek hűtlensége miatt birtokjogait másra ruházta át a király, de összes elkobzott javaikra nézve utóbb kegyelmet adott, a másodikba azok, akik az erdélyi vajdákkal, majd János érsekkel kötött megegyezés alapján meghódoltak, és ezután semmiféle jogsértést nem valósítottak meg, végül a harmadikba azok, akik voltaképpen vétlenek voltak a hűtlenségben:

„[A]kiknek birtokjogait a […] hűtlenség bélyege miatt más híveinknek juttattuk bizonyos adományleveleink érvényével, akik soha, kiváltképp a zavarok e legutóbb múlt idején a hűtlenség vagy más hozzáköthető, a hűtlenség bélyegét magába foglaló, büntetést érdemlő büntettek egyikét sem valósították meg és követték el nyíltan vagy titkon felségünk vagy királyi szent koronánk, avagy bármely más híveink ellen, amiért birtokaik és birtokjogaik efféle elvétele és elkobzása nem volna illő és megérdemelt”.[12]

Már korábban is hűtlennek tekintették azt, aki familiárisként hűtlen urat szolgált, még akkor is, ha tettleg nem valósított meg *nota infidelitatis* körébe tartozó bűncselekményt. Egyet kiemelve, Gyulaházi László fia Péter, Horváti Péter fia János familiárisa, aki nem volt részes Erzsébet és Mária királynék elfogásában és kirablásában (1386. július 25.), sem a János által elkövetett más jogellenes cselekményekben, hűtlenség miatt bűnhődött javainak elkobzásával, és kegyelmet csak azután nyert összes birtokaival egyetemben 1389. november 8-án, a király Boracs vára mellett adott levelével, hogy Kórogyi Fülöp fia István kevei ispánhoz csatlakozva küzdött a szerbek elleni hadjáratban, és szerzett érdemeket Boracs vár megvívásában, illetve megőrzésében.[13]

Eladományozott javaikat azok tudták sikerrel visszaszerezni, akik okirattal igazolták, hogy kegyelemben részesültek, illetve tanúbizonyítással mutatták ki, hogy a megállapodásoknak megfelelően tiszteletben tartották a közkegyelemben rögzítetteket, vagyis akik

[11] Nagy–Nagy–Véghely 1871–1931: V. 361.
[12] DRH 1301–1457: 185.
[13] CD X/1. 515.

újabb törvénysértést nem valósítottak meg azóta. Azok az adományosok viszont, akik a kegyelemben részesültek birtokaihoz jutottak, ebben az esetben kénytelenek voltak adományukról lemondani: „Ama híveinknek pedig, akiknél e birtokjogok vannak, azok helyében más birtokokat adni nem tartozunk […]" (IV. artikulus).[14]

A december 21-i végzés a király által már követett eljárást szentesítette, amit egyebek közt Lesznai Péter fia István esete illusztrál látványosan. Zsigmond 1403. december 31-én, Zólyomban kelt, a leleszi konventnek címzett iktatóparancsában tudatta, hogy a hűtlen Szeretvai Ramocsa fia Péter, Kis Ferenc, Lesznai György fia János, Lesznai Péter fia István, valamint Csemernyei Dábóc fia László fiai, Fülöp és Benedek összes birtokait Szeretvai Jakab fia Jánosnak és Nagymihályi Ödön fia Jánosnak, továbbá ezek fivéreinek adományozta új adomány címen akként, hogy az adományosok, egyrészt Jakab fia János, másrészt Ödön fia János oldaláról két egyenlő részt kapnak.[15] A következő év elején, 1404. február 7-én a király arról értesítette Szeretvai Jánost és Nagymihályi Jánost, hogy főpapjaival és báróival tanácskozva Lesznai Péter fia István „fejének és összes birtokainak" kegyelmet adott, ezért megparancsolja nekik, hogy az Istvánnak a „hűtlensége bélyege alatt" elfoglalt Leszna, Vagyakóc és Volya birtokait „szabadon és békésen" adják vissza.[16] A királynak engedelmeskedve, Nagymihályi János és Szeretvai János a maguk és az általuk adományban részesült fivéreik nevében (ügyvédlevél nélkül) egyezséget kötöttek a leleszi konvent előtt 1404. június 18-án Lesznai Istvánnal, és visszabocsátották birtokait, azzal, hogy ha István vagy férfi örökösei férfi leszármazó híján távoznának, akkor utánuk ők örökölnek adományos társaikkal, majd a felek július 27-én, ugyancsak a leleszi konvent előtt arról is megállapodtak, hogy István 100 kassai számolású forint megfizetésével téríti meg Nagymihályi Ödön fia János és Szeretvai Jakab fia János (adományozással járó, illetve az adományos javak iktatása okán keletkezett) költségeit.[17] Kegyelemlevelet végül 1409. szeptember 10-én kapott Lesznai Péter fia István, Zemplén megyei nemes a királytól, de csak (a korábban visszabocsátott) öröklött jószágaira nézvést: „feloldozzuk, fejének, birtokainak és birtokjogainak, tudniillik az öröklötteknek és eleitől törvényesen rá háramlottaknak, és nem a felségünk által neki vagy mondott eleinek adományozottaknak, amiket magunknak tartunk fenn, és összes dolgainak és javainak különös kegyelmet adva és megkönyörülve". A király a kegyelmet feltételhez is kötötte, egyrészt, hogy tartózkodjon István a továbbiakban az efféle hűtlenségi bűncselekményektől, továbbá, hogy „a szolgálatokat, amiket számára rendelünk, elvállalva, nékünk és szent koronánknak

[14] DRH 1301–1457: 186.
[15] Sztáray II. 31.
[16] Sztáray II. 32.
[17] Sztáray II. 37, 38.

teljesítse hűségesen, egyébként helyesnek látszik, hogy jelen kegyelmünk egyáltalán ne kedvezzen neki".[18] Valamivel később, 1409. október 12-én kegyelmezett meg Zsigmond az Ung megyei Csicseri Péternek és fiának, Bálintnak, hasonlóképpen csak öröklött birtokaik tekintetében részesítve őket kegyelemben, mégpedig csak azokban, amiket „híveinknek eddig nem adományoztunk örökre", vagyis esetükben a már eladományozott javak visszabocsátására nem terjedt ki a kegyelem hatálya. Ugyanakkor, miképp Lesznai Istvánnak, a király sajátos feltételt szabott: „tartozzanak egy, az Úr oltalma alatt bárhová indítandó hadjáratunkba vonulni azonnal, amint lehet, és ugyanott hű szolgálatokat teljesíteni számunkra, egyébként, helyesnek látszik, hogy kegyelmünk semmiben ne kedvezzen nekik".[19] A kegyelem érvényének e különös feltételhez kötése sajnálatos aktualitást hordoz, hiszen a Kelet-Európában több mint két éve dúló háború szemben álló felei haderejük kiegészítése végett jogerős büntetésüket töltőknek frontszolgálat vállalása fejében ígérnek kegyelmet, büntetéselengedést.

A kegyelmezési gyakorlatban a Csicseriek esete, hogy tudniillik ama birtokaikat nyerhették csak vissza, amelyeket a király nem adományozott másnak, nem volt kivételes. Zsigmond 1405. május 7-i, az Alsólendvai Miklós nádor fia Herceg Péterhez csatlakozó korábbi hűtlen, a Zala megyei Besenyei Demeter fia Gergely számára adott kegyelme szintén azokra a birtokokra vonatkozott, amelyeket a kegyelem előtt más híveknek még nem juttatott.[20] A kegyelemben részesültek akkor számíthattak nagyobb eséllyel elkobzott ingatlan javaik visszaszerzésére, ha időközben hű szolgálatok teljesítésével hívták fel magukra a figyelmet. Zsigmond az 1405. június 19-én kelt, a kolozsvári konventhez intézett iktatóparancsában rendelkezett arról, hogy vezessék be néhai Losonci Dénes bán fiait, Lászlót és Györgyöt a Doboka megyei Bonchida, Válaszút, Boros, Salgó, Igrici és Tótfalu birtokokba, illetve a korábban a maga számára fenntartott bonchidai és válaszúti vámokba, majd június 22-én bocsátott ki kegyelemlevelet számukra, kiemelve, hogy „a nekik adott kegyelem után [...] a rájuk bízott ügyekhez magukat szívesen és tetszésre méltóan adták", ezért *„ipsi quasi novi servitores [...] novae gratiae fructum se gaudeant invenisse"* (ők, mintegy új szolgálattevők, örvendjenek az új kegyelem gyümölcse elnyerésének).[21] Azt még érdemes megjegyezni, hogy a felsorolt birtokok közül Bonchidát 1387. június 3-án új adományba kapta Losonci Dénes zólyomi ispán, vagyis minden kétséget kizáróan adományos jószágra is kiterjedt e királyi kegyelem.[22] Zsigmond 1406.

18 Sztáray II. 73.

19 Hokl. 346.

20 ZMT Okl. II. 320.

21 Bánffy I. 487, 488.

22 Bánffy I. 396: „[B]izonyos Bonchida nevű, Doboka megyében fekvő királyi falunkat, az összes és egyes, bármi néven nevezett, köznépet, részint magyar és oláh lakosokat magukba foglaló falvakkal együtt,

április 11-én ünnepélyes levelet is adott adományuk felől örök megerősítéssel Lászlónak és Györgynek, amelybe az imént említett, 1405-ben kelteket és a kolozsvári konvent iktatásról szóló jelentését is átírták.[23]

Az 1403-ban hűtlenséget megvalósító kegyelemben részesültek a közkegyelemről szóló megállapodások szerint és az általuk okozott károk, sérelmek jóvátétele felől is mentesültek, de voltak olyanok, akik csak pénzfizetés ellenében nyertek megbocsátást, mint ez Nánai Kompolt István országbíró 1424. november 28-án kelt, Zsigmond király 1406. március 25-i, az Alsólendvai István bán fia László, valamint Alsólendvai János bán fiai, István és János számára adott kegyelmét is átíró ítéletleveléből kiderül, akik 10 ezer tiszta aranyforint teljes egészében a királyi kamarába történt lerovásával mentesültek „kicsapongásaik és az általuk […] a királyi felség és bárki mások ellen megvalósított bűncselekmények bélyege és szennye alól […]".[24] A kártérítési kötelezettség terhe mellett hűtlennek adott kegyelem a korábbi praxisban is dívott. Zsigmond az 1394. október 25-én, az ellene megvalósított kicsapongások miatt marasztalt Herceg Miklós fia Jánosnak akként kegyelmezett meg és bocsátotta vissza birtokait, hogy ha valakiknek károkat és sérelmeket okozott, azoknak az ország szokásjoga szerint „pénzfizetés közbejöttével tartozzék elégtételt adni és szolgáltatni".[25] A nádor vagy más királyi delegált bíró közgyűlésében közönséges gonosztevőként marasztalt *a nota et labe proscriptionis* (a levelesítés bélyege és szennye) alól királyi kegyelemmel mentesített nemesek közt éppen úgy akadtak olyanok, akiket „fejeiknek, birtokaiknak és összes dolgaiknak kegyelmet" adva, a király jóvátételre kötelezett, mint 1393. október 5-i levelével a nádor Sáros megyei közgyűlésén levelesített Sirokai Pálnak és fiának, Tornyos Péternek: „Pál és Péter az egyes felpereseknek, tudniillik az általuk mostanáig megsértett és megkárosított ellenfeleknek illő engesztelést tartozzanak adni pénz fizetésének közbejöttével, miként az ország szokásjoga előírja".[26] Máskor viszont a közgyűlésben elítélt efféle feltétel nélkül nyert kegyelmet, mint például az Asszonyfalvi Ost László által királyi parancsra tartott közgyűlésben fő- és birtokvesztésre marasztalt Sopron megyei Zsebeházi László 1410. május 20-án, vagy a lopás és rablás miatt Garai Miklós nádor Sáros megyei közgyűlése alkalmával elítélt Úzfalvi Lőrinc 1424. október 3-án.[27]

---

nemkülönben ezek összes bizonyos jogaival, joghatóságaival, vámjaival […] néhai Tamás fia Dénes mesternek és általa örököseinek és összes utódainak új adomány címen adtuk […]".

23 Bánffy I. 490, 501.

24 Wenzel 1884: 239.

25 CD X/2. 186.

26 CD X/2. 116.

27 Nagy 1889, 1891: I. 614; Hokl. 380.

A hűtlenség és a közönséges gaztett megvalósítóját a kegyelmet gyakorló király belátása szerint kötelezhette vagyoni engesztelésre, ugyanis e deliktumoknak a megvalósulásával az elkövető *eo facto* háramlott jószága felől, királyi jogánál fogva szabadon rendelkezett, a nagyobb hatalmaskodásban fő- és jószágvesztésre marasztaltak esetében viszont a pernyertes fél jog szerint követelhette az engesztelést a kegyelemben részesült ellenféltől, hiszen a vagyoni büntetés 1/3 része megillette. Vagyis a király ebben az esetben a pernyertes hátrányára nem tekinthetett el annak törvényes *satisfactio* iránti igényétől, követelésétől. Ennek megfelelően adott kegyelmet Zsigmond 1387. szeptember 14-én, Debrecenben a Jakcs György familiárisa, Dúló András megölése miatt „hatalmaskodásban marasztalódott" János fia Mihály „fejének és összes birtokainak és birtokjogainak", hogy készpénzben adjon elégtételt, és ugyanezzel a feltétellel kegyelmezett meg az 1397. október 31-i, Temesvárott adott levelével a Nyitra megyei Dégi András fiainak, Egyednek, Jánosnak és Sebestyénnek, a királyi különös jelenléten hozott fő- és jószágvesztési ítélet alól Galántai Besenyő Pál fiai, István, Péter, Miklós, Pál és Jakab ellenében.[28]

Zsigmondnak a közkegyelem hirdetésével, a hűségére visszatértek számára birtokaik teljes vagy részleges visszaadásával, ezzel együtt számos hűtlen elkobzott birtokainak hívei számára tett új adományaival 1404-re sikerült megteremteni a belső békét, majd rövidesen megszilárdítani a központi hatalmat. A király korábbi ellenfelei közül Kanizsai Miklós, Bebek Detre és Bebek Imre még 1404-ben távozott az élők sorából. Kanizsai János esztergomi érsek Zsigmond német (birodalmi) kancellárja (1411–1417) lett, 1412-től pedig Garai Miklós nádorral együtt a királyné tanácsadójaként, majd 1414 elejétől ugyancsak Garai Miklóssal helytartóként kormányozta a király távolléte idején az országot. Fivére, István, ugyan magasabbra már nem jutott, a soproni ispán (1411–1427), Marcali Miklós pedig rövid időre a somogyi ispán (1412) tisztét töltötte be, míg Csáki Miklós utóbb ismét az erdélyi vajda méltóságába emelkedett (1415–1426).

[28] Sztáray I. 478; Hokl. 326.

Irodalom- és forrásjegyzék

Bánffy = Varjú Elemér – Iványi Béla szerk. (1908, 1928): *A Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy-család története. Oklevéltár I–II.* Budapest: Hornyánszky.

Bártfai Szabó László szerk. (1919): *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez.* I. kötet, 1–2. rész. Budapest: Stephaneum Nyomda. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_csaky_csalad_okleveltar_1_1/?pg=4&layout=s

Béli Gábor (2020): Közönséges gonosztevők elleni eljárás a nádor és más bírók közgyűlésén. *Jogtörténeti Szemle,* 18(4), 10–20. Online: https://majt.elte.hu/media/d6/2a/95da1b9b8405f39bc49dfca4a41fa190e1f70d0ea358470ceb072c2e3ea9/MAJT_Jogtorteneti_Szemle_202004.pdf

CD = Fejér, Georgius szerk. (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Budae: Typis Typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae.

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1000–1526. évi törvénycikkek. Millenniumi emlékkiadás (1899). Budapest: Franklin-társulat.

DRH 1301–1457 = Döry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai, Vera szerk. (1976): *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Budapest: Akadémiai.

Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András (2003): *Magyarország története 1301–1526.* Budapest: Osiris.

Hokl. = Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula szerk. (1879): *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_Hazai_Okleveltar_1234-1536/?pg=0&layout=s

Horváth Mihály (1861): Magyar Regesták a bécsi császári levéltárból 1118–1605. *Magyar Történelmi Tár,* (9), 1–96. Online: https://real-j.mtak.hu/4128/1/MagyarTortenelmiTar_1861_09_1_09.pdf

Mályusz Elemér (1984): *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437.* Budapest: Gondolat.

Miskolczy István (1922): Nápolyi László. I. közlemény. *Századok,* 56(1–5), 330–350. Online: https://real-j.mtak.hu/13677/1/Szazadok_1921-1922.pdf

Nagy Imre szerk. (1889, 1891): *Sopron vármegye története. Oklevéltár, I–II.* Sopron: Litfass Károly.

Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső et al. szerk. (1871–1931): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Pest, Budapest: Magyar Történelmi Társulat. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_Zichy_okmanytar_01/?pg=376&layout=s&query=361

Sztáray = Nagy Imre szerk. (1887, 1889): *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II.* Budapest: Franklin-társulat. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_Grof_Sztaray_Csalad_Okleveltar_1887_1/?pg=591&layout=s&query=k%C3%B6tet

Wenzel Gusztáv (1884): Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez. Második közlemény. *Magyar Történelmi Tár,* 3. sorozat, 7. kötet, 220–247. Online: https://real-j.mtak.hu/4091/1/MagyarTortenelmiTar_1884_32_3_07.pdf

ZMT Okl. = Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula szerk. (1886, 1890): *Zala megye története. Oklevéltár I–II.* Budapest: Franklin-társulat. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZALM_sk_1886_vmegye_tortenete_1/?pg=0&layout=s és https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZALM_sk_1890_vmegye_tortenete_2/?pg=0&layout=s

Wilhelm Brauneder

Vom Landtag zum Parlament als dem „schönsten Gebäude der Hauptstadt“: Verfassung und Architektur

Allgemeines

Um 1900 lautete ein Lob des nahezu fertiggestellten Parlamentsgebäudes in Budapest: „Der allergrößte Schatz des ungarischen Volkes, *die Verfassung*, ist im größten, auffallendsten und schönsten Gebäude der Hauptstadt zuhause.“[1] Ebenso spielte etwa siebzig Jahre zuvor 1831 auch in der Planung des Landtagsgebäudes für Kurhessen in Kassel, „Ständehaus“ genannt, die neue Verfassung eine Rolle: „Das Ständehaus muß ein sichtbares *Denkmal der Verfassung* sein.“[2] Zum „schönsten Gebäude der Hauptstadt“ wie im Falle Budapests, aber auch anderswo wie beispielsweise in Wien und Berlin, war es ein Weg, den die Entwicklung der Verfassung mitbestimmte.

Das Landhaus als Sitz des Landtags

Wien

In den Staaten des Deutschen Bundes waren gemäß Artikel 13 der Bundesakte von 1815 „landständische Verfassungen“ einzurichten, was in unterschiedlicher Weise erfolgte.[3] Im Kaisertum Österreich ergingen tatsächlich neue „Ständische Verfassungen“ für die am Wiener Kongress 1815 wiederhergestellten Länder wie etwa Tirol, in anderen blieb es beim bisherigen Zustand wie beispielsweise in Österreich unter der Enns, dem heutigen

1 Csorba–Sisa–Szalay 1993: 38.
2 Flemming–Vanja 2007: 12, 14.
3 Brauneder 2009: 109 ff.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_10

Niederösterreich.[4] Hier gab es weiterhin die traditionellen Landtagskurien der Herren, Ritter, Prälaten und der Vertreter bestimmter Städte. Sie tagten nun allerdings gemeinsam in einer Versammlung. Dafür wurde in Wien an das alte Landhaus am Minoritenplatz aus den Jahren 1513/1518 in den Jahren 1837 bis 1844 in der Herrengasse ein neuer Trakt mit repräsentativer Fassade sowie mit einem großen Sitzungssaal angebaut. Die Bezeichnungen „Herrenstube", „Rittersaal" und „Prälatenstube" für ältere Räume von 1571 erinnern aber weiterhin an die ehemals getrennten Sitzungen dieser Kurien. Sie spielten zwar noch immer eine Rolle für die Beschickung, tagten aber nun gemeinsam als eine Kammer. Die Ausgestaltung des neuen Sitzungssaals war schlicht und unterschied sich kaum von dem des Gemeinderats einer größeren Stadt. Verfassungsmäßig galten die Länder denn auch nur als „Kommunalverbände höchster Ordnung".[5]

Ungarn

Der ungarische Landtag – „Országház" – , die Ständeversammlung, bestand ab 1608 aus zwei Kammern, dem Oberhaus, der Magnatentafel, als „conventus praelatorum, baronum et magnatum", sowie dem Unterhaus, der Unteren Tafel, mit Vertretern der Komitate, der Städte und bestimmter Klöster.[6] Beide tagten in der Regel getrennt in verschiedenen Gebäuden, sogar in Nachwirkung der Zugehörigkeit weiter Teile Ungarns zum Osmanischen Reich in verschiedenen Städten wie unter anderem in Ofen (Buda), Ödenburg (Sopron), am häufigsten in der Krönungsstadt Pressburg (Pozsony), zuletzt im April 1848.[7]

Wege zum konstitutionellen Parlament

Wien

In Österreich/Cisleithanien[8] sah erstmals die Verfassung 1848 aufgrund der voraufgegangenen Revolution eine konstitutionelle Monarchie mit einem modernen Parlament vor.[9] Das geplante Zweikammersystem mit Senat und Abgeordnetenhaus kam jedoch nicht

4 Brauneder 2009: 100 ff.

5 Brauneder 2009: 175 ff.

6 Béli 2017, insbesondere 115 ff.; Máthé 2007: 415.

7 Csorba–Sisa–Szalay 1993: 1, 12, 15; Tóth 2005: 422 f. (Zoltán Fónagy), 472 ff. (Tamás Dobszay). Der in Preßburg (Bratislava) noch gegen das Jahr 2000 vorhandene Sitzungssaal als Lesesaal der Stadtbibliothek ist zufolge des Einbaus einer Zwischendecke verschwunden.

8 Zur Entwicklung bis 1918: Brauneder 2009: 115 ff., 134 ff., 155 ff.

9 Im Detail Brauneder 2000: 84 ff.

zur Verwirklichung, da jener nach einer zweiten Revolutionswelle aus der Verfassung ausdrücklich gestrichen wurde.

Der somit nur aus dem Abgeordnetenhaus bestehende Reichstag besaß vorerst kein eigenes Gebäude. So versammelte er sich provisorisch in der zur Hofburg gehörenden Halle der entsprechend adaptierten kaiserlichen Winterreitschule. In ihr kam es zu entsprechenden Einbauten wie Präsidentenempore, Regierungsbank, Rednerpult, Stenographentische, Sitzreihen für die Abgeordneten, Logen für die Presse, Galerie für die Zuschauer. Nach der dritten Revolutionswelle im Oktober 1848 wurde der Reichstag nach Kremsier (Kroměříž) in Mähren in die dortige Sommerresidenz des Erzbischofs von Olmütz verlegt, wo, nämlich in Olmütz, der Kaiser residierte. Der große Saal im Schloss zu Kremsier erhielt wie in Wien entsprechende Einrichtungen und unter anderem Nebenräume für die Parlamentsausschüsse zugeteilt. Zwar sah die neue Verfassung 1849 auch einen Reichstag als Parlament vor, der jedoch mit ihrer Aufhebung zu Sylvester 1851 unrealisiert blieb. Erst die Reichsverfassung 1861 etablierte wieder ein Parlament, aber nun als Teil eines neuständischen Regierungssystems, das sich besonders mit der Verfassung 1867 zu einer konstitutionellen Monarchie entwickelte.[10]

Dieses „Reichsrat" genannte Parlament bestand anders als das von 1848/49 aus zwei Kammern. Das Herrenhaus entsprach dem Typ des Oberhauses, der Ersten Kammer in den meisten europäischen Monarchien, das Abgeordnetenhaus hingegen war zufolge des neuständischen Systems keine gewählte Volksvertretung, sondern als Zweite Kammer eine „Delegiertenversammlung der Landtage", da von diesen beschickt. Mangels entsprechender Gebäude[11] tagte das Herrenhaus im schon erwähnten Sitzungssaal des niederösterreichischen Landtags. Für das Abgeordnetenhaus wurde ein provisorischer Holzbau in der Nähe der im Bau befindlichen Ringstraße bei der Votivkirche errichtet. Zufolge dieses baulich provisorischen Charakters, mehr aber wegen des Mangels einer Volksvertretung erhielt das Gebäude wie die Versammlung selbst bald einen Spitznamen nach dem Ministerpräsidenten Schmerling, dem Urheber der Reichsverfassung 1861, nämlich „Schmerling-Theater". Jedenfalls waren die beiden Kammern getrennt in zwei Gebäuden untergebracht und dies in wenngleich knapper Entfernung voreinander. Das entsprach dem preußischen Landtag in Berlin, dessen beide Kammern nicht nur provisorisch, sondern definitiv in zwei getrennten Gebäuden tagten. Sie trugen überdies dieselben Bezeichnungen wie in Wien: Herrenhaus und Abgeordnetenhaus, worauf die in Wien wohl zurückgingen.

[10] Brauneder 2009: 139 ff., 169 ff.

[11] Zur folgenden Baugeschichte: Das österreichische Parlament, Czerny 1984: 75 ff., die Situation 1865: 67, 78; vergleichend Brauneder (im Erscheinen).

Die ursprüngliche Planung der Bebauung der Ringstraße in Wien zeigt, dass man 1865 weiterhin, aber nun definitiv, zwei getrennte Gebäude für die beiden Parlamentskammern, wie übrigens in Berlin beim preußischen Landtag, vorsah, diesmal aber in ziemlicher Entfernung voneinander: das Herrenhaus etwa an der Stelle des heutigen Parlamentsgebäudes, das Abgeordnetenhaus an einer Erweiterung der Ringstraße, dem Platz, an dem nunmehr das Schillerdenkmal steht. Von den sechs ringförmigen Segmenten von Ring und Kai wären sie in zwei nicht benachbarten untergebracht gewesen, getrennt durch ein weiteres Segment mit den beiden Monumentalbauten des Kunsthistorischen und des Naturhistorischen Museums, wohl einen Kilometer voneinander entfernt. Die Gebäude der beiden Kammern wären weiters in etwa gleicher Entfernung zur Hofburg gelegen. Damit hätten drei politische Kraftfelder sehr auffällig ihren baulichen Ausdruck gefunden: das gewählte Abgeordnetenhaus, getrennt davon das Herrenhaus mit „geborenen" und ernannten Mitgliedern und die kaiserliche Residenz. Allerdings änderte sich dies. Bereits 1869 sah die Planung des Architekten Theophil Hansen ein einziges „Reichsratsgebäude" für beide Parlamentskammern gemeinsam am heutigen Standort vor,[12] und dies zu jener Zeit, als die beiden preußischen Parlamentskammern noch weit voneinander entfernt lagen.

Hansens Reichsratsgebäude entstand zwischen 1874 und 1883. Der Haupteingang zum dominierenden Mitteltrakt liegt im ersten Obergeschoss, zu ihm führt eine vorgelagerte geschwungene Rampe. Ihn flankieren zwei Seitentrakte. Sie beherbergen jeweils die Sitzungssäle des Abgeordnetenhauses und, kleiner, des Herrenhauses, um die sich symmetrisch in beiden Flügeln insbesondere Büroräume und Ausschussräume gruppieren. Der Ausgleich von 1867 fand seinen Niederschlag in einem dritten, dem kleinsten, Sitzungssaal für die „Delegation". Dieser gemeinsame Ausschuss beider Kammern besorgte wie jener des ungarischen Parlaments parlamentarisch die wenigen Angelegenheiten der österreichisch-ungarischen Realunion. Sie tagten in der Regel getrennt in den beiden Hauptstädten. Alle drei Sitzungssäle mit ihren Nebenräumen verbindet im Mitteltrakt eine repräsentative hohe Säulenhalle.

Hansen hatte sich schon 1865 in seiner Planung für die noch getrennten Gebäude der beiden Kammern für antike Stile entschieden: das Abgeordnetenhausgebäude in römischer Renaissance, das Herrenhausgebäude im griechischen Tempelstil. Diesen behielt er auch für das beiden Kammern gemeinsame Parlamentsgebäude bei. Es wird schon in seinem äußeren Anblick durch den griechisch-hellenistischen Stil bestimmt. Der Mitteltrakt

[12] Petrovits–Bader 1874: Abbildungen der Gebäude teils noch in Planung, allerdings bilden Parlament und Universität mit ihren Vorderseiten einander gegenüber und nicht zur Ringstraße mit dem Rathaus einen Platz nach der ursprünglichen Planung von Friedrich Schmitt.

besteht aus einer Tempelfassade mit ionischen Säulen, die Seitentrakte enden in kleineren Eckbauten mit ebensolchen Tempelfassaden. Dieses Erscheinungsbild unterstreicht der dem Gebäude vorangestellte Brunnen mit der hohen Gestalt der Pallas Athene und den allegorischen Figuren der gesetzgebenden und der vollziehenden Gewalten, besonders auch die steinernen griechischen und römischen Geschichtsschreiber, die auf der zum Mitteltrakt führenden Rampe sitzen, und schließlich im Mittelgiebel in römischer Toga Kaiser Franz-Josef als Gesetzgeber. Säulenkapitelle strukturieren hierarchisch. Beispielsweise flankieren den Hauptzugang in das Innere dorische Säulen im unteren Vestibül, gefolgt von ionischen im Atrium, die große Mittelhalle tragen hohe korinthische Säulen. Die beiden großen Sitzungssäle sind je einem römischen Theater nachempfunden mit ihrem Halbrund der Sitzplätze der Abgeordneten und mit der Wand hinter der Präsidiumsempore anstelle der Bühnenwand, verstärkt dadurch, dass an dieser im Abgeordnetenhaus Statuen römischer, im Herrenhaus griechischer Staatsmänner stehen und über ihnen die Friese Szenen aus der römischen bzw. griechischen Geschichte darstellen.

Auffällig ist nun weiters, dass es in so gut wie keiner Weise ähnliche Erinnerungen an die österreichische Geschichte gibt. Beispielsweise veranschaulicht der Fries an der großen Wand im Abgeordnetensitzungssaal unter anderem eine Volksvertretung, öffentliche Prachtbauten und die Lehre der Gesetzgebung, aber verbunden mit den Namen Sparta, Perikles und Plato. Die Erklärung mag in der Gleichberechtigung aller Nationalitäten in Österreich/Cisleithanien liegen, wo keine durch historische Szenen bevorzugt bzw. benachteiligt werden sollte: Der Sieg König Rudolfs I. über König Ottokar von Böhmen hätte die Tschechen beleidigt, die Siege Radetzkys in Oberitalien die Italiener, kleinere Siege gegen Preußen wären überschattet worden durch die schwerwiegenderen Niederlagen mit dem Verlust Schlesiens.

Budapest

Der erste parlamentarische Landtag Ungarns[13] tagte am 5. Juli 1848 in Pest in der „Redoute", einem Gebäude, das mehreren gesellschaftlichen Zwecken diente.[14] Anders als in Wien waren allerdings Parlamentsbauten für den hier wesentlich bedeutenderen Landtag bereits früher erwogen worden, nämlich ab 1830, dann insbesondere ab 1839. Von Mihály Pollack, dem Erbauer des Nationalmuseums, lag 1840 ein Entwurf vor mit einer stattlichen Fassade in Quaderimitation im florentinischen Renaissancestil. Ein Entwurf der Architekten August von Sicardsburg und Edmund van der Nüll von 1844 mit einer auffallenden

13 Tóth 2005: 489, 493. (Róbert Hermann).

14 Csorba–Sisa–Szalay 1993: 19; das Folgende: 27 ff.

Fassade infolge hoher Rundbogen erinnert an das Maximilianeum von 1857 zu München, das ab 1949 als Landtagsgebäude genutzt wird. Dieses Projekt ist erwähnenswert, weil beide Architekten 1861 bis 1869 das Opernhaus zu Wien errichteten, allerdings im Stil der französischen Frührenaissance.

Als mit der Reichsverfassung von 1861 das ungarische Parlament eine Aufwertung erfuhr, sah ein Plan vor, dem Unterhaus als ständigem Sitz zwar kein Gebäude zu errichten, ihm jedoch die Benützung des repräsentativen Nationalmuseums mit seiner großen griechisch-hellenistischen Fassade am Inneren Ring einzuräumen. Jedoch erhielt das Unterhaus 1865 dann doch ein eigenes Gebäude des Architekten Miklos Ybl in der Bródy-Sándor-Straße, einer Seitenstraße neben dem Park des Nationalmuseums. In diesem tagte nun die Magnatentafel. Die Tradition zweier getrennter Tagungsstätten war zum Definitivum geworden. Ybls Gebäude im Stil der Neorenaissance, das heute das italienische Kulturinstitut beherbergt, liegt unscheinbar in der Straßenfluchtlinie in einer Front mit den unmittelbar angebauten Nebengebäuden, nur ein wenig auffallend durch seine aufwendigere Fassade. Davor hatte jedoch in Abkehr von der mit Ybls Bau fortdauernden Tradition getrennter Bauten für die beiden Kammern der Plan von Ferenc Wieser von 1861 diese in einem Gebäude unterbringen wollen.

Diesem Muster folgten zwanzig Jahre später, im Jahr der Fertigstellung des Parlamentsgebäudes in Wien, 1883, alle Entwürfe eines Wettbewerbs für das Budapester Parlament. Als Sieger ging Imre Steindl hervor. Als Schüler von Friedrich Schmitt, in Wien unter anderem der Architekt des neugotischen Rathauses und Dombaumeister des Stephansdoms, auch Vollender der gotischen Dome in Brünn und in Steyr, bevorzugte auch Steindl den gotischen Stil. In diesem entstand der Parlamentsbau am Pester Donauufer nach dem Spatenstich im Jahre 1885. Die erste Sitzung, und zwar beider Häuser gemeinsam, fand anlässlich des Fünfundzwanzig-Jahr-Jubiläums der Krönung Franz Josephs zum König von Ungarn 1890 statt, aber erst 1902 war die volle Nutzung des Gebäudes möglich, 1904 war es endgültig fertiggestellt.

Ziemlich ähnlich dem Wiener Parlament schließen an einen zentralen Baukörper zwei langgestreckte Flügel an. Anders als in Wien betritt man den Zentralbau im Erdgeschoss. Er besteht auch nicht wie hier aus einer Säulenhalle, sondern aus einem besonders repräsentativen Stiegenhaus, überwölbt von einer hochaufragenden Kuppel. Es verbindet die beiden Flügel. In dem einen liegt der Sitzungssaal der Magnatentafel, im anderen jener des Unterhauses, jeweils symmetrisch mit den entsprechenden Nebenräumen. Die ziemlich einheitlichen, zur Donau nur wenig abgehobenen Fassaden lassen insbesondere die beiden Flügel weniger deutlich hervortreten als in Wien. Doch markieren offensichtlicher als hier die hohen Dächer der Sitzungssäle das Zweikammersystem, während es in Wien

durch die klar abgehobenen Seitentrakte Ausdruck findet. Ein dritter Sitzungssaal diente auch hier der „Delegation" gemäß dem Ausgleich 1867. Anders als in Wien liegt er über dem Haupteingang am großen Stiegenhaus.

Das Budapester Parlament ist ein nahezu klassischer Bau der Neugotik, allerdings modifiziert durch eine der Gotik fremde Kuppel, wie sie übrigens alle Entwürfe des Wettbewerbs von 1883 aufweisen, auch wenn sie nicht der Gotik verpflichtet sind. Insgesamt erinnert das Budapester Parlament an einen der ältesten Parlamentsbauten in Europa, nämlich das englische Parlament zu Westminster in London. Dem Architekten Steindl hielt man allerdings vor, er habe damit den unpassenden fremden „deutschen Stil" nach Ungarn verpflanzt, was dieser damit abwehrte, dass der gotische zu den vollkommensten aller Stile zähle – und man kann ergänzen, dass die Gotik ebenso ein englischer wie französischer Stil sei, nämlich besonders mit dem Parlamentsgebäude zu Westminster und einer übergroßen Zahl an Kirchen und Kathedralen. Einen eigenen ungarischen Stil gäbe es, so auch Steindl, nicht.

Anders als in Wien besticht das Budapester Parlament im Inneren durch seinen Symbolismus und besonders seinen Historismus. Zu ersterem zählen etwa Gestalten, die Berufe verkörpern oder Wahrheit, Geschichtsschreibung, Vaterlandsliebe und Kirchenrecht.[15] Zahlreiche Darstellungen erinnern an die ungarische Geschichte von der – fiktiven – Landnahme und den sieben legendären Stämmen über die Verleihung der ungarischen Goldenen Bulle durch König Andreas II. 1222 bis zum ersten parlamentarischen Landtag 1848. Dazu repräsentieren Statuen der ungarischen Könige des Mittelalters wie Stephan der Heilige, Béla IV. und Andreas II. die magyarischen Traditionen. Als Höhepunkt der Symbolik wird die historische Kontinuität des ungarischen Staates dadurch veranschaulicht, dass das Parlamentsgebäude auch als Aufbewahrungsort der ungarischen Krone König Stephans des Heiligen dient. Die Sitzungssäle haben keinerlei Ähnlichkeit mit antiken Theatern wie in Wien. Ihre Stirnfronten schmücken historische Szenen, darunter die eben erwähnten von 1222 und 1848, jeweils hinter der Präsidententribüne befindet sich in beiden Häusern die gleiche Wappenwand mit dem historischen ungarischen Wappen, flankiert von jenen der ungarischen Königsfamilien der Árpáden, der Anjous, der Hunyadis, der Jagellonen, der Szapolyai und der Habsburger.

Zum Vergleich: Reichstag Berlin

Das Parlament des Deutschen Reiches von 1870/71 blickt auf eine kürzere Geschichte zurück als jene zu Budapest und Wien. Sie verdeutlicht aber einen großen Unterschied:

15 Csorba–Sisa–Szalay 1993: 49, Abbildungen im Bildteil.

Das Parlament besteht anders als hier nur aus einer Kammer. Dies erklärt sich daraus,[16] dass das Deutsche Reich der um die süddeutschen Staaten erweiterte Norddeutsche Bund von 1867 mit dessen nur unwesentlich modifizierter Verfassung war. Dessen höchstes Organ stellte der Bundesrat dar. In Anlehnung an die Bundesversammlung des 1866 beendeten Deutschen Bundes, eines Staatenbundes, war der Bundesrat die Vertretung der Mitgliedsstaaten, freilich beschränkt auf die norddeutschen Staaten. Zu ihm trat allerdings als Volksvertretung der Reichstag hinzu, was den Norddeutschen Bund zu einem Bundesstaat machte, ferner das Bundespräsidium, das dem König von Preußen zukam. Es existierten somit zwei getrennte höchste Kollegialorgane: Bundesrat und Reichstag. Daran änderte sich 1870/71 so gut wie nichts, das Bundespräsidium führte von da an den Titel „Deutscher Kaiser". Jedoch war nicht er, sondern der Bundesrat Träger der Reichssouveränität, da diese als eine Gesamtsouveränität der Mitgliedsstaaten konzipiert war. Anders als in den aus zwei Kammern bestehenden Parlamenten verband Reichstag und Bundesrat auch kein gemeinsamer Name wie beispielsweise „Landtag" in Preußen, „Reichstag" in Ungarn oder „Reichsrat" in Österreich/Cisleithanien.

Aus der Situation von Reichstag und Bundesrat als zweier Organe folgte allerdings nicht, dass sie in getrennten Gebäuden untergebracht waren.[17] Nach der Reichsgründung erhielt der Reichstag ein als provisorisch gedachtes Gebäude, das „Provisorische Reichstagshaus", im Berliner Regierungsviertel an der Leipziger Straße zwischen zwei anderen öffentlichen Gebäuden: an seiner rechten Seite das preußische Kriegsministerium, an seiner linken das preußische Herrenhaus. Eine eher schlichte Fassade im Stil der florentinischen Neorenaissance mit imitierten Quadersteinen – wie übrigens 1840 für den Budapester Landtag von Pollack geplant – hob das Gebäude auch wegen der unmittelbar angebauten Häuser kaum aus der Straßenfront heraus. Damit glich die Situation genau jener des Unterhauses von Miklos Ybl von 1865 in Budapests Bródy-Sándor-Straße. Im Gebäudezentrum befand sich der große Sitzungssaal im Erdgeschoß samt erstem Stock. Im selben Gebäude verfügte der Bundesrat nur in einem Teil des hofseitigen Trakts über einen wesentlich kleineren Sitzungssaal lediglich im ersten Stock und über Geschäftsräume. Das definitive Reichstagsgebäude errichtete Paul Wallot von 1884 bis 1894 am Königsplatz, nun Platz der Republik. Die erste Sitzung fand 1898 statt. Da er nur aus einer einzigen Kammer bestand, benötigte der Reichstag nur einen großen Sitzungssaal. Das schlägt sich in der Gebäudegestalt nieder. Den Sitzungssaal

16 Dazu und zum Folgenden etwa Menger 1986: 143 ff.; Mitteis–Lieberich 1992: 449 ff.

17 Zur Baugeschichte Wittmann-Englert – Hartmann 2013: 203 ff.; Lilla 2005. Ferner Informationen von Professor Hans-Christoph Kraus, Passau.

umgeben vier Trakte im Geviert, was einen nahezu quadratischen Gesamtgrundriss ergibt. Die vier Außenfassaden weisen eine annähernd gleiche Gestaltung auf, eine besitzt als Hauptfassade einen Portikus, zu dem eine Rampe führt. Den mittigen Sitzungssaal überwölbt eine Kuppel. Ähnlich dem Provisorischen Reichstagsgebäude war auch hier der Bundesrat untergebracht. Dabei blieb es auch für den ähnlichen Reichsrat der Weimarer Reichsverfassung von 1919.

Die Gestaltung der Sitzungssäle

Die jeweilige Verfassungssituation spiegelt sich auch in der Ausgestaltung der Sitzungssäle wider. Anders als in den altständischen Landtagen mit insbesondere ihrem Ausschluss der Öffentlichkeit besitzen sie in den Landtagen und den frühkonstitutionellen Parlamenten der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts außer der traditionellen Tribüne für das Präsidium auch Plätze für die Stenographen,[18] außerdem Journalistenlogen und Besuchertribünen, allenfalls eine Loge für den Monarchen. Die jüngeren Parlamente der neuständischen und insbesondere die der konstitutionellen Monarchien bringen die beiden politischen Kraftfelder sichtbar zum Ausdruck: die vom Monarchen eingesetzte, von ihm abrufbare und ihm politisch verantwortliche Regierung einerseits und die neuständisch beschickte oder die gewählte Versammlung andererseits, sei es in ihrem Zusammenwirken oder in ihrer Konfrontation. Letzteres führt zum „Konfrontationsmuster" der Sitzungssäle. Gegenüber dem Plenum der Abgeordneten liegt die Regierungsbank des Ministerrats des Monarchen; über ihr ist das Parlamentspräsidium platziert. In der Regel weisen die Sitzreihen des Plenums eine halbkreisförmige Gestaltung auf wie etwa im Reichsrat zu Wien und im Reichstag zu Berlin. Etwas abweichend zeigt sich der ungarische Reichstag. In beiden Sitzungssälen weisen die Sitzreihen mit ihren Pulten eine U-Form auf, deren Rund gegenüber der Empore des Präsidiums liegt. Die Reihen links und rechts von dieser liegen sich damit gegenüber. Eine Regierungsbank nach dem „Konfrontationsmuster" fehlt, ihr dient die erste Sitzreihe mit Pulten und im Abgeordnetensaal mit Fauteuils innerhalb der U-Form. Übrigens wiesen diese U-Form in der Zeit vor der Errichtung des Parlaments schon die Sitzungssäle sowohl der Magnatentafel im Nationalmuseum als auch des Unterhauses in der Sándor-Straße auf.[19]

[18] Die Stenographie (Kurzschrift) wurde besonders für die parlamentarischen Aufzeichnungen entwickelt.

[19] Csorba–Sisa–Szalay 1993: 20 f. mit Abbildungen. Unterhaus in der (Főherceg-) Sándor-Straße, heute Bródy-Sándor-Straße.

Parlamentsgebäude und Verfassungsänderung

Mit dem Ende des Staates Österreich/Cisleithanien verlor auch der Reichsrat seine Funktion.[20] Das Herrenhaus tagte zum letzten Mal am 30. Oktober 1918, das Abgeordnetenhaus zuletzt am 12. November 1918, als es bewusst seine Tätigkeit einstellte.[21] Seit dem 30. Oktober 1918 existierte bereits die neue Staatsgewalt des an diesem Tag begründeten Staates Deutschösterreich. Als parlamentarische Republik stand an dessen Spitze erst die Provisorische und sodann ab März 1919 die Konstituierende Nationalversammlung – stets ein Einkammerparlament. Sie bezog im Parlamentsgebäude den Saal des Herrenhauses als den kleineren der Sitzungssäle. Der große Saal des Abgeordnetenhauses mit seinen über fünfhundert Abgeordnetensitzplätzen erwies sich als weit überdimensioniert und wurde funktionslos. Mit der definitiven Bundesverfassung von 1920 trat an die Stelle der Nationalversammlung der Nationalrat als Volksvertretung und ihm in der Gesetzgebung zur Seite gestellt der Bundesrat als Ländervertretung. Damit folgte man bewusst nicht dem Muster eines Zweikammerparlaments, sondern eher der Weimarer Verfassung des Deutschen Reiches von 1919 mit den getrennten Organen von Reichstag und Reichsrat. Das System der extrem parlamentarischen Republik mit der Volksvertretung als höchstem Organ wurde bewusst beibehalten. Nationalrat und Bundesrat tragen daher auch keine gemeinsame Bezeichnung, vor allem dominiert der erstere den letzteren mit umfassenderen Befugnissen. Dem Bundesrat wurde auch keiner der Sitzungssäle zugeteilt, sondern er wurde in einem Vorsaal zum nunmehrigen Nationalratssitzungssaal untergebracht.[22] Das unterstreicht deutlich seine sehr geringe Bedeutung in der Verfassungswirklichkeit, die ursprünglich auch von ihm selbst betont wurde: Er werde dem Nationalrat nicht im Wege stehen. Der große Abgeordnetensitzungssaal fand für eine dritte parlamentarische Versammlung Verwendung: Die Bundesversammlung, gebildet aus den Abgeordneten zum Nationalrat und den Mitgliedern des Bundesrates, der insbesondere die Wahl des mit der Verfassung 1920 neu eingeführten Bundespräsidenten oblag.[23]

Im Wesentlichen entsprach nach 1918 in Wien die Parlamentsarchitektur nicht mehr der neuen Verfassungssituation: statt Parlament mit zwei Kammern nur mehr mit einer;

20 Dazu und zum Folgenden Brauneder 2009: 168 f., 187 ff., 209 ff.

21 Brauneder 2018: 70 ff.

22 Erst nach der 2023 abgeschlossenen grundlegenden Renovierung des Parlamentsgebäudes nutzt er den dritten Sitzungssaal, den ehemaligen Saal der „Delegation".

23 Trotz der Einführung der Volkswahl des Bundespräsidenten mit der Verfassungsnovelle 1929 kam es zu dieser erstmals 1952. Nun erfolgt hier nur dessen Angelobung.

dazu neu eine eigene Ländervertretung; kein Monarch mit von ihm abhängiger Regierung, sondern diese vom Parlament gewählt. Für das „Konfrontationsmuster" war die Grundlage entfallen. In Österreich änderte sich mit der republikanischen Regierungsform seit 1918 und vor allem infolge der bundesstaatlichen Staatsform seit 1920 auch die Stellung des Landtags.[24] Mit der von ihm gewählten Landesregierung war auch hier das „Konfrontationsmuster" obsolet geworden. Dem trug beispielsweise in Vorarlberg der Sitzungssaal im 1981 fertiggestellten Landtagsgebäude zu Bregenz Rechnung. Die Sitze sind in ihm im Kreisrund angeordnet. Die Landesregierung sitzt nicht dem Plenum gegenüber, sondern in einem der Segmente zwischen jenen der Landtagsmitglieder.[25]

Im Fürstentum Liechtenstein folgte im neuen Gebäude des Landtags von 2008 dessen Sitzungssaal zwar keiner Verfassungsänderung, aber einem neuen politischen Verständnis.[26] Bewusst sitzen die Landtagsmitglieder in Abkehr vom „Konfrontationsmuster" gemeinsam mit der Landesregierung „im wahrsten Sinne des Wortes am runden Tisch", was als „eine bislang einzigartige Sitzanordnung in Europa" gilt (2021).[27] Ähnlich wie in Vorarlberg liegen die Sitzplätze der Landesregierung inmitten jener der Landtagsmitglieder, ebenso der Platz des Fürsten. Sie alle sprechen nicht von einem Rednerpult, sondern vom Platz aus.

Die Gesamtarchitektur von Parlamenten wie im Detail die Ausgestaltung der Sitzungssäle spiegeln die jeweilige Verfassung wider oder auch, wo ältere Gebäude Verfassungsänderungen überdauern, ein neues Verfassungsverständnis.

24 Brauneder 2009: 175, 177, 207 f., 228 ff.
25 Vorarlberg: eigene Wahrnehmung.
26 Liechtensteinischer Parlamentsdienst 2021: insbes. 50 f., 46 f.
27 Liechtensteinischer Parlamentsdienst 2021: 44.

Quellen und Literatur

Béli, Gábor (2017): Organe der Machtausübung. In Máthé, Gábor (Hg.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn.* Budapest: Dialóg Campus, 93 ff.

Brauneder, Wilhelm (2000): Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918. In Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* VII/1. Wien: Verlag der ÖAW, 69 ff.

Brauneder, Wilhelm (2009): *Österreichische Verfassungsgeschichte.* 11. Aufl. Wien: Manz.

Brauneder, Wilhelm (2018): *Die Republik entsteht.* Graz: Ares.

Brauneder, Wilhelm (im Erscheinen): *Verfassung und Parlamentsarchitektur.*

Csorba, László – Sisa, József – Szalay, Zoltán (1993): *Das ungarische Parlament.* Budapest: KIT Képzőművészeti Kiadó.

Czerny, Wilhelm F. (Hg.) (1984): *Das österreichische Parlament.* Wien: Verl. der Österr. Staatsdr.

Flemming, Jan – Vanja, Christina (Hg.) (2007): *„Dieses Haus ist gebaute Demokratie". Das Ständehaus in Kassel und seine parlamentarische Tradition* (Historische Schriftenreihe des Landeswohlfahrtsverbandes Hessen, Quellen und Studien, Band 13). Kassel: Euregioverlag.

Liechtensteinischer Parlamentsdienst (Hg.) (2021): *Landtag des Fürstentums Liechtenstein.* Vaduz: Liechtensteinischer Parlamentsdienst.

Lilla, Joachim (2005): *Der Preußische Staatsrat 1921–1933.* Düsseldorf: Droste.

Máthé, Gábor (2017): Das institutionelle System des ungarischen Rechtsstaates und die Doppelmonarchie. In Máthé, Gábor (Hg.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn.* Budapest: Dialóg Campus, 403 ff.

Menger, Christian-Friedrich (1986): *Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit.* 5. Aufl. Heidelberg: Müller.

Mitteis, Heinrich – Lieberich, Heinz (1992): *Deutsche Rechtsgeschichte.* 19. Aufl. München: C.H. Beck.

Petrovits, Ladislaus Eugen – Bader, Friedrich Wilhelm (1874): *Die Wiener Ringstraße in ihrer Vollendung und der Franz Josefs-Quai.* Wien: Manz.

Tóth, István György (Hg.) (2005): *Geschichte Ungarns.* Budapest: Corvina–Osiris.

Wittmann-Englert, Kerstin – Hartmann, René (Hg.) (2013): *Bauten der Länder.* Lindenberg: Josef Fink.

Czine Ágnes

A személyi szabadsághoz való jog a történeti alkotmány fényében

Kedves Professzor Úr, Alkotmánybíró Úr! Kedves Attila!

Jogtörténeti tudásodnak, elismert szakmai tekintélyednek híre már rég megelőzött, mielőtt az Alkotmánybíróság csepp formájú asztalánál a teljes üléseken a szomszédom lettél. Az elmúlt évek alatt sokoldalú, hatalmas tudású és műveltségű embernek ismertelek meg, akinek nemcsak jogi, jogtörténeti tudása páratlan, hanem zenei, irodalmi ismeretei is sziporkázóak, a szocializmus vicceiből való gyűjteménye pedig legendás. Olyan professzor, aki Zeneszalont is szervez, aki a Tóth Ilonka életéről készült rockopera forgatókönyvét megírja, aki nem sajnálja az időt és az energiát, hogy tanítványait még saját több száz éves könyveinek kézbe adásával is oktassa, de nemcsak ismereteket, hanem nemzetszeretetet is ad. Igazi polihisztor, akinek a munkája a szenvedélye. Olyan barát, kolléga, oktató, társasági ember, aki figyel társaira, a szűkebb és a tágabb közösségre.

Segítőkészséged mellett jó szándékod és az elesett emberek iránti érzékenységed, kiváló humorod és jóindulatod közismert. Olyan ember vagy, akinek szerénysége mellett óriási kisugárzása van, és csak szenvedéllyel tud mesélni a történelmi eseményekről, a jogtörténetről és még annyi minden másról.

Hobbid a vitorlázás, ahol meg kell küzdeni a természeti elemekkel, de ahol a szelek szárnyán szárnyalsz.

Boldog születésnapot kívánok! Isten éltessen sokáig egészségben, boldogságban, szeretetben, sikerekben. A szelek szárnyán szárnyalj tovább!

A professzor úr alkotmánybírói tevékenységének egyik markáns eleme a történeti alkotmány érvényre juttatása. Új aspektussal gazdagította az Alkotmánybíróság gyakorlatát a történeti alkotmány dogmatikájának és vívmányainak figyelembevételével. Önként adódott ezért a téma, amellyel tisztelegni szeretnék életútja előtt: a személyi szabadság

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_11 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5155-0377

védelme az Aranybullától a Csemegi-féle bűnvádi perrendtartásig. Természetesen ennek a témának a teljes elemzése ebben a rövid cikkben nem lehetséges, ezért csak egyetlen elemet vennék részletesebben szemügyre, a nemesi személyi szabadság védelmét biztosító szabályok fejlődésének fontosabb történelmi állomásait.

Az Aranybullának jogászi szemmel nézve többféle értéket tulajdoníthatunk. Az első az, hogy korához képest mennyire modern jogi gondolkodás tükröződik benne. Az Aranybulla néven ismert és 1222-ben II. András királyunk által kiadott egyik bulla a korszak egyik legmodernebb jogszabálya volt, amely az olyan nagy és mintaként állított demokráciák elvrendszerével is felvette a versenyt, mint például a korabeli Anglia, ahol 1215-ben Földnélküli János kibocsátotta a Magna Charta Libertatumot.

Természetesen ezek az alapvető rendi szabadságjogokat tartalmazó európai karták elsősorban a nemesek számára biztosítottak garanciákat a központi hatalom önkénye ellen, vagy az egymás közötti háborúskodások megfékezését célozták, és ezzel elősegítették az állam egységesedését, törvényességét és békéjét. Az Aranybulla jogtörténeti jelentőségéhez tartozik tehát, hogy a korszak jogalkotásának élvonalába emelte a magyar nemesi szabadságjogok védelmét. Van azonban egy másik elévülhetetlen értéke is, amelyet a mai Alaptörvény fényében láthatunk világosan.

Az Aranybulla nemzeti alkotmányunk, nemzeti törvényeink, nemzeti hitvallásunk, értékrendünk, sarkalatos törvényünk,[1] alapjogaink állócsillagává vált, amely számos mai törvényünkben is világít. Itt jelentek meg először összefoglalva olyan garanciális szabályok, elvek, amelyeket a modern jogfelfogás a jogállamiság fogalmának részeként azonosít. Ezért mondhatjuk azt, hogy az Aranybulla történeti alkotmányunk alapköve. Mi is a történeti alkotmány lényege? Ahogyan az a professzor úr által szerkesztett könyvben olvasható, a történeti alkotmány a különböző korokból származó sarkalatos törvények, szokásjogi szabályok és a jogtudomány (jogirodalom) által lefektetett elvek összessége.[2] A történeti alkotmány a nemzet identitásának meghatározó eleme, amely az általánosan elfogadott nemzetközi demokratikus elvekhez kapcsolódva, azokat elfogadva kifejezi nemzeti sajátosságainkat és ugyanakkor magyarázza nemzeti szuverenitásunk gyakorlásának egyes mozzanatait. Alaptörvényünk a *Nemzeti hitvallás*ban kinyilvánította, hogy a történeti alkotmány a nemzet kollektív emlékezetének része:

[1] Zétényi 2010: 152.

[2] Horváth 2014: 23; Mezey 1995: 207.

„Alaptörvényünk jogrendünk alapja: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk. […] Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni."[3]

A *Nemzeti hitvallás* szerint továbbá „[t]iszteletben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét". Az Alkotmánybíróság az Alaptörvény hatálybalépése óta számos határozatában rögzítette azokat a korábbi jogi dekrétumokat, összegyűjtött törvényeket, sarkalatos törvényeket, amelyeket később történeti alkotmányunk vívmányaként azonosított. A 33/2012. (VII. 17.) AB határozat szerint[4] az Alkotmánybíróságnak kell megállapítania, hogy mi tartozik a történeti alkotmányból a vívmányok közé az Alaptörvény alapján, ugyanis a történeti alkotmánynak nem minden eleme vívmány. Azonban például Werbőczy *Tripartitum*a a magyar jogban és közéletben betöltött elvitathatatlan szerepét tekintve ezen vívmányok közé tartozik. Werbőczy *Tripartitum*át a 29/2015. (X. 2.) AB határozat ezért azonosította a történeti alkotmány vívmányaként.[5] Az Alkotmánybíróság 32/2021. (XII. 20.) AB határozatában a *Hármaskönyv*re utalva megállapította:

„Az államalapítástól kezdődően a szuverenitás megszilárdítása az államszervezet kiépítésével vette kezdetét, majd az 1222-es Aranybullával a szabadságjogok és a királyi hatalom korlátozásával folytatódott. Ezt követően I. Ulászló 1440. március 8-án Krakkóban kelt oklevelében kinyilvánította, hogy Magyarország és Lengyelország erejét egyesítve kíván fellépni a törökökkel szemben, ettől kezdve Magyarország évszázadokig viselte a »*propugnaculum Christianitatis*«, azaz a »kereszténység védőbástyája« címet, amelyről Werbőczy István Hármaskönyve a következőképpen emlékezik meg: »nem volt oly nép vagy nemzet, amely a keresztény köztársaság megvédése és tovább terjesztése mellett erősebben és állhatatosabban állott volna őrt, mint a magyar, amely (hogy a régebbieket ne is említsem) mintegy száznegyven éven át a rettenetes törökkel szemben harcolt […]«"[6]

Az Aranybulla és a *Hármaskönyv* összeforrott történelmünkkel, meghatározta a jogtörténetet és a jogalkalmazást, így megkerülhetetlenül fontos jogi dokumentumok, amikor a történeti alkotmányról beszélünk. A nemesek életének és jogainak több területére

3 Alaptörvény R) cikk (3) bekezdés.
4 33/2012. (VII. 17.) AB határozat, Indokolás [74].
5 29/2015. (X. 2.) AB határozat, Indokolás [36]–[37].
6 32/2021.(XII. 20.) AB határozat, Indokolás [102].

kiterjednek, így csak egyetlen szálat húzok ki ebből a színes jogi gobelinből: a nemesi személyi szabadság védelmét és annak változását.

Az Aranybulla 31 cikkelye több, a nemeseket megillető jogot rögzít, így például a királyi meghallgatást biztosító „ülléseken" részvételt, az adózással, az örökléssel, a pallosjoggal, a pereskedéssel, a tulajdon védelmével, a párbajjal, a hadviseléssel kapcsolatos egyes jogokat és királyi elvárásokat.[7] Ezen jogok közül a személyi szabadsághoz való jog kiemelkedően fontos volt, jelzi ezt az is, hogy rögtön a II. cikkely rögzíti az ezzel kapcsolatos követelményt. Miért? Gondoljunk csak bele, hogy egy nemesember elfogása, fogva tartása mivel járt abban a korszakban, amikor az urak saját fegyveresekkel rendelkeztek, saját maguk ítélkeztek birtokaikon, de nem léteztek a mai értelemben vett egységes bírósági eljárások, jogorvoslati fórumok és börtönök, csak a szokásjog és az elhanyagolt vártömlöcök, amelyekben meglehetősen súlyos szenvedéssel és esetleg halállal végződhetett a fogva tartás! Ha a fogva tartott nemesek életben maradtak, akkor is ezalatt birtokaikat nem védte senki, és a földek feletti rendelkezést, vagyonukat vagy annak egy részét is elveszthették. Ha belegondolunk tehát, nemcsak a presztízs és a büszkeség hajtotta a nemeseket személyes szabadságuk önkénytől való védelme érdekében, hanem számos nagyon kézzelfogható más ok is.

Az Aranybulla 2. cikke a személyes szabadsághoz való jog védelmét az alábbiak szerint tartalmazza. „Akarjuk ezt is, hogy se miáltalunk, se utánunk való királyok által, valami üdőben meg ne fogattassanak vagy nyomoríttassanak a nemesek valamely hatalmas kedvéért, hanem ha először elidéztetnek, és a törvény szertartásával bűnösöknek lenni találtatnak."[8] Az Aranybulla 2. cikke a *serviensek* személyes szabadságjogát oly módon védte, hogy meghatározta azokat a garanciákat, amelyek biztosították a személyes szabadságjogukat. Nevezetesen a törvényes eljárás szabályait fektették le, így az idézést követően tárgyalás és a határozathozatalt követő büntetőjogi felelősség kérdésében való döntés kötelezettségét.

Az Aranybulla 28. cikkelye szerint „[a]zt, ki törvény rende szerint marasztatott el, semmiféle hatalmas ember se oltalmazhassa".[9] Részben a törvény előtti egyenlőség szabályát, részben a hatásköri szabályokat, legalitást fogalmazza meg ez a cikkely, lefektetve a mai hatályos eljárási kódexek alapelveit is. A kizárási szabályokon keresztül a pártatlanság szabályait rögzíti az Aranybulla 30. cikkelye, amikor kinyilvánítja, hogy a nádoron, a bánon, a királyon s a királyné udvarbíróin kívül más nem viselhet két tisztséget. Továbbá, ezen

7 Aranybulla eredeti szövege 2020.

8 Szalay 1861: 307–312.

9 Szalay 1861: 307–312.

négy főuron kívül, tudnillik: a nádor, a bán, a király s a királyné udvarbírói, két méltóságot senki se viseljen.[10] Az Aranybulla lefektette a személyi szabadság védelmének alapjait, persze elsősorban a nemesek részére.

A fejlődés azonban nem állt meg. Az Aranybulla követelményrendszerét későbbi királyaink a maguk elgondolása és uralmuk erősítése érdekében kibontották, részletezték és szabályozták. A nemesek szabadságjogainak védelme az egyes országgyűléseken rendszeresen megerősítést nyert, különösen indokolt volt a védelem megerősítése a szabad királyi városok ellenében,[11] amelyek épp kiváltságaik miatt azok birtokában tettek kísérleteket a saját területükön, városaikban élő nemesek felelősségre vonásának kiterjesztésére.[12]

Nincs mód arra, hogy minden királyunk által bevezetett, a nemesi személyi szabadságra vonatkozó módosításra vagy kiegészítésre kitérjek. Kiemelném azonban I. Mátyás, vagyis Hunyadi Mátyás tevékenységét, aki a magyar népmesék igazságos királya, és – többek között – igazságos ítélkezéséről lett híres a nemzet emlékezetében. Több dekrétum köthető a nevéhez, de lássuk azokat a fontosabb elveket, amelyekkel továbbfejlesztette az elődök követelményrendszerét!

I. Mátyás 1471. évi *decretum*ának (III.) 2. cikkelye lényegében megerősítette az Aranybullában foglaltakat a nemesek szabadságjogainak védelmére vonatkozóan. Egyértelműen rögzíti Mátyás *decretum*a, hogy az ország nemeseit „a törvénykezés rendjén kivül, sem nekünk nem szabad letartóztatnunk, sem curiánk biráinak vagy a főpapoknak és bároknak nem szabad letartóztatniok".[13] Hangsúlyozva, „[h]ogy az ország nemeseit senki se fogja el, kivévén azt, a ki másnak sáfára és szolgálatának teljesitése előtt megszökik".[14] Ugyanakkor ezzel a normával lényegében Mátyás elindította a nemesek letartóztatási tilalma ellenében a kivételek, kivételszabályok sorozatát, és a kivételszabályok száma az évek alatt folyton szaporodott. Ennek a kivételszabálynak az a lényege, hogy aki máshol tisztséget tölt be, de a tisztségében foglalt kötelezettségeit nem teljesíti, sőt azt otthagyja, elmenekül, akkor ebben az egy esetben el lehet fogni, de már a letartóztatás kérdésében való döntés végett át kell adni az arra jogosultnak. Hér év múlva adta ki I. Mátyás 1478. évi (IV.) *decretum*át, amely ismét megerősítette a korábban kiadott és rögzített normákat.[15] 1486. évi *decretum*ának (VI.) 55. cikkelye szintén kivételszabályt állapít meg a személyes szabadsághoz való jog

[10] Szalay 1861: 307–312.
[11] 1498. évi XL. törvénycikk.
[12] 1498. évi XXXVIII. törvénycikk.
[13] Corpus Juris Hungarici (a továbbiakban: CJH): 359.
[14] CJH 359.
[15] I. Mátyás 1478. évi decretuma (IV.) 10. czikkely. CJH: 385.

ellenében, amikor két esetben is lehetővé teszi az „általános szabályoktól eltérően”[16] a letartóztatást.[17]

Természetesen további királyaink is bővítették és megerősítették a korábbi elveket, de jogtörténeti jelentőségük csekélyebb. Werbőczy *Hármaskönyv*e volt az, amely minőségi változást hozott a magyar jogtörténetben és a tárgyalt témakörben is.

Az írott jog, a törvények vagy a dekrétumok nem terjedtek ki, nem terjedhettek ki ugyanis az anyagi és az eljárási jog minden részletére, így az egyes ítélkező fórumok gyakorlatát a birtok- vagy megyehatárok átlépése után homály fedte. Werbőczy, aki maga is királyi ítélőmester volt, felismerve az ítélkezésben szerepet játszó, széttagolt bírói gyakorlat jelentőségét, a *Tripartitum*ban összefoglalta az akkor ismert szokásjogot. Ami ma már természetes, vagyis hogy a folyamatosan közzétett BH-kból a bírói gyakorlatot is megismerhetjük, azt először, rendszerező elmével, mondhatni kodifikációs igénnyel Werbőczy foglalta össze. Ez a megközelítés újnak számított az akkori jogtudományban, így nem is csoda, hogy sikeres és időtálló szabálygyűjtemény született.

Werbőczy a *primae nonus*ban megerősíti az Aranybullában foglalt személyes szabadságjogokat, de valójában négy alapjogot határoz meg. A legfontosabb kiváltság, hogy a „nemeseket előzetes idézés vagy perbe hivás és törvényes elmarasztalás nélkül, senkinek unszolására, panaszára vagy kérésére személyükben senki sehol le nem tartóztathatja”. Azonban megszorítást szenved ez a jog, amikor meghatározott bűncselekmények elkövetése esetén – szándékos gyilkosság, faluk felgyújtása, tolvajság, rablás vagy haramiaság, sőt az erőszakos paráznaság esetében is – „a nemesség a tisztségét, címét és szabadságát elveszti”. Ebben az esetben „a tett szinhelyén parasztkézzel is szabad mindig letartóztatni és kihágásához képest elmarasztalni és megbüntetni”.

Abban az esetben azonban, ha a gyanúsított elmenekült, már nem illeti meg ez a jog a közösséget, vagyis nem szabad „parasztkézzel letartóztatni”, hanem a rendes büntetőeljárás alapján meg kell idézni, és le kell folytatni vele szemben az eljárást (*Hármaskönyv* 3. §). A *Tripartitum*ban a nemesek második fontos főjoga, hogy „az egész ország nemesei (amint előbb említve van) senki másnak hatalma alatt nem állanak, mint a törvényesen megkoronázott fejedelmeknek”. A rendelkezés (4. §) valójában a hatásköri szabályokat és a pártatlanságot, valamint a törvény előtti egyenlőséget jeleníti meg azzal, hogy nem lehet bárkinek „törvényt ülni”, és puszta bemondásra, ármánykodás eredményeképpen, törvényen alapuló büntetőeljárás lefolytatása nélkül a személyes szabadságot vagy a vagyont

16 I. Mátyás 1478. évi decretuma. CJH: 451.

17 I. Mátyás 1486. decretuma (VI.) 55. czikkely.

korlátozó kényszerintézkedést tenni. Ezt még a király sem teheti meg, az ő joga is korlátozott ebben a tekintetben.[18]

Ferdinandy Gejza jogtudós, Aranybulla-kutató álláspontja szerint a szabadságjogok korlátozása az alábbiak szerint valósult meg:

> „[A] szokás bizonyos esetekben megengedte, hogy nemes idézés és törvényszerű elmarasztalás mellőzésével is letartóztatható legyen, a nélkül, hogy ez a nemesség sarkalatos jogai megsértésének tekintessék. Keletkezett tehát olyan törvényrontó szokás, mely a bulla ezen föltétlen tilalmát módosítja, s ez által végrehajthatóvá teszi."[19]

Werbőczy a *Tripartitum*ban is rögzítette, hogy meghatározott bűntettek – szándékos gyilkosság, rablás, más bűncselekmények – esetén a nemesek letartóztatásának tilalma csorbát szenved. Werbőczy csak a tettenérés esetén tartotta indokoltnak a letartóztatást.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az Aranybullába foglalt személyes szabadságjog korlátozása számos törvényben megvalósult, és a felsorolt esetekben a nemeseket tárgyalás tartása, idézés nélkül le lehet tartóztatni. Egyrészt meghatározták, hogy milyen bűncselekménnyel gyanúsított nemeseket lehetett letartóztatni, másrészt akkor lehetett letartóztatni őket, ha szolgálatban állottak, és szökésüktől tartani lehetett, vagy ha meg is szöktek, vagy ha köztudomású gonosztevők voltak, amennyiben „fekvő birtokkal házukon kívül nem bírtak", vagyis nem rendelkeztek birtokkal, vagy a felségsértés vádjával gyanúsították őket. A többi esetben akkor lehetett letartóztatni a nemeseket, ha tetten érték őket.

A 19. századra megfogalmazódott a jogi közvéleményben az a szándék, hogy a büntető anyagi jog és a büntetőeljárás szabályai egységesen, kodifikálva elérhetők legyenek. Az 1840-es években kodifikációs igénnyel három törvényjavaslatot is megfogalmaztak – 1843. évi büntetőeljárási javaslatok –, de mind a három elbukott, jóllehet meghatározták a letartóztatás feltételeit (általános és különös okok), a letartóztatás időtartamát és foganatosítását is.

A reformkori kísérletek után a szabadságharc elbukása miatt az országnak sokkal nagyobb gondja volt, mint a büntetőjogi és eljárásjogi kodifikáció, így csak a kiegyezés után érett meg az idő arra, hogy egy briliáns elme megalkossa azt a két kódexet, amelynek

[18] „4. § A második főjog az: hogy az egész ország nemesei (a mint előbb említve van) senki másnak hatalma alatt nem állanak, mint a törvényesen megkoronázott fejedelmeknek; sőt fejedelmünk maga is, rendes hatalmánál fogva, bárkinek puszta panaszára és gonosz besugására, közülők senkit, a törvény útján kivül és kihallgatása nélkül, sem személyében, sem vagyonában meg nem háboríthat." Werbőczy 1514.

[19] Ferdinandy 1899: 171.

szabályai lényegében egy évszázadig irányadók voltak a jogalkalmazásban. Ezt a jogtudóst Csemegi Károlynak hívták.

Az 1896. évi XXXIII. törvénycikket, vagyis az első bűnvádi perrendtartás (a továbbiakban: Bp.) szabályait Csemegi Károly készítette el az 1872. évben, azonban az Országgyűlés nem tárgyalta, jóllehet az igazságügy-miniszter körrendeletével „sárga könyvként" mégis eljutott a bíróságokhoz, és azt alkalmazták. Az 1896. évi XXXIII. törvénycikket már bizottság szerkesztette tovább, de a Bp. alapjait Csemegi Károly fektette le.

Végül az elfogadott Bp.-ben már megjelent az előzetes letartóztatás és a vizsgálati fogság garanciarendszere is. Mindkét kényszerintézkedés céljaként az arra való válaszadást fogalmazta meg a törvényalkotó, hogy elkövették-e a bűncselekményt, az milyen bűncselekménynek minősül, és kik követték el a bűncselekményt, kik a tettesek. Másrészt a letartóztatás lényegi elemét úgy rögzítették, hogy a letartóztatás arra hivatott, hogy a vizsgálat lefolytatását megkönnyítse, illetve az eljárás ellehetetlenítését megakadályozza. A vizsgálat és az előzetes letartóztatás elrendelési okait azonosan jelölte meg a törvényalkotó, nevezetesen „tettenkapás", vagyis tettenérés esetén, valamint ha a tettes megszökött, elrejtőzött, szökésre előkészületet tett, megszökéstől tartani lehetett, „collusiv" veszély fennállásakor, ha a résztvevők összebeszélésétől lehetett tartani, valamint ha a tettes külföldi volt, és a bűnismétlés veszélyének fennállásakor. Az előzetesen letartóztatottat 24 órán belül ki kellett hallgatni, ha alapos volt a gyanú, akkor 48 órán belül a vizsgálóbíróhoz kellett előállítani. A nyomozást 15 nap alatt be kellett fejezni, és az ügyészség csak egy ízben, 15 napot hosszabbíthatott.[20]

Látható, hogy a Bp. szabályai az előzetes letartóztatás különös okait kellő részletességgel határozták meg, sőt a tisztességes eljárás részjogosítványai is tetten érhetők, például az észszerű időn belüli elbírálás követelménye. Így élt tovább az 1222-ben kiadott Aranybullában[21] is megjelent tisztességes eljárás egyik alapelve, amikor azt rögzítette, hogy a nemeseket csak a törvényen alapuló „elmarasztalás", lényegében törvényes eljárás lefolytatását követően nyilváníthassák bűnösnek.

Talán sikerült a személyi szabadsághoz való jog történetébe bepillantva megmutatni azt, hogy mai jogunk a történeti alkotmányban hogyan gyökeredzik, és a 800 éve rögzített elvek közül számos olyan van, amely ma is érvényes. Egy szabadságjogon keresztül kívántam bemutatni, hogy a történeti alkotmány hagyományai és megoldásai hogyan teszik háromdimenzióssá a mai írott jogot.

20 1896. évi XXXIII. törvénycikk a bünvádi perrendtartásról.

21 Aranybulla eredeti szövege 2020.

Irodalom- és forrásjegyzék

1000–1526. évi törvényczikkek. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás I. (1899). Budapest: Franklin-Társulat.

1498. évi XL. törvénycikk: a szabad városok megtartandók az ő szabadságaikban. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=49800040.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D6

1498. évi XXXVIII. törvénycikk: a nemesek és a szabad királyi városok között való biráskodásról. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=49800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D6

1896. évi XXXIII. törvénycikk a bünvádi perrendtartásról. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89600033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D34

Aranybulla eredeti szövege (2020). *Aranybulla,* 2020. augusztus 18. Online: https://aranybulla.hu/aranybulla-eredeti-szovege/

Ferdinandy Gejza (1899): *Az Arany Bulla.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Horváth Attila szerk. (2014): *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar.

Mezey Barna szerk. (1995): *Magyar alkotmánytörténet.* Budapest: Osiris.

Szalay László (1861): *Magyarország története I.* Pest: Lauffer és Stolp.

Zétényi Zsolt szerk. (2010): *A történeti Alkotmány. Magyarország ősi alkotmánya.* Budapest: Magyarországért Kulturális Egyesület. Online: https://mek.oszk.hu/20000/20027/20027.pdf

Werbőczy István (1514): *Tripartitum. Hármaskönyv.* Online: https://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm

Cs. Kiss Lajos

A magyar Carl Schmitt-recepció helyzete[1]

A Carl Schmitt életművének európai recepció- és hatástörténetét tárgyaló tanulmánykötet[2] konferenciaformában történő bemutatása inspirálta jelent írásunkat. A kötet bemutatásának és nyilvános megvitatásának elsődleges célja az volt, hogy a Carl Schmitt elméleteivel különböző nézőpontokból foglalkozó hazai kutatók közötti párbeszéd kezdeményezésével, vitájuk elmélyítésével, az államelméleti alapdiskurzus tematikai horizontjának kitágításával inspirálja az Nemzeti Közszolgálati Egyetemen folyamatban levő állam- és kormányzáselméleti alapkutatást.[3]

Hasonlóan az első Schmitt-könyvhöz,[4] e kötet szerzői számára is nyilvánvaló volt, hogy a tudományokat a tudományon kívüli társadalmi-kulturális területektől és az általtudományoktól elválasztó külső és belső értelemhatárok megvonása, az úgynevezett demarkációprobléma konszenzusképes megoldása – akár hallgatólagosan, akár tudományelméletileg megindokolt, kifejtett formában – szükségszerű előfeltétele minden sikeres normáltudományi kutatásnak.[5]

A kötet alcímében és a kötethez írt *Előzetes megjegyzések*ben jeleztem, hogy a „politikai korrektség" kontroverz ideológiai értelmezései és ezek beszivárgása a tudományos kutatásba

1 Az írással Horváth Attilát köszöntjük 65. születésnapja alkalmából. Az írás a *Carl Schmitt fogadtatása a társadalomtudományokban* címmel az NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Karának Kormányzástani és Közpolitikai Tanszéke, valamint az Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézete együttműködésében 2023. április 6-án megrendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett, rövidített változata.

2 Vö. Cs. Kiss 2022b.

3 A történelmi individuumokként létező államok teljes elméleti leírásának feltételeit megteremtő alapkutatásban az államtörténeti diszciplína művelésével, az összehasonlító államtörténet ismeretelméleti-módszertani megalapozásával döntő szerepet játszik a Horváth Attila által vezetett Állam- és Jogtörténeti Tanszék. A Karon belül a történészekkel való együttműködés sikerétől függ az *Államértelmezések* könyvsorozattal párhuzamos, ahhoz tartalmilag szorosan kapcsolódó új könyvsorozat tervezése *Államéletrajzok* elnevezéssel. Az elképzelés szerint az új sorozat kötetei egy nép sorsmeghatározó (metafizikai) politikai döntéseire összpontosítva népszerű, elméletileg igényes formában mutatják be a történelmi államok keletkezését, felépülését, működését, pályafutását, a hanyatlás, a bukás okait, a túlélés, a fennmaradás történelmi-szociológiai lehetőségeit.

4 Vö. Cs. Kiss 2004.

5 Ehhez lásd Cs. Kiss 2021.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_12

újabb veszélyforrást jelenthet a Schmitt-kutatás számára.[6] Techet Pétertől kaptam egy angol nyelvű tanulmányt, amelyben a szerző arról elmélkedik, mit kell tennie a kutatónak akkor, ha olyan szerző tudományos munkásságáról akar írni vagy olyan szerzőtől akar idézni (egyetértőleg), aki náci volt, mint Schmitt. A szerző javasolt megoldása: előzetesen, még a bevezetőben vagy egy lábjegyzetben jelezni kell, hogy itt „egy náci szerző" elméletéről, munkásságáról van szó. A tudományos megismerés autonómiáját komolyan vevő kutatók számára nyilvánvaló, hogy ez a jelzés egyáltalán nem ártatlan; lényegében ideológiai figyelmeztetésről van szó, amelyet a politikailag veszélyessé nyilvánított szerző írásainak, a konkrét elméleti tartalmaknak az értelmezésénél és értékelésénél mind az interpretátornak, mind a szöveg olvasójának ajánlatos figyelembe vennie. Az ilyen típusú, lábjegyzetben közölt ideológiai természetű figyelmeztetések az objektivitás követelményének felfüggesztésére irányuló felszólítást tartalmaznak, és a politikai behatolását jelzik a tudományos diskurzusba.

A történet jelzi, hogy az államjelenséget értelmező euroatlanti tudományos diskurzusokban bizonyos szerzők, művek tudományos tárgyalásának, megvitatásának még mindig előfeltétele a politikai-ideológiai megbélyegzés, amely egyértelmű bizonyítékául szolgál az adott ország tudományos közösségén belül a kutatói autonómiát fenyegető indoktrinációs törekvések létezésének. Az ilyenfajta tudományon kívülről jövő ideológiai figyelmeztetések, felszólítások, megbélyegzések normatív ereje abban mutatkozik meg, hogy önkényesen kijelölik a tárgynak megfelelő értelmezés, a tudományos értékelés irányát és határait, többek között például azt, hogy meddig szabad vagy nem szabad elmenni a veszélyessé nyilvánított szerzővel való tudományos egyetértésben, milyen pontokon tekinthetik a vizsgált elméletet csatlakozóképesnek stb. A tudományos elméletkritika és a politikai ideológiakritika ilyesfajta összekapcsolása, még ha lehetetlenné nem is teszi, nagymértékben akadályozza, előzetes értékelésekhez köti és kényszerpályára állítja az interpretációkat, elmossa a tudományos és politikai diskurzusok közötti határokat. Örvendetes fejlemény, hogy ez a magyar Schmitt-kutatásban már nem tekinthető általánosnak, az idézett történet azonban jól szemlélteti, hogy a különféle indíttatású és intenzitású ideológiai megbélyegzések formájában még mindig érvényben van az úgynevezett veszélyességtoposz, elsősorban olyan szerzőknél, akik még az államiság normál helyzeteiben sem képesek, vagy nem is akarják szigorúan különválasztani a tudományos és a politikai nézőpontokat és értékeléseket.

Ezen a ponton, ahhoz, hogy tárgyilagosan felmérjük és megítéljük a *political correctness,* a *woke* és a *cancel culture* vezérszóval jelölt szellemi-ideológiai törekvések jelentőségét és lehetséges hatását a Schmitt-kutatásra, ismételten érdemes emlékeztetni a magyar recepció

[6] Ezek a behatások, még ha nem is teszik lehetetlenné a normáltudományi kutatást, veszélyeztetik azt, amennyiben közvetlenül a politikai viták részévé teszik, azaz ideológiai perspektívába helyezik, és közvetítés nélkül legitimációs teljesítményként tüntetik fel az eddigi tudományos eredményeket.

az 1990-es évek első harmadában bekövetkezett fordulatára és annak tudományos jelentőségére. Ez a fordulat tette lehetővé, hogy az elfogulatlan, tárgyilagos Schmitt-kutatás egyáltalán beindulhatott, és mind a mai napig a normáltudományi megismerés pályáján maradhatott. A magyar Schmitt-recepció folyamatát egy korábbi, az első Schmitt-könyvet bevezető írásomban a „szellemi találkozás"[7] metaforájával és a magyar Schmitt-interpretátorok ideáltipikus értelmezői pozícióival (megszólítás, megsemmisítés, elhallgatás) próbáltam meg több-kevesebb sikerrel leírni, és bemutatni annak az évtizedeken át tartó felszabadulási folyamatnak a szakaszait, amelyben a magyar filozófiai-tudományos közösség, szellemi autonómiáját visszaszerezve, felszámolta a tudományos elméletkritika és az ideológiakritika objektivitást-tárgyszerűséget veszélyeztető összekapcsolását.

A fordulat kapcsán kötelességemnek tekintem emlékeztetni azokra a szerzőkre, akik radikálisan, minden vonatkozásban szakítottak a szellemi megsemmisítés és elhallgatás ideológiakritikai megközelítéseivel, fel- és elismerték Schmitt életművének, elméletalkotásainak jelentőségét, és elsőként fordultak elfogulatlan, elemző tárgyilagossággal Schmitt írásaihoz.

Egy fordítás, egy tanulmány, egy monográfia jelentette a fordulatot: Paczolay Péter 1992-ben lefordította Schmitt *Politikai teológia* című művét, amelynek nyelvi ellenőrzése, szerkesztése, kiadása Varga Csaba munkája volt. Heller Ágnes 1993-ban magyar nyelven megjelentette nagy hatású, inspiráló tanulmányát a politikai fogalmáról *A „politikai" fogalmának újragondolása* címmel. Pethő Sándor ugyancsak 1993-ben jelentette meg az első monográfiát Carl Schmittről *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé* címmel.[8] A fordulatban döntő szerepet játszott Heller Ágnes, aki írásával érvénytelenítette a Lukács György és iskolája által Carl Schmittre kirótt kutatás-, írás- és diskurzustilalmat,[9] s ezzel jelentős filozófiai támogatást, ötleteket, impulzusokat adott általában a Schmitt-kutatásnak, de személy szerint nekem is.

Ezen a ponton egy rövid kitérő erejéig emlékezzünk meg Heller Ágnesről, aki már nincs közöttünk! A fordulat és a Schmitt-kutatás történetéhez tartozik ugyanis, hogy Heller Ágnes feltétlenül támogatta a recepciót: ő mutatta be az általam szerkesztett első Schmitt-könyvet az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 2004-ben, és egyedül ő írt recenziót a könyvről. 2019 júliusában bekövetkezett halála előtt három hónappal felhívtam, és arra kértem, hogy járuljon hozzá két írásának a megjelentetéséhez. A beszélgetés során nyomatékkal jelezte: „Minden írásomat vállalom!" Úgy vélem, ez a mondat kifejezi azt a mélyen fekvő személyes bizonyosságot és hitet, amely Heller Ágnes filozófiai életművét és pályafutását egységben

[7] Vö. Cs. Kiss 2004: 19–143.

[8] Vö. Schmitt 1992; Heller 1993; Pethő 1993.

[9] Vö. Cs. Kiss 2004: 19–143.

tartja. Heller Ágnesre emlékezve idézzük fel Pál apostol Timóteuszhoz írott második levele 4. részének 7. és 8. versét, parafrázis formájában: „Ama nemes harcot megharcolta, futását elvégezte, a hitet megtartotta, végül eltétetett az igazság számára koronája, amelyet megadott neki az Úr."

A fordulat jelentőségét mutatja, hogy a recepcióban részt vevő kutatók között két vonatkozásban is tartós, tudományetikailag megerősített egyetértés alakult ki. Egyfelől írásaikban magától értetődően kizárták a tudomány indoktrinációjának még a lehetőségét is, másfelől összességében nem következett be a kutatás és az értelmezés monopolizálása sem, amely szokásszerűen együtt jár a „körön kívül rekedt" kutatók figyelmen kívül hagyásával, elhallgatásával. Az ilyen típusú szellemi kisajátítás személyes tapasztalataim szerint például Max Weber és Mannheim Károly életművének hazai recepciójában korábban érzékelhető tendencia volt. A magyar tudományos Schmitt-recepció nyitott és diskurzív maradt, életben tartotta a felfokozott teoretikus érdeklődést az életmű, és kevésbé a személy iránt, új fordítások, tanulmányok születtek. A leginkább inspiratív Schmitt-írásoknak a *Politikai teológia, A politikai fogalma*[10] és a hozzá kapcsolódó alkotmány- és államelméleti munkák tekinthetők. Ezzel óhatatlanul az államjelenség jogi és politikai, tudományos és ideológiai nézőpontú leírásai, a kettő viszonyának tisztázása, a legitimitás és a legalitás, a demokrácia és a parlamentarizmus, a Föld új nomoszának geopolitikai összefüggései, valamint a totális liberalizmuskritika kapcsolódó problémái kerültek a tudományos érdeklődés középpontjába. A Schmitt-írások versengő értelmezései ezzel jelentősen hozzájárultak új probléma- és csatlakozó tudományterületek felfedezéséhez, különböző irányú részkutatások szerveződéséhez, kutatói együttműködések kialakulásához. A Schmitt-kutatás hatástörténetéből ezt szemléltetik a következő fejlemények:

(1) A magyar politikatudományban lejátszódó, Szabó Márton által kezdeményezett és kutatási programmá szervezett „nyelvi fordulat" a lehető legszorosabban kapcsolódik a politikai fogalmának schmitti értelmezéséhez. A „nyelvi fordulat" keretében formálódott ki az úgynevezett diszkurzív politikaelmélet paradigmája, amely a rendszerváltozás korszakában valóban önreflexívvé tette a politológiai kutatásokat azzal, hogy nyilvánosan vitát kezdeményezett a politikatudomány értelméről, hivatásáról, újraalapozásának lehetőségeiről. A politika diszkurzív elmélete képesnek bizonyult egy önálló diszciplína, a diszkurzív politikatudomány megalapozására, amely további elméleti és empirikus kutatások alapjává vált.[11]

[10] Vö. Schmitt 2002.
[11] Vö. Szabó 2016.

(2) Az állam- és jogtudományban Schmitt jog-, állam- és alkotmányfelfogásának ismerete, elemzése és hivatkozása nélkül lényegében nem lehet a tárgyat sem kutatni, sem oktatni. A német-osztrák jogtudomány államtani kutatási programja szociológiai fordulatának egyfajta továbbviteleként felfogott reflexív államelmélet[12] problémafelvetését és kidolgozását tekintve is szorosan kapcsolódik Carl Schmitt Jellinek-, Weber-, Kelsen- és Heller-kritikájához, különös tekintettel a jog, az állam, a szuverenitás, az alkotmány, a legitimitás, a demokrácia, a nagytérrend, a nomosz fogalmának elmélet formában való kifejtésére.[13]

(3) Carl Schmitt liberalizmus- és parlamentarizmuskritikája új problémaszintre emelte a modern demokrácia, a politikai reprezentáció értelméről, jellegéről, megvalósulási formáiról lényegében a felvilágosodás szerződéselméleteivel kezdődő vitát a politikafilozófiában, majd a 19. században kialakuló politikatudományban, az állam- és jogtudományban, illetve a diszciplínák érintkező határterületein.

(4) A filozófiai kutatásban megkezdődött a normatív irányultságú klasszikus, liberális és konzervatív, marxista-neomarxista politikafilozófia pozíciójának, teljesítőképességének kritikai újragondolása, elsősorban Leo Strauss, Hannah Arendt, Giorgio Agamben és mások életművének recepciójához, ezen belül politikaelméletükhöz kapcsolódva. Ebben a vonatkozásban Schmitt írásai, elméletei meghatározó vonatkozási és kiindulópontot jelentenek.

(5) A „politikai teológia" címszó alatt új, egyre terebélyesedő kutatási irány szerveződött meg.[14]

Végezetül meg kell jegyezni, hogy a felsorolt kutatási irányok sikeres érvényesülésének esetében ugyancsak a demarkációprobléma megoldása jelenti a Schmitt-szövegek objektív-tárgyszerű interpretációjának előfeltételét, s örömmel mondhatom, ez ma már magától értetődőnek számít. Erre tekintettel a magam részéről a demarkációprobléma megoldását illetően kialakuló közös érdekeltséget tartom a magyar Schmitt-kutatás egyik

12 Vö. Cs. Kiss 2022a.

13 Ugyanakkor a Schmitt által művelt két közjogi diszciplína, az alkotmányjog és a nemzetközi jogtudomány magyar tankönyvi irodalmában ismereteim szerint nem fedezhető fel Carl Schmitt állam-, alkotmány- és nemzetközijog-elméletének hatása. A jelzett két tudományterületen önálló elméletalkotásról egyáltalán nem is lehet beszélni, leginkább kompendiumok, utánzások, ismétlések, nem összefüggő definíció- és elmélettöredékek találhatók, jobbára a pozitív jogi rendelkezések dogmatikai bemutatásának, elemzésének díszítőelemeiként. Ez az állítás természetesen provokatív, leegyszerűsítő és erősen vitatható, de célja éppen a felhívás arra a szemantikai tényre, hogy az állam és az alkotmány fogalmainak és elméletformáinak világos megkülönböztetése nélkül a közjogtudomány továbbra is foglya marad a jogpozitivizmus primitíven elméletellenes, jogalkalmazói-hivatalnoki formájának.

14 Vö. Borbély et al. 2008; Geréby 2009; Karácsony 2016.

legfontosabb teljesítményének, a kutatói együttműködés sikerének, amelynek adott esetben nem lebecsülhető, tudományon túlnyúló hatása is lehet. A recepciókutatás tudományos eredményei – az értelmiségi és szakértői diskurzusok közvetítésével – fegyelmező hatást gyakorolhatnak olyan esetekben, amikor a „náci Schmitt-tel" hoznak kapcsolatba és bélyegeznek meg elsősorban konzervatív politikusokat, politikai stratégiákat, programokat.[15]

Meggyőződésem szerint az értelmezési monopóliumért folytatott, végletesen polarizálódott szellemi versengés jelenlegi helyzetében az ilyen típusú együttműködések segítik a tudományos tájékozódást, és a diskurzusszintek és -fajták világos elválasztásának tudományelméleti-etikai követelményét szem előtt tartva reményeink szerint továbbra is normáltudományi keretek között tartják a kutatást. Ezekre a kutatási fejleményekre, teljesítményekre tekintettel állítható, hogy a Schmitt-recepció – kapcsolódva más kutatási irányokhoz és programokhoz, elsősorban az államelméleti alapkutatáshoz – a maga szűk területén képes volt hozzájárulni a szociáltudományi és filozófiai megismerés problémahorizontjának nyitottabbá, komplexebbé válásához, emergenciaszintjének növeléséhez.

Irodalom- és forrásjegyzék

Borbély Gábor et al. szerk. (2008): *„Királlyá lett a te Istened".* Budapest: Akadémiai.

Cs. Kiss Lajos szerk. (2004): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittről.* Budapest: Gondolat.

Cs. Kiss Lajos (2021): Carl Schmitt-recepció és a demarkációprobléma. *Politikatudományi Szemle,* 30(3), 85–117. Online: https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.3.85

Cs. Kiss Lajos (2022a): A jogtudományi államtani kutatási program szociológiai fordulata. In Erdős Csaba – Orbán Balázs – Smuk Péter (szerk.): *Gubernatio, Constitutio, Communitas. Ünnepi írások a 65 éves Stumpf István tiszteletére.* Budapest: Századvég, 59–83.

Cs. Kiss Lajos szerk. (2022b): *Carl Schmitt fogadtatása a társadalomtudományokban. Harc a szavakért: politikai korrektség és recepció I–II.* Budapest: Ludovika.

Geréby György (2009): *Isten és birodalom. Politikai teológia.* Budapest: Akadémiai.

Heller Ágnes (1993): A „politikai" fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle,* 2(2), 5–18. Online: https://epa.oszk.hu/02500/02565/00004/pdf/EPA02565_poltud_szemle_1993_2_005-018.pdf

Karácsony András (2016): *A jogtudomány teológusa. Carl Schmitt politikai teológiája.* Gödöllő–Máriabesnyő: Attraktor.

Pethő Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé.* Budapest: MTA Filozófiai Intézet.

Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia.* Ford. Paczolay Péter. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.

Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába.* Budapest: Osiris.

[15] Erre szolgál példával a „Schmitt-tanítványként" való megbélyegzés, amely az európai politikai vitákban továbbra is az egyik bevett baloldali toposz, a nyilvános karaktergyilkosság eszköze, amelyet a politikai másként gondolkodók szellemi megsemmisítésére használnak.

Deli Gergely

Megfontolások a condictio természetéről

Bevezetés

Horváth Attila professzor urat olyan embernek ismertem meg, akinek szívügye, hogy múltunk tovább éljen jelenünkben, és így büszkék lehessünk azokra a történeti sajátosságokra, amelyek népünket és államunkat egyedivé és különlegessé teszik. Esetében ez a professzori tartás nem marad meddő magyarkodás, hanem érzékennyé és képessé teszi arra, hogy hazánk történelmét az európai nemzet- és államfejlődés általános összefüggéseiben értékelje. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy ezt a 65. születésnapjára felajánlott rövid tanulmányt egy olyan jogintézmény, a *condictio* vizsgálatának szenteljem, amelyben egyszerre van jelen a partikuláris és az egyetemes, és amely éppen annyira sajátosan római, mint amennyire egyetemes kultúrérték.

A következőkben először a *condictio* absztraktságának kérdését tárgyalom, azt, hogy keresetformulája tartalmazta-e az ügylet jogcímét. Ezt követően áttekintem az újabb kori szakirodalomban fellelhető, jelentős teóriákat a *condictio* természetéről. Ezek többnyire azon munkálkodnak, hogy meghatározzanak egy közös, minden *condictio*típusra igaz *causa condictionis*t.[1] Nem magányos véleményem szerint[2] az ilyen, minden esetben helytálló jogcím megtalálása hiú ábránd. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne állhatna a *condictió*k mögött nagyon általános, közös gondolat.[3] A *condictió*k egyes, egyértelmű esetekben lehetővé tették a máshoz került vagyonelemek békés, de társadalmi nyomáson alapuló visszaszerzését. A modern szemlélettel[4] szemben nem a gazdagodás és a szegényedés közti

1 A *causa condictionis* fogalmáról lásd Ehrhardt 1930: 42, 48; Schwarz 1952: 229, 303; Simonius 2003: 13, 18 sk.

2 Hasonlóképp vélekedik Jansen és Sanfilippo is. Lásd Jansen 2003: 118 sk; Sanfilippo 1943: 13 sk.

3 Megerősítésért lásd Boré 1904: 19; Sobczyk 2009: 36.

4 Ezt a modern szemléletet tükrözi a Ptk. 6:579 § szakirodalma és gyakorlata is. Lásd Vasady 2021: 2290. A joggyakorlatból például lásd Kúria Gfv.III.30.393/2022/10.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_13 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8093-801x

viszonyt, illetve a jogalap hiányát, hanem kissé egyoldalúbban a „szegényedőt" és az ő vagyonelemhez fűződő jogát látom a klasszikus római felfogás középpontjában. Mivel figyelmem a fennmaradt töredékek igen csekély részére terjed ki, megfontolásaim nem tarthatnak igényt a minden kétséget kizáró, nagy magyarázó elmélet státuszára, csupán néhány, talán újszerű és tanulságos szempontra hívják fel a figyelmet.

A condictio absztraktsága

Említésre érdemes, hogy a régebbi és jelentős részben a mai szakirodalomban a *condictio* keresetformuláját absztraktnak tartották, azaz úgy vélték, hogy a jogcím nevesítése elmaradt.[5] Ezt alapvetően irodalmi forrásra, Cicero Quintus Roscius védelmében mondott beszédére alapozták.[6] Az érintett beszéd vonatkozó passzusai[7] ugyan valóban megemlítik a formulát, és nevesítenek három lehetséges jogcímet (*datio, stipulatio,* pontosabban *sponsio* és *expensilatio*), azonban véleményem szerint nem szolgáltatnak semmilyen közvetlen bizonyítékot arra, hogy a formula absztrakt lett volna. Cicero az adott, konkrét helyzetben sorolja fel azt a lehetséges három módot, amely alapján bizonyos összeg követelhető lenne. Ez a felsorolás azonban sokkal inkább az adott speciális perbeli körülményekre van tekintettel. A bizonyítékok, illetve azok hiánya alapján érvel védence felmentése érdekében. A felperes, mondja Cicero, tagadja, hogy a pénzt a másiknak leszámolta volna (ez lenne a *datio* jogcíme), de azt sem állítja, hogy azt könyvelésébe mint kikölcsönzött összeget felvezette volna (ez lenne az *expensilatio* jogcíme), hiszen könyvelése vonatkozó részét sem mutatta be. Az egyetlen hátramaradt lehetőség az lenne, állítja Cicero, hogy az összeget megígérték neki (ez lenne a *stipulatio* jogcíme). De senki sem állítja, hogy ilyen ígéretre sor került volna.[8] Ezzel Cicero elintézettnek tekintette a jogcímek és formulák taglalását, és ez meg is felel azon mai tudásunknak, hogy a *condictio* alapvetően a fenti három jogcímen *(datio, stipulatio, expensilatio)* nyugodhatott. Azonban Cicero szavaiból nem lehet egyértelműen a *condictio* keresetformulájának absztraktságára következtetni. Számomra inkább úgy tűnik, hogy Cicero a lehetőségek kizárásával kívánja retorikailag hatásos módon meggyengíteni a felperes igényét. Nem azt állítja, hogy a keresetformula elvileg sem tartalmazhatta a jogcímet, inkább azt sugallja a szöveg, hogy az adott tényállás mellett a felperes keresetében az egyik szóba jövő, lehetséges jogcímet sem tudta megnevezni.

5 Baron 1881: 1–232; Lenel 1927: 237/6. lj.

6 Vö. Karlowa 1901: 765.

7 Cic. *QRosc.* 4.13–5.14.

8 Ez a körülmény Karlowa figyelmét elkerüli, aki úgy véli, a felperes *stipulatióból* kívánta levezetni igényét. Lásd Karlowa 1901: 766.

Érdemes még a védőbeszédben felfigyelnünk arra, hogy Cicero fogalompárosításaiban a *formula* kifejezés a *sponsió*val került egy párba. Ez a két intézmény közti szoros kapcsolatról árulkodik, amelyet a régészeti leletek is megerősíteni látszanak. Az egyik, Pompeiből, Kr. u. 52-ből származó fatáblán[9] ránk maradt keresetformula terve szerint a *stipulatió*t mint jogcímet a kereset *praescriptió*ja tartalmazhatta is.[10] Egy másik, Bekker által felkarolt lehetőség, hogy a jogcímet a magisztrátus előtt *in iure* szóban kellett előadni, már csak azért is, hogy arra az alperes esetleges *exceptiójá*val válaszolni tudjon.[11] Erre utalhat Quintilianus is, amikor azt írja, hogy *„[s]atis est dixisse: certam creditam pecuniam peto ex stipulatione",* azaz elegendő azt mondani, hogy meghatározott pénzösszeget kérek *stipulatió*s ígéretből kifolyólag.[12]

A formula absztraktsága kérdésében érdemes röviden konzultálnunk az alábbi szöveghelyet is:

> *„Eleganter Pomponius quaerit, si quis suspicetur transactionem factam vel ab eo cui heres est vel ab eo cui procurator est et quasi ex transactione dederit, quae facta non est, an locus sit repetitioni. Et ait repeti posse: ex falsa enim causa datum est. Idem puto dicendum et si transactio secuta non fuerit, propter quam datum est: sed et si resoluta sit transactio, idem erit dicendum."*[13]

> „Pomponius találóan teszi fel a kérdést, hogy vajon fennáll-e a visszakövetelhetőség lehetősége, ha valaki olyan ügylet alapján, amelyet vélekedése szerint olyan személy kötött, akinek ő az örököse vagy a képviselője, mintegy tulajdonba ad egy dolgot, és az ügyletet mégsem kötötték meg. És azt a feleletet adja, hogy visszakövetelheti a dolgot: ugyanis hibás jogcím alapján adta át azt. Úgy vélem, ugyanezt kell felelnünk, ha az ügyletet, amely alapján az átadásra sor került, később nem teljesítették: de ha a felek visszaléptek az ügylettől, ugyanezt kell mondanunk."

Ez a forrás megnevezi a *condictio* jogcímét, a *transactió*t, amely a felek közti vitás igények kölcsönös engedéssel való rendezését jelenti.[14] Ugyanakkor ebben az esetben nehéz elképzelni, hogy a formula miképp nevesíthette volna a jogcímet. Hiszen itt a jogalapot olyan

9 TPN 29 = TP 34 = TPSulp. 31. Ehhez lásd Varvaro 2002: 370/3. lj.; Wolf 1979: 150, 171; 2010: 60; Gröschler 1997: 163; Camodeca 1999: 99.

10 Így Varvaro 2014: 267–283; lásd még 2008: 143.

11 Így Bekker 1883: 95.

12 Quint. 4.2.6.

13 Ulp. 43 ad Sab. D.12.6.23pr.

14 A *transactio* és a *solutio* szoros kapcsolatáról lásd Kaser 1961: 72–81. Mindez azért érdekes számunkra, mert a konkrét szövegben kettős teljesítési szándék áll fenn. Egyrészt a közvetlenül érintett felek *solutió*s szándéka, amely a vélt *transactió*ban nyilvánult meg, másrészt az örökös és a képviselő ebből fakadó teljesítési szándéka.

ügylet jelentette, amelyben a felperes nem is volt közvetlen fél, és amely ügylet létre sem jött. Azaz itt a formula konkretizálását a jogcím hibás volta és a személyi változás (örökös és képviselő) is nehezítette. Az a tény, hogy a *condictió*t az örökösnek és a képviselőnek is megadták téves jogcím esetén, inkább azt sugallja, hogy a keresetformulának legalábbis ebben a konkrét esetben absztraktnak kellett lennie. Ellenkező esetben a sok egyedi eltérés, mind az alanyi kör, mind a tényállás sajátosságai tekintetében, szétfeszítette volna a formula kötött kereteit.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *transactio* a klasszikus korban az ünnepélyes szóbeli szerződés, a *stipulatio* nélkül csupán *exceptió*t biztosító peresíthetetlen megállapodást, *nudum pactum*ot eredményezett.[15] Azaz az igény alapesetben akkor sem lett volna peresíthető, ha a *transactio* megtörtént volna. A fragmentumból az derül ki, hogy a konkrét esetben a *transactio* nem jött létre, és erre hivatkozva jár a *condictio.* Azaz úgy tűnik, a peresíthetetlen követelést is elismerték volna valós *causá*nak, ha létrejött volna. Ez egybecseng azzal, hogy a szintén peresíthetetlen természetes kötelmek alapján adott teljesítést sem lehetett *condictió*val visszaperelni. Ellentmond azonban annak, hogy a rómaiak az *exceptio perpetuá*val védett adós tartozását általában nem tekintették tartozásnak.[16] Így elképzelhető, hogy az örökös, illetve a képviselő tévedése abban állt, hogy helytelenül úgy vélték, hogy a *transactio stipulatió*val megerősített volt. Mivel azonban a *stipulatio* elmaradt, nem volt jogcím, visszajárt a teljesített szolgáltatás. Ez az olvasat is a *condictio* és a *stipulatio* szoros kapcsolatáról árulkodik. Azonban nehéz elképzelni, hogy a *praescriptió*ba miként kerülhetett volna bele a létre sem jött *stipulatió*ra való utalás. Vagy az is lehetséges, hogy a *transactió*s megállapodást egyáltalán nem, még informálisan sem kötötték meg. Ebben az esetben még *nudum pactum* sem jött létre, épp ez a hiány lesz a visszakövetelhetőség, a *condictio* „jogcíme".

Már a fentiekből is látható, hogy a közkeletű vélekedéssel szemben a rómaiakat nem kötötte gúzsba állítólagos „keresetjogias" gondolkodásuk. Sokkal inkább a konkrét eset egyedi sajátosságainak és az igazságérzetüknek megfelelő megoldást keresték, rugalmasan felhasználva meglehetősen merev perjogi lehetőségeiket.

A méltányossági elmélet (aequitas)

A szakirodalomban a *condictio* lényegi természete vonatkozásában számos elképzelést találunk.[17] Ezek közül a legrégebbi és a legelterjedtebb az a nézet, amely a *condictio* lényegének

[15] Visky 1981: 125.

[16] Ulp. 26 ed. D.12.6.26.3,7; Pap. 8 quaest. D.12.6.56.

[17] Ezekről jó összefoglalót nyújt Sobczyk 2009: 33–36.

a méltányosság *(aequitas)* megvalósítását látja. A *Digesta*ban számos szöveghely tűnik erősíteni ezt az álláspontot, ezek közül a három legismertebb már-már általános jogelvi státuszra tett szert a továbbélés során:

„Iure naturae aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletiorem."[18]

„A természet jogánál fogva méltányos, hogy más kárán és jogtalanul senki se gazdagodhassék."[19]

„Nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletiorem."[20]

„Ugyanis a természet szerint méltányos, hogy senki se gazdagodjék a másik kárára."

„Haec condictio ex bono et aequo introducta, quod alterius apud alterum sine causa deprehenditur, revocare consuevit."[21]

„Ez a jó és méltányos elvei alapján bevezetett *condictio* szokásossá vált bármely dolog visszakövetelésére, amelyet egy másik személy jogcím nélkül szerzett meg."

A fentiek alapján egyesek szerint a jogalap nélküli gazdagodás visszakövetelésének lehetősége mögött a méltányosság,[22] illetve a sztoikus tanok állhattak már a klasszikus jogban[23] is. A méltányosság tanának első nagy modern képviselője Von Savigny volt. Ő a *condictio* lényegének azt tartotta,[24] hogy valaki más kárára oly módon gazdagodott, hogy az visszajár. A gazdagodás feltételét a későbbi szakirodalomban Coing az igazságosság,[25] Wollschläger pedig a méltányosság, illetve a természetjog tanaival kapcsolta össze.[26] Gaius *Institució*inak egyik elterjedt modern fordításában is hasonló nézettel találkozhatunk,[27] a frissebb szakirodalomban pedig Kupisch képviseli ezt a nézetet.[28] Kritikus ezen állásponttal szemben

18 Pomp. 9 ex var. lect. D.50.17.206.
19 Hamza Gábor és Kállay István fordítása.
20 Pomp. 21 ad Sab. D.12.6.14.
21 Pap. 8 quaest. D.12.6.66.
22 Vö. például Pomp. 21 ad Sab. D. 12.6.14.
23 Így: Fargnoli 2023: 2009. A korábbi irodalomból hasonlóképp: Wollschläger 1985; Kupisch 1987: 19.
24 Savigny 1841: 564.
25 Coing 1963: 396.
26 Wollschläger 1985: 77 sk.
27 Nelson–Manthe 1999: 85.
28 Kupisch 1987: 25 sk.

Kipp,[29] Dawson,[30] Zimmermann[31] és Schiemann,[32] akik szerint a méltányosság nem minősült közvetlenül jogilag alkalmazható elvnek. Ehhez az álláspontho közelítően más szerzőknél, például Feenstránál[33] és Gigliónál[34] azzal az állásponttal találkozhatunk, hogy a méltányosság „csupán" általános jogelv volt, nem tekinthető a kötelem egyik forrásának.

Megelőlegezve mindazt, amit a *condictio* természetéről a későbbiekben részletesebben kifejtek, röviden értékelem e nézeteket. Von Savigny felfogásával szemben úgy vélem, hogy a *condictio* jogintézményének súlypontja nem a gazdagodó személyen van, hanem a szegényedőn, akinek a kárára a gazdagodás megvalósult. Ami pedig az igazságosság és a méltányosság elvét illeti, úgy vélem, ezek valóban lényegesen, de nem lényegileg határozták meg a *condictió*ról való klasszikus kori római gondolkodást. Csak fennköltebbé, racionálisabbá tették a nyers valóságot, ami röviden abban állt, hogy az érintett visszakövetelhesse azt, ami neki jár, illetve visszajár. Visszajár, méghozzá egyértelműen, nem egyszerűen méltányossági alapon. Másrészről úgy vélem, hogy a rómaiak még a klasszikus korszakban sem gondolkodtak oly mértékben dogmatikusan a méltányosság és a *condictio* viszonyáról, hogy értelme lenne az előző kötelemfakasztó jellegét akár csak tagadólag is minősíteni.

Lássunk egy konkrét példát! Az alábbi esetben, noha a *condictio* a más rovására történő gazdagodás kapcsán merül fel, mégsem a mások kárára való gazdagodás tilalma áll a háttérben. A gazdagodás sokkal inkább a *condictio* megadásának előfeltétele, és nem annak oka vagy indoka ebben az esetben, amikor a feleség a férjétől a neki ajándékozott és már részben elköltött pénzt szeretné visszakövetelni:

> *„Uxor marito suo pecuniam donavit: maritus ex pecunia sibi donata aut mobilem aut soli rem comparavit: solvendo non est et res extant: quaero, si mulier revocet donationem, an utiliter condicticia experiatur? Videtur enim maritus, quamvis solvendo non sit, ex donatione locupletior effectus, cum pecunia mulieris comparata exstet. Respondi: locupletiorem esse ex donatione negari non potest: non enim quaerimus, quid deducto aere alieno liberum habeat, sed quid ex re mulieris possideat."*[35]

Paulus szerint a gazdagodás megítélésénél nem az a lényeg, mennyire szolvens a férj, illetve mekkora a likvid vagyona, hanem az, hogy a nő vagyonából mennyi van nála. Nem a gazdagodás itt a lényeg, mint a *condictió*k kapcsán sokat emlegetett jogelvnél, hanem az,

29 Kipp 1900: s.v. condictio.
30 Dawson 1951: 4.
31 Zimmermann 1996: 852.
32 Schiemann 1997.
33 Feenstra 1972: 292.
34 Giglio 2000: 42 sk.
35 Paul. 6 quaest. D. 24.1.55.

hogy a tulajdonosnak visszajár, ami az övé. És ez még akkor is így van, ha időközben az elajándékozott pénz helyére más dolgok kerültek, ilyenkor a „sima" *condictio* helyett *condictio utilis*t lehet alkalmazni.

Azaz a méltányosság nem képezte a visszatérítési igények legfontosabb indokát, inkább a sokszínű tényállásokat és az ebből fakadó különféle okokat általánosan lefedni képes magyarázó elv lehetett.

A tranzakciós teória (negotium contractum)

A második teóriát a szakirodalomban *negotium contractum*ként[36] szokták röviden nevesíteni. Ennek lényege, hogy a felek között létrejött valamiféle egyezség, amely alapján valamely dolog átadására, *datió*ra is sor került. Ez utóbbi feltétel alól a lopás esete és ezáltal a *condictio ex causa furtiva*[37] kivételt képez.[38] Ez a megközelítés helyesen arra irányítja figyelmünket, hogy a *condictio* eszköze számos esetben a meglehetősen zárt római szerződési rendszer lazítását is szolgálta, hiszen a *negotium* fogalma alá sokkal többféle tényállás szubszumálható, mint a szűk értelemben vett szerződéshez, a *contractus*hoz.[39] Ezt a nézetet képviselte korábban Trampedach,[40] később, a múlt század derekán Donatuti,[41] Schwarz[42] és Simonius,[43] újabban pedig Jansen[44] és Heine.[45] E felfogás ellenében felvethető, hogy magyarázóereje csekélyebb, mint az alternatíváké, hiszen nem képes a lopásból eredő *condictio furtiva* integrálására, mivel ott sokszor hiányzik bármiféle ügyletkötés, illetve egyezkedés. Másrészt az is meglehetősen egyértelmű a forrásokból, hogy ugyan a *negotium* számos esetben[46] szükséges előfeltétele volt a *condictió*nak, több esetben[47] azonban ennek hiányában is biztosították a jogsegélyt. Úgy vélem, általános igazságot árul el az alábbi forrásszöveg elvi jelentőségű zárómondata a *condictió*k természetéről:

[36] Trampedach 1896: 97 sk; Donatuti 1951: 49; Schwarz 1952: 193; Simonius 1953: 165; Jansen 2003: 113; Heine 2005: 29.

[37] Erről lásd Liebs 1986: 169 skk; Pika 1988.

[38] Vö. Hähnchen 2003: 27 sk.

[39] A *negotium*ról lásd Schwarz 1952: 192; Zimmermann 1996: 854; Saccoccio 2002: 282 skk; Heine 2005: 26 skk.

[40] Trampedach 1896: 97 sk.

[41] Donatuti 1951: 49.

[42] Schwarz 1952: 193.

[43] Simonius 1953: 165.

[44] Jansen 2003: 113.

[45] Heine 2005: 29.

[46] Iul. 39 D.12.6.33; Ulp. 16 ad Sab. D.12.6.2pr; Afr. 8 quaest. D.23.3.50pr; Cels. 5 D.12.1.32; Iul. 17 D.39.6.13pr; Gai. 3.91.

[47] Lásd Santoro 1971: 237 sk; Liebs 1986: 171.

„Si quod dominus servo debuit, manumisso solvit, quamvis existimans ei aliqua teneri actione, tamen repetere non poterit, quia naturale adgnovit debitum: ut enim libertas naturali iure continetur et dominatio ex gentium iure introducta est, ita debiti vel non debiti ratio in condictione naturaliter intellegenda est."[48]

„[Í]gy a tartozás vagy nem tartozás kérdését a *condictio* esetében természetszerűleg kell megítélni."

Ezen általánosító zárást megelőzően arról értesülhetünk a szövegből, hogy a tulajdonos nem tudja visszaperelni azt a szolgáltatását, amellyel rabszolgájának tartozott, és amelyet annak felszabadításakor teljesített. Ennek oka, hogy a *condictiók* esetében a tartozás kérdését természetszerűleg kell megítélni. Itt alapvetően peresíthetetlen természetes kötelemről van szó, amelynek nem ismerjük a forrását, így azt sem, hogy szerződés vagy bármilyen más ügylet *(negotium)* állt-e mögötte, vagy egyéb kötelemfakasztó tényállás, például *delictum,* bár ez utóbbi a rabszolgatartó és a rabszolga viszonyában talán kevésbé életszerű. Mindez azonban nem zárja ki a *„naturaliter intellegenda est"* olyan értelmezését, miszerint a *condictiók* nem csupán a (civil) jog által elismert szerződésekből származhatnak, hanem a tartozás, így a visszakövetelhetőség lehetőségét is a természetes észszerűség, és nem jogi, dogmatikus szempontok alapján kell megítélni. Ezt az értelmezést támasztja alá az a megfontolás is, hogy a „természetszerű értelmezésre" történő hivatkozás minden bizonnyal nem arra kíván utalni, hogy a *condictiók* csak természetes kötelmek esetében lennének alkalmazhatók. Hogy a *naturaliter* szócskának a szövegben nem jogi, illetve természetjogi, hanem inkább általános, köznapi jelentést kell tulajdonítanunk, erősíti az a tény is, hogy a forrásszövegben korábban már szerepel a *naturale* szó, mégpedig szinte biztosan köznapi jelentésben. Hiszen arra utal, hogy a rabszolga-tulajdonos a teljesítéssel természetszerűleg elismerte tartozását. Természetes ugyanis, hogy az, aki teljesít, magát a másik adósának gondolja. További értelmezést igényel a szövegben az a párhuzam, amely egyrészről a szabadság *(libertas),* illetve a természetjog *(ius naturale),* másrészről pedig a szolgaság *(dominatio),* illetve a népek joga *(ius gentium)* és a *condictiók*, illetve a tartozás/nem tartozás problémaköre között fennáll. A legkézenfekvőbb megoldásnak a szöveg struktúrája következtében az tűnik, hogy az adósság fennállásának vagy fenn nem állásának kérdését a szabadsággal, illetve a természetjoggal, a *condictiót* pedig a szolgasággal, illetve a népek jogával állítjuk párhuzamba. Ha ez a feltevésünk helytálló, akkor a tartozás megítélése nem szigorú értelemben vett (római) jogi kérdés, a visszakövetelés lehetősége viszont az. Azaz nem a *negotium* megléte és a *datio* a *condictio* lényeges előfeltétele, hanem az, hogy a természetes észszerűség alapján fennáll-e a tartozás.

[48] Tryph. 7 disp. D.12.6.64.

A visszatartási jogra fókuszáló teória (causa retinendi)

A manapság legelterjedtebb teória a *condictió*k természetéről a *causa dandi* és a *causa retinendi* megkülönböztetésén[49] alapszik. Természetesen itt is előfeltétel az átadás, avagy a *datio* megtörténte. Korábban az irodalom inkább a *causa dandi*ra fókuszált,[50] újabban inkább a *causa retinendi*[51] került az érdeklődés homlokterébe. Az előző esetben azt vizsgálják, hogy a jogcím egyáltalán fennállt-e, és ha igen, megfelelő volt-e, az utóbbiban pedig azt, hogy van-e olyan nyomós ok, amely miatt a gazdagodó megtarthatja a vagyongyarapodást. Az utóbbi nézetet egyesek, mint például Frezza,[52] Coing,[53] Kaser[54] és Zimmermann,[55] a méltányosság elvével ötvözik. Velük szemben Wunner,[56] Jansen[57] és Hähnchen[58] helyesen azzal érvel, hogy a koncepció magyarázó ereje csekély, hiszen az elfogadott szolgáltatás megtarthatóságának kérdése nemcsak a *condictió*k esetében, hanem lényegében minden más kötelem vonatkozásában is felmerül. Ennek fényében talán érthető, miért tartotta például Baron[59] és Amos[60] a *condictió*t minden kötelem esetében alkalmazható személyi keresetnek. Másrészt bizonyos források alapján magam is úgy vélem, hogy a klasszikus kori rómaiaknál nem a gazdagodó, hanem az a személy állt a középpontban, akinek a kárára a gazdagodás bekövetkezett.[61]

Nézetem alátámasztására újra felidézem a fentebb már tárgyalt esetet a *Digesta* 12. könyvéből, a tartozatlan fizetések visszakövetelhetőségéről szóló titulusból. Emlékeztetőül: a fragmentum Ulpianus jogtudós Sabinushoz írt kommentárjából való, és a tartozatlan fizetés azon különös esetéről szól, amikor nem egy vélt ügylet közvetlenül érintett alanyai, hanem mások, az örökös, illetve a képviselő van tévedésben az ügylet létrejötte tekintetében.[62]

49 Ezekről lásd Schwarz 1952: 224 skk.
50 Witte 1859: 139; Voigt 1862: 489.
51 Pernice 1873: 218 sk; Koschembahr-Łyskowski 1903: 182; Rabel 1915: 399 sk; Schwarz 1952: 210 sk; Simonius 1953: 161 sk; Wacke 1963: 110; Wolf 1970: 33; Watson 1971: 125; Mayer-Maly 1999: 155.
52 Frezza 1949: 292.
53 Coing 1952.
54 Kaser 1961: 61; Kaser 1993: 163 sk.
55 Zimmermann 1996: 852 sk.
56 Wunner 1970: 479.
57 Jansen 2003: 122.
58 Hähnchen 2003: 15.
59 Baron 1881: 89 sk.
60 Sheldon 1883: 345.
61 Egyetértőleg: Sobczyk 2009: 35.
62 Ulp. 43 ad Sab. D.12.6.23pr.

A ma széles körben elfogadott és a korábbival ellentétes[63] szakirodalmi álláspont alapján bízhatunk a szövegek eredetiségében[64] és abban, hogy a *condictio* különböző típusait már a klasszikus jogban is alkalmazták.[65]

A szöveg egyébként első olvasatra nem tűnik különösebben bonyolultnak. Adott egy személy, aki tévesen úgy véli, hogy az örökhagyója vagy képviseltje megkötött egy ügyletet, és az alapján teljesít. Kiderül azonban, hogy az ügylet mégsem jött létre, így visszakövetelné az átadott dolgot. A jogtudósi válasz szerint ezt meg is teheti, mivel téves jogcím alapján került sor az átadásra. A szöveg folytatásából kiderül, hogy ugyanez a helyzet akkor is, ha ugyan létrejött az ügylet, de azt csak az egyik fél teljesítette, illetve akkor is, ha a felek felbontották az egyezséget. Dogmatikai szempontból a kiindulási helyzet az lehetett, hogy a tévedésben lévő, a vélt ügyletben közvetlenül érintett fél megkapta a visszaperlés lehetőségét, a *condictió*t. Innen indulva két jogkiterjesztés is megvalósult. Az első lépésben Pomponius kiterjesztette az örökösökre és a képviselőkre is a visszakövetelés lehetőségét. Majd a második lépésben Ulpianus az elmaradt ellenteljesítés reményében történt szolgáltatás és a felbontott ügyletek esetében is lehetővé tette a visszaperlést. Lényeges különbség a két jogkiterjesztés között, hogy az elsőben az alanyi kör bővült, a másodikban pedig újabb tényállási helyzetek kerültek be a *condictio* hatóköre alá. Azonban az közös bennük, hogy nem a *causa retinendi,* hanem a *causa dandi* áll a középpontban. Alátámasztja ezt, hogy a fragmentumban egy tartozatlan összeg, egy *indebitum* visszafizetése kérdéses, amely esetben természetszerűleg az átadás jogcíme áll a középpontban. Ráadásul olyan személyről olvashatunk a szövegben, aki magát tévesen arra kötelezettnek tartja. Azaz nem a gazdagodó, hanem a „szegényedő" fél nézőpontjából tálalták az esetet. Ezt az átadói perspektívát tovább erősíti az a korábban már részletesebben taglalt körülmény, miszerint ha a *transactio* felei között nem jött létre *stipulatio,* akkor az örökhagyó, illetve a képviselt személy *exceptió*val védett volt, erről azonban a szöveg említést sem tesz. Azaz itt sem a gazdagodás megtarthatósága volt fókuszban, hanem a kötelezettség megléte, illetve perelhetősége. Ráadásul a konkrét esetben az objektív tartozásmentesség (az úgynevezett *objektiver Nichtschuld, quod omnino non debetur*)[66] és a szubjektív tartozásmentesség (az úgynevezett *subjektiver Nichtschuld, ex latere dantis*)[67] sajátos módon ötvöződött. Hiszen olyan tartozást fizettek meg, amely a *causa* téves mivolta objektíve miatt nem is állt fenn, és amellyel a konkrét személy szubjektíve esetleg nem is tartozott, hiszen az, akire

63 Solazzi 1972: 1.

64 Saccoccio 2002: 510–512.

65 Megerősítőleg: Voci 1946: 100; Pringsheim 1932: 78; Schwarz 1952: 190, 227; Kupisch 1987: 9–21; Saccoccio 2002: 51–71.

66 Paul. 17 Plaut. D.12.6.65.9.

67 Pomp. 22 ad Sab. D.12.6.19.1.

tekintettel teljesített, kifogással védett is lehetett. Mindezek fényében úgy vélem, hogy nem a kánonjogi hatásra megerősödött gazdagodási szempont és a gazdagodó személye volt elsősorban az érdekes a klasszikus kori római jogban, hanem az, hogy a szegényedő mennyire szoros és milyen jellegű jogilag védett kapcsolatban volt a tőle elkerült vagyonelemmel.

A bizalmi teória (fides)

A fenti, szélesebb körben elterjedt elméleteken kívül létezik még egy-két marginális elmélet a szakirodalomban.[68] Pernice és Koschembahr-Łyskowski[69] a *fides*t tartotta esszenciális elemnek,[70] Leonhard a kvázi kontraktuális jelleget.[71] Hähnchen a reálszerződések körében kívánta elhelyezni a *condictió*kat.[72] Ugyan ezen megközelítések mind valamely nagyon lényeges elemre világítanak rá a *condictio* természetét illetően, mégsem kielégítők teljes mértékben. A kvázi kontraktuális és a reálszerződéses elméletet olyan dogmatikai kategorizálási kísérletnek tartom, amely jól megragad bizonyos normatív körülményeket a *condictió*khoz kapcsolódó tényállásokban, de amely a rómaiak gyakorlatias jogérzékével absztraktsága miatt kevésbé fér össze. A *fides*re vonatkozó elméletek állnak felfogásomhoz a legközelebb. Ugyanis a *condictió*k lényege meglátásom szerint az, hogy a szegényedést elszenvedő fél alappal bízhasson abban, hogy a tőle elkerült vagyonelemet visszaszerezheti.

Erre találunk példát egy Kr. u. 230-ból származó *rescriptum*ban, amelyben egy asszony törvényes örökösei kapnak jogsegélyt a végrendeleti örökössel szemben egy *transactio* alapján.[73] Elképzelhető, hogy azokat a *transactió*kat, ahol az egyébként lehetséges *stipulatio* valamiért elmaradt, de a *datio* megtörtént, a klasszikus korszak végén[74] a rómaiak hajlamosabbak voltak jogsegélyekkel körülbástyázni. Mindenesetre a szóban forgó *rescriptum* indokolása szerint a bizalmi alapelv, a *fides* megsértése miatt járt *utiliter* a kereset. Ez a momentum azért érdemes kiemelésre, mert a tárgyalt fragmentumban sem kifejezetten a más kárára való gazdagodás a fő probléma, hanem a valótlan *causa.* Ebből úgy tűnik, hogy a rómaiak nem annyira a jogcím nélkül átkerült vagyonelem visszakerülésére helyezték a hangsúlyt, sokkal inkább azt kívánták előmozdítani, hogy bizonyos, főleg a *datió*val járó megállapodások

68 Ezekről áttekintőleg lásd Boré 1904: 11 sk; Hähnchen 2003: 33.

69 Koschembahr-Łyskowski 1903: 24 skk.

70 Pernice 1873: 413.

71 Leonhard 1894: 430.

72 Hähnchen 2003: 32 sk.

73 Alex. C.2.4.6 pr.-1 (a 230).

74 Ezzel szemben bizánci eredetűnek tartja a szöveget: De Francisci 1913: 220–225. Vele szemben Giffard véleményét osztom, aki interpolációmentesnek véli a szöveget, lásd Giffard 1957: 345. A fragmentum újabb irodalmából lásd Artner 2002: 49 sk.

valóban teljesüljenek, és ha ez mégsem volt indokolt, az átadó visszaszerezhesse a dolgát. Ezért helyeztek hangsúlyt arra is, hogy azokban az esetekben, amikor a teljesítés valamilyen okból alaptalan volt, a teljesítő visszakapja a dolgát. Csak az ilyen rezsim tudta ösztökélni a megállapodások mind teljesebb betartását, hiszen a teljesítők bízhattak abban, hogy esetlegesen indok nélküli teljesítésük visszajár. Visszautalva az egyik korábbi forrásszövegre, ez a szabályozás bátorította az örököst és a képviselőt arra, hogy a nem közvetlenül személyéhez fűződő kötelezettséget teljesítse. Ebből a nézőpontból érthetők a *rescriptum*ban található indokolások is, hiszen egyrészt nem áll fenn átadási kötelezettség, ha nem is jött létre megállapodás, másrészről pedig a létrejött megállapodást a *fides* alapján teljesíteni kell.

Összegzés

Rövid és felületes vizsgálódásaink több meglepő eredménnyel jártak. Először is kitűnt a fentiekből, hogy a *condictió*k klasszikus kori természetének lényegét elsősorban nem görög eredetű filozófiai koncepciókban (például az *equitas,* azaz a méltányosság elvében, vagy a *bonum et aequum*ban) vagy általános, természetjogias jogelvekben kell keresnünk. A méltányosság elve sokkal inkább a sokszínű tényállásokat és az ebből fakadó különféle okokat általánosan lefedni képes, utólagosan megkonstruált magyarázó elv lehetett.

Másrészt nem a modern felfogás szerinti gazdagodás és szegényedés, illetve a kettő közti oksági kapcsolat volt elsősorban az érdekes a klasszikus kori római jogban, hanem az, hogy a szegényedő mennyire szoros és milyen jellegű jogilag védett kapcsolatban volt a tőle elkerült vagyonelemmel. Azaz a *condictio* megközelítése nem relációs, sokkal inkább statikus lehetett.

Úgy tűnik, a rómaiak nem annyira a jogcím nélkül átkerült vagyonelem visszakerülésére helyezték a hangsúlyt, sokkal inkább azt kívánták előmozdítani, hogy bizonyos, főleg a *datió*val járó megállapodások valóban teljesüljenek, és ha ez mégsem volt indokolt, az átadó visszaszerezhesse a dolgát. Ezért helyeztek hangsúlyt arra is, hogy azokban az esetekben, amikor a teljesítés valamilyen okból alaptalan volt, a teljesítő visszakapja a dolgát. Csak az ilyen rezsim tudta ösztökélni a megállapodások mind teljesebb betartását, hiszen a teljesítők bízhattak abban, hogy esetlegesen indok nélküli teljesítésük visszajár.

A *condictió*knak lehetett ősi, akár a *legis actio per condictionem*ig visszanyúló[75] központi eszméje. A fenti példákból úgy tűnik, hogy a római állam, pontosabban a jogtudósok nem az elvont erkölcsi jogtételek kikényszerítését tartották elsődleges feladatuknak a *condictió*k révén, hanem a dolgok feletti jogos hatalom védelmét és a tulajdon rendjét. A lényeges kérdés nem szűk értelemben vett jogi kérdés volt, sokkal inkább az, hogy egyes, egyértelmű

[75] A *condictio* és a *legis actio per condictionem* szoros kapcsolatát tételezi Karlowa is. Lásd Karlowa 1901: 762.

esetekben békés úton vissza lehessen szerezni egyes, máshoz került vagyonelemeket. Nem az számított, volt-e jogcíme a gazdagodónak a gazdagodás megtartására, hanem az, hogy az általános „társadalmi" megítélés szerint viszonylag egyértelmű volt-e az, hogy az elkerült vagyonelem visszajár. Azaz a tankönyvi irodalomban sokat emlegetett tartalmi elemek – a jogalap hiánya és az átadás is – másodlagosnak tűnnek, és előtérbe került az a kérdés, hogy a természetes észszerűség alapján fennáll-e a tartozás.

Végezetül beláthatjuk, hogy a közkeletű vélekedéssel szemben a rómaiakat nem kötötte gúzsba állítólagos „keresetjogias" gondolkodásuk. Sokkal inkább a konkrét eset egyedi sajátosságainak és az igazságérzetüknek megfelelő megoldást keresték, rugalmasan felhasználva meglehetősen merev perjogi lehetőségeiket.

Irodalom- és forrásjegyzék

Artner, Michael (2002): *Agere praescriptis verbis. Atypische Geschäftsinhalte und klassisches Formularverfahren.* Berlin: Duncker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-50585-2

Baron, Julius (1881): *Abhandlungen aus dem römischen Civilprozess. Die Condictionen.* Berlin: Leonhard Simion.

Bekker, Ernst I. (1883): Zur Lehre der Condictionen und adjecticischen Klagen. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung,* 4(1), 92–108. Online: https://doi.org/10.7767/zrgra.1883.4.1.92

Boré, Fritz (1904): *Die Voraussetzungen der condictio causa data causa non secuta des gemeinen Rechts und diejenigen der ihr entsprechenden Klage des bürgerlichen Rechts: der Bereicherungsklage wegen Nichteintritt des Erfolges*. Berlin: W. Pilz.

Camodeca, Giuseppe (1999): *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii I–II.* Roma: Quasar.

Coing, Helmut (1952): Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des römischen Rechts. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung,* 69(1), 24–59. Online: https://doi.org/10.7767/zrgra.1952.69.1.24

Coing, Helmut (1963): Zur Lehre von der ungerechtfertigten Bereicherung bei Accursius. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung,* 80(1), 396–399. Online: https://doi.org/10.7767/zrgra.1963.80.1.396

Dawson, John P. (1951): *Unjust Enrichment. A Comparative Analysis.* Boston: Little, Brown & Co.

De Francisci, Pietro (1913): *Synallagma. Storia e dottrina dei cosiddetti contratti innominati I.* Pavia: Mattei.

Donatuti, Guido (1951): Le „causae" delle „condictiones". In Reggi, Roberto (szerk.): *Studi Parmensi I.* Milano: Giuffrè, 33–169.

Ehrhardt, Arnold (1930): *Justa causa traditionis. Eine Untersuchung über den Erwerb des Eigentums nach römischem Recht.* Berlin–Leipzig: de Gruyter. Online: https://doi.org/10.1515/9783111561622

Fargnoli, Iole (2023): Condictio als Rückforderungsklage. In Babusiaux, Ulrike et al. (szerk.): *Handbuch des Römischen Privatrechts II.* Tübingen: Mohr Siebeck, 2008–2016.

Feenstra, Robert (1972): Die ungerechtfertigte Bereicherung in dogmengeschichtlicher Sicht. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 29(1), 289–305. Online: https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000993

Frezza, Paolo (1949): Jus gentium. *Révue international des droits de l'antiquité,* 1(2), 259–308.

Giffard, André-Edmond (1957): L'actio civilis incerti et le synallagma (D, 2, 14, 7). *Revue historique de droit français et étranger,* 34, 337–346.

Giglio, Francesco (2000): *Condictio proprietaria und europäisches Bereicherungsrecht. Eine Untersuchung auf rechtshistorischer und rechtsvergleichender Basis mit besonderer Berücksichtigung des deutschen und italienischen Rechts.* Berlin: Duncker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-49762-1

Gröschler, Peter (1997): *Die „tabellae"-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfunden.* Berlin: Duncker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-48921-3

Hähnchen, Suzanne (2003): *Die causa condictionis. Ein Beitrag zum klassischen römischen Kondiktionenrecht.* Berlin: Dunker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-50923-2

Heine, Sonja (2005): *Condictio sine datione. Zur Haftung aus ungerechtfertigter Bereicherung im klassischen römischen Recht und zur Entstehung des Bereicherungsrechts im BGB.* Berlin: Duncker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-51974-3

Jansen, Nils (2003): Die Korrektur grundloser Vermögensverschiebungen als Restitution? *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 120(1), 106–162. Online: https://doi.org/10.7767/zrgra.2003.120.1.106

Karlowa, Otto (1901): *Römische Rechtsgeschichte II.* Leipzig: Veit & Comp.

Kaser, Max (1961): Zur „iusta causa traditionis". *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano „Vittorio Scialoja"*, 64(3), 61–97.

Kaser, Max (1993): *Ius gentium*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.

Kipp, Theodor (1900): Condictio. In Wissowa, Georg (szerk.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft VII.* Stuttgart: J. B. Metzler, 847–858.

Koschembahr-Łyskowski, Ignacy von (1903): *Die Condictio als Bereicherungsklage im klassischen römischen Recht I.* Weimar: Böhlau.

Kupisch, Berthold (1987): *Ungerechtfertigte Bereicherung. Geschichtliche Entwicklungen.* Heidelberg: Decker & Müller.

Lenel, Otto (1927): Das *Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung.* Leipzig: Bernhard Tauchnitz.

Leonhard, Rudolf (1894): *Institutionen des römischen Rechts. Ein Lehrbuch.* Leipzig: Veit & Comp. Online: https://doi.org/10.1515/9783112366363

Liebs, Detlef (1986): The History of the Roman Condictio up to Justinian. In MacCormick, Neil – Birks, Peter (szerk.): *The Legal Mind. Essays for Tony Honoré.* Oxford: Clarendon.

Mayer-Maly, Theo (1999): *Römisches Privatrecht.* Wien – New York: Springer.

Nelson, Hein L. W. – Manthe, Ulrich (1999): *Gai Institutiones III 88–181. Die Kontraktsobligationen. Text und Kommentar.* Berlin: Duncker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-49883-3

Pernice, Alfred (1873): *Marcus Antistius Labeo. Das römische Privatrecht im ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit I.* Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.

Pika, Wolfram (1988): *Ex causa furtiva condicere im klassischen römischen Recht.* Berlin: Duncker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-46323-7

Pringsheim, Fritz (1932): Bonum et aequum. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 52(1), 78–155. Online: https://doi.org/10.7767/zrgra.1932.52.1.78

Rabel, Ernst (1915): Grundzüge des römischen Privatrechts. In Holtzendorff, Franz von – Kohler, Josef (szerk.): *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung I.* München–Leipzig–Berlin: Duncker & Humblot – Guttentag.

Saccoccio, Antonio (2002): *Si certum petetur. Dalla condictio dei veteres alle condictiones giustinanee.* Milano: Giuffrè.

Sanfilippo, Cesare (1943): *Condictio indebiti. Il fondamento dell'obbligazione da indebito.* Milano: Giuffré.

Santoro, Raimondo (1971): Studi sulla condictio. *Annali del Seminario Giuridico della Università di Palermo*, 32, 181–512. Online: https://sites.unipa.it//dipstdir/portale/ARTICOLI%20SANTORO/Santoro%20Studi%20sulla%20condictio%20AUPA%2032%201971%20180-512.pdf

Savigny, Friedrich C. von (1841): *System des heutigen römischen Rechts V.* Berlin: Veit & Comp. Online: https://doi.org/10.1515/9783111573014

Schiemann, Gottfried (1997): Condictio. In Cancik, Hubert – Schneider, Helmuth (szerk.): *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Altertum III.* Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 120–122.

Schwarz, Fritz (1952): *Die Grundlage der condictio im klassischen römischen Recht.* Münster–Köln: Böhlau.

Sheldon, Amos (1883): *The History and Principles of the Civil Law of Rome. An Aid to the Study of Scientific and Comparative Jurisprudence.* London: Kegan Paul, Trench & Co.

Simonius, August (1953): Zur Frage einer einheitlichen „causa condictionis". In Gerwig, Max et al.: *Festschrift Hans Lewald: bei Vollendung des vierzigsten Amtsjahres als ordentlicher Professor im Okt. 1953 überreicht von seinen Freunden und Kollegen mit Unterstützung der Basler Juristischen Fakultät.* Basel: Helbing & Lichtenhahn, 161–174.

Sobczyk, Marek (2009): The Problem of *Causa Condictionis* in the Settlements of Roman Jurists and in Modern Polish Unjustified Enrichment Law. *Studia Prawnoustrojowe, 9*, 29–42. Online: https://wpia.uwm.edu.pl/czasopisma/sites/default/files/uploads/Studia_Prawno_Ustrojowe/2009/9/29-42.pdf

Solazzi, Siro (1972): *Scritti di diritto romano V: 1947–1956*. Napoli: Jovene.

Trampedach, Friedrich (1896): Die condictio incerti. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung, 17*(1), 97–154. Online: https://doi.org/10.7767/zrgra.1896.17.1.97

Varvaro, Mario (2002): „Praescriptio" e „sponsio" nella „Tabula Pompeiana Sulpiciorum" 31. *Annali del seminario giuridico dell'università degli studi di Palermo, 47*, 369–404.

Varvaro, Mario (2008): *Ricerche sulla „praescriptio"*. Torino: G. Giappichelli.

Varvaro, Mario (2014): Condictio e causa actionis. *Annali del seminario giuridico dell'università degli studi di Palermo, 57*, 265–318.

Vasady Lóránt (2021): A jogalap nélküli gazdagodás. In Csehi Zoltán (szerk.): *2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről kommentárja*. Budapest: Magyar Közlöny, 2288–2297.

Visky, Károly (1981): Les règles du droit romain relatives aux transactions judiciaires et extrajudiciaires à la fin de l'époque classique. *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul,* 28(44), 123–151.

Voci, Pasquale (1946): *La dottrina romana del contratto.* Milano: Giuffrè.

Voigt, Moritz (1862): *Ueber die condictiones ob causam und ueber causa und titulus im Allgemeinen.* Leipzig: Voigt & Günther.

Wacke, Andreas (1963): *Actio rerum amotarum.* Köln–Graz: Böhlau.

Watson, Alan (1971): *Roman Private Law around 200 BC.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Witte, Hermann (1859): *Die Bereicherungsklagen des Gemeines Rechts.* Halle: Pfeffer.

Wolf, Joseph G. (1970): *Causa stipulationis.* Köln–Wien: Böhlau.

Wolf, Joseph G. (1979): Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund. Die Kondiktionen des C. Sulpicius Cinnamus. *Studia et Documenta Historiae et Iuris,* 45, 142–177.

Wolf, Joseph G. szerk. (2010): *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji. Tabulae Pompeianae Novae. Lateinisch und deutsch.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Wollschläger, Christian (1985): Das stoische Bereicherungsverbot in der römischen Rechtswissenschaft. In Behrends, Okko – Diesselhorst, Malte – Voss, Wulf E. (szerk.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposion aus Anlass des 75. Geburtstages von Franz Wieacker.* Ebelsbach: Rolf Gremer, 41–88.

Wunner, Erik (1970): Der Begriff causa und der Tatbestand der condictio indebiti. *Romanitas,* 9, 459–483.

Zimmermann, Reinhard (1996): *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition.* Oxford: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198764267.001.0001

Egedy Gergely

Metternich és az Európai Unió – Vajon érdemes-e felidéznünk Metternichet a 21. század első negyedében?

E sorok szerzőjének válasza határozottan igenlő. A nagy történelmi személyiségek vizsgálatából mindig lehet valamit tanulni, de az ukrajnai háború egy sajátos vonatkozásban is aktualitást ad Metternich felidézésének. Az ő életművének az átgondolása ugyanis segítséget nyújthat annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy a napóleoni háborúk egész Európát magával sodró, negyedszázadon át tartó sorozata miként volt rendezhető úgy, hogy azt hosszú békekorszak kövesse. Régi és alapvető dilemmája a politikai gondolkodásnak, hogyan lehet háborúból békét, káoszból rendet teremteni.

Ma már széles elemzői körben elfogadott vélemény, miszerint az ukrajnai konfliktus visszafordíthatatlanul felborította a hidegháború végével kialakult világrendet, de joggal fogalmazott úgy Kenneth Waltz, a nemzetközi kapcsolatok elméletének jeles kutatója, a realista iskola kiemelkedő képviselője, hogy amiként a természet irtózik az űrtől, úgy a világpolitika sem tűri meg hosszabb távon az egyensúly hiányát. Ez azonban nem az égiek ajándéka, hanem tudatos törekvést igényel a döntéshozók részéről. A 100. életévében 2023-ban elhunyt Henry Kissinger, a külpolitikai gondolkodás egyik legnevesebb amerikai szakértője *A helyreállított világ* című munkájában elsősorban azért tartotta oly sokra Klemens von Metternichet, mert ő a Habsburg Birodalom külügyminiszteréként (1809-től) és kancellárjaként (1821–1848) a napóleoni háborúk után az egyensúly megteremtésével évtizedekre biztosítani tudta a világpolitika akkori centrumának, Európának a békéjét.[1]

Az erőegyensúly művészete

Metternich olvasatában Napóleon veresége azt bizonyította, hogy pusztán nyers erőszakkal nem lehetséges a nemzetközi kapcsolatokat uralni, a stabilitást és a biztonságot csak

[1] Kissinger 1957.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_14 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5774-7568

az erőegyensúly kialakításával lehet elérni. (Mainzban tanítómestere volt Niklas Vogt, aki jelentős munkát publikált az erőegyensúly elméletéről 1802-ben *Das System der Gleichgewichts und der Gerechtigkeit* címmel.) E megfontolás jegyében a kancellár az egyensúly fenntartásába a jelentősen megerősödött cári Oroszország ellensúlyozására Nagy-Britanniát is bevonta, amely egyébként politikai elveiben a „Szent Szövetségtől" igencsak távol állt. Remekül együtt tudott működni a sajátjához hasonló felfogású lord Castlereagh brit külügyminiszterrel, London és Bécs kapcsolata csak azután romlott meg valamelyest, hogy 1830-ban a liberális lord Palmerstont nevezték ki a Foreign Office élére.[2] Metternich stratégiájának szerves része volt az a törekvés is, hogy az Európa rendjét felborító vesztes Franciaországot ne sújtsák olyan szankciókkal, amelyek újabb háború kirobbantására sarkallnák. „Sosem gondoltam, hogy a szövetséges hatalmaknak bármilyen más céljuk lett volna, mint a béke fenntartása" – nyilatkozta 1830-ban.[3] „A háború gonosz dolog. Mindent beszennyez, még a gondolkodásunkat is" – fejtette ki a kancellár annak indoklására, hogy miért törekszik tartós békére. Kiváló modern életrajzírójától, Wolfram Siemanntól azt is tudjuk, hogy a háború fizikai borzalmai, amelyeknek német és francia földön tanúja volt, kifejezetten háborúellenes politikussá tették. 1914-ben igazolódott be az a véleménye, hogy a háború csak „óriási hibák következménye lehet [...]. A háború az emberi társadalom vége."[4] Tény, hogy a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson (1814–1815) Ausztria külügyminiszteréként meg tudta akadályozni, hogy az új nemzetközi rendet kizárólag a győztes hatalmak bosszúvágya alakítsa ki – éles ellentétben az első világháborút lezáró 1919-es konferenciával.[5] Az 1815-ös rendezés pontosan tükrözte Metternich államférfiúi képességeit, s – kimondva-kimondatlanul – rávilágít az 1919-ben Versailles-ban összegyűlt „négy nagy" szellemi törpeségére. Olyan jól sikerült neki az erőegyensúly megvalósítása, hogy a lehető legkevésbé kellett az erő alkalmazására támaszkodnia.[6] Ezt háborús fenyegetés és fegyverkezési verseny kezdeményezése nélkül érte el, lényegében az érintettek önkéntes hozzájárulásával. Metternich későbbi munkatársa és bizalmasa, Friedrich von Gentz *Über den ewigen Frieden (Az örök békéről)* című munkájában (1800) az intézményesített béke csalóka ideáljával az erőegyensúly fenntartásának az elvét állította szembe, amelyet arra is alkalmasnak tartott, hogy védelmet nyújtson a nemzetközi jog megsértéseivel szemben. Gentz és Metternich erőfeszítései az európai államrendszer átalakítására az „örök", de legalábbis tartós béke biztosításának céljával kétségtelenül a 18. századi felvilágosodás racionalizmusának, különösen Kantnak a hatását tükrözték.[7]

2 Chamberlain 1988: 51–52.
3 Seward 2021: 168.
4 Siemann 2010: 48, 93.
5 A két konferencia összevetéséhez lásd Halász 2023.
6 Kissinger 1996: 70.
7 Sofka 1998: 121–131.

Diplomácia a forradalmak ellenében

Az 1815-ös békerendszer stabilizálása érdekében Metternich új eszközt vezetett be a diplomáciába: az állam- és kormányfők rendszeres konferenciáit. A kancellárnak rendkívüli pszichológiai érzéke volt ahhoz, hogy a tárgyalásokon ellenfelei fölé emelkedjen, és sosem hagyta, hogy szubjektív érzései vezessék döntéseiben. A „Szent Szövetségbe" tömörült hatalmak (Ausztria, Oroszország, Poroszország) és Anglia három jelentős konferenciát tartott – együttműködésüket bátran nevezhetjük az első összeurópai biztonsági rendszernek. 1820 telén Troppauban (a mai Opavában) és 1821 tavaszán Laibachban (a mai Ljubljanában) a nápolyi felkelés kapcsán, majd 1822-ben Veronában, ahol a franciák spanyolországi beavatkozásáról volt szó.[8] Troppauban mondták ki elvi jelleggel a belső rend megőrzését szolgáló intervenciók jogosságát. A nagyhatalmak gördülékeny együttműködését a görög szabadságharc ügye törte meg. Mint ismeretes, Szentpétervár – Franciaországgal és Angliával együtt – a görögök pártjára állt, míg Metternich – a *status quo* védelmének jegyében – a törökökére. Úgy vélte, hogy a Habsburg Birodalom és az európai erőegyensúly érdekei egyaránt megkövetelik az oszmán birodalom fennmaradását, s attól tartott, hogy a görögök példája ragadós lehet. Siemann emlékeztet arra, hogy Metternich már Napóleonnal folytatott beszélgetései során azt az álláspontot képviselte, hogy a török hatalom megőrzése európai szükségszerűség.[9] Hogy helyes volt-e az álláspontja, arról persze lehet vitatkozni, tény viszont, hogy ez utóbbi szempontot ő mindig következetesen figyelembe vette. Ezzel összefüggésben idézhető fel, hogy 1830 májusában, Párizs és Szentpétervár közeledése kapcsán kifejtette a Bécsbe akkreditált francia nagykövetnek, hogy veszélyesek a bilaterális egyezmények. A békét érintő alapvető kérdésekben konszenzusra van szükség a nagyhatalmak között – hangsúlyozta.[10] Az 1830 júliusában kitört párizsi forradalom nagy kihívás elé állította Európát. Metternich józanságát jelzi, hogy miután Lajos Fülöp arról biztosította őt, hogy saját személye a legerősebb garancia a legnagyobb rossz, a köztársaság ellen, a kancellár végül az intervenció ellen foglalt állást. (Noha a „polgárkirályt" továbbra is illegitimnek tekintette.) Illúziókat azonban nem táplált, tudta, hogy a történelem vesztes oldalán áll. Diplomáciai és titkosszolgálati forrásokból 1847 végén már azzal is tisztában volt, hogy forradalom közeleg. 1848 márciusában a lemondást választotta, azt üzenve a forradalmároknak, hogy ő 39 éven át csak szikla volt, amelyről a hullámok visszacsapódhattak, ám „az akadály kiküszöbölése nem változtatta meg a helyzetet", azaz nem küszöbölte ki a káosz bekövetkezését.[11]

8 Seward 2021: 160–161.

9 Siemann 2010: 80.

10 Seward 2021: 201.

11 Kissinger 1957: 196.

A legitimitás elve

Kissinger szavaival a kancellár arra törekedett, hogy „a forradalmat ne ellenforradalommal, hanem a legitimitáshoz való ragaszkodással győzze le".[12] A legitimitás volt a *credó*ja – írja a róla szóló, 1939-ben publikált könyvében Németh Andor is.[13] Valóban elmondható, hogy Metternich számára a rend fogalma, amelyet az egyensúly megvalósulásával azonosított, szorosan összefüggött a legitimitás kérdésével. Ismeretes, hogy a „Szent Szövetség" elvi alapjaként a francia forradalom örökségének teljes elutasítása és a dinasztiák tekintélyének erősítése szolgált – a helyesnek, legitimnek ítélt világrend helyreállítása. A liberalizmus legitimitásfelfogását, miszerint a szuverenitás a népé, amely akár el is kergetheti az uralkodót, Metternich megvetéssel utasította el, amiért Európaszerte gyűlöltté vált a radikális változásokat követelők szemében. A kancellár felismerte, hogy a társadalmi tendenciák és a nemzetközi politika irányai között szoros kapcsolat áll fenn. Az államközi együttműködés az ő olvasatában így kifejezetten morális célokkal is összekapcsolódott, tulajdonképpen ez a meggyőződés legitimálta a „Szent Szövetséget". A francia forradalomban, amint azt a visszaemlékezéseiben is hangsúlyozza, elsősorban nem is politikai, hanem társadalmi tartalmat látott, s ezért még veszélyesebbként értékelte – valóságos civilizációs csapásként.[14] A bécsi kongresszust követő korszaknak a neves svájci jogfilozófus, Karl Ludwig von Haller adta meg a nevét a „restauráció" kifejezéssel, amely nagyszabású munkájának címében szerepelt (*Restauration der Staatswissenschaft,* 1816–1834), Metternich azonban valójában nem egyszerűen a korábbi állapot helyreállítására, azaz restaurációra, hanem – az általa kedvelt fordulattal – „rekonstrukcióra" törekedett. A legitimitás történelmi elveit boncoló, *Hatalom* című, immár klasszikusnak nevezhető könyvében a jeles olasz történész, Guglielmo Ferrero azt írja, 1814-től 1914-ig „a monarchikus hatalom vitathatatlan legitimitása a világ egy részének olyan biztonságot biztosított, amelyre korábban még nem volt példa".[15] Ellenfelei sem tagadhatják, hogy ebben kulcsszerepet játszott Metternich. Nem zárkózott el ugyanakkor a reformoktól sem, mert Edmund Burke tisztelőjeként maga is vallotta, hogy a változások elfogadása nélkül az állam lemond saját fenntartásának eszközéről. Így szervezte újjá a 35 államból és négy szabad városból álló német világot a Német Szövetség *(Deutscher Bund)* kialakításával, és hasonló laza szerkezetű alakulattal kísérletezett Észak-Itáliában is, a *Lega Italica* létrehozásával, amely a Habsburg-dinasztia befolyása alatt álló uralkodókat

[12] Kissinger 1957: 191.
[13] Németh 1999: 137.
[14] Siemann 2010: 81.
[15] Ferrero 2001: 171.

tömörítette volna.[16] Ez az elképzelése azonban a helyi ellenállás és Ferenc császár merevsége miatt meghiúsult.

A liberalizmus és a nacionalizmus ellen

Metternich Európa rendjét és békéjét két, egymással szorosan összefüggő tényezőtől féltette, a liberalizmustól és a nacionalizmustól. Az előbbit a forradalommal, az utóbbit az instabilitással és a nemzetközi anarchiával kapcsolta össze. (Emlékezetes, hogy a nemzeti eszme jószerével egész Európában csak a 19. század második felében vált a konzervativizmus szövetségesévé.) A kancellár Ausztriát erős hatalommá tette, Poroszország kivételével döntő befolyást szerzett a német államokban is, de amint azt saját maga megjegyezte, erre azért is törekedett, mert Bécs elvei egyúttal a sajátjai is voltak. „Erkölcsi értelemben Ausztriát tekintem a hazámnak – jelentette ki a Koblenzben született politikus –, mert létének alapja teljes összhangban áll meggyőződésemmel és érzéseimmel."[17] Tudatában volt annak, hogy a liberális eszmék és a nemzeti elv uralomra jutása életveszélyt jelent az általa képviselt és szolgált Habsburg Birodalom fennállására nézve is, ezért határozottan szembefordult azokkal. Nem értett egyet II. Józsefnek a birodalmat alkotó nemzetek beolvasztására irányuló centralizációs politikájával, de éppígy nem támogatta a nemzeti önrendelkezés eszméjét középpontba állító mozgalmakat sem. Nem kívánta akadályozni a nemzetek öntudatra ébredését és kulturális fejlődését, elfogadta, hogy minden népnek megvan a joga saját tradícióihoz, viszont az állam egységét szem előtt tartva ellenezte a saját állam alapítására vonatkozó terveiket és vágyaikat.[18] Az 1848–1849-es forradalmi hullám után, angliai és belgiumi emigrációjából hazatérve, ezért figyelmeztette a fiatal Ferenc Józsefet is 1852-ben arra, hogy következetesen ügyeljen az „egység" és a „különbözőség" szempontjainak helyes arányára a birodalom szerkezetének kialakításában.[19] Nagyon világosan fogalmazta meg álláspontját Joseph von Hübner bárónak 1850-ben: „A centralizáció despotizmus nélkül csak fantazmagória" – a despotizmust pedig következetesen elutasította.[20] A szélsőséges megoldásoktól mindig mélyen idegenkedett; „irtózott mindentől, ami szertelen".[21]

16 Seward 2021: 111; Siemann 2010: 53–54.
17 Siemann 2012: 9.
18 Seward 2021: 110.
19 Metternich levelét idézi Andics 1975: 328.
20 Idézi Seward 2021: 110.
21 Németh 1999: 119.

Az Európai Unió megalapozója?

A történeti szakirodalomban gyakran „európai koncertként" emlegetett, Metternich által létrehozott rend 1848-ig a kisebb változások ellenére is teljes mértékben biztosította a kontinens békéjét. Ez a béke a konzervativizmus elvein nyugodott. Az osztrák kancellár meg volt győződve arról, hogy nemcsak Ausztriát, hanem az egész kontinenst védelmezi a forradalom és a káosz rémétől. Ő volt Európa legjobban informált politikusa, és túlzás nélkül állítható, hogy semmi sem történhetett az ő valamilyen szintű részvétele nélkül. Egyetérthetünk tehát Kissingerrel abban, amit a „Metternich-vitáról" összeállított kötetben közölt tanulmányában állít, nevezetesen, hogy a kancellár gyakorlatilag „Európa miniszterelnökeként" járhatott el, egy olyan rendszerben, amely „közelítette" az összeurópai kormányzatot *(approximation to a European government)*.[22] Seward idézi Metternichnek azt a levelét, amelyet 1824-ben írt az angol Wellington herceghez: ebben kifejtette, hogy ő valójában egész Európát hazájának tekinti.[23] Siemann azt is felidézi, hogy Metternich már élete első, még 20 évesen írt röpiratában is Európa eszméjét emelte ki. Ehhez haláláig ragaszkodott is.[24] Hitt abban, amit Gentz Európa „nagy politikai családjának" nevezett. Az állami érdekek szolgálatán túlmenően képes volt döntéseiben az összeurópai szempontokat is figyelembe venni, összeurópai léptékben gondolkodni. Ha „Európa miniszterelnökeként" járt el, vajon tekinthetjük-e őt a mai Európai Unió szellemi megalapozójának? Ezt többen is felvetették, és a kérdés kétségtelenül logikus. E sorok szerzője mégis azokkal ért egyet, akik erre nemmel válaszolnak. Metternich ugyanis sem szóban, sem írásban nem utalt soha Európa politikai egyesítésére, mert nem is gondolkodott ebben. Ha szándékait közelebbről megvizsgáljuk, jól látszik, hogy ő olyasfajta rendet kívánt a kontinensen, amelyet az alkotó egységek egyensúlya tart fenn, nem pedig egyetlen hatalom uralma. Más szavakkal fogalmazva olyan rendet, amely az erőegyensúlyra épül. A nemzetközi kapcsolatok elméletének kifejezésével élve „diffúz", nem pedig „hierarchikus" rendszerben gondolkodott. Az egyikben a hatalom és a befolyás viszonylag széles körben oszlik meg, így a rendszer alkotói között nem áll fenn markáns státuszhierarchia, míg a másikban a hatalom egyetlen egységnél összpontosul.[25] Napóleon uralmát is elsősorban az univerzalista igényű birodalomépítés miatt ellenezte. Aligha véletlen, hogy a bécsi kongresszuson olyan Német Szövetség *(Deutscher Bund)* létrehozását pártolta, amely formális és erőtlen képződményként működött, mentesen egy valódi birodalom expanzív jellegétől, territoriális ambícióitól. Tulajdonképpen

22 Kissinger 1971: 55–61, különösen: 56.
23 Seward 2021: 167.
24 Siemann 2010: 24.
25 Egedy 2017: 64–65.

az 1815 után általa kiépített egész békerendszer is a birodalmi hegemónia kialakulását kívánta megakadályozni. Ez persze a legkevésbé sem áll ellentétben azon állítással, hogy Metternich őszinte híve volt az európai államok szoros együttműködésének, a közös morális célok szolgálatának igényével. A neves amerikai konzervatív gondolkodó, Peter Viereck úgy látta, hogy az európai dimenzió, a kontinens politikai stabilitásának kérdése kulcsfontosságú volt abban a drámai küzdelemben is, amelyet Karl vom Stein porosz államférfi és a Bécset képviselő Metternich a német egység ügyében folytatott. Szerinte ez a harc nem pusztán nagyhatalmi rivalizálásról szólt: a két vezető eltérő jellegű célokért küzdött. Míg Vom Stein a német nemzet egységéért harcolt, és Franciaország legyőzésére törekedett, Metternich az európai erőegyensúlyt tartotta szem előtt, amikor a német államokat konföderációban szerette volna látni, nem pedig Poroszország által egyesítve.[26] Ez a gondolatmenet vezette Vierecket annak a megállapítására, hogy Metternich volt az utolsó nagy formátumú államférfi, aki a nyugati világ egysége mellett állt ki, szembefordulva a modern nacionalizmus „tömegembereivel".[27]

Elmondható tehát, hogy ha Metternichet nem is tekinthetjük az Európai Unió megálmodójának, a fentebb említett okok miatt, az kétségtelen, hogy olyan szintű és formájú intézményesített európai együttműködést szorgalmazott, amelyre a 18. században nem volt példa. Az európai államokat olyan szabályozott rendszerbe kívánta bevonni, amelyben ugyan mindegyik megőrzi szuverenitását, de önként elfogadja a kollektív biztonság igényéből fakadó cselekvési korlátokat. E célt szolgálta az általa kezdeményezett konferenciarendszer. Egy laza konföderáció körvonalai? Egy mára elfelejtett brit szerző, Walter Alison Phillips 1914-ben olyan kötetet publikált, amelyben arra utalt, hogy Metternich lényegében az „európai konföderáció" létrehozására törekedett.[28] Mai államtani terminológiával pontos meghatározást nyilvánvalóan nem adhatunk elképzeléseinek, de az bizonyos, hogy bármilyen formát öltsön is az európai országok összefogása, Metternich mindenképp releváns napjainkban.

[26] Viereck 2004: 92.

[27] Egedy 2012: 133. Vö. még Egedy 2024.

[28] Sofka 1998: 136, 42. jegyzet. Az idézett munka: Phillips 1914. A föderáció-konföderáció fogalmához lásd Halász 2014: 44–45.

Irodalom- és forrásjegyzék

Andics Erzsébet (1975): *Metternich és Magyarország.* Budapest: Akadémiai.

Chamberlain, Muriel E. (1988): *Pax Britannica? British Foreign Policy 1789–1914.* New York – London: Longman.

Egedy, Gergely (2012): Peter Viereck's View of Metternich's Conservative Internationalism. *West Bohemian Historical Review,* 3(1), 133–147.

Egedy Gergely (2017): *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe.* Budapest: HVG-Orac.

Egedy, Gergely (2024): „Kraft im Recht": the Conservatism of Metternich. *Hungarian Review,* 15(2), 49–59.

Ferrero, Guglielmo (2001): *Hatalom.* Ford. Járai Judit. Budapest: Kairosz.

Halász Iván (2014): Az egységes és összetett államok. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): *Összehasonlító alkotmányjog.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar, 39–55.

Halász Iván (2023): Béketárgyalások Vesztfáliától Párizsig. *Országút,* 2023. január 14. Online: https://orszagut.com/tudomany/beketargyalasok-vesztfaliatol-parizsig-734

Kissinger, Henry (1957): *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–1822.* Boston: Houghton Mifflin.

Kissinger, Henry (1971): Responsible Statesman of International Order. In Kraehe, Enno E. (szerk.): *The Metternich Controversy.* New York – London: Holt, Rinehart and Winston.

Kissinger, Henry (1996): *Diplomácia.* Ford. Rózsa György, Baik Éva, Kálmán András, Magyarics Tamás, Szabó Klára. Budapest: Panem–Grafo.

Németh Andor (1999): *Metternich vagy A diplomácia magasiskolája.* Budapest: PolgART.

Phillips, Walter Alison (1914): *The Confederation of Europe: a Study of the European Alliance, 1813–1823, as an Experiment in the International Organization of Peace.* London – New York: Longmans, Green, and Co.

Seward, Desmond (2021): *Metternich. The First European.* London: Lume Books.

Siemann, Wolfram (2010): *Metternich. Staatsmann zwischen Restauration und Moderne.* München: C.H. Beck. Online: https://doi.org/10.17104/9783406627378

Siemann, Wolfram (2012): *Metternich's Britain.* London: The German Historical Institute.

Sofka, James R. (1998): Metternich's Theory of European Order: A Political Agenda for „Perpetual Peace". *The Review of Politics,* 60(1), 115–149. Online: https://doi.org/10.1017/S0034670500043953

Frey Dóra

Jogfosztás és közigazgatás – A közigazgatási szervezetrendszer átalakítása a magyarországi németek kitelepítése kapcsán

Bevezetés

Magyarország második világháborút követő történetének egyik tragikus fejezete a magyarországi németek jogfosztása, majd kitelepítése.[1] Eseménytörténeti szempontból a kérdés mind országos, mind regionális és helyi szinten jól feldolgozott, a jogtörténeti szempontú vizsgálat csak az elmúlt években kezdődött meg. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a történtek közigazgatási hátterét, az ennek kapcsán létrehozott közigazgatási szerveket és a helyi és területi közigazgatás ezzel összefüggő változásait bemutassam.

Általánosságban elmondható, hogy a második világháborút követő kényszermigrációs folyamatok lebonyolítására specializált szervezeteket állítottak fel, azt nem hagyták a vármegyei, járási és községi közigazgatás feladat- és hatáskörében. Ennek egyik oka az volt, hogy a koalíciós kormány pártjai ugyan felosztották egymás között a vezető közigazgatási tisztségeket, de a teljes közigazgatási személyzet leváltása egyik napról a másikra nem volt lehetséges, így a hagyományos közigazgatási szervezettel szemben érezhető volt a bizalmatlanság. A másik ok az volt a német kitelepítés kapcsán, hogy a helyi közigazgatást „németbarátnak" tartották – hiába voltak a főispánok, alispánok, főszolgabírók a koalíciós pártok kinevezettjei, ez a vád számos esetben elhangzott a földreform[2] és a bukovinai székelyek Tolna és Baranya megyei letelepítése kapcsán is.[3]

Ez a tendencia már – a magyarországi németek jelentős részét hátrányosan érintő – földreform során is megfigyelhető volt, a Földigénylő Bizottságok, Földbirtokrendező

1 Seewann 2012: 342.
2 Marchut 2013: 147.
3 Kőhegyi–Tóth 1994: 179.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_15 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7075-3185

Tanácsok és a mellettük működő Földhivatalok rendszere független volt a közigazgatás általános szervezetrendszerétől.

Írásomban nem térek ki a bukovinai székelyek letelepítésének elősegítésére Bodor György által Bonyhádon, minden törvényi felhatalmazás nélkül „megalapított", törvénytelen döntések tömegét hozó Telepítési Hivatalra, annak története külön tanulmányt érdemelne.

A Népgondozó Hivatal

1945. május 4-én alkotta meg a kormány az 1.710/1945. M.E. rendeletet, amely május 10-ei hatállyal létrehozta a hangzatos nevű Népgondozó Hivatalt. Az új közigazgatási szerv feladat- és hatáskörébe tartozott a hazatérő deportált zsidók ellátásának megszervezése, a magyar menekültek és áttelepítettek elhelyezése, és a rendelet 2. § 5. pontja szerint a „fasiszta németek" kitelepítésének végrehajtása (ez igazolni látszik, hogy jóval a potsdami konferencia döntése előtt megvolt a magyarországi németek elűzésére a politikai szándék). A hivatal felett a belügyminiszter gyakorolt felügyeletet, egyetértésben a népjóléti miniszterrel, telepítési ügyekben a földművelésügyi miniszternek is egyetértési joga volt.

A hivatal székhelye Budapest volt, alárendelt szerveiről a jogszabály nem szólt részletesen, szükség esetén azonban kirendeltséget állíthatott fel bárhol, ahol feladatai végrehajtása érdekében ez szükségesnek mutatkozott. A 8. § felhatalmazta a hivatalt általánosan kötelező rendeletek kibocsátására, azonban ezeket főszabály szerint előzetesen, kivételesen, sürgős esetben pedig kibocsátásuk után rögtön be kellett mutatni a belügyminiszternek.

A hivatalon belül két főosztály, a Szociális Főosztály, illetve a Telepítési Főosztály jött létre. A Telepítési Főosztály négy kirendeltséget működtetett, amelyek további kerületekre és körzetekre oszlottak. Ezek száma és illetékességi területe többször módosult a mindenkori telepítési feladatok függvényében, de a változások a hiányos iratanyag miatt nem is mindig rekonstruálhatók pontosan.[4] A körzetvezetők munkáját telepfelügyelők segítették, több községre kiterjedő hatáskörrel. A szervezet legalsó szintjén az egy-egy telepes községért felelős telepgazdák álltak, akiket eredetileg a Megyei Földbirtokrendező Tanácsok neveztek ki, csak 1945. július 1-jétől tartoztak a Népgondozó Hivatal szervezeti keretébe.[5] Ebből is látható, hogy a szervezet alacsonyabb szintjein is folyamatosak voltak az átszervezések.

A Népgondozó Hivatal hatáskörébe tartozott ugyan a rendelet szerint a németek kitelepítésének lebonyolítása, erre azonban tényleges előkészület nem történt a hivatal májusi felállításától a kitelepítésről szóló novemberi SZEB-döntés, majd a decemberi kitelepítési rendelet meghozataláig. A bukovinai székelyek letelepítésével kapcsolatos

4 Tóth 1993: 89.

5 Gonda 2012: 477.

feladatokat is a Népgondozó Hivatal vette át Tolna és Baranya vármegyékben, Bodor György távozása után.

A telepítés során hatásköri konfliktus alakult ki az 1945. június 22-én létrehozott Telepítési Hivatallal, amely az Országos Földbirtokrendező Tanács szerve volt (nem tévesztendő össze a Bodor György által „alapított", bonyhádi Telepítési Hivatallal). A Telepítési Hivatal fő feladata a belső telepítések végrehajtása volt, vagyis azon földigénylők földhöz és házhoz vagy házhelyhez juttatása, akiknek eredeti lakóhelyükön nem jutott föld, és vállalták, hogy az ország más területére költöznek. Már július 2-án (a június 30-án kihirdetett, a Népgondozó Hivatal hatáskörének kiterjesztéséről szóló 3.820/1945. M.E. rendelet hatálybalépésével) a Népgondozó Hivatal hatáskörébe kerültek ezek a belső telepítések (pontosabban a szórványtelepítések). A nagyobb birtokok és ingatlanok betelepítése továbbra is az Országos Földbirtokrendező Tanács Telepítési Hivatalának feladat- és hatáskörébe tartozott. Hiába írták elő együttműködési kötelezettségüket, a két szervezet között folyamatosak voltak a hatásköri viták.[6] A konfliktust tetézte a Népgondozó Hivatalt felügyelő belügyminiszter, Erdei Ferenc és az Országos Földbirtokrendező Tanács élén álló Veres Péter személyes ellentéte.[7]

1945. június 28-án Erdei Ferenc belügyminiszter a 20.100/1945. B.M. rendelettel „miheztartás végett" utasította a főispánokat és a rendőrkapitányokat, hogy a németekkel kapcsolatos intézkedésektől tartózkodjanak, mivel azok a Népgondozó Hivatal hatáskörébe tartoznak. Egyértelmű volt tehát a törekvés, hogy a magyarországi németekkel kapcsolatos közigazgatási feladatokat igyekeztek a rendes közigazgatás keretein kívül intézni.

Alig két hónappal alapítása után, június 30-án a 3.820/1945. M.E. rendelet bővítette a Népgondozó Hivatal hatáskörét, címében is hivatkozva az 1.710/1945. M.E. rendelet 2. § 5. pontjára, vagyis a „fasiszta németekre". A módosító rendelet egyrészt előírta, hogy a tartós elhelyezést igénylő menekültek (a gyakorlatban a szomszédos országokból elmenekült, illetve elüldözött magyarok) letelepítése a Népgondozó Hivatal hatásköre. Ez a rendelkezés hatásköri elhatárolást szolgált, nem lett volna a magyarországi németek szempontjából feltétlenül releváns, de előírta erre a célra a „fasiszta németek" ingatlanjainak igénybevételét.

Annak eldöntésére, hogy kik a „fasiszta" németek, a rendelet bevezette az úgynevezett nemzethűségi vizsgálatot. A magyar kormány kerülte a kollektív felelősségre vonás látszatát is, a nemzethűségi vizsgálat az egyéni felelősség hangsúlyozására tett kísérlet volt.[8] A valóságban az eljárás egyéni felelősség megállapítására nem volt alkalmas, és mivel a szankció legtöbb esetben ingatlan elkobzása volt, nem lehetett kétséges, hogy a vizsgálatok célja

6 Tóth 1993: 88.
7 Marchut 2014: 160.
8 Zinner 2004: 48.

minél több „fasiszta" kimutatása volt. A nemzethűségi vizsgálatok lassan haladtak, majd leálltak, a kitelepítési névjegyzékek összeállításánál nem vették figyelembe eredményeiket.[9]

A telepítésekben addig kulcsszerepet játszó Népgondozó Hivatal hatásköre, az 1946. május 13-án kihirdetett 1946. évi IX. törvény értelmében, megszűnt a belső – szórvány – telepítések lefolytatására, és átkerült az Országos Földbirtokrendező Tanács Telepítési Hivatalához. 1946. június 30-án a Népgondozó Hivatal a 7.310/1946. M.E. rendelet értelmében meg is szűnt, telepítéssel kapcsolatos feladatait és személyzetét a Megyei Földhivatalok vették át, a kitelepítésekkel kapcsolatos feladatok (kitelepítési miniszteri biztosok) a Belügyminiszter közvetlen felügyelete alá kerültek, a fennmaradó szociális feladatok ellátásáról a Népjóléti Minisztérium gondoskodott.[10]

A Központi Statisztikai Hivatal szerepe

A németeket érintő intézkedések, így a nemzethűségi vizsgálatok, majd a kitelepítési listák összeállítása kapcsán is felmerült a kérdés, hogy ki tekinthető németnek. Arról, hogy ki vallotta magát az 1941-es népszámláláskor német nemzetiségűnek, illetve anyanyelvűnek, a Központi Statisztikai Hivatal rendelkezett egyedül tudomással, ott őrizték az 1941-es népszámlálás során keletkezett úgynevezett számlálólapokat. A németek elleni diszkriminatív intézkedések bevezetésével egyre gyakoribbá váltak az ezekkel kapcsolatos megkeresések a hivatal irányába. A hivatal vezetője, Elekes Dezső ezeket az adatkéréseket a statisztikai adatszolgáltatás szabályait rendező 1929. évi XIX. törvény értelmében, amely szerint tilos volt népszámlálás során felvett adatot az adatszolgáltatón kívül másnak kiadni,[11] nem teljesítette. A hivatal jogértelmezését kezdetben a Belügyminisztérium is megerősítette állásfoglalásával. Később a Miniszterelnökség utasítására először csak a politikai rendőrség, később a Népgondozó Hivatal számára is ki kellett adni az adatokat. 1945. október 24-én abban állapodtak meg a Miniszterelnökség, a Belügyminisztérium, az Igazságügyminisztérium és a KSH vezetői, hogy az adatok kiadhatók, ha nem áll fenn az azokkal való visszaélés veszélye. Ennek nyomán a helyi közigazgatás szerveinek közvetlenül nem adtak ki információkat, a belügyminiszter azonban engedélyezhette az adatszolgáltatást.[12] Elekes Dezső érveit, hogy a népszámlálási számlálólapok nem közokiratok, nem hatósági felhasználásra készültek, a távollévők helyett általában családtagjaik nyilatkoztak, tehát a felvett adatok nem egyeztek feltétlenül az érintett valódi szándékával, nem vették figyelembe.

9 Tóth 1993: 76–77.
10 Tóth 1993: 95.
11 Lakatos 2000: 806.
12 Tóth 1993: 46.

A népszámlálási bevallási ívek,[13] mint kiderült, gyakorlatilag teljes egészében rendelkezésre álltak. A Központi Statisztikai Hivatal dolgozói nem tudták megakadályozni, hogy a népszámlálás összeírási íveit felhasználják a nemzethűségi vizsgálatok, illetve a kitelepítési listák összeállítása során.[14] Thirring Lajos népességstatisztikai osztályvezető (aki egyben a népszámlálási alosztály vezetője is volt) hivatkozott az ekkor miniszteri tanácsos Bibó István véleményére is, de 1945. január 11-én írt levelével érdemben nem tudta befolyásolni, hogy a kitelepítések alapja az 1941-es népszámláláskor bevallott nemzetiség, illetve anyanyelv legyen, illetve azt sem, hogy az ehhez szükséges adatokat a KSH-nak kellett szolgáltatnia.[15]

Az önkormányzati szervek felfüggesztése

A közigazgatás, különösen a vármegyei közigazgatás szempontjából kiemelt jelentőségű volt a 9.560/1945. M.E. rendelet, amely 1945. október 15-i hatállyal felfüggesztette Tolna és Baranya vármegyék testületi önkormányzati szerveinek működését. A tervek már korábban megvoltak erre, augusztus 8-án a minisztertanács tárgyalt a tervezetről, szeptemberben a nemzetgyűlés is megadta rá a felhatalmazást.[16] A „német nemzetiségű területekkel kapcsolatos közigazgatási intézkedések" célja a kitelepítések előkészítésének gyorsítása, illetve az ekkor már folyamatban lévő nemzethűségi vizsgálatok elősegítése volt.

A rendelet értelmében felfüggesztették a két érintett vármegye minden testületi szervének működését, a törvényhatósági bizottság, a közigazgatási bizottság, a törvényhatósági kisgyűlés tevékenységét. A testületek kinevezési jogköreit a továbbiakban a belügyminiszter gyakorolta, egyéb hatásköreiket az alispán. A rendelet lehetőséget adott – nem csak Tolna és Baranya vármegyékben – az összeköltöztetések és telepítések idejére a községi önkormányzatok működésének felfüggesztésére is, ezek hatásköreit erre az időre a járási főjegyző vette át. A községi tisztviselők (jegyző, esküdtek) a járási főjegyző kinevezése alapján kerültek tisztségükbe.[17]

A rendelet lehetőséget adott a vármegyei tisztviselők áthelyezésére, indokolási kötelezettség és a visszautasítás lehetősége nélkül, továbbá a belügyminiszter által „alkalmatlannak" tartott tisztviselők szolgálati viszonyának felfüggesztésére is. Az alispán hasonló módon lehetőséget kapott a községi tisztviselők áthelyezésére a vármegyén belül, a felfüggesztett önkormányzatú községek között, kivéve a községi jegyzőket.[18]

[13] Czibulka–Heinz–Lakatos 2004: 143.
[14] Tóth 1992: 330.
[15] Thirring Lajos hagyatéka, KSH Könyvtár, közli: Heinz–Lakatos 2001: 121.
[16] Tóth 1993: 71.
[17] Farkas 1989: 28.
[18] Farkas 1989: 30.

A vármegyei és helyi közigazgatás autonómiájának felfüggesztése, tulajdonképpen belügyminiszteri „kézi vezérlésre" való átállítása nyilvánvalóan azt szolgálta, hogy a helyi közigazgatás ne tudja kontrollálni, illetve akadályozni a Népgondozó Hivatal tevékenységét, sem a nemzethűségi vizsgálatok, sem a kibontakozó telepítések tekintetében. Az intézkedés hatása azonban felemás volt, ugyan a Népgondozó Hivatal sorra függesztette fel a németek lakta kis- és nagyközségek képviselő-testületeinek működését, de feladatait, hiába alakultak területi szervei és kirendeltségei, így sem tudta hatékonyan ellátni.[19] Tolna és Baranya vármegye testületi önkormányzati szerveinek működését később sem állították helyre, az érintett kis- és nagyközségek azonban a ki- és betelepítések lezajlása után visszakapták önkormányzatukat.[20]

A kitelepítési miniszteri biztosok és a kitelepítési oszlopok

A 12.330/1945. M.E. rendelet, az úgynevezett kitelepítési rendelet, amelynek értelmében szinte minden magyarországi német „Németországba áttelepülésre kötelezett" lett, igazgatási szempontból nem alkotott egyértelmű szabályokat, a részletes végrehajtási rendelkezések megalkotását a belügyminiszternek delegálta. A 6. § szerint a belügyminiszter miniszteri biztosokat küldhetett ki, akik utasítási joggal rendelkeztek minden más „közigazgatási hatóság és hivatal" irányába a kitelepítéssel kapcsolatos ügyekben, valamint rendelkeztek a végrehajtáshoz szükséges karhatalom felett is.[21] A Népgondozó Hivatal feladatait a telepítésben a rendelet nem tisztázta, és a helyi, illetve területi közigazgatási szervek pontos szerepe sem volt világos, de az eddigi gyakorlathoz hasonlóan igyekeztek az elfogultnak tekintett helyi tisztviselőket távol tartani a kitelepítések végrehajtásától.[22]

A miniszteri biztosok tevékenységüket kezdetben formálisan a Népgondozó Hivatal, majd annak megszűnése után 1946 júliusától közvetlenül a minisztérium alárendeltségében végezték. A miniszteri biztosságokat és a felügyeletük alá tartozó kitelepítési oszlopokat sorszámmal jelölték, de a számozás és a bizottságok székhelye is többször változott, a szervezeti változások követése a hiányos és az egyes vármegyei levéltárak között szétszórt iratanyag miatt igen nehéz.

A sokszor a svábok irányába „elfogultnak" tekintett községi elöljáróságoknak, járási és vármegyei hatóságoknak a kitelepítések lefolytatására csak igen közvetett befolyásuk volt.

19 Tóth 1993: 74.
20 Farkas 1989: 29.
21 Máthé 2020: 347.
22 Farkas 1989: 28.

Az eljárással kapcsolatos panaszok egy része viszont hozzájuk érkezett be, így a kérdés folyamatosan foglalkoztatta őket. Érdemi segítséget, jogorvoslatot azonban általában nem voltak képesek nyújtani.[23]

A kitelepítési miniszteri biztosok, annak érdekében, hogy az összeírás, vagyonleltározás, majd a vagonírozás zavartalanul megtörténhessen, különleges rendszabályokat vezethettek be, közte lakhelyelhagyási és kijárási korlátozásokat, gyülekezési és szesztilalmat. Megtilthatták, illetve engedélyhez köthették továbbá az adott községbe való belépést. A kitelepítés végrehajtására kijelölt községek ilyen módon néhány napra vagy akár több hétre is „zár alá" kerültek.[24] A kitelepítési biztosok és az irányításukkal az operatív feladatokat végző úgynevezett kitelepítési oszlopok tagjai nem helybéliek voltak. A karhatalom tagjainak viselkedése folyamatos panaszok tárgya volt, a rendőrök erőszakosan viselkedtek, szolgálaton kívül gyakran részegek voltak. Folyamatosan napirenden volt az előkészítés hatékonyságának javítása, vagyis a kész listákkal érkező kitelepítési oszlop, velük egyszerre érkező, gyorsan döntést hozó mentesítő bizottság, az érintettek értesítés után a lehető leghamarabb történő elszállítása azonban csak terv maradt.[25] Maguk a községek is (bár önkormányzatuk fel volt függesztve) sokszor tiltakoztak a kitelepítések lebonyolításának módja ellen, mert őket sem mindig tájékoztatták időben, nem tudtak felkészülni a feladatokra.[26] Ennek persze oka lehetett az is, hogy a belügyi hatóságok meg kívánták előzni, hogy az érintett lakosság értesüljön a tervekről, és kivonhassa magát az intézkedés alól.

Összegzés

A fent említett közigazgatási átszervezések (egy új állami hivatal felállítása, a Központi Statisztikai Hivatal feladatainak tulajdonképpen a törvényes kereteken kívüli módosítása, a vármegyei és községi közigazgatás, illetve önkormányzatiság felfüggesztésének lehetősége) egyaránt azt szolgálták, hogy a magyarországi németeket korlátozó intézkedések, vagyonelkobzások, összeköltöztetések, majd a kitelepítés és a helyükre történő letelepítés minél hatékonyabban megvalósítható legyen. A hosszú idő óta helyben szolgáló, helyismerettel rendelkező tisztviselők, illetve a vármegyék és községek által választott testületek tevékenységét ebből a szempontból akadálynak vélte a kormányzat. Az újonnan létrehozott közigazgatási szervek függetlenek voltak a közigazgatás „hagyományos" intézményeitől, a földreform végrehajtása kapcsán létrehozott szervezetrendszer a földművelésügyi miniszter,

23 Füzes 1990: 48.
24 Tóth 1993: 118.
25 Tóth 1993: 121.
26 Tóth 2007: 13.

a Népgondozó Hivatal, majd később a kitelepítési miniszteri biztosok a belügyminiszter „kézi vezérlése" alatt álltak.

Az intézkedések eredményeként minden helyi közigazgatási kontroll lehetősége megszűnt az egymást követő telepítési és egyéb jogkorlátozó intézkedések felett. Másrészt a helyismerettel nem rendelkező, máshonnan áthelyezett tisztviselők, illetve a Népgondozó Hivatal legtöbb esetben – szándékoltan – szintén nem helyi kötődésű kirendeltségvezetői, illetve munkatársai nem tudták feladataikat hatékonyan ellátni, éppen a helyismeret, illetve a szakismeretek hiánya miatt.[27] Az újonnan felállított szervek vezetőit nem szakmai alkalmasság, hanem a koalíciós pártok közötti „pozícióleosztás" alapján választották ki, nagy részük nem rendelkezett közigazgatási ismeretekkel és gyakorlattal. Az állandóan változó szabályok az egyes szervek hatáskörét is érintették, gyakran hatásköri konfliktusokat okozva.

A helyi közigazgatás is részese volt az eseményeknek, még ha a szabályozás és a politikai akarat a speciális szervek felé igyekezett is terelni minden lényeges folyamatot. Egyrészt a helyi – legyen az községi, járási vagy vármegyei – közigazgatás rendelkezett megfelelő helyismerettel, bizonyos alapvető információkkal, amelyek nélkül a kitűzött feladatok végrehajtása lehetetlen lett volna. Másrészt a helyi lakosság a helyi közigazgatást ismerte, panaszaival, jogorvoslati kérelmeivel leginkább hozzájuk fordult, még ha azok nem is rendelkeztek hatáskörrel az adott kérdésben. A ki- és betelepítések következményeit, az eredeti lakosság és a betelepítettek együttéléséből adódó konfliktusokat, az abból fakadó jogi problémákat, a letelepítettek integrálását a helyi közigazgatásnak kellett (volna) kezelnie.

A fent leírt, folyamatosan változó szervezetrendszer végül végrehajtotta nagyjából 150-160 ezer magyarországi német kitelepítését, de a hatásköri konfliktusok, a változó szabályozás, a hely- és szakismeret nélküli, politikai megbízhatóság alapján kiválasztott tisztviselők tevékenysége sokszor szükségtelen, aránytalan intézkedéseket eredményeztek, fokozva az érintettek által elszenvedett sérelmeket és megnehezítve egyébként is igen korlátozott jogaik érvényesítését. A specializált szervezeteket a kitelepítések lezárulásával megszüntették, a helyi közigazgatásra hagyva minden abból fakadó probléma kezelését.

[27] Tóth 1993: 74.

Irodalom- és forrásjegyzék

Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós szerk. (2004): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest: Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal.

Farkas Gábor (1989): *Törvényhatósági és Községi Önkormányzatok II. 1945–1950*. Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/FEJM_Lk_09_1945/?pg=2&layout=s

Füzes Miklós (1990): *Forgószél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BARM_skiv_4/?pg=0&layout=s

Gonda Gábor (2012): A nemzethűséget vizsgáló bizottságok és tevékenységük Tolna vármegye völgységi járásában. In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna Megyei Levéltári Füzetek 12.* Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 473–512. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/TOLM_Lf_12_Tan/?pg=0&layout=s

Heinz Ervin – Lakatos Miklós (2002): A magyarországi németek kitelepítéséhez használt névjegyzékek összeállításának körülményei. *Demográfia,* 45(1), 113–132. Online: https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/692/365

Kőhegyi Mihály – Tóth Ágnes (1994): Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésekről (1945). In Dobos Gyula (szerk.): *Tolna megyei Levéltári Füzetek 4*. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltár, 173–197. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/TOLM_Lf_04/?pg=173&layout=s

Lakatos Miklós (2000): Az adatvédelem jogi szabályozása a magyar népszámlálások tükrében. *Statisztikai Szemle,* 78(10–11), 794–812. Online: www.ksh.hu/statszemle_archive/2000/2000_10-11/2000_10-11_794.pdf

Marchut, Réka (2013): Durchführung der Bodenreform in Budaörs. In Kerekes, Gábor (szerk.): *Bewahrte Traditionen und neue Horizonte. Nachwuchskonferenz ungarndeutscher Thematik*. Budapest: Ad Librum, 152–164.

Marchut Réka (2014): *Töréspontok. A Budapest környéki németség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budapest–Budaörs: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület. Online: http://real.mtak.hu/id/eprint/19723

Máthé Áron (2000): *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben*. Budapest: Jaffa.

Seewann, Gerhard (2012): *Geschichte der Deutschen in Ungarn.* II. kötet. *1860 bis 2006*. Marburg: Herder Institut.

Tóth Ágnes (1992): Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. In Iványosi Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 330–382.

Tóth Ágnes (1993): *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BKKM_Sk_10_Telep/?pg=5&layout=s

Tóth Ágnes (2007): A magyarországi németek kitelepítése. Felelősségrevonás és/vagy büntetés? *Kommentár,* (5), 4–15. Online: http://kommentar.info.hu/cikk/2007/5/a-magyarorszagi-nemetek-kitelepitese---felelossegrevonas-esvagy-buntetes

Zinner Tibor (2004): *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó.

Fülöp Mihály

„Az orosz medve nem jött be” – Sztálin és a finn fegyverszünet[1]

A második világháború befejező szakaszában a szovjet érdekszférába utalt Finnország, Románia, Bulgária és Magyarország sorsa hosszú évtizedekre eldőlt. Sztálin a legyőzött, „volt ellenséges” államok európai helyét és szerepét a Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezményekben jelölte ki, megvonta határaikat, meghatározta állami függetlenségük és szuverenitásuk helyreállításának mértékét, külpolitikai orientációjukat, politikai berendezkedésük természetét, hatalomra juttatta kormányukat. Az északi ország az 1944. szeptember 19-i fegyverszünet aláírásával a többi, legyőzött, „balkáni” állammal szemben kivételes helyzetbe került: a Vörös Hadsereg nem szállta meg Finnországot. Sztálin a határok megvonásával, területek (Karélia és Petsamo) elcsatolásával és súlyos jóvátétellel büntette Finnországot, külés biztonságpolitikájában megkövetelte a Szovjetunióhoz való teljes igazodást, de politikai berendezkedését nem változtatta meg, nem erőltetett az országra szovjet típusú rendszert.

Milyen szerepet játszott Finnország kivételes helyzetének létrejöttében a téli háborúban tanúsított finn ellenállás? Sztálin Teheránban ismertetett békefeltételeit mennyiben mérsékelte Roosevelt és Churchill a szovjet balti térségi vezetői szerep elismerésével? Sztálin fegyverszünet vagy különbéke megkötésére törekedett Finnországgal? Miért vallottak kudarcot Paasikivi fegyverszüneti tárgyalásai Moszkvában? Milyen szerepet játszott Mannerheim marsall az átállás sikerében? Miben különbözött a finn fegyverszünet a többi, Moszkvában megkötött (román, bolgár, magyar) fegyverszünettől? Írásomban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

A finnek 1941 és 1944 között harmadik háborújukat vívták nagy szomszédjukkal. Az 1920-as tartui béke zárta az elsőt, az 1940. március 13-i moszkvai békeszerződés a másodikat. A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után a Szovjetunió arra törekedett, hogy a finn függetlenséget felszámolja, az országot megszállja, és az Otto Kuusinen emigráns kommunista politikus által vezetett kormányt Finnországra kényszerítse. A téli háborúban

[1] Írásom Fülöp 2009 rövidített és átdolgozott változata. A finn fegyverszünetről lásd Nevakivi 1994: 91–115. A jóvátételről lásd Heikkila 1983. Nagy-Britannia szerepéről lásd Aunesluoma 2005 és Polvinen 1986.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_16

tanúsított finn ellenállás keresztülhúzta Sztálin számításait. A szovjet diktátor ugyan maximális céljait 1940. januárban kénytelen volt feladni, ám a Vörös Hadsereg túlerejével legyőzte a finneket. A moszkvai béke területek átengedésével járt, viszont Finnországot nem juttatta a balti államok sorsára, a Szovjetunióba való betagozásra.

A Szovjetunió német megtámadását követő napokban Molotov hivatalába kérette a finn, a magyar és a román követeket. Különböző ígéretekkel igyekezett a háborútól való távolmaradásra bírni országukat.[2] Ezzel párhuzamosan, 1941. június 25-én a szovjet haderő légi és tüzérségi támadást intézett Dél-Finnország ellen a karéliai határ mentén. A mézesmadzag és a furkósbot politikája hatástalan maradt. Finnország hadba lépett. A finn kormány hadműveleteit függetlenségi háborúja folytatásaként, állami létét védő igazságos harcnak tekintette. Helsinki saját felfogása szerint külön háborút vívott a szovjetek ellen a németek oldalán.

Sztálin teheráni békefeltételei

1943 őszén, az olasz fegyverszüneti egyezmények megkötését követően a náci Németország szövetségi rendszere omladozni kezdett. Sztálin különleges jelentőséget tulajdonított annak, hogy Finnországot „kiüsse" a háborúból, elérje Németországtól való leválasztását, semlegességének helyreállítását. A három nagy teheráni csúcstalálkozója előtt Finnország kiugrási terve Svédországnak a szövetségesek oldalára átállításával egy időben merült fel.

Szovjet részről Alexandra M. Kollontaj 1943. november 20-án Stockholmban közölte Boheman svéd külügyi államtitkárral, hogy ha Finnország meg akarja tárgyalni a békeszerződést, képviselőit Moszkvába várják. A kiugrás végrehajtására egyenesen Mannerheim marsallt szólította fel, biztosítva arról, hogy a Szovjetunió nem kívánja korlátozni az ország szuverenitását. A finn hadsereg főparancsnoka elfogadta az ajánlatot. Tárgyalási alapnak a téli háború előtti, 1939-es igazságos határokat tekintette.

Sztálin a finn válaszüzenetet a teheráni konferencia utolsó napján, 1943. december 1-jén, a búcsúebéden vitatta meg az amerikai elnökkel és az angol miniszterelnökkel.[3] Sztálin Churchill és Roosevelt ismételt kérésére sem kötelezte el magát egyértelműen Finnország függetlenségének tiszteletben tartása mellett, a finn állami lét megőrzését Helsinki Moszkvával szembeni magatartásától tette függővé. Sztálin elvetette az 1939-es szovjet–finn határhoz való visszatérést.

[2] Erre nézve lásd Fülöp 2020: 207–224.

[3] National Archives, Kew, UK PRO PREM 3 EUREKA, Major Birse 1943. december 1-jei feljegyzése; FRUS, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943: 590–593. Charles Bohlen 1943. december 1-jei feljegyzése.

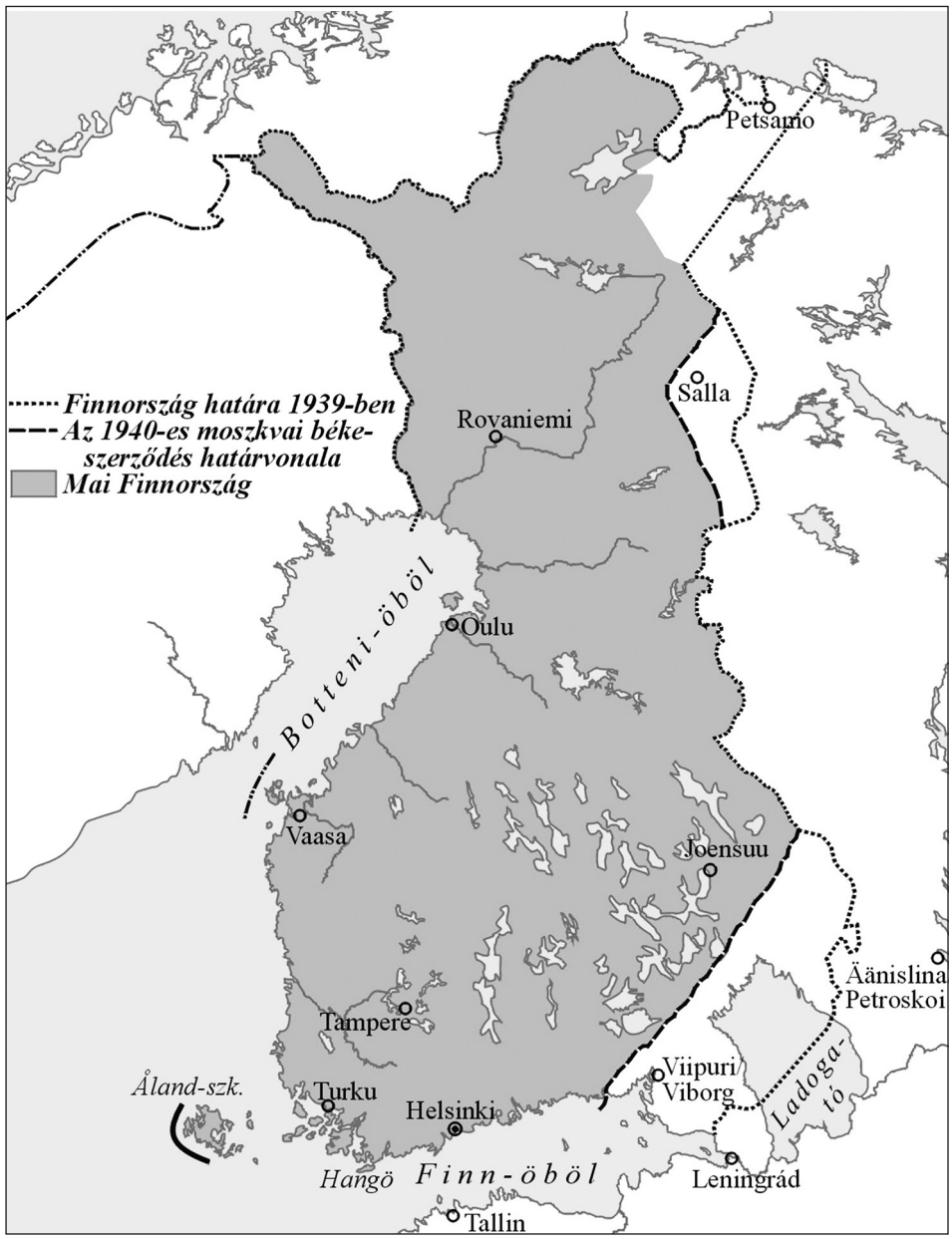

Finnország határai 1940–1947 között
(NARA MAPS alapján rajzolta: Sebők László)
Forrás: Fülöp 2009; 2018: lxix. tábla

A szovjet kormányfő ragaszkodott az 1940-es moszkvai békeszerződés helyreállításához, és ezenfelül bejelentette igényét Petsamo vidékére. A szovjet kormányfő a határok kérdésében leszögezte: „amennyiben Hangö Finnországhoz tartozna, kész elfogadni Petsamót helyette. Ezzel létrejönne a Szovjetunió közös határa Norvégiával. Petsamót különben is annak idején Oroszország adta ajándékba Finnországnak."[4]

Roosevelt úgy vélte, a finnek hajlanak ugyan a határok megváltoztatásának elfogadására, viszont szeretnék megtartani Viborg városát, ami ellen Sztálin hevesen tiltakozott. Roosevelt meg sem említette a feltétel nélküli megadást. Az amerikai elnök ugyanilyen könnyen tolta félre külpolitikája másik, sokat hangoztatott elvét, vagyis azt, hogy amíg a háború tart, nem vitatnak meg területi kérdéseket.

Churchill a Finnországgal hadiállapotban lévő Nagy-Britannia nevében elsőrendűnek tartotta Leningrád biztonságának helyreállítását. *Az angol miniszterelnök elismerte a Szovjetunió vezetői szerepét a Balti-tenger térségében, különösen a tengeren és a levegőben.* Az angol kormány teljes érdektelenségét nyilvánította ki Finnországgal szemben, ámde Churchill ragaszkodott ahhoz, hogy Finnország függetlensége semmiképp se csorbuljon, a rendkívül szegény országtól jóvátételt ne csikarjanak ki, azt úgysem tudná megfizetni. A szovjet kormányfő a jóvátétel fizetését öt-nyolc év alatt természetben, fa- és papíráru szállításával megvalósíthatónak tartotta. Churchill emlékeztette az 1917-es esztendő bolsevik jelszavára: „Sem annexió, sem jóvátétel!"

Sztálin ezt követően ismertette a szovjet feltételeket:

- Az 1940-es békeszerződés helyreállítása, esetleg Hangőt Petsamóra cserélve, de míg az előzőt csak bérelték, az utóbbit állandóan birtokba vennék.
- A Szovjetuniónak okozott kárt a finnek 50%-ban megtérítik. A pontos összeget később megvitathatják.
- Szakítás Németországgal, a németek kiűzése Finnországból.
- A finn hadsereg leszerelése és újjászervezése.[5]

A szövetségesek összehangolták politikájukat a finn semlegesség helyreállítására, majd 1943-ban a különbéke elérésére. A határ- és jóvátételi kérdéseket ugyanis általában békeszerződésben, és nem fegyverszüneti egyezményben rendezik. A teheráni vita arra is rávilágított, hogy Sztálin milyen fontosnak tartotta a szövetséges együttműködést és egységet az ellenséges államokkal szemben. Egy sikertelen kiugrási kísérletet a németek a szövetségesek egységének megbontására használhattak volna fel. Roosevelt és Churchill érdekeltsége

[4] Palm–Enckell 1971: 30; Palm 1971: 20.

[5] National Archives, Kew, UK PRO PREM 3 EUREKA; FRUS, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943: 592–593.

Finnország függetlenségének fenntartásában sokat nyomott a latban, főként addig, amíg Sztálin a háromoldalú, szovjet–amerikai–angol európai politika kereteiben gondolkozott.

Sztálin tartós különbéke megkötésére és Finnország megbüntetésére törekedett. A szovjet biztonsági szempontokat területe kiterjesztésével, Finnország Németországról való leválasztásával, a finn hadsereg németekkel szembefordításával, majd lefegyverzésével, ártalmatlanná tételével kívánta elérni. A szovjet kormány mereven ragaszkodott ezekhez az 1940. márciusi moszkvai békéénél jóval súlyosabb feltételekhez. A magát megadó ellenségtől megkövetelte azok vita nélküli elfogadását. Szó sem lehetett győztes és legyőzött közötti tárgyalásról, alkuról.

Az olasz példa azt is tanúsította, hogy az átállás sikerének kulcsa a kiugró állam hadseregének szembefordítása a németekkel.[6] A szovjet kormányfő azért is késznek mutatkozott fegyverszünetet kötni a finn, a román és a magyar „Badoglióval”, mert ha az kér békét, aki a háborúba vitte országát, kénytelen lesz viselni a teljes felelősséget a vereségért, a szigorú megadási feltételek végrehajtásáért. A hadsereg főparancsnoka Finnországban Mannerheim, Romániában Ion Antonescu, Magyarországon Horthy Miklós volt. Szovjet szemmel úgy tűnt, hogy közreműködésükkel könnyebb az átállás, mint a hadseregek felett semmilyen befolyással sem bíró ellenzékkel. Sztálin Finnország esetében is hajlandó volt partnerként bárkit elfogadni, aki a fordulatot és főleg a hadsereg átállását biztosítani tudja. Még valamennyi teheráni résztvevő emlékezetében frissen élt az olasz fegyverszünet okozta katasztrófa. Köztes-Európában a szövetségesek oldalára átállni szándékozó kormányok, ellenzéki csoportok egyszerre néztek szembe a német megszállás rémével és egyben a balti államok sorsára jutás, a szovjet tagköztársasággá alakítás fenyegető árnyékával.

Különbéke vagy fegyverszünet?[7]

A szovjet kormány a finn politikusok közül Juho Paasikivit, a korábbi miniszterelnököt, a téli háború előtt és után a szovjetekkel szemben engedékenyebb politikát szorgalmazó moszkvai követet nevezte meg mint kívánatos tárgyalópartnert, egyben közölte a finnekkel, hogy az 1940-es békeszerződésben lefektetett határokat tekinti tárgyalási alapnak. Paasikivi és Carl Enckell[8] 1944. március 26-án indult el Helsinkiből a svéd főváros érintésével Moszkvába. Felhatalmazásuk a szovjet tárgyalópartnerek meghallgatására, feltételeik

6 Fülöp 2017: 58–61.

7 A tárgyalási jegyzőkönyveket közli: Palm 1971: 20. A finn fegyverszünetről lásd még Nevakivi 1994: 91–115.

8 Az 1876-ban született Carl Enckell orosz gárdatiszt 1918–1919-ben a függetlenné vált Finnország első külügyminisztere volt.

értelmezésére, a szovjetek által kidolgozott békeszerződés elfogadásának előkészítésére szorítkozott. A finn kormány saját küldötteivel szembeni távolságtartó magatartása érthető, ugyanis alig egy héttel Magyarország megszállása után, a német ellenlépésektől tartva, nem akarta nyíltan beismerni, hogy egyenesen Moszkvához fordul békéért.

A szovjet tárgyalófél, Molotov külügyi népbiztos és helyettese, Vlagyimir Gyekanozov a tárgyalások első napján a németekkel való szakításra, a szigorú fegyverszüneti feltételek (1940-es határok, Petsamo átadása, 600 millió dollár jóvátétel) elfogadására akarta rábírni a finn küldötteket. Ha ebbe belemennek, kilátásba helyezte *a szovjet–finn különbéke megkötésének* lehetőségét. Amikor Molotov felismerte, hogy mandátum híján a finn delegáció nem tud különbékét kötni, tüstént visszatért a szövetségesek közös álláspontjához, vagyis ahhoz, hogy egyezkedés helyett az ellenségre egyszerűen rá kell kényszeríteni a megadási okmány elfogadását.

A március 27-i és 29-i két tárgyalási nap hangvétele közötti különbség ebből adódik. Az elsőn, a különbéke elérése érdekében, Molotov még Finnországgal szembeni politikájuk mozgatórugóit magyarázta. A második tárgyalás alkalmával a külügyi népbiztos a győztes nyers hangján diktálta feltételeit a kénye-kedvére kiszolgáltatott kis legyőzöttnek. A finn küldöttek szempontjából ezen a napon mutatta meg a sztálini diplomácia valódi arcát. Az a mód, ahogy Molotov a tárgyalásokat vezette, a finn delegációt 1940 novemberére emlékeztette, amikor a külügyi népbiztos a náci külügyminiszterrel Berlinben a finnkérdést egyszer és mindenkorra a balti államok mintája, vagyis a Szovjetunióba beolvasztás alapján kívánta rendezni. Molotov éreztette a finn küldöttekkel, hogy *Finnország puszta létezése, függetlensége a Szovjetunió nagylelkű ajándéka.* Molotov fenyegetően kilátásba helyezte a finn kormány népfrontos „átszervezését", a városok megszállását, a feltétel nélküli megadás elvének alkalmazását.[9]

Moszkva az egyezmény tervezetének megfogalmazásánál figyelembe vette szövetségesei javaslatait, így Nagy-Britannia hadifoglyok és internáltak szabadon bocsátására vonatkozó elgondolásait és Roosevelt kívánságát, Hangö bérletének megszüntetését. A külügyi népbiztos a fegyverszünet feltételeinek átadására és megtárgyalására Archibald Clark Kerr moszkvai angol nagykövetet meg sem hívta, annak ellenére, hogy Nagy-Britannia szovjet kérésre üzent hadat Finnországnak.

A Szovjetunió szövetségesei háta mögött próbált területi rendezést elérni. Roosevelt továbbra sem volt hajlandó alkudozni az európai területi rendről a háború alatt. Az amerikai hivatalos álláspont az maradt, hogy a határokat a háborút követő béketárgyalásokon véglegesítik. Moszkva ebben a vonatkozásban nem konzultált előzetesen az angol

9 Palm 1971: 80–96.

kormánnyal. A Szovjetunió szövetségesei semmilyen beleszólást sem kaptak volna a finn fegyverszünet ellenőrzésébe.

A szovjet biztonsági és jóvátételi követelések napvilágra kerülése a finn kormányban és ellenzékében egyaránt azt a meggyőződést érlelte meg, hogy a Szovjetunió országuk teljes katonai és gazdasági ellenőrzésére törekszik. A finn kormány 1944. április 2-án, a 200 tagú Parlament április 12-én[10] vitatta meg a szovjet fegyverszüneti feltételeket:

- Finnország megszakítja kapcsolatait Németországgal. Legkésőbb 1944. áprilisban a német csapatokat és a hajók legénységét internálják vagy kiutasítják. A Szovjetunió katonai segítséget nyújt e feladat végrehajtásához.
- Az 1940-es békeszerződést helyreállítják. A finn haderőt 1944. április végéig az 1940-es határ mögé vonják vissza.
- A Szovjetunió és a vele szövetséges államok hadifoglyait és internáltjait átadják a szovjeteknek. Ez a lépés kölcsönös lesz, amennyiben fegyverszüneti egyezmény helyett békeszerződést kötnek.
- A finn hadsereg 50%-át 1944. májusban leszerelik. Az egész hadsereget 1944. június–júliusban békeállományba helyezik.
- Finnország öt éven belül áruban (papír, cellulóz, hajók, gépek) 600 millió dolláros jóvátételt fizet a Szovjetuniónak.
- Petsamo és környéke visszatér a Szovjetunióhoz. Ezt a területet 1920-ban és 1940-ben önkéntesen engedte át a Szovjetunió Finnországnak.
- Amennyiben Finnország az első hat cikkelyt elfogadja, a Szovjetunió megfontolja, hogy lemondjon-e Hangö és környéke bérletéről.

Paasikivi javaslata ellenére a szovjet feltételeket a finn kormány és a parlament nyíltan és egységesen elvetette. *Helsinkit egyszerre riasztotta Magyarország német megszállásának példája, illetve a szovjet területi és jóvátételi követelések nagysága.*

Az 1944. szeptember 19-én Moszkvában aláírt finn fegyverszünet

Mannerheim, a hadsereg főparancsnoka fordította meg a finn politika irányát, ragadta magához a kezdeményezést. 1944. augusztus 4-én vette át a köztársasági elnöki tisztséget, augusztus 25-én békét kért a Szovjetuniótól. Augusztus 29-én Moszkva beleegyezően válaszolt. A Szovjetunió a tárgyalások előfeltételeként szabta a szakítást Németországgal.

[10] National Archives, Kew, UK PRO FO 371. 43164 Finnish Armistice and „preliminaries of peace” U 70. 65 PRO CAB 80/81/69 Finnish armistice terms. C. O. S. (44) 259. (O).

A finn elnök 1944. szeptember 6-án csapatait visszarendelte az 1940-es határok mögé, és ezzel feladta az 1939-es határok helyreállításának igényét. Végleg beletörődött a területek elvesztésébe. Legyőzőjét ezúttal kész tények elé állította. Kifejezte készségét a tárgyalásra a Szovjetunió feltételei alapján.

1944. szeptember 7-én a finn kormány delegációja Moszkvába utazott, ahol több mint egy hétig várakozott a román tárgyalások befejezésére. A román küldöttség 1944. augusztus 29-én érkezett Moszkvába, és a szeptember 12-ről 13-ra virradó éjszakán írta alá a fegyverszüneti egyezményt. Finnország elvesztette 1944 tavaszán szerzett előnyét a balkáni országgal szemben, amelyet Paasikivi moszkvai fegyverszüneti tárgyalásaival szerzett. A szövetségesek javarészt a román precedenst alkalmazták a finn fegyverszünetre. A fegyverszüneti tárgyalásokat a külügyi népbiztos vezette. Helyettesei közül Gyekanozov a csatlós országokért, Litvinov pedig a béke-előkészítésért volt felelős. A másik szövetségest Archibald Clark Kerr angol nagykövet képviselte.

A Finnországgal hadban álló két szövetséges, a Szovjetunió és Nagy-Britannia közösen elfogadott szövegét a külügyi népbiztos azzal nyújtotta át a finn küldöttségnek, hogy azt változatlanul kell elfogadniuk, „ha nem tetszik, haza is mehetnek".[11] A fegyverszünet helyreállította az 1940. március 13-i moszkvai szovjet–finn békeszerződés rendelkezéseit. Az egyezmény szövegének többi részét – *mutatis mutandis* – a román fegyverszünetből emelték át. Megegyezett a román egyezmény szövegével a záró rendelkezés is, vagyis hogy Szövetséges Ellenőrző Bizottságot állítanak fel a fegyverszünet végrehajtásának ellenőrzésére a szövetséges (szovjet) főparancsnokság irányításával. Az angol részvételt külön nem említették a szövetséges ellenőrzésben.

Az 1944. márciusi feltételekhez képest két lényeges változás történt: az egyik a jóvátétel összegében, a fizetés határidejében, a másik a „támaszpont" bérlése kérdésében. Churchill már Teheránban kétségbe vonta a jóvátétel fizetésének értelmét olyan szegény ország esetében, mint Finnország. Korábban Helsinki egyik indoka a különbéke visszautasítására a szovjet anyagi követelés mértéke volt. Moszkva az angol érveknek helyt adva a román kötelezettség mértékére, vagyis hat év alatt fizetendő 300 millió amerikai dollárra szállította le igényét. A jóvátétel fizetésének elhalasztására vonatkozó angol javaslatot Molotov elvetette.

A szovjet kormány lemondott a Finn-öböl bejáratát ellenőrző Hangö bérletéről. Ehelyett Porkkala-Udd tengerészeti támaszpontját „vette bérbe". A Szovjetunió ezzel katonailag teljes és közvetlen ellenőrzése alá vonta a finn fővárost. A katonai támaszpont ugyanis a Helsinkivel szemben lévő szigeten található. Stratégiai helyzete olyan, mintha valaki a Margit-szigetről ellenőrizné Budapestet.[12] A moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon a szovjet küldöttség

[11] National Archives, Kew, UK PRO CAB 80/81/69 Finnish armistice terms. C. O. S. (44) 259. (O).

[12] A „bérletről" Hruscsov 1955 májusában, az osztrák államszerződés megkötésének napján mondott le.

katonai szakértői (Zsdanov vezérezredes, Styemenko tábornok, Alekszandrov ellentengernagy) sürgették a finn hadsereg fellépését a németek Finnországból való kiszorítására és lefegyverzésére.[13] A fegyverszüneti egyezmény katonai rendelkezései engedélyezték a dél-finnországi repülőterek szovjet használatát a hadműveletek idején. Az 1940. október 1-jei szovjet–finn egyezményt helyreállítva elrendelték az Åland-szigetek leszerelését.

A fegyverszüneti feltételek jóval súlyosabbaknak bizonyultak azoknál, amelyeket Paasikivinek tavasszal Moszkvában felvázoltak. A diktált fegyverszünetben a jóvátétel, Porkkala-Udd „bérlete” egyértelműen Finnország megbüntetését célozta. A tárgyalás utolsó estéjén Molotov azzal bírta rá vonakodó finn partnerét az „ultimátum” szövegének változtatás nélküli elfogadására, hogy Finnország teljes katonai megszállásával fenyegette meg. A finn fegyverszüneti egyezményt 1944. szeptember 19-én éjfélkor írta alá a Kremlben Zsdanov vezérezredes a szovjet és az angol kormány, a szövetséges (szovjet) főparancsnokság képviseletében, a Finnországgal hadban álló Egyesült Nemzetek nevében.

A finn kivétel: „az orosz medve sohasem jött be”

Ha összehasonlítjuk a szovjet érdekszférába került „volt ellenséges” államok fegyverszüneteit (a románt, a bolgárt és a magyart) a finn fegyverszünettel, az északi ország kivételes helyzete három tekintetben mutatkozik meg:

(1) A preambulum Németországgal a szakítást és a német csapatok Finnországból eltávolítását írja elő. Finnországot nem kötelezi hadüzenet küldésére, csapataival a Németország elleni háborúban részvételre. A finn hadsereg szovjet segítség nélkül űzte ki a német 20. lappföldi hadsereget. A finn tisztikarban nem történt változás. Mannerheim marsall maradt a főparancsnok. A kormányt a háború befejezéséig a finn belbiztonsági, rendfenntartó erők képesek voltak megvédeni minden belülről vagy kívülről jövő hatalomátvételi kísérlettel szemben. Finnország megőrizte függetlenségét. Demokratikus jogállami berendezkedése fennmaradt. 1945 márciusában szabad választásokat rendeztek. A kommunista párt a választások előestéjén mindössze 2000 tagot számlált, nem vált politikai tényezővé.[14]

(2) A román (a bolgár, a magyar) fegyverszünet biztosította a szovjet csapatok és más szövetséges csapatok számára a szabad mozgási lehetőséget a román (a bolgár, a magyar) területen, bármilyen irányban, amennyiben ezt a szövetséges (szovjet) főparancsnokság véleménye

[13] Styemenko 1973: 417. A szovjet vezérkar hadműveleti főnökével a finn delegáció a második tárgyalási napon állapodott meg.

[14] Nevakivi 1976: 46.

szerint a katonai helyzet megkívánta. A román (a magyar, a bolgár) esetben a szovjet csapatok a Szövetséges Ellenőrző Bizottság végrehajtó szerveiként jártak el, megszálló funkciókat láttak el. Különösen a kezdeti időszakban az arcvonal mögötti területen közvetlen katonai kormányzást gyakoroltak. A finn egyezményből ez a rendelkezés teljesen hiányzott. Helsinkiben Zsdanov vezérezredes, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke a békeszerződés 1947. szeptember 15-i életbelépéséig kizárólag a szabadon választott finn kormányon keresztül utasíthatta a közigazgatás hivatalnokait. A szövetséges hatalmak nevében eljáró főparancsnok hatásköre a fegyverszünet ellenőrzésére korlátozódott. *„Az orosz medve soha sem jött be"* – írta Jukka Nevakivi.[15] *A finn fegyverszünet nem vezetett az ország szovjet katonai megszállásához.*

(3) A finn megadási okmány egy további sajátossága a jövőt vetítette előre. A preambulum a fegyverszüneti egyezmény és a békeszerződés szövegének azonosságára utal: „A leendő békeszerződés megkötését megkönnyíti a fegyverszüneti egyezmény egyes feltételeinek békeszerződésbe emelése."[16] A szovjet kormány ugyanis a fegyverszüneti egyezményeket végleges békeszerződéseknek tekintette, az 1947. február 10-én Párizsban aláírt béke szövegéből csak a kizárólag a háborús időszakra vonatkozó ideiglenes rendelkezések maradtak ki.

A finn kivétel több tényező egyszeri egybeesésének köszönhette létrejöttét, döntően a háború megvívásának szovjet hadászati szempontja szülte. A Vörös Hadsereget a Németország feletti mielőbbi győzelem elérése érdekében a mellékhadszínterekről a berlini fő csapás irányába csoportosították át. A szovjet béke-előkészítés maximális programjának, a teljes megszállásnak, a kommunista párt vezette népfrontkormány országra erőltetésének végrehajtását értelmetlenné tette a szovjet békecélok tárgyalás útján való elérése. Az angol és az amerikai kormány érdekeltnek mutatta magát a finn függetlenség megőrzésében. A szövetségesek fenntartás nélkül működtek együtt a Szovjetunióval. Moszkva ennek következtében kénytelen volt figyelembe venni Washington és London álláspontját. Mindezeken felül abban az esetben, ha a Vörös Hadsereg megszállta volna Finnországot, Svédországot az angolok és az amerikaiak karjaiba löki, Stockholm semlegességét feladva bizonyára a nyugati tömbhöz csatlakozik. A finn haderő a téli háború idején hónapokon át hősies honvédő harcot folytatott, a Vörös Hadsereg súlyos árat fizetett agressziójáért. Helsinki mindamellett a háború végére egyedül maradt, teljesen elszigetelődött. Senki sem állt ki mellette. E tényezők együtt egyetlen más, szovjet befolyási övezetbe utalt állam esetében sem jelentkeztek. A finn fegyverszünet egyszerinek és megismételhetetlennek bizonyult.

[15] Nevakivi 1976: 79.

[16] National Archives, Kew, UK PRO CAB 80/81/69. Finnish armistice terms. C. O. S. (44) 259. (O). A finn fegyverszünet angol szövege. Palm 1971: 155.

Irodalom- és forrásjegyzék

Aunesluoma, Juhana (2005): Great Britain, Small States and the Concept of Balance of Power in Europe. The Case of the Nordic Region. In Trausch, Gilbert (szerk.): *Le role et la place des Petits Pays en Europe au XXe siecle.* Baden-Baden – Bruxelles: Nomos, 493–503.

Fülöp Mihály (2009): A finn kivétel. Különbéke vagy fegyverszünet? *Múltunk,* 54(2), 4–35. Online: http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/fulopm09-2.pdf

Fülöp Mihály (2017): Kilépni nehéz. Kiugrások, kapitulációk, 1943–1944. *Rubicon,* 28(5), 58–61. Online: https://epa.oszk.hu/03100/03122/00006/pdf/EPA03122_rubicon_2017_05_058-061.pdf

Fülöp Mihály szerk. (2018): *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára.* Budapest: Dialóg Campus. Online: https://real.mtak.hu/99547/1/web_PDF_Az_elfelejtett_beke_JAV.pdf

Fülöp Mihály (2020): „Erdély vagy annak nagyobb része”. A szövetséges nagyhatalmak vitái a magyar–román határról (1940–1945). *Levéltári Közlemények,* 91(1–2), 207–224. Online: https://real.mtak.hu/146871/1/L_K_2020_4_2_FulopM_KL.pdf

Heikkila, Hannu (1983): *The Allied Countries and the Question of Finnish Reparations to the Soviet Union 1943–1947.* Helsinki: SHS.

Nevakivi, Jukka (1976): *The Appeal that Was Never Made. The Allies, Scandinavia and the Finnish Winter War, 1939–1940.* London: C. Hurst & Co.

Nevakivi, Jukka (1994): A Decisive Armistice 1944–1947. Why Was Finland Not Sovietized? *Scandinavian Journal of History,* 19(2), 91–115. Online: https://doi.org/10.1080/03468759408579272

Palm, Thede (1971): *The Finnish–Soviet Armistice Negotiations of 1944.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Palm, Thede – Enckell, Georg (1971): *The Road to Armistice. The Finnish–Soviet Armistice Negotiations of 1944.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Polvinen, Tuomo (1986): *Between East and West. Finland in International Politics, 1944–1947.* Minneapolis, MI: University of Minnesota Press.

Styemenko, Sz. M. (1973): *A vezérkar a háború éveiben.* Budapest: Zrínyi–Kossuth.

Gazdag Ferenc

A hármas prioritás relevanciája három évtized után

A rendszerváltozás idején született hármas prioritás (euroatlanti integráció, nemzetpolitika, regionális és jószomszédi kapcsolatok) az elmúlt három évtized magyar külpolitikájának tengelyeit képezte, legfontosabb téziseit az 1993-as biztonság- és védelempolitikai alapelvektől a 2020-as nemzeti biztonsági stratégiáig valamennyi mérvadó dokumentum tartalmazza. Elfogadottságát alapvetően az magyarázza, hogy az általa vázolt külpolitikai irány egyenesen következett az ország szuverenitásának visszanyeréséből. Valójában nem három különálló területről van szó, inkább egymástól el nem választható, súlyukban folyamatosan elmozduló külpolitikai dimenziókról. Mind a nemzetpolitika, mind a regionális/szomszédsági kapcsolatok, mind az újabban hozzácsapott globális nyitás, mind pedig az euroatlanti integráció az ország történelmi/geopolitikai adottságaira támaszkodva a stratégiai célkitűzések realizálására irányul. A három elem kölcsönös összekapcsoltsága külön-külön kezelésüket csak az elemzés szintjén, esetleg a bilaterális kapcsolatok vonatkozásaiban teszi lehetővé, a gyakorlatban a szomszédságpolitika elválaszthatatlan a határon túli magyar kisebbségek és az anyaország viszonyától s mindkét kérdés az euroatlanti keretekhez való illeszkedéstől. 2010 után pedig ezen illeszkedési mintázatok újraértelmezésétől és vitatásától. A hármas prioritás stratégiájának első eleme ekkortól egyre mélyülő vitákat generál a centrumhoz való illeszkedés hogyanjáról, illetve magának az Európai Uniónak a fejlődéséről.

Az első másfél évtized: csatlakozás mindenáron

A nemzetközi kapcsolatok bevett terminusait használva talán pontosabb lenne azt mondani, hogy „biztonságot mindenáron", amely kívánalom összességében jellemző a közép-európai országokra. A rendszerváltás utáni magyar külpolitika alapvetően biztonságcentrikus, ez a hangoltság csak a 2010-es években fordult át gazdaságiérdek-központúvá. Időrendben az 1989–2004 közötti időszak az egyértelműbb. A magyar kül- és biztonságpolitika hármas

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_17

tengelye az 1990-es évek orientációs vitáinak eredőjeként született meg. Magyarország szempontjából mindenekelőtt a szomszéd országok ambíciói voltak lényegesek, s szerencsére megalapozatlannak bizonyult Antall József félelme a kisantant lehetséges újjászületésétől. Valamennyi szomszédunk az úgynevezett euroatlanti opciót tette magáévá, azaz mihamarabbi és teljes integrálódást a hidegháborúban nyertes intézményekbe (NATO, EU).

Az opciókról folytatott vita eredménye mindenesetre az új, a magyar állami és nemzeti érdekeket tartalmazó s közel másfél évtizedre többé-kevésbé belpolitikai konszenzust élvező stratégia kialakítása lett. A stratégia három egymáshoz szorosan kapcsolódó törekvést tartalmazott: (1) Mielőbbi csatlakozás az euroatlanti intézményekhez. (2) A szomszédi és regionális kapcsolatok új alapokra helyezése. (3) Az ország határain túli, elsősorban a szomszédos államokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos új nemzetpolitika kialakítása.

A stratégia részletes kidolgozása és főként gyakorlati átültetése azonban éveket csúszott. A késlekedés érthető volt. Lehetetlen volt ugyanis megkerülni, illetve nem figyelembe venni az ország nemzetközi környezetének turbulens változásait: az új államok megjelenését határainknál (Szlovákia, Ukrajna, Szlovénia, Horvátország), a szovjet csapatok 1991 júniusában történő kivonulását, amely előtt érdemben mindenféle függetlenségről nehéz lett volna szót ejteni. Azután kezelni kellett a CFE-szerződés végrehajtása nyomán a térség katonai képességeinek gyors változásait, az 1991-ben kirobbant jugoszláv belháború által okozott problémákat, valamint a tervgazdaság összeomlása, illetve a piacgazdaság „vadkapitalista" eljárásai által okozott gazdasági-társadalmi nehézségeket. A magyar adósságállomány méretei miatt a piacgazdasági áttérés külső feltételei különösképp kényszerpályán tartották a politikai vezetést.

A parlament végül a kormányzati ciklus utolsó évében tudta elfogadni a biztonság- és védelempolitikai alapelveket. Hasonló, azaz a mindenkori kormányokat kötelező dokumentum elfogadására még egyszer, a NATO-csatlakozás előestéjén (1998. december 27.) került sor. Azóta csak kormányzati stratégiák születtek, jelezve, hogy a biztonságpolitikai aggodalmak csökkenése miatt egyre gyengült, majd elfogyott a hármas prioritás mögött lévő belpolitikai egyetértés a pártok között.

A hármas prioritás egyes irányait a különböző politikai színű kormányok eltérően értelmezték. Alapvetően megmaradt az egyetértés az euroatlanti integráció témájában. Ezt jól mutatja, hogy a NATO-csatlakozás feltételeit a Horn-kormány tárgyalta végig, de már az első Orbán-kormány fejezte be, míg az EU-csatlakozás legtöbb fejezetét az Orbán-kormány vitte végig, de végül a csatlakozási ceremónián Athénben Medgyessy Péter írt alá.

Azonban alapvetően más volt (és maradt) a helyzet az egymástól egyébként elválaszthatatlan jószomszédi kapcsolatok és a nemzetpolitika együttes alkalmazása között. A konzervatív kormányzatok (Antall József, Orbán Viktor) azt az elvet követték, hogy

minden bilaterális egyezményt az adott országban élő magyar kisebbség érdekei szerint próbáltak alakítani. Jó példája ennek az Ukrajnával 1991. december 6-án kötött alapszerződés. A baloldali-liberális kormányok viszont abból a közkeletű, de alapvetően tévesnek bizonyult feltételezésből indultak ki, hogy az integráció minden eszközzel való gyorsítása a kívánatos. A kisebbségekkel kapcsolatos politikában például érvelésük szerint azért, mert a demokrácia fejlődése és a mihamarabb elnyert EU-tagság önmagában is megold egy sor problémát, de feltétlenül elősegíti a kisebbség fejlődését és az anyaországgal való kapcsolatokat is. A legnagyobb magyar kisebbségekkel rendelkező két szomszéd ország (Szlovákia, Románia) viszont szisztematikusan elzárkózott a magyar kisebbségeket államalkotó tényezőként felfogó és a szubszidiaritás elvét érvényesítő svájci, olasz, spanyol társnemzeti megoldások alkalmazása elől. Antall József kijelentésének („Lélekben és érzésben 15 millió magyar elnöke kívánok lenni.") félreértelmezésével a területi revizionizmus újrafogalmazását tulajdonították a magyar politikának. Nem véletlen, hogy a szlovák–magyar és a román–magyar alapszerződés aláírására csak erős nyugati nyomás hatására került sor 1995–1996 folyamán, amikor mind az EU, mind a NATO csatlakozási feltételeit közzétették.

Ami a regionális kezdeményezéseket illeti, Magyarország szinte valamennyi formációban alapító tagként vett részt (többek között az Alpok–Adria Munkaközösség, a Közép-európai Kezdeményezés [1991], a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás [1992], a Közép-európai Védelmi Együttműködés [2010]), azonban csak az 1991-ben indított visegrádi együttműködés bizonyult életképesnek. A sikertelenség fő oka a térség államainak bizalmatlansága volt minden olyan ötlettel szemben, amelyet az euroatlanti integráció alternatívájaként lehetett értelmezni.

A másfél évtizedesre nyúlt integrációs várakozás a magyar külpolitika számára új kiadású korlátozott szuverenitásformát is létrehozott. Az EU, majd a NATO csatlakozási feltételeinek megfogalmazása pontosan körülhatárolható igazodási kötelezettségeket jelentett a tagjelölt országok számára, anélkül, hogy érdemi befolyásuk lett volna a csatlakozási tárgyalások végeredményére. A klubtagsági óhaj a klubszabályok közvetlen átvételét jelentette.

A 90-es évek elején kialakult belpolitikai konszenzust előbb az egyes irányok különböző értelmezése gyengítette, 2004-ben pedig két esemény lezárta. A lezárás egyik eleme kifejezetten pozitív tartalmat hordoz: 2004-ben az EU-csatlakozással lezárult az euroatlanti intézményekbe való törekvés időszaka. Magyarország mindegyik célként kezelt intézménynek (1990: Európa Tanács; 1996: OECD; 1999: NATO; 2004: EU) tagja lett. A magyar külpolitikában a fő kezelendő stratégiai kérdés ekkortól az lett, hogy Magyarország miként tudja tagállamként érdekeit érvényesíteni a jelzett szervezetekben és a tagsági nyomatékot felhasználva általában a nemzetközi színtéren. Sajnálatos módon a tagsági várakozás évtizedében érdemtelenül kevés figyelmet kapott euroatlanti csatlakozásunk

ezen oldala, a kormányzati politikák egyöntetűen a nyugati szervezetek által támasztott követelményeknek való megfelelést állították előtérbe. Elmaradt a tagság megszerzése utáni, immár a szervezeti tagságon keresztül elérhető érdekérvényesítés stratégiákba foglalása. A 2008-ban az előkészítés végső stádiumáig elkészülő külkapcsolati stratégia az egyik ilyen próbálkozás volt, de az összeállított javaslatok elhaltak a pénzügyi és gazdasági válság, valamint a belpolitikai viták következtében.

Ugyanakkor a NATO- és az EU-tagság átrendezte a másik két stratégiai irány tartalmát is. Mind regionális politikánk, mind a határon túli kisebbségekkel való kapcsolataink két ágra bomlottak. Más politika volt szükséges azokkal az országokkal, amelyek velünk együtt lettek tagjai az európai intézményeknek, és más dimenzióba került az ezeken kívüli országokkal (Horvátország, Ukrajna, Szerbia) a viszony.

A hármas prioritás mögötti (már inkább csak formális) belpolitikai konszenzus 2004 végén esett szét. A Magyarok Világszövetsége által kezdeményezett népszavazás (2004. december 5.) a külhoni magyarok kettős állampolgárságáról szólt. A kampányban a Gyurcsány-kormány pártjai a távolmaradásra, illetve a nemmel való szavazásra biztatták a választókat. Így a népszavazás eredménytelen lett (37,5%-os részvétel), bár a megjelentek döntő többsége igennel voksolt. A népszavazás lezárta a hazai jobb- és baloldal közötti külpolitikai egyetértés formális szakaszát is, s mellette alig korrigálható törést okozott az anyaország és a határon túli magyar szervezetek kapcsolatában.

Válság és szuverenista fordulat

A magyar politikatörténet a 2000-es évek első évtizedéhez az euroatlanti intézményekhez való csatlakozást, a 2006-ban, az őszödi beszéd után kirobbant belpolitikai válságot és a 2008-as nemzetközi pénzügyi-gazdasági válság berobbanása nyomán keletkezett összeomlás fenyegetését kapcsolja. A nyugati illeszkedésben élenjáró, az adósságcsapdából kikerülni képtelen Magyarország annyival bukott nagyobbat a többi posztszocialista országnál, amennyivel előbbre tartott az illeszkedésben. Az EU új tagállamai közül csak Magyarország, Lettország és Románia szorult IMF-támogatásra, s mindegyikük előtt Görögország elrettentő példája lebegett, amelyet több, egymást követő mentőcsomaggal sikerült csak az államcsődtől megmenteni. A gazdasági-pénzügyi válság véget vetett a neoliberalizmus menetelésének, s alapvető kérdéseket hozott felszínre a közép-európai posztszocialista régiónak a nyugati centrumhoz való integrációja kapcsán is. Mindenekelőtt abban a vonatkozásban, hogy az integrációnak a washingtoni konszenzus (dereguláció, liberalizáció, privatizáció) koncepciója szerint történő haladása ténylegesen egyenjogú klubtagságokat eredményez-e, s hogy a nyugati minták automatikus átvétele valójában

milyen tartalmakat hordoz. Sokkoló felismerésként hatott, hogy a stratégiai szektorok privatizálása, a tőkeerős nyugati cégek beengedése, a belső szabályozásnak az EU-s jogrendszer átvételével történő deregulálása, a vámokról való lemondás, a személyek szabad mozgása alapszabadságának bevezetése keretében a magyar munkaerőnek a „kiajánlása" a centrum gazdaságai számára lényegében nem az ország gyors felzárkózásáról/fejlődéséről, hanem a centrum érdekeinek érvényesítéséről szól.

A 2010-ben kétharmados többséggel hatalomra került Orbán-kormány úgy döntött, hogy nem követi az EU és az IMF által preferált, hitelfelvételeken és megszorításokon keresztül vezető utat, amelyet Görögországban is alkalmaztak. A balliberális logikával szemben megfordította a sorrendet: nem a nemzetközi intézményekből vezette le a nemzeti politika lépéseit, hanem a nemzeti politika és a nemzeti érdek szempontjait tette meghatározóvá a nemzetközi intézmények megítélésének vonatkozásában. A radikális fordulat eleme volt a posztkommunista időszak lezárása, a közjogi újrakezdés és az új alkotmány elfogadása, az unortodox gazdaságpolitika, a többségi demokráciamodell bevezetése, az integráció és a nemzeti szuverenitás viszonyának újraértelmezése és az ország adósságának csökkentése. Az elért gazdasági sikerek, illetve az egymást követő választásokon (2014, 2018, 2022) ismételten megszerzett politikai támogatás adta az alapját a magyar politikai elitben a mintakövető magatartást elutasító s helyette mintaalkotó elit koncepciója megerősödésének. A nyugati minták másolásának kényszere helyett az önálló út keresése vált a politikai iránytűvé, a magyar szuverenista politika formálódásának lépcsőjét jelzi a tusnádfürdői beszéd (2014) a nem liberális államról, egy évvel később a migrációs válság kapcsán az EU-val kialakult éles vita, a COVID-járvány kezeléséhez az oltóanyag beszerzése körüli vita, majd 2022-től az orosz–ukrán háború megítélése.

Ha a második Orbán-kormány hivatalba lépésétől kezdődő időszakot egységben tekintjük, akkor a hármas prioritás alakulásáról alkotott kép tovább módosul.

Sikerek és kudarcok egyaránt felmutathatók, de konstans jellegzetesség a hármas prioritás elemeinek továbbélése. A hármas prioritás relevanciája megmaradt, részint mert az általa kezelt problémák egy része *ab ovo* „nem megoldható" (állam és nemzet inkongruenciája), részint mert a formális politikai cél elérése (csatlakozás a nagy nyugati intézményekhez) lényegében csak időponthoz köthető konkrét lépés volt a folyamatban.

Viszonylag kisebb a hullámverés a nemzetpolitika körül. A határon túl élő magyar közösségek támogatása és védelme továbbra is kiemelt helyen szerepel a magyar külpolitikában. A nemzetpolitika a magyar nemzet egészének összetartozását hangsúlyozza, függetlenül az államhatároktól. A 2010-es Alaptörvény ebben a tekintetben azonos feladatot szab az anyaországra, mint az 1989-es alkotmány. Magyarország rendszeresen támogatja a külhoni magyar közösségeket, a magyar értelmezés szerint a nemzetpolitika

nemzetépítésből, társadalomépítésből és az intézmények fejlesztéséből tevődik össze, amelyek a gyakorlatban kulturális, oktatási és gazdasági programok futtatását jelentik, szoros együttműködésben a külhoni magyar szervezetekkel. Az állampolgársági törvény 2010-es módosítása, a szavazati jog kiterjesztése a külhonban élő magyarokra (2012) a magyar állam és a kisebbségben, illetve diaszpórában élő magyarok közötti kötelékeket erősítette meg. 2011-től indult meg a külhoni magyarok kedvezményes honosítása, 2024-ig 1 175 934 fő kapott magyar állampolgárságot.

Kiépült a nemzetpolitikai döntésekhez szükséges intézményrendszer (Nemzeti Összetartozás Bizottsága, Magyar Állandó Értekezlet, Magyar Diaszpóra Tanács, Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma), illetve felállt a támogatások lebonyolítását végző Bethlen Gábor Alap (2011). 2023-ban a BGA költségvetése elérte a 62 milliárd forintot.

Magyarország külpolitikájában kiemelt helyen szerepel a határon túli magyar közösségek érdekeinek képviselete a nemzetközi fórumokon. Ez magában foglalja a kisebbségi jogok védelmét, az anyanyelvű oktatás biztosítását és a kulturális autonómia előmozdítását. Magyarország gyakran fellép az érintett országok kormányával szemben, ha úgy érzi, hogy a határon túli magyar közösségek jogait sértik. Ilyen például a romániai, a szlovákiai vagy az ukrajnai magyar kisebbségek helyzete. A határon túli magyarok kérdése szorosan kapcsolódik a regionális diplomáciai kapcsolatokhoz. Magyarország gyakran használja fel a regionális együttműködési fórumokat és kétoldalú tárgyalásokat a határon túli magyar közösségek érdekeinek védelmére.

A magyar külpolitika regionális törekvéseinek zászlóshajója a V4 formáció. A visegrádi csoport alakulásától kezdve hozzá kíván járulni az európai biztonsági architektúra kiépüléséhez, tevékenységének célja a közép-európai régió stabilitásának erősítése. A tagállamok kölcsönösen segítették egymást az integrálódás folyamatában, s fenn kívánták tartani együttműködésüket a tagságok elnyerése után is. Ebbéli törekvésüket az EU centrumországai addig a pontig üdvözölték is, ameddig az egybeesett az egész közép-európai régiót egységként kezelő nyugati politikával, viszont nem nézték jó szemmel az alakuló regionális együttműködés közös fellépéseit az EU döntési mechanizmusában. Közvetlenül a V4 formáció gyengítésére hozták létre a slavkovi formációt (2015: Ausztria, Szlovákia, Csehország) és a weimari háromszöget (1991) is. A 2022. február végén kirobbant orosz–ukrán háború nyílt törést okozott a visegrádi együttműködés tagállamainak viszonyában, főleg ami az Oroszországgal való kapcsolattartás mikéntjét illeti. Az együttműködés felbomlásáról hivatalosan nincs szó, Magyarországot viszont az együttműködés összes többi országa nyíltan kritizálja az Oroszországgal fenntartott kapcsolatok miatt.

A keystone state és a konnektivitás stratégiája

2020 decemberében jelent meg Orbán Balázs tollából *A magyar stratégiai gondolkodás egyszeregye,* majd két évvel később a *Huszárvágás. A konnektivitás magyar stratégiája* című kötet. Mivel bevallottan a magyar külpolitika megújítását célozzák a kiadványok, érdemes egy pillantást vetni arra, hogy az új stratégiai koncepció mennyire érinti a hármas prioritás elemeit.

A konnektivitási stratégia az infrastruktúra, a gazdasági kapcsolatok és az információs hálózatok fejlesztésére összpontosít, különösen a globális összekapcsoltság és a regionális együttműködés keretében. Ennek keretében vizsgálja a kérdést, hogy Magyarország miként lehet saját jogán önálló szereplője a nemzetközi rendnek. A kötet szerzője úgy látja, hogy „Magyarország tökéletesen alkalmas egy kulcsállam-szerep betöltésére földrajzi adottságai, kulturális bekötöttségei, gazdasági összeköttetései és államműködési sajátosságai révén".[1] Azaz három oknál fogva is alkalmas a fejlett, regionális középhatalmi pozíció megcélzására: (1) Magyarország nagy hangsúlyt fektet a közlekedési, energetikai és digitális infrastruktúra fejlesztésére, amelyek növelik az ország szerepét a globális ellátási láncokban és regionális központként. (2) A konnektivitási stratégia részeként Magyarország új gazdasági partnerségeket alakít ki, különösen Kínával (Belt and Road Initiative), Oroszországgal és más ázsiai országokkal. Ez a változás eltérhet a hagyományos euroatlanti orientációtól, de nem helyettesíteni, hanem kiegészíteni kívánja azt. (3) A technológiai és digitális fejlesztések előtérbe helyezése, beleértve az 5G hálózatokat és a digitális gazdaság fejlesztését, szintén a konnektivitási stratégia fontos eleme.

A Magyarországot *„keystone state"* szerepben elképzelő stratégiának több ponton is van hatása a három prioritásra. Az euroatlanti integráció terén annyiban, hogy a nemzetiérdek-alapú konnektivitási stratégia új hangsúlyokat és irányokat hoz be a külpolitikába. Az EU és a NATO alapvető szövetséges marad, de Magyarország diverzifikálja kapcsolatait más globális szereplőkkel is. A jószomszédi kapcsolatok terén úgy, hogy a regionális együttműködés és a szomszédos országokkal való kapcsolatok továbbra is kulcsfontosságúak, de a konnektivitási stratégia szélesebb, regionális infrastruktúra és gazdasági projektek révén új lehetőségeket teremt. Végül a nemzeti érdekek védelmében úgy, hogy a nemzeti érdekek védelme átalakulhat, magában foglalandó a gazdasági és technológiai versenyképesség növelését is. Az ország szuverenitása továbbra is fontos, de a konnektivitási stratégia révén Magyarország igyekszik globális és regionális szinten is releváns maradni.

[1] Orbán 2023.

Összegezve: a konnektivitási stratégia nem feltétlenül törli el a hármas prioritás logikáját, inkább kiegészíti és átalakítja azt. Az euroatlanti integráció, a jószomszédi kapcsolatok és a nemzeti érdekek védelme továbbra is fontos marad, de új hangsúlyok és irányok jelennek meg a külpolitika palettáján. A konnektivitási stratégia kapcsán a tényleges kérdések az ország képességei/adottságai és a megjelölt ambíciók között jelentkeznek. Ezzel Magyarország a nemzetközi politika arénájában a nála nagyságrendekkel erősebb szereplők közé merészkedik.

Irodalom

Orbán Balázs (2023): *Huszárvágás. A konnektivitás magyar stratégiája.* Budapest: MCCPress (ebook).

Gombos Katalin

A szerződési jog közjogi vonatkozásai – Az elmélet és a gyakorlat találkozása a támogatási szerződés példáján keresztül

A közjog és a magánjog elhatárolása

Ulpianus meghatározásában a közjog és magánjog elhatárolható: *huius studii duae sunt positiones: publicum et privatum* (azaz a [jog]tudománynak két fő része van: a közjog és a magánjog). *Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem; sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatum* (A közjog az a jog, amely a római államra vonatkozik, a magánjog az, amely az egyének érdekét tartja szem előtt; egyes dolgok ugyanis a köz hasznát szolgálják, mások a magánszemélyekét).[1] Az első nagy rendszerező észjogi iskolákig az ulpianusi formulát mint a jogrend két súlypontját értették,[2] majd később a német pandektisták hatására lehet valódi kettéosztásról beszélni. A közjog és a magánjog elhatárolására klasszikusnak mondható az érdekelmélet (a közjog közérdeket szolgál, a magánjog pedig magánérdeket), de használatos az alárendelési elmélet *(Subjektionstheorie, Subordinationstheorie),*[3] amely szerint a közjogra az alá-fölé rendeltség, a magánjogra pedig a mellérendeltség (privátautonómia) jellemző.[4] Az alanyelmélet értelmében a közjog az állam jogviszonyait, a magánjog pedig a privátszféra jogviszonyait szabályozza.[5] Az ügygondnokelmélet *(Sachwaltertheorie)* szerint az olyan jogviszonyok, amelyekben a résztvevők egyike egy másik jogviszony alapján a közjó (közérdek) ügygondnokaként *(Sachwalter)* cselekszik,

1 Ulp. 1 inst. D. 1.1.1.2.
2 Stolleis 1996: 46; Hamza 2014.
3 Kelsen 1913: 192.
4 Jellinek 1914: 384.
5 Dawn 1997: 645–644; Moór 1937: 20; Iglói Szontagh 1938; Buza 1943a: 7.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_18 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1014-0547

a közjogba sorolható.[6] A rendelkezési elmélet *(Verfügungstheorie)* szerint a közjog kógens, a magánjog pedig diszpozitív.[7]

Buza már rámutatott azonban arra, hogy a jogszabályok nagy része egyidejűleg közérdeket és magánérdeket is szolgál,[8] és a szigorú vagy-vagy értelmezés helyett Jakab[9] is arra hívja fel a figyelmet, hogy a kategóriatani elhatárolás[10] nem a jogrendszer dogmatikai dichotómiáját szolgálja.[11] A modern polgári jogban számos példát találunk arra, hogy a magánjog és a közjog szembenállás helyett hogyan simul egymásba bizonyos jogviszonyok esetén.

A szerződések lehetséges közjogi vonatkozásai

A szerződés alapvetően a magánjog terméke. A 2013. évi V. törvény (Ptk.) a szerződéseket a magánautonómia megnyilvánulásaként fogja fel. A szerződési jog alappillére a szerződéskötés szabadsága, amely egyrészt magának a szerződés megkötésének a szabadságában, a szerződő partner megválasztásának szabadságában ölt testet, másrészt a szerződési tartalom kialakításának szabadsága is megilleti az ügyletkötő feleket.[12] Közjogi elemek kivételesen, de szükségszerűen keveredhetnek azonban ezekbe a jogviszonyokba. Példaként említhető a jogszabály által előírt szerződéskötési kötelezettség,[13] továbbá a felek tartalomalakító szabadságát közjogi szempontból alakító vagy legalább befolyásoló helyzetek polgári jogi szabályozása. Előbbire példa lehet az olyan mellérendelt felek közötti szerződéses viszonyokba történő jogszabályi beavatkozás, amikor aszimmetrikus jogi helyzetben a „gyengébb fél" védelme érdekében szükséges garanciális szabályok alkotása.[14] A felek tartalomalakító szabadságát befolyásolja az olyan szerződésfajták létrejötte, amelyek abban az értelemben vegyes szerződések, hogy a magánjog mellett bizonyos elemeiket közjogi szabályok szabályozzák. Jogági „keveredés" hozott létre néhány vegyes jogági megállapodáskategóriát, amelyek közül példaként említhető a támogatási szerződés.[15] A támogatási szerződés az olyan vegyes jogági szerződések közé tartozik, amelyben eltérő mértékű közjogi dominancia mindig érvényesül.[16] Ebben az esetben nem a szerződés

6 Achterberg 1982: 11.
7 Burckhardt 1944.
8 Buza 1943b: 3.
9 Jakab 2016.
10 Pólay 1957; Kaser 1951; Molnár 2002.
11 Jakab 2007.
12 Vékás 2018.
13 Ptk. 6:71. §.
14 Lásd például a fogyasztói szerződésekre vonatkozó előírásokat.
15 Papp 2012a; Papp 2012b.
16 Papp 2015.

közvetlen tárgya (a szolgáltatás) alapján minősíthető a kontraktus vegyesnek, hanem aszerint, hogy több jogág normái alkalmazandók rá, és speciális közjogi reguláció irányadó a szerződéskötéstől a szerződés megszűnéséig terjedően, párhuzamosan a Ptk. közös szerződési előírásaival, amelyek szubszidiárius jelleggel irányadóak.[17]

A támogatási szerződés

A támogatási szerződések esetén azt, hogy az eltérő közjogi dominancia mellett a konkrét támogatásról rendelkező szerződések inkább a közjog vagy inkább a magánjog irányába billennek, az adott jogviszonyra irányadó jogi szabályozás és bírói joggyakorlat dönti el. A jogalkotás szintjén találunk néhány olyan direkt szabályt, amely segít azonosítani azt, hogy az adott típusú támogatás jellegadó jegyei alapján a közigazgatási jog vagy a polgári jog hatálya alá vonható. Így például a 2014–2020 programozási időszakban az egyes európai uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről szóló 272/2014. (XI. 5.) Korm. rendelet 3. § 54. pontja polgári jogi szerződésként definiálja a hatálya alá tartozó támogatási szerződést, és hasonló tartalom tulajdonítható a 2021–2027 programozási időszakban az egyes európai uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről szóló 256/2021. (V. 18.) Korm. rendelet előírásainak is. Ilyen esetben tehát a szerződés a forrás által meghatározott tárgya alapján minősül magánjogi támogatásnak. Ezt erősítette meg az Alkotmánybíróság döntése is, amikor a 4/2011. (I. 28.) Korm. rendelet 99. § (4) bekezdése alaptörvény-ellenességének megállapítására irányuló bírói kezdeményezést elutasítva az Alkotmánybíróság a 3385/2018. (XII. 14.) AB határozatának indokolásában kifejtette, hogy a támogatási szerződés polgári jogi szerződést, illetve polgári jogi jogviszonyt keletkeztet a kedvezményezett és az irányító hatóság vagy a lebonyolításban érintett szervezet között. A támogatási szerződés sajátos szerződés, a szabálytalansági eljárás és annak jogkövetkezményei sajátos eljárási forma, abban keverednek a polgári jogi és közjogi elemek. Mindenekelőtt abban jelenik ez meg, hogy a támogatási szerződés tárgyát közpénz (uniós támogatás) felhasználása képezi, a szerződés azonban nem hatósági, hanem polgári jogi szerződés.[18]

A támogatási szerződések a magyar bírói joggyakorlatban

A magyar bírói gyakorlat közelebb visz bennünket ahhoz, hogy mely esetekben lehet a támogatási jogviszonyt a közjogi, és mely esetekben a magánjogi jogviszonyok körébe sorolni. Ez a kérdés elsősorban a közigazgatási és polgári bíróságok közötti hatáskörelosztási

17 Papp 2020.

18 3385/2018. (XII. 14.) AB határozat [29].

szabályok alkalmazásából válik világossá. A Kúria megállapította, hogy a polgári perben eljáró bíróságok hatáskörébe tartozik a támogatási szerződésből eredő jogvita, ha azt közigazgatási határozat nem előzte meg, illetve közigazgatási határozat az ügyben nem hozható.[19] Egy másik megfogalmazás szerint a pénzügyi támogatásokkal kapcsolatos ügyek az alapján minősíthetők, hogy a támogatási jogviszony vonatkozásában valamely szervezet részére a jogszabály tételes rendelkezése biztosít-e közigazgatási hatósági hatáskört.[20] Amennyiben a támogató szerv a szerződéssel összefüggésben nem jogosult olyan közigazgatási határozatot hozni, amely közigazgatási perben felülbírálható, úgy az állapítható meg, hogy a jogszabály a támogató részére nem biztosított közigazgatási hatáskört. Ilyenkor az igény elbírálása a polgári bíróság hatáskörébe tartozik, azaz egyedi vizsgálattal dönthető el, hogy a jogviszony inkább magánjogi túlsúlyú.[21]

A Kúria közigazgatási és polgári kollégiuma az 1/2012. (XII. 10.) KMK-PK közös véleményben nyilvánította ki az álláspontját a pénzügyi támogatásokkal kapcsolatos perek hatásköri kérdéseiről. A közös vélemény indokolása rámutat arra, hogy a pénzügyi támogatásokra vonatkozó anyagi jogi szabályozás többirányú, a szabályozási megoldások és jogintézmények között a polgári jogra és a közigazgatási jogra tartozó elemek együttesen is jelen vannak, elsősorban a pénzügyi támogatással kapcsolatos biztosítékok, valamint a jogosulatlanul felhasznált támogatás visszakövetelése körében. Az anyagi jogi szabályozás alapján a pénzügyi támogatással összefüggő per minősülhet polgári vagy közigazgatási pernek, az elhatárolás alapja annak vizsgálata, hogy a támogatásra vonatkozó anyagi jogi szabályozás – vagy ahhoz kapcsolódó eljárásjogi szabályok – biztosítanak-e valamely szervezet részére közigazgatási hatósági hatáskört. A közigazgatási hatósági hatáskör fennállását a jogszabálynak egyértelműen ki kell mondania, és meg kell neveznie az ügyben első fokon eljáró hatóságot is. A közigazgatási hatáskör fennállásának sajátossága az, hogy a hatáskör címzettjének a jogszabály tételes rendelkezése alapján egyértelműnek kell lennie, ugyanakkor ilyen rendelkezés hiányában közigazgatási hatáskör nem állapítható meg. A hatáskör nem vezethető le kifejezett rendelkezés hiányában sem a jogviszony jellegéből, sem az egyes résztvevők közjogi vagy magánjogi státuszából. Így nem jelentenek közigazgatási hatáskört a jogviszonyban megállapítható egyes közjogi elemek vagy az érintettek között a jogszabályi rendelkezésből következő hierarchikus pozíció.[22]

19 Kúria Pfv.21.377/2012/5.

20 Kúria Pfv.20.539/2012/6.

21 Kúria Gfv.30.207/2013/3.

22 Ez a hatásköri elhatárolás a mind a Polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény (régi Ptk.), mind az új Ptk. körében irányadó, ugyanakkor jogszabályváltozás folytán csak a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (régi Pp.) alapján elbírálható ügyekben alkalmazható. Vö. 2/2017. KMPJE határozat VI. pont és 3/2015. PJE határozat V. 1. pont. Megállapításai azonban sok tekintetben időtállók, a polgári perrendtartásról

A polgári és közigazgatási ügyek elhatárolása során a jogviszonyban megjelenő közjogi vagy magánjogi elemek dominanciájának nincs jelentősége. Ezek arányának vizsgálata alapján a hatásköri probléma nem dönthető el, mivel az egyes elemek túlsúlya sem jelenti önmagában közigazgatási vagy polgári hatáskör fennállását.

A pénzügyi támogatásokkal kapcsolatos jogviszonyokban a magánjogra és közjogra jellemző szabályozás egyaránt megtalálható, ennek oka döntően a támogatást nyújtó szervezet sajátos közjogi státusza, illetve annak tisztázatlansága, hogy a támogatást nyújtó a pénzügyi-támogatási jogviszonyban mellérendeltségi vagy hierarchikus pozícióban vesz részt. A jogviszonyban érvényesülő egyes közjogi elemek, így a támogatás megállapítójának hatósági vagy általános ellenőrzési jogköre önmagában a jogviszonyt nem teszi közjogi, ezen belül közigazgatási jogviszonnyá, mivel a hatósági eljárás lefolytatására az adott ügyben csak a jogszabály tételes felhatalmazása és ehhez kapcsolódóan hatáskör biztosítása mellett van lehetőség. Ennek alapján hatósági hatáskör hiányában a pénzügyi támogatásokkal kapcsolatos igények, így különösen a támogatás megfizetése, visszatérítése vagy a jogviszonyban érvényesülő biztosítékok érvényesítése a polgári jogra tartozik, és az eljárás lefolytatása is az általános hatáskörű, polgári ügyekben eljáró bíróság feladata.

A pénzügyi támogatási jogviszonyban a hatósági szerződés csak akkor merülhet fel, ha a felek ténylegesen ennek megfelelő tartalommal kötöttek szerződést, és az erre a szerződésre irányuló valamennyi tartalmi elem a megállapodásban hiánytalanul megtalálható. Önmagában a támogatási szerződésben szereplő közjogi elemek a megállapodást nem teszik hatósági szerződéssé, az arra vonatkozó szabályozás csak akkor alkalmazható, ha a felek – a hatósági szerződés alapvető tartalmának megfelelően – közigazgatási határozat helyett kötöttek ilyen tartalmú szerződést.[23]

A bírói gyakorlat alapján az a következtetés vonható le, hogy ha hatósági szerződés kötésére kerül sor a támogatás folyósításával kapcsolatban, úgy az ügylet közjogi támogatási szerződésnek minősül, ennek hiányában pedig a közjogi elemek ellenére az ügylet a magánjogi támogatási szerződés kategóriájába esik.

A magyar bírói joggyakorlatban a támogatási szerződéssel összefüggő igények érvényesítésével kapcsolatosan az a megoldás alakult ki, hogy ha a támogatási szerződés ügyében az erre jogosult szerv első fokon, majd a jogorvoslati kérelem folytán másodfokon döntést hozott, és szabálytalanságot állapított meg, ez a döntés a polgári perben nem bírálható felül. Polgári perben azonban lehetőség van arra, hogy a szabálytalanság megállapításának

szóló 2016. évi CXXX. törvény (Pp.) és a közigazgatási perrendtartásról szóló 2017. évi I. törvény (Kp.) szabályai szellemével nem ellentétes jogi okfejtések, érvek, elvi megállapítások továbbra is figyelembe vehetők. A Pp. és a Kp. normaszövegének értelmezésében, a jogi érvelés alátámasztásában ezek tehát felhasználhatók.

23 1/2012. (XII. 10.) KMK-PK vélemény a pénzügyi támogatásokkal kapcsolatos perek hatásköri kérdéseiről.

alkalmazható jogkövetkezményei jogszerűségéről a bíróság döntsön.[24] A szabálytalansági eljárás eredményeként levont jogkövetkezménynek kihatása lehet a polgári jogi jogviszonyra, (például elállás esetén a szerződés megszűnik,[25] a támogatottnak kártérítési[26] vagy a ki nem fizetett támogatás esetén a szerződés teljesítése iránti igénye keletkezhet[27]), ezért pusztán a meghozott közigazgatási típusú döntés nem zárja ki azt, hogy a bíróság a polgári jog szabályai szerint vizsgálja a döntés jogviszonyra gyakorolt hatását, a felperes polgári perben előterjesztett kereseti kérelmét.[28] Ennek elvi alapja az, hogy a magánjogi természetű szerződési tartalom miatt a felek szerződési pozíciójára a mellérendeltség, míg igényérvényesítési lehetőségükre az jellemző, hogy a támogatás részbeni vagy teljes visszavonásából, visszafizetésre kötelezésből, illetve a támogató hatóság vagy a közreműködő szervezet részéről történő elállásból eredő jogviták elbírálására polgári perben kerülhet sor.[29] Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a támogatási szerződés alapján folyósított támogatások visszafizettetéséről főszabály szerint a szabálytalansági eljárásban hozott közigazgatási hatósági határozat rendelkezik, a kamatokkal, járulékokkal való visszafizetési kötelezettség nem teljesítése esetén közigazgatási típusú végrehajtás kezdeményezésére van lehetőség. Ugyanakkor a jogviszony magánjogi elemei miatt van lehetőség polgári perben vitatni a szerződés megszegéséből eredő jogkövetkezmények jogszerűségét. Ez a megoldás a jogvédelmi szempontok miatt alakult ki, mert a szabálytalansági eljárásban hozott, a jogkövetkezményekről rendelkező határozat közigazgatási bírósági úton nem támadható. A támogatás tekintetében a szabálytalansági döntést első fokon meghozó hatóság határozatával szemben másodfokú közigazgatási hatósághoz lehet fellebbezést benyújtani, szerződés megszegéséből eredően alkalmazott jogkövetkezmény jogszerűsége pedig polgári perben vizsgálható.[30]

Zárszó

Ahogyan láthattuk, már egyetlen konkrét szerződésfajta példáján keresztül a közjog és magánjog dichotómiájának vagy éppen összesimulásának elméleti és gyakorlati kérdései tehetők fel. Ez a példa is jól mutatja, hogy napjaink jogtudománya számos olyan kihívással szembesül, amely a dogmatikai kérdések modernizálását, vagy éppen alapjogi szempontok miatt egy jogintézmény alkotmányjogi szempontú újragondolását teheti

24 Kúria Pfv.20.591/2021/45.
25 Kúria Pfv.20.627/2022/6.
26 Kúria Pfv.20.231/2018/11.
27 Kúria Pfv.20.937/2018/6.
28 Kúria Pfv.20.923/2019/7.
29 EBH2010.2237.
30 Kúria Pfv.20.486/2020/5.

szükségessé. Ilyen kérdések az Alkotmánybíróság gyakorlatában naponta felmerülnek, ezek megoldásához sok türelmet, leleményességet és jó egészséget kívánok a gyakorló alkotmánybíró és jogtudós, születésnapos Horváth Attilának.

Irodalom- és forrásjegyzék

3385/2018. (XII. 14.) AB határozat
EBH2010.2237.
Kúria 1/2012. (XII. 10.) KMK-PK vélemény a pénzügyi támogatásokkal kapcsolatos perek hatásköri kérdéseiről
Kúria Pfv.21.377/2012/5.
Kúria Pfv.20.539/2012/6.
Kúria Gfv.30.207/2013/3.
Kúria Pfv.20.937/2018/6.
Kúria Pfv.20.231/2018/11.
Kúria Pfv.20.923/2019/7.
Kúria Pfv.20.486/2020/5.
Kúria Pfv.20.591/2021/45.
Kúria Pfv.20.627/2022/6.

Achterberg, Norbert (1982): *Allgemeines Verwaltungsrecht*. Heidelberg: Müller.
Burckhardt, Walter (1944): *Die Organisation der Rechtsgemeinschaft*. Zürich: Polygraphischer.
Buza László (1943a): *A közjog és a magánjog elhatárolásának kérdése*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
Buza László (1943b): *A közjog és a magánjog fogalmi elhatárolásának kérdése*. Kolozsvár: András László könyvnyomda.
Dawn, Oliver (1999): *Common Values in Public and Private Law and the Public–Private Divide*. Cambridge: Cambridge University Press.
Hamza Gábor (2014): *A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció*. Budapest: MTA.
Iglói Szontagh Vilmos (1938): Közjog és magánjog elválasztása. *Jogállam,* 37(5), 172–181.
Jakab András (2007): Közjog, magánjog, polgári jog – a dogmatikatörténet Próteuszai és az új Ptk. tervezete. *Állam- és Jogtudomány,* 48(1), 3–27.
Jakab, András (2016): Public Law – Private Law Divide? In Jakab, András: *European Constitutional Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 387–400. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9781316442678
Jellinek, Georg (1914): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin: Springer. Online: https://archive.org/details/allgemeinestaatsoojelliala/mode/2up
Kaser, Max (1951): Jus Publicum – Jus Privatum (zugleich Besprechung von Nocera, „Ius publicum"). *Studia et Documenta Historiae et Juris,* 17, 267–270.
Kelsen, Hans (1913): Zur Lehre vom öffentlichen Rechtsgeschäft. *Archiv des öffentlichen Rechts,* 31(2–3), 190–249. Online: https://www.jstor.org/stable/44301050
Molnár Tamás (2002): A ius publicum és ius privatum elhatárolása a római jogban. *Collega,* 6(4), 64–72.
Moór Gyula (1937): *A jogrendszer tagozódásának problémája*. Budapest: MTA. Online: http://opac.mtak.hu/F?func=direct&local_base=MTA01&doc_number=000501269
Papp Tekla (2012a): A támogatási szerződés I. *Céghírnök,* 22(6), 12–14.
Papp Tekla (2012b): A támogatási szerződés II. *Céghírnök,* 22(7), 3–6.
Papp Tekla (2015): A támogatási szerződés. In Papp Tekla (szerk.): *Atipikus szerződések*. Budapest: Opten, 550–561.

Papp Tekla (2020): A közbeszerzési szerződés tipizálása. *Közbeszerzési Értesítő Plusz*, 2(4), 47–58. Online: https://doi.org/10.37371/KEP.2020.4.2

Pólay Elemér (1957): A római jogrendszer tagozódásának kérdése. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 3(4), 3–31.

Stolleis, Michael (1996): Öffentliches Recht und Privatrecht im Prozeß der Entstehung des modernen Staates. In Hoffmann Riem, Wolfgang – Schmidt Assmann, Eberhard (szerk.): *Öffentliches Recht und Privatrecht als wechselseitige Auffangordnungen*. Baden-Baden: Nomos.

Vékás Lajos (2018): A diszpozitív szabályozás elve és az elv kérdőjelei a gyakorlatban. *Magyar Jog*, 65(7–8), 385–391. Online: https://ptk2013.hu/szakcikkek/vekas-lajos-a-diszpozitiv-szabalyozas-elve-es-az-elv-kerdojelei-a-gyakorlatban-mj-20187-8-385-391-0/6611

Gosztonyi Gergely

Néhány gondolat az ENSZ globális digitális megállapodás kezdeményezéséről

Bevezetés

Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) bátor kezdeményezést indított útjára egy olyan korszakban, amelyet a digitális technológiák befolyása jellemez. Az ENSZ főtitkára 2021 szeptemberében közzétett egy jelentést,[1] amelyben egy globális digitális megállapodásra (GDM vagy kezdeményezés) tett javaslatot. Erről az új kezdeményezésről a 2024 szeptemberében megrendezendő „A jövő csúcstalálkozója"[2] nevet viselő összejövetelen lehetne megállapodni, ahol minden érdekelt fél – kormányok, az ENSZ, a magánszektor a technológiai mamutokkal, a civil társadalom, a tudományos élet és a felhasználók képviselői – részt venne. A GDM várhatóan javítja a nemzetközi digitális együttműködést, és „közös elveket vázol fel a mindenki számára nyitott, szabad és biztonságos digitális jövő érdekében".[3] A GDM olyan kérdések szabályozásának tervezete lehet, mint a digitális összekapcsolhatóság, az internet széttagoltsága, az adatkezelés, a magánélet védelme és az online emberi jogok, így magában hordozva annak lehetőségét, hogy átformálja az internetet, ahogyan most ismerjük. A kezdeményezés célja, hogy a digitális technológiák erejét a fenntartható fejlődés szolgálatába állítsa, miközben mérsékelje a kapcsolódó kockázatokat.

A globális digitális megállapodás nulladik tervezetének nevezett dokumentumot[4] 2024. április 1-jén tették közzé, amelyben megtalálható, hogy „a digitális technológiák drámaian átalakítják világunkat. Hatalmas potenciális előnyöket kínálnak az emberek, a társadalmak

1 United Nations Secretary-General 2021.

2 Lásd: www.un.org/en/summit-of-the-future.

3 Lásd: www.un.org/techenvoy/sites/www.un.org.techenvoy/files/Global-Digital-Compact_background-note.pdf.

4 Lásd: www.un.org/techenvoy/sites/www.un.org.techenvoy/files/Global_Digital_Compact_Zero_Draft.pdf.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_19 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6551-1536

és bolygónk jóléte és fejlődése szempontjából." Az ENSZ tagállamai várhatóan 2024. június végéig befejezik a GDM végleges tervezetéről szóló tárgyalásokat, és ha 2024 szeptemberében jóváhagyják, a GDM lesz az első nemzetközi dokumentum a digitális technológiák szabályozásának közös megközelítéséről.

A jogtörténet a médiaszabályozás kapcsán sosem volt könnyen vizsgálható terület, amióta a technológia lehetővé teszi, hogy a nemzetállami határok és a leginkább nemzeti jogalkotások egyre kevésbé legyenek képesek olyan szabályokat hozni, amelyek nem csupán a saját felhasználóikat érintenék. Ahogy Koltay András fogalmazott: „A médiajog művelői a pillanat mesterei, a jogtudomány Kőműves Kelemenjei: mire doktori disszertációjukat, legújabb monográfiájukat, tankönyveik átdolgozását befejezik, vagy a szemeszter elején kiadják a féléves óravázlatot, az azokban leírtak egy része már jogtörténetté nemesedett."[5] Az internetszabályozás kapcsán triplán ez a helyzet: a világ három nagy szabályozási iránya máshonnan közelíti meg mind a véleménynyilvánítás szabadságát, mind az erre épülő szabályozási kérdéseket. Az Amerikai Egyesült Államok szabályozása az Első Alkotmánykiegészítés talaján állva hozzájárult a nagy amerikai technológiai vállalatok világméretű terjeszkedéséhez és piaci dominanciájához;[6] a szabadságjogokba és a média demokratikus működésébe vetett hitre épülő európai uniós próbálkozások az irányelvektől jutottak el a rendeletekig;[7] míg az ázsiai jellegű szabályozás az állam mindenhatóságába és az online szuverenitásba vetett hitet próbálta szabályozássá konvertálni a múltban.[8]

Mindezen eltérő irányok alapján a kezdeményezés célja, hogy katalizálja a párbeszédet és az együttműködést a digitális forradalom kezelése érdekében. Alapvetően olyan közös normák, szabványok és elvek létrehozására törekedne, amelyek biztosítják az alapvető jogokat, előmozdítják az innovációt és elősegítik a digitális integrációt. A globális digitális megállapodás jobb megértéséhez érdemes áttekinteni hét legfontosabb pozitívumát és negatívumát.

A globális digitális megállapodás pozitívumai

(1) *Fokozott globális együttműködés.* A GDM talán legkiemelkedőbb előnye abban rejlik, hogy nagyobb együttműködést és szinergiát eredményezhet a nemzetek és az érdekelt felek között. Megkönnyíti az ötletek, a legjobb gyakorlatok és az erőforrások cseréjét azáltal, hogy platformot biztosít a párbeszédhez és az együttműködéshez, és ezáltal elősegíti a közös

5 Koltay 2019.
6 Bradford 2023.
7 Pünkösty 2022: 176–192.
8 Gosztonyi 2022a.

digitális kihívásokra adott kollektív válaszokat. Az együttműködési jelleg fokozza a digitális kormányzásra irányuló erőfeszítések legitimitását és hatékonyságát világszerte, a „platform-szabályozási háromszöget"[9] szolgálva.

(2) *A digitális kormányzás holisztikus megközelítése.* A digitális kormányzásra irányuló törekvéseket korábban jellemző széttöredezett megközelítésekkel szemben a GDM holisztikus szemléletet alkalmaz, amely elismeri a digitális ökoszisztéma különböző dimenziói közötti kölcsönhatásokat. Azáltal, hogy a kezdeményezés integrált módon foglalkozik az olyan kérdésekkel, mint az adatvédelem, a kiberbiztonság, a digitális jogok és a technológiához való hozzáférés, szilárdabb és fenntarthatóbb megoldásokat támogat.

(3) *A digitális integráció előmozdítása.* A kezdeményezés egyik sarokköve a digitális integráció előmozdítása iránti elkötelezettség, különösen a marginalizált és alulreprezentált közösségekben. A GDM a technológiához való méltányos hozzáférés, a digitális írástudás programjainak és a megfizethető csatlakozási lehetőségeknek az előmozdításával igyekszik küzdeni a digitális szakadék ellen, valamint az egyének és közösségek szerepének erősítésével. Ahogy Benedicta Ehimuan és társai fogalmaztak: „A digitális befogadás nem csupán a technológiához való hozzáférésről szól; az egyének és közösségek képessé tételéről, hogy boldogulni tudjanak az egyre inkább digitális társadalomban".[10]

(4) *Megerősített kiberbiztonság.* A kezdeményezés stratégiai keretet biztosít a kollektív fellépéshez a kritikus digitális infrastruktúrák védelmére, és ezáltal a globális biztonság és stabilitás megerősítésére. Az információmegosztás, a kapacitásépítés és a közös kezdeményezések előmozdításával a GDM erősíti a kollektív védelmet.[11]

(5) *Az innováció és a gazdasági növekedés előmozdítása.* A kezdeményezés másik meggyőző szempontja az innováció katalizálásának és a gazdasági növekedés ösztönzésének lehetősége. A digitális vállalkozói és innovációs környezet előmozdításával a GDM új munkahelyeket teremthet – különösen az olyan ágazatokban, mint a TMT, az e-kereskedelem és a digitális szolgáltatások.

(6) *Az oktatáshoz és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés megkönnyítése.* A GDM megkönnyítheti az oktatáshoz és az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférést, különösen

9 Gorwa 2019.
10 Ehimuan 2024: 490.
11 United Nations 2023.

a távoli és alulellátott területeken. A digitális technológiák lehetővé teszik az online oktatást és a távegészségügyi megoldásokat, lebontva a földrajzi korlátokat, ezzel pedig bővítve a minőségi tanulási és egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférést.[12]

(7) *A fenntartható fejlődés és az éghajlatváltozás elleni fellépés támogatása.* A digitális technológiák támogathatják a fenntartható fejlődést[13] és az éghajlatvédelmi fellépést azáltal, hogy hatékonyabb erőforrás-gazdálkodást tesznek lehetővé, figyelemmel kísérik a környezeti mutatókat, és megkönnyítik a globális kihívásokkal kapcsolatos együttműködést. Az intelligens energiahálózatoktól a precíziós mezőgazdaságig a digitális innovációk megoldásokat kínálhatnak a sürgető környezeti problémák kezelésére.

A globális digitális megállapodás negatívumai

(1) *A végrehajtás kihívásai.* A GDM sikeres végrehajtása a dicséretes célkitűzések ellenére jelentős kihívásokkal járhat. Az érdekelt felek – eltérő hátterű és motivációjú – érdekeinek, prioritásainak és napirendjeinek összehangolása ügyes diplomáciát és intézményi mechanizmusokat igényel. Ezenfelül az eltérő joghatósági szabályozási környezetek közötti egyeztetések összetettsége is komoly akadályokat gördíthet a zökkenőmentes végrehajtás elé. A bürokratikus tehetetlenség, az egymásnak ellentmondó szándékok és az erőforráskorlátok kockázata tovább bonyolítja a végrehajtási folyamatot, ami aláásható a digitális kormányzási kezdeményezések hatékonyságát és fenntarthatóságát.

(2) *A széttöredezés veszélye.* Egy olyan globális ökoszisztémában, amelyet eltérő szabályozási keretek és politikai paradigmák jellemeznek,[14] érezhető a veszélye annak, hogy a kezdeményezés a konvergencia előmozdítása helyett akaratlanul is fokozza a széttagoltságot, és akár az internetszabályozás teljes széttöredezettségéhez, a Splinternethez[15] is elvezethet. Az ellentétes érdekek összeegyeztetésére és az eltérő szabványok harmonizálására szolgáló szilárd mechanizmusok nélkül fennáll a veszélye annak, hogy a GDM egy olyan balkanizált digitális tájat[16] hoz létre, amelyet szabályozási önkényesség és joghatósági viszálykodás jellemez. A túl merev szabályozási keretek ráadásul akadályozhatják az új technológiákhoz és a változó digitális kihívásokhoz való alkalmazkodáshoz szükséges

12 Menyhárd 2023.
13 Krajčo–Habánik–Grenčíková 2019.
14 Celeste 2023.
15 European Parliamentary Research Service 2022.
16 Sinha 2020.

rugalmasságot is. Az olyan szabályozási beavatkozások, amelyek a rövid távú stabilitást helyezik előtérbe a hosszú távú innovációval szemben, akaratlanul is akadályozhatják a születőben lévő technológiák és vállalkozások fejlődését, elfojtva ezzel a kreativitást és gátolva a gazdasági növekedést.

(3) *A hatalmi egyensúlytalanság lehetősége.* A GDM a befogadásra való törekvése ellenére akaratlanul is fenntarthatja a hatalmi egyenlőtlenségeket a digitális ökoszisztémán belül. Mint sok nemzetközi kezdeményezés esetében, itt is fennáll a veszélye annak, hogy a nagyobb befolyással rendelkező szereplők, például a domináns technológiai vállalatok vagy a gazdagabb országok aránytalanul nagy befolyást gyakorolhatnak a döntéshozatali folyamatokra, háttérbe szorítva a kisebb szereplők akaratát és hangját. Ez az egyensúlyhiány alááshatja a kezdeményezés legitimitását és hatékonyságát, és olyan eredményekhez vezethet, amelyek a hatalmasok érdekeit helyezik előtérbe a szélesebb globális közösség igényeivel szemben.

(4) *Adatvédelmi aggályok és az adatok kiaknázása.* A mindenre kiterjedő megfigyelés és az adatok folyamatos felhasználásának korában[17] a magánélettel és az adatvédelemmel kapcsolatos aggályok egyre nagyobb jelentőséget kapnak. A kezdeményezésnek a digitális technológiák fejlesztésére helyezett hangsúlyát az egyének magánélethez fűződő jogainak védelmét szolgáló szilárd biztosítékokkal kell egyensúlyba hozni. A jogtörténetből jól látható azonban, hogy ezt az egyensúlyt nehéz elérni – különösen az adatelemzés és a mesterséges intelligencia folyamatos változásai miatt.[18]

(5) *Digitális jogok és szólásszabadság.* Bár a GDM megerősíti a digitális jogok fontosságát, továbbra is kérdéses, hogy mennyire hatékonyan biztosítja a véleménynyilvánítás szabadságát és az online véleménykülönbségeket. A világ számos részén a kormányok egyre gyakrabban folyamodnak cenzúrához és felügyelethez,[19] hogy elnyomják az ellenvéleményt és ellenőrizzék az online információáramlást.

(6) *Környezeti fenntarthatóság és digitális lábnyom.* Egy másik égető probléma az egyre inkább digitalizált világunk környezeti hatása. Miközben a digitális technológiák hatékonyság- és termelékenységnövekedést ígérnek, jelentős karbonlábnyomot is okoznak, hiszen

17 Kelemen 2022: 7.
18 Domokos 2022.
19 Gosztonyi 2022b.

az energiaigényes adatközpontoktól kezdve az elektronikus hulladékig a digitális technológiák elterjedése hozzájárul a környezeti állapot romlásához és az éghajlatváltozáshoz.

(7) *Digitális dezinformáció és manipuláció.* A digitális dezinformáció és manipuláció elleni küzdelem az információtúlterheltség és a közösségi média által vezérelt narratívák korában kritikus kihívássá vált.[20] Az álhírek, a félretájékoztatás és az online manipulációs kampányok terjedése veszélyezteti a demokratikus kormányzást, a normális közbeszédet és a társadalmi kohéziót.[21] Miközben a GDM elismeri a digitális és médiaműveltség előmozdításának fontosságát, erőteljesebb intézkedésekre lenne szükség a dezinformáció terjedése elleni küzdelemhez[22] és az online információs ökoszisztémák integritásának biztosításához.

Konklúzió

A lehetőségek és a buktatók alapján fontos figyelembe venni a globális digitális tájat alakító árnyalt dinamikát. Bár a GDM ígéretesnek tűnik az együttműködés és a koherencia előmozdítása szempontjából, az eltérő érdekek, a hatalmi dinamika és a folyamatos, ugrásszerű technológiai fejlődés által jellemzett összetett terepen kellene az ENSZ-nek irányt mutatnia.

A kezdeményezés egyik kritikus kihívása az innováció és a szabályozás közötti feszültség összeegyeztetése. Az innováció támogatása és a kockázatok mérséklése közötti egyensúly megteremtése a szabályozási keretek, az ipari szabványok és a társadalmi értékek kényes összjátékát igényli.[23] Ha nem sikerül hatékonyan megteremteni ezt az egyensúlyt, az el fogja fojtani az innovációt, gátolni fogja a gazdasági versenyképességet, és a jelenleginél is jobban alá fogja ásni a közvélemény digitális technológiákba vetett bizalmát.

A kezdeményezésnek meg kell küzdenie még a digitális fenyegetések és sebezhetőségek változó természetével is. A digitális ökoszisztéma nemzetközi jellege felerősíti a kiberfenyegetések hatását, amelyek az adatvédelmi incidensektől és a zsarolóvírus-támadásoktól kezdve az új online bűncselekményeken[24] át a dezinformációs kampányokig és a digitális kémkedésig terjednek. A globális digitális megállapodásnak foglalkoznia kell a különböző régiók és ágazatok kiberbiztonsági képességei és kapacitásai közötti aszimmetriákkal, biztosítva, hogy senki ne maradjon az út szélén a digitális védelmi erőfeszítések megvalósítása során.

20 Mezei – Szentgáli Tóth 2022.
21 Papp 2022.
22 Lendvai 2023.
23 SyndiGate Media Inc. 2023.
24 Ambrus 2021.

A kezdeményezés előtt álló másik sürgető kihívás a digitális jogok és szabadságok védelmének szükségessége az egyre inkább megfigyelt és ellenőrzött digitális környezetben. Mivel a kormányok és a technológiai óriások példátlan hatalommal rendelkeznek a felhasználói adatok és a digitális infrastruktúra felett, egyre nagyobb a veszélye a magánélet, a véleménynyilvánítás szabadsága és más alapvető jogok megsértésének.[25] A GDM-nek az átláthatóság, az elszámoltathatóság és a felhasználók felhatalmazásának elveit kell képviselnie a digitális jogok védelme és a kibertér feletti tekintélyelvű ellenőrzés megszilárdulásának megakadályozása érdekében.[26] Emellett szembe kell szállnia a digitális szakadékkal, biztosítva, hogy a hátrányos helyzetű közösségek is egyenlő mértékben hozzáférjenek a digitális erőforrásokhoz és lehetőségekhez.

Összefoglalva, a globális digitális megállapodás kezdeményezés fontos mérföldkövet jelenthet a digitális kormányzás egységes nemzetközi keretének kialakításához vezető úton egy egyre inkább összekapcsolt világban. Miközben a globális együttműködés fokozását, a digitális befogadás elősegítését és a kiberbiztonság megerősítését ígéri, olyan hatalmas kihívásokkal is szembesül, mint a végrehajtás bonyolultsága és a széttagoltság veszélye. Mindazonáltal – ha a résztvevők komolyan gondolják a benne foglaltakat – magában rejtheti annak lehetőségét, hogy egy mindenki számára méltányos, biztonságos és virágzó digitális jövőt alakítson ki. Hogy így lesz-e, annak eldöntését a 100 évvel később élő jogtörténészekre érdemes bízni.

Irodalom- és forrásjegyzék

Ambrus István (2021): *Digitalizáció és büntetőjog*. Budapest: Wolters Kluwer.

Bálint János (2024): Uniós platformszabályozás az online szólásszabadság védelmében. In Tamás Csaba Gergely (szerk.): *Magyarország és a közép-európai térség az Európai Unióban: Díjnyertes Pályázatok 2022*. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 7–39.

Bietti, Elettra (2023): A Genealogy of Digital Platform Regulation. *Georgetown Law Technology Review,* 7(1), 1–68. Online: https://georgetownlawtechreview.org/wp-content/uploads/2023/01/Bietti-Platform-Geneaology.pdf

Bradford, Anu (2023): *Digital Empires. The Global Battle to Regulate Technology*. Oxford: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/oso/9780197649268.001.0001

Celeste, Edoardo et al. (2023): *The Content Governance Dilemma. Digital Constitutionalism, Social Media and the Search for a Global Standard*. London: Palgrave Macmillan. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-031-32924-1

Domokos Márton (2022): A mesterséges intelligencia szerepe az internetes platformokon – Szabályozási kihívások. In Török Bernát – Ződi Zsolt (szerk.): *Az internetes platformok kora*. Budapest: Ludovika, 403–423.

25 Bálint 2024.

26 Bietti 2023: 66–67.

Ehimuan, Benedicta et al. (2024): Digital Inclusion Initiatives: Bridging the Connectivity Gap in Africa and the USA – A Review. *International Journal of Science and Research Archive,* 11(01), 488–501. Online: https://doi.org/10.30574/ijsra.2024.11.1.0061

European Parliamentary Research Service (2022): *Splinternets: Addressing the Renewed Debate on Internet Fragmentation.* Strasbourg: European Parliament.

Gorwa, Robert (2019): The Platform Governance Triangle: Conceptualising the Informal Regulation of Online Content. *Internet Policy Review,* 8(2). Online: https://doi.org/10.14763/2019.2.1407

Gosztonyi Gergely (2022a): A kínai internetcenzúra modellje. *Pro Futuro,* 12(1), 27–36. Online: https://doi.org/10.26521/profuturo/2022/1/11118

Gosztonyi Gergely (2022b): *Cenzúra Arisztotelésztől a Facebookig. A közösségi média tartalomszabályozási gyakorlatának komplexitása.* Budapest: Gondolat. Online: https://doi.org/10.24362/cenzura.gosztonyi.2022

Kelemen Roland (2022): Cyberfare State – Egy hibrid állammodell 21. századi születése. *Military and Intelligence Cybersecurity Research Paper,* 2(1), 1–32. Online: https://bit.ly/4dewmjV

Koltay András szerk. (2019): *Magyar és európai médiajog.* Budapest: Wolters Kluwer.

Krajčo, Karol – Habánik, Jozef – Grenčíková, Adriana (2019): The Impact of New Technology on Sustainable Development. *Engineering Economics,* 30(1), 41–49. Online: https://doi.org/10.5755/j01.ee.30.1.20776

Lendvai, Gergely Ferenc (2023): Media in War: An Overview of the European Restrictions on Russian Media. *European Papers,* 8(3), 1235–1245. Online: https://www.europeanpapers.eu/en/europeanforum/media-in-war-overview-of-european-restrictions-on-russian-media

Menyhárd Attila (2023): Az egészségügyi adatok jogi természete. In Török Bernát – Ződi Zsolt (szerk.): *Digitalizálódó társadalom. Tanulmányok az új technológiák társadalmi-jogi hatásairól.* Budapest: Ludovika, 199–214. Online: https://doi.org/10.22503/inftars.XXII.2022.3.2

Mezei Kitti – Szentgáli Tóth Boldizsár (2022): Az online platformok használatában rejlő veszélyek: a dezinformáció és a kibertámadások jogi kockázatai. In Török Bernát – Ződi Zsolt (szerk.): *Az internetes platformok kora*. Budapest: Ludovika, 319–340.

Papp János Tamás (2022): *A közösségi média szabályozása a demokratikus nyilvánosság védelmében*. Budapest: Wolters Kluwer. Online: https://doi.org/10.15774/PPKE.JAK.2022.006

Pünkösty András (2022): Merre tart az európai szintű platformszabályozás? – Áttekintés a platformok szabályozásának versenyjogi ösztönzőiről, valamint a fúziókontroll lehetséges fejlesztéséről. In Török Bernát – Ződi Zsolt (szerk.): *Az internetes platformok kora*. Budapest: Ludovika, 176–192.

Sinha, Utkarsh (2020): The Balkanisation of the Internet. *Forbes India,* 2020. október 14. Online: https://www.forbesindia.com/blog/digital-navigator/the-balkanisation-of-the-internet/

SyndiGate Media Inc. (2023): The Global Digital Compact: A Bold Step Towards Digital Transformation. *Mena Report,* 2023. március 24. Online: https://go.gale.com/ps/i.do?p=EAIM&u=anon~9c2cb63f&id=GALE%7CA742974106&v=2.1&it=r&sid=sitemap&asid=cbc05ee1

United Nations (2023): *Our Common Agenda Policy Brief 5. A Global Digital Compact – an Open, Free and Secure Digital Future for All.* 2023. május. Online: https://digitallibrary.un.org/record/4011891/files/%5EEOSG_2023_5%5E--EOSG_2023_5-EN.pdf?version=1

United Nations Secretary-General (2021): *Our Common Agenda. Report*. New York: United Nations. Online: https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf

Halász Iván

A szlovák jogi infrastruktúra kialakítására irányuló törekvések a hosszú 19. században[1]

Bevezetés – szlovákok a régi Magyarországon

Jelen tanulmány nem a szlovák nemzeti mozgalom közjogi követeléseivel és az azok elérésére tett politikai lépésekkel foglalkozik, hiszen ez a téma magyar nyelven már jól fel van dolgozva.[2] A cikk inkább csak arra koncentrál, hogy a jogász közélet, -oktatás és tudományos élet szempontjából milyen szlovák jellegű intézmények léteztek a hosszú 19. században, illetve kik voltak a főbb működtetőik. A téma jobb megértéséhez viszont szükséges kisebb társadalomtörténeti kitérőt tenni, amely a jogászfoglalkozásokat űző öntudatos szlovákokkal is röviden megismerteti az olvasót.

A szlovákok a régi Magyarország azon nemzetiségei közé tartoztak, amelyek modern nemzetté válási folyamata teljes mértékben az ország keretein belül zajlott le. Miután őseik a magyar államalapítástól kezdve jelen voltak az országban, illetve vallásilag nem igazán különböztek a magyaroktól. A felekezeti közelség megkönnyítette a két etnikum közötti kapcsolatokat, keveredést, majd az asszimilációt. Fontos tényezőnek tekinthető az északi régiók viszonylagos urbanizáltsága is, valamint a városi németség markáns jelenléte. Az utóbbi fontossá vált a reformáció idején, amikor a térséget erős német szellemi impulzusok érték. Az északi vármegyék elkerülték a tartós török megszállást, és jól kiépített oktatási hálózattal rendelkeztek, egyebek mellett a három neves északi jogakadémiával (Eperjes, Kassa, Pozsony).

A szlovákok viszont Magyarországon nem rendelkeztek külön közjogi vagy speciális egyházi autonómiával, ami megnehezítette nemzeti politizálásukat. A katolikus egyházi hierarchiában ugyan sok szlovák származású ember foglalt helyet (köztük több hercegprímás

[1] A tanulmány a *Magyarország történeti alkotmánya egykor és ma* című NKFI–OTKA No. 143008. számú projekt keretében készült.

[2] Szarka 1995; Demmel 2011.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_20 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5340-6595

és érsek),[3] de ez a nemzeti fejlődés szempontjából nem volt különösebben releváns. Fontosabbnak bizonyult az evangélikus egyház belső önkormányzata, amely sokáig pótolta a külön szlovák jellegű közjogi autonómia hiányát, és a demokrácia fontos iskolájának bizonyult.

Jogászok a szlovák nemzetébresztő értelmiség soraiban

A szlovák nemzeti mozgalom gerincét közismerten az egyházi és tanítói értelmiség alkotta,[4] amelynek alapvetően plebejus gyökerei voltak. A szlovákok lakta északi vármegyék társadalmi szerkezete miatt azonban a kisnemesi hátterű személyek jelenléte sem volt elhanyagolható. Nem szabad elfelejteni, hogy Árva, Liptó, Trencsén és Turóc vármegye igazi és markáns kisnemesi régió volt.[5] Éppen ebből a kisnemesi jellegből és az általános magyarországi tradíciókból következett az a tény, hogy a szlovák nemzeti mozgalomban is viszonylag szép számban előfordultak jogvégzett kisnemes aktivisták.

Az aktív jogász végzettségű és egyben öntudatos szlovákok leginkább a reformkor végén jelentkeztek.[6] Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején színre lépett az a romantikus érzelmű, fiatal, protestáns generáció, amely egyrészt véglegesen eldöntötte a szlovák irodalmi nyelv kérdését, másrészt a csehszlovák orientációval szemben meghirdette a szlovák nemzeti önállóságot, harmadrészt megfogalmazta a komplex szlovák autonomista politikai programot. Ez a generáció már kitermelte magából az első olyan jogászokat is, akik oroszlánrészt vállaltak a nemzeti program kidolgozásában. Gyakorlatias észjárásukkal pedig képesek voltak ellensúlyozni a teológiai és filozófiai végzettségű vezetők dominanciáját.[7]

Štefan Marko Daxner (1823–1892) és Ján Francisci-Rimavský (1822–1905) Gömör-Kishont vármegyéből származott. Eperjesen tanultak, és fiatalkorukban a kezdeti lépéseket

3 Itt megemlíthető mindenekelőtt Rudnay Sándor (1760–1831), Scitovszky János (1785–1866) és Csernoch János (1852–1927).

4 Bokes 1967: 257.

5 Demmel 2011: 151–170.

6 Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy a reformkor végén színre lépő szlovák jogásznemzedék előtt volt még egy köztes generáció, amely fontos előkészítő szerepet játszott, de 1848-ban aktívan már nem exponálta magát. Idetartozott mindenekelőtt Ján Herkeľ (1786–1853) és Alexander (Sándor) Vrchovský (1812–1865) pesti ügyvéd. Előbbi ügyvédként próbálta képviselni a nyelvük miatt retorziókat szenvedett lajoskomáromi szlovákokat, egyébként az összszláv nyelvtan kidolgozásával és egy pánszláv újság tervével foglalkozott. A szakolcai születésű Vrchovský jól menő ügyvédi irodával rendelkezett Pesten, egyebek mellett nála ügyvédbojtárkodott Jókai Mór, de az irodájában megfordult Petőfi Sándor és Janko Kráľ szlovák költő is. Szerteágazó és sokszor radikális demokrata politikai kapcsolatokkal rendelkezett, de előfordult mecénási szerepkörben is. Aktív volt a szlovák kulturális és egyesületi életben is. Heiszler 1994: 3.

7 Bokes 1967: 258.

a vármegyei adminisztrációban tették meg. Daxner a vármegyei életben aktív köznemesi, Francisci pedig kisiparos családból származott. Mindketten alapvetően liberális gondolkodásúak voltak, de a nemzetiségi kérdésben nem tudták elfogadni a magyar nemzeti liberalizmus programját. Ez végül a Habsburg-táborba sodorta őket. Az 1850-es és 1860-as években aztán különböző igazgatási és bírósági pozíciókat töltöttek be.

A Bach-korszak idején fontos szerephez jutott még két további szlovák jogvégzett adminisztrátor, akik különböző szinteken tanácsokkal látták el a bécsi kormányzatot. Ján Hlaváč (1798–1868) előbb kassai hivatalnok, majd eperjesi táblabírósági ügyész és 1861-ben Sáros vármegye királyi megbízottja volt. František Hánrich (1800–1889) eredetileg selmecbányai kamarai ügyész, azaz hivatalnok volt, majd 1849-től kezdve az osztrák hatóságok oldalán exponálta magát az igazságszolgáltatásban. 1849. szeptember 10-én Ján Kollár költővel és az előbb említett Hlaváčča̋l együtt *Pro Memoria* beadványt nyújtottak be a kormánynak, amelyben önálló szlovák koronatartomány kialakítását javasolták. Közben sokat tettek a szlovák nyelv hivatali elismeréséért. A Bach-korszakban valószínűleg ők ketten voltak a legbefolyásosabb szlovák jogászok, de koruk és pozícióik miatt nem tartoztak a szlovák politikai fősodorba.[8]

Daxner és Francisci fontos szerepet játszott a különböző szlovák nemzeti követelések (1848, 1849) és memorandumok (1861) kidolgozásakor is. Mindketten következetesen a szlovák területi autonómia és a régi Magyarország föderalizálása platformján álltak. Mindketten tisztában voltak a képzett jogászok szükségességével a sok lelkész és tanító alkotta szlovák nemzeti mozgalomban. Emiatt az oktatási követelmények bekerültek a fontos programadó dokumentumokba is. A szlovák nemzet 1848. május 10-én Liptószentmiklóson elfogadott követelései például a 6. pontban kitértek az oktatási kérdésekre. A szlovák nyelvű elemi, polgári és középiskolák mellett követelték az önálló szlovák papneveldét, a tanítóképzőt, valamint a magasabb irodalmi intézményeket, mint líceumokat, gimnáziumot, akadémiát, politechnikát és egyetemet. Nem világos, hogy pontosan mit is értettek az egyes számban szereplő akadémia alatt – a Magyarországon már megszokott jogakadémiát, vagy általánosan felfogott akadémiát mint tudományos vagy oktatási szervezeti formát.[9]

Ebből a szempontból egyértelműbb, de egyben valamivel szerényebb volt a komplex szlovák területi autonomista programot tartalmazó 1861. évi turócszentmártoni memorandum, amely az alkotmányosság visszaállítása után és a kiegyezés közötti időszakban született meg (1861. június 7-én).[10] A memorandumban már nem volt szó az önálló szlovák

8 Bokes 1967: 260–261.
9 Demmel 2011: 268.
10 Eliáš 1988: 257–263.

egyetemről és műegyetemről, hanem csupán egy pesti szlovák nyelvi tanszékről, valamint az önálló szlovák jogakadémia létrehozásáról, lehetőleg besztercebányai székhellyel.[11]

A memorandumgyűlést megelőzően néhányan abban reménykedtek, hogy a pozsonyi királyi jogakadémia betöltheti a szlovák jogászképző intézmény szerepét. Az 1850-es években (azaz a Bach-korszakban) ugyanis több olyan cseh professzor tanított ott, aki hajlamos volt szláv nyelvet is használni. František Petruška például az osztrák polgári jogot nemcsak németül, hanem szláv nyelven is előadta, illetve részben csehül vizsgáztatott.[12] Sőt, 1854 előtt rendszeresített cseh nyelvű előadást is tartottak itt a jogi terminológiáról.[13] A magyar nyelvre való áttérés és a magyarul rendszerint nem beszélő cseh, illetve német professzorok távozása után ezek a remények szertefoszlottak.

A dualizmuskori szlovák jogászgeneráció tevékenysége és tervei

Az előbb említett első, politizáló jogászgeneráció után az 1860-as években színre lépett a következő markáns jogásznemzedék, amelynek életéből viszont objektív módon kimaradtak a forradalmi események. Tevékenységük emiatt döntően a bírósági termekben, a különböző vállalkozásokban és az újságok hasábjain zajlott. E generáció úttörői közé tartozott Michal (1835–1887) és Pavol Mudroň (1835–1914), az ikertestvérek, akik evangélikus tanítói családból származtak, római katolikus gimnáziumban érettségiztek, elvégezték a pozsonyi jogakadémiát, majd Bécsben szerezték meg a doktorátust. Utána szétváltak útjaik: Michal Pozsonyban nyitott ügyvédi irodát, Pavol pedig Turócszentmártonban. Pavol hosszú időn keresztül a Szlovák Nemzeti Párt elnöke is volt. Korán elhunyt és gyermektelen testvére szintén aktív volt a szlovák jogvédelem területén. Az ő nevéhez fűződik például a Grünwald Béla magyar nacionalista jellegű *Felvidék* című írására adott mélyreható szlovák válasz megfogalmazása.[14] Michal Mudroň volt továbbá az, aki 1864-ben a szlovák lapok oldalain ismét felkarolta az önálló szlovák nyelvű jogakadémia ügyét. Igaz, az erre irányuló cikkét akkor írta, amikor a kiegyezés előtti évtizedben még úgy tűnt, hogy a szlovákok megtartják addig szerzett nyelvi jogaikat. Gyakorlatias jogászként tisztában volt azzal, hogy az autonóm szlovák nyelvű ügyintézéshez hivatalnokok is kellenek. Cikkében sokat hivatkozott a pozsonyi királyi jogakadémia tapasztalatára.[15]

11 Vasiľová 2008: 380.

12 Varga 1974: 242.

13 Mudroň 1864: 1.

14 A vita jelenleg a Kaligram Kiadó jóvoltából egy kötetben olvasható, lásd *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai* 2011: 299. A Felvidék kifejezésnek egyébként egészen a mai napig főleg e munka okán nagyon rossz a kicsengése a szlovák szellemi életben.

15 Mudroň 1864: 1.

A dualizmus korából aktív szlovák jogászként meg lehet még említeni Matúš Dula (1846–1926), Štefan Fajnor (1844–1909), Andrej Halaša (1852–1913), Rudolf Markovič (1868–1934), František Veselovský (1845–1917) és Miloš Vladimír Štefanovič (1854–1904)[16] ügyvéd nevét. Az első kettő szoros kapcsolatban állt Pavol Mudroňnyal – előbbi az ügyvédi irodájában kezdte meg a pályafutását, majd később ő is a Nemzeti Párt elnöke lett, a második pedig veje volt. A szoros rokoni kapcsolatok egyébként jellemzőek voltak a szlovák nemzeti mozgalomra, különösen annak protestáns részére.[17]

A szlovák realista irodalomból három meghatározó szerző is jogi végzettséggel rendelkezett és jogászként dolgozott: Janko Jesenský (1874–1945), Svetozár Hurban-Vajanský (1847–1916) és Pavol Országh Hviezdoslav (1849–1921). Közülük csak Vajanský hagyta el a jogász pályát az irodalom és a szerkesztés kedvéért, a többiek végig szoros kapcsolatban maradtak a joggal. Az említettek döntő többsége ügyvéd és politikus volt egyben, többen közülük bekerültek az országgyűlésbe is, főleg a 20. század elején, és majdnem kivétel nélkül közük volt a nemzetiségi perekhez – akár ügyvédként, akár vádlottként. Többen közülük a nemzetiségi törvényről vagy a választási jogszabályokról írtak publicisztikákat vagy elemzéseket.[18]

Az első szlovák nyelvű jogi tudományos közlemények

A gyorsan változó 19. századi körülmények és asszimilációs folyamatok miatt nem könnyű feladat egyértelműen beazonosítani az első tudományosan aktív szlovák jogászokat és közírókat. Hajnóczy József (1750–1795), a fontos jogi közíró, majd jozefinista hivatalnok és még később kivégzett jakobinus vezető evangélikus családja révén például szlovák kötődésekkel rendelkezett, de ő maga alapvetően már nem így határozta meg önmagát. Számára a meghatározó élményeket inkább a felvilágosodás, a jozefinista politika, majd a nagy francia forradalom nyújtotta. Fő tudományos és politikai műveit még latinul írta, koncepcióiban pedig az egész ország gondjait akarta megoldani.[19]

Intenzívebb szlovák nemzeti kapcsolatokkal rendelkezett a magyarországi néprajztudomány egyik úttörője, a szintén jogász végzettségű és magánjogász foglalkozású (ügyvéd és jószágigazgató) Csaplovics János, azaz Ján Čaplovič (1780–1847). Jogi és néprajzi

[16] Fajnor 1928: 704–712. A forrásmunka szerzője, Vladimír Fajnor (1875–1952) szintén fontos szlovák érzelmű ügyvéd, majd később bíró és egyetemi oktató volt. Egy ideig ő volt a csehszlovák Legfelsőbb Bíróság elnöke.

[17] Fajnor 1935: 165–184.

[18] Fajnor 1928.

[19] Kowalská–Kantek 2008: 67 73.

szakművei döntő részét még latinul és németül írta.[20] Két (cseh)szlovák vonatkozású írásából az egyik verseskötet, a másik pedig egy 1842. évi vitairat a magyarosításról.[21] A többnyire Bécsben élő Csaplovics nem volt a szlovák mozgalom aktív tagja, de időskorában intenzív kapcsolatai voltak a fiatal szlovák nemzetébresztőkkel.

Még egyértelműbb szlovák identitással rendelkezett Anton Ottmayer (1796–?) ügyvéd, ideiglenes könyvvizsgáló és jogoktató, aki Zsolnán született, de élete nagyobbik részét Budán élte le. Az 1820-as évektől kezdve a pesti egyetemen oktatott statisztikát, illetve váltójogot, sőt, két cikluson át jogi kari dékán is volt.[22] Ezt a tisztséget egyébként ebben az időben nem a rendes kinevezett tanárok látták el, hanem a gyakorlatijogász-háttérrel is rendelkező helyettes oktató, mint amilyen majdnem két évtizeden keresztül Ottmayer is volt.[23] Egyetemi karrierje csak 1849-ben tört meg, amikor a Habsburg-ház kávéházi szidalmazásáért 315 nap várfogságra ítélték, és szabadulása után már nem térhetett vissza a katedrára. Ügyvédként és vállalkozóként próbált megélni, de nem nagy sikerrel. Csődeljárások és végrehajtások indultak ellene, majd fokozatosan nyoma veszett. A reformkorban viszont Ottmayer még aktív tagja volt annak a pesti-budai szlovák értelmiségi körnek, amely gerincét a Helytartótanács szlovák (többnyire katolikus és jogász végzettségű) hivatalnokai alkották. Vezetője Martin Hamuljak (1789–1859) volt, szintén jogász. Ottmayer szlovákságát jelzik korai, szlovák nyelven írt biedermeier stílusú regényei és novellái is.

Nyilván a hosszú 19. századi magyarországi egyetemi és tudományos szférában később is előfordultak, előfordulhattak szlovák etnikai gyökerű, családi hátterű emberek, de döntő többségük már inkább magyarnak vallotta magát, vagy legalább különösebben nem exponálta szlovák származását.[24]

Az első szlovák jogi szakművek

Az eddigi ismeretek szerint az első szlovák nyelvű állam- és jogtudományi vonatkozású tankönyv nem jogvégzett szerző tollából született és nem is a jogászoknak készült, hanem a tanárképző iskolák számára. A *Stručná ústavoveda (Rövid alkotmánytan)* című mű szerzője Zelliger József volt (1837–1886), aki először a besztercebányai, majd a nagyszombati tanítóképző tanára volt, majd 1873-tól a nagyszombati intézmény igazgatója is. A szerző Szencen született kisiparos katolikus családban, majd Szakolcán, Pozsonyban és Érsekújvárott tanult.

20 Brtáň 1997: 275, 290.
21 Csaplovics János (jeszenovai) [é. n.].
22 Ottmayer Antal [é. n.].
23 Eckhart 1936: 286, 305, 308, 666.
24 Fajnor 1928: 704, 705.

1853-ban megszerezte tanítói oklevelét, és elkezdett tanítani. 1869-ben lett középiskolai tanár, hiszen akkor nyert alkalmazást a besztercebányai tanítóképzőben.[25]

Zelliger tankönyve szlovákul először 1872-ben jelent meg Túrócszentmártonban, majd kissé módosított tartalommal 1878-ban Nagyszombatban magyarul is (*Magyar alkotmány, vagyis a magyar honpolgár jogai és kötelességei* címmel). Utolsó, javított kiadása 1887-ben Szakolcán megint szlovákul jelent meg, változatlan címmel: *Stručná ústavoveda čili občanské práva a povinnosti občanov kráľovstva Uhorského* (magyarul: *Rövid alkotmánytan, avagy a Magyar Királyság polgárainak polgári jogai és kötelességei*).

Az említett tankönyv nemcsak tartalma, hanem terminológiája szempontjából is érdekes. Először az olyan alapfogalmakat tisztázta, mint a szülőföld, a haza, a család és az elöljárók. Utána következett a magyarországi önkormányzatok, az országgyűlés, a kormány és a király jogállásának bemutatása. A szerző nem feledkezett meg a szélesebb, egyetemes érvényű összefüggésekről sem, és külön foglalkozott az államhatalom ágaival, az államszerkezetekkel, majd az osztrák–magyar közös ügyekkel, külügyekkel, katonai és pénzügyekkel, a delegációkkal, majd Horvát- és Szlavónország jogállásával, az állami jelképekkel és az igazságszolgáltatási rendszerrel. Mindezekkel a kérdésekkel a *Polgári jogok* címet viselő első nagy fejezetben foglalkozott, utána következett a második nagy (de jóval rövidebb) fejezet *Polgári kötelességek* címmel. Az alapjogi katalógust tehát itt hiába kereste volna valaki, mert ilyen a korabeli magyar közjogban nem is létezett.

A szlovák nyelv mint középfokú oktatási nyelv az 1850-es években jelent meg néhány gimnáziumban és tanítóképzőben. Az 1860-as években aztán megalakult három teljesen szlovák tanítási nyelvű egyházi gimnázium, de ezeket az 1870-es években az oktatási hatóságok fokozatosan megszüntették. A szlovák diákok onnantól kezdve egészen a dualizmus végéig nem tudták anyanyelvükön folytatni középiskolai tanulmányaikat. Egy ideig azonban éppen a tanítóképző iskolák képviseltek kivételt, ahol még körülbelül másfél-két évtizedig kiegészítő nyelvként használták a szlovákot. Az említett tankönyv 1887. évi második szlovák nyelvű kiadása is jól jelzi ezt a tendenciát.

A témával behatóan foglalkozó Jozef Vozár szerint a két első szlovák nyelvű, illetve jellegű és kifejezetten jogi vonatkozású tudományos munka a 20. század legelején született meg.[26] Az első szerzője Augustín Ráth (1873–1942) volt, a pozsonyi Comenius Egyetem későbbi jogi kari dékánja, majd rektora és mindvégig polgárijogász-professzora.[27] A második írás

[25] Zelliger József [é. n.]. Lásd még *Slovenský biografický slovník* VI. 1994: 431–432.

[26] Jozef Vozár jelenleg a Szlovák Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének igazgatója. Bár szakmája szerint kereskedelmi jogász, immár több éve a különböző régi szlovák jogászok portréival is foglalkozik.

[27] Ráth 1906: 59.

Emil Stodola (1862–1945) budapesti ügyvéd nevéhez kötődik,[28] aki pótolhatatlan szerepet játszott a két világháború közötti szlovák jogi infrastruktúra (magyar–szlovák jogi szótár, a szlovák jogászegylet, illetve az ügyvédi kamarák alapítása stb.) gyors kiépítésében.[29]

Ráth a férfiak és a nők közötti kapcsolat magyarországi szabályozásáról értekezett írásában, Stodola pedig a bírósági perrendtartás reformjáról és az osztrák–magyar relációjú végrehajtásról írt. Miután ebben az időben még nem létezett kifejezetten jogi könyvekre szakosodott szlovák könyvkiadó, Ráth Prágában publikálta művét, Stodola pedig Budapesten.

Mindkét esetben saját finanszírozású és a gyakorlatban is felhasználható munkákról volt szó.

Stodola esetében ez nem meglepő, hiszen egész életében gyakorló ügyvéd volt, és ezt a pályát akkor sem hagyta el, amikor megalakult Csehszlovákia, és ő elhagyta Budapestet. Érdekesebb volt a Budapesten tanult Ráth esete, mert ő pályafutása legelején még visszautasította az egyetemi jogtudományi karriert. A tanársegédi ajánlatot egyik tanárától, liptói földijétől és egyben a neves magyar római jogásztól, Szentmiklósi (Kajuch) Mártontól (1866–1932)[30] kapta.[31] Ráth azonban a nagyobb önállóságot biztosító ügyvédi pályát választotta, 1914-ben pedig egzisztenciális okokból bíró lett Újvidéken. Az oktatói-tudományos karrierhez csak 1918 után tért vissza, amikor Csehszlovákiában új lehetőségek nyíltak meg számára.[32]

A dualizmus utolsó évei és az első szlovák jogtudományi lap alapítása

A 20. század legelején izmosodni kezdtek a szlovák jellegű politikai kezdeményezések, de a városokban zajló asszimilációs folyamatok valóban ijesztőek voltak a szlovákokra nézve, akik emiatt a leginkább alulreprezentált nemzetiségek közé tartoztak a jogászok között. Az 1910. évi népszámlálási adatok értelmében például a 2646 bíró közül csak 1 volt szlovák anyanyelvű. A 6743 ügyvéd közül csak 92 fő határozta meg önmagát szlovák anyanyelvűként. A 4364 ügyvédjelölt és bojtár közül pedig 43 volt vállaltan szlovák. A 300 királyi

28 Stodola liptói evangélikus gyáros családból származott. Több testvére is szép karriert futott be. A mérnök Aurel Stodola például a zürichi Műszaki Egyetem tanára volt és egyebek mellett Albert Einstein meghatározó tanárai közé is tartozott.

29 Stodola 1914: 82.

30 Kajuch volt az eredeti neve, amelyet később Szentmiklósira magyarosított. Szentmiklósi Márton, Kajuch [é. n.].

31 Fajnor 1933: 425–426.

32 Vozár 2018: 116–119.

jegyző között 1 vallotta magát szlováknak. Az első világháború előtt tehát csak körülbelül 90–100 szlovák érzelmű és nyelvű ügyvédről lehetett beszélni, kiegészítve 40 joghallgatóval és gyakornokkal.[33]

A monarchia fennállásának utolsó éveiben a szlovák források összesen három olyan bíróról tudtak, aki nyíltan és deklaráltan vallotta magát szlováknak. Közülük az egyik a legnagyobb akkori szlovák költő, Pavol Országh Hviezdoslav volt Árva megyében; továbbá egy Stanek nevű albíró ítélkezett Vácott; és maga Ráth is bíró volt a szerb többségű Újvidéken.[34]

Szlovák nyelvű tudományos jogi életről ilyen körülmények között alig lehetett beszélni, noha egyes ügyvédek időről időre a napi sajtóban, a szlovák irodalmi folyóiratokban vagy a cseh szaklapokban publikáltak egy-egy jogi vonatkozású cikket. E cikkek jelentős része a nemzetiségi jogok körül forgott, de egyéb praktikus kérdések is napirendre kerültek a szlovák újságokban. Döntő többségük viszont csak népszerűsítő jellegű volt.

A témával visszatekintő módon foglalkozó Vladimír Fajnor (a későbbi csehszlovák Legfelsőbb Bíróság elnöke) igazából csak a már említett Emil Stodola egyes írásait és a fiatal Augustín Ráth publikációit tekintette igazán tudományosnak. Ezeket Ráth a széles profilú *Slovenské pohľady (Szlovák Szemle)* című legrégebbi szlovák irodalmi folyóiratban, valamint a *Sborník věd právních a státních (Jog- és Államtudományok Gyűjteménye)* című csehországi szakfolyóiratban publikálta.[35] A fiatal Ráthot egyébként a csehek bevonták a lexikonszócikkek írásába is. A magas presztízsű *Ottův slovník náučný (Ottó Tudományos Szótára)* számára például 1907-ben ő írta a *Modern alkotmány* című 18 oldalas szócikket.[36]

A szlovák szerzők azonban egyre jobban érezték a saját jogtudományi lap szükségességét. Ez a hiány főleg Budapesten volt érezhető, ahol sokan megfordultak, tanultak, illetve tartósan éltek, köztük Stodola is. Így nem meglepő, hogy végül éppen Budapest lett az a város, ahol megtört a jég, és a monarchia fenállásának utolsó előtti évében megalakult az első ilyen lap. Alapítója és fő finanszírozója Emil Stodola volt, akit egyrészt zavart a szlovák nyelvű jogászság és infrastruktúra gyengesége, másrészt bécsi és budapesti kapcsolatai révén 1917 nyarán már megérezte a készülő nagy államjogi változásokat is.

A mai napig megjelenő *Právny obzor (Jogi Szemle)* című folyóirat első száma tehát 1917 szeptemberében jelent meg Budapesten. Az első számokat az alapító főszerkesztő készítette elő. Témái között meghatározó volt az 1868. évi nemzetiségi törvény értékelése, továbbá a szlovák nyelv használata a bíróságokon és a közigazgatásban, de ezenkívül különböző gyakorlatias jogi kérdések is helyet kaptak a lapban. A főszerkesztőt például

33 Smutná štatistika 1918.
34 Smutná štatistika 1918: 101.
35 Fajnor 1928: 707.
36 Vozár 2018: 65.

a házasságkötési és válási ügyek is komolyan érdekelték, a lapban továbbá helyet biztosított a kúriai döntések közlésének, valamint a magyar–szlovák jogi terminológiai kérdések tisztázásának is.[37] A jogi terminológiával Stodola már 1914-ben publikált monográfiájában is foglalkozott, de a háború alatt érdeklődése még inkább elmélyült. A praktikus észjárású ügyvéd valószínűleg ráérzett, hogy ez a kérdés nemsokára felettébb aktuális lesz, és ebben nem is tévedett. A *Právny obzor* aztán a következő években valóban fontos szerepet játszott a modern szlovák jogi terminológia kialakításában. De ez már egy másik, későbbi történet volt.

Irodalom- és forrásjegyzék

A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai (2011). Pozsony: Kalligram.

Bokes, František (1967): Právnici v slovenskom národnom hnutí. *Právny obzor,* 50(3), 256–264.

Brtáň, Rudo (1997): Literárna činnosť Jána Čaploviča (1780–1847). In Čaplovič, Ján: *Etnografia Slovákov v Uhorsku.* Bratislava: SPN, 273–290.

Csaplovics János (jeszenovai) [é. n.]. In Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* Online: https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/c/c02989.htm

Demmel József (2011): *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon.* Pozsony: Kalligram.

Eckhart Ferenc (1936): *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Eliáš, Michal szerk. (1988): *Z prameňov národa.* Martin: Matica slovenská.

Fajnor, Vladimír (1928): Práca slovenských právnikov pred prevratom a v prvom desaťročí republiky. *Právny obzor,* 11(9), 704–712.

Fajnor, Vladimír (1933): Profesor Ráth. *Právny obzor,* 16(12), 425–428.

Fajnor, Vladimír (1935): Bratia Mudroňovci, Štefan Fajnor a Miloš Štefanovič. *Právny obzor,* 18(9), 165–184.

Heiszler Vilmos (1994): Soknyelvű ország multikulturális központja. Németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán. *Budapesti Negyed,* 4(2), 5–22. Online: https://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/heiszler.htm

Kowalská, Eva – Kantek, Karol (2008): *Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho.* Bratislava: Veda.

Mudroň, Michal (1864): Potreba Slovenskej právnickej školy. *Pešťbudínske vedomosti,* 4(22).

Ottmayer Antal [é. n.]. In Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* Online: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/0-9DACB/ottmayer-antal-9E760/

Ráth, Augustín (1906): *Právo medzi mužom a ženou v Uhorsku.* Praha: Alois Wiessner.

Slovenský biografický slovník VI. (1994). Martin: Matica slovenská.

Smutná štatistika (1918). *Právny obzor,* 1(4), 100–101.

Stodola, Emil (1914): *Súdobný poriadok uhorsky. I. zák. čl. z r. 1911. S dodatkami. XLII. z r. 1914. o právnej pomoci pri prevádzani exekucii medzi Rakúskom a Uhorskom a maďarsko-slovenským slovničkom právnych názvov.* Budapešť: E. Stodola.

Szarka László (1995): *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* Pozsony: Kalligram.

37 *Právny obzor* 1917, 1918.

Szentmiklósi Márton, Kajuch [é. n.]. In Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon.* Online: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szentmiklosi-marton-kajuch-77F4E/

Varga Sándor (1974): A pozsonyi jogakadémia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1850–1914). In Csizmadia Andor – Pecze Ferenc – Kállay István (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok III.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 237–252.

Vasiľová, Darina (2008): *Prešovské kolégium Potiského dištriktu evanjelickej cirkvi a.v. (1850–1918).* Prešov: Univerzum.

Vozár, Jozef (2016): *Významní slovenskí právnici z Liptova.* Bratislava: Veda.

Vozár, Jozef (2017): Začiatky pestovania právnej vedy na Slovensku: Sté výročie založenia Právneho obzoru a prvé osobnosti slovenskej právnej vedy. *Historický časopis,* 65(2), 321–333. Online: https://doi.org/10.31577/histcaso.2017.65.2.6

Vozár, Jozef (2018): *Augustín Ráth. Prvý slovenský rektor Univerzity Komenského.* Bratislava: Veda.

Zelliger József [é. n.]. In Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* Online: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/z-B6369/zelliger-jozsef-B6A27/

Hamza Gábor

Kiss Ferenc (Ferenc De Kiss) emlékiratai – Áttekintés egy eddig ismeretlen, jelentős kordokumentumról

(1) Kiss Ferenc, az *An Unfortunate Privilege* című, kéziratban fennmaradt emlékiratok szerzője Pápán született 1895. május 28-án. 1973 végén még nagy valószínűséggel (pontos adattal sajnos nem rendelkezünk) élt az Amerikai Egyesült Államokban, Florida államban, St. Petersburg városban. Megjegyezzük, hogy napjainkban St. Petersburg Florida állam lélekszámát tekintve negyedik legnépesebb városa.

Kiss Ferenc első, olasz állampolgár feleségével, Antonia Boscogrande di Carcacival, aki a több évszázados múltra visszatekintő szicíliai arisztokráciához tartozott, Londonban kötött házasságot 1932 elején, január vagy február hónapban. A házasságkötés pontos dátuma nem ismeretes. Antonia Boscogrande di Carcaci 1901-ben született Olaszországban, Palermóban, és ugyancsak Palermóban hunyt el 1993-ban.

Kiss Ferenc első feleségével való házasságának egyházjogi érvénytelenítésére *(annullamento ecclesiastico)* az 1950-es évek végén került sor. Megemlítjük, hogy a házasság *(matrimonio)* érvénytelenítését a házastárs, a feleség kezdeményezte.

A házasságból egy leánygyermek – a mai is élő Stefania De Kiss – származott, aki Londonban született 1932. november 17-én. Az Olaszországban, jelenleg Palermóban élő Stefania De Kissnek nincsenek gyermekei. Kiss Ferenc egyedüli (egyenes ági) leszármazottja Stefania De Kiss.

(2) Kiss Ferenc második felesége, az Egerből származó, ott született Mezey Ilona iparművész, lakberendező volt. Mezey Ilona szintén 1956 óta élt az Amerikai Egyesült Államokban, és valószínűleg 1994-ben hunyt el. Az első, olasz származású és olasz állampolgársággal rendelkező feleség és a második, magyar származású, magyar állampolgár feleség jó kapcsolatban volt egymással.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_21

Kiss Ferenc édesapja Kis(s) József (1862–1927), a pápai református főiskola teológiatanára és a város református lelkésze, édesanyja pedig Körmendy Ilona volt. Testvérei Kiss Ilona Novák Andrásné és Kiss Elemér okleveles gazda, aki a második világháború előtt a kaposvári székhelyű Alsó-Dunántúli Mezőgazdasági Kamara igazgatója volt, és 1952-ben hunyt el. Kiss Elemér gyermeke volt Kiss József irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa, ismert Petőfi-kutató; ő 1992-ben hunyt el. Kiss Józsefnek ismereteink szerint két ma is élő gyermeke van: Anikó, aki 1962-ben, és Péter, aki 1967-ben született. Id. Kiss Elemér többi gyermeke: Zsuzsanna Jobban Gyuláné, Ida és ifj. Kiss Elemér, aki 1948-ban a Földművelési Minisztérium (FM) agrárpolitikai előadója volt, és Kiss Ferenccel együtt az 1948-ban lefolytatott monstre FM-perben hét és fél év fegyházbüntetést kapott. Ifj. Kiss Elemér 1959-ben hunyt el. Gyermeke nem volt.

(3) Kiss Ferenc mint az *Est Lapok* külföldi tudósítója *(political columnist)* már 1928-ban Sidney Harold Harmsworth Rothermere (1868–1940) szűkebb környezetéhez tartozott, és az 1896-ban alapított *Daily Mail* munkatársa is volt. Lord Rothermere-nek magyar ügyekben tanácsadója volt londoni, illetve angliai tartózkodása, útjai idején. Kiss Ferenc interjút készített – többek között – II. Vilmos német császárral (1888–1918) Hollandiában (Doornban), Benito Mussolinivel és Sir Winston Churchill-lel. Nem tartjuk kizártnak, hogy Kiss Ferenc kapcsolatban volt George Ward Price-szal (1886?–1961), a *Daily Mail* ismert külföldi tudósítójával.

Kiss Ferenc az Egyesült Királyságról, Ausztriáról (1938. március 13-ig, az *anschluss*ig) és Németországról közölt széles körben ismert és olvasott elemzéseket a hazai lapokban. Nem volt diplomata. Soha nem volt magyar diplomáciai szolgálatban. A második világháború alatt tudomásunk szerint végig az Egyesült Királyságban, főleg Londonban tartózkodott, élt. Nincs információnk arról, hogy az Egyesült Királyság és Magyarország között 1941 decemberében beállt hadiállapotra tekintettel a brit hatóságok internálták volna.

Említést érdemel, hogy Kiss Ferenc gróf Bethlen Istvánnal (miniszterelnök 1921 és 1931 között) is jó kapcsolatban volt.

(4) A református vallású Kiss Ferenc a háború után visszatért Budapestre abból a célból, hogy aktív módon bekapcsolódjon a hazai politikai életbe. Magyarországon Sulyok Dezsővel (1897–1965), a Szabadság Párt (angolul: *Freedom Party*) vezetőjével volt közeli kapcsolatban. A Szabadság Párt külpolitikai főtanácsadója volt. A párt feloszlatását követően Kiss Ferenc illegalitásba vonult, és egy kommunistaellenes, a magyarországi, fokozatosan, egyre inkább diktatúrává váló rendszert élesen bíráló kiadványt (hírlevelet *[newssheet]*) szerkesztett.

(5) Kiss Ferenc Mindszenty József bíboros hercegprímással is találkozott. 1948-ban tartóztatták le. Az eljárás során kihallgatója Pálffy-Oesterreicher György (1909–1949) altábornagy volt. A koncepciós per nyilvánvaló célja az volt, hogy Kiss Ferencet terhelő vallomás megtételére kényszerítsék az esztergomi érsek, bíboros hercegprímás ellen indított perben. 1948 novemberében, egy hónappal Mindszenty József letartóztatása (1948. december 26.) előtt került sor perére.

Kiss Ferencet mint I. rendű vádlottat Perneczky Béla mellett életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Említést érdemel, hogy a gazdasági és politikai vonalat egyaránt magában foglaló FM-perben vádlottként szerepelt Kiss Ferenc rokona, a Földművelési Minisztériumban fontos beosztást betöltő Kiss Elemér is, akit ugyancsak elítéltek. A perben, amely sok tekintetben a Mindszenty József esztergomi érsek, bíboros hercegprímás perének politikai vonatkozású előkészítése volt, a büntető eljárás alá vont személyek száma igen magas, 63 volt. Kiss Ferenc az FM-per politikai és nemzetközi „vonalába" illeszkedett.

(6) Kiss Ferenc a fogvatartói által előre elkészített terhelő „vallomásokat" – emlékiratai szerint 25-30 eltérő szövegű „vallomás" készült – nem volt hajlandó aláírni. Hosszú időt, nyolc hónapot töltött vizsgálati fogságban. Védőügyvédje Vészi, az ítélő tanács (Népbíróság) elnöke pedig Olti (eredeti nevén Obetko, illetve Olty) Vilmos (1914–2005) volt.

Említést érdemel, hogy Bandi István, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) tudományos munkatársa, kutatója mintegy 700 oldal vizsgálati anyagot talált róla. Az igen terjedelmes vizsgálati anyagot tudomásunk szerint eddig még nem publikálták.

Kiss Ferenc nyolc év után, 1956. október végén szabadult a börtönből. Büntetését több börtönben kényszerült letölteni. A forradalom alatt a szabadságharcosok szabadították ki nagy valószínűséggel a Markó utcai büntetés-végrehajtási intézetből.

(7) Szabadulását, pontosabban kiszabadítását követően Nagy Imre (1896–1958) miniszterelnök kívánságára a kormány sajtóhivatala (sajtótájékoztatási) helyettes államtitkárának *(Undersecretary for Press Information)* nevezték ki. Kiss Ferenc 1956. november 4-én valószínűleg a Parlament épületében lévő hivatali helyiségét elhagyta, és rejtőzködni kényszerült.

Néhány napon át részt vett emlékiratai szerint a katonai, fegyveres ellenállásban, a megszállók ellen irányuló fővárosi és Budapest környékén folyó gerillaharcokban. Kiss Ferenc valószínűleg nyugati (nézetünk szerint nagy valószínűséggel angol, esetleg amerikai) segítséggel tudta elhagyni Magyarországot. A határ átlépését követően Bécsben lakott rövid ideig.

Kiss Ferenc az amerikai (USA) presbiteriánusok (kálvinisták) segítségével, támogatásával került ki az Amerikai Egyesült Államokba. Florida államban, St. Petersburg

városban élt haláláig. Rehabilitása Magyarországon – tudomásunk szerint – sajnálatos módon mind ez ideig nem történt meg.

(8) *An Unfortunate Privilege* címmel, angol nyelven írta meg emlékiratait; ezek kéziratban (690 gépelt oldal) maradtak fenn. Igen későn, három évvel ezelőtt, 2021 márciusában publikálták őket az Egyesült Királyságban, Londonban (Kindle Edition, 420 pp.). Az angol szöveg nézetünk szerint nyelvi szempontból kifogástalan, csupán egy-két helyen lett volna szükség apróbb korrekcióra.

Kiss Ferenc *An Unfortunate Privilege* című, publikálásáig évtizedeken át kéziratban fennmaradt munkája hazai és nemzetközi relációban egyaránt rendkívül fontos, jelentős kortörténeti dokumentum, amelyet feltétlenül érdemes volna jegyzetekkel, esetenként magyarázatokkal, kommentárokkal ellátott, kiegészített magyar fordításban is közzétenni.

(9) Az emlékiratok középpontjában Mindszenty József esztergomi érsek, bíboros hercegprímás személye áll. Az *An Unfortunate Privilege* több vonatkozásban is az eddig ismertnél jóval árnyaltabb képet fest arról a korszakról, amelynek a szerző cselekvő és egyben szenvedő alakja (áldozata) is volt.

Hazafi Zoltán – Hazafi Áron

A közszolgálat mint pénzügyi befektetés a közép- és újkori Franciaországban

Bevezetés

Az 1990-es évek közepén Franciaország az euró bevezetésére készült, amelynek érdekében számos európai jogharmonizációs kötelezettségnek kellett eleget tennie az akkori kormánynak. Ezek közül főleg azokat kísérte kiemelt figyelem, amelyekkel kapcsolatban jelentős társadalmi, gazdasági feszültséggel kellett számolni. Ezzel szemben csaknem észrevétlen maradt az árverezők *(commissaires-priseurs)* jogállásának átalakítása, monopolhelyzetük megszüntetése, annak ellenére, hogy több évszázados hagyományt számoltak fel ezzel, amelynek gyökerei a 16. század derekáig nyúlnak vissza.[1]

A régi rend Franciaországának egyik legjellegzetesebb társadalmi, gazdasági és politikai jelensége volt a közhivatalok vagyoni jellegűvé válása *(patrimonialité des offices)*. Ennek a meglehetősen bonyolult rendszernek az volt a lényege, hogy a különféle állami tisztségeket és hivatalokat meghatározott pénzösszegért meg lehetett vásárolni *(vénalité)*, majd később átörökíthetővé *(hérédité)* is váltak. Lényegében olyan jelenséggel van dolgunk, amely sajátos vegyes jogi karaktert adott a közhivatalok betöltésének. Egyrészt közjogi aktussal történt a közhivatalnok kinevezése, aki az uralkodó nevében állami impériummal felhatalmazva hozta meg döntéseit, másrészt a közhivatalhoz kapcsolódó vagyoni jogok fokozatosan a kereskedelmi forgalom részévé váltak, annak köszönhetően, hogy magánjogi ügyleteket lehetett rájuk kötni. Átruházhatók, megterhelhetők, örökölhetők voltak. Ezt a folyamatot nevezi a szakirodalom „vagyoniasodásnak" *(patrimonialisation)*.

Bár a forradalom eltörölte a hivatalok megvásárolhatóságát, nyomai még 200 évvel később is fellelhetők voltak a francia közszolgálatban. S tegyük hozzá, hogy a már említett jogharmonizációs döntés – amely megszüntette az árverezők utódkijelölési jogát – valójában külső kényszerből született meg, mivel a londoni Sotheby's az Európai Bizottság

[1] Doyle 2000: 3.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_22 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7931-5512 (HZ)

előtt bepanaszolta Franciaországot a szabad verseny elvének megsértése miatt, s ez azzal fenyegetett, hogy az Európai Bíróság végül elmarasztalja a francia kormányt.[2] Ne hallgassuk el azt a tényt sem, hogy az említett tradíció nyomai a közjegyzők,[3] illetve az Államtanács és a Semmítőszék előtt eljárni jogosult ügyvédek *(les avocats au Conseil d'État et à la Cour de cassation)* utódkijelölési jogában *(droit de présentation)*[4] mind a mai napig tetten érhetők! Talán ez mindaddig így marad, amíg egy kérelmező újra az Európai Bizottsághoz nem fordul az európai gazdasági integráció elveinek megsértése miatt. Valószínűleg ez a jogfenntartás sem állná ki az esetleges bírósági felülvizsgálat próbáját.

Rövid tanulmányunkban vázlatos áttekintést kívánunk nyújtani a közhivatalok áruba bocsátásának történelmi okairól, társadalmi, gazdasági és politikai hatásairól, a rendszer megszűnéséről és tovább élésének maradványairól. Végül kitérünk arra is, hogy ez az összetett jelenség vajon francia sajátosságnak számított-e a vizsgált korszakban, vagy más országokra is jellemző volt.

A hivatal (officium) fogalma

Franciaországban a központi hatalom a 13. századra megerősödött, földbirtokai növelésével a király fokozatosan kiterjesztette befolyását az ország egész területére. Ahhoz, hogy sikerrel lépjen fel az önállósulásra törekvő tartományurakkal szemben, hozzá hű és hatékonyan működő közigazgatási apparátust kellett kiépítenie központi és helyi szinten egyaránt. Ennek során létrejöttek *az első királyi hivatalok és tisztségek, amelyek betöltőit kezdetben közvetlenül a király választotta ki.* Tisztségüket a kancellária által kiállított kinevezési oklevéllel *(lettre de provision)* nyerték el, amelyben mindig ott állt, hogy a „király tetszése szerinti ideig tart". Jogállásukat a szokásjog, valamint a királyi rendeletek és törvények határozták meg. A 13. és a 14. században hivatalnoknak tekintettek mindenkit, „aki a király nevében

[2] Doyle 2000: 3–4.

[3] Noha a 19. század eleje óta a közjegyzői hivatal nem vásárolható meg, a távozó közjegyző még ma is élhet utódkijelölési jogával az igazságügyi miniszter előtt, amelyért az utód mint „engedményezett" *(cessionnaire)* anyagi ellentételezést fizet. Loi du 28 avril 1816 sur les finances Article 91. Az Alkotmánytanács nem találta alkotmányellenesnek ezt a szabályt, azzal érvelve, hogy a közjegyző szabad foglalkozás keretében nyújtja szolgáltatásait, s bár részt vesz a közhatalom gyakorlásában, és az igazságügyi miniszter által kinevezett köztisztviselői jogállással rendelkezik, mégsem tekinthető az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* 6. cikke alkalmazásában közhivatalt betöltő személynek. Décision n° 2014-429 QPC du 21 novembre 2014. Décret n° 2016-661 du 20 mai 2016 relatif aux officiers publics et ministériels.

[4] Décret n° 91-1125 du 28 octobre 1991 relatif aux conditions d›accès à la profession d'avocat au Conseil d'État et à la Cour de cassation article 21, 26, 27. Más jogi képviselők *(avoués)* esetében megszüntették ezt a jogot, amiért esetenként kártalanítást fizetett az állam. Az utolsó ilyen esetre 2012-ben került sor.

cselekszik".[5] Charles Loyseau jogtudós klasszikus meghatározása szerint a hivatal *(office)* „rendes méltóság és közszolgálat" egyszerre.[6] Méltóság, mivel a hivatalnok királyi átruházás folytán a közhatalomból részesedett; s egyúttal közszolgálat, mivel a király és az állam szolgálatában tevékenykedett. A rendes jelző pedig arra utalt, hogy a hivatalnokok adták az egyébként rendkívül hetegorén tisztviselői kar túlnyomó többségét, ők vettek részt legnagyobb arányban és állandó jelleggel a monarchia ügyeinek intézésében, különösen az igazságszolgáltatás és a pénzügyek terén.

Ahogy az elmondottakból látszik, a hivatalnok *(officier)* fogalma nem korlátozódott a király embereire: mellettük számtalan földesúri, városi és egyházi hivatal létezett; illetve az egyes tartományok is rendelkeztek saját hivatalnokokkal.[7]

A tisztviselők kategóriáján belül a hivatalnokokat el kell határolnunk a királyi biztosoktól *(commissaires)* is. Utóbbiakat Loyseau rendkívüli tisztviselőkként írja le, akik különleges feladat ellátására kaptak megbízást kezdetben eseti jelleggel és határozott időre. Megbízóleveleik *(lettre de commission)* pontosan meghatározták küldetésüket, illetékességi területüket és hatásköreiket, s minthogy bizalmi állásokról volt szó, a király bármikor indokolás nélkül *(ad nutum)* meneszthette őket. Az efféle státuszok – mint például az államtanácsosi, az államtitkári, a főfelügyelői, a tartományi kormányzói, de legfőképp az intendánsi – létrehozására éppen azért volt szüksége az abszolút monarchiának, hogy visszaszerezze az ellenőrzést a hivatalnokai felett, akik tisztségeik tulajdonosaként addigra teljesen kicsúsztak a kezei közül (lásd 3–4. pont).[8] De milyen okok vezethettek ennek a különös helyzetnek a kialakulásához?

Mint említettem, a hivatalnokok helyzete a középkorban még bizonytalan volt, a király tetszése szerint bármikor leválthatta őket, ami közvetlen és szoros ellenőrzést biztosított felettük. A királynak azonban egymás ellenében ható érdekeket kellett mérlegelnie: ha mindig szabadon elmozdítható emberekkel veszi körül magát, akkor biztos lehet az engedelmességükben, de gyakori lecserélésük megfosztja őt a stabil és hozzáértő közszolgálattól.[9] Ha viszont eleget tesz a hivatalnokok kérésének, és csaknem teljes elmozdíthatatlanságot biztosít nekik, akkor állandó és tapasztalt apparátusra támaszkodhat, ám számolnia kell

5 Harouel et al. 2006: 330–332; Babot – Boucaud Maître – Delaigue 2007: 425.

6 Loyseau 1610.

7 Barbiche 2012: 77–78.

8 Fogel 2000: 91; Dord 2017: 25. Bár a politikailag kulcsfontosságú királyi biztosi pozíciók hivatalosan soha nem váltak eladhatóvá és örökölhetővé úgy, mint a többi hivatal, pénzügyi ellenszolgáltatásért a király utódlási jogot biztosított legkiválóbb szolgálóinak, így valóságos megbízotti dinasztiák jöttek létre, mint például a Colbert, a Le Tellier és a Phélipaux család. Saint Bonnet – Sassier 2019: 379–380.

9 Hogy ne essünk az anakronizmus csapdájába, rögtön tegyük hozzá, hogy a modern értelemben vett közszolgálat *(service public)* kifejezés csak évszázadokkal később, feltehetően Louis-Sébastien Mercier drámaíró 1783-ban kiadott *Tableau de Paris (Párizs képe)* című művében jelent meg először!

azzal, hogy tagjai közösen fognak síkra szállni szerzett jogaik védelmében, a testületi szellem *(corps d'esprit)* pedig óhatatlanul az udvartól való elszakadásukhoz fog vezetni. Ráadásul függetlenedésük azzal a következménnyel járhat, hogy hivataluk gyakorlása során egyéni és testületi érdekeiket fogják előtérbe helyezni a közjó szolgálata helyett. A monarchiának nemigen volt más választása, mint hogy engedményeket tegyen a tisztviselőknek hivataluk stabilabbá tétele érdekében, hiszen hosszú távon maga is a folyamatosan és jól működő közszolgálat fenntartásában volt érdekelt.[10]

A hivatalok vagyoni jellegűvé válása

A királyi hatalom megszilárdulásával párhuzamosan a hivatalnokok száma is rohamosan nőtt. Ahogy a közigazgatási feladatok összetettebbé váltak, azzal együtt differenciálódtak feladatköreik, és maguk is professzionalizálódni kezdtek, hogy tartósan a monarchia szolgálatába szegődjenek. *Hivatalukba fektetett erőfeszítéseikért cserébe viszont – érthető módon – egyre inkább elvárták, hogy védelmet kapjanak az önkényes elbocsátásokkal szemben.*[11] XI. Lajos trónra lépésekor számos tisztviselőt nem erősített meg állásában és hatalmas tisztogatásokat hajtott végre a közigazgatásban a párizsi parlament nyomására, s hogy elkerülje a kegyvesztett tisztviselők által indított pereket, végül gyökeresen megváltoztatta személyzeti politikáját.[12] 1467. október 21-én kiadott rendelete[13] kimondta, hogy *egy hivatal csak három esetben üresedik meg (vagyis száll vissza a királyra): ha a hivatalnok meghal, ha önként lemond hivataláról (résignation volontaire), vagy ha hivatali visszaélést követ el (forfaiture).* Az utóbbi esetkör kapcsán fontos garanciát jelentett, hogy a bűnösséget nem a királynak, hanem az arra hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróságnak kellett előzetesen megállapítania.[14] *A hivatalnokok ezzel elérték céljukat: lényegében elmozdíthatatlanná (inamovibles) váltak,* hiszen a király többé nem foszthatta meg őket állásuktól kénye-kedve szerint. A jogszabályi garancia ellenére előfordultak még elbocsátások, éppen XI. Lajos és fia, VIII. Károly uralkodása (1483–1498) idején,[15] ám ezek kivételesek voltak, az elmozdíthatatlanság elvét ettől fogva egészen az újkor végéig tiszteletben tartották.[16] Ugyanakkor az uralkodók nem mondtak le a trónra lépéskor gyakorolható megerősítés jogáról *(confirmation),* s bár ennek kapcsán a szakirodalom általában azt hangsúlyozza,

10 Harouel 2006: 332; Saint Bonnet – Sassier 2019: 376.
11 Saint Bonnet – Sassier 2019: 377.
12 Martial 2013: 363.
13 De Pastoret 1820: 25 és köv.
14 Martial 2013: 363.
15 Martial 2013: 364; Alland–Rials 2003: 1104.
16 Bourquin 2005: 317; Bély 2010: 920.

hogy a megerősítés minden esetben automatikusan megtörtént,[17] Martial Mathieu ehhez hozzáteszi, hogy VIII. Károly erre egy meghatározott összeg megfizetése ellenében volt csak hajlandó. Úgy tűnik, hogy utódai is követték ebben, mígnem XVI. Lajos 1774-ben a királyi megerősítés jogát el nem törölte.[18] Valószínűleg tehát a megerősítési joggal egybekötött illeték *(taxe)* kivetése lehetett az egyik legkorábbi nyoma annak, hogy a kincstár hasznot húzott a hivatalnoki állásokból.

Ekkorra azonban már javában zajlott a hivatalok kiárusítása magánszemélyek között, aminek még nagyobb lendületet adhatott az elmozdíthatatlanságból eredő stabilitás. A kánonjogból eredő kedvezményezetti lemondás, a *resignatio in favorem* mintájára (amely az egyházi hivatal szakrális jellege miatt csak ingyenesen történhetett!) a hivatalnokok is elkezdték a 13. század közepétől pénzügyi ellenszolgáltatás fejében átruházni tisztségüket rokonaikra vagy harmadik személyekre. Ezeket a visszterhes ügyleteket kezdetben titokban bonyolították le *(vénalité occulte)*, mivel az uralkodók először törvényileg tiltották ezt a nemkívánatos gyakorlatot. Nem hivatalosan azonban már ekkor is sor került bizonyos ügyletek egyedi engedélyezésére különleges királyi kegyből *(par grâce spéciale du souverain)*.[19]

Aztán a 15. század folyamán a király tiltás helyett már megtűrte a magánszemélyek közötti hivatalvásárlásokat, s a század végére maga is nyíltan bekapcsolódott az értékesítésbe *(vénalité publique)*. A monarchiának ugyanis egyre nagyobb pénzösszegekre volt szüksége az itáliai háborúk (1494–1559) finanszírozására, s az udvar hamar felismerte, hogy a hivatalok eladásával jelentős bevételi forrásra tehet szert. Ekkor alakult ki az a rendszer, hogy a lemondó tisztviselő kijelölhette utódját, akinek meghatározott pénzösszeget kellett fizetnie azért, hogy a kancelláriától megkapja a tisztség gyakorlására feljogosító kinevezési okiratot. Ez utóbbi mindig is nélkülözhetetlen volt a legtöbb hivatal betöltéséhez,[20] a király megkerülésével tehát nem lehetett érvényesen ilyen tranzakciót kötni. Egy ideig az volt az uralkodó felfogás, hogy a hivatalvásárló kölcsönként nyújtja ezt az összeget a királynak, ő pedig tulajdonképpen a kölcsön kamattörlesztéseként kapja a szolgálatáért járó díjazását *(gage)*. Emellett minden tisztviselőnek meg kellett fizetnie hivatalba lépésekor a *marc d'or* nevű illetéket, amelyet III. Henrik vezetett be az 1578-ban alapított Szentlélek Rend támogatására.[21]

1483-tól az udvar először csak a pénzügyi tisztségek adásvételét engedélyezte, a bírósági tisztségek áruba bocsátása hivatalosan hosszú ideig tilalmazott volt. Ettől függetlenül

17 Harouel 2006: 333; Bély 2010: 920.
18 Martial 2013: 364.
19 Bély 2010: 920; Rigaudière 2018: 891.
20 Renaut 2003: 10; Rigaudière 2018: 893.
21 Barbiche 2012: 43.

a bírói álláshelyekkel való kereskedés éppúgy virágzott,[22] annak ellenére, hogy VIII. Károly rendelete értelmében a bíráknak esküt kellett tenniük hivatalba lépésük előtt arra, hogy semmit nem adtak tisztségükért cserébe. Ez a képmutató szabály végül csak IV. Henrik regnálása (1572–1610) idején került ki a bírói eskü szövegéből.[23]

A közhivatalok adásvétele I. Ferenc uralkodása alatt, 1522-ben nyert hivatalos elismerést. Ez lehetővé tette az állam számára, hogy közvetlen bevételekhez jusson azáltal, hogy a hivatalok eladásából származó bevételek egy részét a kincstárba irányították. I. Ferenc külön hivatalt *(la Recette générale des parties casuelles)* állított fel Párizsban a közfunkciók értékesítéséből származó bevételek kezelésére és az új, értékesítésre szánt hivatalok létrehozására. A hivatalok piacáról egyre jelentősebb bevétele származott az államnak, amely a 16–17. században érte el csúcspontját. Roland Mousnier becslése szerint az 1600–1633 közötti időszakban az ebből befolyt összegek már a kincstári bevételek mintegy 45%-át (!) tették ki.[24]

Mai szemmel meglepő lehet, de ebben a korszakban az állami hivatalok kereskedelmi forgalom tárgyai lehettek éppúgy, mint bármilyen közönséges árucikk. Ugyanúgy kereskedtek velük és a piac törvényei szerint cseréltek gazdát. A korabeli jogtudomány és a joggyakorlat sokáig ingadozott abban a kérdésben, hogy jogi természetüket tekintve ingó dolognak vagy ingatlannak minősülnek-e, a többségi álláspont inkább az utóbbi felé hajlott, és ezt mondta ki egy 1683-ban kiadott királyi ediktum is, mondván a hivatal állandó jellegű, többnyire jelentős értékkel bíró és rendszeres jövedelmet hozó vagyontárgy, akárcsak a földbirtok.[25] Abban viszont teljes volt az egyetértés, hogy a hivatalokra bármilyen magánjogi ügyletet lehet kötni, így tárgyai lehettek adásvételnek, kölcsönnek, cserének vagy bérletnek is, de annak sem volt akadálya, hogy zálogjog hitelbiztosítékául szolgáljanak.[26]

A hivatalok vagyoniasodásának folyamata örökölhetőségük elismerésével vált teljessé. I. Ferenc 1534-ben bevezetett intézkedése azonban korlátot szabott az öröklésnek. Ahhoz, hogy az átruházás érvényes legyen, a király megkövetelte, hogy a lemondó tisztviselő az örökös megnevezése után még legalább 40 napig életben maradjon, mielőtt az örökös javára szóló kinevezési okirat megérkezik a kancelláriától. Ez a kánonjogi eredetű szabály Damoklész kardjaként lebegett a hivatalnok családja felett. Amennyiben a lemondó tisztviselő 40 napon belül váratlanul elhunyt, a hivatal visszaszállt a királyra, így a hivatalba fektetett minden addigi tőke egy csapásra elveszett. Emiatt előfordult, hogy

22 Cabourdin–Viard 2005: 243.

23 Bély 2010: 920.

24 Bély 2010: 921.

25 Renaut 2003: 10–11; Alland–Rials 2003: 1105. E jellemzőkből kiindulva a jelentéktelenebb, kisebb értékű hivatalokat több jogtudós is ingó dolognak tekintette.

26 Bély 2010: 921.

a családok eltitkolták hozzátartozójuk váratlan halálát, sőt, még a temetést is képesek voltak elhalasztani a törvényes határidő lejártáig.[27] Egy 1568-as ediktum értelmében ez alól csak az jelentett kivételt, ha a tisztviselő biztosítékul előre kifizette a hivatal eredeti megvásárlási értékének egyharmadát *(le tiers denier)* a kincstárnak, ám ez annyira magas összeg volt és olyan nagy anyagi megterhelést jelentett, hogy ilyen áron nem érte meg kivédeni a rettegett 40 napos szabályt.[28]

Éppen ezért IV. Henrik egy 1604-ben meghozott intézkedése jelentős könnyítést hozott ebben a rendszerben, amely összeegyeztette a király, illetve a tisztviselők és családjuk érdekeit. A Sully herceg javaslatára bevezetett reform értelmében minden tisztviselő felmentést kapott a 40 napos szabály alól, aki megfizetett egy éves díjat, amely a hivatal eredeti megvásárlási árának hatvanad része volt. A kidolgozójáról és első beszedőjéről, Charles Paulet pénzemberről elnevezett évdíj *(paulette)* megfizetésével a tisztviselő szabadon eladhatta hivatalát, vagy átadhatta azt örököseinek anélkül, hogy a koronára való visszaháramlástól kellett volna tartania. Ráadásul a *paulette* megfizetésével alacsonyabb összeget, a hivatal értékének 1/8-át kellett örökösödési illetékként befizetni a kincstárnak, az egyébként irányadó ¼-ed helyett. Ettől kezdve tehát a hivatalok értékesíthető és örökletes jellege végérvényesen biztosítva volt, ami tovább növelte azok értékét és jelentőségét.[29] Bár a *paulette*-et eredetileg kilenc évre vezették be, néhány rövidebb időszakot leszámítva rendszeresen meghosszabbították. S mivel az engedmény visszavonhatónak látszott, a király időnként politikai nyomásgyakorlásra használta: többször is kilátásba helyezte megszüntetését, hogy meghosszabbításáért cserébe további kényszerkölcsönök *(prêt)* nyújtására szorítsa a tisztviselőket az évdíjon felül.[30]

A hivatalvásárlás hatásai

A közhivatalok áruba bocsátása jelentős gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban politikai hatásokkal járt. A hivatalok megvásárlása gyakran jelentős pénzügyi befektetést igényelt, ami lehetőséget adott a vagyonosabb rétegek számára, hogy befolyást szerezzenek az állami ügyek vitelében. De milyen előnyökkel járt egy hivatal megszerzése, miért áhítozott a francia polgárság nagy része a hivatalnoki létre, miért voltak

27 Barbiche 2012: 79; Bourquin 2005: 318.

28 Rigaudière 2018: 892.

29 Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy mindvégig léteztek ún. ideiglenes birtoklású hivatalok, amelyek nem számítottak eladhatónak vagy átörökíthetőnek, az átengedésükhöz minden esetben királyi jóváhagyásra volt szükség. Idetartoztak például a Királyi Ház főhivatalnokai, a kancellár, a felsőbíróságok elnökei, valamint különböző katonai tisztségek a hadseregnél és a haditengerészetnél. Barbiche 2012: 82.

30 Barbiche 2012: 80; Rigaudière 2018: 892–893; Bély 2010: 921.

képesek a kereskedelemből származó – nemegyszer hatalmas – vagyonokat tisztségek vásárlásába fektetni?

Egy bizonyos kategória felett a hivatalviselés nagy presztízzsel, megbecsüléssel járt az ancien régime *társadalmában, és ennek megfelelően számos privilégiumot biztosított betöltője számára.* A magasabb társadalmi státuszt jelző külsőségeken kívül (díszesebb öltözék viselése, előkelő helyek a nyilvános rendezvényeken stb.) a hivatalnok részleges adómentességet élvezett, így nem kellett például fejadót *(taille)* vagy sóadót *(gabelle)* fizetnie. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy háború idején, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal végigkísérte a 16–18. századot, nem kellett a hadra kelt katonákat élelmeznie és elszállásolnia a saját költségén. Hivatalnokot nem lehetett robotra és útfenntartási munkálatokra kötelezni, és ítélkezési kiváltság illette meg, amennyiben peres ügyeit vele azonos társadalmi státuszban lévő személyek és magasabb hatáskörű bíróságok bírálták el.[31] A legmagasabbra tartott állami hivatalok (kb. a felső 8–10%-ba tartozó tisztségek)[32] pedig nemesi rangot adtak *(anoblissant) betöltőjének.* A hivatalvásárlás tehát a társadalmi felemelkedés záloga lehetett a vagyonos polgárság számára, s persze a korona is ezek értékesítéséből húzta a legnagyobb hasznot, mivel ezek voltak a legkelendőbbek a piacon, ezek cseréltek gazdát a legmagasabb áron. Igaz, egy-egy ilyen pozícióba kerülve nem lehetett azonnal nemességet szerezni, ahhoz legalább 20 évig kellett szolgálni, vagy a tisztviselőnek a halála pillanatában is hivatalban kellett lennie *(anoblissement au premier degré).* Más hivatalok esetében legalább két vagy ennél is több generáción keresztül kellett a tisztségnek családon belül öröklődnie ahhoz, hogy a leszármazók nemesi címet kapjanak *(anoblissement au second degré).*[33] A közhivatalok megvásárolhatósága és átörökíthetősége új társadalmi réteg, a hivatalnok polgárság, illetve a taláros nemesség *(la noblesse de robe)* kialakulásához vezetett, amely jelentős befolyással, gazdasági hatalommal rendelkezett, és fontos szerepet játszott az állam működésében és a társadalmi-gazdasági struktúrák fenntartásában.

Ahogy említettem, a hivatalnok csupán szerényebb összegű fix fizetést *(gage)* kapott munkájáért az államtól, azt is eléggé rendszertelenül. Ugyanakkor tiltását követően az udvar sokáig elnézte, majd 1673-tól már kifejezetten megengedte, hogy a tisztviselők különböző járandóságokat *(émoluments)* fogadjanak el a felektől eljárásukért cserébe. A bírák egyik legjelentősebb bevételi forrását az először természetbeni juttatásként adott, majd pénz formáját öltő ajándékok *(épices)* jelentették. Ezeket kezdetben önként és „figyelmességből" adták a pernyertes felek a bíráknak, hogy aztán idővel kötelezően megfizetendő járandósággá váljanak. A bírák emellett többletdíjat *(vacances)* számíthattak fel a legnehezebb

31 Renaut 2003: 9.

32 Bourquin 2005: 317.

33 Rouland 1995: 219–220; Bély 2010: 920.

ténybeli és jogi megítélésű ügyek elbírálásáért. Maupeou kancellársága idején, 1771-ben átmenetileg eltörölték az ajándékok rendszerét, de a bírák tiltakozására néhány év múlva ismét visszaállították. A pénzügyi tisztviselők szintén igényt tarthattak természetbeni juttatásokra és az általuk kezelt pénzösszeg (például a behajtott adók) bizonyos hányadára *(taxations)*.[34] Ez az állandósult gyakorlat természetesen a korrupció és a megveszthetőség melegágya volt, ami fölött az állam részben tehetetlenségből, részben anyagi érdekekből szemet hunyt.

Nem csak a mai kor jogászának lehet megdöbbentő ennek a rendszernek a működése s az a tény, hogy közhatalmi tisztségek a magánjog hatálya alá tartozzanak. Szemmel láthatóan a korabeli jogtudósok is igyekeztek különböző elméleti konstrukciókat kidolgozni ennek az ellentmondásnak a feloldására. A király jogászai lépten-nyomon hangsúlyozták, hogy a hivatalnok tulajdonjoga kizárólag a hivatal „pénzügyeire" *(finances),* a hivatal eredeti megvásárlási értékére és a belőle származó jövedelmekre, hasznokra terjed ki, de maga a cím *(titre),* azaz a hivatallal járó közhatalmi jogosítványok továbbra is a királyéi maradnak, végső soron ő rendelkezik velük, a hivatalnokot tulajdonképpen csak haszonélvezet *(usufruit)* illeti meg tisztsége felett. A király elvileg bármikor megszüntethetett egy hivatalt (amely nem azonos a tisztviselő felmentésével!), feltéve, hogy a betöltőjének megtérítette a hivatal értékét.[35] Ez azonban nem volt több jogi fikciónál. Egy-egy nagyobb háború lezárása után a korona ugyan nagy nehezen visszavásárolta a háború finanszírozására létrehozott hivatalokat, de a kincstár valójában soha nem volt abban a helyzetben, hogy tömegesen megválthassa a kölcsönhöz jutás érdekében kiutalt közfunkciókat. Ezért azt mondhatjuk, hogy ez a jelenség, amelyet a történeti lexikonok a „közhatalom privatizációjának" neveznek,[36] néhány rövidebb időszakot leszámítva egészen az *ancien régime* végéig fennmaradt. Bár többször is kísérletet tettek a hivatalvásárlás felszámolására, az egyik legjelentősebb bevételi forrásáról az abszolút monarchia valójában soha nem tudott lemondani.

Kétségtelen, hogy a tisztviselői testületek minden átruházás és öröklés alkalmával ellenőrizték, hogy az utód rendelkezik-e a hivatal betöltéséhez szükséges szakképzettséggel *(compétence)* és erkölcsi feddhetetlenséggel *(moralité),* és az előfeltételek hiánya esetén a kancellária megtagadta a kinevezést. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a hivatalok vagyoni jellegének elismerésével *a monarchia végleg elvesztette azt a jogát, hogy szabadon kiválaszthassa a szolgálatában dolgozókat.* Ez volt a hivatalok megvásárolhatóságának legfontosabb, a monarchiára nézve veszélyes politikai következménye.

[34] Barbiche 2012: 83.

[35] Bély 2010: 921; Renaut 2003: 10.

[36] Muchembled 2004: 293; Grenier 2003: 290.

Minthogy a hivatalnokok lényegében saját tisztségük tulajdonosaivá váltak, csaknem teljes körű védelmet élveztek és nem voltak kiszolgáltatva a királyi udvar akaratának.[37] Sikerrel függetlenítették magukat a központi hatalomtól, így félő volt, hogy politikailag kiélezett, polgárháborús helyzetekben esetleg fegyverrel is szembefordulnak a királlyal, vagy passzív ellenállást tanúsítanak. A Katolikus Ligák és IV. Henrik konfliktusa során a hivatalnoki kar a király mellé állt, később azonban, a Fronde idején a parlamentek fellázadtak a központi kormányzat ellen, majd a 18. században a felsőbíróságok ismét makacs ellenállást tanúsítottak. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a 18. század végén a pénzügyi terhek alatt összeroppanó monarchia hajlandó lett volna a felvilágosodás által sürgetett egyes reformokra, ám azok rendre elbuktak az előjogaikat féltő hivatalnokok ellenállásán. Sok egyéb tényező mellett ez a makacs ellenállás is hozzájárult az 1789-es forradalom kirobbanásához.

A hivatalvásárlás további hátrányaként kell értékelni, hogy előmeneteli rendszer hiányában a hivatalnok nem számíthatott a királytól nyugdíjra, és semmi nem ösztönözte őt arra, hogy jobb teljesítményt nyújtson, illetve hogy nagyobb lelkesedéssel lássa el feladatait. A ranglétrán való felemelkedés csak a meglévő hivatal eladásával és egy drágább, magasabb presztízsű, jobban jövedelmező pozíció megvásárlásával volt lehetséges.[38]

A királyság pénzügyi szükségleteinek kielégítése érdekében a király néha úgy próbált újabb és újabb bevételekhez jutni, hogy egyes hivatalok számát feleslegesen megsokszorozta, olykor pedig teljesen haszontalan és a nevetségesség határát súroló tisztségeket hozott létre azzal a céllal, hogy mielőbb eladhassa azokat. Ilyen „jelentőségteljes", a monarchia működtetéséhez „nélkülözhetetlen" tisztségnek számított például a teavajellenőri *(visiteurs de beurres frais)* és a parókaőri *(le contrôleur des perruques)* funkció, de említhetnénk azt az udvari tisztséget *(le palmier ordinaire du roi)* is, amely betöltőjének az volt a feladata, hogy pálmaágak lengetésével köszöntse az uralkodót a virágvasárnapi körmeneteken.[39] A hivatalok további „inflálódásához" vezetett a 16. századtól az a gyakorlat, hogy számos hivatalt, főként a pénzügyi hivatalokat felosztották több tisztviselő között, akik féléves, egyéves stb. periódusokban váltották egymást. Emellett az is előfordult, hogy ugyanazt a tisztséget egyszerre többen töltötték be, ami kusza hatáskörgyakorláshoz és a felelősségi viszonyok elmosódásához vezetett.[40]

37 Dord 2017: 25.
38 Burdeau 1994: 21.
39 Bély 2010: 921; Saint Bonnet – Sassier 2019: 378.
40 Barbiche 2012: 80.

A hivatalok vagyoni jellegének felszámolása

A forradalom idején a hivatalok megvásárlásának és örökölhetőségének rendszere a feudalizmus és az *ancien régime* egyik szimbólumává vált, amelyet a forradalmárok elutasítottak. 1789. augusztus 4-én, a „csodák éjszakáján" az Alkotmányozó Nemzetgyűlés (annak ellenére, hogy tagjainak közel egyötöde maga is hivatalnok volt!) a földesúri és nemesi kiváltságokkal együtt eltörölte *az igazságszolgáltatási és közigazgatási hivatalok megvásárolhatóságát.* Az 1789. augusztus 26-án elfogadott *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának 6. cikke* pedig a törvény előtti egyenlőség jegyében *kimondta, hogy minden polgár egyformán alkalmazható minden közhivatalra, állásra és méltóságra, csak erényeik és képességeik szerint lehet különbséget tenni közöttük.*

Problémát jelentett ugyanakkor, hogy az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* szentnek és sérthetetlennek nyilvánította a tulajdont, amelyet csak azonnali és igazságos kártalanítás ellenében lehetett elvonni. Természetesen megszavazták a kártalanítást, ám az összegek megállapításához azt az 1771-es becsértéket vették alapul, amelyet már akkor is a ténylegesnél alacsonyabban állapítottak meg, ráadásul további veszteséget okozott, hogy a hivatalnokok kárpótlása az újonnan kibocsátott államkötvények, az asszignáták útján történt, amelyek az infláció miatt gyorsan elértéktelenedtek. Másfelől a tisztviselők kárpótlása rendkívül nagy pénzügyi terhet rótt az amúgy is nagy államadósságot megöröklő új francia államra.[41]

A forradalom szinte minden téren *tabula rasát* kívánt kezdeni, ami alól természetesen a közhivatalok betöltése sem lehetett kivétel. Az addigi évszázadokon keresztül érvényesülő, születési előjogoktól, vagyoni helyzettől és uralkodói kegytől függő patrimoniális szemléletet felváltotta az érdemközpontú, meritokratikus kiválasztási rendszer, amely a közhivatalokhoz való egyenlő hozzáférésre épült. 1790-ben megjelent a modern értelemben vett köztisztviselő *(fonctionnaire)* fogalma, akiknek a nagy részét ezúttal a nemzet, vagyis a polgárok választották maguk közül.[42] Az 1789-ben megkezdett jogalkotási folyamatot az 1791-es alkotmány zárta le, amely preambulumában kimondta, hogy többé egyetlen közhivatal sem adható el vagy örökelhető.

Zárógondolatok

Úgy tűnik, mintha a közhivatalok kiárusítása a francia jogtörténet sajátos vonása lenne, ugyanakkor egyes történészek arra mutatnak rá, hogy Európa nyugati felében a társadalmi fejlődéssel együtt járt, s az államok csupán abban különböztek egymástól, hogy mennyire

41 Doyle 2000: 111–116.

42 Dord 2017: 26.

vált dominánssá a közhivatalok vásárlása.[43] A középkori állam hanyatlásának időszakában csaknem mindenütt megjelent. A kereskedelem, a pénzhasználat fejlődése, a polgárosodás első jeleinek megmutatkozása kedvező feltételeket teremtett a közhivatalokkal való kereskedéshez is. Először az állami földbirtokokon folyó gazdálkodással kapcsolatos hivatalokat érintette, majd később a teljes állami működésben jelen volt. Franciaországon kívül Angliában, Hollandiában és Spanyolországban az abszolút kormányzat az államgépezet bürökratikus posztjait saját tulajdonának tekintette, és meg sem kérdőjeleződött azok eladhatósága. Az állami tisztségek kiárusítása nemcsak az abszolút államnak jelentett bevételi forrást, hanem a több száz százalékos haszonra számító hivatalvásárló vagy azt bérlő nemesek és vállalkozók számára is óriási üzlet volt.[44]

Az uralkodói hatalom kiteljesedése megkövetelte, hogy minél több közhivatalt hozzanak létre, amelyek betöltői alacsony fizetésért dolgoztak, de számíthattak a hivatal betöltése során az állam nevében beszedett díjak, adók, illetékek és egyéb jövedelmek egy részének megszerzésére. A hivatalokkal való kereskedelem az abszolút monarchiák idején érte el csúcspontját. A hivatalok eladhatósága a monarchikus rendszer részévé vált. A pénzügyi rendszer még fejletlen volt, ezért az állami működés finanszírozásának egyik meghatározó eszköze volt. Másrészről a király a hivatalok eladhatóságát arra használta, hogy növelje hatalmát. Amikor tisztségeket alakított értékesíthető hivatalokká, vagy már meglévő hivatalokat adott el, valójában a nemesség, a főurak befolyását csökkentette. A hivatalok eladhatóságának fénykora nagyjából egybeesik a merkantilizmus virágzásával. Később azonban a professzionális közszolgálat iránti igény miatt a közhivatalok pénzért való kiárusítása a fejlődés gátjává vált. S a korszerű pénz- és hitelpiac kialakulásával az állam már nem szorult rá arra, hogy a hivatalok eladásából finanszírozza saját működését.

Ugyanakkor néhány szabad foglalkozás *(professions libéraux)* esetében – a monopolhelyzet okán is – a hivatal olyan jelentős jövedelem megszerzését teszi még ma is lehetővé, hogy betöltésének joga továbbra is kereskedelmi forgalom tárgya. S ezek a jövedelmek a gazdasági prosperitástól függően általában nagymértékben növekednek anélkül, hogy az elvégzett munka mennyisége és minősége változna. Nem véletlenül foglalkozott a francia kormány a közjegyzők ingatlanszerzéssel kapcsolatos eljárási díjainak megreformálásával, annak érdekében, hogy az ingatlan értékének százalékához igazodó díjszabásukat az átalánydíjazás váltsa fel.[45]

[43] Mousnier 1952.
[44] Mezey–Szente 2003: 186.
[45] *Les Echos,* 2014. március 19.

Irodalom- és forrásjegyzék

Alland, Denis – Rials, Stéphane szerk. (2003): *Dictionnaire de la culture juridique.* Paris: Presses Universitaires de France.

Babot, Agnès – Boucaud Maître, Agnès – Delaigue, Philippe (2007): *Dictionnaire d'histoire du droit et des institutions publiques.* Paris: Ellipses.

Barbiche, Bernard (2012): *Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne.* Paris: Presses Universitaires de France. Online: https://doi.org/10.3917/puf.barbi.2012.01

Bély, Lucien szerk. (2010): *Dictionnaire de l'Ancien Régime. Royaume de France XVIe–XVIIIe siècle.* Paris: Presses Universitaires de France.

Bourquin, Laurent szerk. (2005): *Dictionnaire historique de la France moderne.* Paris: Belin.

Burdeau, François (1994): *Histoire de l'administration française du 18e au 20e siècle.* Paris: Montchrestien.

Cabourdin, Guy – Viard, Georges (2005): *Lexique historique de la France d'Ancien Régime.* Paris: Armand Colin.

De Pastoret, Marquis (1820): *Ordonnances des rois de France de la troisième race. Contenant les ordonnances rendues depuis le mois de juillet 1467 jusqu'au mois de mars 1473. XVII.* Paris: L'Imprimerie royale.

Doyle, William (2000): *La vénalité.* Paris: Presses Universitaires de France.

Dord, Olivier (2017): *Droit de la fonction publique.* Paris: Presses Universitaires de France.

Fogel, Michèle (2000): *L'Etat dans la France moderne: De la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle.* Paris: Hachette.

Grenier, Jean-Yves szerk. (2003): *Dictionnaire de la France moderne.* Paris: Hachette.

Harouel, Jean-Louis et al. (2006): *Histoire des institutions de l'époque franque à la Révolution.* Paris: Presses Universitaires de France.

Les Echos, 2014. március 19.

Loyseau, Charles (1610): *Cinq Livres du droit des offices.* Paris: Abel L'Angelier.

Martial, Mathieu (2013): *Histoire des institutions publiques. L'ancienne France (Ve siècle – 1789).* Paris: LexisNexis.

Mousnier, Roland (1952): Le trafic des offices à Venise. *Revue historique de droit français et étranger,* 29, 552–565.

Mezey Barna – Szente Zoltán szerk. (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Budapest: Osiris.

Muchembled, Robert (2004): *Dictionnaire de l'Ancien Régime.* Paris: Armand Colin.

Renaut, Marie-Hélène (2003): *Histoire de la fonction publique.* Paris: Ellipses.

Rigaudière, Albert (2018): *Histoire du droit et des institutions dans la France médiévale et moderne.* Paris: Economica.

Rouland, Norbert (1995): *L'État français et le pluralisme. Histoire politiques des institutions publiques de 476 à 1792.* Paris: Odile Jacob.

Saint Bonnet, François – Sassier, Yves (2019): *Histoire des institutions avant 1789.* Paris: LGDJ.

Heil Kristóf Mihály

Néhány apróság a kereskedelmi operátumokról – A rendszeres bizottságok megyei véleményei (1831–1832)

Enyhén őszülő halánték, mindig tökéletes gonddal borotvált arcél, a keret nélküli szemüveg mögül élénken, érdeklődően figyelő szempár és az elmaradhatatlan jól szabott kétgombos öltöny. Igazi jogászprofesszor, határozott. Megjelenésében is, de nem elsősorban. Horváth Attila nem csak a külsőségekben, és legfőképpen nem is csak címében (egyetemi) tanár. Mindezek előtt és mindezektől függetlenül ízig-vérig tanárember. *Soha nem felejtem el a szemináriumokat, ahol a szokásos rövid zárthelyiket követően megállt a katedrán, két kezével rámarkolt zakója gallérjára, és kérdezte: „Mire kíváncsiak?" Válaszolt a kérdésekre, és azután mesélt, csak mesélt, mi pedig hallgattuk, és legtöbbször csak az óra végén jöttünk rá, hogy bár az eredeti hallgatói érdeklődés valamiféle történeti, aktuális jogi vagy közéleti problematikára irányult, Attila – abból kiindulva és azt megválaszolva – szinte észrevétlenül összefűzte a tematika szerinti magyar jog-, illetőleg alkotmánytörténeti leckével. Tette mindezt lebilincselően, a figyelmet folyamatosan fenntartva, s ami még lényegesebb: meghozva a kedvet a hallgatóságnak a kérdés tanórán túli továbbgondolására. Többek között ezeknek a szemináriumoknak és neki köszönhetem én is, hogy most ezen sorokat írom.*

Első közös munkánk az egyetemi évfolyamdolgozatom (az 1844. évi diéta körzeti táblájáról), majd az operátumokról szóló tudományos diákköri írásom volt, amelyet továbbvíve idén készülök leadni és megvédeni doktori értekezésemet. Jelen rövid írásomban ebből a munkából kívánok egy részt közölni a rendszeres bizottságok kereskedelemről szóló törvénytervezeteinek vármegyei véleményezéséről (1831–1832), köszöntve egykori tanáromat, mára kollégámat. Isten éltessen és tartson, Attila!

A régi Magyarország első kereskedőkre vonatkozó szabályozását már a 13. századi szabad királyi városokra vonatkozó törvényekben megtaláljuk, de a későbbi török hódoltság szinte

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_23 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5334-7946

teljesen megszüntette a forgalmat. A nemesség energiáit a katonáskodás, földjeik és jobbágyaik felügyelete, míg a kereskedőket egyre inkább a nemesi cím hajkurászása kötötte le. Csupán a 17. században – a török kiűzését követően – teremtődtek meg a feltételek az ipar és a kereskedelem fellendüléséhez.

A kereskedelmi jog jogági kodifikációjára bár csak 1875-ben került sor,[1] az első kereskedelmi joggal foglalkozó törvény, az 1723. évi 53. tc. már kötelezte a kereskedőket rendszeres kereskedelmi könyvek vezetésére. Mária Terézia Erdélyben az osztrák (1763), a Tengermelléken pedig a francia kereskedelmi és váltótörvényeket kívánta bevezetni *(Editto politico di navigazione mercantile)*, majd 1779-ben saját kódex kidolgozására biztatta a Királyi Kúriát, amelyet, az elkészültét követően, több későbbi tervezettel együtt II. Lipót 1791. január 9-én kelt királyi leiratához csatolva az országgyűléshez küldött, majd a tervezet az 1791. évi 67. tc. által felállított *kereskedelmi, harminczadi és közgazdasági bizottsághoz* került.[2] A Széchényi Ferenc javaslatára törvénybe iktatott, majd felállított úgynevezett országos rendszeres bizottságok *kilenc* tárgykörben készítettek elő törvényeket a soron következő diéta számára.[3]

Az alsótábla 1790. december 10-én tartott ülésén hat pontban foglalták össze a kereskedelmi bizottság feladatát, ha úgy tetszik, javaslattételi hatáskörét, amelyek mindegyike a vámügy, kereskedelem és az ahhoz kapcsolódó ipar- és infrastruktúra-fejlesztés, valamint az ezek finanszírozására felállítandó (már korábban is többször tárgyalt) közalap körébe esett.[4]

Talán nem túlzó az állítás, hogy a szakirodalom a kilenc munkálat közül a kereskedelmi bizottság teljesítményét értékeli a „legkiválóbbra".[5]

A tervezetek sem az uralkodói, sem a rendi alapjogokat nem támadhatták, csupán „a feudális rendi alkotmányosság ésszerűsítéséről, szakszerűbbé tételéről lehetett szó" – összegzi Erdmann Gyula.[6] A javaslatok zömében 1793-ra (a jogügy 1975-re) elkészültek, azonban csak az 1822–1823-as megyei ellenállás után, 1825-re összehívott diéta tűzte napirendjére őket, s akkor sem vitatták meg, hanem egy újabb országgyűlésen kívüli bizottság kirendelésével – továbbra is a fennálló rend megtartásával – felülvizsgáltatták azokat.

1 1875: 37. tc.

2 Az 1781. és 1787. évi tervezetekről lásd Képes 2023: 82–85; Sándorfy 1935; továbbá lásd Eckhart 1958.

3 Dobszay 2019: 240.

4 Lásd *Az 1790-dik esztendőben Budán tartott Ország-Gyűlésének Naponként-való Jegyzései*. 1791: 481–496; 1790. évi Törvényczikkek. 67. Czikkhely A közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetők, rendszeres kidolgozásra bizottságok rendeltetnek és megbizottak neveztetnek ki. Márkus 1901: 202–215.

5 A bizottság tagjairól lásd Pálmány 2019: 1570–1576; Horváth 2006: 376.

6 Erdmann 2014: 13.

Az albizottságok 1828 januárja és 1829 januárja, majd az albizottságok munkáját számos esetben korrigáló összbizottság 1829 januárja és 1830 júniusa között dolgozott. Végül az 1830-as rövid országgyűlés döntése alapján a kinyomtatott javaslatokat a törvényhatóságok elé utalták, s azok – az 1831. évi parasztfelkelés okozta kényszerszünetet követően – 1831 végétől 1832 őszéig készítették el részletes állásfoglalásukat.[7] Minden vármegye először úgynevezett szakasz- vagy fiókbizottságokat alakított, amelyek a kilenc nagy tervezet egy-egy részének, fejezetének megvitatását kapták osztályrészül, majd eredményeikről a tárgykörrel foglalkozó albizottság szavazott, s ezt követően terjesztették javaslataikat a megyei közgyűlés elé, ahol végül a megyei munkálatok eredményei már az országgyűlési követek utasításait is jelentették.[8]

A vármegyék elé került tervezet alapanyagát az országos tervezetek adták, amelyek megvitatása során a *haladást* támogató, a jellemzően „vagyonilag független, messzebb látó és jó szervező képességekkel rendelkező"[9] vezetők egyre nagyobb számban tudták társaikat megnyerni ügyüknek. S bár közel sem szabad azt feltételeznünk, hogy a vármegyék egységesen foglaltak állást, de valóban egyre növekvő számban csatlakoztak a – kisebb-nagyobb – reformokat támogatókhoz.[10]

Ahogy már említettük, a legnagyobb várakozással a *kereskedelmi-közgazdasági* munkálat felé tekintett a kor közvéleménye. A nemesség „a bajok okát elsősorban az ország függő helyzetében látta",[11] így nem véletlen, hogy, többek között, a vámkérdést is tartalmazó operátum váltotta ki a legnagyobb érdeklődést, s majd sürgették annak mielőbbi diétai napirendre vételét is.[12] A hazai gazdaság fellendítésére az alábbi öt pillér köré kívántak programot szervezni: a vámpolitika reformja, a szállítási lehetőségek modernizálása, a hitelviszonyok javítása, iparteremtés és a monopóliumok felülvizsgálata.

A megyék egy része – Pest megye nyomán – az ország függetlenségét hangsúlyozta, s így a gazdasági önállóság megteremtése céljából teljes viszonosságot követeltek az örökös

7 Összefoglalóan bővebben lásd különösen Barta 1966; Gergely 1974.

8 Lásd Sréter 1842.

9 Gergely 1980: 691.

10 Barta István monográfiájában három kategóriába rendszerezi az ország törvényhatóságait, miközben osztályozásának középpontjába az általuk képviselt eszmék haladóságát állítja (Barta 1966: 173.) A kortárs Barkassy Imre, az egykori zempléni „kancellista" 1826-ban egy, az alsótábla politikai pártállásait bemutató összegző táblázatot küldött Kazinczynak, amelyben öt kategóriába sorolta a megyéket politikai nézetük szerint (Váczy 1909: 19/550.). Kecskeméti Károly pedig a későbbi országgyűlési szavazatok alapján vizsgálta a megyék nézeteit. Lásd Kecskeméti 2008.

11 Barta 1966: 153; Gergely 1974: 37–41.

12 Bővebben lásd Völgyesi 2023: 45–60.

tartományokkal szemben, kritizálva a Mária Terézia által bevezetett kettős vámhatárt.[13] A fejlett iparral nem rendelkező agrármegyék között előfordultak olyanok is, amelyek a kivitel és a behozatal szabadságát kívánták a magyar mezőgazdasági termékek külföldi versenyképességének növelése érdekében. A haladó szellemű Nógrád vármegye véleménye szerint mind az örökös tartományok irányába, mind a külföld felé alacsony vámokat kellett volna meghatároznia a rendeknek.[14] Esztergom vármegye viszont úgy vélte, amíg a hazai kereskedelem fel nem lendül, minden kiviteli és behozatali, valamint átmenő vámot törölni kellene, és „mindennemű kereskedésbeli szövetkezések a természeti kifejlődésre hagyathatnának".[15] Gyakran idézték Széchenyi István javaslatait is a belső vámok és árszabások teljes eltörléséről, így tett Verőce vármegye is.[16] Számos törvényhatóság a borkereskedelem példájával kívánta megvilágítani a vámok káros rendszerét.[17]

Érdekes a kereskedelmet támogató közlekedési infrastruktúra ügye is. Az oszmán hódoltság okozta elnéptelenedések következtében számos korábban forgalmas helyi közút pusztult el, majd a török kiűzését követően azok forgalma újra állandóvá válhatott, aminek köszönhetően hamar szükségessé vált a silány nyomvonalak fejlesztése és újak létesítése. A problémát észlelve már az 1715. évi 59. törvénycikk rendelkezése nyomán felállított bizottság *(systematica comissio)* feladata is az lett volna, hogy gazdálkodja ki a szükséges infrastruktúrák korszerűsítésének és fenntartási költségeinek fedezetét. Végül számos sikertelen kísérlet után az országos rendszeres bizottságok is feladatul kapták a közlekedési infrastruktúra fejlesztésének feladatát.[18]

A vita évtizedekig (talán nem túlzás: évszázadokig) meddőségre volt ítélve, mivel már a finanszírozás elvi és jogi hátterének tisztázásánál elbukott, el sem jutva a gyakorlati fedezetnélküliség problémájáig. A kiváltságaikba, adómentességükbe kapaszkodó rendek álláspontja csupán a 19. század elejére enyhült, amikor az 1802. évi diéta által kiküldött újabb bizottság már hajlandóságot mutatott a köztehervállalásra: egyszeri, önkéntes nemesi felajánlásokból kalapozták volna össze a szükséges összeget. Az előterjesztés értelmében a felajánlások és a felemelt sóadóból származó bevételek mellett a királyi oklevelek taksájából, öröklési adóból és egyes illetékek megemelt összegéből tevődött volna össze a fundus, amelyet a közalapból épített utakon beszedett vám összege is gyarapított volna.[19]

13 Bővebben lásd Heil 2020.
14 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Nógrád kereskedelmi munkálata.
15 MNL OL Acta diaetalia II. (1790–1848). A 96 f. 10 cs. Esztergom kereskedelmi munkálata.
16 Lásd Barta 1966: 155.
17 Bővebben lásd Heil 2021.
18 Lásd Heil 2023.
19 Kapitány 2016: 621.

A 18–19. század fordulójára a két, korábban egymástól elválaszthatatlan fogalom, az adó és a segély elkülönült. Az adó *(contributio)* jellemzően pénzt jelentett, míg a segély *(subsidium)* pénzt vagy bármilyen más felajánlást (termény, katona stb.). A kortársak nemcsak a két fogalom közötti különbséggel, hanem azok korábbi egészen halovány elhatárolásával is tisztában voltak. A 19. század eleji urak „szilárd meggyőződése" volt, hogy a nemes nem adózik, és hogy „személyes felkelési kötelezettsége mellett legfeljebb segélyt fizet (ad), ha úgy tetszik neki".[20]

A korai időszakban a közlekedési hálózat beruházói és fenntartói többségében a törvényhatóságok, kisebb részben magántulajdonosok és vámtulajdonosok voltak. Az állam csupán egyedi esetekben vállalt fedezetet, amelyet jellemzően a sóáralapból támogatott. Az alap kezelője a Helytartótanács és a Kamara volt, a felhasználásról pedig az Építészeti Igazgatóság döntött a rendek megkérdezése nélkül. A rendelkezésre álló összeg – a vállalkozás mértékéhez képest – szerénynek volt mondható, évi 250–300 ezer forintot tett ki.[21]

Bár az 1791-es bizottság munkájának Radvánszky-féle 1828-as korszerűsítésében még egy – három-, majd ötmillió forintos – közalap felállítására és a magántőke korábbinál nagyobb arányú becsatornázására, valamint kereskedelemi részvénytársaság felállítására tettek javaslatot, végül az országos összbizottság konzervatív álláspontra helyezkedve, a diétai önkéntes felajánlásokban bízva kívánta rendezni az ügyet – újfent hangsúlyozva az adományok egyszeri és önkéntes voltát, és hogy azok nem keletkeztethetnek kötelezettséget a jövőre nézve sem.[22] Az így felállított alapból – mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi korszerűsítésre és infrastruktúra-fejlesztésre – címkézett hiteleket kívántak kibocsátani, amelyek kamatai szolgáltak volna a közlekedési hálózat bővítésére és modernizációjára.

A fentieken túlmenően a bizottság szorgalmazta a magánszemélyek és -társaságok bevonását a finanszírozásba. A korábbi javaslatokhoz képest újdonságnak számító indítvány szerint „azok akik a közalapból és a vármegyék által finanszírozott beruházások mellett (elsősorban főutak) állandó hidakat, hosszabb útszakaszokat, csatornákat, valamint vasutakat vagy más, hasonló közhaszonnal járó létesítményeket" építtetnek saját költségükön, azok később mindenkitől – rendi hovatartozástól függetlenül – vámot szedhettek volna. Az elaborátum a javasolt beruházások közül a Buda és Pest között létesítendő állandó hidat jelölte meg elsődleges célkitűzésként. A királyi privilégium adta jogosultság, a meghatározott időtartamra biztosított vámszedési jogok lejártát követően mindenki ingyenesen használhatta volna a hidat, utakat, átkelőket, illetve a kiváltságos időszak alatt beszedett haszon egy részét a fenntartásra kellett volna fordítani, ezzel tovább tehermentesítve az állami alapot.

20 Poór 2003: 105–106.

21 Nagy 1971: 346.

22 Kapitány 2016: 621–622.

Az 1828 és 1830 között tanácskozó országos bizottság eredményeiben megfigyelhető, hogy a főútvonalak kialakításakor nem számolt vasútvonalakkal.[23]

A kereskedelem egyik fő problémája a fentebb már említett utak hiánya volt, ezért a nógrádi választmány három útvonal kiépítését javasolta, elsőnek a Pestet Fiuméval,[24] a tengerparttal összekötő, majd a Budát Galíciával és Pestet a bányavárosokkal összekötő kereskedelmi utak tervét.[25] Nem tartotta a megye reálisnak az országos bizottság azon javaslatát, miszerint a kereskedőutak a kincstárból, azaz a kincstári kamatokból épüljenek ki, és az „adózónép" ingyen vegye használatba azokat. Nógrád álláspontja az volt, hogy bár a kereskedelmi úthálózat kiépítése elkerülhetetlen, azt a kincstár teljes bevételéből ne lehessen finanszírozni. Emellett igazságosnak vélte, hogy „kik a kérdéses utak javaival élni fognak, annak terheit is viseljék".[26] Az utak elkészítésének finanszírozása körül izgalmas vitafolyamat alakult ki, hiszen előbb került terítékre – mint Sréter írja –, hogy „miképp részesüljön a nemesi rend az útkészítés terheiből", és a logikával ellentétesen csak ezt követte a kérdés, hogy az egész ország vagy az egyes utazók által legyenek-e az útkészítés költségei viselendők. Nógrád végül a megosztás mellett döntött. Eszerint az útkészítés során „megkívánt kézi és fuvarbeli munkák terheit az adózók, a többi bármi néven nevezendő költségeket ellenben a nemesi rendek [...] törvényhatóságra megállapítható arány szerint viselni tartozzanak".[27]

Továbbá a szárazföldi útvonalak mellett a vízi közlekedést is fejlesztésre szükségesnek találták. Nógrád és Győr is javaslatokat fogalmazott meg a folyami hajózás fejlesztésére, a csatornák és gátak kiépítésére, a révbér eltörlésére és az uszályok vontatására szolgáló utak rendezésére.[28] Győr javasolta a Duna és a Balaton összekötését a Sió folyócsatornává alakításával, amivel megkönnyítették volna Somogy, Veszprém és Zala megye kereskedését, illetve az építkezésekhez elengedhetetlen fa szállítását is.[29]

23 Kapitány 2016.

24 Az országos albizottság ülésén Wenckheim József báró egy vasútvonalat javasolt Pest–Szolnok–Fiume-útvonalon. Lásd Vörös 1980: 648.

25 Nógrád kereskedelmi munkálata.

26 Sréter 1842: 89.

27 Sréter annyi további engedményt említ, hogy a nemesi rend kötelezettségét egyszeri éves fizetés gyanánt is rendezheti, míg az „adófizető nép meghatározott évekig fizetendő útvámmal rója le, melynek elteltével az utak minden további vámtól felmentve és az egész ország által szabadon használtatóak lennének". Sréter 1842: 81.

28 Nógrád kereskedelmi munkálata; MNL OL Archivum palatinale secretum archiducis Josephi (1795–1847). N 22 f. 16. cs. Győr kereskedelemi munkálata.

29 Nógrád kereskedelmi munkálata; MNL OL Archivum palatinale secretum archiducis Josephi (1795–1847). N 22 f. 16. cs. Győr kereskedelemi munkálata.

A fenti javaslatok végül nem töltötték be közvetlenül feladatukat, a soron következő diétákon nem vették napirendre őket, azonban vitáik – közvetve – nagymértékben hozzájárultak a reformkori országgyűlések eredményeihez. Például a közlekedésfejlesztésről szóló tervezetekből kiindulva 1836-ban a diéta három törvényt is elfogadott: úgymint a közlekedési célú vállalkozásokról és a kisajátításról (1836. évi 25. tc.), a Lánchídról (1836. évi 26. tc.) szóló törvényt, valamint megerősítették az 1807. évi vízi munkálatokról szóló 17. cikket is (1836. évi 36. tc.). Majd 1840-ben a Duna s egyéb folyamok szabályozásáról (1840. évi 5. tc.), a vizekről és csatornákról (1840. évi 10. tc.), a fuvarosokról (1840. évi 20. tc.) és a Dunát a Tiszával összekötő csatornáról is döntöttek (1840. évi 38. tc.). 1844-ben pedig a közmunkák szabályairól hoztak törvényt (1844. évi 9. tc.).

Irodalom- és forrásjegyzék

Az 1790-dik esztendőben Budán tartott Ország-Gyűlésének Naponként-való Jegyzései (1791). Bécs: [k. n.].

Barta István (1966): *A fiatal Kossuth.* Budapest: Akadémiai.

Dobszay Tamás (2019): *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848).* Budapest: Országház.

Eckhart Ferenc (1958): *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815.* Budapest: Akadémiai. Online: http://opac.mtak.hu/F?func=direct&local_base=MTA01&doc_number=308716

Erdmann Gyula (2014): *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története.* Budapest: Országgyűlés Hivatala.

Gergely András (1974): A „rendszeres bizottsági munkálatok" szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. *Tiszatáj,* 28(6), 37–41. Online: http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/8333

Gergely András (1980): A magyar reformellenzék kialakulása és a megszilárdulása. In Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848.* Budapest: Akadémiai, 669–787.

Heil Kristóf Mihály (2020): A nemesi vármegye és a rendszeres bizottsági munkálatok: A kereskedelmi- és az adóügyi operátumok Esztergom, Győr és Nógrád vármegyékben. In Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *Szuverenitáskutatás.* Budapest: Gondolat, 72–92.

Heil Kristóf Mihály (2021): Adalékok a magyar borkereskedelem történetéhez. Törvényjavaslatok és tervezetek a 18–19. század fordulóján és a reformkor elején. In Mezey Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában.* Budapest: Gondolat, 120–129.

Heil Kristóf Mihály (2023): Milyen utakon járjunk? Törvényjavaslatok az úthálózatfejlesztésre a 19. század első felében. *Jog.történet,* 2023. február 13. Online: https://mtajogtortenet.elte.hu/dstore/document/7160/Heil-Kristof-uthalozat.pdf

Horváth Attila (2006): *A magyar magánjog történetének alapjai.* Budapest: Gondolat.

Kapitány Adrienn (2016): Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálatában. *Történelmi Szemle,* 58(4), 615–642.

Kecskeméti Károly (2008): *A magyar liberalizmus 1790–1848.* Budapest: Argumentum.

Képes György (2023): A Codex Cambio-Mercantilis 1795. évi tervezete. Korai kísérlet a magyar kereskedelmi jog kodifikálásra. In Heil Kristóf Mihály: *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok. Adalékok az operátumok történetéhez.* Budapest: Gondolat, 81–105.

Márkus Dezső szerk. (1901): *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1740–1835 évi törvénycikkek.* Budapest: Franklin.

Nagy István (1971): *A magyar kamara 1686–1748.* Budapest: Akadémiai.

Pálmány Béla (2019): *A magyar rendi országgyűlés történeti almanachja. 1790–1812.* Budapest: Országház.
Poór János (2003): *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/1812.* Budapest: Universitas.
Sándorfy Kamill (1935): *Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825–1848. évi reformkorszak törvényeinek története.* Budapest: szerzői kiadás.
Sréter János (1842): *Visszaemlékezések.* Buda: M. Kir. Egyetem. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Books_19_IrodalomIrodalomtortenet_1099_Visszaemlekezesek_Sreter_Janos_675/?pg=0&layout=s
Váczy János (1909): *Kazinczy Ferenc összes művei. Kazinczy Ferenc levelezése, XIX.* Budapest: MTA.
Völgyesi Orsolya (2023): A rendszeres bizottsági munkálatok az 1832–1836. évi diéta napirendjén. In Heil Kristóf Mihály: *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok. Adalékok az operátumok történetéhez.* Budapest: Gondolat, 45–60.
Vörös Károly (1980): A rendi alkotmány körülsáncolása és modernizálásának kezdetei. In Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848.* Budapest: Akadémiai.

Markus Hirte

Non iuris neccessitate sed importunitate petentis – Innozenz III. als Richter und Schlichter im Umfeld der Besetzung des Erzbistums Esztergom[1]

In memoriam Siegfried und Ruth Hirte

Einleitung

Regnabat tunc in Ungaria Andreas rex, divitiis clarus et potentia (Damals herrschte in Ungarn König Andreas, der berühmt war wegen seines Reichtums und seiner Macht).[2] Mit diesen Worten umschrieb der Erfurter Dominikaner Dietrich von Apolda im Jahre 1297 das Jahrzehnt um die Geburt der von der Nachwelt als „europäische Heilige" verehrten Thüringer Landgräfin und ungarischen Königstochter Elisabeth. Unter den europäischen Dynastien konnte das Herrscherhaus der Ungarn neben der weltlichen Machtfülle auch mit einer beachtlichen Anzahl von Heiligen aufwarten, was die Stellung des Christentums in Ungarn selbst und die Bedeutung des christlichen Ungarns für das Abendland manifestiert. Wie der Heiligenverehrung im Mittelalter, forciert durch das päpstliche Kanonisationsmonopol,[3] ein europäischer Charakter nicht abzusprechen ist, kam auch dem mittelalterlichen Kirchenrecht im Zuge der Zentralisierung auf den Pontifex ein „europäischer Geltungsbereich" zu.

Dem mittelalterlichen Kirchenrecht, speziell der Konfliktlösung im Kirchenrecht des beginnenden 13. Jahrhunderts, widmet sich die folgende Untersuchung am Beispiel zweier prominenter Kontroversen in Esztergom, Ungarns bedeutendstem Erzbistum.

1 Der Aufsatz stellt eine erweiterte Fassung des am 6. Juli 2007 auf dem deutsch–ungarischen strafrechtshistorischen Seminar zu Rothenburg o. d. T. gehaltenen Vortrags dar. Für die Unterstützung bei der Erschließung der ungarischen Literatur möchte ich Dr. Dóra Frey (Budapest) herzlich danken. Der Aufsatz wurde bereits erstveröffentlich in Jerouschek–Rüping–Mezey 2009: 9–34.

2 Rener 2007: 30 f.

3 Jerouschek 1989: 513. Zur Kanonisation der heiligen Elisabeth im speziellen cf. Walther 2007: 177 ff.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_24 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3389-8358

Der Beitrag soll zunächst einen Einblick in das unter Papst Innozenz III. praktizierte kirchliche Strafverfahren geben.[4] Pate dafür steht das Verfahren gegen Kalan von Pécs, mit besonderem Augenmerk auf Innozenz' dortiges Agieren als Richter (cf. Ziff. II). Im Anschluss wird das vermittelnde Vorgehen des Papstes in diesem Verfahren und vor allem bei der Lösung des Konflikts um die Besetzung des Erzbistums Esztergom aufgezeigt (cf. Ziff. III). Wenngleich der wahlrechtliche Sachverhalt durch die Arbeiten von *Sweeney* weitgehend aufgearbeitet ist, harrt der strafrechtshistorische Kontext noch einer vertieften Beleuchtung. Letzteres ist umso verwunderlicher, als diese Verfahren gern im Diskurs um die Entwicklung der Verfahrensarten zu Beginn des 13. Jahrhunderts auf den Plan gerufen werden. Insoweit versteht sich die folgende Untersuchung zugleich als Diskussionsbeitrag zur Entwicklung der Verfahrensarten im Pontifikat Innozenz' III.

Papst Innozenz III. (1198–1216)

Das Verfahren gegen Kalan von Pécs und der Besetzungsstreit in Esztergom fallen in die Amtszeit Papst Innozenz' III., einer der schillerndsten Persönlichkeiten auf dem Throne Petris, die die Nachwelt mit Attributen wie „Leader of Europe", „Weichensteller der Geschichte Europas" oder „Vollender des Papstkönigtums" ehrt.[5] In der Nachfolge Papst Coelestins III. bestieg Lothar von Segni als Papst Innozenz III. mit gerade 37 Jahren am 22. Februar 1198 die Cathedra Petri, welche mit einer Vielzahl von Aufgaben auf ihn wartete.[6] So galt es, die Herrschaft über das Patrimonium Petri zu festigen und dessen Einfluss zu erweitern. Das überraschende Ableben des deutschen Kaisers Heinrich VI. (1197) und seiner Gemahlin (1198) führte im Heiligen Römischen Reich zu langwierigen Thronstreitigkeiten[7] und ließ die Regentschaft Siziliens dem noch minderjährigen Friedrich II. anheimfallen. Mit der Vormundschaft über Friedrich und dessen Reich betraut, blieb die Sizilienfrage im Brennpunkt der päpstlichen Politik. Neben der Verstärkung des kirchlichen Einflusses im weltlichen Abendland zog der Wunsch einer Rückeroberung Jerusalems die Aufmerksamkeit des Papstes auf die Kreuzfahrerstaaten.[8]

4 Dieser Zielsetzung sind gelegentliche Abstrahierungen und Generalisierungen ebenso geschuldet wie der umfangreiche Fußnotenapparat.

5 Cf. Sayers 1994: 1 ff.; Frenz 2000: 7 ff.; Bihlmeyer–Tüchle 1996: 270.

6 Cf. als Einstieg zu Innozenz III. Avella-Widhalm 2003: Lemma „Innozenz III." sowie in alphabetischer Reihenfolge: Cheney 1976; Egger 1997: 30 ff.; Foreville 1992; Hageneder 1963: 138 ff.; Hurter 1841–1844; Imkamp 1983; Moore 223; Pennington 1993; Reichert 1949; Tillmann 1954.

7 Cf. zu Thronstreit und Interregnum als Einführung m. w. N.: Kroeschell 2005: 304 ff. sowie vertieft Kempf 1954 und Lauf 1980.

8 Zu Innozenz' III. Kreuzzugspolitik cf. Roscher 1969.

Aber auch kirchenintern harrten dringende Fragen ihrer Lösung. Dekadenz, Arroganz und mangelnde Disziplin in weiten Teilen des Klerus wirkten wie ein Katalysator auf die Verbreitung neuer häretischer Lehren, die das Seelenheil jenseits der tradierten Kirchenlehre offerierten. Deren Bekämpfung schien ebenso unumgänglich wie die Reform der Kirche, unter anderem durch eine gestraffte Kirchenführung mit Zentralisierung und Kephalisierung auf das Petrusamt.

Das christliche Ungarn bis zu Innozenz III.

Um das neunte Jahrhundert nach Christi Geburt nahm das Volk der Ungarn mit der Landnahme des Karpatenbeckens seinen Platz in der Geschichte des abendländischen Europas ein.[9] Die Geschicke der Ungarn lenkte bis 1301 das Herrschergeschlecht der Árpáden.[10] Die Annäherung der Ungarn an das Christentum begann bereits unter Großfürst Géza (971–997). Ihre formelle Hinwendung zum christlichen Glauben besiegelte der Árpádengroßfürst und Reichsgründer Stephan I. (der Heilige) mit seiner Krönung zum König der Ungarn am ersten Tag des neuen Jahrtausends in Esztergom. Krone und Segen erhielt König Stephan I. von Papst Silvester II. mit Zustimmung des deutschen Kaisers Otto III.[11] Ungarns Anschluss an das lateinisch-christliche Europa war damit besiegelt und wurde nie wieder ernsthaft in Frage gestellt. In den folgenden Jahrhunderten avancierte Ungarn, getrieben von einem enormen Bevölkerungswachstum, einer rasanten Prosperität, erfolgreichen Feldzügen zur Reichsvergrößerung und Dank seiner geostrategischen Lage zu einem wichtigen Vorposten des christlichen Abendlandes im Osten.[12] Hatten die Árpáden noch im 11. Jahrhundert fast unbegrenzte Autorität in kirchlichen Angelegenheiten,[13] änderte sich dies mit dem Sieg des gregorianischen Papsttums im Investiturstreit, in dessen Folge auch die ungarischen Könige das Streben des Papats nach Universalherrschaft nicht mehr aufhalten konnten. Im Zusammenspiel mit einer steigenden Anzahl von Niederlassungen geistlicher Orden in Ungarn stieg die römisch-katholische Kirche zu einem unabhängigen Machtfaktor

9 Als Einführung cf. Avella-Widhalm 2003: Lemma „Ungarn"; Baumgartner et al. 1993–2001: Lemma „Ungarn"; Tóth 2005: 25–145; Máthé–Mezey 2006: 7; Mohácsi 2007: 39. Der Landnahme des Karpatenbeckens folgten ausgedehnte Kriegszüge gegen das westliche Europa, die erst mit dem Sieg Ottos I. in der Schlacht auf dem Lechfeld am 10. August 955 ihr Ende fanden, cf. Engel 2005: 40 ff.; Molnár 1999: 32 f.

10 Cf. Kristó–Makk 1999: 3 ff. mit einer chronologischen Darstellung aller Árpádenregenten.

11 Zu dem unter den ungarischen Historikern leidenschaftlich geführten Streit um den konkreten historischen Hintergrund der Krönung cf. Engel 2001: 27; Zsoldos 2005: 55 f.

12 Cf. Engel 2001: 49 ff.

13 Bónis 1963: 187.

im Land auf und verdrängte bis Ende des 12. Jahrhunderts den byzantinischen Einfluss in Ungarn fast vollständig.[14]

Dem Reich unter der Heiligen Stephanskrone[15] stand in den Jahren 1173 bis 1196 König Béla III. vor, der seine Thronbesteigung der tatkräftigen Unterstützung Papst Alexanders III. verdankte.[16] Noch vor seinem Ableben verfügte König Béla III., dass seinem ältesten Sohn Emmerich Reich und Krone zufallen sollten, während dem jüngeren Sohn Andreas[17] Burgen, Landbesitz und eine beachtliche Summe Geld zugedacht waren, verbunden mit der Übernahme des väterlichen Kreuzzugsgelübdes. Nach seiner Thronbesteigung ehelichte Emmerich Konstanze von Aragon, die ihm 1200 einen Sohn, Prinz Ladislaus schenkte. Die Brüder Emmerich und Andreas gerieten in der ungarischen Machtfrage alsbald in heftigen Konflikt, der ab 1197 zu beinahe bürgerkriegsähnlichen Zuständen in Ungarn führte.[18] Andreas entschied den Streit in der Schlacht über der Drau (Slawonien) militärisch für sich und regierte in der Folgezeit als unabhängiger Fürst über Dalmatien, Kroatien, Rama und Chlum. Eine groß angelegte Verschwörung Andreas' zum Sturz Emmerichs konnte der König in letzter Minute verhindern und einen weiteren Waffengang im Sommer 1199 unweit des Plattensees entschied Emmerich diesmal für sich. Wohl auf Grund seines schwer angeschlagenen gesundheitlichen Zustands ließ Emmerich am 26. August 1204 den noch nicht fünfjährigen Prinz Ladislaus zum neuen ungarischen Regenten krönen. Am 30. November 1204 verstarb König Emmerich von Ungarn, nachdem er verfügt hatte, dass seinem Bruder Andreas die Vormundschaft über den jungen König Ladislaus und die einstweilige Führung der Amtsgeschäfte zufallen sollte. Andreas reklamierte jedoch die Stephanskrone für sich, was bald zu heftigen Zerwürfnissen im Árpádenhaus führte, in deren Folge Konstanze und Ladislaus 1205 an den

14 Wenngleich bereits Stephan der Heilige sich und sein Reich zum lateinischen Ritus verpflichtete, war auch der byzantinische griechisch-orthodoxe Ritus in Umgarn präsent, cf. Zsoldos 2005: 65. Bezüglich des Verhältnisses der Ungarn zum byzantinischen Christentum der Bulgaren cf. Hintner 1976.

15 Zur Bedeutung der Stephanskrone für die ungarische Verfassungsentwicklung, cf. Máthé 2006: 3 ff.

16 König Béla III. wurde auf Anordnung Papst Alexanders III. nicht vom eigentlich dafür zuständigen Erzbischof von Esztergom, sondern vom Metropoliten der Nachbarprovinz Kalocsa gekrönt, da sich der Esztergomer Prälat der Krönungsanweisung beharrlich widersetzte. Ein Grund dafür mag die frühere Hinwendung Bélas zur östlichen Kirche gewesen sein, die auf seine Jugendjahre am Hof des byzantinischen Kaisers zurückging, cf. Engel 2001: 53; Kristó–Makk 1999: 328 ff., v.a. 338 ff.

17 Zur ambivalenten Bewertung von Andreas in der Geschichtsschreibung, cf. Zsoldos 2005: 81 f.

18 Cf. Zsoldos 2005: 81. Die Rivalität der beiden spiegelte sich auch in ihrer Heiratspolitik wider. So ehelichte Andreas in der Folgezeit Gertrud, die Tochter des Markgrafen von Istrien, was ihn in der Reichsfrage auf die Seite Phillips von Schwaben zog, während Emmerich durch seine aragonische Ehe und seinen politischen, die papstorientierten Kräfte gegen den deutschen König sogar mit Waffenhilfe unterstützenden Kurs eher dem päpstlichen Lager zuzuordnen war.

österreichischen Hof flohen, wo Ladislaus am 7. Mai 1205 verstarb.[19] Kurz darauf wurde Andreas am 29. Mai 1205 zum neuen ungarischen König gekrönt.

Das Erzbistum Esztergom

Das Königreich Ungarn war in zwei Kirchenprovinzen unterteilt, das Erzbistum Esztergom und das Doppelerzbistum Kalocsa-Bács. Dem Metropolitanbezirk Esztergom unterstanden die Bistümer Pécs, Eger, Győr, Vác, Veszprém und Nitra,[20] zum Erzbistum Kalocsa-Bács zählten die Bistümer Csanád, Nagy-Várad, Transsilvanien und Zagreb. Als Primat in Ungarn und mit Abstand wohlhabendster Kirchenprovinz kam Esztergom und seinem Erzbischof seit der Reichsgründung eine exponierte Stellung im Reich zu.[21] Auch jenseits des Árpádenreiches genoss Esztergom hohes Ansehen und stand so renommierten Erzbistümern wie Armagh, Canterbury, Mainz oder Köln in nichts nach. Ein als beinahe chronisch zu bezeichnendes Spannungsverhältnis zwischen den beiden Kirchenprovinzen kulminierte regelmäßig im Vorfeld von Königskrönungen. Seit dem Heiligen Stephan oblag die Krönung der ungarischen Monarchen dem Erzbischof von Esztergom. Im Laufe der Jahrhunderte wurden Könige Ungarns auf päpstliches Mandat hin gelegentlich auch durch Kalocsaer Erzbischöfe gekrönt.[22]

Konnte sich Esztergom unter der langjährigen Führung seines Erzbischofs Job (1185–1204) noch erfolgreich den Anfeindungen der Nachbarprovinz erwehren, überschlugen sich mit dessen Tod Anfang 1204 die Ereignisse. Zwar erlaubte die rasche Besetzung des Stuhls von Esztergom mit Ugrin von Csák (vormals Bischof von Győr) den rechtzeitigen Beginn der Vorbereitungen für die auf den 26. August 1204 terminierte Krönung des jungen Prinzen Ladislaus zum ungarischen König. Doch Ugrin war nur eine äußerst kurze Amtszeit beschieden, denn er verstarb bereits im August 1204, noch vor der für Ungarn so wichtigen Krönung. Die erneute Vakanz Esztergoms nutzte Erzbischof Johannes, der König Emmerich nahestehende Metropolit der Nachbarprovinz

19 Engel 2001: 89. Zu dieser Zeit rüstete Andreas bereits zum Krieg gegen das politisches Asyl gewährende Österreich, um die Machtfrage mit Gewalt zu klären, cf. Kristó–Makk 1999: 367.

20 Anfänglich unterstanden Esztergom lediglich fünf Bistümer. Nitra wurde erst gegen 1100 durch König Koloman in die Erzdiözese eingegliedert, cf. Engel 2001: 43.

21 Engel 2001: 42 ff. Zur Betrauung von Esztergomer Prälaten mit Aufgaben der päpstlichen Gerichtsbarkeit cf. Sweeney 1989: 30.

22 Die Päpste Clemens III., Coelestin III. und Innozenz III. bestätigten das Krönungsrecht Esztergoms. Wenn sich die Erzbischöfe Esztergoms der Krönung einzelner Könige verweigerten, ergingen päpstliche Krönungsanweisungen an die Metropoliten von Kalocsa, so etwa zur Krönung der ungarischen Könige Ladislaus II. (1162), Stephan IV. (1163) und Béla III. (1173), cf. Hóman 1940: 394, 430.

Kalocsa, und vollzog in personam die Krönungszeremonie für den noch nicht fünfjährigen König Ladislaus.

Aber auch innerhalb der Metropolitankirche Esztergom eskalierte die Situation im Zuge der Neubesetzung. Als sich die Suffraganbischöfe und das Domkapitel zusammenfanden, um (aus Sicht Ersterer) *iuxta constitutionem canonicam et consuetudinem approbatam* gemeinsam das neue Oberhaupt zu wählen,[23] erklärte der Domklerus, dass ausschließlich ihm das Wahlrecht zustehe und die Bischöfe den Elekten lediglich *de gratia* bestätigen dürften *(assensus)*. Sodann brüskierten die Kleriker der Domkirche die Bischöfe vollends, indem sie den Erzbischof von Kalocsa nominierten. Nicht genug, dass sie sich gegen die tradierte Praxis eigenmächtig auf einen Elekten verständigten,[24] ihre Entscheidung fiel trotz adäquater Kandidaten in der Erzdiözese Esztergom auf einen Prälaten der Nachbarprovinz.[25] Hinzu kam, dass mit Johannes ein ausgewiesener Gegenspieler der Bischöfe und der Kirchenprovinz Esztergom als neues Oberhaupt positioniert wurde.[26] All dies und die Erklärung des Domklerus, nur einen Kandidaten *qui plenam regis gratiam obtineret* nominieren zu wollen, meldeten die Suffraganbischöfe Esztergoms nach Rom.[27] Im nun folgenden Besetzungsstreit nominierten der Bischof von Nitra und Teile des Domkapitels Anfang des Jahres 1205 den ältesten Bischof im Erzbistum Esztergom, Kalan von Pécs (Fünfkirchen). Der Gegenkandidat Kalan konnte sich der Unterstützung aus dem Árpádenhaus, namentlich durch Herzog Andreas, gewiss sein,[28] welcher auch in dieser Frage gegen seinen königlichen Bruder und dessen Kandidaten Johannes von Kalocsa zu opponieren gedachte.

23 Br. VII/159 (X. 1.5.5.) Po. 2328, in Hageneder et al. 1997: 274, l. 15–18, vermutlich in Anlehnung an D. 63 c. 9.

24 So trugen die Bischöfe vor, dass ab ovo die Erzbischöfe Esztergoms durch ein gemeinsames Wahlgremium aus Suffraganbischöfen und Domkapitel gewählt wurden, cf. Sweeney 1977: 120.

25 Br. VII/159, in Hageneder et al. 1997: 274, l. 18–21: *Dixerunt etiam, quod prius inquiri deberet, utrum de gremio illius ecclesie posset utilis et idoneus repperiri, asserentes, quod in ea multi sunt viri honesti, discreti et litterati, qui possent illi sedi decentius presidere.*

26 Br. VII/159, in Hageneder et al. 1997: 274, l. 21 ff.; sowie Sweeney 1971: 250.

27 Das heißt die Bischöfe von Pécs, Vác, Veszprém und Nitra, cf. Br. VII/159, in Hageneder et al. 1997: 273, l. 27 ff.

28 Das Bittschreiben von Andreas ist zwar nicht überliefert, der Papst nimmt jedoch in Br. VIII/89 darauf Bezug *Licet ergo per primas litteras, quas nostro apostolatui destinasti,* cf. Br. VIII/89 Po. 2550, in Hageneder et al. 2001: 166, l. 9 f. Damit vollzog Andreas einen beachtlichen Sinneswandel, ersuchte er doch noch Anfang des Jahres 1205 mit Br. VII/226, in Hageneder et al. 1997: 398 f. den Papst darum, Erzbischof Johannes auf den Stuhl von Esztergom zu transferieren. Die Unterstützung für Kalan währte nur kurz, denn wie aus Br. VIII/140 (X. 1.5.4.) Po. 2588 (ibid.: 254 ff.) deutlich wird, unterstützte Andreas kurze Zeit später wieder Erzbischof Johannes.

Bischof Kalan von Pécs

Bischof Kalan von Pécs imponiert als einer der interessantesten ungarischen Geistlichen seiner Zeit. Er diente zunächst als königlicher Kanzler unter König Béla III.[29] und wurde anschließend mit dem Bistum Pécs betraut, welches an Größe und Einkommen mit Metropolitanbezirken konkurrieren konnte.[30] Im Jahr 1189 betraute Béla III. den Bischof mit dem Amt des Banus von Slawonien und von 1190 bis 1193 mit der Regentschaft von Dalmatien und Kroatien.[31] Auch in Rom sammelte der Vertraute Bélas III. beachtliches Ansehen, so dass Papst Coelestin III. dem Bischof das Pallium gewährte, ohne dass diese Würde in Amt oder Bistum begründet lag.[32] Gelegentlich machte Kalan diese Ehrung auch im Schriftverkehr deutlich, wenn er mit *episcopus palleatus* firmierte.[33] Während der Regentschaft König Emmerichs und in den Wirren der Auseinandersetzungen im Árpádenhaus fiel der hoch dekorierte Bischof am Hof in Ungnade und stand wegen seines guten Verhältnisses zu Herzog Andreas in Verdacht, diesen bei seinen Umsturzplänen zu unterstützen.[34]

Innozenz III. als Richter

Der Prozess gegen Bischof Kalan von Pécs

Dem Prozess gegen Kalan von Pécs liegt ein vergleichsweise gesättigter Quellenfundus über die Register Innozenz' III. (in Form der Edierungen von *Hageneder et al.*) und den Liber Extra zu Grunde. So beschäftigen sich mit den Vorwürfen um Kalan die Registerbriefe Br. VI/194, Br. VIII/99, Br. IX/113 sowie Br. XIII/12.[35] In Teilen wurde Br. IX/113

29 Cf. zur Rolle der ungarischen Kanonisten in den Diensten der Krone: Berend 2001.

30 Das Bistum Pécs hatte einen enormen Landbesitz, vergleichbar mit den weit bedeutenderen Metropolitankirchen, cf. Engel 2001: 44 f.

31 Sweeney 1977: 126. Dalmatien und Kroatien standen erst seit 1180 wieder unter ungarischer Regentschaft, nachdem der byzantinische Herrscher Manuel sie 1167 dem ungarischen Königreich entrissen hatte, cf. Engel 2001: 53; Kristó–Makk 1999: 355. Nach Kalan regierte Emmerich die beiden Provinzen.

32 Das Pallium, eine ringförmig über dem Messgewand getragene rituelle Wollstola, war regelmäßig nur Erzbischöfen und Patriarchen vorbehalten, um deren besondere Gemeinschaft mit Rom zu symbolisieren, cf. Baumgartner et al. 1993–2001: Lemma „Pallium"; Riedel-Spangenberger 1992: Lemma „Pallium".

33 Smičiklas 1904: 259 Nr. 244; 265 Nr. 250.

34 Sweeney 1977: 125 m. w. N.

35 Br. VI/194 Po. 2086, in Hageneder et al. 1995: 330 f.; Br. VIII/99 Po. 2547, in Hageneder et al. 2001: 177 f.; Br. IX/113 (X. 2.23.15; 5.34.12.) Po. 2837 in Sommerlechner et al. 2004: 206 ff.; sowie Br. XIII/12 Po. 3930, in Migne 1891: col. 211. Im Text werden die Quellen mit Br. Jahr/Nummer signifiziert.

als *Cum in iuventute* (X 2.23.15.; 5.34.12.) dem gemeinrechtlichen Normbestand des Liber Extra einverleibt, was dem Brief bis in die jüngste Zeit Geltung verschaffte. Unter Rückgriff auf diese Quellen lässt sich der in zwei Stadien zu gliedernde Prozess gegen Kalan von Pécs wie folgt skizzieren.

Die Inzestvorwürfe

Aktenkundig wird Kalan bereits im Laufe des Jahres 1203, als König Emmerich von Ungarn den hochbetagten Kalan des Inzests mit seiner Nichte *(cum propria nepte)* bezichtigte und Innozenz III. – zunächst vergeblich – bat, gegen den Bischof vorzugehen. Der Papst der um die Zerwürfnisse zwischen König und Bischof wusste, bezweifelte, dass ein integrer Prälat mit solch brillanter Vita im hohen Alter plötzlich inzestuösen fleischlichen Lüsten erlegen sein sollte. Nachdem die Beschwerden vom ungarischen Hof nicht abrissen, trug der Pontifex dem Bischof Ugrin von Győr auf, unter den Klerikern der Kirchenprovinz Esztergom eine geheime Untersuchung (Br. VI/194: *inquisitionem secreto mandavimus faciendam*) über Kalans Ruf durchzuführen und die Erkenntnisse nach Rom zu übermitteln. Der Ausgang der geheimen Untersuchung bestätigte die päpstlichen Zweifel. Der Untersuchungsrichter, weitere fünf Bischöfe[36] und eine Vielzahl von Prälaten stellten dem Bischof aus Pécs ein tadelloses Zeugnis aus und rühmten ihn als ehrenwerten, integren und sittsamen Mann. Mit Schreiben vom 7. Januar 1204 teilte Innozenz III. Kalan das Untersuchungsergebnis mit und ermahnte ihn väterlich, er möge noch mehr Acht auf seinen Ruf geben und sich zur Vermeidung auch nur des kleinsten Verdachts künftig jeglichen Kontaktes mit seiner Verwandten begeben.[37] Dieses Schreiben wurde von einem Gegner Kalans abgefangen und in aller Öffentlichkeit vor König Emmerich und hohen weltlichen Würdenträgern so verlesen, dass es den Anschein hatte, der Bischof sei selbst in Rom verdächtig. Danach wurde es zunächst still um Kalan von Pécs.

[36] I.e. Elvirus von Nagy-Várad, Catapanus von Eger, Boleslaus von Vác, Kalenda von Veszprém und Johannes II. von Nitra.

[37] Br. VI/194, in Hageneder et al. 1995: 331, l. 5–9 führt diesbezüglich nur aus: *fraternitati tue monemus at(tentius) et hortamur, quatinus ita nomen huiusmodi criminis delere procures et talem te studeas exhibere, quod precedens delatio frivola videatur et fama tui nominis obloquutionis inique labe detersa clarior in laudem assurgat et mendaces appareant, qui se fingebant in fraude veraces*. Br. IX/113, in Hageneder et al. 1995: 207, l. 21–24 konkretisiert insoweit: *Quia vero pater filium, quem diligit, corripit, nos eundem episcopum per nostras litteras corripuimus iniungentes eidem ad maiorem cautelam, ut ab illius familiaritate cessando apud Deum et homines taliter se haberet, quod sinistra de ipso suspitio non posset haberi*. Der genaue Inhalt dieser Ermahnung, auf die dieser Brief rekurriert, ist nicht überliefert. Denkbar ist, dass sie als ein Postskriptum oder ein separates vertrauliches Schreiben dem Bischof zusammen mit dem offiziellen Brief übermittelt wurde.

Der Reinigungseid

Erst im Juni 1205 wird Kalan wieder aktenkundig, diesmal anlässlich seiner am apostolischen Stuhl verhandelten Nominierung im Besetzungsstreit von Esztergom. In Rom trat ein Prokurator des Bischofs auf und erbat für diesen eine *purgatio canonica,* worauf Innozenz III. darlegte, dass wegen der gerade attestierten bischöflichen *bona fama* und des Ursprungs der Vorwürfe von *inimicis et emulis* eine Reinigung nicht indiziert sei. Als der bischöfliche Prokurator auf seinem Petitum insistierte, gab der Papst zu bedenken, dass eine Reinigung mangels Compurgatoren scheitern könnte, da im Besetzungsstreit die Mehrzahl der Esztergomer Bischöfe mittlerweile den Rivalen aus Kalocsa favorisierte. Eine Unterstützung des Kandidaten aus Esztergom durch Bischöfe der Nachbarprovinz erschien noch fraglicher. Die Liste der ranggleichen Unterstützer Kalans im Königreich war somit kurz. Schließlich folgte Innozenz III. mit Mandat vom 19. Juni 1205 (Br. VIII/99) dem Ersuchen des Prokurators – *non iuris neccessitate sed importunitate petentis,* wie er später in Br. IX/113 betonte – und befahl zwei delegierten Richtern, Kalan von Pécs die kanonische Reinigung mit zwei Bischöfen und drei Äbten als Compurgatoren abzunehmen.

Kurze Zeit später offenbarte sich das falsche Spiel des Prokurators, denn der Bischof von Fünfkirchen hatte ihn nie mit einem Purgationspetitum betraut, wohl wissend, dass er unter den aktuellen Umständen kaum genügend Eideshelfer würde beitreiben können. Der Versuch, eine Aufhebung bzw. Abwandlung des Mandats zu erreichen, wurde gestützt auf das verdächtige Vorgehen des Prokurators, die fehlenden Voraussetzungen für eine *purgatio canonica* und auf die Tatsache, dass Kalan zwar eine ausreichende Anzahl von bischöflichen Eideshelfern benennen konnte, diese der zugesagten Eideshilfe jedoch nicht nachkamen.[38] Mit Schreiben vom 7. Juli 1206 (Br. IX/113) mandatierte Innozenz III. den Schutz des bedrängten Bischofs vor allen böswilligen Machenschaften und drohte den eidesmüden Compurgatoren unverhohlen die Vorladung nach Rom an, wo sie ob ihres verdächtigen Verhaltens *possent[que] de iure motum indignationis apostolice formidare.*[39]

[38] Als Kalan zur Ablegung seiner Reinigung vorstellig wurde, begleitete ihn lediglich ein ranggleicher Eideshelfer. Der Zweite ließ sich krankheitsbedingt entschuldigen. Wegen der Abwesenheit des zweiten Eideshelfers verweigerte der mitgereiste Bischof seine bereits zugesagte Eideshilfe, cf. Sweeney 1989: 36, resp. Br. IX/113, in Hageneder et al. 1995: 208 f., l. 30 ff.

[39] Br. IX/113, in Hageneder et al. 1995: 209, l. 27–32 betreffend das Schutzmandat: *si tamen videritis contra eum studia concinnari maligna, non sinatis ipsum iniquis machinationibus conculcari, quia vehementer presumimus ex verisimilibus coniecturis, quod aliqui contra eum invidia torqueantur deiectionem ipsius exaltationem propriam extimantes; significaturi nobis, cum expedire videritis, de singulis circumstantiis veritatem.* Und ibid., l. 14–16 in Richtung Eideshelfer: *nollent ipsum purgare nobis se redderent vel de mendacio vel de odio valde suspectos possentque de iure motum indigationis apostolice formidare.*

Dem Wunsch, von der angeordneten Reinigung abzusehen, kam der Papst jedoch *sed ne mandatum apostolicum contempnere videretur* nicht nach.

Der Prozess im Kontext des Verfahrensregimes unter Innozenz III.

Obwohl die Quellen den Verfahrensablauf detailreich schildern, sucht man eine konkrete Angabe des *modus procedendi* vergebens. In welcher Prozessart der Richter gegen den Inkulpaten vorging, muss deshalb über einen Abgleich der Quelleninformationen mit den Charakteristika und Besonderheiten der einzelnen Verfahrensarten extrapoliert werden, unter besonderer Berücksichtigung der Mehrdeutigkeit einzelner „Schlagwörter" wie etwa *inquisitio* oder *inquirere*.[40] Aus diesem Grund wird der Untersuchung auf die einzelnen Verfahrensarten, das heißt Akkusations-, Denunciations-, Exceptionsverfahren, Famapurgationen und Inquisitionsprozess,[41] eine kurze Einführung der jeweiligen Prozessform vorgeschaltet.

Das Akkusationsverfahren

Das Akkusationsverfahren rangierte im Pontifikat Innozenz' III. als häufigste Verfahrensart. Die Wurzeln des kirchlichen Anklageverfahrens reichen bis zum spätrömischen Akkusationsprozess, dessen formalrechtliche Besonderheiten wie Anklagelibell, Beweisführungspflicht und Anklägertalion übernommen wurden. Der oberitalienische Mönch Gratian ließ dieser Prozessform in seinem Decretum[42] die ausführlichste Behandlung angedeihen, ohne jedoch terminologisch zwischen kriminalem Akkusationsprozess und Zivilprozess zu trennen, dessen man erst bei den Dekretisten gewahr wird.[43] Blieben auch die tradierten Verfahrensmaximen im Pontifikat Innozenz' III. weitgehend unangetastet, reformierte der Papst diesen Verfahrenstypus doch, indem er die Eventualmaxime verbindlich festlegte,

40 Trusen 1988: 173; Jerouschek 1992a: 340. Cf. in diesem Zusammenhang auch: Hirte 2005: 55 ff., 78 ff., 98 ff., 137 f., 167 ff., 187 ff., 201 f., 281 ff.

41 Neben diesen justizförmigen Überführungsverfahren sei hier noch auf das Vorgehen auf notorium verwiesen, welches eine Sentenz ohne weiteres Überführungsverfahren bei nachgewiesener Notorietät ermöglichte. Unter letzterem verstand Innozenz III. ein offenkundiges Verbrechen kumulativ mit einem bewussten Auflehnen gegen die Rechtsordnung, was gleichsam ein Bekenntnis der Schuld darstellte, cf. Hirte 2005: 280 ff. Ein solches Vorgehen scheidet im Verfahren gegen Kalan von Pécs von vornherein aus, schließlich konnte weder ein Inzest glaubhaft belegt noch ein offenkundiges Auflehnen des Bischofs gegen die Rechtsordnung konstatiert werden.

42 *Decretum Gratiani*, in Friedberg 1879. Cf. zum Dekretum Rüping–Jerouschek 2011: Rn. 30 m. w. N.

43 Jacobi 1913: 226 ff.

die Zahl der zulässigen Zeugen limitierte und die Voraussetzungen zur Zulassung als Kläger oder Zeuge konkretisierte.[44] Zudem war er bestrebt, die Verfahrensdauer zu verkürzen.[45] Entgegen Stimmen in der Literatur erkannte der Papst die Verfahrenshürde der *inscriptio* und die Beweislastverteilung weniger als revisionswürdiges Defizit, sondern vielmehr als verfahrensinhärentes Desiderat.[46]

Im Verfahren gegen den Bischof von Fünfkirchen lässt sich ein Akkusationsprozess des Königs ausschließen, fehlte es doch bereits an einer förmlichen Anklage des Regenten. Zudem wäre dieser als offenkundiger Feind des Bischofs ohnehin nie zur Akkusation zugelassen worden.[47] Den Ausschluss eines Anklageprozesses erleichtert im vorliegenden Fall das Quellenmaterial selbst – in den Registern eher die Ausnahme denn die Regel –, führt doch Innozenz III. in Br. VIII/99 aus: *Cum igitur contra eum nullus appareat accusator.*

Das Denunciationsverfahren

Mit Blick auf Urheber und Inhalt der Vorwürfe könnte nach Ausschluss des akkusatorischen Prozessierens ein Denunciationsverfahren vorgelegen haben.[48] Besondere Merkmale dieser als einziger in der Heiligen Schrift explizit benannten[49] Verfahrensart waren die Eröffnungsvoraussetzung einer vorherigen gestuften brüderlichen Ermahnung[50] und die Fokussierung auf Besserung des Inkulpaten. Diese Elemente finden sich bereits in der Frühzeit,[51] wenngleich ein strukturiertes Verfahren noch im Dekret Gratians auf sich warten lässt. Die Leistung einer Transformation des Denunciationsverfahrens in ein Strafverfahren kommt erst dem Dekretisten Rufinus zu,[52] womit sich dieser *modus procedendi* noch unter Innozenz III. als vergleichsweise jung exponiert.[53] Der Voraussetzung einer vorherigen *caritativa commonitio* zur Eröffnung eines Denunciationsverfahrens blieb auch Innozenz III. in seinem

44 Hirte 2005: 68 ff.

45 Hirte 2005: 76 ff.

46 Hirte 2005: 82 ff.

47 Hirte 2005: 68 ff. m. w. N.

48 Ob der pejorativen Konnotation des Terminus „Denunziation" ist die von Koch 2006: 1 ff., insb. 6 angeregte, an der zeitgenössischen lateinischen Rechtssprache orientierte und insoweit neutralere Bezeichnung als „Denunciation" vorzugswürdiger. Cf. zur Denunziation auch Jerouschek 2001.

49 Mt. 18,15–18. Die Wurzeln dieses Verfahrens sind weniger in Christus persönlich als in der frühchristlichen Gemeindebildung zu suchen, cf. Jerouschek–Müller 2000: 5 ff.

50 Zunächst die Ermahnung unter vier Augen, gefolgt von der Ermahnung vor mehreren Zeugen und schließlich die Ermahnung vor der Gemeinde.

51 Zur Persistenz der brüderlichen Ermahnung in den alten Schriften cf. Kolmer 1997.

52 Jacobi 1913: 328 f.; A. A. Hinschius 1985: 356.

53 Zur Entwicklung der *denunciatio* als strafprozessuales Rechtsinstitut cf. die epochenübergreifende Studie von Koch 2006: insb. 47 ff.

Pontifikat treu.[54] Auch durfte die *denunciatio* nicht von Feinden stammen.[55] Im Unterschied zum Anklageprozess war keine *inscriptio* erforderlich (Br. V/152)[56] und die Beweispflicht des Denunciators sowie dessen Strafe im Unterliegensfalle waren abgemildert.[57] Im Übrigen ähnelte der kontradiktorisch ausgestaltete Denunciationsprozess unter Innozenz III. in weiten Teilen dem Ablauf jenem *per accusationem.*

Vor diesem Hintergrund scheidet ein Denunciationsprozess gegen den Bischof von Pécs aus. Zunächst unterließ es der König, den Bischof brüderlich zu ermahnen. Zudem war die Feindschaft zwischen Kalan und Emmerich derart offensichtlich, dass Emmerich als Denunciator a priori von einem solchen Verfahren auszuschließen war. Auch dürfte die Intention des Regenten, nämlich die Amtsenthebung des Bischofs, gegen ein Prozessieren im Denunciationsmodus sprechen.

Das Exceptionsverfahren

Das Verfahren *per exceptionem* unter Innozenz III. präsentiert sich als ein auf ein Kirchenamt bezogenes Parteiverfahren. Es wurde noch von den Dekretisten als reine Gegenklage gesehen[58] und entwickelte sich bis in das Pontifikat Innozenz' III. zu einem eigenständigen Verfahren.[59] Mit seinen Ausführungen in Br. V/152 (X 5.1.16. *Super his*) *quod tribus modis valet crimen opponi: denuntiando, excipiendo et accusando* reihte Innozenz III. das Vorgehen per exceptionem endgültig in das kirchliche Verfahrensregime ein. Ziel dieser Prozessart war die Prüfung der Geeignetheit des Kandidaten, womit vice versa als einzige Sanktion – auch nach einer Überführung – ausschließlich die Exklusion des Elekten von der Stellenbesetzung aufwartete.[60] Zu diesem Zweck konnten im Vorfeld einer Wahl Einwendungen gegen den Kandidaten oder die Nominierung vorgebracht werden. Nach der Konfirmation des Elekten – insoweit verfahrensinhärente Zäsur – wurde für weitere Anzeigen eine *inscriptio* mit entsprechender Sanktionsunterwerfung gefordert und die Beweislast dem Excipienten auferlegt (Br. V/152), was die inhaltliche Nähe zum Anklageprozess manifestiert.

54 Cf. zum Denunciationsverfahren unter Innozenz III. Hirte 2005: 86–104.

55 X. 5.1.20., in Friedberg 1881: col. 741. Die Entscheidung ist zeitlich mit großer Sicherheit im 3. oder 4. Pontifikatsjahr zu verorten, cf. Hirte 2005: 89, Fn. 37; sowie Br. XII/23 Po. 3710, in Migne 1891: col. 33 f.

56 Br. V/152 (X. 5.1.16; 5.37.8; 2.21.8.) Po. 1824, in Hageneder et al. 1993: 296 f. So auch Br. II/227 Po. 896, in Hageneder et al. 1979: 435 ff. und Br. II/250 (X. 5.3.31.) Po. 888 (ibid.: 477 ff.).

57 Hirte 2005: 92 ff. m. w. N.

58 Jacobi 1913: 293.

59 Hirte 2005: 260 ff.

60 Eine weitergehende Strafe war dieser Verfahrensart fremd. Cf. Hirte 2005: 268 ff., insb. 273.

Gegen Kalan von Pécs scheidet ein Exceptionsprozess im Stadium der königlichen Inzestvorwürfe aus, da das Erzbistum Esztergom zu dieser Zeit noch nicht vakant war. Das spätere Purgationsersuchen des bischöflichen Prokurators erfolgte zwar anlässlich des Besetzungsstreits und die Vorwürfe mögen in Ungarn auch noch virulent gewesen sein. Gleichwohl fand sich in diesem Verfahrensstadium niemand mehr, der den Bischof mit den Inzestvorwürfen belastete, weshalb ein Vorgehen per exceptionem auszuschließen ist.

Die Famapurgation (Infamationsverfahren)

Mit Ausschluss der Parteiverfahren liegt eine Deutung der Vorgänge um Kalan als Famapurgation (Infamationsverfahren)[61] nahe, deren wesentliches Merkmal ein richterliches Vorgehen ex officio zur Untersuchung des öffentlichen Rufs des Prälaten war. Die Famapurgation unter Innozenz III. setzte eine Infamie voraus, deren Überprüfung und Feststellung der Richter von Amts wegen unter Rückgriff auf Gemeindebevölkerung und Klerus vornahm. Bei der *inquisitio famae* war „Zeugenzwang" zulässig (Br. V/152),[62] wobei der Richter auch gehalten war, entlastende Aussagen aufzunehmen (Br. II/91, Br. VI/194). Nach festgestellter Infamie wurde eine Purgation ausgeurteilt, das heißt der Eid des Infamierten, die vorgeworfenen Delikte nicht begangen zu haben und/oder unschuldig zu sein.[63] Zudem musste eine mit Delikt und Infamiegrad korrelierende Anzahl von Eideshelfern die wahrheitsgemäße Reinigung des Infamierten und/oder dessen guten Ruf beschwören.[64] Ein Misslingen des Reinigungseides galt als Überführung mit der Folge der je nach Verfahrensart angängigen Sanktion. Die erfolgreiche Absolvierung hingegen rehabilitierte den vormals Infamierten vollständig. Die Fokussierung auf die *fama* führte dazu, dass bei einer *inquisitio famae* ausschließlich der Ruf des Beschuldigten untersucht wurde, nicht jedoch, ob die festgestellte Infamie der Wahrheit entsprach.

Die Quellen um das Verfahren gegen Kalan von Pécs offenbaren, dass es sich um eine Famapurgation par excellence handelte. Der Richter eruierte ex officio und klandestin (Br. VI/194: *inquisitionem secreto mandavimus faciendam*) den Ruf Kalans unter den Mitbischöfen (Br. IX/113: *a coepiscopis indagaret, utrum prefatum episcopum*

61 Zur Mehrdeutigkeit des Begriffes Infamationsverfahren und zu dessen Aufgabe cf. Hirte 2005: 147.

62 Br. V/152, in Hageneder et al. 1993: 297, l. 1–3: *ut super inquisitionis articulis tam de fama electi … destinatis cogatis testes, …, perhibere testimonium veritati.*

63 Hirte 2005: 142.

64 Hirte 2005: 143.

crederent tali labe respersum; qui nobis postmodum rescripserunt, quod eum virum honeste conversationis esse credebant, personam ipsius multipliciter commendantes),[65] nicht die materielle Wahrheit *(inquisitio veritatis)*. Die Untersuchung „*secreto*" wird dem Schutz der bischöflichen Reputation geschuldet gewesen sein, war die Infamie doch so zweifelhaft, dass die entsprechenden Äußerungen von Innozenz III. zur Unglaubwürdigkeit des Inzestvorwurfs als c. 15 unter tit. *de praesumptionibus* in das 2. Buch des Liber Extra inkorporiert wurden. Der positive Ausgang der Untersuchung, dem insoweit Zäsurwirkung im Vorgehen gegen den Bischof zuzuschreiben ist, machte die Anordnung einer *purgatio canonica* obsolet. Die im zweiten Verfahrensstadium vom Prokurator des Bischofs angebotene Reinigung stand zwar im Kontext von dessen Nominierung zum Erzbischof von Esztergom, war jedoch auf die früheren Inzestvorwürfe und damit auf die bereits erfolgte *inquisitio famae* bezogen. Waren Petitum resp. Offerte einer Famapurgation unter Innozenz III. auch kein Novum, wie Registerbriefe über angebotene, freilich nie andere Verfahren unterbindende oder beendende Reinigungen bereits vor diesem Verfahren belegen,[66] fand diese Entscheidung doch über die deutlichen Äußerungen des Papstes zur Zulassung der Purgation auf Petitum ihren Weg in die Sammlung kirchlichen Rechts (X. 5.34.12.).

Die soeben skizzierte Famapurgation figuriert als Rechtsfolge auf nachgewiesene Infamie resp. Petitum regelmäßig auch innerhalb anderer Verfahren und war inhaltlich nur auf Revidierung der *mala fama* gerichtet.[67] Insoweit rangiert sie nicht als eigenständiges Strafverfahren neben den anderen Prozessarten, weshalb der Terminus Infamationsverfahren aufgegeben werden sollte. Die lange und wechselvolle Geschichte der Famapurgationen reicht bis weit in das erste nachchristliche Jahrtausend zurück und entgegen einer weit verbreiteten Ansicht blieben die Famapurgationen auch zwischen 1198 und 1216 prozessual notwendig und in ihrer tradierten Art persistent.[68]

[65] Br. VI/194, in Hageneder et al. 1995: 330, l. 31–32: *super illo crimine inquisitionem secreto mandavimus faciendam, per quod famam tuam purgari volumus*. Die Formulierung *super illo crimine* ist mehrdeutig, da nur die Existenz eines schlechten Rufs über dieses Verbrechen, nicht die materielle Wahrheit inquiriert werden sollte. Cf. die Umschreibung dieses Mandats in Br. IX/113, in Sommerlechner et al. 2004: 207, l. 16 ff.: *dedimus in mandatis, ut prudenter et caute a coepiscopis indagaret, utrum prefatum episcopum crederent tali labe respersum; qui nobis postmodum rescripserunt, quod eum virum honeste conversationis esse credebant, personam ipsius multipliciter commendantes*.

[66] Hirte 2005: 141 f. m. w. N. auf Br. I/20, Br. I/295, Br. II/60, Br. II/147, Br. II/171, Br. V/12, Br. VI/95, Br. VIII/99, Br. IX/110, Br. IX/113, v.a. Br. IX/135 und Br. XII/91.

[67] Hirte 2005: 115 ff.

[68] Hirte 2005: 115–138; Trusen 1988: 189 ff. Zur Geschichte der Famapurgationen cf. Hirte 2005: 109 ff.

Das Inquisitionsverfahren

Gleichwohl sehen namhafte Literaturstimmen das Vorgehen gegen den Bischof von Pécs als Inquisitionsverfahren[69] resp. in direktem Zusammenhang mit der Entstehung des kirchlichen Inquisitionsprozesses,[70] weshalb die Skizzierung des Verfahrenskanons unter Papst Innozenz III. mit der Erörterung des Inquisitionsprozesses geschlossen wird.

Der dem lateinischen *inquisitio* entlehnte Terminus Inquisitionsverfahren umschreibt eine Prozessart, die dem Amtsermittlungsgrundsatz folgt und die Erforschung der materiellen Wahrheit zum Gegenstand hat *(inquisitio veritatis)*.[71] Diese Wahrheitssuche trennt den Inquisitionsprozess von der ausschließlich auf die Rufuntersuchung bedachten Famapurgation, womit die alleinige, nur auf Kalans *fama* bezogene Untersuchung des Bischofs von Győr den *modus inquisitionis* ausschließt. Ähnlich der Denunciation ist auch das Inquisitionsverfahren im allgemeinen Sprachgebrauch, vor allem wegen seiner Auswüchse im summarisch-inquisitorischen Prozess der Ketzer- und Hexenverfolgungen,[72] vorwiegend negativ konnotiert.[73] Dennoch ist die strafrechtshistorische Bedeutung des eine „Triangulierung des Rechts"[74] forcierenden Inquisitionsprozesses unbestritten.

Geburt des kirchlichen Inquisitionsverfahrens unter Innozenz III.? Dürfte die Etablierung des kirchlichen Inquisitionsverfahrens spätestens unter Innozenz III. noch als *communis opinio* gelten,[75] sind Provenienz, Natalicum und konkrete Genese dieser Prozessform umstritten. Ältere Kirchenrechtler wie *Biener, Richter* und *München* erkannten die Entstehung dieses Verfahrens in den ersten zwei Pontifikatsjahren aus dem Infamationsverfahren heraus[76] resp. jenseits und losgelöst von diesem *(Molitor)*.[77] Neuere Ansichten sahen den Ursprung dieses Verfahrens im germanischen Rügeverfahren *(Plöchl)*[78] oder gar

69 So Sweeney 1971: 247; *investigate the charges.*

70 Trusen 1988: 201 f.; Trusen 1993: 43.

71 So schon Schmidt 1995: 87. Cf. auch Sellert 1983: 163 f.

72 Cf. als Einstieg in die Hexenforschung: Behringer 1998; Blauert 1989; Hirte 2000: 59 ff.; Jerouschek 1992b; 1993; 1995: 577 ff.; Lorenz–Bauer 1995; Lorenz 2004; Schormann 1986.

73 Cf. Jerouschek 1992a: 328 ff.; 2002: 77 ff.; 2003: 336; Schwerhoff 2004: 8 ff.

74 Cf. Rüping–Jerouschek 2011: Rn. 76; Jerouschek 2003: 336.

75 Cf. Jerouschek 1992a: 334; Landau 2003: 198; Kolmer 1982: 56; sowie die Verweise bei Hirte 2005: 164 ff., insb. Fn. 13.

76 Biener 1965 [1827]: 45; und Richter 1842: 402 f. in Br. I/368; München 1874: 472 ff. hingegen erst in Br. II/60 und Br. II/250.

77 Molitor 1856: 174 betonte die grundsätzliche Selbständigkeit beider (sich ähnelnden) Verfahren.

78 Plöchl 1955: 317.

eine Geburt ohne jede sichtbare unmittelbare Vorbereitung *(Oehler)*.[79] Unlängst verortete *Trusen* den Ursprung dieses Verfahrens in einer um das achte Pontifikatsjahr stattfindenden Umwandlung des Infamationsverfahrens mittels Einbaus des materiellen Wahrheitsbeweises anlässlich des Prozesses gegen den Bischof von Agde (Br. VIII/77).[80] Durch Verankerung der *inquisitio veritatis* im Infamationsverfahren habe Innozenz den Infamations- zum Inquisitionsprozess transformiert. Damit sei die im Zuge der kirchenreformatorischen Bemühungen des Papstes erkannte Unzulänglichkeit der Klerusdisziplinierung mittels tradierter Vorgehensweisen durch das Inquisitionsverfahren behoben worden.[81] Die fehlende terminologische Erkennbarkeit dieser epochalen Änderung begründet *Trusen* mit dem Bedeutungswandel des Begriffs *inquisitio* von *inquisitio famae* zu *inquisitio veritatis*.[82] Dem folgte die Mehrheit der (rechtshistorischen) Literatur,[83] wenngleich Trusens Interpretation der Dekretale *Licet Heli* (Br. II/250, X. 5.3.31.) vereinzelt bezweifelt wurde.[84]

Beitrag dieses Verfahrens zur Geburt des Inquisitionsprozesses? *Trusen* schrieb dem Verfahren gegen Kalan von Pécs eine gewichtige Rolle bei der Geburt des Inquisitionsverfahrens zu. Der Prozess gegen den Fünfkirchener Bischof habe die päpstliche Erkenntnis um die Unzulänglichkeit der tradierten Vorgehensweisen zur Klerusdisziplinierung und das Desiderat einer *inquisitio veritatis* in Innozenz verstärkt, der freilich schon zu dieser Zeit den Famapurgationen ob ihrer inhärenten Schwächen skeptisch gegenübergestanden habe.[85] Besonders erschüttert hätten den Papst die falschen Verdächtigungen, die einen Reinigungseid erzwangen.[86]

Die Skepsis des Papstes bezog sich jedoch nicht auf das Institut der Famapurgation, sondern auf das Petitum einer nicht indizierten *purgatio.* So selbstverständlich, wie dem Prokurator die Risiken einer möglichen Eidesverweigerung der ungarischen Bischöfe anlässlich eines Besetzungsstreits aufgezeigt werden, ist es zudem schwer vorstellbar, dass ein Einfluss von eigennützigen oder politischen Erwägungen auf die Entscheidung

79 Oehler 1986: 849.

80 Trusen 1993: 44 f. bzgl. Br. VIII/77 Po. 2516, in Hageneder et al. 2001: 139 sowie ausführlicher zur Entwicklung Trusen 1988: 168 ff., insb. 190 ff.

81 Segl 1992: 17; Ignor 2002: 47.

82 Trusen 1988: 194 ff.

83 Trusen folgen u. a.: Braida 1997: 77 ff.; Breitsching 1997: 109 m. w. N.; Fraher 1992: 101 ff.; Ignor 2002: 47; Koch 2006: 42; Schild 1999: 26; Schmoeckel 2001: 222; sowie Baumgartner et al.: Lemma „Inquisition".

84 So legt Kéry 2001: 242 unter Rückgriff auf einzelne Dekretalen des Liber Extra (p. 229) nahe, dass *Licet Heli* inhaltlich das Inquisitionsverfahren umschreibt.

85 Trusen 1988: 201 f.

86 Trusen 1993: 43.

zur Eideshilfe erst im Laufe dieses Pontifikats erkannt wurde.[87] Auch eine Erschütterung des Papstes entbehrt der quellenmäßigen Fundierung, zumal die Verdächtigungen lediglich Anlass für eine freiwillige *purgatio canonica* waren, nicht diese erzwangen. Vor allem hätte der Pontifex bei nachgewiesener Infamie und entsprechendem *clamor* durchaus und unabhängig vom Ergebnis der Reinigung ein Inquisitionsverfahren eröffnen können. Die dem Verfahren gegen Kalan von *Trusen* nahegelegte besondere Rolle bei der Entwicklung des Inquisitionsverfahrens ist vor diesem Hintergrund deutlich zu relativieren.

Ubiquitäres Inquisitionsverfahren unter Innozenz III.! Lassen auch einzelne Dekretalen Zweifel an der Generierungsthese über das Infamationsverfahren aufkeimen, erhellt sich die Revisionsbedürftigkeit dieser Herleitung erst in einer Gesamtschau der noch überlieferten (ca. 4200) Registerbriefe aus den Jahren 1198 bis 1216. So kann etwa die von *Trusen* als Ursprung des Inquisitionsverfahrens ausgemachte *inquisitio veritatis* in Br. VIII/77 (Prozess gegen den Bischof von Agde) auf ein Mandat des siebten Pontifikatsjahres zurückverfolgt werden, was eine Genese um den Mai des Jahres 1205 ausschließt.[88] Eine Provenienz weit vor dem achten Pontifikatsjahr Innozenz' III. erhärten auch die Br. II/227, Br. II/250, Br. V/12 und Br. VI/243, die sich bereits mit dem Inquisitionsverfahren im hier benannten Sinne beschäftigen.[89] Zudem lässt sich auf der Grundlage der überlieferten Quellen ausschließen, dass es sich bei dem Inquisitionsverfahren um ein kuriales, auf der Grundlage der *plenitudo potestatis* geschaffenes Sonderrecht handelte, das erst über die *compilatio tertia* und das vierte Lateranum auf alle kirchlichen Ebenen ausgeweitet wurde.[90] Einer Konstitution dieses Verfahrens mittels Br. II/227 und Br. II/250 schließlich steht die generalisierende Formulierung der Arengen entgegen,[91] sodass von einem auf allen Stufen der kirchlichen Gerichtsbarkeit ubiquitären Inquisitionsprozess bereits im zweiten Pontifikatsjahr auszugehen ist.[92] Auch verkennt die Herleitung über die Transformation des Infamationsverfahrens die existenzielle Bedeutung der Famapurgation jenseits der materiellen Wahrheitssuche, wenn sie dieser die Rolle eines bloßen Vehiculums für den Inquisitionsprozess zuweist.[93] Obgleich Innozenz' III. Verdienste um die Ausgestaltung

87 Trusen 1988: 201 f.

88 Hirte 2005: 169 f. Die Entscheidung zu Br. VIII/88 erging am 25. Mai 1205 zu St. Peter in Rom.

89 Hirte 2005: 171 ff.

90 Breitsching 1997: 109; Fraher 1992: 99 ff. und Trusen 1988: 211, 214 sehen als Legalisationspunkt des Inquisitionsverfahrens c. 8 des vierten Lateranums *Qualiter et quando* (cf. García y García 1981: 54 ff.). Dagegen cf. Hirte 2005: 175 f.

91 Hirte 2005: 184.

92 Hirte 2005: 175.

93 Hirte 2005: 132.

und Strukturierung dieses Verfahrenstypus unbestritten sind, etwa bei der Eröffnungsvoraussetzung des *clamor,* fällt die Provenienz des kirchlichen Inquisitionsprozesses zeitlich vor dieses Pontifikat und ist im kirchlichen Disziplinarrecht zu suchen.[94] Die Frage der Entstehung des Inquisitionsverfahrens ist damit wieder offen.[95]

Zusammenfassung

Die Quellen zeichnen die Untersuchung gegen Kalan von Pécs und die angeordnete *purgatio canonica* als zeitgemäße Famapurgation, ohne Indizien für eine Involvierung dieses Prozesses in die Genese des Inquisitionsverfahrens erkennen zu lassen. Bedeutungsvoller ist dieses Verfahren für die Erhellung von Innozenz' Selbstverständnis als Richter. Seine Erläuterung *sed ne mandatum apostolicum contempnere videretur* im Umgang mit dem erschlichenen Purgationsmandat offenbart die Sorge um Rechtssicherheit und Außenauftritt des Spruchkörpers. Die harschen Drohungen in Richtung der purgationsmüden Eideshelfer zeigen, wie Innozenz III. auf die Einhaltung des Verfahrens drängt. Auch jenseits dieses konkreten Prozesses lässt sich in der Gesamtschau des Pontifikats konstatieren, dass Innozenz III. an tradierten Verfahrensmaximen zunächst festhielt, seinen Spielraum zur Rechtsfortbildung jedoch in allen Verfahrensarten geschickt nutzte,[96] womit das Pontifikat Innozenz' III. mehr evolutionär als revolutionär imponiert.

Innozenz III. als Schlichter

Mag der exemplarisch aufgegriffene Sachverhalt in Innozenz III. einen gestrengen Richter erkennen lassen, tragen das päpstliche Vorgehen um Kalan von Pécs und die Besetzung Esztergoms gleichfalls signifikant vermittelnde und streitschlichtende Züge. Auch diese Elemente fügen sich nahtlos in die päpstliche Rechtsanwendung im Pontifikat Innozenz' III. ein.

Vermittlung in der Kirche bis in das Pontifikat Innozenz' III.

Neben der Konfliktlösung durch Urteilsspruch im Rahmen des tradierten Kirchenrechts[97] spielten gütliche Streitbeilegungen in der Kirche eine bedeutende Rolle, was der

94 Rüping–Jerouschek 2011: Rn. 33.
95 Schmoeckel 2007: 520 f.
96 Cf. Hirte 2005: 82 f., 106 f., 138, 147 f., 162 f., 197 f., 219 f., 258 f., 277 f., 291 ff.
97 Cf. zum Verhältnis Kirche und (Straf-)Recht: Müller et al. 2006 und Hirte 2003: 4 ff.

biblischen Tradition entsprach.[98] Auch zahlenmäßig stand die gütliche Streitbeilegung der Sentenz im zwölften Jahrhundert keineswegs nach,[99] wofür in Zivilsachen – damals wie heute – neben der Unsicherheit des Verfahrensausgangs auch prozesstaktische und pekuniäre Erwägungen eine Rolle gespielt haben dürften.[100] Dieser Tradition blieb auch Papst Innozenz III. treu.[101] Er zog, wo es möglich war, die gütliche Einigung einem Prozess vor,[102] war doch auch ihm bewusst, dass ein dauernder Interessenausgleich am besten durch einen Vergleich oder ein Schiedsgericht zu erreichen war.[103] Der Vergleich war nicht nur dem Zivilverfahren vorbehalten, sondern fand sich auch bei kriminalen Akkusationsverfahren unter Innozenz III.,[104] wenngleich die kanonistische Literatur der vergleichsweisen Beendigung eines Strafverfahrens zunehmend kritisch gegenüberstand.[105]

98 Murauer 2002: 39, 41.

99 Cf. Müller 1997: 101; Murauer 2002: 39 m. w. N.

100 Cf. Müller 2001: 351 ff. m. w. N.

101 Rüping–Jerouschek 2011: Rn. 33.

102 Cf. Foreville 1992: 126; Cheney 1976: 117.

103 Hageneder 2002: 112. Schon bei Innozenz III. wurde zwischen *compositio* (reiner Parteivergleich unter Vermittlern) und *arbitrium* (Urteil von Schiedsrichtern) differenziert, mit dem Hauptunterschied, dass sich die Parteien bei letzterem schon im Schiedsvertrag zur Einhaltung der Sentenz verpflichteten, cf. dazu Hageneder 1957: 310 ff. Cf. auch Murauer 2002: 51 ff., der auf die ambivalente Verwendung der Termini *transactio* und *amicabilis compositio* in den Registerquellen hinweist.

104 Cf. zum Vergleich unter Innozenz III. Hirte 2005: 52 ff. m. w. N.

105 Kéry 2006: 559 ff.; 2005: 158 ff. Kéry erkennt in der kanonistischen Behandlung der Kollusion (betrügerische Prozessabsprache) unter X. 5.22 „de collusione detegenda" ein „Bemühen um die Wahrung eines übergeordneten Strafanspruchs" (p. 560). Dies scheint mir folgerichtig für Offizialverfahren (cf. X. 5.22.4. für das Inquisitionsverfahren), denn dort konterkarierte der Vergleich die von Amts wegen betriebene Überführung des Inkulpaten und unterlief damit den öffentlichen Strafanspruch. Für den von der Dispositionsmaxime getragenen kriminalen Akkusationsprozess lässt sich dieser Zusammenhang m. E. dogmatisch nur bedingt herstellen, lagen doch dort wesentliche Elemente des öffentlichen Strafanspruchs wie Anklage und Überführung verfahrensinhärent ausschließlich bei den Parteien. Gegen den Vergleich im Akkusationsverfahren lässt sich eher der Schutz des Angeklagten und der kirchlichen Justiz vor leichtfertiger Inanspruchnahme anführen.
Auch scheint mir „ein übergeordneter Strafanspruch in den spätantiken und frühmittelalterlichen Texten" (p. 654) fraglich, insbesondere die Deutung von X. 5.22.1 und 2 als Möglichkeit einer inquisitorischen Verfahrenseröffnung bei Kollusion im Akkusationsverfahren bereits unter Gregor I. und Gregor IV.
Ob Gregor I. in dem X. 5.22.1. zu Grunde liegenden Akkusationsprozess Br. III/38 (Ewald–Hartmann 1957: 195 f.) seinen Diakon zu einer *inquisitio veritatis* in einem anderen Verfahrensmodus anwies, legt die Quelle nicht eindeutig offen. Die eine *investigatio* des Diakons rechtfertigenden Äußerungen *Sed quoniam ea quae dicta sunt indiscussa remanere non patimur, sedis nostrae diaconem ad ea investiganda direximus, quia nuntiati nos facinoris qualitas vehementer impellit, ut ea quae audivimus dissimulare nullatenus debeamus* stehen m. E. ausschließlich im Zusammenhang mit dem Untersuchungsgegenstand *hoc nobis necesse est subtilius perscrutari, ne fortasse eorum sit comparata concordia. Quae si quod absit non ex caritate sed ex proemio facta constiterit*, das heißt, es war lediglich das „Ruhen des Verfahrens" anlässlich des Vergleichs zu untersuchen. Für den Fall einer unzulässigen Parteiabsprache (und nur dann hätte der Diakon

Vermittlung und Hilfestellung im Prozess um Kalan von Pécs

Jenseits des prozessualen Vergleichs zeigt sich das vermittelnde Vorgehen auch im Verfahren gegen Kalan, vor allem bei der Handhabung der *purgatio canonica*. So ordnete Innozenz eine geheime *inquisitio famae* zum Schutz des Rufs seines Prälaten an. Auch die Gewährung der Reinigung war als prozessuales Entgegenkommen für den bedrängten Bischof gedacht. Mit Br. IX/113 schließlich sekundierte der Papst dem Bischof gleich mehrfach, obgleich er das ursprüngliche Mandat aufrechterhielt. Sollten die Compurgatoren weiterhin den zugesagten Reinigungseid verweigern, drohte Innozenz III. ihnen unverblümt die Vorladung nach Rom an, wo sie wegen ihres verdächtigen Verhaltens *possent[que] de iure motum indignationis apostolice formidare.*[106] Schließlich ordnete der Papst Kalans Schutz vor allen böswilligen Machenschaften an, welche gegebenenfalls nach Rom zu berichten waren. Die Purgation scheint jedoch auch in der Folgezeit nicht erbracht worden zu sein, denn Br. XIII/12 erneuert die Anordnungen aus Br. IX/113.[107] Dass Innozenz III. es in Br. IX/113 nicht bei einem gescheiterten ersten Versuch der Reinigung beließ, sondern aktiv zu Gunsten des Bischofs von Pécs eingriff, lässt auch in diesem Verfahren den Grundgedanken der Kooperationsmaxime erkennen, als deren idealen Vertreter *Landau* Papst Innozenz III. für den kanonischen Zivilprozess charakterisiert.[108]

Der Kompromiss bei der Besetzung von Esztergom

Am deutlichsten offenbart sich Innozenz' III. vermittelndes Agieren bei der Lösung des Besetzungsstreits von Esztergom, dem ein gleichfalls gesättigter Quellenfundus über die Briefe Br. VII/159 (zgl. X 1.5.5. *Postulationi quam celebrastis*), Br. VII/226, Br. VIII/89 und Br. VIII/140 (zgl. X 1.5.4. *Bone memorie*) zu attestieren ist. [109]

---

wohl überhaupt gegen die Parteien vorgehen dürfen) forderte das kirchliche „Aufklärungsinteresse" die Weiterführung resp. die Beendigung des Akkusationsprozesses je nach Beweislage zum Zeitpunkt der Einigung, also eine Verurteilung des Angeklagten wegen Überführung oder eine Talion des Anklägers wegen fehlendem Überführungsbeweis. In diesem Sinne sind meines Erachtens auch die Ausführung in X. 5.22.2. *Crimina semel audita Gregorius indiscussa nullo modo praeteribat, etiamsi accusatus cum accusatore in gratiam rediisset* zu verstehen.

106 So scheinen nicht mehr nur falsche Zeugen das Gericht zu beleidigen, cf. Rüping–Jerouschek 2011: Rn. 76, sondern auch eidesmüde Compurgatoren.

107 Br. XIII/12, in Migne 1891: col. 211 f.

108 Landau 1985: 732.

109 Br. VII/159, in Hageneder et al. 1997; Br. VII/226, in Hageneder et al. 1997; Br. VIII/89, in Hageneder et al. 2001; Br. VIII/140, in Hageneder et al. 2001. Zum Besetzungsstreit cf. die ausführlichen Studien von Sweeney 1977 und 1971: 248–258.

Zwei Aspiranten auf den Stuhl Esztergoms

Mit der Gegennominierung des Bischofs von Pécs rangen zwei renommierte Kandidaten um das höchste Kirchenamt Ungarns, die dem Papst die hochpolitische Besetzungsentscheidung durch zusätzliche, jeweils in ihrer Person oder Nominierung liegende Hinderungsgründe erschwerten.

Der Eignung des vom Domkapitel nominierten Kalocsaer Erzbischofs wurde sein früheres Vorgehen gegen Esztergom und die dortigen Suffraganbischöfe entgegengehalten. So argumentierten die Bischöfe, deren neuer Erzbischof der Widersacher aus Kalocsa zu werden drohte, unter Rückgriff auf C. 3 q. 5 c. 15 *iuxta canonicas sanctiones, iudex aliquibus non debeat dari suspectus*.[110] Schwerer wog für Innozenz die offene Verletzung der apostolisch bestätigten Krönungsrechte Esztergoms durch die im Sommer 1204 seitens Johannes von Kalocsa vollzogene Krönung von Ladislaus zum ungarischen König.[111] Als Sanktion lehnte der Papst mit seinem Schreiben vom 22. November 1204 (Br. VII/159) die Nominierung von Johannes ab und trug dem Kapitel eine Neuwahl auf. Dass die kurze Zeit später von Johannes evident mandatswidrig vorgenommene Krönung von Andreas zum ungarischen König folgenlos und in den päpstlichen Briefen gänzlich unkommentiert blieb, verwundert vor diesem Hintergrund. Für den Fall der Neuwahl von Johannes von Kalocsa bei Aufrechterhaltung der bischöflichen Opposition terminierte der Papst im selben Schreiben eine weitere Verhandlung in Rom für den 6. Februar 1205.

Gegen den Kandidaten Kalan von Pécs hingegen sprachen vor allem die Unregelmäßigkeiten bei seiner Nominierung, die den Papst letztlich dazu bewogen, der Nominierung des Bischofs entgegenzutreten. Innozenz legte König Andreas mit Schreiben vom 24. Juni 1205 (Br. VIII/89) dar, dass der Ausschluss Kalans einzig auf Wahlrechtsverletzungen beruhte. So sei die Nominierung nicht einstimmig, gegen päpstliches Mandat und vor allem während eines anhängigen Verfahrens in Rom vorgenommen worden. Die Ablehnung lag nicht in der Person des Bischofs begründet, womit das erschlichene Purgationsmandat keine

110 Br. VII/159, in Hageneder et al. 1997: 275, l. 3–4. Das Dekret inseriert in der Referenzstelle: *quia suspecti et inimici iudices esse non debeant* (*Decretum Gratiani*, in Friedberg 1879: 518 f.).

111 Br. VII/159, in Hageneder et al. 1997: 275, l. 21 ff. *cum non ad Colocensem ecclesiam sed ad metropolim vestram* [Esztergom a. d. V.] *coronatio regis Vngarie pertinere noscatur, unde tamquam alieni iuris invasor et apostolici statuti contemptor debebat graviter castigari.*. Die Vertreter von Johannes traten dem zwar nicht entgegen, rechtfertigten diese Krönung jedoch mit *urgens neccessitas et evidens utilitas exigebant* (Br. VII/159, in Hageneder et al. 1997: 275, l. 17–18) und konnten diese Sicht ebenfalls mit dem Dekret untermauern, cf. C. 7 q. 1 c. 34, 35 (*Decretum Gratiani*, in Friedberg 1879: 579 f.).

Auswirkungen auf das Besetzungsverfahren zeitigte.[112] Verbunden mit der Ablehnung forderte der Papst das Esztergomer Domkapitel zu einer weiteren Neuwahl auf.

Lösung der Besetzungsfrage

Bereits diese Unregelmäßigkeiten hätten im Sommer 1205 für eine päpstliche Ex-officio-Einsetzung eines eigenen Kandidaten ausgereicht,[113] was damaliger Praxis und kurialem Selbstverständnis entsprach. Die päpstliche Androhung einer *ex plenitudine apostolicae potestatis* vorzunehmenden Besetzung[114] war somit nicht nur theoretischer Natur. Dennoch zielte Innozenz III. weiterhin auf eine einvernehmliche Lösung, wie das Neuwahlmandat in Br. VIII/89 zeigt. Zwar insistierte die – merklich ausgedünnte – Fraktion Kalans weiterhin auf ihrer Nominierung.[115] Die überwiegende Mehrheit des ungarischen Klerus und das Herrscherhaus der Árpáden signalisierten jedoch im Herbst 1205 Einigungsbereitschaft. Die anfänglich Johannes von Kalocsas Nominierung ablehnenden Bischöfe Esztergoms hatten ihren Widerstand aufgegeben und ersuchten mit der Mehrheit des Domkapitels den Papst um die Translation des Kalocsaer Erzbischofs.[116] Auch König Andreas II., der ursprünglich die Nominierung Kalans forciert hatte, sprach sich nun für den Kandidaten aus Kalocsa aus.[117] Schließlich musste Innozenz III. konstatieren, dass eine adäquate Alternative zu diesem Kandidaten in den Reihen der ungarischen Kleriker nicht zu finden war.[118] Daneben dürften auch weltliche Erwägungen den Papst

[112] Sweeney 1977: 128 hält es sogar für möglich, dass Innozenz III. die Entscheidung über die Besetzung des Erzbistums bewusst verzögerte, um dem Anschein einer Verquickung von Ablehnung und dem Inzestsachverhalt entgegenzutreten. Dies scheint mir angesichts der Dringlichkeit einer Neubesetzung Esztergoms jedoch zweifelhaft.

[113] So schon Sweeney 1977: 130.

[114] Br. VIII/89, in Hageneder et al. 1997: 167: *Alioquin extunc, ne gregi Dominico diu desit cura pastoris, ad providendum eidem ecclesie pastorem idoneum procedemus secundum officii nostri debitum ex plenitudine apostolice potestatis, in quo, quantum cum honestate nostra poterimus, tuo deferemus honori*. Cf. zudem der Bezug auf dieses Mandat in Br. VIII/140, in Hageneder et al. 2001: 257, l. 39 f.: *iuxta tenorem tamen posterioris rescripti ad nos decetero Strigoniensis ecclesie provisio pertineret*.

[115] Cf. Br. VIII/140, in Hageneder et al. 2001: 257, l. 10 ff.; sowie Sweeney 1977: 129 f.

[116] Der Kalan nominierende Bischof von Nitra erklärte dem Papst, falls dieser sich gegen Bischof Kalan ausspräche, würde er mit den übrigen Bischöfen für Johannes stimmen, cf. Br. VIII/140, in Hageneder et al. 2001: 256, l. 18 f.

[117] Dieser Seitenwechsel mag den gewandelten politischen Umständen geschuldet gewesen sein. Andreas' Unterstützung für Kalan rührte noch aus der Zeit König Emmerichs, der beide als Feinde des Reiches betrachtete und öffentlich den Erzbischof von Kalocsa präferierte. Nach dem Tod Emmerichs, der Krönung von Andreas II. durch den Kalocsaer Metropoliten und der Ablehnung von Kalans durch den Papst entschied sich Andreas für den pragmatischen Weg der Befürwortung von Johannes von Kalocsa.

[118] Br. VIII/140, in Hageneder et al. 2001: 258, l. 1–4.

am 6. Oktober 1205 (Br. VIII/140) dazu bewogen haben, Johannes von Kalocsa trotz rechtlicher Bedenken auf den Stuhl von Esztergom zu transferieren. Hätte doch die Verweigerung der Besetzung des der Stephanskrone so eng verbundenen Erzbistums mit einem Landsmann die Situation in Ungarn sicherlich verschärft. Zudem stand die Verärgerung von König Andreas II. zu befürchten, der nach Ablehnung seines ersten Petitums für Kalan die erneute Zurückweisung des königlichen Ersuchens als Brüskierung hätte missdeuten können, was ihn im deutschen Thronstreit noch näher zu dem ihm ohnehin schon verwandtschaftlich verbundenen Phillip von Schwaben gerückt hätte. Die Translation des Erzbischofs von Kalocsa auf das Erzbistum Esztergom war deshalb in jeder Hinsicht die beste Entscheidung.

Bedeutung der Entscheidung

Über die konkrete Lösung des Besetzungsstreits zeitigte das Verfahren weit reichende wahlrechtliche Auswirkungen, die durch *Sweeney* bereits von berufener Seite erörtert wurden. Mit der Aufnahme dieser Entscheidung in den Liber Extra als Dekretale *Bone memorie* (X 1.5.4.) kam ihr universelle Gesetzeskraft zu, etwa in der Frage des Wahlgremiums einer Metropolitanwahl oder der Bindungswirkung von Postulationen. So war es spätestens ab 1234 allgemeinverbindliches Kirchenrecht, dass grundsätzlich das Domkapitel den Metropoliten wählt, unter Berücksichtigung regionaler Sitten wie etwa einem passiven bischöflichen Bestätigungsrecht (*assensus*) in Ungarn. Auch Innozenz' Äußerungen über die Unzulässigkeit einer Postulationsrücknahme des Wahlkörpers vor einer päpstlichen Entscheidung wurden durch die Aufnahme in den Liber Extra dem gemeinrechtlichen Normbestand einverleibt. Ebenfalls nicht folgenlos blieb dieses Verfahren für die spätere Rechtsstellung der Suffraganbistümer Esztergoms. Indem die Bischöfe 1204/1205 ihre Position zur Frage des Wahlkörpers bei der Metropolitanwahl aufgaben und dem Domkapitel folgten, ersparten sie dem Papst einen diesbezüglichen Richterspruch und schufen gleichzeitig einen Präzedenzfall, an dem sich alle künftigen Wahlen in Esztergom orientierten.[119] Bedeutungsvoll ist das Verfahren um die Besetzung Esztergoms schließlich auch für unser heutiges Geschichtsverständnis zum Pontifikat Innozenz' III., zeigt doch die souveräne rechtliche Argumentation der Parteien – gerade bei den Nominierungsfragen – die tiefe Durchdringung des kanonischen Rechts im klerikalen Bewusstsein des beginnenden 13. Jahrhunderts nicht nur im kurialen Zentrum, sondern auch an der abendländischen Peripherie.

[119] Sweeney 1977: 133.

Zusammenfassung

Das Verfahren gegen Kalan von Pécs und die Besetzung des Erzbistums Esztergom zeichnen ein vielschichtiges Bild vom Wirken Innozenz' III. als Richter und Schlichter. Als oberster Richter der Christenheit agierte er ob der Tragweite jeder Einzelfallentscheidung vorsichtig. Trotz seines Festhaltens an tradierten Verfahrensmaximen nutzte dieser Papst seinen Spielraum zur Rechtsfortbildung intensiv. Dem Rechtspraktiker Innozenz ist neben seiner judiziellen Befähigung zugleich großes Mediationsgeschick zu attestieren, etwa beim Verzicht auf die Amtseinsetzung eines eigenen Kandidaten oder der Hilfestellung für Kalan bei der Frage des Reinigungseides, die den Grundgedanken der Kooperationsmaxime auch bei der Famapurgation erkennen lässt. So agierte Innozenz III. in der vorliegenden Untersuchung sowohl als Richter als auch als Schlichter und führte die Streitfragen einer salomonischen Entscheidung zu. Dass letzteres weniger die Ausnahme denn die Regel gewesen sein dürfte und wohl auch von Innozenz' Zeitgenossen so gesehen wurde, lassen mit aller nötigen Zurückhaltung die Ausführungen des Rainerius von Pomposa erahnen, der bereits 1202 in der *prefatio* zu seiner *Prima collectio decretalium innocentii III* den Pontifex umschrieb als: *nostri temporis Salomonis.*[120]

Quellen und Literatur

Avella-Widhalm, Gloria (Hg.) (2003): *Lexikon des Mittelalters.* München: Deutscher Taschenbuch-Verlag.

Baumgartner, Konrad – Bürkle, Horst – Ganzer, Horst – Kasper, Walter – Kertelge, Karl – Korff, Wilhelm – Walter, Peter (Hg.) (1993–2001): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg im Breisgau: Herder.

Behringer, Wolfgang (1998): *Hexen. Glaube, Verfolgung, Vermarktung.* München: C.H. Beck. Online: https://doi.org/10.17104/9783406625046

Berend, Nora (2001): Hungarian Canon Lawyers in Royal Service. In Pennington, Kenneth – Chodorow, Stanley – Kendall, Keith (Hg.): *Proceedings of the Tenth International Congress of Medieval Canon Law. Syracuse, New York, 13–18 August 1996.* Città del Vaticano: Bibliotheca Apostolica Vaticana, 565–574.

Biener, Friedrich August (1965) [1827]: *Beiträge zu der Geschichte des Inquisitionsprozesses und der Geschworenengerichte.* Aalen: Scientia.

Bihlmeyer, Karl – Tüchle, Hermann (1996): *Kirchengeschichte, II – Das Mittelalter*. Paderborn: Schöningh.

Blauert, Andreas (1989): *Frühe Hexenverfolgungen. Ketzer-, Zauberei- und Hexenprozesse des 15. Jahrhunderts.* Gießen: Psychosozial-Verlag.

Bónis, György (1963): Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. *ZRG KA*, 49(1), 174–236. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.1963.49.1.174

Braida, Konrad (1997): Das kirchliche Strafverfahren in seinen geschichtlichen Ausprägungen und seiner gegenwärtigen Gestalt. In Puza, Richard (Hg.): *Iustitia in caritate Frankfurt, Main. Festgabe für Ernst Rößler zum 25jährigen Dienstjubiläum als Offizial der Diözese Rottenburg-Stuttgart*. Frankfurt am Main: Lang, 77–100.

120 Cf. Migne 1891: col. 1173; und zu Rainerius: Theisen 2000: 549 ff.

Breitsching, Pier V. Aimone (1997): Das Inquisitionsverfahren. Seine Anfänge und Entwicklungen gemäß den ersten Dekretalisten. In Puza, Richard (Hg.): *Iustitia in caritate Frankfurt, Main. Festgabe für Ernst Rößler zum 25jährigen Dienstjubiläum als Offizial der Diözese Rottenburg-Stuttgart*. Frankfurt am Main: Lang, 101–124.

Cheney, Christopher R. (1976): *Pope Innocent III and England*. Stuttgart: Hiersemann.

Egger, Christoph (1997): Dignitas und Miseria. Überlegungen zu Menschenbild und Selbstverständnis Papst Innocenz' III. *MIÖG*, 105(1). Online: https://doi.org/10.7767/miog.1997.105.jg.330

Engel, Pál (2001): *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London – New York: I.B. Tauris. Online: https://doi.org/10.5040/9780755699926

Engel, Pál (2005): Das Zeitalter der Landnahme. In Tóth, István György (Hg.): *Geschichte Ungarns*. Budapest: Corvina–Osiris, 25–46.

Ewald, Paulus – Hartmann, Ludwig (Hg.) (1957): *Gregorii I Papae Registrum epistolarum. Tomus I: Libri I–VII*. Berolini: Weidmann.

Foreville, Raymonde (1992): *Le pape Innocent III et la France*. Stuttgart: Hiersemann.

Fraher, Richard (1992): IV Lateran's Revolution in Criminal Procedure. The Birth of Inquisitio, the End of Ordeals, and Innocent III's Vision of Ecclesiastical Politics. In Castillo Lara, Rosalio José (Hg.): *Studia in honorem Eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*. Roma: Libreria Ateneo Salesiano, 97–112.

Frenz, Thomas (2000): Papst Innozenz III. – Weichensteller der Geschichte Europas? (Einführung). In Frenz, Thomas (Hg.): *Papst Innozenz III. Weichensteller der Geschichte Europas*. Stuttgart: Franz Steiner.

Friedberg, Aemilius (Hg.) (1879): *Corpus iuris canonici. Pars prior: Decretum Magistri Gratiani*. Lipsiae: Tauchnitz.

Friedberg, Aemilius (Hg.) (1881): *Corpus iuris canonici. Pars secunda: Decretalium collectiones*. Lipsiae: Tauchnitz.

García y García, Antonio (Hg.) (1981): *Constitutiones concilii quarti lateranensis una cum commentaris glossatorum*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.

Hageneder, Othmar (1957): Die äußeren Merkmale der Originalregister Innocenz' III. *MIÖG*, 65(3–4), 296–339. Online: https://doi.org/10.7767/miog.1957.65.34.296

Hagender, Othmar (1963): Studien zur Dekretale „Vergentis" (X. V, 7, 10). Ein Beitrag zur Häretikergesetzgebung Innocenz' III. *ZRG KA*, 49(1), 138–173. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.1963.49.1.138

Hageneder, Othmar (2002): Zur Effizienz der römischen Kurie als Gerichtshof um 1200. In Ehbrecht, Wilfried (Hg.): *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur-, Landes- und Stadtgeschichte. Peter Johanek zum 65. Geburtstag*. Köln: Böhlau, 99–112.

Hageneder, Othmar et al. (1979): *Die Register Innocenz' III. 2. Pontifikatsjahr, 1199/1200*. Wien: Verlag der ÖAW.

Hageneder, Othmar et al. (1993): *Die Register Innocenz' III. 5. Pontifikatsjahr, 1202/1203*. Graz: Böhlau.

Hageneder, Othmar et al. (1995): *Die Register Innocenz' III. 6. Pontifikatsjahr, 1203/1204*. Wien: Verlag der ÖAW.

Hageneder, Othmar et al. (1997): *Die Register Innocenz' III. 7. Pontifikatsjahr, 1204/1205*. Wien: Verlag der ÖAW.

Hageneder, Othmar et al. (2001): *Die Register Innocenz' III. 8. Pontifikatsjahr, 1205/1206*. Wien: Verlag der ÖAW.

Hinschius, Paul (1895): *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland. System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Berücksichtigung auf Deutschland, 5*. Berlin: Guttentag.

Hintner, Dietmar (1976): *Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren im Spiegel der Register Papst Innozenz' III*. Leipzig: St. Benno.

Hirte, Markus (2000): Die Genese des Hexereidelikts. In Jerouschek, Günter (Hg.): *„Auss Liebe der Gerechtigkeit vnd umb gemeines Nutz willenn": Historische Beiträge zur Strafverfolgung*. Tübingen: Diskord, 59–82.

Hirte, Markus (2003): *Poenae et poenitentiae – Sanktionen im Recht der Kirche des Mittelalters.* Budapest: Eötvös-Loránd-Universität.

Hirte, Markus (2005): *Papst Innozenz III., das IV. Lateranum und die Strafverfahren gegen Kleriker. Eine registergestützte Untersuchung zur Entwicklung der Verfahrensarten zwischen 1198 und 1216.* Tübingen: Diskord.

Hóman, Bálint (1940): *Geschichte des ungarischen Mittelalters, I.* Berlin: De Gruyter.

Hurter, Friedrich (1841–1844): *Geschichte Papst Innocenz III. 1–4. Geschichte Papst Innozenz III. und seiner Zeitgenossen.* Hamburg: Perthes.

Ignor, Alexander (2002): *Geschichte des Strafprozesses in Deutschland 1532–1846. Von der Carolina Karls V. bis zu den Reformen des Vormärz.* Paderborn: Schöningh.

Imkamp, Wilhelm (1983): *Das Kirchenbild Innocenz' III.* Stuttgart: Hiersemann.

Jacobi, Erwin (1913): Der Prozeß im Decretum Gratiani und bei den ältesten Dekretisten. *ZRG KA,* 3(1), 223–343. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.1913.3.1.223

Jerouschek, Günter (1989): Religiosität zwischen Inquisitionsgericht und Zensur. Anmerkungen zu Aufstieg, Prozeß und jähem Ende des Meister Eckhart O. P. *GA,* 1989, 508–514.

Jerouschek, Günter (1992a): Die Herausbildung des peinlichen Inquisitionsprozesses im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. *ZStW,* 104(2), 328–360. Online: https://doi.org/10.1515/zstw.1992.104.2.328

Jerouschek, Günter (1992b): *Die Hexen und ihr Prozeß. Die Hexenverfolgung in der Reichsstadt Esslingen.* Esslingen am Neckar: Stadtarchiv.

Jerouschek, Günter (1993): Die Hexenverfolgung als Problem der Rechtsgeschichte. Anmerkungen zu neueren Veröffentlichungen aus dem Bereich der Hexenforschung (Forschungsbericht). *ZNR,* 15, 202–224.

Jerouschek, Günter (1995): Christian Thomasius, Halle und die Hexenverfolgungen. *JuS,* 35(7), 576–581.

Jerouschek, Günter (2001): Mit Worten töten. Historische und psychologische Überlegungen zur Denunziation. *HSR,* 26(2/3), 44–54.

Jerouschek, Günter (2002): Aufgeklärtes Strafrechtsdenken unter der Geltung des Inquisitionsprozesses. In Rüping, Hinrich (Hg.): *Die Hallesche Schule des Naturrechts.* Frankfurt am Main: Lang, 77–94.

Jerouschek, Günter (2003): „Ne crimina remaneant impunita". Auf daß Verbrechen nicht ungestraft bleiben: Überlegungen zur Begründung öffentlicher Strafverfolgung im Mittelalter. *ZRG KA,* 89(1), 323–337. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.2003.89.1.323

Jerouschek, Günter – Müller, Daniela (2000): Die Ursprünge der Denunziation im Kanonischen Recht. In Lück, Heiner (Hg.): *Recht – Idee – Geschichte. Beiträge zur Rechts- und Ideengeschichte für Rolf Lieberwirth anläßlich seines 80. Geburtstages.* Köln: Böhlau, 3–25.

Jerouschek, Günter – Rüping, Hinrich – Mezey, Barna (Hg.) (2009): *Strafverfolgung und Staatsraison. Deutsch–ungarische Beiträge zur Strafrechtsgeschichte.* Gießen: Psychosozial-Verlag.

Kempf, Friedrich (1954): *Papsttum und Kaisertum bei Innocenz III. Die geistigen und rechtlichen Grundlagen seiner Thronstreitpolitik.* Roma: Pontificia Università Gregoriana.

Kéry, Lotte (2001): Inquisitio – denunciatio – exceptio: Möglichkeiten der Verfahrenseinleitung im Dekretalenrecht. *ZRG KA,* 87(1), 226–268. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.2001.87.1.226

Kéry, Lotte (2005): Kirchenrechtliche Grundlagen des öffentlichen Strafrechts. *ZRG KA,* 91(1), 128–167. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.2005.91.1.128

Kéry, Lotte (2006): *Gottesfurcht und irdische Strafe. Der Beitrag des mittelalterlichen Kirchenrechts zur Entstehung des öffentlichen Strafrechts*. Köln: Böhlau.

Koch, Arnd (2006): *Denunciatio. Zur Geschichte eines strafprozessualen Rechtsinstituts*. Frankfurt am Main: Klostermann.

Kolmer, Lothar (1982): *Ad capiendas vulpes. Die Ketzerbekämpfung in Südfrankreich in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts und die Ausbildung des Inquisitionsverfahrens.* Bonn: Röhrscheid.

Kolmer, Lothar (1997): Die denunciatio canonica als Instrument im Kampf um den rechten Glauben. In Jerouschek, Günter – Marssolek, Inge – Röckelein, Hedwig (Hg.): *Denunziation. Historische, juristische und psychologische Aspekte.* Tübingen: Diskord, 26–47.

Kristó, Gyula – Makk, Ferenc (1999): *Die ersten Könige Ungarns. Die Herrscher der Arpadendynastie.* Übers. Claudia Sándor. Herne: Schäfer.

Kroeschell, Karl (2005): *Deutsche Rechtsgeschichte I (bis 1250)*. Köln: Böhlau.

Landau, Peter (1985): Papst Innocenz III. in der richterlichen Praxis. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Kooperationsmaxime. In Broda, Christian (Hg.): *Festschrift für Rudolf Wassermann zum sechzigsten Geburtstag.* Darmstadt: Luchterhand, 727–734.

Landau, Peter (2003): Innozenz III. und die Dekretalen seiner Vorgänger. In Sommerlechner, Andrea (Hg.): *Innocenzo III. Urbs et Orbis, 1*. Roma: Ist. Palazzo Borromini, 175–199.

Laufs, Manfred (1980): *Politik und Recht bei Innozenz III. Kaiserprivilegien, Thronstreitregister und Egerer Goldbulle in der Reichs- und Rekuperationspolitik Papst Innozenz' III.* Köln: Böhlau.

Lorenz, Sönke (Hg.) (2004): *Wider alle Hexerei und Teufelswerk. Die europäische Hexenverfolgung und ihre Auswirkungen auf Südwestdeutschland.* Ostfildern: Thorbecke.

Lorenz, Sönke – Bauer, Dieter (Hg.) (1995): *Hexenverfolgung. Beiträge zur Forschung – unter besonderer Berücksichtigung des südwestdeutschen Raumes.* Würzburg: Königshausen und Neumann.

Máthé, Gábor (2006): *Die Bedeutung der Lehre von der Heiligen Stephanskrone für die ungarische Verfassungsentwicklung.* Budapest: Rechtsgeschichtliche Forschungsgruppe.

Máthé, Gábor – Mezey, Barna (Hg.) (2006): *Ungarische Rechtsgeschichte*. Halle–Budapest: Pro Cultura.

Migne, Jacques Paul (1891): *Patrologia Latina. Tomus 216*. Lutetiae Parisorum: Migne.

Mohácsi, Barbara (2007): Heidenaufstände in Ungarn im 11. Jahrhundert. Politische oder religiöse Frage. In Mezey, Barna (Hg.): *Randgruppen, Konzeptionsprozesse, Diktaturen.* Budapest: Junge ungarische Rechtshistoriker, 39–43.

Molitor, Wilhelm (1856): *Über kanonisches Gerichtsverfahren gegen Kleriker. Ein rechtsgeschichtlicher Versuch zur Lösung der praktischen Frage der Gegenwart.* Mainz: Kirchheim.

Molnár, Miklós (Hg.) (1999): *Geschichte Ungarns*. Übers. Bálint Balla. Hamburg: Krämer.

Moore, John C. (2003): *Pope Innocent III (1160/161–1216). To Root Up and to Plant*. Leiden–Boston: Brill. Online: https://doi.org/10.1163/9789047401896

Müller, Harald (1997): *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie*. Bonn: Bouvier.

Müller, Harald (2001): Benefizversprechen normannischer Abteien in Prozessen vor päpstlichen Delegaten (12. – Anfang 13. Jahrhundert). In Pennington, Kenneth – Chodorow, Stanley – Kendall, Keith (Hg.): *Proceedings of the Tenth International Congress of Medieval Canon Law. Syracuse, New York, 13–18 August 1996*. Città del Vaticano: Bibliotheca Apostolica Vaticana, 331–360.

Müller, Ludger et al. (Hg.) (2006): *„Strafrecht" in einer Kirche der Liebe: Notwendigkeit oder Widerspruch?* Berlin: Lit.

München, Nicolaus (1874): *Das kanonische Gerichtsverfahren und Strafrecht, 1.* Köln: Schwann.

Murauer, Rainer (2002): Zwei Formen der gütlichen Streitbeilegung im 12. und 13. Jahrhundert: transactio und amicabilis compositio. In Pfeifer, Gustav (Hg.): *Handschriften, Historiographie und Recht. Winfried Stelzer zum 60. Geburtstag.* Wien: Oldenbourg, 38–63.

Oehler, Dietrich (1986): Zur Entstehung des strafrechtlichen Inquisitionsprozesses. In Hirsch, Hans Joachim (Hg.): *Gedächtnisschrift für Hilde Kaufmann.* Berlin: De Gruyter, 847–862. Online: https://doi.org/10.1515/9783110906516-048

Pennington, Kenneth (1993): *Popes, Canonists and Texts 1150–1550.* Aldershot: Variorum.

Plöchl, Willibald (1955): *Geschichte des Kirchenrechts, 2. Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit, 1055 bis 1517.* Wien: Herold.

Reichert, Ludwig (1949): *Das Weltbild des Papstes Innozenz III.* Doctoral (PhD) Dissertation. Würzburg: Universität Würzburg.

Rener, Monika (2007): *Dietrich von Apolda. Das Leben der heiligen Elisabeth.* Marburg an der Lahn: N.G. Elwert.

Richter, Aemilius Ludwig (1842): *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts.* Leipzig: Tauchnitz.

Riedel-Spangenberger, Ilona (1992): *Grundbegriffe des Kirchenrechts.* Paderborn: Schöningh.

Roscher, Helmut (1969): *Papst Innocenz III. und die Kreuzzüge.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. Online: https://doi.org/10.13109/9783666551253

Rüping, Hinrich – Jerouschek, Günter (2011): *Grundriss der Strafrechtsgeschichte.* München: C.H. Beck.

Sayers, Jane E. (1994): *Innocent III – Leader of Europe 1198–1216.* London: Longman.

Schild, Wolfgang (1999): *„Von peinlicher Frag". Die Folter als rechtliches Beweisverfahren.* Rothenburg o. d. T.: Mittelalterliches Kriminalmuseum.

Schmidt, Eberhard (1995): *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Schmoeckel, Mathias (2001): Neminem damnes, antequam inquiras veritatem. Die Entwicklung eines hohen Beweisstandards als Vorgeschichte der Verdachtsstrafe. *ZRG KA,* 87(1), 191–225. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.2001.87.1.191

Schmoeckel, Mathias (2007): Rezension zu Markus Hirte, Papst Innozenz III., das IV. Lateranum und die Strafverfahren gegen Kleriker. *ZRG GA,* 124(1), 520–521. Online: https://doi.org/10.7767/zrgga.2007.124.1.520

Schormann, Gerhard (1996): *Hexenprozesse in Deutschland.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Schwerhoff, Gerd (2004): *Die Inquisition. Ketzerverfolgung in Mittelalter und Neuzeit.* München: C.H. Beck. Online: https://doi.org/10.17104/9783406623110

Segl, Peter (1992): Einrichtung und Wirkungsweise der inquisitio haereticae pravitatis im mittelalterlichen Europa. Zur Einführung. In Segl, Peter (Hg.): *Die Anfänge der Inquisition im Mittelalter. Mit einem Ausblick auf das 20. Jahrhundert und einem Beitrag über religiöse Toleranz im nichtchristlichen Bereich.* Köln: Böhlau, 1–38. Online: https://doi.org/10.7788/boehlau.97834123081311

Sellert, Wolfgang (1983): Die Bedeutung und Bewertung des Inquisitionsprinzips aus rechtshistorischer Sicht. In Achterberg, Norbert (Hg.): *Recht und Staat im sozialen Wandel. Festschrift für Hans Ulrich Scupin zum 80. Geburtstag.* Berlin: Duncker & Humblot, 161–182.

Smičiklas, Tadija (1904): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 2.* Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare.

Sommerlechner, Andrea et al. (2004): *Die Register Innocenz' III. 9. Pontifikatsjahr, 1206/1207.* Wien: Verlag der ÖAW. Online: https://doi.org/10.1553/0x00020c56

Sweeney, James Ross (1971): *Papal-Hungarian Relations during the Pontificate of Innocent III. 1198–1216*. Ithaca, NY – London: Cornell University Press.

Sweeney, James Ross (1977): Innocent III and the Esztergom Election Dispute. The Historical Background of the Decretal Bone Memorie II (X. I. 5. 4). *AHP,* 15(1), 113–137.

Sweeney, James Ross (1989): Innocent III, Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary. In Sweeney, James Ross – Chodorow, Stanley (Hg.): *Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages*. Ithaca, NY – London: Cornell University Press, 26–52.

Theisen, Frank (2000): Die Dekretalensammlung des Rainerius von Pomposa und ihre Hintergründe. In Helmholz, Richard (Hg.): *Grundlagen des Rechts. Festschrift für Peter Landau zum 65. Geburtstag.* Paderborn: Schöningh, 549–578.

Tillmann, Helene (1954): *Papst Innocenz III*. Bonn: Ludwig Röhrscheid.

Tóth, István György (Hg.) (2005): *Geschichte Ungarns*. Budapest: Corvina–Osiris.

Trusen, Winfried (1988): Der Inquisitionsprozeß. Seine historischen Grundlagen und frühen Formen. *ZRG KA,* 74(1), 168–230. Online: https://doi.org/10.7767/zrgka.1988.74.1.168

Trusen, Winfried (1993): Von den Anfängen des Inquisitionsprozesses zum Verfahren bei der inquisitio haereticae pravitatis. In Segl, Peter (Hg.): *Die Anfänge der Inquisition im Mittelalter. Mit einem Ausblick auf das 20. Jahrhundert und einem Beitrag über religiöse Toleranz im nichtchristlichen Bereich*. Köln: Böhlau, 39–76. Online: https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412308131.39

Walther, Helmut (2007): Der „Fall Elisabeth" an der Kurie. Das Heiligsprechungsverfahren im Wandel des kanonischen Prozeßrechts unter Papst Gregor IX. (1227–1241). In Blume, Dieter – Werner, Matthias (Hg.): *Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige*. Petersberg: Imhof, 177–186.

Zsoldos, Attila (2005): Das Königreich Ungarn in Mittelalter (950–1382). In Tóth, István György (Hg.): *Geschichte Ungarns.* Budapest: Corvina–Osiris, 47–144.

Homoki-Nagy Mária

Amiről a nők által készített végrendeletek szólnak

Az utóbbi néhány évtizedben megnövekedett azoknak a forráskiadványoknak a száma, amelyek a mezővárosokban, a jobbágyság körében keletkezett végrendeleteket teszik a nagyobb olvasó-, kutatóközösség számára hozzáférhetővé. A végrendeletek számos tudományterület kutatójának nyújtanak értékes információkat, amelyeket a társadalomtudomány, a néprajz vagy éppen a jogtudomány kutatói tudnak hasznosítani. Ezért napjainkban egy-egy közösség körében keletkezett végrendeletek tartalmát sok szempontból tették, teszik vizsgálat tárgyává. Ezek közül az egyik, amikor a nők által készített végrendeleteket helyezik a kutatás középpontjába. E tanulmány keretei között a Dél-Alföld egyes mezővárosaiban a 19. század első felében keletkezett végrendeleteket vizsgálom meg, de nemcsak abból a szempontból, hogy miről végrendelkeztek a nők, hanem hogy általában a végrendeletekben milyen módon tettek említést a nőkről, legyen szó feleségekről vagy leánygyermekekről.

Ha a jobbágy-paraszt asszonyok által készíttetett végrendeletek tartalmát megvizsgáljuk, akkor magától értetődőnek tűnik, hogy mindenekelőtt meglévő ingatlan és ingó javaikról kívántak végső rendelést tenni. A 19. század első felében keletkezett testamentumok bizonyítják, hogy nemcsak a jobbágyság-parasztság férfiai, hanem a jobbágyasszonyok is bírtak ingatlan jószágot. Ezek közül a mezővárosban kimért belső telkeken található házak voltak a legfontosabbak. A kialakult szokásnak megfelelően az asszonyok is megírták, hogy a ház tulajdonjoga milyen jogcímen illette meg őket. Ez lehetett férjükkel való közszerzemény vagy apai örökség, de saját szerzemény is. Szemerédi Istvánné Lovas Veron azt írta végrendeletében, hogy „vagyon egy házam Csongrád városában […] szerzeményem […] édes fiamnak […] hagyom, ki öregnapjaimban megbecsült és, gyámolom volt […]".[1] Szájli Mária Anna pedig akként rendelkezett, hogy az egy portán álló „három szobával, két konyhával, kamarával, kiss pinczével és egy pintér műhellel" álló épületet egyenlő arányban András és Márton fia örökölje.[2] Az anyai házat is a legkisebb fiú örökölte meg,

[1] Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegye Levéltár Csongrád Levéltára (MNL CsCsVL CsL) Városi Tanács ir. e) Végrendeletek.

[2] MNL CsCsVL. CsL. Városi Tanács ir. e) Végrendeletek.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_25 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6423-5568

vagy az a lány, amelyik vállalta az idős édesanya gondozását, végső soron az eltemetését. Erre mutat jó példát Török Ersébeth végrendelete, aki férjével közösen szerzett házát fiának adta azzal a feltétellel, hogy ha fia „gondviselői fiúi kötelességét nem tellyesítené; ezen hason fele vagyont mint magam illetőségét annak adom, aki gyámoltalan állapotomban hűséges dajkám lészen […]".[3] A végrendeleti intézkedés jól mutatja, hogy a házastársak közszerzeményének minősülő házban a férj halálát követően az özvegyi jog alapján a testamentumot készítő özvegyasszony maradt benne, majd saját végrendeletében biztosította örököseit, hogy a lakóház fele a fiú tulajdonát képezi, a ház másik felének tulajdonjogát, amelynek a közszerzemény alapján az özvegyasszony a tulajdonosa, a fiú csak akkor szerzi meg, ha az édesanyját élete végéig eltartja.

Az ingatlan jószágok közül a nők által készített végrendeletekben a Dél-Alföldön a szőlőföldről való rendelkezés volt a leggyakoribb. Itt érzékelhető igazán, hogy mennyiben érvényesült az örökhagyó szabad rendelkezési joga a testamentum megtételénél. Mennyiben ragaszkodott ahhoz, hogy a szőlőt is egyenlően örököljék gyermekei, vagy éppen ebből juttatott többet vagy kevesebbet egyik vagy másik gyermekének. Lovas Veronnak Csongrád mezővárosában volt az úgynevezett Öreg hegyen két pásztában 100-100 út szőlője, amelyet kizárólag fia számára hagyott örökségként azzal a feltétellel, hogy a végrendelkező édesanyát holtáig eltartja, leánytestvérének pedig fizet 200 váltó forintot.[4]

Csányi Katalin testamentomi rendelése szerint meglévő szőlőföldjét egyenlő arányban osztotta szét fiai között annak figyelembevételével, hogy a korábban már meghalt fia részét a törvényes öröklés szabályai szerint a fiú gyermekei örököljék fejenként egyenlő arányban. „A szőlőből egy pászta Aradi Mihály fiam successorai részekre elhagyódván a többin János és József fiaim egyenlően osztozzanak."[5] Nemes Anna 1819-ben hajadon leányáról kívánt gondoskodni, amikor a birtokában lévő két pászta szőlőről úgy rendelkezett, hogy azt „hajadon Leányomnak hagyom addig, amíg férjhez nem megyen, és addig részére Dobrai Pál báttya mivelje, ha pedig férjhez megyen akkoron a Báttya Pál tartozzon kiházasítani tisztességesen és azért Kotsi út felöl lévő kissebbik pászta szöllö, a leány férjhezmenetele után neki maradjon."[6] Ez az egyszerű végrendeleti intézkedés világosan mutatja, hogy az özvegyasszony a még hajadon, árva leányát a már teljes korú férfi testvére gyámsága alá rendeli, s egyben kötelezi arra, hogy a szőlőt az árva számára kezelje, művelje. Ez a szőlő képezte a leány hozományát, amelyet akkor kellett a testvérbátyjának a leány tényleges birtokába bocsátania, amikor a leány férjhez ment.

3 Homoki-Nagy 2018a: 262.
4 MNL CsCsVL CsL. Városi Tanács ir. e) Végrendeletek; Homoki-Nagy 2023: 184.
5 Homoki-Nagy 2018a: 256.
6 Homoki-Nagy 2018a: 257.

Az árvákról vagy a beteg gyerekről való gondoskodás és egyben aggodalom több végrendeletben is feltűnik. Váczi Anna 1827-ben meglévő kevés javairól, köztük „a Bogarasban levő [...] négy pásztákban 186 útból álló szöllöről" úgy rendelkezett, hogy azt leánya, Székely Anna örökölje, de a leány halála után „mind ezen vagyonok közvetlenül azon emberséges emberre szállyanak, aki nevezett nyomorult Székely Anna leányomnak tisztességesen gondját viseli és úgy engemet, mint őt illendően eltemettet".[7] Az özvegy anya tehát beteg gyermekére hagyta örökül kevés vagyonát, de az ezek között található szőlő olyan értéket képviselt, hogy annak gyümölcseiből a beteg gyermeket el lehetett tartani, majd a gyermek halála után az eltartó mint helyettes örökös szerezte meg a szőlőföld tulajdonát. Felvetődik a kérdés, hogy valóban a végrendeleti rendelkezés szerint alakult-e a leány sorsa. Mivel a végrendeleten kívül más forrás nem áll rendelkezésre, a 19. században a mezővárosok joggyakorlatát figyelembe véve leszögezhető, hogy az özvegy édesanya halálát követően az árvaszék hatáskörébe tartozott, hogy az árva, beteg gyermekek vagyonáról és eltartásáról gondoskodjanak. A hagyatékot megbecsülték, s annak értékét meghatározva intézkedtek arról, hogy a gyámi, gondnoki feladatot ki lássa el. Ténylegesen ebben az esetben is a szőlőföld bevételét kellett az árva leányra fordítani. A kirendelt gyám tartozott számadással az árvaszék felé.

Bár szokatlannak tűnik, de nők által készített végrendeletekben is találunk úrbéri telekről rendelkezést. A kérdés az, hogy miképpen jutott egy jobbágyasszony úrbéri telek birtokába? Az úrbéri telek megművelése elsősorban a férfiak kötelessége volt, a földesurak a családfők között osztották ki a telkeket. Az apa halálát követően lehetőség volt arra, hogy nagykorú fiai között megosszák a telket, amihez szükséges volt a földesúr jóváhagyása. De az is előfordult, hogy az özvegyen maradt asszonyt, amennyiben az úrbéri telek megművelését vállalta, és a földesúri szolgáltatásokat teljesítette, használhatta, birtokában tarthatta az úrbéri telket, amelyről adott esetben még végrendelkezett is. Az úrbéri telekkel összefüggésben sajátos anyai intézkedésről olvashatunk. A külső úrbéri telekre gyakran emeltek úgynevezett tanyai épületeket a jobbágyok, amelyekről szabadon rendelkezhettek akár életükben, akár haláluk esetére. Ennek keretei között az is előfordult, hogy egyik osztályos magához váltotta a másik osztályos testvér részét. Erre vonatkozik Kis Katalin rendelkezése, amikor végrendeletében azt írta, hogy „Szabó Ferenc fiam a tanyai épületek 230 forint becsárából bankóban Szabó János fiamat ki nem fizette, ugyanazért, annak hasonfelét ugymint 115 – Egyszáz tizenöt forintokat annak kifizetni kénszeríttessék".[8] Az anyai végrendeletnek ez az intézkedése bizonyítja, hogy az úrbéri telket és az azon emelt épületeket az apa halála után a fiúk örökölték, de feltételezhetően nem akarták megosztani, ezért az egyik fiú, aki a birtokban maradt, magához váltotta az épületeket. Csakhogy a tanyai épületek árának

7 Homoki-Nagy 2018a: 260.

8 Homoki-Nagy 2018a: 261.

felét mint örökséget nem adta oda testvérének. Ezért rendelkezett az anya úgy, hogy senki se feledkezzen meg arról, hogy az úrbéri telket birtokló fiú a birtok árának felével tartozik, azaz adósa saját testvérének. Az anya végrendeletében a férje halála után kialakult öröklési kérdést rendezte, majd még élt a helyettesörökös-nevezés jogával is. A végrendeletének következő pontjában leírta, hogy ha „Ferencz fiamnak halála történik, akarom, hogy a nékie adatott és férjemmel együtt szerzett három fertály földű tanya [...] János fiamra és annak maradékira visszaszállyon és nékie adassék".[9] Az asszony végrendeletének csak az utolsó pontjában említette meg, hogy a tanyaföldet férjével közösen szerezte, de férje halála után a fiúk, jobban mondva az egyik fiú használta a birtokot kizárólag. De az anya közszerzeményi jogánál fogva tette meg azt a rendelkezését, hogy feltételezhetően gyermektelen fia halála után a fiú testvére örökölje a három fertály földet az épületekkel együtt.

Az úrbéri telek tulajdonosa természetesen a földesúr volt, de ahogy a belső telek esetében az arra épített házról szabadon rendelkezhettek a jobbágyok, a külső telekre épült tanyai épületekről való szabad rendelkezés is megillette őket. S annak mintájára, hogy a belső teleknél sem említették meg, hogy a telek maga földesúri tulajdon, a külső teleknél ugyan utaltak erre, de arról szabadon rendelkeztek, hogy ki használja, ki birtokolja az adott úrbéri telket. Ehhez természetesen kellett a földesúr engedélye, amelyet az adott uradalom gazdatisztje megadott, ha a földesúri szolgáltatások teljesültek. Szabó István is elemezte ezt a gyakorlatot,[10] s ezen 18–19. században kialakult szokás alapján mondhatjuk azt, hogy az úrbéri telek korlátozott tulajdont jelentett a földesurak számára is, mert a török kiűzése utáni másfél században a Dél-Alföldön már nem lehetett megfelelő indok nélkül kibecsültetni a jobbágyot, másrészt a jobbágyok oldaláról is erőteljesebben érvényesült a tulajdoni igény, még ha korlátozott formában is, hiszen adták-vették, cserélték, örökölték a földesúr tulajdonát képező ingatlant.

Az úrbéri telekről való rendelkezés még világosabban látszik Kovács Ilona végrendeletében. Ebben ő egyrészt megerősítette férjének végrendeletbe foglalt akaratát, másrészt leírta, hogy idősebbik fiukat kielégítették, a kisebbik fiuknak hagyják „a városi házat és az egy sessio váltságos földet" azzal a feltétellel, hogy az édesanyját illően gondozza, ápolja, de megerősíti, hogy „a városi házat és egy sessio birtokomban lévő váltságos földet nevemre írva halálomig megtartom – a használatát és terhe viselését nékie által adom".[11] Ez a rendelkezés ténylegesen azt bizonyítja, hogy az özvegyen maradt asszony nevére írták az úrbéri telket, viszont a tényleges használat és az utána való kötelezettségek teljesítése már a fiatalabb fiú kötelessége volt.

9 Homoki-Nagy 2018a: 261

10 Szabó 1947; vö. Homoki-Nagy 2018b: 162.

11 Homoki-Nagy 2018b: 187.

Vida Susa 1803-ban keletkezett végrendeletében írt arról, hogy van „a Veker parton az M. Uraság kegyelmességéből eddig bírt 3 fertály földön szállásbeli épületeim, […] az Fábiányi praediumban 3 fertály földöm".[12] Ebből az intézkedésből pontosan kiolvasható, hogy a mezőváros földesura engedélyezte, hogy az asszony özvegyi állapotában is birtokolhassa az úrbéri telket. Az örökhagyó megjelölte az általa bírt föld nagyságát és csak az ott emelt épületek képezték a saját tulajdonát. A végrendelet további részében határozta meg az örökösöket. Az érintett szántóföldeket fiai között osztotta meg.

A testamentomi rendelkezések között fontos részt jelentett az állatokról való intézkedés, hiszen a jobbágyi-paraszti gazdaság fenntartásához ez nélkülözhetetlen volt. E körben különösen érdekes feljegyzéseket találhat az olvasó. A jobbágyleányok kiházasításkor gyakran kaptak tehenet hozományként. Ez segített a jobbágyháztartás fenntartásában, másrészt a szaporulat tulajdonosa az asszony volt, aki szabadon rendelkezhetett arról. Eladhatta vagy megtartotta, és a gazdaság növekedéséhez ezzel járult hozzá. Ilyen esetben a végrendeletben mindig megírta az örökhagyó, hogy a hozományba kapott állat szaporulatából vásárolt valamit, ami saját szerzeménynek minősült, ezért szabad rendelkezés tárgyát képezte.

Arról, hogy mit hozott a házasságba az asszony, és abból mi maradt meg a házasság évei alatt, jó bizonyítékot találunk Szántó Erzsébet végrendeletében.

> „Amidőn […] férjemhez ezek előtt 13 Esztendőkkel kerültem, hoztam akkor fojamatban volt Bankó pénzben 193 azaz egyszázkilencvenhárom forintokat, mely summa pénzemet mostoha atyám Rébeli Varga Mihály által ugyan tsak testvér ötsém Varga Mihály fel neveléséért nékem adott egy üsző borjunak szaporulattyából szerzettem, nem pedig mostoha atyám egyéb vagyonából; ugyan onnét hoztam ágybeli és ládabéli ruhákat is, de többnyire már az is az én üszöm szaporulattyából vevődött […]"[13]

A végrendelet tanúsága szerint az asszony mostohaapjától kapott egy üszőt, amellyel gazdálkodni tudott. A szaporulatot eladta, és a vételárat hozta ténylegesen hozományként a házasságba. Ezt a hozományt, gyermeke nem lévén, férjének rendelte örökségként. Kiházasításakor kapott egyéb ingóságokról, mint az ágy- és ládabeli ruhákról, csak annyiban emlékezik meg, amennyiben leírja, hogy férjének a készpénzen kívül hagy „4 párnát, két derékajjat és egy lepedőt", testvéröccsének pedig „egy derékajjat és egy lepedőt".

A nők által készített végrendeletek ritkán utalnak arra, hogy egy-két állaton kívül többel is rendelkeztek volna. Kivételt képez Török Ersébeth végrendelete, aki azt kívánta igazolni, hogy a birtokában lévő jószágokat férjével közösen szerezte, s ezért pontosan felsorolta,

12 MNL CSML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a.

13 MNL CSML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a.

hogy van birtokában a férjével közösen szerzett „tizenkét darab ló, juh háromszáz hatvan, bárány egy száz tizenhét; sertés husz darab, ökör tizenkettő, négy negyedfű tinó, három tehén".[14] Mindezeket fiára hagyta azzal a kötelezettséggel, hogy az örökhagyó meglévő adósságait ezekből fizesse meg.

Gréczi Ilona végrendeletében megemlékezett arról, hogy két leánya között férje halála után már megosztották a vagyont, özvegysége idejére a maga számára viszont megtartott „4 jármosökröt, 2 fijas tehenet és 1 lovat, 40 ellő juhot és 10 darab bárányt, 2 öreg sertést 2 süldőt 4 malaczot",[15] mindezeket arra a leányára és vejére hagyta, akik vele éltek, őt ápolták: „ezen igaz hűségek megjutalmazására mindazon előszámlált lábas jószágokat, melyeket osztálykor magam szabad rendelkezésére felhagytam, egytől egyig örökösen Ilona leányomnak és férjének Szabó Mihálynak hagyom."[16]

A női végrendeletek gyakran tartalmazzák az ingóságok felsorolása között az ágy- és ruhaneműket. Ezek vizsgálata az adott jobbágycsalád anyagi helyzetét is mutatja, másrészt pontosan megállapítható, hogy egy-egy mezővárosban milyen szokás alakult ki a hozományadás tárgyát illetően. Milyen és mennyi ágyneműt, ruhát kellett adnia az apának, hogy a leány tisztességes kiházasítása megtörténjen.

Ez azért is fontos volt, mert ha a tisztességes kiházasítást bizonyították, akkor az apa halála után a férjezett leány már nem tarthatott igényt apai örökségre. Ezért tettek említést az asszonyok végrendeletükben is arról, hogy mit kaptak hozományba, és azt haláluk esetén ki milyen mértékben fogja örökölni. Erre utalt végrendeletében az özvegyasszony, aki első házasságából származott leánya számára rendelt „két új derékaljt, két új dunnyhát, nyolcz párnát, hat lepedőt és három abroszt: nem különben az első szobába lévő ládát, asztalt, almáriumot, két nyoszolát és 16 fejér tányért […]".[17] Minden más megmaradt ingóságot felsorolás nélkül második házasságából származott gyermekére hagyott.

A késő kor kutatója a nők által készített végrendeletek fontos részének tartaná, hogy az ingóságok között a női ruhákat is felsorolják, hiszen a jobbágyi-paraszti világban egy-egy szoknyának, menténak a hozományadás szempontjából is jelentősége volt. Ennek ellenére az ágy- és asztalnemű mellett a ruhákról alig-alig tettek említést. Ezért van jelentősége azoknak a végrendeleteknek, ahol az örökhagyó asszony ezt megteszi. Ezt tette 1830-ban Buzi Erzsébet, amikor azt rögzítette, hogy „az ruha félék, vagyon 1 bárány bőrrel bélelt réklim, vagyon 1 festett bárány bőr ködmönöm, […] 3 ingváll 1 ingaly, […] 3 kék kötő, a melyek között 1 pamuka, kettő kék gyolcs, 1 viselt kartony rokolya, 1 miskolczi rokoja, 1 főre való

14 MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 262.
15 MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 267.
16 MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 267.
17 MNL CsCsVL CsL Tanácsi iratok, Végrendeletek 1802; Homoki-Nagy 2023: 94.

tarka keszkenő és 1 nyakra való fél fekete keszkenő […]".[18] Hasonlóan sorolta fel végrendeletében ruhaneműit Bartucz Katalin, aki „egy gránát szín muhar szoknya, egy viselt rokolya, egy ködmön, 1 viseltes kék kötény, […] 1 fekete selyem kendő fehér szélű, 1 fehér hátkendő, 1 fejre való kék kendőről" rendelkezett.[19] Ha nem is találunk sok végső intézkedést a női ruhaneműkről, az idézett két példa is jól jelzi azokat a ruhákat, amelyeket a jobbágyasszonyok viseltek a Dél-Alföldön, s amelyekről fontosnak tartották, hogy megemlékezzenek.

A női örökhagyók végrendeleti intézkedéseiből sem hiányoznak azok a rendelkezések, ahogy arra már a fentebbiekben utaltam, amelyek az árvákra vonatkoznak. Ezekben az esetekben is gyakran gyámrendelésről olvashatunk. Bartucz Katalin végrendeletében a következőket íratta: „ami pedig cserép edényeim vannak azokat hagyom mind Bartucz Józsefné menyemnek, akinek egyszersmind a kisebb fiamat is hűséges gondviselése alá hagyom; a nagyobb fiamat pedig Fehér Antalnak mint keresztattyának gondviselése alá elhagyom."[20] Az özvegyasszony egyébként a 19. század gyakorlatának megfelelően arról rendelkezett, hogy a házat és az állatokat halála után árverezzék el, és „adattason tutori kéz alá gondviselés végett, hogy két neveletlen gyermekeim idővel hasznát vehessék".[21] Azt a végrendeletből nem tudjuk meg, hogy az árverés után befolyt összeget, amelyet az árvapénztárban kellett elhelyezni a közgyám felügyelete mellett, kamatozás mellett kiadták-e a gyámnak, vagy a mezőváros más lakosai kérhettek abból kölcsönt.

Meg kell említeni, hogy a nők is rendelkeztek kegyes hagyományokról, amelyek elsősorban a katolikus vagy református egyház számára, illetve árva gyermekek javára szóltak. „Istenemhez vonzó buzgó szeretetemből az Rformata Sz. Eclésiának 50ftot, az árva gyermekekre pedig 10 ftot" rendelt Nemes Anna 1819-ben.[22] Gréczi Ilona: „a Reformata Szent Ecclésia számára és szükségeire hagyok és rendelek ötven forintokat Vczédulában, mellyek osztály előtt a közösből kivétessenek."[23] „Az Szent Ecclésiának hagyok negyven forintokat vcz mellyeket, két leányaim és Farkas Ágnes unokám egyenlően tartozzanak kifizetni."[24] Juhász Ilona Csongrádon 200 forintot hagyott „a helybeli plébániának, illetőleg alapítványként ugy hogy ezen pénzösszeg és már elhalt férjem által ugyanott letett összeggel egyesülvén, ezen összesített alap kamatjából, ezen kívül az én és elhalt férjem lelkiért Isteni tisztelet szolgáltassék és tartassék".[25]

[18] MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 263.
[19] MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 258.
[20] MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 259.
[21] MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 258.
[22] MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 257.
[23] MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 266.
[24] MNL CsML SzL Szentes város tanácsának iratai V.A. 102. k.; Homoki-Nagy 2018a: 271.
[25] MNL CsCsML CsL tanácsi ir. Végrendeletek; Homoki-Nagy 2023: 214.

E rövid tanulmány keretei között arra volt lehetőség, hogy rámutassunk arra a tényre, hogy a jobbágyság-parasztság világában a nők hasonlóan végrendelkeztek, mint a férfiak. Társadalmi helyzetükből következően inkább ingó dolgoknak voltak tulajdonosai, de az idézett példák arra is nyújtanak bizonyítékot, hogy ingatlanról, elsősorban szőlőföldről, házról, veteményeskertről, elvétve úrbéri telekről is rendelkeztek, bizonyítva tulajdonjogukat. Mindemellett kiolvashatók a testamentumokból a családi kapcsolatok, lehet utalást találni az árva gyermekekre és ezzel összefüggésben a gyámrendelésről is. Mindehhez szükséges azt hozzátenni, hogy önmagában a végrendeletek nem nyújtanak elegendő forrást arra, hogy a nők vagyoni viszonyait, tulajdon- és birtokjogi helyzetüket a jobbágyság-parasztság világában meghatározhassuk. Ehhez az osztályos egyezségeket, a nők által kötött szerződéseket is kutatni kell, és ezek összessége teszi lehetővé, hogy a feltárt levéltári források segítségével pontosabb válaszokat adjunk a végrendeletekkel összefüggő kérdésekre.

Irodalom- és forrásjegyzék

Homoki-Nagy Mária (2018a): *„Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelésemet tészem…" Jobbágy – parasztok végrendeletei Szentes mezővárosában.* Szekszárd: PTE KPVK.

Homoki-Nagy Mária (2018b): A mindennapok joga a jobbágy-parasztság végrendeleteiben. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogtörténet új forrásai. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi digitális adattár.* Szekszárd: KPVK, 153–203.

Homoki-Nagy Mária (2023): *Csongrád mezőváros mindennapi élete a 18–19. században.* Csongrád: Oppidum Csongrád Alapítvány.

Szabó István (1947): *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* Budapest: MTA. Online: http://real-eod.mtak.hu/id/eprint/1177

Jany János

Teremtésmítosz a perzsa jogban

Nincs olyan nép a világon, amely ne rendelkezne valamilyen eredetmítosszal, hiszen mind szükségét érezte annak, hogy válaszoljon olyan kínzó kérdésekre, mint a világ és benne az ember eredete, küldetése, élete értelme. Olyan azonban igen kevés akad, amelynek eredetmítosza közvetlen kihatással lenne a szokásjog tartalmára és részleteire. Még a zsidó jog is csak közvetve ilyen, mert igaz ugyan, hogy a szombati munka tilalma az eredettörténetből vezetődik le, a házassági jog tartalmi részleteihez (*ketubá, gittín, mohár* stb.) a paradicsomi történetnek már nem sok köze van.

Az ókori Perzsiában más a helyzet, mert itt a kozmogóniai elképzelések közvetlenül befolyásolták a jog szubsztantív tartalmát. E folyamat három, jól elkülöníthető fázisban ragadható meg. Az első fázis a legősibb réteg, amely az indoiráni (vagy akár archaikus indoeurópai) mítoszkészletből táplálkozik, és kijelöli a főbb irányokat. A második réteget Zarathustra prófétai működése és reformjai jelentik, amelyek csak részleteiben módosították az öröklött réteget, elsősorban az erkölcsi követelmények hangsúlyozásával, ám ezek a kozmogóniai spekulációk magvát érintetlenül hagyták. És végül következik a harmadik réteg, a tényleges jogiasítás mozzanata, amely jogintézményeket vezet le a mítoszból mint precedensből.

A zoroasztriánus kozmogónia megvalósítja és vissza is tükrözi a perzsa vallásra nagyon jellemző kozmikus és etikai dualizmust, mivel a Jó és a Gonosz harca a teremtés folyamatában is megfigyelhető. A teremtés valójában két fázisban következett be. Az első fázisban Zarathustra legfőbb istene, Ahura Mazdá (Bölcs Úr) csak lelki szubsztanciaként *(ménóg)* teremtette meg a létezőket, majd ezt követte a fizikai teremtés aktusa, amelynek során a lelki létezők elnyerték fizikai megvalósulási formájukat *(gétig)*. Mivel ezzel vált a teremtmények sora tökéletessé, erre a második megjelenési formára tekintettek a teremtés folyamatának lezárásaként. Ezt azonban Ahura Mazdá legfőbb ellenfele, a Hazugság Fejedelme, Ahriman (neve a magyar „ármány" szavunk etimológiai őse) sem nézte tétlenül, és minden ponton beavatkozott a teremtett világba: megtámadta a vizet, amely ezért sós lett, megtámadta a földet, ahol ezután eluralkodott a sivatag (Iránban járunk), és megölte az ősbikát (az állatok prototípusát a teremtésben), valamint az első (androgün) embert, akinek neve Gajómard (halálos élet). Látva a rombolást Ahura Mazdá

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_26

és emanációi, a Jótékony Halhatatlanok ismét visszahozták az életet a földre, és így keletkeztek a növények, az állatok, a szent tűz és az ember.[1] Az ember ősszülője végeredményben Gajómard, mivel a teremtés helyreállításának folyamatában Gajómard magjából született az első emberpár, Masjá és Masjáné. Bennük lehet rálelni Ádám és Éva iráni megfelelőjére, csakhogy ők nemcsak ősszülők, hanem testvérek is voltak, hiszen ugyanabból a magból születtek. És itt kezdődik a bonyodalom, amely egészen a családjogig vezet.

A perzsa családjog történetének kezdeti szakaszáig nem látunk vissza a történelemben, mivel e nomád, Közép-Ázsia felől Iránba vándorolt indoeurópai nép ebben a korban nem rendelkezett saját írásbeliséggel, a környező civilizációk pedig nem jegyeztek fel róla semmi érdemlegeset. Az első, kicsit is komolyan vehető adalék Hérodotosztól származik, nyilván azért, mert a háború miatt a görögök számára hirtelen fontossá vált, hogy mit lehet tudni erről az ázsiai népről, amellyel élet-halál harcot kell vívniuk. Hérodotosz azonban meglepő módon nem szolgálta ki környezete várakozását azzal, hogy csupa elítélendőt közöljön az ellenfélről, sőt. Néhány helyen odáig merészkedik, hogy dicséri a perzsák egyszerű, de tiszta szokásait, miközben kiemeli a történet egyik negatív szereplőjének, Kambüszésznek a meghökkentő döntését, hogy elveszi a húgát feleségül,[2] amit későbbi perzsa királyok is követtek (például II. Dareiosz). Amennyiben Kambüszész döntése ekkora megütközést keltett, akkor ebből az következik, hogy az óperzsa korban a testvérházasság még nem volt elfogadott, ami felveti az eredet kérdését. A problémának a mai napig nincsen elfogadott magyarázata, ráadásul mindenképpen figyelembe kell venni, hogy adataink csak a királyi házra vonatkozóan vannak (az is kevés), ám ebből széles körű társadalmi gyakorlatra következtetni hiba lenne, hiszen tudjuk, hogy az ókori Kelet egyes államaiban az uralkodó dinasztián belüli házasság elfogadott gyakorlat volt. Egyiptom túl messze van ahhoz, hogy tényleges befolyást gyakoroljon a perzsa udvar szokásaira, de Elám már nincsen, hiszen az irániak Elámon keresztül ismerték meg a mezopotámiai civilizáció fontosabb elemeit (ékírás), mi több a volt elámi fővárost, Szúszát tették meg saját adminisztratív központjuknak.

Mivel az elámi udvaron belüli testvérházasság léte bizonyított tény, adódik a feltételezés, hogy a perzsa királyi család az elámi udvarból vette át e szokást, amely azonban a köznép számára idegen maradt, innen a megrökönyödés. A vezető vallástörténészek egy része hajlamos elfogadni ezt a hipotézist (Frye, Spooner, Wesendonk).[3] Mások éppen ellenkezőleg, ősi indoeurópai eredetre gondolnak e szokás kapcsán, amelynek nyomai még felismerhetők a poroszok és a litvánok körében, egy harmadik elképzelés pedig a mágusok (ősi papi réteg, amely idővel csatlakozott Zarathustra tanításához, ahol átvette a papi funkciókat,

1 Boyce 1979: 24–25.
2 Hdt. 3.30–31.
3 Sidler 1971: 106.

és elterjesztette saját felfogását) gyakorlatában találja meg a szokás eredetét. Moulton ezen elképzelése szerint a mágusok idegen elemként kerültek bele az iráni társadalomba, és papi funkciójukat felhasználva terjesztették el saját házassági elképzeléseiket, amelyeket a perzsa világ elutasított.[4] Innen a megrökönyödés és az a távolságtartás, amelyet maga Zarathustra is megfogalmaz az Ahura Mazdával folytatott fiktív beszélgetéseiben, amelyeket a vallási irodalom megőrzött számunkra. De mivel a teljes óiráni korszak (Kr. e. 559 – Kr. u. 651) értelmiségi és írástudó rétege a mágusok leszármazottaiból állt, ők gondoskodtak a megfelelő propagandáról, amihez a teremtésmítosz kiváló segítséget nyújtott. Összefoglalva tehát azt látjuk, hogy az óperzsa korszakban (Kr. e. 559–330) a testvérházasság legfeljebb az uralkodóházra szorítkozó gyakorlat lehetett, és inkább illeszkedett a korabeli királyi családok bevett szokásaihoz, mint az iráni társadalom valóságához.

A Szászánida-dinasztia (Kr. u. 224–651) korában komoly változások következtek be ezen a téren is, a családon belüli nemi kapcsolatok hirtelen széles publicitást nyertek, s ebben a vallási legitimáció fontos szerephez jutott. A változás mögött ott kell sejteni azt a politikai fordulatot, amely a hatalomtól eddig elszeparált mágusok rétegét (az Akhaimenidák állama szekuláris állam volt, meglehetős széles körű vallási toleranciával) hirtelen az uralkodók közvetlen közelébe helyezte. Az új politikai teória szerint a mágusok a király legfőbb támaszai, akik nemcsak a vallási kérdéseknek és a bonyolult rítusoknak a mesterei, hanem a jog legfőbb tudói és így annak magyarázói, mi több bírái is. Az eddig szervezetlenül működő mágusok hirtelen egy hierarchizált és nagy hatalmú egyházi intézményrendszerbe szervezték magukat, amelynek szintjei megegyeztek a korabeli perzsa közigazgatás struktúráival, és vezetőjük, a fő mágus a király első számú tanácsnoka volt.[5] Mint tulajdonképpeni riválisnélküli írástudó réteg, amelynek kezében a dogmatika, a rítus és a jog is összpontosult, a mágusok hozzáláthattak saját házassági elképzeléseik széles körű elterjesztéséhez. Ez a magyarázata (a régészeti szerencse mellett) annak, hogy miért ebből a korból maradt fenn viszonylag sok forrás e szokást illetően.

A változás egyszerre mennyiségi és minőségi. Mennyiség alatt azt értem, hogy hirtelen viszonylag nagyszámú, mágusok által írt teológiai és jogi munka kezdi részletesen tárgyalni a családon belüli házassági formákat és azok jótékony spirituális hatásait. A minőségi változás pedig abban ragadható meg, hogy a Szászánida-kortól kezdve e szokás nem korlátozódik a királyi családra, hanem a szövegek tanúsága szerint a célcsoport valamennyi iráni származású szabad személy (a rabszolgák házassága külön problémakör a perzsa jogászok számára).

A vallási irodalom a *khvédódah* terminussal reflektál a családon belüli házassági kapcsolatokra. A szó eredeti jelentése vitatott, illetve nehezen értelmezhető, de annyi bizonyos, hogy a Szászánida-korban már ebben a speciális jelentésben használt jogi terminusról van szó. E késő

4 Moulton 1913: 207.

5 Bővebben erről a kérdésről lásd Wiesehöfer 1996: 183–223; Daryaee 2013: 53–85.

ókori alakban azonban már nemcsak a testvérházasságokat értik alatta, hanem az apa–lánya és az anya–fiúgyermek relációkat is. Mi több a kapcsolatokat hierarchiába is csoportosítják „értékük" szerint, ami hat lényeges kombinációt eredményez. A legmagasabb értékű az anya–fia kapcsolat, mert köztük a legszorosabb a vérségi kötelék, ezt követi az apa–lánya, majd a testvérek közötti viszony. Az utolsó három, kevéssé jelentős kategóriába a féltestvérek egymás közti és szüleik közti viszonya tartozik, de jól láthatóan ez már a szövegek alkotóit kevéssé érdekelte, mert figyelmüket szinte kizárólag az első három kategória kötötte le.[6]

Magyarázatra szorul az „érték" fogalma, hiszen ez sajátos gondolkodási módszerbe enged bepillantást. A perzsa jogteológia szerint a *khvédódah* (nevezzük most már mi is így) óriási pusztítást visz véghez a démonok és Ahriman egyéb ártó szándékú kreatúrái között, s ezzel nagymértékben járul hozzá a teremtés sikeréhez. Akkora jótétemény a *khvédódah,* hogy a négy legfontosabb vallási kötelezettség egyike (Ahura Mazdá tisztelete, a tűz ápolása, a papok igényeinek kielégítése, *khvédódah*), de ezek közül is az utóbbinak van primátusa. A kozmogóniai összefüggésbe ágyazva érthető meg a *khvédódah*hoz fűződő pozitív hatások egyéni szintje: aki ilyesmit hajt végre, megmenekül a pokol büntetésétől, akármekkora bűnt is követett el élete során. Ennek oka, hogy Ahriman tudja minden pozitív cselekedet (jótétemény, áldozatok bemutatása stb.) ellenszerét, és így ki tudja azokat védeni a saját szempontjából, ám a *khvédódah* az egyetlen, amelynek ellenszere számára is ismeretlen. Ezért a világ végén, amikor a teljes materiális valóság összeomlik egy nagy, kozmikus katasztrófa részeként, és eljön a Szaosjand (a „megváltó" zoroasztriánus megfelelője), akkor mindenki, az egész emberiség *khvédódah*ot fog gyakorolni annak érdekében, hogy a hazugságot végképp és írmagjában irtsák ki a világból.[7] A források arról hallgatnak, hogy ki szól majd az emberiség többi részének minderről…

Nem kell a perzsa eredeti szövegeket hosszasan elemezni, e rövid összefoglaló olvasója számára is világos, hogy egy kicsit túlságosan is együtt van itt minden: eszkatológia, démonológia, kozmogónia, rítus és mítosz. Feltűnően agitatívra sikerült tehát a *khvédódah* melletti kiállás. Erre nyilván azért is volt szükség, mert az új koncepció és a hierarchizált viszonyrendszer már túllépett az eredeti kozmogóniai mítoszon, ahol az első emberpárt testvérek alkotják, de arról ott sincsen szó, hogy szülők és gyermekeik között is szexuális viszonyokat kellene létrehozni. Mivel hiányzott a múltból, vagyis a teremtésmítoszból, ezért a jövőre kellett koncentrálni, így került a doktrínába a bűnöktől és a pokoltól való megszabadulás, illetve a végső eszkhaton alkalmával az univerzális kötelesség. A másik ok, amiért ilyen koncentrált propagandára szükség lehetett, az a társadalmi ellenállás, amennyiben a *khvédódah* szokása valóban kívülről került, erőszak útján, a perzsa társadalom szövetébe.

6 Williams 1990: I. 53, II. 12.

7 Williams 1990: I. 51, 199–200, II. 93–94.

Ebben a kérdésben nem látunk tisztán. Annyi bizonyos, hogy a Szászánidák bukása (Kr. u. 651) utáni időkben még ismert volt a gyakorlat, de aztán legkésőbb az ezredfordulóra teljesen eltűnt. A mai párszik, akik sehogyan sem tudnak vagy akarnak azonosulni e gyakorlattal, nemhogy elutasítják, hanem egyenesen azzal vádolják a nyugati tudomány képviselőit, hogy ők találták ki az egészet annak érdekében, hogy diszkreditálják őket. Erről szó sincs. A modern tudománynak se nem célja, se nem feladata bárkit is diszkreditálni, ráadásul olyan hatalmas mennyiségű forrásanyag áll rendelkezésünkre részben iráni, részben nem iráni antik szerzők tollából, hogy a dolog történetiségéhez kétség sem férhet (Hérodotosz, Ktésziasz, Sztrabón, Órigenész, Agathiasz, Bardesanes, Mar Abha, Jesubocht). A szokás elhagyása mögött nyilvánvalóan a hódító iszlámot kell látni, amely nem tűri a házon belüli kapcsolatokat, és Irán lassú iszlamizációja nyilván magával hozta azt is, hogy akik nem csatlakoztak az iszlámhoz, azok sem akarták saját érdekükben áthágni az iszlám legalapvetőbb szabályait.

A szászánida társadalom gyakorlatába jóval nehezebben látunk bele, hiszen döntő mértékben olyan forrásokra vagyunk utalva, amelyek a *khvédódah* propagandájától hangosak, de ez nem hoz minket közelebb a megoldáshoz. A máshonnan szerzett, sporadikus információk sem segítenek rajtunk, mert egy részük megerősíti, más részük cáfolja a szokás elterjedtségét. Ami a kontra érveket illeti, a legérdekesebb az a szövegrész, amelyet több vallási irodalmi mű is tartalmaz, és Zarathustra Ahura Mazdával folytatott fiktív beszélgetését tartalmazza; tulajdonképpen nem más, mint a kinyilatkoztatás párbeszédes formában történő rögzítése, hiszen a párbeszéd több fontos témát is érint. Ezek közül az egyik a *khvédódah*, amelyet a próféta nem ért, és be is vallja megrökönyödését: „Az én véleményem szerint rossz, nehéz és meghökkentő, hogy köteles vagyok khvédódahot gyakorolni, mely szokás elterjedt az emberek között." Zarathustra tehát úgy tesz, pontosabban a szöveg szerzője úgy adja Zarathustra szájába a mondanivalóját, mintha a *khvédódah* gyakorlata széles körben ismert lenne, és nem éppen rá való hivatkozással történne mindez, ő pedig meghökkent kívülállóként nem érti, mi folyik körülötte. Ahura Mazdá válasza aligha nyugtatta meg Zarathustrát vagy bárki mást, aki a szöveget olvasta, mert az egész maga az immanens belső ellentmondás: „Az én véleményem szerint is olyan, mint a tied szerint, kivéve, hogy ez a legkiválóbb dolog a világon; ezért ne legyen nehéz és legyőzhetetlen számodra."[8] Most azzal nem is érdemes foglalkozni, hogy amennyiben Ahura Mazdá osztja a próféta véleményét, és szerinte is rossz, nehéz és meghökkentő a *khvédódah* szokása, akkor hogyan lehet a legkiválóbb dolog a világon, és miért. Ennél jóval érdekesebb a válasz utolsó gondolata, hogy: ne legyen nehéz és legyőzhetetlen számodra. Azt gondolom, ebben a passzusban a társadalom ellenállása van megfogalmazva, csak agitációs célból az egész érvelést a feje tetejére állították.

8 Williams 1990: I. 61, II. 16–17.

A kontra érveket a bírói gyakorlat elemzésével lehet folytatni. Rendelkezésünkre áll egy tanítási célból, profi bíró által összeállított jogesetgyűjtemény, amely elsősorban családi jogi kérdéseket tartalmaz, azokból is a nehezebben megítélhetőket. Amennyiben a *khvédódah* valóban széles körű gyakorlat volt, akkor abból bizony számtalan bonyolult öröklési jogi ügynek kellett volna születnie, hiszen ha például egy apának gyermeke születik a lányától, akkor az most gyermeknek vagy unokának minősül-e öröklési szempontból, és ez még nyilván a legkönnyebben megválaszolható esetek egyike. A helyzet az, hogy a címe szerint 1000 ítélet gyűjteménye *(Mádigán i Hazár Dádesztán)*[9] gyakorlatilag nem tartalmaz olyan jogeseteket, amelyek a családon belüli házasságok házassági vagy öröklési jogi következményeivel foglalkoznának. Ez a körülmény akkor is elgondolkodtató, ha figyelembe vesszük, hogy a ránk maradt kézirat hiányos.

Vannak azonban ellenkező irányú érvek is, amelyek a szokás létezéséről tanúskodnak. Ilyen például az a nagyon is jellemző megoldás, amelyet minden túlzás nélkül nevezhetünk a jog kijátszása egy ügyes, bár korántsem bonyolult technikájának. Ez abból állt, hogy valaki szerződést kötött egy másik személlyel annak érdekében, hogy a *khvédódah*ot helyette valósítsa meg, fizetés ellenében. Elterjedt gyakorlat lehetett, mert egy korai posztszászánida szöveg *(Riváját i Éméd i Asavahistán)* már felkészült a trükk kivédésére, amikor azt állítja, hogy a jó szándék dicsérendő, de a *khvédódah* pozitív túlvilági hatásaiból csak azok részesülhetnek, akik fizikailag is elhálták azt.[10] Ebből az is következik, hogy a *khvédódah*ot nem lehet fiktív házasságnak, papíron fennálló, a papi igényeket formálisan kielégítő, de a valóságban nem perfektuálódott kapcsolatnak tekinteni.

Számomra a legnyomósabb érv érdekes módon nem a zoroasztriánus vallási szövegekből vagy a korabeli jogi dokumentumokból, hanem keresztény püspökök tollából származik. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a kereszténység nagy befolyásra tett szert a késő ókori Perzsiában, saját egyházszervezettel, a fővárosban működő metropolitával és rengeteg követővel, akik között a köznép éppúgy képviseltette magát, mint a nemesek, az értelmiségiek vagy éppen a királyi udvar tagjai. A perzsa kereszténység erejét mutatja, hogy hittérítő missziókat szerveztek Közép-Ázsiába, és ennek révén eljutottak egészen a kínai fővárosig (Csangan), ahol érthetően, de vallástörténetileg abszurd módon a kereszténységet perzsa vallásnak nevezték.

Az iráni keresztények jogéletét zsinati határozatok és püspökök eseti döntései rendezték, amelyeket később „kánonjogi" gyűjteményekbe rendeztek. E szövegek egy jelentős része ránk is maradt. Két ilyen jogkönyvet érdemes idézni. Az egyik Jesubocht szövege (9. század), amely ismeri a mágusok „mocskos szokásait," de arról tájékoztatja olvasóit, hogy bár jogszerű

9 Szövegkiadás: Macuch 1981; Macuch 1993.

10 Safa-Isfehani 1980: 22., 27., 30. kérdés.

a *khvédódah* körükben, rendkívül nehezükre esik megvalósítása, és hosszú harcot kell vívniuk magukkal érte. S amikor végül esetleg megteszik, akaratuk ellenére cselekszenek.[11] Ennek azonban ellentmond Mar Abha püspök 6. században keletkezett joggyűjteménye, amely a házassági jog tekintetében nem is a Kelet Egyházának házassági jogát tartalmazza, hanem egy hosszú apologetikát a mágusok szokásaival szemben. Ennek a szövegnek azért van komoly forrásértéke, mert Mar Abha zoroasztriánus elöljáró volt, mielőtt áttért a kereszténységre, és ezért nagyon jól ismerte a perzsa szokásokat. Mar Abha dörgedelme idáig hallatszik, amikor fellép mindenféle rokonházassággal szemben, kiemelve, hogy nem a pokoltól való megváltást, hanem egyenesen a pokol büntetését vonja maga után. A keresztény egyházban ennek helye nincs – így a püspököt és bárkit, aki ilyesmire vetemedik, azonnal ki kell zárni az egyházból. Ha pedig már meglévő ilyen kapcsolatban él, egy éve van rá, hogy felbontsa, ha ennek nem tesz eleget, akkor az egy esztendő leteltével ki kell zárni az egyházból.[12]

Ez a szöveghely azért nagyon érdekes, mert azt mutatja, hogy a *khvédódah* vallásokon túlmutató iráni jelenség lehetett, amelyben Zarathustra követői és a perzsa keresztények egyaránt osztoztak. Ha nem ez lett volna a helyzet, a püspök nem írt volna ilyen jogkönyvet, aminek eredményeképpen rabláncon töltött 10 évet egy királyi börtönben, ahová a mágusok feljelentése nyomán került.

Irodalom- és forrásjegyzék

Boyce, Mary (1979): *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices.* London–Boston: Routledge and Kegan Paul.

Daryaee, Touraj (2013): *Sasanian Persia. The Rise and Fall of an Empire.* New York: I.B. Tauris. Online: https://doi.org/10.5040/9780755694174

Hérodotosz (1989): *A görög–perzsa háború.* Ford. Muraközy Gyula. Budapest: Európa.

Macuch, Maria (1981): *Das sasanidische Rechtsbuch Matakdan i Hazar Datistan.* Wiesbaden: Steiner.

Macuch, Maria (1993): *Rechtskasuistik und Gerichtspraxis zu Beginn des siebenten Jahrhunderts in Iran.* Wiesbaden: Harrassowitz.

Moulton, James Hope (1913): *Early Zoroastrianism.* London: Williams & Norgate. Online: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.179866/mode/2up?view=theater

Sachau, Eduard (1914): *Syrische Rechtsbücher, III.* Berlin: Georg Reimer.

Safa-Isfehani, Nezhat (1980): *Rivāyat-i Hēmīt-i Ašawahistān. A Study in Zoroastrian Law.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Sidler, Nikolas (1971): *Zur Universalität des Inzesttabu. Eine kritische Untersuchung der These und der Einwände.* Stuttgart: Ferdinand Enke.

Wiesehöfer, Josef (1996): *Ancient Persia.* New York: I.B. Tauris.

Williams, Alan Vincent (1990): *The Pahlavi Rivayat Accompanying the Dadestan i Denig.* Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabemes Selskab. Online: https://eprints.soas.ac.uk/33843/1/11010633.pdf

11 Sachau 1914: 35.

12 Sachau 1914: xxii–xxvii.

Günter Jerouschek

Luthers Hexenglaube und die Hexenverfolgung[1]

Die mittelalterliche Herkunft des Hexenglaubens

Hexenforschung im Kulturkampf

Luthers Hexenglauben und seine Einstellung zur Hexenverfolgung historisch zu würdigen, ist kein ganz einfaches Unterfangen. Figuriert er nach protestantischer Lesart als Heiliger „made in Germany",[2] so ist er für die altgläubige Fraktion als Inbegriff der Glaubensspaltung ein Abtrünniger, ein Werkzeug diabolischer Mächte. Es muss uns nachdenklich stimmen, wenn gewisse Züge in Luthers Wesen an Adolf Hitler erinnern und sich die Frage stellt, ob nicht die Luther zuteil gewordene Bewunderung zugleich die Anerkennung des nachmaligen „Führers" vorbereitet hat.[3] Da auch die Wissenschaft nie interesselos ist, darf es uns nicht wundern, wenn diese konträren Sichtweisen auch in die Geschichtsschreibung Eingang gefunden haben. Im sogenannten Kulturkampf in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts geriet die Frage ‚Wie hältst Du's mit den Hexen?' zu einer Art Gretchenfrage, nach der die beiden großen Konfessionen als fortschrittlich oder rückschrittlich, als vernünftig oder abergläubisch, kurz zur besseren stilisiert oder als schlechtere denunziert werden konnten. Eine ganze Forschungsepoche hat sich so selbstverschuldet unter Ideologieverdacht begeben. So beklagte etwa der protestantische Historiker Riezler, hätte Innozenz VIII. seine berühmte Hexenbulle drei, vier Jahrzehnte

1 Überarbeitete Fassung eines Vortrages, gehalten am 20. 6. 2002 zu Halle zum 500. Gründungsjubiläum der Universität Wittenberg auf Einladung von H. Lück und H. de Wall; ursprünglich erschienen in Lück – De Wall 2006: 137–150.

2 Erikson 1975: 175.

3 Erikson 1975: 118.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_27

später erlassen, hätte Luther den Hexenglauben als papistischen Aberglauben entlarvt und verdammt.[4] Der Kulturhistoriker Max Bauer wiederum begründet seine 1911 veranstaltete Überarbeitung des seinerzeitigen Standardwerkes von Soldan/Heppe zur Geschichte der Hexenprozesse damit, die inzwischen erschienene Literatur nötige dazu, die Tendenz zur Verharmlosung der protestantischen Hexenverfolgungen aufzugeben.[5]

Wittenwilers fliegendes Hexenbataillon und frühe Verfolgungen

Eine weitere Schwierigkeit besteht darin, dass es nicht damit getan ist, Luthers Hexenglauben und seine Haltung zu den Verfolgungen herauszupräparieren, denn der Historiker muss ihn in seiner Zeitgebundenheit sehen, um von da aus eine Positionsbestimmung vorzunehmen. Luther und die Reformation haben weder den Hexenglauben noch die Hexenverfolgung erfunden. Deshalb müssen wir zunächst einen Blick zurück werfen in die Geschichte des sog. Hexenwahns.

Erstmals greifbar wird der Begriff Hexe im deutschen Sprachraum 1293 in Hugo von Langensteins Versepos „Martina" und dann, spezifischer, um 1400, als ein Bauernschwankzyklus von „häxen" und ihren Feinden, den Zwergen spricht, die auf bzw. im „Höperg"[6] hausten. Die Hexen flögen auf Geißen, hätten des Teufels Hakennase, also ein Phallussymbol, als ihr Wappen auf dem Hemd sowie Salbenbüchsen. Als Verfasser des Zyklus gilt der Konstanzer Bürger Heinrich Wittenwiler, der allerdings aus der Schweiz nach Konstanz zugewandert war. Im juristischen Verfolgungskontext taucht die „hexerye" schon wenig später, 1419, im Rahmen von ratsgerichtlichen Inquisitionen gegen „hechsen" zu Luzern auf.[7] Schon diese frühesten Zeugnisse für den Hexenbegriff weisen darauf hin, was sich in der Forschung auch bestätigen sollte, dass der Ursprung der Hexen in den südwestlichen Gebieten der heutigen Schweiz zu suchen ist, von wo er sich nach Osten ausbreitete. In Südwestdeutschland blieb allerdings der Begriff der Unholden vorherrschend, und erst im späteren 16. Jahrhundert trat der Begriff der Hexerei hinzu, um oft in der Paarformel ‚Unholden und Hexen' verwandt zu werden.

Die überkommenen Quellen zu den frühen Hexenverfolgungen auf dem Gebiet der heutigen Schweiz im ersten Drittel des 15. Jahrhunderts verweisen für die Konstituierung

4 Riezler 1968 [1896]: 127.
5 Soldan et al. [s. a.]: xv.
6 Wittenwiler 1988: l. 7899 f.
7 Vgl. Blauert 1989: 56.

der ‚neuen' Hexensekte auf das letzte Viertel des 14. Jahrhunderts.[8] Im 15. Jahrhundert zeichnen sich bereits zwei Traditionslinien ab, die zunächst nur lose miteinander verbunden die Grundlage der frühen Hexenverfolgungen bildeten. Die vor allem den frankophonen Raum tangierenden Hexentraktate rückten den sogenannten Hexensabbat in den Mittelpunkt.[9]

Dieser war als Topos aus den Ketzerverfolgungen übernommen worden, vor allem im Zuge der Verfolgung der Waldenser, deren Name mitunter sogar als Synonym für die Hexen gebraucht wurde.[10] Der Sabbat sorgte dabei für das expansive Potential der Verfolgungen.

Die Schadenszauber-Tradition: Fiktionalisten und Realisten

Eine andere Traditionslinie führte von Johannes Nider mit seinen Hauptwerken, dem *Formicarius,* d. h. Ameisenbuch, und dem *Praeceptorium,* einem Kommentar zu den zehn Geboten, zu Heinrich Kramer, der sich lateinisch *Institoris* nannte, mit seinem berühmtberüchtigten Buch *Malleus Maleficarum,* dem *Hexenhammer.* Sowohl Nider als auch Kramer kannten zwar die Konvente, maßen ihnen aber für die Hexerei keine sonderliche Bedeutung zu.[11] Für Heinrich Kramer stand der alltägliche Schadenszauber ganz im Vordergrund. Nach ihm konnten Frauen Milchzauber verüben, indem sie ein Messer in ein Türgebälk stießen und das Heft molken. Krankheiten an Mensch und Vieh konnte man dadurch bewirken, dass man zauberische Gegenstände unter Türschwellen vergrub. Frauen konnte man so um den Kindersegen bringen, Wöchnerinnen um die Milch und Männer um ihre Potenz. Mittels Anrühren von Wasser, notfalls auch Urin, in einem Grübchen konnte man Unwetter herbeizaubern. Am verbreitetsten waren aber angezauberte Krankheiten, Lähmungen, Hexenschuss, Ausschlag und Tod.[12] Die wichtigsten Indizien dafür waren einmal das Versagen der ärztlichen Heilkunst und dann, wenn sich eine Krankheit auf sogenannte „trog wort",[13] Drohworte, hin einstellte. Da es bei Nachbarkeitsstreitigkeiten oder gescheiterten Verkaufsverhandlungen[14] zum normalen Umgangston gehörte, seinem Kontrahenten alles Unglück an den Hals zu wünschen, war dieses Indiz immer gegeben, wenn einer der Akteure hinterher krank wurde. Oft handelte es sich dabei übrigens um hysterische Symptome. Besonders gefährdet waren ältere Frauen und Witwen, die nach

8 Ginzburg 1990: 77 u. ö.

9 Ginzburg 1990: 77.

10 Ginzburg 1990: 82 ff.; Blauert 1989: 30, 32.

11 Ginzburg 1990: 75.

12 Jerouschek 1992b; in deutscher Übersetzung: Jerouschek–Behringer 2000.

13 Jerouschek 1992c: 111–136, fol. 9v, 11 v. u. ö.

14 Vgl. etwa Walz 1986: 1 ff.; weitere Nachweise bei Jerouschek 1993: 202 ff., 222 mit Fn. 112.

dem *Hexenhammer* besonders verdächtig waren, ihrer Mitwelt übel zu wollen.[15] Dies mag angesichts des prekären sozialen Status älterer, unverheirateter Frauen eine nicht einmal unrealistische Annahme gewesen sein.

Um es noch etwas komplizierter zu machen: Neben diesen beiden Hexereikonzeptionen gab es noch zwei weitere. Deren eine resultierte aus dem mittelalterlichen Kirchenrecht und folgte dem sogenannten *Canon Episcopi,* demzufolge der Hexenflug Illusion und die angerichteten Schäden eine reine Fiktion seien.[16] Diese traditionelle Meinungsfraktion kann man als Fiktionalisten bezeichnen, während die Realisten darauf abstellten, dass sowohl Flug wie auch die Schäden real und nicht nur eingebildet seien.[17] Dies wären sodann die Realisten. Heinrich Kramer mit seinem *Hexenhammer* war der Wortführer der letzteren, schadensrealistischen Ansicht.

Das Delikt der Hexerei

Hexerei als Apostasie: Teufelspakt und Hexensabbat

Erst um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert verschmolzen die beiden Traditionsstränge des Schadenszaubers und des Sabbats zu einem einheitlichen Hexereidelikt, das in der Wissenschaft als kumulatives bezeichnet wird. Der Flug zum Sabbat, der Abschwur von Gott und der dem Teufel geleistete Treueeid, sexuelle Promiskuität auf dem Sabbat sowie der Schadenszauber waren die Tatbestandsmerkmale, die erfüllt sein mussten, um wegen Hexerei bestraft zu werden. Umstritten blieb, ob die Teilnahme am Hexensabbat real oder nur in der Phantasie erfolge. Von der Todesstrafe wollten aber auch die meisten Fiktionalisten nicht abstehen, da sie den Deliktsschwerpunkt auf die Apostasie, die Ableugnung des katholischen Glaubens legten. Die *Kursächsischen Konstitutionen* von 1572 positivierten diese ‚spiritualisierte' Deutung des Hexereiverbrechens unter Berufung auf die *Sachsenspiegel*-Tradition.[18]

15 Vgl. Jerouschek–Behringer 2000: 167, 366 u. ö.
16 Vgl. hierzu Jerouschek 1993: 214.
17 Jerouschek 1993: 211 ff.
18 Jerouschek 1992a: 38; Schmidt 2000: 111 ff.

Justizkritik: „me zwibeln"

Wie diese heterogenen Traditionslinien zu einem schlagkräftigen Verfolgungskonzept verknüpft werden konnten, möchte ich kurz an dem vorreformatorischen Prediger Geiler von Kaisersberg demonstrieren. Für unseren Zusammenhang ist er umso bedeutsamer, als er einer der wichtigsten Gewährsmänner für Luthers Auffassung vom Hexenwesen war.[19] 41 seiner Fastenpredigten wurden 1516 unter dem Titel *Die Emeis. Dies ist das Buch von der Omeissen* zu Straßburg veröffentlicht. Er war wortgewaltiger Münsterprediger zu Straßburg, wo er 1510 auch verstarb. Geboren zu Schaffhausen, genoss er seine Erziehung in Kaisersberg im Elsass, der Heimat Heinrich Kramers, dessen Zeitgenosse er war. Schon der Titel des Buches verweist auf Niders *Formicarius.* Die letzten 26 Predigten handeln vom Zauber- und Hexenwesen. Obwohl Geiler die Ausfahrt auf den legendären „Fraw Venusberck" als „Phantasey"[20] ausgibt, kritisiert er vehement das sog. kaiserliche Recht, d. i. das römische Recht. Wollte man der Hexenplage Herr werden, „so müst man me zwibeln an den Stockfisch machen".[21] Das geltende gemeine Recht war ihm also zu nachsichtig, insbesondere deshalb, weil es einen real angerichteten Schaden erforderte und damit die sogenannte weiße Magie straflos ließ.

Die Hexensammelplätze, auf die die Hexen zum Sabbat ausfuhren, waren unterschiedlicher Güte: Wie bei den Wallfahrtsorten gab es lokale, regionale und überregionale. Der legendäre Venusberg war ein überregionaler, von dem niemand so genau wusste, wo er sich befand. Regionale Sammelplätze waren im Südwesten des Reichs vor allem der bereits erwähnte Heuberg, dem in Mitteldeutschland der Blocksberg auf dem Brocken entsprach. Luther hat Geiler gelesen und geschätzt.

Der hexengläubige Reformator

Luthers Kindheitserinnerung an Hexen

Wenn wir uns nun Luther und der Reformation zuwenden, so kommt uns zugute, dass wir, wie dies auch Haustein in seinem Buch über Martin Luthers Stellung zum Zauber- und Hexenwesen schreibt,[22] über keinen anderen Menschen des 16. Jahrhunderts so viel wissen wie über den großen Reformator. Vor allem über die im Druck ausgegangenen

19 Haustein 1990: 60 f., 65, 126.
20 Jerouschek 1992a: 172 mit Fn. 72.
21 Haustein 1990: 65, 126.
22 Haustein 1990: 129.

Tischgespräche sind wir auch über Luthers Alltagsanschauungen gut informiert. Ihre Breitenwirkung auf die Bevölkerung in den der Reformation zugewandten Gebieten Deutschlands ist überdies nicht zu unterschätzen.

Um es vorwegzunehmen: Für mich kann es keinen Zweifel leiden, dass Luther den landläufigen Zauber- und Hexenglauben in vollem Umfang geteilt hat. Worauf vor allem Erik Erikson abgehoben hat, ist Luther doch in einem durch und durch hexereigeschwängerten familiären Umfeld aufgewachsen.[23] Der Reformator erinnert sich, wie seine Mutter unter einer Nachbarin, einer Zauberin, die auf ihre Kinder – Martin und seine Geschwister – so geschossen hätte – gemeint sind Hexenschüsse –, dass sie sich zu Tode schrien, sehr gelitten habe.[24] Der magieträchtige Beruf seines Vaters, eines Bergmanns, dürfte ein Übriges getan haben. Wie Heinrich Kramer und Geiler von Kaisersberg schilt auch Luther das Recht und die Juristen, sie wollten zu viel Beweise haben,[25] wo das Verbrechen der Hexen doch offenkundig sei. Auch kennt er den Schweigezauber, der bewirke, dass die Hexen sogar unter der Tortur nicht gestehen.[26] Das Gesetz mit der Todesstrafe auf die Hexerei ist für ihn eine „justissima lex",[27] ein überaus gerechtes Gesetz. Leuten, die nicht an die Realität der Hexerei glaubten, hält er das Exempel entgegen, demgemäß ein Prediger, der nicht gegen die Malefizien gepredigt habe, weil er nicht daran glauben wollte, durch Hexenwerk starb. Luther gibt vor, diesen Prediger zu kennen.[28] Der Grund für die Todesstrafe ist für Luther nicht allein der Schadenszauber, sondern vor allem der, dass sie sich mit dem Satan einließen.[29]

Volksmagie: Milchzauber, verhextes Gemächt und Kielkröpfe

Wie Kramer und Geiler mokiert er sich über den Milchzauber, bei dem Frauen durch Melken von ins Gebälk eingeschlagenen Messern den Nachbarn die Milch stahlen.[30] Einem Mann wurde durch Gaukelwerk sein Glied geraubt, wovon auch der *Hexenhammer* einige skurrile Exempel zu berichten weiß.[31] Kinder sind bevorzugte Angriffsobjekte

23 Haustein 1990: 130; Erikson 1975: 133.
24 Janssen–Pastor 1903: 570 f.
25 Haustein 1990: 139.
26 Haustein 1990: 139.
27 Haustein 1990: 123.
28 Haustein 1990: 124.
29 Haustein 1990: 54, 124.
30 Haustein 1990: 51.
31 Haustein 1990: 87; Jerouschek–Behringer 2000: 265 ff. u. ö.

der Hexen, und obwohl die Dämonen wie im *Hexenhammer* nicht regulär zu zeugen vermögen, kennt er doch Dämonenkinder, die als Kielkröpfe oder Wechselkinder ihre Mütter und Ammen regelrecht aussaugten, ohne selbst zu wachsen.[32] Einem Vater rät er, einen solchen Kielkropf einfach ins Wasser zu werfen.[33] Des Ruhmes voll ist er über seinen Freund und Glaubensgenossen ‚Pomeranus' Bugenhagen, der ins Butterfass geschissen hatte, als er den Teufel beim Milchzauber am Werk wähnte. Dieses Vorgehen empfiehlt er als „D. Pommers Kunst" weiter.[34]

Verbrennen oder bekehren?

Widersprüche

Wie Haustein zu Recht vermerkt, ist für die späten 30er Jahre eine deutliche Kulmination von Luthers Wüten gegen die Hexen zu verzeichnen.[35] Dabei fällt aber auf, dass Luthers Haltung zum Hexenglauben und zur Hexenverfolgung durchaus schwankt. Rät er das eine Mal, „Meister Hans der sol Stroh etc. machen",[36] d. h. man soll den Scheiterhaufen herrichten, und will er selber zum Verbrennen schreiten, so sind ihm das andere Mal Ermahnung, gemäß der biblischen denunciatio evangelica,[37] Buße und Bekehrung die Mittel der Wahl, die Hexe und den Zauberer wieder auf den rechten Weg zu bringen. Er tröstet sich dann damit, dass, „wo der Teufel einen erwürget, bleiben yber hunderttausent und abermal hunderttausent lebendig."[38] Wegen des Engelsregiments seien die Hexen eine Strafe Gottes in dessen gottväterlichem Hausregiment.

Solche Widersprüche finden sich noch öfter: Wähnt er sich das eine Mal unablässig von Hexen mit Zauberei angegriffen, so fühlt er sich das andere Mal kaum verfolgt. Was den Hexenflug anlangt, so hält er das eine Mal dafür, es handele sich dabei um schiere Einbildungen. Dafür beruft er sich auf ein bei Geiler dokumentiertes Experiment, demzufolge Hexen ausgesagt hätten, sie seien auf den Venusberg ausgefahren und hätten am Hexensabbat teilgenommen, währenddessen sie aber, wie Zeugen bekundeten, in

32 Haustein 1990: 87, 177.
33 Janssen–Pastor 1903: 570, Fn. 1.
34 Haustein 1990: 135 ff.
35 Haustein 1990: 139.
36 Haustein 1990: 89.
37 In Haustein 1990: 167 führt Haustein die correctio des Mitchristen auf den Grundsatz „de occultis non judicat ecclesia" zurück. Zur denunciatio evangelica vgl. Jerouschek–Müller 2000: 5 ff.
38 Haustein 1990: 107.

ihren Betten geschlafen hätten.[39] Als er später auf die Frage zurückkommt, ob die Hexen auf Mänteln oder Fassböden ausführen, hält er es aber für möglich, dass sie eine kleine Strecke fliegen. Ob sie auch eine große Entfernung zurücklegen, und das auch noch, wie gesagt werde, in so kurzer Zeit, wisse er nicht zu sagen.[40] Wie im *Hexenhammer* sind für ihn die alten Frauen diejenigen, die besonders häufig „gelübdnuß"[41] mit dem Teufel machen.[42]

Es ist in der Tat schwer, sich auf solche Widersprüche einen Reim zu machen. Für die Frage, ob die Hexen geringere oder größere Entfernungen zurücklegen können, um zum „wirtschaften",[43] wie Luther die notorischen Sabbatgelage nennt, zu gelangen, für diese Frage mag es noch angehen zu erwägen, ob Luther damit die Flüge zum näheren Blocksberg einräumen wollte, nicht aber die zum weit entfernten Venusberg. Dass dies das eine Mal aber real sein sollte, das andere Mal ein bloßes Hirngespinst, wird hiermit nicht erklärt.

Ungebändigte Affekte

Ich denke, man muss hierfür die Gründe in Luthers Persönlichkeit suchen, wie dies Erikson sehr einfühlsam nachgezeichnet hat. In seinem Buch über den jungen Mann Luther hat der deutschstämmige und ins amerikanische Exil vertriebene Psychologe besonders auf Luthers unbändigen Jähzorn und sprichwörtlichen Grobianismus abgehoben, der drastisch in Luthers Fäkalsprache und seinem fast schon zwanghaften Hang zum Obszönen zum Ausdruck gelangt.[44] Bei Luthers lebenslangem Kampf mit dem Leibhaftigen bedurfte es nicht viel, um ihn in eine maßlose Empörung über das perfide Walten des Teufels und seiner Helfershelferinnen, der Hexen, zu versetzen. In solchen Momenten und Phasen konnte es für ihn der Scheiterhaufen nicht genug geben. War er mit sich und der Welt mehr im Reinen, dann konnte er gemäßigtere Töne anschlagen.

39 Haustein 1990: 60, 154.

40 Haustein 1990: 61. Das Mantelfahren scheint eine mitteldeutsche Spezialität zu sein, das noch 1632 in einer gegen vier Buben geführten Coburger Inquisition aktennotorisch wurde, vgl. Füssel 2001: 76. Womöglich wirkten hier Luthers Tischgespräche nach.

41 Haustein 1990: 38.

42 Dem Grundsatz nach erklärt er sich das Zustandekommen des Schadenszaubers nicht einmal wie Geiler oder auch der württembergische Reformator Brenz: Der Teufel wisse um das kommende Unwetter, die schwärende Krankheit früher als der Mensch, veranlasse seine Teufelsbündnerinnen dazu, ihn zu zitieren, er hieße sie dann, Schaden zu stiften und gaukle ihnen vor, sie hätten ihn verursacht. Im Ergebnis gelangte Brenz freilich zum gleichen Ergebnis wie Luther: Für ihn rechtfertigte bereits der Versuch zu schaden die Todesstrafe. Vgl. hierzu Jerouschek 1993: 213; Jerouschek 1992a: 35.

43 Haustein 1990: 57.

44 Erikson 1975: 134, 272.

Dass Luthers Hexenglaube mit seinen Kindheitserfahrungen nichts zu tun habe, wie dies Haustein behauptet, und dass dieser das Ergebnis seiner theologischen Exegese sei,[45] ist eine absurde These. Vom Messermelken, Fahren auf Mänteln und Fassdauben, Hexenschuss und so weiter steht in der ganzen Bibel kein Wort. Luther kannte das gesamte Repertoire an magischem Alltagsbrauchtum, wie es sich bereits im *Malleus Maleficarum* dokumentiert findet. In diese realistische Magietradition reiht sich auch Luther ein. Der empörte Luther war auch ein gleichermaßen unnachsichtiger Verfolger. Seine protestantischen Nacheiferer konnten sich aber aus seinem Werk je nach Gusto bedienen und sich sowohl für eine scharfe wie auch für eine gemäßigte Gangart in der Verfolgung vermeintlicher Hexen darauf berufen.

Konfession und Verfolgungseifer

Verfolgungsgegner

Ein homogenes Bild kann man für den Protestantismus und seine Einstellung zur Hexenverfolgung nicht zeichnen. Zur selben Zeit, als Luther gegen die Hexen wütete und Obrigkeiten mit mangelnder Verfolgungsbereitschaft mahnte, sie verdürben es sich mit Gott,[46] hielten Nürnberg – dessen Reformator Osiander das Hexenwerk für Lug und Trug ausgab[47] – und Ulm, zwei prominente protestantische Reichsstädte im Süden Deutschlands, dafür, solchem „Truttenwerk" keinen Glauben zu schenken und solcherlei Hexen allenfalls des Landes zu verweisen.[48] Mit Witekind, einem Reformierten,[49] und Weyer, wohl einem Protestanten, wie dies Erik Midelfort wahrscheinlich gemacht hat,[50] waren es zwei Angehörige der Reformation, die im 16. Jahrhundert zu den bedeutendsten Kritikern der Hexenverfolgung zählten. Im 17. Jahrhundert gebührt dieser Rang mit Friedrich von Spee einem Jesuiten.[51]

Für einen weiteren Prozessgegner, den Kitzinger Arzt Pleier, muss dies allerdings offen bleiben.[52] Er hat zwischen 1627 und 1629 einen *Malleus Judicum* geschrieben, der bereits dem Titel nach als Gegenschrift zum *Malleus Maleficarum* verfasst worden war. Er war

45 Haustein 1990: 131.
46 Haustein 1990: 152.
47 Haustein 1990: 127 f.
48 Vgl. Jerouschek 1992c: viii b.
49 Ulbricht 1992.
50 Midelfort 1992: 58.
51 Vgl. hierzu Jerouschek 1996.
52 Zu ihm vgl. Franz 1992.

Protestant, ist aber im Zuge der Gegenreformation rekatholisiert worden. Zu welchem Zeitpunkt er sein Buch, in dem er sich auf protestantische Autoren wie Witekind stützt, geschrieben hat, ist nicht bekannt.[53] Ob wir es bei ihm also mit einem katholischen oder protestantischen Gegner des Hexenwahns zu tun haben, wissen wir nicht. Ihn, wie dies Gunther Franz tut, aufgrund der angenommenen Zwangskonversion für einen Protestanten zu halten, auch wenn er schon wieder katholisch geworden sein sollte,[54] geht nicht an, da man so die Mentalreservation zum Kriterium machen müsste, ob jemand Protestant oder Katholik ist. Christian Thomasius hat, solange Friedrich Spees *Cautio Criminalis* noch anonym war, nicht den geringsten Zweifel gehabt, dass das Buch aus der Feder eines Protestanten stammen müsse und die Verwendung katholischer Literatur und der Hinweis auf einen katholischen Autor lediglich geschickte Tarnung wären.[55] Was, wenn es bei Pleier ebenso gewesen wäre, wie dies Thomasius im Falle Friedrich Spees unterstellt?

Für Südwestdeutschland gibt es immerhin Anhaltspunkte dafür, dass die Angabe von Dr. Fleiner, dem Syndikus der protestantischen Reichsstadt Esslingen, aus dem Jahre 1604, in evangelischen Gebieten foltere man der Hexerei Verdächtige „nicht leuchtlich",[56] zutrifft. Wie Midelfort herausgearbeitet hat, sind für das 16. Jahrhundert Unterschiede, was die Verfolgungsintensität anlangt, zwischen protestantischen und altgläubigen Herrschaften nicht zu verzeichnen. Das änderte sich jedoch im 17. Jahrhundert, wo die Verfolgungen protestantischerseits zurückgingen, katholischerseits jedoch anstiegen.[57] Dr. Fleiner jedoch, der protestantische Syndikus, erkannte trotzdem auf die Folter, und im Erzstift Magdeburg, einem protestantischen Kernland, vertraten die Schöppen zu Halle noch in den 60er Jahren des 17. Jahrhunderts Positionen, die andernorts bereits obsolet waren und die ich einmal als den „Abgrund des Hexenwahns par excellence"[58] bezeichnet habe. Verallgemeinern lassen sich die Midelfortschen Differenzierungen aber nicht, denn Thüringen mit mehr als 1 600[59] und Mecklenburg mit mehr als 3 200 Opfern[60] zählen zu den verfolgungsstärksten Territorien, Kursachsen hingegen bleibt verfolgungsschwach.[61]

53 Franz 1992: 202.
54 Franz 1992: 202.
55 Vgl. Jerouschek 1995a: 577.
56 Jerouschek 1992a: 109.
57 Midelfort 1972: 32 f., 64 ff. Hierzu vgl. Jerouschek 1992a: 46.
58 Jerouschek 1995b: 713.
59 Füssel 2001.
60 Moeller 2007.
61 Wilde 2003.

Hexenverfolgung und obrigkeitlicher Machtkampf

Wie wenig aussagekräftig aber mitunter der Versuch einer Konfessionalisierung der Hexenverfolgung ist, möchte ich anhand eines Beispiels demonstrieren. Die Hexenprozesse waren nämlich multifunktional, wie dies Walter Rummel zurecht betont.[62] Dienten sie einmal zur Demonstration hochgerichtlicher Herrschaftsbefugnisse, so konnten sie das andere Mal einen Part in einem obrigkeitlichen Machtkampf spielen. Der wüste Esslinger Pogrom von 1662–1665 verdankte sich im Wesentlichen einem Mann: dem fanatischen und gnadenlosen Hexenrichter Daniel Hauff. Der junge Jurist war ein Emporkömmling, heiratete in eine ratsfähige Esslinger Familie ein und erlangte als Ratsadvokat die Stabführung in einem für Hexenprozesse eingerichteten Sondergericht.[63] Dort standen drei Prozessbefürworter einem Kritiker gegenüber, dem Stadtschreiber Walliser, der im Laufe der Prozessserie durch eine gezielte Indiskretion die anrüchige Praxis der Mehrfachkonsilisierung zu unterlaufen suchte. Diese Praxis bestand darin, ein missliebiges Gutachten im Rahmen der nach Artikel 219 der *Peinlichen Gerichtsordnung Kaiser Karls V.* von 1532 vorgeschriebenen Ratsuche einfach durch die Einholung eines weiteren, gefälligeren zu umgehen.

Hauff nutzte die im Zuge der Verfolgung erlangten Denunziationen zur Einschüchterung der herrschenden Ratsoligarchie und rückte selber als Geheimer in die Führungsspitze der Reichsstadt auf. Sein plötzlicher Tod 1665 nach einer „Leibsunpäßlichkeit" war von so mysteriösen Umständen begleitet, daß man Grund hat zu spekulieren, ob er nicht einer Giftmordattacke seiner Ratskollegen zum Opfer gefallen war.[64]

Zu seinem Nachfolger im Sondergericht wurde Johann Philipp Weickersreuter, ein Vertreter der prozesskritischen Fraktion, bestimmt, womit im Gremium eine Pattsituation eintrat. Im Verein mit dem ebenfalls prozesskritisch eingestellten Ratskonsulenten Johann Dat schlug er 1666 die Prozesse nieder, wobei sie vom Regierenden Bürgermeister Johann Friedrich Becht und Jacob Beurlin, der im Gericht die Fronten gewechselt hatte, Rückendeckung erhielten. Letzterer konnte sich 1666 noch als Bürgermeister halten, Weickersreuter rückte zum Geheimen auf, 1669 sogar zum Bürgermeister. Von 1669 an firmiert auch Walliser als Geheimer, von 1676 an bis zu seinem Tod auch Johann Dat.

62 Walter Rummel in einem Vortrag beim Wittlicher Symposion *Hexenverfolgung und Herrschaftspraxis*, am 11–13. 10. 2001 zum Thema „So mögte auch eine darzu kommen, so mich beladiget! Zur Sozialen Motivation von Hexereianklagen."

63 Jerouschek 1992a: 179.

64 Jerouschek 1992a: 253 f.

Damit übernahm die prozesskritische Partei die wichtigsten Ämter im Stadtregiment, die Partei hingegen, die kurzfristig die Hexenverfolgung mehrheitsfähig gemacht hatte, musste abdanken, um hinfürder keine Rolle mehr in den Führungsgremien der Stadt zu spielen.[65] Diese Hexenprozesse hatten viel mit Machtpolitik, umso weniger aber mit der Konfessionszugehörigkeit zu tun. Das braucht freilich nicht zu heißen, dass die Verfolger nicht an die Existenz und Schuld der verfolgten Hexen glaubten.

Quellen und Literatur

Blauert, Andreas (1989): *Frühe Hexenverfolgungen. Ketzer-, Zauberei- und Hexenprozesse des 15. Jahrhunderts.* Hamburg: Junius.

Erikson, Erik H (1975): *Der junge Mann Luther. Eine psychoanalytische und historische Studie.* Übers. Johanna Schiche. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Franz, Gunther (1992): Der „Malleus Judicum, Das ist: Gesetzhammer der unbarmhertzigen Hexenrichter" von Cornelius Pleier im Vergleich mit Friedrich Spees „Cautio Criminalis". In Lehmann, Hartmut – Ulbricht, Otto (Hg.): *Vom Unfug des Hexen-Processes. Gegner der Hexenverfolgung von Johann Weyer bis Friedrich Spee.* Wiesbaden: Harrassowitz, 199–222.

Füssel, Ronald (2001): *Hexen und Hexenverfolgung in Thüringen*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen.

Ginzburg, Carlo (1990): *Hexensabbat. Entzifferung einer nächtlichen Geschichte.* Übers. Martina Kempter. Berlin: Wagenbach.

Haustein, Jörg (1990): *Martin Luthers Stellung zum Zauber- und Hexenwesen*. Stuttgart: Kohlhammer.

Janssen, Johannes – Pastor, Ludwig (1903): *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters, VIII. Volkswirtschaftliche, gesellschaftliche und religiös-sittliche Zustände. Hexenwesen und Hexenverfolgung bis zum Beginn des dreißigjährigen Krieges.* Freiburg im Breisgau: Herder.

Jerouschek, Günter (1992a): *Die Hexen und ihr Prozeß. Die Hexenverfolgung in der Reichsstadt Esslingen.* Esslingen am Neckar: Stadtarchiv.

Jerouschek, Günter (Hg.) (1992b): *Malleus Maleficarum 1487 von Heinrich Kramer (Institoris).* Hildesheim: Olms.

Jerouschek, Günter (Hg.) (1992c): *Nürnberger Hexenhammer 1491 von Heinrich Kramer (Institoris)*. Hildesheim: Olms.

Jerouschek, Günter (1993): Die Hexenverfolgungen als Problem der Rechtsgeschichte. Anmerkungen zu neueren Veröffentlichungen aus dem Bereich der Hexenforschung. *ZNR*, 15(1), 202–224.

Jerouschek, Günter (1995a): Christian Thomasius, Halle und die Hexenverfolgungen. *JuS*, 7, 576–581.

Jerouschek, Günter (1995b): Juristen am Abgrund: Die Schöppen zu Halle und der Hexenwahn. Zur Rolle der Halleschen Schöppen im Hexenprozeß gegen Catharina Ebelings, Alt-Krügerin zu Barleben. In Godyke, Jürgen et al. (Hg.): *Vertrauen in den Rechtsstaat. Beiträge zur deutschen Einheit im Recht. Festschrift für Walter Remmers.* Köln: Heymann, 703–713.

Jerouschek, Günter (1996): Friedrich von Spee als Justizkritiker. Die Cautio Criminalis im Lichte des gemeinen Strafrechts der frühen Neuzeit. *ZStW*, 108(2), 243–265. Online: https://doi.org/10.1515/zstw.1996.108.2.243

Jerouschek, Günter – Behringer, Wolfgang (Hg.) (2000): *Der Hexenhammer Malleus Maleficarum von Heinrich Kramer (Institoris)*. Übers. Wolfgang Behringer, Günter Jerouschek, Werner Tschacher. München: dtv.

65 Für die diesbezüglichen Archivrecherchen bedanke ich mich bei Dipl.-Arch. Iris Sonnenstuhl-Fekete, Stadtarchiv Esslingen a. N.

Jerouschek, Günter – Müller, Daniela (2000): Die Ursprünge der Denunziation im kanonischen Recht. In Lück, Heiner – Schildt, Bernd (Hg.): *Recht – Idee – Geschichte. Beiträge zur Rechts- und Ideengeschichte für Rolf Lieberwirth anläßlich seines 80. Geburtstages*. Köln: Böhlau, 3–24.

Lück, Heiner – De Wall, Heinrich (Hg.) (2006): *Wittenberg. Ein Zentrum europäischer Rechtsgeschichte und Rechtskultur*. Köln: Böhlau.

Midelfort, Hans Christian Erik (1972): *The Witch Hunting in Southwestern Germany 1562–1684. The Social and Intellectual Foundations.* Stanford, CA: Stanford University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9780804766470

Midelfort, Hans Christian Erik (1992): Johann Weyer in medizinischer, theologischer und rechtsgeschichtlicher Hinsicht. In Lehmann, Hartmut – Ulbricht, Otto (Hg.): *Vom Unfug des Hexen-Processes. Gegner der Hexenverfolgungen von Johann Weyer bis Friedrich Spee.* Wiesbaden: Harrassowitz, 53–64.

Moeller, Katrin (2007): *Dass Willkür über Recht ginge. Hexenverfolgung in Mecklenburg im 16. und 17. Jahrhundert*. Gütersloh: Verlag für Regionalgeschichte.

Riezler, Sigmund von (1968) [1896]: *Geschichte der Hexenprozesse in Bayern. Im Lichte der allgemeinen Entwickelung dargestellt.* Stuttgart (Nachdruck Aalen): Magnus.

Schmidt, Jürgen Michael (2000): Das Hexereidelikt in den kursächsischen Konstitutionen von 1572. In Jerouschek, Günter – Schild, Wolfgang – Gropp, Walter (Hg.): *Benedict Carpzov. Neue Perspektiven zu einem umstrittenen sächsischen Juristen*. Gießen: Psychosozial Verlag, 111–135.

Soldan, Wilhelm Gottlieb et al. [s. a.] [1911]: *Geschichte der Hexenprozesse*. Hanau: Müller & Kiepenheuer.

Wittenwiler, Heinrich (1988): *„Der Ring"*. Trans. Bernhard Sowinski. Stuttgart: Helfant Ed.

Ulbricht, Otto (1992): Der sozialkritische unter den Gegnern: Hermann Witekind und sein „Christlich bedencken und erjnnerung von Zauberey" von 1585. In Lehmann, Hartmut – Ulbricht, Otto (Hg.): *Vom Unfug des Hexen-Processes. Gegner der Hexenverfolgungen von Johann Weyer bis Friedrich Spee.* Wiesbaden: Harrassowitz, 99–128.

Walz, Rainer (1986): Der Hexenwahn vor dem Hintergrund dörflicher Kommunikation. *Zeitschrift für Volkskunde,* 82(1), 1–18.

Wilde, Manfred (2003): *Die Zauberei- und Hexenprozesse in Kursachsen*. Köln: Böhlau.

Juhász Imre

„À la recherche du temps perdu”

> „A történeti alkotmány újrafelfedezése kéretlen ajándék: még nem tudjuk, mit is kezdhetnénk vele, de kötelességszerű érdeklődésünk átalakulhat lelkesült munkává, ha nem csupán a feladat rendkívüli veszélyeit mérjük fel, hanem azt is, hogy ma alig találhatunk olyan intézményt, amelynek tanulmányozása ennyi közös hasznot ígérne.”
>
> Rixer Ádám[1]

Nem tévedés. A címet szó szerint *Az eltűnt idő nyomában* című Proust regényfolyamtól kölcsönöztem.[2] Egyrészt nem titkoltan azért, mert történeti alkotmányunkhoz 2012, azaz Alaptörvényünk hatálybalépése óta alapvetően kétféleképpen viszonyulnak: elutasítják, esetleg „csak” féltékenyek rá, vagy szeretik, de ez a szeretet kevés a mindennapi alkotmányjog sáncai mögötti szilárd helyfoglaláshoz. Mint Proustnál, mélylélektani elemzés lenne szükséges annak az érzelmi szálnak a megértéséhez, amely történeti alkotmányunkhoz és annak vívmányaihoz fűzi a szűkebb és tágabb értelemben vett alkotmányjogászi közösséget a tudomány sáncaitól az Alkotmánybíróságig (a továbbiakban: AB). Szándékosan nem utalnék név szerint azokra a szerzőkre, akiknél ez tetten érhető. Ráadásul ezen érzelmi szálat erősíti az Alaptörvényhez való – az objektivitást szintén sokszor gátló – viszonyulás. E sorok írója találkozott olyan alkotmánybírói érveléssel is, amely szerint az 1949. évi XX. törvény, azaz az (én olvasatomban ideiglenes) Alkotmány még hatályban van, azt nem rontotta le az Alaptörvény 2012. január 1-jei hatálybalépése. És akkor még nem beszéltünk

1 Rixer 2017: 12.

2 Bizony, az eltűnt idő sokakat megihletett, de talán Radnóti Miklós fogta meg a legszebben a magyar költészetben *(„À la recherche”)*, hogy jobban meg kellene becsülni az adott időben rendelkezésünkre álló lehetőségeket – ha úgy tetszik, a hivatalban lévőknek intézményük hatáskörét –, és elvégezni a munkát, mert később ezt talán már nem lehet megtenni.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_28

a 2022-es választási kampányról és az azt megelőző időszakról, amikor az alkotmányjog és a jogszociológia ismert képviselői az Alaptörvény, a jogállam „feles többséggel" történő félretételéről vagy az AB hatásköreinek országgyűlési határozattal való visszavételéről cikkeztek. Ez azonban többségüket nem akadályozza meg abban, hogy azóta is – esetenként díszes kiadványokban – a jogállam leépítésén keseregjenek, és ennek során az Alaptörvényt sem kímélik. A címválasztás másik apropója, hogy az elmúlt 12 év egyszeri alkalom volt. Az elszalasztott történelmi pillanat nem térhet vissza és az „eltűnt idő" csak nyomokban tartalmaz utalást a történeti alkotmányra. Még az AB-nál is. A helyzet tehát nem igazán ideális, de talán nincs még minden veszve!

Ha visszatekintünk az AB idestova 35 éves történetére, akkor azt láthatjuk, hogy az alkotmányjog, illetve a jogtörténet intézményi oldalát több ízben szerepeltette érdemi határozataiban. Az Alaptörvény hatálybalépését megelőzően a 30/1992.(V. 26.) AB határozat, illetve a 18/2004. (V. 25.) AB határozat hivatkozott a közösség elleni izgatás büntetőjogi tényállásának vizsgálatakor a Csemegi-kódexre, és nem is akárhogy, mivel a Csemegi-kódex indokolását idézte az AB, mégpedig a véleménynyilvánítás szabadságával kontextusban, mondván:

> „A szavak erejére már 1878-ban a Csemegi Kódex miniszteri indokolása így hívta fel a figyelmet: »Az eszmék szabad közlése, aminek legszebb vívmányait köszönheti az emberiség, époly ártalmassá válhatik, mint a tűz, mely világít és melegít, de mely ellenőrizetlenül és féktelenül csapongva, igen gyakran nagy szerencsétlenségnek, sok nyomornak és pusztulásnak lett már okozója.«"

Tartalmazott jogtörténeti kitekintést a 18/2000. (VI. 6.) AB határozat a kihágásról szóló 1879. évi XL. törvény[3] vonatkozásában, továbbá hivatkozás történt a törvényes bíróhoz való jog kapcsán a középkor büntető törvénykezési gyakorlatára a 166/2011. (XII. 20.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolásban.[4] Az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése azonban véget vetett az esetleges, kissé *ad hoc* jellegű jogtörténeti kirándulások korának az AB-n is.

[3] Az 1879. évi *Katonai büntető törvénykönyv* források közötti említéséről ír Vörös Imre *A történeti alkotmány az Alkotmánybíróság gyakorlatában* című – akadémiai székfoglalóját tartalmazó – cikkében. Vörös 2016: 44. Az AB azonban valójában az 1879. évi XL. törvényt hivatkozta, amely a kihágásokról szólt, és a vészhírterjesztés (Kbtk. 40. §) tényállását szabályozva rendelte azt büntetni. A Monarchia idején, 1855 januárjában kihirdetett császári pátens szabályozta a katonai büntetőjogot. A kiegyezés után a magyar törvényhozás ezt csak néhány ponton írta felül más törvényekben, például bizonyos testi fenyítések tiltása okán. A pátens magyarországi alkalmazása 1867 után ugyan komoly alkotmányjogi vitákat váltott ki, de lényegét tekintve hatályban maradt, és még Trianont is túlélte. Szerencsére erre a jogforrásra nem hivatkozott az AB még jogtörténeti összefüggésben sem.

[4] Érdekesség, hogy a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény több szakaszát megsemmisítő határozathoz öt különvélemény és 6 párhuzamos indokolás született.

Az R) cikk ugyanis – álláspontom szerint egyértelmű értelmezési triászt alkotva – kimondta, hogy „az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni”. Tehát kell, és nem lehetséges.

Épp a jelen sorokkal köszönteni kívánt Horváth Attila adott hangot azon meggyőződésének, hogy mintegy a történeti alkotmányt és annak vívmányait az alkotmányjogi dogmatika középpontjához igazítva az alkotmányfogalom és a sokak által értetlenül szemlélt Alaptörvény elnevezés is egyértelműbbé válhatna: „Ezért is nevezik Alaptörvénynek, mert ez nem önmagában az alkotmány; az alkotmányt az Alaptörvény és a történeti alkotmány együtt alkotják.”[5]

Az alábbiakban röviden összefoglalom, hogy mely határozatokban, és milyen összefüggésben jelent meg történeti alkotmányunk, illetve annak vívmányai az alkotmánybírósági gyakorlatban. Konkrét bíráló megjegyzést természetesen csak akkor engedek meg magamnak, amikor olyan határozatról van szó, amelyben nem volt részem, vagy az amúgy is nyilvános különvéleménnyel jeleztem egyet nem értésemet. Ezentúl igyekszem megmaradni az általánosnak tekinthető ténymegállapítások szintjén. A történeti alkotmányunk és vívmányai definiálására vonatkozó, rendkívül gazdag tudományos munkákat és azok eredményeit azonban – hely hiányában – nem ismertetem. Szétfeszítenék jelen írás kereteit.

33/2012. (VII. 17.) AB határozat: Indokolás [73]–[81] (ea. alkotmánybíró: Paczolay Péter; tárgy: a bírák „kényszernyugdíjazása”)

Az AB saját magának feladatot szabva kijelentette, hogy a tárgyi ügyben felvetett kérdések vizsgálatánál az Alaptörvény R) cikke sajátos értelmezési szabályt tartalmaz [73]. Ennek kapcsán – idézve „új Alkotmányunk” (!) R) cikkének (3) bekezdését – rögzítette, hogy ez a szabály nem önmagában a történeti alkotmányt, hanem vívmányainak jelentőségét hangsúlyozza. Azt pedig, hogy mi tartozik a történeti alkotmányból a vívmányok közé az Alaptörvény alapján, az AB-nak kell megállapítania [74]. Ezt követően, nem kifejtve, hogy vajon mit ért a „konszolidált értelmezés” fogalmán, általánosságban kijelentette, hogy ezen értelmezés minimuma „annak elfogadása, hogy a XIX. században végbement polgári átalakulást konstituáló törvények a történeti alkotmány részét képezik”. Ezután azonban, összemosva a történeti dimenziót (intézménytörténetet) a történeti alkotmány vívmányaival, még azt is kijelentette: az AB „rendkívüli” „történelmi felelőssége” ebben az új helyzetben abban áll, hogy „a konkrét ügyek vizsgálatakor kötelezően be kell emelnie kritikai horizontjába a jogi intézménytörténet releváns forrásait” [75]. Nem vitatva, hogy lehet (ha úgy tetszik: „kell”) kritikával illetni több mint 1000 év intézménytörténetét,

[5] Bakó 2016.

álláspontom szerint az R) cikk (3) nem ezt szabja feladatul az AB-nak. Nem történeti alkotmányunk kritikusa az AB, hanem mint az egyetlen értelmezési monopóliummal rendelkező, autentikus védelmi szerv meg kell találnia, és azonosítania kell történeti alkotmányunk múlt ködébe vesző vívmányait, és azokat a jelen alkotmányos rendelkezéseinek értelmezésénél – nem egyedüli iránytűként – fel kell használnia.

Visszatérve a tárgyi határozatra két megkerülhetetlen történeti kútfőt nevezett meg az AB: az 1869. évi IV. és az 1871. évi X. törvénycikket [76]. Ezt követően – felvéve a fordulatszámot – az elmozdíthatatlanságra fókuszálva megállapította, hogy a bírói függetlenség biztosítása felé vezető folyamat az igazságszolgáltatás és a közigazgatás elkülönítésével vette kezdetét. Ennek során felhívta az 1869. évi IV. törvénycikk idevágó rendelkezéseit, megállapítva azokról, hogy „tartalmazták azokat a legfontosabb elemeket, amelyek a bírói függetlenséget garantálni hivatottak; személyi oldalon a kinevezés és a felmentés, a hivatalból való elmozdítás vagy az áthelyezés, és az előremenetel szabályai; szervezetileg pedig a hatásköri elkülönítés" [77]. A konkrét vizsgálandó tárgyra is tartalmazott szabályt a hivatkozott kútfő, amit az AB ki is használt. Ennek során napjaink tapasztalati tételeivel szembesítette a nyugdíjkorhatárra vonatkozó rendelkezéseket: „A bírói hivatalviselés felső korhatárát a magyar jogtörténetben addig nem szabályozó rendelkezés egyszerre fejezte ki a bírói stallum iránti teljes történeti tiszteletet és a polgári jogállam szemlélete által erősen igényelt határozott és konkrét normatartalmat. A 70. életév a XIX. században az ember aktív szellemi teljesítőképességének tapasztalati felső határa volt, amely napjainkban inkább még feljebb is tolódott." [78] Az AB, rátérve az 1871. évi IX. törvénycikkre, amely a bírák nyugdíjazását tárgyalta, megállapította, hogy „kitetszik e törvényből is az a jogalkotói alázat, amely a bírói hivatal viselői, 1869 óta immár egy önálló »álladalmi« státus betöltői iránt megnyilvánult. Ez a törvényhozói attitűd is biztosan történelmi alkotmányunk vívmányaként értékelhető." És itt álljunk meg egy pillanatra! Amikor tehát az AB először nyilvánított valamit történeti alkotmányunk vívmányává, az nem konkrét jogszabályi rendelkezés volt, hanem a jogalkotói hozzáállás, egészen pontosan a törvényhozói „attitűd" emelkedett a történeti alkotmány vívmányainak magasságába [79]. Ehhez képest nem meglepő az alábbi megállapítás: a bírói függetlenség elve (és annak elemei, ideértve a vitathatatlan részként azonosított elmozdíthatatlanság követelményét is) minden kétséget kizáróan vívmány.

> „Az Alkotmánybíróság ezért megállapítja, hogy a bírói függetlenség és az ebből eredő elmozdíthatatlanság elve nemcsak az Alaptörvény tételes szabálya, hanem a történeti alkotmány vívmányai közé is tartozik. Így olyan értelmezési alapelv az Alaptörvény előírása alapján, amely mindenkire kötelező, és amelyet az Alaptörvény más szabályai lehetséges tartalmának feltárásakor alkalmazni kell." [80]

21/2014. (VII. 15.) AB határozat: Indokolás [34]–[35] (ea. alkotmánybíró: Juhász Imre; tárgy: a szolgálati bíróság eljárása)

Ezen ügy befogadási eljárása során az AB-nak elsősorban azt kellett megvizsgálnia, hogy az indítványozó fegyelmi ügyében eljáró bíróságok az Alaptörvény szerinti bíróságnak minősülnek-e, így határozatuk az Abtv. 26. §-a és 27. §-a szerinti panaszokkal vizsgálható-e [34]. E vizsgálat során az AB tekintettel volt a történeti alkotmányra. Visszautalva a már említett 33/2012. (VII. 17.) AB határozatra az AB megerősítette, hogy a polgári átalakulást konstituáló törvények egyértelműen a történeti alkotmány vívmányai közé tartoznak, így a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. törvénycikk is (Indokolás [75]–[76]). Az AB figyelemmel volt az 1869. évi IV. törvénycikkhez szorosan kapcsolódó, a bírák és a bírósági hivatalnokok felelősségéről szóló 1871. évi VIII. törvénycikkre is. E törvény ugyanis – a hivatali bűntettek mellett – a fegyelmi vétségek elkövetőit is büntetni rendelte. Az AB szerint a fegyelmi vétségek köre ugyan nem teljesen azonos a 2011. évi CLXII. törvényben (Bjt.) található szabályozással, de „nagymértékben megfeleltethetők egymásnak". Az AB megállapította:

> „[M]ind az 1871. évi VIII. tc., mind a Bjt. a rendes bírósági szervezetrendszeren belül létrehozott fegyelmi/szolgálati bíróságra bízta/bízza a fegyelmi vétségek elbírálását. Egyértelműen megállapítható tehát, hogy a bírák fegyelmi felelősségének vizsgálata a magyar jogban hagyományosan a rendes bírói szervezetrendszeren belül (mellett) szervezett bíróság hatáskörébe tartozik." [35]

28/2014. (IX. 29.) AB határozat: Indokolás [12]–[14] (ea. alkotmánybíró: Paczolay Péter; tárgy: rendőrképmás-ügy)

Egy – a 2006. októberi rendőrterror utólag azonosíthatatlan egyenruhás bűnelkövetői felelősségre vonásának elmaradása okán különös fénytörést kapott – ügyben az AB a sajtószabadság oldaláról is megközelítette a szolgálatot teljesítő egyenruhás rendőr sajtóközleményben (fotó) való felismerhetőségét boncolgató beadványt. Ennek során arra a következtetésre jutott:

> „[T]örténeti alkotmányunk vívmányainak tiszteletben tartása, továbbá az a kötelezettség, amely szerint az Alaptörvény rendelkezéseit a történeti alkotmány vívmányaival összhangban kell értelmezni [R) cikk (3) bekezdés], szintén a sajtó szabadságának, a szabad tájékoztatásnak, a sajtó »demokratikus közvélemény« kialakításában betöltött szerepének a kiemelt védelmét indokolja." [12]

Erre ráerősítve, visszatekintve 1848 márciusára jelenti ki, hogy „[a] sajtószabadság minden kétséget kizáróan történeti alkotmányunk vívmányai közé tartozik" [13]. Ezután, a jelenkor követelményeire tekintettel aktualizálva a sajtószabadság kérdéskörét, kijelenti:

> „A sajtó szabadsága mint történeti alkotmányunk vívmánya a kezdettől fogva összekapcsolódott a jelenkor eseményeiről szóló szabad tájékoztatással, a társadalmi kérdéseknek a nyilvánosság elé tárásával. A sajtó szabadságának védelme, a szabad tájékoztatás feltételeinek biztosítása egyrészt az Alaptörvény IX. cikk (2) bekezdésén alapuló állami kötelezettség, másrészt a személyek alapvető joga, amely az Alaptörvény I.) cikk (3) bekezdésében foglalt feltételek mellett korlátozható." [14]

34/2014. (XI. 14.) AB határozat: Indokolás [79] (ea. alkotmánybíró: Lenkovics Barnabás; tárgy: devizakölcsön-perek)

A magyar társadalom jelentős része közvetlenül, a szélesebb közönség pedig közvetve volt érintettje a devizahiteles problémakör leágazásainak. Az AB először azt vizsgálta, hogy a fogyasztói kölcsönszerződések egyes kikötéseinek tisztességessége, illetve tisztességtelensége a vonatkozó törvény hatálybalépése előtt létrejött jogviszonyokat illetően másként volt-e megítélhető, mint annak hatálybalépését követően [75]. Ehhez azt is tisztázni kellett, hogy a törvény egyes, anyagi jogi és nem eljárási rendelkezései tartalmilag új szabályozási környezetet hoztak-e létre [76]. Az AB ennek a kérdésnek a megalapozott eldöntéséhez elkülönítette, és így tárgyalta a szerződési kikötések tisztességességének megítélésére vonatkozó joganyag vizsgálatát (jogalap), illetve a jogkövetkezményekkel kapcsolatos kérdéseket [77]–[78]. Ezután a római jogból ismert *contra bonos mores* elvét hívta fel az AB, amely szerint a jó erkölcsbe ütköző jogügylet semmis, ahhoz joghatás nem fűződhet. Az elvet – az AB szerint – a mintaként is szolgáló francia, osztrák, német magánjogi kódexek törvényi rangra emelték (Code civil Art. 1131. és 1132.; Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch § 878.; Bürgerliches Gesetzbuch § 138.). Magyarországon az első versenytörvény (1923. évi V. törvénycikk 1. §), majd az 1928-as magánjogi törvényjavaslat (Mtj.) 956. §-a iktatta be. Az AB ezen egy irányba mutató kodifikációs előzmény alapján arra a következtetésre jutott, hogy „az erkölcstelen ügylet tilalma az európai közös alkotmányos hagyománynak és a magyar történeti alkotmánynak is szerves része, alapvető értéke" [79]. Itt tehát a történeti alkotmány – és az európai közös alkotmányos hagyomány – szerves részeként jelenik meg az erkölcstelen üzlet tilalma. A vívmány szó használatára sor sem került.

17/2015. (VI. 5.) AB határozat: Indokolás [86]–[88]
(ea. alkotmánybíró: Varga Zs. András; tárgy: a földkiadó bizottság állásfoglalása elleni jogorvoslat)

Az AB egy meglehetősen régi, 39/1997. (VII. 1.) AB határozatában megállapította, hogy „[a] közigazgatási határozatok törvényessége bírósági ellenőrzésének szabályozásánál alkotmányos követelmény, hogy a bíróság a perbe vitt jogokat és kötelezettségeket az Alkotmány 57. § (1) bekezdésében meghatározott feltételeknek megfelelően érdemben elbírálhassa”. Az AB azt is megállapította, hogy a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata tekintetében a korábbi Alkotmány 50. § (2) bekezdése és az Alaptörvény 25. cikk (2) bekezdés b) pontja, a jogorvoslathoz való jog tekintetében pedig a korábbi Alkotmány 57. § (1) és (5) bekezdése, illetve az Alaptörvény XXVIII. cikk (1) és (7) bekezdése tartalmilag azonosan rendelkezik [86]. A tartalmi egyezőség mellett az AB rögzítette, hogy a hivatkozott rendelkezések szövege mellett azok célja is változatlan, illetve a korábbi határozat „összhangban áll a Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival is, amennyiben a modern magyar közigazgatási bíráskodást létrehozó jogforrás, a magyar királyi közigazgatási bíróságról szóló 1896. évi XXVI. törvénycikk történeti alkotmányunk egyik vívmánya”. Figyeljünk tehát: eszerint az egész törvény(cikk) vívmány. Ugyanakkor ezt követően e törvény 131. §-át hívja fel az AB, amely akként rendelkezett, hogy a bíróság „érdemileg tárgyalja és eldönti az ügyet”. Ugyanezen törvény 134. §-a szerint „[a] határozatok hozatalánál a bíróság a bizonyítékokat szabadon mérlegeli, s a tárgyalás és a bizonyítás folyamában szerzett meggyőződésének egész benyomása alapján ítél”. Az AB ennek kapcsán megállapította, hogy ezen 1896-os törvénycikk és a több mint egy évszázaddal később, 1997-ben hozott AB határozat szöveghasonlóságára tekintettel a 39/1997. (VII. 1.) AB határozatban írtakat az Alaptörvény értelmezése során is fenntartja [87]. Itt tehát az AB egy általa teljes egészében vívmánynak minősített 19. századi törvényt és egy 1997-es AB határozatot vetett össze, és arra jutott, hogy az azokban foglaltak megfelnek az Alaptörvény által bevezetett értelmezési triász által támasztott követelményeknek. Az AB egyébként a fentiek alapján megerősítette, hogy a közigazgatási határozatok törvényességének bírói felülvizsgálata alkotmányosan nem korlátozódhat a jogszerűség pusztán formális szempontok szerinti, az eljárási szabályok betartására fókuszáló vizsgálatára [88]. Ezen AB határozat kritikáját csak azért engedem meg magamnak, mert kifejezetten a fenti megközelítést vitatva különvéleményben fejtettem ki a többségi határozatot opponáló álláspontomat. Eszerint a már hatályon kívül helyezett Alkotmányon alapuló alkotmánybírósági gyakorlat felhasználhatóságával kapcsolatos – a 13/2013. (VI. 17.) AB határozatban megjelenő – elvi megállapítások nem kellően következetes alkalmazására került sor, és ez veszélyt hordoz

a konzekvens gyakorlat vonatkozásában [115]. Azt már csak zárójelben jegyzem meg, hogy a különvélemény utalt arra a szilárd álláspontomra, miszerint már ezen 2013-as határozat is engedményt jelent(ett) az Alaptörvényben, illetve annak negyedik módosításában e tárgyban előírtakhoz képest [116].

26/2015. (VII. 21.) AB határozat: Indokolás [49]–[51]
(ea. alkotmánybíró: Juhász Imre; tárgy: az előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezése tárgyában hozott elutasító határozatot a bíróság köteles megindokolni)

Az AB ezen határozatában megállapította, hogy az Országgyűlés mulasztásban megnyilvánuló alaptörvény-ellenességet idézett elő, mivel nem rendelkezett arról, hogy a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (rPp.) 155/A. §-ában szabályozott előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezésére irányuló kérelem elutasítása tárgyában a bíróságnak formális értelemben is döntési kötelezettsége van, és azt legkésőbb az ügydöntő határozatban köteles megindokolni. Az AB szerint az Alaptörvény XXVIII. cikk (1) bekezdése az eldöntendő kérdés (indokolási kötelezettség) szempontjából tartalmilag és kontextuálisan is megegyezik az Alkotmány 57. § (1) bekezdésében foglaltakkal. Ezért az AB az alapvető jog célját érintően figyelembe vette az Alkotmányban azonos módon biztosított alapjog rendeltetésével kapcsolatban korábban megállapított szempontokat. Itt tehát nem *pro forma* megállapítást találunk a korábbi határozat megítélése/felhasználhatósága okán, hanem csak arról tájékoztat az AB, hogy az egyezőség okán a korábbi szempontrendszert alkalmazza [49].

Az AB, megismételve a 33/2012. (VII. 17.) AB határozat és a 21/2014. (VII. 15.) AB határozat megállapításait, kijelentette, hogy „a polgári átalakulást konstituáló törvények – amelyek kétségkívül történeti alkotmányunk részét képezik" – sorában a nagy eljárásjogi kódexek (az 1868. évi LVI. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában, a polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvénycikk, a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXII. törvénycikk) mindegyike biztosította – a kizárási és összeférhetetlenségi szabályokon keresztül – a bírósághoz fordulás jogát, a bírák pártatlanságát és függetlenségét, illetve a jogorvoslathoz való jogot. Az AB akként foglalt állást, hogy a jelenleg alaptörvényi és alapelvi szinten szabályozott tisztességes eljáráshoz való jog elemeiben már jelen volt a chartális alkotmány előtti magyar jogrendszerben is [50]. Ezt követően rögzítette, hogy a tisztességes eljáráshoz való jog a korábbi alkotmánybírósági gyakorlatban is alkotmányos védelemben részesült, annak ellenére, hogy szövegszerűen nem szerepelt az Alkotmányban [52]. Így például az AB a 6/1998. (III. 11.) AB határozatban foglalta össze

a tisztességes eljáráshoz való jog lényegéről kialakított álláspontját. Az AB – a *Nemzeti hitvallás*ra, történeti alkotmányunk vívmányaira és az Alaptörvényben biztosított tisztességes eljáráshoz való jog céljára tekintettel – a tisztességes eljárással összefüggő korábbi határozatait irányadónak tekintette a tárgyi ügyben is [51].

29/2015. (X. 2.) AB határozat: Indokolás [36]–[37]
(ea. alkotmánybíró: Varga Zs. András; tárgy: a közösségi együttélés szabályozása, jogalkotói felhatalmazás önkormányzatoknak)

Az önkormányzatok jogalkotói felhatalmazását megkérdőjelező ügyben az AB kimondta, hogy az Alaptörvény 32. cikk (2) bekezdésében biztosított felhatalmazás olyan értelmezése, amely általános jelleggel kizárná, hogy az Országgyűlés szabad rendeletalkotási felhatalmazást biztosítson az önkormányzatok számára, túlterjeszkedne az Alaptörvény szövegén. Az AB megerősítette, hogy a rendeletalkotási felhatalmazás szabad kitöltésének elvi lehetősége összhangban áll az önkormányzatiság (szubszidiaritás) lényegével. Az Alaptörvény 31. cikke értelmében a helyi közügyek intézése, a helyi közhatalom gyakorlása a jogintézmény nevéből adódóan önkormányzati jelleggel lehetséges. „Az tehát, hogy egy magatartást valamely önkormányzat a közösségi együttélés alapvető szabályait sértőnek tekint és ezért rendelete kiterjed rá, míg mások ugyanazt a magatartást elfogadhatónak tartják, összhangban áll a hatalommegosztás Alaptörvényben meghatározott rendszerével és az önkormányzatiság alapvető értékével." [35] Ezt követően az AB megállapította, hogy ezen értelmezés összhangban áll az R) cikk (3) bekezdésében megjelölt történeti alkotmányunk vívmányaival is. Magyarország alkotmányossága hagyományosan az erős önkormányzatiságon nyugszik, bár terjedelme a *Hármaskönyv*től a közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. törvénycikkig többször változott [36]. Az AB szerint az önkormányzatok rendeletalkotási önállóságát általános jelleggel a törvényi szabályok formális hatályba léptetésére szűkítő felfogás ellentétes az Alaptörvény 32. cikkével, illetve történeti alkotmányunk vívmányaival is. E koncepció érvényesülése a helyi önkormányzatoknak az Országgyűléssel vagy a kormánnyal szembeni hierarchikus intézményi alárendeltségét hozná létre [36]–[37].

2/2016. (II. 8.) AB határozat: Indokolás [32]–[34]
(ea. alkotmánybíró: Juhász Imre; tárgy: az ingóértékesítés adójogi szabályai, a jogegységi határozat alkotmányossági vizsgálata)

Az AB az ingó vagyontárgy átruházásából származó jövedelem adózása szabályainak egységes értelmezéséről szóló 3/2013. közigazgatási-munkaügyi jogegységi határozatot

alaptörvény-ellenességének okán visszaható hatállyal megsemmisítette. A testület egyúttal elrendelte a jogegységi határozat alkalmazásával meghozott, jogerős határozattal lezárt büntetőeljárások felülvizsgálatát is. Az AB azért találta megalapozottnak a bírói kezdeményezést, mert a Kúria túllépte a jogegység biztosítására vonatkozó alaptörvényi felhatalmazás kereteit, és elvonta a törvényhozói hatalmi ág jogkörét, ami az Alaptörvény C) cikk (1) bekezdésének sérelméhez vezetett. Az AB indokolása során kifejtette, hogy a magyar igazságszolgáltatás történetének meghatározó jogszabálya a bírói hatalomról szóló 1869. évi IV. törvénycikk, amely (a maga egészében) történeti alkotmányunk vívmánya, deklarálta az igazságszolgáltatás és a közigazgatás szétválasztását, továbbá megteremtette a bírói függetlenség intézményét és annak – jelen korunkban is példamutató – garanciális szabályait. E törvénycikk 19. §-a pedig – a mai fogalomhasználat szerinti közjogi érvénytelenség esetét kivéve – kinyilvánította a bíró ítélkezési tevékenységének törvény alá rendelését [32]. Ezen túlmenően az AB széles körű jogtörténeti visszatekintése megállapította, hogy a polgári törvénykezési rendtartásról szóló 1868. évi LIV. törvénycikk módosítása tárgyában született 1881. évi LIX. törvénycikk 4. §-a tartalmazott először rendelkezést arra vonatkozóan, hogy „[a]z igazságszolgáltatás egyöntetüségének megóvása végett, a vitás elvi kérdések, a magy. kir. Curia polgári tanácsainak teljes ülésében döntetnek el". Ez azonban csak a polgári ítélkezési gyakorlatban felmerült elvi viták rendezésére adott lehetőséget, és nem rendelkezett a tekintetben, hogy a teljes ülés határozatai az alsó fokú bíróságokra kötelezőek. A döntvényalkotási jog tekintetében az igazi nóvumot a polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvénycikk életbe léptetéséről szóló 1912. LIV. törvénycikk jelentette, amely létrehozta a jogegységi eljárást és tanácsot [33]. 75. §-a szerint pedig „[a] kir. Kúriának jogegységi (70. §) valamint teljes ülési határozatát a bíróságok mindaddig követni kötelesek, a mig azt a kir. Kúria teljes ülése meg nem változtatja [...]" [34]. E határozatban tehát, újabb vívmányt nem azonosítva, egy már régebben annak elfogadott teljes törvény vonatkozásában erősítette meg az AB történeti alkotmányunk szerepét alkotmánybíráskodásunkban.

16/2016. (X. 20.) AB határozat: Indokolás [19]
(ea. alkotmánybíró: Juhász Imre; tárgy: rendőrképmás)

Egy bírósági végrehajtási ügyben az eljárást biztosító rendőr felismerhető maradt a tudósító sajtóorgánum honlapján. A nem vagyoni kárigény kapcsán indult eljárásban – közszereplőség híján – a keresetnek helyt adott a bíróság. Ennek oka az volt, hogy a végrehajtási cselekményről készült felvételt már nem tekintette jelenkori eseménynek a bíróság. Az AB megállapította, hogy ezen érv elfogadása esetén példának okáért a gyülekezési jog gyakorlása és az arról való tárgyszerű tudósítás sem minősülne a jelenkor eseményének,

hiszen a gyülekezés megszokott társadalmi tevékenység, amely alkotmányjogi védelemben is részesül. Indokolásában segítségül hívta a köztársasági „kisalkotmányt” (1946. évi I. törvény), pontosabban annak preambulumát. Ennek során rögzítette, hogy arra történeti alkotmányunk vívmányaként kell tekinteni, mivel természetes és elidegeníthetetlen jogként biztosította – más jogok mellett – a gyülekezési jogot is. Az AB ebből azt a következtetést vonta le, hogy önmagában az, hogy valamely tevékenység a múltban is fellelhető volt, annak jelenkori eseményként való figyelembevételét nem gátolhatja. Tény: évszázadok óta folyik állami segítséggel végrehajtás, de ez nem azt jelenti, hogy ne lenne érdeklődés a társadalomban a jelenben lefolytatott cselekményekkel kapcsolatban, és az Alaptörvény IX. cikke sem értelmezhető ilyen megszorító módon [19].

12/2017. (VI. 19) AB határozat: Indokolás [46]–[48] (ea. alkotmánybíró: Szalay Péter; tárgy: a bírák nemzetbiztonsági ellenőrzése)

A Kúria elnöke az általa kezdeményezett utólagos normakontroll-eljárás keretében indítványozta a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény (a továbbiakban: Nbtv.) több rendelkezése alaptörvény-ellenességének megállapítását és megsemmisítését. Az AB a már hivatkozott 33/2012. (VII. 17.) AB határozat megállapításai közül kiemelte, hogy a bírói szolgálati jogviszonyok más közszolgálati jogviszonyokhoz képest fokozott alkotmányi védelemben kell hogy részesüljenek, hiszen a bírói függetlenség és az ebből eredő elmozdíthatatlanság elve nem csupán az Alaptörvény tételes rendelkezése, hanem a történeti alkotmány vívmányai közé is tartozik. Emlékeztetett arra, hogy a 19. században végbement polgári átalakulást konstituáló törvények a történeti alkotmányhoz tartoznak, és e törvények teremtették meg azt a szilárd jogintézményi alapot, amelyre a modern jogállam épül. Ezen túlmenően idézte azon korábbi határozatában megfogalmazott állítását, miszerint az Alaptörvény „ablakot nyitott közjogunk történeti dimenziójára” (33/2012. (VII. 17.) AB határozat: Indokolás [75]). E határozat – miként arra már utaltam – nem tesz különbséget a történeti alkotmány részei, vívmányai és közjogunk történeti dimenziója között [46].[6] Az AB végezetül ráerősített az 1868. évi IV. törvénycikk és az 1871. évi IX. törvénycikk által biztosított független ítélkezés vívmányaival kapcsolatos korábbi megállapításaira [47]–[48].

[6] Az 33/2012. (VII. 17.) AB határozat elfogadása után az AB következetesen fenntartotta és megerősítette: a bírói függetlenség intézménye és annak garanciális szabályai történeti alkotmányunk példamutató vívmányai (lásd 25/2013. (X. 4.) AB határozat: Indokolás [26]; 3015/2014. (II. 11.) AB végzés: Indokolás [26]; 21/2014. (VII. 15.) AB határozat: Indokolás [35]; 2/2016. (II. 8.) AB határozat: Indokolás [32]). Ezeket a határozatokat külön nem emeltem ki.

3002/2018. (I. 10.) AB határozat: Indokolás [64] (ea. alkotmánybíró: Czine Ágnes; tárgy: a sajtó objektív felelőssége)

Az AB a 28/2014. (IX. 29.) AB határozatból (Indokolás [12]–[14]) kiindulva a sajtószabadságra mint a történeti alkotmány vívmányára tekintett. Ennek során kiemelte, hogy a történeti alkotmányunk részét képező 1848. évi XVIII. törvénycikk 14. §-a kimondta: „[k]i az országgyülés, a törvényhatóságok, mindenféle törvényszékek, és törvény által alkotott egyéb testületek iratait, és azok nyilvános üléseit hív szellemben és igazán közli, ellene a közlöttek tartalma miatt kereset nem indíttathatik." Az AB szerint az adott ügyben eljárt polgári bíróságok gyakorlata összhangban állt a történeti alkotmány azon gondolatával, hogy a „hív szellemben és igazán" tudósító sajtót bizonyos körben védelem illeti meg a felelősségre vonással szemben (34/2017. (XII. 11.) AB határozat: Indokolás [37]) [64].

20/2020. (VIII. 4.) AB határozat: Indokolás [29]–[30] (ea. alkotmánybíró: Czine Ágnes; tárgy: a bizonyíték beszerzése)

Az AB abból indult ki, hogy a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvénycikk 306. §-a a történeti alkotmány vívmánya. Ez a rendelkezés már a 19. század végén biztosította a bíróság számára, hogy szükség esetén hivatalból is végezzen bizonyítást, amikor *expressis verbis* kimondta: „[m]ind az elnök, mind a törvényszék uj bizonyitékok felvételét vagy megszerzését rendelhetik el." [29] A fentiek alapján az AB szerint az Alaptörvény B) cikk (1) bekezdésének és a XXVIII. cikk (1) bekezdésének az értelmezése során – figyelemmel az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdésére – arra kell építeni, hogy a bíróság által hivatalból végezhető bizonyítás a történeti alkotmány vívmánya [30].

3035/2021. (II. 10.) AB határozat: Indokolás [33] (ea. alkotmánybíró: Szalay Péter; tárgy: a bírói szolgálati jogviszony megszűnése)

Fontos döntés volt nemcsak azért, mert megerősítette, hogy a „a független igazságszolgáltatás a jogállami működés egyik fundamentuma, a bírói függetlenség pedig az igazságszolgáltatás függetlenségének legfontosabb garanciája és hazánk történeti alkotmányának vívmánya", hanem abban a tekintetben is, hogy az AB általános értelmezési gyakorlatához képest – amely szerint tartózkodik a bírói döntések jogszerűségi szempontú vizsgálatától – bizonyos értelemben kivételt képez a bírói tisztségből való elmozdítás törvényességének kérdése. Az Alaptörvény 26. cikke ugyanis, azáltal, hogy tételesen kimondja, hogy „a bírákat tisztségükből csak sarkalatos törvényben meghatározott okból és eljárás keretében lehet elmozdítani", az elmozdítás

törvényességének kérdését alkotmányos szintre emeli. Az AB szerint, ha a bíró elmozdítására nem a sarkalatos törvényben meghatározott okból vagy a sarkalatos törvényben meghatározott eljárást sértően kerül sor, akkor nemcsak a törvényi előírás, hanem egyben az Alaptörvény 26. cikk (1) bekezdése által védett bírói függetlenség is sérül.

> „Az AB következetes gyakorlata szerint a bírói függetlenség a bíró Alaptörvényben biztosított joga is, amelyre alkotmányjogi panaszban hivatkozhat. Ezért amikor az AB az Abtv. 27. §-ában szabályozott hatáskörében eljárva a bírói döntés és az Alaptörvény összhangját vizsgálja, ennek keretében a bírói tisztségből való elmozdításra vonatkozó törvényi rendelkezések megtartását is vizsgálhatja." [33]

3535/2021. (XII. 22.) AB határozat: Indokolás [53] (ea. alkotmánybíró: Szalay Péter; tárgy: bírói szolgálati idő); 3536/2021. (XII. 22.) AB határozat: Indokolás [47] (ea. alkotmánybíró: Szalay Péter; tárgy: a titkári szolgálati idő beszámítása)

Az előző pontban felhívott határozattal rokon jegyeket mutató ügyekben az AB felhívta az 1. pontban részletesen ismertetett alapdöntését a bírói függetlenség és elmozdíthatatlanság tárgyában, megerősítve, hogy az a történeti alkotmány vívmányaként olyan értelmezési alapelv, „amely mindenkire kötelező, és amelyet az Alaptörvény más szabályai lehetséges tartalmának feltárásakor alkalmazni kell" (33/2012. (VII. 17.) AB határozat: Indokolás [80]) [53].

28/2022. (XI. 8.) AB határozat: Indokolás [17]–[19] (ea. alkotmánybíró: Sulyok Tamás; tárgy: vádmonopólium)

Az AB emlékeztetett alkotmányos kötelezettségére, miszerint az Alaptörvény rendelkezéseit, így a 29. cikk (1) bekezdését is a *Nemzeti hitvallás*sal és Magyarország történeti alkotmányának vívmányaival összhangban kell értelmezni [17]. Ennek keretében az ügyészi hivatalokra, illetve az ügyészi szervezetre való jogtörténeti visszatekintést [18] követően felhívta a figyelmet arra, hogy a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvénycikket az AB már korábban a történeti alkotmány vívmányaként azonosította (26/2015. (VII. 21.) AB határozat: Indokolás [50]). E törvény is akként szabályozta az ügyészség vádmonopóliumát, hogy az ügyészség volt az elsődleges közvádló, és csak a sértett számára tette lehetővé kivételes esetekben a vádmonopólium áttörését. Az AB szerint evvel összefüggésben az is kiemelendő, hogy Magyarországon már a 19. században következetesen érvényre juttatták

a törvények az officialitás elvét (az állam a bűncselekmények üldözését és az elkövetők megbüntetését kötelességének tekintette az erre hivatott állami szervek útján, nem kiszolgáltatva azt a sértettek szubjektív érdekérvényesítési hajlandóságának) és a legalitás elvét (az ügyészség azon kötelességét, hogy hivatalból üldözendő vagy magánindítvány útján tudomására jutott bűncselekmények miatt köteles volt elrendelni a nyomozást, illetve bizonyított bűncselekmény esetén köteles volt a vádemelésre és a vádképviseletre). Az AB arra is rámutatott, hogy a vádelv az 1945 utáni jogalkotásban több alkalommal is jelentős törést szenvedett, főként az 1956. évi forradalom utáni megtorlások idején lefolytatott koncepciós perekben [19].

3483/2023. (XI. 17.) AB határozat: Indokolás [38]–[40] (ea. alkotmánybíró: Schanda Balázs; tárgy: közérdekű adatok kiadása, az OBH-vezetők juttatásai)

Az AB ezen ügyben kifejtette, hogy a bíróságok központi igazgatását ellátó OBH-val – mint minden központi igazgatási szervvel – szemben alapvető elvárás a transzparencia. Ez a nyilvánosság vagy átláthatóság alapját képezi annak a közbizalomnak, amely megteremti a bíróságokba vetett azon hitet, hogy az ügyeket szakmai szempontok alapján, részrehajlás nélkül bírálják el, és a bírósági szervezetrendszert ezek szem előtt tartása mellett igazgatják. Az AB ezen levezetés után nem jutott el a történeti alkotmány vívmányáig, hanem annak rögzítésére szorítkozott, hogy „az igazságszolgáltatás jogállami működésébe vetett közbizalom, mint alkotmányos érték olyan jogállami garanciális követelmény, mely a bírói függetlenséghez is kapcsolódik, de azon túlmutató, absztrakt dimenzió" [38]. Az AB itt ugyan adós maradt az „alkotmányos érték" mibenlétének kifejtésével, ugyanakkor megállapította, hogy a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. törvénycikknek az igazságszolgáltatást a közigazgatástól elválasztó 1. §-a „lényegült át" a magyar történeti alkotmány vívmányává. Az AB emlékeztetett arra is, hogy e törvénycikk az „ítélő" bírákat védte garanciális rendelkezésekkel, amelyekben nem részesültek a bírósági igazgatás feladatait ellátók [39]. Az AB hivatkozott továbbá a 27/2020. (XII. 16.) AB határozatra is, amely szerint:

> „Nem vonatkoztatta eddigi gyakorlatában az Alkotmánybíróság a bírói függetlenség alkotmányosan védett jogát [Alaptörvény 26. cikk (1) bekezdés] azokra a területekre, amelyek középpontjában a független ítélkező tevékenység helyett más, adott esetben a bírósági igazgatással, közelebbről a bíróságok központi igazgatásával kapcsolatos feladatok állnak. Ennek megfelelően alkotmányos jogvédelemben nem részesült az OBT tagsággal együtt járó igazgatási-felügyeleti feladatok ellátása…" {27/2020. (XII. 16.) AB határozat: Indokolás [21]}

Az AB szerint ez teljes mértékben összhangban áll a 33/2017. (XII. 6.) AB határozattal, amelyben az OBH elnökének (integritási) szabályzataival kapcsolatban kimondta, hogy a „szabályzatok tartalmának tehát a bírósági igazgatással kapcsolatos kérdések rendezése körében kell megmaradnia és nem érintheti az ítélkező bíró függetlenségét" [40].

Dióhéjban ennyi lenne 12 év „termése". Hely hiányában a 2012-től datálható, történeti dimenziót felvállaló, de a történeti alkotmány vívmányáig el nem jutó fontos határozatokat[7] már nem citálom. A történeti alkotmány vívmányaival való érdemi elemzés, hangsúlyos utalás az elmúlt 12 évben tehát összesen 17 AB határozatban jelent meg, ami lényegében évi egy-egy határozatot jelent (egészen pontosan évente 1,4-et). Már ez is jelzi, hogy az AB, elég bátortalanul nyúlt vissza a történeti alkotmányhoz, illetve annak vívmányaihoz. Egyes vélemények szerint az „Alaptörvény R) cikk (3) kötelező alkalmazással – a történeti alkotmányt és a történeti jogértelmezést összemosva – kizárja a mérlegelést, »gúzsba kötve táncolásra«[8] kényszerítve" az AB-t. A tények és a számok azonban nem ezt támasztják alá. A felhívott alaptörvényi cikk pedig nem hibáztatható abban, hogy több ízben maga az AB nem tudta vagy nem akarta eldönteni, hogy történeti jogértelmezést végezzen, vagy továbblépve a történeti alkotmány vívmányai felé forduljon. Többen a tudomány képviselői és a mindenkori regnáló alkotmánybírók közül[9] – köztük jómagam is – hangot adtak azon véleményüknek, hogy a vívmányok *terra incognita* jellege minden törekvés ellenére fennmaradt, és az AB még nem végezte el ezzel kapcsolatos feladatát.[10]

Mindezek ellenére vagy épp ezért ne feledjük: az Alaptörvény az AB kezébe tette le annak meghatározását, hogy „[a]zt, hogy mi tartozik a történeti alkotmányból a vívmányok közé az Alaptörvény alapján, az Alkotmánybíróságnak kell megállapítania" (33/2012. (VII. 17.) AB határozat: Indokolás [74]). Ennek során nem a mozgási szabadság korlátozása, sokkal inkább az jut az ember eszébe, hogy egyrészt kiaknázatlan maradt az R) cikk olyan értelmezése, amely lehetőséget adott volna az Alaptörvény 4. módosításával hatályon kívül helyezett alkotmánybírósági határozatok történeti alkotmánnyal való összevetésére és – a vizsgálat eredményétől függően – az arra érdemes határozati megállapítások ezen szűrést követő, későbbiekben történő felhasználására.

7 Ilyen volt például a 43/2012. (XII. 20.) AB határozat (ea. alkotmánybíró: Szalay Péter; tárgy: a család fogalma, bejegyzett élettársi kapcsolat), amelyben messzire visszatekintve megállapította az AB: „IV.1.1. Az a tény, hogy az öröklési jogot nem külön törvény, hanem a Ptk., mint nemzeti magánjogi kódex szabályozza egységes rendszerben, összhangban van magánjogunk történeti fejlődésével."

8 Lásd például Vörös 2016: 54. 16. pont.

9 Tilk–Naszladi 2015: 69; Chronowski–Drinóczi–Kocsis 2011.

10 Juhász Imre alkotmánybíró különvéleménye a 13/2013. (VI. 17.) AB határozathoz, a 28/2013. (X. 9.) AB határozathoz és a 7/2014. (III. 7.) AB határozathoz; Pokol Béla alkotmánybíró párhuzamos indokolása a 28/2013. (X. 9.) AB határozathoz.

Másrészt – kevés kivételtől eltekintve – a történeti alkotmány vívmányainak csak a 19. századi, a polgári átalakulást konstituáló törvényeket tekintette az AB (kivétel például 1929. évi XXX. törvénycikk, az 1946. évi I. törvény preambuluma). Ugyanakkor a 12/2017. (VI. 19) AB határozat („A magyar történeti alkotmány konszolidált értelmezésének minimumához tartozik annak elfogadása, hogy a XIX. században végbement polgári átalakulást konstituáló törvények a történeti alkotmány részét képezik.") szövege is arra utal, hogy e körön kívül is azonosíthatók lennének egyéb vívmányok (Indokolás [46]).

Harmadrészt a vonatkozó AB határozatok abban nem tűnnek konzekvensnek, hogy mit tekintenek vívmánynak: egy törvény egészét (a polgári átalakulást konstituáló törvények) vagy annak egy-egy rendelkezését (az 1869. évi IV. törvénycikk 1. §-a „lényegült át" a magyar történeti alkotmány vívmányává). Formabontónak látszik, amikor nem a jogszabályt vagy annak egy rendelkezését, hanem az általa szabályozott jogintézményt tekinti vívmánynak az AB (a bírói függetlenség elve, ennek elemeivel együtt).

Negyedrészt sajnálatos, hogy az újabb határozatokban már csak visszautalt az AB arra, hogy egy korábbi határozatában vagy határozataiban valamely törvénycikket, törvényt a történeti alkotmány vívmányának minősítette. Ugyanakkor nem bővült a vívmányok köre, nem merült fel azok rendszerbe foglalása és a 19. század előtti alkotmányos joganyagra sem terjedt ki a figyelem. Talán nem csak az önként vállalt időbeli korlátok okán, de teljes egészében negligált az Erdélyi Fejedelemség törvényhozása is, pedig lehet, hogy a vívmányok között megférne egynémely jogforrása, törvényi rendelkezése (például a tordai országgyűlésen 1568-ban a világon elsőként törvénybe foglalt lelkiismereti és vallásszabadság)[11]. A „fáradtság" jelei ellenére úgy vélem sohasem késő – történeti alkotmányunk és annak vívmányai „türelmesen várják", hogy egyszer áttörik a gát, és vége szakad a Csipkerózsika-álomnak…

Miután a történeti alkotmány vívmányainak azonosítása tehát jórészt elmaradt, ezt a mulasztást az sem tudja pótolni, hogy a történeti dimenzió nagyobb számban jelenik meg az AB határozatokban. Persze ez is több a semminél. Úgy vélem, az alkotmánybírói munka során is fáradhatatlanul ügyelni kell arra, hogy a történelem és azon belül az alkotmány- és a jogtörténet nem egyszerű játék. Nem azért van, hogy *obiter dicta,* mellesleg kitöltsük a rendelkezésre álló keretet, szépen formázva aktuális határozatunkat/tervezetünket. A történelmet tisztelni kell, tanulni kell belőle, és itt elsősorban nem az elhíresült tanítómesteri összefüggésre gondolok. Ennél a dolog sokkal komolyabb: a történet az alap, a fundamentum, amely nélkül, miként azt Sütő András, az erdélyi magyar irodalom egyik legnagyobb egyénisége írja: „A múltjából kiforgatott írástudatlan hályogos szemmel

[11] Országgyűlésünk is törvényben hívta fel ennek jelentőségére a figyelmet: 2018. évi I. törvény az 1568. évi tordai vallásügyi törvény jelentőségéről és a Vallásszabadság Napjáról.

vakoskodik az ismeretlen jövőnek küszöbén."[12] Sütő ezen állítását Bethlen Gáborhoz, Erdély egykor volt kiemelkedő fejedelméhez fohászkodva fogalmazta meg. Úgy vélem, az írófejedelem e víziójának elkerülése olyan elkötelezett és a történelmi múlt magas szintű ismeretével felvértezett embereket feltételez, mint amilyen Horváth tanár úr, az alkotmánybíró kolléga, az egykori civil jogász bizottságbeli harcostárs és barát. Még szerencse, hogy vannak olyan művelői a jogtudománynak és azon belül a jogtörténetnek, mint ő, aki teszi a dolgát fáradhatatlanul, mindannyiunk örömére és épülésére.

Isten éltessen, Attila!

Irodalom- és forrásjegyzék

Bakó Beáta (2016): A történeti alkotmányunk is jogforrás! – Horváth Attila a Mandinernek. *Mandiner,* 2016. december 15. Online: https://mandiner.hu/hirek/2016/12/a-torteneti-alkotmanyunk-is-jogforras-horvath-attila-a-mandinernek

Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Kocsis Miklós (2011): Mozaikok, azaz milyen értelmezési kérdéseket vet fel az alaptörvény. In Drinóczi Tímea (szerk.): *Magyarország új alkotmányossága.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 45–64.

Rixer Ádám (2018): *A vívmány-teszt.* Budapest: Dialóg Campus.

Sütő András (1984): *Az Idő markában.* Budapest: Szépirodalmi.

Tilk Péter – Naszladi Georgina (2015): Az Alkotmánybíróságra vonatkozó szabályozás átalakulása 2010 után. In Gárdos Orosz Fruzsina – Szente Zoltán (szerk.): *Jog és politika határán. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után.* Budapest: HVG-Orac, 41–74.

Vörös Imre (2016): A történeti alkotmány az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Közjogi Szemle,* 9(4), 44–57.

[12] Sütő 1984: 22.

Juhász Miklós – Erdős Csaba

A 2021–2022. évi üzemanyagár-maximálás gazdasági versennyel összefüggő alkotmányossági vetületei

Az ünnepelt, Horváth Attila tudományos, szakmai és közéleti szerepvállalásai és eredményei a témák gazdag tárházát kínálják annak, aki e festschrift*ben való közreműködésre kapott megtisztelő felkérést. Oktatóként és kutatóként a magyar állam- és jogtörténetben, a praxisban ellátott alkotmánybírói hivatással és a hobbiként, de professzionális szinten űzött – állami és jogi – kultúrtörténetben megannyi értéket teremtett, amelyek külön-külön is ihletadó források generációk számára, és érdemesek a továbbgondolásra. E sorok szerzői és az ünnepelt szakmai pályájának metszéspontját az Alkotmánybíróság jelenti, s az ünnepelt gyakori előadó bírója a gazdasági versennyel kapcsolatos ügyeknek, ezért e tanulmány tárgyául olyan témát választottunk, amely szorosan kötődik az ünnepelt alkotmánybírói tevékenységéhez.*[1] *Az Alkotmánybíróság a 2020. március 11. napján kihirdetett*[2] *és azóta szinte folyamatosan fennálló*[3] *veszélyhelyzet mint különleges jogrend alatt számos – jellemzően úgynevezett veszélyhelyzeti kormányrendeletbe*

1 Lásd például 3344/2023. (VII. 5.) AB határozat; 3490/2022. (XII. 20.) AB végzés; 24/2022. (X. 26.) AB határozat; 3433/2021. (X. 25.) AB végzés; 7/2019. (III. 22.) AB határozat.

2 A veszélyhelyzet kihirdetéséről szóló 40/2020. (III. 11.) Korm. rendelet.

3 Először 2020. június 16. és 2020. november 4. között „szünetelt" a veszélyhelyzet – helyét járványügyi készültség vette át. Lásd a 2020. március 11-én kihirdetett veszélyhelyzet megszüntetéséről szóló 282/2020. (VI. 17.) Korm. rendeletet, a járványügyi készültség bevezetéséről szóló 283/2020. (VI. 17.) Korm. rendeletet, valamint a veszélyhelyzet kihirdetéséről szóló 478/2020. (XI. 3.) Korm. rendeletet! 2021. február 8. napjával szűnt meg a 2020. november 3-án kihirdetett veszélyhelyzet a 26/2021. (I. 29.) Korm. rendelet nyomán, azonban ugyanezzel a hatállyal a 27/2021. (I. 29.) Korm. rendelet ismételten veszélyhelyzetet hirdetett ki. *De facto* a Kormány a veszélyhelyzetet szintén folyamatosan fenntartotta. 2022. június 1. napjával a 181/2022. (V. 24.) Korm. rendelet megszüntette a 2021. február 8-án kihirdetett veszélyhelyzetet, azonban az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása érdekében a veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 180/2022. (V. 24.) Korm. rendelet ismét bevezette az „új" veszélyhelyzetet. Ugyanígy *de facto* folyamatosan maradt fenn 2022. november 1-jén a veszélyhelyzet. Az Alaptörvény kilencedik és tizedik módosítása nyomán szükségessé vált a 2022. június 1-jén kihirdetett veszélyhelyzet megszüntetése – amelyet a 423/2022. (X. 28.) Korm. rendelet „végzett el" –, de ezzel együtt az Alaptörvény új veszélyhelyzeti klauzuláján nyugvó új veszélyhelyzet kihirdetésére is sor került az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_29 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7249-5979 (ECs)

foglalt – kormányzati intézkedés alkotmányosságát vizsgálta. A gazdaságpolitikát érintő intézkedések közül a köz- és szakmai érdeklődés leginkább a hatósági árazás különböző típusaira irányult-irányul. Ezek egyik csoportját a néhány alapvető élelmiszer vonatkozásában bevezetett ármaximálás (a továbbiakban: kiskereskedelmi ársapkák) jelentette, amellyel kapcsolatban az Alkotmánybíróság több határozatot is hozott. A hatósági árazás másik csoportját az egyes üzemanyagtípusok kiskereskedelmi árának maximálása (a továbbiakban: üzemanyagár-maximálás), amely – jogtechnikai megoldásokkal és számos módosítással – 2021. november 15. és 2022. december 31. között volt a magyar jogrendszer része. Az ezzel kapcsolatos alkotmányossági kérdésekben azonban – a vonatkozó jogszabályok hatályon kívül helyezése és az alkalmazásukra vonatkozó adatok hiánya miatt – az Alkotmánybíróság nem foglalt érdemben állást. Noha a (jog)történet diszciplínájában a szakmaisággal nehezen egyeztethető össze, bátorkodtunk feltenni a kérdést: „mi lett volna, ha…?" E tanulmány célja így annak vizsgálata, hogy az üzemanyagár-szabályozás az Alkotmánybíróság különleges jogrendi alapjog-korlátozással kapcsolatos gyakorlata tükrében[4] *milyen alkotmányossági kérdéseket vetett (volna) fel.*

Kedves Attila, tisztelt professzor úr, születésnapod alkalmából sok szeretettel köszöntünk! Isten éltessen egészségben töltött és alkotó kedvvel teli sok-sok éven át!

„Mi lett volna, ha…?" – gondolatkísérlet a gazdasági versenyhez leginkább köthető alaptörvényi rendelkezések és az üzemanyagár-maximálás viszonyáról

Disclaimer – avagy a gondolatkísérlet keretei

Jelen tanulmányban nem vállalkozunk – nem is vállalkozhatunk – arra, hogy az üzemanyagár-maximálás intézményét minden olyan alaptörvényi rendelkezés fényében megvizsgáljuk, amellyel az kapcsolatba hozható,[5] ezért azokra fókuszálunk, amelyek – álláspontunk szerint – a piacgazdaság, a gazdasági verseny fontos pillérei. Ekképpen a vállalkozáshoz való jog, a szerződési szabadság és a tulajdonhoz való jog áll vizsgálódásunk fókuszában. Ezek nemcsak a piacgazdaság és a gazdasági verseny alkotmányi szintű biztosítékai, de egymással is szorosan összefüggenek. Az Alkotmánybíróság már működése kezdetén rámutatott, „[a] piacgazdaság

ezek magyarországi következményeinek az elhárítása és kezelése érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról szóló 424/2022. (X. 28.) Korm. rendelettel, amely jelenleg is hatályos.

4 A tanulmány céljának megfelelően az Alkotmánybíróság gyakorlatára, és nem – az egyébként is szűkösen rendelkezésre álló – szakirodalomra támaszkodunk.

5 Releváns szempont lehetne például az Alaptörvény B) cikkében deklarált jogállamiság részét képező jogbiztonság egyik eleme, a kellő felkészülési idő követelménye is. Ez azonban nem elsősorban vagy kizárólagosan a gazdasági versennyel összefüggő elv, hanem minden jogszabályra vonatkozik, tárgyától függetlenül.

alapvető létformája a verseny. A piacgazdaságra alapozott társadalmi és gazdasági rend létfontosságú értéke a gazdasági verseny kibontakoztatása, védelme."[6] Az Alkotmánybíróság megállapította továbbá, hogy „[a] piacgazdaság, és így az Alaptörvény M) cikke által védett vállalkozás és verseny szabadsága működésének elengedhetetlen feltétele a szerződési szabadság, amely ennek következtében szintén élvezi az Alaptörvény védelmét".[7] „A gazdálkodási önállóság, azaz a vagyontárgyakkal, jogokkal és követelésekkel rendelkező döntés önállósága elsősorban a tulajdonhoz való jogból és kisegítő jelleggel a vállalkozáshoz való jogból határozható meg"[8] – erősítette meg az Alkotmányon nyugvó gyakorlatát az Alkotmánybíróság az Alaptörvény hatálybalépését követően.

Bár a kiskereskedelmi ársapkával kapcsolatos alkotmánybírósági döntések nyilvánvalóan irányadóak vizsgálatunk során, a hasonlóságok mellett eltérő elemek is megjelentek az üzemanyagár-maximálással kapcsolatban, ezért elsősorban ezekre fókuszálva fejtjük ki álláspontunkat.

A vállalkozás szabadsága és a tisztességes gazdasági verseny

A tisztességes gazdasági versenyt mint alkotmányos értéket az Alaptörvény M) cikk (2) bekezdése, míg a vállalkozás szabadságát az Alaptörvény M) cikk (1) bekezdése deklarálja. Emellett az Alaptörvény XII. cikk (1) bekezdése a vállalkozás szabadságát „valódi" alapjogként is nevesíti. Ennek értelmében:

> „[B]árkinek az Alaptörvényben biztosított joga a vállalkozás, azaz üzleti tevékenység kifejtése. A vállalkozás joga azonban egy bizonyos, a vállalkozások számára az állam által teremtett közgazdasági feltételrendszerbe való belépés lehetőségének biztosítását, másként megfogalmazva a vállalkozóvá válás lehetőségének – esetenként szakmai szempontok által motivált feltételekhez kötött, korlátozott – biztosítását jelenti."[9]

Emellett, és az üzemanyagár-maximálás vonatkozásában ez lényeges, a vállalkozás szabadsága a már működő vállalkozások védelmét is jelenti, azaz a vállalkozás „folytatását" is védi:

> „A vállalkozáshoz való jog mint alapjog védelmi köre tehát egyaránt kiterjed a piacra lépésre (egy adott vállalkozási tevékenység szabad »választására«, a vállalkozóvá válásra és a tevékenység

6 19/1991 (IV. 23.) AB határozat, idézi a 3192/2012. (VII. 26.) AB határozat: Indokolás [20].
7 3192/2012. (VII. 26.) AB határozat: Indokolás [21].
8 20/2014. (VII. 3.) AB határozat: Indokolás [291].
9 3/2020. (I. 3.) AB határozat: Indokolás [35].

> megkezdésére), továbbá egy már megkezdett tevékenység folytatására is, hangsúlyozva azonban, hogy a szóban forgó alapjog a jogi környezet változatlanságát nem garantálja. A szubjektív és a szigorúbban megítélendő objektív – azonban mindkét esetben az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdésében írt teszt szerint elbírálandó – korlátok különbözősége pedig alapvetően abban áll, hogy a szubjektív feltételek teljesítése elvileg bárki számára lehetséges, míg ehhez képest objektív korlátok alatt a vállalkozni kívánó személyétől független előírásokat kell érteni."[10]

A kiskereskedelmi árstop vonatkozásában az Alkotmánybíróság részletesen foglalkozott a vállalkozás szabadságának korlátozására különleges jogrendben irányadó tesztjével. Ennek keretében az Alkotmánybíróság elhatárolta egymástól az Alaptörvény kilencedik és tizedik módosítása előtti és azt követő időszakra alkalmazandó teszteket. Az Alaptörvény jelenleg hatályos szabályai alapján a vállalkozás szabadságának korlátozását

> „az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése, az 51. cikk (2) bekezdése és az 52. cikk (1) és (2) bekezdéseire figyelemmel kidolgozott szempontrendszer alapján ítélte meg:
> - az adott alapjogba történt-e beavatkozás,
> - az alapjogkorlátozásnak volt-e legitim célja,
> - az alapjogkorlátozás alkalmas-e a legitim cél elérésére,
> - az alapjogkorlátozással okozott hátrányokat meghaladják-e a legitim cél eléréséből fakadó előnyök (arányosság)."[11]

A teszt két aspektusára kell felhívnunk a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a különleges jogrendre tekintettel módosított általános – tehát az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdésén nyugvó – alapjog-korlátozási tesztet a kilencedik és a tizedik alaptörvény-módosításra és a szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, háborús helyzet vagy humanitárius katasztrófa miatt bevezetett – és a konkrét esetben közvetlen és tömeges életveszélyt nem feltételező – veszélyhelyzetre tekintettel az Alkotmánybíróság jelentősen szigorította, mivel visszaemelte abba az arányosság hagyományos értelmezését. Korábban ehelyett csak azt vizsgálta, hogy „a jogalkotó időközönként meggyőződött-e a korlátozás fenntartásának, meghosszabbításának indokoltságáról".[12] A másik fejlemény pedig az, hogy ezen szigorítás nyomán a különleges jogrendre irányadó általános alapjogvédelmi teszt csak egy elemében tér el a normál jogrendi próbától: a szükségességet – tehát azt, hogy a legitim cél elérésére alkalmas legenyhébb beavatkozást válassza a jogalkotó – nem követeli meg.

[10] 3/2020. (I. 3.) AB határozat: Indokolás [36].
[11] 3004/2024. (I. 12.) AB határozat: Indokolás [57].
[12] 3128/2022. (IV. 1.) AB határozat: Indokolás [163].

A fentieket az üzemanyagár-maximálásra alkalmazva a következőkre juthatunk.

A teszt első elemét – a vállalkozáshoz való jogba való beavatkozás meglétét – illetően álláspontunk szerint pozitív válasz adható. A kiskereskedelmi árstoppal kapcsolatos döntéseiben ugyan ezzel ellentétes következtetésre jutott az Alkotmánybíróság, de ennek magyarázata az eltérő jellegű tevékenységből következik. A kiskereskedelmi árstop a boltok jellemzően többezres kínálatából csak nyolc termékcsoportra vonatkozott, ezzel szemben az üzemanyagár-maximálás az üzemanyagtöltő állomások legjellemzőbb két termékét, azaz tevékenységük lényegi részét érintette, s az üzemanyagtöltő állomásokon forgalmazott egyéb termékek és nyújtott szolgáltatások (motorolaj-értékesítés, *shop,* autómosó stb.) jellemzően kiegészítő jellegűek.

Véleményünk szerint az alapjog-korlátozás legitim céljaként tételezhető a lakosság üzemanyagokhoz való hozzáférésének biztosítása reális áron s emellett az infláció hatásainak enyhítése. Utóbbi elsősorban alkotmányos értékként fogható fel, előbbi alapjogi relevanciával is bír, mivel az Alkotmánybíróság a járművel történő közlekedés szabadságát az Alaptörvény mozgásszabadságot biztosító XXVII. cikk (1) bekezdése körében értelmezi.[13] A teszt harmadik, „alkalmassági" eleme okozhat némi bizonytalanságot a mérlegelés során, mert álláspontunk szerint nem egyértelmű, hogy az alkalmasság milyen spektrumon vizsgálandó. Amennyiben ennek fókusza a legszűkebb, s csak arra irányul, hogy az üzemanyagár-maximálás nyomán biztosított-e a legitim cél elérhetősége, akkor az alkalmasságnak való megfelelés kétségtelenül megállapítható. Más megközelítésben azonban a konklúzió kérdéseket is felvethet. Ehhez elegendő azokra az ellátási nehézségekre utalni, amelyekkel napi szinten lehetett találkozni: a lakosság részéről a készletező vásárlásokra, amelyek a kereslet növekedését okozták, amivel a rendelkezésre álló készletek nem feltétlenül tudtak lépést tartani, amit az ellátás akadozása és a finomítói kapacitások korlátozottsága is súlyosbított. A kereskedők – részben az ellátási korlátok, részben az üzemanyagár-maximálás nyomán keletkező veszteségeik csökkentése miatt – mennyiségi korlátozásokat vezettek be (akár néhány liter/nap/gépjármű/töltőállomás). Ezek alapján az üzemanyagár-maximálással érintett üzemanyagtípusokhoz való hozzáférhetőség nem minden esetben változott pozitív irányba, azaz a legitim cél elérésére való alkalmasság fennállta csak alaposabb, közgazdasági elemzésekkel alátámasztott vizsgálat alapján állapítható meg, ami viszont már olyan gazdaságpolitikai, célszerűségi kérdés, amelyben az állásfoglalástól az Alkotmánybíróság rendszerint tartózkodik.

Az arányosság körében nem hagyható figyelmen kívül, hogy 2022 februárjában a szabályozás címzetti köre megváltozott: addig kizárólag a kiskereskedelmi piac szereplőit – az üzemanyagtöltő állomásokat – érintette. Az ekkor bevezetett módosítással az üzemanyag-kiskereskedők számára kedvezően változott a szabályozási környezet: a hatósági üzemanyagárral kapcsolatos egyes intézkedésekről szóló 57/2022. (II. 28.) Korm. rendelet a kiskereskedelmi hatósági áras

[13] 3215/2013. (XII. 2.) AB határozat: Indokolás [35].

üzemanyagtípusok nagykereskedelmi árát 480 forintban maximálta és szerződési kötelezettséget hozott létre a nagykereskedők számára, kimondta továbbá, hogy a kiskereskedőnek történő értékesítés során egyéb költség vagy díj nem számolható fel. Emellett jövedékiadó-kedvezményt biztosított és a Magyar Szénhidrogén Készletező Szövetség részére fizetendő tagi hozzájárulás alól 2022 márciusától szeptemberig bezárólag mentesítette az érintetteket.

2022 márciusában a Kormány az úgynevezett kisbenzinkutak[14] támogatására programot indított,[15] amelynek keretében az általuk forgalmazott maximált áras üzemanyagok után literenként 20 forintos támogatásban részesültek a 2021. évi tárgyhavi forgalom 120%-a erejéig. A veszélyhelyzettel összefüggő egyes szabályozási kérdésekről szóló 2021. évi CXXX. törvény eltérő alkalmazásáról szóló 94/2022. (III. 10.) Korm. rendelet pedig a hatósági áron való üzemanyag-vásárlásra jogosult fogyasztók körét szűkítette részben a járműtípus és a tankolásra alkalmas kútoszlop tulajdonságai, részben pedig a gépjármű honossága alapján, kizárva a kedvezményből a nem magyar rendszámú gépjárműveket az azon országokban bejegyzett rendszámmal ellátott gépjárművek kivételével, amely országokban szintén hatósági áras üzemanyagot a magyar gépjárművek tankolására elérhetővé tesznek. A hatósági üzemanyagárral kapcsolatos egyes kormányrendeletek módosításáról szóló, 2022. július 30-án hatályba lépett 278/2022. (VII. 30.) Korm. rendelet szűkítette a hatósági áron való üzemanyag-vásárlásra jogosultak körét: a taxik kivételével a „céges autókat" is kizárta a jogosulti körből.

E jogalkotói lépések a szabályozás arányossága mellett szólnak. Ellentétes irányban ható körülményként értékelhető azonban az ármaximálás időszakának többszöri hosszabbítása, huzamosabb ideig való fennállta. Összességében azonban egyértelműen kimutatható, hogy a kezdeti , 2021. november és 2022. február–március közti négy, négy és fél hónapos időszakot követően jelentősen enyhültek az üzemanyag-kiskereskedőkre üzemanyagár-maximálás miatt háruló terhek, tehát az érdemi beavatkozás időben korlátozott volt. Az érintett vállalkozások üzemmérete – és ebből adódó teherbíró képességük – alapján differenciált szabályozás, a 20 forintos literenkénti támogatásra való jogosultság az üzemanyagár-maximálásból fakadó terhek arányos elosztására való jogalkotói törekvést mutatja.

A tulajdonhoz való jog: az Alaptörvény XIII. cikke

A tulajdonhoz való jog sérelme jellemzően három aspektusban merül fel a forgalmazási kötelezettséggel együtt előírt üzemanyagár-maximálással kapcsolatban. Az egyik a szabad

[14] Legfeljebb 50 üzemanyagtöltő állomást működtető olyan vállalkozás, amelynek üzemanyag-értékesítésből származó bevétele 2021-ben nem haladta meg az 50 milliárd forintot.

[15] A kisbenzinkutaknak a vidéki ellátásbiztonság garantálása érdekében történő támogatásáról szóló 1117/2022. (III. 5.) Korm. határozat.

ármegállapítás hiányában realizálható haszon elmaradása, a másik a tulajdonjog részjogosultságát képező rendelkezési jog korlátozása az árusítás és az ármeghatározás tekintetében, a harmadik pedig a szintén tulajdonjogi részjogosultságként jelentkező használat jogának korlátozása az értékesítéshez használt infrastruktúra használatára kötelezés miatt. Az elmaradt/elmaradó haszon vonatkozásában az Alkotmánybíróság gyakorlata kijegecesedett:

> „A tulajdonhoz való alapjog a már megszerzett tulajdont, illetve kivételes esetekben a tulajdoni várományokat védi […] Ugyanakkor az Alkotmánybíróság következetes álláspontja szerint önmagában a gazdasági vagy rendszeres jövedelemszerző tevékenység, a vállalkozási tevékenység jövőbeni nyereségének reménye nem tekinthető az alkotmányos tulajdonjog által elismert és védett tulajdoni várománynak, vagyis nem áll az Alaptörvény XIII. cikkének oltalma alatt."[16]

Egy ilyen tartalmú indítványelem tehát – az AB eddigi gyakorlatának tükrében – nagy valószínűséggel alkalmatlan lenne az érdemi elbírálásra.

A tulajdoni részjogosítványok az Alkotmánybíróság gyakorlata alapján alkotmányos védelem alatt állnak:

> „A szükséges tulajdonkorlátozásnak is arányosnak kell azonban lennie, mely kisajátítás, illetve tényleges hatásaiban a kisajátításhoz hasonló más korlátozások, különösen a polgári jogi tulajdon egyes részjogosítványainak (birtoklás, használat és hasznok szedése, rendelkezés) jogszabályi korlátozása esetében a korlátozással arányos kártalanítás biztosításának kötelezettségét rója a jogalkotóra. Kisajátítás esetén, vagy a polgári jogi tulajdonjog részjogosítványainak jelentős mértékű korlátozásával járó más esetekben tehát az állaggarancia helyébe az értékgarancia lép."[17]

Az Alkotmánybíróság tehát a rendelkezési és a használati jog korlátozásának Alaptörvénnyel való összhangjának megítélésére – amennyiben a kisajátítás szintjét elérő beavatkozást jelentenek – a közérdekűségi tesztet alkalmazza.

A fentiekből adódhatna, hogy a valamely termék maximált áron való forgalmazására való kötelezettség is a tulajdonhoz való jog – konkrétan annak részeleme, a rendelkezési jog – sérelmét jelenti. Azonban a devizahitelek átváltásának ügyében, majd a kiskereskedelmi ársapkákkal kapcsolatban is ettől eltérő álláspontra helyezkedett az Alkotmánybíróság, s e szempontot a szerződési szabadság körében értékelte:

[16] Legutóbb lásd 3192/2024. (V. 31.) AB határozat: Indokolás [50].

[17] 23/2017. (X. 10.) AB határozat: Indokolás [16]; hasonlóan: 25/2021. (VIII. 11.) AB határozat: Indokolás [100].

„A szerződési szabadság […] szoros összefüggésben áll az Alaptörvény által védett tulajdonhoz való joggal is. Az Alaptörvény XIII. cikk (1) bekezdése a tulajdon szabadságát, a tulajdonosok magánautonómiájának a védelmét is garantálja. A tulajdon egyik részjogosítványa a tulajdonosi »rendelkezés« szabadsága, amelynek szükségszerű tartalmi eleme a szerződési szabadság."[18]

E megközelítésnek két következménye is van. Egyfelől az, hogy a tulajdonhoz való jog védelmi szintjétől, a közérdekűségi teszttől eltérő standard alapján állapítják meg az Alaptörvénnyel való összhangot. Ezen szempontrendszer azonban – a következő pont tanúsága szerint – enyhébb, mint a közérdekűségi teszt. Megjegyezzük, hogy amennyiben az indítványozó a vállalkozás szabadságát biztosító XII. cikk (1) bekezdésének sérelmére is hivatkozik, a korlátozás vizsgálatára az általános alapjogkorlátozási teszt – illetve annak különleges jogrendre igazított verziója – az irányadó, amely szigorúbb a közérdekűségi tesztnél. További következménye a rendelkezési jog szerződési szabadságba való csatornázásának, hogy ezzel az Alkotmánybíróság *de facto,* az alkotmányos védelem szintjét tekintve különbséget tesz a tulajdon tárgyai alapján. Ezek szerint létezik „általános" köre a tulajdonnak, amelynek funkciója az egyéni önmegvalósítás anyagi kereteinek (például lakás, autó, konzumálandó termékek) vagy a vállalkozások működésének biztosítása (például gépek, telephelyek stb.), és egy másik, speciális csoport, amely elemeinek a megszerzésére eleve a továbbértékesítés (és az ebből való haszonszerzés) céljából kerül sor. Míg az első csoportba tartozó tárgyakat érintő tulajdonkorlátozás esetén a közérdekűségi teszt az irányadó, addig a második csoportba tartozók esetén a szerződési szabadság észszerűségi próbája vagy a vállalkozás szabadságának szükségességi-arányossági tesztje alkalmazandó.[19] Noha a különbségtétel indokolt lehet, adott esetben gyakorlati nehézséget okozhat annak eldöntése, hogy egy-egy tárgy(kör) melyik csoportba sorolható.

[18] 3004/2024. (I. 12.) AB határozat: Indokolás [35]; 33/2015. (XII. 3.) AB határozat: Indokolás [25].

[19] A vállalkozások tulajdonhoz való jogának határaival kapcsolatban hasonló – de a szerződési szabadság helyett a vállalkozás szabadságára koncentráló – érvelést fogalmazott meg Pokol Béla is a 3194/2014. (VII. 15.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolása [41] számú bekezdésében: „A határozat indokolásának megítélésem szerint elvi szinten rögzíteni kellett volna, hogy ha a tulajdon profitorientált működtetése merül fel, akkor ez már nem illeszthető be a tulajdon alaptörvényi védelmének kereteibe, hanem erre ott áll a vállalkozáshoz való jog, illetve ennek megerősítésére a vállalkozás szabadságának alaptörvényi értéke. Ezzel az elvi deklarálással elkerülhetnénk a jövőben, hogy a panaszosok a profitorientált tulajdonműködtetés közbeni sérelmüket is mint a tulajdon sérelmét állítsák a középpontba, és ezzel érveljenek, miközben az Alaptörvény ezt a tevékenységet – a korábbi Alkotmánytól jórészt eltérő tartalommal – más összefüggésekbe helyezve szabályozta." Szintén e határozathoz fűzött különvéleményt Bragyova András, aki szerint a vállalkozások vagyonának védelme körében a tulajdonhoz való jog csak a bevezetett üzlet nevére és *goodwilljére* mint vagyoni értékre terjed ki, más vonatkozások azonban inkább a vállalkozás szabadsága körében értékelendők (3194/2014. (VII. 15.) AB határozat: Bragyova András különvéleménye [66]).

A szerződési szabadság mint alkotmányos érték

Az előző pontban írtakból következően a szerződési szabadság kiemelt szerephez jut a kiskereskedelmi árstop formáival kapcsolatban, ezért mindenképpen tisztázandó az ennek korlátozására alkalmazandó szempontrendszer. Hasonlóan a vállalkozás szabadságához, ennek körében is meg kell különböztetnünk a normál és a különleges jogrendre vonatkozó standardokat.

Az Alkotmánybíróság töretlen gyakorlata szerint a szerződési szabadság az Alaptörvény M) cikke alapján védelmet élvez.[20] Ezzel összefüggésben kifejtette, hogy „nem alkalmazandó rá az alapvető jogok korlátozhatóságáról rendelkező I. cikk (3) bekezdése sem, vagyis a szerződési szabadságnak még lényeges tartalma is korlátozható", illetve hogy „a szerződési szabadság mint önálló alkotmányos jog védelmi szintje más, […] korlátozása akkor lehet alaptörvény-ellenes, ha a korlátozásnak nincs alapos oka, a korlátozás nem ésszerű".[21] Emellett – az előző pontban foglaltak szerint – a szerződési szabadság szoros összefüggésben áll az Alaptörvény által védett tulajdonhoz való jog részét képező rendelkezési szabadsággal is.

> „Összefoglalóan: a szerződési szabadság az Alaptörvény M) cikkéből és a XIII. cikk (1) bekezdéséből következik, tehát nem alapvető jog, azonban önálló alkotmányos jogként élvezi az Alaptörvény védelmét, és olyan, Alaptörvényben biztosított jognak minősül, amelynek sérelmére az Abtv. szerinti alkotmányjogi panasz alapítható. A korlátozás alkotmányossága azonban nem az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése alapján, hanem – figyelemmel a közérdekre is – az észszerűségi tesztet alkalmazva bírálandó el."[22]

Az Alkotmánybíróság a szerződési szabadság korlátozásának különleges jogrendi standardjait a 3004/2024. (I. 12.) AB határozatban fektette le. Abból indult ki, hogy a szerződési szabadság alapjognak nem minősülő Alaptörvényben biztosított jog, s ebből

> „következik az is, hogy az Alaptörvény 52. cikk (2) bekezdése – amely szerint »[k]ülönleges jogrendben az alapvető jogok gyakorlása – a II. és a III. cikkben, valamint a XXVIII. cikk (2)–(6) bekezdésében megállapított alapvető jogok kivételével – felfüggeszthető vagy az I. cikk (3) bekezdése szerinti mértéken túl korlátozható« – nem irányadó a szerződési szabadságra. Ugyanakkor a szerződési szabadság mint Alaptörvényben foglalt jog különleges jogrendi korlátozhatóság standardjainak meghatározása során sem hagyható figyelmen kívül az Alaptörvény 52. cikk (2) bekezdésében is tükröződő koncepció, miszerint a különleges jogrend

20 22/2018. (XI. 20.) AB határozat: Indokolás [34].
21 3298/2014. (XI. 11.) AB határozat: Indokolás [29].
22 33/2015. (XII. 3.) AB határozat: Indokolás [26].

rendeltetéséből fakadóan a Kormány jogalkotói mozgástere nagyobb, mint normál jogrendben, azon okból, hogy a társadalmat, államot fenyegető veszély elhárításához, következményeinek enyhítéséhez szükséges intézkedéseket minél nagyobb hatékonysággal foganatosíthassa. A fentiek alapján – figyelemmel az úgynevezett észszerűségi tesztre is [...] – az Alkotmánybíróság a szerződési szabadság korlátozásának megengedhetőségével kapcsolatos vizsgálatának alábbi lépéseit különítette el:

- történt-e beavatkozás a szerződési szabadságba;
- a beavatkozásnak volt-e tárgyilagos mérlegelés szerinti – így különösen a közérdekkel alátámasztható – észszerű indoka, vagy az önkényes volt;
- a beavatkozás alkalmas volt-e a fenti indok szerinti cél elérésére."[23]

A fenti tesztet az üzemanyagár-maximálásra vetítve az alábbiakat állapíthatjuk meg. A szerződési szabadságba való beavatkozás ténye megkérdőjelezhetetlen, hiszen a szabad árképzés lehetőségét – legalábbis az emelés irányát tekintve – a beavatkozás elvonja.[24] A beavatkozás jelentette hátrányokkal szembeállítható közérdek mint észszerű, objektív indok és az annak elérésére való alkalmasság tekintetében álláspontunk szerint irányadó lehet a vállalkozás szabadságával összefüggésben írt következtetés.

Konklúzió

A kiskereskedelmi árstoppal kapcsolatosan született döntések alapján megállapítható, hogy az Alkotmánybíróság elvégezte az egyes Alaptörvényben biztosított jogok különleges jogrendi korlátozására vonatkozó tesztek kidolgozását és azoknak az Alaptörvény különleges jogrendi fejezetét érintő reformját, valamint a különböző indikációkon nyugvó veszélyhelyzetekre való aktualizálását is. Ezek megfelelő támpontot adhatnak arra nézve is, hogy az üzemanyagár-maximálás esetében az adott szabályozás milyen feltételek mellett felel meg az Alaptörvényből levezethető követelményeknek.

[23] 3004/2024. (I. 12.) AB határozat: Indokolás [39]–[40].

[24] Lásd azonos konklúzióval a kiskereskedelmi árstop vonatkozásában: „A hatósági árazás valamennyi típusa, így a KR. vonatkozó előírásai – a forgalmazandó mennyiségre tekintet nélkül – a szerződési szabadság korlátozását jelentik. Ennek oka, hogy a kereskedő nem élhet – egyébként az Alaptörvény XIII. cikk (1) bekezdésében rögzített tulajdonhoz való jog lényeges elemének tekintett rendelkezési jogból is fakadó – azon lehetőséggel, hogy a piaci viszonyokra, így a kereslet és kínálat mindenkori helyzetére tekintettel állapítsa meg az általa forgalmazott termék(ek) kiskereskedelmi árát. Ennek alapján az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a KR. vizsgált rendelkezéseinek előírásával a jogalkotó beavatkozott a szerződési szabadságba." 3004/2024. (I. 12.) AB határozat: Indokolás [42].

Forrásjegyzék

Magyarország Alaptörvénye
2021. évi CXXX. törvény
40/2020. (III. 11.) Korm. rendelet
282/2020. (VI. 17.) Korm. rendelet
283/2020. (VI. 17.) Korm. rendelet
478/2020. (XI. 3.) Korm. rendelet
26/2021. (I. 29.) Korm. rendelet
27/2021. (I. 29.) Korm. rendelet
57/2022. (II. 28.) Korm. rendelet
94/2022. (III. 10.) Korm. rendelet
180/2022. (V. 24.) Korm. rendelet
181/2022. (V. 24.) Korm. rendelet
278/2022. (VII. 30.) Korm. rendelet
423/2022. (X. 28.) Korm. rendelet
424/2022. (X. 28.) Korm. rendelet
1117/2022. (III. 5.) Korm. határozat
19/1991 (IV. 23.) AB határozat
3192/2012. (VII. 26.) AB határozat
3215/2013. (XII. 2.) AB határozat
20/2014. (VII. 3.) AB határozat
3194/2014. (VII. 15.) AB határozat
3298/2014. (XI. 11.) AB határozat
33/2015. (XII. 3.) AB határozat
7/2019. (III. 22.) AB határozat
3/2020. (I. 3.) AB határozat
24/2022. (X. 26.) AB határozat
3128/2022. (IV. 1.) AB határozat
23/2017. (X. 10.) AB határozat
22/2018. (XI. 20.) AB határozat
25/2021. (VIII. 11.) AB határozat
3344/2023. (VII. 5.) AB határozat
3004/2024. (I. 12.) AB határozat
3192/2024. (V. 31.) AB határozat
3433/2021. (X. 25.) AB végzés
3490/2022. (XII. 20.) AB végzés

Kelemen Miklós

A „védelmi veszélyhelyzet" (tumultus) mint rendkívüli állapot a Római Köztársaságban

Közismert, talán már közhelyesen is túlhangsúlyozott, hogy a római állam története során folyamatosan háborúzott, hadiállapotban állt, lényegében minden évben háborút szervezett. Azt sem kell külön igazolni, hogy Róma felemelkedését és terjeszkedésének történelmi mércével is példátlan folyamatosságát leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy a rómaiak valamennyi riválisuknál nagyobb hatékonysággal tudtak háborúzni: az egyes háborúkra felkészülni, erőforrásaikat mozgósítani, végül magát a háborút megvívni.[1] A folyamatos háborúszervezés legfontosabb kormányzati feladatként való állandósulása nyomán a római állam közjogilag folytonosan egy – modern értelemben vett – „háborús veszélyhelyzet" keretei között működött, függetlenül attól, hogy „rendes" *magistratus*ok (leginkább: *consul*ok) vagy a „rendkívüli megbízatásokat" viselő főtisztviselők (például *dictator*) irányították az államot és vezették a római hadseregeket.

A „rendes" és „rendkívüli" jellegű tisztviselői felhatalmazások – mai szempontok szerinti – elkülönítésének problematikája nyomán utalhatunk még arra is, hogy a – szakirodalmi kategorizálásban – „rendes jogrendet" jelentő kettős consulság főtisztviselői által gyakorolt főhivatalnoki hatalom, a *consuli imperium* is tartalmazott „rendkívüli jellegű" felhatalmazást, hiszen a *consul*ok *domi militiaeque* viselték tisztségüket úgy, hogy a római városhatárokon *(pomerium)* belül (és annak körzetében) korlátozottabb, „civil jellegű" *imperium*ot gyakoroltak *(imperium domi)*, míg a városfalakon túl, a római hadsereg főparancsnokaként, az *imperium militiae* keretében már kifejezetten katonai természetű, „háborús veszélyhelyzetnek" megfelelő jogosítványaik voltak. A rendkívüli tisztviselést és *imperium*ot jelentő *dictator*t is az egyik *consul* nevezte ki egy „rendes" hatalomgyakorlás keretei között megtehető „rendkívüli" intézkedés formájában. Ez a sajátos kettősség érvényesült a hadiállapot magasabb szintjének minősülő „védelmi veszélyhelyzet", a *tumultus* esetében is, amikor a „rendes" jogrend szerint főhivatalt viselő *consul*oknak biztosítottak

[1] Brunt 1971: 3–10; Rich 1983: 288; Rosenstein 2002: 164.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_30 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6176-3349

„rendkívüli" jogokat, ráadásul éppen a városfalakon belüli, „civil" *imperium* körében értelmezhető hadseregszervező sorozás, a *dilectus* során.[2]

A hadseregközösség és a hadsereg „alkotmányos egyensúlya"

Rómában már a korai időktől – a hagyomány szerint a Kr. e. 6. században uralkodó Servius Tullius királytól, majd a 6–5. század során folyamatosan – az állam legfontosabb feladataként intézményesült a folyamatos háborúszervezés és az évről évre ismétlődő hadseregszervezés, ami jelentős különbséget jelentett a korábbi, alkalmi jellegű és az erőforrásokat csak részben kihasználó nemzetségek, *gens*ek általi katonaállításhoz képest.[3] A polgárok fegyverképesség alapján kialakított vagyoni osztályozásán alapult az ekkor intézményesült „katonai jellegű" népgyűlés *(comitia centuriata)*, amelynek keretében a fegyverképesség és a hadseregszervezés a politikai jogoknak is alapjává vált.

A hadseregszervezés és a háborútervezés államszervező főfeladatából következett, hogy az állam legfontosabb testülete, a(z) – ugyancsak Servius Tullius királyhoz kötött – „szavazó*centuriá*kból" álló népgyűlés, a *comitia centuriata* intézményesítette a hadsereget, de nem a tulajdonképpeni, aktuális fegyveres erőt, hanem a katonáskodó római polgárok által alkotott *hadviselő közösséget.* Bár a törvényalkotás jogkörei és képviseleti jellege csábító lehetőséget kínál arra, hogy a római népgyűlésben a modern polgári államok törvényhozó testületének valamiféle történelmi előképét lássuk, mégis rá kell mutatnunk, hogy a *comitia centuriata* nem a népképviselet, hanem a tág értelemben vett hadsereg, a hadviselő közösség vagy „hadseregközösség" politikai intézményesítésére szolgált és ennek a hadseregközösségnek a politikai részvételi jogait biztosította. Róma a hadseregközösség köztársasága, *res publicá*ja volt, de nem volt demokrácia. A *comitia centuriata* lovasságot és jól felfegyverzett gyalogságot domináns helyzetbe hozó szavazó*centuriá*k szerinti szavazási rendje éppúgy diszkriminatív volt, mint a vagyonilag fegyverképtelen polgárok, a *capite censi* rétegeinek kizárása a politikai döntéshozatalból.[4]

A politikailag intézményesült hadseregközösségből képződött meg évről évre az éppen hivatalba lépő *consul*ok vezetésével az aktuális háborúkban részt vevő hadsereg az állami sorozás *(dilectus)* eljárásának keretében úgy, hogy a hadseregközösség politikai képviseletét ellátó *comitia centuriata* választotta meg a hadsereg vezetőit, a hadvezéri hatalommal bíró *magistratus*okat. A hadseregközösség tagjai számára differenciált politikai jogokat adó római államrend keretei között a hadseregközösségből megképződött hadsereg nem vált állandó

[2] Rüpke 1990: 67; Drogula 2007: 420.

[3] Pókecz Kovács 2014: 15.

[4] Brand 1968: 9–10; Benedek – Pókecz Kovács 2021: 28–29.

testületté, és a hadseregközösséget megillető politikai jogok sem fejlődtek a hadsereg által gyakorolható közhatalmi jogosítványokká. A római légiókra és szövetséges kontigensekre épülő haderőt minden évben újjászervezték úgy, hogy nemcsak újoncokat soroztak, hanem a régi katonák egy részét el is bocsátották, és visszairányították „polgári életébe", megakadályozva egy hosszú ideig egyben tartott és élethivatás-szerűen katonáskodó, társadalom felett álló „hivatásos" katonai csoport kialakulását. Ugyancsak kiemelendő, hogy a hadsereg vezetését „politikus civilek", pontosabban a hadseregközösség által jellemzően egy évre választott vezetők, a *consul*ok és *praetor*ok látták el.

Első ízben talán Veii ostromakor (Kr. e. 406) merült fel komolyabban a hadseregközösség és a hadsereg elválasztásának kérdése, a költségtérítést szolgáló állandó zsold, a *stipendium* juttatásának bevezetésével. Amellett, hogy „a nép még sohasem fogadott ekkora örömmel semmiféle intézkedést" (Liv. 4.60.1), a lépés politikai szempontból meglehetősen aggályosnak tűnhetett, mivel a polgárok katonáskodásának téli szünetet átívelő meghosszabbítása előre vetítette egy állandó jellegű hadsereg létrejöttét. Különösen a „folyamatos háború jogcímét" *(continuatae militiae causam)* tartották a néptribunusok aggályosnak, amely a korábbi, rossz emlékű, rendkívüli jogrendekre emlékeztetett. Ugyancsak nagy fokú elővigyázatosságra intett, hogy a katonáskodó polgárokat – állandó fegyverben tartásukkal – kivonják a közügyekből és eltérítik a közügyekben való részvétel lehetőségétől (Liv. 5.2–4). A *stipendium* bevezetése és a több éven át tartó katonáskodás lehetővé tétele azért nem jelenthette mégsem a katonaság politikai hatalmának intézményesítését, mivel a tényleges hadsereget „alkotmányosan" ezt követően is elválasztották a hadseregközösségtől, szigorúan utóbbinak hagyva meg a politikai hatalomgyakorlás jogosítványait. A *hadseregközösség* politikai hatalomgyakorlása így nem alakult át a hadseregközösség döntései nyomán létrehozott *hadsereg* politikai hatalomgyakorlásává.

Ez utóbbi, kiemelkedően fontos kritérium megvalósulása szempontjából volt lényeges az az esemény, amikor a Kr. e. 357-es év egyik *consul*ja, Gnaeus Manlius a táborban tartózkodó seregével szavaztatott meg egy törvényjavaslatot, amit végül a *senatus* is jóváhagyott. A néptribunusok „nemcsak a törvénytől, de méginkább a példától" *(non tam lege quam exemplo)* megrettenve halálbüntetést indítványoztak arra, aki a jövőben a Városon kívül tart katonai népgyűlést, hiszen így a *consul*ok hűségére felesküdött katonákkal *(per milites iuratos in consulis verba)* még a nép számára – értsd: a hadseregközösséget kifejező népgyűlés tekintélyvesztése szempontjából – végzetes döntést is meg lehetne szavaztatni (Liv. 7.16).

A politikai jogok gyakorlásának állandó intézményekhez, valamint Róma városához kötése garanciális biztosíték volt arra, hogy ne alakulhasson ki olyan „alkotmányellenes" állapot, amelyben a hadseregközösség helyett a – Róma határain kívül állomásozó – „tényleges hadsereg" gyakorolja a legfontosabb, közösséget megillető politikai jogosítványokat.

Ezt biztosító további közjogi szabály volt az is, miszerint a hadseregparancsnokságot jellemző módon betöltő *dictator*t kizárólag „római földön" *(agro Romano)* lehetett kijelölni és felhatalmazni,[5] ahogyan a „rendes" *consul*ok sem vehették át a hadsereg irányítását addig, amíg Rómában el nem végezték a kötelező szertartásokat.[6] Kr. e. 177-ben C. Claudius Pulcher *consul*t még tartományából is visszahívták, mivel fogadalomtétel és harci ruhába öltözött hivatalszolgák, *lictor*ok nélkül, szándékáról csupán *consul*társát értesítve vonult ki tartományába és – Livius szavaival – „viselkedését még nagyobb meggondolatlanság jellemezte, mint elutazását" (Liv. 41.10). A meggondolatlan főhivatalnoknak saját hadserege és tisztjei sem engedelmeskedtek, amíg el nem végezte az elmaradt rituálékat.

A dilectus „rendes" és „rendkívüli" hadiállapot idején

A Servius Tullius nevéhez kapcsolt, vagyoni besorolás és cenzus alapján álló hadkiegészítési rendszer a római polgárok tényleges hadseregbe állítása és besorozása, az úgynevezett *dilectus* eljárása révén realizálódott.[7] A *dilectus*t megalapozó hadseregszervezés és hadjárattervezés joga a római államot irányító politikai hatalom kiemelt elemét képezte, szorosan kapcsolódott a főtisztviselői hatalom, az *imperium* jogosítványához.

A sorozás folyamatának rekonstruálásához elsősorban Polybios *Historia* című művében olvasható leírását vesszük alapul (Polyb. 6.19–26), amely szerint a hadköteles római polgárok *(iuniores)* a Capitolium előtti téren sorakoztak fel kiválogatás céljából (Polyb. 6.19. 1).[8] A *dilectus* politikai szempontból leginkább „szenzitív" fő sajátossága az volt, hogy a hadseregszervezést jelentő sorozás Róma falain belül zajlott, vagyis olyan területen, ahol a *consul*ok csak polgári közhatalmat *(imperium domi)* gyakoroltak, amelyet jelentősen korlátozhatott a néptribunusok által gyakorolható közbelépési lehetőség vagy vétójog, az úgynevezett *intercessio.* A főtisztviselőket megillető *intercessio* a néptribunusok esetében azzal vált még kifejezettebbé, hogy annak eszközével nemcsak felléphettek más főtisztviselővel szemben, de kifejezetten meg is akadályozhattak főtisztviselői intézkedéseket vagy egyes határozatok érvényre juttatását.

A *dilectus* politikai szempontból is kiemelt jelentőségét mutatja, hogy a korai idők „polgárjogi" harcaiban a *plebeius*ok fő nyomásgyakorló eszköze éppen a sorozás, a *dilectus intercessio* eszközével történő megakadályozása volt, Livius szemléletes megfogalmazásában:

5 Kunkel–Wittmann 1995: 702; Lübtow 1965: 109.

6 Ilyen volt például az állataldozat bemutatása hivatalbalépéskor (Liv. 41.14.7), a capitoliumi fogadalom elmondása (Liv. 45.39.11), a kötelező ünnepek megtartása és a madárjóslás. Ezek elmaradása esetén nem tekintették *magistratus*nak a tisztviselőt, csupán magánembernek (Liv. 21.63.11).

7 Pearson 2021: 24–30.

8 De Ligt 2007: 115–116.

a katonai szolgálat megtagadása az atyákkal szemben bevethető „legélesebb fegyvert" *(trium acerrimum)* jelentette (Liv. 3.69.2). Ilyenkor a néptribunusok mindenhová követték az *imperium*mal rendelkező *consul*okat, és amikor azok sorozásba kezdtek, minden egyes döntésük ellen nyomban főhivatalnoki vétóval, *intercessió*val éltek, „fizikailag" is megakadályozva, hogy bármely kijelölt személy letehesse a katonai esküt (*nemo invitus sacramento diceret* – Liv. 4.53.2).[9] Többek között ezt az „alkotmányos patthelyzetet" kívánta orvosolni a kettős consulság azon rendkívüli formája, amikor az egyik *consul,* a *senatus* hozzájárulásával, egy rendkívüli hatalommal rendelkező *dictator*t jelölt, az ő intézkedéseivel szemben ugyanis a korai időkben még nem volt lehetséges az *intercessio,* így a *dilectus*t a néptribunusok ellenállása mellett is meg lehetett tartani (Liv. 3.27).

A *consul*ok általi *dictator*jelölés esetén a „rendes hadiállapotnak" tekinthető kettős consulságot felfüggesztették, és „rendkívüli háborús veszélyhelyzet" lépett életbe. Ennek ideje alatt a *consul*ok hivatali hatalma „nyugodott", ami azt jelentette, hogy az egyik *consul* által, *senatus* határozata *(senatus consultum)* alapján kijelölt *dictator* átvette mindkét *consul* egyesített hatalmát (ez volt a *summum imperium*), de a *consul*ok továbbra is viselték címüket (*imperium* nélkül). Ez utóbbit jelzi, hogy a *dictator* lemondását vagy féléves hivatali idejének lejártát követően a *consul*i évből esetlegesen hátra lévő idő alatt a *consul*ok ismét betölthették hivatalukat, továbbá a *consul*ok a *dictator* hivatali ideje és főparancsnoksága idején is vezethettek hadseregeket (még ha nem is fővezérekként). A szakirodalmi elemzések másik oldalról történő megközelítésében viszont éppen az egyszemélyi vezetés az „eredeti", az egykori király közjogi örököseként tovább élő *dictator* tisztsége pedig annak időben korlátozott, *consul*i rendszerbe illesztett formája.[10]

A *dictator* jogkörében megtartható *dilectus* a rendkívüli veszélyhelyzetnek megfelelő „rendkívüli sorozásnak" minősült, amelynek legfontosabb sajátossága volt, hogy a *dilectus*szal egy időben törvénykezési szünetet *(iustitium)* hirdettek, így nem volt lehetőség sem jogorvoslattal, sem az *intercessio* eszközével akadályozni a sorozást és a hadseregszervezést.[11] A *dictator* által elrendelt, alapesetben is rendkívüli jellegű *dilectus* még kifejezettebb formáját jelenthette, amikor a rendkívüli háborús veszélyhelyzethez a védelmi veszélyhelyzet *(tumultus, tumultus Gallicus)* állapota is társult, és a sorozás során egyébként érvényesíthető mentességeket felfüggesztették (*dilectus sine vacationibus habitus esset* – Liv. 7.28.3), vagy – még súlyosabb veszély esetén – a „válogatást" jelentő sorozás helyett valamennyi katonakorú polgárral letetették a katonai esküt (*omnes iuniores sacramento adegit* – Liv. 7.9.6).

9 További alkalmakra a sorozás néptribunusok általi megakadályozására lásd még Liv. 2.43; 2.44; 3.11; 3.25; 3.30.

10 Havas–Hegyi–Szabó 2007: 103.

11 A *dictator*i sorozás *(dilectus)* és törvénykezési szünet *(iustitium)* egyidejű kihirdetésére lásd 3.27.2; 4.26.12; 7.6.12.

A tumultus mint „védelmi veszélyhelyzet”

A „védelmi veszélyhelyzet” modern fogalmával körülírható *tumultus* a különlegesen veszélyesnek minősített háborús állapot idején elrendelt sorozást jelentette, lényegében a *dilectus* rendkívüli formáját takarta, amelynek keretében – a polgárok rendes hadkötelezettségén túlnyúló – rendkívüli jellegű, általános mozgósítást rendeltek el. A *tumultus* védelmi veszélyhelyzete idején a sorozással összefüggő mentességek nem érvényesültek: így például a 46. életévüket betöltötteket is besorozhatták, felfüggesztették a testületeknek, városoknak, kikötőknek megadott általános mentességeket éppúgy, mint a személyes jellegű felmentéseket. A háborús veszélyhelyzetet is a *senatus* állapította meg, és nyilvánította ki (*tumultum esse decrevit* – Liv. 34.56.11).

A *terminus technicus*nak nem tekinthető,[12] „külső” támadás által kiváltott *tumultus* több szempontból párhuzamba állítható a lázadás *(seditio)* állapotával, amely elsősorban „belső” felkelést, zavargást, politikai válságokat takart *(domi seditiones)*, külső ellenséggel szemben vívott háború *(bellum)* nélkül.[13]

Ahogyan Livius a második pun háború és az akkor előállt ellenséges katonai jelenlét nyomán felfüggesztett mentességek részletezése (Liv. 27.38) során jelzi: a háborús veszélyhelyzet alapja az ellenség Italia területén tartózkodása és az azzal összefüggő megnövekedett fenyegetettség, félelem *(belli terror duplicatus)*. A veszélyhelyzeti hadiállapot ideje alatt a rendes *dilectus* szabályai és mentességei nem érvényesültek, mivel ellenség állomásozott Italia területén *(cum in Italia hostis esset)*. Ilyen okok miatt például Kr. e. 207-ben a korábbi emberveszteségekre tekintettel hét, egyébként szolgálatmentességet élvező, pontosabban saját partszakaszának védelmével megbízott tengerparti kolóniából már csak kettőnek hagyták meg a sorozás alóli mentességet, de még az ezekben élő hadköteles korúak sem hagyhatták el 30 napnál hosszabb időre városukat, hogy szükség esetén mégis rendelkezésre állhassanak, vagyis a felmentés az ő esetükben is bármikor felfüggeszthető volt (Liv. 27.38.3). A *dilectus*t érintő mentességek ilyenkor azért nem érvényesültek *(dilectus sine vacationibus habitus esset),* mivel a hivatalba lépő *magistratus* a felmentési okokat figyelmen kívül hagyhatta (Liv. 8.20), vagy a felmentések jogosságának vizsgálatát későbbre halaszthatta (Liv. 3.69).

A mentességek felfüggesztésére több példát is szolgáltatnak a második pun háború válságos évei. Kr. e. 214-ben a római *censor*ok négy évre visszamenőleg ellenőrizték a felmentésben részesülőket, majd mozgósítottak 2000, korábban felmentésére tekintettel hadba

[12] Golden 2013: 42–86.

[13] A „külső” háború *(bellum)* és a „belső” *(domi)* felkelés *(foris bella, domi seditiones)* határozott elkülönítésére lásd Liv. 4.35.3; 6.1.1.

nem lépett újoncot úgy, hogy nem hivatkozhattak sem felmentési okra, sem betegségre (Liv. 24.18). Két évvel később (Kr. e. 212-ben) külön vizsgálóbizottságokat állítottak fel, hogy vegyék számba minden nyilvános helyen a besorozható polgárokat, és még akkor is állítsák be őket a seregbe, ha nem érték el a 17 éves kort. A „fiatalok felkutatását" *(conquisitionem ingenuorum)* végző háromfős bizottságokat *senatus*i határozat alapján állították fel (Liv. 25.5).

A háborús veszélyhelyzetnek külön nevezett típusa volt a gall támadás miatti veszélyhelyzet *(tumultus Gallicus),* amely a Rómát érintő tragikus, 387-es gall invázió élményéből táplálkozhatott. A *tumultus gallicus* rendkívülisége is elsősorban a mentességek figyelmen kívül hagyásában tükröződött. A Kr. e. 390 körül keletkezett *lex de vacatione militiae* értelmében még a papi testületek tagjai is csak azzal a kitétellel kapták meg a katonai szolgálat alóli, jogszabály biztosította mentességet (és vélhetően a hadiadó-mentességet is), hogy a *tumultus gallicus* idejére azokat felfüggesztették (Plut. *Marc.* 3.3; Plut. *Cam.* 41.6). A gall támadások kiemelt jelentőségét mutatja további példaként a Kr. e. 329. év, amikor a gallok elleni hadjáratra Mamercus consul mindenkit, még a fegyveres katonai szolgálat alól általában felmentett mestereket és kézműveseket is besorozta, mivel arra kapott parancsot, hogy a mentesség „bármely engedelme nélkül" *(sine ulla vacationis venia)* tartson sorozást (Liv. 8.20).

A rendkívüli sorozásra alapot adó védelmi veszélyhelyzet mellett a *tumultus* tágabb értelemben jelenthetett olyan katonai vagy politikai helyzetet is (például lázadás, rabszolgafelkelés), amely gyors cselekvést, azonnali reagálást igénylő szervezést tett szükségessé. Megjegyzendő még, hogy a *tumultarius* a források szóhasználatában számos esetben kifejezetten sietős, elsietett akciót, toborzást vagy szervezést jelölt. Az így megszervezett haderő „sebtében gyűjtött seregnek" *(tumultuario exercitu collecto signis collatis),* az így foganatosított toborzás „hevenyészett sorozásnak" *(tumultuario dilectu)* minősült,[14] a besorozott katonák pedig „hamarjában besorozott csapatokat" *(tumultuario dilectu conscriptos)* jelentettek,[15] amelyeknek az elvesztése nem is számított komoly veszteségnek.[16]

Tekintetbe véve, hogy Róma folyamatosan „hadiállapotban" állt, és az évente választott – akár „rendes", akár „rendkívüli" – főtisztviselők első és elsődleges feladata volt az aktuális háború és az azt megvívó hadsereg megszervezése, talán kimondható, hogy a római állam „alkotmányos működésében" a háborús állapot nem „rendkívüli alkotmányos jogrendet", valamiféle „háborús veszélyhelyzetet" jelentett, hanem éppen a közjogi intézmények

[14] Liv. 37.57.5; 32.26.

[15] Liv. 43.11.

[16] Liv. 34.56.11. A magyar fordítás (Muraközy Gyula) *tumultus*t itt a „lázadás" szóval adja vissza.

rendes kereteit. A római „köztársasági alkotmány" és a *res publica* referenciapontjait jelentő intézmények (*senatus, magistratus*ok, népgyűlések) leginkább közjogi keretet adtak a háborúszervezés elsődleges közfeladatához, amelyre az egymást követő „rendkívüli állapotok" kívánalmainak megfelelően építhették az éppen felmerülő kihívásokhoz igazodó kormányzati megoldásokat.

A kettős consulság keretében kihirdetett *tumultus* mint „védelmi veszélyhelyzet" a „rendes hadiállapot" és a *dictator*jelöléssel kialakított „rendkívüli háborús veszélyhelyzet" (mint rendkívüli kettős consulság) közötti, átmeneti jellegű hadiállapotot jelentette. A *consul*ok által gyakorolható jogosítványok ilyenkor ugyan nem érték el a *dictator* lehetőségeit, de jóval szélesebb jogköröket kaptak a hadseregszervezés és a háborútervezés terén, mint a *dilectus* rendes keretei között. Mindezen (alábbi táblázatban is összegzett) sajátosságok alapján indokoltnak tűnik a kettős *consulatus* keretei között érvényesített védelmi veszélyhelyzet *(tumultus)* állapotát a „rendkívüli jogrendek" külön kategóriájának tekintenünk.

„kormányforma"	**kettős consulság**	**kettős consulság „védelmi veszélyhelyzetben"**	**dictatura „rendkívüli kettős consulság"**
hadiállapot	hadiállapot	hadiállapot	hadiállapot
a rendkívüli jogrend alapja	„rendes hadiállapot"	„védelmi veszélyhelyzet"	„rendkívüli háborús veszélyhelyzet"
a dilectus keretei	dilectus	dilectus + tumultus	dilectus + iustitium (+tumultus)

Irodalom- és forrásjegyzék

BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila (2021): *Római magánjog.* Budapest: Ludovika.

BRAND, Clarence Eugene (1968): *Roman Military Law*. Austin, TX – London: University of Texas.

BRUNT, Peter A. (1971): *Italian Manpower 225 BC to AD 14.* Oxford: Oxford University.

DROGULA, Fred K. (2007): Imperium, Potestas, and the Pomerium in the Roman Republic. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte,* 56(4), 419–452. Online: https://doi.org/10.25162/historia-2007-0027

GOLDEN, Gregory K. (2013) *Crisis Management During the Roman Republic: The Role of Political Institutions in Emergencies.* Cambridge: Cambridge University Press. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9781139507462

HAVAS László – HEGYI W. György – SZABÓ Edit (2007): *Római történelem*. Budapest: Osiris.

DE LIGT, Luuk (2007): Roman Manpower and Recruitment During the Middle Republic. In ERDKAMP, Paul (szerk.): *A Companion to the Roman Army. Blackwell Companions to the Ancient World. Ancient History.* Malden, MA: Blackwell, 114–131. Online: https://doi.org/10.1002/9780470996577.ch8

KUNKEL, Wolfgang – WITTMANN, Roland (1995): *Staatsordnung und Staatspraxis in der Römischen Republik. 2. Abschnitt: Die Magistratur.* München: C.H. Beck.

LÜBTOW, Ulrich von (1965): Die römische Diktatur. In FRAENKEL, Ernst (szerk.): *Der Staatsnotstand.* Berlin: Hess, 91–137.

PEARSON, Elizabeth H. (2021): *Exploring the Mid-Republican Origins of Roman Military Administration. With Stylus and Spear.* London: Routledge. Online: https://doi.org/10.4324/9781003014768

PÓKECZ KOVÁCS Attila (2014): *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus. Online: http://real.mtak.hu/id/eprint/28035

RICH, John (1983): The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century BC. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte,* 32(3), 287–331. Online: https://www.jstor.org/stable/4435854

ROSENSTEIN, Nathan (2002): Marriage and Manpower in the Hannibalic War: Assidui, Proletarii and Livy 24.18.7–8. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte,* 51(2), 163–191. Online: https://journals.scholarsportal.info/browse/00182311/v51i0002

RÜPKE, Jörg (1990): *Domi militiae: die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom.* Stuttgart: Franz Steiner. Online: https://www.academia.edu/5695982/1990_Domi_militiae_Die_religi%C3%B6se_Konstruktion_des_Krieges_in_Rom

Képes György

Részvénytársaságok az 1950-es években

Egy ünnepi kötetbe szánt tanulmányhoz személyes „előszó" kívánkozik. Az 1991–92-es évfolyamon voltam elsőéves joghallgató – Horváth Attila tanár úr az ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék népszerű fiatal oktatója volt akkor. A sors úgy hozta, hogy amióta az ünnepelt a Nemzeti Közszolgálati Egyetem intézetvezető professzora lett, tanszékünkön állandó jelleggel én „foglaltam el" a szobáját. Íróasztalunkat azonban ma is közösnek tekintem, és szerencsére máig sokat dolgozhatunk együtt, ami számomra mindig öröm és megtiszteltetés. Mivel Horváth Attila a magyar részvénytársasági jog történetének meghatározó kutatója és szerzője,[1] az utóbbi egy-másfél évtizedben pedig fő kutatási területe az államszocialista korszak állam- és jogtörténete, egy, e két tárgykör metszetében elhelyezkedő témájú tanulmánnyal szeretném őt születésnapján köszönteni.

A magyar jogrendszer „szovjetizálódása"

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan nem okozhatott zavart, hogy kereskedelmi társaságokat szabályozó joganyagunk a szovjet típusú diktatúra idején is fennmaradt,[2] látnunk kell, hogy 1945 után előbb burkoltan, majd egyre nyíltabban épült ki a közjog és magánjog összemosódását, azaz a klasszikus magánjog felszámolását eredményező új jogi intézményrendszer. Ezt a folyamatot szokás „szovjetizációnak" nevezni.[3] A korszak meghatározó jogtudósa, Eörsi Gyula 1950-ben megjelent kismonográfiájában Lenint idézve szögezte le: a szocialista államnak nincs szüksége magánjogra, hiszen „a gazdaság körében minden közjogi".[4] A „magánszektor" működése „csak a Népköztársaság valamely jogszabályának

1 Horváth 2005.
2 Eörsi 1955: 331.
3 Germuska 2017: 19–20.
4 Eörsi 1950b. Idézi: Verebics 2017a: 69.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_31 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3941-0686

kifejezett engedélye vagy rendelkezése alapján lehetséges".[5] A Kt. tehát hatályban volt, mégsem merült fel, hogy bárki (akárki) kereskedelmi társaságot alapíthasson.

Az 1945 utáni államosítások során egyébként kezdetben nem magukat a társaságokat, hanem azok vagyonát vették állami kezelésbe, mégpedig kártalanítást ígérve, ami – jóindulattal – még a háború utáni válságkezelés és újjáépítés érdekében meghozott „államkapitalista" intézkedésként is felfogható.[6] Ilyen rendelkezéseket tartalmazott a szénbányák állami kezelésbe vételéről szóló 12200/1945. (XII. 20.) ME rendelet és az annak szabályait 1946. január 1-jére visszaható hatállyal törvényerőre emelő 1946. évi XIII. törvénycikk, az egyes nehézipari vállalatok állami kezelésbe vételéről szóló 23550/1946. ME rendelet, valamint a teljes hazai energetikai infrastruktúra állami tulajdonba vételéről rendelkező 1946. évi XX. törvénycikk is.

Az 1947. augusztus 31-ei „kékcédulás" választásokat követően azonban a szovjet típusú átalakulás sokkal radikálisabbá vált. Az országgyűlés még az év végén elfogadta az 1947. évi XXX. törvénycikket (bankállamosítás), ami azért is volt jelentős lépés, mert ezáltal 1948 elejére a bankokkal együtt – azok különféle társaságokban meglévő részesedéseinek megszerzésével – több mint 300 ipari és kereskedelmi vállalat került részben vagy egészben (közvetett) állami tulajdonba.[7] Ugyanezen év elején megszületett a bauxitbányászat és az alumíniumtermelés államosításáról szóló 1948. évi XIII. törvénycikk is, a döntő lépést a piacgazdaság felszámolásában azonban az az 1948. március 25-ei minisztertanácsi ülésen meghozott döntés jelentette, amellyel minden 100 alkalmazottnál többet foglalkoztató ipari vállalkozást államosítottak. Ez a puccsszerű intézkedés már meghozatala napján közel 600, november végére pedig 780 vállalatot érintett.[8]

Az 1949 májusában a Népfront, ténylegesen az MDP által összeállított területi listáiról megválasztatott,[9] immár *de facto* egypárti parlamenttel aztán 1949. augusztus 20-án elfogadtatták, és ünnepélyesen ki is hirdették a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvényt, amelynek 4. § (1) bekezdése kimondta, hogy „a Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy szövetkezetek tulajdonában van". Bár „termelési eszközök magántulajdonban is lehetnek", a 4. § (2) bekezdése szerint „a dolgozó nép fokozatosan kiszorítja a tőkés elemeket és következetesen építi a gazdaság szocialista rendjét".

Az Elnöki Tanács által még ugyanezen év végén kibocsátott 1949. évi 20. törvényerejű rendelet azonnali hatállyal el is rendelte a 10-nél több alkalmazottat foglalkoztató

5 Eörsi 1950a:160.
6 Verebics 2017b: 29.
7 Pető–Szakács 1983–1984: 206.
8 Baráth 2000: 312.
9 Horváth–Völgyesi 2020: 494.

vállalkozások állami tulajdonba vételét,[10] amivel a kiskereskedelem kivételével a nemzetgazdaság teljes vertikuma állami tulajdonba került.[11] Az 1949. decemberi intézkedés 2600 céget érintett.[12] Egyetértünk Horváth Attilával abban, hogy erős eufemizmus mindezt „államosításnak" nevezni, ugyanis ténylegesen „tilos önhatalommal végrehajtott jogtalan vagyonelkobzás történt", kártalanítás nélkül semmisítve meg immár a „kispolgári, kisvállalkozói tulajdont" is.[13]

Szembetűnő ugyanakkor, hogy (a szovjet joggal ellentétesen) még ekkor, sőt a későbbiekben sem törölték el a kereskedelmi társasági formákat. Még az 1949. évi 20. tvr. 3. § (1) bekezdése is azt mondta, hogy „az állami tulajdonba vétel a részvények tulajdonba vétele útján történik". A törekvés persze megvolt: megkezdődött, ám nem minden vállalatra terjedt ki a részvénytársaságok átalakítása, illetve felszámolása. A híres Világhy–Eörsi-féle polgári jogi tankönyv visszatekintése szerint a szocialista jogi és gazdasági rend felé tett első valódi lépést – az állami tulajdonban lévő, „jogszabállyal megállapított alapszabály szerint" működő társaságok után – a korábban részvénytársasági és más kereskedelmi társasági formában működő cégek nemzeti vállalatokká alakítása jelentette.[14]

Az államosítás ellenére fennmaradt részvénytársaságok

Az 1948 tavaszán hirtelen állami kézbe került igen nagyszámú magánvállalkozás irányítását az 5390/1948. (V. 11.) Korm. rendelet az adott szakágazatért felelős miniszter kezébe adta. A rendeletre vonatkozó iparügyi miniszteri előterjesztésben a következők olvashatók:

> „[A]z állami vállalatok túlnyomó része részvénytársasági formában működik. A részvénytársasági szervezet a tőkés gazdálkodás jellegzetes szervezeti formája és nyilvánvaló az, hogy ez az állami gazdálkodás korában nem állhatja meg tartósan a helyét. Itt meg kell említeni, hogy az új vállalati forma – a nemzeti vállalat – szabályozására szolgáló jogszabály előmunkálatai jelentős mértékben előrehaladtak."[15]

Hamarosan meg is született a nemzeti vállalatról szóló 1948. évi XXXVII. törvénycikk, amelynek 40. §-a szerint azokat a társaságokat, amelyekben az állam tulajdoni érdekeltsége

[10] Germuska 2017: 63; Papp 2010: 280–281.
[11] Baráth 2000: 313–314.
[12] Germuska 2017: 64.
[13] Horváth 2012: 107–108.
[14] Világhy–Eörsi 1962: 61.
[15] A kapcsolódó iparügyi miniszteri előterjesztést és az ahhoz mellékelt törvényjavaslatot lásd Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) XIX-A-83-a-235/1948, 215–221.

eléri vagy meghaladja az 50%-ot, a törvény hatálybalépése után „nemzeti vállalatokká *lehet* átalakítani". Sem ez a törvény, sem a községi vállalatról szóló 1949. évi X. törvény, de még az állami vállalatról szóló, az előzőeket egységesítő 1950. évi 32. törvényerejű rendelet sem rendelte ugyanakkor el e társaságok kötelező átalakítását, sőt az állami vállalatról szóló tvr. 19. § (2) bekezdése kimondta, hogy „[a] minisztertanács engedélyével *egyes állami vállalatok részvénytársasági formában is működhetnek*" (korlátolt felelősségű társasági formában ugyanakkor már nem).

Megjegyzendő, hogy az államosítások során sok esetben választották stratégiai jelentőségű ágazatok egyesített, állammonopolista jellegű vállalatainak szervezeti és működési formájaként a részvénytársaságot.[16] Csanádi Györgyöt idézve „Magyarországon a felszabadulás után az államosított vállalatok első szervezeti formái kapitalista formák voltak".[17] Két ismert példát említve: ilyen volt a Községi Élelmiszerkereskedelmi Rt. és az Állami Áruházak Rt. is. E társaságok azonban hamarosan állami vállalattá alakultak: az Állami Áruházak Rt.-ből jött létre a CENTRUM Áruházak Vállalat, a Községi Élelmiszerkereskedelmi Rt.-ből pedig az a vállalatcsoport, amelynek a részvénytársaság nevéből képzett mozaikszóból lett megnevezése (KÖZÉRT) hamarosan köznévvé vált – még ma is sokan az élelmiszerbolt szinonimájaként használják.

A korabeli szovjet polgári jog kereskedelmi társaságokat tagadó jogiszemély-rendszere ismeretében meglepő, hogy rt. cégformában működtek 1946–1954 között azok a szovjet–magyar vegyesvállalatok is, amelyek történetét a rendszerváltozás után két olyan szerző dolgozta fel, akik maga is közreműködött azok létrehozatalában. E társaságok úgy jöttek létre, hogy a potsdami egyezmény értelmében szovjet kézbe került a Magyarországon befektetett német tőke jelentős része, amelynek működtetésére a szovjet fél vegyesvállalatokat alapított a magyar állammal.[18] Ilyen volt például a Magyar–Szovjet Hajózási Rt., a Magyar–Szovjet Polgári Légiforgalmi Rt. és számos bányavállalat is. Miután a Szovjetunió az 1954. év végén az e társaságokban meglévő részvényeit átadta a magyar államnak, ezek a cégek – a MAHART kivételével – szintén állami vállalattá alakultak át.[19]

Az 1948. március 25-ei előterjesztésből tudható, hogy már ekkor külön kezelték azokat a részvénytársaságokat, amelyek részben vagy egészben külföldi tulajdonban voltak.[20] Ennek megfelelően kimaradt az államosításból a belga Nemzetközi Hálókocsi és Európai Nagy Express-vonatok Társaság (CIWL), az osztrák Neusiedler Papírkereskedelmi Rt.

16 Világhy–Eörsi 1962: 60.
17 Csanádi 1954: 379.
18 Szívós–Uzoni 1992: 68.
19 Bán–Körösmezei 2009: 245.
20 MNL OL XIX-A-83-a-229/1948, 24 (az előterjesztés 1. oldala).

és az SKF Svéd Golyóscsapágy Rt., valamint öt kft. (Haas & Czjek Kft., IBM Magyarországi Kft., Nemesacél Kereskedelmi Kft., Phönix Acél Kft., Semperit Kaucsuk Kft.) is. Az SKF-et azért nem államosították, mert akkor még „a szocialista ipar képtelen volt golyóscsapágyat gyártani",[21] míg a szintén máig jogfolytonosan működő IBM azért maradhatott fenn sértetlenül kft. formában, mert a háború után az ország legfontosabb statisztikai adatait, így az 1949. évi népszámlálási adatokat is a cég gépein dolgozták fel, és ennek zökkenőmentességét nem merték kockára tenni.[22]

Az egyik legismertebb olyan részvénytársaság, amely részben magyar állami tulajdonba került, mégsem alakították át állami vállalattá, a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Rt. (GYSEV) volt, a Fertővidéki Helyiérdekű Vasút Rt.-vel (FHÉV) együtt. A közlekedés- és postaügyi miniszter előterjesztése szerint „[e] vasutak *nemzetközi viszonyaira tekintettel* feltétlenül szükséges hogy működésüket továbbra is az eddigi részvénytársasági formában folytassák".[23] Ehhez a kormány hozzá is járult, ennek ellenére – talán figyelmetlenségből – a GYSEV-et 1950. szeptember 28-án egy rövid bejegyzéssel állami vállalattá nyilvánították. 1951. október 19-én aztán – az említett miniszteri előterjesztésre hivatkozva – mégis elrendelték „a cégjegyzék továbbvezetését".[24] (A GYSEV és az FHÉV a mai napig jogfolytonosan, részvénytársaságként működik.)

A szintén máig jogfolytonosan – bár 2009 óta már nem részvénytársaságként, hanem kft. formában[25] – működő Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. második világháború utáni története is érdekesen alakult. Hiába írta ugyanis elő az 1948. március 25-ei, államosításra vonatkozó döntés a teljes körű állami tulajdonba vételt az egész cégre és valamennyi leányvállalatára, ez a társaságban meglévő külföldi érdekeltségek miatt a vártnál nehézkesebben ment. Bár az 1950-es évek első felében két előterjesztés is készült az Egyesült Izzó állami vállalattá alakításáról, erre végül mégsem került sor.[26] Még egy 1957. január 11-én kelt, külkereskedelmi engedéllyel kapcsolatos kormányzati iratban is azt a javaslatot olvashatjuk, hogy „az Egyesült Izzó Rt. az eddigihez hasonlóan Rt. formájában működjék".[27]

Az előzőekben említett nem vagy nem teljes körben államosított külföldi érdekeltségű részvénytársaságok mellett volt néhány olyan, már 1948. március 25-én kizárólagos

21 Sárközy 2013: 84.

22 Bodnár 2002.

23 Bebrits Lajos közlekedés- és postaügyi miniszter 0881/1950. biz. számú előterjesztése, 1950. szeptember 1., MNL OL XIX-A-83-a-352/1950, 71.

24 Tóth 1996: 44 (56. lábjegyzet).

25 GE Hungary Kft. néven *(a szerző megjegyzése)*.

26 Koroknai 2004: 83–84.

27 Incze Jenő külkereskedelmi miniszterhelyettes 2-001/9/1957. számú előterjesztése a kormány 3041/1957. számú határozatával kapcsolatban, MNL OL XIX-A-83-a-13/1957, 74–78, 75 (az előterjesztés 2. oldala).

állami tulajdonba vett nagyvállalat is, amely – ha tényleges működését tekintve csupán névlegesen is,[28] de – megtartotta (vagy némi habozás után visszakapta) részvénytársasági formáját. Ilyen volt a MAHART, az IBUSZ, a CHINOIN, valamint a Richter Gedeon Rt. és a Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt. is. Utóbbi kettő a Kőbányai Gyógyszerárugyár és a VIDEOTON vállalat mellett maradt fenn „cégkeretként". E vállalatok esetében a cégforma látszólagos fennmaradását jelentős külgazdasági érdekek indokolták, attól tartottak ugyanis, hogy annak megváltoztatása esetén akadályba ütközhet egyes, külföldön lajstromozott érdekeltségek (például hajók, védjegyek, gyógyszerszabadalmak) jogfolytonos fenntartása.[29]

Az 1950-es években újonnan alapított részvénytársaságok

Bármilyen különösen hangzik, az 1950-es években nemcsak már létező vállalatok részvénytársasági formáját hagyták meg különböző megfontolásokból, hanem három új részvénytársaság is létrejött. 1950. október 28-án alakult meg a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt., amely azóta is jogfolytonosan működik (neve 2023. május 1-jén MBH Bank Nyrt.-re változott); 1951. január 24-én jött létre a „MERT" Minőségi Ellenőrző Részvénytársaság; 1956. május 16-án pedig megalakult a „PRESTO" Kereskedelmi és Hirdetési Ügynökség Rt. – utóbbi két cég ma már nem létezik.

A Magyar Külkereskedelmi Bank Rt. alapítására vonatkozó miniszteri előterjesztés szerint a részvénytársasági forma „a vállalatnak a kapitalista államok piacain elfoglalandó szerepére" tekintettel volt szükséges.[30] A Minisztertanács az e cégformában való működéshez 1950. október 6-án hozzájárult.[31] Azért döntöttek teljesen új pénzintézet megalapításáról, hogy annak vagyonát ne fenyegessék a korábbi államosítások kapcsán végül elmaradt kártalanítások miatti külföldi foglalások.[32] Az MKB-t formálisan 11 külkereskedelmi vállalat alapította 100 millió forint alaptőkével (amelyből ténylegesen 30 milliót fizettek be), a társaságot azonban ténylegesen nem a részvényesek, hanem két minisztérium (KkM és PM), valamint a Magyar Nemzeti Bank irányította. E szervezetek az évtized végéig harcban álltak egymással a teljes kontroll megszerzéséért, amiből végül a Pénzügyminisztérium került ki győztesen.[33]

28 Bán–Körösmezei 2009: 237; Mihályi 2010: 285; Sárközy 2013: 84.

29 Verebics 2019: 2.

30 Olt Károly pénzügyminiszter 0054/1950. számú előterjesztése, 1950. október 2., MNL OL XIX-A-83-a-355/1950, 31.

31 Lásd az 1950. október 6-ai minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét, MNL OL XIX-A-83-a-355/1950, 5.

32 Kövér 2001: 72; Mihályi 2010: 832.

33 Kövér 2001: 72–73.

A „MERT" Minőségi Ellenőrző Részvénytársaságot 1951-ben abból a célból alapították, hogy az exportra kerülő termékek minőségét ellenőrizze és tanúsítsa. Mivel ez nemcsak a szocialista, hanem a tőkés relációjú kivitelre is vonatkozott, a külkereskedelmi miniszter előterjesztése szerint – az MKB-hez hasonlóan – ez esetben is *„kívánatos, hogy a vállalat a kapitalista országokban is ismert cégjogi formában működjék* és ezért javasoljuk a részvénytársasági formát".[34] Münz Rudolf igazgató 1959. június 24-én kelt beszámolója szerint a vállalat „a Külkereskedelmi Minisztérium és egyes külkereskedelmi vállalatok minőség-ellenőrző osztályaiból alakult. A megalakításkor csak mezőgazdasági vizsgálatokkal foglalkozó vállalat később fokozatosan vette át a különböző ipari külkereskedelmi vállalatok minőség-ellenőrző részlegeinek létszámát és feladatait."[35]

A PRESTO Rt. alapítása még az előző kettőnél is érdekesebb, ugyanis ez a cég az 1951 óta működő azonos nevű külkereskedelmi vállalat jogutódjaként jött létre, a Minisztertanács 3018/1956. (I. 7.) számú határozata alapján.[36] Mindezt akár „inverz átalakulásnak" is nevezhetjük, ugyanis kivételes módon nem egy rt. alakult állami vállalattá, hanem fordítva. Az 1968-ban a cég név- és tevékenységikör-változásával létrejött DATORG Rt. levéltári iratanyagában fellelhető hiteles alapszabály-másolatból – amelyet Adamis Anna, a híres dalszövegíró, „civilben" a DATORG jogtanácsosa kért ki a cégbíróságtól – tudható, hogy a társaság eredeti tevékenysége „belföldi vagy külföldi kereskedelmi ügyletek, továbbá hirdetések közzétételének közvetítése volt".[37] Reklámügynökség volt, amely a kormány döntése szerint 1956-tól átvette a külföldi hirdetések bonyolítását, „az állami vállalat jelleget nem feltüntető formában".[38]

Mindhárom újonnan alapított részvénytársaság létrejötte mögött külgazdasági érdekek húzódtak tehát meg. Érdekességképpen megjegyezzük, hogy 1952-ben kis híján egy negyedik rt.-t is alapítottak, ugyanis előterjesztés készült a Minisztertanács részére a 70/1950. (III. 7.) MT rendelettel létrehozott Magyar Rádióhivatal megszüntetése és „a Rádió feladatainak ellátására részvénytársasági formában működő szerv létrehozása" tárgyában, amelyet Magyar Rádiótársaságnak hívtak volna.[39] A kormány a javaslatot 1952. január 11-ei ülésén elfogadta, sőt az igazságügy-miniszter kérésére még azt is kimondta, hogy

[34] Szobek András külkereskedelmi miniszter Sz. 00675/1950. számú előterjesztése, 1950. november 6., MNL OL XIX-A-83-a-360/1950, 48.

[35] Münz Rudolf igazgató előterjesztése a „MERT" munkájáról, 1959. június 24., MNL OL XXIX-G-14-a-21.

[36] MNL-OL-XIX-A-83-b-168/1956.

[37] Dr. Adamis Anna levele és melléklete, 1969. szeptember 29., MNL OL XXIX-G-26-11.

[38] Háy László külkereskedelmi miniszter 3018/I.7./1956. számú MT határozathoz kapcsolódó előterjesztése, MNL OL XIX-A-83-b 3018/1956.

[39] A Népművelési Minisztérium 00221/1951. számú előterjesztése, 1952. január 8., MNL OL XIX-A-83-a-417/1952, 47.

„a részvénytársaság megalakulásánál a Kereskedelmi Törvény által előírt formákat be kell tartani".[40] Végül a másnap kiadott rendelet csak a hivatal megszüntetéséről rendelkezett, a javasolt formaváltásra nem került sor.

Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a társaságok – a nem államosított külföldi cégek kivételével – *de facto* állami vállalatok voltak. Olyan részvénytársaságok, amelyek egyedüli tulajdonosa az állam, és amelyek részvényei nem forgalomképesek, mivel az 1949. évi XX. törvény 6. §-ára tekintettel rendeltetésüknél fogva az állami tulajdon kizárólagos tárgyai körébe kellett tartozniuk. Ahogy 1978-ban Sárközy Tamás fogalmazott: ugyanazok a szabályok vonatkoztak rájuk, mint a „normál állami vállalatokra", de a Kt. rendelkezései is irányadók voltak „igen szűk körben".[41] Utóbbiakat elég megengedően értelmezték: a Kt. 155. §-a például legalább hét részvényest kívánt volna meg egy rt. alapításához, és a korábbi bírói gyakorlat is csak azt fogadta el, ha a részvények utóbb kerültek egy kézbe.[42] E szabályt az 1950-es években azzal játszották ki, hogy meglévő állami vállalatokkal „jegyeztették" a részvényeket (ténylegesen persze a Pénzügyminisztérium fizette be az alaptőkét).

Irodalom- és forrásjegyzék

Bán Péter – Körösmezei András (2009): Gazdasági szervek a XVIII. századtól napjainkig. In Körmendy Lajos (szerk.): *Levéltári kézikönyv.* Budapest: Osiris – Magyar Országos Levéltár, 211–249. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_VSK_leveltari_kezikonyv/?pg=0&layout=s

Baráth Magdolna (2000): A hároméves tervtől az ötéves tervig. Irányváltás az MKP gazdaságpolitikájában. In Feitl István et al. (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949.* Budapest: Napvilág, 301–317.

Bodnár Ádám (2002): Az IBM története. *HWSW,* 2002. május 29. Online: https://www.hwsw.hu/hirek/40558/az-ibm-tortenete.html

Csanádi György (1954): Az állami szervek néhány polgári jogi problémája a magyar jogban. *Jogtudományi Közlöny,* 9(9–10), 377–386. Online: https://real-j.mtak.hu/2216/1/JogtudomanyiKozlony_1954.pdf

Eörsi Gyula (1950a): Az Alkotmány és tulajdonjogunk szocialista jellege. *Jogtudományi Közlöny,* 5(5–6), 160–164. Online: https://real-j.mtak.hu/2212/1/JogtudomanyiKozlony_1950.pdf

Eörsi Gyula (1950b): *Magánjog és polgári jog.* Budapest: Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.

Eörsi Gyula (1955): A magyar jog fejlődésének elvi kérdései népi demokráciánk első tíz évében. *Jogtudományi Közlöny,* 10(6), 321–344. Online: https://real-j.mtak.hu/2219/1/JogtudomanyiKozlony_1955.pdf

Germuska Pál (2017): Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz. In Bank Barbara – Germuska Pál (szerk.): *Lépések a gazdasági teljhatalom felé 1945–1948.* Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 11–75. Online: https://neb.hu/asset/phprptn4m.pdf

Horváth Attila (2005): *A részvénytársaságok és a részvénytársasági jog kialakulása Magyarországon.* Budapest: Rejtjel.

40 MNL OL XIX-A-83-a-417/1952, 5.

41 Sárközy 1978: 22.

42 Szende 1927: 5.

Horváth Attila (2012): A szocializmus korszakának polgári joga Magyarországon. In Tattay Levente et al. (szerk.): *Pro Vita et Scientia. Ünnepi kötet Jobbágyi Gábor 65. születésnapja alkalmából.* Budapest: Szent István Társulat, 91–114.

Horváth Attila – Völgyesi Levente (2020): A szovjet típusú totális diktatúra Magyarországon. In Mezey Barna – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet.* Budapest: Osiris, 492–501.

Koroknai Ákos szerk. (2004): *A Tungsram Rt. története 1896–1996.* Budapest: Aschner Lipót Alapítvány.

Kövér György (2001): Államosítástól a privatizációig. Egy magyar bank útja a 20. század második felében. In Takács Péter (szerk.): *Történeti tanulmányok IX.* Debrecen: Debreceni Egyetem, 71–82. Online: https://epa.oszk.hu/03200/03254/00020/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2001_09_071-082.pdf

Mihályi Péter (2010): *A magyar privatizáció enciklopédiája I.* Veszprém–Budapest: Pannon–MTA. Online: https://mek.oszk.hu/18300/18366/18366.pdf

Papp Tekla (2010): Társasági jogi jogalkotásunk rövid története, európai kitekintéssel. In Nótári Tamás (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sárközy Tamás 70. születésnapjára.* Szeged: Lectum, 261–296.

Pető Iván – Szakács Sándor (1983–1984): A gazdasági intézményrendszer átalakítása 1948–1949-ben. *Medvetánc,* 3–4(4–1), 205–229. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Medvetanc_1983_4-1984_1/?pg=206&layout=s

Sárközy Szabolcs (2013): *Korlátolt felelősségű társaság a társasági formák nemzetközi versenyében. (Összehasonlító elemzés.)* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem. Online: http://hdl.handle.net/20.500.12944/10575

Sárközy Tamás (1978): *Mit kell tudni a vállalati törvényről?* Budapest: Kossuth.

Szende Péter Pál (1927): One Man Company. *Kereskedelmi Jog*, 24(1), 3–9.

Szívós István – Uzoni Ödön (1992): Az 1946-ban létrejött szovjet–magyar vegyes vállalatok. *Valóság*, 35(1), 67–85.

Tóth Sándor (1996): A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút rövid története. *Belvedere Meridionale,* 8(3–4), 23–45. Online: http://acta.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/4489

Verebics János (2017a): A szovjet polgári jog és hatása az alakulóban lévő magyar civilisztikára, 1948–1951. *Állam- és Jogtudomány,* 58(3), 45–72. Online: https://jog.tk.hun-ren.hu/uploads/files/2017-03-VerebicsJ.pdf

Verebics János (2017b): Politikai rendszerváltozás – gazdasági rendszerváltás – átrendező jog. *Gazdaság és Jog,* 25(7–8), 23–30.

Verebics János (2019): Társasági jog az első Gt. előtt. *Gazdaság és Jog*, 27(2), 1–5.

Világhy Miklós – Eörsi Gyula (1962): *Magyar polgári jog I.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Képessy Imre

A „jogi dualizmus” az első Csehszlovák Köztársaság időszakában (1918–1938)

Történelmi háttér

1918. október 13-án, egy hónappal az első világháború végét megelőzően látott neki a Csehszlovák Nemzeti Tanács[1] elnökeként Tomáš Garrigue Masaryk[2] a csehszlovák nemzet függetlenségi nyilatkozataként elhíresült dokumentum megszövegezésének. A deklarációt október 18-án tette közzé Washington városában, angol nyelven, noha annak kihirdetésére „hivatalosan” Párizsban került sor a Nemzeti Tanács által.[3] A nyilatkozat kétségbevonhatatlan jelentősége ellenére azonban mégsem október 18-a, hanem október 28-a vált az államalapítás ünnepévé, és ugyanezen a napon emlékeznek meg Csehszlovákia megszületéséről annak egyik utódállamában, Csehországban. Ennek hátterében pedig az áll, hogy a hatalomátvételt ténylegesen nem a Párizsban működő testület, hanem az 1918. július 13-án Prágában megalapított Csehszlovák Nemzeti Bizottság hajtotta végre 1918. október 28-án.[4]

Az államalapítás egyik legfontosabb mozzanatát a független csehszlovák állam megalakításáról szóló törvénytervezet elkészítése képezte, amelyre az 1918. október 27-ről 28-ra virradó éjszaka került sor Alois Rašín, a Nemzeti Bizottság egyik alapító tagja által.[5] A mindössze öt paragrafusból álló javaslatot október 28-án vitatta meg, és hagyta jóvá a testület elnöksége.[6]

1 A szervezetet 1916-ban Párizsban Tomáš Garrigue Masaryk alapította Edvard Benešsel és Milan Rastislav Štefánikkal közösen. A Tanács 1918 őszén alakult át az ideiglenes csehszlovák kormánnyá, miután sikerült elnyernie az antantnagyhatalmak elismerését, amelyek szövetségesüknek és a csehszlovák nemzet képviselőjének ismerték el.

2 A Csehszlovák Köztársaság első elnöke. Életéről lásd Emmert 2017.

3 *Declaration of Independence of the Czechoslovak Nation by its Provisional Government* 1918: 3–8.

4 Halász 2018: 314.

5 Cseh közgazdász és politikus, a Csehszlovák Köztársaság első pénzügyminisztere. Életéről lásd Čechurová 2023.

6 Csehül: *Národní výbor československý.* A törvényt „október 28. férfiai” írták alá: Alios Rašín, František Soukup, Antonín Švehla, Jiří Stříbrný és Vavro Šrobár. Lásd Gábriš 2022: 308. Lásd még Kuklík 2010: 77–78.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_32 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8388-7273

A törvény még aznap hatályba lépett, bár hivatalos közzétételére csak november 4-én, az eredetileg elfogadott szöveghez képest néhány apróbb változtatással került sor.[7] Az 1918. évi 11. törvény (11/1918. Sb.) lakonikusan deklarálta Csehszlovákia megalakulását, politikai okokból még az államforma meghatározásáról szóló döntést is későbbre halasztotta.[8]

A törvény megalkotásával párhuzamosan a Csehszlovák Nemzeti Bizottság közzétett egy deklarációt, amelyben az állami szuverenitás megtestesítőjének nyilvánította magát, és ezzel párhuzamosan megkezdte a közigazgatási szervek irányításának átvételét Csehországban, Morvaországban és Szilézia egy részén. A Nemzeti Bizottság tagjai legfontosabb feladatuknak a zökkenőmentes és békés (azaz vértelen) átmenet biztosítását látták.[9] Halász Iván értékelése szerint a deklaráció a forradalmi dokumentumoktól szokatlan módon a kedélyek lecsillapítására törekedett, amikor a nyugalom megőrzésére és a törvények betartására szólította fel a lakosságot. Ennek hátterében az állt, hogy a cseh forradalmárok éppen annyira tartottak egy esetleges erőszakos fordulattól, mint az akkor még a hatalmat ténylegesen birtokló osztrák katonai és polgári hatóságok.[10] Ugyanezen törekvés jelent meg az 1918. évi 11. törvényben is, deklarálva, hogy a jogszabály legfőbb célja „[a] meglévő jogrend és az új állam közötti folytonosság megőrzése, a zavargások elkerülése és az új állami életre való zökkenőmentes átmenet szabályozása".[11]

A békés átmenet biztosítása érdekében a törvény második és harmadik paragrafusa rögzítette a csehszlovák állam jogrendszerének alapjait. A 2. § valamennyi birodalmi és tartományi törvény és rendelet *ideiglenes* hatályban maradásáról rendelkezett,[12] míg a 3. § kimondta, hogy a hatóságoknak, közhivataloknak és önkormányzati testületeknek az 1918. október 28-án hatályban lévő jogszabályok szerint kell eljárniuk. Alois Rašín szerint e rendelkezések célja abban állt, hogy „ne alakuljon ki törvénytelen állapot, ne álljon le az egész államigazgatás, és október 29-én úgy folyjon a munka, mintha a forradalom meg sem történt volna".[13]

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy miután az 1861. évi Országbírói Értekezleten[14] Magyarország számára megalkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok az 1850-es évek jogegységesítési törekvéseit döntően visszafordították, és az 1867. évi kiegyezés értelmében

7 A módosított szöveg nem tett utalást a Nemzeti Tanácsra, amely már az első ideiglenes csehszlovák kormányt alkotta. Lásd Halász 2018: 316.

8 Lásd Luby 1967.

9 Halász 2018: 315.

10 Halász 2018: 314.

11 Lásd 11/1918. Sb. https://spcp.prf.cuni.cz/lex/11-18.htm. Lásd még Halász 2018: 315.

12 Vojáček 2018: 46.

13 Vojáček 2018: 196.

14 Képessy 2023: 103–104.

mind Ausztriát, mind Magyarországot megillette az önálló törvényhozási jogkör a közös, illetve a közös érdekű ügyek kivételével,[15] a Lajtán inneni és túli területeken eltérő jogszabályok szabályozták a magánjog,[16] a büntetőjog, a közigazgatási jog és egyéb jogágak legfontosabb intézményeit. Következésképpen az úgynevezett recepciós norma rendelkezései alapján a „cseh földeken" az osztrák[17] jogi normák, míg Szlovákiában és Kárpátalján a magyar jogforrások maradtak hatályban.[18] Hasonló helyzet jellemezte az Osztrák–Magyar Monarchia összes utódállamát, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban hat jogrendszer élt párhuzamosan egymás mellett.[19]

A „jogi dualizmus"

A cseh és szlovák jogtörténészek a két jogrendszer párhuzamos létezését „jogi dualizmusnak" nevezik, és ezen állapot minden erőfeszítés ellenére egészen 1938-ig fennmaradt, számos kihívást támasztva mind elméleti, mind gyakorlati szinten.[20]

Elméleti szinten az egyik legkomolyabb problémát az jelentette, hogy a recepciós törvénynek is nevezett 1918. évi 11. törvény rendelkezéseit a cseh területeken létező jogrendszerre „szabták", hiszen a birodalmi és a tartományi jogszabályok közötti különbségtétel a magyar jogrendszer kontextusában nem volt értelmezhető. A törvény emellett nem utalt a szokásjogra, illetve a Magyar Királyi Kúria döntvényeire sem, holott 1918-ig ezek a magyar jogrend megkerülhetetlen részét képezték, főként a magánjog terrénumában. A törvény nem tartalmazott továbbá a statútumokra, a privilégiumlevelekre és az 1861. évi Országbírói Értekezlet által javaslatba hozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályokra vonatkozó utalást sem. Kevéssé valószínű ugyan, hogy a jogalkotói szándék az említett jogforrások kizárására irányult volna a csehszlovák jogrendszerből (ezt még akkor sincs

15 Rigó 2017: 43–45.

16 A kérdés családjogi vetületeit illetően lásd Nagy 2023a: 230–231.

17 A cseh és szlovák jogtudomány következetes álláspontja szerint a recepciós törvény által ideiglenesen hatályban tartott jogforrásokat Csehszlovákia kikiáltását követően már nem lehetett „osztrák" és „magyar" jogi normáknak tekinteni, miután az újonnan alapított állam határain belül e jogi normák legalitását és legitimitását az 1918. évi 11. törvényből vezették le. Halász 2018: 317.

18 A cseh területeken a helyzet bonyolultabb volt, mivel Csehszlovákiához csatoltak két területet, amely a 13. századtól Felső- és Alsó-Ausztriához tartozott, és az alkalmazandó jogszabályok különböztek a Csehországban, Morvaországban és Cseh-Sziléziában hatályban lévő szabályoktól. Lásd Vojáček 2018: 161.

19 Pastović 2019: 556.

20 Csehszlovákiában három jogrendszer létezett egymással párhuzamosan rövid ideig, mivel az első világháborút követően mind a Csehszlovák Köztársaság, mind a weimari köztársaság igényt tartott a Hlučínsko (Hultschiner Ländchen) nevű területre. A régió a versailles-i békeszerződés aláírása után Csehszlovákiához került, és ott rövid ideig a német jog maradt hatályban. Lásd Vojáček 2018: 161.

okunk feltételezni, ha tudjuk, hogy az 1918. november 13-án hatályba lépett Ideiglenes Alkotmány sem szólt ezekről),[21] hiszen Alois Rašín e rendelkezések megalkotásával éppen a jogbiztonság garantálását kívánta biztosítani. Az impériumváltást követően e kérdésben mindenesetre a bírói praxisé lett a végső szó, hiszen a törvény hallgatása ellenére a bírák 1918-at követően mind Szlovákiában, mind Kárpátalján következetesen alkalmazták a szokásjogot és a Kúria döntvényeit.[22]

A helyzetet tovább bonyolította az 1920. március 6-án elfogadott alkotmány 98. §-a, amelynek értelmében a bírák ítélkezési tevékenységükben csak a (csehszlovák) parlament által elfogadott törvényeknek voltak alárendelve. E rendelkezés restriktívebb volt az 1869. évi 4. törvénycikk 19. §-ához képest, amely e kontextusban a törvény és a törvény alapján keletkezett rendeletek mellett szólt a *törvényerejű szokásról* is. A korabeli jogászok álláspontja szerint e jogszabályi változás azt eredményezte, hogy a szokásjog az alkotmány hatálybalépése előtti időszakban, tehát 1918. október 28. és 1920. március 6. között ugyanúgy változhatott, mint a korábbi évszázadokban. Az új alkotmány hatálybalépésétől kezdve azonban új szokásjogi norma nem képződhetett, és a meglévők sem módosulhattak.[23] Tomáš Gábriš értékelése szerint meglehetősen sajátos volt e korlátozás, hiszen a rugalmasságától megfosztott szokásjogi normát egyfajta anomáliának lehetett tekinteni.[24]

A Csehszlovák Köztársaság Legfelső Bíróságának megalakulását követően az is kérdésessé vált, hogy a Kúria döntvényei a Legfelső Bíróságra nézve bírtak-e kötelező erővel.[25] A korabeli jogászok többsége tagadó álláspontón volt, ám egyesek szerint a kúriai döntvények kötelező erejét abból lehetett levezetni, hogy ezeket csak a Legfelső Bíróság 11 tagú szenátusa változtathatta meg. A Legfelső Bíróságot mindenesetre sosem ruházták fel olyan normatív jogalkotó hatáskörrel, amelyet a Kúria részére az 1912. évi LIV. törvény biztosított.

Néhány gondolat a jogrendszer egységesítését célzó törekvéseket illetően

A jogforrási rendszerben található különbségeken kívül az osztrák és a magyar jogrendszer normái számos jogintézményt eltérően szabályoztak, hiszen eltérő kódexek léteztek a büntetőjog, a büntetőeljárási jog, a polgári eljárásjog vagy éppen a kereskedelmi jog területén. Utóbbi esetében például az egyik legfontosabb különbséget az jelentette, hogy a magyar

21 Alois Rašín néhány korábbi megjegyzése alapján lehetséges, hogy ki kívánta terjeszteni az osztrák törvények hatályát Szlovákiára és Kárpátaljára. Lásd Vojáček 2018: 163–164.

22 Gábriš–Šorl 2010: 656.

23 Ladislav Vojáček is osztja e véleményt. Lásd Vojáček 2018: 252.

24 Gábriš–Šorl 2010: 656.

25 Gábriš 2022: 310–311.

kereskedelmi jog 1930-ig nem tette lehetővé a korlátolt felelősségű társaságok alapítását, szemben Ausztriával, ahol erre 1906-tól volt lehetőség. A dualista államban az ilyesfajta különbségek nem számítottak rendkívülinek, azonban a csehszlovák kormányzat a jogi dualizmus létezését a kezdetektől fogva ideiglenesnek tekintette, és a jogszabályok modernizációjával[26] párhuzamosan törekedett az egységes jogrendszer megteremtésére.

E célt különböző eszközökkel kívánták elérni. A köztársaság első éveiben egyes (főként cseh) jogászok amellett érveltek, hogy az osztrák jogszabályok területi hatályát egyszerűen ki kell terjeszteni a köztársaság területének egészére,[27] miután nézetük szerint az osztrák jogi normák fejlettebbek voltak, és az állampolgárok többsége is ezeket ismerte. E koncepció realizálására azonban sosem került sor, tekintettel arra, hogy túl nagy területen, túlságosan is nagy létszámú lakosság esetében kellett volna az alkalmazandó jogot gyökeresen megváltoztatni.

A kormányzat a jogrendszer egységesítését főként új jogszabályok megalkotásával kívánta elérni, amelyek a teljes államterületen egységesen szabályozták az egyes jogintézményeket.[28] E cél elérése érdekében hozták létre a jogrendszer és az államigazgatás egységesítéséért felelős minisztériumot az 1919. évi 431. törvény elfogadásával. A törvény az úgynevezett „egységesítési minisztériumot" ideiglenes jellegűnek tekintette, amely csak az egységes jogrendszer megteremtéséig működött volna.[29] Ugyanakkor, hiába fogadott el a Prágában székelő Nemzetgyűlés 1918 és 1928 között több mint 1000 törvényt, a jogegységesítés terén elért eredmények mégiscsak korlátozottak voltak. Komoly előrehaladást sikerült felmutatni az alkotmányjog, a pénzügyi jog és az adójog területén, de a büntetőjogban[30] és a magánjogban[31] kevésbé voltak e törekvések eredményesek.

Ennek fő oka abban rejlik, hogy utóbbi jogágak esetében a valódi jogegységesítésre csak az egységes csehszlovák kódexek elfogadása révén kerülhetett (volna) sor. A kormányzat több kodifikációs bizottságot is létrehozott, amelyek számára a legtöbb esetben az osztrák kódexek szolgáltak alapul, egyedül a polgári perrendtartás javaslatának esetében volt érezhető az 1911. évi magyar kódex hatása. A két világháború közötti időszakban azonban e törekvések nem jártak sikerrel, így az ország nyugati és keleti részében létező jogrendszer

[26] A modernizáció és a jogegységesítés kérdését illetően lásd továbbá Bathó 2022: 302.

[27] Franciaországban és Olaszországban, Elzász-Lotaringia és Dél-Tirol vonatkozásában került sor ilyen intézkedésre, azonban sem Lengyelországban, sem a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, sem Romániában nem került sor ilyen döntés meghozatalára. Lásd Gábriš–Šorl 2010: 662.

[28] Gábriš 2022: 311.

[29] Gábriš 2022: 311–312.

[30] Drócsa 2023: 50.

[31] A két világháború közötti csehszlovák magánjogi kodifikációs törekvéseket magyar szemszögből Ujlaki Miklós összegezte, életútjához lásd Nagy 2023b; 2021.

egészen a müncheni döntésig eltért egymástól. A második, úgynevezett Cseh–Szlovák Köztársaság (1938–1939)[32] rövid története során érdemi kísérlet a jogrendszer egységesítésére nem történt, annak az egyre feszültebbé váló külpolitikai helyzet mellett a szlovák autonómiatörekvések is gátját állták. Az egységes csehszlovák jogrendszer megteremtésére csak egy merőben másfajta rendszerben, a kommunista diktatúra kiépülését követően kerülhetett sor.[33]

Irodalom- és forrásjegyzék

Bathó, Gábor (2022): Future of the Law in the Past. In Garay, Lilla (szerk.): *Budúcnosť práva – Právo budúcnosti II. Zborník príspevkov z online vedeckej konferencie. The Law of the Future – The Future of Law II. Conference Proceedings.* Bratislava: Paneurópska Vysoká Škola, 291–305.

Čechurová, Jana (2023): *Alois Rašín.* Praha: CPress.

Declaration of Independence of the Czechoslovak Nation by its Provisional Government (1918). New York: Czechoslovak Arts Club of New York City.

Drócsa Izabella (2023): *Politikusok a vádlottak padján. A két világháború közti rendtörvények dogmatikai elemzése és bírói gyakorlata.* Budapest: Pázmány Press.

Emmert, František (2017): *Tomáš Garrigue Masaryk.* Praha: CPress.

Fajnor, Vladimír – Záturecký, Adolf (1935): *Nástin súkromného práva platného na Slovensku a Podkarpatskej Rusi.* Bratislava: Náklad Právnickej Jednoty na Slovensku a Podkarpatskej Rusi.

Gábriš, Tomáš (2014): Edition of Provisional Judicial Rules of the Judex-Curial Conference of 1861 and Methodology of Editions of Historical Legal Sources. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa,* 7(3), 463–483.

Gábriš, Tomáš (2022): Slovak Share in the Unification and Codification Efforts in Interwar Czechoslovakia. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa,* 15(2), 307–323. Online: https://doi.org/10.4467/20844131KS.22.021.15724

Gábriš, Tomáš – Šorl, Róbert (2010): Občianske právo na Slovensku a unifikácia právneho poriadku v období prvej Československej republiky (1918–1938). In Malý, Karel – Soukup, Ladislav (szerk.): *Československé právo a právní věda v meziválečném období (1918–1938) a jejich místo ve střední Evropě.* Praha: Karolinum, 646–718.

Halász Iván (2011): A cseh történeti államjogi program és az önálló Csehszlovákia létrejötte. A természetjogi és történeti érvelés szerepe és súlya a cseh államiságra vonatkozó gondolkodásban és az új csehszlovák állam megalapozásában. In Rácz Lajos (szerk.): *Magister scientiae et reipublicae. Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Liber amicorum studia G. Máthé septuagenario dedicate.* Pécs: Dialóg Campus, 25–38.

Halász Iván (2018): Az első Csehszlovák Köztársaság létrejötte és az osztrák–magyar közjogi hagyományok továbbélése (különös tekintettel a bíróságokra). In Auer Ádám (szerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Kiss György tiszteletére.* Budapest: Dialóg Campus, 313–322.

Képes, György (2016): The Birth and Youth of the Modern Hungarian Private Law. *Journal on European History of Law,* 7(2), 102–113.

[32] A cseh és szlovák közjogi viszonyhoz lásd Képessy 2022: 83–111.

[33] Gábriš 2018: 316.

KÉPESSY Imre (2022): Csehszlovákia vagy Cseh-Szlovákia? A föderalizáció esélyei a nemzetállamiság árnyékában. In BEKE-MARTOS Judit (szerk.): *Összetett állammodellek és a hatalommegosztás elve.* Budapest: Gondolat, 83–111.

KÉPESSY Imre (2023): *Az Országbírói Értekezlet története és öröksége.* Budapest: Gondolat.

KUKLÍK, Jan (2010): Příprava a přijetí prozatímní ústavy. In ZEMAN, Jan et al.: *Československá ústava 1920. Devadesát let poté.* Praha: CPress, 77–84.

LUBY, Štefan (1967): Unifikačné snahy v oblasti československého súkromného práva v rokoch 1918–1948. *Právny obzor,* (8), 571–586.

NAGY Péter (2021): Ujlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon. *Glossa Iuridica,* 8(4), 181–189.

NAGY Péter (2023a): A magyar házassági törvény az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban. In BOÓC Ádám – PÓKECZ KOVÁCS Attila: *De Iuris Peritorum Meritis. Studia in honorem Éva Jakab 65.* Budapest: Patrocinium, 227–235.

NAGY, Péter (2023b): Hungarian Scholar of Czechoslovak Law in the USA. The Life and Works of Miklós Ujlaki. *Journal on European History of Law,* 14(2), 104–112.

PASTOVIĆ, Dunja (2019): Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918–1941). *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa,* (12), 555–574. Online: https://doi.org/10.4467/20844131KS.19.027.11645

RADY, Martyn (2015): *Customary Law in Hungary.* Oxford: Oxford University Press. Online: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198743910.001.0001

RIGÓ, Balázs (2017): 1867 as the Year of Constitutional Changes in the World. *ELTE Law Journal,* (2), 39–63.

SISKOVIČ, Štefan (2016): Otázka vzniku Československej republiky na území Slovenska. *Právnik,* (2), 183–195.

UJLAKI Miklós (1937): *A csehszlovák polgári törvénykönyv legújabb javaslata.* Budapest: Grill.

VOJÁČEK, Ladislav (2018): *První československý zákon. Pokus o opožděný kommentár.* Praha: Wolters Kluwer.

Kevevári István

Marxizmus a marxizmus után – Adalékok az ideológiák halálának téziséhez

Az ideológiák halálának témája a 20. század második felében

A 20. század második felében szociológusok és politikai gondolkodók érveltek amellett, hogy a nyugati társadalmakban az ideológiáknak nincsen már olyan magyarázó ereje, mint a 19. században és a 20. század első felében volt. Az „ideológiák halálának tézise" fontos és erős gondolat volt, amely nagyban hozzájárult a 21. századi nyugati technokrata politikai elit formálódásához. Jelen írásomban arra vállalkozom, hogy az ideológiák halálának tézisével szemben azok meglepő életképessége mellett érveljek, és nemcsak abban az értelemben, hogy a politikai létezésben minden ellentét a polarizáció lehetőségét hordozza magában, hanem abban az értelemben is, hogy a modernitás nagy klasszikus ideológiái és gondolati rendszerei, még ha alá is buknak, idővel új formában és új tartalommal vissza-visszatérnek. Ennek illusztrálására Jacques Derrida *Marx kísértetei* című művét vettem elő illusztrációnak, amely ezt a tézist nemcsak bemutatja, hanem a mögöttes gondolati-működési elvekre is rámutat. Abban bízom, hogy tanulmányom bizonyítja, habár a 90-es években úgy tűnt, hogy a Szovjetunió bukásával a marxizmusnak is leáldozott, miért lehetséges az, hogy látszólag sokadik virágzását éri a világ marxista elemzése.

A Szovjetuniót 1917-től egészen 1990-ig a marxi elveknek megfelelő szocialista-kommunista kísérletként kezelték, lényegében az eszmei utópia alászállásaként. Ha marxizmust mondunk, akkor Szovjetuniót is mondunk, és ez az azonosítás különösen erősen rezonálhat minden nép körében, amely akaratán kívül részesévé vált ennek a szocialisztikus nagy társadalmi-történelmi kísérletnek. Ráadásul ez a kísérlet a globális folyamatokat tekintve folyamatosan versenyzett a hidegháború során a nyugati blokk demokratikus-kapitalista rendszerével. A 20. század második fele így nem csupán két nagyhatalom versenye, hanem két eszme és ideológia versenye lett. Amikor pedig a kelet-európai rendszerváltoztatások

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_33 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9134-0734

és végül a Szovjetunió szétesése bekövetkezett, akkor Fukuyamára hivatkozva sokan gondolhatták azt, hogy a marxizmusnak mint politikai ideológiának vége.

Jelen tanulmányomban arra szeretnék rámutatni, hogy a fenti gondolatmenet hibás és leegyszerűsítő volt. Ehhez pedig először az ideológiák halálának tézisét mutatom be röviden, ezek után a derridai „jelenlét metafizikájának kritikáján" keresztül, a szavak és dolgok közötti problematikus viszony alapján mutatok rá arra, hogy a Szovjetunió és a marxizmus azonosítása miért vihette lépre azokat, akik azt hitték, hogy 1990 után a marxizmusról csak történelmi kategóriaként érdemes beszélni.

Azonban már jóval Fukuyama korszellemet meghatározó 1989-es esszéje előtt felmerült annak kérdése, hogy a liberalizmus és a szocializmus nagy ideológiai versenye lefutott, vagy legalábbis okafogyottá vált.

Ennek a gondolatnak az első jó példája (később maga Fukuyama is hivatkozik rá) – a történelemre és a jövőre mint perspektívára vonatkozóan – a francia Alexandre Kojéve-nél található meg, aki a Hegelről szóló előadásainak gyűjteményes kötetében így ír:

> „Valaki úgy is fogalmazhatna, hogy bizonyos szempontból az Egyesült Államok már elérte a marxista »kommunizmus« utolsó fázisát, mivel gyakorlatilag »az osztály nélküli társadalom« minden tagja megszerezhet mindent, ami a javát szolgálja, anélkül, hogy többet kellene dolgoznia, mint amennyit a szíve diktál. 1948 és 1958 között több utazásom volt az USA-ba és a Szovjetunióba, és az a benyomásom támadt, hogy ha az amerikaiak úgy néznek ki, mint a gazdag sino-szovjetek [kínai és orosz kommunisták], az azért van, mert az oroszok és a kínaiak valójában olyan amerikaiak, akik még mindig szegények, de rohamosan egyre gazdagabbak lesznek. Mindez arra a konklúzióra vezetett, hogy »az amerikai életmód« egy olyan életmód, amely a történelem utáni korszak sajátja. Az Egyesült Államok jelenléte a világban megelőlegzi az emberiség jövőjének »örök jelenét«."[1]

Tehát már a hidegháború hajnalán a nyugati blokk bizonyos fokon megvalósította a kapitalista osztálytársadalom meghaladásának álmát, még ha az eszme megvalósulása nem is olyan volt, ahogy azt Marx, Engels és később Lenin leírta, vagy ahogy a szovjet elvtársak megpróbálták megteremteni.

A nyugati társadalmak háború utáni jóléte és a társadalmi különbségek következtében a marxista felszabadítás ideológiája elveszítette a mozgósító vonzerejét, és a liberális demokrácia alapértelmezetté vált (ezt nevezi a 90-es években Mark Fisher kapitalista realizmusnak). Emiatt a nyugati társadalmak polgárainak politikai döntéseit és cselekvését is teljesen új motívumok kezdték dominálni. Ennek a szociológiai változásnak

[1] Kojéve 1969: 161.

az egyik legfontosabb teoretikusa az 1950–60-as években Daniel Bell volt, aki a *The End of Ideology* című könyvében amellett érvelt, hogy az amerikai társadalomban az ideológiai elköteleződés és általában a politikai pártok ideológiai elvei egyre kevésbé fontosak, és alig lehet velük magyarázni az akkor kortárs demokrácia működését.[2] Ez jól látható Európa nyugati felén, ahol egy centrista bal- és centrista jobboldal által dominált politikai tér jött létre, ahol az egyes kormányok pártállástól (vállalt ideológiai színezetüktől) függetlenül olyan kormányprogramokat hoztak létre, amelyek nemcsak a saját szűken vett politikai krédójukat valósították meg, hanem átfedések jöttek létre (például Konrad Adenauer kereszténydemokrata kormánya hozta létre a német jóléti állam alapjait).

Tehát amikor 1989-ben megjelent Francis Fukuyama esszéje a történelem végéről, az már olyan szellemi környezetbe érkezett, ahol volt előzménye a klasszikus politikai ideológiák eltűnésének. Fukuyama amellett érvelt, hogy a Szovjetunió bukásával a liberális demokrácia és általában a liberalizmus végső győzelmet aratott, és innentől lényegében eldőlt, hogy a modernitásból milyen irányba megy előre az emberiség az elkövetkezendő évszázadokban.[3]

Jacques Derrida politikai filozófiájának alapvonalai: nyelv, hatalom és elkülönböződés

Az alábbi fejezetben azt mutatom be, hogy amikor elvont fogalmakról beszélünk, akkor a jel (többnyire szavak) által összekapcsolt jelölő és jelölt pozíciója mennyire bizonytalan, és gyakran a szavak és jelentésük kontinuitása közötti diszharmóniák nem is észrevehetők, különösen, ha egy-egy kifejezést úgy használunk, hogy közben a mögötte elterülő jelentéstartalmat nem tisztázzuk időről időre. Jól megragadható ez a problémakör a Derrida által dekonstruált igazságosságfogalmon keresztül. Az az olvasási és elemzési stratégia, amelyet a francia filozófus alkalmaz, hasznos lesz számunkra, amikor a Marx kísértetei kapcsán a marxizmus lehetőségeiről beszél a Szovjetunió felbomlása után.

A derridai dekonstrukció jogi-politikai relevanciájának alapszövegeként, álláspontom szerint, a *Force of Law* című munkáját kell tekinteni, mert a központi problémákat és kutatási irányokat ez jelölte ki. A szöveg a felszínen a jogos állami erőhatalom és a jogtalan erőszak dichotómiáját próbálja dekonstruálni: hol van a határvonal a jogos és a jogtalan között? A probléma tétje nem más, mint az igazságosság fogalmának meghatározása. Derrida álláspontja szerint a jogos és a jogtalan diskurzusa mögött kétféle igazságosságkoncepció rejlik, amelyből az egyik a jog –mint igazságosság –, a másik pedig egy olyan igazságosságfogalom,

[2] Bell 1988: 409.
[3] Fukuyama 1992: 42.

amely az Emmanuel Lévinas szerint a végtelenhez, a személyhez, a döntéshez és a cselekvéshez kapcsolódó (performatív) igazságosság lenne.[4]

Jacques Derrida felhívja a figyelmet, hogy a jog mint igazságosság koncepció egy sor kötést és kontingens struktúrát hoz létre, amely magában hordja a jogtalan és igazságtalan erőszaknak a lehetőségét. Az angol *to enforce the law* kifejezésből kiindulva meglepően modernista képét írja le a jog és az erőszak kapcsolatának: erő és kényszer nélkül nincsen jog.[5] Azonban (ahogy a Montaigne-re és Pascalra tett utalásai is rámutatnak) az igazságosság fogalma olyan bizonytalan, hogy az erő jogán könnyen lehet bitorolni az igazságosság tartalmi meghatározásának pillanatát. Minden társadalom első erőszaktétele az intézményes nyelv létrehozatala, a jelenségszféra fogalmasítása és így objektivizálása. Ez a lopakodó nyelvi erőszak két irányból támadja a mindenkori jogi-politikai rendszer *status quo*ját.

Egyrészről a kezdet kezdetén, amikor az erőszak létrehozza a jogot mint az igazságosság egyfajta rendjét, ez az erőszak hozza létre azt az intézményes nyelvet, amellyel őróla lehet beszélni. A jelentés és a legitimáció kérdései nem vethetők fel a fennálló jogi és politikai rendszerekkel szemben, mert nincsen külső nézőpont, a nyelv és a jogi dogmatika bezárja a szubjektumot a saját rendszerébe, amelyből nincsen intézményes kilépési lehetőség.[6] A nyelv elfedi a politikai születési pillanatának esetlegességét, a „lehetett volna másként" gondolatkísérleteit, és párhuzamos narratívákat állít annak érdekében, hogy a saját stabilitását meg tudja őrizni. Azonban nincsen biztosítékunk arra, hogy a nyelv, amelyet így örökül kapunk, nem visz tovább valamit a politikai előtti világ erőszakából és igazságtalanságából.

A francia filozófus szerint a valóság sokkal gazdagabb és bonyolultabb rendszer annál, hogy egyszer és mindenkorra rögzíteni lehessen a szavainkkal. Amikor valamiről kimondjuk, hogy „ez az igazságos", akkor Derrida szerint el is árultuk a koncepciót, mert valójában sosem lehet tökéletesen rögzíteni az igazságosságot.[7] A *différence* jelensége éppen a jel és a jelölt folyamatos elcsúszásának tényét rögzíti, hogy a szavaink elhasználódnak a valóságon, hogy a definíciók és a rögzített fogalmak idővel elavulnak. És itt nem csak a szűkebben vett jogszabályszövegeket kell érteni, mert ahogy azt korábban említettem, a „szöveg" minden jelstruktúrájú inskripciót magába foglal: a beszédet, a szimbólumokat, a képeket, a mozdulatokat és a közösségi rítusokat is.[8]

Ennek oka, hogy az igazság és a bizonyosság fogalma a jelenlét metafizikájához kapcsolódik. Amikor politikai döntés születik, amögött ott van egy szuverénnek vagy ágensének

4 Derrida 1993: 959.
5 Derrida 1989–1990: 925–927.
6 Derrida 1989–1990: 943.
7 Derrida 1989–1990: 961–963.
8 Az írás eme kiterjesztett jellegéről lásd Derrida 1997: 56; Orbán 1994: 127–160; Goodrich 2001: 2039.

a jelenléte, amely biztosítja a kapcsolatot a jel és a „problémátlan" jelentés között. Azonban a jogrendszer sajátossága, hogy a szövegszerűsége miatt egy idő után ez a fajta jelenlét elpárolog, és csak ideig-óráig (ami történelmi léptékben olykor évtizedekben mérhető) lehet például az „alkotmányozó atyák" eredeti szellemét fenntartani. Bármilyen szövegszerű reprezentáció mögül, amikor eltűnik ez a jelenlét, a jel mögötti jelentés ki van szolgáltatva a történelem és a társadalom sodrásának. Ezt lehet tragédiaként is megélni, de pont ez az organikus fejlődés biztosítja, hogy bármely szöveg igazodni tudjon a megváltozott korszellemhez, és éppen azzal teszünk erőszakot, ha mindenáron próbáljuk a közös politikai valóságunkat egy letűnt jelenlét igazságához igazítani.

Azonban az erőszak és a nyelv ilyen összekapcsolásán túl Derridának van egy további fontos adaléka a jog–erőszak–igazságosság diskurzushoz, amelynek kontúrjai már a fenti problémamegjelölések kapcsán is felismerhetők. Derrida állítása az, hogy az igazságosság valójában performatív erő, és nem lezárt fogalom.[9] Ezt a performatív erőt azonosítja a dekonstrukcióval mint azzal a jelenséggel, amely minduntalan felbontja az előzetesen adott struktúrákat, amelyek a metafizikai bizonyosság igényével lépnek fel. Az igazságosság a maga teljes értelmében nem más, mint igazságosan cselekedni, igazságosan dönteni mindenféle instrumentális keretrendszer nélkül, de figyelembe véve azt, hogy velünk szemben egy végtelen méltóságú emberi lény áll.

Ebből a szempontból Derrida a maga igazságosságfogalmát (Emmanuel Lévinas nyomán) a zsidó etikához viszi közelebb, amelyben központi szerepe van a Másikhoz való viszonynak, amelyben a Másik személye nem a szubjektum akaratának tárgya, hanem vele egyenrangú létező, amellyel szemben végtelen (meghatározhatatlan) felelősséggel tartozunk.[10] A felelősség végtelenségéből adódóan sosem lehet előzetes fogalmi-nyelvi szabályokkal előírni, hogy aktuálisan, a döntés és a cselekvés pillanatában miként kell viszonyulnom a Másikhoz.[11] És ha meg is születik a döntés, az nem lehet objektív zsinórmértéke semmilyen további döntésnek, mert a döntés a maga performatív jellegével az „akkor és ott" igazsága volt egy konkrét személy vagy személyek csoportjának vonatkozásában, de később más időben, helyen és személyek vonatkozásában már nem fog olyan „jól illeszkedni", mert a helyes döntés és az igazságos tett mindig a specifikusnak és egyedinek szól. Ha a döntésemet előzetes szabályok és eljárások orientálják, akkor lehet, hogy a tetteim és a döntéseim jogosak, de semmiképpen sem igazságosak. És éppen ezért Derrida kizárja valamiféle utópiának vagy lezárhatóságnak a lehetőségét.[12] A maximum, amit elérhetünk,

9 Derrida 1989–1990: 941.
10 Derrida 1989–1990: 959.
11 Derrida 1989–1990: 961.
12 Derrida 1989–1990: 965–967.

hogy mindig egy kicsit jobbá tesszük a társadalmat, küzdünk az újratermelődő egyenlőtlenségek és igazságtalanságok ellen annak a reménye nélkül, hogy ez a munka véget érhetne; Derrida ezzel egyfajta emancipatorikus politika mellett teszi le a voksát.[13]

Marx kísértetei: az eszme anyagiasulásának történelmi kontingenciájáról

A jelenlét metafizikájának dekonstrukciója szempontjából különösen érdekes Derrida halál és gyász tematikája, amely már a 80-as évek elején erőteljesen megjelenik (*Mémoires* – Paul de Man számára), majd később a *Glas és* az *Istenhozzád Emmanuel Lévinas* című művében. A halál, a gyász és az emlékezés problémája magában a *Politics of Friendship*ben is megjelenik, mint a nem létező létezése, amelyet a fent is említett *trace* fogalma is jelez: a nyom olyan jel, amely egy dolog kontúrszerű egykori jelenlétét jelzi, azonban pont azért, mert egykori jelenlétről beszélünk, a bizonyosság és a teljes tudás lehetősége nélkül állunk a jelenség előtt. Azonban a nyomszerű jelenlét (amely a létezés és a jelentés alapstruktúrájának tűnik) súlyos felelősséget tesz a vállunkra, nekünk, akik túléltük a Másikat, és tanúbizonyságot kell tennünk mellette.[14]

Azonban a helyzet paradoxona az, hogy mindaddig, amíg egy dolog létezik, mindig alakuló dinamikus valóságnak tekinthető: az élet és a sors (mint jelentés) akkor ölt végleges formát, amikor a jelentést hordozó személy meghalt, vagy tárgy/jelenség elpusztult. Persze Derrida pont a Paul de Man halála után kirobbant antiszemita botrány kapcsán tanulta meg, hogy még a holtaknak is van valamiféle jelenléte és sorsa, amely alakítja és formálja a környezetét jelentő jelentésstruktúrákat. Ezt a jelenséget nevezte Derrida hauntológiának (a kísértetjárást jelentő *haunt* és a lételméletet jelentő ontológia összevonásával).[15] A kísértetszerű jelenlét mint a dekonstrukció jellegzetes működési módja a francia filozófus 1992-es *Spectres de Marx* című előadásában jelenik meg először,[16] de a jelenlét metafizikájának dekonstrukcióján túl úgy gondolom, hogy Derrida itt a politikai ideológiák és a hozzájuk tartozó politikai rendszerek közötti mélyebb összefüggésre is rátapintott.

A 90-es évek elején a Szovjetunió összeomlása és a kelet-közép-európai államok (köztük hazánk) átállása a demokratikus kapitalizmusra sokakban azt a reményt jelentette, hogy a 19–20. századi nagy ideológiai háborúknak vége lesz: a liberalizmus győzedelmeskedett,

13 Derrida 1989–1990: 971.

14 Derrida 2005: 27.

15 Derrida 1993: 20.

16 A 2000-es évek után pedig főleg Mark Fisher nyomán lett egy általános hivatkozás a korunk kultúrájának elemzéséhez. Vö. Fisher 2014: 15.

és innentől a „történelemnek vége" (ahogy sokan Fukuyamára utaltak). A marxizmus és a szocializmus ebben a történelem utáni világban mint halott eszme és könyvekből megismerhető politikai hagyomány a könyvtárak polcaira kerül majd, ahol pár tudós fog velük foglalkozni merőben akadémikus célokból.[17] Úgy tűnt, hogy a marxizmusnak mint releváns politikai ideológiának vége.

Ebben a szellemi környezetben Jacques Derrida meglepően bátor és éleslátó kiállást tett arról, hogy a marxizmus szelleme nem veszett oda a Szovjetunióval, sokkal inkább arról van szó, hogy a leninista-sztálinista elveken nyugvó Szovjetunió a marxizmus egyik manifesztációja volt, amely önmagát a „kommunizmus kísértetének" tökéletes és örök időkre szóló megszilárdult jelének írta le.[18] A francia filozófus, Hamlet atyjának kísértetére utalva, sisakrostélyhatásról beszél, amelyben a szellem által animált páncélt (mint külső, de esetleges jelet) összetévesztjük a páncél mélyén lvő, a sisakrostélyon keresztül nehezen kivehető szellemalakkal, mint Hamlet atyja kísértetének valódi jelenlétét.[19] Azonban ez a kettős jelleg (materiális jel és mögöttes jelenlét) okozza a zavart, amikor meg akarjuk állapítani az előttünk álló dolog szubsztanciáját: hol végződik a páncél, és hol kezdődik a „valóság", micsoda a szellem?

A marxizmus és a Szovjetunió esetében is valójában az úgynevezett sisakrostélyhatás csapdájába estünk: az akcidentális, történelmileg kontingens formát (a Szovjetuniót és az Internacionálét) összekeverjük a marxizmus kísértetével és azzal, hogy pontosan mit is ígér nekünk.

Ez a megközelítés azért lehet számunkra érdekes, mert az ideológiakritika és általában az ideológiák természetének teljesen újszerű megközelítését kínálja fel. A marxizmus mint a modern politika egyik alapeszménye egy meghatározott történelmi korszakban jött létre, amely választ kívánt adni a modern politikai-gazdasági struktúrák alapvető ellentmondásaira, elsősorban az egyenlőtlenség és az elnyomás problémájára. Azonban a marxi esetleges válasz megcsontosodása és dogmaként kezelése pont azt a problémát hívta elő, amelyet fent az igazságosságnál is jeleztem: az egyszeri válaszok rögzítése és instrumentalizálása előbb-utóbb előhívja a *différance* (elkülönböződés) problémáját: még ha adekvát választ is adott volna az államszocializmus a kapitalista demokrácia problémájára, a marxizmus kísértetétől ez messze eltávolodott. Valójában a szellemet pont azzal lehet felszabadítani, ha kiengedjük a szovjet idők zárt páncélzatából, és hagyjuk, hogy dinamikusan működjön.[20]

Éppen ez adja a marxizmus túlélésének a lehetőségét: mivel a 90-es években a globális világ a liberális kapitalizmus útjára lépett (aminek a problémáira adott válaszból született

[17] Derrida 1993: 41.
[18] Derrida 1993: 23–24.
[19] Derrida 1993: 16–19.
[20] Derrida 1993: 24.

a marxizmus), elkerülhetetlen, hogy a marxizmus valamilyen formában újratermelődjön.[21] Derrida meg is jelölt egy sor olyan kérdést és problémát, amelyre a marxizmusnak lehetnek válaszai, és az elmúlt évtizedek marxista reneszánsza és mind erősebb kapitalizmuskritikája azt jelzi, hogy a francia filozófus valami lényegesre érzett rá. Napjainkban a marxizmus különböző értelmezései és a marxista gyökerű kritikai és posztmodern elméletek hatása igen erős.

Ebből akár azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a 19. században adott politikai eszméink annyira kötődnek a modern korhoz, hogy amíg nem lépünk túl ezen a történelmi-eszmei paradigmán, valójában nem tudnak ezek a politikai eszmék „meghalni". Ezen a nyomvonalon haladva viszont felsejlik egy olyan kutatási irány, amely a politikai eszméket nem lehatárolt és autonóm területekként kezeli, hanem az egységes „modern politika" különböző aktoraiként, amelyek a modern politika, jog és államiság egyes alapkérdéseire próbálnak választ adni, de az egyes irányzatok válaszadásai vagy esetleges győzelmei egyensúlytalanságokat teremtenek, mert látszólag egymásnak ellentmondó igényekre adnak választ. A derridai „eljövendő demokrácia" koncepció éppen erre a folyamatos öndekonstrukcióra mutat rá.

Irodalom- és forrásjegyzék

Bell, Daniel (1988): *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties.* Cambridge, MA – London: Harvard University Press.

Derrida, Jacques (1993): *Marx kísértetei.* Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs: Jelenkor.

Derrida, Jacques (1989–1990): The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority. *Cardozo Law Review,* 11, 920–1045.

Derrida, Jacques (1997): *Of Grammatology.* Baltimore, MD – London: Johns Hopkins University Press. Online: https://monoskop.org/images/8/8e/Derrida_Jacques_Of_Grammatology_1998.pdf

Derrida, Jacques (2005): *The Politics of Friendship*. London – New York: Verso.

Fisher, Mark (2014): The Slow Cancellation of the Future. In Fisher, Mark: *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures.* Winchester – Washington, DC: Zero Books. Online: https://ia802901.us.archive.org/9/items/MarkFisherGhostsOfMyLifeWritingsOnDepreBookZZ.org/%5B-Mark_Fisher%5D_Ghosts_of_My_Life_Writings_on_Depre%28BookZZ.org%29.pdf

Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man.* New York: The Free Press.

Goodrich, Peter (2001): Europe in America: Grammatology, Legal Studies, and the Politics of Transmission. *Columbia Law Review,* 101(8), 2033–2084. Online: https://doi.org/10.2307/1123713

Kiss Lajos András (2009): *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába.* Budapest: Liget.

Kojéve, Alexandre (1969): *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the Phenomenology of Spirit.* Ithaca, NY – London: Cornell University Press. Online: https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/u.osu.edu/dist/5/25851/files/2016/02/KOJEVE-introduction-to-the-reading-of-hegel-zg6tm7.pdf

Orbán Jolán (1994): *Derrida írás-fordulata.* Pécs: Jelenkor.

[21] A témában lásd még Kiss 2009: 202–206.

Kis Norbert

Értékmentés másként – Z generáció és mesterséges intelligencia az egyetemeken

Ez a tanulmány az egyetemek és az oktatás jövőjéről töpreng a Z generáció és a mesterséges intelligencia kihívásairól is elmélkedve. Mindezt Horváth Attila professzor úr előtt tisztelegve, aki reneszánsz tanáregyénisége karunknak és egyetemünknek, és aki példaképként szolgálhat a tanulmányban bemutatott javaslatokhoz. Az írás az egyetemi tudásátadás és kultúraformálás értékeinek megőrzése mellett érvel, azaz „értékmentés másként" abban a korban, amikor a digitális tudásterek és a mesterséges intelligencia elbizonytalanítja az egyetemi oktatás és a tudományos kutatás bevett gyakorlatait. Bízom abban, hogy a tisztelgő kötet olvasóinál értő figyelemre találnak e tanulmány következtetései, és az ünnepelt is örömét leli bennük.

Válság van?

Ha két magyar egyetemi oktató beszélgetni kezd, nagy valószínűséggel eljutnak arra a pontra, hogy bizony a hagyományos egyetemi tudásátadás módszerei a mai fiataloknál egyre kevésbé működnek. Valami megváltozott. Az előadásokon a laptopjukkal dolgozó hallgatóknak beszélnek, a szemináriumokon szintén passzív szemlélőknek magyaráznak, a vizsgák pedig inkább szenvedéstörténetek, mintsem a tudás ünnepei. Az aggasztó jelenség persze nem teljesen új keletű. Már Eötvös Loránd bemutatta azt a feszültséget, amely az életbe rohanó fiatalság igényei és az egyetem tudományra oktató és nevelő konvenciói között munkál.[1] A róla elnevezett egyetem (ELTE) oktatóinak 1980-as években napvilágot látott dolgozata az oktatás személyességének erősítését a kiscsoportos foglalkozásokban látta.[2] *Minden korban jelen van a tanító generációk tudáskultúrája és az új generációk tanulási*

1 Eötvös 1985: 18.

2 Bárd–Kéri 1981: 107–134.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_34 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8919-3579

kultúrája közötti különbségből eredő dilemma. Napjainkban ezt a jelenséget a Z generációs (1996–2010 között születettek) hallgatókra vonatkoztatjuk. A Z-sek generációs jellemzését a generációkutatás felívelő tudománya szolgáltatja. A generációkutatás alapvetése, hogy a térben és időben változó társadalmi és technológiai környezet korszakokat jelöl ki, amelyek általánosítható jellemzők (generációs tulajdonságok)[3] mentén határozzák meg egy generáció gondolkodásmódját és viselkedését. A *boomer* (1943–1960 között születettek), az X (1961–1981), az Y (1982–1995), a Z és az alfa (2010 után) generáció karakterológiáját alapvetően meghatározza a kommunikációs technológiai környezet. A *boomerek* médiafaktora a rádió volt, az X-eseké a tévé, az Y-korszaké a videó és a PC, a Z az internet és a közösségi média, az alfa az okoseszközök nemzedéke. Minden ma élő generációt meghatároz a mesterséges intelligencia (MI) térnyerése. A Z generáció, a mai egyetemisták általános jellemzéséről gazdag szakirodalom áll rendelkezésre.[4] A Z generáció az elmélet szerint életét „bedrótozva" éli, szimultán több médium felhasználója. Tagjai „beleszülettek" az internet világába, amely emberi kapcsolataikat és kommunikációjukat is átalakította, az *online* világ kitágította énjük határait, és *online* identitást formált. Az *offline* vagy „való" világban konfliktuskezelési készségük hiányos (például indulatkezelési nehézségek, agresszió, a tekintélyhez való megváltozott viszony). Mostanáig az egyetemi oktatásban kevéssé tudatosultak ezek a generációs tulajdonságok a 2010-es évek elejétől az egyetemekre érkező Z-sekkel kapcsolatban. Pedig *kulcskérdés megérteni a Z generáció gondolkodását és viselkedését,* máskülönben mindenkit kudarcélmény érhet, az oktatókat és a hallgatókat is. Gyakori válasz persze erre a felvetésre, hogy nem a hozott tulajdonságokra kell koncentrálni, hanem arra kell a hallgatókat rávezetni az egyetemen, hogy a klasszikus képességeket fejlesszék a bevett tanulási módszerekkel, és ezáltal is javítsák generációs „gyengeségeiket". *Nem kétség, hogy az oktatás, azaz a tudásátadás és a képességfejlesztés egyetemi konvencióit nem szabad mindenestül elhajítani.* Ezek lényegét jelentik a tudóssá válás és a szellemi munka küzdelmei, 90 perces előadásokra kitartóan figyelni és jegyzetelni, a napokon át tartó tanulás és a monotóniatűrés, a tankönyvek és bonyolult információtömegek megértése, memorizálása, a vizsgázás és a tanári tekintély tisztelete. Sok hasznos képességet fejlesztenek ezek a módszerek, különösen a technológiaszegényebb szakmákban. Vannak hallgatók, akik erre képesek, de sokkal többen vannak azok a fiatalok, akik a családi és az iskolai környezetükből olyan tanulási mintákat hoztak, amelyek számukra hatékonyabbak, mint a fentiek. Ezt ismerte fel az NKE 2020-ban, és Intézményfejlesztési Tervében (2020–2025) az oktatásfejlesztés stratégiai irányaként a Kreatív Tanulás Programot jelölte ki. A program célkitűzése *olyan pedagógiai, módszertani fordulat megvalósítása,*

[3] Steigervald 2020: 80.

[4] Balázs 2015; Kövecsesné Gősi 2010; M. Nádasi 2001; Pál 2013; Prensky 2001.

amely alapján az oktatás fókuszába a hallgatói képességek hatékony fejlesztése és értékelése, az egyéni tanulási utak mentorálása és a személyességen alapuló szakmai közösségek művelése kerül. A program a pedagógiai fejlődés irányát hármas célrendszerben határozta meg: *közösségi tanulás – alkotás – egyéni fejlődés.* A program céljaiból ehelyütt ötöt emelünk ki:

- az oktató facilitátori szerepének erősítése;
- tömegelőadások helyett kiscsoportos kreatív kurzusok;
- innovatív, kreatív tanulási módszerek alkalmazása;
- a hallgatói képességek fejlesztésére és értékelésére alkalmas oktatásmódszertani fordulat;
- a személyességen alapuló szakmai közösségek kialakítása.

Tapasztalataim szerint az oktatók jelentős része gyanakodva figyeli ezeket a kísérleteket. A felsorolt változások előtt valóban hegyként magasodik az egyetemi tanítás konvencióinak tömege. Ez azonban nem azt jelenti, hogy fel kell adni a változtatás igényét, hanem éppen fordítva. Az alábbiakban a Kreatív Tanulás Programnál is radikálisabb fordulat körvonalait vázolom, amelynek lényege konzervatív természetű: *a „személyesség" teljes körű rehabilitálása az egyetemi oktatásban.* Ideáljainkban mindig is élt az az egyetemkép, amelyben a mester és tanítványainak kisközössége között személyességen alapuló kapcsolat van. A személyesség megértéséhez és általában is az egyetem oktatási és nevelési alapfeladatának meghatározásakor *a hallgatók többségét adó generáció szociálpszichológiai jellemzéséből kell kiindulni,* tudniillik hogy mit várnak, és mit keresnek az egyetemen.

Mit várnak a Z generációs hallgatók az egyetemtől?

Napjainkban az egyik legfontosabb Z generációs gyengeség *a szorongás és a magányosság.* Ezt a jellemzést *Jonathan Haidt* amerikai szociálpszichológus *A szorongó nemzedék* című könyve adja. A könyv bemutatja, hogy 2010 és 2019 között Észak-Amerikában, Európában és Ausztráliában élesen emelkedni kezdett a depresszió, a szorongás és az öngyilkosságok száma a tizenévesek, utóbbi elsősorban a lányok körében. Egyidőben világszerte elkezdett visszaesni a diákok teljesítménye a PISA-teszteken. Haidt kutatásai szerint a közösségi médián és okostelefonon felnövő korosztály kevesebbet aludt, sportolt és olvasott, érintkezéseik tekintélyes része a személyes térből a virtuálisba került át, a Z generáció így védekezőbb, sérülékenyebb, bátortalanabb és zárkózottabb lett. Haidt negatív hatásként ír a figyelem rövidüléséről, a tanulási nehézségekről, a videójáték- és pornófüggőségről, az önértékelési zavarok, testképzavarok, kiközösítés jelenségeiről.[5] Más kutatások is megerősítik, hogy

[5] Haidt 2024: 25–50.

a Z-sek rövid távú időorientációval bírnak, amelynek részben velejárója a rövid, fókuszált figyelem és annak megosztása *(multitasking)* több eszköz, esemény között.[6] A Z generáció tanulási stratégiájában a navigáció kerül előtérbe, az előző generációkra jellemző fix, agyban tárolt tudáshoz képest,[7] legkevésbé a tankönyvből történő tanulást és az írásbeli munkák készítését kedvelik.[8] A frontális oktatáshoz való viszony ambivalens, ugyanis a köznevelésben változatlanul ez a tanulási szocializáció uralkodó formája. A passzív jegyzetelés folytatódik az egyetemi előadásokon, és a szemináriumokon is nehéz az érdemi hallgatói aktivitás elérése. *Bíró Éva* 10 tanácsban foglalja össze a Z generáció hatékonyabb oktatásának módozatait:

- a hallgatók saját tempójuk szerint haladjanak;
- digitális eszközök használata;
- társas tanulás és csoportmunka;
- rövidebb tananyagok és gyorsabb visszajelzések;
- vizuális és gyakorlati példák használata;
- változatos tananyag;
- az autonómia és a döntési lehetőségek biztosítása;
- praktikus és alkalmazható tudás;
- kihívások és problémamegoldásra ösztönzés;
- interaktív kommunikáció és visszajelzés.

Az egyetemi oktatókkal folytatott beszélgetéseim tapasztalata nyomán a javaslatok sokaságából is nehezen áll össze megvalósítható oktatási és tanulási módszertan, amellyel az egyetemi oktatók – a *boomerektől* a Y generációhoz tartozókig – azonosulni tudnának. A Z generáció saját megfigyeléseim szerint az egyetemre három várakozással érkezik:

- az *online* buborékvilág magányossá tesz, így *az egyetemen vibráló, új kollegiális közösséget akar találni,* ahol barátok között tanulhat és fejlődhet;
- a perspektívák és célok hiányából kiutat keresve *olyan oktatókra számít, akik személyes útmutatást adnak* az élet dolgaiban és a szakmai fejlődésben is;
- a tanulás önismereti út, amelyhez *személyes értékelés, visszacsatolás és motiváció* kell, ezt az oktatóktól és a közösségtől várja.

Ezt a hármas értékegyüttest a személyesség égisze alatt megrajzolva jelentős különbséget láthatunk a hagyományosan katedratudományt oktató egyetem és egy kollegiálisan

6 Tari 2011.
7 Bíró 2024.
8 Gál – Árváné Ványi 2017: 66–73.

személyes tanulóközösség működése között. *A generációs tulajdonságokat is kezelő, de az egyetemi konvenciókat is tisztelő elvi módszertanra lenne szükség*, amelynek véleményem szerint *a vezető oktatók és a tanulóközösség személyes kapcsolatán* kell alapulnia. Valójában nem csak egy-egy módszertani elem, oktatói feladat vagy tanulási eszköz megváltoztatásáról volna szó. A kreatív tanulás módszertanának folyamata azért halad előre nehezen az NKE-n, mert a konvencionális tanulási környezetben, szemléletben és szabályanyagban próbál részleges változásokat generálni. Érdemi változás csak akkor tud elindulni, ha az egyetem teljes oktatási rendszere szemléletváltáson és módszerváltáson megy keresztül. Erre a mondatra szinte egy emberként szoktuk rávágni, hogy „na ez így biztosan kudarc lesz". Példaként mégis érdemes megnézni a NASPAA szak akkreditációs követelményrendszerét, amely Európában is népszerű. A NASPAA (Network of Schools of Public Policy, Affairs, and Administration) a közszolgálati felsőoktatás USA-székhelyű nonprofit szervezete, hálózata és akkreditációs szervezete. A megközelítés alapja, hogy az egyetem alapegysége a szak (program). A szakot több, demokratikusan működő tanulóközösség alkotja, amelyeket tanárok vezetnek. A tanítás és a tanulás a célként meghatározott kimeneti tudás és kompetenciaelemek folyamatos értékelésén és önértékelésén alapul. A tanárok, a diákok egyénileg és közösségben formális és informális módon mindent értékelnek: önmagukat, egymást, az oktatókat és a szak működését is. A diákok úgy érzik, mintha munkaközösségben dolgozva tanulnának, és a tanároktól vezetést és értékelést kapnak. Nyitott, őszinte kommunikáción alapul a képzés, a döntések és a változtatások egyeztetések alapján történnek. A diákok megtapasztalják, hogyan lehet hatékonyan, etikusan működni tanulóközösségben, önmagukért és a közösségért is dolgozva. A tanulóközösségektől felfelé épül az egyetem *(bottom-up)*, és nem fordítva. Ahogy mindezt elképzeljük, talán érezzük, mennyire nem így működik ma egy hazai egyetem. A mai egyetem általános szabályzatokban, felsőbb testületek döntéseiben, vezetőkben, óragyűjtő tanárokban, kreditekben, tantárgyakban, előadásokban, vizsgákban, óraszámokban gondolkodik. *A tömegoktatás falansztervilága ez, amelyből a magányos hallgató a kijáratot keresi, és megkönnyebbülve veszi át diplomáját.* Generációs szorongásai a tanulmányok alatt inkább erősödnek, nincsenek valódi mesterek, nem kapja meg azt az útmutatást az élethez, amelyre szüksége van, támogató tanulóközösséget sem talál, a bulizás és a kollégiumi szobaközösségek világát nem idesorolva. A személyes tanulóközösségek világában tudna a három fent bemutatott várakozás, amely a hallgatót az egyetemre hozza, megfelelő válaszokat kapni. *Ennek felépítése olyan mintaszakok (pilotszakok) kialakítását igényli, amelyek megfelelő autonómiával, új közösségi tanulási módszerekkel, rátermett vezető tanárokkal, mentori személyes kapcsolatokkal és rendkívül intenzív, érdemi értékelési visszacsatolásokkal már-már családi erejű vagy munkaközösségi formációkat tudnak alkotni.* Ehhez újra kell értékelni az oktatókkal

szembeni követelményeket. Ma az oktatóval szemben 80–100 tételes követelménylista van, amelyből kiemelkedik a félévente teljesítendő tanórák mennyisége. A hallgatókkal történő konzultáció, például az értékelés, a tanácsadás a hallgatóknak szinte értéktelennek számít és gyanakvás övezi, miszerint minek töltené ezzel az oktató idejét. Pedig ez lenne a legfontosabb a hallgatónak, és sok hallgató sok-sok időt és felkészülést igényelne az oktatótól. *A személyes tanulóközösség világában a mai teljesítménymérők többsége megöli a személyességet és a valódi tanári feladatokat is. Az oktatóval szembeni bizalmatlanságon alapuló mennyiségelvű kultúrában nem tud megvalósulni a tanár által vezetett személyes tanulóközösségek modellje. Nem kevesebbet kell tehát tenni, mint az egyetemi oktatóval és a hallgatóval kapcsolatos értékrendünket újratárgyalni, és a beidegződéseket felülvizsgálni. Vezetői bátorság, az egyetemi autonómia kereteinek kihasználása, a hallgatók generációs megközelítése és az idők jeleinek megértése segíthet ebben a munkában.* Ha pedig előretekintünk, már látjuk magunk előtt az újabb kihívást, amely a személyesség rehabilitálása nélkül az egyetemi oktatás tradíciói számára végzetes lehet: ez a mesterséges intelligencia.

A mesterséges intelligencia az egyetemeken

Az MI a hallgatók oktatásában, szellemi teljesítményük (tanulás, kutatás) értékelhetőségében olyan új feladatot jelent, amelyre az egyetemek tanácstalanul keresik a választ. Az MI-alapú szolgáltatások az élet minden területén új etikai kihívásokat fogalmaznak meg, így az oktatásban és a kutatásban is. Az MTA és a hazai egyetemek etikai kódexei és szabályzatai még nem reagáltak a generatív MI gyorsan terjedő használatára, noha kutatóműhelyek már tanulmányokat készítenek a társadalmi, szabályozási és etikai kihívásokról.[9] Az NKE-n olyan MI-szabályzat készítése indult el, amelyben jelen tanulmány szerzője is részt vállalt. Mindezek első tanulságairól szólnék, de előtte tekintsük át röviden, mit is jelent az MI!

A mesterséges intelligencia (MI) az informatika egy ága, amely olyan rendszerek és szoftverek fejlesztésével foglalkozik, amelyek képesek az emberi intelligenciához hasonló feladatok elvégzésére. Különböző módokon képesek tanulni, érvelni, problémákat megoldani, érzékelni és megérteni a természetes nyelvet. Az MI mint szoftver leképezi az emberi intelligencia egy-egy területét, képes támogatni vagy autonóm módon ellátni észlelési, értelmezési, döntési vagy cselekvési folyamatokat. Az oktatásban és a kutatásban napjaink populáris MI-je a ChatGPT, egy *chatbot,* amelyet az OpenAI szervezet fejlesztett. A GPT (Generative Pre-trained Transformer) nyelvi modell, amelyet arra képeztek ki, hogy természetes nyelvű szöveget generáljon, és megértse az emberi beszélgetéseket. A legújabb verziók az internet hatalmas információs anyagából (több százmilliárd adat) az emberi

9 Török–Ződi 2021: 15.

gondolkodás algoritmusait használva kérdésekre gyors válaszokat adnak, kutatást végeznek, tanulmányokat vagy esszéket írnak, számításokat végeznek, tananyagokat tudnak készíteni, számos nyelven fordítanak és kommunikálnak.

Az egyetemi oktatásban a legfontosabb, hogy az MI-chatbotok gyorsabban és nagyobb tudásanyagból képesek tudományos válaszokat, tanulmányokat, elemzéseket szerkeszteni, mint az ember. Szinte minden területen képesek utánozni az ember szellemi képességeit, viszont mindezt a világhálón digitalizált információs anyag enciklopédikus teljessége alapján. *Az MI a hallgatók „szellemi avatarjaként"* képes lesz a tanulmányi feladatokat villámgyorsan teljesíteni (dolgozat, vizsga, elemzések), jobb válaszokat tud adni, mint a tanárok egy része, gyorsabban és jobb cikkeket készít, mint egy kutató. Még sorolhatnánk azokat a helyzeteket, amelyek a szabadon használható intelligencia exponenciálisan terjedő jelenlétéből erednek, és *hamarosan felforgatják az egyetemek és a tudomány világát.* Az egyetemeknek erre a helyzetre konszenzusos szabályokat kell alkotniuk, és el kell kezdeniük a szemléletformálást, amelynek véleményem szerint az oktatásban és a hallgatókkal kapcsolatban a 2. pontban bemutatott személyes tanulóközösségek bizalmon alapuló világához kell eljutnia.

„Megírattam a dolgozatom a ChatGPT-vel", „a ChatGPT-vel készültem a vizsgára", „az esszémet a ChatGPT írta". Egyre gyakrabban hallott hallgatói beszélgetések ezek. Baj-e mindez? Az egyetem célja, hogy a hallgató saját szellemi képességeit és tudását fejlessze, azaz a hallgató természetes intelligenciájával elvégzett szellemi munka és teljesítmény a mérték. A digitális alkalmazások, szoftverek már évtizedek óta a hallgatók képességeit is kiterjesztő eszközök, amelyek használata elterjedt. Ilyenek például a szövegszerkesztő szoftverek, a digitális keresőalkalmazások, az adatbázisok. Miben jelent újat a MI a korábbiakhoz képest? Elsősorban abban, hogy már nem csupán kiterjeszti az ember képességeit, hanem az emberrel azonos, sőt jobb és gyorsabb szellemi munkát végez. *A tanár, a lektor, az értékelő nem biztos, hogy különbséget tud tenni a hallgató által alkotott szellemi termék és az MI közreműködésével alkotott szellemi termék között. Nem állapítható meg, hogy egy dolgozat vagy egy kérdésre adott válasz milyen mértékben a hallgató szellemi munkája, és milyen mértékben készítette az MI.* Milyen válasz adható ezekre a dilemmákra? Az MI használatát nem szabad tiltani – amint más digitális szolgáltatás használatát sem – a tanulási vagy kutatási munka végzése során. Az esetleges tiltás részben végrehajthatatlan normát jelentene, másrészről pedig a technofóbia jelenségét fokozná, amely különösen egyetemekhez nem illő szemlélet lenne.

Mit tegyünk az MI-vel az egyetemeken?

Az egyetlen helyesnek tűnő *szabályozási elv az MI használatának transzparensé tétele.* Az ALLEA (All European Academies, a tudományos akadémiák összeurópai szervezete)

2023 júniusában tette közzé a 2017-ben megjelent *A kutatási integritás európai magatartási kódexe* átdolgozott kiadását. A mesterséges intelligencia (MI) kapcsán felvetődő etikai önszabályozás a 2017-es tudományetikai kódexből még teljesen hiányzott. Az ALLEA szerint is a kutatási gyakorlatban van helye az MI-nek, a kutatók használhatnak különböző automatikus működésre képes hatékony eszközöket és külső szolgáltatásokat, akár a publikáció elkészítésénél is. Van azonban egy nagyon fontos feltétel: az MI használatát az adatok, eredmények, szövegek létrehozásában pontosan jelezni kell azok publikálása során.

Az MTA etikaikódex-tervezetének (folyamatban) szintén ez az alapelve, tudniillik hogy az MI használatának ténye önmagában nem minősíthető jónak vagy rossznak. *A lényeg a használat tényének transzparenciája.* Az MTA jelen írás készítésekor egyeztetés alatti tervezete szerint etikai vétség „[a]nnak eltitkolása, hogy a tartalom létrehozása vagy a publikáció megszövegezése során mesterséges intelligenciát (MI) használtak. […] közölni szükséges, amennyiben a közlés tartalmát illetően külső szolgáltatások vagy mesterséges intelligencia alkalmazására került sor."

A transzparencia érvényesítésének kérdése előtt érdemes tisztázni *az MI viszonyát az emberi alkotáshoz.* Alapelvként javasolt követni, hogy az MI által előállított tartalmat nem tekintjük az MI jogilag védett szellemi alkotásának. Sőt, *a szellemi alkotás fogalmát is fenn kell tartani az emberi alkotásra,* az ember gondolkodásának és teljesítményének eredményére mint integritással rendelkező védendő alapértékre. Másként fogalmazva: *a szellemi alkotás és az MI által előállított tartalom világos elhatárolása, megkülönböztetése az emberi szellemi alkotás integritásának védelmét szolgálja.* A MI által előállított tartalom részét képezheti az ember szellemi alkotásának vagy más módon kapcsolódhat ehhez. Amennyiben az MI a szellemi alkotást támogató *eszközként* a szellemi alkotás szerzőjének tudatos használatában van jelen az alkotás folyamatában, úgy ennek a ténynek a világos megjelölése is a szellemi alkotás integritásának védelmét szolgálja. A tudatosságot azért fontos hangsúlyozni, mert az MI használata gyakran nem tudatos, például internetes keresőmotorok vagy *online* platformokról szerzett információk mögött is MI-alkalmazás állhat, de ez a felhasználóban nem tudatosul. A szellemi alkotás és annak alkalmazása során törekedni kell az MI által előállított tartalom, illetve az MI támogató eszközként vagy funkcióként történő jelenlétének azonosítására. Amennyiben ennek a ténynek a részben vagy egészben történő azonosítása a szellemi alkotás szerzőjétől az eset összes körülménye alapján nem elvárható, ezt a körülményt a felelősség értékelése során figyelembe kell venni.

Az egyetemnek arra kellene kötelezniе polgárait, hogy *szellemi alkotásukban világosan határozzák meg az MI által előállított tartalomrészt, illetve hogy mely tartalomrész alkotásában használták az MI-t támogató eszközként.* Mindezt a felhasznált MI-t az utólagos azonosításra alkalmas módon kell megjelölni. *Az MI hivatkozás nélküli használatát az etikai*

vétség szintjére kell emelni. Eszerint etikai szankcióval kell sújtani, ha az egyetemi polgár létrehozott szellemi alkotását úgy teszi közzé vagy más számára hozzáférhetővé, hogy nem határozza meg a szellemi alkotásban az MI által előállított tartalomrészt, vagy azt, hogy mely tartalomrész alkotásában használta az MI-t támogató eszközként vagy funkcióként.

Ma még csak kapizsgáljuk, milyen módon és mértékben fogják átalakítani az MI uralta tudásterek a hagyományos tudásátadás intézményeit, az egyetemeket, az iskolákat, a könyvek világát. Mindez a technológiai fejlődésnek a társadalmat, a munka világát és az embert átformáló jövőkérdései közé tartozik. Stanisław Lem a *Summa Technologiae* című munkájában már 1963-ban leírta napjaink jelenségeit *A két evolúció* című fejezetben. Az ember által alkotott technológiai evolúcióban veszélyes jelenséget látott: „az életkörülmények megkönnyítésének technológiája az élet elsekélyesítésének válik eszközévé [...] több rosszat okoz, mint jót: az ember rabjává lesz annak, amit alkotott, olyan lénnyé lesz, amely tudása növekedésének mértékében egyre kisebb részt vállalhat a saját sorsa feletti döntésben."[10] Az 1970-es években Csányi Vilmos MTA-értekezésében a technikai evolúció kulturális evolúciótól való elszakadásáról írt.[11] Az egyetem intézménye a kulturális evolúció eredménye, a kultúra terjedésének középkori és újkori mintázata. Csányi 1979-ben írja, hogy „a mesterséges intelligenciák létrehozása fogja a technikai evolúció önállósodását felgyorsítani [...]. Az elszakadási folyamat során bizonyosan létrejönnek majd komplex, emberi beavatkozás nélküli folyamatok, amelyek egyre inkább az önreplikáció felé közelítenek majd" – írja.[12] Napjainkban a gépi tanulással működő MI explicit programozás nélkül is tanítja magát adatokból, a mélytanuló *(deep learning)* MI pedig mély neurális hálózatokat használ, amelyek különböző szinteken fejlesztik képességeit. Az evolúció törvényei között szerepel az alkalmazkodás fontossága, így *napjaink egyik feladata, hogy az egyetemi gyakorlatok, kultúrák és értékek alkalmazkodjanak az új intelligens tudásterek képességeihez és fejlődéséhez.* Az ellenállás hasztalan és ellentmondana a tudomány által feltárt evolúciós törvényeknek. A múltba révedő önsajnálat, a változásokkal szembeni dacoskodás és a struccpolitika a Z és az alfa generáció megváltozott tanulási szokásaival szemben zsákutcába vezet. *Az oktató és a hallgatók közötti személyes és bizalmi kapcsolat helyreállítása segítheti át az MI korszakának kezdeti kihívásain az egyetemi oktatást.* Ha továbbra is a tömegoktatás személytelen hagyományait őrizzük, és az oktatóknak nem marad idejük és energiájuk a kollegiális kapcsolat kialakítására a hallgatói tanulóközösségekkel, ha nincsenek önmagukat is kontrolláló szolidáris hallgatói csoportok, akkor az MI fel fogja falni az egyetemi oktatást. Át kell tehát menteni az egyetemi értékeket az új média 2.0 korszakába, de másként, mint azt az elmúlt évtizedekben tettük.

[10] Lem 1972: 21–41.

[11] Csányi 1979: 119–120.

[12] Csányi 1979: 120.

Irodalom- és forrásjegyzék

Balázs László (2015): A Z generáció fejlesztésének lehetőségei – alternatív módszerek a közoktatásban. *Anyanyelv-pedagógia,* 8(4). Online: https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=594

Bárd Károly – Kéri László (1981): *Egyetemi oktatás és kiscsoport.* Budapest: ELTE ÁJK.

Bíró Éva (2024): Gondolatébresztő a Z generáció oktatásához. *Ludovika.hu,* 2024. április 18. Online: https://www.ludovika.hu/blogok/kreativity-blog/2024/04/18/gondolatebreszto-a-z-generacio-oktatasahoz/

Csányi Vilmos (1979): *Az evolúció általános elmélete.* Budapest: Akadémiai.

Eötvös Loránd (1985): *Az egyetem feladatáról.* Budapest: Magvető.

Gál Tímea – Árváné Ványi Georgina (2017): Hogyan tanul a Z generáció? *Gradus,* 5, 66–73. Online: https://gradus.kefo.hu/archive/2018-1/2018_1_ART_004_Gal.pdf

Haidt, Jonathan (2024): *The Anxious Generation. How the Great Rewiring of Childhood is Causing an Epidemic of Mental Illness.* New York: Penguin.

Kövecsesné Gősi Viktória (2010): A digitális korszak oktatásmódszertani kihívásai. In Baranyiné Kóczy Judit – Fehér Ágota (szerk.): *XXI. Apáczai-napok konferencia. „Útkeresés és újratervezés."* Győr: Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, 189–201.

Lem, Stanisław (1972): *Summa Technologiae.* Budapest: Kossuth.

M. Nádasi Mária (2001): *Adaptivitás az oktatásban.* Pécs: Comenius.

Pál Eszter szerk. (2013): *Tudománykommunikáció a Z generációnak.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

Prensky, M. (2001): Digital Natives, Digital Immigrants I. *On the Horizon,* 9(5), 1–6. Online: https://doi.org/10.1108/10748120110424816

Steigervald Krisztián (2020): *Generációk harca. Hogyan értsük meg egymást?* Budapest: Partvonal.

Tari Annamária (2011): *Z generáció.* Budapest: Tericum.

Török Bernát – Ződi Zsolt (2021): Előszó. In Török Bernát – Ződi Zsolt (szerk.): *A mesterséges intelligencia szabályozási kihívásai.* Budapest: Ludovika.

Arnd Koch

Anmerkungen zum Hitler-Prozess (1924)

Einführung: Glanz und Elend der Weimarer Republik

Die Weimarer Republik, die erste deutsche Demokratie, existierte von 1919 bis 1933, dem Jahr der „Machtergreifung" durch die Nationalsozialisten. Nicht zuletzt aufgrund einer an Jahrestagen orientierten Erinnerungskultur stößt die Weimarer Zeit gegenwärtig in Deutschland auf breites öffentliches Interesse.[1] Begangen wurden beispielsweise die 100. Jahrestage der Ausrufung der Republik (1918), der Revolution (1918), der Münchener Räterepublik (1919), des Abschlusses des Versailler Vertrages (1919), des Inkrafttretens der Weimarer Reichsverfassung (1919), der Ermordung *Rosa Luxemburgs* und *Karl Liebknechts* (1919) sowie *Matthias Erzbergers* (1921) und *Walther Rathenaus* (1922). Im kollektiven Gedächtnis der Deutschen steht „Weimar" einerseits für politische Instabilität (sog. „Weimarer Verhältnisse") und ein Scheitern mit welthistorischen Folgen; als eine Epoche, die den Aufstieg *Hitlers* ermöglichte oder zumindest nicht verhinderte. Andererseits fasziniert „Weimar" bis heute durch einen breiten, in unzähligen Ausstellungen gefeierten kulturellen Aufbruch, durch die popkulturell vielbeschworenen „Goldenen Zwanziger Jahre". Der folgende Beitrag soll an den Hitler-Putsch (1923) und insbesondere an den nachfolgenden Hitler-Prozess (1924) erinnern.[2] Der Beitrag ist dem Rechtshistoriker und Verfassungsrichter *Attila Horváth* gewidmet, in dankbarer Erinnerung an zahllose gemeinsame deutsch-ungarische Seminare sowie eine seit nahezu 25 Jahren bestehende wissenschaftliche Zusammenarbeit.

1 Vgl. aus dem geschichtswissenschaftlichen Schrifttum Schumann 2022 und Rossol–Ziemann 2001. „Klassisch": Winkler 2019.

2 Einführend zum „Hitler-Prozess": Dotterweich 2010; Gritschneder 2001; Steger 1977; auch Reichel 2019.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_35

Hitlers gescheiterter Putschversuch

Nach der Niederschlagung der kommunistischen Räterepublik entwickelte sich Bayern in den frühen 1920er Jahren zu einem konservativen „Bollwerk der Gegenreaktion".[3] Der ausgemusterte Soldat und gescheiterte Kunstmaler *Adolf Hitler* lebte zu dieser Zeit in München und hatte als rechtsgerichteter Agitator lokale Bekanntheit erlangt. Die von ihm geführte Nationalsozialistische Arbeiterpartei (NSDAP) war indes über den Status einer unbedeutenden Splitterpartei nicht hinausgekommen. Das herrschende Klima aus Reaktion, bayerischer Sonderpolitik („Ordnungszelle Bayern"), Separatismus und Staatsstreichplänen wird nirgends anschaulicher beschrieben als in *Lion Feuchtwangers* Roman „Erfolg" (Erstausgabe 1930), der auch dem Hitler-Prozess ein eigenes Kapitel widmet.

Das eigentliche Putschgeschehen ist rasch erzählt: *Hitler* hatte mit einigen Anhängern am Abend des 8. November 1923 eine politische Versammlung im Münchener Bürgerbräukeller (daher die Bezeichnung *the beer hall putsch* im englischsprachigen Schrifttum) gesprengt und eine provisorische Nationalregierung unter seiner Führung ausgerufen. Die Anklageschrift der Staatsanwaltschaft gibt Hitlers Aufruf wie folgt wieder:

> Die Regierung der Novemberverbrecher in Berlin wird für abgesetzt erklärt. (Reichspräsident) Ebert wird für abgesetzt erklärt. Eine neue deutsche nationale Regierung wird in Bayern hier in München heute noch ernannt. Es wird sofort gebildet: Eine deutsche nationale Armee. Ich schlage daher vor, bis zum Ende der Abrechnung mit den Verbrechern, die heute Deutschland tief zugrunderichten, übernehme die Leitung der Politik der provisorischen nationalen Regierung ich. […] Die Aufgabe der provisorischen deutschen nationalen Regierung ist, mit der ganzen Kraft dieses Landes […] den Vormarsch anzutreten in das Sündenbabel Berlin, das deutsche Volk zu retten.[4]

Am nächsten Tag brachen *Hitler* und seine bewaffneten Gefolgsleute in Richtung Innenstadt auf, in der vergeblichen Hoffnung, dass sich das Militär und die Bevölkerung dem Umsturzvorhaben anschließen würden. Der sog. „Marsch auf die Feldherrenhalle", der von gewaltsamen „Beschlagnahmungen" und „Festnahmen" begleitet war, wurde von der Münchener Polizei gestoppt. Bei dem Schusswechsel starben 18 Menschen – 13 Putschisten, vier Polizisten und ein Passant.[5] *Hitler* floh und konnte wenig später in seinem Versteck an einem oberbayerischen See festgenommen werden.

[3] Dotterweich 2010: 175.
[4] Zit. nach Gritschneder 1990: 17.
[5] Näher Niess 2023: 211 ff.

Der Prozess vor dem Volksgericht München

Ein mildes Urteil

Der Prozess gegen den „Schriftsteller" *Adolf Hitler* (so die Berufsbezeichnung in den Urteilsgründen) und seine neun Mitangeklagten fand vor dem Volksgericht München statt, das aus Sicherheitsgründen in der Zentralen Infanterieschule tagte. Der Prozess begann am 26. Februar 1924 und endete nach 24 Verhandlungstagen am 1. April 1924 mit der Urteilsverkündung. Die Anklage lautete auf Hochverrat (§ 81 RStGB). Die schließlich verhängten Strafen waren ausgesprochen mild. *Hitler* als Hauptangeklagter kam mit der Mindeststrafe von fünf Jahren Festungshaft davon – sowie der gerichtlichen Empfehlung, den Strafrest nach nur einem halben Jahr Haft zur Bewährung auszusetzen. Tatsächlich verließ *Hitler* die Haftanstalt Landsberg am Lech im Herbst 1924 als freier Mann. In seinem Gepäck befand sich das Manuskript des ersten Teils seiner Propagandaschrift „Mein Kampf", das er während der Haftzeit abgeschlossen hatte.

Das milde Urteil wurde bereits von Zeitgenossen als Skandal empfunden. Bis heute richtet sich die Kritik gegen das Institut der Volksgerichte als solches, gegen die Verhandlungsführung des Vorsitzenden Richters und den geradezu wertschätzenden Umgang der Verfahrensbeteiligten mit dem Hauptangeklagten sowie schließlich gegen verschiedene rechtliche Unstimmigkeiten des Urteils, in dem manche Autoren gar eine vorsätzliche Rechtsbeugung sehen.[6]

Verfassungswidrigkeit der bayerischen Volksgerichte?

Bei Volksgerichten handelt es sich um eine bayerische Besonderheit. Sie bestanden allein in Bayern, und zwar von November 1918 bis Mai 1924. Ursprünglich zur Unterbindung von Plünderungen und zur Sicherung der Revolution geschaffen, urteilten sie nach der Niederschlagung der Münchener Räterepublik auch über die früheren Revolutionäre und ihre Helfer. Ihre Zuständigkeit erstreckte sich zudem auf weite Bereiche der mittleren und schweren Kriminalität. Sie verdrängten zusehends die ordentliche Strafgerichtsbarkeit mitsamt ihrer im Verlaufe des 19. Jahrhunderts erkämpften Verfahrensgarantien.[7] Rechtsmittel

[6] Prägend Gritschneder 2001: 52 f. – ebenso Dotterweich 2010: 184–186. Beide Autoren behaupten, dass der „Bewährungsbrecher" Hitler nicht nochmals zu einer „Bewährungsstrafe" hätte verurteilt werden dürfen. Jedoch verwechseln beide das Institut der Strafaussetzung auf Bewährung – das im deutschen (Erwachsenen-) Strafrecht erst seit 1953 bekannt ist – mit der Aussetzung des Strafrests auf Bewährung.

[7] Die wesentlichen Gesetze und Verordnungen finden sich bei Halle 1922: 3–28.

waren unzulässig, Ladungsfristen drastisch verkürzt und die Verteidigungsmöglichkeiten eingeschränkt. Wohnungsdurchsuchungen und Untersuchungshaft wurden durch die Polizei oder Staatsanwaltschaft angeordnet, der Richtervorbehalt, eine 1848/49 erkämpfte rechtsstaatliche Errungenschaft, war beseitigt. Die bayerischen Volksgerichte erließen in den rund fünfeinhalb Jahren ihres Bestehens ca. 31 000 Urteile, die bislang nicht systematisch ausgewertet wurden.[8] Das letzte volkgerichtliche Verfahren überhaupt ist mit dem „Hitler-Prozess" zugleich das bekannteste.

Das heutige Schrifttum erhebt schnell den Vorwurf der Verfassungswidrigkeit der bayerischen Volksgerichtsbarkeit als solcher.[9] Umstritten ist insbesondere, ob und wie sich das Fortbestehen der bayerischen Volksgerichtsbarkeit nach Inkrafttreten der Weimarer Reichsverfassung am 14. August 1919 begründen lässt.[10] Bemerkenswert ist die Diskrepanz zwischen der zeitgenössischen und der heutigen Bewertung. Während das Reichsgericht, das Bayerische Oberste Landesgericht, das Reichsjustizministerium sowie die überwiegende Meinung im rechtwissenschaftlichen Schrifttum für die Verfassungskonformität votiert hatten,[11] dominiert heute die gegenteilige Auffassung. Verwiesen wird auf die Befugnisse des Reichspräsidenten zur Regelung des inneren Ausnahmezustandes (Art. 48 Abs. 2 WRV), wodurch Bayerns Sonderbefugnis zum Erlass einschlägiger Bestimmungen erloschen sei (Art. 13 Abs. 1 WRV: „Reichsrecht bricht Landesrecht"). Andere qualifizieren, wenig überzeugend, die bayerischen Volksgerichte als verfassungswidrige „Ausnahmegerichte" (Art. 105 S. 1 WRV), deren Urteile „nichtig" bzw. „rechtsungültig" seien.[12] Dagegen verwies die seinerzeit herrschende Ansicht v. a. auf die Kontinuitätsklausel des Art. 178 Abs. 3 WRV, um die Verfassungskonformität der vor Erlass der Weimarer Reichsverfassung rechtmäßig eingesetzten bayerischen Volksgerichte zu begründen.[13] Ergiebiger als die Ex-post-Korrektur zeitgenössischer Verfassungsinterpretation scheint es mit Blick auf den Hitler-Prozess jedoch zu sein, Auffälligkeiten und Fehler in der Urteilsbegründung herauszuarbeiten.

8 Hierzu Preisner 2020: 87, 89 f.

9 Bauer–Schmidt 1985: 459, 471–477.

10 Hierzu ausführlich Koch (im Erscheinen).

11 Soergel 1922: 26, 214; Gutachten des zweiten Strafsenats des Obersten Landesgerichts vom 30. Oktober 1923., in Hirschberg–Thimme 1924: 35; Reichsjustizminister Heinze, Reichstagsprotokolle 1920/24, S. 11537; Meinungsübersicht bei Kern 1924: 297–301.

12 So Bauer–Schmidt 1985: 459, 477–478; krit. hierzu Koch (im Erscheinen).

13 Art. 178 Abs. 3 WRV: „Anordnungen von Behörden, die auf Grund bisheriger Gesetze in rechtsgültiger Weise getroffen waren, behalten Gültigkeit bis zur Aufhebung im Wege anderweitiger Anordnung oder Gesetzgebung."

Verhandlungsführung und Urteilsgründe

Die erste Auffälligkeit betrifft die Prozessführung durch den Vorsitzenden Richter *Neithardt*. Die Gerichtsverhandlung fand in einem „kollegialen Ton" statt.[14] Der Vorsitzende ließ *Hitlers* Hang zum Monologisieren freien Lauf. Dieser machte den Gerichtssaal zu seiner Bühne und erging sich während der Verhandlung in weltpolitischen Betrachtungen,[15] verbreitete die Dolchstoßlegende (wonach das deutsche Heer im Ersten Weltkrieg unbesiegt geblieben sei und Deutschlands Niederlage lediglich das Resultat mangelnder Unterstützung bzw. verräterischer Politiker gewesen sei)[16] und präsentierte sich, in seinen eigenen Worten, „als absoluter Antisemit".[17] Unterbrechungen seitens des Vorsitzenden waren selten. So etwa, als *Hitler* Reichspräsident *Friedrich Ebert* des Hoch- und Landesverrats bezichtigte.[18] Wurde der Angeklagte zu laut, ermahnte ihn der Vorsitzende jovial: „Etwas ruhiger Herr Hitler, wir hören alle sehr gut."[19]

In den Strafzumessungsgründen offenbart sich undistanziertes Wohlwollen gegenüber dem Angeklagten. So unterstrich Staatsanwalt *Stenglein* in seinem Schlusswort *Hitlers* Tapferkeit als Soldat und seine „deutsche Gesinnung". Für den gescheiterten Putschisten und Hochverräter fand der Staatsanwalt warme Worte: „Hitler ist ein hochbegabter Mann, der aus einfachen Verhältnissen heraus sich eine angesehene Stellung im öffentlichen Leben errungen hat, und das zweifellos durch ernstes Streben und harte Arbeit. [...] Als Mensch(en) können wir Hitler unsere Achtung nicht versagen."[20] Das Gericht war sich mit der Staatsanwaltschaft einig und schrieb in seiner Urteilsbegründung den denkwürdigen Satz: „Auch das Gericht ist zu der Überzeugung gelangt, daß die Angeklagten bei ihrem Tun von rein vaterländischem Geiste und dem edelsten selbstlosen Willen geleitet waren."[21] Solch freundliche, ja geradezu wertschätzende Worte wird man in den zeitgenössischen Prozessen gegen linke Angeklagte und Revolutionäre vergeblich suchen.

14 Dotterweich 2010: 182.

15 Hitler, in Gruchmann–Weber 1997: I. 194–197.

16 Hitler, in Gruchmann–Weber 1997: I. 23.

17 Hitler, in Gruchmann–Weber 1997: I. 18; auch IV. 1584.

18 Neithardt, in Gruchmann–Weber 1997: IV. 1581.

19 Neithardt, in Gruchmann–Weber 1997: III. 1034.

20 Stenglein, in Gruchmann–Weber 1997: IV. 1234; siehe auch Seite 1233: „Sein Privatleben hat er stets rein gehalten, was bei den Verlockungen, die an ihn als gefeierten Parteiführer naturgemäß herantraten, besondere Anerkennung verdient."

21 Volksgericht München I, in Gruchmann–Weber 1997: I. 363.

Strafhöhe

Die verhängte Strafe fiel angesichts der zahlreichen Todesopfer des Putsches deutlich zu mild aus. Die Ankündigung der vorzeitigen Aussetzung des Strafrests bedeutete bei fehlender Reue und ungünstiger Sozialprognose *Hitlers* einen schweren Missgriff. Dass der damals noch österreichische Staatsbürger *Adolf Hitler* als verurteilter Hochverräter trotz einer dahingehenden zwingenden Vorschrift nicht ausgewiesen wurde, stellt einen weiteren, folgenschweren Fehler des Urteils dar (§ 9 Abs. 2 Hs. 2 Gesetz zum Schutz der Republik: „Gegen Ausländer ist auf Ausweisung aus dem Reich zu erkennen"). Nicht ausgewiesen zu werden – das war die einzige Bitte, die *Hitler* in seinem Schlusswort gegenüber dem Gericht geäußert hatte.[22] Seinem Wunsch wurde entsprochen.[23] In einer zeitgenössischen Urteilsanmerkung eines renommierten Strafrechtswissenschaftlers hieß es hierzu treffend: „Das ist nicht mehr Justiz, das ist Willkür."[24]

Schluss

Auf den Münchener Prozess – der den Aufstieg *Hitlers* nicht nur nicht verhinderte, sondern dem lokalen Demagogen reichsweite Bekanntheit verschaffte – treffen all jene Vorwürfe zu, die gegen die Weimarer Justiz, ob in dieser Pauschalität berechtigt oder nicht, als Ganzes erhoben werden: Sie habe mit ihren antidemokratischen und antirepublikanischen Richtern der NS-Justiz den Boden bereitet,[25] sie sei auf „dem rechten Auge" blind gewesen.[26] Ihr komme mithin, so das bekannte Diktum eines Politikwissenschaftlers, ein wesentlicher Anteil am Untergang der ersten deutschen Republik zu.[27] Die Urteile in politischen Prozessen sowie die soziale Homogenität der Richterschaft lösten bereits in den 1920er Jahren scharfe Justizkritik aus. Als prägend erwiesen sich die Schlagwörter „Klassenjustiz" und „Vertrauenskrise der Justiz".[28] Tatsächlich war die Justiz von der Revolution und dem Ende des Kaiserreichs kaum berührt worden.[29] Die weit überwiegend

22 Hitler, in Gruchmann–Weber 1997: IV. 1590.

23 Volksgericht München I, in Gruchmann–Weber 1997: I. 364. Das Gericht meint, dass die fragliche Norm „ihrem Sinn und ihrer Zweckbestimmung nach" nicht auf jemanden anwendbar sei, „der so deutsch denkt und fühlt wie Hitler, der freiwillig 4 ½ Jahre lang im deutschen Heere Kriegsdienste geleistet, der sich durch hervorragende Tapferkeit vor dem Feinde hohe Kriegsauszeichnungen erworben hat […]."

24 Zu Dohna 1924: 335. Krit. auch Gritschneder 2001: 52.

25 Vgl. hierzu die Dokumentation von Hannover – Hannover-Drück 1966.

26 Vgl. hierzu die berühmten Arbeiten von Gumbel 1921; 1922; zu Gumbel instruktiv Lahusen 2022.

27 Bracher 1966: 9.

28 Einführend Siemens 2020: 21–35.

29 So Gusy 1997: 199.

monarchistisch, konservativ und national denkenden Richter des Kaiserreichs[30] blieben in ihren Ämtern. Die junge Republik trat ohne republikanische Richter an bzw. mit einer „halbabsolutistischen Justiz".[31] Die Hoffnung war, mit der Festigung des neuen Staates und dem Nachrücken junger Kräfte eine schrittweise, „innere Republikanisierung der Justiz"[32] voranzubringen. Der erhofften Demokratisierung der Weimarer Justiz war indes nur geringer Erfolg beschieden. Der 100. Jahrestag des sog. „Hitlerputsches" und des nachfolgenden „Hitler-Prozesses" provozieren geradezu kontrafaktische Spekulationen.[33] Wie wäre die deutsche und europäische Geschichte verlaufen, wenn das Volksgericht *Adolf Hitler* wegen festgestellten Hochverrats zu einer langjährigen oder lebenslänglichen Zuchthausstrafe verurteilt und damit aus dem Verkehr gezogen hätte? Der Holocaust hätte höchstwahrscheinlich nicht stattgefunden, ebenso wenig der Zweite Weltkrieg – die Welt wäre heute eine andere.

Quellen und Literatur

Bauer, Franz – Schmidt, Eduard (1985): Die bayerischen Volksgerichte 1918–1924. Das Problem ihrer Vereinbarkeit mit der Weimarer Reichsverfassung. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte,* 48(2), 449 ff.

Bracher, Karl Dietrich (1966): Einleitung. In Hannover, Heinrich – Hannover-Drück, Elisabeth (Hg.): *Politische Justiz 1918–1931.* Frankfurt am Main: Hamburg Fischer Bücherei, 9.

Dotterweich, Volker (2010): „Hitlerputsch" und Münchner Hochverratsprozess 1923/24. In Körber, Esther-Beate – Merziger, Patrick – Schulz, Michael – Stöber, Rudolf (Hg.): *Geschichte, Öffentlichkeit, Kommunikation. Festschrift für Bernd Sösemann.* Stuttgart: Franz Steiner, 175 ff.

Evans, Richard J. (2013): *Veränderte Vergangenheiten.* München: DVA.

Gruchmann, Lothar – Weber, Reinhard (1997): *Der Hitler-Prozess 1924. Wortlaut der Hauptverhandlung vor dem Volksgericht München I.* München: K.G. Saur.

Gritschneder, Otto (1990): *Bewährungsfrist für den Terroristen Adolf H.* München: C.H. Beck.

Gritschneder, Otto (2001): *Der Hitler-Prozeß und sein Richter Georg Neithardt.* München: C.H. Beck.

Gumbel, Emil J. (1921): *Zwei Jahre Mord.* Berlin: Neues Vaterland.

Gumbel, Emil J. (1922): *Vier Jahre politischer Mord.* Berlin–Fichtenau: Neuen Gesellschaft.

Gusy, Christoph (1997): *Die Weimarer Reichsverfassung.* Tübingen: Mohr Siebeck.

Halle, Felix (1922): *Deutsche Sondergerichtsbarkeit 1918–1921.* Berlin: Viva.

Hannover, Heinrich – Hannover-Drück, Elisabeth (1966): *Politische Justiz 1918–1931.* Frankfurt am Main: Hamburg Fischer Bücherei.

Hirschberg, Max – Thimme, Friedrich (1924): *Der Fall Fechenbach: Juristische Gutachten.* Tübingen: J.C.B. Mohr.

Jasper, Gotthard (1982): Justiz und Politik in der Weimarer Justiz. *VjZ,* 30(2), 167 ff.

Kern, Eduard (1924): *Ausnahme-Gerichte. Akademische Antrittsrede, gehalten am 6. Dezember 1923 an der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. B.* Tübingen: J.C.B. Mohr.

30 Jasper 1982: 198.

31 Kuttner 1921: 6.

32 Gusy 1997: 203.

33 Grundlegend über kontrafaktisches Erzählen in der Geschichtswissenschaft Evans 2013.

Koch, Arnd (im Erscheinen): Das Urteil des Volksgerichts München gegen Adolf Hitler (1924). Verfassungswidrig und nichtig? In *Festschrift für Werner Leitner.*

Kutner, Erich (1921): *Warum versagt die Justiz.* Berlin: Verlag für Sozialwissenschaft.

Lahusen, Benjamin (2022): Held wider Willen. Fall und Aufstieg des Emil Julius Gumbel. *Bulletin des Fritz Bauer Instituts,* 14(23), 54 ff.

Niess, Wolfgang (2023): *Der Hitlerputsch 1923. Geschichte eines Hochverrats.* München: C.H. Beck. Online: https://doi.org/10.17104/9783406799198

Preisner, Mareike (2020): Die Rechtsprechungstätigkeit der bayerischen Volksgerichte (1918–1924). In Koch, Arnd – Kubiciel, Michael – Löhnig, Martin (Hg.): *Strafrecht zwischen Novemberrevolution und Weimarer Republik.* Tübingen: Mohr Siebeck.

Reichel, Peter (2019): Der Hitler-Prozess. In Groenewold, Kurt – Ignor, Alexander – Koch, Arnd (Hg.): *Lexikon der Politischen Strafprozesse.* Online: www.lexikon-der-politischen-strafprozesse.de/glossar/hitler-adolf-2

Rossol, Nadine – Ziemann, Benjamin (2001): *Aufbruch und Abgründe. Das Handbuch der Weimarer Republik.* Darmstadt: Wbg Academic.

Schumann, Dirk (2022): Ergänzender Bericht über wichtige Forschungsliteratur zur Weimarer Republik seit 2011/12. In Kolb, Eberhard – Schumann, Dirk (Hg.): *Die Weimarer Republik.* 9. Ausg. Berlin: De Gruyter, 279 ff.

Siemens, Daniel (2020): „Vertrauenskrise der Justiz". Justizkritik im späten Kaiserreich und in der Weimarer Justiz. In Koch, Arnd – Kubiciel, Michael – Löhnig, Martin (Hg.): *Strafrecht zwischen Novemberrevolution und Weimarer Republik.* Tübingen: Mohr Siebeck, 21 ff.

Soergel, H. Th. (Hg.) (1922): *Das Recht: Rundschau für den deutschen Juristenstand.* München: Seitz & Schauer.

Steger, Bernd (1977): Der Hitlerprozess und Bayerns Verhältnis zum Reich 1923/24. *VfZ,* 25(4), 439 ff.

Winkler, Heinrich August (2019): *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie.* 3. Ausg. München: C.H. Beck. Online: https://doi.org/10.17104/9783406726934

Zu Dohna, Alexander (1924): Der Münchner Hochverratsprozeß. *DJZ,* 29, 335 ff.

Gerald Kohl

„Tarnen und Täuschen“ in der populären Rechtsliteratur: Über das Verwischen von Spuren zwischen Österreich und Ungarn in der Mitte des 19. Jahrhunderts

Der Jubilar hat sich unter anderem mit so verschiedenen Themen wie der ungarischen Privatrechts- und Wissenschaftsgeschichte, dem Recht des geistigen Eigentums und Graf István Széchenyi beschäftigt. Zu all diesen Themen weist dieser kleine Beitrag Berührungspunkte auf, weil die populäre Rechtsliteratur verschiedene Bereiche der Rechtskultur betrifft. Im Hinblick auf den begrenzten Raum kann das weite Feld dieses Genres[1] hier natürlich nicht umfassend dargestellt werden; vielmehr stehen österreichisch-ungarische Beziehungen im Mittelpunkt, die von „Tarnen und Täuschen“ gekennzeichnet sind. Mit dem Zusammenhang solcher Tendenzen zur Popularisierung von Recht geht es letztlich um Methoden der Manipulation und damit um Fragen, die im Zeitalter von „Fake News“ besonders aktuell erscheinen.

Glaubwürdigkeit durch Magyarisierung: „Unser Vaterland Ungarn ist ein gesegnetes Land“

Nach der Niederschlagung der Revolution von 1848/49 ergab sich für die Regierung in Wien die Gelegenheit zur Vereinheitlichung der Rechtsordnung.[2] Zu den zahlreichen österreichischen Einrichtungen, die zur Festigung des Einheitsstaats im Sinne der Verfassung 1849 auf Ungarn übertragen wurden, gehörte auch das Grundbuch. Die in Ungarn eingeführte österreichische Grundbuchsordnung – von der österreichischen Grundbuchshistoriographie

1 Kohl 2012; 2016a; 2022; 2024.

2 Zum verfassungsgeschichtlichen Rahmen Brauneder 2009: 179–181; Arbeitsgemeinschaft Österreichische Rechtsgeschichte 2022: 182–184.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_36 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6812-3897

später als „ungarische" Grundbuchsordnung bezeichnet[3] – begegnete wohl nicht nur einem spezifisch ungarischen Unbehagen gegenüber dem Import des fremden österreichischen Rechts, sondern darüber hinaus auch jenem Misstrauen, das generell mit der obrigkeitlichen Erfassung privater Rechtsverhältnisse verbunden ist. Vor diesem Hintergrund setzte die österreichische Regierung nicht nur auf ihre politisch-militärische Durchsetzungsmacht, sondern auch auf eine Informationsoffensive.

„Um die rasche Anlegung der Grund- und Intabulationsbücher in Ungarn nach Möglichkeit zu fördern und diesem neuen Institute in allen Theilen des Landes eine bereitwillige Aufnahme zu sichern", schrieb das Justizministerium im April 1849 zwei Preise aus, und zwar einerseits „für ein gelungenes praktisches Handbuch über die Anlegung und Führung der neu zu errichtenden Grund- und Intabulationsbücher", andererseits „für eine populäre Belehrung über [deren] Nutzen". Die Zeit zur Abfassung dieser Schriften war mit vier Monaten eher knapp bemessen; dennoch langten im Justizministerium bis zum 15. August 1849 „zahlreiche Preisbewerbungsarbeiten" ein. Sie wurden von einem dazu eingesetzten „Comité" einer „genauen Prüfung" unterzogen, die in einen „Antrag in Betreff der Preiswürdigkeit der einzelnen Arbeiten" mündete. Erst nach über einem Jahr konnten die Zeitungen dann über die Entscheidung des Justizministers berichten; neben den Namen der Preisträger und den Preisgeldern[4] erfuhren die Leser auch die weitere Vorgangsweise: „Um zugleich diesen mit Preisen gekrönten Schriften die verdiente Verbreitung zu sichern, ist bereits die Uebersetzung derselben in die verschiedenen Landessprachen und die Drucklegung derselben verfügt worden."[5]

Der Gewinner des Preises für die populäre Belehrungsschrift hieß „Schopf Ferenc József".[6] Seine 16-seitige Broschüre „Szózat Magyarország népéhez az új telek- és betáblázási könyvek szüksége és haszna tárgyában" / „Ansprache an das Volk Ungarns, über die Nothwendigkeit und den Nutzen der neuen Grund- und Intabulations-Bücher" wurde Anfang 1851 zweisprachig in der Wiener Staatsdruckerei gedruckt.[7] Im November 1851 sollte auf Anordnung der Statthalterei die „Universitäts-Buchdruckerei zu Ofen" folgen.[8]

3 Zur Geschichte des Grundbuchsrechts Kohl 2016b; 2018a; „ungarische Grundbuchsordnung" z. B. bei Hofmeister 1977: 261.

4 Sie waren unterschiedlich hoch, wobei die Zeitungsinformationen differieren: Während die *Wiener Zeitung*, 17. 11. 1850: 2, das Preisgeld für das Handbuch mit 300 Gulden, jenes für die populäre Schrift mit 200 Gulden angab, wurden diese Beträge im *Siebenbürger Boten*, 27. 11. 1850: 853, umgekehrt angegeben. In beiden Kategorien gab es darüber hinaus noch jeweils ein „Accessit" von 100 Gulden. Die ausgelobten Beträge stammten von der „Stiftung eines ungarischen Patrioten": Preisschriften über die Grundbuchung in Ungarn 1850: 1103.

5 *Siebenbürger Bote*, 27. 11. 1850: 853.

6 Schopf 1851; vgl. Kohl 2001: 100–119 (118); *Allgemeine Österreichische Gerichtszeitung*, 8. 1. 1851, 28. Zum Hintergrund allgemein: Barany 1975: 354; Sarlós 1975: 514.

7 Schopf 1851. Die Umfangangabe bezieht sich auf jeweils eine Sprache bei paralleler Paginierung.

8 *Die Presse*, 13. 11. 1851: 2.

Franz Joseph Schopf, so die Autorenangabe auf der deutschsprachigen Titelseite, befand sich zu dieser Zeit in einer persönlich herausfordernden Situation, von der die Zeitungsleser nichts ahnten. Ihnen erschien der als „Güter-Director zu Prag“[9] vorgestellte Preisträger vermutlich in gefestigter Position. Tatsächlich stand Schopf am Ende seiner Laufbahn; 1787 in Brünn geboren, war er 1850 bereits 63 Jahre alt. Nach seinen juridischen Studien und einigen Jahren als Justiziär niederösterreichischer und mährischer Grundherrschaften, wobei er als Kriminalgerichtsverwalter von Drosendorf an der Festnahme des berüchtigten „Räuberhauptmanns“ Grasel beteiligt gewesen war, hatte er sich seit den frühen 1830er-Jahren wohl eher dem Beruf eines „Güterinspektors“ gewidmet. Als „Justiziär und Güterinspektor“ firmierte er in zahlreichen seit 1834 erschienenen Büchern. Bis zu seinem Lebensende 1859 sollte sein Oeuvre auf etwa 69 Werke mit rund 15 000 Druckseiten sowie mehrere kurzlebige Zeitschriftenprojekte mit insgesamt etwa 2 000 Druckseiten anwachsen – eine exakte Angabe ist wegen Titelmodifikationen, Neuauflagen und Ergänzungsheften schwierig.

Mit dem Bild des „Güter-Director[s]“ und höchst produktiven Fachschriftstellers kontrastiert jedoch der Umstand, dass Schopf 1842, also rund acht Jahre vor seiner Preisauszeichnung, als Folge strafgerichtlicher Verfolgung seine „Wahlfähigkeitsdekrete“ verloren hatte, die ihn zur Übernahme grundherrschaftlicher Justizämter befähigten. Die postrevolutionäre Verstaatlichung der Justiz bedeutete insofern gar keinen so großen Einschnitt in seine Berufsperspektiven mehr. Schwerer wog da schon, dass sich im Vormärz die meisten literarischen Arbeiten Schopfs an die grundherrschaftlichen Beamten richteten, denen sie ihre „Amtierung“ erleichtern sollten. Neben der Beschäftigung mit sonst weniger bearbeiteten Themen war es diese praktische Ausrichtung, die nicht nur in Rezensionen anerkannt wurde, sondern auch Schopfs schriftstellerischen Erfolg ausmachte. Infolge der Aufhebung der Grundherrschaft drohte nun gerade dieser bisher gepflegte Adressatenkreis wegzubrechen.

Mit der Popularisierung des Rechts erfand sich Schopf als Schriftsteller gleichsam neu. Auch seine Hinwendung zu Ungarn stand damit in einer Wechselbeziehung, die weit über seine Preisschrift hinausging. In Pest fand er nämlich seinen letzten, ab 1854 fast ausschließlichen und insgesamt wohl bedeutendsten Verleger, Gustav Heckenast. Bei ihm erschien schon 1850 Schopfs „Praktische Anleitung zur Kenntniss des gesetzlichen Verfahrens in Grundbuchs- und Intabulations-Angelegenheiten im Lande Ungarn, im Temeser Banate und in der Wojwodina“, ein Werk, das wohl für die andere Kategorie des Preisausschreibens einreichfähig, vielleicht sogar dafür konzipiert worden war. Schopf

9 *Wiener Zeitung*, 17. 11. 1850: 2; von hier übernommen in Preisschriften über die Grundbuchung in Ungarn 1850: 1103. Tatsächlich war Schopf als Güterinspektor tätig.

erhielt dafür zwar keinen Preis, sein Buch war aber fast ein Jahr früher auf dem Markt als jenes des Gewinners Carl/Karoly Proske.[10]

Heckenast erwies sich in mehrfacher Hinsicht als kongenialer, zu Schopf passender Verleger. Einerseits war er, wie später noch deutlicher werden wird, an der Popularisierung des Rechts interessiert; er hatte dazu auch mit einem seiner bekanntesten Autoren, Adalbert Stifter, korrespondiert, der ein einschlägiges Projekt allerdings nicht zum Abschluss brachte.[11] Andererseits konnte Schopf mit Heckenast ein System perfektionieren, das durch die Definition unterschiedlicher Adressatenkreise schon in den Titeln verwandter Werke sowie durch einen dementsprechend abgestuften oder nur partiell abgewandelten Inhalt erhebliche Synergieeffekte bot, die den ungeheuren Umfang des Gesamtwerks überhaupt erst möglich machten. So konnte der „Staatsbürger" nicht nur 1854 mit einem gleichnamigen Titel, sondern 1856 auch durch „Haussecretär und Briefsteller" sowie durch „Stadt- und Landadvokat" belehrt werden. Ebenfalls 1856 erschienen zwei Bücher aus Schopfs Feder, die sich beide mit dem Militärwesen beschäftigten: „Der Soldat in der kaiserl. österreichischen Armee" richtete sich auch tatsächlich an diesen, die Darstellung war ausdrücklich „zur Belehrung der Mannschaft (Unterofficiere und Gemeine)" gedacht. Zum „Gebrauche der kais. königl. Officiere und der Beamten der sämmtlichen Militär-Verwaltungszweige" diente hingegen das weit umfassendere Werk „Der kaiserlich-österreichische Militär-Dienst". Die Parallelität der beiden Arbeiten wird noch betont durch eine fast gleichlautende Titelergänzung, die den Soldaten Belehrung über „Pflichten, sowie Rechte und Vorzüge" bzw. den Officieren über die „damit verbundenen Pflichten, Rechte und Vorzüge" versprach.[12]

Dieses Gespür für seine Konsumenten war im Rahmen des Preisausschreibens ausgezeichnet worden. Zwar ging die Magyarisierung des Autorennamens von „Franz Josef Schopf" zu „Schopf Ferenc József" wohl von der Wiener Regierung aus, die auch den Preisträger der „Handbuch"-Kategorie, Carl Proske, zu „Proske Károly" umbenannte.[13] Doch der in Brünn geborene Schopf, der zu dieser Zeit in Prag lebte, ging über solch oberflächliche Kosmetik am Titelblatt hinaus und präsentierte sich gleich eingangs als patriotischer Ungar: Sein Werk begann mit einer Lobpreisung Ungarns und dabei plakativ mit der Aussage: „Unser Vaterland Ungarn ist ein gesegnetes Land" – dem zum umfassenden Glück eben noch die Grundbücher fehlten. Sie waren „ein herrliches, ein kostbares Geschenk, das nur zum Heile des Landes gegeben" wurde.[14]

10 Proske 1851.
11 Kohl 2018b.
12 Kohl 2001: 113.
13 Proske 1851.
14 Schopf 1851: 3, 12.

Politisch motivierte Publikationstätigkeit war für Schopf übrigens nichts Neues. 1849, noch während des für Ungarn laufenden Preisausschreibens, hatte er, der laut dem Steckbrief von 1841 „geläufig deutsch“ und „angeblich auch böhmisch“[15] sprach, in zwei Sprachen eine „Dorfzeitung aus Böhmen“ / „Wesnické nowiny z Čech“ herausgegeben, ein „Sonntagsblatt zur Aufklärung und Bildung des Landvolkes“.[16] Die Nachricht von diesem Projekt verbreitete sich in der gesamten Monarchie. Das Journal des Österreichischen Lloyd berichtete Anfang März 1849: „Der in der juridisch, politischen Welt bekannte Literat Herr Schopf gibt eine ‚Dorfzeitung‘ in beiden Landessprachen heraus, welche bezüglich ihrer guten Tendenzen neben das früher genannte Blatt [Vlastimil / Der Patriot] gestellt werden kann.“[17] Auch bei der zweisprachigen Dorfzeitung wurde Schopfs Vorname übersetzt, natürlich ins Tschechische. Daher verhöhnte die tschechische Zeitung „Národní nowiny“[18] am 20. Mai 1849 wie folgt: „diese[n] Herr[n] František J. Schopf, Redakteur der ‚Wesnické nowiny z Čech‘“, der „für die Partei [schreibe], die wir hier nicht zu nennen brauchen, die aber nicht der geringste Freund der nationalen Freiheit ist“; später nannte der Artikel ausdrücklich „Pfarrer, Direktoren und andere solche Herren“. Schopf müsse, „um ein Publikum zu gewinnen“, sein Blatt unentgeltlich verteilen, doch die tschechische Bevölkerung würde das Projekt durchschauen und die Zeitung zurückschicken. Tatsächlich sammelte Schopf für dieses Zeitschriftenprojekt Kostenbeiträge ein: Der Verfasser konnte vor einigen Jahren im Autographenhandel einen Brief Schopfs erwerben, in dem dieser einen unbekannt bleibenden „Hochgeborne[n] Freyherr[n]“ um weitere Unterstützung des Projekts „noch für das 2. Semester vom 1. September 1849 bis Ende Februar 1850“ bat. Der Adressat sollte eine noch zu bestimmende Anzahl von Exemplaren „a 1fl 20x“ pränumerieren. Schopf verband seine Bitte mit einem Blick auf Erfolge der Vergangenheit:

> Ich habe das Blatt unter den ungünstigsten Verhältnissen in einem Momente begonnen, da das Volk aufgereizt durch öf[f]entliche Blätter gegen die Rekrutirung, gegen die Reichsverfassung, gegen die Auflösung des Reichstages in Aufregung gewesen. In vielen Zuschriften wurde mir die Versicherung, daß die Dorfzeitung zur Beruhigung, zur Aufklärung des Volkes viel beigetragen. Aber noch sind wichtige Gegenstände zu erörtern, welche die Interessen der Herren Güterbesitzer berühren.

15 Abgedruckt bei Bletschacher 1995: 246.

16 Schopf 1849a. Falsch ist die Angabe bei Kohl 2001: 110; es habe sich bloß um eine tschechische Zeitung gehandelt; es war auch nicht „eine ‚Dorfzeitung‘ in beiden Landessprachen“ (so das *Journal des Österreichischen Lloyd,* 7. 3. 1849: 7) als zweisprachige Zeitung, sondern es gab zwei verschiedensprachige Ausgaben nebeneinander. Die deutsche Ausgabe konnte bisher nicht eingesehen werden, ihre Existenz ist aber überliefert von Sádek 1900: 14.

17 *Journal des Österreichischen Lloyd,* 7. 3. 1849: 7.

18 *Národní nowiny,* 20. 5. 1849: 469.

Schopf berichtete auch, wie die „unter Mitwirkung der k. k. patriotisch-oeconomischen Gesellschaft für Böhmen erscheinende Dorfzeitung" durch die „Herren Güterbesitzer" bis dahin unterstützt worden war: „Es wurden unentgeltlich Exemplare in die Gemeinden vertheilt, Exemplare an die Mayerhöfe zur Belehrung des Gesindes abgegeben und obrigkeitliche Aemter bewilligten selbst die Bestreitung der Pränumerazionsgebühr aus der unterthänigen Kontribuzionskasse."[19] All dies zeigt, dass der Preis für die „Grundbuchs-Propagandaschrift" an einen Mann gegangen war, der mit der Einflussnahme auf die öffentliche Meinung schon Erfahrung hatte.

Während Schopfs „Dorfzeitung" auf Ablehnung von tschechisch-nationaler Seite stieß, wurde eine vergleichbare Kritik an der deutsch-ungarischen Publikation nicht laut – angesichts der politischen Situation in Ungarn auch keineswegs erstaunlich. So wurde das Projekt in doppelter Hinsicht ein Erfolg: Das Grundbuch wurde in Ungarn positiv aufgenommen, sodass die Anlegung der einzelnen Bücher rasch voranschritt. Ein Bericht der Preßburger Zeitung, wonach bis Mitte Mai 1851 die Grundbuchsanlegung schon in 758 Gemeinden begonnen hatte „und bereits 2544 Liegenschaften in die neuen Grund- und Intabulationsbücher eingetragen werden konnten", fand nicht nur in ein Fachblatt wie die Allgemeine Österreichische Gerichtszeitung[20] Eingang, sondern auch z. B. in die Grazer Zeitung.[21] Diese berichtete von „sichtlicher Freude" der Bevölkerung über die „wahre Wohlthat" und vom positiven Einfluss „populär gehaltene[r]" Aufklärungsschriften. Die Allgemeine Österreichische Gerichtszeitung informierte darüber, dass Ignaz Czibulka, der „Dirigent der Grundbuchs-Einführungs-Commission im Sprengel des Preßburger Ober-Landesgerichts", bei seinen Reisen „überall Sympathie des Landvolkes für das neue, wohlthätige Institut wahrgenommen" habe.[22] Dies könnte daran liegen, dass die ihm unterstellten Grundbuchs-Instruktoren Schopfs „Ansprache" vor Beginn der Anlegungsarbeiten der jeweils versammelten Gemeinde vorlesen sollten.[23]

Auch für den „falschen Ungarn" Schopf entwickelte sich die Zukunft günstig. Er hatte nicht nur einen Preis gewonnen, sondern auch einen neuen Verleger gefunden, mit dem er noch mehrere Jahre erfolgreich populäre Rechtsliteratur produzieren konnte. Als Gustav Heckenast seinen Verlag mit über tausend Werken mit 1. April 1873 an die Franklin

19 Schopf 1849b.

20 *Allgemeine österreichische Gerichtszeitung*, 24. 5. 1851: 4/500.

21 *Grazer Zeitung*, 5. 6. 1851: 2.

22 Czibulka hatte zu den ersten Autoren von „Schopfs Archiv" gehört: Czibulka 1837: 27–36; zu Ignaz Czibulka vgl. die Todesnachricht in: *Die neue Zeit* (Olmütz), 14. 2. 1869: 3; über Czibulkas Familie (seinem Bruder Joseph wird die Erfindung des Beinamens „der Gütige" für Ferdinand I. zugeschrieben): *Neues Fremden-Blatt*, 13. 7. 1875: 1–2.

23 Balogh 1852: 41.

Aktiengesellschaft verkaufte, reservierte er sich für einen reduzierten Verlagsbetrieb einen Rest von 180 Werken, darunter jene Adalbert Stifters, Erzählungen und Novellen Friedrich Hebbels, elf Werke Peter Roseggers und – elf Werke von Franz Joseph Schopf, der zu diesem Zeitpunkt schon seit 14 Jahren tot war.[24]

Authentizität durch De-Austrifizierung

Auch das zweite Beispiel für „Tarnen und Täuschen“ ist eng mit dem Verlag von Gustav Heckenast verbunden. Hier erschien 1853 ein „Magyar önügyvéd“ (etwa: „Ungarischer Selbstadvokat“)[25] von László Oláh, einem eher erfolglosen jungen Rechtsanwalt.[26] Im Vorwort begründete Oláh die Notwendigkeit seines Buches mit dem in Ungarn ein Jahr zuvor in Kraft getretenen § 2 ABGB, wonach sich niemand mit der Unkenntnis der Gesetze entschuldigen könne.[27] Als Vorbild für sein Werk nannte er England: Die

> Engländer [hätten] die Sinnhaftigkeit und Notwendigkeit ähnlicher Werke längst erkannt, und der „Self-Lawyer“ ist dort eines der gefragtesten Handbücher. Diesem Beispiel folgten sofort die Preußen, die meisten deutschen Bundesländer; ein ähnlicher Artikel wurde bereits in Wien veröffentlicht (A. Haidingers Selbstadvokat), und ich folgte auch diesem Beispiel, indem ich die Meinungen und Ratschläge mehrerer unserer wissenschaftlichen und populären Autoren verwendete, und aufrichtig hoffte, dadurch einen Beitrag leisten zu können, um Bürgern, die ihre privaten Rechte nutzen, sichern und schützen wollen, zu helfen.[28]

Tatsächlich ist Oláhs Berufung auf englische Vorbilder ein klarer Fall von „Tarnen und Täuschen“: Der wahre Erfinder des „Selbstadvokaten“ war nämlich der von Oláh nur nebenbei und wie zufällig erwähnte Andreas Haidinger, der seit Ende der 1830er-Jahre gemeinsam mit seinem Onkel Joseph Aloys Ditscheiner zahlreiche populäre Rechts- und Sprachwerke veröffentlicht hatte.[29] „Andreas Haidingers Selbstadvokat“ erschien erstmals 1848 und erlebte bis 1907 16 Auflagen; nach 1850 war es der am weitesten verbreitete Titel

[24] André 1975 [1904]: 62–76, hier 71.
[25] Oláh 1853.
[26] Zu Oláh: https://w.wiki/BH$$ (17. 6. 2024); beruhend auf Danielik 1858; Szinnyei 1903.
[27] Oláh 1853: Vorwort. Auf § 2 ABGB hatte sich auch schon Ditscheiner 1843: III (Vorrede) gestützt. Vgl. weiters Kohl 2022: 72; 2024: 27–30. Zu § 2 ABGB Brauneder 2001: 15–26.
[28] Oláh 1853: Vorwort (freie eigene Übersetzung mithilfe von Übersetzungsprogrammen).
[29] Kohl 2024: 27–30.

populärer Rechtsliteratur: Das Buch fand sich unter anderem auch in mehreren ungarischen Adelsbibliotheken, zum Beispiel jener des Grafen István Széchenyi.[30]

In England hingegen war der Buchtitel eines „Self-Lawyer", anders als von Oláh behauptet, nicht gebräuchlich: Seit etwa 1810 erschien zwar in mehreren Auflagen „The Complete English Lawyer" mit dem Untertitel „Every Man His Own Lawyer";[31] von einem „Self-Lawyer" war dabei aber nicht die Rede. Vielmehr dürfte der Begriff „Self-Lawyer" eine Rückübersetzung des „Selbstadvokaten" Haidingers sein, um die nach Wien führenden Spuren des Werkes zu verwischen. Hätte Oláh sich tatsächlich an England orientiert, so wäre er eher auf „Pocket Lawyer" gestoßen, die seit etwa 1780 bis in die Gegenwart auf dem englischen Buchmarkt zu finden sind.[32] Angesichts dieses Hintergrundes verwundert es kaum, dass zahlreiche Parallelen zwischen „Haidingers Selbstadvokat" und Oláhs „Magyar önügyvéd" ins Auge springen.[33] Neben der Veranschaulichung durch Formulare und Beispiele ist vor allem die Struktur der Bücher zu nennen: Beide unterscheiden zwischen „Privaturkunden" und „Eingaben" und orientieren sich damit an der Perspektive des Einzelnen, nicht an dogmatischen Überlegungen. Auch diese Gliederung ist, wie der Titel „Selbstadvokat", eine intellektuelle Leistung von Andreas Haidinger.

Es gibt allerdings einen bedeutenden Unterschied zwischen Haidinger und Oláh: Ersterer zitiert insgesamt 17,9 % aller ABGB-Paragrafen, Oláh fast gar keinen[34] – es sei dahingestellt, ob darin die gewohnheitsrechtliche Tradition Ungarns zum Ausdruck kam oder die Erwartung einer nur vorübergehenden Geltung des ABGB. Oláh betrieb damit eine doppelte De-Austrifizierung – er verschwieg das literarische Vorbild ebenso wie das Gesetz.

Conclusio

Vor dem Hintergrund des um 1850 gespannten Verhältnisses zwischen Ungarn und der Wiener Zentralregierung kommt vorgetäuschtes Magyarentum ebenso vor wie die Verleugnung eines „österreichischen" Vorbildes. Die Beispiele von Schopf und Oláh zeigen damit, wie das Merkmal der Volkstümlichkeit anfällig für politische Einflüsse macht – ein Grund mehr, sich mit dem Genre der populären Rechtsliteratur zu beschäftigen.

30 Kohl 2024: 19. Haidinger's *Selbstadvokat* ([Haidinger] 1852) in der Bibliothek des Grafen István Széchenyi: Bártfai Szabó 1923: 44 (Nr. 410); Oláhs Werk ist hier nicht vorhanden!

31 Gifford [Whellier] 1810.

32 Patterson 1831; heute z. B. Crowell 2022.

33 Kohl 2024: 31–32.

34 Den höchsten Anteil von ABGB-Zitaten (5,8 %) weist Oláh übrigens im Hauptstück über das Testament auf – das könnte damit zu tun haben, dass er an dieser Materie besonders interessiert war: Die Strategie hinter seinen dazu 1854/55 bei Gustav Heckenast erschienenen Publikationen (vgl. https://w.wiki/BH$$, 17. 6. 2024) erinnert stark an Franz Josef Schopf. Neben dem Testamentsrecht schrieb Oláh auch noch ein Buch über Eherecht – ebenfalls eine Parallele zu Schopf: Vgl. Kohl 2001: 113–114.

Quellen und Literatur

André, Ludwig (1975) [1904]: Gustav Heckenasts Biographie vom kgl. ung. Ministerialrath Ludwig André (1904). *Vierteljahresschrift des Adalbert Stifter-Instituts,* 24(1–2), 62–76.

Arbeitsgemeinschaft Österreichische Rechtsgeschichte (Hg.) (2022): *Rechts- und Verfassungsgeschichte.* 6. Aufl. Wien: Facultas.

Barany, George (1975): Ungarns Verwaltung: 1848–1918. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. II: Verwaltung und Rechtswesen.* Wien: Verlag der ÖAW, 306–468.

Bártfai Szabó, László (1923): *Gróf Széchenyi István könyvtára. 1808–1860* [Die Bibliothek István Graf Széchenyis. 1808–1860]. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára.

Bletschacher, Richard (1995): *Der Grasel. Chronik eines Räuberlebens.* Wien: Deuticke.

Brauneder, Wilhelm (2001): „Gehörige Kundmachung“ – entschuldbare Rechtsunkenntnis. In Senn, Marcel – Soliva, Claudio (Hg.): *Rechtsgeschichte & Interdisziplinarität. Festschrift für Clausdieter Schott zum 65. Geburtstag.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 15–26.

Crowell, Thomas A. (2023): *The Pocket Lawyer for Filmmakers. A Legal Toolkit for Independent Producers.* 3. Aufl. New York: Routledge.

Czibulka, Ignaz (1837): Civilrechts-Fall. In Schopf, Franz Josef (Hg.): *Archiv für Civil-Justizpflege, politische und cameralistische Amtsverwaltung…* Wien: Selbstverlag, 27–36.

Danielik, József (1858): *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény* [Ungarische Autoren. Sammlung von Lebensläufen]. Pest: Szent István Társulat.

Ditscheiner, Josef A. (1843): *Der erfahrene Privat-Geschäfts-Sekretär, Rechtsfreund und Rathgeber. Ein für jedermann höchst nützliches und notwendiges Hilfs- und Auskunftsbuch […] [= Teil 2 von: Der wohlunterrichtete und gemeinnützige Haus-, Familien- und Geschäfts-Sekretär].* Wien: Singer & Göring.

Gifford, John [Whellier, Alexander] (1810): *The Complete English Lawyer. Or Every Man His Own Lawyer, Containing a Summary of The Laws and Constitution of England.* London: Whellier – Nuttall, Fisher & Dixon – Macdonald.

[Haidinger, Andreas] (1852): *Andreas Haidinger's Selbstadvokat. Oder gemeinverständliche Anleitung, wie man sich in Rechtsgeschäften aller Art selbst vertreten, sich vor Missgriffen und nachtheiligen Folgen bewahren, und die nöthigen schriftlichen Aufsätze […] abfassen kann […].* 2. Aufl. Wien: Manz.

Hofmeister, Herbert (1977): *Die Grundsätze des Liegenschaftserwerbes in der österreichischen Privatrechtsentwicklung seit dem 18. Jahrhundert.* Wien: Manz.

Kohl, Gerald (2001): Franz Joseph Schopf – Leben und Werk eines Vergessenen. *Unsere Heimat. Zeitschrift für Landeskunde von Niederösterreich,* 72(2), 100–119.

Kohl, Gerald (2012): Das Eherecht in der populären Rechtsliteratur. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs,* 2012/1, 161–178. Online: https://doi.org/10.1553/BRGOE2012-1s161

Kohl, Gerald (2016a): English Constitutional Law in Austrian Popular Legal Literature of the Nineteenth Century. *Parliaments, Estates & Representation,* 36(2), 167–182. Online: https://doi.org/10.1080/02606755.2016.1232545

Kohl, Gerald (2016b): Das österreichische Grundbuch – Grundlagen, Probleme, Perspektiven. In Wudarski, Arkadiusz (Hg.): *Das Grundbuch im Europa des 21. Jahrhunderts (= Schriften zum Internationalen Recht 212).* Berlin: Duncker & Humblot, 447–470.

Kohl, Gerald (2018a): The Austrian Land Register – History, Principles, Perspectives. In Schmoeckel, Mathias (Hg.): *Übertragung von Immobilienrechten im internationalen Vergleich. Conference on Real Property Law and Land Register.* Baden-Baden: Nomos, 93–111. Online: https://doi.org/10.5771/9783845289410-93

Kohl, Gerald (2018b): Adalbert Stifter und die Welt des Rechts. Vom Studienabbrecher zum Autor populärer Rechtsliteratur. In Dallinger, Petra-Maria – Hofer, Georg (Hg.): *Jahrbuch des Adalbert-Stifter-Institutes des Landes Oberösterreich 25/2018.* Linz: Adalbert-Stifter-Institut, 15–38.

Kohl, Gerald (2022): Juristische Katechismen. Zu einer Erscheinungsform populärer Rechtsliteratur. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs,* 12(1), 61–77. Online: https://doi.org/10.1553/BRGOE2022-1s61

Kohl, Gerald (2024): Recht und Sprache – Mensch und Marke. Andreas Haidinger und sein Selbstadvokat. Ein Beitrag zur Geschichte der populären Rechtsliteratur. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs,* 14(1), 17–46. Online: https://doi.org/10.1553/BRGOE2024-1s17

Oláh, László (1853): *Magyar önügyvéd. Vagyis mindennemű jogügyletekbeni tanácsadó […] gyakorlati ismertetésekkel s utmutatással a legujabb törvényeken alapuló jogviszonyok elintézésére […] ügyvéd segítsége nélkül* [Ungarischer Selbstadvokat. Oder Ratgeber für alle Rechtsgeschäfte mit praktischen Beschreibungen und Anleitungen zur Erledigung von Rechtsverhältnissen anhand der neusten Gesetze …]. Pest: Heckenast.

Patterson, Robert (Hg.) (1831): *The Pocket Lawyer, or Self-Conveyancer. Containing All the Most Useful Forms, Rendered So Plain, that Every Man Can Draw Any Instrument of Writing, Without the Assistance of an Attorney.* 4. Aufl. Pittsburgh, PA: Patterson – Johnston & Stockton.

Preisschriften über die Grundbuchung in Ungarn (1850). *Austria. Tagblatt für Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel,* 18. 11. 1850.

Proske, Carl [Károly] (1851): *Praktisches Handbuch zur Anlegung der Grundbücher in Ungarn / Gyakorlati kézikönyv a telek és betáblázási könyveknek Magyarországban … való behozatalára és vitelére.* Wien: Staatsdruckerei.

Sádek, Josef (1900): Katalog knihovny učitelské… In *Výroční zpráva cis. král. reálného vyssiho gymnasia v Táboře za školní rok 1899–1900.* Tábor: Tiskem P. Franka.

Sarlós, Béla (1975): Das Rechtswesen in Ungarn. In Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. II: Verwaltung und Rechtswesen.* Wien: Verlag der ÖAW, 499–537.

Schopf, Frantisek J. (Hg.) (1849a): *Wesnické nowiny z Čech. Nedělnj list pro oswětu a wzdělánj wenkowského lidu.* Prag: Medau.

Schopf, Franz Josef (1849b): *Eigenhändiger Brief an einen ungenannten „Freyherr[n]“,* 4. 9. 1849 (Privatarchiv des Verfassers).

Schopf, Franz Josef (1850): *Praktische Anleitung zur Kenntnis des gesetzlichen Verfahrens in Grundbuchs- und Intabulationsangelegenheiten im Lande Ungarn, im Temeser Banate und in der Wojwodina.* Pest: Heckenast.

Schopf, Franz Josef [Ferenc József] (1851): *Ansprache an das Volk Ungarns, über die Nothwendigkeit und den Nutzen der neuen Grund- und Intabulationsbücher / Szózat Magyarország népéhez az új telek- és betáblázási könyvek szüksége és haszna tárgyában.* Wien: Staatsdruckerei.

Szinnyei, József (1903): *Magyar írók élete és munkái, IX (Mircse–Oszvaldt)* [Das Leben und Arbeiten ungarischer Autoren IX]. Budapest: Hornyánszky.

Koller Boglárka

Európai egységgondolat történelmi távlatban[1]

Bevezető

2024-ben, amikor Európa földrajzi területén háború dúl, amikor a nemzetközi gazdasági és politikai rend éppen átalakulóban van, és amikor az európai integráció maga is sorozatos válságokat él meg, feltesszük a kérdést, hogy vajon az egységes Európa lehet-e a válasz jelenkori kihívásainkra. Válaszainkban mindig visszatérünk az európai egység jelentős mérföldköveihez, általában az alapító atyák, így Jean Monnet, Robert Schuman, Alcide De Gasperi, Paul-Henri Spaak vagy Konrad Adenauer gondolataihoz és az 1945 utáni európai integráció jeles eseményeihez. Az Európai Unió jelenkori kihívásai és válságai közepette gyakran megfeledkezünk arról, hogy az európai egységgondolat nem „mai termék", nem is 20. századi „találmány". Filozófusok, művészek, politikusok már sokkal korábban is hangsúlyozták az európai egység megteremtésének szükségességét. A tanulmányban e gyökereket vesszük sorra a teljesség igénye nélkül azzal a céllal, hogy bemutassuk, az európai egység megteremtése olyan célkitűzés, amelynek különböző elemei már évszázadok óta léteznek. A béke megteremtésének vágya, a közös politikai és intézményrendszer vagy a hatékony gazdasági együttműködés mind olyan cél, amelyet az egyes korok gondolkodói időről időre megfogalmaztak, elméleti vagy gyakorlati megoldásokat kínálva. A tanulmányban azt is megmutatjuk, hogy az európai egységgondolat nem csupán Európa nyugati vagy észak-nyugati felének integrációs elképzeléseit jelenti. A közép-európaiak integrációs víziói is fontos alkotóelemei az európai egységről kialakított elképzeléseknek.

Európa elrablásától Páneurópáig

Az európai egységgondolat tárgyalását kezdhetjük Európa elrablása ókori legendájának felidézésével, azzal a képzőművészeti alkotások által is sokszor megjelenített képpel,

[1] A tanulmány a szerző korábbi kutatásaira és a témában írt publikációira épít és felhasználja az azokban megfogalmazott következtetéseket. Lásd Arató–Koller 2023: II. fejezet, 31–55.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_37 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5709-1116

amikor Zeusz hófehér bika képében elrabolja a főníciai király leányát, Európét, és Krétára hozza, ahol Európé megszüli Minószt, Kréta első uralkodóját. Az antik görög legenda fontos üzenete számunkra, hogy keletről érkeztünk Európába. Európa keleti gyökerei elvitathatatlanok.[2] De felidézhetjük az ókori görög *poliszok* világát és az *amphiktüónok* intézményét is,[3] amely olyan védelmi szövetség volt, ahol a résztvevők a közös védelem érdekében sajátos „szuverenitásátruházást" hajtottak végre.[4] Folytathatjuk a sort a Római Birodalom örökségével, amely nélkül európaiságunk és európai identitásunk sem értelmezhető. Tovább robogva az időben felidézhetjük Dantét is. Dante már a 13. században olyan állameszményt képzelt el, amely az egész világra kiterjed, és célja a béke megteremtése és fenntartása,[5] úgy, hogy a helyi közösségek érdekei sem sérülnek.[6] Kortársa, a francia királyi ügyvéd Pierre Dubois[7] politikai javaslatot fogalmazott meg akkor, amikor a keresztes háborúk okozta problémákat szerette volna orvosolni.[8] Dubois úgy vélte, hogy egy európai államszövetség létrehozásával és a belső béke megteremtésével a Szentföld visszaszerzése is megvalósítható.[9] A tervezet szerint a szövetség élén az államfők kongresszusa állna, és zsinatot hoznának létre a pápa és a fejedelmek részvételével, a vitás ügyekben pedig nemzetközi döntőbíróság járna el.[10] A 16. században Rotterdami Erasmus a pusztító háborúra és az európai fejedelmek konfliktusaira kereste a megoldást.[11] A békére történő európai megoldás keresése a későbbi gondolkodókat is ösztönözte javaslataik megfogalmazásában. Sully gróf, IV. Henrik francia király minisztere a Habsburgok hegemóniára való törekvéseinek ellenében 15 európai államból álló, konföderatív elvek szerint működő európai szövetséget javasolt.[12] Ez az európai szövetség törvényeket alkotna, szabályozná a tagállamok kapcsolatait és vezetője a tagállamok küldötteiből álló Európa Tanács lenne.[13]

E tervek megvalósulásának a 16–18. században azonban nem volt realitása. Európában új törésvonalak keletkeztek, vallási konfliktusok dúltak.[14] Az európai egység megteremtésének gondolata azonban továbbra is megmaradt a filozófusok, politikusok elképzeléseiben.

2 Arató–Koller 2023: 11–12.
3 Bóka 2001: 12.
4 Arató–Koller 2023: 32.
5 Arató–Koller 2023: 32.
6 Dante 2003.
7 Jánosi–Türke 2008: 20–22.
8 Arató–Koller 2023: 33–34.
9 Arató–Koller 2023: 33–34.
10 Arató–Koller 2023: 33–34.
11 Bóka 2001: 35–38; Németh 2001: 53–55, 66–69.
12 Arató–Koller 2023: 35.
13 Jánosi–Türke 2008: 53–61.
14 Arató–Koller 2023: 35.

Saint-Pierre abbé francia apát 1713-ban európai konföderációt javasolt utrechti székhellyel,[15] közös alkotmánnyal.[16] Az általa elképzelt konstrukcióban a tagállamok belső ügyeiket szuverén módon intézhetnék, a gazdasági együttműködés alapjait a szabad kereskedelem és a gazdasági unió megteremtése jelentené, a háború tilalmát pedig minden részes állam tiszteletben tartaná, konfliktusaikat állandó bíróság segítségével rendeznék.[17] Immanuel Kant békeszövetséget ajánlott, amely föderális logika szerint jönne létre.[18] Kortársa, az utópista szocialista Henri de Saint-Simon olyan ideális államot vizionált, amely közösségi tulajdonon alapul. De Saint-Simon elképzelése szerint az európai szövetség tagállami és szövetségi szinten egyaránt a parlamentáris demokrácia elvei szerint működne. Az európai parlament létrehozásának ötlete is tőle származik.[19] De Saint-Simon szorgalmazta az európai identitástudat létrehozását is, hangsúlyozva a hazafiság szerepét a nemzetek sikeres működésében is.[20] Az Európai Egyesült Államok létrehozásának gondolatát legszebben azonban kétségkívül Victor Hugo fogalmazta meg 1849-ben Párizsban, a pacifista kongresszuson elhangzott beszédében,[21] ahol már az európai nemzet létrehozásáról beszélt.[22]

Bár a nemzetállamok korában, a 18. és a 19. században a nemzetépítés és a nemzeti összetartozás került előtérbe, a nemzeteken átívelő politikai és gazdasági konstrukciók létrehozásáról történő gondolkodás tovább élt, és új ötletekkel gazdagodott, különösen Európa soknemzetiségű térségeiben, így Közép-Európában is.[23] Friedrich List[24] német közgazdász a 19. század elején úgy vélte, hogy a szabad verseny negatív hatásainak kivédése érdekében vámunió létrehozására,[25] a brit gazdasági dominancia ellensúlyozásaként pedig európai szövetség létrehozására lenne szükség.[26] Eötvös József[27] a nemzetiségi kérdés megoldását egy nagyobb szövetség megvalósításában látta, és javasolta a Magyar Királyság és a Habsburgok örökös tartományainak konföderációját, amelyet idővel kiegészítene az autonóm Csehország is.[28] Kossuth Lajos a Duna menti államszövetség[29]

15 Arató–Koller 2023: 36.
16 Jánosi–Türke 2008: 64–70.
17 Bóka 2011: 56–61.
18 Kant 1985.
19 Saint-Simon–Thierry 2002.
20 Arató–Koller 2023: 39.
21 Arató–Koller 2023: 42.
22 Hugo 2001.
23 Arató–Koller 2023: 39.
24 Jánosi–Türke 2008: 201–212.
25 Arató–Koller 2023: 39.
26 List 1940.
27 Jánosi–Türke 2008: 218–231.
28 Bóka 2001: 136–137.
29 Kossuth 1862.

megteremtésében látta Európa jövőjét,[30] amelynek lehetséges tagjai közé sorolta Magyarországot, Horvátországot, Szerbiát és Romániát.[31] Később, már a 20. század elején Friedrich Naumann[32] a Német Birodalom és a Monarchia demokratikus elveken alapuló konföderációvá alakításával látta biztosítottnak Közép-Európa jövőjét,[33] olyan államszövetséget javasolva, ahol a tagok megőriznék szuverenitásukat.[34] Kortársa, Jászi Oszkár[35] 1918-ban a Dunai Egyesült Államok létrehozását javasolta, egy olyan konföderációét, amely magában foglalta volna Ausztriát, Magyarországot, Csehországot, Lengyelországot és a délszláv térség országait,[36] s amelyben valamennyi nemzet autonómiája biztosított lett volna.[37]

Az első világháborút követően az egységtörekvések megvalósítása lekerült a napirendről, de a tartós béke megteremtésének gondolata és a nemzetekfelettiség lehetőségei a két világháború közötti időszakban is meghatározták az Európa jövőjéről gondolkodók elképzeléseit. Aristide Briand francia külügyminiszter először 1929. szeptember 5-én vázolta fel ötletét az Európai Unió létrehozásáról, amely nézete szerint biztosítéka lehetne a tartós békének is.[38] Nézete szerint Európának politikai egységet kellene kialakítania, amely szövetség a tagok gazdasági együttműködésén, vámunión alapulna.[39] Az 1930-ban a Népszövetség elé terjesztett memorandum[40] javaslatot tett a szövetség intézményeire is. A döntéshozó szerv az állandó konferencia lenne, a végrehajtást a politikai bizottság látná el.[41] A világgazdasági és világpolitikai helyzet nem tette lehetővé a memorandumban megfogalmazottak megvalósítását, Briand gondolataira azonban később is sokan hivatkoztak. A világ és Európa már a következő világháború kitörése felé haladt, amit egy másik jelentős gondolkodó, Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi gróf is felismert, és úgy vélte, hogy ennek elkerülése csak úgy lehetséges, ha Európa megszervezi önmagát.[42] Az 1924-ben publikált *Páneurópai kiáltvány*ban Európa összeomlását vizionálta.[43] A Páneurópa Mozgalomért Kalergi gróf önmaga is sokat tett, mindez azonban nem volt

30 Arató–Koller 2023: 40.
31 Németh 2001: 120–123.
32 Jánosi–Türke 2008: 212–218.
33 Arató–Koller 2023: 40.
34 Naumann 1916.
35 Jánosi–Türke 2008: 231–241.
36 Arató–Koller 2023: 40.
37 Jászi 1918: 3.
38 Arató–Koller 2023: 47–49.
39 Arató–Koller 2023: 47–49.
40 Németh 2001: 323–331.
41 Arató–Koller 2023: 47–49.
42 Arató–Koller 2023: 50.
43 Németh–Kocsis 1997: 57–61.

elegendő a háború elkerüléséhez. Az egységgondolat az ellenállási mozgalmakban élt tovább. Az egyik leghíresebb egységkoncepció Altiero Spinelli és Ernesto Rossi tollából származik,[44] akik Ventotene börtönszigetén raboskodva fogalmazták meg gondolataikat.[45] Spinelli és Rossi a nemzetállamokat okolták a világháború kirobbanásáért, és úgy vélték, hogy Európa szuverén nemzetállamokba tagolódását meg kell szüntetni, és nagyobb, föderatív egységet kell létrehozni.[46]

Összegzés

Az egységes Európa megteremtésének célkitűzése már jóval a második világháború előtt megfogalmazódott. Az európai egységgondolat és integráció korai gyökereit az antik világban is megtaláljuk, de a középkorban és később az újkorban is felmerült – elsősorban külső és belső háborúk elkerülése miatt – a szorosabb egység, szövetség létrehozásának lehetősége. Az Európai Parlament, az Európai Egyesült Államok elnevezés, az európai vámunió vagy maga az Európai Unió ötlete és elnevezése sem 1945 után született. Olyan elképzelésekről van szó, amelyek politikusok, írók, filozófusok, közgazdászok terveiben már korábban is léteztek. Röviden felvázolva a korai terveket szembetűnik, hogy voltak olyan gondolkodók, mint Erasmus, akik csak a béketeremtés vágyát fogalmazták meg, de olyanok is, mint Dante, Dubois, Sully, Saint-Pierre abbé vagy Saint-Simon, akik politikai és intézményes javaslatokat is kidolgoztak. A vámunió megteremtésének integratív hatása már a 19. században felmerült List tervezetében. Érdekes azt is megfigyelni, hogy a föderatív és konföderatív elképzelések is időről időre előtérbe kerültek az európai egység lehetséges formáiként, és azt is, hogy a közép-európai gondolkodók, Eötvös, Kossuth vagy Jászi, elsősorban a soknemzetiségű együttélésre keresték a megfelelő regionális formákat. És végezetül, az egységgondolkodók közül voltak olyanok is, mint Kalergi, Briand vagy Spinelli, akik nem elégedtek meg gondolataik papírra vetésével, hanem mozgalmat szerveztek, politikai támogatást igyekeztek szerezni egységterveiknek, vagy később maguk is alakítóivá váltak az integrációnak. Az 1945 után, Európa nyugati felén útjára indított európai integrációnak tehát volt mire építkeznie: a tárgyalt egységkoncepciók számos eleme visszaköszön az alapító atyák elképzeléseiben és alapító szerződésekben is.

[44] Arató–Koller 2023: 53.
[45] Jánosi–Türke 2008: 348–356.
[46] Arató–Koller 2023: 53.

Irodalom- és forrásjegyzék

Dante Alighieri (2003): *Az egyeduralom.* Ford. Sallay Géza. Budapest: Kossuth.

Arató Krisztina – Koller Boglárka (2023): *Európa utazása. Integrációtörténet.* Budapest: Gondolat.

Bóka Éva (2001): *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete.* Budapest: Napvilág.

Coudenhove-Kalergi, Richard N. (2004): Páneurópai kiáltvány. In Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről II.* Budapest: L'Harmattan, 91–116.

De Saint-Simon, Claude Henri – Thierry, Augustin (2002): Az európai társadalom újjászervezéséről. In Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről I.* Budapest: L'Harmattan, 35–42.

Eötvös József (1903): *A nemzetiségi kérdés.* Budapest: Révai Testvérek.

Hugo, Victor (2001): Európa nemzet (1849). In Németh István: *Európa-tervek, 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* Budapest: ELTE Eötvös, 138–139.

Jánosi Rita – Türke András István (2008): *Plurimus Unum – Gondolatok Európa egységéről.* Szöveggyűjtemény. Budapest: Europa Varietas Alapítvány.

Jászi Oszkár (1918): *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Budapest: Uj Magyarország.

Kant, Immanuel (1985): *Az örök béke.* Ford. Babits Mihály. Budapest: Európa.

Kossuth Lajos (1862): *A „Dunai Szövetség" tervezete.* 1862. május 1. Online: http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0178.html

List Frigyes (1940): *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere.* Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság.

Naumann Frigyes (1916): *Középeurópa.* Budapest: Politzer Zsigmond és Fia.

Németh István – Kocsis András (1997): Fejezetek az Európa-gondolat történetéből. Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalma, I. rész. *Társadalmi Szemle,* 52(10), 50–77.

Németh István (2001): *Európa-tervek, 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* Budapest: ELTE Eötvös.

Szénási Éva szerk. (2002): *Elméletek az európai egységről I.* Budapest: L'Harmattan.

Szénási Éva szerk. (2004): *Elméletek az európai egységről II.* Budapest: L'Harmattan.

Koltay András[1]

A szólásszabadság hatálya és a „tettleges véleménynyilvánítás” az Alkotmánybíróság gyakorlatában

„A wop bop a loo bop a lop bom bom”
Little Richard

Nehéz lenne eldönteni, miért tartozom nagyobb köszönettel az ünnepeltnek. Amiért elsőéves joghallgató korunkban példát mutatott oktatói felkészültségből, a hallgatók felé irányuló emberi hozzáállásból, előadói készségből és humorérzékből? Amiért azóta is utolérhetetlen mintáját adta az egyetemi oktató alázatosságának, aki saját előmenetele kárára is temérdek időt szakít a hallgatókra és a hiánypótló – immár három egyetemre kiterjedő és sokszor országos – közéleti tevékenységre? Amiért az elsők között hívott demonstrátorának a Pázmány akkor még nagyon fiatal Magyar Jogtörténeti Tanszékére? Amiért gondos figyelmével követte és támogatta első csetlés-botlásaimat az egyetemi oktatói pályán? Amiért közvetlen egyeztetések, kimondott kérések nélkül is szilárd támasza volt rektori időszakomnak az NKE élén? Vagy amiért meghívott a legendás ELTE-s oktatói foci továbbélő maradványának csütörtök esti szeánszaira, majd a játék utáni sörözésekre? Ha nem tévedek, ő a legutolsót választaná a fenti felsorolásból. Én azonban mindegyiket magamban őrzöm, és még sok mást is, ami nem tartozik ezekre a lapokra, maradjon örökre kettőnk között. Valószerűtlennek tűnik, hogy 65. születésnapját ünnepeljük most, mivel éppen olyannak látom, mint 1996-os megismerkedésünkkor. Ez a rádöbbenés arra is figyelmeztet – bár erről a sajnálatos körülményről sem szoktam tudomást venni –, hogy én sem vagyok már 18 éves, mint akkor. Talán jobb is így, nem kell holmi dátumokra olyan nagyon ügyelni (kivéve persze, ha jogtörténeti jelentőségük van!). Biztos vagyok benne, hogy a következő évtizedekben Attila éppen olyan marad, mint amilyen akkor volt, és amilyen most, és ez mindannyiunk – de mindenekelőtt az újabb és újabb egyetemi hallgatók – javára válik majd. Kedves Attila, szeretettel köszöntlek!

[1] A szerző köszöni Csink Lóránt, Kovács Helga, Szikora Tamás, Szomora Zsolt és Török Bernát észrevételeit, amelyeket a kézirat első változatához fűztek.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_38 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4991-4343

Bevezetés

A szólásszabadság hatálya és a beszéd védelme két összefüggő, de alapvetően eltérő kérdés. Amely beszéd (cselekedet) nem tartozik a hatálya alá, arra a szólásszabadság alkotmányos védelme nem terjed ki. Amely beszéd viszont odatartozik, ott vizsgálat tárgyává kell tenni az alkalmazott beszédkorlátozásnak a szólásszabadság védelmével való összeegyeztethetőségét.[2] Óvatosan kell tehát eljárni a (jog szempontjából értelmezett) beszéd határainak meghúzásánál, hiszen a művelet végén bizonyos megnyilvánulások az alapjog hatályán kívül rekednek, és így azokkal kapcsolatban fel sem merülhet, hogy az alkotmányos védelemre igényt tarthatnak.[3] Ezen túlmenően a szólásszabadság hatálya alá tartozó kifejezések védelmi szintje is eltérő: a politikai beszéd például szigorúbban védett, mint a kereskedelmi kommunikáció. Különbséget kell tehát tenni a beszéd jogi körülhatárolása és az azon belüli kategóriák védelmének mértéke között.

Akadnak olyan cselekmények, amelyek tényleges beszéd nélkül is egyértelműen élvezik a szólásszabadság védelmét: a néma tüntetések, a sztrájkok vagy a valamely véleményt kifejező ruházat (például egyenruha, karszalag, jelvény) viselése. Az amerikai Legfelső Bíróság álláspontja szerint az éjszakai bárokban előadott sztriptíztánc,[4] továbbá az absztrakt festmények, az instrumentális zene és a rejtélyes, nehezen megfejthető értelmű versek is a szólásszabadság védelmét élvezik, még ha ezen esetekben a „beszéd" jelentése kétséges marad is.[5]

A magyar jogrendszer azért még nem tart itt: Sólyom László az Alkotmánybíróság (AB) első éveit összefoglaló munkájában azt írja, hogy azt az önkormányzati rendeletet, amelyik „a közterületen öltözékével és magatartásával nemi vágyat keltő személyeket" szabálysértési bírsággal sújtotta, „nehéz lett volna" a testületnek a szólásszabadsághoz való jog alapján elbírálnia.[6] Az elmúlt években azonban több olyan döntést is hozott a testület, amely a szimbolikus beszéddel, illetve a cselekvés útján közzétett véleményekkel („tettleges véleménynyilvánítással") kapcsolatosak. Ezek rövid áttekintésére és kritikájára teszek most kísérletet.

Az alkotmánybírósági döntések áttekintése

(1) A 3132/2018. (IV. 19.) AB határozat előzményeképpen az indítványozó a budapesti Szabadság téren emelt német megszállási emlékmű mellett álló, a szobor felállításán dolgozó

2 Tushnet 2016–2017: 1083–1088.

3 Schauer 1982: 101–102.

4 Barnes v. Glen Theatre, Inc. 501 US 560 (1991); City of Erie v. Pap's AM 527 US 277 (2000).

5 Hurley v. Irish-American Gay, Lesbian & Bisexual Group of Boston 515 US 557, 569 (1995).

6 Sólyom 2001: 476. Az elbírálásra végül nem került sor, mert a rendeletet időközben hatályon kívül helyezték, így az eljárás megszűnt (lásd 220/D/1996. AB végzés).

építőipari cég tulajdonában álló ponyvára festett rá tiltakozó feliratot. A döntés szerint a rongálás vétségét megvalósító magatartás a szólásszabadság hatálya alá vonható. A felirat „az indítványozó azon véleményét közvetítette, hogy nem ért egyet az említett emlékmű felállításával” [36]. A testület szerint „a véleménynyilvánításhoz való jog nem csupán a vélemény kialakításának szabadságát, hanem attól elválaszthatatlanul a vélemény kifejezésre juttatásának (megnyilvánulásának) a szabadságát is magában foglalja”. Ez természetesen önmagában helyes megállapítás. Az indokolásból idézett mondat azonban így folytatódik: „tehát ha a kérdéses vélemény tartalma és kifejezésre juttatásának formája is a közügyekkel kapcsolatos, érvényesül a szigorúbb korlátozás elve” [37]. A testület arra a megállapításra jutott:

> „[A] vélemény külvilágban történő megjelenési formája (a felirat elhelyezése) kívül esik e körön, mivel a kritizált közéleti tevékenységet megvalósító (az emlékmű felállítását kezdeményező, tehát a közéleti vitára okot adó intézkedést meghozó) szervtől/személytől eltérő és a közéleti vitában nem érintett szereplő, a gazdasági társaság alapjogát érintette. Így tehát a konkrét ügyben – amikor az indítványozó szólásszabadsághoz való jogának és a gazdasági társaság tulajdonhoz való jogának az összeütközését kell értékelni – nem vehető számításba a nagyobb tűréshatár” [38].

A döntés szerint a cselekmény a gazdasági társaság tulajdonjogának sérelmét (korlátozását) okozta, ami „a konkrét esetben azért nem értékelhető szükséges korlátozásnak, mert nem ez volt az egyetlen olyan lehetőség az indítványozó véleményének kifejtésére, amely alkalmas volt a közéleti vitában történő, az általa választott móddal azonos intenzitású részvételre” [39]. Az indítványt ennek megfelelően az AB elutasította.

(2) A testület 1/2019. (II. 13.) AB határozatában tudomásul vette, hogy a bíróságok a szólásszabadság hatályán kívül esőnek tekintették a szintén Szabadság téri szovjet hősi emlékmű narancssárga festékkel való leöntését. A cselekedettel vélhetően a magyar és az orosz kormány tárgyalásai, közeledése ellen kívántak tiltakozni. Azonban a kétségtelenül expresszív jelleget is hordozó magatartás tartalmi megítélésének bizonytalansága alapot adott arra, hogy a testület kirekessze azt a szólásszabadság köréből [44]–[45]. Az AB e döntésében fontos megállapításokat tett a szólásszabadság hatályával kapcsolatban: a szólásszabadság csak a nyilvánosságnak szánt közlésekre terjedhet ki [29]; tettleges – azaz nem szavakban kifejezett – megnyilvánulás is lehet véleménynyilvánítás [30]; a szólásszabadság körébe nem a köznapi értelemben vett megszólalások tartoznak, így azt kell vizsgálni, hogy mely aktusok állnak kapcsolatban az alapjog alkotmányos igazolásával, az önkifejezés és a demokratikus nyilvánosság értékeivel [31]; fontos, hogy a cselekményt elkövető véleménye kifejezése céljából cselekedjen [36]; lényeges, hogy „a közlés választott formája objektív módon is

alkalmasnak tekinthető eszköze, közvetítője legyen gondolatok közlésének" [36]; ezenfelül a szólásszabadság hatálya alá vonáshoz szükséges, hogy a cselekedet „a nyilvánosság előtt értelmezhető közlés" legyen, azaz a nyilvánosság tagjai értsék, hogy vélemény közlését valósítja meg [36], [44]. A bíróságok alapjogi mérlegelésének megfelelőségére tekintettel a testület az indítványt elutasította.

Bár a döntés indokolása nem rögzíti teljes pontossággal az e kérdésben alkotott álláspontját, arra enged következtetni, hogy a testület csak azt a megnyilvánulást tekinti a szólásszabadság körébe tartozónak, amely nem csupán véleményként azonosítható, hanem amelynek tartalmát, mondanivalóját azok, akik azt érzékelik, értik is. Az AB az irányadó alkotmányos szempontrendszerrel összhangban állónak ítélte meg az ügyben korábban eljárt másodfokú bíróság jogértelmezését [45], és a bíróság világossá tette, hogy azért nem tekinti az emlékmű leöntését a szólásszabadság körébe tartozónak, mert szükségesnek tartja, hogy az azt észlelők számára annak jelentése, motivációja, célja értelmezhető legyen [5].

(3) A 14/2019. (IV. 17.) AB határozat szerint a közterületnek minősülő út- vagy járdaszakaszon könnyen eltávolítható festékkel elhelyezett feliratok, színezések minősülhetnek a véleménynyilvánítás jogának hatálya alá eső megnyilvánulásoknak. A festést egy ellenzéki politikai párt készítette, a járda elhanyagolt állapota elleni tiltakozásul. „A konkrét cselekmény [...] az objektív értékelés szerint a nyilvánosság számára értelmezhető közlés volt" [36]. Szintén fontos szempont volt, hogy „az érintett járdaszakasz befestése nem okozott maradandó állagsérelmet az érintett felületen, és objektív módon is alkalmas volt az üzenet közvetítésére" [36]. A cselekedet sérti a tulajdonhoz való jogot, „a korlátozás arányosságának megítélése tekintetében ugyanakkor fontos körülmény, hogy az indítványozók lemosható festékkel színezték be a repedezett járda felületét, amely ráadásul már alapvetően hibás állapotban volt (a repedezettsége miatt)" [38]. Az adott vélemény továbbá a testület szerint semmilyen más hasonlóan figyelemfelkeltő módon nem lett volna kinyilvánítható [38]. Erre tekintettel a véleménynyilvánítás szabadságának a tulajdonhoz való jogra tekintettel történő korlátozása aránytalan volt.

(4) A 3089/2019. (IV. 26.) AB határozat indítványozói több bankfiók ügyfélterében helyeztek el egy-egy kisebb, papírba csomagolt fahasábot, amelynek egyik oldalára az „Elég volt a kifosztásból! Fordíts!" szöveget, míg a másik oldalára Petőfi Sándor *Föltámadott a tenger* című versének egy részletét írták. A vers szövege csak akkor vált láthatóvá, ha a csomagot valaki felvette, és megfordította. A bankban jelen lévők a letett fadarabokat robbanóanyagnak nézhették, így a cselekedetet a bíróságok közveszéllyel fenyegetésnek minősítették. Az AB a tettet a szólásszabadság körébe tartozónak tekintette [32]. A testület szerint

> „bár az indítványozók cselekményének volt azonosítható kommunikációs üzenete, az összességében mégsem tekinthető védett alapjoggyakorlásnak, mivel az indítványozók […] cselekményének kommunikációs üzenete azért nem volt azonosítható a külső szemlélő számára, mivel a vizsgált cselekmény sértette a közbiztonság fenntartásának alkotmányosan védett értékét” [38].

A testület az indítványt elutasította. Megjegyezhetjük, hogy ha a cselekmény véleményjellege nem volt a jelenlévők számára értelmezhető, akkor az az 1/2019. (II. 13.) AB határozat logikája szerint nem minősülhetett volna a szólásszabadság körébe tartozónak.

(5) A 17/2020. (VII. 17.) AB határozat előzményeként az indítványozók a „Nemzeti konzultáció a bevándorlásról és a terrorizmusról” feliratú, Szegeden kihelyezett óriásplakátokat diszperzittel festették le, a plakátok egy részét olvashatatlanná tették, és azokra különböző, a plakáton lévő üzenettel ellentétes tartalmú feliratokat írtak. A testület szerint az indítványozók a plakát lefestésekor szólásszabadságukat gyakorolták – tekintettel a cselekmény közügyhöz kapcsolódására [31] –, de „e szabadságuk szükséges korlátja a tulajdonhoz való jog intézményvédelmi oldala” [37]. A szólásszabadság védelme nem terjed ki a bűncselekményi értékhatárt meghaladó károkozással járó rongálásra [38], ezért az AB az indítványt elutasította.

(6) A 3048/2022. (II. 4.) AB határozat indítványozója gépjárművel csatlakozott a „Nem hallgatunk el!” elnevezésű gyűléshez: a budapesti Clark Ádám téren lévő körforgalomba behajtott, ott több kört haladt, és közben dudált. Az indítványozó gépjárművén elhelyezett egy molinót is, amelyen a „Szolidaritást, emberséges válságkezelést” felirat szerepelt. Az eset a Covid-járvány első hulláma alatt, az általános gyülekezési tilalom idején történt. A szabálysértési hatóság álláspontja szerint az indítványozó magatartása a „közúti közlekedési szabályok kisebb fokú megsértése”, valamint a „veszélyhelyzetre meghatározott magatartási szabályok megszegése” tényállást merítette ki. Az AB arra a következtetésre jutott, hogy mindez „nem minősült olyan nonverbális véleménynyilvánításnak, amit a jelen esetben a mondott alapjog alkotmányos védelmi körében lehetett volna elhelyezni” [30]. A dudálás véleményként elismerése nem általában véve kizárt, de adott esetben az veszélyhelyzetben, gyülekezési tilalom időszakában, a Gytv.-be ütköző módon, előzetes bejelentés nélkül szervezett gyűlésen történt, így a testület szerint a szólásszabadság hatályán kívül rekedt [30]. A 3050/2022. (II. 4.) AB határozat alapjául szolgáló ügy tényállása hasonló, ott az indítványozó a tiltakozó esemény szervezője is volt, a részvételre pedig a közösségi médiában másokat felhívott. Az AB – azonos érveléssel – mindkét indítványt elutasította.

(7) A 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozat alapját képező ügy tényállása szerint az indítványozók a Külgazdasági és Külügyminisztérium egyik épületének parkolójában sablon segítségével festékszóróval „LADY MRD" feliratot festettek az aszfaltra. Az ezzel okozott kár 4500 Ft volt. Ezt követően egy „FIDESZ jachtparkoló" feliratú táblát hagytak hátra a helyszínen a járdaszegélynek támasztva. A szólásszabadság és a tulajdonhoz való jog kollízióját ezúttal is azonosította az AB, egyúttal rögzítette, hogy ilyenkor vizsgálni kell azt, hogy „a konkrét esetben (és nem általában) rendelkezésre állt-e a vélemény kifejezésére egyéb olyan kifejezési forma, ami a választott nonverbális kifejezési formával azonosan kifejezésre juttathatta a véleményt" [42]. Ha „a konkrét esetben ilyen rendelkezésre állt, akkor a nonverbális véleménynyilvánítás választott kifejezési formája nem tekinthető kivételesnek, az szükségtelenül támaszt alapjogi konfliktust a tulajdonhoz való alapjoggal, azt szükségtelenül korlátozza" [43]. Az AB elvi éllel rögzítette, hogy ha a véleményét kinyilvánító az alapjoggyakorlás befejezését követően, a helyszín elhagyása előtt helyreállítja az aszfaltfelület eredeti állapotát (lemosható festékkel készíti el, és utóbb le is mossa a feliratot), elkerüli az alapjogi konfliktust és a tulajdonhoz való jog „szükségtelen korlátozását" [44]–[45]. Azonban „az indítványozók által választott nonverbális kifejezési forma szükségtelen módon korlátozta a tulajdonos tulajdonhoz való jogát" [48].

(8) Az AB döntésein kívül figyelmet érdemel még a Kúria 4/2022. Jogegységi határozata, amely a rongálás Btk.-beli tényállásának (371. §) a bíróságok számára kötelező értelmezését határozta meg. A jogegységi határozat a szólásszabadsággal szemben a tulajdonhoz való jog felé billenti a mérleg nyelvét. Rögzíti, hogy a rongálással érintett vagyontárgy állagának megóvásába a külső megjelenésének háborítatlansága is beletartozik, azaz „a firkálással, felfestéssel (lefestéssel), szennyezéssel (leöntéssel) elkövetett felületmegváltoztatás, a vagyontárgy állapotának megváltoztatása is állagsérelem". A határozat értelmében bármely falfirka [lásd 371. § (2) bek. *ba)* alpont] tényállásszerű. Falfirkának minősül „bármely – köz- vagy magántulajdonban lévő – vagyontárgy felületén a tulajdonos engedélye nélkül létrehozott jel, ábra vagy felirat". Falfirkát nemcsak falra vagy ahhoz hasonlóan rögzített tárgyra (például a villamosmegálló üvegfalára), hanem bármely, a nyilvánosság számára nyitott, látogatható helyen található rögzített tárgyra lehet írni vagy rajzolni (például védőponyvára, plakátra). Az ilyen szélesen értelmezett állagsérelem- és falfirkafogalom alkalmazása alapján a tényállásszerű cselekmények további mérlegelés nélkül dologrongálásnak minősítendők. A jogegységi határozat mellőzi a tényleges alapjogi mérlegelést, a tényállásszerű cselekményt – a további szükséges feltételek fennállta esetén – bűncselekményként rendeli büntetni.

A döntések indokolásának kritikája

Bár a fentiekben áttekintett AB-döntésekből nem alkotható teljesen koherens szempontrendszer, amely a jövőbeni döntések szilárd alapja lehet, a felmerülő problémák megközelítése számos részkérdésben egységes vagy nagyban hasonló. Az alábbiakban összegzem ezek közül a leglényegesebbeket, és megkísérlem megfogalmazni a testület érvrendszerének rövid kritikáját.

(1) *Tényállásszerűség* versus *alkotmány.* Kérdés, hogy szükséges-e mérlegelni alkotmányos szempontból a társadalomra veszélyességet a törvényi tényállások megvalósulása esetén. Az AB döntései egységesen rögzítik, hogy önmagában a tényállásszerű cselekmény (a Btk. vagy a szabálysértési kódex alapján) még nem büntethető, ha alkotmányos szempontok azt felülírják, azaz a védett alapjoggyakorlás miatt hiányzik a cselekmény társadalomra veszélyessége. Ugyanakkor önmagában a szólásszabadság gyakorlása még nem elegendő a társadalomra veszélyesség hiányának igazolásához. A bíróságoknak tehát minden esetben alapjogi mérlegelést kell végezniük. Ezzel szemben a Kúria jogegységi határozata – bár látszólag figyelembe veszi az alapjogi szempontokat – a tényállásszerű cselekményt minden esetben rongálásként rendeli büntetni,[7] és így – feltéve, hogy az alapjogi mérlegelés elvégzését a rendes bíróságoktól is elvárjuk – összeegyeztethetetlen az AB gyakorlatával. (A JEH maga is alkotmányossági vizsgálat tárgya lesz, legalábbis az utólagos normakontrollra irányuló indítvány 2023 júliusa óta az AB előtt fekszik.)[8] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy alkotmánybírói véleményekben is felbukkan azon érvelés, amely szerint a tényállásszerű cselekmények *eo ipso* társadalomra veszélyesek,[9] egyes határozatokban pedig már a többség is – mérlegelést követően ugyan – túl csekély súlyt adott a szólásszabadság védelmének, és túl nagyot a tulajdonhoz való jognak. Egyetértek Hörcherné Marosi Ildikó 17/2020. (VII. 17.) AB határozathoz írt különvéleményével, amely vitatta a plakátokhoz kapcsolódó tulajdonjog és a közügyekben tett véleménynyilvánítás közötti bíróságok általi mérlegelés megfelelőségét [80]. (Csak mellékesen: az adott ügyben nem is minden tekintetben „tettleges véleménynyilvánításról” volt szó, hiszen az elkövető szavakat írt az emlékmű védőponyvájára, igaz, a hatóságok az azt ért rongálás miatt léptek fel vele szemben.) Rögzíthetjük tehát, hogy az alkotmányos szempontok valós – nem csak formális – mérlegelése minden hasonló ügyben elengedhetetlen.[10]

7 Szomora 2023.

8 Az országgyűlési képviselők által jegyzett indítványt lásd az AB honlapján: *II/01519-0/2023 Indítvány* 2023.

9 Lásd például Juhász Imre különvéleményét: 14/2019. (IV. 17.) AB határozat, [63] bek.

10 Hasonlóan lásd Csink [é. n.]; Pócza 2021; Tahin 2021.

(2) *A szólásszabadság hatálya: kell-e bárkinek is értenie az üzenetet ahhoz, hogy egy cselekmény a szólásszabadság gyakorlásának minősüljön?* Négy olyan AB-döntést találtunk, amely az adott cselekményt a szólásszabadság körén kívül állónak minősítette. Ha egy magatartás nem minősül alapjoggyakorlásnak, akkor értelemszerűen az alapjogi mérlegelést sem kell elvégezni, és a jogszabályok, illetve a bírói döntések jóval kevesebb megkötéssel léphetnek fel azzal szemben. Ennek ellenére az érintett ügyekben az AB megkísérelt valamiféle alapjogi mérlegelést elvégezni, a szólásszabadság és más jog, illetve alkotmányos érték kollíziójára tekintettel (mivel azonban a cselekményeket nem tekintette a szólásszabadság gyakorlásának, e mérlegelés eredménye nem meglepő módon a tulajdonhoz való jogot, illetve a forgalom biztonságát hozta ki győztesnek). Álláspontom szerint a helyes kiindulópont az lett volna, ha a testület minden esetben megállapítja, hogy az ügyben vizsgált magatartás a szólásszabadság hatálya alá tartozik.

A szovjet hősi emlékmű leöntése [1/2019. (II. 13.) AB határozat] egyértelműen a szólásszabadság gyakorlásának tekintendő. Az AB ezzel szemben támogatta a bíróságok értelmezését, amely szerint csak az a magatartás minősülhet beszédnek, amelyet az azt észlelők érthetnek. Ez nemcsak az EJEB vonatkozó döntésével ellentétes,[11] hanem önmagában is tévedés. A szólásszabadság szempontjából értelmezett „beszéd" ekkénti elismeréséhez elegendő, ha a cselekmény a szólásszabadság gyakorlásaként azonosítható, az üzenetét nem kell értenie senkinek. Számos példát lehetne hozni a művészet- és az irodalomtörténetből a kortárs közönség értetlenkedésére, a műalkotások vagy az irodalmi művek jelentésének, üzenetének befogadásával kapcsolatos problémákra. Vagy képzeljük magunk elé a tizenévesnél idősebb amerikaiak tömegét, amikor Little Richard ezen írás mottójaként szereplő örökbecsű sorait 1955-ben először meghallották (miközben a tizenévesek sokasága számára világszerte a kulturális forradalom nyitányaként hangoztak fel)! A szólásszabadság hatálya alá vonáshoz elegendő, ha a magatartás véleményjellege azonosítható, a vélemény tartalmának megértése ahhoz nem szükséges (az AB indokolásából egyébként ez a lehetséges értelmezés is kiolvasható). A konkrét ügyben nem vitatható, hogy a tüntető valamit ki akart fejezni, még ha nem is egészen világos, hogy mit.

A hatály kérdése legtöbbször a józan ész alapján, alkotmányjogi csűrés-csavarás nélkül is könnyen megítélhető. Robert Fico merénylője ugyan a szlovák miniszterelnök politikája ellen tiltakozott, senki nem érvelne amellett, hogy ezzel szólásszabadságát gyakorolta, tehát a tette nyomán induló büntetőeljárásban mérlegelni kellene alapjogi szempontokat. Egy épület összefestése graffitivel legtöbbször szintén nem alapjoggyakorlás. De ha a rongálás aktusának üzenete közügyet érint, akkor a szólásszabadság szempontja mérlegelendő. Egy emlékmű festékkel való leöntése pedig hagyományosan politikai véleményt fejez ki.

[11] Murat Vural v. Turkey, no. 9540/07, 2014. október 21-i ítélet: 52–56. bekezdés.

A szovjet emlékmű ráadásul a rendszerváltás óta maga is politikai viták és időnkénti célzott rongálás tárgya. Másként ítélendő meg, ha az emlékművet valaki közügyhöz nem kapcsolódó módon firkálja össze, mint ha egy tüntetés után, a gyülekezés tárgyához kapcsolódva öntik le festékkel.

A 3089/2019. (IV. 26.) AB határozat az 1/2019. (II. 13.) AB határozatban foglaltakhoz hasonló érvelést tartalmaz, egy logikai hibával. Határozatában a testület elfogadta, hogy a becsomagolt és felirattal ellátott fahasábok bankfiókokban való elhelyezésével az indítványozó expresszív magatartást tanúsított, de az – azonosítható üzenet híján – nem minősült a szólásszabadság gyakorlásának. A testület szerint az üzenet azért nem volt azonosítható, mert „a vizsgált cselekmény sértette a közbiztonság fenntartásának alkotmányosan védett értékét” [38]. A szólásszabadság gyakorlása számos más alapjogot vagy fontos érdeket sérthet, önmagában e sérelem megléte miatt egy cselekmény nem rekeszthető ki az alapjog hatálya alól. Ez olyan, mint ha azt mondanánk, hogy egy közügyet érintő rágalmazó állítás azért nem minősül a szólásszabadság gyakorlásának, mert sérti a közlésből azonosítható személy jogait.

A 3048/2022. (II. 4.) és a 3050/2022. (II. 4.) AB határozatokban vizsgált magatartás (dudálás jogellenes gyülekezés során) a testület többségi álláspontja ellenére valójában egyértelműen véleménynyilvánítás. Az ezzel szemben felhozott érvek (veszélyhelyzetben, gyülekezési tilalom időszakában, a Gytv.-be ütköző módon, előzetes bejelentés nélkül szervezett gyűlésen történő elkövetés) nem alkalmasak ennek cáfolatára. Czine Ágnes különvéleménye ezt pontosan észleli:

> „[J]elen ügyben megállapítható, hogy az indítványozó magatartása a válságkezeléssel kapcsolatos társadalmi kérdésben kifejtett véleményt hordozott magában. A közlésnek a választott formája pedig a külvilág számára érthető kommunikációs üzenetet közvetített. A dudálás kommunikációs célja ezáltal közéleti jellegű volt (közügyet érintett), és olyan politikai vélemény kifejezésére szolgált, amely a véleménynyilvánítás szabadságának védelmi körébe tartozik.”[12]

Valamennyi ügyben az lett volna a megfelelő megközelítés, ha az adott cselekményt a testület a szólásszabadság hatálya alá tartozónak ismerte volna el, és azt követően a vonatkozó alapjogi teszteket elvégzi (amelyek nyomán a cselekményeket indokolt esetben korlátozhatónak is tekinthette volna).

(3) *Az alapjogi kollízió* (*szólásszabadság* versus *tulajdonhoz való jog*) *vizsgálata.* Több vizsgált ügyben volt szükséges a két versengő jog közötti mérlegelés, sőt, mint említettem, az AB

[12] 3048/2022. (II. 4.) AB határozat: [73]; tartalmilag azonosan 3050/2022. (II. 4.) AB határozat: [89].

még azokban a döntéseiben is tett erre kísérletet, amelyekben nem talált a szólásszabadság hatálya alá vonható beszédet. Ezt követően a legtöbb ügyben a tulajdonhoz való jog javára döntött, az érintett tárgy, dolog állagsérelmét megállapítva akkor, ha az eredeti felület oly módon változott meg, hogy az csak anyagi ráfordítással volt helyreállítható. Az okozott kár a 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozat szerint 4500 Ft volt, ekkora költség tehát az AB szerint már az alapjogkorlátozás megfelelő indoka lehet (azaz ennyit biztosan nem ér a szólásszabadság, sőt, a döntések indokolása alapján bármekkora mértékű kár elegendő a jogkorlátozáshoz). A döntések szerint, ha a cselekményt követően a tényállásszerű magatartást tanúsító beszélő helyreállítja az érintett felületet, akkor nem állapítható meg a cselekmény társadalomra veszélyessége. De mint Schanda Balázs kiemeli, ez abszurd, életszerűtlen elvárás egy politikai véleménynyilvánítást követően. „Ezen szempontnak a tesztbe történő beemelése eleve, minden vizsgálat nélkül a tulajdonhoz való jog javára dönti el a kollíziót" [78], bár tegyük hozzá, a konkrét ügyben nem ez történt, és az AB részletekbe menően vizsgálta az alkotmányos problémát.

A 14/2019. (IV. 17.) AB határozatban a többség azzal indokolta a szólásszabadság védelmét, hogy a repedezett járdára való ráfestés nem okozott maradandó állagsérelmet az érintett felületen, amely már eleve hibás állapotú volt. A szempont a konkrét ügyben joggal merült fel, de általános alkalmazásra nem tarthat igényt: egy már összefirkált, esetleg málló vakolatú épületre továbbra sem lehet bármit ráfesteni, mert így mások jogsértő magatartása alapozná meg az újonnan érkező számára az alapjogvédelmet. De a „járdadöntés" megközelítését a konkrét tényállásra vonatkozóan helyesnek tartom.

A 17/2020. (VII. 17.) AB határozat indokolásában felmerülhetett volna a kérdés, hogy a kormányzati plakát eleve ideiglenes jellege változtat-e a mérlegelés eredményén.[13] Megítélésem szerint önmagában véve nem. A plakátok ugyan csak átmeneti ideig láthatók, kihelyezésük ideje alatt egyrészt ugyanúgy a tulajdonhoz való jog tárgyai, mint más dolgok, másrészt megrendelőiknek jogos érdekei fűződnek érintetlenül maradásukhoz.

Összességében megállapítható, hogy az AB mérlegelése során nagyobb súlyt ad a tulajdonhoz való jog védelmének, mint a szólásszabadság szempontjainak. Csink Lóránt megállapítása szerint az indokolásokban a tulajdonhoz való jognak nem is az alapjogi vetülete, hanem sokkal inkább az objektív (intézményes), azaz a jogosulttól elszakadó tulajdonvédelem szempontja kerül előtérbe.[14] A 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozatban érintett tulajdoni tárgy például az önkormányzaté volt, amely nem tiltakozott tulajdonjogának sérelme miatt, de más ügyekben sem merült fel hasonló tulajdonosi szempont.

[13] Pócza 2021: 32.
[14] Csink [é. n.]: 7–8.

(4) *A nem alapjogi kollízió is lényeges szempont lehet.* Nem csupán a tulajdonhoz való jog kerülhet összeütközésbe a szólásszabadsággal. A 17/2020. (VII. 17.) AB határozat tényállása például a tulajdonhoz való jogon túl „a kormány beszédének” kérdését is érintette.[15] A kormány vagy más közhatalmi szerv nem rendelkezik alapjogokkal, így szólásszabadsággal sem, de ettől még értelemszerűen van közügyeket érintő véleménye, és joga is arra, hogy azt a nyilvánossághoz eljuttassa.[16] Hasonló szempont lehetett volna a 14/2019. (IV. 17.) AB határozatban, valamint a 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozatban az AB újabb gyakorlatában nem önkormányzati alapjogként, hanem alaptörvényi szinten védelemben részesülő feladat- és hatáskörként értelmezendő[17] önkormányzati tulajdon. Alapjogi kollízió egyáltalán nem volt található a 3089/2019. (IV. 26.) AB határozat tényállásában, ahol a közbiztonság volt a szólásszabadsággal szemben álló érdek, továbbá a 3048/2022. (II. 4.) és a 3050/2022. (II. 4.) AB határozat tényállásában, ahol a bíróság a szabálysértési kódex alkalmazásával a közlekedés rendjét védte. A megfelelő mérlegelés elvégzése után születhet döntés arról, hogy az adott magatartás a szólásszabadság védett módja volt-e, avagy sem, és e mérlegelés nem kizárólag alapjogokat mérhet össze.

(5) *A közügyekre vonatkozó beszéd szigorúbb védelme, különbségtétel a beszéd „értéke” alapján.* Evidencia, hogy a közügyekre vonatkozó beszédet szigorúbban kell védeni, mint más megnyilvánulásokat.[18] A szólásszabadság joga a közlés tartalmára és módjára is kiterjed. A tartalom és a közlési mód egymástól elválasztható, és elképzelhető olyan eset, hogy amíg a tartalom alapjogi védelmet érdemelne, addig a választott mód alapján a beszéd mégis korlátozható. Ha valaki véleményét középületre festi, tevékenysége lehet szabálysértés vagy bűncselekmény, de ha annak tartalma közügyre vonatkozik, akkor a választott mód ezt nem írhatja felül, attól függetlenül a beszéd közüggyel kapcsolatos közlésnek kell hogy minősüljön. Ezzel szemben a 3132/2018. (IV. 19.) AB határozat indokolása azt rögzítette, hogy míg a német megszállási emlékművel kapcsolatos felirat egyértelműen közüggyel kapcsolatos, addig a beszéd módja (az emlékmű felállításán dolgozó, a közügyben nem érintett cég védőponyváján felirat elhelyezése) már nem. Megítélésem szerint ez tévedés. Ugyan a cég valóban semleges szereplő az érintett közügyben, de ez nem lényeges szempont, és a cselekményt egészében közügyben tett véleménynyilvánításként kellett volna értelmezni.

Az AB kiemelte döntéseiben a közügyben tett véleménynyilvánítás jelentőségét, de a 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozatban mintha ezzel éppen ellentétesen

15 Lásd Smuk 2019.

16 17/2020. (VII. 17.) AB határozat: [36].

17 Váradi 2019: 66. Lásd 3105/2014. (IV. 17.) AB végzés.

18 Török 2017.

döntött volna. Mint Schanda különvéleményében kiemeli, aligha indult volna eljárás akkor, ha az érintett felületen ugróiskolát rajzoltak volna egy óvodai csoport számára [79]. Az alkotmánybíró szerint „az ügy körülményei alapján akár az a következtetés is levonható, hogy az indítványozókat kifejezetten azért szankcionálták, mivel közéleti kérdésben véleményüknek az adott módon adtak hangot" [79]. A közügyek szabad megvitatásának szempontja más megközelítést igényelt volna a hatóságoktól, a bíróságoktól és az AB-tól is, amivel nem arra utalunk, hogy a jövőben szigorúbban kellene fellépni az ugróiskola-bűnözőkkel szemben.

Ugyanakkor a döntéshozó szerveknek semlegesnek kell lenniük a vélemény tartalmával szemben, annak csupán a közügyekkel való kapcsolódását vizsgálhatják. Pokol Bélának az 1/2019. (II. 13.) AB határozathoz fűzött különvéleménye, amely kifejezetten azért adott volna védelmet a cselekménynek, mert az „a magyar társadalom millióit megosztó történelmi esemény köztéri szobra ellen történt" [87], így nem támogatható.

(6) *A véleménynyilvánítás más módjainak rendelkezésre állása.* A döntésekben gyakran visszatérő szempont szerint a tettleges véleménynyilvánítás korlátozható, ha egyébként adott olyan lehetőség, amely az adott cselekményhez hasonló hatást elérve alkalmas a vélemény kinyilvánítására. A 3132/2018. (IV. 19.) AB határozat azzal érvelt a szólásszabadság védelme ellen, hogy „nem ez [a cselekmény] volt az egyetlen olyan lehetőség az indítványozó véleményének kifejtésére, amely alkalmas volt a közéleti vitában történő, az általa választott móddal azonos intenzitású részvételre" [39]. A 14/2019. (IV. 17.) AB határozat pedig azzal érvelt a védelem mellett, hogy a repedezett járda kifestésén kívül „semmilyen más hasonlóan figyelemfelkeltő módon nem lett volna kinyilvánítható" az adott vélemény [38]. A 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozat pedig azt vizsgálta, hogy „rendelkezésre állt-e a vélemény kifejezésére egyéb olyan kifejezési forma, ami a választott nonverbális kifejezési formával azonosan kifejezésre juttathatta a véleményt" [42]. Ez utóbbi esetben kérdés, hogy mit jelent az „azonosan" kifejezésre juttatás: azonos tartalommal vagy azonos hatásfokkal kinyilvánított véleményt? Schanda különvéleménye szerint az előbbi mondat jelentése az, hogy „a tettleges, vagyis nonverbális véleménynyilvánítás, ha kollízióba kerül a tulajdonhoz való joggal, akkor csak abban az esetben élvez elsőbbséget, ha más eszközzel (például táblákkal vagy molinóval) egyáltalán nem fejezhető ki a vélemény" [77]. Az alkotmánybíró szerint „bár kétségtelenül fontos értékelni az alternatív eszközök jelentőségét – nem lehet eleve kizárni a tettleges formát pusztán azon az alapon, hogy lett volna más eszköz is a vélemény kifejezésére" [77]. A jogirodalomban is megjelennek hasonló álláspontok, amellett érvelve, hogy a közlés más, hatékony módjának megléte vagy hiánya fontos mérlegelési szempont a döntéshez.[19]

[19] Mészáros 2020: 82–83; Stock 2021: 280.

Álláspontom szerint ez a szempont figyelembe vehető, de nem túlságosan fontos. Szerencsére oly korban élünk, amelyben mindenkinek lehetősége van véleményével széles körű nyilvánosságot elérni. Egy ponyvára festett felirat, amelyet rövidesen eltüntetnek, vagy egy szobor leöntése, amelyet másnapra letakaríthatnak, aligha hatékonyabb módja a beszédnek, mint az internet valamely felületén közzétenni az adott véleményt, potenciálisan sok emberhez eljuttatva azt. Persze lehet érvelni amellett, hogy a közterületi beszédaktus más közönséghez ér el, mint az érintett közösségimédia-fiókja, de a vizsgált ügyekben egyik véleménykifejtés sem lehetett igazán hatékony (a jogi eljárásokról szóló médiabeszámolókból sokkal többen szereznek tudomást a történtekről, mint a helyszínen). Továbbá mindig lehet más módja a beszédnek, mint amit az illető éppen választott. A német megszállási emlékmű erre maga is jó példát szolgáltat: a szoborral szembeni korláton évek óta zavartalanul láthatók a felállítása ellen tiltakozó üzenetek. A szólásszabadság valójában nem jelent túl sokat, ha a valamely tiltó törvényi tényállást megvalósító beszéd azon az alapon lehet korlátozható, hogy az másként is megfogalmazható vagy kinyilvánítható lett volna. Ennek figyelmen kívül hagyásából például az is következhetne, hogy a jóhírnevet vagy a becsületet érintő, közüggyel kapcsolatos véleményeket azért korlátozzuk, mert „mondhatta volna szebben, kis lovag”.

(7) *A szükségességi és arányossági teszt.* Az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése egyéb fontos kritériumok mellett rögzíti, hogy „alapvető jog csak [...] a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan [...] korlátozható”. Csink megállapítása szerint az általa vizsgált ügyekben az AB megfordította a szokásosan alkalmazott szükségességi tesztet, a szükségességet nem az alapjog korlátozásán, hanem gyakorlásán kérve számon.[20] A megállapítás találó, egyes döntések a tulajdonhoz való jog szólásszabadság általi (a jogok kollíziójából fakadó) korlátozásának szükségességét vizsgálták, nem pedig a szólásszabadság hatósági és bírói döntések általi korlátozásának szükségességét, ahogy az helyes lett volna. A 3132/2018. (IV. 19.) AB határozat szerint a gazdasági társaság tulajdonjogának sérelme „a konkrét esetben [...] nem értékelhető szükséges korlátozásnak” [39]. A 17/2020. (VII. 17.) AB határozat szerint vizsgálandó, hogy a tulajdonhoz való jogot érintő véleménynyilvánítás szükséges korlátozásnak minősül-e [34]–[35]. A 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozat szerint pedig a más kifejezési formák rendelkezésre állása esetén a szólásszabadság gyakorlása „szükségtelenül támaszt alapjogi konfliktust a tulajdonhoz való alapjoggal, azt szükségtelenül korlátozza” [43].

A testület a 17/2020. (VII. 17.) AB határozatban még az arányossági tesztet is megfordította, amikor a cselekménnyel okozott kár mértékéből (amely a bűncselekményi

[20] Csink [é. n.]: 10.

értékhatárt meghaladta) következtetett a szólásszabadság gyakorlásának aránytalanságára: „a bíróság az »arányossági tesztet« is elvégezte, és jutott arra a következtetésre, hogy a bűncselekményi értékhatárt meghaladó rongálási kár túllépi az arányos mértéket" [38].

Kívánatosnak tartanám visszatérni a hagyományos megközelítéshez, és a hasonló esetekben a szólásszabadság korlátozásának szükséges és arányos voltát vizsgálni, nem pedig a jog gyakorlása által esetlegesen megsértett más jogok korlátozásának alaptörvényi megfelelőségéből kiindulni.

Egy (gyakran) hiányzó szempont

Ha valaki elfogadja fenti érveimet, arra a következtetésre juthat, hogy az AB-nak valamennyi vizsgált ügyben a szólásszabadság gyakorlásával volt dolga, ráadásul közügyeket érintő tartalommal, ami a jogkorlátozás fokozott alkotmányossági vizsgálatát teszi szükségessé. Ebből azonban még nem következik, hogy a kinyilvánított közlés ne lenne a megfelelő mércék alkalmazásával korlátozható.

A korlátozás lehetséges szempontjaként egy olyan érvet hoznék be, amely nem jelent meg az AB döntéseiben. A szabad beszéddel kollízióba kerülő alapjogok és alkotmányos értékek védelméhez fontos szempont lehet bizonyos társadalmi („udvariassági", „közösségi", „együttélési") normák esetenkénti jogi elismerése. Ennek kifejtéséhez kis kitérőt kell tennünk.

A szólásszabadság korlátozása nem csupán jogi eszközökkel lehetséges, a szabad beszéd lehetőségeit a jogon kívüli más normarendszerek is szűkíthetik. A társadalmi érintkezésben az egyének közötti beszélgetésre jogon kívüli szabályok is vonatkozhatnak. Robert Post ezeket udvariassági vagy közösségi normáknak nevezi, amelyek kölcsönös tiszteletet követelnek a beszélgetésben részt vevőktől.[21] Ha eldurvul a beszélgetés, és az egyik fél sértegeti a másikat, azzal a szólásszabadság határait még nem feltétlenül lépi túl, de a megsértett felet elriasztja a beszélgetés folytatásától. A rendezett társadalmi élet egymás szükséges minimális tiszteletét követeli meg, amit a jogi szabályozás kifejezetten nem ír elő. Ugyanakkor bizonyos közösségi normák a jogi szabályozásba is átszivárogtak. Az Egyesült Államok szólásszabadságjoga a közéleti viták esetében elutasítja az efféle átszivárgást,[22] de Európában a közösségi normák erőteljesebben vannak jelen a tételes jogi normákban – erre kézenfekvő példa az egyéni becsületvédelem és a gyűlöletbeszéd tilalma. De Európára is igaz, hogy a jogrendszerek nem törekedhetnek e közösségi normák maradéktalan jogi érvényesítésére, mert az káros hatást gyakorolna a közügyek nyílt vitatására, és így a szólásszabadság védelmére nézve. Amellett érvelek, hogy az AB által eldöntött ügyekben

21 Post 1990.

22 Post 1990; Post 1989.

a társadalmi normák jogi elismerése fontos szempontot biztosított volna a szemben álló érdekek mérlegeléséhez.

A nyilvános esemény során és/vagy akár közéleti szereplővel szembeni tojás- vagy tortadobálás nem elsősorban azért nem védett módja a szólásszabadság gyakorlásának, mert az érintett ruházatát összepiszkolja (és így tulajdonhoz való jogát sérti), hanem azért, mert erőszakos magatartás, amely megalázza elszenvedőjét, és belefojtja a szót, azaz akadályozza saját véleménynyilvánításában.[23]

A szobrot védő ponyva összefirkálása vagy a szobor összefestékezése nem elsősorban tulajdonjogi szempontból aggályos, hanem a társadalom emlékművekhez viszonyulása miatt. A szobrok, emlékművek maguk is véleménynyilvánítások, és érintetlenül maradásuk nemcsak „beszédük” zavartalansága, hanem esztétikai okokból is fontos, ami az emberi együttélés minőségét is érintő kérdés, hasonlóan az utcai szemeteléshez. Az emlékművek üzenetével lehet vitatkozni, lehet azokat felhasználni más vélemény kifejezéséhez, de a társadalmi érintkezés normái szerint azok integritásának megsértése nem helyes (persze nem tagadható, hogy az ilyeténképpen azonosított társadalmi norma elképzelt és szükségszerűen idealizált, és sok embert nem zavar a festékes szobor, ahogy a szemetes utcakép sem).

Ha egy bankfiókbeli tettleges beszéd valóban megvalósítja a közveszéllyel fenyegetést, alkalmas a közbiztonság megzavarására, akkor helyes, ha a jog nem biztosít számára védelmet. Ha pedig plakátokat festenek le, akkor azzal nem elsősorban a tulajdonhoz fűződő jogot, hanem a nyilvános eszmecserét korlátozzák, a plakáton kinyilvánított véleményt és közlőjét támadják, ami nem az ellenvélemény kifejezésre juttatásának társadalmilag támogatható módja. {Egyetlen vizsgált döntés, az 1/2019. (II. 13.) AB határozat utal arra, hogy a szovjet emlékmű meggyalázása a társadalmi együttélési szabályokat sérti [43], más kérdés, hogy többek között erre tekintettel sem tartotta alaptörvény-ellenesnek a bíróságok azon értelmezését, amely szerint a cselekedetet kizárták a szólásszabadság hatálya alól.}

Ugyanakkor a repedezett járda kifestése ilyen társadalmi normát nem sért. Szintén nem sértő az együttélés normáira nézve a dudálás egy jogellenes tüntetésen, amíg az nem idéz elő közlekedési veszélyhelyzetet (ami viszont természetesen már tételes jogi normába is ütközik). Végezetül megítélésem szerint a politikai vélemény aszfaltra festése sem sért közösségi normát, legalábbis a konkrét tényállás esetében biztosan nem.

A vizsgált ügyekben minden esetben fel lehetett volna mérni, hogy az emberi, társadalmi együttélés milyen normák alapján ítéli meg az adott ügyet, és indokolt esetben – egyéb, kényszerítő erejű érvek hiányában – e normákat „jogiasítani” lehetett volna, hasonlóan a becsületvédelemhez és a gyűlöletbeszéd tilalmához. Ez utóbbiak persze törvényi szinten is rögzítik az emberi együttélés kereteit az adott tényállásokra vonatkozóan – az itt vizsgált

[23] Lásd Kocsis 2008.

ügyekben ilyen messzire nem kell és nem is lehetne menni, de döntési szempontként a társadalmi normáknak, az együttélés szabályainak figyelembevétele elképzelhető lett volna. Felvethető, hogy a társadalmi együttélés normáival akár a bántó, sértő kritika is ellentétes lehet, amely a szólásszabadság szempontjából biztosan kerülendő. De a helyzet a hírnév- és a becsületvédelem kérdései esetében más: e jogok terjedelmét a törvények és a kapcsolódó bírósági és AB-gyakorlat igyekszik pontosan meghatározni, sőt a törvény be is emeli a vonatkozó tényállásba a közösségi normákat (például a „kifejezésmódjában indokolatlanul bántó véleménynyilvánítás" Ptk.-beli általános tilalmával, amely közügyre vonatkozó vélemény esetén a szólásszabadság üdvére félretétetik).

Ráadásul a rongálás eseteiben a társadalmi normák nem elsődlegesen a beszéd tilalmára irányulnak, hanem arra, hogy a szobrok ne legyenek összepiszkítva, a plakátok összefirkálva, a banki ügyfelek megijesztve stb. E szabályok alkalmazásának beszédkorlátozó következményei csak járulékosak. Úgy gondolom, hogy amíg a társadalmi normákba demokráciában az erőteljes kritika – bár nem minden korlát nélkül – beletartozik, addig a tulajdoni tárgyak megrongálása – az okozott kár mértékétől függetlenül – sok esetben nem. Persze e normák figyelembevétele csak az egyik szempont lehet(ne) a döntéshez. Török Bernát az 1/2019. (II. 13.) AB határozatot elemezve egyetértését fejezte ki a döntés ama következtetésével, hogy a műalkotásokra, emlékművekre vonatkozó társadalmi együttélési szabályokból fakadóan azok festékkel való összepiszkolása a szólásszabadság hatályán kívülre helyezi az adott cselekedetet.[24] Ezzel szemben én úgy látom, hogy a cselekedet hatályon belül maradását rögzítő megközelítés esetén is nyílt volna tér a „beszéd" korlátozására.

A fentiek alapján tehát, míg a döntések érvelése több helyütt vitatható, helytelen kimenetelű döntésnek csak a 3048/2022. (II. 4.), a 3050/2022. (II. 4.), a 3001/2024. (I. 12.) és a 3002/2024. (I. 12.) AB határozatot tartom.

Következtetés

A döntésekben szereplő probléma kettős. Egyfelől egyes esetekben indokolatlanul szorult ki a szólásszabadság hatálya alól az adott cselekmény. Jelentős e kérdés tétje: azt dönti el, hogy egyáltalán szükséges-e az alapjog-korlátozás kritériumainak és a kapcsolódó alkotmányos gyakorlat tesztjeinek, tételeinek alkalmazása.[25] Török a magyar alkotmányos szólásszabadságról írt könyvében rögzíti, hogy a szólásszabadság hatályának kijelölése a magyar alkotmányos rendszerben elsősorban, de nem kizárólagosan a demokratikus nyilvánosságban való részvétel igazolása alapján végezhető el, a beszéd (cselekmény)

[24] Török 2021: 936.
[25] Csink 2021: 87.

alkotmányos alapértékét a nyilvános társadalmi kommunikációban való részvétel adja meg. Továbbá a hatály alá vonás nem függhet a konkrét megszólalás eseti jellemzőitől, különösen tartalmi elemeitől: minden beszéd, amely része a társadalmi gondolatcserének, a szólásszabadság hatálya alá tartozik, a többi közlés pedig nem tartozik oda.[26] Álláspontom szerint ezen általános tételek arra a következtetésre vezetnek, hogy a bemutatott ügyekben vizsgált minden magatartást a szólásszabadság hatálya alá kellett volna vonnia az AB-nak. Azonban önmagában ez még nem döntötte volna el azt a kérdést, hogy a megnyilvánulás joggal tarthatott-e igényt az alapjogi védelemre. Ezzel kapcsolatos a másik azonosított probléma, amely szerint az AB a vizsgált ügyekben nem alkalmazott maradéktalanul megfelelő alapjogi mércét (még a szólásszabadság gyakorlásának elismert esetekben sem). De a jó hír az, hogy az AB-nak mint az alapjogok legfőbb őrének biztosan lesz még lehetősége tovább formálnia jelenlegi gyakorlatát, akár az ünnepelt munkája által is.

Irodalom- és forrásjegyzék

Csink Lóránt [é. n.]: *A tettleges véleménynyilvánítás alkotmánybírósági megítélése.* Kézirat.

Csink Lóránt (2021): Lehet-e alkotmányos, ami törvénytelen? In Kruzslicz Péter – Sulyok Márton – Szalai Anikó (szerk.): *Liber amicorum László Trócsányi. Tanulmánykötet Trócsányi László 65. születésnapja alkalmából.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézet, 81–87.

II/01519-0/2023 Indítvány (2023). Online: https://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/4f513826e70056bfc12589ec005b2afa/$FILE/II_1519_0_2023_Inditvany_anonim.pdf

Kocsis Miklós (2008): Tojásdobálással kapcsolatos vélemény-dobálás. *Közjogi Szemle,* 1(3), 63–64.

Mészáros Ádám Zoltán (2020): Szimbolikus szólás kontra dologrongálás. Azaz a véleménynyilvánítás szabadsága és a tulajdonhoz való jog határvitája büntetőjogi szempontból. *Jogtudományi Közlöny,* 75(2), 69–83.

Post, Robert C. (1989): The Social Foundations of Privacy: Community and Self in the Common Law Tort. *California Law Review,* 77(5), 957–1010. Online: https://doi.org/10.2307/3480641

Post, Robert C. (1990): The Constitutional Concept of Public Discourse: Outrageous Opinion, Democratic Deliberation, and „Hustler Magazine v. Falwell”. *Harvard Law Review,* 103(3), 601–686. Online: https://doi.org/10.2307/1341344

Pócza Róbert (2021): Az Alkotmánybíróság határozata a nemzeti konzultációs óriásplakátok lefestéséről. *Jogesetek Magyarázata,* 12(1), 25–35.

Schauer, Frederick (1982): *Free Speech: A Philosophical Enquiry.* Cambridge, UK – New York: Cambridge University Press

Smuk Péter (2019): A Kormány beszéde. Az Első Alkotmánykiegészítés paradigma és a „government speech” alkotmányos korlátai az Egyesült Államokban. *Iustum Aequum Salutare,* 15(4), 47–68. Online: https://ias.jak.ppke.hu/20194sz/04_SmukP_IAS_2019_4.pdf

Sólyom László (2001): *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon.* Budapest: Osiris.

Stock Szabolcs (2021): A tettleges véleménynyilvánítás dogmatikai kérdései. In Kurunczi Gábor – Pogácsás Anett – Varga Ádám (szerk.): *Vis unita fortior. Válogatott tanulmányok joghallgatók tollából.* Budapest: Pázmány Press, 273–289.

[26] Török 2018: 48.

Szomora Zsolt (2023): A Kúria első, előzetes döntéshozatali indítvány alapján hozott büntető szakági jogegységi határozata a falfirka büntetőjogi minősítésével foglalkozik. *Magyar Jogász Egylet,* 2023. március 21. Online: https://jogaszegylet.hu/jogelet/a-kuria-elso-elozetes-donteshozatali-inditvany-alapjan-hozott-bunteto-szakagi-jogegysegi-hatarozata-a-falfirka-buntetojogi-minositesevel-foglalkozik

Tahin Szabolcs (2021): Az Alkotmánybíróság határozata a köztéri óriásplakát lefestését büntető kúriai határozatról. *Jogesetek Magyarázata,* 12(1), 47–52.

Török Bernát (2017): A közügyek vitájának körvonalai a véleményszabadság magyar doktrínájában. In Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején IV.* Budapest: Wolters Kluwer, 425–460.

Török Bernát (2018): *Szabadon szólni, demokráciában. A szólásszabadság magyar doktrínája az amerikai jogirodalom tükrében.* Budapest: HVG-Orac.

Török Bernát (2021): 1/2019. (II. 13.) AB határozat – szovjet hősi emlékmű. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Zakariás Kinga (szerk.): *Az alkotmánybírósági gyakorlat. Az Alkotmánybíróság 100 elvi jelentőségű határozata 1990–2020 II.* Budapest: HVG-Orac, 923–939.

Tushnet, Mark (2016–2017): The Coverage/Protection Distinction in the Law of Freedom of Speech – An Essay on Meta-Doctrine in Constitutional Law. *William & Mary Bill of Rights Journal,* 25(3), 1073–1120. Online: https://doi.org/10.2139/ssrn.2770774

Váradi Zsanett (2019): Tévútra tévedt indokolás, mégis szólásszabadság-párti alkotmánybírósági határozat a Kétfarkú Kutya Párt és a járdafestés ügyében. *Közjogi Szemle,* 12(2), 65–66.

Koncz Ibolya Katalin

Átformálódó szabadalmi jog – Utóhatások és új fejlődési irányok Magyarországon a második világháború után

A második világháború az emberiség történetében példátlan világégést okozott. Hazánk sem kerülte el a pusztítást, és az utána jövő korszak majdnem minden területen csak újjáépítéssel és a romokból való felállással kezdődhetett el. Az ezt követő zivataros években az állami politika kizárólag az újrakezdésre összpontosított, célja pedig a hadigazdálkodás normál gazdálkodással történő felváltása volt. A háború súlyos gazdasági és társadalmi következményekkel járt, nemcsak a közvetlen károk miatt, hanem a termelési rendszerek és létesítmények pusztulása által okozott közvetett veszteségek miatt is. Az egyébként is legvégső határon működő magyar gazdaságot tovább súlyosbította az infláció gyors növekedése. A tulajdonosi szerkezetet vizsgálva megállapítható, hogy 1945-ben még a magántulajdon dominált. A korabeli politikai elit a gazdasági és társadalmi válságot az állami szektor szerepének növelésével, a piaci viszonyok háttérbe szorításával és az állami beavatkozás erősítésével kívánta kezelni.

Az újrakezdés folyamatában Magyarországon számos kihívással kellett szembenézni, amelyek között a gazdasági szereplők és az intézmények újjáépítése, valamint a gazdasági stabilitás helyreállítása kiemelt fontosságú volt. A háború utáni években a gazdasági tevékenység helyreállítása és a növekedés elősegítése érdekében az állam aktív szerepet vállalt a gazdasági folyamatok irányításában és támogatásában. Az állami politika a piaci viszonyok szabályozásán keresztül igyekezett stabilizálni a gazdasági környezetet és elősegíteni a termelési potenciál kihasználását.

Az infláció növekedése tovább nehezítette a gazdasági helyzetet, és különösen súlyos hatással volt az árak alakulására és a lakossági vásárlóerő csökkenésére. A tulajdonosi szerkezet megváltozása is folyamatban volt, ahogy az állami szektor növekvő szerepe fokozatosan befolyásolta a gazdasági tevékenységet és a termelési kapacitások kihasználását.

Mindezek alapján a második világháború utáni időszak nem csupán a fizikai újjáépítésről szólt, hanem a gazdasági és társadalmi struktúrák átalakításáról is, ahol az állam gazdasági

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_38 · ORCID: https://orcid.org/xxxx-xxxx-xxxx-xxxx

szerepvállalása és beavatkozása új irányokat és kihívásokat teremtett a magyar gazdaság fejlődése számára.

Ennek gyakorlati lépéseként 1946–1947-ben előtérbe kerültek az államosítási folyamatok, amelyek kezdetben a jelentősebb nehézipari üzemeket, nagybankokat érintették, majd a 100 főnél több munkást foglalkoztató üzemekre is kiterjedtek.[1] Ennek következtében jelentős visszaesés jelent meg a Szabadalmi Bíróság életében is. A bejelentések száma rendkívüli mértékben lecsökkent: amíg az 1920–1945 közötti időszakban évi átlagban 2300, addig a második világháború végén már csak 299 új szabadalmat jegyeztek be egy év alatt.[2]

A személyzet egy részét katonai szolgálatra rendelték be, a működést ellátási nehézségek korlátozták. A hivatal akkori elnöke, Kőrös László egy vele készült interjúban kiemelte: „Az egyik nehézségünk például az, hogy a bírói karból, a segédhivatalból is, mindig hiányzik néhány katonai szolgálatot teljesítő munkaerő."[3]

Budapest ostroma során a Szabadalmi Bíróság Akadémiai utca 12. szám alatti épületét is bombatalálat érte. A tüzérségi harc elvonulta után az Iparügyi Minisztérium tisztviselőivel közösen haladéktalanul nekiláttak a romeltakarításhoz.[4]

> „A második világháború befejeződése után a szabadalmi hatósági tevékenység reménykeltő gyorsasággal, már 1945 márciusától folytatódott, nem sokkal később azonban szembe kellett nézni a központosított szocialista tervgazdálkodás bevezetésével, amely a szabadalmi jogok versenyeszköz jellegét csaknem teljesen kiüresítette. 1948 már a rendszeridegen szerzői tanúsítványok szovjet mintára történő meghonosításának éve."[5]

A *Szabadalmi Közlöny*ben 1945. április 16-án jelent meg egy hirdetmény, amely közölte: „a szabadalmi bíróság, amelynek működése a háború folytán 1944 évi december hó 24. napján megszünt, müködését 1945 évi március hó 16. napján újból megkezdette."[6] A segédhivatalok

1 „Már az első, 1945. decemberi államosítási hullám érintette az Egyesült Izzót. Elsőként az Ajkai Kőszénbányát, majd az Ajkai Erőművet államosították. 1947-ben került állami tulajdonba a gyárral szoros kapcsolatban álló Pesti Magyar Kereskedelmi Bank is. Az államosítás nem várt következményekkel járt. Valamennyi külföldi leányvállalatát és fiókját a lefoglalás veszélye fenyegette, mert azokat – immár magyar állami tulajdonként – a háborús károk fedezésére a volt szövetséges államok zár alá vehették. Veszélybe kerültek a szabadalmi licencjogok is. A gyár így formálisan részvénytársaság maradt, ám a részvények 40,68 százaléka az államé lett, ami ha többséget nem is biztosított, de a szovjetek 14,51 százaléknyi részvényével együtt egységes fellépést tett lehetővé a külföldi részvénytulajdonosokkal szemben." Sereg 2022.

2 Simon 2016: 164.

3 *Közgazdasági és Közlekedési Tudósító*, 17(10) (1943).

4 Vass 2016: 106.

5 Origo 2015.

6 Hirdetmények 1945.

naponta 12 és 14 óra között az ügyfelek rendelkezésére álltak. A szabadalmi bírák az előre meghatározott napokon 10–13 óra között fogadták a feleket. Mint ismeretes, az 1945 novemberében tartott országgyűlési választásokon a Független Kisgazdapárt a szavazatok 57%-át szerezte meg. A politikai erővonalak radikális változása miatt 1947-ben, majd 1949-ben is tartottak parlamenti választásokat – ez utóbbi már az egypártrendszerű diktatúra körülményei között zajlott. Az önkényuralmi rendszer belső logikája miatt a teljes közigazgatási rendszert gyökeresen átalakították: az átrendeződés az iparjogvédelmi hatóságot sem kerülhette el.

Átformálódás – Tervgazdaság és a szabadalmi jog

A „fordulat évének" is nevezett 1948. évtől kezdve az 1989-es rendszerváltozásig Magyarországon a piacgazdaság helyett a központi tervutasításokon alapuló szocialista tervgazdaság érvényesült. Az első időszakban az iparjogvédelmi rendszer is jelentős fordulatot vett: 1948-ban szovjet mintára bevezették az ún. szerzői tanúsítványt, amelyet az államnak felajánlott találmányokra lehetett igényelni. Az 1948. november 30-án kihirdetett, 11.950/1948. Korm. számú, az államnak felajánlott találmányok szerzői jogi védelméről és díjazásáról szóló rendeletből idézünk:

> „A jelen rendelet alkalmazása szempontjából találmánynak kell tekinteni azokat az eredeti, értékes és nemzetgazdasági szempontból fontos újításokat, amelyek a technika ismert állásához viszonyítva lényeges haladást jelentenek. Pusztán az a körülmény, hogy valamely újítás szabadalmi védelem alatt áll, nem ad jogigényt arra, hogy az a jelen rendelet értelmében vett találmánynak elismertessék. […] Az államnak felajánlott találmányt, ha a feltaláló arra szerzői tanusitványt kíván kapni, a szabadalmi bírósághoz kell bejelentenie […]."[7]

1948-ban – a kereskedelmi és iparkamarák megszüntetése miatt – a védjegyek és az ipari minták lajstromozását a Szabadalmi Bíróság hatáskörébe utalták. A Gazdasági Főtanács javaslatára 1949-ben létrehozták a Találmányok Értékesítését Engedélyező Bizottságot,[8] amelynek az engedélye nélkül nem volt szabad az iparilag értékesíthető találmányokat, gyártási eljárást és gyártási titkot „szabadalmaztatás vagy más oltalom megszerzése végett

[7] A Magyar Köztársaság kormányának 11.950/1948. Korm. számú rendelete az államnak felajánlott találmányok szerzői jogvédelméről és díjazásáról, 1. és 3. §.

[8] 19/1949. G.F. sz. határozat kimondta: „A rendelet alapelvei: A Bizottság engedélye kell iparilag értékesíthető találmányok, gyártási eljárások és gyártási titkok külföldi szabadalmaztatásához, értékesítéséhez, nyilvánosságra hozatalához, illetve belföldi nyilvánosságra hozatalához vagy szabadalmaztatásához." Valamint 0370-19/1949. G. F. sz. határozat.

külföldön bejelenteni", értékesíteni vagy nyilvánosságra hozni. Egy kormányrendelet[9] az Országos Tervhivatal mellett működő bizottság hatáskörébe utalta a szabadalmak engedélyezését[10] – jelentősen szűkítve a Szabadalmi Bíróság hatáskörét, amelynek a napjai akkor már meg voltak számlálva.

Az október 12-én kihirdetett 1949. évi 8. törvényerejű rendelet kimondta: „A szabadalmi bíróság megszűnik és bírói osztályának hatásköre a budapesti ítélőtáblára, egyéb hatásköre pedig az Országos Találmányi Hivatalra száll át."[11] Ezt követően az iparjogvédelmi ügyekben három hatóság járhatott el: az Országos Találmányi Hivatal, a Budapesti Ítélőtábla és a Kúria.[12] A jogszabály rendelkezése szerint:

> „[A] hatályban maradó iparjogvédelmi jogszabályokban a »szabadalmi bíróság bejelentési osztálya« helyett az Országos Találmányi Hivatalt, a »szabadalmi bíróság bírói osztálya« helyett a budapesti ítélőtáblát, a »szabadalmi bíróság« helyett pedig értelemszerűen vagy az Országos Találmányi Hivatalt, vagy a budapesti ítélőtáblát kell érteni."[13]

Jelen jogszabály arról is határozottan rendelkezett, hogy a még folyamatban lévő ügyeket sem fejezhette be az eljáró hatóság, hanem azokat azonnali hatállyal az új szervekhez kellett áttenni.[14]

Ezek segítségével próbálták szolgálni az állami tulajdonba kerülő szabadalmak feltalálóinak anyagi-erkölcsi elismerését és az ipar fejlődését – eredménytelenül. A remélt ösztönző hatás olyannyira elmaradt, hogy 1957-ben a szerzői tanúsítványokat – a KGST heves tiltakozása ellenére – felváltotta a szolgálati találmány intézménye.[15] Ezzel Magyarország lett a keleti blokk egyetlen országa, amely a szocializmus évei alatt is követni tudta az iparjogvédelmi fősodor mértékadó tendenciáit.

9 A Magyar Köztársaság kormányának 220/1949. (I. 8.) Korm. számú rendelete a Találmányok Értékesítését Engedélyező Bizottság létesítése tárgyában.

10 19/1949. G. F. sz. határozat; 0370-19/1949. G. F. sz. határozat.

11 1949. évi 8. tvr. (1949. okt. 12.) a szabadalmi, védjegy- és mintaoltalmi jogszabályok egyes rendelkezéseinek módosításáról, 5. §. (1) bekezdés.

12 1949. évi 8. tvr. 4. §.

13 1949. évi 8. tvr. 5. §. (2) bekezdés.

14 1949. évi 8. tvr. 9. §. (1)–(2) bekezdés.

15 „Szolgálati találmány annak a személynek – pl. kutatói munkakörben alkalmazott dolgozónak – találmánya, kinek munkaviszonyból, szerződésből vagy külön megbízásból folyó kötelessége, hogy szaktudását olyan új eljárások, termékek kidolgozására is fordítsa, mint amelyeknek tárgykörébe a találmány tartozik." 38/1957. (VI. 23.) Korm. rendelet az újításokról és találmányokról, 25. §.

Új kodifikációs eredmény

Az új gazdasági mechanizmus az iparjogvédelem területén is éreztette hatását, az áruviszonyok szélesebb körű érvényesülése mellett a szabadalmi rendszer is némi levegőhöz juthatott.

Bár számos módosítása volt a szabadalmi törvénynek, önálló, új kódex kidolgozására csak jóval később került sor, amikor megszületett az 1969. évi II. törvény. A kései dátum valahol érthető, a második világháború után az új államberendezkedés kialakítása számos, a mindennapi életet jobban érintő jogszabály megalkotását tette szükségessé. Az új törvényt az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével indokolták, hiszen az 1895. évi törvény ekkorra már elavult volt.[16]

Az 1969-ben elfogadott új szabadalmi törvény[17] már a műszaki fejlődést előmozdító hatékony gazdaságpolitikai eszközként határozta meg a szabadalmakat, és a hasznosítási szerződések[18] néhány szabályának beépítésével a szabadalmi jog dinamikus oldalának is teret engedett. Az ekkor elvégzett és a körülményekhez képest szakszerű előkészítő munkának köszönhető, hogy a demokratikus átmenet nem érte teljesen felkészületlenül szabadalmi rendszerünket, és az nem akadályozta a piacgazdasághoz való visszatérést.[19]

A jogutódlás jogszabály alapján történt, a feltalálót pedig díjazás illette meg. A díjazást külön jogszabály állapította meg. Az 1969. évi II. törvény indokolásából kiderül, hogy a *„hazai találmányok kb. 70-75%-a szolgálati találmány és ezek egyben a legértékesebb találmányok is"*. Az általános indokolás emellett azt is kifejtette, hogy az új rendszerben az állami vállalatok és a szövetkezetek (tehát a munkáltatók) szempontjából a szabadalom versenyeszköz jellege visszaszorult. A találmányokat ingyen adták át egymásnak (legfeljebb költségtérítéssel), a tervutasításnak megfelelően. A szabadalom rendeltetése igazából az lett, hogy a feltalálóknak az újítóknál magasabb díjazást biztosítson. Az 1969. évi II. törvény tehát hosszú idő után törvényi szinten deklarálta a szolgálati találmányok alkotóinak járó díjazást, amivel megszüntette az addigi helyzetet, ami igencsak kaotikus volt, hiszen több jogszabály és díjrendelet próbálta szabályozni a díjakat.[20]

Az Országos Találmányi Hivatal

A fentebb hivatkozott 11.950/1948. kormányrendelet 6. §-ának (1) bekezdése így szól: „Az államnak felajánlott találmányokkal és a szerzői tanusítványok kiadásával kapcsolatos munkák elvégzésére Országos Találmányi Hivatalt kell felállítani." 1948-ban a következőkben határozták

16 Törő 1968.

17 1969. évi II. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról.

18 „Hasznosítási szerződés (szabadalmi licenciaszerződés) alapján a szabadalmas engedélyt ad a találmány hasznosítására, a hasznosító pedig köteles ennek fejében díjat fizetni." 1969. évi II. törvény 17. §.

19 Origo 2015.

20 Molnár 2012.

meg a hivatal feladatkörét: a) a szerzői tanúsítványra bejelentett találmányok újdonságának és használhatóságának vizsgálata; b) a szerzői tanúsítványok kiadása és az állam szempontjából hasznosnak ítélt találmányok kidolgozásának, illetve gyakorlatba vételének elősegítése; c) az újdonságvizsgálatot támogató irodalmi és egyéb anyaggyűjtemény létesítése, és ennek műszaki tájékoztatási célú felhasználása; d) adatgyűjtés és -terjesztés az üzemi tapasztalatokról; e) az elfogadott találmányok és újítások gyakorlatba vételének felügyelete; és f) mindezekről központi nyilvántartás vezetése. A kormányrendelet továbbá előírta: „Az Országos Találmányi Hivatalt az 1949. évi január hó 1. napjáig meg kell alakítani."[21]

Formailag még létezett a Szabadalmi Bíróság, amikor 1949. január 1-jével létrejött az Országos Találmányi Hivatal (OTH). Az OTH alapításkori feladata a fent már említett szerzői tanúsítványokkal, illetve a szintén új jogintézményt jelentő műszaki újításokkal kapcsolatos teendők ellátása volt. Az intézmény a miniszterelnök felügyelete alá tartozott, aki felügyeleti jogát az Országos Tervhivatal elnökére ruházta át. Az OTH élére – főtitkári rangban – Hevesi Gyula került. A főtitkári címet néhány hónap múltán megváltoztatták: azóta az egyszemélyi felelős vezető elnöki rangban irányítja a mindenkori hivatal munkáját. A kezdeti években a munkatársak ténylegesen a miniszterelnökség személyi állományába tartoztak. Az 1949 októberében rendeletileg megszüntetett Szabadalmi Bíróság bejelentési osztályának hatáskörét – vagyis a szabadalmi, védjegy- és ipariminta-oltalmi bejelentések elbírálását – az OTH-ra ruházták át. A fellebbezésekkel foglalkozó bírói osztály feladatai a bírósághoz kerültek. A honi iparjogvédelem szempontjából szerencsésnek mondható fejlemény volt, hogy a nagy tudású szabadalmi bírák közül jó néhányan folytathatták szakmai tevékenységüket az OTH keretein belül – így a szakértelem és a jártasság nem enyészett el teljesen.[22]

Szerzői tanúsítványok

A szovjet mintára bevezetett szerzői tanúsítványok, illetve a műszaki újítások mellett a szabadalmi rendszer ugyan fennmaradt, de a szabadalmi oltalmat éppen a legfontosabb tulajdonságától – versenyeszköz jellegétől – fosztották meg. A szabadalmazható, illetve a szerzői tanúsítványra bejelenthető találmány fogalma között erős átfedések voltak, azonban mégsem voltak azonosak: míg a szabadalomnál az újdonság, addig a szerzői tanúsítványnál a haladás volt az elsődleges szempont az elbírálás során.[23]

Hogy adott esetben a különbséget miként lehetett megállapítani, azt nehéz utólag megítélni. A szerzői tanúsítványért való folyamodás lényegében ingyenes volt, és az újító

[21] 1949. évi 8. tvr. 16. §.
[22] Vass 2016: 110.
[23] Szarka 1996.

többletbevételhez is juthatott: „Ha valamely újításnak minősülő műszaki tökéletesítés vagy észszerűsítés megvalósítása pénzben kifejezhető gazdasági eredményt ad, az újítás szerzőjét az újítás bevezetésétől számított első év gazdasági eredménye alapján kiszámított díjazásban kell részesíteni."[24]

A díjazást sávosan állapították meg: az első 5000 forint eredmény után 10%, az 1 millió forint feletti eredmény után 2% járt. (Viszonyításként, hogy ez idő tájt a havi bérekhez képest mit jelentett 500 forint: egy 1949. májusi kimutatás szerint a Szabadalmi Bíróság adminisztratív dolgozóinak havi fizetése 350–450 forint között alakult.)[25]

A szabadalmi oltalom a szerzői joggal szemben sokkal inkább az újdonság követelményét várja el, ahol a forma helyett maga a kifejlesztett módszer, elképzelés kerül védelem alá, amely szoftverek esetében lényegesen könnyebben megállapítható. Ennek létrehozása azonban egy hosszadalmas folyamat, előfeltételként hatósági nyilvántartásba vételt – lajstromozást – igényel.[26]

Magyarországon a találmány feltételei a következők: „Szabadalmazható minden új, feltalálói tevékenységen alapuló, iparilag alkalmazható találmány a technika bármely területén."[27]

A szabadalmi oltalom által védett találmány felett a szabadalmasnak a szerzői jogtól nagyrészt eltérő, kizárólagos hasznosítási és rendelkezési joga van. Ebben az esetben is szükséges azonban a szabadalmas engedélye, a vele kötött licenciaszerződés. A szerződés tartalmazza a hasznosított mű ellenértékét, amely a szabadalmas számára a találmányából származó gazdasági előnyök szerzésére kizárólagos jogot teremt. A szabadalmi törvényben megfogalmazott hasznosítási jog magában foglalja többek között a találmány tárgyának előállítását, forgalomba hozatalát, használatát.[28]

Ez a kizárólagos vagyoni jog továbbá a feltalálót azzal szemben is fellépésre jogosítja fel, aki a találmány tárgyát képező eljárást vagy ezáltal közvetlenül előállított terméket az engedélye nélkül, jogsértő módon használja, forgalomba hozza, előállítja stb.[29]

A gazdasági lehetőségek kiaknázását a szabadalmi jog is lehetővé teszi, ugyanis a hasznosítási jogból származó értékesítési és forgalmazási jog a szabadalmas vagyoni érdekeit hivatott szolgálni. A szabadalmas különböző számítógépi programok esetén jogosult

[24] A Magyar Köztársaság kormányának 11.940/1948. Korm. számú rendelete a műszaki újítások díjazásáról és az újítási javaslatokkal kapcsolatos ügyek intézéséről, 2. § (1) bekezdés.

[25] Kimutatás a Szabadalmi Bíróság alkalmazottainak illetményeiről (1949. május). Miniszterelnökség, XIX-A-1-j-XIII-3455-1949. Az alkalmazottak nevét és beosztását tartalmazó táblázatban 34 fő szerepel.

[26] Az 1950-es éveket megelőzően például a szabadalmi eljárás még a mai általános eljárási időt is meghaladta. Kozma László „géptávíróval működő kalkulátorra" vonatkozó szabadalmi védettségét 1947-ben kapta meg, hét évvel a bejelentés után. Kovács 2002: 48.

[27] 1995. évi XXXIII. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról (a továbbiakban: Szt.) 1. § (1) bekezdés.

[28] Szt. 19. § (2) *a)*.

[29] Szt. 19. § (2) *b)–c)*.

a leendő felhasználó számára olyan díjat kikötni, amelybe beleépíti a szellemi alkotótevékenységéből fakadó erőfeszítések ellenértékét.[30]

A szabadalmasnak különféle kötelezettségeknek is eleget kell tennie, úgymint a gazdasági előnyök megszerzése után a társadalom számára történő közlés, a találmány feltárása és a szabadalom hasznosítása. A korlátként megjelenő 20 éves védelmi idő alatt azonban fenntartási díj fizetésére köteles – ha ennek nem tesz eleget, a védelem megszakad,[31] amiből végső soron a szoftverfejlesztők, kutatók számára újabb ismeret válik hozzáférhetővé, ami ösztönzőleg hathat a digitális fejlődésre. A 20 éves védelmi idő[32] alatt a feltaláló elegendő lehetőséget kap gazdasági előnyök szerzésére, ugyanakkor a közkinccsé válás is viszonylag ideális időpontban következik be, elősegítve ezzel további, korszerű szoftverek kifejlesztését.

Összegzés

Jelen tanulmány keretei között a második világháborút követő jogszabályi változásokat vizsgáltam a szabadalmi jog és a szabadalmi hatóságok kontextusában. A kutatás célja az volt, hogy bemutassa, hogyan igazodtak az eljáró hatóságok az újonnan létrejött gazdaságpolitikai környezethez, és hogyan alakult át ennek hatására a szabadalmi jog szabályozása.

Az értékelések alapján megállapítható, hogy a gazdaságpolitikai változásoknak megfelelően átalakult a szabadalmi hatóságok rendszere és hatásköre. A szabad piacgazdaság fokozatos háttérbe szorításával és végül teljes felszámolásával párhuzamosan a szabadalmi jog területe is jelentősen átalakult. Az új környezetben a munkáltatók kizárólagos igényei domináltak a szabadalmak tekintetében, míg a feltalálókra inkább egyszeri jutalmazás és erkölcsi elismerés várt találmányaikért.

Az új jogi és gazdasági keretek között a szabadalmi rendszer átalakulása nem csupán jogi, hanem gazdasági és társadalmi következményekkel is járt. A munkáltatók preferenciái és az alkotói jogok közötti egyensúly keresése kihívást jelentett mind a jogalkotók, mind a szabadalmi hatóságok számára. A szabadalmi jog körüli új szabályozások és gyakorlati változások kiemelkedő fontosságúak voltak a gazdasági fejlődés és innováció szempontjából, miközben meghatározták a feltalálók és munkáltatók közötti kapcsolatok dinamikáját is.

Összességében a második világháború utáni jogszabályi reformok és gazdaságpolitikai változások által formált szabadalmi jogi rendszer alapvetően átstrukturálta a szabadalmi oltalom intézményét és gyakorlatát, meghatározva ezzel a gazdasági és társadalmi fejlődés irányát a következő évtizedekben.

[30] Lontai et al. 2017: 286–287.
[31] Lontai et al. 2017: 289.
[32] Szt. 22. §.

Irodalom- és forrásjegyzék

A Magyar Köztársaság kormányának 11.940/1948. Korm. számú rendelete a műszaki újítások díjazásáról és az újítási javaslatokkal kapcsolatos ügyek intézéséről

A Magyar Köztársaság kormányának 11.950/1948. Korm. számú rendelete az államnak felajánlott találmányok szerzői jogvédelméről és díjazásáról

A Magyar Köztársaság kormányának 220/1949. (I. 8.) Korm. számú rendelete a Találmányok Értékesítését Engedélyező Bizottság létesítése tárgyában. Online: http://tortenet.sztnh.gov.hu/images/497.pdf

19/1949. G. F. sz. határozat Találmányok Értékesítését Engedélyező Bizottság létesítéséről. A Főtanács módosításokkal hozzájárul az Iparügyi Minisztérium e tárgyban készített rendelettervezetéhez; a Gazdasági Főtanács ülése jegyzőkönyvének fogalmazati példánya (1949. január 7.). *Gazdasági Főtanácsi jegyzőkönyvek,* XIX-A-10-1949.

0370-19/1949. G. F. sz. határozat Találmányokat Értékesítő Bizottság létesítése tárgyában. 1949. január 6.

1949. évi 8. tvr. (1949. okt. 12.) a szabadalmi, védjegy- és mintaoltalmi jogszabályok egyes rendelkezéseinek módosításáról

1969. évi II. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról

1995. évi XXXIII. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról

38/1957. (VI. 23.) Korm. rendelet az újításokról és találmányokról

Hirdetmények (1945). *Szabadalmi Közlöny,* 1945. április 16.

Közgazdasági és Közlekedési Tudósító, 17(10), 1943.

Kovács Győző (2002): *Válogatott kalandozásaim Informatikában. Történetek a magyar (és a külföldi) számítástechnika (h)őskorából.* Budapest: Masszi.

Lontai Endre et al. (2017): *Polgári jog. Szerzői jog és iparjogvédelem.* Budapest: ELTE Eötvös.

Molnár István (2012): *Szabadalmi anyagi jogi problémák és megoldási elképzelések közfinanszírozású kutatóhelyeken.* PhD-disszertáció. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

Origo (2015): Szellemi tulajdon világnapja (1. rész): 120 éves a magyar szabadalmi jogalkotás. *Origo,* 2015. április 27. Online: www.origo.hu/jog/2015/04/szellemi-tulajdon-vilagnapja-1-resz-120-eves-a-magyar-szabadalmi-jogalkotas

Sereg András (2022): Az izzókirály, aki megjárta a poklot. *Index,* 2022. január 27. Online: https://index.hu/belfold/2022/01/27/az-izzokiraly-aki-megjarta-a-poklot/

Simon Dorottya (2016): Csak a változás állandó. Adatok a magyarországi iparjogvédelem történetéből. In Tószegi Zsuzsanna (szerk.): *Egy hivatás 120 éve. A Magyar Királyi Szabadalmi Hivataltól a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivataláig.* Budapest: Typotex, 149–198.

Szarka Ernő (1996): Iparjogvédelem Magyarországon. 100 éves a Magyar Szabadalmi Hivatal. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle,* 101(4). Online: www.sztnh.gov.hu/hu/kiadv/ipsz/199604/szarkacikk.html

Törő Károly (1968): Háromarcú szabadalom. Vitás kérdések a szabadalmi anyagi jog köréből. *Jogtudományi Közlöny,* 23(7–8), 394–399.

Vass László Ádám (2016): Politikai-történelmi korszakokon átívelő iparjogvédelmi hatósági tevékenység 1949–2015. In Tószegi Zsuzsanna (szerk.): *Egy hivatás 120 éve. A Magyar Királyi Szabadalmi Hivataltól a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivataláig* Budapest: Typotex, 105–147.

Koósné Mohácsi Barbara

Alapelvek a szocialista büntetőeljárási jogban

Bevezetés

A büntetőeljárás érdekek ütközésének színtere: az állam büntetőjogi igényének érvényesítése kerül ellentétbe az egyén emberi jogainak érvényesítésére irányuló érdekével.[1] A büntetőeljárás közhatalmi jellegéből, feladatának természetéből következően szükségképpen érinti az egyének alkotmányos alapjogait.[2] Az állami beavatkozás és az egyének jogvédelmének kényes egyensúlya eltérően alakult a különböző történelmi korszakokban. Az 1896. évi bűnvádi perrendtartástól kezdve egyértelmű volt, hogy a büntetőeljárásról szóló jogszabályok tartalmaztak az érintettek, különösen a terheltek jogaira vonatkozó rendelkezéseket, azonban azok terjedelme, tartalma és gyakorlati érvényesülése az egyes történelmi korokban eltérően alakult.

Jelen tanulmány a bűnvádi perrendtartást követő, a rendszerváltást megelőző három büntetőeljárási törvény rendelkezéseit elemzi arra tekintettel, hogyan szabályozták a kódexek az alapvető jogokat ebben az időszakban.

Az 1951. évi III. törvény a büntető perrendtartásról

A második nagy büntetőeljárási kódex megalkotását a bűnvádi perrendtartás többszöri módosítása, az eljárás szabályainak áttekinthetőbbé tétele és egységes szerkezetbe foglalása indokolta a törvény indokolása szerint. A törvény az alapelveket már nem csupán az uralkodó osztály privilégiumaként értelmezi, hanem a szocialista rendszer „demokratizmusa" alapján, az Alkotmánnyal összhangban mindenki számára biztosítja. Kiemelt szerepe van a történelmileg legrégebben kialakult személyi szabadság tiszteletben tartásának.

A törvény I. fejezete az Alapvető elvek címszó alatt rendelkezik alapelvekről és alapvető rendelkezésekről is, amelyek az egész eljárás során érvényesülő garanciákat jelentik. Rögzíti

[1] Nagy 2010: 342; Róth 2000: 6.

[2] 42/1993. (VI. 30.) AB határozat, ABH 1993, 304–305; 49/1998. (XI. 27.) AB határozat, ABH 1998, 376.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_40 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9609-3007

a törvény, hogy a büntetőeljárás alapja az alapos gyanú. A büntetőeljárás feltétele mellett az alapvető akadályokat is megnevezi a törvény, így nem lehet büntetőeljárást indítani, ha a cselekmény nem bűncselekmény, ha büntethetőséget kizáró vagy megszüntető ok áll fenn, illetve ha a cselekményt már jogerősen elbírálták.[3] Az alapjogok közül elsőként a személyi szabadság biztosítását deklarálja a törvény, miszerint személyi szabadságától csak törvény által meghatározott esetekben és módon lehet bárkit is megfosztani. A személyi szabadságot minden embernek megkülönböztetés nélkül, az Alkotmány[4] 57–58. §-ában foglaltakkal összhangban biztosítani kell.[5] Ekkor még azonban a bíróságon kívül az ügyész és más hatóságok is alkalmazhatták a személyi szabadság elvonását vagy korlátozását megvalósító intézkedéseket.[6]

A hatóságoknak kötelessége a terheltet terhelő és mentő, valamint enyhítő körülmények figyelembevétele és felderítése. Ezzel a szabállyal a törvény a materiális védelem elvét juttatja kifejezésre. Nevesíti a törvény a szabad bizonyítás rendszerének érvényesülését, amelynek célja a materiális igazság kiderítése, a tényállás felderítése.[7] Fontos hangsúlyozni, hogy az igazság megállapításának eszközei kortól és helytől függően alakulnak.[8] A lényeg az, hogy a jog által elfogadott módot a jogalkotó és a jogalkalmazó is racionálisnak vélje. A büntetőeljárásban az igazság megállapítása valójában a jogi relevancia által behatárolt kérdésekre korlátozódik. A materiális igazság nevesítetten először ebben a törvényben jelenik meg, habár tartalmilag a bűnvádi perrendtartás rendelkezései is a materiális igazság érvényre juttatását szolgálták. Lényeges, ezt kiegészítő, már az alapvető rendelkezések között megjelenő bizonyítási szabály, hogy önmagában a terhelt beismerő vallomása nem elegendő, az nem teszi feleslegessé további bizonyítás lefolytatását.[9]

Rögzíti a törvény a bírósági eljárás nyilvánosságát, amely azonban törvény által meghatározott indokolt esetben – például államtitok, katonai titok vagy hivatali titok megőrzése okán, vagy erkölcsi okokból – kivételesen korlátozható. A törvény a korábbi szabályozáshoz képest szélesebb körben garantálja az eljárás nyilvánosságát azzal, hogy a korlátozást csak kivételesen, a feltétlenül szükséges esetekben teszi lehetővé. Ennek indoka elsősorban az volt,

3 1951. évi III. törvény a büntető perrendtartásról, 5–6. §.

4 Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Köztársaság Alkotmánya (a továbbiakban: Alkotmány).

5 Alkotmány 57. § A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok személyi szabadságát és sérthetetlenségét, a levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartását. Kapcsolódó döntések listája: 58. § (1) A Magyar Népköztársaság a szabadságjogokat a területén lakó minden dolgozó számára biztosítja.

6 1951. évi III. tv. 2. §.

7 Lásd ehhez bővebben Erdei 2010: 18–19.

8 „Az igazság, amelyet a jogi eljárásban keresünk, a társadalmi kontextustól függő és korántsem abszolút, ám ebből nem következik, hogy az igazság megállapítására irányuló törekvés eleve elhibázott vagy reménytelen lenne." Damaška 1998: 301.

9 1951. évi III. tv. 4. § (2) bekezdés.

hogy a szélesebb körű nyilvánosság hatékonyan biztosítsa a nép ellenőrzését az ítélkezés helyessége és törvényszerűsége érdekében. A törvény indokolása hangsúlyozta a bíróság, a bírósági eljárás „nevelő" szerepének fontosságát, amely kiemelt jelentőségű volt a népi demokráciákban. A bírósági határozatok kihirdetése azonban – a törvény megfogalmazása szerint általában – nyilvánosan történik.

Az eljárás nyelve a magyar, a magyar nyelvet nem ismerő személy részére azonban biztosítani kell, hogy mind szóban, mind írásban anyanyelvét használhassa. Fontos garancia, hogy az anyanyelvhasználat jogát az eljárás minden szereplője számára garantálta a törvény, nem csak a terheltnek. Az anyanyelvhasználat joga általánosan, az ország egész területén érvényesült, és a korábbi szabályokhoz képest sokkal szélesebb körű védelmet biztosított. A korábbi szabályok ugyanis csak egyes területekre vonatkoztatva állapítottak meg védelmi szabályokat, amelyek a gyakorlatban kevéssé érvényesültek.

A büntetőeljárásról szóló 1962. évi 8. törvényerejű rendelet

A következő nagyobb kódexünk már a büntetőeljárásról rendelkezik, amelynek indoka az 1961-es új büntető törvénykönyv megalkotása volt.[10] A másik indoka, hogy az 1951-es büntető perrendtartás több lényeges módosításon[11] is átesett, ennek következtében szükséges volt a szabályok „letisztázása", a módosítások közben kialakult ellenmondások kiküszöbölése. A kódex már nem a büntető perrendtartás nevet viseli, nem csupán a büntetőeljárás bírói szakaszára utal, hanem az egész eljárást hangsúlyosnak tartja, a nyomozás megindításától kezdve egészen a büntetés végrehajtásának befejezéséig. A büntetőeljárásra leginkább a vegyes rendszer volt jellemző, amely vegyítette a vádelvű és a nyomozóelvű büntetőeljárás elemeit és elveit. A kódex – az előző törvényekhez képest – deklaráltan több elemet vett át a vádelvű eljárásból, így például azt, hogy az ügyészi vádelejtés esetén a bíróság megszüntetheti az eljárást. A vádelv érvényesülését szolgálja az a szabály is, amely a vádhoz kötöttség elvét tükrözi, miszerint a bíróság csak olyan tények alapján hozhat ítéletet, amelyek miatt vádat emeltek.[12] Lényeges garanciális szabály továbbá, hogy a bíróság hivatalból nem terjesztheti ki a vádat. A funkciómegoszlás szempontjából aggályos, hogy a vádkiterjesztés lehetőségére a bíróságnak fel kell hívnia a vád képviselőjét,

[10] 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről.

[11] A büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény módosításáról szóló 1954. évi V. törvény a perorvoslati jogot alakította át, további változásokat hozott az egyes büntető eljárási rendelkezések módosításáról szóló 1957. évi 8. törvényerejű rendelet, valamint a büntető eljárás egyes rendelkezéseinek módosításáról szóló 1958. évi 16. törvényerejű rendelet.

[12] 1962. évi 8. törvényerejű rendelet a büntető eljárásról, 224. § (1) bekezdés.

azonban ez a szabály is előrelépést jelentett a korábbi állapotokhoz képest, amikor még a bíróság maga is kiterjeszthette a vádat.[13]

Elsődleges célként fogalmazódott meg a büntetőeljárás gyors és hatékony lefolytatása, a „szocialista törvényesség" biztosítása mellett, amely az elkövetők felelősségre vonását, a büntető törvény helyes alkalmazását szolgálja, előmozdítva ezzel a bűnelkövetések megelőzését és a bűnözés csökkentését. Ezen célkitűzés megvalósítása a büntetőügyben eljáró hatóságok feladata és kötelessége is egyben.[14] A jogszabály hangsúlyozza, hogy a hatóságok mellett minden állampolgárnak erkölcsi kötelessége a bűnüldözés segítése, a bűnelkövetők felelősségre vonásának elősegítése a társadalom védelme érdekében. Az eljárás gyorsítása végett a jogszabály számos, az eljárás gyorsítására vonatkozó rendelkezést tartalmaz, így például a tárgyalás mellőzésével történő döntéshozatal lehetősége, vagy az opportunitás elvének megjelenéseként a jelentősebb súlyú bűntett mellett a jelentéktelen súlyú bűntett esetén lehetőség van az eljárás, illetve a bizonyítás mellőzésére.[15]

A „szocialista törvényesség" érvényesülését szolgálja az a – korábban már említett – rendelkezés, amely kötelezettségként írja elő a hatóságok, valamint a társadalom számára is a bűntettek megelőzését és a bűnözés csökkentését. A „szocialista törvényesség" lényeges eleme a garázdaság elleni fellépés, amelyet a büntetőeljárás az előzetes letartóztatás okaként szabályozott, ha a terhelt szabadlábon hagyása az elkövetett bűntett jellege folytán zavarná a köznyugalmat.[16]

Az alapelvek alapvetően nem változnak, a kódex továbbra is fenntartja a szocialista jogalkotásban korábban már kialakult alapvető elveket. A személyi szabadság biztosítása, a materiális védelem, a bizonyítékok szabad mérlegelése, a *„ne bis in idem"* elve, a nyilvánosság, valamint az anyanyelv használatának biztosítása változatlanul irányadó. Az alapvető elvek kiegészülnek azonban a társasbíráskodás elvével, rögzítve az ülnökök részvételét a büntetőeljárásban. A materiális védelem mellett rendelkezik a tvr. a formális vagy alaki védelemről, miszerint a terhelt érdekében az eljárás bármely szakaszában védő járhat el. A terheltet a büntetőeljárás megindításától kezdve megilleti a védőválasztás joga.[17] A védelemhez való jog szélesítését jelenti az is, hogy a védő önálló jogalanyként van szabályozva. A védő nem a terhelt jogi képviselője, hanem önálló jogalanya a büntetőeljárásnak, aki önálló jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik. A gyakorlat azonban nem mindig

13 Az Alkotmánybíróság a későbbi büntetőeljárási törvények (az 1973. évi I. törvény és az 1998. évi XIX. törvény) hasonló tartalmú szabályozásáról mondta ki, hogy sértik a tisztességes eljáráshoz való jogot (közelebbről, a funkciómegoszlás elvét, valamint a pártatlan bírósághoz való jogot [14/2002. (III. 20.) AB határozat]).

14 1962. évi 8. tvr. 1–2. §.

15 1962. évi 8. tvr. 169., 179., 211. §.

16 1962. évi 8. tvr. 120. § (1) bekezdés.

17 1962. évi 8. tvr. 7. §.

állt összhangban a jogszabályi deklarációval. Király Tibor utalt is rá, hogy a hatóságok „a védőben néha csak lábatlankodó embert láttak, aki vagy felesleges, mert tudatlan, vagy veszélyes, mert ravasz és csapdát állít az igazságnak".[18]

A büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény

Az új büntetőeljárási törvény megalkotásának célja a büntető törvény helyes alkalmazásának, valamint a „szocialista törvényességnek" megfelelő gyakorlati érvényesülésének a biztosítása volt. Az új törvény megalkotását indokolta azonban a bűnüldözés és a büntető igazságszolgáltatás további hatékonyságának növelése is. Az egyszerűsítés és a gyorsítás továbbra is az érvényesítendő célok között szerepelt, a „szocialista törvényesség" és az állampolgári jogok védelmének erősítése mellett.[19]

A törvény első fejezete tartalmazza az alapelveket, a korábbi jogszabályokhoz képest olyan eljárási alapelveket is, amelyek korábban csak egyes részletszabályokban jutottak kifejezésre. Így deklarálja a hivatalból való eljárás elvét, amely rögzíti a hatóságok kötelességét a törvényben megállapított feltételek esetén a büntetőeljárás lefolytatására.[20] Az elv általános érvénnyel a büntetőeljárás egészében, valamennyi eljárási szakaszban érvényesül.

A törvény először fogalmazza meg az alapelvi rendelkezések között az ártatlanság vélelmét, amely egy nagyon lényeges garanciája az állampolgári és a büntetőeljárási alapjogoknak is. Az ártatlanság vélelme meghatározza a terhelt eljárási pozícióját az egész büntetőeljárásban, mert nem lehet bűnösnek tekinteni, azaz nem lehet a terheltet bűnösként kezelni az eljárás során. Az ártatlanság vélelme számos bizonyítási szabályban érvényesül, miszerint a bűnösség bizonyítása az eljáró hatóságokat terheli, ennek megfelelően a terhelt nem kötelezhető az ártatlanságának bizonyítására. A törvény rögzíti azt az ártatlanság vélelmét kifejező bizonyítási szabályt is, hogy a kétséget kizáróan nem bizonyított tényt nem lehet a terhelt terhére értékelni.[21]

Az alapelvek között továbbra is kiemelt pozíciót foglal el a személyi szabadság védelme, amely azonban kiegészül más állampolgári jogok védelmével. A személyi szabadság biztosítása érdekében a kényszerintézkedéseket továbbra is csak a törvényben meghatározott esetekben és módon lehet alkalmazni. A kényszerintézkedések törvényességét a hatóságok kötelesek biztosítani az egész eljárás során.[22] A materiális igazság mint cél feltárása

[18] Király 1962: 7.
[19] Az 1973. évi I. törvény indokolása, Általános indokolás 1. pont.
[20] 1973. évi I. tv. 2. §.
[21] 1973. évi I. tv. 61. § (4) bekezdés.
[22] 1973. évi I. tv. 4. § (1)–(2) bekezdés.

érdekében a hatóságoknak kötelessége a tényállás alapos és hiánytalan tisztázása, a valóságnak megfelelő megállapítása. A hatóságok felderítési kötelezettsége kiterjed azokra az okokra és körülményekre is, amelyek a bűncselekmény elkövetését közvetlenül lehetővé tették.[23] Ebből következően – a védelemhez való joggal összefüggésben – a hatóságoknak a terheltet terhelő és mentő, enyhítő körülményeket is fel kell tárniuk. A törvény továbbra is a szabad bizonyítás talaján áll, azzal azonban, hogy bizonyos esetekben kivételesen kötelezően előírja meghatározott bizonyítási eszköz alkalmazását vagy az alkalmazás módját.[24]

A törvény továbbra is hangsúlyozza a védelemhez való jog jelentőségét, a formális alaki védelem mellett a hatóságok kötelezettségeinek hangsúlyozásával érvényesíti a védelem materiális oldalát is. A törvény értelmében a hatóságok kötelesek biztosítani, hogy az, akivel szemben a büntetőeljárást folytatják, a törvényben meghatározott módon védekezhessék.[25] Az alapelvek között a törvény a büntetőeljárás résztvevői számára biztosítja a jogorvoslathoz való jogot, valamint az anyanyelvhasználat jogát.

A funkciómegoszlás elve alapján a vád, a védelem és az ítélkezés elkülönül a büntetőeljárásban, amely elsősorban a bírósági szakaszban érvényesül. Az ítélkezés alapja a „törvényes vád", amely meghatározza a bírósági eljárás lefolytatását és annak kereteit. Ennek megfelelően a bíróság csak annak a személynek a büntetőjogi felelősségéről dönthet, aki a vádban szerepel, és csak a vádban megjelölt cselekményt bírálhatja el, azonban arról döntenie kell.[26] A törvény a tárgyalás alapelveiként határozza meg a szóbeliség és a közvetlenség elvét. A korábbi szabályokhoz hasonlóan főszabály a tárgyalás nyilvánossága, amely azonban kivételes esetekben korlátozható. A nyilvánosság az anyagi igazság felderítését és megállapítását szolgálja, emellett elősegíti a bírósági eljárás nevelő szerepét. A nyilvánosság kizárása ezért csak kivételes lehet, és arra indokolt – törvényben meghatározott – esetben kerülhet sor.[27]

Végkövetkeztetések

Történelmi korszaktól függetlenül minden büntetőeljárási törvényben voltak alapelvek, amelyek tartalma természetesen változott, alapvetően egy folyamatosan bővülő tendencia figyelhető meg. Jogszabályi szinten tehát az alapelvek garantáltak voltak, érvényesülésük azonban a gyakorlatban gyakran megkérdőjelezhető volt. A gyakorlatban elkövetett hibák, koholt

23 1973. évi I. tv. 5. § (1) bekezdés.
24 Pl. szakértő kötelező igénybevétele, 1973. évi I. törvény 68. § (2) bekezdés.
25 1973. évi I. tv. 6. § (2) bekezdés.
26 1973. évi I. tv. 9. § (1)–(2) bekezdés.
27 Pl. erkölcsi okokból, vagy államtitok, szolgálati titok megőrzése érdekében. 1973. évi I. tv. 11. § (2) bekezdés.

vagy hamisított bizonyítékok alkalmazása, a hivatalból kirendelt védők hozzá nem értése, a tárgyalási jegyzőkönyvek meghamisítása kiüresítették a jogszabályokban és az Alkotmányban is megfogalmazott alapelvek jelentőségét.[28] Talán ez is okozhatta, hogy időről időre felvetődött a kérdés, hogy szükség van-e alapelvekre. Az alapelvek olyan általános tartalmú elvi tételek, amelyek meghatározzák a büntetőeljárás rendszerét, működését és az eljárásban részt vevők jogi helyzetét.[29] A későbbi büntetőeljárási törvények[30] már nem alapelvekről, hanem alapvető rendelkezésekről szóltak, amelyek az egész büntetőeljárást átható általános szabályokról rendelkeztek. Az alapvető rendelkezések kevesebb alapelvről határoztak, ennek oka azonban az volt, hogy az Alkotmányban (később az Alaptörvényben) szereplő alapelveket ne ismételjék meg még egyszer, hanem kizárólag a büntetőeljárás lényegét megragadó, a jogalkalmazás számára iránymutatást jelentő alapelvek jelenjenek meg.[31]

A büntetőeljárások célja évszázadok óta változatlan, a bűncselekmények és az elkövetők felderítése, bíróság elé állítása, felelősségre vonása és megbüntetése. Lényeges azonban szem előtt tartani az igazság megállapításának az igényét. Már-már megszokásként emlegetjük a materiális igazság megállapításának kötelezettségét, valójában azonban a büntetőeljárási törvény jelentős engedményeket tesz a formális igazságnak.[32] Az anyagi igazság érvényesülése nem alanyi jog, hanem az anyagi igazság érvényre juttatásához szükséges és arra alkalmas eljáráshoz való jogot kell biztosítani. Az igazság kiderítését olyan eljárási rendszerben kell biztosítani, amely a garanciák feltétlen érvényesülésével biztosítja a tisztességes eljáráshoz való jognak megfelelő eljárási cselekmények lefolytatását, és ebben játszanak kulcsszerepet az alapelvek. A tisztességes eljárás elsősorban a processzuális igazságosság érvényesülését garantálja, ez azonban nem jelenti azt, hogy gátolná a materiális igazság kiderítését.

Egyre erőteljesebb hívószó napjainkban is a *„hatékonyság"* és az *„időszerűség"* a büntetőeljárásban, ezen elvek érvényesítése/érvényesülése azonban nem mehet az alapelvek érvényesülésének rovására. A különböző történelmi korokban számtalan példát láthattunk arra, amikor különböző okokból, de a hatékonyság és a gyorsaság jegyében „előre eldöntött" büntetőeljárásokban vontak felelősségre terhelteket, akikről később kiderült, hogy nem bűnösök. A terhelt eljárási pozíciója éppen ezért meghatározó, a büntetőeljárásban a tisztességes eljáráshoz való jog egyik legfontosabb garanciája. Az eljárás tisztességessége pedig egy olyan önálló érték, amely általában azt garantálja, hogy minimalizálja az „ártatlanok" megbüntetésének az esélyét.

28 Lásd ehhez: Horváth 2023: 205–217.

29 Király 2000: 91.

30 1998. évi XIX. tv. a büntetőeljárásról, valamint 2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról.

31 Kónya 2018: 42; Fantoly 2018: 237–238.

32 Erdei 2011: 29.

Irodalom- és forrásjegyzék

1949. évi XX. törvény, a Magyar Köztársaság Alkotmánya
1954. évi V. törvény a büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény módosításáról
1957. évi 8. törvényerejű rendelet egyes büntető eljárási rendelkezések módosításáról
1958. évi 16. törvényerejű rendelet a büntető eljárás egyes rendelkezéseinek módosításáról
1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről
1962. évi 8. törvényerejű rendelet a büntető eljárásról
1973. évi I. törvény a büntetőeljárásról
1998. évi XIX. törvény a büntetőeljárásról
2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról
42/1993. (VI. 30.) AB határozat
49/1998. (XI. 27.) AB határozat

Damaška, Mirjan (1998): Truth in Adjudication. *Hastings Law Journal,* 49(2), 289–308.
Erdei Árpád (2010): Mi az igazság? In Erdei Árpád (szerk.): *A büntető ítélet igazságtartalma.* Budapest: Magyar Közlöny, 9–22.
Erdei Árpád (2011): *Tanok és tévtanok a büntető eljárásjog tudományában.* Budapest: ELTE Eötvös.
Fantoly Zsanett (2018): Alapelvek az új büntetőeljárási törvényben. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica, 81), 237–252.
Horváth Attila (2023): Statáriális büntetőeljárás egy falu ellen. A Pócspetri per. In Domokos Andrea et al. (szerk.): *Audiatur et altera pars. Ünnepi kötet, tanulmányok Czine Ágnes professzor 65. születésnapja tiszteletére.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 205–217.
Király Tibor (1962): *A védelem és a védő a büntető ügyekben*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Király Tibor (2000): *Büntetőeljárási jog.* Budapest: Osiris.
Kónya István (2018): Az alapvető rendelkezések jelentősége az új büntetőeljárási törvényben. *Belügyi Szemle,* 66(3), 40–54. Online: https://doi.org/10.38146/BSZ.2018.3.3
Nagy Anita (2010): Az emberi jogok és a büntetőeljárás kapcsolata (I. rész). *Sectio Juridica et Politica Miskolc,* 28(1), 341–369.
Róth Erika (2000): *Az elítélés előtti fogvatartás dilemmái.* Budapest: Osiris.

Korsósné Delacasse Krisztina

Baranya szerb megszállásának első éve a Pécsi Ügyvédi Kamara iratainak tükrében

Tisztelgő írásom – valamelyest igazodni próbálva az Ünnepelt által kutatott korszakhoz és tematikához – a 20. századi magyar történelem néhány gyászos hónapjába enged bepillantást. 1918 őszén, az Osztrák–Magyar Monarchia katonai összeomlásával egyidejűleg megkezdődött a szomszédos államok terjeszkedése a Szent Korona területeinek rovására. November 13-án, 10 nappal a padovai fegyverszüneti egyezmény után, a Károlyi-kormány képviselői Belgrádban megkötötték azt a katonai megállapodást, amelynek értelmében a magyar hadseregnek ki kellett ürítenie a Szamos felső völgye – Beszterce–Maros–Baja–Pécs–Dráva vonalon túli területeket. Baranya vármegye vonatkozásában ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy hét járásból hat az új demarkációs vonal alá került, és a szerb csapatok már másnap elfoglalták Pécset, egy héten belül pedig a megyét. E megszállás nem ért véget a békeszerződés 1920-as megkötésével sem, hanem még bő egy évnek kellett ahhoz eltelnie, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság hadserege kivonuljon Baranyából.

Bár eredetileg arról volt szó, hogy a katonai ellenőrzés csak ideiglenes, és a béketárgyalások döntenek a területek hovatartozásáról, hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a szerbek – annak ellenére, hogy a polgári közigazgatást elvileg továbbra is a magyar hatóságok intézték – a rend fenntartásán túlterjeszkedtek, és sorra születtek a magyar állam szuverenitását sértő rendelkezések.[1] Az igazságszolgáltatás működése elvileg érintetlen maradt, azonban a választott sajátos szűrőn, a Pécsi Ügyvédi Kamara iratanyagán keresztül vizsgálódva látható lesz, hogyan hatottak a jogszolgáltatásra a bekövetkező változások, milyen lenyomatait találni ezeknek a fennmaradt kamarai emlékekben.[2] A terjedelmi korlátokra tekintettel a bemutatás nem lehet teljes, pusztán az első közel egy évre terjeszkedve villantja fel a speciális viszonyokat, azok korabeli megítélését, a magyar válaszreakciókat.

[1] Hornyák 2010: 49, 52–54; Gyánti [é. n.]; 2021.

[2] MNL BaVL IX. 703. a) A Pécsi Ügyvédi Kamara közgyűlésének iratai, 1917–1927. (Az irategyüttesben nem csupán közgyűlési iratok szerepelnek, hanem választmányi ülések jegyzőkönyvei is megtalálhatók.) MNL BaVL IX. 703. b) A Pécsi Ügyvédi Kamara beligazgatási iratai 1918–1919.

DOI: https://doi.org/10.36250/1249_41 · ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2149-8438

Az első óriási megdöbbenést az váltotta ki, amikor november 25-én a Szerb Nemzeti Tanács által összehívott újvidéki népgyűlés Magyarországtól elszakítottnak nyilvánította a megszállt baranyai, bácskai és bánáti területeket, és kimondta ezek csatlakozását a délszláv államhoz. Ezzel egyidejűleg létrejött a Nemzeti Igazgatóság (Narodna Uprava), amely megkezdte a „fennhatósága alá tartozó" területeken hatalmának kiterjesztését, az 1918. december 1-jén megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormánya pedig deklarálta, hogy Baranya, Bácska és a Bánát megszállt részeit annektálja.[3]

Pécsett azonnal mozgalom indult, amelynek eredménye egy „ellenproklamáció" megfogalmazása lett. A nemzeti tanács a tiltakozó nyilatkozatot arról, hogy Pécs városa Magyarországhoz tartozik, sürgős elfogadás végett megküldte a pécsi pártoknak, egyesületeknek, civil köröknek. Eme előzetes „társadalmi egyeztetést" követően a helyi szervezetek támogatását élvező úgynevezett Néphatározatot december 3-án elfogadta Pécs törvényhatósági bizottsága, és az MTI-hez is eljuttatták. A nyilatkozatot továbbá személyesen adták át a helyi szerb parancsnokságon, amire a válaszlépés a kezdeményezők letartóztatása, valamint a város ismert vezetői közül túszok kijelölése volt.[4] A Pécsi Ügyvédi Kamara 1918-ra vonatkozó éves jelentésének szövege utal arra, hogy a délszláv államhoz való csatolás elleni küzdelem során „kamaránk is felemelte tiltakozó szavát és egy a város minden rétegét felölelő társadalmi actió által kibocsájtott kiáltvány aláirásával ohajtotta sikerre vinni a magyar népköztársasághoz való hü ragaszkodását".[5] A nyilatkozatot az elnök terjesztette a december 2-án összeült rendkívüli közgyűlés elé azzal, hogy „nincs a megyében egyetlen egy ember sem nemre, nyelvre, felekezetre és nemzetiségre való tekintet nélkül, ki Magyarországtól elszakadni kivánna", és hogy „eme óhajunkat és kiáltásunkat a müvelt külfölddel közölni kell, hogy a béketárgyaláson lássák, hogy ezen megye [...] el nem szakitható a magyar szent korona testéből". A közgyűlés ezután a felolvasott kiáltványt „a maga teljességében és mindenben magáévá te[tte]".[6]

Nem sokkal korábban a pécsi ügyvédeket az újonnan előírt, a népköztársaságra leteendő eskü miatt hívták egybe 1918. november 27-re azzal, hogy eskütétel után értekezletet tartanak.[7] Utóbbi tartalmáról azonban csupán a „folytatólag megtartott" választmányi ülésen készült jegyzőkönyv tanúskodik.[8] Kiderül belőle, hogy a tanácskozáson részt vett

3 Gyánti [é. n.].
4 Gyánti [é. n.].
5 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 07. 06. közgyűlés.
6 MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 844/I. 1918. 12. 02. rendkívüli közgyűlés.
7 MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 829/I. 1918.
8 MNL BaVL IX. 703. a) 1918. 11. 27. választmányi ülés. Az értekezlet előtt tartott rendes választmányi ülés alkalmával vették ki az új esküket, és intéztek egyéb, szokásos ügyeket is. MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 834/I. 1918.

ügyvédek többsége igényelte a kamarai tisztikar és az egész választmány lemondását is. Szuly János kamarai elnök előterjesztését úgy indokolta, hogy „ugyan bizalmatlanságot nem lát fenforogni", de a legutóbbi alkalommal a tagok nagy része katonai szolgálat teljesítése miatt nem tudott szavazni. Mindössze következtetni lehet arra, hogy az időközben zajló folyamatok is az értekezlet témájául szolgálhattak. Kelemen Mózes választmányi tag tudniillik úgy fogalmazott, hogy véleménye szerint ugyan nem lenne ok a lemondásra, de azért találja célszerűnek, „mert a tagok többsége nehéz feladat elé akarja állitani a választmányt és talán minden óhaj nem teljesül, nehogy tehát panasz tárgyává tegyék", s hozzátette: „meg a viszonyok is változtak". Bár volt, aki csatlakozott hozzá, mások úgy vélték, elegendő a lemondást a korábbi tisztújításon való alacsony részvétellel megokolni. A választmány végül ez utóbbi, nyilván óvatosabb, a lejátszódott eseményekre semmiféle utalást nem tartalmazó indokolás mellett maradt, és a következő megszövegezéssel rögzítette a lemondást, valamint tűzte ki a kamarai választást: „Minthogy a legutóbbi tisztujitó közgyülésen a tagok nagy része hadba vonulásuk miatt részt nem vehettek[,] a tisztikar és választmány módot akar adni, hogy jogaikat a visszatért ügyvédek is gyakorolhassák […]." A decemberben lefolyt tisztújítás alapján az elnök ismét Szuly János lett; a régi-új választmány, amelynek tagjai a korábbival csaknem teljesen azonosak voltak, 1919 januárjában ült össze először.[9]

A megszállók még 1918 végén a kezükbe ragadták a közigazgatást, s a fegyveres erőkre támaszkodva lecserélték a magyar vezetőket, megnehezítették a magyar kormányzat rendelkezéseinek végrehajtását. Januárban feloszlatták a nemzeti tanácsokat, a demarkációs vonalon át a közlekedést lezárták.[10] Az ügyvédség függetlensége ellen irányuló lépés is megszületett: „Már 1918. decz. 24.-én arról értesit bennünket az ujvidéki Narodna Uprava, hogy a kamaránk feletti joghatóságot átveszi." Ennek ellenére azt konstatálták, hogy autonómiájuk de facto sértetlen maradt: „kamaránk ügyeibe mindezideig beavatkozás nem történt, de másrészről nap nap után láttuk, miként nyirbálják magyar államiságunk fontos szerveit és mikép akarják kiterjeszteni reánk a délszláv impériumot."[11]

A hatalomátvétel betetőzése Vladislav Pandurović főispán kinevezése volt, akinek beiktatása előtt Stevan Radovanović alezredes, városparancsnok kiáltványt intézett Pécs polgáraihoz, amelyben azzal fenyegetőzött, ha ellenállnak, „kérlelhetetlenül fogok fellépni, senkinek az életét sem fogom megkimélni és a várost elpusztitom a földszinéről".[12] A Nemzeti Igazgatóság felhatalmazta a ténylegesen január 28-án hivatalba lépett főispánt, hogy a nem eléggé megbízható, a délszláv államra esküt tenni vonakodó hivatalnokokat

9 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 01. 15. választmányi ülés.

10 Gyánti [é. n.].

11 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 07. 06. közgyűlés.

12 *Radovanović városparancsnok Pécs város polgáraihoz* 1919.

felfüggessze, és saját maga nevezzen ki a helyükre megfelelőket.[13] Az ügyvédi kamara 1919. február 15-én tartott választmányi ülésén szűkszavúan „tudomásul vétetett" a megye alispánjának értesítése, amely szerint „a Narodna Uprava kiküldöttei a vármegye székházán a közigazgatást erőszakkal átvették és a vármegye tisztviselői törvényszerü kötelességeik teljesítésében ennek folytán akadályozva vannak".[14] Az igazgatás kisajátítása miatt a pécsiek általános sztrájkkal tiltakoztak, amelyhez az igazságszolgáltatásban dolgozók is csatlakoztak: „Ezen törekvésekkel szemben városunk minden rétege, a munkásság, az ipar, a kereskedelem, a vasút, a posta stb. a munkabeszüntetés eszközéhez nyult és közel három hétig a birói és ügyvédi működés is szünetelt." Rövid időre úgy tűnt, megegyezés születik, a magyar tisztviselők visszatérhetnek hivatalaikba, de a Tanácsköztársaság kikiáltása után ismét eliminálták őket. Az ügyvédi kamara nyáron született jelentése pedig már a következőképpen számolt be a történésekről: „És már-már eredményt értünk el, amikor azonban a Budapesten lejátszodott kommunista forradalom actiónk sikerét megakasztotta." „Mára elvették tölünk vármegyénk önkormányzatát, ellenörzik városunk beligazgatását, állami adóhivatalainkban is szerb tisztviselők vannak." Az ügyvédek a fő gondot – az elvieken túl – abban látták, hogy az igazságszolgáltatási és közigazgatási szervek között az „eddig zavartalan összmüködés [...] megszünvén", nem tudtak eljárni sem közigazgatási, sem pedig az adóhivatal vagy a pénzügyigazgatóság hatáskörébe tartozó ügyekben.[15]

A polgári törvénykezés azonban mindvégig a magyar szerveknél maradt, a korábbi bírósági szervezet – ha nem is mindig érintetlenül és zökkenőmentesen – tovább funkcionált: „Bíróságaink vezetésébe és ügymenetébe ugyan még nem avatkoztak bele, de a városunkban müködött zsákmányoló bizottság a szerbhorvát-slavon állam részére igénybe vette a bíróságok felszerelését [...]."[16] Az ítélőtábla, a törvényszék és a járásbíróság bútorainak, berendezésének elszállítását az ügyvédi kamara és a bíróságok együttes fellépésével, külön küldöttség által 1919. május 7-én a szerb parancsnoksághoz eljuttatott tiltakozó nyilatkozatokkal sem sikerült megakadályozni, pedig hangsúlyozták, hogy e lépés komoly fennakadással fenyegeti az igazságszolgáltatást, gátolja a tárgyalások megtartását, ellehetetleníti az ügykezelést: „A rendelet végrehajtása azt eredményezné, hogy a pécsi itélőtábla és az alája rendelt pécsi és vidéki bíróságok területén a jogszolgáltatás teljesen megbénul, megszünik." Ez „pedig magával hozná a törvények és jogrend megszünését". Az ügyvédek saját szempontjaikra is hivatkoztak a kérelemben: „egyrészt Pécs város és Baranya vármegye jogkereső közönségének jogos magánérdeke megóvásának érdekében

13 Hornyák 2010: 52.
14 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 02. 15. választmányi ülés.
15 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 07. 06. közgyűlés.
16 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 07. 06. közgyűlés.

szükségesnek tartjuk az igazságszolgáltatás szervezetének fennmaradását, ugyanakkor másrészt annak az Itélőtábla területén müködő közel 300 ügyvédnek anyagi existentiáját látjuk veszélyeztetve a bíróságok müködésének megbénitásával."[17] A kialakult problémát aztán az ügyvédi kamara vezénylete alatt példás összefogással igen gyorsan megoldotta a város. Miután az elnök hírül adta a választmánynak, hogy közbenjárásuk eredménytelen maradt, azonnal indítványozta a törvénykezési épületek számára bútorok gyűjtését a kamara tagjaitól és Pécs közönségétől, bizottságot létrehozva ennek megszervezésére.[18] A bíróságok tételszerűen sorolták fel, mire volna feltétlenül szükségük, majd helyiségeiket a város lakosai, cégei, egyesületei, intézményei által kölcsönadott bútorokkal rendezték be újra, ezáltal rövid technikai szünetelést követően ismét megkezdhették működésüket.[19] A még továbbra is hiányzó darabokat az Első Pécsi Asztalosgyár Részvénytársaságnál rendelte meg számukra az ügyvédi kamara, s a cég villámgyorsan, még júniusban leszállította a kért 25 iratállványt és 22 fali fogast, amelyekre újabb, immár pénzbeli adománygyűjtést hirdettek meg. A gyűjtőívek és az elszámolás tanúsága szerint a pénz viszonylag hamar befolyt, s még egy asztali csengőt is beszereztek a Hamerli vaskereskedésből.[20]

A szerbek a pécsi járásbíróság telekkönyvi osztálya berendezési tárgyainak „igénybevételekor" telekkönyvi térképeket is elszállítottak, a kamara óvatosan fogalmazó, ezek visszaszerzésére irányuló levele szerint talán tévedésből. Az iratokból nem derül ki a kataszteri térképek sorsa, bár a városparancsnok válasza elvileg megnyugtató: „Minden lehetőt megtettem a reklamált tárgyaknak a zimonyi átrakodáskor való visszaszállítására vonatkozólag."[21]

A kollegialitás a bíróságok és az ügyvédség között az embert próbáló időkben egyéb kérdésekben is megmutatkozott. Már az 1919. március 17-én tartott választmányi ülésen arról számolt be Szuly János elnök, hogy a pécsi törvényszéki elnök felkérésére a kamara nevében részt vett a törvényszék tanácselnökei és a járásbíróság vezetője által „a megszállás folytán a jogszolgáltatásra és a bíróság müködésére nehezedő[,] a jogkereső közönséget és az ügyvédeket érintő kérdések tárgyában" tartott megbeszélésen. Az értekezlet konkrétumait azonban – talán elővigyázatosságból – nem foglalták bele a jegyzőkönyvbe, kizárólag annyit, hogy annak eredményeit a választmányi tagok „a kamara tagjaival magánuton közöljék".[22]

1919 nyarán az igazságszolgáltatás értékelésekor elismeréssel szóltak a bíróságok munkájáról és az együttműködésről. A bírák mindig igyekeztek az átiratok vagy a kamarai elnökség

17 MNL BaVL IX. 703. b) 250/Ü.K.1919. A megszálló szerb királyi csapatok tekintetes Parancsnokságának, Pécs, 1919. május 7.; MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 05. 17. és 1919. 05. 26. választmányi ülések.

18 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 05. 26. választmányi ülés.

19 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 06. 14. választmányi ülés.

20 MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 283/I. 1919.

21 MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 284/I. 1919.

22 MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 03. 17. választmányi ülés.

személyes megkeresései által a bírósági vezetőkhöz eljuttatott ügyvédi kívánalmakat és a kari érdekeket megértve s lehetőség szerint méltányolva eljárni. „Bíróságaink ügymenete szintén megérzi a rendkivüli idők járását és ha talán késedelmek, zavarókörülmények fel-felmerülnek is, ezek a rendkivüli idők terhére irandók."[23]

Magát az ügyvédi kamarai működést szintén akadályozta bizonyos fokig a megszállás, annak ellenére, hogy a szerbek részéről komolyabb beavatkozás nem történt. Ugyanis Pécshez tartoztak a baranyaiak mellett a Tolna vármegyei ügyvédek is, így az a furcsa helyzet állt elő, hogy továbbra is e kamara volt illetékes a demarkációs vonalon túli lakhellyel, illetve irodával rendelkező ügyvédek ügyeiben, de ahogyan 1919 derekán megállapították: „a szerb megszállás folytán tolnavármegyei kartársainktól teljesen el vagyunk zárva".[24] Ez az elszigeteltség a későbbiekben sem változott, és olykor okozott is nehézségeket, például kézbesítések teljesítése során. Erről tanúskodik többek között Fleischmann Ottó felvételi kérelme az ügyvédi kamarai lajstromba, amelyben egyúttal azt is kérte, hogy „a bejegyzés tényének, engem, Gulyás József ügyvéd s a szekszárdi törvényszéket értesitő példányát, tekintettel a megszállásra Geiringer Bertalan bátaszéki ügyvédnek elküldeni méltóztassák, aki a kézbesítésről fog gondoskodni".[25]

Olykor a szerbek direkt módon is hátráltatták a jogérvényesítést. Egy perben a bíróság az alperesek kilakoltatásának végrehajtását rendelte el, ám a lakásnál „a városi rendőrség assistentiája mellett" e célból megjelent irodatiszt eljárását „a szerb csendőrparancsnokság rendelete folytán két szerb csendőr betiltotta", azaz meggátolta. A felperest képviselő ügyvéd szerint ez a magyar bíróságok működésébe, hatáskörébe való beavatkozás volt, így kérte a kamarát, hogy „[m]éltóztassék a szerb csendőrség pécsi parancsnokságát megkeresni, hogy a jövőben a birói határozatok foganatositását ne akadályozza meg, mert a birói határozatok desavouálása a jogkereső felek jogos magánérdekeinek és a törvényes intézkedések határozott sérelme". A tisztánlátás végett azonban jelezte, hogy utóbb a csendőrparancsnokság a kilakoltatandókat megidézte, és meghagyta nekik, hogy 14 nap alatt mégis ürítsék ki a lakást. A választmány ezért úgy határozott, hogy mivel a szerb csendőrparancsnokság „a jogerős bírói határozat végrehajtását végleg nem akadályozta meg, az átirat szükségességét fennforogni nem látja".[26]

A korabeli közhangulatot és állapotokat jól illusztrálja az a levél is, amelyben Kálmán Jenő pécsi ügyvéd panaszolta el a kamarának a szerb csapatok parancsnoksága részéről őt magát, és személyében – ahogyan fogalmazott – „a magyar ügyvédséget és az ügyvédi

[23] MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 07. 06. közgyűlés.
[24] MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 07. 06. közgyűlés.
[25] MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 499/I. 1919.
[26] MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 292/I. 1919.; MNL BaVL IX. 703. a) 1919. 06. 28. választmányi ülés.

szabadságot" ért sérelmet, egyúttal kérte a kamara válaszlépését.[27] 1919. szeptember 8-án ugyanis maga elé idézte őt a parancsnok, és közölte vele, hogy nyolc hét időtartamra berendeli a szerb állományparancsnoksághoz vizsgálóbírói teendők elvégzésére. Bár próbált tiltakozni, végül fenyegetés hatására kénytelen volt alávetnie magát a rendelkezésnek:

> „Ezen megdöbbentő kijelentése és szándéka ellen én természetesen azonnal erélyesen tiltakoztam, kijelentvén, hogy én magyar ember létemre nem vagyok hajlandó ezt a megbízást teljesíteni, és különben sem érzek magamban képességet ezen feladat elvégzésére, mert hiszen a nyelvet nem birom olyan mértékben, amelyet egy jogásztól megkívántatnak; nem ismerem sem a szerb katonai törvényeket, sem a perrendtartásukat, és nem is vagyok hajlandó azt megismerni; de legfőképpen: én magyar állampolgár vagyok, és minthogy a megszállott területek sorsa eldöntve még nincs, én egy idegen államhatalom katonai parancsának nem tartozom engedelmeskedni."

A parancsnok úgy válaszolt, hogy „joga van a megszállt területen mindennemű – akár pénzbeli, akár természetbeni – szolgáltatást igénybe venni a polgári lakosság részéről", neki pedig most erre a szolgálatra van szüksége, mert vizsgálóbíráját elvitték, és felettes hatósága utasította, hogy helybeli, erre alkalmas jogászokkal töltse be a helyét. Egyúttal leszögezte, hogy parancsa ellen sem fellebbezésnek, sem panasznak nincs helye, sőt megfenyegette az ügyvédet, ha az „igénybevételt" megtagadja, akkor

> „ő – legnagyobb sajnálatára – kénytelen lesz kapott parancsa értelmében eljárni, a következményekkel – ugymond – intelligens ember létemre magam is tisztában lehetek. – Én a mult szomoru tapasztalatai után tudtam, mit jelent ez a kijelentése, aminthogy mindenki tudja. […] Minthogy se bezárásnak, se az ezzel járó borzalmaknak, se pedig Pécsről való esetleges elszállíttatásnak nem akartam magamat és esetleg még hozzátartozóimat is kitenni, – és minthogy se esküt, se fogadalmat tőlem nem kivántak, fentartván tiltakozásomat, átvettem a vizsgálóbirói teendők végzését."

A kamara választmánya a bejelentést tudomásul vette, és nem tartották szükségesnek a hivatalos közbelépést, arra is figyelemmel, hogy a parancsnok azt is kinyilvánította, hogy amennyiben a kijelölt ügyvéd talál alkalmas személyt maga helyett, „a legnagyobb készséggel lemond arról, hogy [ő végezze] ezeket a teendőket".[28]

[27] MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 361/I. 1919.

[28] MNL BaVL IX. 703. b) PÜK 361/I. 1919.; MNL BaVL IX. 703. a) Választmányi ülés jegyzőkönyve: 1919. szeptember 27.

Az 1919-es év értékelésekor nem lehet szó nélkül hagyni a márciusban kikiáltott Tanácsköztársaságot sem; ez azonban Baranya vármegyének csupán a demarkációs vonalon túli részét érintette, a létrejött direktórium tevékenysége lényegében a sásdi járásra korlátozódott.[29] Sőt, a délszlávok igyekeztek a megszállt területeket hermetikusan elzárni a kommüntől, a helyi szervek pedig a Tanácsköztársaság közegeihez képest kisebb rosszként tekintettek a megszállókra.[30] Hogy a Pécsi Ügyvédi Kamara hogyan értékelte a kommunista forradalmat, már csak egy újabb tanulmány keretében lesz mód részletezni.

Irodalom- és forrásjegyzék

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (MNL BaVL) IX. 703. a) A Pécsi Ügyvédi Kamara közgyűlésének iratai, 1917–1927.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára IX. 703. b) A Pécsi Ügyvédi Kamara beligazgatási iratai 1918–1919.

Radovanović városparancsnok Pécs város polgáraihoz (1919). Online: www.szerbmegszallas.hu/dokumentum/101

Gyánti István (2020): A Tanácsköztársaság történetének sajátosságai Baranya megyében. In Bősz Attila (szerk.): *A Nagy Háború és következményei a Dél-Dunántúlon.* Pécs: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 67–77.

Gyánti István (2021): *Száz éve, 1921. augusztus 22-én ért véget Pécs és Baranya megye szerb megszállása.* Online: https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/szaz_eve_1921_augusztus_22_en_ert_veget_pecs_es_baranya_megye_szerb_megszallasa

Gyánti István [é. n.]: *Történeti összefoglaló Pécs 33 hónapig tartó szerb megszállásának I. szakaszáról.* Online: https://szerbmegszallas.hu/tortenelmi-osszefoglalo

Hornyák Árpád (2010): A szerb megszállás Baranyában. *História,* 34(9–10), 49–54.

[29] Gyánti 2020: 67–77.

[30] Hornyák 2010: 52.

Kovács Péter[1]

Nemzetközi jogi összefüggésű fogalmak Werbőczy Tripartitumában

Amennyire kézenfekvő lett volna a címet akként megadni, hogy *Werbőczy és a nemzetközi jog,* annyira nyilvánvaló, hogy ez a cím csak újabb csapdát rejtett volna, mivel a „nemzetközi jog" mint szakkifejezés és tudományági besorolás a mai értelemben csak jóval Werbőczy István halála után jelent meg úgy az európai, mint a hazai szakirodalomban.

Werbőczy röviddel a Szulejmán szultántól 1541-ben nyert főbírói kinevezése után meghalt, és a fogalmat pedig csak ezután alkották meg. Mégpedig az utókor által spanyol nemzetközi jogi iskolának nevezett irányzat – annak alapítóját, *Francisco de Vitoriát*[2] időben követő – második képviselője, *Francisco Suárez* (1548–1617), aki bár a nemzetközi jogot szintén isteni eredetűnek tekintette könyvében *(Tractatus de legibus, ac Deo legislatore),* érzékelte, hogy a *jus gentium* római jogi eredetű fogalmát az ő korában már az eredetitől eltérően és kettős jelentésben használják: jelenti az államok egyedi jogrendszerének közös elemeit, valamint az államközi jogot. Ő vezette be utóbbira a *jus inter gentes* kifejezést, amelyet nemzetközi jogként fordítottak le számos nyelven: *international law, droit international, derecho internacional* stb. Mint ismeretes, a *jus gentium* tükörfordítása pedig a *droit des gens* és a *Völkerrecht.*

Mivel tehát a 16. század legelején a „nemzetközi jog" szókapcsolatot még nem használták, sem mint tudományágra, sem mint pozitív jogi normarendszerre vonatkozó szakkifejezést,

[1] A tanulmányt a szerző kutatói minőségében készítette, és az nem tekinthető a Nemzetközi Büntetőbíróság hivatalos álláspontjának.

[2] Francisco de Vitoria (1480–1546) könyvében *(Relectio de Indis recenter inventis)* a gyarmatosítás jogcímeit vizsgálva közülük számosat mint megalapozatlant elutasított. Felismerte, hogy az európaitól eltérő indián társadalmak maguk is államként szervezettek, a felfedezett területek tehát nem uratlanok. A keresztény vallás terjesztésével igazolni igyekezett a gyarmatépítést, de bírálta a konkvisztádorok kegyetlenségét. Vitoriának *Relectiones* elnevezés alatt 1528 és 1539 között jelentek meg előadásai, azaz Werbőczy István, bár elméletileg értesülhetett róluk, hiszen Gutenbergnek és követőinek nyomdái nagyjából a nándorfehérvári diadallal egy időben indultak be, de figyelemmel Vitoria műveinek kiadási évére, a nyomtatott könyvek Werbőczyhez legjobb esetben is csak jóval a *Tripartitum* 1514-es befejezése és 1517-es kiadása után juthattak el.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_42

így a „nemzetközi jog" kifejezés szabatos használatának hiányát nem lehet Werbőczy Istvánnak felróni. Érdemes azonban átgondolni azokat a téziseket, amelyek a *Tripartitum*ban[3] nemzetközi közjogi szempontból értelmezhetők.

Ezek mindenekelőtt a „nemzetek joga" kifejezéshez köthetők. A „nemzetek joga" szókapcsolat[4] kilencszer fordul elő, mégpedig nyolcszor az úgynevezett *Előbeszéd*ben, ahol öt a második címben, három a harmadik címben található.[5] Előkerül még egy alkalommal a

3 A tanulmányban felhasznált magyar fordítás forrása: Werbőczy 1514.

4 A kurzivált kiemelések tőlem vannak, az idézett magyar fordításban nem szerepelnek.

5 „2. czím. *A jogról és a jognak felosztásáról* [...] · 3. § A jog tehát kétféle. Az egyik ugyanis közjog, a másik pedig magánjog. A közjog az, a mely főként az uralkodásra és országok igazgatására meg a közhaszonra czéloz és a mely szent dolgokra, papokra és tisztségekre tartozókat ölel magában. Innen, a ki a papokat vagy szent dolgokat, avagy a tisztségeket, azaz: a nép igazgatóit bántja, azt mindenki, mintegy közbűntett miatt vádolhatja. A magánjog pedig külön jog, a mely az egyes emberek hasznára néz. És ez háromféle, tudniillik természeti jog, *nemzetek joga* és polgári jog. / 4. § A természeti jog ugyanis minden nemzettel közös azért, mivel mindenütt természeti ösztönnél fogva és nem valamely rendelésnél fogva áll fenn, a melyre a természet tanít meg minden állatot. És ez nem csak az emberi nemnek tulajdona, hanem minden állatnak is. Innen származik a férfiúnak és a nőnek egybekelése, gyermekek nemzése és felnevelése, mindenkinek egyenlő szabadsága és megszerzése azoknak a dolgoknak, melyek a levegőben, a földön és a tengerben találhatók. Továbbá: a megőrzés végett letett dolgoknak vagy kölcsön adott pénznek visszaadása, felebarátunk erőszakosságának erővel visszatorlása. Mert ezt, vagy az ehhez hasonlót soha sem tartjuk igazságtalannak, hanem természetesnek és igazságosnak. / 5. § Továbbá másképen természeti jogon azt értjük, a mi Mózes törvényében és az evangeliumban van megírva; a mi azt parancsolja, hogy kiki azt cselekedje mással, a mit akar, hogy mások cselekedjenek vele és a mi megtiltja, hogy valaki azt tegye másnak, a mit magának nem kiván. Innen a vers: »Quod tibi vis fieri, mihi fac; quod non tibi, noli, Sic potes in terris vivere jure poli«. / 6. § E szerint a természeti jogot kétféle értelemben vehetjük. Egyképen, ha az ember okos természetét tekintjük, a melyben az isteniekkel osztozik; és ekként az embert illető természeti jogot isteni jognak mondjuk. Másképen, ha az ember érzéki természetét tekintjük, melyben a többi állatokkal osztozik, ú. m. érzésben, mozgásban és ösztönben; ilyen értelemben azt mondjuk, hogy az embert illető jog természeti jog. / 7. § A *nemzetek joga* kétféle, tudniillik: kezdettől való és később keletkezett. A népek kezdettől való joga az, a mely szerint minden nép eleitől fogva élt, a melyet természetes okosság teremtett a nélkül, hogy a nemzetek azt valaha rendelték volna; például: senkit sem bántani stb. És ez semmiben sem tér el a természeti jogtól, hanemha a tekintetek különfélesége szerint. Mert egyaránt nevezzük természeti jognak és *nemzetek jogának*, de különböző tekintetből: természetinek tudniillik, mennyiben természetes okosságból ered; *nemzetek jogának* pedig, a mennyiben a nemzetek, világ kezdete óta, minden más rendelés nélkül éltek vele. És e jog alapján a rabszolga állapota szabad, mivel a természet törvénye szerint mindenki szabadnak született. / 8. § A *nemzeteknek később keletkezett joga* az a jog, a melyet a nemzetek nem természetes okosságból, hanem a közönséges jó tekintetéből és közös használat végett hozattak be. És ez gyakran különbözik a természeti jogtól. Mivel természeti jog szerint minden dolog közös és mindenki szabad vala; a *nemzetek joga* pedig megosztotta az uradalmakat, kitalálta a vagyonelkülönítést, meghonosította a háborút, fogságot, szolgaságot és más ilyen a természeti joggal ellenkező dolgokat. A nemzeteknek eme joga hozott be csaknem minden szerződést, mint például a vásárt, bérlést és hasonlókat."
3. czím. *Miben különböznek egymástól a természeti jog*, a nemzetek joga *és a polgári jog?* · Tudnunk kell tehát, hogy a természeti jog háromféleképen különbözik a többi jogtól. Először: eredetére; mert a természeti teremtéssel egyszerre kezdődött. Másodszor: méltóságára nézve; mivel a természeti jogot, melyet egyedül

10. címben.[6] Megjelenik továbbá egyszer úgy is mint a „nemzetek későbbi joga" és mint a „népek kezdettől való joga".[7]

E láthatóan elméleti éllel íródott fordulatok érezhetően az isteni jog, a természetjog és az ember alkotta jog klasszikus, Cicero nyomán[8] népszerűvé vált, majd utóbb a kánonjogi gondolkodók által is kedvelt hármas tagolást követik és a szokásjog kritériumait és kontúrjait próbálják megvonni, még akkor is, ha Marcus Tullius Cicero eredeti munkáinak java része ekkor még lappangott, így Werbőczy sem olvashatta,[9] így az általa nagy-nagy

---

isten rendelt, minden nemzet egyaránt követi és változatlan; egyéb jogok pedig, a melyeket a nép, vagy polgári társaság rendelt magának, vagy ellenkező szokás keletkezése vagy más, jobb, később alkotott ellenkező törvény hozása következtében gyakran változnak. Harmadszor: kiterjedésére, mivel a természeti jog szerint minden dolog közös, ellenben a *nemzetek joga* vagy a polgári jog szerint: ez az enyém, az a tiéd. / 1. § Egyébiránt minden nép, a mely törvényekkel vagy szokásokkal él és ezeknek uralma alatt áll, részint saját, részint pedig a minden emberekkel közös joggal él. Mert azok, a kiknek nem közös, hanem csakis saját joguk van, a mit maguknak saját jogként alkotnak, azt polgári jognak nevezik. Azt pedig, a mely minden nemzetnél közösen fennáll, *nemzetek jogának* mondjuk."

6 „10. czím. *Mi a szokás és mik szükségesek annak megerősitésére?* · Most már a szokásról (consvetudo) kell értekeznünk. Holott is tudni való, hogy a szokás erkölcsökből származott az a jog, a mely, törvény hiányában, törvény gyanánt szolgál. És egyre megy, hogy irásba van-e foglalva, avagy a meggyőződésben él; mivel a törvényt is az okosság javalja. Továbbá, ha a törvény az okosságon alapszik: akkor törvény mindaz, a mi az okosság szerint megáll; csakhogy a vallással megegyezzék, a rendhez illő legyen és az üdvösségre szolgáljon. Szokásnak mondjuk pedig a közönséges megszokottságtól, és emberi gyakorlatnak azért, mert közönséges gyakorlatban van. / 1. § De a szokást (a mi czélunkhoz képest) világosabban ekkép határozhatjuk meg: a szokás az a jog, melyet erkölcseivel hoz be az, a ki közhatalmával törvényt alkothat. Ezért esik a szokás is a jog elnevezése alá. És ha a fejedelem meghagyja, hogy a jogszabályok szerint kell ítélni, akkor a biró meghozhatja ítéletét a szokás és az illető hely statutumai szerint is. A mint megfordítva, a szokás elnevezése alá esik a közönséges jog is. Miért is, ha ki keresetében szokást említ, az alatt, úgy látszik, a közönséges jogot is értette. / 2. § Helyi szokást akármely nép hozhat be. De hogy a szokás erőre kapjon és erőben maradjon, arra egy és más szükséges. / 3. § Először: hogy okszerű legyen. Okszerű pedig akkor, ha a jog czélja felé tör és halad. Az egyházi és isteni jognak czélja a lélek boldogsága. A polgári jognak czélja pedig a közjó. Ugyanazért a szokás, ha a lélek boldogságára törekszik, az egyházi és isteni jog szerint okszerű; ha pedig az örökkévaló czéllal ellenkezik, okszerűtlen. A polgári jog szerint pedig, okszerű a szokás, ha a közjóra törekszik. És mivel erre nézve nincsenek különös szabályok, mondd, hogy a természeti joggal, a *nemzetek jogával,* vagy a tételes joggal nem ellenkező szokást, okszerűnek tekintjük."

7 Lásd a 2. cím 7. és 8. paragrafusában!

8 „A ius fogalma alatt azonban nem pusztán a tételes jogot (ius positivum) érti, hanem annak fogalmát kiterjeszti a ius naturae-re (ius naturale-ra) és az annak mértéke szerinti igazságosságra. Cicero továbbfejleszti a jog már Platónnál mutatkozó többfokozatúságának gondolatát, amennyiben a ius tartalmazza a lex positiva mellett a lex naturalis-t és a lex aeterna-t is. A ius naturae (ius naturale) sztoikus ihletésű, eredetű cicerói tana képezi alapját – modern fogalommal élve – a törvényhozó hatalom polgárok viszonylatában mutatkozó korlátozásának, mérséklésének. A cicerói doktrína nem csekély hatást gyakorol az újkor természetjogi tanára, amelyet – tegyük hozzá, igen sajnálatos módon – a XIX. században és a XX. század első felében a jogpozitivizmus szorít háttérbe, sőt egyenesen feledésbe." Hamza 2013: 5.

9 Hamza 2014–2015: 41.

tisztelettel és hatszor[10] is megemlített bölcshöz csak másodkézből, például Ulpianustól[11] származó idézetek és hivatkozások szolgálhattak forrásul.

Már Fraknói Vilmos jelezte, hogy úgy tűnik, jelentős szövegszerű egybeesésesek vannak egy 16. századi osztrák mű, a *Summa legum* és a *Tripartitum Előbeszéd*ének elvi élű, általános tételei és azok citációs forrásai között. Igaz, az osztrák forrástól eltérően azt is lehetségesnek tartotta Fraknói, hogy mindkét szerző ugyanazokra a latin alapművekre támaszkodott.[12] Bónis Péter szerint Bartolus hatása a legfelismerhetőbb, de egyes tételmondatokban Baldus és Isidorus (Sevillai Izidor) gondolatai is megjelennek, azaz Werbőczy több, esetenként egymással feleselő munkát is hasznosított.[13] Máthé Gábor is a iusztinianoszi *Corpus Iuris Civilis* glosszátorok által továbbértelmezett formáját látja a háttérben.[14]

Werbőczy felfogásában a *jus gentium* – magyar fordításban a *„nemzetek joga"* – kettős tartalmú: egyik, időben korábbi ága tulajdonképpen egybeesik a természetjoggal (az ő szóhasználatában a természeti joggal), másik, később kihajtott ága emberi produktum, jogintézményi-jogtechnikai segítség az együtt élő lakosság számára. Jóllehet az *Előbeszéd* hivatkozott fordulatait – mint láttuk – a jogtörténet tudománya a középkori *jus gentium,* azaz a római jogi hátterű közös európai jogi örökség gyanánt értelmezi, érdemes felfigyelni a *Tripartitum*nak arra a mondatára, ahol – miután megemlítette a kánonjogi és a római jogi hagyaték megjelenését a magyar jogalkotásban és jogfejlesztésben,[15] nem véletlenül

10 Négyszer Ciceróként, egyszer Tulliusként, egyszer Marcus Tulliusként hivatkozik rá.

11 Szabadfalvi 2011: 143.

12 „A Hármaskönyvben feltűnően előtérbe lép a tudományos munka, sőt bizonyos tekintetben az iskolai tankönyv jellege; és ez nem kevéssé meglepő olyan szerzőnél, ki egész életén át a törvénykezés terén működött; magyarázatát pedig abban leli, hogy tankönyvek állottak előtte minták gyanánt. Egyik kiváló osztrák jogtörténeti iró, Tomaschek, 1884-ben egy XIV. századbeli osztrák jogtudományi tankönyvet ismertetett, mely »Summa legum« címet visel. Azt a Hármaskönyvvel egybevetvén, arra az eredményre jutott, hogy Werbőczi az ő előbeszédének elméleti fejtegetéseit ama tankönyvből úgy szólván szó szerint vette át; az első és második rész tizennyolcz címének szövege pedig szerinte arra utal, hogy a római jog tanait, melyeket értékesít, nem közvetlenül a Institutiókból, hanem ama tankönyvben talált idézetekből kölcsönözte. Ezt a felfogást nem csak a párhuzamosan egymás mellé állított idézetek támogatják, hanem figyelembe vehető az a tény is, hogy a Summa legum példányai Magyarországban el voltak terjedve. Azonban lehetséges, hogy a Summa legum szerzője és Werbőczi közös forrásból merítettek, mindketten a római jognak általános tekintélyben álló tankönyveit használták föl." Fraknói 1899. A Fraknói által hivatkozott mű: Tomaschek 1883.

13 Bónis 2014–2015: 26–32.

14 Máthé 2014–2015: 67.

15 „6. czím. *Honnan eredt a mi szokásunk, melyet a törvénykezésben meg kell tartanunk?* · Másodszor tudnunk kell, hogy ámbár ez országnak majd minden joga eredetileg a pápai és római császári törvények kútfőiből származott, mindazáltal ennek a mi hazai szokásunknak, a melylyel mostanában a törvénykezésben közönségesen élünk, háromféle alapja van: 1. § Először, a közönséges rendeletek és végzemények. 2. § Másodszor, a fejedelmi kiváltságlevelek. 3. § Harmadszor pedig: az ország rendes bíráinak itéletei."

éppen az Anjou-házból való Károly Róbert királyunkkal összefüggésben – a francia perjogi importra utal Werbőczy.[16]

Voltaképpen ahhoz közelítő értelemben használja Werbőczy a „nemzetek jogát", ahogyan a modern nemzetközi jog a nemzetközi jog kisegítő forrásaiként az úgynevezett általános jogelveket érti.

Emellett figyelemre méltó a hadijog definíciója is,[17] ahol megjelenik a „szövetség", azaz tulajdonképpen a mai értelemben vett nemzetközi szerződés, valamint a „katonai bűntett fenyítése", jóllehet a szövegösszefüggésből ítélve itt inkább a gyávaság, illetve a parancsmegtagadás szankcionálásáról lehetett szó, nem pedig a lovagiasság szabályainak (az úgynevezett humanitárius nemzetközi jog történelmi előképének) be nem tartása miatti büntetésről.

A *Tripartitum*ban vissza-visszatérően jelenik meg a *hadifogság* intézménye, annak a középkorban elterjedt formájában, amikor az elfogott lovagot vagy tehetősnek tűnő katonát a családtól kikövetelt váltságdíj fejében bocsájtják szabadon. Werbőczy a kérdést több vetületében, így az apai hatalom megszűnése,[18] a „jószágmegosztás",[19] majd

[16] „6. czím [...] 12. § Mindazáltal azt állítják, hogy azt a törvénykezési eljárást, perlekedési gyakorlatot, a melyet mi a peres ügyek megkezdésében, folytatásában megvitatásában és elintézésében követünk, az Ő uralkodása alatt, Károly király úr, az említett Lajos királynak apja, Francziaország határairól hozta be az országban; melyet mindez ideig (a közönséges rendeletek azon csak némely kifejezésekben tevén változtatást) mindenkor sértetlenül megtartottak és jövőre is mindig meg kell tartani."

[17] „4. czím. *A hadi jogról és a jogtudományról* · A hadi jog a hadindítás szertartása, *a szövetség megkötése* s adott jelre az ellenség megrohanása. Továbbá *a katonai bűntett megfenyítése (azaz megbüntetése),* ha ki helyét meg nem állja. Továbbá a zsoldfizetés módja, a méltóságok fokozata, jutalmakkal megtisztelés, például midőn dicskoszorúval, vagy arany lánczczal ajándékoznak meg valakit. Továbbá: döntés a hadi zsákmány felett és ennek igazságos elosztása a személyek minősége és munkája szerint; és a fejedelem részedése. / 1. § A jogtudomány pedig az isteni és emberi dolgoknak ismerete; az igazságosnak és igazságtalannak tudása. Az igazságosnak tudniillik, hogy azt cselekedjük, az igazságtalannak pedig, hogy kerüljük. / 2. § Mivel nem elég tudni, hogy mi az igazságos vagy igazságtalan; hacsak valaki nem ismeri magukat az egymással ellenkező, vagy az életben előforduló dolgokat is; minek alapja a felmerülő dolgoknak különböző mivoltához képest, a jogokat is különbözőleg kell megállapítanunk."

[18] „56. czím. *Az apai hatalom megszünésének és eltörlésének módjairól* · Ámbár pedig a fiúknak az apai hatalom alól fölszabadulása és szárnyra bocsátása (a mint előbb megjegyzém) az osztály által szokott megtörténni, mindazáltal vannak némely esetek, a melyekben az apai hatalom másképen is megszűnik és véget ér. [...] / 3. § Továbbá: megszűnik az apafi hatalom ha az apa *ellenség kezébe és fogságba esik:* mert a kit elfogtak, annak hatalma alatt más nem lehet; mivel ekkor nem önjogú. És ez addig tart, a míg fogságban van; mert kiszabadulása és hazatérése után az apai hatalom ismét helyre áll és föléled."

[19] „52. czím. *Azok az esetek, melyekben az apa fiát a jószágok megosztására kényszeritheti* · Továbbá tudnunk kell aztán, hogy az apa, felserdült és törvényes korú fiát – de nem a serdületlent – az alább írt esetekben, az örökségnek és egyéb vagyonnak megosztására kényszerítheti, de ki nem tagadhatja. [...] / 5. § Továbbá: ha a *fogságba esett apát az ellenség kezéből* vagy a tömlöczből, midőn azt tehetné, ki nem váltja, sem ki nem szabadítja, vagy érette kezességet vállalni vonakodik."

a „tehervállalás",[20] azaz a kezesség és a „birtokeladást szükségképen megelőző törvényes megintés"[21] összefüggéseiben, a valós birtokértéket védő eljárási szabályok alóli kivételek között is tárgyalja. Találkozunk a *menedékjogot* kapott személy védelmével[22] is.

A szuverenitás mint fogalom Werbőczy idején még nem volt használatban: a nála fiatalabb Machiavelli jóllehet egy magánlevelében állítólag már 1513-ban használta ezt a fogalmat,[23] de *A fejedelem* első – és már *posztumusz* – kiadása 1532-es, azaz 18 évvel későbbi, mint a *Tripartitum* udvari bemutatásának, illetve 15 évvel későbbi, mint első kinyomtatásának dátuma.

Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a *Hármaskönyv* milyen részletes indoklását adja annak, hogy a magyar királyságban a pápai világi főhatalom miért is nem érvényesülhet: a főkegyúri jogot a királyok önálló egyházalapítási tevékenységéből, a kereszténység saját döntésen alapuló felvételéből eredeztető jogcímek kifejtése után, az „apostoli király" elnevezés tartalmának elemzéséből és az esetleg egykor mégis létező szentszéki jogcímek elévülés miatti elenyészetére való hivatkozást követően jut el Werbőczy oda, hogy a különleges magyar jogállást *a konstanzi zsinat határozata* – azaz mai fogalmaink szerint tulajdonképpen egy multilaterális megállapodás – is megerősítette.[24]

[20] „59. czím. *Mi a tehervállalás és hányféleképen lehet a fiúknak és atyafiaknak terhét magára vállalni?* · A tehervállalás pedig, a jószágok vásárlójának nyújtott valamely kezesség, az apa vagy az atyafiak bevallásának megtartása iránt. Mire nézve tudnunk kell, hogy a fiaknak és atyafiaknak terhét, háromféle módon lehet elvállalni. Először: igaz ok nélkül. Másodszor: okszerűen. Harmadszor pedig és utoljára: szükségből. […] / 6. § Harmadszor és utoljára pedig, a végső szükség kényszerűségéből, mikor tudniillik valakit más ellenében a törvény rendje szerint főbenjáró ítélettel sujtanak és marasztalnak el és a hozott ítélet erejénél fogva talán saját személyében is letartóztatnak és a törvény szerint rendelt büntetés végrehajtása végett birói kézbe adnak, vagy habár nincs is letartóztatva, de királyi kegyelmet sem nyer, avagy ha kegyelmet kap is, de ezt neki az ellenféllel való kiegyezés feltétele alatt adják, (mert különben is a királyi felség csak azért adhat kegyelmet), hogy az ellenféllel egyezkedjék, vagy továbbá *ha török, szaraczén, tatár vagy bármely más ellenség tartja fogságban,* a honnét másképen nem szabadulhat, hanem csak alku alapján. És ez utóbbi esetben az előbb említett tehervállalás soha meg nem másítható."

[21] „60. czím. *A birtokeladást szükségképen megelőző törvényes megintésről* […]. 3. § Azonban kiveszszük és ide nem értjük azt az esetet, a midőn a főbenjáró ítélettel elmarasztaltat letartóztatják, vagy a büntetés kiállása végett bírói kézbe adják; mert ez esetben (mivel az ellenféllel való egyezkedésre három napnál több ideje nincsen) megkínálni (a mint előadtam) nem tartozik, hanem fekvő jószágait bárkinek és bármely összegért mindig szabadon eladhatja. / 4. § És ugyanezt kell értenünk arról is, a kit *külső ellenség tart fogságban,* hogy tudniillik: feje váltságára fekvő jószágait az is minden megkínálás nélkül eladhatja és örökre elidegenítheti."

[22] „14. czím. *A hűtlenség vétkének eseteiről.* · Az úgynevezett hűtlenség vétkének esetei pedig azok, melyek ha fölmerülnek, a királyi felség bárkinek fekvő jógszágait még életében törvényesen és szabadon adományozhatja annak a kinek akarja […] / 9. § Továbbá: akik közoltalmat, vagy *szabad menedéket biztositó levelet* sértenek meg, nyilvános elmarasztalás esetében. […] / 18. § Továbbá: azoknak háborgatói, letartóztatói, és fosztogatói, a kik kárhoztatott hitvallásukkal felhagyván, állandó ittmaradás végett, *e hazába menekülnek.*"

[23] Nicholas Machiavel [é. n.].

[24] „11. czím. *Hogy ebben az országban a pápa az egyházi hivatalok adományozásánál a megerősités hatalmán kivül semmi egyéb joghatóságot magának fönn nem tartott.* · Tudnunk kell pedig, hogy ámbár a pápának,

Werbőczy István nem volt és nem is lehetett mai értelemben vett nemzetközi jogász, jóllehet udvari szolgálata során több diplomáciai küldöttség tagja, illetve vezetője volt. Így II. Lajos uralkodása alatt többek között Velencében (1519), Rómában (1519), Wormsban (1521) és Nürnbergben (1522) járt, I. János, majd Izabella özvegy királyné küldötteként pedig Konstantinápolyban (1533, 1540). Bár ezek a diplomáciai missziók már a *Tripartitum* megalkotása utáni évekre esnek, ám az egykor Pozsonyban, Bolognában és valószínűleg Bécsben is tanuló Werbőczy bizonyos diplomáciai gyakorlatot és ismereteket már II. Ulászló uralkodása alatt, a rákosi végzések (1505) utáni időszak udvari, illetve országgyűlési életében is szerzett, az idelátogató követekkel kapcsolatba kerülhetett. Talán ezzel is magyarázható a „nemzetek joga" és a kapcsolódó fogalmak iránti figyelme.

A *Tripartitum* az uralkodó, II. Ulászló kérésére alapvetően nagyobbrészt magánjogi, kisebbrészt köz- és büntetőjogi szokásjogi anyagot egybeszerkesztő, törvénykönyvpótló és egyszersmind tankönyv- és gyakorlati kézikönyv-jellegű szakmunka. „A Tripartitum a Biblia után a legtöbb kiadásban megjelent könyv volt Magyarországon. A 16. században 11, a 17. században 14, a 18. században 15, a 19. században 16 kiadást ért el" – írta a jubiláns, Horváth Attila.[25] A *Hármaskönyv* a korszak európai joggyűjteményeinek listájában előkelő helyen álló, nemzetközi hírű és színvonalú, több évszázados hatást kiváltó magyar mű. Jóllehet a modern nemzetközi jog fogalmai vagy azok előképei csak az említett két tucat helyen vannak jelen a nagy műben, ez azért önmagában sem kevés, és megfelel a korszak hasonló munkáiban tapasztalhatóknak: a megérdemelt hírnév széles látókörű, európai horizontú szakember és – ahogy maga Werbőczy sem rejtette véka alá[26] – a körülötte levő többi ítélőmester közös munkáját dicséri.

---

vagyis a legfőbb papnak kétféle, ú. m.: világi és lelki joghatósága van; mindazáltal ebben az országban, az időnkint megüresült egyházi hivatalok adományozásánál semmi joghatóságot, a megerősítés hatalmán kívül, nem gyakorol; és pedig négyféle okból: […] / 5. § Negyedszer: Mivel az országnak az egyházi hivatalok adományozására néző ezt a jogát az ország többféle szabadságával együtt hajdan Zsigmond császár és király urunk idejében, a konstanczi egyetemes és nevezetes zsinat, a melyen, mint tudva van, más egyházi férfiakon és számos keresztyén fejedelmen kívül, harminczkét biboros volt jelen, megerősítette és eskü alatt tett fogadással biztosította, a mint azt az arról szóló bulla nyilván bizonyítja."

25 Horváth 2014–2015: 57.

26 „Azt pedig senki se hitesse el magával, mintha én magamnak akkora hatalmat tulajdonítottam volna, hogy új törvényeket merjek hozni és betoldani, hanem és csak azt, a mit elődeimtől kaptam és a minek követését a törvénykezésben és peresügyek tárgyalásában láttam, hallottam és tanultam, mintegy egy könyvbe gyűjtöttem és rendbe szedtem, mindazonáltal nézeteimet előzetesen többi tiszttársaimmal és azokkal közölvén, kik a hazai jogban és szokásokban járatosak. […] Én pedig e megbízást, ámbár gyöngeségem tudatában, nem annyira ez erőimben való túlbizakodásból, mint inkább a köteles engedelmességből elvállaltam és a mennyire gyönge elmém és tehetségem engedé, húzamos és kitartó munkával teljesítettem. A mikor aztán a király parancsából, mindeneknek megvitatására, megvizsgálására és megrostálására, a többi ítélőmesterek is – nekem az idő szerint birótársaim – ezeken kívül a királyi ítélőszék hites birái és több mások, úgy az egyházi, mint a világi törvényekben már régóta járatosak, segítségemre voltak rendelve."

Irodalom- és forrásjegyzék

Bónis Péter (2014–2015): A Tripartitum forrásai és az európai ius commune. *Jogtörténeti Szemle,* (4)–(1), 26–34.

Fraknói Vilmos (1899): *Werbőczi István életrajza.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat. Online: https://mek.oszk.hu/05700/05752/html/02.htm

Hamza Gábor (2013): A cicerói állambölcselet és a modern politikai tanok. *Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Política Social,* (7), 33–40.

Hamza Gábor (2014–2015): Werbőczy István Tripartitumának jogforrási jellege magyar és nemzetközi összefüggésben. *Jogtörténeti Szemle,* (4)–(1), 37–43.

Horváth Attila (2014–2015): Werbőczy vagy Dózsa György? *Jogtörténeti Szemle,* (4)–(1), 50–62.

Máthé Gábor (2014–2015): A jogfejlődés jellemzői jogtörténeti áttekintésben. *Jogtörténeti Szemle,* (4)–(1), 65–69.

Nicholas Machiavel [é. n.]. *Wikipedia.* Online: https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Machiavel

Szabadfalvi József (2011): Cicero és a sztoikus természetjogi hagyomány. *Debreceni Szemle,* 19(2), 143–151. Online: https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/0a6198ca-1692-4753-b533-be1940f0a8d2/content

Tomaschek, Johann Adolf (1883): *Ueber eine in Oesterreich in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts geschriebene Summa legum incerti auctoris und ihr Quellenverhältniss zu dem Stadtrechte im Wiener-Neustadt und dem Werböczischen Tripartitum.* Wien: Carl Gerold's Sohn.

Werbőczy István (1514): *Tripartitum. Hármaskönyv.* Online: https://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm; https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=51400001.TVJ&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D52

Lentner Csaba

Szemelvény a magyarországi szocialista tervgazdasági rendszerről – Az új gazdasági mechanizmus szabályozása

Jelen tudományos vázlat és az ünnepelt tudományos tevékenységének korrelációja

Horváth Attila jogtörténész professzor tudományos tevékenysége szerteágazó. Írásaiban gyakorta foglalkozik a magyar jogtörténet korábbi évszázadokat meghatározó folyamataival, de munkásságának rendre visszatérő eleme a rendszerváltozást megelőző és a rendszerváltozást követő, főleg alkotmányossági kérdések vizsgálata. Ugyanakkor Horváth Attila kutatói munkája egyfókuszú is. A jog érvényesülésének folyamatát, a jog társadalomra, termelőerőkre gyakorolt hatóerejét, sőt, etikai kérdéseit vizsgálja, bármely időszak történéseibe ássa is bele magát. Vagyis azt, hogy a regnáló jogi szabályozás és gyakorlat mennyire teszi lehetővé a társadalom tagjainak boldogulását, előbbre jutását, és mennyiben elégíti ki az igazságérzetüket, jogbiztonságukat. Például a második világháborút követő egypártrendszerben mennyire érvényesült a törvényes keretek között anyagi jólétet saját erőből megcélzó emberek alkotómunkához, boldoguláshoz való joga, illetve ügyeik tisztességes jogi eljárás keretei között történő kezelése.

Jelen írásomban kényes kérdést feszegetek. A magyar szocialista tervgazdasági rendszer négy évtizedet átölelő periódusából az 1960-as évek második felének meghatározó s talán további évtizedekben is hatását éreztető új gazdasági mechanizmus szabályozási környezetét vizsgálom meg. Előrebocsátom, véleményem Horváth Attila sziklaszilárd (diktatúrákat, önkényuralmi rendszereket elítélő) jogi álláspontjától kissé eltér. Azt gondolom ugyanis, hogy a jaltai egyezményt követő politikai-geopolitikai térben a magyar vezetés a körülményekhez képest viszonylag jól lavírozott, és a szocialista táboron belül olyan modellt hozott létre, amelynek hatásai sok tekintetben előbbre vivők voltak. Ezek a hatások mind a tervgazdasági rendszer további évtizedeiben, mind a piacgazdasági

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_43 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2241-782x

átmenet megkönnyítésében szerepet játszottak. Az ünnepeltet tehát kicsit provokáló vázlatomnak célja is, hogy még sokáig, sokat beszélgessünk a jelenünket és jövőnket is befolyásoló rendszerváltozás előtti és utáni évtizedekről.[1]

A korai tervgazdasági rendszer esszenciája

A kommunista hatalomátvétel utáni társadalmi-politikai berendezkedés intézményi kerete a szocialista állam, amely az uralkodó párt[2] irányítása, ideológiája alatt működik, és tervgazdálkodáson alapuló gazdálkodást valósít meg. Létjogosultsága melletti alapérv volt, hogy a „tőkés társadalomban nem lehet megvalósítani az átfogó társadalmi terv szerinti gazdálkodást, mert erre a magántulajdonban lévő, vagy monopóliumokba tömörült vállalatok széttagolt rendszere miatt nincs lehetőség".[3] E felismerésből adódó megoldás pedig, hogy „a szocialista társadalomban a társadalmi tulajdon lehetővé teszi a gazdaság tervszerű fejlődését [...], ami pedig nem más, mint állandó, tudatosan fenntartott arányosság, elsősorban a gazdasági élet ágazatai között [...]".[4]

Az állami beavatkozás intézményesítetté tétele, a gazdaság pártirányítással történő és alkotmány általi alátámasztása egyértelműen a szocialista tervgazdasági rendszer irányába történő eltökélt szándékot tükrözte.[5] „A tervtörvény szerint felállított Országos Tervhivatal útján közreadott terv tulajdonképpen egy több évre szóló állami beruházási költségvetési programként értékelhető."[6] Az államosítások, illetve a gazdasági igazgatás

1 Még a 2010-es évek elején, amikor kollégák lettünk a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen, Horváth Attila is gyakori médiaszereplő volt. Professzor úr még műsort is vezetett az egyik rádióban, és szakértő vendégként meghívott az 1968-as reform mámorában vállalkozásba kezdő cseresznyetermelő és annak magját hasznosító állampolgár ellen indított koncepciós eljárás értékelésére. Én hangsúlyoztam, hogy ez eléggé egyedi eset volt (lehetett), nyilván elítélve az eljárás jogtalan, sőt felháborító jellegét. Lehet, hogy Horváth tanár úr kicsit megorrolt rám. Nem azokat a „típusmondatokat" hoztam, amelyeket talán elvárt tőlem. Hát folytassuk a vitát, tanár úr!

2 A pártirányításról részletesen: Vonyó 2009: 135–155.

3 Körmendi 1967: 5.

4 Körmendi 1967: 5–6. Vö. Makay 1935. A szovjet gazdaság egyenlőtlen és bizonytalan eredményeiről számol be a cikk, amely szerint a legnagyobb hátránya, hogy nem számol tartalékokkal és jövőbeli építkezésekkel. A lakosságot arra kényszerítették, hogy a legnagyobb nélkülözést is elszenvedje az ipar érdekében.

5 A gazdasági kontroll kiépítésével párhuzamosan történtek meg az igazságszolgáltatási, kulturális és művelődési területeken is az állami irányítás és ellenőrzés átfogó, totális struktúrái. Lásd Horváth Attila munkásságában: Horváth 2012: 69–100; 2014a: 327–350; 2024b; 2016: 94–114; 2023: 42–56; továbbá Bella 2021: 324–342.

6 Pető–Szakács 1985: 86. A gazdaság apró részletekig történő igazgatásában meghatározó szerepet töltöttek be a *Tervgazdasági értesítők*, amelyeket az Országos Tervhivatal hivatalos közlönyében adtak ki, lényegében tervutasítások voltak a gazdasági élet minden (operatív) területére kiterjedően. Lásd például

centrális rendszerének kiépülésével az 1945-ben alapított Gazdasági Főtanács[7] szerepét, amely 1949-ig önálló rendeletalkotási jogkörrel bírt a nyersanyagtermelés, a pénzgazdálkodás, az export-import szabályozás, továbbá az energia- és élelmiszer-ellátás területén, fokozatosan átvette az Országos Tervhivatal. Egészen a rendszerváltozásig működött.

> „A gazdaságirányítás hierarchikus intézményrendszerének meghatározójává váló terv a későbbiekben nemcsak gazdaságpolitikai célkitűzést realizált, hanem részletes utasításokat hordozó eszközként funkcionált [...]. Pusztán politikai döntések szolgálatára redukálódott a jogi norma, mint eszköz azonban nem felelhetett meg azoknak a céloknak, amelyek elérésére eredendően sem volt alkalmas."[8]

A korabeli gazdasági igazgatás hivatkozási alapja a Lenin és Sztálin által kidolgozott szocialista iparfejlesztés volt. A követés legfőbb érve pedig, hogy „az SZKP vezetésével a szovjet emberek a cári Oroszországtól örökölt elmaradt, korszerűtlen, gyenge ipar helyén megteremtették a világ legkorszerűbb iparát, a hatalmas élenjáró szovjet ipart".[9] Az elsősorban még mindig agrárjellegű magyar gazdaság számára a mintakövetéshez az egykori elmaradott orosz viszonyok megfelelő kiindulási pontnak tűntek, ám hamarosan jelentkeztek a bigott, túlzott normativitásra, nem adaptálható modellre épített rendszer problémái.

Az 1968-as reform egyik előzménye: az 1955–1956-os gazdasági intézkedések

A piaci elemek háttérbe szorítása, a voluntarista szemléletű iparosítás és a mezőgazdasági termelők erőszakos kollektivizálása a gazdaságot szétzilálta, az ellátási zavarok felerősödtek, a társadalom szocialista rendszerrel való elégedetlensége egyre erősebb lett, ami a kommunista vezetés politikai hatalmát már az 1950-es években gyengíteni kezdte. A Szovjetunióban is diktatúrát mérséklő változások történtek Sztálin halálával,[10] majd mindezek együttes hatására 1955-ben reformok kezdődtek Magyarországon. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a bevezetett tervutasításos rendszer teljességgel alkalmatlan a hatékony termelés előmozdítására, a társadalom kiegyensúlyozott fejlesztésére.

---

az 1949–1950 közötti értesítőket! Országgyűlési Könyvtár, B1/1.128. Részletes elemzői bibliográfia: *A népgazdasági tervezés negyven éve I–III.* 1987.

7 A Gazdasági Főtanács szerepéről bővebben: Máthé 2013: 244–251; Kisfaludy 1996: 205–216.

8 Máthé 1986: 168–169.

9 *A szocialista iparosítás kérdései – Népgazdaságunk ötéves terve* 1952: 5.

10 Lényeges azonban, hogy a szovjet vezetés nyugatellenessége gazdasági téren is eléggé agresszív maradt. Lásd például Binns 1977: 240–265.

Az 1953-ban szerveződött, alig két évet megélt „új szakasz politikája" három gazdasági intézkedési területet foglalt magába. A szocialista nehézipar fejlesztésének viszonylagos visszafogása volt talán az egyik legjelentősebb, bár ez gyengítette a szocialista tervgazdaság tőkés magángazdasággal szemben meghirdetett fölényének legitimációját, miszerint a nehézipari teljesítmények látványos fokozásával lehet a tőkés gazdaságot fejlődésben meghaladni. A második gazdasági intézkedési kör a mezőgazdaságra vetült. Leállították az erőszakos kollektivizálásokat, sőt a kilépéseket is lehetővé tették, megteremtették a megműveletlen földek bérbeadását, leszállították a beszolgáltatási kvótát, és az ország adottságaihoz igazodó mezőgazdasági fejlesztési politika irányait próbálták kialakítani. A harmadik jelentős intézkedéscsomag a lakosság életszínvonalának emelése volt, vagyis a lakosság teherbíró képességét meghaladó elvonások visszafogása.

A pártvezetés részéről a meghirdetett intézkedésekkel valójában csak az ellenséges politikai hangulatot akarták mérsékelni, így a rossz gazdasági helyzet tovább eszkalálódott, országos méretű elégedetlenségi hullámhoz vezetett, majd 1956 októberében kirobbant a forradalom.[11]

Az új gazdasági mechanizmus – a tervek és a valóság tükrében

Az 1947-ben elindított szovjet típusú tervgazdaságban új irányítási koncepciót teremtett a Sztálin halála utáni politikai űrben az 1966-os magyar politikai döntés,[12] illetve az az által 1968. január 1-jén elindított új gazdasági mechanizmus, amely az 1955–1956-os időszak gazdasági reformtörekvéseinek is érvényt próbált szerezni. Az újra való átállás lényege abban állt, hogy „a régi irányítási rendszerben a központi hatalom a gazdasági szervezetek tevékenységét és a gazdasági cselekvésben közreműködő egyének magatartását direkt módon, a címzetthez intézve és kötelező tervutasítások formájában írta elő [...], míg az új irányítási rendszerben a központi hatalom erőfeszítéseit a gazdaságpolitikai törekvésekkel összhangban álló közgazdasági környezet kialakítására koncentrálta",[13] a „pénzfunkciók érvényesülési körének kiszélesítését jelentette".[14] A régi struktúrában a „központ" biztosítani igyekezett a feladatok megvalósításához szükséges eszközöket is, és az anyagi érdekeltséget úgy szabályozta, hogy a vállalatok és a munkavállalók számára a tervteljesítés

[11] Vö. Botos 2007. Botos nem tekinti elsődlegesnek a gazdasági helyzet okozta elégedetlenséget a forradalom kitörésében. Lásd továbbá a magyar forradalom előtti „inspiráló" nemzetközi forradalmi-változási környezet elemzését is!

[12] Az MSZMP KB 1966. évi ülésén határoztatott el, amelyet az MSZMP IX. kongresszusa megerősített.

[13] Bognár 1967: 3–4.

[14] Hagelmayer 1968: 295.

előnyökkel járjon. E rendszernek azonban óhatatlan hátránya volt, hogy a vállalat és az egyén felelőssége is rendkívül korlátozott, hiszen feladatuk mindössze végrehajtásra, bizonyos körülmények között pedig a túlteljesítésre[15] koncentrálódott. Az új mechanizmusban viszont a központi szervek által befolyásolt, szabályozott gazdasági környezet adott a gazdasági szervezetek számára impulzusokat, miáltal annak hatása alatt a vállalat saját érdekeit (a nagyobb, bizonyos mértékig szétoszthatóó nyereség által) eredményesebben tudta érvényesíteni. Tehát a vállalati, azon belül a munkavállalói felelősség, érdekeltség, döntési szabadság felértékelődött, erősebb lett.

Az új mechanizmus a tervezés szisztémájának megváltozását jelentette, de a tervrendszer primátusát nem kérdőjelezte meg. Összhatásait, későbbi kimenetelét tekintve mondhatni nem átfogó gazdálkodási, hanem „csak" tervreform volt. A kortárs irodalom[16] azonban úgy ítélte meg, hogy az új mechanizmusban lényegesen megváltozik a népgazdaság tervezése, alapvető vonása a központi irányítás, az áruviszonyok és a piac aktív szerepének összekapcsolása lesz. Vagyis központilag döntenek továbbra is a célokról, szabályozókról, ám – ennek ellenére – tág tere lesz a piaci mechanizmus működésének, ami nehezen kivitelezhető, illetve értelmezhető. Ez inkább államvezérelt gazdasági kísérletnek felelt meg, mint például a Monarchia gazdasági igazgatásáé, ám egy évszázaddal később az államvezéreltség fölött átfogó szocialista világrendszer és Magyarországon annak részessége dominált, vagyis a gazdaságot a párt, az egyedüli párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt irányította 3 és 5 éves tervekbe illesztett konkrét gazdaságpolitikai célkitűzéseivel. A tulajdon pedig – a Monarchia időszakával ellentétben – kollektív tulajdon volt.

Az 1968-tól bevezetett új gazdasági mechanizmus népgazdasági tervezése új rendjének leszabályozására hivatott a 22/1967. (VI. 7.) GB határozat.[17] A reform fő céljának a népgazdaság tervszerűbb és hatékonyabb fejlesztését jelölték meg, amelynek fő eszköze, a népgazdaság irányításának alapja a népgazdasági terv, ahol a tervlebontás helyett jobbára a szabályozás rendszerére kell alapozni. A népgazdasági tervhez igazodóan és a szabályozók figyelembevételével a vállalatok önállóan határozták meg tervüket. Annak érdekében, hogy e folyamat zökkenőmentesen menjen, részletes ágazati előírások, jogszabályok léptek hatályba, amelyek keretek között működő, minden részletre kiterjedő előírások mentén megvalósuló gazdálkodási formát jelentettek, noha a piaci elemek gazdálkodásban történő

[15] A tervtúlteljesítés gyakorta szerepelt a korabeli híradókban, ám az sok esetben az alultervezésre utalt, amit könnyen túl lehetett teljesíteni, másrészt a túlteljesítés a jövőben a bázisterv lett, így a normák felemelését váltotta ki.

[16] Földes 1967: 5–11. Részletesen leírja a tervezéssel, gazdálkodással összefüggő jogszabályok magyarázatát is, a határozatokkal, kormányrendeletekkel operatívan irányított gazdálkodási rendszert.

[17] 22/1967. (VI. 7.) GB számú határozat a népgazdasági tervezés új rendjéről. Előtalálási helye: Farkas et al. 1968: 3–12.

fokozottabb érvényesítését jelölték meg, például a mezőgazdaságban a háztáji gazdaság[18] és a melléküzemági tevékenység lehetővé tételével.

10 évvel a szocialista tervgazdaság megindítása után a GB határozat (is) rögzítette a népgazdasági terv fogalmát.

> „A népgazdasági terv állami terv, amely meghatározott időszakokra kifejezi, konkretizálja a gazdaságpolitikát, meghatározza a Kormány, a minisztériumok, országos hatáskörű szervek és a bankrendszer tevékenységének egységes és összehangolt kötelező irányát, a gazdaságirányítás alapjául szolgáló célokat, eszközöket, és az eszközök alkalmazásának módját."[19]

Mindezek alapján az új gazdasági mechanizmus „csak" eszköz volt a célok elérése érdekében, piaci elemek „engedélyezése" a szocialista tervgazdaság fenntartásáért.

A nagy tömegű jogszabály életbe léptetése egyrészt (továbbra is) a túlzott leszabályozottságra utalt, kvázi a piac tervezhetőségét jelentette. Másrészt a gazdálkodás is javult a vállalati önállóság, vállalati-szövetkezeti és munkavállalói érdekeltség erősödésével. Mindezek mellett a jogi élet területén hozott létre újdonságokat. „Nagy tömegű új jogszabály jelent meg, másfelől, ha nem is alapvető, de szemléleti változásoknak is be kell következni."[20] Az új gazdaságirányítás különösen az állami tulajdonjog elméleti kérdéseit, a jogi személyek általános elméletét, a gazdálkodásban kialakuló monopolszervezetek társadalomellenes monopolisztikus törekvéseinek meggátolását, illetve a jogszabályalkotás-érvényesülés és a jogalkalmazás egyes kérdéseit alapvetően érintette. Lényeges, és a reform által keretezett gazdasági működést egyértelművé tette, miszerint „a gazdaságpolitika meghatározása, a gazdaságpolitika megvalósításának eszközeire vonatkozó elhatározások általánosan kötelező jogi normáinak kialakítása [...] nem tulajdonosi minőség alapján, hanem politikai hatalom alapján"[21] volt változatlanul tervezett. Szilbereky Jenő még konkrétabb megfogalmazást tett: „az új gazdasági mechanizmus gazdaságpolitikai elgondolásainak megvalósításában többségében jogi szabályozásra is szükség van [...], aminél fő követelmény [...], hogy e jogi szabályozás fejezze ki az alapvető gazdaságpolitikai elgondolásokat."[22] Míg Samu Mihály álláspontja konstruktívabb megoldást sugallt: „A gazdasági mechanizmus reformjával

[18] 6/1967. (X. 24.) MÉM számú rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény, valamint a 35/1967. (X. 11.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról: IX. fejezet, Tv. 69–72. §; továbbá a 18/1967. (VI. 29.) Korm. számú rendelet a mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági tevékenységének kiszélesítéséről, illetve az 5/1967. (VIII. 3.) MÉM számú rendelet a mezőgazdasági nagyüzemek kiegészítő tevékenységéről.

[19] Farkas et al. 1968: 3.

[20] Bárándi 1967: 3.

[21] Bárándi 1967: 5.

[22] Szilbereky 1969: 1.

kapcsolatos jogi követelménynek tekinthetjük, hogy jogalkotásunk ne bizonyos kigondolt döntések alapján hozzon normákat, hanem új fölmérés, az adatok pontos feltárása és elemzése alapján."[23]

Az új gazdasági mechanizmus utóélete és eredményei

Az új mechanizmus az állam és a vállalatok, illetve a vállalatok egymás közti kapcsolatában is némileg eltérő rendszert épített. Azt felismerték,[24] hogy a túlzottan direktív rendszer helyenként túlkínálatot, helyenként túlkeresletet idéz elő, egyidejűleg a vállalati kapuk között kiegyensúlyozatlan erőforrás-gazdálkodást valósít meg. Így az indirekt irányítású módban a vállalat nagyobb mértékben dönthetett az egyszerű és bővített újratermelés kérdéseiben, a központi döntések nem hatósági jellegűek, az eszközök decentralizáltak voltak, illetve a vállalatok saját terveik alapján gazdálkodtak, ám e tételek mai szemmel átgondolva nem feleltek meg teljességgel a valóságnak. Mint ahogy az sem, hogy a központi szabályozásban a közvetett közgazdasági eszközök domináltak, így a vállalatok érdekeltebbek voltak a jövedelmek maximalizálásában. A hitelmechanizmus, a rugalmas árrendszer, a fokozott rugalmasság biztosítása a termelő és a vevő kapcsolatában ugyancsak igazolatlan tétel maradt a gyakorlati megvalósítás során. A politikai vezetés a reformtól a gazdasági növekedést, azon keresztül a lakosság életszínvonalának emelését remélte, oly módon, hogy a dolgozók a többletteljesítményben érdekeltek legyenek, ezáltal több jövedelmük legyen.

Közel hat évtizeddel a reform után úgy tűnik, hogy a piaci és árviszonyok érvényesülése, illetve „érvényesülni nem hagyása" volt a kulcskérdés. Ezt bonyolította a voluntarista szemléletű és színvonalú iparosítás maradványa az ipari szerkezetben. A bukaresti árelv[25] alkalmazása következtében kevésbé ár- és költségérzékeny maradt a magyar termelés. Továbbá a politikai vezetés görcsös ragaszkodása a hatalomhoz relatíve egyre elavultabb termeléshez és a teljes foglalkoztatást finanszírozó hitelek felvételéhez vezetett. Noha az új mechanizmus a szovjet tervgazdasági modellen belül az előbbre lépést jelentette, gazdasági eredményei, még ha nem is teljesedtek ki teljes mértékben, vitathatatlanok. Továbbfolytatása a tervgazdasági rendszerből szerves, belülről építkező piacgazdaságba

[23] Samu 1967: 13.

[24] Körmendi 1967: 7–9 alapján.

[25] A megelőző öt év világpiaci átlagára alapján kaptuk a szénhidrogén-származékokat, amely így eleve a világpiacinál alacsonyabb volt, a hirtelen emelkedéseket így tompítottan érezte meg a magyar gazdaság.

teljesedhetett volna ki évtizedekkel később. Elbukásáért a gazdasági racionalitást idővel mellőző, a reformokat lefojtó politikai vezetés okolható.[26]

Az új gazdasági mechanizmus a mezőgazdasági ágazatban fejtette ki legnagyobb mértékben pozitív hatását. Már a reform, illetve a 3. ötéves terv előkésztésekor megfogalmazódott, hogy „a gazdaságpolitikában előtérbe kell kerüljön a többszektorú fejlesztés elve, a szövetkezeti önállóság fokozódása, egyúttal a közgazdasági eszközökkel történő irányítás hatékonyabb és differenciáltabb kiépítése, az adminisztratív jellegű beavatkozás szűkítése".[27] Ennek során elvárás volt, hogy javuljon a szövetkezetek önállósága, a tagság személyes felelőssége, fokozódjon tulajdonosi érzése és a közügyekben való jártassága.[28]

Az új mechanizmust a Szovjetunió Kommunista Pártja és a magyar retrográd erők pont akkor fékezték le, vagyis igen nagy mértékben semlegesítették, továbbfejlesztését blokkolták, amikor a világpiacon az energiahordozók, általuk pedig a termelés költségszintje emelkedésnek indult. Azáltal, hogy elszívták a reform, vagyis a vállalati és egyéni jövedelmi érdekeltség, kezdeményezőképesség érvényesülésének erejét, még konkrétabban az anyagi érdekeltség termelés- és hatékonyságnövelő hatását mérsékelték, így az energiahordozók költségnövekedését munkaerő- és vállalati hatékonysági oldalról nem lehetett kompenzálni. A termelés anyagi költségoldalának emelkedését munkaerő-hatékonysági tételek nem javították. Ugyan teljesen lefojtani nem tudták a magyar reformok érvényesülését, de azok jelentős visszavetése, kibontakozni nem hagyása hozzájárult Magyarország eladósodásához, az ezt kiváltó egyre kevésbé hatékony vállalati termelés és nem elégséges dolgozói érdekeltség általánossá válásához. Végső soron a szocialista tervgazdasági rendszer bukásához.[29]

Irodalom- és forrásjegyzék

A népgazdasági tervezés negyven éve I–III. (1987). Szakbibliográfia. Budapest: OT Tervgazdasági Intézet.

A szocialista iparosítás kérdései – Népgazdaságunk ötéves terve (1952). Szeged: Szikra.

A szocializmus gazdasági kérdései (mezőgazdasági tagozat) (1966). Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat.

Bella, Katalin (2021): Organization of the State and Party Supervision of Book Publishing in Hungary 1948–1956. *Polgári Szemle,* 17(Sp), 324–342. Online: https://doi.org/10.24307/psz.2021.0023

Binns, Christopher A. P. (1977): The Development of the Soviet Policy Response to the EEC. *Co-exitence,* 14(2), 240–265.

Bognár, József (1967): *Neuer Wirtschaftsmechanismus und Ost-West-Handel.* Budapest: Center for Afro-Asian Research of the Hungarian Academy of Sciences.

26 Mark 1982: 87–88, 98–100 értékelésével.

27 *A szocializmus gazdasági kérdései (mezőgazdasági tagozat)* 1966: 33.

28 *A szocializmus gazdasági kérdései (mezőgazdasági tagozat)* 1966: 36.

29 Lentner 2019: 77–122.

Botos Katalin (2007): 1956: Gazdasági okok és következmények. Kiút a szolgaságból – A farkasok dala. *Magyar Szemle Új Folyam,* 16(1–2), 43–67.

Farkas Károly et al. szerk.(1968): *Az új gazdasági mechanizmus jogszabályainak gyűjteménye I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Földes István (1967): *Az új gazdasági mechanizmus működésének fontosabb szabályai.* Budapest: Kossuth.

Hagelmayer István (1968): Az új gazdasági mechanizmus és a pénzelmélet. *Pénzügyi Szemle,* 12(4).

Horváth Attila (2012): Kulákok elleni koncepciós perek. In Schlett András (szerk.): *Földindulások–Sorsfordulók: Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében.* Budapest: Pázmány Press, 69–99.

Horváth Attila (2014a): Büntető eljárásjog, különös tekintettel a koncepciós perekre a szovjet típusú diktatúra időszakában. In Hack Péter – Koósné Mohácsi Barbara (szerk.): *Emberek őrzője: Tanulmányok Lőrincz Lajos tiszteletére.* Budapest: ELTE Eötvös, 23–42.

Horváth Attila (2014b): A szovjet típusú diktatúra (1949–1990). In Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar, 327–350.

Horváth Attila (2016): A szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikája Magyarországon. *Polgári Szemle,* 12(1–3), 94–114. Online: https://polgariszemle.hu/archivum/103-2016-augusztus-12-evfolyam-1-3-szam/allam-es-tarsadalompolitika/742-a-szovjet-tipusu-diktatura-oktataspolitikaja-magyarorszagon

Horváth Attila (2023): A kollektív felelősség elve a szovjet típusú diktatúrában. In Kovács Emőke (szerk.): *Árvák, özvegyek, veszteségek, traumák: Családtörténetek a Gulág és a Vörös Csillag árnyékában.* Budapest: A GULAG-okban Elpusztítottak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, 42–56.

Kisfaludy Gyula (1996): A Gazdasági Főtanács megalakulása. In Izsák Lajos – Stemler Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez… Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Budapest: Napvilág, 205–215.

Kulcsár Kálmán (1983): *A jogfejlődés sajátosságai: a jog mint eszköz.* Akadémiai székfoglaló. Budapest: Akadémiai. Online: https://real-eod.mtak.hu/3368/1/MTA_ErtekezesekEmlekezesek_017_000809508.pdf

Körmendi Tibor (1967): *Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével kapcsolatos GB határozatok. A vállalati feladatok tükrében.* Budapest: KGM MTTI.

Lentner Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig.* Budapest: L'Harmattan.

Makay Miklós (1935): A Szovjet Unió tervgazdasági kisérletei. *Külügyi Szemle,* 12(1), 92–93.

Mark, Gregory A. (1982): Hungarian Consumers and the New Economic Mechanism. *East European Quarterly,* 16(1), 87–104.

Máthé Gábor (1986): Felhatalmazás és rendeleti kormányzás, 1944–1949. In Kovács Kálmán (szerk.): *A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon, 19–20. század.* Budapest: ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, 161–171.

Máthé Gábor (2013): A Gazdasági Főtanács (1945–1949). In Erdődy Gábor et al. (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE Eötvös, 244–250.

Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Samu Mihály (1967): *Az Új Gazdasági Mechanizmus állam- és jogelméleti vonatkozásai.* Budapest: TIT.

Sárándi Imre (1967): *Az új gazdasági mechanizmus néhány jogi problémája.* Budapest: TIT Jogi Kiskönyvtára.

Szilbereky Jenő (1969): *Az új gazdasági mechanizmus jogi szabályozásával összefüggő kérdések.* Budapest: TIT.

Vonyó József (2009): *A pártirányítás az államszocialista rendszerben Magyarországon 1949–1989. Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésapjára.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem.

Martin Löhnig

„Handelsfrauen“: Bemerkungen zur Veränderung der rechtlichen Bedingungen kaufmännischer Tätigkeit von Frauen im Mitteleuropa des 19. Jahrhunderts

Ein Mustergesetz für Mitteleuropa

In den 1850er Jahren beginnt im Deutschen Bund eine von den mittelgroßen deutschen Einzelstaaten betriebene Politik einer stärkeren Integration des Deutschen Bundes. Über die 1834 als „Deutscher Zollverein“ errichtete Freihandelszone, die 1848/49 ein einheitliches Wechselrecht erhalten hatte, hinaus, sollten ein einheitliches deutsches Handelsrecht, Vertragsrecht, Zivilverfahrensrecht sowie Urheber- und Patentrecht entstehen. Erfolg war nur der Initiative für die Erarbeitung eines „Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuches“ (ADHGB) beschieden. Alle anderen Projekte scheiterten, obschon fertige Entwürfe vorlagen, am Widerstand Preußens, das an der Auflösung des Deutschen Bundes und an der Gründung eines deutschen Nationalstaates unter preußischer Dominanz (und ohne Österreich) interessiert war.[1] Das ADHGB wurde von einer in Nürnberg tagenden Kommission als Mustergesetz erarbeitet. Die einzelnen Mitgliedsstaaten setzten dieses Gesetz dann 1861/62 ohne weitreichende Abänderungen im Wege der einzelstaatlichen Gesetzgebung in Kraft, sodass ein einheitliches deutsches Handelsrecht entstand, auch wenn sich dieses formal auf etwa vierzig einzelstaatliche Gesetze stützte.

Doch das ADHGB gilt nicht nur im Deutschen Bund, sondern für die gesamte Preußische Monarchie einschließlich der Provinzen Posen und Preußen (West- und Ostpreußen) sowie für das Kaisertum Österreich, dessen Einführungsgesetz den Geltungsbereich des Gesetzes ebenfalls nicht nur auf die zum Deutschen Bund gehörenden Gebiete erstreckt, sondern darüber hinaus auch auf Venetien, Dalmatien, Galizien und die Bukowina. Des Weiteren steht dieses Handelsgesetzbuch nach dem Österreichisch-Ungarischen Ausgleich

[1] Löhnig–Wagner 2024a.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_44 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4616-1905

Pate für das Ungarische Handelsgesetz von 1875, das seinerseits das Handelsgesetz für Bosnien-Herzegowina von 1883 prägt.[2]

Wer also, wie dies im Folgenden geschehen soll, über die Stellung der Handelsfrau auf Grundlage des ADHGB und seiner Tochtergesetze spricht, behandelt ein Gebiet, das weite Teile Mitteleuropas erfasst und sich von Aachen bis Lemberg, von Kiel bis Sarajevo ausdehnt. Zwar bestehen in diesem Gebiet Dutzende partikularer Zivilrechte, aber das ADHGB und seine Tochtergesetze übernehmen in Mitteleuropa trotzdem die Funktion eines einheitlichen Obligationenrechts,[3] weil die Vorschriften über Handelsgeschäfte bereits dann Anwendung finden, wenn nur einer der beiden Vertragspartner Kaufmann (oder Handelsfrau!) ist. Auf diese Weise wird in der Praxis eine Vielzahl von Rechtsgeschäften erfasst und das einheitliche Obligationenrecht tritt, soweit es inhaltlich reicht, an die Stelle das jeweils einschlägigen partikularen Schuldrechts,[4] das nur noch bei Geschäften unter Nichtkaufleuten zum Zuge kommt.

Die Regelungen über die „Handelsfrau" im ADHGB

Bei den Beratungen der Nürnberger Kommission kam es vor allem auf die Vorstellungen der beiden größten Spieler im Deutschen Bund, Preußen und Österreich, an, die sich inhaltlich jeweils möglichst weitreichend durchsetzen wollten. Nach preußischem Recht war der Spielraum für gewerbliche Tätigkeiten jedenfalls der verheirateten Frau begrenzt, denn (so das Preußische Landrecht von 1794) „wider den Willen des Mannes darf sie für sich selbst kein besonderes Gewerbe treiben".[5] Eine Erleichterung brachte jedoch in der Mitte des 19. Jahrhunderts eine Rechtsprechung des Preußischen Obertribunals, nach der die Einwilligung des Mannes in die kaufmännische Tätigkeit seiner Ehefrau keiner besonderen Form bedurfte. Ließ der Ehemann seine Frau also gewähren, lag eine stillschweigende Einwilligung vor. Dementsprechend enthielt der aktuelle Entwurf zu einem preußischen Handelsgesetzbuch aus dem Jahr 1857, dessen Regelungen Preußen durchsetzen wollte, in Art. 4–7 PE-HGB eine Reihe von besonderen Vorschriften über Handelsfrauen. Insbesondere war dort bestimmt, dass eine Ehefrau ohne Einwilligung ihres Ehemannes nicht Handelsfrau sein kann. Es sollte jedoch als Einwilligung des Mannes gelten, wenn die Frau mit Wissen und ohne Einspruch desselben Handel treibt (Art. 5). Das Einwilligungserfordernis wird damit begründet, dass die Ehefrau „durch einen solchen

2 Löhnig–Masheva 2022.
3 Löhnig–Wagner 2018.
4 Löhnig–Wagner 2024b.
5 II 1 § 195 ALR.

Handelsbetrieb nicht nur ihr Vermögen und ihre Person, sondern unter Umständen (Art. 6) selbst ihren Ehemann verpflichtet“.[6]

Der aktuelle österreichische Entwurf enthielt demgegenüber keine derartigen Regelungen,[7] sodass hiernach eine verheiratete Frau nicht der Einwilligung ihres Ehemannes bedurfte, um kaufmännisch tätig zu werden. Diese Wertung ergab sich aus der liberal gehaltenen österreichischen Gewerbeordnung von 1859, deren § 4 Abs. 3 lautet: „Das Geschlecht begründet in Bezug auf die Zulassung zu Gewerben keinen Unterschied.“ Bereits auf der II. Sitzung der Nürnberger Kommission am 22. Januar 1857[8] wurde über mögliche Regelungen für Handelsfrauen diskutiert, wobei eine deutliche Mehrheit der Kommission Sonderregelungen zu einer Einwilligung des Ehemannes befürwortete, was „ohnehin schon in den meisten Ländern Geltung habe“. Der Ehemann könne die Einwilligung überdies jederzeit widerrufen. Österreich konnte nicht einmal einen Vorbehalt zugunsten abweichender Landesgesetze durchsetzen. Uneinigkeit bestand im Mehrheitsblock lediglich darüber, ob die Einwilligung des Ehemannes auch noch bei gerichtlich ausgesprochenem Getrenntleben der Ehegatten erforderlich sein sollte, oder ob auf Antrag der Ehefrau die Ersetzung der Einwilligung des Ehemannes durch Gerichtsentscheidung möglich sein sollte. Damit brachte das ADHGB für die Frauen in Ländern, die ein derartiges Einwilligungserfordernis bislang nicht gekannt hatten, eine Verschlechterung ihrer Rechtsstellung.

Das ADHGB als Mustergesetz für den mitteleuropäischen Rechtsraum beruhte in dieser Frage am Ende also auf preußischem Einfluss. Denn die Regelungen unterschieden sich kaum vom preußischen Entwurf von 1857, der sich wiederum ganz eng an das Landrecht von 1794 anlehnt. Man kann also sagen: Das mitteleuropäische Handelsrecht der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist im Hinblick auf die Stellung der Handelsfrau nichts anderes als – wenn vielleicht auch aufgeklärtes – Recht aus dem Ancien Régime. Aus diesen Regelungen wird aber auch deutlich, dass rechtliche Beschränkungen für Frauen nur dann bestanden, wenn sie verheiratet waren; das darf nicht übersehen werden, nur weil in der historischen Literatur oftmals der erwünschte und vermutlich auch rechtstatsächliche Normalfall der verheirateten Frau besprochen wird. Für eine unverheiratete oder verwitwete Frau galt hingegen allein Art. 6 Abs. 1 ADHGB: „Eine Frau, welche gewerbemäßig Handelsgeschäfte betreibt (Handelsfrau), hat in dem Handelsbetriebe alle Rechte und Pflichten eines Kaufmanns.“ Unverheiratete Frauen und vor allem Witwen dürften auch im 19. Jahrhundert einen ganz erheblichen Teil der Handelsfrauen ausgemacht habe; sie sind also seit 1861 frei von Beschränkungen.

6 *Entwurf eines Handelsgesetzbuchs…* 1857: 10.

7 Arendt 2016: 42.

8 Lutz 1857: 17.

Wege zur Gleichberechtigung

Abweichungen vom preußisch dominierten Recht

Die liberalen südwestdeutschen Staaten sahen Abweichungen von Art. 7 ADHGB vor. Nach Art. 6 Abs. 1 des badischen Einführungsgesetzes (EG-ADHGB Baden) konnte das Amtsgericht die Einwilligung erteilen, wenn der Ehemann minderjährig, abwesend oder entmündigt war. Gleiches galt in Fällen der Trennung von Tisch und Bett.[9] Weil die Einwilligung nach Auffassung der Kommissionsmehrheit jederzeit, auch grundlos, frei widerrufen werden konnte, regelten die Einführungsgesetze in Baden und in Württemberg zugunsten der Ehefrau, dass der Widerruf nicht „zur Unzeit" oder „in unredlicher Weise"[10] geschehen dürfe. Auf diese Weise wurden einige der in der Nürnberger Kommission streitigen Fragen zugunsten der Ehefrau entschieden. Allerdings traten diese südwestdeutschen Sonderregelungen nach der Promulgation des ADHGB als Reichsgesetz des Deutschen Reiches 1871 außer Kraft, weil die Gesetzgebungskompetenz im Bereich des Handelsrechts nun ausschließlich dem Deutschen Reich zukam, sodass sich letztlich im gesamten (kleindeutschen) Reich der preußische Standpunkt durchsetzen konnte.[11]

Weitreichender als in Südwestdeutschland waren die Abweichungen in Österreich – und diese Abweichungen traten nach der Gründung des Deutschen Reiches, an der Österreich ja nicht beteiligt war, dementsprechend auch nicht außer Kraft. Auf Ansuchen der Ehefrau konnte die mangelnde Einwilligung des Ehemannes durch den Ausspruch des Richters in den Ländern der österreichischen Krone bereits dann ersetzt werden, wenn feststand, dass die Rechte des Ehemanns durch den Handelsbetrieb der Ehefrau nicht gefährdet wurden.[12] Für die Erteilung der Einwilligung war nicht das Handelsgericht, sondern das allgemeine Zivilgericht am Wohnsitz der Gatten zuständig,[13] weil es sich um eine familienrechtliche Angelegenheit handelte.[14] Das Handelsgesetz für Bosnien-Herzegowina von 1883 bestimmte in § 4 bhHG ganz ähnlich, dass eine Ehefrau nur mit Einwilligung ihres Ehemannes Handelsfrau sein kann; geregelt ist jedoch auch hier zugleich auch die Möglichkeit gerichtlicher Ersetzung dieser Einwilligung.

Besonders hervorzuheben ist im Vergleich zu diesen Regelungen jedoch das ungarische Recht: Das ungarische Handelsgesetzbuch von 1875 ging – obschon es in weiten

9 Art. 6 Abs. 2 EG-ADHGB Baden.

10 Art. 7 Abs. 1 EG-ADHGB Baden; genauso Art. 9 EG-ADHGB Württemberg.

11 Staub 1896: Art. 7/1a.

12 § 6 EG-AHGB Österreich.

13 Staub–Pisko 1907: 27 ff.; Blaschke–Pitreich 1868: 16 ff.; Randa 1905: 71 f.

14 Staub–Pisko 1907: § 6 EG-AHGB Anm. δ.

Teilen dem ADHGB folgt – gerade in diesem Punkt noch einen großen Schritt weiter, denn es machte überhaupt keinen Unterschied mehr zwischen den Geschlechtern. In § 6 des ungarischen Gesetzestextes war der geschlechtsneutrale Terminus „kereskedő“ [Handeltreibende] enthalten, was in der deutschsprachigen Fassung verfälschend als „Kaufmann“ übersetzt wurde. Diese Regelung verweist für die Frage, von wem und unter welchen Bedingungen eine Person Handelstreibender sein kann, auf das ungarische Gewerbegesetz,[15] das explizit verfügte, dass auf dem Gebiet der ungarischen Krone jede volljährige Person unabhängig vom Geschlecht jeden Gewerbezweig, auch den Handel, frei ausüben konnte. Deshalb konnte auch eine verheiratete Frau ohne Einwilligung ihres Gatten selbstständig Handel treiben.[16]

Weiterentwicklung im Zuge der deutschen Rechtsvereinheitlichung

Während die Situation in Österreich und Ungarn über die Jahrhundertwende hinaus unverändert blieb, es bestand ja kein Reformbedarf mit Blick auf die Handelsfrauen, erfolgte im Deutschen Reich eine Veränderung: Das Inkrafttreten des Bürgerlichen Gesetzbuches (BGB) und eines in Abstimmung damit überarbeiteten Handelsgesetzbuches (HGB) zum 1. Januar 1900 erzeugte in Deutschland erstmals weitreichende Rechtseinheit im Zivilrecht, vor allem auch im Eherecht. Das BGB ordnete reichsweit die exakte Gleichstellung der Frauen (ob verheiratet oder nicht) mit Männern im Bereich der Geschäftsfähigkeit an. Folglich entfielen im neuen HGB alle besonderen Vorschriften für Handelsfrauen, insbesondere das Einwilligungserfordernis des Art. 7 ADHGB. Frauen werden seither unter den gleichen Voraussetzungen „Kaufmann“ wie Männer, nämlich durch das Betreiben eines Handelsgewerbes. Eine zeitgenössische Dissertation[17] formuliert in ihrer Einleitung:

> Wenn nun unser heutiges Recht diese und andere berechtigte Forderungen der Frau zugesteht, so hat sie das nicht etwa einer Laune der gesetzgebenden Faktoren zu verdanken; die Rechtsgeschichte aller Völker zeigt vielmehr, daß die Frau das, was sie erreicht hat, erst nach hartem oft jahrhundertelangem Kampfe errungen hat.

Gleichzeitig allerdings regelt das Familienrecht des BGB ein Familienmodell der staatsfernen bürgerlich-patriarchalischen Familie des 19. Jahrhunderts, sodass sich (bis in die 1950er Jahre)

15 GA 1872: 8.

16 Bausenwein 1894: 23 f.; Herich–Szvetenay–Steinacker 1875: 10; Schön 1918: 11.

17 Simon 1908: 1.

entsprechende Vorschriften im persönlichen Eherecht wie auch im Ehegüterrecht finden. Dadurch ergab sich ein Konflikt zwischen dem recht patriarchalisch strukturieren Eherecht und dem liberalen Handelsrecht. Es entstand in den ersten Jahren des 20. Jahrhunderts eine regelrechte Flut von Dissertationen zum (eigentlich erledigten) Thema der Handelsfrau. Der Ertrag war mager, denn letztlich setzen sich die handelsrechtlichen Bewertungen nunmehr gegen das Familienrecht durch. Der Ehemann konnte zwar Klage auf Herstellung des ehelichen Lebens[18] gegen seine Frau erheben und hatte damit Erfolg, wenn sich sein Vorgehen nicht als rechtsmißbräuchlich darstellte.[19] Doch im Falle des Obsiegens war das Urteil nicht vollstreckbar,[20] sodass eine Einstellung des Handelsgeschäfts nicht erzwungen werden konnte. Die in § 1354 BGB statuierte Herrschaft des Ehemannes über die mit ihm verheiratete Handelsfrau war im Ernstfall also nichts wert. Die kaufmännische Tätigkeit einer Ehefrau gegen den Willen ihres Ehemanns als solche gab auch keinen Scheidungsgrund ab.

Rechtliche Bedingungen oder gesellschaftliche Bedingungen?

Wenn die Beteiligten wollten – und damit bewegen wir uns auf außerrechtlichem Terrain – ließ sich die kaufmännische Tätigkeit von Frauen seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts also sehr gut rechtlich abbilden. Im Wirtschaftsbürgertum erfolgte in aller Regel vor der Eheschließung der Abschluss eines Ehe- und Erbvertrages, der Vermögenszuordnung und Vermögensverwaltung der Ehegatten regelte.[21] Gesellschaftsverträge konnten geschlechtergerecht ausgestaltet sein und insbesondere Töchtern und Söhnen die gleiche Teilhabe gewähren. Schwankungen weiblicher Tätigkeit als Unternehmerinnen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, so sie überhaupt existieren,[22] hätten deshalb nichts mit der geltenden Rechtslage zu tun. Genauso gut ließen sich allerdings weibliche Familienmitglieder von Unternehmerfamilien insbesondere auf gesellschaftsvertraglicher Grundlage weiterhin massiv diskriminieren. Spielräume bestanden also in beide Richtungen. Es waren damit vorrangig außerrechtliche Faktoren, die das wirtschaftliche Fortkommen von Frauen ermöglichten oder behinderten.

Wie wurden diese Spielräume genutzt? Schauen wir exemplarisch auf das Deutsche Reich: Eine reichsweite Statistik für 1882 zeigt, dass in diesem Jahr 24,5 % der 2,9 Millionen

18 § 1353 BGB.
19 §§ 1353 Abs. 2, 1354 Abs. 2 BGB.
20 § 774 Abs. 2 ZPO.
21 Lepp 2007: 95.
22 So Beachy 2001: 323 ff.

Unternehmer weiblich waren; übrigens ist dies exakt derselbe Prozentsatz wie für Westdeutschland im Jahr 1990. Die weitaus meisten Unternehmerinnen entfallen dabei auf kleinere Betriebsgrößen. So betreiben Frauen im Jahr 1895 über ein Drittel der nur von einer Person betriebenen Handelsgewerbe aus, jedoch nur 2,3 % der Betriebe mit 21 und mehr Angestellten. Anders gesagt: Fast 85 % der Unternehmerinnen hatten einen Betrieb ohne Angestellte, nur 0,2 % von ihnen einen Betrieb mit 21 oder mehr Angestellten[23] Frauen, die ein Unternehmen gründeten, waren also vor allem Einzelunternehmerinnen; die wenigen anderen Handelsfrauen stammten häufig aus den Kategorien „Unternehmerwitwe“ oder „Unternehmertochter“.

Warum? Ein Zitat des Soziologen und Volkswirts Werner Sombart (1909) könnte eine Erklärung geben:

> Will man noch mit ein paar Strichen den Gesamthabitus der idealen Unternehmernatur zeichnen, so wird man sagen müssen: Es sind Männer (keine Weiber!) – ausgerüstet vor allem mit einer außergewöhnlichen Vitalität, aus der ein über normaler Betätigungsdrang, eine leidenschaftliche Freude an der Arbeit, eine unbändige Lust zur Macht hervorquellen. […] Männer mit prononciert intellektual-voluntaristischer Begabung, mit gering entwickeltem Gefühls- und Gemütsleben. […] Menschen – mit dem Beile zugehauen. Smarte Männer.[24]

Unter derartig „smarten Männern“ dürften es Handelsfrauen selbst unter Geltung der denkbar liberalsten Rechtsordnung schwer gehabt haben.

Quellen und Literatur

Arendt, Christopher (2016): *Die Entstehung des Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuches auf der Grundlage der Entwürfe Preußens und Österreichs.* Dissertation. Innsbruck: Universität Innsbruck.

Beachy, Robert (2001): Business was a Family Affair: Women of Commerce in Central Europe, 1650–1880. *Histoire sociale / Social History,* 34(68), 307–330.

Blaschke, Johann – Pitreich, August (1868): *Erläuterung des Handelsgesetzbuches.* Wien: Manz.

Bausenwein, Richard (1894): *Das österreichische und ungarische Handelsrecht in vergleichender Darstel lung: ein kurzgefasster Leitfaden für das Studium dieser Rechte.* Leipzig: Deuticke.

Eifert, Christiane (2011): *Deutsche Unternehmerinnen im 20. Jahrhundert.* München: C.H. Beck. Online: https://doi.org/10.17104/9783406621154

Entwurf eines Handelsgesetzbuchs für die Preußischen Staaten. Nebst Motiven (1857). Berlin: Decker.

Herich, Carl – Szvetenay, Nicolaus – Steinacker, Ödön (1875): *Das ungarische Handelsgesetz.* Budapest: Lafite & Elsner.

23 Eifert 2011: 23 ff.

24 Sombart 1909: 747 f.

Lepp, Claudia (2007): Verdeckt von Sombarts „smarten Männern"? Bedingungen und Merkmale von Unternehmerinnen von der Mitte des 17. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. *Archiv für Kulturgeschichte,* 89(1), 91–112. Online: https://doi.org/10.7788/akg.2007.89.1.91

Löhnig, Martin – Masheva, Ivelina (Hg.) (2022): *Commercial Law in Southeastern Europe: Legislation and Jurisdiction from Tanzimat Times until the Eve of the Great War.* Vienna–Cologne: Böhlau. Online: https://doi.org/10.7767/9783205212935

Löhnig, Martin – Wagner, Stephan (2018): *Das ADHGB von 1861 als gemeinsames Obligationenrecht in Mitteleuropa.* Tübingen: Mohr Siebeck. Online: https://doi.org/10.1628/978-3-16-156318-8

Löhnig, Martin – Wagner, Stephan (2024a): *Deutscher Bund und nationale Rechtseinheit.* Tübingen: Mohr Siebeck.

Löhnig, Martin – Wagner, Stephan (2024b): *Leistungsstörungsrecht in Mitteleuropa.* Tübingen: Mohr Siebeck.

Lutz, Johann von (1857): *Protokolle der Kommission zur Berathung eines allgemeinen deutschen Handelsgesetz-Buches, Protokoll I bis XLV.* Würzburg: Stahel.

Randa, Anton Ritter von (1905): *Das österreichische Handelsrecht mit Einschluss des Genossenschaftsrechtes.* Wien: Manz.

Schön, Josef (1918): *Das bosnisch-herzegowinische, österreichische, ungarische und kroatische Handelsrecht in ihren Verschiedenheiten – Ein vergleichender und ergänzender Kommentar zum Handelsgesetze für Bosnien und die Herzegowina.* Wien: Manz.

Simon, Arthur (1908): *Die Ehefrau als Handelsfrau unter besonderer Berücksichtigung der verschiedenen Güterstände uind des Konkurses.* Heidelberg: Rössler.

Sombart, Werner (1909): Der kapitalistische Unternehmer. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik,* 29, 689–758.

Staub, Hermann (1896): *Kommentar zum Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuch.* Berlin: Heines. Online: https://doi.org/10.1515/9783112379707

Staub, Hermann – Pisko, Oskar (1907): *Kommentar zum Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuch.* Wien: Manz.

Máthé Gábor

A klasszikus jogállam a nemzetállamban – Kontra: „az állam nélküli" jog az Európai Unióban

Jogfilozófiai alapok

A német jogtudomány zseniális képviselője, Helmut Coing *A jogfilozófia alapjai* című kiváló monográfiájában összegzi a szellemtudományok által nyújtott ismeretek hatásait. Álláspontja alapjait tekintve – írja – jogosultak és kötelezettek vagyunk a különböző szellemtudományok eredményeit saját állásfoglalásunk szerint elfogadni.

A jog a kultúra egészének a részét képezi, de saját szerepe van ezen belül; mégpedig sajátságos alaptendenciája miatt, amely nem más, mint a béke, a biztonság és az igazság szolgálata a rend megteremtésén keresztül. Nyilvánvaló, hogy egy állam joga – mintegy bizonyos összhagyomány része – mindenkor sajátos jegyeket hordoz. Mindamellett tagadni sem lehet a gazdasági hatalom – és egyáltalán a hatalom – szerepét a jogképződésben.

Ha a jog létrejöttére akarunk formulát találni, akkor az Arnold J. Toynbee által a kultúra képződésére egyöntetűen alkalmazott *challenge* és *response* fogalompár használata a legelfogadhatóbb esetünkben is.

A társadalmi rend nem egyszer és mindenkorra adott, s meghatározott: a mindenkori helyzetnek, a kor problémáinak megfelelően mindig újra létre kell hozni. Így a társadalmi rend egy kihívásra adott olyan válaszként fejlődik, amely az ember szellemi alkotóerejétől, a tényállás helyes vagy hibás megítélésétől függően, a hasznosnak és ideálisan szükségesnek tekinthető megoldások (például témánkkal összefüggésben az e módon létrejött „jogállamisági eljárások") helyes vagy hibás felismeréséből alakul.

A hatalom és a jog kapcsolata mindig elvezethet ahhoz, hogy a hatalmat gyakorló a maga számára igényli a jogalkotási felhatalmazást is. A legszorosabb kapcsolat hatalom és pozitív jog között akkor valósul meg, ha a hatalom gyakorlója a jogalkotás monopóliumát a maga számára igényli, vagyis semmilyen más jogforrást nem tűr meg önmagán kívül.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_45

A természetjog szabályainak tekintélye és érvényessége morális jellegű. A természetjogot az igazságosság szabályainak összességeként kell értelmeznünk, amely szabályok a pozitív kultúrjog alapját képezik. A természeti szabályokban az emberi világban létező sajátos tárgyi összefüggéseket ismerjük fel. Olyan összefüggéseket, amelyekkel egy igazságos társadalmi rend megteremtésének során szembekerülünk.

A természetjog a pozitív jog megítélésének mércéje. A pozitív jog a természetjogból él. Jellegzetessége, hogy legitimációjában nincs szerepe az örökké érvényes, statikus világrendnek, ahogy azt a klasszikus természetjog tradíciója megfogalmazta! A pozitív jogot különösen megalkotásának eljárása kell hogy legitimálja, vagyis az a politikai folyamat, amelynek során a döntések megszületnek.

A klasszikus természetjog egy örök világrend visszatükröződése volt, s klasszikus igazságosság eszme pedig feltételezett egy átfogó tökéletes rendet, ami legitimálni tudta a jogot és kritériumokat szolgáltatott a jogos és jogtalan megállapításához a jogi döntések meghozatala során. Az azonban mára világossá vált, hogy a modern komplex társadalom feltételei között erre nincs mód.[1]

A jogrend alapvetőbb a privatizációnál

Az emberiség története a civilizációk története. A civilizáció és kultúra egy adott nép életmódjának egészére utal. Az erkölcsi elvek a közös tulajdonságokból, az egyetemes emberi természetből erednek, s megvannak minden emberi kultúrában. Ezért is el kell fogadnunk Samuel P. Huntington realitáson nyugvó következtetését:

> „[N]em egy adott civilizáció egyetemesnek kihirdetett értékeit kell hirdetni és támogatni, hanem a kulturális együttélés érdekében a legfőbb civilizációra érvényes közös jellemzőket kell megkeresni. Egy többcivilizációs világ csak úgy tud továbbfejlődni, ha az univerzalizmusról lemondva elismeri a sokszínűséget, és a közös jellemzőket kezdi keresni."[2]

Századunkban azonban a puszta káosz paradigmája igazolódott be. A joguralom csődöt mondott, s egyre inkább a fegyvereké a hatalom. Egyértelművé vált, hogy a civilizációk jövője a nagy civilizációk vallási, szellemi vezetőinek együttműködésén és megértésén múlik.

Nos, ha ez így van, akkor különösen felértékelődik az Európai Unió szerepe. Releváns továbbá a nyugat-európai magállamok és Közép-Európa viszonya, nem is említve a brüsszeli döntéshozók felelősségének problematikáját.

1 Coing 1996: 42–43, 89–90, 164–165, 189–190, 192, 210.

2 Huntington 2005.

Érdemes röviden áttekinteni a közelmúlt évtizedeket. Az „első" Jalta revízióját s „eredményét": az Európai Uniót az elmúlt időszak főbb trendjei determinálták. Az 1989. évi máltai csúcstalálkozó szimbolizálta az Egyesült Államok által korábban (1985) kidolgozott *Grand Strategy*t, a nagy váltást: azt, hogy a világ elbúcsúzik egy korszaktól, és belép egy másikba. E másik világnak az alapkérdése az volt, hogy Közép-Európa miként integrálódjon Nyugat-Európához. A szovjet–amerikai kondomínium verziótól a rajnai modellt megtestesítő jóléti államideálon át a véglegesült washingtoni konszenzusig vezető út okszerűen határozta meg a jelenkori viszonyokat. Ebben a folyamatban a magyarországi rendszerváltásnak nevezett átalakulást, a neoliberális gazdaságpolitika jegyében, a washingtoni konszenzus sokkterápiás végrehajtásaként a koncepciótlan privatizáció s az azt elősegítő dereguláció: az állam szerepének erőteljes visszaszorítása kísérte. Mára teljesen világossá vált, hogy Ralf Dahrendorf akkor rendszeresen idézett metaforája több volt mint tévedés. Nevezetesen a dolgoknak előbb rosszabbra kell fordulniuk ahhoz, hogy megjavuljanak, s a térség népeinek végig kell menni a siralom völgyén, hogy eljussanak a kapitalizmus Kánaánjába.

Ez a menetelés mindmáig tart, s nem véletlen, hogy az állami tulajdon féktelen lebontásával létrejött túlsúlyos magángazdaság és a multinacionális vállalatok együttese meggyengítette és több területen hatástalanította az állami szerepvállalást. Ezeknek a 20. század végétől kezdődő demokratizálódási folyamatoknak az a legnagyobb problémája, hogy nem sikerült az államiság különböző dimenzióit egymástól konceptuálisan elkülöníteni és megérteni, hogy azok hogyan kapcsolódnak a gazdasághoz. Találóan jegyezte meg Milton Friedman, a szabadpiaci közgazdaságtan legkiválóbb képviselője: „Kiderült, hogy a jogrend valószínűleg alapvetőbb a privatizációnál."[3]

Köztudott, hogy Európa történetének harmadik egységesülési stációjánál tart. Az új Harmadik Európa igazi dilemmája a jóléti és a gondoskodó állam közötti választási alternatíva. A jelenkor nagy államelméleti kérdése, hogy a *Rechtsstaat – Verfassungsstaat* milyen formációvá fog átalakulni: az új európai intézményrendszer létrehozásakor arra kell törekedni, hogy az Európai Unió az emberi jogokat valóban realizáló, azokat egyenlően kiterjesztő emberibb társadalomként funkcionáljon. Világos, hogy a jog és az Alkotmány szerepe még központibbá válik, mint az eddigiekben volt.

Laekeni nyilatkozat (2003)

A 2020-as évtizedre az Európai Unió figyelme és felelőssége a jogi kérdések irányában fokozatosan „lankadt". Nem így az Európai Tanácsé, amely felismerve, hogy az EU fennállása

[3] Gecsényi–Máthé 2009.

egyik fordulópontjához érkezett, már az ezredfordulóra (2001. december 14–15.) Laekenben (Belgium) megrendezett ülésen életre hívta az Európai Unió jövőjéről tanácskozó Európai Konventet. A Konvent három kérdéskörben volt hivatott javaslatokat kidolgozni: (1) hogyan lehet az európai modellt és intézményeket a polgárokhoz közelebb vinni; (2) hogyan szervezhető meg a politikaformálás egy kibővített Unió keretein belül; s végül (3) miként válhat az Unió stabilizáló tényezővé az új, többpólusú világrendben.

A feltett kérdésekre a Konvent olyan válaszokat adott, amelyek két évtized elteltével ma is gondolkodásra késztetnek.

Tekintsük át a legfontosabb példaértékű javaslatokat:

- kiemelten kezelt az Unió és a tagállamok hatásköreinek jobb elhatárolása;
- mint kitűnt, már az ezredfordulón elsődleges volt – s normaszinten máig hiányzik – az EU demokratikusabbá, átláthatóbbá és hatékonyabbá tételét szolgáló megoldások kimunkálása;
- a nemzeti parlamentnek az európai modell legitimitását kifejező mikénti elismerése, mégpedig a döntéshozatali eljárások egyszerűsítésével s az európai intézmények működésének átláthatóbbá tételével. Ismert, hogy a nyilatkozat a fenti témák kidolgozásával is számolt, amely az Európai Tanács thesszaloniki ülése elé terjesztve, az európai alkotmány létrehozásáról szóló majdani szerződést alapozta volna meg. (E tényt 2003. június 20-án terjesztették elő Valéry Giscard d'Estaing elnök és az elnökhelyettesek: Jean-Luc Dehaene s Giuliano Amato jegyzésével.)

Az uniós jog problematikája

Az uniós jog elmélete kidolgozatlan. A tagállamokat integráló *sui generis*ből jogi személlyé váló alakulat joga ezért a nemzeti jogokhoz viszonyítottan definiálható. A jogállami hivatkozás mindig csak tagállami érintettségű lehet.

Az Unió szövetséges tagállamokhoz kötődő rendszer, amely a nemzetközi jog mentén szerveződött, s melyben a tagállamok által szuverenitásuk egyes átengedett elemeiből ötvöződnek a nevesített hatáskörök. Tehát nincs saját hatásköre: *Kompetenz ohne Kompetenz* formula jellemzi. Létrejött egy olyan rendszer, amely a tagállamok jogrendszerébe illeszkedik, s úgy viselkedik, mintha szövetségi állam lenne, ahol a demokratikus deficit kiegészül alkotmányos deficittel.

Az elkerülhetetlen jogelméleti analízisek várható vitáihoz csak jelzésszerűen utalunk Takács Péter professzor több mint kiváló s nélkülözhetetlen szintézisére, az *Államtan* című kötetére, s ennek témánk szempontjából releváns *Appendix III. Az Európai Unió államtani kérdései* című zárórészére, amelyben *A maastrichti uniós szerződés* (Hermann-Josep Blanke)

a szövetségi állam állásfoglalásait, továbbá az *Állam és alkotmány az egységesülő Európában* (Karl Doehring) az európai nemzetállamok sorsát; s végül harmadikként *A Maastricht-ítélet: szuverenitás – ma* (Neil MacCormick) megkerülhetetlen szintézist kell a nemzetállamok Európája: jogi, dogmatikai, s nem csupán jelenkori politológiai hivatkozásokra építeni.[4]

A jogdogmatika elsődlegessége okán máris jelezzük tanulmányunk címének magyarázataként a nemzetállami jog *(ius proprium)* és az állam nélküli jog *(ius commune)* kettősségét, s egyben párhuzamát.

A maastrichti uniós szerződés című analízis szuverenitást érintő kérdéseinek megállapításait mint lényegi összegzést rögzítjük, s a továbbiakban mint még nem lezárt vita tanulságát kezeljük. Íme a tézisek:

a) A tagállamoknál lévő hatáskört megállapító jogi tartalom az integrációra késztető politikai kényszerek következtében relativizálódik. A hatáskört megállapító kompetencia jogi értelemben egyértelműen a tagállamoknál van, de erre tükörképszerűen rárétegződik az elsősorban politikatudományilag ihletett „kettős szuverenitás" – egyfelől a közösségi, másfelől a tagállami szint – tétele.

b) A legtöbben azonban a szuverenitáskritérium átfogó mivoltának határozott relativizálódásával azért szállnak síkra, hogy a Közösség és a főhatalom jogainak elválasztásával tartalmilag válaszolják meg a szuverenitás kérdését. A hatáskörmegosztás szabályának a modern szövetségi államban érvényes mércéjére támaszkodva – gyakorlatias módon – a szuverenitás kérdését az Európai Unión belül is „eldöntetlennek" kell minősíteni.

c) A nemzeti államhatalom és a közösségi hatalom megkülönböztetésére alapozott vizsgálat azt mutatja, hogy – az uniós szerződésnek a tagállami felelősség körébe történő beavatkozása ellenére – a hatásköri súlypont csakúgy, mint a tagállamok alkotmányozó főhatalmának lényege, a tagállamoknál marad.

d) A szuverenitás kritériumának hiányos tartalmából az következik, hogy a kilépés kérdése elsősorban jogi kérdésként vetődik fel. Az átruházott felségjogok valamely tagállam általi egyoldalú felmondása jogi szempontból kizárt. A közösségi hatalomnak a tagállami uralmi hatalomtól való alkotmányjogi önállósodásáig azonban a tagállamok közös egybehangzó nyilatkozatukkal megszüntethetik az alapító szerződést.

e) Az integráció tagállamokat bomlasztó hatására tekintettel a tagállamok államisága egyre fokozódó mértékben alakul át, jóllehet az uniós szerződés sem fogalmazott meg az államok megszűnésére irányuló célokat. A szupranacionális politikai terek alakulása továbbra is a nemzetállamilag szervezett érdekformálódási és konfliktuskezelési rendszerekhez kötődik.

[4] Takács 2003.

Összefoglalva megállapítható, hogy bár az uniós szerződés az államhatalomnak (a közösségi hatalommal történő) még szorosabb összefonódását, valamint a „kooperatív alkotmányos államiság" rendszerének erősödését segíti elő, mégsem jelent olyan minőségi ugrást, amely egy „európai államisághoz" vezetne. A Közösség – a nemzetállami jellegű érvek arzenáljának fordulatait alapul véve – anélkül kerül „államközelbe" *(Staatsnähe)*, hogy „teljes állammá" *(Vollstaat)* válna. Mivel az uniós szerződés nem idézte elő a Közösség állammá válását, ezért a szövetségi állami jelleget sem ismerhetjük el.

Egyébként is az unitárius és föderális funkciók megosztása szempontjából a Közösség négyes tagolásával (Tanács, Bizottság, Parlament, Bíróság) már most is szövetségi államhoz hasonlít. Továbbá a nemzeti és szupranacionális hatalom elrendeződési formáinak olyan sok vonása van már jelen, hogy aligha lehetne szó szövetségi államról, legyen az akár kontinentális európai, akár észak-amerikai jellegű.[5]

Végül említendő továbbá az a közismert tény is, hogy az Európai Bíróság nem csupán jogértelmező, hanem jogalkotó hatáskörrel is rendelkezik. Ezzel összefüggésben sajátos véleményt fogalmazott meg Christopher Vajda (az Európai Bíróság tagja), a londoni King's College magyar származású vendégprofesszora, hangsúlyozva:

> „[N]em az uniós bíróság dolga eldönteni, hogy milyen Európában akarnak élni az európaiak. […] Az európai jog egy része nincsen leírva, hanem azok közé az általános elvek közé tartozik, amelyeket a bíróság az egyes jogesetek során dolgozott ki, […] nem mondhatta, hogy nincs véleménye. […] Ennyiben valóban aktivista a bíróság. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne a jog uralma érvényesüljön […]."[6]

Talán nem érdektelen *hic et nunc* felhívni a figyelmet Peschka Vilmos akadémikus *Appendix „A jog sajátosságához"* című tanulmánygyűjteményéből a *Hayek contra Kelsen I. A jog keletkezése és tartalma* tanulságos értékelésének részletére: „a jogalkalmazói jogalkotásnak van tudattalan mozzanata; a jogalkalmazó tudata, a jogalkalmazói tevékenység tudatossága nem jogalkotásra, nem általános jogi érvényességre, hanem jogalkalmazásra, az adott eset egyedi jogi érvényességgel eldöntésére irányul" – a híres *aperçu* érvényesül: „nem tudják, de teszik."[7]

[5] Takács 2003: 881–888.
[6] Szűcs 2022.
[7] Peschka 1992: 25.

Europäischer Rechtsraum – A nemzeti alkotmánybíróságok szövetsége

A vázolt tényhelyzet minden jogász számára (nem politikus, ámbár léteznek jogvégzett politikusok is) bizonyítja, hogy az Európai Uniónak új jogdogmatikai rendszerre van szüksége. Az új alkotmányos fogalmak mellett a többi között a komplementer párhuzamos hatáskörök új szellemű meghatározása indokolt.

Minderre figyelemmel teljes egyetértés alakult ki az új feladatra mozgósító kezdeményezéssel, Armin von Bogdandy professzor, a heidelbergi Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht igazgatójának *A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben* című kiáltványával.[8] Bogdandy célkitűzése az EU mint politikai projekt sikerének támogatása, mégpedig teljesen új alapokon: az Európai Kutatási Térség létrehozásával. Ez a keret a források biztosításával lehetőséget teremthet az egészen új jogi dogmatikai rendszer kiépítésére, amely a globalizált világ igényeinek a nemzeti jogtudományokkal egyeztetetten megfelelhet. Így az europaizálódás – a nemzeti jogtudományok identitásának figyelembevételével – mintegy korparancsként jelentkezik. Egyébként már jelenleg is olyan mértékű a nemzeti jogrendek europaizálódása, amit legkifejezőbben az európai jogi térség: *Europäischer Rechtsraum* formulával jellemezhetünk.

A jogdogmatikai jogtudomány tehát új kihívásokkal néz szembe. A jog-összehasonlítás klasszikus módszerével ugyanis minden generációnak meg kell írnia a saját jogtörténetét, ám állást is kell foglalnia, hogy a leendő közös jogi térségben milyen fejlesztési utak lehetségesek.[9]

Bogdandy professzor próféciáján gondolkodva, jogtörténészként az a véleményem, hogy az európai jogi térség – *mutatis mutandis* – már létezett az első Európa felbomlása utáni századoktól a 18. századi kodifikációkig. S ez a *ius commune,* ami a glosszátorok által kifejlesztett *sui generis* jogrend, a jogtudomány és jogi kultúra, amelynek alapja a kommentált római jog, az egyházi és hűbéri jog elemeivel, amely szoros szimbiózisban volt a *ius propriumm*al, a helyi jogokkal.

A ius commune nem törvényi, hanem jogtudományi (jurisprudenciális) jog. A ius commune legnagyobb része nem törvényhozási aktussal születő jogrendszer, hanem tudósjog, amelyet a jogtudománnyal foglalkozók alkotnak. Tehát a korabeli Európa nem a legiszlatív unifikáció, hanem a jurisprudenciális jogegységesítés útját járta. A ius commune „állam nélküli jog", nincs központi hatalom, amely a normát kibocsátaná. Sőt központi bírói

8 Bogdándy 2012.

9 A magyar jogtörténeti szintézis 18 jogtörténész közös munkájaként készült el. Máthé 2017; 2020.

hatalom sincsen, amely az értelmezési problémát eldöntené, s ezt ugyancsak a jogtudós – a *communis opinio doctorum* – végzi el.[10]

A ius commune szubszidiárius jellegű, azaz a helyi jogot, a ius propriumot kell elsőként alkalmazni, s ha ez nem elégséges, úgy a ius communét kell kölcsönözni. A ius commune tehát nem rivalizál, mi több, nem lép az elsődlegességi pozícióba, mint a jelenkori EU-jog, amely nem dogmatikai törvényszerűségként, hanem jelenleg autoritatív tényezőként dominál.

A közös európai térség és az újkori ius commune kiváló megoldásnak tűnik a 19–20. századi jogi, hatalmi rendszer, fogalomtár erőltetett meghaladására. Ezért is felidézendő az a javaslat, amelyet 2009 őszén a Budapesten rendezett V. Európai Jogász Fórum záróülésén a plénum résztvevői elfogadtak. Köztudott, hogy az EU jogászai, elsőként a német jogásztársadalom képviselői hozták létre a kétévenként – a Deutsche Juristentag mintájára – szerveződő szakmai fórumot. Eleddig Nürnberg, Athén, Genf, Bécs, Budapest, Luxembourg adott otthont a tanácskozásnak. Budapesten az európai ügyészség, a határon átnyúló bűnözés, a fogyasztóvédelem, a kereskedelmi jog témáin kívül az újkori szuverenitás kérdéseit vitatták meg.[11] A részleteket mellőzve a plénumon elfogadott javaslatra utalunk – a többi között arra, hogy az EU nemzetállami alkotmánybíróságai delegáljanak az évenként (tavaszi-őszi ülésszak) rendezendő Alkotmánybírósági Kollégiumba egy-egy főt, s ez a testület azokat a kérdéseket vitassa meg, amelyek a jurisprudenciális problémák során a tagállam és az Unió központi szervei között keletkeznek, s a jogi megoldásokat állásfoglalásban tegyék közzé.

A budapesti Jogász Fórum kezdeményezését – 2015-ben – egy átfogó, koncepciózus továbbfejlesztett változat követte a heidelbergi intézet igazgatójának szerkesztésében megjelent *Alkotmánybíráskodás Európában* című kötettel.[12] Ennek a megkülönböztetett figyelemnek többek között az az oka, hogy az EU közjogában egyedülálló módon összekapcsolódik az Unió elsődleges joga, az *Emberi Jogok Európai Egyezménye* és az állami jogrendek – vázolta az európai közjog problematikájának összetettségét Bogdandy professzor.

Az alkotmánybíráskodás az európai jogrendszerben című kötet 14 szerzője pedig az alkotmánybíróságok szerepének, gyakorlatának analízisével, az ebből levonható tanulságokkal egyértelműsítette, hogy ez az intézmény lehet végső garancia a posztmodern jogállam anomáliáinak felszámolására.[13] Kiemelik, hogy az alkotmánybíráskodás az európai jogrendszeren belüli összehasonlítás elméleti bázisa, s ez a szerepkör alapozza meg

10 Kis–Máthé 2024.
11 Máthé 2009.
12 Bogdandy–Grabenwarter–Huber 2016.
13 Máthé 2019.

az Alkotmánybíróságok Szövetségének intézményét. Kardinális jelentőségű a jogvédelmi hézagot kitöltő szerepkör, ennek a kontrollnak ugyanis döntő súlyát jelenti, hogy racionalizálja a közös európai megoldások kidolgozását.

A jelenkori jurisprudenciális problematika megoldásában pedig jövőbe mutató axiómaként értékelhető, hogy az európai jogi kultúra és az európai közjog nem nőhet ki csupán az uniós jogból és az EJB ítélkezési gyakorlatából. Ehhez sokkal inkább az igazságszolgáltatással megbízott nemzeti szervek hálózatba kapcsolására van szükség – hangsúlyozzák a szerkesztők.[14]

Végül axiómaként kell elfogadnunk a metodikai ajánlásokat:

> „Az európai közjog normatív alapstruktúrája mint jogi iránymutatás elvárja, hogy a jogrendszer minden szereplője – habár nem alkotnak homogén jogi kultúrát – működjön közös ismeretek, készségek és értékek mentén. A nemzeti értelmezéseket dogmatikai tartalmukkal együtt kell vizsgálni az európai közjog perspektívájából a joggyakorlat és a jogelmélet területén, de semmiképp nem kell mindig harmonizálásra törekedni. Más jogrendszerek jogi aktusainak és alakzatainak jogtudományi és gyakorlati helyi értékét tekintve nem létezik általános konszenzus.
>
> Mivel egy pluralisztikus struktúrában a közös felelősséget csak párbeszéd formájában lehet érvényesíteni, meg lehet indokolni azt a vélelmet, hogy létezik egy összehasonlító értékelés mint a közös normativitás kibontakozásának építőköve."[15]

Ez a metodika pedig különösen indokolhatja a nemzetállami Alkotmánybíróságok Szövetsége rendszerének kiteljesedésével az EU közös szervei és a nemzetállamok jogi konfliktusainak feloldását.

[14] Bogdandy–Grabenwarter–Huber 2016: 8–10. A horizontális alkotmánybírósági szövetség.
[15] Bogdandy–Grabenwarter–Huber 2016: 18–22. Módszertani és jogi alapkérdések.

Irodalom- és forrásjegyzék

Bogdandy, Armin von (2012): A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben. Kiáltvány. *Magyar Jog,* 59(4), 248–255.

Bogdandy, Armin von – Grabenwarter, Christoph – Huber, Peter M. (2016): *Handbuch Ius Publicum Europaeum.* VI. kötet. *Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa: Institutionen.* Heidelberg: C.F. Müller.

Coing, Helmut (1996): *A jogfilozófia alapjai.* Ford. Szabó Béla. Budapest: Osiris.

Gecsényi Lajos – Máthé Gábor szerk. (2009): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltás történetéhez. A Grand Strategy.* Budapest: Magyar Közlöny.

Huntington, Samuel P. (2005): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Ford. Gázsity Mila, Puszta Dóra, Gecsényi Györgyi. Budapest: Európa.

Kis Norbert – Máthé Gábor szerk. (2024): *Az európai államok evolúciója. Államszervezési paradigmák.* Budapest: Ludovika.

Máthé Gábor szerk. (2009): *Tagung des 5. Europäischen Juristentages.* Budapest: Magyar Jogász Egylet.

Máthé Gábor szerk. (2017): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn.* Budapest: Dialóg Campus.

Máthé Gábor (2019): A posztmodern jogállam. *Polgári Szemle,* 15(1–3), 193–203. Online: https://doi.org/10.24307/psz.2019.0912

Máthé Gábor szerk. (2020): 匈牙利宪法与法律的演变与发展 *[Xiongyáli xianfa yu falu de yanbian yu fazhan] / Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn.* Budapest: Ludovika.

Peschka Vilmos (1992): *Appendix „A jog sajátosságához".* Budapest: Közgazdaságtani és Jogi Könyvkiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.

Szűcs László (2022): Az Európai Unió nem állam. *Magyar Nemzet,* 2022. július 6. Online: https://magyarnemzet.hu/kulfold/2022/07/az-europai-unio-nem-allam

Takács Péter szerk. (2003): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Budapest: Szent István Társulat.

Megyeri-Pálffi Zoltán

Névváltoztató bíróságok és a népköztársasági bírósági szervezet kialakítása (1945–1954)

Bevezetés

Az 1872-ben felállított úgynevezett elsőfolyamodású bíróságokkal teljessé vált az a négyszintű igazságszolgáltatási struktúra, amely az 1918 és 1919 közötti időszak kivételével 1944-ig a rendes bíróságok tekintetében működött. A második világháború végével azonban olyan politikai változások indultak meg, amelyek előre borítékolták, hogy az egykori királyi bíróságok – a járásbíróságok, törvényszékek, ítélőtáblák és a Kúria – változatlan formában nem fognak tudni tovább működni. Bár 1944–1945 után közvetlenül még demokratikus irányok felé indult a magyar államszervezet átalakulása, néhány esztendő leforgása alatt felépítették a szovjet mintának megfelelő struktúrát, amelynek sajátosságai az igazságszolgáltató szervek esetében is megjelentek, azaz az 1950-es években kiépült a szocialista igazságszolgáltatás.[1]

Ennek elemei beleillenek az 1945 utáni alkotmány- és jogfejlődés témakörébe, amelyet az Ünnepelt – aki előtt e kötet tiszteleg – jól ismer, s amely történelmi időszak előadásaiban, műveiben kiemelt jelentőségű. Ez a néhány éves periódus e tanulmány szerzője számára is megmutatta sajátosságait az utóbbi évek bíróságtörténeti kutatásai során,[2] így ezen „felbátorodva" kíván az alábbi rövid írás némi adalékkal hozzájárulni a népköztársasági korszak karakterének megvilágításához – és kívánja a szerző a téma kiváló ismerőjét köszönteni –, megmutatva a második világháború utáni években az átalakuló bírósági szervezet jellemzőit a bírósági szervezet és elnevezések változásán keresztül.

[1] A témához lásd az Ünnepelttől például Horváth 2017; 2019; 2023: 114–120; 2024: 557–582. Továbbá lásd még Bónis–Degré–Varga 1996: 259–265; Stipta 1998: 168–169; Gaálné Barcs 2012: 34–50; Balogh 2023: 1146; Peres 2023: 134–141.

[2] Vö. Megyeri-Pálffi 2023: 19–21; 2024: 41–55.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_46 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1366-6963

1945–1946 – Az első változások a bírósági szervezetrendszerben

Azok az áramlatok, amelyek a második világháború végével elindult politikai változások előhírnökei voltak, hamar jelezték, hogy átalakul a közjogi környezet, és ez a bíráskodásra is hatással lesz. Ennek első jele már 1945. március 8-án megmutatkozott, ugyanis e napon az Ideiglenes Nemzeti Kormány egy rendeletet bocsátott ki, amely mellőzni rendelte a „királyi" jelzőt az állami hivatalok, így a bíróságok nevéből.[3] Ettől a pillanattól kezdve a korábbi királyi járásbíróságok, törvényszékek és ítélőtáblák megnevezése a székhelyre és a bírósági szervre utaló összetételre szorítkozott, s a Kúria is elvesztette „királyi" mivoltát. A Miklós Béla által aláírt rendelet valóban csak előhírnök volt, s ezt maga is megfogalmazta akkor, amikor szövegében rögzítette, hogy „mindaddig, amíg a nép az ország alkotmányos berendezése és az állam formája kérdésében nem határoz".[4]

Noha ez még váratott magára, a háború utáni tényállapot már hatással volt az ítélkezésre, miként az is, hogy 1945. január 20-án Magyarország aláírta a fegyverszüneti egyezményt, amelynek kihirdetéséről ekkorra már úgyszintén rendelkeztek, bár csak március 17-én jelent meg a hivatalos lapban,[5] majd szeptemberben az 1945. évi V. törvény formájában be is cikkelyezték.[6] Az egyezmény 2. pontja értelmében visszaálltak az 1937. december 31. előtti országhatárok, így számos, a terület-visszacsatolások nyomán újra felállított bíróság ismételten „kikerült" a magyar szervezetrendszerből.

Az 1945. március 8-i rendeletben „előjelzett" államformakérdést – immáron az 1945. novemberi választások után létrejött – Nemzetgyűlés az 1946. évi I. törvényben rendezte köztársasági formában.[7] Az 1945 tavaszán „királyi" jelzőjüket vesztett bírósági elnevezések így „kompatibilisek" voltak a Magyar Köztársasággal, ezért újabb átnevezésre nem, csak az eddigiek megerősítésére került ekkor sor.[8]

3 Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak 539/1945. M. E. számú rendelete az államhatalom gyakorlásával kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről. *Magyar Közlöny,* 1945(11), 2.

4 Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak 539/1945. M. E. számú rendelete az államhatalom gyakorlásával kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről. *Magyar Közlöny,* 1945(11), 2. 1. §.

5 Az ideiglenes nemzeti kormány 525/5945. M. E. számú rendelete a fegyverszüneti egyezmény kihirdetése tárgyában. *Magyar Közlöny,* 1945(9), 1.

6 1945. évi V. törvénycikk a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről.

7 Vö. 1946. évi I. törvény Magyarország államformájáról.

8 Vö. Az állami hivatalok címében a »királyi« jelző elhagyása. *Fővárosi Közlöny,* 1946(25), 700.

1946–1949 – Államszervezeti átalakulások útján

A történelem kereke azonban tovább forgott, s 1946 februárjától olyan irányt vett a következő években, amelynek eredménye a szovjet államszervezeti megoldások adaptálása lett. Az átalakulásokat az 1949. augusztus 20-án kihirdetett XX. törvény, *A Magyar Népköztársaság Alkotmánya* hivatott rögzíteni, érintve az igazságszolgáltatást is. Bár ekkor a struktúra megőrizte korábbi négy szintjét, de a népköztársasági *Alkotmány* már kimondta: „az igazságszolgáltatást a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, a felsőbíróságok, a megyei bíróságok és a járásbíróságok gyakorolják".[9] Mindez tehát ismételten névváltozásokat hozott a jogszolgáltató szervek életében, csak a járásbíróságok tudták megőrizni addigi elnevezéseiket.

1949. október 26-án újabb, a bíróságokat érintő jogszabály jelent meg a hivatalos lapban, a *Magyar Közlöny*ben. Az 1949. évi 9. törvényerejű rendelet megerősítette és részletezte az alkotmányos rendelkezéseket: „az eddigi Kúria mint a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, az eddigi ítélőtáblák mint felsőbíróságok, az eddigi törvényszékek mint megyei bíróságok folytatják működésüket, az eddigi járásbíróságok pedig megtartják jelenlegi elnevezésüket".[10] E jogszabály végrehajtására az igazságügy-miniszter 1949. október 31-én rendeletet bocsátott ki, amely kifejezetten a bíróságok új elnevezése tárgyában született. Ebben konkretizálták, hogy a Kúria elnevezés helyett „A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága" megnevezést kell használni, s a szerv pecsétjében a székhelyet, Budapestet is jelezni kell. A rendelet példákat is adott a többi fórum elnevezéséhez, így: „Debreceni felsőbíróság", „Kaposvári megyei íróság", valamint – a pecsétek körirata alapján, ahol már járásbírósági példa is szerepelt: „Felsőbíróság – Debrecen", „Megyei Bíróság – Kaposvár" és „Járásbíróság – Szolnok".[11]

E rendelkezésből következett, hogy valamennyi bíróságnak nevet kellett volna váltania, azonban ez nem következett be, mert a törvényerejű és a végrehajtási rendelet is kivételként nevesítette: „A budapesti törvényszék, a budapesti büntetőtörvényszék és a pestvidéki törvényszék megyei bíróságokként egyelőre jelenlegi elnevezésük alatt folytatják működésüket; a budapesti központi járásbíróság a pesti járásbíróság, a budapesti I–III. ker. járásbíróság pedig a budai járásbíróság elnevezést nyeri."[12]

9 1949. évi XX. törvény. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. 36. § (1).

10 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 9. számú törvényerejű rendelete az igazságügyi szervezet átalakítása tárgyában. 2. §. *Magyar Közlöny – Törvények és törvényerejű rendeletek tára,* 1949(215–222), 13–14.

11 Az igazságügyminiszter 88.000/1949. (226) I. M. számú rendelete a bíróságok új elnevezése tárgyában. 1. § (2). *Magyar Közlöny,* 1949(226), 1858.

12 1949. évi 9. törvényerejű rendelet. 2. § (3).

Az említett elnevezések megtartását az érintett budapesti bíróságok „különleges helyzete" indokolta, s nem lett volna helytálló a „megyei" elnevezés – magyarázta Skorka György *Az Alkotmány és igazságügyi szervezetünk átalakítása* című tanulmányában.[13]

1950–1954 – A kikristályosodó szocialista bírósági szervezet

1950 azonban elhozta a „maradék" bíróságok névváltozását: a tanácsok létrehozásával megváltozott a közigazgatási beosztás, s ez hatással volt az igazságügyi szervekre is. Az egyes megyei bíróságok és járásbíróságok megszüntetéséről, székhelyük és területük megváltoztatásáról, valamint új megyei bíróságok és járásbíróságok felállításáról szóló 1950. évi 7. számú törvényerejű rendelettel felhatalmazást kapott az igazságügy-miniszter, hogy a belügy- és pénzügyminiszterrel egyetértve „rendelettel egyes megyei bíróságokat és járásbíróságokat megszüntethessen, székhelyüket és területüket megváltoztathassa, illetőleg a szükséghez képest új megyei bíróságokat és járásbíróságokat állíthasson fel". Ennek határidejét 1951. december 31-ben jelölték meg.[14]

A felhatalmazással élve jó pár olyan rendelet született, amely átrajzolta a magyarországi bíróságok illetékességi területét, hiszen a létrehozott és megszüntetett bíróságokhoz tartozó településeket át kellett csatolni a szomszédos fórumokhoz.[15]

Mondhatni, ezek az intézkedések a kövei voltak annak az útnak, amely a népköztársasági bírósági szervezet kiépülése felé vezetett. E folyamatban a következő meghatározó lépést az *Alkotmány módosítása jelentette, amelyet az 1950. évi IV. törvénnyel eszközöltek. Ennek nyomán megváltozott a szöveg és a struktúra egyaránt:* „A Magyar Népköztársaságban az igazságszolgáltatást a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága, a megyei bíróságok és a járásbíróságok gyakorolják."[16]

Az idézett rendelkezésből jól kitűnik, hogy az egyik jogszolgáltatási szint eltűnt: az ítélőtáblák helyét átvevő felsőbíróságokat ekkor szüntették meg. A módosító törvény 1950. december 10-én jelent meg a *Magyar Közlöny*ben, s ugyanezzel a dátummal az a miniszteri

13 Skorka 1950: 22.

14 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 7. számú törvényerejű rendelete egyes megyei bíróságok és járásbíróságok megszüntetéséről, székhelyük és területük megváltoztatásáról, valamint új megyei bíróságok és járásbíróságok felállításáról. *Magyar Közlöny,* 1950(4), 13.

15 Vö. például 55100/1951. (VI. 23.) IM rendelet a pásztói járásra illetékes járásbíróság székhelyének Szirákról Pásztóra áthelyezése tárgyában; 66400/1951. (XI. 4.) IM rendelet a törvénykezési területbeosztásnak Várpalota városra vonatkozó módosítása tárgyában; 67800/1951. (XI. 17.) IM rendelet a dabasi járásra illetékes járásbíróság székhelyének Ócsáról Dabasra áthelyezése tárgyában; 68800/1951. (XII. 4.) IM rendelet Baktalórántházán, Encsen és Kemecsén járásbíróság létesítése tárgyában. Ez utóbbival kapcsolatban lásd e kötetben Balogh Judit tanulmányát.

16 1950. évi IV. törvény a Magyar Népköztársaság Alkotmányának módosításáról. 5. §.

rendelet is, amely – az 1950. évi 7. törvényerejű rendelet felhatalmazása alapján – a törvénykezési területbeosztást szabályozta. E 177.000/1950. (XII. 10.) számot viselő jogszabály további összevonásokat (s ezek nyomán létesítéseket) és megszüntetéseket tartalmazott. Ekkor jött létre a „budapesti törvényszék" és a „budapesti büntető törvényszék" egyesítésével a „Budapesti megyei bíróság", valamint a „pestvidéki törvényszék" átszervezésével a „Pest megyei bíróság", ami egyúttal azt is jelentette, hogy végleg eltűntek a rendszerből a régi törvényszéki elnevezések. Mindemellett – Nagy-Budapest létrejöttével – egyes járásbíróságok kerületi bírósággá váltak (pl. Újpest, Kispest),[17] illetve összehangolták az illetékességi és a közigazgatási területeket, végül pedig táblázatba foglalt mellékletben feltüntették a változásokat.[18]

A rendelet 1951. január 1-jén lépett hatályba, s ezzel egy időre nyugvópontra ért a szocialista bírósági szervezet kialakítása. Az átszervezések hátterét világítja meg az a sajtócikk, amelyben „az Igazságügy pártszervezetének titkára" az államfejlődésnek megfelelően a bíróságok *Alkotmány*ban rögzített funkcióját, „az osztályharc sikeres" vitelét emelte ki, valamint azt, hogy a „burzsoá" közigazgatás helyét átvette a tanácsok rendszere, amely indokolja a területi rendezést. Mindemellett – egyes járásbíróságok megszüntetése kapcsán – a csökkenő ügyfélforgalmat is megjelölte a döntések hátterében.[19]

Egy évvel később – 1951. december 11-én – újabb jogszabály látott napvilágot a hivatalos lapban: a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 32. számú törvényerejű rendelete, amely a törvénykezési és az államigazgatási területbeosztás összeegyeztetéséről rendelkezett.[20] Ez is egy felhatalmazás volt az igazságügy-miniszter számára, hogy a belügy- és pénzügyminiszterrel egyeztetve a törvénykezési és az államigazgatási területbeosztást összeegyeztetendő egyes bíróságok megszüntetéséről vagy létesítéséről döntsön. Ekképp további finomhangolásokra került sor. A *Magyarország helységnévtár*ának 1952. évi számában megjelent törvénykezési területbeosztás az eredményeket tükrözte: 21 megyei bíróság (ebből a bajai kirendeltségként), 129 járásbíróság működött az ország területén, illetve Budapesten, ahol központi járásbíróság és négy „kerületi járásbíróság", valamint a „Fiatalkorúak budapesti bírósága" végzett igazságszolgáltató tevékenységet.[21]

17 Vö. Farkas 1950: 822–823.

18 Az igazságügyminiszter 177.000/1950. (XII. 10.) I. M. számú rendelete a törvénykezési területbeosztás tárgyában. *Igazságügyi Közlöny,* 1950(12), 541–547.

19 Valentini 1950: 4.

20 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 32. számú törvényerejű rendelete a törvénykezési és az államigazgatási területbeosztás összeegyeztetéséről. *Magyar Közlöny,* 1951(173), 1320.

21 IV. Törvénykezési területbeosztás. A bíróságok és vádhatóságok területi beosztása. *Magyarország helységnévtára 1952* 1952: 322. (A nyomatás után a következők változtak a törvénykezési területbeosztásban: „A fiatalkorúak budapesti bírósága 1952. január 1-i hatállyal megszűnt. A kaposvári megyei bíróság területén 1952. február 1-én Siófok székhellyel, a zalaegerszegi megyei bíróság területén 1952. február 15-én Lenti székhellyel új járásbíróság alakult." *Magyarország helységnévtára 1952* 1952: XII.)

1954 – Az új bíróságszervezeti törvénnyel révbe ért organizáció

„Népi demokráciánk az utóbbi három *évben a szocialista igazságszolgáltatást és a szocialista törvényességet szolgáló több jelentős jogszabályt alkotott. Ezekhez méltóan csatlakozik az 1954. évi II. törvény a Magyar Népköztársaság bírósági szervezetéről"* – vezette fel tanulmányát Móra Mihály, aki a szocialista bírósági szervezet kialakítását létrehozó új törvény kapcsán fogalmazta meg gondolatait. Ez a jogszabály – a korszak első bírósági szervezeti törvénye – egységes kódexbe foglalta a korábbi széttöredezett joganyagot, továbbá – miként Móra a törvény indokolására utalt – azért volt fontos e törvény a szocialista jogrendszer kiépítésének útján, mert megállapította „az egységes és következetesen szocialista típusú igazságszolgáltatás legfontosabb szervezési és működési elveit", kifejezésre juttatta az állam „demokratizmusát és egyben a dolgozó nép ellenségeivel szemben való kérlelhetetlenségét".[22] Mindez összhangban volt a kormányprogrammal,[23] amelynek célja a „szocialista törvényesség" megszilárdítása, amelynek „biztosítéka az új ügyészi szervezet mellett az új bírói szervezet is". A szerző a törvény bemutatása során kitért – a jelen tanulmány szempontjából releváns – szervezeti kérdésekre is. Így kiemeli, hogy az 1954. évi jogszabállyal a Legfelsőbb Bíróság, a megyei bíróságok és a járásbíróságok mellé „negyedik kategóriaként a különbíróságokat" emelte be a jogalkotó. Ezek körébe tartoztak a katonai és a közlekedési bíróságok.[24] Mindemellett a budapesti fórumok sajátosságaira is rávilágított:

> „Budapesten megyei bírósági hatáskörrel budapesti fővárosi bíróság, járásbírósági hatáskörrel városi kerületi bíróságok, a járási tanács hatásköre alól kivett városokban pedig járásbírósági hatáskörrel városi bíróságok működnek. (1. § (2) bek.) A büntető és a polgári ügyekben elsőfokon járásokban járásbíróságok, a járási tanács hatásköre alól kivett városokban városi bíróságok, Budapesten pedig városi kerületi bíróságok járnak el. (18. § (1) bek.)."[25]

E rövid tanulmány keretében azt is fontos kiemelnünk, hogy az 1954. évi bírósági szervezeti törvény abban az értelemben is „csúcspontja" volt a szocialista igazságszolgáltatás létrehozásának, hogy az 1945 előtt és az*óta megjelent jogszolgáltatás*t érintő jogszabályok hatályának megszüntetéséről is rendelkezett. Árulkodók a törvény ezen utóbbi rendelkezései, hiszen olyan korábbi – polgári kori – jogszabályok hatályának a végét is jelentették, amelyek az alapjául szolgáltak a megelőző korszakoknak. Ekképp hatályukat vesztették

22 Móra 1954: 210.
23 Lásd ennek helyi szintű propagálásához például Oroszi 1954.
24 Móra 1954: 214–215.
25 Móra 1954: 215.

„a bírósági szervezetre vonatkozó és a felszabadulás előtt kibocsátott törvények és rendeletek, így különösen a bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. évi IV. törvény, a bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről szóló 1871. évi VIII. törvény, a bírói és ügyészi szervezet módosításáról szóló 1891. évi XVII. törvény, a polgári eljárás és az igazságügyi szervezet módosítása tárgyában kibocsátott 1925. évi VIII. törvénynek az igazságügyi szervezeti rendelkezésekről szóló III. fejezete és a bírák és ügyészek fegyelmi felelősségéről szóló 1936:III. törvény".[26]

Ezek a rendelkezések önmagukban is aláhúzzák: az 1954. évi törvénnyel a polgári kori igazságszolgáltatás felszámolása véglegessé vált, és megvalósult a szocialista jogszolgáltatás kiépítése.[27]

Irodalom- és forrásjegyzék

Balogh Judit (2023): A bírói függetlenség intézményes garanciarendszerének újraépítése a rendszerváltás után (1989–2011). *Kúriai Döntések,* 2023(6), 1146–1165.

Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre (1996): *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* (A kiegészítő jegyzeteket írta Béli Gábor.) Zalaegerszeg: Zala Megyei Bíróság – Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete.

Farkas Károly (1950): Az igazságügyi szervezet átalakítása. *Állam és Közigazgatás,* 2(12), 820–824.

Gaálné Barcs Eszter (2012): Igazságszolgáltatásból jogszolgáltatás. *Levéltári Szemle,* 62(3), 34–50.

Horváth Attila (2017): A magyar bírósági szervezet története a szovjet típusú diktatúra idején (1945–1990). *Jogtörténeti Szemle,* 19(1–2), 128–132.

Horváth Attila (2019): A bírósági szervezet Magyarországon a szovjet típusú diktatúra korában. *Rubicon,* 30(9–10), 112–121.

Horváth Attila (2023): A Legfelsőbb Bíróságtól a Kúriáig (1990–2022). In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria.* Budapest: Kúria, 114–141.

Horváth Attila (2024): *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon.* Budapest: Ludovika.

Magyarország helységnévtára 1952 (1952). Budapest: Statisztikai Kiadóvállalat.

Megyeri-Pálffi Zoltán (2023): *Fejér vármegye járásbíróságainak szervezéstörténete.* Székesfehérvár: Székesfehérvári Törvényszék.

Megyeri-Pálffi Zoltán (2024): *Bíróságszervezés Pest vármegyében.* Budapest: Budapest Környéki Törvényszék.

Móra Mihály (1954): A bírósági szervezeti törvényről. *Állam és Igazgatás,* 6(4–5), 210–218.

Oroszi József (1954): Szilárdítsák tovább bíróságaink a szocialista törvényességet. *Népújság,* 10(36), 2.

Peres Zsuzsanna (2023): A bírói függetlenség felszámolása (1945–1989). In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *A bírói függetlenség intézményes garanciái.* Budapest: Kúria, 133–151. Online: https://doi.org/10.55413/561.A2300203.EUO

Skorka György (1950): Az Alkotmány és igazságügyi szervezetünk átalakítása. *Állam és Közigazgatás,* 2(1), 22–29.

Skorka György (1954): Az új bírói szervezeti törvény. *Rendőrségi Szemle,* 2(2), 140–146.

Stipta István (1998): *A magyar bírósági rendszer története.* Debrecen: Multiplex Media – Debrecen University Press.

Valentini Tibor (1950): Az igazságügyi szervezet reformja. *Néplap,* 7(277), 4.

[26] 1954. évi II. törvény a Magyar Népköztársaság bírósági szervezetéről. 67. § (1).

[27] Lásd még Skorka 1954.

Mezey Barna

A büntető törvényjavaslat tárgyalásának előzményei az 1843. évi diétán

Mint az köztudomású, 1843-ban a magyar büntető kodifikáció már több mint 100 esztendős múltra tekintett vissza. Ez az évszázad lehetőséget kínált a magyar jogászságnak arra, hogy felkészüljön az érdemi polémiákra, és elsajátítsa a kodifikációs munka alapvető fogásait. Az 1790–1792. évi országgyűlés[1] 1795-re elkészült operátumait[2] 1825-ben porolták le,[3] hogy végül is 1829 januárjában tűzze napirendre a kiküldött választmány.[4] Ennek a munkálatnak is a korábbiakéhoz hasonló lett a sorsa. Bár az 1832–1836. évi országgyűlésre nyolc másik tárgyalásra kész operátummal együtt várta megvitatását,[5] de végül is „[a] büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető- s javító rendszer behozása iránt kimerítő vélemény-adás végett" az 1839–1840. évi diéta által kiküldött országos választmány[6] javaslata került 1843-ban az országgyűlés elé.

A kodifikáció kérdése a reformországgyűlések mindegyikén felmerült. A tárgyat elsősorban az ellenzék tartotta napirenden, de nem volt ellenére a kormányoldalnak sem. Fontosságát tekintve váltakozóan bukkant fel hol a magánjog, hol a büntetőjog, máskor a kereskedelmi jog vonatkozásában. Némelykor sikeresen, miként az 1840. évi törvények tanúskodnak róla, a kereskedelmi jog területén, máskor sikertelenül, miként 1844-ben a büntetőjogi javaslatok dolgában. Persze a sikertelenség relatív értékelése a folyamatoknak,

1 „A közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetők, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki." 1790/91. évi 67. törvénycikk.

2 Heil 2023.

3 „A bizottsági rendszeres munkálatok további tárgyalása a legközelebbi országgyűlésre halasztatik." 1827. évi 8. törvénycikk.

4 Balogh 2010: 80.

5 Pajkossy 2004: 16.

6 „[A] büntető- s javító-rendszer kidolgozására országos választmány küldetik ki." 1840. évi V. törvénycikk.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_47 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2234-9452

hiszen az országos közéletet és a szakmai tudományosságot átható terminológiai és dogmatikai viták egyszer s mindenkorra irányt szabtak a jogrendszer fejlődésének.

A kodifikációs mozgalmak jellemzője lett a polémiák kiszélesítése és ezzel a vármegyei törekvések és a törvényhozási identitás megerősítése. Az 1827. évi 8. törvénycikk által kiküldött bizottmány jelentését az elnöklő nádor kinyomtattatta, és megküldte a vármegyéknek. A véleményadás végett köröztetett matéria még az eredeti operátumok szövegére és logikájára támaszkodott,[7] némiképp elavult volt, a rendi szempontokat is érvényesítette,[8] de *a vármegyei törvényhozó öntudat megerősítéséhez* feltétlenül hozzájárult, hiszen egyszerre értelmet és tartalmat adott a törvényhatósági követi rendszernek, az utasítások és pótutasítások gyakorlatának.[9] A sérelmi politika helyébe pedig alkotó törvényformálói célokat kínált, ami jelentősen felerősítette a részvételi hajlandóságot az országgyűlés vitáiban. A vármegyék és a követek ezzel a fordulattal a rendi kereteket feszegető törvényhozói eljárás érdemi részévé váltak.

Ennek a folyamatnak az egyik mellékjelensége volt a korábbiaknál hatékonyabb törvényelőkészítés és a szakmai *választmányi munkálatok* természetessé válása. Jól ismert, hogy korábban a rendek hangosan tiltakoztak az országgyűlési tárgyalások „idegen módon" (értsd: bizottsági munkálatokkal) történő bonyolítása ellen.[10] Ezen az ellenálláson ütött rést az 1712. évi kísérlet során eszközölt választmányi előkészítés, és stabilizálta azt az 1790. évi országgyűlés rendszeres bizottságainak kiküldése. A reformországgyűléseken azután bevett gyakorlattá vált a törvényjavaslatok választmányi előkészítése. A választmányok tagjai többségükben érzékelve szerepük fontosságát láthatóan felkészülten, alapos érvekkel felszerelkezve indultak az ülésekre, koncepcionálisan alapozott terveket támogatva. Ennek egyik látványos bizonysága volt a büntetőrendszer kidolgozására kiküldött választmány munkálata. A célkitűzés alapvetően szakmai volt: a választmány feladatává tette a törvénycikk az 1827. évi országgyűlésből kiküldött országos választmány által javaslatképpen bemutatott büntető törvénykönyv átvizsgálását. Az országgyűlés javaslatot várt arra nézve, hogy annak „tökéletesítésére mik kívántatnak", s előírta, hogy „mind ezekről készítendő munkálatát a legközelebbi országgyűlésnek okvetetlenül bemutatni köteleztessék".[11] Mint ismeretes, az országos alválasztmány három alválasztmányra oszlott, s messze túlterjeszkedve eredeti megbízatásán három vadonatúj plánumot tett az asztalra: egy büntető anyagi jogit, egy perjogit és egy börtönügyit. Az országos választmány 1841. november 28-án, Pesten tartotta

7 Balogh 2004: 32.
8 Heil 2019: 76.
9 Szekfű 1936: 287.
10 Bónis 1934: 7–8.
11 1840. évi V. törvénycikk: 1. §.

alakuló ülését,[12] tárgyalásai 1843. március 19-ig húzódtak, mikor is 60. ülésén megtörtént a véglegesített szöveg jóváhagyása.[13]

Az országgyűlést az uralkodó 1843. május 14-re hívta egybe, s négy napra rá, május 18-án délelőtt az alsó- és a felsőtábla párhuzamos országos ülése keretében a gyűlést ünnepélyesen megnyitották. Az egy időben szervezett megnyitókat 10 órakor tartották, az alsótáblán a *personalis,* a felsőtáblán a *palatinus* beszédével kezdődött a hivatalos program. Délben mindkét tábla résztvevőinek *Veni Sanctét* celebrált az ország hercegprímása a városháza melletti Salvator-templomban.

Az 1825. évi országgyűlésben feltűntek közül immáron személynöki hivatalt betöltő Szerencsy István[14] megnyitó beszédével vette kezdetét az alsótábla ülésezése. 1843. május 18-án a *personalis* arról szólt, hogy az 1840. évi országgyűlés feloszlása óta eltelt három évben az akkor kiküldött országos választmányok megfeszített munkával és elismerésre méltó szorgalommal teljesítették szabott feladatukat. Ebben az alkotó hangulatban a vármegyék is osztoztak, programformáló reformlendülettel vettek részt az ország (politikai) közvéleményének felrázásában. Külön kiemelte az időszaki sajtó szerepét a felvilágosult ismeretek terjesztésében „eddigelé nálunk nem ismert hatással". A közélet legkülönfélébb fórumairól, a szabad nyilvánosság hatóköréből, a hivatalos csatornák zöméből érkeztek „a' nemzet boldogságára, kifejlődésére célzó" indítványok, javaslatok, amelyek kiváló megalapozói lettek a törvényhozási törekvéseknek. Figyelemre méltó Szerencsy István fogalmazása, amely a közbeszédben emlegetett *javaslatok forrásaként* a bizottmányi munkálatokat, a vármegyei véleményezéseket és a sajtónyilvánosságot jelölte meg.[15]

[12] Az országos választmány I-ső ülése december 1-ső napján 1841-ik esztendőben. In *Jegyzőkönyv az 1840. évi V. törvényczikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött és folyó 1841-ik év November hónap 28-ra összehívott országos Választmány üléseiről (Az 1840. évi V. törvényczikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentésének D/ melléklete)* 1843: 41.

[13] Az országos választmány LX-ik ülése március 19-én. In *Jegyzőkönyv az 1840. évi V. törvényczikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött és folyó 1841-ik év November hónap 28-ra összehívott országos Választmány üléseiről (Az 1840. évi V. törvényczikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentésének D/ melléklete)* 1843: 94–95.

[14] Dobszay 2019: 178.

[15] I. országos ülés, 1843. május 18. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 1.

A személynök *értelmezése a kodifikációs folyamatról* egyben az aktuális feladatot is körvonalazta. Ahogyan némileg optimistán felvezette a polémiát: a törvényhozás immáron nem az alapozásnál, hanem a stabilizálásnál tart.[16] Felfogásában ez az országgyűlés egy folyamat újabb elemét képezte, a megkezdett polgárosodás (a jog területére értelmezve: a kodifikáció és a jogrendezés) újabb lépcsőjét. Megállapítása egyértelmű állásfoglalás volt abban a kérdésben is, amely oly sokszor forgott a szakmai vitákban: mennyiben tekintették a kortársak a javaslatot nóvumnak, illetve mennyiben csupán egy rendezési folyamat újabb elemének.

A módszert illetően Szerencsy István személynök óvatosságra intett. Féltette az eredményeket, a kivívott szabadság fáját attól, hogy esetleg az elhamarkodott törekvések „gyengítve a' hasztalan összeütközés által a' nemzet erejét" akadályozhatják a fejlődést. Éppen ezért figyelmeztette a karokat és a rendeket, hogy „a' polgári igaz szabadságnak főtenyésztője, a' törvényes rend és a' törvények megtartását belső ösztönből eszközlő vallásosság és erkölcsiség közönségesen".[17] *Higgadt, alkotmányos polémiákra* szólított fel, toleranciát és méltányosságot várt el a jelen lévő rendektől a „személy- 's vagyonbéli bátorságot, tiszteletet", a fennálló törvények iránti engedelmességet, erős és „a' törvényrontók megzabolázását" célzó artikulusok tárgyalásakor.

A *personalis* nem vitatta, hogy a polgárosodás általános állását tekintve a magyar fejlődés erős támogatásra szorul. „Mi e' tekintetben új nemzedék vagyunk, sok még e' részben nálunk a' tennivaló: igyekezzünk tehát [...] megszerezni a' polgári társaságos életnek ezen első, mindenki által, bármell politikai felekezethez tartozzék, jótékonynak elismert szükségeit." Ilyenként nevesítette többek között: *a vétkesek javításával* küzdeni a bűnözés ellen, *a személy- és vagyonbiztonság* megteremtésével garantálni a haladás békés útját. Szerves folyamatot vizionált, amelyben a közakarattal és közös erővel végrehajtott stabilizáció gyarapodást, jólétet és elégedettséget eredményez majd, amely újabb reformokra és erőfeszítésekre készteti a társadalmat.[18] A tábla elnöke tehát a sürgős teendők között a legfontosabbnak ítélte a büntető kodifikációt, amely a meghirdetett tárgyalási programban megelőzte a kereskedelem- és hitelélet fejlesztését és az ezt szolgáló közlekedés feltételeinek

[16] I. országos ülés, 1843. május 18. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 1.

[17] I. országos ülés, 1843. május 18. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 2.

[18] I. országos ülés, 1843. május 18. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 2.

megteremtését is. S nem méltatható eléggé a büntetőjog fő céljaként megfogalmazott reszocializációs elgondolás, a bűnelkövetők javításának fókuszba állítása.

Az uralkodó fogadására kijelölt küldöttség május 19-én délelőtt üdvözölte az uralkodót, aki az országgyűlésen elnöklő nádor ítélőmesterének útján közölte királyi feleletét. Minderről az üdvözlő bizottság szónoka, Pyrker János László egri érsek országos, elegyes ülésben tájékoztatta az országgyűlés résztvevőit.[19] Másnap az uralkodó a prímási palotában tartotta a trónbeszédet. Mielőtt a király szólt volna, Mailáth Antal udvari főkancellár felhívta a jelenlévők figyelmét őfelsége bölcs iránymutatására, amely regnálását is meghatározza: „a józan haladás és a szertelen sietség között nagy a különbség."[20] Aligha véletlen az utalás a fontolva haladók és a radikális reformerek pártállásbéli nézőpontjára, amely az egész politikai teret uralta ez idő tájt. Világos a kormányzati állásfoglalás: az országgyűlést az óvatos, *alkotmányos keretek között maradó reformok* útján látná szívesen.

Ezt követően került sor az uralkodó rövid és meglehetősen érdektelen latin nyelvű trónbeszédére, amelyben kötelezettségszerűen biztosította a karokat és a rendeket arról, hogy álláspontja szerint „az ősi alkotmány alapjai épségben, s a törvényszerű hatalmak ereje a törvényjölelte határok közt" fenntartandók. Ezzel párhuzamosan a „közhaszon tekintete" a stabilitást igényli: „nem annyira javasolja, mint inkább parancsolja, hogy tanácskozás alá vétessenek azon módok, melyek a tekintély szilárdítását" biztosíthatják, vagyis a „közboldogság feltételét" nyújthatják. Majd az uralkodó a királyi előadások szövegét a főkancellártól átvéve átadta azt a hercegprímásnak.[21] Az udvar elővigyázatos reformpolitikát hirdetett tehát, hangsúlyosan a törvényhozás gondoskodása alá igazítva a reformok ügyét.

Az uralkodó távozása után a főrendek tanácstermében a nádor összefoglalta a jelenlévők számára a királyi előadások tartalmát, kihangsúlyozva a koncepció fókuszpontjait. Ő maga is utalt néhány feladatra, majd ítélőmestere felolvasta a királyi propozíciókat is. A királyi előadásokban megfogalmazottak nagy részben behatárolták az országgyűlés munkaprogramját. A *palatinus* szólt arról, hogy „a' legkegyelmesebb fejedelem, a' törvények betöltése iránti

[19] II. országos ülés, elegyes, 1843. május 19. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 9.

[20] III. országos ülés, elegyes, 1843. május 20. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 8–9.

[21] III. országos ülés, elegyes, 1843. május 20. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 9.

szándékának új tanúságával, kijelelni méltóztatik, azon munkálatok, melyek az utolsó országgyűlésen körünkből választott legérdemteljesebb férfiak által, fontos ügyekben kidolgoztattak". A beszédben általánosságban került csak elő a kodifikáció, a büntetőtárgy külön megjelölése nélkül. Igaz, a vármegyei választások körüli anomáliákra utalva „a köztanácskozások méltósága és a szavazatok szabadsága" érdekében a nádor említést tett külön az uralkodó elvárásáról, hogy „a' csend és személyes bátorság biztosíttassanak". Tolmácsolta az uralkodó várakozását, hogy mindezeket „szabott törvény által megerősítendő" terjesszék fel szentesítésre. „Készkedjenek már a' méltóságos Fő-RR. és a' tekintetes KK. és RR. a' legjobb fejedelemnek ezen a' haza boldogsága előmozdítására oly bőven intézett atyai szándékát serény igyekezettel gyámolitani; készkedjenek illő törvényes intézkedések hozataláról gondoskodni."[22]

A királyi előadások az uralkodói elvárásoknak megfelelően, határozott szerkezetben, szikárabb fogalmazásban utaltak a kodifikáció folytatására. Nevesítve az 1839–1840. évi országgyűlés 5. cikkelyét a király arra utasította a rendeket, hogy az országos választmány munkálatait megtárgyalva, minthogy „a közjó és szükség érdekében lenni találtatandnak", azokat mielőbb őfelsége elé terjesszék. A büntető törvénykönyv fontosságáról üzent, hogy a többi tárgyat megelőzően, az első propozíció részeként tartalmazta a dokumentum.[23]

A kormányzat egyébként komolyan számított a büntető törvények artikulálására, amit a szabadságokkal kapcsolatos sérelmi politizálás technikai terelése is bizonyítani látszik. A személynök a szólásszabadság ügyében, a tárgyban mindezidáig sikertelen egyeztetésből fakadó 24. felirat kapcsán egyértelműen utalt arra, hogy ezen kérdés kézenfekvő módon majd a büntető törvénykönyv tárgyalásakor intézhető el megfelelően. Érvelése szerint a büntető törvénykönyv szerkesztésére kiküldött választmány munkálata nem véletlenül került szóba a megnyitó beszédekben s kapott első helyet a királyi propozíciók között. A tárgy jelzett sorrendje miatt is biztos a napirendre kerülése.[24] A követek kevésbé voltak meggyőződve a büntető törvénykönyv tárgyalásának eredményességéről, így a sérelmek előleges orvoslásához ragaszkodtak, semmint a valamikori jövőben esetleg letárgyalt és talán szentesített büntető törvényhez. (A kételkedőket utóbb igazolták az események.)

[22] III. országos ülés, elegyes, 1843. május 20. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 10–11.

[23] 3-dik szám alatt kegyelmes királyi Előadások. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai I.* 1844: 5.

[24] XIX. országos ülés, 1843. július 10. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 178.

Részben a sérelmek tárgyalása miatt,[25] részben néhány korábban le nem zárt kérdés folytatása okán (nyelv és nemzetiség, az ország címere és a nemzeti színek, vallás- és felekezeti feszültségek, a nyilvánosság és a szólásszabadság, ősiség, a szabad királyi városokat illető szavazatjog, az úgynevezett illírkérdés stb.) az 1840. évi országgyűlésből kiküldött országos választmányok jelentései az országos elegyes ülés elé csak július 5-én kerültek.[26] Az első helyen ezek között a büntető törvénykönyv és a javítórendszer kidolgozására vonatkozó tervezet állt (megelőzve a katonai élelmezés és szállásolás, a folyamszabályozások és a nemzeti színház ügyét).[27] A nádor elnöklete mellett zajló ülésen Mailáth György országbíró jelentette az országgyűlésnek, hogy az országos választmány befejezte munkáját, és letette az asztalra a törvényjavaslatokat. Mailáth beszélt a választmány munkamódszeréről, arról, hogy az aprólékos előkészítés során kialakított javaslatok hosszú „tanácskozás és vizsgálat alá vétettek", amelyeknek végeredménye, a bizottsági jelentéssel együtt, a táblák rendelkezésére áll. A rövid, lényegében a munkálatokat tárgysorrendbe vevő elegyes ülés nem jelentette egyben a tényleges tárgyalások megkezdését. A nádor közölte a jelenlevőkkel, hogy az elnökség kérésének megfelelően elrendelte *az országos választmány jelentésének* kinyomtatását és kiosztását.[28] A sokszorosítás maga is huzamos időt vett igénybe, de számos vármegye követe jelezte: pótutasítást kér megyéjétől a teljes terjedelmében most megismert matériához.

További egy hónapig nem kerültek szóba a büntetőmunkálatok. A kerületi ülésekben a követek egy része, ragaszkodva a jó tradíciókhoz, a felveendő tárgyak sorozata felett kezdődött vitában az előleges sérelmeket kívánta első helyre igazítani. A sérelmi politizálás az évszázadok alatt a rendek legfőbb fegyvereként „a már létező jogrend conserválása

[25] VIII. országos ülés, 1843. június 22. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 92; XIII. országos ülés, 1843. június 28. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 109.

[26] 19 dik szám alatt Jelentése az 1840-ki évi 5-dik törv. czikkel […] kiküldött országos Választmánynak. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai I.* 1844: 26.

[27] XV. országos ülés, elegyes, 1843. július 5. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 118.

[28] XV. országos ülés, elegyes, 1843. július 5. In *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I.* 1843: 118.

s az ezen ejtett sérelmek orvoslása" érdekében[29] szervezett processzusból[30] a reformkorra a pártosodó politikai élet egyfajta konszenzusteremtő lehetőségévé fejlődött, amely a konzervatív és a liberális rendi erők együttműködését biztosíthatta.[31] A rendi erők rögzíteni próbálták a sérelmek orvoslásának elsőbbségét a királyi előterjesztésekkel szemben.

Miután a sérelmek címén a rendek hagyományosan valamennyi megtapasztalt és egybegyűjtött (országos, testületi, esetleg magánosokon esett) jogtalanság orvoslását követelték,[32] a politikai racionalitás megkövetelte a differenciálást. Ennek eredményeképpen alakult ki az úgynevezett „előleges sérelmek" kategóriája, amely korszakunkra egyértelműen azokat az ügyeket jelentette, amelyeknek orvoslását a rendek a további tárgyalások feltételéül szabták.[33]

A sérelmi taktikázásnak megfelelően a kerületi ülésben Máramaros megye követe szorgalmazta, hogy a követek egyenként adják elő indítványaikat, és a támogatottakból és az elfogadottakból állítsák össze a tárgyalási sorozatot. Mások, mint Bónis Sámuel, a munkálatok megvitatását indítványozták. A szituáció egyben a tradicionalizmus és a reformizmus konfliktusát is szimbolizálta, a hagyományos rendi alkotmányosság és a modern bizottsági munkamódszereket alkalmazó törvényhozás megújulása között feszülő ellentmondást, amely, mint tudjuk, konszenzusos módon „simult el" az 1848-as fordulat idején. 1843. augusztus 7-én végül az billentette el a munkálatok halasztása felé a mérleget, hogy a vármegyék nagyobbik hányada nem rendelkezett instrukciókkal. Az utasítási rendszer a törvényhatósági képviselet lényegi eleme volt, amelyhez a követek többsége igazodni próbált. Miként a vitában el is hangzott, „a küldők iránti tisztelet pedig megkívánja, hogy ezen utasítások nélkül lépések ne történjenek".[34]

Hasonló hivatkozással utasították el a rendek a megyei kihágásokról készült, Zsoldos Ignác nevéhez köthető választmányi munkálat tárgyalását.[35]

Végül is az, hogy mozgásba lendültek a kodifikációs tárgyalások a kerületi ülésben, Klauzál Gábornak volt köszönhető. Csongrád megye követe amellett érvelt,[36] hogy a követek által javasolt tanácskozásba veendő előadott főbb indítványok azért nem tárgyalhatók, mert az azokra vonatkozó munkálatokat csak most küldték meg a vármegyéknek, tehát az utasításra várni kell. A jelentéktelenebbek pedig nem érdemelnek annyi figyelmet, mint a büntető törvénykönyvet előkészítő országos választmány munkálata.

29 Ereky 1917: 350.
30 Szijártó 2005: 68.
31 Pálmány 2011: 13.
32 Kérészy 1906: 26.
33 Dobszay 2019: 248.
34 35. kerületi ülés, 1843. augusztus 7. In Kovács 1894: 8–9.
35 38. kerületi ülés. 1843. augusztus 14. In Kovács 1894: 191.
36 39. kerületi ülés, 1843. augusztus 16. In Kovács 1894: 270.

„[É]s pedig annyival inkább, mert a polgárok személyes bátorsága oly nagy érdekű kérdés, hogy azt minden egyébnek bátran elébe tehetni; mert csak azon ország érdemli meg az alkotmányos nevet, hol az utazó polgár személye is védve van az önkény és erőszak ellen, mert a személyes bátorság a vagyonbiztosításnál is mindenesetre előbbre teendő."[37]

Az augusztus 7-i határozat hivatkozását az utasításhiányra némi csúsztatással mellőzhetőnek vélte, mondván az *instructiók* késlekedése nem akadályozhatja a választmányi javaslat tárgyalását, hiszen „a kerületi ülés inkább csak előkészítő, mint határozó, és az utasítás főleg az eldöntő országos ülésben szabályoz; addig pedig az utasítások, hol még hiányzanak, bátran megérkezhetnek".[38] Klauzál, aki 1832-től országgyűlési követként valamennyi diéta résztvevője, az ellenzék harcos liberális tagja, 1843–1844-re egyik meghatározó alakja és vezetője volt, pontosan tudta, hogy valójában igenis a kerületi ülésekben dőltek el a lényeges kérdések. A gyakorlat szerint az alsótáblán a kerületi ülésben megszavazott és formulázott döntések megerősítése történt. Bár a kerületi ülések végzéseit valóban csak kezdeményezésnek tekintették, elvileg az országos ülések ezeket módosíthatták. Le is vehették a napirendről, ez azonban ritkán fordult elő.[39] Ezzel az argumentummal megalapozta a radikális reformerek álláspontját és kiprovokálta a másik oldal ellenérvelését. Valójában arról szólt a polémia, hogy kihasználva a reformpárti többség lelkesedését a valóban korszerű és az európai tudományosság eredményeit szövegébe foglaló büntetőjavaslatok[40] elfogadásával végre lezáruljon-e a kodifikációs folyamat, vagy a rendi alkotmányosság tradicionális keretei között csordogáljon tovább a kétségtelenül előjogokat megkérdőjelező (ezért „megfontolásra ajánlott") kriminális törvényalkotás. „[M]égsem szabad a KK.-nak és RR.-nek csak azért, hogy tessék-lássék, a komolyabb figyelmet igénylő munkálatok rendszeres menetelét sietéssel mintegy zaklatóba venni."[41] Klauzál Gábor, lelkesítendő a liberális reformereket, szóba hozta a 40-es évek büntetőjogi kodifikációjának vezéreszméjét, a politikai lobogókra is felírt börtönügyet is.

„Ha a büntető törvénykönyvet vesszük tárgyalás alá, minthogy itt még most arról sem kell tanácskoznunk: megadjuk-e a börtönök felállítására szükséges pénzt? de ha meggyőzzük a nemzetet, hogy börtöneik a jelen demoralizált állapotban nem maradhatnak, akkor még a legfukarabb megye is ad s a költségekhez hozzá járuland, s így a követeknek kedvezőbb utasítást adand."[42]

37 39. kerületi ülés, 1843. augusztus 16. In Kovács 1894: 271.
38 39. kerületi ülés, 1843. augusztus 16. In Kovács 1894: 270.
39 Pálmány 2011: 27; Vaszary 1883: 11–12.
40 Mezey 2022: 105.
41 39. kerületi ülés, 1843. augusztus 16. In Kovács 1894: 271.
42 39. kerületi ülés, 1843. augusztus 16. In Kovács 1894: 274.

Klauzál javaslatát Beöthy Ödön és Zsedényi Ede támogatta, ellene szólt Bezerédj István és Szentkirályi Mór. Az ellenérvek alapvetően eljárásiak voltak: Szentkirályi változatlanul az utasítások beérkezését várta volna, Bezerédj a kerületi határozatok gyors megváltoztatásainak kialakuló gyakorlatától tartott.

A rövid vita után szavazás következett. Csongrád megye indítványa „33 szóval 19 ellenében elfogadtatván kimondatott, miképp a büntető törvénykönyvi javaslat tárgyalás alá vétessék".[43] A büntető törvényjavaslat tárgyalása végül a 40. kerületi ülésben kezdődhetett meg, augusztus 17-én.[44] A büntető törvénykönyv kerületi ülésekbéli tárgyalásait nem lehet felületességgel vádolni. 10 ülésnapon keresztül volt napirenden az anyagi jogi javaslat, hogy azután átadja helyét a börtönügyi tervezetnek.[45]

A kriminális kódex tárgyalását megelőző események híven tükrözik a rendi konstrukciótól a modern polgári parlamentarizmus irányába forduló magyar politikai elit dilemmáit, a rendi alkotmányosság és a korszerű törvényhozási igények, az előjogokra épülő jogrendszer és a kodifikációs jogrendezés konfliktusait. S ha ez így volt a tárgyalások előtt, még inkább szembeötlő lett a büntetőrendszer feletti vitában.

Irodalom- és forrásjegyzék

Balogh Elemér (2004): A magyar büntetőtörvény-tervezetek szerkezeti fejlődése. In Tóth Károly (szerk.): *Tanulmányok dr. Nagy László egyetemi tanár születésének 90. évfordulójára.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, 25–39.

Balogh Elemér (2010): Rendszeres bizottságok a magyar büntetőjogi kodifikáció korai történetében. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, 71–82.

Bónis György (1934): *A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben.* Budapest: Sárkány Nyomda.

Dobszay Tamás (2019): *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848).* Budapest: Országház Könyvkiadó.

Ereky István (1917): *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok I.* Eperjes: Sziklai.

Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843/4-ik esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai I. (1844). Pozsony–Pest: Országgyűlési Irományok Kiadó Hivatala – Landerer és Heckenast.

Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél I. (1843). Pozsony–Pest: Országgyűlési Irományok Kiadóhivatala – Landerer és Heckenast.

Heil Kristóf Mihály (2019): A jogügyi rendszeres bizottsági munkálat szerkezeti vázlata. *Jogtörténeti Szemle,* (3–4), 75–80. Online: https://epa.oszk.hu/04100/04139/00071/pdf/EPA04139_jogtorteneti_szemle_2019_03-04_075-080.pdf

[43] 39. kerületi ülés, 1843. augusztus 16. In Kovács 1894: 274.

[44] 39. kerületi ülés, 1843. augusztus 17. In Kovács 1894: 275.

[45] 50. kerületi ülés, 1843. augusztus 29. In Kovács 1894: 360.

Heil Kristóf Mihály szerk. (2023): *A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok.* Budapest: Gondolat.

Jegyzőkönyv az 1840. évi V. törvényczikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött és folyó 1841-ik év November hónap 28-ra összehívott országos Választmány üléseiről (Az 1840. évi V. törvényczikkely által a büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentésének D/ melléklete) (1843). Buda: a M. Kir. Egyetem betűivel.

Kérészy Zoltán (1906): *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja.* Kassa: Vitéz A.

Kovács Ferencz szerk. (1893): *Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója I.* Budapest: [k. n.].

Kovács Ferencz szerk. (1894): *Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója II.* Budapest: Franklin-Társulat.

Mezey Barna (2022): Az 1843. évi büntetőjogi javaslatok a nemzetközi térben. In Kovács-Szépvölgyi Enikő (szerk.): *Kihívások a büntetőjog-alkotás terrénumában a 19–21. században. Külföldi minták és nemzeti megoldások.* Budapest: Gondolat, 145–163.

Pajkossy Gábor (2004): Deák az első reformországgyűlésen, 1832–1836. In Molnár András (szerk.): *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873.* Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 13–37.

Pálmány Béla (2011): *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848.* Budapest: Argumentum – Országgyűlés Hivatala.

Szekfű Gyula (1936): Széchenyi és a harmincas évek. In Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet V.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 257–302.

Szijártó István (2005): *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Budapest: Osiris.

Vaszary Kolos (1883): *Adatok az 1825-ki országgyűlés történetéhez.* Győr: Gross.

Nagy Péter

Az osztrák és a magyar házassági jog összeütközése és a magyar Igazságügyminisztérium az 1910-es években[1]

Bevezetés

A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk[2] megszüntette a felekezetileg tagolt házasságjogok rendszerét, és bevezette Magyarországon a polgári házasságot. Ezzel lényegében megszűnt az a fajta sajátos, országon belüli migráció, amelynek indokát a házasság bontásához való könnyebb hozzájutás jelentette.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a házassági köteléki és vagyonjogi ügyek alapvető problémái ennek ellenére nem változtak,[3] ugyanis a magyar és az osztrák házassági jog közötti jelentős különbségeket nem sikerült áthidalni. Az új magyar házassági törvény az egyik legliberálisabb volt Európában, az osztrák házassági jog azonban változatlanul erős vallási karakterrel rendelkezett. Az osztrák Általános Polgári Törvénykönyv szerint ugyanis az érvényes házasság katolikus személyek közt csak az egyik házastárs halála esetén szűnhetett meg. Akkor sem lehetett a házassági köteléket felbontani, ha a házasságkötéskor csak az egyik fél volt katolikus.[4] Ennélfogva a Monarchia Lajtán túli részének számos polgára továbbra is arra törekedett, hogy magyar joghatóság alá kerüljön, és ezáltal lehetőséget szerezzen arra, hogy a házasságát felbontsa.

A Ht. szabályozta először törvényi szinten a házassági ügyek nemzetközi kollíziós szabályait, valamint számos új feladatot is meghatározott a magyar Igazságügyminisztérium

1 A tanulmány az FK 142771 számú projekt keretében a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Fiatal Kutatói Kiválósági Program finanszírozásában valósult meg.

2 A továbbiakban: Ht.

3 Nagy 2014: 230–261.

4 Haller 1897: 77, 111. §.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_48

számára.[5] Ekkor már a minisztérium feladatai közé tartozott – többek között – a bíróságok számára szakértői vélemények készítése a bonyolult magánjogi kérdésekben, a más országok jogrendszeréről való tájékozódás, valamint a magyar jogról szóló tájékoztatás nyújtása idegen államok számára is. A Ht. a házassági akadályok alóli felmentések elbírálásának jelentős részét is a tárca hatáskörébe utalta, amely szinte azonnal az egyik legnagyobb ügyterhet generáló feladattá vált. Az Igazságügyminisztérium felmentést adhatott többek között az életkor és a rokonsági fok alapján, de idetartozott a Ht. 113. §-a szerinti felmentés is. Eszerint a házasság érvényessége a házasságkötés alaki kellékei tekintetében a házasságkötés idejében és helyén fennálló törvények szerint volt elbírálandó. Ha külföldi állampolgár Magyarországon házasságot akart kötni, akkor köteles volt bizonyítani, hogy leendő házassága a hazájának törvényei szerint nem ütközik semmilyen akadályba. Ennek igazolása alól azonban az igazságügyminiszter felmentést adhatott.[6]

Ez az egyértelműnek ható rendelkezés a felmentések elbírálása során számos esetben problémát okozott, mivel az osztrák állampolgárok költözéssel, vallásváltoztatással vagy a magyar állampolgárság felvételével próbálták a rájuk vonatkozó jogot megváltoztatni.[7] Ennek következtében a magyar jogalkalmazó nem mindig tudta megállapítani, hogy az adott helyzetben az egyébként is gyakran változó osztrák jog és joggyakorlat fényében lehetséges-e egy új házasság megkötése, vagy nem.

A tanulmányban az osztrák katolikus házasságok és a fennálló házasság akadálya körüli jogi problémák megoldására tett kísérletet mutatok be egy az osztrák és a magyar igazságügyi tárcák közötti levélváltás és a fennmaradt magyar minisztériumi dokumentumok alapján.

Kérdések és válaszok: az osztrák és a magyar igazságügy-minisztérium hivatalos levélváltása

A magyar igazságügy-minisztérium 1916. október 6-án fordult az osztrák igazságügy-minisztériumhoz egyrészt információt kérve egy konkrét házassági ügyről, másrészt pedig a vonatkozó osztrák bírósági gyakorlatról nyolc kérdés formájában kért tájékoztatást. E helyütt – a terjedelmi korlátok miatt – a hivatalos átiratnak és az erre adott válasznak az osztrák judikatúrára vonatkozó generális állításait vizsgálom.[8]

Az osztrák igazságügy-minisztérium 13 oldalas, önálló tanulmánynak beillő válasza 1916. december 8-án érkezett meg. Az első magyar részről érkezett kérdés a következő volt: ha

5 Antal 2022: 216.
6 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról, 113. §.
7 Neschwara 2012: 101–115.
8 MNL OL K 579, 166. d., 64223. sz.

a katolikus osztrákok között kötött házasságnak egy külföldi bíróság által történő felbontásakor egyik házasfél sem volt már osztrák, akkor ezt a bírósági felbontást, amely mindkét fél új hazai joga szerint érvényes volt, az osztrák jog alapján el lehetett-e ismeri érvényesnek? A válasz szerint a felbontás érvényessége az osztrák jog szempontjából sem volt kétséges.

Másodikként a magyar igazságügyi kormányzat azt kérdezte, hogy az a második házasság, amelyet a többé nem osztrák fél – a katolikus vallásfelekezet elhagyása után vagy anélkül – korábbi házastársának életében, Ausztrián kívül kötött egy – akár katolikus, akár nem katolikus – nem osztrák féllel, az osztrák jog szempontjából a katolicizmus házassági akadályába ütközik-e? Az erre adott válasz szerint, ha a második házasság egyik házasfele sem volt katolikus, akkor nem ütközött a katolicizmus akadályába. Ha viszont a második házasság valamelyik vagy mindkét fele katolikus volt, akkor a frigy érvényessége kétséges lehetett ugyan, de nem volt kizárható, hogy az osztrák legfelsőbb bíróság egy ilyen házasságot érvényesnek ismerjen el.

A harmadik kérdés az volt, hogy az a második házasság, amelyet az osztrák állampolgárságát elhagyó nő – a katolikus vallásfelekezet elhagyása után vagy anélkül – első férjének életében, Ausztrián kívül, nem katolikus, osztrák férfival köt, az osztrák jog szerint ütközik-e a katolicizmus házassági akadályával. Az osztrák minisztérium itt három, jogi szempontból releváns helyzetet különböztetett meg. Abban az esetben, ha a második házasság egyik alanya sem volt katolikus, akkor a házasság nem ütközött a katolicizmus akadályába. Azt az esetet illetően viszont, amikor a második házasságnál egy osztrák, nem katolikus férfi akart elvenni egy elvált, nem osztrák katolikus nőt, az osztrák állásfoglalást megfogalmazók is bizonytalanok voltak, mivel a házasság érvényessége mellett és ellen is lehetett volna érvelni. Azt valószínűsítették, hogy az osztrák legfelsőbb bíróság egy ilyen házasságot érvénytelennek nyilvánítana. Ha pedig az előbbi osztrák férfi katolikus volt, akkor az a házasság érvénytelen volt, ebben az esetben azonban ez a házasság a magyar jog szerint is érvénytelen volt, mivel a Ht. kollíziós szabályai az osztrák jogra mutattak.[9]

A negyedik kérdéskör azt az esetet járta körbe, amikor egy többé nem osztrák férfi, aki – a katolikus vallás elhagyása után vagy anélkül – korábbi házastársának életében akart házasságot kötni Ausztrián kívül egy nem katolikus, osztrák nővel. Ha egyikük sem volt katolikus, akkor a házasság nem ütközött a katolicizmus akadályába. Ha az új házasságnál a nő osztrák volt, de nem katolikus, és a férfi elvált, nem osztrák, de katolikus volt, akkor a házasság érvényessége mellett és ellen is lehetett érvelni, de valószínűsítették, hogy a legtöbb törvényszék egy ilyen házasságot érvénytelennek mondott volna ki. Ha a nő osztrák és katolikus volt, akkor a házasság egyértelműen érvénytelen volt.

9 Ht. 108. § és 111. § (2).

A jogi állásfoglalás készítője azt is megjegyezte, hogy akár igenlő, akár nemleges volt a válasz az utolsó esetben, a házasság a magyar jog szerint érvényes volt, ha a házasuló férfi magyarországi (nem horvát-szlavónországi) községi illetőségű magyar állampolgár volt. Ebben az esetben tehát a magyar jogot kellett alkalmazni.

Az ötödik és hatodik kérdés arra vonatkozott, hogy azokat a házasságokat, amelyek nem ütköznek a katolicizmus házassági akadályába, meg lehet-e kötni Ausztriában. Az osztrák válasz szerint a katolicizmus házassági akadályába ütköző házasságot nem lehetett megkötni Ausztriában, viszont azokat, amelyek a fenti esetek közül nem ütköztek bele, meg lehetett kötni.

A hetedik és a nyolcadik kérdés arra vonatkozott, hogy van-e egyáltalán helye felmentésnek a katolikus házasság alól, és ha igen, akkor melyik hatóság adja azt meg? Ebből következő kérdés volt továbbá, hogy van-e a felmentésnek bármilyen előfeltétele, például, hogy a másik házasuló olyan külföldi állampolgár legyen, akinek házasságát az osztrák jog szerint is érvényesen bontották fel. A válasz szerint a felmentést az országos politikai hatóság (Statthalterei, Landesregierung) adta, másodfokon a belügyminiszterhez lehetett fordulni.[10] Az pedig nem lehetett előfeltétel, hogy a másik fél külföldi (nem osztrák) állampolgár legyen, hiszen ellenkező esetben (ha a másik az elvált házasuló osztrák állampolgár) a házasság megkötésének a fennálló házassági kötelék, a ligamen lett volna az akadálya.

Az osztrák igazságügy-minisztérium egy fontos, általános elvet is rögzített a válaszában, amely szerint minden olyan esetben, amikor véleménye szerint a külföldön kötött házasság a katolicizmus házassági akadályába ütközött volna, mérlegelni kellett, hogy

> „ez az akadály csak annyiban áll fenn, amennyiben a házasság azt célozza, hogy annak Ausztriában is legyen jogi hatása, legyen ez a cél akár a törvény megkerülése, akár keletkezzék ez a szándék a törvény nem ismeréséből. Ha azonban a házasságkötés nem célozza, hogy annak Ausztriában is legyen jogi hatása, a katolicizmus házassági akadálya nem áll fenn."[11]

A minisztériumi értékelés és reakció

Az osztrák minisztérium válaszának összefoglalásával és rövid elemzésével 1917. január 13-án készültek el a magyar tárca munkatársai.[12]

A szerzők rögtön leszögezték, hogy az említett esetek nem mindegyikét kell a magyar hatóságoknak figyelembe venni, ugyanis ha a házasulók egyike sem osztrák állampolgár, vagy ha a házasuló férfi magyarországi községi illetőségű magyar állampolgár, akkor ebben

[10] Harmat 1999: 125–157.
[11] MNL OL K 579, 166. d., 64223. sz.
[12] Itt két rövid aláírás olvasható: Puky és Császár.

az esetben a magyar jogot kell alkalmazni. A válasznak csak arra az esetre volt gyakorlati jelentősége, amikor a házasuló férfi osztrák állampolgár.

Ebből kiindulva az igazságügy-minisztérium munkatársai három olyan esetet határoztak meg, amelyeknél a Ht. 113. §-a szerinti felmentés nem volt adható, valamint amelyik esetében ténylegesen olyan ok állt fenn, ami miatt egyértelmű volt, hogy a kívánt (második) házasságot nem lehet érvényesen megkötni.

Az első esetben az osztrák férfi – akár katolikus volt, akár nem – nem köthetett házasságot olyan nővel, akinek az osztrák polgári törvénykönyv 111. §-a szerint felbonthatatlan katolikus házasságát felbontották, és ha a nő első férje osztrák állampolgár volt, és még élt *(impedimentum ligaminis)*.

A második esetben az osztrák katolikus férfi nem köthetett házasságot egy olyan elvált nővel, akinek a férje életben volt. Ebben a tekintetben nem tettek különbséget aközött, hogy a nő katolikus volt, vagy nem, vagy hogy a házasság az osztrák polgári törvénykönyv 111. §-a alá esett-e, vagy nem, továbbá hogy a nő osztrák állampolgár volt-e, vagy külföldi. A harmadik eset szerint pedig egy osztrák, nem katolikus férfi nem köthetett házasságot külföldi, elvált, katolikus nővel. Az akadály annak ellenére fennállt, hogy a házasság felbontását az osztrák jog érvényesnek ismerhette el. Az akadály – valószínűleg – nem állt fenn abban az esetben, ha a nő csak a házasság felbontása után lett katolikussá. Csak akkor állt fenn, ha a nő a házasság kötésekor volt katolikus, vagy ha a házasság tartalma alatt tért át a katolikus vallásra.

A másik központi kérdést az osztrák igazságügy-minisztérium által megfogalmazott elv jelentette. Az elemzés összeállítói szerint meg kellett fontolni azt, hogy milyen jelentőséget tulajdonít a tárca annak az állításának, ami szerint a külföldön kötött házasságoknál az *impedimentum catholicismi* csak annyiban állt fenn, amennyiben a házasság azt célozta, hogy annak Ausztriában jogi hatása legyen. Ellenkező esetben – vagyis ha a házasság jogi hatást Ausztriában nem célzott – akkor az impedimentum catholicismi nem állt fenn. Ebből a szempontból ez az elv figyelmen kívül hagyta azt a kérdést, hogy a cél a törvény megkerülése volt, vagy a törvény nem ismeretéből alakult ki a helyzet.

A szerzők azt is hangsúlyozták, hogy közigazgatási úton a házasság megkötésekor nem volt lehetséges azt vizsgálni, hogy a házasságot kötni szándékozó feleknek az volt-e a célja, hogy a házasságuknak Ausztriában legyen jogi hatása. Ahogyan fogalmaztak: „a legutóbb említett szabály a felvilágosítás értékét nagyban leszállítja."

Ebben a helyzetben a szerzők azt tartották a helyes magatartásnak, hogy a fenti három esettel összefüggésben nem kell tekintettel lenni arra, hogy az osztrák jog a házasságot érvényesnek ismeri-e el azon az alapon, hogy a felek Ausztriában jogi hatást nem céloztak. Emellett szólt az is, hogy a felek az esetek túlnyomó részében igenis céloztak jogi hatást

Ausztriában, másrészt az, hogy ez a kérdés a házasság kötésekor nem lehetett mérlegelés tárgya. A két értelmezés közötti feszültség és az a tény, hogy valóban az „osztrák jogi hatás" volt a cél, azt mutatja, hogy még az első világháború idején is problémát jelentett a Monarchia két része közötti házassági migráció.

A szerzők is elismerték, hogy a gyakorlat szempontjából nem feltétlenül volt fontos, hogy ebben a kérdésben állást foglaljanak. A javaslat az volt, hogy az igazságügy-miniszter csak akkor adja meg a Ht. 113. §-ának megfelelő felmentést, ha ennek valóban a helyét látja. Azt az álláspontot látták helyesnek, hogy a kétséges esetekben a felmentést ne adják meg, hanem a felek kérjenek bizonyítványt a hazai hatóságuktól, kiküszöbölve ezzel a releváns kérdést illető eltérő gyakorlatot.

Ezek a kérdések egy másik fontos területet is érintettek. Az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. törvénycikk 59. §-a szerint ha magyar állampolgár külföldön, külföldi hatóság előtt kívánt házasságot kötni, akkor arról, hogy házassága hazájának törvényei szerint akadályba nem ütközött, az anyakönyvvezetőnek a kihirdetésről kiadott bizonyítványa vagy a kihirdetés alól való fölmentést tartalmazó határozat alapján az igazságügy-miniszter adhatott tanúsítványt.

Ez az eset azért volt fontos, mert a házasság létrejötte a tanúsítvány kiállításától függött, anélkül a felek nem köthettek érvényes házasságot. A tanúsítvány külföldön kötendő házasságkötésre szólt, amelyről az elemzés készítői így nyilatkoztak: „előfordulhat, hogy megoldhatatlan kérdés előtt állunk." Ez a problematikus helyzet akkor állt fenn, amikor egy osztrák férfi házasságot akart kötni egy elvált, magyar nővel. A házasságkötés Ausztriában a katolicizmus házassági akadályába ütközött volna. Ha azonban a felek a házasságot nem Ausztriában, hanem egy másik államban akarták volna megkötni, a katolicizmus akadályának fennállásának kérdése attól függött, hogy a felek szándéka arra terjedt-e ki, hogy annak Ausztriában jogi hatása legyen, tehát csak azért manipulálták a jogviszonyaikat, hogy a házasság bontását tiltó szabályát meg tudják kerülni. Ha ez volt a cél, akkor a házasságuk érvénytelen lett volna, ha nem, akkor érvényes.

A felek az illető államban csak akkor köthetnek házasságot, ha a magyar fél a magyar hatóságtól, az osztrák házasuló az osztráktól hoz tanúsítványt. Ebben az esetben a magyar jog szerint nincs akadálya a tanúsítvány kiállításának, ám az mégis attól függött – a fent vázolt okok miatt –, hogy az osztrák jog szerint a katolicizmus házassági akadálya fennállt-e. Ezt pedig a magyar hatóság a kiállítás pillanatában nem tudta megállapítani. A szerzők álláspontja szerint a tanúsítványt a magyar jog alapján kellett kiadni, mert ha a házasságot Ausztriában kötik, akkor a házasság megkötésénél fogják eldönteni, hogy az osztrák jog szerint van-e akadály, ha egy harmadik országban, akkor az osztrák hatóság által kiállított tanúsítvány a döntő.

Az elemzés összeállítója amellett érvelt – és mint kiderült, ezt szorgalmazta már 1914-ben is sikertelenül –, hogy a tanúsítványok kiállításánál csak azt vizsgálja a magyar hatóság, hogy van-e a magyar jog szerint akadály, de azt ne, hogy a magyar törvény szerint a házasság érvényességének eldöntésekor figyelembe veendő külföldi jog szerint van-e akadály.[13]

Térfy Gyula 1917. február 5-én az utolsó részben kifejtett érvelést a következő jegyzettel küldte tovább Tőry Gusztávnak:[14] „tiszteletteljes nézetem szerint most sincs ok arra, hogy eltérjünk a tanúsítványok kiállítása körül eddig követett gyakorlatunktól". Tőry június 26-án tett feljegyzése szerint Térfyvel értett egyet, tehát az egyszerűsített tanúsítványkiállítási rendszer ötletét ismételten elvetették.

Néhány héttel később, 1917. július 15-re készült el az 63,223/1916. I.M. számú utasítás, amely a házassági ügyek elintézésénél az *impedimentum ligaminis* és az *impedimentum catholicismi* megítélését kísérelte meg rendezni az osztrák bírói gyakorlat fényében.

Eszerint osztrák állampolgár – akár férfi, akár nő, akár katolikus, akár nem katolikus – nem köthetett házasságot olyan külföldivel, akinek az osztrák polgári törvénykönyv 111. §-a szerint felbonthatatlan házasságát felbontották, ha a külföldi házasuló korábbi házastársa osztrák állampolgár, és még életben volt (impedimentum ligaminis).

Katolikus hitű, osztrák állampolgár – akár férfi, akár nő – nem köthetett házasságot olyan elvált egyénnel, akinek előbbi házastársa még életben volt. Ebben a tekintetben nem tettek különbséget aközött, hogy az elvált házasuló katolikus vagy nem katolikus, vagy hogy a házasság az osztrák magánjogi kódex 111. §-a alá esik, vagy nem, vagy hogy az elvált házasuló osztrák állampolgár vagy külföldi (impedimentum catholicismi).

Nem katolikus vallású osztrák állampolgár – akár férfi, akár nő – nem köthetett házasságot külföldi, elvált, katolikus vallású személlyel (impedimentum catholicismi). Az akadály annak ellenére fennállt, hogy a házasság felbontását az osztrák jog érvényesnek ismerte el.

Ezek miatt meg kellett tagadni a Ht. 113. §-a szerint kért felmentéseket és az 1894. évi XXXIII. törvénycikk 59. §-a értelmében kért tanúsítványokat akkor, ha a házasulók közül a férfi osztrák állampolgár és a nő magyar állampolgár volt, továbbá a fent felsorolt három eset valamelyike fennállt. Akkor viszont, ha a férfi magyar állampolgár és a nő osztrák állampolgár volt, ugyanezekben az esetekben meg kellett adni a felmentést.

Meg kellett tagadni a Ht. 113. §-a értelmében kért felmentést, ha a házasulók egyike sem volt magyar állampolgár, az egyikük azonban osztrák állampolgár volt, és a fenti három eset valamelyike fennállt.[15]

[13] MNL OL K 579, 166. d., 64223. sz.
[14] Beliznai 2016: 11–51.
[15] MNL OL K 579, 166. d., 64223. sz.

Összegzés

Az osztrák és magyar igazságügy-minisztérium 1916-os hivatalos levélváltása is azt mutatja, hogy a házassági migráció a 20. század elején nem zárult le, hanem a kormányzatoknak jelentős kihívást jelentett. A Monarchia két részének házassági jogai között olyan nagy ellentét húzódott, amelynek normaalkotási és törvénykezési kezelésére a korabeli szakemberek csak nagy nehézséggel találtak – korántsem hézagmentes – megoldást.

Irodalom- és forrásjegyzék

1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról
1894. évi XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 579 Általános iratok, 166. doboz, 64223. sz.

Antal Tamás (2022): *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története (1867–1944/45)*. Szeged: Iurisperitus.
Bódiné Beliznai Kinga (2016): Tőry Gusztáv – kodifikátor és kúriai elnök (1857–1925). In Bódiné Beliznai Kinga (szerk.): *A Kúria és elnökei.* IV. kötet. Budapest: HVG-Orac, 11–51.
Haller Károly (1897): *Az osztrák általános polgári törvénykönyv (szövege) jelenleg még érvényes alakjában.* Budapest: Athenaeum.
Harmat, Ulrike (1999): *Ehe auf Widerruf? Der Konflikt um das Eherecht in Österreich 1918–1938*. Frankfurt am Main: Klostermann.
Nagy, Sándor (2014): One Empire, Two States, Many Laws. Matrimonial Law and Divorce in the Austro–Hungarian Monarchy. *Hungarian Historical Review,* 3(1), 230–261.
Neschwara, Chrsitian (2012): Eherecht und „Scheinmigration" im 19. Jahrhundert: Siebenbürgische und ungarische, deutsche und Coburger Ehen. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs,* 2(1), 101–117. Online: https://doi.org/10.1553/brgoe2012-1s101

Pálvölgyi Balázs

A föderáció változatai – IV. Károly két javaslata a közép-európai rendezésre (1918–1919)

1918 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia drámai gyorsasággal bomlott föl. Az események szereplőinek ekkor nem csupán a régi intézmények felszámolásának módját, hanem azt is meg kellett határozniuk, hogy pontosan mit kívánnak felépíteni a Monarchia összeomlott épülete helyére.

Noha visszatekintve úgy tűnik, hogy ekkor már minden kérdés eldőlt, és nemigen maradt valódi alternatívája a majdani versailles-i rendszernek, a kortársak, az események szereplői és szemlélői ezt nem így látták. Sokan gondolkodtak el azon, hogyan is lehet biztosítani azokat az előnyöket a régió számára, amelyeket a Monarchia nyújtani tudott.

A Habsburg Birodalom reformjának lehetőségei – az integráció víziói

A 16. században létrejött közép-európai Habsburg Birodalomnak az európai rendszerben elfoglalt helyéről s magáról az európai államrendszerről, annak fejlődéséről ekkorra számos elemzés született. Elméleti művek, tervek, politikai céllal írt olyan munkák jelentek meg, amelyek számoltak az európai államok rendszerének egyfajta föderatív átalakulásával.[1]

A 19. század második felétől a reformelképzelések a nyelvi-nemzeti csoportok, közösségek létéből, a térség gazdasági helyzetéből, illetve a geopolitikai adottságokból kiindulva kívántak megoldást találni a nemzeti érdekekből és a nagyhatalmi, elsősorban német és orosz birodalmi célokból fakadó kihívásokra. Jobbára olyan konstrukciók kidolgozására került sor, amelyek – különböző hangsúllyal – igyekeztek megfelelni a nyelvi-kulturális, a történelmi hagyományokon alapuló és gazdasági motivációjú törekvéseknek úgy, hogy a felkínált megoldás egyben a stabilitás perspektíváját nyújtsa a térség nemzeteinek. A háború alatt

[1] Romsics 1997; Molnár 2002.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_49 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9292-0714

sem szűntek meg a Közép-Európa, ezzel együtt a Monarchia reformjáról, jövőjéről szóló viták, és azok nemcsak a központi hatalmak, hanem az antant felől is megfogalmazódtak.[2]

1918: Szűkülő perspektívák

Noha az antanthatalmak 1918 nyarára jórészt már kialakították az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjéről szóló álláspontjukat, eldőlt, hogy a birodalom nem maradhat fenn, Bécsben 1918 szeptemberétől még készültek olyan tervek, amelyeknek célja a háború minél gyorsabb lezárásán kívül a Monarchia túlélésének biztosítása volt. Az utolsó békeajánlatot követően került sor a birodalom átalakításának és megmentésének kísérletére, amelynek a széles nyilvánosságnak szánt dokumentuma a *Völkermanifest* volt. Az uralkodó 1918. október 16-ai kiáltványa a gyorsan változó helyzetben ugyan érdemben már nem befolyásolhatta az események folyását, a kiegyezés évtizedeken keresztül fennállt rendszeréhez képest igen jelentős reformokat célzott.[3] Az uralkodó Ausztriát szövetségi állammá kívánta átalakítani, ahol minden nemzetiség az általa lakott területen kialakíthatja az államiság kereteit, és nemzeti tanácsok alakítására hívta fel az ebben részt venni kívánó erőket. Más kérdés, hogy ezek már egyértelműen a nemzeti önrendelkezés teljessége alapján, az önálló, semmilyen birodalmi keretbe nem tartozó államok megteremtését kívánták elérni.

A manifesztum fogadtatása nem lehetett pozitív. A dokumentumot október 18-án közlő és értékelő *Neue Freie Presse* elkésettnek, elnagyoltnak, nem kellően pontosnak minősítette, mint ahogy azt is felrótta, hogy mindez nem más, mint egyfajta, a wilsoni pontoknak megfelelni kívánó kísérlet. Elhibázottnak látta abban az értelemben is, hogy az abból kiolvasható átmenet megkezdésére alkalmatlan egy ilyen dokumentum.[4] A manifesztumból összességében a teljes alkotmányos rendszer átalakításának részleteit hiányolta, illetve elemezte azokat a – lényeges – részkérdéseket, amelyek egy szövetségi állam esetében az államok és a szövetség közötti viszony rendezésére hivatottak. Rámutatott arra, hogy a manifesztummal életre hívni kívánt nemzetállamok már jórészt létre is jöttek, ugyanakkor nem világos, hogy az ott vázolt szövetségi állam hogyan is tudna

[2] 1917-ben, IV. Károly különbéke-tapogatózásai során, a Smuts–Mensdorff-tárgyalásokon az angol fél a Monarchia egyfajta föderációs átalakítását vetette fel partnerének, majd pedig az 1918-as amerikai, a történelmi és etnikai szempontokat egyaránt figyelembe vevő úgynevezett Seymour-javaslat is idesorolható. Meyer 1946; Barany 1966; Schoeps 1968; Hanak 1969; Theiner 1984; Keleher 1992; Jeszenszky 1995; Ormos 1996; Bóka 2001: 134–136; Gulyás 2008: 70; Juhász 2010: 47–52; Stevenson 2012; Bihari 2014: 328; Gyarmati 2016; Szarka 2020: 57.

[3] *Wiener Zeitung*, 1918. okt. 17.; Suppan 2014: 209–211; BerténYi 2020.

[4] Ez illeszkedett az uralkodó 1918. szeptember 14-én kelt, béketárgyalásokat sürgető jegyzékére. Lynch 2002; Fiziker 2014: 68.

működni. Olyan alapvető elemek hiányára világított rá, mint a (közös) külpolitika kérdése, a személyek szabad mozgásának biztosítása, a vámügyek rendezetlensége, s nem utolsósorban az államadósságról való rendelkezés. Költői kérdés maradt, hogy hogyan is várható el ezeknek a rendkívül fontos, egy szövetségi állam működéséhez elengedhetetlen kérdéseknek a rendezése, összehangolása olyan nemzetállamoktól, amelyek közötti viszonyt évszázados ellentétek terhelték.

Igaz, hogy egy császári manifesztumnak nem feltétlenül célja egy részletes konstrukció megalkotása és nyilvánosság elé tárása, de kétségtelen, hogy a *Neue Freie Presse* cikke a legkényesebb kérdéseket középpontba állítva végezte el nemcsak ennek elemzését, hanem mondott ítéletet Károly császár tervéről.[5] A szétesőben lévő birodalom meg- és átmentésére tett uralkodói kísérlet kudarca nem csupán annak kidolgozatlansága miatt volt egyértelmű. Azt a cseh vezetők is elutasították, és megfogalmazták igényüket Magyarország szlovákok lakta területeire, miközben Budapest ekkor már a kiegyezéskor megalkotott rendszerből is kilépve mindössze a perszonálunió jelentette megoldást látta elfogadhatónak.[6] Röviden: ez a fajta szövetségi állami keret tulajdonképpen az összeomló birodalom semelyik alkotóelemének sem felelt már meg, hamarosan pedig Budapest is szembesült azzal, hogy az ország megmentésére felvetett hasonló jellegű terveit, leginkább a Jászi-féle „keleti Svájc"-tervet a hazai nemzetiségi politikusok szintén elutasították.[7]

Az események azonban gyorsan túlléptek a birodalom átalakítására szánt programon, komolyabb lépések megtételére már nem kerülhetett sor a reformok megvalósítása érdekében. Mindössze néhány nappal a császári manifesztum után, 1918. október 21-én a birodalmi gyűlés német ajkú képviselői kimondták Német-Ausztria létrejöttét azzal, hogy a cél a Németországgal való egyesülés. A *Völkermanifest* ellenjegyzője, Max Hussarek von Heinlein miniszterelnök lemondott, átadta a helyét Heinrich Lammaschnak, akinek kormányát már a kortársak is csak Liquidationskabinettnek, azaz felszámolókormánynak hívták. Az államforma kérdését elsősorban a belpolitikai folyamatok alakulása döntötte el, hiszen az antanthatalmak ebben a kérdésben ekkor nem kívántak döntést hozni, így november 12-én Ausztriában, 16-án pedig Magyarországon is kikiáltották a köztársaságot.[8]

A forrongó Bécshez túlságosan közel fekvő Schönbrunnból Eckartsauba költöző uralkodó, noha már aligha gondolhatott arra, hogy hajdani birodalma sorsának alakítója

5 Die feierliche Ankündigung des Bundesstaates. Zusammengesetzt aus selbständigen Einzelstaaten 1918; Fiziker 2021: 18–19.

6 Az osztrák–magyar perszonálunióra vonatkozó törvényjavaslat. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyv (1918. október 20.) 2009.

7 Bihari 2014: 500; Szarka 2016: 67–68; Hajdú–Pollmann 2014: 365–366.

8 Die Ausrufung Deutschösterreichs als Republik und als Bestandteil Deutschlands 1918; Murber 2021.

maradjon, az antant, pontosabban a francia kormány tudomása szerint – minden nyilatkozat ellenére – nem adta fel a Monarchia restaurációjára vonatkozó elképzeléseit.[9]

A berni francia ügyvivő 1919. március 6-án kelt levelében arról tájékoztatta Párizst, hogy Eckartsauban Károlyt egy angol kormánydelegáció keresi föl, amely hivatalosan személyes kíséretként marad a volt uralkodó mellett. Az angol delegáció feladata azonban ennél több. Valódi célja, hogy elősegítse egy „Dunai Szövetség" létrehozását, amelynek kulcsszereplője Károly lenne. Az antant el kívánta kerülni Ausztria és Németország egyesülését, amely lépésnek pedig Bécsben szilárd támogatása volt, s úgy tűnt, hogy ha ez pusztán Ausztrián múlna, akkor mindenképpen bekövetkezik.[10] Ennek megakadályozására kínálkozott egyfajta államszövetség létrehozásának gondolata a Duna-medencében, vagyis a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén. Noha az ügyvivő felhívta a figyelmet arra, hogy a megszerzett információt nem tudta ellenőrizni, de áttételesen a svájci lapokban az Eckartsauba, Károlyhoz küldött angol tisztről megjelent cikk megerősítette abban, hogy talán lehet valóságalapja a hírnek.[11] A volt uralkodó pedig úgy tűnik, ekkor már elkezdte felmérni a lehetőségeit, mindenesetre a forradalmi eseményeket kísérő passzivitását követően tájékozódott az osztrák (elsősorban bécsi és tiroli) monarchista támogatókról.[12]

Károly úgy vélte, hogy a kialakulni látszó új (közép-)európai rendszer annyi bizonytalanságot és feszültséget hordoz magában, hogy érdemes új alternatívát megfogalmazni a térség viszonyainak rendezésére. 1919. március 15-én kelt levelében elemezte a hajdani Monarchia utódállamainak helyzetét, az ehhez vezető folyamatokat, illetve igyekezett egyfajta ajánlatot kínálni a térség stabilizálása érdekében.[13] Elemzését a bolsevizmus erősödésével indokolta, amelyet a régió egyik legnagyobb fenyegetéseként jelölt meg. Saját magát nemzeti értelemben függetlennek tekintette, az érintett államok nemzeti alapú politikai törekvései fölé helyezte. Kifejtette, hogy a fegyverszünet után a hadsereg megbízható része szétszéledt, és bizonyos elemek, „nevezzük őket őszintén csőcseléknek", jobb híján a létrejövő „nemzeti államok" hadseregébe áramlottak. Úgy ítélte meg, hogy a bolsevizmusnak ezek a személyek nem képesek ellenállni, ellene ezért az új államok is tehetetlenek, sőt, a bolsevizmus magukat az antantállamokat is fenyegeti. Úgy vélte, hogy a helyzet hosszú távú kezelésére lenne szükség, ehhez pedig antantcsapatok és élelmiszer küldése is elengedhetetlen. Ezen túl viszont, sajátos megoldásként, újabb föderális megoldást is szorgalmazott. Úgy vélte, hogy a térség államainak, tekintet nélkül aktuális

9 Le Chargé d'Affaires de la République française à Berne à Son Excellence Monsieur le ministre des Affaires Etrangères. Le 19 janvier 1919; Télégramme, Clinchant, Berne, le 23 décembre 1918. FR MAE 94CPCOM 6.

10 Gould 1950.

11 Berne, le 6 mars 1919. Fiche No 3558/2. FR MAE 94CPCOM 6.

12 Information de l'Empereur Charles le 25 février 1919. FR MAE 94CPCOM 6.

13 Levelében egyébként jelen időt használva beszélt a Monarchiáról. FR MAE 94CPCOM 6.

államformájukra, egyfajta föderációt kellene alkotniuk, méghozzá a Habsburg-dinasztia „védnöksége" alatt. A dokumentumból nem derül ki világosan, hogy Károly hogyan látta megvalósíthatónak a szövetségi alakulat létrehozását különböző államformájú entitások részvételével. Az ekkorra már létrejött Csehszlovákia, Lengyelország, illetve Ausztria és Magyarország is köztársaság voltak, míg a térség további részein – nem számítva a győztes Olaszország által birtokba vett területeket – két monarchia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Románia osztozott. Károly a föderáció lényegét egy, a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia közös ügyeivel párhuzamba állítható rendszerre építette volna. Így – nem meglepő módon – a külügy, a hadsereg, a kereskedelem és a vámok ügye került volna a szövetségi intézmények hatáskörébe. Végső soron a hajdani Osztrák–Magyar Monarchiához rendkívül hasonló konstrukciót képzelt el, annyi különbséggel, hogy az államforma területén nem ragaszkodott a monarchiához, hanem elképzelhetőnek látta eltérő államformával rendelkező országok együttműködését, amely szövetség vezetését elnök töltené be. Úgy látta, hogy mivel nemzeti államokról van szó, ezért várható, hogy az elnök nemzetisége érzékeny pont a szövetségi állam működésében. Tehát ha nemzeti karakterű elnöke lenne a szövetségnek, akkor az szükségképpen problémát jelentene a többi tagállam számára. Ebből következően csakis a Habsburg-dinasztia lenne képes hidat képezni az egyes államok között, mivel az uralkodói család nemzetek felett áll.

Károly úgy vélte, hogy ha egy ilyen kellő stabilizáló erővel rendelkező konstrukció nem jön létre, akkor, ahogy fogalmazott, Ausztria második Balkánná válna. Károly hangsúlyozta, hogy javaslatát felelősségérzése okán tette meg, hiszen láthatók a nagyon is valós veszélyek, elsősorban a bolsevizmus, ami már rövid távon törékennyé teheti az érintett országok stabilitását, hasonlóképpen Németországhoz, ahol ez nagyon is közvetlen fenyegetést jelent. Ott, úgy vélte, már igen nehéz mederben tartani a folyamatokat. Hivatkozott a széteső államhatalomra, rámutatott, hogy Badenban az ottani katonatanács saját magának szed adót, amit a helyi kormány tudomásul vett. Említette Magyarországot is, ahol tudomása szerint a nagybirtokosokat sújtó intézkedéseket hoztak, minthogy a nagybirtokok „szociálizálására", vagyis az állam általi zár alá vételére került sor, és a birtokok kezelésével „valamilyen szocialistát" bíztak meg, és míg a korábbi birtokos semmilyen jövedelemhez nem jut a birtokból, még neki kell viselnie az államosítással járó költségeket is.

Károly véleménye szerint jól jelzi a térség általános gondjait az infláció és a különböző ágazatokban elérhető fizetések arányának felborulása. Külön említette Budapestet, ahol a fizikai munkások bére korábban elképzelhetetlen szintet ért el, hiszen míg egy egyszerű kocsis is 300 koronát keres egy héten, míg egy csatornatisztító munkás 150 koronát kap egy napra, az egyetemi oktatóknak fizikai munkát kell végezniük. A költségvetés instabilitását és egyben az infláció tarthatatlanságát jól jelzi, hogy a magyar kormány

a háborús évekhez képest is sokkal többet költött, és nem látszik, hogy a bankóprést mi állíthatná meg.[14]

Nem sokkal a sajátos föderációs tervet tartalmazó levél megfogalmazását követően Károly és családja elhagyta Ausztriát, és Svájcba távozott. Itt, pontosabban már az utazás során is tanújelét adta annak, hogy egyrészt fenntartotta trónigényét, másrészt kifejezte azt a meggyőződését, hogy a közép-európai államok jövője valamiféle föderáció lenne.[15] A körülmények azonban alaposan megváltoztak. Ekkorra már rég világossá vált, hogy IV. Károly elképzelései olyan formában, ahogy azt ő papírra vetette, vagyis egyfajta sajátos Habsburg-restaurációval, semmiképpen nem valósulhatnak meg. Alexandre Millerand 1920. február 2-án tájékoztatta a bécsi, belgrádi, bukaresti és prágai francia követeket, hogy a nagykövetek tanácsa a (magyarországi) Habsburg-restaurációval szembeni deklarációt fogadott el, lezárva nemcsak a Habsburg-védnökség alatt létrejövő szövetségi államról szőtt terveket, hanem az utódállami restauráció lehetőségét is.[16]

14 Lásd Botos 2015.

15 Murber 2021: 931–932, 427; Télégramme, 20 mars 1919. Le Chargé d'Affaires de le République Française à Berne à son Excellence Monsieur le ministre des Affaires Etrangères. 19 septembre 1919. FR MAE 94CPCOM 6.

16 Télégramme à Vienne No. 94-95-96-97, à Prague No. 66-67-68-69, à Belgrade No. 69-70-71-72, à Bucarest 66-67-68-69, Paris, le 2 février 1920. FR MAE 94CPCOM 6; Beneš, a Cseh-Szlovák Köztársaság külügyminisztere Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének, Párizs, 1919. aug. 12. Ádám–Ormos 2004: 43–45; Pašić, a békekonferencián részt vevő szerb–horvát–szlovén küldöttség vezetője Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének. Párizs, aug. 15. Ádám–Ormos 2004: 54–55; Saint-Aulaire bukaresti francia követ Pichon francia külügyminiszternek. (Bukarest) 1919. okt. 28. Ádám–Ormos 2004: 114–123; Gratz 2001: 68–69.

Irodalom- és forrásjegyzék

Ádám Magda – Ormos Mária szerk. (2004): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1919–1920.* Budapest: Akadémiai.

Barany, George (1966): Wilsonian Central Europe: Lansing's Contribution. *The Historian,* 28(2), 224–251.

BerténYi Iván, ifj. (2020): Az 1918. október 16-i Völkermanifest és következményei. In *Magyarország 1918. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország utolsó éve.* Budapest: Ifj. Gróf Andrássy Gyula Alapítvány, 78–129.

Bihari Péter (2014): *1914. A nagy háború száz éve.* Pozsony: Kalligram.

Bóka Éva (2001): *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete.* Budapest: Napvilág.

Botos János (2015): A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk,* 60(3), 70–138.

Die Ausrufung Deutschösterreichs als Republik und als Bestandteil Deutschlands. *Neue Freie Presse,* 1918. november 12. 3.

Die feierliche Ankündigung des Bundesstaates. Zusammengesetzt aus selbständigen Einzelstaaten. *Neue Freie Presse,* 1918. október 18.

Fiziker Róbert (2014): „Alles geprüft und erwogen"? A Habsburg-Lotaringiai család és az első világháború. *Levéltári Szemle,* 64(4), 61–74.

Fiziker Róbert (2021): Hoch die Republik! Az osztrák forradalom „udvari tanácsosai". *Múltunk,* 66(4), 8–27.

Gould, S. W. (1950): Austrian Attitudes toward Anschluss: October 1918 – September 1919. *The Journal of Modern History,* 22(3), 220–231. Online: https://doi.org/10.1086/237348

Gratz Gusztáv (2001): *Magyarország a két háború között.* Budapest: Osiris.

Gulyás László (2008): *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság.* Máriabesnyő-Gödöllő: Attraktor.

Gyarmati Enikő (2016): Autonóm nemzetiségek vagy államalkotó nemzetiségek monarchiája? Az osztrák–magyar dualizmus alternatívái a nagy háború korában. *Pro Minoritate,* 25(4), 82–92.

Hajdú Tibor – Pollmann Ferenc (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918.* Budapest: Osiris.

Hanak, Harry (1969): The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918. *The Slavonic and East European Review,* 47(108), 161–197.

Jeszenszky Géza (1995): A dunai államszövetség eszméje Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az I. világháború alatt. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 49–64.

Juhász József (2010): *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában.* Budapest: Gondolat.

Keleher, Edward P. (1992): Emperor Karl and the Sixtus Affair: Politico-Nationalist Repercussions in the Reich German and Austro-German Camps, and the Disintegration of Habsburg Austria, 1916–1918. *East European Quarterly,* 26(2), 163–184.

Lynch, Allen (2002): Woodrow Wilson and the Principle of „National Self-Determination": A Reconsideration. *Review of International Studies,* 28(2), 419–436. Online: https://doi.org/10.1017/S0260210502004199

Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyv (1918. október 20.) (2009). In Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború.* Budapest: Osiris, 130–131.

Meyer, Henry Cord (1946): Mitteleuropa in German Political Geography. *Annals of the Association of American Geographers,* 36(3), 178–194. Online: https://doi.org/10.2307/2560933

Molnár Máté (2002): Az európai integráció szövetségi tervezetei. *Századok,* 136(1), 57–74.

Murber Ibolya (2021): Habsburg IV. Károly restaurációs elképzelései. Osztrák és magyar válságkezelés. *Századok,* 155(5), 921–938.

Ormos Mária (1996): Németország és Ausztria–Magyarország viszonya. Az új Mittel-Europa terv, 1917–1918. *Századok,* 130(2), 207–228.

Romsics Ignác (1997): Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 7–60.

Schoeps, Hans-Joachim (1968): Friedrich Naumann als politischer Erzieher. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte,* 20(1), 3–13. Online: https://doi.org/10.1163/157007368X00021

Stevenson, David (2012): The First World War and European Integration. *The International History Review,* 34(4), 841–863. Online: https://doi.org/10.1080/07075332.2012.690202

Suppan, Arnold (2014): *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa.* Wien: Austrian Academy of Sciences Press. Online: https://doi.org/10.26530/OAPEN_461691

Szarka László (2016): *A multietnikus nemzetállam 1918–1992. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában.* Pozsony: Kalligram.

Szarka László (2020): A wilsonizmus nagyhatalmi és kisnemzeti forgatókönyvei 1918 őszén. In *Magyarország 1918. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország utolsó éve.* Budapest: Ifj. Gróf Andrássy Gyula Alapítvány, 51–77.

Theiner, Peter (1984): „Mitteleuropa": Pläne im Wilhelminischen Deutschland. *Geschichte und Gesellschaft,* 10(Sonderheft), 128–148.

Papp Tekla

Az öröklési szerződés jellegzetességei az alimentációs jogügyletek között[1]

Az alimentációs (létfenntartási) kötelmek funkciója napjainkban felértékelődik, különösen a demográfiai változások függvényében:[2] az európaiak hosszabb ideig és egészségesebben élnek, viszont a gondozási szolgáltatások iránti igényük is egyre erőteljesebben jelentkezik.[3] Az időskor magával hozza a betegségek, fogyatékosságok, a fizikai gyengeség és a pszichés problémák kialakulását, szükségessé téve az alimentációs szolgáltatásokat.[4]

Ennek fényében aktuálissá és indokolttá vált a személyközpontú, önálló és méltóságteljes életvitelt is lehetővé tevő, tartós ápolást-gondozást nyújtó alimentációs kötelmek vizsgálata: mire irányulnak és milyen szerepet töltenek be jelenlegi társadalmunkban az e tárgyú magánjogi szerződések.

Alimentációs szerződési variánsok[5]

A létfenntartást és a megélhetést szolgáló ellátási, tartási kötelezettségek alapulhatnak törvényi előíráson, és jogügyleti jogalapúak is lehetnek.[6] Az előbbiek közé tartoznak

1 A TKP2021-NKTA-51 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NKTA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

2 A bevezető gondolat Papp 2022 alapján készült.

3 Lásd: Európai Bizottság 2022. Bevezetés: „a tartós ápolásra-gondozásra szoruló 65 év felettiek közel felének sem teljesül az önmaguk ellátásához vagy a háztartási tevékenységek elvégzéséhez való segítségnyújtás iránti igénye. Sok esetben a gondozási szolgáltatások nem állnak rendelkezésre ott és akkor, ahol és amikor az embereknek szükségük van rájuk, akik emellett hosszú várólistákkal és bonyolult eljárásokkal is szembesülnek."

4 Lásd: Európai Bizottság 2022. A gondozási szolgáltatások fejlesztése: „Színvonalas tartós ápolással-gondozással támogatható a gondozottak jólléte, méltósága és alapvető jogai, többek között az elszigetelődés, a magány, valamint az ebből eredő testi és lelki hatások megelőzése és enyhítése révén."

5 Erről részletesen lásd: Papp 2022.

6 4/2008. Polgári jogegységi határozat a tartási, életjáradéki, valamint az öröklési szerződéssel kapcsolatos perekről V. 1.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_50 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8848-4078

magánjogi szempontból a Polgári törvénykönyv szerinti házastársi tartás,[7] az élettársi tartás[8] és a rokontartás[9] (gyermek tartása,[10] szülő tartása,[11] testvértartás,[12] mostohagyermek tartása[13]), a közjog oldaláról pedig a szociális és nyugellátások.[14]

A jogügyleti jogalapú alimentációs kötelezettségek fakadhatnak szervezeti jogügyletből és kötelmi jogügyletből; az előbibe tartozóan a szociális szövetkezet[15] és bizonyos esetben a nyugdíjas szövetkezet,[16] valamint az alapítvány[17] is betölthet alimentációs részszerepet, míg az utóbbi kategóriában bizonyos kontraktusokhoz köthető egzisztenciát fenntartó/segítő rendeltetés.

Meglátásom szerint jelenleg a létfenntartást szolgáló szerződések többféleképpen is rendszerezhetők.

A) Közvetlen és közvetett típusba sorolhatók:

- az előbbi esetén az alimentációs szolgáltatás nyújtása a szerződő felek között realizálódik,
- míg az utóbbinál egy „eltartó" finanszírozza harmadik személy (kvázi közreműködő) létfenntartási szolgáltatásnyújtását az eltartottnak.[18] Az első kategóriába tartozik élők közötti jogügyletként a tartási szerződés, a gondozási szerződés, az életjáradéki szerződés és bizonyos fajtájú biztosítási szerződések, és a második fajtába vonhatók a speciális tárgyú megbízási és egészségügyi kezelési szerződések. Halál esetére szóló jogügyletként az öröklési szerződés közvetlen típusú, ha az örökhagyó magának nyújtandó tartás, életjáradék vagy gondozás fejében örökösévé nevezi a vele szerződő felet, és közvetett típusú, ha az alimentációs szolgáltatások a szerződésben meghatározott harmadik személynek nyújtandók.[19]

7 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről (a továbbiakban Ptk.) 4:29. §.
8 Ptk. 4:86. §.
9 Ptk. 4:194. §.
10 Ptk. 4:213–222. §.
11 Ptk. 4:196. § (2).
12 Ptk. 4:197. §.
13 Ptk. 4:198. §.
14 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról: időskorúak járadéka, ápolási díj, települési támogatás, foglalkoztatást helyettesítő támogatás stb.; BH 2013. 83.: A tartási szerződés és a Szoc. tv. hatálya alá tartozó ellátási tevékenység elhatárolása; 1997. évi LXXXI. törvény a társadalombiztosítási nyugellátásról.
15 2006. évi X. törvény a szövetkezetekről (a továbbiakban: Szöv.i tv.) 14. § (1); alapszabály alapján.
16 Szöv.i tv. 25. §, 32. § (1); alapszabály alapján.
17 Ptk. 3:386. § (2).
18 Amennyiben az eltartott anyagi helyzete engedi, hogy maga állja a létfenntartási szolgáltatások költségeit, akkor ez a megkülönböztetés nem releváns.
19 Ptk. 7:48. § (1).

B) A felsorolt kontraktusok szűk és tág értelemben vett alimentációs szerződésekre is bonthatók:

- a szűk értelemben vett alimentációs megállapodásoknak (tartási, életjáradéki és öröklési szerződések) a Ptk. létfenntartást biztosító szerepet szán,[20]
- míg a többi szerződésnek (tág értelemben vettek) más az alapvető funkciójuk: ezt ezek egy részénél (biztosítási, megbízási szerződések) a Ptk. deklarálja,[21] másik részüknél (gondozási szerződés, speciális szolgáltatási szerződés, egészségügyi kezelési szerződés)[22] a joggyakorlat alakította ki. Jójárt Eszter meglátása szerint az általam szűk értelemben vett alimentációs szerződések az öngondoskodás sajátos formái, és a szűkebb család létalapjának garanciájaként is funkcionálnak.[23]

Az öröklési szerződés jellemzői

Az öröklési szerződés alapján az örökhagyó a vele szerződő felet a magának, illetve a szerződésben meghatározott harmadik személynek nyújtandó tartás, életjáradék, illetve gondozás ellenében – vagyona, annak egy meghatározott része vagy meghatározott vagyontárgyak tekintetében – örökösévé nevezi, a másik fél pedig kötelezettséget vállal a tartás, életjáradék, illetve gondozás teljesítésére.[24]

Az öröklési szerződés halál esetére szóló jogügylet: az örökhagyó halálához (mint feltétel bekövetkeztéhez)[25] kötött végintézkedési fajta.[26] Az öröklési szerződésnél a vagyon, vagyonrész vagy meghatározott vagyontárgy tulajdonjoga az örökhagyó halálával száll át:[27]

20 Ptk. 6:491. § (1): ellátás és gondozás, 6:497. § (1): járadék, 7:48. § (1): tartás, életjáradék, gondozás.

21 Ptk. 6:439. §: kockázati fedezet nyújtása a biztosítási szerződésnél; 6:477. §: feltétel bekövetkeztéhez kötött pénzfizetés életbiztosításnál; Ptk. 6:487. §: egészségügyi szolgáltatások nyújtása egészségbiztosításnál; Ptk. 6:272. §: feladat ellátása.

22 Lakhatás és ellátás, valamint szabadidős szolgáltatások nyújtása, lásd: gondozási szerződés vegyes alfajánál; csak ápolásra és gondozásra kiterjedő egészségügyi szolgáltatás.

23 Jójárt 2007: 19; Jójárt 2017b: 18.

24 Ptk. 7:48. § (1).

25 26 62020CJ0277; „Nem öröklési szerződésről van szó tehát például abban az esetben, ha a felek a jogutódlás időpontjául – de nem feltételeül – jelölik meg az örökhagyó halálát. Az ilyen kikötés csak a szerződés teljesítési időpontjának meghatározását jelenti." Weiss Emília és Vékás Lajos, in Jójárt 2017b: 14; BH 2015. 7.; BH 2001. 325.; BH 1981. 407.; BH 1974. 209.

26 Csak az örökhagyó tekintetében végintézkedés: Vékás 2019: 83.; Anka 2014: 593; Jójárt 2021: 2210; Gellért 2004; Kúria Pfv. 20989/2022/4; Kúria o. 2002862019/6.; Kúria Pfv. 20091/2015/9.; Kúria Pfv. 21385/201264.; BH 2003. 317.; BH 1991. 149.; Pest Megyei bíróság 5. Pf. 21014/1977.; BH 1978. 164.

27 Kőrös 2013: 386.; Eörsi et al. 1991: 261; Kovács 2008: 206; Fuglinszky 2018: 788; BH 2013. 16.; EBH 2013.P.6.

addig a kötelezett váromány os[28] (a tulajdonjogszerzésre az öröklés megnyíltakor kerül sor);[29] az öröklési várom ány biztosítására szolgál az elidegenítési és terhelési tilalom.[30] A tartási (életjáradéki) szolgáltatást tartalmazó szerződés nem minősül öröklési szerződésnek, ha a szerződési kikötés szerint az eltartó az ellenszolgáltatást a tartásra (életjáradékra) jogosult halálának időpontjában szerzi meg, ugyanis az öröklési szerződésnek lényegi (szükségszerű tartalmi)[31] eleme az, hogy az örökhagyó a neki nyújtott alimentációs szolgáltatások ellenében örökösévé nevezze ezen szolgáltatások kötelezettjét.[32] A végrendelet sem értékelhető öröklési szerződésként amiatt, hogy a halál esetére szóló juttatás indokaként az örökös ápolási, gondozási szolgáltatásait jelöli meg.[33]

Mivel az örökhagyó és a szerződéses örökös kontraktusa harmadik személyek jogszerzésére is kihat, az öröklési szerződés mintegy dologi hatályú.[34] Ha az öröklés öröklési szerződés alapján történik, akkor az ági jelleg megállapítása és az ági öröklés kizárt.[35]

Az öröklési szerződés tartalmilag lehet tartási, életjáradéki és gondozási szerződés is[36] (ez utóbbi nem a tartás részkötelezettségeként, hanem önálló[37] közvetlen tárgyként jelenik meg a kontraktusfogalomban),[38] így ezek sajátos változata;[39] vegyes jellegű is lehet

28 Kőrös–Orosz 2023: online kommentár; Kúria Pfv. 20830/2015/5.; BH 2015. 188.

29 Jójárt 2017b: 14; Kőrös–Orosz 2023: online kommentár; BH 2016. 63.; EBH 2013.P.6.: „ha a várható hagyatéki vagyonban dolog is fellelhető […], akkor az ilyen típusú öröklési szerződés dolog tulajdonjogának az átruházására irányuló szerződésnek tekinthető azzal a sajátossággal, hogy a dolog tulajdonjogának megszerzésére az öröklés megnyíltakor kerül sor." Kúria Kfv. 37785/2022/6.; Kúria Pfv. 21974/2016/4.; Kúria Pfv. 20956/2015/8.; Kúria Pfv. 20830/2015/5.; Kúria Pfv. 22323/2011/6.; BH 2008. 215.; BH 2004. 258.; BH 2002. 58.

30 Ptk. 7:50. § [Az örökség biztosítása] „(1) A felek eltérő megállapodásának hiányában semmis az örökhagyónak élők között vagy halála esetére az öröklési szerződéssel lekötött vagyontárgyat elidegenítő vagy megterhelő rendelkezése. Ez a rendelkezés harmadik jóhiszemű személy visszterhesen szerzett jogát nem érinti. (2) A felek eltérő megállapodásának hiányában az örökhagyóval szerződő fél az öröklési szerződéssel lekötött ingatlanra az örökhagyó bejegyzési engedélye nélkül jegyeztethet be elidegenítési és terhelési tilalmat az ingatlan-nyilvántartásba."; ÍH 2016. 104.; Kúria Pfv. 20956/2015/8.; BH 2014. 75.

31 Vékás 2019: 79; BH 2004. 363.; BH 2001. 475.

32 Jójárt 2021: 2210; Boóc 2022: 24.

33 BH 2010. 66.; BH 2004. 505.; BH 2000. 106.; BH 1995. 715.; Kúria Pfv. 20643/2014/4.: általában a végrendeleti juttatás nincs ellenszolgáltatáshoz kötve.

34 Tőkey 2021: 2402; Vékás 2019: 77; ÍH 2016. 104.

35 BH 2015. 334.; BH 1995. 280.; LB P.törv. II. 20.671/1991.; LB P.törv. II. 20.821/1970.

36 Fuglinszky 2018: 788.

37 Kaprinay 2020: 15.

38 Jójárt 2017a: 29, a Ptk. 6:491. § (1) és 7:48. § (1) együttes értelmezése.

39 Orosz [é. n.]: 1351, 1355; Kőrös–Orosz 2023: online kommentár; Sőth 2004: 10; Anka 2014: 588: „különleges típusa"; BH 2013. 16.; Kúria Pfv. 21863/2011/7.; BH 2004. 363.; BH 1985. 20.

az öröklési szerződés: a szerződéses örökös életjáradéki jellegű fizetési kötelezettsége mellett tartás, ápolás és gondozás vállalásával.[40]

Az öröklési szerződés formája (végintézkedés),[41] valamint tartalma (tartási, életjáradéki, gondozási szolgáltatásnyújtás)[42] miatt kettős természetű[43] (kétarcú jogintézmény).[44] Weiss Emília szerint a forma és tartalom szerinti elkülönítés nem elégséges, további elhatárolási szempontokat ad:

- tartási/életjáradéki szerződéshez képest az öröklési szerződés esetén a tartás/életjáradék ellenértékét az eltartók nem a szerződéskötéskor szerzik meg,[45] az eltartó az eltartott örökösévé válik, az öröklési szerződés öröklési jogi jogintézmény (lásd szabályozás helye a Ptk.-ban), végrendeleti alakiságokhoz kötött az öröklési szerződés;
- a végrendelettel összevetve az öröklési szerződésnél a favor testamenti elve korlátozottan érvényesül,[46] és az örökhagyó nem rendelkezhet[47] az öröklési szerződéssel lekötött vagyontárgyról sem élők között, sem halála esetére.[48]

Az öröklési szerződés sajátos karakterisztikájának megrajzolásához Vékás Lajos is – további elkülönítő jellegzetességek megadásával – hozzájárult:

[40] BH 1988. 185.; Kúria Pfv. 21568/2013/5.

[41] Kőrös–Orosz 2023: online kommentár; Kúria Pfv. 21307/2019/3.; Kúria Pfv. 21069/2019/8.; Kúria Pfv. 20202/2019/5.; Kúria Pfv. 20028/2019/6.; Kúria Pfv. 21126/2017/13.; Kúria Pfv. 22172/2016/8.; Kúria Pfv. 21297/2014/4.; Kúria Pfv. 20643/2014/4.; BH 2014. 110.; Kúria Pfv. 20320/2012/5.; Kúria Pfv. 21863/2011/7.; LB P.törv. II. 20366/1990.; BH 1990. 59.; BH 1969. 2057.

[42] Kőrös–Orosz 2023: online kommentár; Kúria Pfv. 21307/2019/3.; Kúria Pfv. 21069/2019/8.; Kúria Pfv. 20202/2019/5.; 21307/2019/3.; Kúria Pfv. 21069/2019/8.; Kúria Pfv. 20202/2019/5.; Kúria Pfv. 21126/2017/13.; Kúria Pfv. 22172/2016/8.; Kúria Pfv. 21297/2014/4.; Kúria Pfv. 20643/2014/4.; Kúria Pfv. 2005962014/4.; Kúria Pfv. 20320/2012/5.; Kúria Pfv. 21863/2011/7.; LB P.törv. II. 20366/1990.; BH 1990. 59.BH 1981. 407.; BH 1977. 442.; BH 1974. 209.; BH 1969. 6057.

[43] Vékás 2019: 78; Jójárt 2017a: 30; Juhász 2018: 36; Tőkey 2021: 2405; Kúria Pfv. 20114/2023/17.; Kúria Pfv. 20989/2022/4.; BH 2023. 185.; Kúria Kfv. 37785/2022/6.; Kúria Pfv. 20584/2022/10.; BH 2020. 361.; Kúria Pfv. 21307/2019/3.; Kúria Pfv. 21069/2019/8.; Kúria Pfv. 20202/2019/5.; Kúria Pfv. 20202/2019/5.; Kúria Pfv. 20681/2018/8.; BH 2015. 188.; BH 2015. 7.; Kúria Pfv. 20643/2014/4.; EH 2013.03.P6.; BH 2013. 192.; BH 2013. 16.; Kúria Pfv. 20320/2012/5.; BH 2012. 170.; BH 2002. 269.

[44] Kőrös–Orosz 2023: online kommentár; Barzó et al. 2016: 80; BH 2013. 16.; Fővárosi Ítélőtábla Pf. 20127/2021/5.: Az öröklési szerződés kettős – kötelmi és öröklési – természetű, mert a szerződés szerinti szolgáltatásban – tartásban, életjáradékban, gondozásban – részesülő fél, azaz a jogosult szerződéses ellenszolgáltatásként meghatározott tartalmú végintézkedést tesz.

[45] Bács-Kiskun Megyei Bíróság 2. Pkf. 21446/1990/2.

[46] Kúria Pfv. 20571/2015/8.

[47] Ptk. 7:50. §: a felek eltérő megállapodásának hiányában semmis lesz ilyen rendelkezés; BH 2015. 188.

[48] Weiss 1997: 2; lásd még: Tőkey 2021: 2407; Kúria Pfv. 21297/2014/4.; BH 2015. 7.

- az egyoldalú jogügyletnek tekintendő végrendelettel szemben az öröklési szerződés kétoldalú jogügylet,[49] ebből következően az örökhagyó öröklési szerződésbeli végintézkedése egyoldalú visszavonására nem jogosult;[50]
- a tartási/életjáradéki szerződésekhez képest az öröklési szerződésekből származó jogvitáknál a végrendelet értelmezési elvei az irányadók,[51] és a bíróság előszerződés alapján nem hozhat létre öröklési szerződést, míg tartási/életjáradéki szerződéseket igen.[52]

A Ptk. az öröklési szerződés érvényességére az írásbeli végrendelet előírásait, a módosítására és megszüntetésére pedig a tartási és az életjáradéki szerződés szabályait rendeli alkalmazni.[53] Az öröklési szerződés célja is duális:

- egyrészt az örökhagyó végintézkedési szabadságának érvényre juttatása,[54]
- másrészt kölcsönös, vagyoni értékkel bíró szolgáltatások nyújtása[55] (örökösnevezés az örökhagyói oldalon, tartás/gondozás/életjáradék a szerződő fél részéről). A szerződő fél által teljesítendő alimentációs szolgáltatások vagy természetben nyújtható ellátási szolgáltatásokat (tartás, gondozás) takarnak, vagy azok pénzbeli fedezetének biztosítását;[56] mindegyiket meghatározott és visszatérő időközökben kell teljesíteni.[57] Kiemelendő, hogy azonos jogosult és kötelezett viszonylatában egy időben tartási és öröklési szerződés hatályának fennállása fogalmilag kizárt: a jogosult teljes körű eltartása kétszeresen lehetetlen.[58]

[49] Vékás 2019: 77; BH 2015. 7.; Kúria Pfv. 20643/2014/4.; BH 2013. 192.; BH 2010. 66.; BH 2005. 32.; BH 2004. 505.; BH 2001. 15.; BH 2000. 106.

[50] Vékás 2019: 84; BH 2015. 7.; Kúria Pfv. 20643/2014/4.; Kúria Pfv. 21297/2014/4.; BH 2013. 192.; BH 2005. 460.; BH 2004. 363.

[51] Vékás 2019: 81.

[52] Vékás 2019: 78; BH 2003. 317.

[53] Ptk. 7:49. § és 7:52. §; BH 1985. 232.

[54] Ptk. 7:48. § (3); Kúrai Pfv. 20028/2019/6.; Barzó et al. 2016: 81, azonban az örökhagyóval szerződő fél öröklési szerződésbe foglalt végrendeleti rendelkezése érvénytelen, ún. meg nem engedett közös végrendelet lenne akkor az öröklési szerződés; Fabó 2020: 155; Kúria Pfv. 20681/2018/8.; BH 2014. 271.; BH 2002. 269.; BH 1999. 69.; ezzel ellentétesen a kölcsönös végrendeleteken alapuló megállapodás is lehet öröklési szerződés a 650/2012/EU rendelet szerinti 3. cikk (1) bekezdés b) pontja alapján; 62020CJ0277.

[55] Fabó 2020: 155.

[56] BH 2013. 16.

[57] 4/2008. PJE; BH 2003. 472.: az örökhagyó rendszerint egyszeri szolgáltatásával szemben a szerződéses örökös szolgáltatásai tekintetében tartós jogviszony jön létre a felek között.

[58] BH 2020. 361.

Az öröklési szerződés visszterhes[59] szerződés,[60] és bizonyos mértékben tartalmaz szerencseelemet,[61] hiszen csak az örökhagyó halála után állapítható meg a szerződésben kikötött szolgáltatás és ellenszolgáltatás értéke és egyensúlya.[62]

Az öröklési szerződés esetében a szerződő felek közötti személyes kapcsolatnak és bizalomnak a kötelezett által vállalt szolgáltatástól függően van jelentősége: tartás és gondozás esetén domináns,[63] míg életjáradék nyújtásánál kevésbé;[64] azonban minden esetben a szerződés alanyai együttműködve határozzák meg a kontraktus tartalmát.[65]

Az öröklési szerződés alapvető ismérveinek áttekintését ezen kontraktus életünkben betöltött fontos szerepének hangsúlyozásával zárjuk: a Magyar Ügyvédek Kölcsönös Biztosító Egyesülete külön szakmai anyagot szánt a végintézkedések (és ezen belül az öröklési szerződés) körében felmerülő jogi (ügyvédi) problémákra.[66]

[59] A 650/2012/EU rendelet *ingyenes öröklési szerződést is ismer*: 3. cikk (1) b). E rendelet alkalmazásában az öröklési szerződés: „olyan megállapodás – beleértve a kölcsönös végrendeleten alapuló megállapodást is –, amely *ellenszolgáltatás fejében vagy anélkül* a megállapodásban részes egy vagy több személy jövőbeli hagyatékára vonatkozó jogokat létesít, módosít vagy szüntet meg".

[60] Weiss–Vékás 2014: 2430; Anka 2014: 590; Weiss 1997: 4; Vékás 2019: 81; Sőth 2004: 14; 4/2008. PJE; Kúria Kfv. 37785/2022/6.; Kúria Pfv. 21911/2017/9.; Kúria Pfv. 20956/2015/8.; BH 2015. 188.; BH 2015. 7.: Kúria Pfv. 20091/2015/9.; BH 2001. 15.; ezzel szemben a végrendeleti juttatás nincs ellenszolgáltatáshoz kötve; BH 2013. 192.; BH 2012. 170. Kúria Pfv. 21684/2011/9.: Az örökhagyó mások által nem befolyásolható akaratelhatározásán múlik, hogy a végrendeleti juttatást tartásban vagy életjáradék fizetésében megnyilvánuló ellenszolgáltatáshoz (öröklési szerződés) köti vagy anélkül is megteszi, hogy ilyen tartalmú ellenszolgáltatás teljesítését várná el az örökösétől (végrendelet). BH 1989. 111.; BH 1981. 407.; BH 1980. 19.; BH 1977. 442.

[61] Weiss 1997: 4; Vékás 2019: 81; 4/2008. PJE; Kúria Kfv. 37785/2022/6.; Kúria Pfv. 21911/2017/9.; BH 2016. 63.; BH 2015. 188.; Kúria Pfv. 20830/2015/5.; Kúria Pfv. 22060/2014/5.; Kúria Pfv. 20643/2014/4.; Kúria Pfv. 20651/2012/7.; BH 2001. 117.; BH 1989. 111.

[62] BH 2016. 63.; Kúria Pfv. 20584/2022/10.: Az öröklési szerződés jogintézményével összeegyeztethetetlen a szolgáltatás-ellenszolgáltatás összevetése, miután az örökhagyó kompetenciájába tartozik, mivel viszonozza a részére nyújtott tartást. Kúria Pfv. 21911/2017/9.: Öröklési szerződés esetén az érvénytelen szerződés alapján eredetileg nyújtott szolgáltatások egyenértékűségéről a szerződés kockázati jellege miatt nem lehet beszélni, ezért azok visszatérítése esetén az egyenértékűség nem biztosítható. Kúria Pfv. 21974/2016/4.

[63] Kúria Kfv. 37785/2022/6.; BH 2014. 271.; BH 2002. 438.: a tartási jellegű szolgáltatásokra való jogosultság olyan vagyoni jog, amely szorosan a jogosult személyéhez tapad és kizárólag általa gyakorolható.

[64] BH 1996. 534.; BH 1990. 157.

[65] Kúria Pfv. 20681/2018/8.; BH 2000. 494.; BH 1998. 176.

[66] *Végintézkedések (végrendelet, öröklési szerződés, halál esetére szóló ajándékozási szerződés) készítése során felmerülő ügyvédi műhibák* [é. n.].

Irodalom- és forrásjegyzék

1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról

1997. évi LXXXI. törvény a társadalombiztosítási nyugellátásról

2006. évi X. törvény a szövetkezetekről

4/2008. Polgári jogegységi határozat a tartási, életjáradéki, valamint az öröklési szerződéssel kapcsolatos perekről

Az Európai Parlament és a Tanács 650/2012/EU rendelete. 2012. július 4. Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A32012R0650

Európai Bizottság (2022): A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Az európai gondozási stratégiáról. COM(2022) 440 végleges. 2022. szeptember 7. Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=-CELEX%3A52022DC0440

Végintézkedések (végrendelet, öröklési szerződés, halál esetére szóló ajándékozási szerződés) készítése során felmerülő ügyvédi műhibák [é. n.]. MÜBSE. Online: https://flipbook.zsirafkreativ.hu/2zsirf Kft/mubse/mubse-vegintezkedesek-vegrendelet-oroklesi-szerzodes-keszitese-soran-felmerulo-ugyvedi-muhibak2020/

Anka Tibor (2014): Az öröklési szerződés. In Osztovits András (szerk.): *A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja IV. kötet.* Budapest: Opten.

Barzó Tímea et al. (2016): *Öröklési jog.* Miskolc: Novotni Alapítvány.

Boóc Ádám (2022): Észrevételek a tartási és életjáradéki szerződés fogalmához a magyar jogban, rövid kitekintéssel a COVID–19 vírusfertőzés lehetséges hatásaira. *Közjegyzők Közlönye,* 26(3), 23–23.

Eörsi Gyula et al. (1991): *Kötelmi jog. Különös rész (Egyes szerződésfajták).* Budapest: Tankönyvkiadó.

Fabó Tibor (2020): Az öröklési jog alapvetése. In benke József (szerk.): *A magyar magánjog alapvetése.* Pécs: PTE ÁJK, 151–158.

Fuglinszky Ádám (2018): A tartási és életjáradéki szerződés. In Fuglinszky Ádám – Tőkey Balázs: *Szerződési jog, Különös rész.* Budapest: ELTE Eötvös.

Gellért György szerk. (2004): *A Polgári Törvénykönyv magyarázata I–II.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Jójárt Eszter (2007): Javaslat a tartási és életjáradéki szerződés jogi szabályozásának változtatására. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 9(3), 19–29.

Jójárt Eszter (2017a): Lehetséges-e az eredeti állapot helyreállítása tartási, életjáradéki és öröklési szerződés érvénytelensége esetén? I. rész. *Családi Jog,* 15(2), 24–31.

Jójárt Eszter (2017b): Lehetséges-e az eredeti állapot helyreállítása tartási, életjáradéki és öröklési szerződés érvénytelensége esetén? II. rész. *Családi Jog,* 15(3), 14–20.

Jójárt Eszter (2021): A tartási és az életjáradéki szerződés. In Csehi Zoltán (főszerk.): *2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről kommentárja.* Budapest: Magyar Közlöny, 2209–2226.

Juhász Ágnes (2018): A tartási jogviszonyok módosítása. *Jog – Állam – Politika,* 10(4), 29–45.

Kaprinay Zsófia (2020): *A polgári jogi gyakorlatban leggyakrabban előforduló szerződések. Tartási és életjáradéki szerződés. Polgári jog, kötelmi különös rész.* SZTE Elektronikus Tananyag Archívum. Szeged: SZTE.

Kovács Bálint (2008): Az alimentációs szerződések. In Nochta Tibor – Kovács Bálint – Nemessányi Zoltán: *Magyar polgári jog. Kötelmi jog. Különös rész.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 204–212.

Kőrös András (2013): A tartási és életjáradéki szerződés. In Petrik Ferenc (főszerk.): *Polgári jog. Kötelmi jog. Harmadik, Negyedik, Ötödik és Hatodik Rész. Az új Ptk. magyarázata VI/VI.* Budapest: HVG-Orac.

Kőrös András – Orosz Árpád (2023): Az öröklési szerződés. In Wellmann György (főszerk.): *Polgári jog I–IV. Új Ptk. Kommentár a gyakorlat számára.* Budapest: Orac.

Orosz Árpád [é. n.]: A tartási és életjáradéki szerződés. In Vékás Lajos – Gárdos Péter (szerk.): *Nagykommentár a polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvényhez.* Kluwer online kommentár.

Papp Tekla (2023): Variációk alimentációs kötelmekre. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás,* 11(1), 118–135. Online: https://doi.org/10.32575/ppb.2023.1.7

Sőth Lászlóné (2004): Az öröklési szerződéssel kapcsolatos néhány időszerű kérdésről. *Családi jog,* 2(1), 10–14.

Tőkey Balázs (2021): Öröklési szerződés. In Csehi Zoltán (főszerk.): *2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről kommentárja.* Budapest: Magyar Közlöny, 2396–2407.

Vékás Lajos (2019): *Öröklési jog.* Budapest: Eötvös.

Weiss Emília (1997): Az öröklési szerződés – az öröklési jog és a szerződési jog határán. *Közjegyzők Közlönye,* 44(4), 2–7.

Weiss Emília – Vékás Lajos (2014): Az öröklési szerződés. In Vékás Lajos – Gárdos Péter (szerk.): *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz. II. kötet.* Budapest: Wolters Kluwer.

Patyi András

Szubjektív gondolatok a magyar közigazgatási bíráskodás kudarcairól és jelenlegi helyzetéről

A kudarcos fordulatok – valamiért mindig a rossz irányba fordult a történelem kereke

(1) Egyáltalán nem áll távol a történeti és a jelenlegi valóságtól az a kijelentés, hogy a közigazgatási bíráskodás a magyar igazságszolgáltatásnak és a magyar igazságszolgáltatás reformjainak mostohagyereke. Ez a tétel nem csak az önálló közigazgatási bíróság és ezzel a közigazgatási bíráskodás 1949-ben történt megszüntetése utáni helyzetre igaz, amikor a közigazgatás, államigazgatás fölötti bírói kontroll – a maga igazi jogállami valójában és erejében – nem is volt megvalósítható, a jogállam valamennyi követelményének és alkotóelemének teljes hiánya folytán. Az államigazgatási eljárás általános szabályait tartalmazó kódex az 1957-es hatálybalépése után is csak egy látszatintézmény volt, egy szinte lényegtelen államigazgatási eljárásjogi jogorvoslati eszköz. Szerencsétlen módon a közigazgatási bíráskodás eljárásjogi alapjellemzői is ebben a korban rögzültek, hosszú időre meghatározva a karakterét, hiszen ekkor került a polgári perrendtartás speciális perekről szóló fejezetei közé, és ekkor alakultak ki polgári eljárásjogi alapjai. A közigazgatási bíráskodás ugyanakkor nem eljárásjogi kérdés csupán, vizsgálata nem egyszerűsíthető le sem perjogi, sem közigazgatási eljárási szabályokra, hanem egy szabályozási és működési rendszert jelent, a bírósági szervezet, a (több értelemben is felfogható) hatáskör és az eljárás (a per) komplex és egymásra mutató elemzése szükséges, amit kiegészít az alkotmányos háttér, az alkotmányos alapok vizsgálata. A magyar közigazgatási bíráskodás múltjának és változásainak átfogó bemutatását egy 2019-ben megjelent művemben igyekeztem elvégezni. Az a munka a különálló (de csak

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_51 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0273-0544

részben önálló) közigazgatási perrendtartás[1] megalkotásáig, illetve a közigazgatási különbírósági rendszer kialakításának megjelenéséig jutott időben.[2]

(2) Ebben a rövid tanulmányban megpróbálom összefoglalni vagy legalábbis áttekinteni a magyar közigazgatási bíráskodás nehéz és sajnos kudarcos történetének *főbb tehertételeit*. Mivel a cím is árulkodó, nem nagy titok, hogy megítélésem szerint ez a 140 év (és az utolsó 35 év is) kudarcok sorozata vagy inkább láncolata. A kudarc szó értelmező szótári fogalma[3] kívánkozik ide, a tanulmány elejére: „Az a tény, hogy valaki vagy valamely terv, szándék, cselekedet nem jár sikerrel; nem éri el a kívánt célt; sikertelenség." A szótári fogalom szerinti megítélés feltételezne egy tervet, elképzelést vagy legalább egy szándékot a közigazgatási bíráskodás konkrét megteremtése, kiépítése kapcsán. Ilyenről (egyetlen „nagy tervről") természetesen nem beszélhetünk, koronként változó tervek, reformelképzelések, szándékok léteztek, így még akár azt is mondhatnánk (cáfolva rögtön, hogy itt kudarcok voltak/vannak), hogy pont az volt a terv, arra volt szándék, ami éppen megvalósult. Hol itt akkor a kudarc? Szerintem azért mégiscsak lehet arról beszélni. Egyrészt a közigazgatási bíráskodás alkotmányos eszméje vagy – kicsit konkrétabban – jogintézménye feltételezi, magában hordozza a megvalósítás teljességét vagy „minél jobbaniságát". Másrészt egyetlen nagy és átfogó terv helyett mindig megvizsgálható az, ami éppen megvalósult, és hozzárendelhetők a jobb, teljesebb, erősebb, helyesebb megoldások alternatívái. Ezeket az alternatívákat vagy ki lehet mutatni (hiszen leírták vagy éppen be is terjesztették javaslat formájában), vagy meg lehet konstruálni a kortárs lehetőségek közül. No, erre ismét csak felhozható, hogy miként merem én kudarcnak, sikertelenségnek ítélni azt a megvalósult konkrét megoldást, amihez most utólag gyártható csak egy jobb, teljesebb, erősebb, helyesebb alternatíva. Ennek egyik, objektívnak mondható oka, hogy a jobb megoldások nem visszavetítések, az adott megoldás mellett vagy helyett reálisan megvalósítható lett volna. A másik, szubjektív ok, hogy nekem ez a véleményem, amelyet egész eddigi, a témakörrel kapcsolatos munkásságommal igyekeztem alátámasztani, illetve meglehetős részletességgel kutatott már a történeti dimenziója vagy annak fontos elemei.[4] Ezért is említettem, hogy ez egy összefoglalás csupán, nem újabb elemzés.

1 2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról (a továbbiakban Kp.).

2 A közigazgatási bíráskodás magyarországi helyzetéről, alkotmányos hátteréről és kihívásairól a szerző alábbi műveiben igyekezett képet adni: Patyi 2002; 2010; 2015; 2019. Legutóbbi, a jelen írás alapjául szolgáló tanulmányomra lásd Patyi 2023.

3 MTA Nyelvtudományi Intézet 1959–1962: s. v. kudarc.

4 Átfogó jelleggel lásd Stipta 2015; 2019.

(3) Melyek tekinthetők a kudarc elemeinek? Elsőként talán az kívánkozik ide, hogy a mintaadó európai országokhoz képest meglehetősen későn (1883-ban, 1884-es hatálybalépéssel) hozta létre a törvényhozás a pénzügyi közigazgatási bíróságot. Én inkább azt emelném ki, hogy a bíróság létesítése siker volt, mondhatni, egy áttörés, kudarcnak csak a pénzügyi közigazgatási jogviták meghatározott körére történő létrehozása nevezhető. Ehhez párosult, hogy az egész királyi Magyarország területére kiterjedő illetékességgel létesített egyetlen ilyen bíróság volt, erre a hatalmas feladatra nyilvánvalóan elégtelen bírói létszámmal. Ezt utána igyekeztek pótolni, de egyetlen emelt bírói létszámmal működő bíróság sem volt, nem lehetett képes lépést tartani az akkori, még tekintélyes méretű ország jogvitáinak elbírálási igényeivel. Ehhez elég belegondolni abba, hogy milyen lenne a helyzet, ha ma csak egyetlen, alig másfél tucat bíróval ítélkező közigazgatási bíróságunk lenne.

(4) Ezek a jellemzők végig fennmaradtak, a királyi közigazgatási bíróság 1896-os létesítése után is, vagyis soha egyetlen alsóbb fokú bíróság nem létesült, sem a Trianon előtti, sem az azutáni időben. Az alsófok teljes hiánya, illetve a megoldási lehetőségek folyamatos elvetése, félretétele – megítélésem szerint – sötét foltként tapad a közigazgatási bíráskodásunk történeti modelljére.[5]

Ez még akkor is így van, ha a bíróság elé vihető ügyek köre jelentősen korlátozott volt, azaz csak a törvényben (és kivételesen kormányrendeletben – ez utóbbi újabb kudarcos elem) meghatározott ügykörökben voltak megtámadhatók a közigazgatási eljárást lezáró határozatok. *À propos,* közigazgatási eljárás. Ezzel kapcsolatban lényeges kérdés, hogy csak egészen későn, az 1929-es évben született egy valamennyire plauzibilis szabályozás az eljárási fórumrend és a jogorvoslatok terén. Átfogó közigazgatási eljárási kódex, holott arra nemzetközi példák és hazai tervek is voltak, nem jött létre.[6]

A hatásköri szabályozás – párosítva a nem megfelelő bírói létszámmal – állandó hátralék keletkezéséhez vezetett. A jelentéktelen ügyekkel való elárasztás nyilván egyszerre csökkentette a bíróság jogvédelmi értékét és a végrehajtó hatlommal szembeni korlátozó ellensúlyi szerepét.

(5) A következő jelentős fordulatra nem illik a kudarc, vagy nem ez a jó szó rá. Az államszocialista rendszer kiépítése, az államrendünknek az 1949-ben elfogadott kommunista alkotmánnyal fémjelzett totális átalakítása a közigazgatási bírói jogvédelem teljes tagadására

5 Az alsófokú közigazgatási bíróságok megszervezésének, kialakításának, az egyetlen fokú királyi Közigazgatási Bíróság melletti (alatti) megszervezése elmaradásának, az egész témakör kálváriájának értő és átfogó elemzését adja Martonyi 1940.

6 A kodifikáció előtti időszakra lásd Patyi–Koi 2019.

épült (mások mellett), az egyetlen közigazgatási bíróság megszüntetése inkább tragédia volt, nem kudarc, mert nem arról volt szó, hogy nem jól sikerült, hanem arról, hogy egyáltalán nem akarták, hogy legyen. A szocialista jog időszakában az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadása, majd felülvizsgálata sokkal inkább tekinthető a közigazgatási bírói jogvédelem paródiájának, mint kudarcnak. Ez utóbbi akkor lehetett volna, ha lett volna szándék a közigazgatási bíráskodás ismételt megteremtésére, csak nem jól sikerült, de nem volt erre szándék. Az 1957-es közigazgatási eljárási törvény nagy átalakítása az 1970-es évek végén, amelynek eredménye, az 1981. évi I. törvény,[7] ha lehet, még rontott is a bírói jogvédelem szintjén. Közben a III. Pp. novellával (1972-ben) rögzültek a perjogi szabályok, a közigazgatási bíráskodás számára kialakították a sajátos szocialista Prokrusztész-ágyat,[8] amely egészen 2018-ig (azaz bőven a rendszerváltozás és az Alkotmánybíróság 1989-es létrehozása után is) szolgált e kiemelkedően fontos jogállami alapintézmény kényelmetlen és fájdalmas „fekhelyéül".

(6) A közigazgatási bíráskodás jelentősége, a jogállam megteremtésében és fenntartásában játszott ontológiai jelentőségű szerepéhez képest meglepő és egyben kudarcos is, hogy a közjogi rendszerváltást megelőző államtudományi kutatásokban, pontosabban a kutatások által megalapozott szabályozási tervekben mennyire csekély volt a jelenléte. A rendszerváltozást megalapozó alkotmánymódosítási tervek – a szokásos élelmiszeripari tájékoztatás parafrázisával élve – „nyomokban" közigazgatási bíráskodást tartalmaztak, jóindulatú megfogalmazással.[9] Mondhatni – és ez nem áll távol a valóságtól –, a közigazgatási bíráskodás megteremtése vagy újrateremtése elsikkadt a rendszerváltó reformok között, miközben új alkotmányos intézmények sora jött létre (Alkotmánybíróság, Országgyűlési Biztosok, Állami Számvevőszék).

Ehhez képest tekinthető szerencsés fordulatnak vagy éppen szégyennek is – én maradnék a kudarc kifejezésnél –, hogy éppen az újonnan létrehozott Alkotmánybíróság kényszerítette ki a közigazgatási határozatok bírósági kontrolljának általánossá tételét 1990 decemberében hozott határozatával. Mivel a módosított Alkotmány nem rendelkezett az 1949-ben megszüntetett közigazgatási bíróság helyreállításáról, azt az AB sem írhatta elő. Ugyanígy nem írhatott elő konkrét, a jogállami alkotmányossághoz igazodó eljárásjogi, hatásköri és szervezeti megoldásokat, mindössze a meglévők alkotmányosságáról dönthetett, születtek is szép számmal ilyen határozatok. Mégis egészen 1997-ig kellett várni, mire

7 1981. évi I. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről.

8 A polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 26. törvényerejű rendelet. Rozsnyai 2010.

9 A közigazgatási bíráskodás alkotmányos szabályozásának áttekintésére lásd Patyi 2010.

az Alkotmánybíróság egy állandó alkotmányos sztenderdet alakított ki („tesztet" alkotott) a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának alkotmányos követelményéről,[10] amelyet aztán még abban az évben kiegészített a szankcionáló közigazgatási tevékenység (szabálysértések elbírálása) alkotmányos megítélése, a szabályozás (egyébként 1989. október 23-a, az alkotmánymódosítás hatálybalépése óta fennálló) alkotmányellenességének megállapításával.[11]

(7) Soha vissza nem térő lehetőség lett volna a magyar bírósági szervezetrendszer reformja területén a közigazgatási bíróság helyreállítására és a közigazgatási bíróságok megszervezésére az Alaptörvény elfogadása és a hozzá csatlakozó sarkalatos törvények megalkotása. A magyar közigazgatási bíráskodás története legnagyobb kudarcának tűnt a különbíróság helyreállításának elmaradása 2011–12-ben, főleg, hogy „helyette" a magyar bírósági szervezetben eladdig ismeretlen és idegen közigazgatási és munkaügyi bíróságokat (és kollégiumokat) „kapta" az igazságszolgáltatás, amire a legenyhébb kifejezés az, hogy ez egy álvegyes rendszert hozott létre a közigazgatási bíráskodást illetően.

A közigazgatási különbíróság(ok) ügye előtt az új, részben különálló közigazgatási perrendtartás megalkotása csillantott föl némi reményt, hogy legalább elnevezésében (a közigazgatási felsőbíróságként eljáró fővárosi törvényszék) újra megjelenhet a történeti alkotmány részét képező ítélkezési szervezet, de ezt az államfői alkotmányossági vétó és az annak nyomán hozott alkotmánybírósági döntés megakasztotta. Majd a Kp. hatálybalépése évében alkotmányos áttörés körvonalazódott, mondhatni, a semmiből, nemcsak a lehetősége rémlett föl egy különálló közigazgatási bírósági rendszernek, de kézzelfogható közelségbe is került, hogy aztán ez legyen a magyar közigazgatási bíráskodás legnagyobb és legfájdalmasabb kudarca.

A különálló közigazgatási bíróságok létrehozásának súlyos kudarca

A fenti rendkívül vázlatos történeti áttekintés után – mint legnagyobb kudarcot – a hetedik alaptörvény-módosítás és a különálló közigazgatási bírósági rendszerről szóló törvények és ezzel a rendszer egésze végre nem hajtásának néhány mozzanatát, valamint a mai közigazgatási bíráskodásra gyakorolt hatását tekintem át.

(1) A Kp. 2018. január 1-jei hatálybalépése után néhány hónappal (a függő hatály miatt látszólagos, de mindenképpen látványos) *alkotmányi szintű szabályozási áttörés* következett be

[10] 39/1997. (VII. 1.) AB határozat.
[11] 63/1997. (XII. 12.) AB határozat.

a közigazgatási bíráskodást illetően, az Alaptörvény hetedik módosításával.[12] A közigazgatási bíráskodás, akár a közigazgatás jog alá rendelésének jogállami követelménye, akár a bírói hatalom terjedelme, vagy akár a jogalanyok védelme (a jogvédelmi funkció) felől közelítjük meg, fő elemeit illetően mindenképpen az alkotmányba való, az alkotmányra tartozó szabályozási kérdés, amint erre nemcsak a jogtudomány, hanem a Velencei Bizottság is rámutatott.[13] A 2018. június 28-i módosítás 7. cikkébe foglalt, a külön közigazgatási bírósági szervezetről szóló törvény hatálybalépésétől függő hatállyal elfogadott alaptörvényi szabályok *A bíróság* fejezetben a 25. cikkben rögzítették, hogy Magyarországon kétféle bíróság van (lesz), a rendes és a közigazgatási bíróság. Mindkét típusú bíróság igazságszolgáltatási tevékenységet lát (majd) el [(1) bekezdés]. Miközben majd a rendes bíróságok döntenek büntetőügyben, magánjogi jogvitában és a törvényben meghatározott egyéb ügyben, és a rendes bírósági szervezet legfőbb szerve a Kúria, amely biztosítja a rendes bíróságok jogalkalmazásának egységét, a rendes bíróságokra kötelező jogegységi határozatot hoz [(2) bekezdés], a közigazgatási bíróságok döntenek közigazgatási jogvitákban és törvényben meghatározott egyéb ügyben. A közigazgatási bírósági szervezet legfőbb szerve a (tulajdonnévként nagy kezdőbetűkkel írt) Közigazgatási Felsőbíróság (lesz majd), amely biztosítja a közigazgatási bíróságok jogalkalmazásának egységét, a közigazgatási bíróságokra kötelező jogegységi határozatot hoz [(3) bekezdés].

(2) A 2018-ban kihirdetett és általános időbeli hatállyal rendelkező új alaptörvényi szabályok alkalmazása azonban nem történt, nem történhetett meg rögtön. Az Alaptörvény Záró és vegyes rendelkezéseinek ugyanekkor beiktatott 27. pontja[14] sajátos módon a hetedik módosítás előtti alkotmányszöveget átmeneti szabályozásként hatályban tartotta. A közigazgatási bírósági szervezet felállításáról szóló sarkalatos törvény *hatálybalépéséig* a bíróság dönt büntetőügyben, magánjogi jogvitában, törvényben meghatározott egyéb ügyben, a közigazgatási határozatok törvényességéről és az önkormányzati rendelet más jogszabályba ütközéséről és megsemmisítéséről, valamint a helyi önkormányzat törvényen alapuló jogalkotási kötelezettsége elmulasztásának megállapításáról.

[12] Az, hogy a közigazgatási bíráskodás rendszerének alapelemeit az alkotmányos szabályok között kell rögzíteni, régi alaptétele a magyar közigazgatási jogtudománynak, ahogyan az is, hogy önmagukban a közigazgatási bíráskodás rendszerelemei nem feltétlenül adnak minden kérdésre választ, hiszen „az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának mikénti megvalósulása és hatásosságának mértéke az állam jogrendszerében érvényre jutó általános elvek függvénye". Martonyi 1960: 7.

[13] „[A] közigazgatási bíróságok létrehozatala vagy az ettől való tartózkodás annyira jelentős kérdés, amelyet az alkotmányok szintjén kell megválaszolni" (Velencei Bizottság 2001: 59). Idézi az Alkotmánybíróság a 22/2019. (VII. 5.) AB határozatban, ABK 2019/21. 1168, [100]. Lásd például Patyi 2011: 21–32; Patyi 2009: 50. §, 32–111. margószám.

[14] A 27. pontot az Alaptörvény hetedik módosításának (2018. június 28.) 10. cikke iktatta be.

(3) Az átmeneti szabályok (28. pont)[15] rendelkeztek továbbá a közigazgatási bírósági szervezet felállításáról szóló sarkalatos törvény hatálybalépéséig a bíróságok igazgatásának központi feladatairól, azok felügyeletéről és az ezt végző szervekről. A hetedik módosítással az Alaptörvény látványosan *zárttá és következetessé tette volna* a közigazgatási bíráskodás szabályozását és fejezhette volna be a 140 esztendeje befejezetlen munkát, hiszen a Pénzügyi Közigazgatási Bíróság 1883. évi XLIII. törvénnyel történt létesítése óta nem zárult le a különbírósági rendszer felépítése, az alsófokú közigazgatási bíróságokkal való kiegészítése, ami természetesen nem a bírósági szervezet önérdeke vagy belső ügye.[16] Az önálló közigazgatási bírósági szervezeti törvény hatálybaléptetését azonban először elhalasztották, majd véglegesen elvetették.

(4) A közigazgatási bíróságokról szóló 2018. évi CXXX. törvényt (Kbt.) ugyan az Országgyűlés megalkotta, kihirdették, de a hatálybalépéséről *külön törvénynek kellett* rendelkeznie. Az Országgyűlés azt is megalkotta,[17] ki is hirdették, a várható hatálybalépése, a *különbírósági* rendszer elindulása 2020. január 1-je lett volna. Az új bírósági szervezet létrehozására megindult a *felkészülés*. A közigazgatási ügyek intézésére kijelölt bírák közül azok, akik szolgálati viszonyukat a különbíróságok valamelyikén szerették volna folytatni, megtették az egyoldalú átjelentkezési nyilatkozataikat. Közben az átmeneti szabályokat jelentősen, illetve magát a Kbt.-t kisebb mértékben tovább *módosították*.[18] Ám alig néhány héttel az átmeneti szabályok módosítása és az új bírósági szervezetben létrehozandó bírói tanácsok hatáskörének erősítése után a *Kormány* bejelentette, hogy a külön közigazgatási bírósági rendszer felállítását *elhalasztják,* majd az *Országgyűlés meg is alkotta* a közigazgatási bíróságokról szóló törvény hatálybalépésének elhalasztásáról szóló 2019. évi LXI. törvényt. Ez utóbbi törvény szerint hatályát vesztette az Átmtv., és hatályukat vesztették az Átmtv. alapján megtett bírói nyilatkozatok is. Az Átmtv. hatályon kívül helyezésével a törvényben szereplő, a Kbt.-t hatályba léptető rendelkezés is hatályát vesztette, így az *Alaptörvény hetedik módosításának szabályai sem léptek hatályba.* A már említett átmeneti alaptörvényi szabályok alapján tovább működött a rendes bíróságok keretein belüli közigazgatási bíráskodás, azaz az immár hatályba lépett Kp. (és a korábban indult perekben a régi Pp. XX. fejezete) alapján a közigazgatási és munkaügyi

15 A 28. pontot szintén az Alaptörvény hetedik módosításának (2018. június 28.) 10. cikke iktatta be.

16 A közigazgatási bíróságok száma, a bírósági fórumrendszer kérdése szorosan összefüggés az aktív, ügyintéző közigazgatás szervezeti és jogorvoslati rendjével, a közigazgatási fórumrendszerrel. MARTONYI 1940: 143–144.

17 2018. évi CXXXI. törvény a közigazgatási bíróságokról szóló törvény hatálybalépéséről és egyes átmeneti szabályokról (a továbbiakban: Átmtv.).

18 Lásd a 2019. április 8-án kihirdetett, a közigazgatási bíróságok függetlenségét biztosító további garanciákról szóló 2019. évi XXIV. törvény szabályait.

bíróságok, a Fővárosi Törvényszék és a Kúria Közigazgatási és Munkaügyi Kollégiumának tanácsai akkor még tovább folytatták ítélkező tevékenységüket.[19]

(5) A Kbt. ugyan nem lépett hatályba, de *kihirdetett* és mind a mai napig érvényes törvényként a *corpus juris* része, rendszerének rövid jellemzése indokoltnak mutatkozik. A be nem vezetett különbírósági rendszer alapvető alkotmányjogi elemeinek értékelését az Alkotmánybíróság is elvégezte, bár az Átmt.-ről és a Kbt.-ről szóló határozata csak a rendszer bevezetésének elhalasztása után született meg.[20] A közigazgatási bíróságok tervezett rendszere *kilenc bíróságot* foglalt volna magában, azaz *kétszintű* bírói szervezetet kívánt létrehozni az Országgyűlés, szemben az akkor is és ma is *négyszintű* rendes bírósági szervezettel. A kétszintű szervezethez kétfokú bírósági eljárásrend kapcsolódott volna, pontosabban a közigazgatási bírósági jogvitákban a kétfokú eljárásrend megszilárdítása érdekében kétfokúvá tették a szervezetet is. Ez a megoldás azt eredményezte, hogy a nyolc közigazgatási törvényszék kizárólag fokokon ítélkező bíróság lett volna, míg a Közigazgatási Felsőbíróság sajátos vegyes bíróságként négy nagy ítélkezési területen is szerepet (hatáskört) kapott volna. 1. kivételesen elsőfokon járhatott volna el (pl. normakontroll ügyekben, gyülekezési jogvitákban, választási jogvitákban). 2. Elbírálta volna a törvényszékek döntései elleni fellebbezéseket (ez alatt a fellebbezhető végzések elleni perorvoslatokat és az érdemi döntések elleni, törvényben megengedett fellebbezéseket is érteni kell). 3. Ez a bíróság járt volna el felülvizsgálati bíróságként (a főszabály szerint elsőfokon jogerőre emelkedő érdemi döntések ellen a Kp. felülvizsgálatot engedett). 4. Végül a Felsőbíróság feladata lett volna a jogegység biztosítása, ennek érdekében jogegységi határozatokat hozhatott volna.

(6) Ez a *hatásköri koncentráció* sem korábban, sem jelenleg nem illeszkedik a legfelsőbb bírósági szerepkörhöz, ezért is volt „pontos" a Felsőbíróság elnevezés. Az az elképzelés, hogy szükség van egy, a törvényszékek és a Felsőbíróság közötti bírósági szintre (egy *„közigazgatási ítélőtáblára"*), nem kapott támogatást, holott éppen a négyszintű rendes bírósági szervezet mutatja, hogy az eljárási fokozatok és a bírósági szintek száma nem kell hogy egybeessen, a négyszintű szervezetben is vannak egyfokú, kétfokú és háromfokú eljárások.

19 Ezzel lényegében tovább élt az a Herbert Küpper által „álvegyes" rendszernek nevezett szervezeti megoldás, amelyben a közigazgatási és a munkaügyi ítélkezés egy sajátos bíróságtípusba szervezve, kvázi különbíróságként látta el egyáltalán nem egynemű feladatait. Küpper 2014: 11.

20 15/2019. (IV. 17.) AB határozat (A közigazgatási bíróságokról szóló 2018. évi CXXX. törvény egyes rendelkezései, valamint a közigazgatási bíróságokról szóló törvény hatálybalépéséről és egyes átmeneti szabályokról szóló 2018. évi CXXXI. törvény közjogi érvénytelensége tárgyában benyújtott indítványok elbírálásáról) és a 22/2019. (VII. 5.) AB határozat (A megalkotott törvények egyes rendelkezései elleni utólagos normakontroll).

(7) A Kbt. legfontosabb változtatása azonban nem a külön közigazgatási bírósági szervezet létrehozatala lett volna, hanem az igazságügyi miniszteri igazgatás ismételt bevezetése egy – még ha nem is túl nagy méretű – igazságszolgáltatási ágazatban. Az új bíróságok külső igazgatását nem az Országos Bírósági Hivatal (OBH) elnöke látta volna el. Az Alaptörvény (a hetedik módosítás után) ugyanis nem tartalmazott külön rendelkezést a közigazgatási bíróságok igazgatására nézve, arra, hogy mely szerv és hogyan látja el ezeket a feladatokat. Az Alaptörvény módosított 25. cikk (5) és (6) bekezdése csak a rendes bíróságok vonatkozásában rögzítette az igazgatás modelljét (az igazgatásukat az OBH elnöke végzi, amiben bírói testületek is közreműködnek). A közigazgatási bíróságokra nézve az Alaptörvényben nem szabályozott igazgatási kérdések rendezését sarkalatos törvényre bízta. Mivel az igazgatás kifejezetten végrehajtói jellegű tevékenység, a bíróságok igazgatása a végrehajtó hatalomra tartozó közigazgatási feladat, amelyet az Alaptörvény a Kormányra – pontosabban annak tagjára – kívánt bízni, ezért azt az általános szabályok miatt nem volt szükséges külön megismételni.[21] A Kbt.-nek a miniszteri igazgatás bevezetésére vonatkozó rendelkezései önmagukban nem vezettek alaptörvény-ellenességre, hiszen

> „nagyfokú jogalkotói szabadság érvényesül azzal kapcsolatban, hogy mely modellt alkalmazza, és abban mely szerveket milyen feladatok ellátására jogosítja fel a jogalkotó. Önmagában a miniszteri igazgatás nem sérti sem a hatalommegosztás elvét, sem a bírói függetlenséget. Sem a hatalommegosztás elvéből, sem a bírók függetlenségének követelményéből nem vezethető le ugyanis valamely igazgatási modell kötelező alkalmazása, sem pedig az, hogy szükségképpen a bírói hatalomnak kell minden igazgatási feladatot ellátnia. Mindaddig, amíg a miniszter igazgatási tevékenysége a szakmai működésre, vagyis az ítélkező tevékenységre nem gyakorol közvetlen befolyást, alaptörvény-ellenesség nem állapítható meg {13/2013. (VI. 17.) AB határozat, Indokolás [117], 4/2014. (I. 30.) AB határozat, Indokolás [40]–[50], 3154/2017. (VI. 21.) AB határozat, Indokolás [23], 33/2017. (XII. 6.) AB határozat, Indokolás [89]–[95]}."[22]

[21] Lásd a 22/2019. (VII. 5.) AB határozatot, ABK 2019/21. 1168, [109] és [110]. Amint az Alkotmánybíróság levezette: Az Alaptörvény 15. cikk (1) bekezdése szerint „[a] Kormány a végrehajtó hatalom általános szerve, amelynek feladat- és hatásköre kiterjed mindarra, amit az Alaptörvény vagy jogszabály kifejezetten nem utal más szerv feladat- és hatáskörébe". A (2) bekezdés szerint pedig „[a] Kormány a közigazgatás legfőbb szerve, törvényben meghatározottak szerint államigazgatási szerveket hozhat létre". Következésképpen az Alaptörvény azért nem sorolja fel a Kormány konkrét feladat- és hatásköreit, mivel arra nincs is szükség. Azokat a hatásköröket kell megjelölni, amelyek kivételek a Kormány 15. cikk szerint fő szabályként „mindenre" kiterjedő hatásköre alól. Ezért a 25. cikk (4) bekezdése szükséges, mivel kivételt jelent a 15. cikk (1) bekezdése alól. A kivétel alól lehetséges lenne további kivétel, ha az alkotmányozó Országgyűlés a közigazgatási bíróságok igazgatását nem az OBH elnökére és nem is a Kormányra, hanem más szervre kívánta volna bízni.

[22] 22/2019. (VII. 5.) AB határozat [111].

(8) A fentiek alapján ezt a törvényt sokkal inkább tekinthetjük a *miniszteri külső igazgatás* bevezetésére tett *kísérletnek*, amely végül – a különálló közigazgatási bírósági rendszer bevezetésével együtt – sikertelennek bizonyult, növelve a közigazgatási bíráskodáshoz kapcsolódó kudarcok addig sem csekély számát. A miniszteri igazgatás rendszerét, benne a miniszter személyi jellegű és szervezeti igazgatási döntéseit (pl. kinevezési, beosztási, vezetői megbízási, kitüntetési, illetve költségvetési jogkörök) az Országos Közigazgatási Bírói Tanács, illetve annak Személyi Tanácsa, a bíróságok elnökeinek döntéseit pedig az adott bíróság közigazgatási bírói tanácsa érdemi hatáskörökkel ellensúlyozta. Az egyoldalú, bírósági szervezeten kívüli, külső befolyás kizárását a törvény a döntési jogkör megosztásának különféle változataival érte el, vagyis több személy és testület vett volna részt a bírói kinevezésre vezető döntési láncolatban. Amint az Alkotmánybíróság kiemelte:

> „Nem szükségszerű, hogy a bírók kiválasztásának folyamatába ne szólhasson bele más hatalmi ág, akár valamely, a nép által választott testület vagy a miniszter, ez ugyanis segíti a nepotizmus elkerülését, erősíti a tisztség demokratikus legitimációját, továbbá miniszteri igazgatás esetén politikai felelősséget is keletkeztet."[23]

Azokat a követelményeket, amelyeket az Alkotmánybíróság a bírósági álláshelyekre vonatkozó pályázatok kiírásával, lebonyolításával és a döntéshozatallal kapcsolatban garanciális jellegűnek tekintett, azaz, hogy az eljárás és a rangsor kialakításánál figyelembe vehető szempontokat törvény szabályozza, a döntéshozatal ne tolódjon el egyoldalúan a végrehajtó hatalom irányába, ezt a bírói szervek részvétele hatékonyan tudja ellensúlyozni, továbbá a szubjektív elemek legyenek minimálisra szorítva, a Kbt. és a módosított Átmt. szabályai teljesítették.[24]

(9) Az alaptörvényi követelményeknek és a Velencei Bizottság elvárásainak megfelelő, többszörösen módosított törvényi szabályozás nem képezhette tehát akadályát a különbírósági és miniszteri igazgatási rendszer 2020. január 1-jei bevezetésének. Ezért az elhalasztás okát máshol, és nem a jog világában érdemes keresni. Egy bírósági szervezet létesítése ugyanis nem állhat meg a szervezeti és jogállási törvények megalkotásánál, ráadásul ezek egy részét meg sem kellett alkotni, hiszen nagy részük rendelkezésre állt, mert mind a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény (Bszi.), mind a bírák jogállásáról

[23] 22/2019. (VII. 5.) AB határozat [119].
[24] 22/2019. (VII. 5.) AB határozat [120].

és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvény (Bjt.) háttér-jogszabályként alkalmazandó lett volna a különbírósági szervezet esetében.[25]

Nem történt meg, legalábbis nem volt érzékelhető és látható nyoma annak, hogy megtörtént volna a szervezeti működés alapvető feltételeinek kialakítása. Hiszen az ítélkező munka zökkenőmentes megkezdéséhez és folytatásához szükség van (lett volna) megfelelően kialakított és berendezett épületekre, különálló és a megfelelő biztonsági szintet teljesítő informatikai rendszerekre és azok adatokkal való teljes feltöltésére, az önálló költségvetési gazdálkodás alapvető feltételeire és végül mindezek személyi hátterére, azaz nemcsak a 2020. január 1-jétől az ítélkező munkát végző bírókra, hanem mindazokra, akik ebben segítségükre vannak, azaz az igazgatási és technikai személyzetre. A miniszteri külső igazgatás szintén zökkenőmentes megkezdéséhez pedig az Igazságügyi Minisztériumban lett volna szükséges az erre képes és felhatalmazott szervezeti egységek felállítása, eszközökkel való ellátása. A Kbt. szerint a Felsőbíróság székhelye Esztergomban lett volna, ami rendkívül jelentős fejlesztéseket és szervező, építő munka elvégzését igényelte volna, hiszen a városban nem volt kész felsőbírósági épület. A rendszer hatálybalépésének elhalasztásáról szóló 2019. évi LXI. törvény megalkotásakor, azaz fél évvel az esztergomi felsőbírósági munka elképzelt megindulása előtt az új székhelyépület átalakítására vonatkozó lépések nem történtek meg, a kivitelezéshez vezető első komoly lépésnek (tervezési szerződés megkötése) sem volt semmilyen nyoma.

Siker vagy kudarc? A közigazgatási perjog és közigazgatási bíráskodás jellemzői a nyolcadik alaptörvény-módosítás után

(1) A Kbt. rendszerének 2019-ben való be nem vezetése *rendkívül jelentős hatást gyakorolt* a rendes bírósági szervezetre, ugyanis az a kétszintű és kétfokú eljárási-szervezeti rendszer, amelyet a Kbt. vezetett volna be, a maga egészében 2020 első negyedévében a Kúrián és a regionális illetékességgel rendelkező törvényszékeken jelent meg. (Ezen a furcsaságon is érdemes elgondolkodni egy pillanatra: nyolc törvényszéknek nem megyei, hanem regionális, több megyére kiterjedő illetékessége van a közigazgatási pereknél – de nem az ítélőtáblák azok, amelyek több megyére kiterjedő illetékességgel szervezett fellebbviteli bíróságok?) Mindenekelőtt a *nyolcadik alaptörvény-módosítást* kell megemlíteni, amely – a közigazgatási bíróságok vonatkozásában – lényegében a hetedik módosítás előtti helyzet helyreállítását jelentette, egy *nem csekély* jelentőségű eltéréssel. A módosítás a közigazgatási

[25] A Kbt. 84. § (1) bekezdése értelmében az e törvényben nem szabályozott kérdésekben a Bszi. és a Bjt. rendelkezéseit e törvény céljával és az ebben szabályozott szervezeti, igazgatási jogintézmények jellegével összhangban álló módon, megfelelően alkalmazni kell.

– és nem csak a közigazgatási – *különbíráskodás minden alaptörvényi feltételét* és hátterét megszüntette, az újonnan beiktatott („visszaiktatott") szabályozás szerint Magyarországon a külön jelző nélküli bíróságok látják el az igazságszolgáltatási tevékenységet, a legfőbb bírósági szerv a Kúria, a bírósági szervezet többszintű. Szintén a külön jelző nélküli, azaz általános hatáskörű (a „rendes") bíróság dönt a közigazgatási határozatok törvényességéről, az önkormányzati rendelet más jogszabályba ütközéséről és megsemmisítéséről, a helyi önkormányzat törvényen alapuló jogalkotási kötelezettsége elmulasztásának megállapításáról, azaz a közigazgatási bíráskodás alapvető hatásköreiben, természetesen a büntetőügyekben, a magánjogi jogvitákban és törvényben meghatározott egyéb ügyekben. A bíróságok igazgatásának központi feladatait változatlanul az OBH elnöke végzi, az OBT felügyeli a bíróságok központi igazgatását, illetve az OBT és más bírói önkormányzati szervek közreműködnek a bíróságok igazgatásában. A nyolcadik módosítás *jelentős eltérése* a korábbi szabályozástól az, hogy a 25. cikk (4) bekezdése immár nem tartalmazza „[a]z ügyek meghatározott csoportjaira külön bíróságok létesíthetők" fordulatot. Az alaptörvény-módosítás indokolása szerint mindez nem véletlen, hiszen nemcsak az volt a cél, hogy visszaálljon az Alaptörvény hetedik módosítását megelőző szöveg, hanem „[e]lhagyásra kerül a különbíróságok létrehozásának lehetőségére utaló, továbbá – a rendes és közigazgatási bíróságok az Alaptörvény szövegében történő megkülönböztetésének megszűntére tekintettel – a rendes bíróságokra utaló alaptörvényi rendelkezés". Ennek a módosításnak máig tartó és nem a közigazgatási bíráskodásra vonatkozó hatása az, hogy a ma létező három különbíróság[26] 2019. december 13-a óta alaptörvényi felhatalmazás nélkül működik. A közigazgatási bíráskodás talán *legnagyobb jelenkori kudarca* tehát, hogy addig próbálkozott az Országgyűlés a különbíróságok bevezetésével, amíg végül azok alaptörvényi jogalapját (az írmagját) is el nem tüntette.

(2) Az alaptörvényi változásokból közvetlenül *nem következett, de azzal nem is volt ellentétes* a bírósági szervezeten belüli „kvázi" különbíróságként működő közigazgatási és munkaügyi bíróságok (KMB) és ezzel együtt az álvegyes rendszer valamennyi szervezeti megnyilvánulásának, így a regionális közigazgatási és munkaügyi kollégiumoknak a megszüntetése, ami végül is megtörtént. Ezzel egyidejűleg kapta vissza eredeti elnevezését a Kúria 1989-ben létrehozott Közigazgatási Kollégiuma, amelyet 2013-ban Közigazgatási-Munkaügyi Kollégiummá szervezett át a törvény.[27] A bíróságok illetékességi területéről szóló törvénnyel

[26] A szolgálati bíróság, a bírósági végrehajtói fegyelmi bíróság és a közjegyzői fegyelmi bíróság, megítélésükre lásd 21/2014. (VII. 15.) AB határozat [38], 28/2019. (XI. 4.) AB határozat [33], 32/2002. (VII. 4.) AB határozat, ABH 2002, 153, 159.

[27] 2019. évi CXXVII. törvény az egyes törvényeknek az egyfokú járási hivatali eljárások megteremtésével összefüggő módosításáról (a továbbiakban: Ejftv.) 61–63. §.

még szintén 2013-ban létrehozott regionális közigazgatási és munkaügyi kollégiumok, amelyekhez a Főváros kivételével több közigazgatási és munkaügyi bíróság (KMB) tartozott,[28] önálló ítélkezési feladatokat értelemszerűen nem láttak el, de később igen jelentős eljárásjogi hatással bírtak. Tulajdonképpen kijelölték a mai közigazgatási bíráskodás elsőfokú illetékességi területeit, illetve azt, hogy (szemben a mind a 19 vármegyében és a fővárosban működő törvényszékkel) nyolc területi egység („régió") lesz az alsófokú közigazgatási bíráskodás alapja. A Kp. hatálybalépésével ugyanis ezt a beosztást vették alapul, és teljes közigazgatási bírósági hatáskörrel nem minden KMB, csak a regionális kollégiumi székhelyen működők rendelkeztek, mert a Kp. eredeti, 2018-ban hatályba lépett szabályai szerint a közigazgatási per lefolytatására – két szűk körű kivétellel – ezek a „székhelyi" KMB-k rendelkeztek illetékességgel.[29] A kivételek egyrészt azok a perek voltak, amelyek elsőfokon a Fővárosi Törvényszéken indultak, másrészt az a néhány pertípus, amelyekben a nem „székhelyi" KMB-k voltak illetékesek.[30]

(3) Ezt az eljárási törvényben foglalt, lényegében bírósági szervezeti jogi szabályozást bírói indítványra az Alkotmánybíróság is vizsgálta, hiszen felmerült, hogy a Kp. lényegében sarkalatos szabályozási tárgykört érintett, mivel tartalmilag a Bszi.-t módosította, érdemi megkülönböztetést téve a közigazgatási és a munkaügyi bíróságok között. Ezen túlmenően az is felmerült, hogy megnehezíti a polgárok bírósághoz fordulását. Ez a megoldás kétségtelenül hátrányosan érintette a nem kiemelt (nem „székhelyi") közigazgatási és munkaügyi bíróságokon a közigazgatási ügyszakos bírókat. Az Alkotmánybíróság – miközben megerősítette azt a korábban lefektetett elvi tételt, hogy az igazságszolgáltatás szervezetrendszerére vonatkozóan nem pusztán a bíróság elnevezésének vagy annak van jelentősége, hogy egy már meglévő bíróságra vonatkozik-e a szabályozás, hanem minden esetben tartalmilag, funkciójukat tekintve is meg kell vizsgálni az adott bíróság(ok) szervezetrendszerbeli elhelyezkedését – nem állapított meg alaptörvény-ellenességet. A Kp. szabályozási megoldása sem formálisan, sem tartalmilag nem változtatta meg a Bszi. szerinti igazságszolgáltatási szervezeti rendszert. Kétségtelen, hogy a kiemelt KMB-kre vonatkozó Kp.-beli szabályozás

[28] A bíróságok elnevezéséről, székhelyéről és illetékességi területének meghatározásáról szóló 2010. évi CLXXXIV. törvény 4. melléklete sorolta fel a közigazgatási és munkaügyi regionális kollégiumokat és állapította meg az illetékességi területüket.

[29] Vö. a Kp. eredeti 13. § (3) bekezdés szabályaival.

[30] A társadalombiztosítási, szociális vagy gyermekvédelmi ellátással, illetve az állami foglalkoztatási szerv által nyújtott ellátással vagy támogatással kapcsolatos perre, illetve a közigazgatási szerződéssel kapcsolatos perre az a közigazgatási és munkaügyi bíróság volt illetékes, amelynek területén a felperes belföldi lakóhelye – jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet esetében a szervezet székhelye –, ennek hiányában a közigazgatási szerv székhelye volt található [Kp. 13. § (4) és (5) bekezdése].

„nem az eljárási törvényekben megszokott, meghatározott okokon alapuló illetékességet vezet be, hanem az ügyek transzferálásával, a kijelöléses illetékesség és a területi illetékesség kibővítésének sajátos, vegyes megoldását alkalmazza", de ez a sajátos szabályozás az általános illetékesség mellett érvényesül. Ilyen sajátos megoldások bevezetésének elvi akadálya nincsen, a bíróságok területi illetékessége eleve ügyenként változó, így végül nem állapította meg annak alaptörvény-ellenességét.[31]

A KMB-k megszüntetése után immár nem a Kp., hanem a Bszi. jelöli ki a közigazgatási perre elsőfokon illetékességgel rendelkező bíróságokat, rögzítve, hogy a Fővárosi Törvényszéken, a Budapest Környéki Törvényszéken, a Debreceni Törvényszéken, a Győri Törvényszéken, a Miskolci Törvényszéken, a Pécsi Törvényszéken, a Szegedi Törvényszéken és a Veszprémi Törvényszéken működik közigazgatási kollégium. Az illetékességi területeket a bíróságok illetékességéről rendelkező külön törvény határozza meg.

(4) A közigazgatási különbírósági rendszer bevezetésének elhalasztása és az álvegyes rendszer (vagyis a KMB-k) *megszüntetése* a jogalkotó által deklaráltan egy kétszintű közigazgatási bíráskodási rendszer bevezetésével járt együtt.[32] Röviden összefoglalva: a Kúria hatásköri szempontból a fel nem állított Közigazgatási Felsőbírósághoz tervezett feladatokat vette át. Ez magával hozta azt, hogy a *Kúria* közigazgatási jogvitákban általános másodfokú bírósággá vált, a fellebbezhető érdemi döntések és a fellebbezhető végzések elleni fellebbezéseket a Kúria közigazgatási ügyekben ítélkező tanácsainak kellett elbírálnia, miközben a végzések elleni fellebbezés általános elbírálási határideje 30 nap volt, az azonnali jogvédelem tárgyában elsőfokon hozott végzések esetén ez – a Kp. 2021-ben történt módosításáig – mindössze nyolc nap volt. A Kúria változatlanul elbírálta, elbírálja a rendkívüli perorvoslatként szabályozott, de a perek jelentős részében egyetlen igazán igénybe vehető, ezért a rendes jogorvoslat jellemzői felé törekvő felülvizsgálati kérelmeket is. Az első és egyfokú eljárásban gyakorolt helyi önkormányzati normakontroll hatáskörök mellett a Kúria elsőfokú, a népszavazási kérdések hitelesítésre és a választási jogvitákra kiterjedő hatásköre is megmaradt, de ez utóbbiak köre jelentősen kibővült, mert nemcsak a Nemzeti Választási Bizottság határozatai, hanem a területi választási

31 3243/2018. (VII. 11.) AB határozat [41]–[43].

32 Az Ejftv. végső előterjesztői indokolása szerint: „A közigazgatási bíráskodás kétszintű rendszerének kialakításával összefüggésben a közigazgatási és munkaügyi bíróságok megszűnnek. A közigazgatási perben és az egyéb közigazgatási bírósági eljárásban eddig eljáró nyolc kiemelt közigazgatási és munkaügyi bíróság helyett elsőfokon az azokkal megegyező székhelyű és illetékességi területű nyolc törvényszék, másodfokon és felülvizsgálati eljárásban pedig a Kúria jár el. Erre figyelemmel a Javaslat kimondja azt is, hogy a meghatározott törvényszékeken és a Kúrián önálló közigazgatási kollégiumok működnek" (61–63. §-okhoz fűzött indokolás).

bizottságok határozatai is a Kúrián támadhatók meg, ezzel párhuzamosan az ítélőtáblák választási bíráskodásban játszott szerepe, választási jogvitákra kiterjedő hatásköre megszűnt.[33] Mindehhez társult további elsőfokú hatáskörként a gyülekezési törvényből fakadó jogviták elbírálása, amelyekben – a választási jogvitákhoz hasonlóan – szintén rendkívül rövid határidővel kell eljárni és döntést hozni. Ez a hatáskör-telepítési megoldás nehezen értékelhető. A Kúriának minden más bíróságtól megkülönböztető alaptörvényi feladata ugyanis a joggyakorlat egységének biztosítása, természetesen a közigazgatási jogvitákat illetően is, vagyis a felsorolt, jellemzően nem legfelsőbb bírósági hatáskörök ellátása mellett kellett, kell a Kúriának a jogegységesítő tevékenységét ellátnia. Ezen, a 2020. április 1-jétől bevezetett fórumrendszeren mindenképpen változtatni kellett, a változást az ítélőtáblai szint, nevezetesen a Fővárosi Ítélőtábla közigazgatási bíráskodásba való ismételt bevonása jelentette. 2022. április 1-jétől, felmenő rendszerben ez a bíróság bírálja el a fellebbezéseket, akár az érdemi döntés, akár a fellebbezhető végzés ellen terjesztették azt elő.

(5) Azt lehet tehát rövid összegzés gyanánt mondani, hogy – ez idő szerint – a közigazgatási bíráskodásban 10 bíróság vesz részt Magyarországon, 8 törvényszék, a Fővárosi Ítélőtábla és a Kúria. Az „ez idő szerint" kitételt nem a cinizmus, hanem a történeti tapasztalat mondatja, úgy is mondhatnánk, hogy az újabb kudarcos lépés megtételéig. Alig öt esztendő alatt több változást ért meg a magyar közigazgatási bíráskodás (azaz a magyar polgári igazságszolgáltatás „közigazgatási ügyszaknak" nevezett területe), mint bármely más bírósági terület, pedig a különbírósági rendszer bevezetését még el is halasztották. Terjedelmi korlátok most nem teszik lehetővé, hogy alaposabban megvizsgáljuk a közigazgatási perjogi és általában a közigazgatási jogorvoslati szabályokat, csak annyit érdemes megjegyezni, hogy – megítélésem szerint – ez sem a közigazgatási jogi sikertörténetek közé fog bevonulni.

Irodalom- és forrásjegyzék

39/1997. (VII. 1.) AB határozat
63/1997. (XII. 12.) AB határozat
32/2002. (VII. 4.) AB határozat
21/2014. (VII. 15.) AB határozat
3243/2018. (VII. 11.) AB határozat
15/2019. (IV. 17.) AB határozat
22/2019. (VII. 5.) AB határozat
28/2019. (XI. 4.) AB határozat
1981. évi I. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről

[33] Lásd a választási eljárásról szóló 2013. évi XXXVI. törvényt e tekintetben módosító Ejftv. 172. § *a)* pontját.

2010. évi CLXXXIV. törvény a bíróságok elnevezéséről, székhelyéről és illetékességi területének meghatározásáról
2013. évi XXXVI. törvény a választási eljárásról
2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról
2018. évi CXXXI. törvény a közigazgatási bíróságokról szóló törvény hatálybalépéséről és egyes átmeneti szabályokról
2019. évi XXIV. törvény a közigazgatási bíróságok függetlenségét biztosító további garanciákról
2019. évi CXXVII. törvény az egyes törvényeknek az egyfokú járási hivatali eljárások megteremtésével összefüggő módosításáról
Velencei Bizottság (2001): Report of the Venice Commission on the Revised Constitution of the Republic of Armenia, adopted by the Venice Commission at its 47th Plenary Meeting. CDL-INF(2001)017. Online: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-INF(2001)017-e.aspx

Küpper, Herbert (2014): Magyarország átalakuló közigazgatási bíráskodása. *MTA Law Working Papers,* (59), 1–29. Online: http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2014_59_Kupper.pdf
Martonyi János (1940): *A közigazgatás reformja és a közigazgatási bíróságok. Dolgozatok a közigazgatási reform köréből.* Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
Martonyi János (1960): *Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
MTA Nyelvtudományi Intézet (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára, I–VII. kötet.* Budapest: Akadémiai. Online: https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara
Patyi András (2002): *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei*. Budapest: Logod.
Patyi András (2009): A közigazgatási bíráskodás – a (2) bekezdés magyarázata. In Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja. 2. kötet.* Budapest: Századvég, 1756–1787.
Patyi András (2010): A közigazgatási bíráskodás alkotmányos hátterének eredete és jelentése. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Emlékkönyv dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged: SZTE ÁJK, 653–670.
Patyi András (2011): Közigazgatási bíráskodás de constitutione ferenda. In Varga Zs. András – Fröhlich Johanna (szerk.): *Közérdekvédelem: A közigazgatási bíráskodás múltja és jövője.* Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 33–55.
Patyi András (2015): Megállapítások és tézisek a magyar közigazgatási bíráskodás körében. In Hack Péter et al. (szerk.): *Gályapadból laboratóriumot. Tanulmányok Finszter Géza professzor tiszteletére.* Budapest: ELTE Eötvös, 307–316.
Patyi András (2019): *A magyar közigazgatási bíráskodás elmélete és története*. Budapest: Dialóg Campus.
Patyi András (2023): Rövid áttekintés a magyar közigazgatási bíráskodás aktuális helyzetéről. *Forum: Acta Juridica et Politica,* 13(3), 13–22.
Patyi András – Koi Gyula (2019): A „prekodifikációs időszak" és a közigazgatási hatósági eljárás rendjének alakulása a kezdetektől 1957-ig, az első eljárási kódexig. In Patyi András – Varga Zs. András: *A közigazgatási eljárásjog alapjai és alapelvei. A magyar közigazgatás és közigazgatási jog általános tanai.* V. kötet. Budapest: Dialóg Campus, 89–116.
Rozsnyai Krisztina (2010): *Közigazgatási bíráskodás Prokrusztész-ágyban.* Budapest: ELTE Eötvös.
Stipta István (2015): A közigazgatási bíráskodás történeti modellje. *Jogtörténeti Szemle,* (3), 40–45.
Stipta István (2019): *A pénzügyi közigazgatási bíróság tevékenysége (1884–1896)*. Budapest: Dialóg Campus.

Peres Zsuzsanna

A magyar főnemesség házasságkötési életkora a kora újkorban

A házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk (a továbbiakban: HT.) keletkezése előtt a házasságkötéshez szükséges életkort az egyes felekezetek joga határozta meg, ezeknek egységesítése pedig csak a polgári házasság bevezetésével történhetett meg. A HT. az életkor meghatározásánál a magánjogban általában használt törvényes kor és teljes kor fogalmán túl, amely a törvény 6. §-ában az érvényes házasság cselekvőképességhez kötésében jelent meg, az egyházi jogban elvárt, a házassághoz szükséges testi és lelki fejlettséget is megkívánta, amikor a 7. §-ban kimondta, hogy „[f]ejletlen korú nem köthet házasságot".[1] A fejletlen kort pedig férfiak esetében a 18., míg nők esetében a 16. életév betöltésében határozta meg.[2] Mivel azonban a fennálló jogi szabályozás értelmében a 24. életévét be nem töltött férfi és nő, akkor is, ha rendelkezett a házasságkötéshez megkívánt fejlett korral, a törvény értelmében még korlátozottan cselekvőképesnek, vagy ahogyan a törvény fogalmaz, kiskorúnak számított, a házasság megkötéséhez a 20. életév betöltése előtt szülői, illetve gyámi beleegyezés kellett.[3] Így tehát szabadon, önálló elhatározással valójában csak a 20. életévüket

1 Lásd HT. 6–7. §.

2 A fejletlen kor meghatározása párhuzamosan létezik az addig használt törvényes, illetve teljes kor fogalmával, és el is tér attól, még a 19. század végén is. A gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló 1877. évi XX. törvénycikk ugyanis fenntartotta a *Hármaskönyv*ben meghatározott törvényes és teljes kort is a cselekvőképesség meghatározásához, így a korlátozott cselekvőképesség továbbra is a 12. életév mint törvényes kor betöltéséhez volt kötve. A teljes kor, azaz a teljes cselekvőképesség elérése terén változtak a korábbi szabályok, mert eltérően a *Hármaskönyv*ben megállapított életkoroktól, ahol a férfiak esetében a 24., míg nők esetében a 16. életév betöltésével következett be a teljes kor elérése, 1877-től kezdődően ez férfiak és nők esetében is egységesen a 24. életév betöltésében rögzült. Annyiban maradt a nőkre vonatkozóan érvényben a régi szabályozás, hogy ha a nő a 24. életévének betöltése előtt férjhez ment, azonnal teljes korúvá lett, és ez akkor is megmaradt, ha a 24. életéve betöltése előtt esetleg özveggyé vált, vagy a házasságot bírói úton felbontották. A fejletlen/fejlett kor elhatárolás egy, a HT. által az egyházi jogból átvett fogalom, amely feltehetően a házassággal együtt járó, önálló életvitelhez szükséges elmebeli fejlettséget és a gyermeknemzéshez szükséges ivarérettséget feltételezi a 18. és a 16. életév betöltésétől kezdve. Zlinszky 1897: 58, illetve a HT. indokolása.

3 Lásd HT. 8–11. §.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_52 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6694-7385

betöltött nők és férfiak házasodhattak. A törvény ugyanakkor nyitva hagyott egy kiskaput az igazságügy-miniszter számára, hogy méltányosságot gyakoroljon, és szülői, gyámi kérésre, a megkívánt életkor betöltése előtt is engedélyezze a házasságkötést, jellemzően nők esetében ez a 14. életév betöltését jelentette.

Ami a polgári házasság bevezetése előtti házassághoz elvárt életkort illeti, ott a felekezeti jogokat kell figyelembe venni. A magyar házassági jogot leghosszabb ideig meghatározó római katolikus egyház a házassághoz férfiak esetében a 14., míg nők esetében a 12. életév betöltését várta el, ehhez kapcsolódóan bizonyos lelki fejlettség meglétét feltételezték, amely a házassági akarat kinyilvánításához szükséges volt.[4] A kánonjog tulajdonképpen a házassághoz szükséges életkort a korábbi, római jogi előzmények átvételével határozta meg.[5] Az eljegyzéshez azonban elegendőnek tartották a 7. életév betöltését is.[6] Ugyanezt a szabályt alkalmazta a görögkeleti egyház is.

4 A házassági akarat hiánya ugyanis a házasság semmisségét eredményezte, és a 14. életévét be nem töltött férfira, valamint a 12. életévét be nem töltött nőre úgy tekintettek, mint akiknek nincs jogilag releváns akarata. Az egyház által felállított vélelem azonban megdönthető volt, ha a felek igazolni tudták, hogy a házasságkötéskor fennállt a házassághoz elvárt, elsősorban lelki fejlettség, ha a testi hiányzott is még. Ezért a házasság az említett életkorok betöltése előtt sem lett feltétlenül semmis, ugyanis ha a felek megfelelő indokokra hivatkozva (méltánylást érdemlő vagyoni érdek vagy egyéb, ún. *„urgentissima causa"*) kérték a házasság engedélyezését és igazolták a szükséges lelki fejlettséget, a házasság a törvényes kor betöltése előtt is érvényes lett, egyházi beleegyezéssel. Változás az életkori elvárások tekintetében csak 1917-ben, az új egyházi kódexszel történt, amikor a férfiaknál 16, a nőknél 14 életévre emelkedett a házasságkötési életkori elvárás. Sipos 1940: 166–168.

5 A római jog a magánjogi ügyletképesség szempontjából két életkori állapotot különböztetett meg: serdülteket *(puberes)* és serdületleneket *(impuberes)*. Utóbbiakon belül a 7 év alattiakat abszolút cselekvőképtelennek, a 7 éven felülieket korlátozottan cselekvőképes, atyai hatalom, illetve gyámság alatti serdületleneknek tekintette. A serdült életkor a jusztiniánuszi jog szerint a fiúknál a 14., a lányoknál a 12. életév betöltésével állt be. A serdültség meghatározására két módszer is kínálkozott: míg a prokuliánusok a 14, illetve 12 éves törvényes életkort mint megdönthetetlen vélelmet *(praesumptio iuris et de iure)* kívánták meg a serdültséghez, addig a szabiniánusok megengedőbb módon, korvizsgálattal kívánták a serdültséget meghatározni. A jusztiniánuszi jog a prokuliánusok nézetét tette magáévá, így a házasságkötés esetében is a serdültséget és a házasságkötési képességet az életkor eléréséhez kötötte. A kánonjog enyhített a római jog szabályain, habár fenntartotta az életkori elvárást, a fejlettség vélelme megdönthető vélelemmé vált, így fordulhatott elő az, hogy a törvényes életkort be nem töltött személy is köthetett érvényes házasságot, ha igazolni tudta fejlettségét. Marton 1958: 66–67, 246; Sipos 1940: 167.

6 Itt feltételezhetően a római jognak az a szabálya köszön vissza, hogy a 7 év alattiakat teljesen cselekvőképtelennek tekintette, míg a 7 évesnél idősebbek atyai, gyámi engedéllyel végezhettek teljes joghatályú ügyleteket. Az eljegyzés tulajdonképpen egy, a legtöbb felekezeti jog szerint joghatás kiváltására nem alkalmas, a házasság jövőbeli ígéretére vonatkozó *(sponsalia de futuro)* nyilatkozat, amely bíróság előtt nem volt kikényszeríthető be nem tartás esetén, így az egyház megengedte, hogy atyai, gyámi beleegyezéssel már 7 éves gyermekek is eljegyezhessék egymást, feltehetően azért, mert később sem lett az ígéret be nem tartása jogkövetkezményekkel sújtva. Marton 1958: 66–67, 246; Sipos 1940: 167.

A *Hármaskönyv* is a 12. életévet tekintette a törvényes kor határának, míg a teljes kor elérését a férfiak esetében a 24., nőknél a 16. életév betöltéséhez kötötte.[7] A törvényes kort be nem töltött gyermekek atyjuk, illetve, ha atyjuk már nem él, gyámjuk hatalma alatt álltak. A gyámság a fiúk esetében megszűnt a törvényes kor elérésével, a lányok esetében viszont a gyámság megszűnésének legkorábbi időpontja a férjhezmenetelük volt.[8] Ha atyjuk élt és nem szorultak gyámságra, az atyai hatalom addig állt fenn a férfiak esetében, amíg önjogúvá nem váltak, a nők esetében addig, amíg férjhez nem mentek.[9] Ezzel tulajdonképpen az is magyarázható, hogy miért volt szükséges atyai, gyámi beleegyezés a házasság megkötéséhez, hiszen a házasság vagyoni joghatásait kiváltó nyilatkozatot csak önjogú személy tehette meg, atyai, illetve gyámi beleegyezés nélkül.[10] Míg az atya halálával, osztállyal vagy a gyámság megszűnésével (ha nem kért gondokot magának) a férfi a törvényes kor elérésekor is válhatott önjogúvá, a nőknél a házasságkötést megelőzően nem keletkezett önjogúság, ezért minden esetben atyjuk vagy gyámjuk hozzájárulására szorultak.[11] Ezért is védte őket a hajadoni jog intézménye, hogy gyámjaik ne élhessenek vissza a nő vagyonának kezelésével és esetleges rangon aluli kiházasításával.[12]

A protestantizmus megjelenésével azonban a kánonjogtól és a *Hármaskönyv*től eltérő életkori elvárások is megjelentek a házasságkötésre vonatkoztatva, az önálló felekezeti házassági jogok kialakulásával egyidejűleg.[13] Így az ágostai evangélikusok vagy lutheránusok – amely vallás a magyar főnemesség köreiben is elterjedt volt – a férfiaknál a 20., a nőknél a 15. életév betöltését és a szülői beleegyezést kívánta meg, de egyházi engedéllyel már a 18. életévet betöltött férfiak és a 14. évet betöltött nők is házasodhattak. A reformátusoknál és az unitáriusoknál a férfiaknál a 18., a nőknél a 14. életév betöltése volt elvárt, míg az izraelita felekezetűek a 14. életévük betöltése után házasodhattak, szülői beleegyezéssel.[14]

7 *Hármaskönyv* I. rész 111. cím (Kolosvári–Óvári 1897: 194–195).

8 *Hármaskönyv* I. rész 112. cím (Kolosvári–Óvári 1897: 196–197).

9 Az atyai hatalom megszűnéséről lásd *Hármaskönyv* I. rész 56. cím (Kolosvári–Óvári 1897: 126–127).

10 A nyilatkozattételi vagy más nevén akaratnyilvánítási képesség meglétét a magyar szokásjogban is a serdültséghez kötötték, amely bizonyos elmeállapotbeli érettséget feltételezett. Ennek megállapításához használták, anyakönyvek hiányában, a korvizsgálatot eszközként, amely tanúsította a törvényes korra jellemző érettség meglétét. Holub 1922.

11 „Tudjuk pedig, hogy a szűzek és leányok, míg férjhez nem adják, mindig másnak gyámsága és hatalma alatt vannak; mert a leányokat különben, ha gyámjuk nem volna, könnyű gondolkozásuknál fogva könnyen félrevezethetnék és rászedhetnék." *Hármaskönyv* I. rész 112. cím, illetve I. rész 91. cím (Kolosvári–Óvári 1897: 196–197, 172–173).

12 *Hármaskönyv* I. rész 29. cím 5. § (Kolosvári–Óvári 1897: 94–95).

13 Rácz 1972: 7–18.

14 A HT indokolása, illetve az erdélyi reformátusok esetében Bod 1763: 58.

A szülői, gyámi beleegyezés általában véve, életkortól függetlenül, különösen nők esetében az első házasságkötés alkalmából elvárt volt, tekintettel arra, hogy a felek házassága nem elsősorban a felek, hanem a családjaik érdekszövetségét jelentette.[15] Így a gyakorlatban a házasságkötésről a házasulandó felek családjai egyeztettek egymással, és gyakran hozzájárulásuk a házassági szerződéseken is jól nyomon követhető.

Azon szerencsés esetekben, amikor a jogi szabályozás észszerű, a jog és a társadalom működése közötti kölcsönhatás is tetten érhető. Ez így van az életkorszámítás esetében is, ugyanis a társadalom is különböztetett a köztudatban többféle életkor között. Így külön számontartották a kisdedkort, a gyermekkort, a fiatalkort és az ifjúkort, illetve az öregkort és az aggkort. Szerencsés volt az az ember, aki valamennyit megérhette élete folyamán. Kisdedkorról beszéltek a 7 év alatti gyermekek esetében, míg gyermekkorról a 7–14 év közöttieknél (ebben a korban kezdték el a gyermekeket nevelni is), ezután kezdődött a fiatalkor, amely eltarthatott akár a 20-as évek végéig vagy a 30-as évek közepéig is. Az ezt követő ifjúkort tekintették a legalkalmasabbnak az utódok nemzésére. Az ereje teljében lévő ember az 50-es évei eléréséig az ifjúkorát élte még, majd átlépett az öregkorba, és ha szerencsés volt és megérte, a 70. életévét követően aggkorúvá vált.[16]

A házasságkötési életkor a gyakorlatban igazodott a családi stratégiákhoz, ami általában három dolgot foglalt magában: egyrészt úgy kiházasítani a család férfi tagjait, hogy legyen elegendő idejük arra, hogy megfelelő számú, lehetőleg férfi utódot is nemzzenek, akik jó eséllyel megérik a felnőttkort, és a család fennmaradása általuk is biztosítva lesz; másrészt ügyelni arra, hogy a családi vagyon ne aprózódjon túlságosan el a családtagok között (ezt egyes országok az elsőszülöttségi öröklés bevezetésével tudták elérni, nálunk a 17. század vége és a hitbizományok bevezetése előtt, az ősiségben rejlő osztozási kötelezettség miatt egyes gyermekek egyházi pályára terelése lehetett a megoldás); harmadrészt pedig a család nőtagjainak az előnyös kiházasítása úgy, hogy általuk lehetőség szerint a nő családja is gyarapodjon mind vagyonilag, mind az érdekkapcsolatok terén.[17] Ezért is volt a házasságkötés két család és nem pusztán csak két házasságkötő fél érdekegyeztetése azokban az időkben, amikor családi vagyonok forogtak kockán, háttérbe szorítva a házasság ma oly fontosnak tartott érzelmi megfontolásait.[18]

15 Lesemann 2000: 193; Fejes 1996.

16 Ariès 1987: 14–15, 17–19; 1996: 19.

17 Habár Lawrence Stone ezt a megállapítást Angliára vonatkoztatta, egyetemes igazságokat fogalmazott meg a házasságkötés kapcsán, amely valamennyi főnemesi család stratégiáját jellemezte, nemzeti hovatartozástól függetlenül. Stone 1990: 37–38.

18 Hogy mennyire sokat nyomott a latban a család érdeke a házasságkötésnél, azt jól szemlélteti Koltai András a Batthyány Ádámról írt monográfiájában, amikor idézi Lobkowitz Poppel Évának a fiához, Batthyány Ádámhoz írt szemrehányó leveleit, mert az ifjú ahelyett, hogy egy tisztes magyar főúri kisasszonyt (a jól

A házasságkötési életkort pedig úgy kellett megválasztani, hogy a házasság céljának eleget tudjanak a felek tenni biológiai szempontból a mielőbbi örökösnemzéssel, ugyanakkor nem is elhamarkodottan, képesek legyenek gazdaságilag is egy önálló egységet, egy új családot képezni. Előbbi elsősorban a nők házasságkötési életkorát határozta meg, utóbbi pedig a férfiak házasságkötési hajlandóságára volt hatással, akik igyekeztek, amennyire lehetett, a házasságkötést olyan életkorra időzíteni, amikor már önjogúvá válásuk is időszerű lett. Állításom bizonyítására kikerestem a Mohács utáni Magyar Királyság országos és udvari főméltóságainak és házastársaiknak életkori és házasságkötési adatait – már ahol ez elérhető volt –, amelyet táblázatos formában a készülő monográfiámban kívánok majd közzétenni. Itt sajnos a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a közlést, ezért csak az elemzés olvasható alább.[19]

A következtetéseimhez 222 magyar főnemes méltóságviselő férfit vizsgáltam, kiszűrve az átfedéseket közöttük, elsősorban nádorokat (13 fő), országbírókat (28 fő), tárnokmestereket (17 fő), horvát bánokat (23 fő), királyi főkamarásokat (19 fő), magyar kamarai elnököket (25 fő), királyi udvari kancellárokat (26 fő), koronaőröket (16 fő) és a nemes testőrség kapitányait (1 fő), továbbá az udvari méltóságviselők közül a főlovászmestereket (10 fő), a főudvarmestereket (11 fő), az étekfogómestereket (12 fő), a főpohárnokmestereket (10 fő) és a főajtónállókat (11 fő), tehát azokat, akik a magyar főnemesség derékhadát jelentették a Mohács utáni Magyarországon és a bécsi királyi udvarban. Vizsgálataimat a francia forradalommal bekövetkező társadalmi változások és a II. Józseffel bekövetkező politikai változások okán 1790 körül zártam le.[20]

A feldolgozott 222 fő esetében megjegyzendő, hogy akadtak hiányos adatok olykor, de az összegyűjtött információk alkalmasak voltak megalapozott következtetések levonására.

Elsőként érdemes a férfiak és a nők átlagéletkorára pillantást vetnünk és megállapítanunk, hogy vajon a vizsgált főrendű családok tagjai esetében is igaz az az általánosan elterjedt nézet, hogy a múltban az átlagéletkor mind a nők, mind a férfiak esetében meglehetősen alacsony volt. A 222 vizsgált főméltóságból 174 főnek sikerült összegyűjteni a születési és a halálozási időpontját és ebből leszűrni a leélt éveik számát. A maradék 48 fő esetében – akik leginkább

csengő Illésházy családból) választott volna házastársul, és ezáltal a család is jól járt volna, inkább egy idegen származású udvarhölgyet, Aurora Catharina Formentinit preferálta, és második házassága megkötésekor is inkább a szívére hallgatott, mintsem az eszére, amikor testvérei ellenkezésére egy közönséges stájer nemes kisasszonyt vett nőül, Wittmann Katalint. Ilyen történetből viszont a magyar főnemesség köreiben viszonylag kevésről tudunk beszámolni, mert a többség inkább a családi érdekek mentén házasodott. Koltai 2012: 117–130, 465–467.

19 A táblázat elkészítéséhez elsősorban Fallenbüchl Zoltán műveit, Nagy Iván monográfiáját és Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* c. művét, továbbá az egyes szereplőkről készült szakirodalmakat használtam. Fallenbüchl 1988; Nagy 1857–1868; Szinnyei 1891–1914.

20 Fallenbüchl 1988: 69–76, 80–95, 98–100.

a 16. század folyamán éltek – általában a születés pontos ideje nem volt fellelhető. A vizsgált 174 méltóságviselő közül a legkevesebb ideig két, a Zrínyi családból származó tisztségviselő élt, Zrínyi György (1599–1626) horvát bán, aki 27 éves korában hunyt el, és Zrínyi Ádám (1662–1691) főlovászmester, aki mindössze 29 évet élt.[21] A vizsgált személyek közül a legmagasabb életkort Pálffy János (1663–1751) nádor érte meg, 88 életévvel.[22] Az életkorbeli megoszlás a 174 fő esetében a következő: 2 fő a 20-as éveiben, 10 fő a 30-as, 23 fő a 40-es, 48 fő az 50-es, 50 fő a 60-as, 28 fő a 70-es és 13 fő a 80-as éveiben hunyt el. Ebből arra lehet következtetni, hogy a többség megérte az 50–70 év közötti életkort is.

A feleségek esetében valamelyest kevesebb életkori adattal rendelkezünk, az összesen 253 főből mindössze 143-nak tudtam összegyűjteni az életkori adatait. A rendelkezésre álló adatok alapján, a 143 főből mindössze ketten hunytak el még a 20. életévük betöltése előtt: Homonnai Drugeth Bálint országbíró első neje, Rákóczi Erzsébet (1588–1604), akit ő 14 éves korában vett feleségül, és Batthyány Ferenc főpohárnok első felesége, Esterházy Mária Róza (1672–1689), itt azonban a házasságkötés időpontját nem leltem meg.[23] A feleségek közül kiugróan magas, 90 feletti életkort ketten értek meg a 18. század folyamán: Fekete György országbíró felesége, Niczky Anna, aki 94 évet élt, és Balassa Gyarmathi Pál főpohárnok második felesége, Batthyány Julianna, aki 92 éves korában adta vissza lelkét a Teremtőnek.[24] A nők esetében a halálozásra vonatkozó megoszlás egyenletesebb, mint a férfiaknál: 2 fő a 10-es éveiben, 9 fő a 20-as, 22 fő a 30-as, 29 fő a 40-es, 30 fő az 50-es, 22 fő a 60-as, 20 fő a 70-es, 7 fő a 80-as és 2 fő a 90-es éveiben hunyt el.

Ami a házasságkötéseket illeti, 222 főből 110 mindössze egyszer házasodott élete során, 52 fő újraházasodott az első felesége halála után másodszor is, 13-an pedig háromszor is házasodtak életük során. A fennmaradó 47 főből 32-en léptek egyházi pályára, míg 15 főből kettő nem házasodott meg (Koháry István országbíró, Balassa Ferenc horvát bán), 13 főről pedig nem találtam adatot. A második és harmadik házasságot kötő férfiak

21 Zrínyi György katonaéletet élt, és egyes források azt állították, hogy Albrecht Wallenstein generális mérgeztette meg őt, a legújabb kutatások viszont azt igazolják, hogy természetes úton, lázban hunyt el 27 évesen. Štefanec 2007: 94. Zrínyi Ádám viszont a szalánkeméni csatában esett el 1691. augusztus 19-én. Takáts 1928.

22 Jedlicska 1910: 511–547.

23 Wertner 1898: 47; Borbély 2020: 119–120; Esterházy Mária Róza kapcsán lásd: https://genealogy.euweb.cz/hung/esterhazy1.html

24 Niczky Annához lásd: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/nyolcadik-kotet-6DB3/niczky-csalad-niczki-grof-es-nemes-734F/ és www.geni.com/people/Anna-Niczky-de-Niczk/6000000026541468834; Batthyány Juliannához: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/potlek-kotet-D207/batthyany-csalad-nemetujvari-grof-es-herczeg-es-geresgali-nemes-D4B6/ és www.geni.com/people/Julianna-Batthy%C3%A1ny-de-N%C3%A9met%C3%BAjv%C3%A1r-GR/6000000023951505345

jellemzően özvegyeket vettek feleségül, noha ez többnyire akkor fordult elő, ha már voltak a házasságból gyermekek, míg gyermektelen özvegy férfi esetében szempont volt az is az újraházasodásnál, hogy a leendő feleség még nemzőképes korú, tehát lehetőleg fiatal legyen.[25]

A leszűrt adatokból az látszik, hogy a férfiak többnyire a 20-as, sőt 30-as éveik során adták fejüket először nősülésre, ritkábban 18–20 éves korukban, míg a nők többnyire 16–22 év közöttiek voltak az első házasságkötésük alkalmával.[26] Természetesen akadnak a fentiektől eltérő példák is, amikor a lányokat a törvényileg is támogatott 12. életév betöltése után rögtön férjhez adták, de itt mindig megfigyelhető valamilyen mögöttes, halasztást nem tűrő ok, amely a feleket a mielőbbi házasságkötésre sarkallta. Ilyen volt például Nádasdy Tamás nádor és Kanizsai Orsolya frigye, ahol a 37 esztendős nádor azért vette nőül királyi engedéllyel a 14 éves Kanizsai Orsolyát, mert őt mint árvát a király, Szapolyai János, apjának, Kanizsai Lászlónak fiági magszakadása okán fiúsította 1532-ben. Az eljegyzést már 1532-ben megkötötték, és a lány hozományként vitte a hatalmas Kanizsai-vagyont a házasságba, ám a törvény értelmében az esküvővel várni kellett, amíg az akkor 11 éves Orsolya eléri a házassághoz szükséges életkort, így a frigyre csak 1535-ben került sor.[27] Hasonló a helyzet Esterházy Pálnak az unokahúgával, Esterházy Orsolyával kötött házassága esetében, ahol a kis örököső hatalmas hozományára tekintettel volt szükség a korai házasságkötésre.[28] A Zrínyi Miklós és Frangepán Katalin házasságából származó Ilona és Katalin is 14 éves korukban mentek először férjhez, előbbi Országh Kristóf országbíróhoz, utóbbi Thurzó Ferenc kamarai elnökhöz.[29]

A házasulandó felek között nem volt jellemző az – néhány kivételtől eltekintve –, hogy kiugróan magas korkülönbség lett volna közöttük, ám természetesen erre is akad példa. Az egyház is igyekezett tiltani a felek közötti nagy korkülönbséget, volt olyan felekezeti jog,

25 A mozaikcsaládok problematikájára már a történettudomány is felfigyelt, és a kutatások alapján kimutatható, hogy a kora újkorban a valamelyik szülő halála miatt árvaságra jutó gyermekek aránya korrelál nagyjából a jelenleg válás következtében egyszülős családban maradó gyermekek arányával. Mivel a gyermekeik mellé az özvegy férfiak számára feleség és anya, az özvegy nőknek pedig egy új férj személyében védelem kellett, az újraházasodások a kora újkorban meglehetősen gyakoriak voltak. A mozaikcsaládokról lásd Erdélyi 2019: 10–11.

26 A társadalom a lányokat 13–14 éves koruktól kezdve addig, amíg férjhez nem mentek, hajadonoknak nevezte, a 17–18 éves férfiakat pedig nőtlennek. Péter 2008: 42.

27 Payr 1908: 10–11; Bessenyei 2013:19–20; Horváth 1838: 59–62.

28 Peres 2013.

29 A Zrínyi Miklós és Frangepán Katalin házasságából származó hét lány kiházasítása mögött jól észrevehetően ott húzódik a tudatos családi stratégia. Zrínyi Miklós igyekezett leányait az udvarban pozícióval rendelkező, tehetős személyekkel összeházasítani, és feltehetően Ilona és Katalin zsenge korban kötött házasságai mögött is körültekintő, ám sürgető tervezés állt. Varga 2016: 166–167.

ahol semmis is volt a házasság ilyen esetekben.[30] Érdekes azonban az, hogy ha az érdek úgy kívánta, a férj lehetett jóval fiatalabb feleségénél, mint azt láthatjuk Forgách Zsigmond nádor esetében is, aki a nála több mint 10 évvel idősebb Losonczi Annát (az örök szerelmes Balassi Bálint Júlia-ciklusainak ihletőjét?)[31] vette feleségül 1589-ben, aki akkor már Ungnád Kristóf horvát bán özvegyeként egy kislányt is nevelt, viszont a házassággal hozta nemcsak az Ungnád-, hanem a Losonczi-vagyont is, mivel korábban, apja hősi halála után, őt és testvérét, Fruzsinát is fiúsította I. Ferdinánd.[32] Kőbe vésett szabályok tehát ezen a téren sem léteztek.

Láthatjuk tehát a fent leírtakból, hogy noha „az életkor manapság csak egy szám", a jogtörténészeknek mégis alkalmas lehet mélyebb tudományos következtetések levonására és elemzések írására. Horváth Attila idén a 65. életévét tölti be, az ő esetében viszont ez az életkor tényleg csak egy szám, és reméljük, hogy ezt még sok nagyobb szám követi a jövőben! Isten éltessen sokáig, Professzor Úr!

Irodalom- és forrásjegyzék

1877. évi XX. törvénycikk a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről

1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1894:%2520XXXI

1894. évi XXXI. törvénycikk indokolása a házassági jogról. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44

Ariès, Philippe (1996): *Centuries of Childhood. With a New Introduction by Adam Phillips*. London: Pimlico.

Ariès, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál.* Ford. Csákó Mihály, Szapor Judit. Budapest: Gondolat.

Bessenyei József (2013): Nádasdy Tamás és Sárvár kapcsolata. *Acta Acad. Agriensis,* (40), 17–23.

Bod Péter (1763): *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum.* Cibinii: Typis Sámuel Sárdi.

Borbély Zoltán (2020): Homonnai Drugeth Bálint. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae,* (47), 101–120. Online: https://doi.org/10.46438/ActaUnivEszterhazyHistoriae.2020.101

Erdélyi Gabriella szerk. (2019): *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850).* Budapest: MTA BTK TTI.

Fallenbüchl Zoltán (1988): *Magyarország főméltóságai 1526–1848.* Budapest: Maecenas.

30 Ez különösen Erdélyben volt igaz, ahol az erdélyi reformátusok és az önálló evangélikus házassági jogot követő erdélyi szászok sem köthettek nagy korkülönbség fennállása esetén házasságot. Bod 1763: 57; P. Szabó 2020: 199–201.

31 Arról vita van, hogy Balassi szerelme Losonczi Anna vagy inkább az ő Ungnád Kristóftól született lánya, Ungnád Anna Mária lett volna. Kardos 1884; Szilády 1879: viii–xi, xvii–xviii. Némely szerzők viszont Balassi egyes verseinek Annájában inkább Nogarolli Ferdinánd szatmári és tiszai kapitány feleségét, Harrach Annát sejtik, akivel Balassinak bizonyíthatóan házasságtörő viszonya volt. Károlyi 1882: 740–748.

32 Losonczy, lásd https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/065/pc006577.html#6; Péter 2008: 59.

Fejes Judit (1996): Az Esterházyak házassági politikája 1645 után. In Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon.* Budapest: MTA TTI, 115–166.
Holub József (1922): *Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek".* Budapest: Athenaeum.
Horváth Mihály (1838): *Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára.* Buda: Magyar Kir. Egyetem.
Jedlicska Pál (1910): *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához (1401–1653), s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai.* Budapest: Stephaneum.
Kardos Albert (1884): Balassa Bálint és Losonczy Anna. *Századok,* 18(3), 241–245.
Károlyi Árpád (1882): Balassa Bálint életéből. *Századok,* 16(9), 728–750.
Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen szerk. (1897): *Werbőczy István Hármaskönyve.* Budapest: Franklin-Társulat.
Koltai András (2012): *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén.* Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár.
Lesemann, Silke (2000): Liebe und Strategie. Adelige Ehen im 18. Jahrhundert. *Historische Antropologie,* 8(2), 189–207. Online: https://doi.org/10.7788/ha.2000.8.2.189
Marton Géza (1958): *A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók.* Budapest: Tankönyvkiadó.
Nagy Iván (1857–1868): *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XIII. kötet.* Pest: Friebeisz István – Ráth Mór. Online: https://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/index.html
P. Szabó Béla (2020): A rokonsági fok számításának rejtélyei az erdélyi szászoknál. Oldalági vérrokonság és sógorság, mint házassági akadály. In El Beheiri Nadja – Szabó István (szerk.): *Viginti quinque annis II: Emlékkonferencia Zlinszky János tiszteletére a PPKE JÁK 25. tanévében.* Budapest: Pázmány Press, 187–210.
Payr Sándor (1908): *Kanizsai Orsolya, főrangú magyar nő a 16. századból. Élet- és jellemrajz.* Budapest: Luther-Társaság.
Peres Zsuzsanna (2013): „Isten megálgyon édes atyámfia". In Máthé Gábor – Révész T. Mihály – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Jogtörténeti parerga: Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest: ELTE Eötvös, 294–300.
Péter Katalin (2008): *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század.* Budapest: L'Harmattan.
Rácz Lajos (1972): *A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon.* Budapest: ELTE ÁJK Magyar Jogtörténeti Tanszék.
Sipos István (1940): *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris Canonici szerint.* Pécs: Haladás Nyomda.
Štefanec, Nataša (2007): IV. és V. Zrínyi György (ford. Ábrahám Barna). In Bene Sándor – Hausner Gábor (szerk.): *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában.* Budapest: Zrínyi, 87–112.
Stone, Lawrence (1990): *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800.* London: Penguin.
Szilády Áron (1879): *Gyarmati Balassa Bálint költeményei.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
Szinnyei József (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái. I–XIV. kötet.* Budapest: Hornyánszky. Online: https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm
Takáts Sándor (1928): *Régi magyar kapitányok és generálisok.* Budapest: Génius.
Varga Szabolcs (2016): *Leónidasz a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566).* Pécs–Budapest: Kronosz.
Wertner Mór (1898): A Rákócziak családi történetéhez. *Erdélyi Múzeum,* 15(1), 36–50.
Zlinszky Imre (1897): *A magyar magánjog mai érvényében különös tekintettel a gyakorlat igényeire.* Budapest: Franklin-Társulat.

Pétervári Máté

Egy nagy reményekkel induló dunavecsei részvénytársaság gyors bukása az első világháború utáni inflációs válság árnyékában[1]

Bevezetés

Horváth Attila a kereskedelmi jog történetének jeles kutatójaként a csődjog jogtörténeti szempontú historikus összefoglalását is elvégezte szintetizáló nagy művében,[2] így az első támpontokat nyújtotta számomra még az egyetemi évek alatt megkezdett csődjogi kutatásaimhoz. Ennek okán e témakörben megtalálni az összefonódást a saját és az ünnepelt kutatásai között nem lenne kihívás, így inkább Horváth Attila tudományos munkásságának másik emblematikus, a doktori értekezését publikáló,[3] a részvénytársaságok történetét feldolgozó monográfiája nyomán kerestem a kapcsolódási pontot.[4]

A jelenlegi kutatásaim egy unikális forrásbázisra koncentrálnak, ugyanis a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltárában fellelhető Kalocsai Kir. Törvényszék iratanyagát dolgozom fel a fizetésképtelenségi jog vonatkozásában. E primer forrás különlegességét az adja, hogy a bírósági iratanyag mind az ügyek számát, mind az egyes ügyek dokumentumait tekintve hiánytalanul fennmaradt. Az általam eddig feldolgozott 15 évben egyetlen csődeljárást találtam,[5] amely részvénytársasággal szemben indult meg, így az ünnepelt e kereskedelmi jogi társaság kapcsán elért tudományos eredményei előtt

1 A FK 147063 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a FK 23 pályázati program finanszírozásában valósult meg (a projekt címe: A magyar csődjog történeti hagyományainak feltárása levéltári források alapján).

2 Horváth 2006: 474–487.

3 Képes 2010: 87.

4 Horváth 2005.

5 Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BKML) VII.2.b.-I. 81-549. dobozok (1915–1929).

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_53 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7221-9111

tisztelegve jelen írásban ennek a részvénytársaságnak a történetét dolgozom fel a csődeljárás és a csalárd bukás miatt indult büntetőeljárás iratai alapján.[6]

A Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó Rt. megalapítása és első sikerei

A tőzegfelhasználás fokozásának igénye Magyarországon már az első világháború során megjelent mintegy megoldásként a szénhiányra, így e tendenciába illeszthető a szóban forgó kereskedelmi társaság létrehozása is az 1922. évi széntermelési problémákra válaszul.[7] A dunavecsei székhelyű Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó Rt.-t ugyanis 1922-ben alapították a tőzeg kézi és gépi kitermelése és forgalomba hozatala céljából,[8] amelyet gyáraknak, cséplőgép-tulajdonosoknak, iparvállalatoknak és a fogyasztóközönségnek kívántak értékesíteni mint olcsó tüzelőanyagot. A kevesebb mint 5000 lakossal rendelkező nagyközség négy részvénytársaságnak is a központja volt, ugyanis az említett mellett a Dunavecsei Takarékpénztár Rt., a Dunavidéki Gőzmalom Rt. és a Rátkay és Tsai Rt. is e településen működött.[9] A tüzelőanyagokra való növekvő igényt felismerve id. Matern Ferenc és Takács Sándor 1922. március 6-án állapodtak meg a Gajáry családdal a homokmégyi ingatlanaikon található tőzeg kitermeléséről a Dunavidéki Gőzmalom Részvénytársaság nevében, amelynek keretében 10 évre engedték át számukra az ingatlanok használatát a tüzelőanyag kiaknázására.[10] Erre a szerződésre alapozva alapították meg a Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó Részvénytársaságot, miután Nagy Lajos bányamérnököt szerződtették a birtokon lévő tőzeg kitermelésére.

Az új kereskedelmi társaság alaptőkéje 1,2 millió korona volt, amelynek részvénystruktúrája 120 darab, egyenként 10 ezer koronás részvényből állt. Ennek nagy részét, 55 darabot a Dunavidéki Gőzmalom Rt. jegyezte, míg 25 darabot Matern Ferenc és Takács Sándor személyesen, 11 darabot pedig családtagjaik. A mindössze egy darab részvénnyel rendelkező Brengl János mellett a bányamérnökhöz jutott még 20 darab részvény. A részvényesi kört figyelembe véve látható, hogy családi részvénytársaságként alakult meg a nyolc természetes és egy jogi személyt tömörítő gazdasági társaság. Az 1922. április 29-ei alakuló közgyűlésen id. Matern Ferenc, Takács Sándor, id. Fekete Lajos és Nagy Lajos lettek

6 MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/1926.-Duna Tiszaközi Tőzegkiaknázó r. t. csődügye; MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/1926.-Matern Ferencz, Takáts Sándor, Fekete Lajos, Brengl János, Nagy Lajos, Folcz Ödön, Takáts Kálmán, Schmell Sándor, Siposs Benő, Szczepánszky Artur vétkes bukás vétsége.

7 Nagy 2018: 202, 218.

8 *Központi Értesítő*, 1922/25. 547.

9 Kormos 1923: 997–998.

10 MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/14/1926.-Szerződés özv. Gajáry Ödönné és társai és a Dunavidéki Gőzmalom részvénytársaság között.

az igazgatóság tagjai, míg Folcz Ödön, Takács Kálmán és Schmell Sándor a felügyelőbizottságot alkották. Komoly összefonódás tapasztalható a Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó és részvényese, a Dunavidéki Gőzmalom között, hiszen 1922-től mindkettő ügyvezető igazgatója Takács Sándor volt, míg az öttagú igazgatóság három másik tagja (Brengl János uradalmi tisztviselő, id. Matern Ferenc kereskedő és id. Fekete Lajos gazdálkodó) is egyezett a két kereskedelmi társaságban. Emellett mindkét felügyelőbizottságban felfedezhető volt Folcz Ödön neve.[11] Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a viszonyokat a csődeljárás során kirendelt tömeggondnok a következőképpen jellemezte: „A vb. [vagyonbukott – *a szerző megjegyzése*] R. T. a Dunavidéki Gőzmalom s ezek igazgatóinak a creaturája."[12]

A vállalkozás az első világháború után, a jelentős infláció hatására megjelenő konjunkturális fellendülést megragadva az első üzleti évet kiemelkedő nyereséggel zárta, mivel az újrainduló ipari termelés számára képesek voltak fűtőanyagot biztosítani a gépek üzemeltetéséhez. A már említett gőzmalom mellett a jászszentlászlói Hengermalomnak és a rákosi Polgári Serfőzőnek volt fontos beszállítója a részvénytársaság.[13] A prosperáló cég vezetősége így a megalapítástól számított nem egészen egy évre a részvényesek számára tetemes osztalékot fizetett, valamint az alaptőke felemeléséről döntött, így 1,2 millióról 6 millióra nőtt a társaság alaptőkéje. Ez azonban nem jelentette új részvényesek belépését, mivel a régi részvényesek jegyezték ezeket korábbi érdekeltségük arányában.[14] Emellett 1923-ban Folcz Ödönt a felügyelőbizottságból az igazgatóság tagjává választották az elhunyt Brengl János helyére. A felügyelőbizottságban Sipos Ernő vette át a helyét. Folcz Ödön státusza ügyvezető igazgató volt, de inkább csak egyszerű hivatalnok volt, minden rendelkezési jog nélkül. Sipos Ernő a részvénytársaságban pedig az Egyesült Dunaföldvári Takarékpénztár vezérigazgatójaként volt érdekelt. A bank 6-700 millió kölcsönt nyújtott a részvénytársaságnak, így ennek ellentételezéseként két részvényt juttattak a pénzintézetnek. Ezt azonban valójában nem kapták meg, csak ellenőrizte a pénzintézet vezetőjeként a részvénytársaság működését. A lemondását már 1924-ben bejelentette, amikor észlelte, hogy a befektetés nem lesz rentábilis a bankja számára.[15]

[11] MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/14/1926.-Szerződés özv. Gajáry Ödönné és társai és a Dunavidéki Gőzmalom részvénytársaság között.

[12] MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/34/1926.-Dr. Pátz János ügyvéd, mint a Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó R. T. csődtömeggondnokának kérvénye a választmány kinevezése tárgyában. 2.

[13] MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/45/1926.-Pichler Ferencz és Márer Ármin könyvszakértői szakvéleménye. 13–14.

[14] MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 2.

[15] MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 3.

A részvénytársaság 1924. évi „megroppanása”

A remekül induló részvénytársaságnál már 1924-ben jelentkeztek a jelentős válságtünetek, ami több összetevő következménye volt. Nagy Lajos mérnöknek, a kitermelés irányítójának részvényeit 1924 februárjában rendkívül magas összegért (80 millió korona készpénz és 200 vagon tőzeg) felvásárolták, aki így kilépett a további kitermelésből is. A helyét Kálnoky Andor gépészmérnök vette át augusztusig, aki azonban jelentős hibát vétett a kitermelés alkalmával, ugyanis a tőzeghez hozzávett még 60 cm vastagságú földréteget is, ami azután a tőzeg kalóriáját nagymértékben csökkentette. Ez a lépés a rendelések leállását és az értékesített tőzeg visszaküldését okozta, mivel fűtőanyagként használhatatlan volt a kitermelt nyersanyag. A bírósági iratokból egyértelműen nem állapítható meg, hogy a gépészmérnök önhibája vezetett ehhez, vagy a kitermelés irányításába bekapcsolódó ifj. Matern Ferenc, az igazgatóság tagjának fia adta számára ezt a súlyos következményekkel járó utasítást. Az állandó esőzések is hozzájárultak a helyzet nehezedéséhez, mivel a tőzeg fűtőanyagként való felhasználásához annak légszárazzá szárítása is szükséges, amely megoldhatatlan volt emiatt.[16]

A másik problémát a Dunavidéki Gőzmalom Rt. és a Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó Rt. szoros összefonódása okozta: beszédes, hogy a két vállalkozás könyvelésének különválasztása is nehézkes volt a csődeljárás megindulásakor, a kettő költségvetése „összefolyt”.[17] A tömeggondnok álláspontja szerint a Dunavidéki Gőzmalom Rt. által nyitott sertéshizlalda forrásait is a Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó Rt. nyeresége biztosította, így részben ez a másik vállalkozás „élte fel” a prosperáló cég vagyonát.[18]

A részvénytársaság tönkremenetelét ennek ellenére is külső tényezők okozták elsősorban, mivel az óriási inflációt nem kezelte az igazgatóság. A könyvszakértők szerint az elszabaduló infláció jelentkezésekor nem reagáltak a kitermelési árak jelentős növekedésére, ugyanis a rendes kereskedői szokás az lett volna, ha a fix ár helyett a szállításkor az éppen aktuális napi áron történt volna az elszámolás, de ez elmaradt.[19] Ezt a helyzetet fokozta, hogy „ekkor már a magyar szénnek jóvátételi szállítása is megszűnt s így a tüzelőanyaghiány enyhült,

16 MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 4–5.

17 MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/45/1926.-Pichler Ferencz és Márer Ármin könyvszakértői szakvéleménye. 9–11.

18 MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/34/1926.-Dr. Pátz János ügyvéd, mint a Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó R. T. csődtömeggondnokának kérvénye a választmány kinevezése tárgyában. 3.

19 MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/45/1926.-Pichler Ferencz és Márer Ármin könyvszakértői szakvéleménye. 6.

minek következtében a tőzeg elértéktelenedett".[20] E körülmények együtthatásának következményeként 1924. december 31-én a részvénytársaság aktív vagyona 988 millió korona, passzív vagyona 950 millió korona, míg tiszta vagyona 38 millió korona volt mindössze.[21]

Kísérlet a részvénytársaság megmentésére

1925 áprilisáig a törvényszék álláspontja szerint minden intézkedés mögött Takács Sándor ügyvezető igazgató állt, így ő volt a gazdasági társaság egyszemélyi vezetője. Ennek ismeretében jelentős változást generált az ő és az egyszerű hivatalnoknak titulált Folcz Ödön lemondása az igazgatósági tagságról. Ennek oka az volt, hogy a két család a részvénytársaságok összefonódásának megszüntetése és szétosztása mellett döntött. Id. Matern Ferenc vejének, László Sándornak kívánta juttatni a Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó Rt. vezetését, míg Takács Sándor a Dunavidéki Gőzmalom Rt. részvényeinek jelentős részét szerezhette meg. A megállapodásnak megfelelően László Sándor a részvények 90%-át megszerezte a Dunavidéki Gőzmalom Rt.-nek a Tőzegkiaknázóban tulajdonolt és Takács Sándor részvényeinek megvásárlásával, valamint nagyobb pénzösszeget fektetett be a kereskedelmi társaságba, hogy annak vagyona aktívvá válhasson, aminek érdekében Takács Sándor a tartozások egy részét szintén átvállalta. Ennek ellentételezéseképpen a Dunavidéki Gőzmalom Rt. 710 részvényét adta át Takács Sándor részére, akinek az értékesebb részvénycsomag átvétele okán kellett a tartozások egy részét is magára vállalnia.[22]

Az új vezérigazgató, László Sándor azonban a részvénytársaság tőzegkitermelő tevékenységének azonnali gazdaságossá fordítása helyett a villamos hálózat helyi kiépítésébe kívánt becsatlakozni, ugyanis korabeli szóhasználattal egy villamos centrálé központot kívánt létrehozni a tőzegtelep helyén. A villamosság kiépítését végző részvénytársasággal való tárgyalás alatt a tőzegtermelés teljesen szünetelt, a munkások nem kaptak fizetést, míg a vezérigazgató a gépeket és az értékeket eladta, vagy elvitte a telepről. Ennek köszönhetően, amikor a villamossági központ létrehozására tett kísérlet elbukott, a részvénytársaság nyereségessé tételére nem maradt remény.[23]

[20] MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 5.

[21] MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/45/1926.-Pichler Ferencz és Márer Ármin könyvszakértői szakvéleménye. 6.

[22] MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 7.

[23] MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 5, 7.

A részvénytársaság felszámolásának, majd csődjének megindulása

A részvénytársaság közgyűlése 1925. június 11-én a társaság feloszlása és a felszámolás megindítása mellett döntött,[24] a kereskedelmi törvénykönyvről szóló 1875. évi XXXVII. törvénycikk értelmében ugyanis a felszámolás keretében kellett a hitelezőket kielégíteni és a fennmaradó vagyont a részvényesek között felosztani.[25] Ennek megfelelően az adósságok rendezése érdekében 1925. szeptember elején felhívta hitelezőit követeléseik bejelentésére.[26] A felszámolók Matern Ferenc és László Sándor lettek. A felszámolás megindítását követően a beérkező követelések ismeretében nyilvánvalóvá vált, hogy a vállalkozás vagyonát ezek jócskán meghaladják. Ennek okán 1926. január 18-án a két felszámoló kezdeményezte a csőd megnyitását a Kalocsai Kir. Törvényszéken.[27] A csődnyitási kérvényükhöz indoklást nem fűztek, csupán rögzítették a tényt, hogy a tartozásaik „a cselekvő vagyonukat" meghaladják. A kérelmezők a jogszabályhelyet sem jelölték meg, amely alapján kérték a törvényszék eljárását.

A kérelem beérkezésének napján a Kalocsai Kir. Törvényszék elrendelte a csőd megnyitását a csődtörvényről szóló 1881. évi XVII. törvénycikk 82. §-a alapján.[28] Ennek értelmében a bíróság annak ellenére, hogy a közadós egy részvénytársaság volt, a közönséges csőd szabályai szerint indította meg az eljárást. A második magyar csődtörvény rendelkezései (1881. évi XVII. törvénycikk 241. §) szerint ezzel szemben a kereskedelmi társaságok esetében a kereskedelmi csőd szabályait kellett volna alkalmazniuk,[29] így a Kalocsai Kir. Törvényszéknek a 244. § szerint kellett volna a csőd megnyitását elrendelnie. A jogszabályhely téves megjelölése amiatt is különös, mert a kereskedelmi csődről szóló fejezetben találhatók azok a rendelkezések is, amelyek szerint a felszámolás alatt álló kereskedelmi társaságok képviseletére a felszámolók a jogosultak, így jelen esetben ezt is tekintetbe kellett volna vennie a bíróságnak a döntés meghozásakor.[30] Jelentős problémát azonban nem okozott a jogalkalmazás során a hibás jogszabályhely, mivel a két szakasz tartalmában kevés különbség volt.[31]

24 *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője,* 1925/123, 15; *Központi Értesítő,* 1926/12, 201.

25 Nagy 1913: 449–450.

26 *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője,* 1925/201, 10.

27 MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/1926.-Duna-Tiszaközi Tőzegkiaknázó R.T. bej. cég önmaga ellen csőd megnyitásának elrendelése iránt.

28 MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/1926.-Csődhirdetmény; *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője,* 1926/31, 6.

29 A magyar csődtörvényjavaslatnak általános indokolása 1879: 160.

30 Apáthy 1888: 181.

31 Králik 1904: 518.

Ez az eset is igazolja azt, hogy a joggyakorlatban a közönséges és a kereskedelmi csőd nem vált el egymástól,[32] a csődnyitás alkalmával azonban a korábbi években a jogszabályhelyek megjelölésekor figyelmet fordított a Kalocsai Kir. Törvényszék a közadós személyére.[33] Ennek ismeretében különös, hogy a teljesen nyilvánvaló kérdésben tévesen történt a jogalkalmazás. A közadós kereskedői jellege ugyanis lehetett vitás kérdés, amelynek megállapítása problémás volt, de a kereskedelmi társaságok esetében ez nem lehetett kétséges. A csődeljárás folyamatában más, szokásostól eltérő elem nem jelent meg a közadós részvénytársasági jellegéből adódóan.

Összegzés

A részvénytársaság tönkremenetelét az igazgatóság számos elhibázott lépése okozta, de természetesen ebben komolyan közrehatott a rossz gazdasági környezet is. Az első világháború utáni nagymértékű infláció megfékezésére ugyanis számos kísérletet tett a kormányzat, de ezek az átmeneti sikerektől eltekintve nem vezettek eredményre a Népszövetség bevonásával történő pénzügyi stabilizációig.[34] A kereskedelmi társaság működésében fordulópontot jelentő 1924. évet így jellemezte a bíróság: „a magyar korona értékében a világháború következtében beállott esés az 1924. évben érte el a tetőpontját, minek következtében hihetetlen számok jutottak a kereskedelmi üzletek mérlegeibe."[35] A 6 millió koronás alaptőkéjű vállalat ennek következtében ekkor 500 millió korona körüli veszteséget mutatott ki.

A részvénytársaságok jogi szabályozását a két világháború közötti időszakban az 1875. évi XXXVII. törvénycikk biztosította,[36] amely a kereskedelmi társaság meghatározó szerveiként a közgyűlést, az igazgatóságot és a felügyelőbizottságot hozta létre, amelyek megjelenése látható volt a vizsgált részvénytársaság esetében is. A korszak meghatározó kereskedelmi jogásza, Kuncz Ödön azonban azt a megállapítást tette gyakorlati tapasztalatai alapján,[37] hogy a részvénytársaságok működtetése során a döntő tényező a törvény által nem is intézményesített vezérigazgató.[38] A vizsgált részvénytársaság esetében ugyanez a gyakorlat jelentkezett, amely a törvényszék számára is egyértelműen körvonalazódott,

32 Pétervári 2021: 281.

33 Pétervári 2023: 43.

34 Pogány 2023: 119; Horváth 1984: 6; Fülöp 2017: 121–123; Kaposi 2010: 279.

35 MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 3.

36 Horváth 2018: 230–231.

37 Varga 2020: 435.

38 Kuncz 1938: 502.

így az ügyvezetőként és vezérigazgatóként megjelölt Takács Sándor és László Sándor felelősségi körébe sorolta a társaság döntéseit.

A többi szerv jelképes szerepét hűen tükrözte, hogy Schmell Sándor hiába vett részvényt a részvénytársaságban, azt sosem kapta meg, így tevékenységében sem vett részt érdemben. A felügyelőbizottságba megválasztott Scepánszky Arturt pedig megkérdezése nélkül választották be a felügyelőbizottságba.[39] A korábban már említett Sipos Ernőnél hasonlóan csekély aktivitás volt tapasztalható. Emellett a családi összefonódások nyomán a Kuncz által megfogalmazott „vezérigazgatói diktatúra" még erőteljesebben érvényesülhetett a részvénytársaságban.[40] Ennek a működési módnak a plasztikus leírását nyújtotta a könyvvizsgálói jelentés: „a vállalatot a bukásba a vezetőségnek hanyag üzletvezetése, a felügyelőbizottságnak nem kellő ellenőrző tevékenysége, a rendes kereskedői gondosság hiánya sodorta."[41]

Irodalom- és forrásjegyzék

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára VII.2.b.-I. Kalocsai Kir. Törvényszék peres iratok 327. Cs. 154/1926.-Duna Tiszaközi Tőzegkiaknázó r. t. csődügye.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára VII.2.b.-I. Kalocsai Kir. Törvényszék peres iratok 329. B. 242/1926.-Matern Ferencz, Takáts Sándor, Fekete Lajos, Brengl János, Nagy Lajos, Folcz Ödön, Takáts Kálmán, Schmell Sándor, Siposs Benő, Szczepánszky Artur vétkes bukás vétsége.

A magyar csődtörvényjavaslatnak általános indokolása (1879). In *Az 1878. évi október hó 17-re hirdetett országgyülés Képviselőházának irományai.* X. kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda.

Apáthy István (1888): *A magyar csődjog rendszere.* II. kötet. Budapest: Eggenberger.

Fülöp Tamás (2017): „Erőtartalékok a nemzeti célok szolgálatában" – Az 1925. évi városi kölcsön és felhasználásának alternatívái. *Hitelintézeti Szemle,* 16(3), 119–147. Online: http://doi.org/10.25201/HSZ.16.3.119147

Horváth Attila (2005): *A részvénytársaságok és a részvénytársasági jog kialakulása Magyarországon.* Budapest: Rejtjel.

Horváth Attila (2006): *A magyar magánjog történetének alapjai.* Budapest: Gondolat.

Horváth Attila (2018): A kereskedelmi törvény – 1875. évi XXXVII. tc. In Máthé Gábor – Menyhárd Attila – Mezey Barna (szerk.): *A kettős monarchia. Die Doppelmonarchie.* Budapest: ELTE Eötvös, 203–246.

Horváth Róbert (1984): Az 1929–33-as magyar pénzügyi válság főbb monetáris gazdasági jellegzetességei. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Juridica et Politica,* 32(1), 1–102.

Kaposi Zoltán (2010): *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus.

Képes György (2010): Horváth Attila habilitációs előadása. *Jogtörténeti szemle,* 8(4), 87–88.

Kormos Gyula szerk. (1923): *Magyar pénzügyi compass 1922–1923.* II. kötet. Budapest: Apollo.

Králik Lajos (1904): *A csődtörvény (1881. évi XVII. törvényczikk).* Budapest: Grill.

[39] MNL BKML VII.2.b.-I. 329. B. 242/99/1926.-A Kalocsai Kir. Törvényszék vádtanácsának végzése a vétkes bukás vétsége miatt terhelt Matern Ferencz és társai bűnügyében. 3.

[40] Kuncz 1938: 502.

[41] MNL BKML VII.2.b.-I. 327. Cs. 154/45/1926.-Pichler Ferencz és Márer Ármin könyvszakértői szakvéleménye. 16.

KUNCZ Ödön (1938): A részvénytársaság szervezeti reformjának irányelvei. In *Emlékkönyv dr. Szladits Károly tanári működésének harmincadik évfordulójára.* Budapest: Grill, 501–508.

NAGY Ferenc (1913): *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra.* I. kötet. Budapest: Athenaeum.

NAGY Péter (2018): Harc a szénhiány ellen. A szénkormánybiztosság működése Magyarországon, 1917–1924. In BÓDY Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 195–220.

PÉTERVÁRI Máté (2021): A kereskedelmi csőd a második magyar csődtörvényben. In MEZEY Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában.* Budapest: Gondolat, 271–281.

PÉTERVÁRI Máté (2023): A csődeljárás orgánumai és hatékonysága a Kalocsai Kir. Törvényszék 1910-es évekre vonatkozó iratanyagában. *Állam és Jogtudomány,* 64(1), 38–62. Online: https://doi.org/10.51783/ajt.2023.1.03

POGÁNY Ágnes (2023): *A nagy háborútól a nagy válságig. Bank- és pénztörténeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról.* Budapest: L'Harmattan.

VARGA Norbert (2020): Kuncz Ödön (1884–1965). *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Acta Juridica et Politica,* (10)1, 435–448.

Petrasovszky Anna

A természetjog oktatása Magyarországon – A bölcseleti gyökerektől a jogtudományi megközelítésig

Bevezetés

A felvilágosodás eszmeiségével áthatott, általános érvényű, örök igazságokon nyugvó jogrendszert teremtő természetjogi tanok nagy hatást gyakoroltak a felvilágosult abszolutizmus uralkodóira, II. Frigyesre, Mária Teréziára, II. Józsefre és tanácsadóikra.[1] A 18. században a természetjog azon racionalista változata inspirálta az intellektuális elit közgondolkodását, amelyben a felvilágosodás, a polgárosodás, a humanitás és a méltányosság vezérszavak kerültek előtérbe. Ez a korszak már régen túl volt azon, hogy Vasques, Althusius és Grotius nyomán szintézist teremtsen a klasszikus hagyományok és a modern gondolkodás között, de túllépte azt a periódust is, amelyben Descartes, Spinoza, Hobbes, Locke szellemében a „természettudományos eredményeket *more geometrico* alkalmazták a társadalom jelenségeinek magyarázatára".[2] Az angol és a francia felvilágosodás eszméi, és különösen a francia államelmélet tanai nem közvetlenül, „és nem is a maguk eredetiségében", hanem elsősorban Samuel Pufendorf, majd Christian Thomasius és Christian Wolff munkáin keresztül fejtették ki hatásukat. A későbbiek során az ő munkájukon alapulva dolgozták ki utódaik a felvilágosodás téziseit, és igazították azt az abszolút monarchia államberendezkedéséhez.[3]

Az új természetjogi tanok szerint a nép – eredetileg szabad emberként – társadalmi szerződés keretében ruházta át jogait, és vetette alá magát az uralkodó által képviselt főhatalomnak, és lett egyszerre polgár, valamint alattvaló, azaz jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező országlakos. A társadalmi szerződésben az uralkodóra is hárulnak kötelességek, amelyek vezérfonala az, hogy boldogítsa alattvalóit, mozdítsa elő a közjót. Ennek a megvalósításához

1 Voltelini 1910: 65–104; Eckhart 1936: 73.
2 Frivaldszky 2001: 216, 254.
3 Benda 1965: 392.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_54

szükség van arra, hogy a közélet teljes spektrumát átfogó eszközökkel rendelkezzen, abszolút módon kormányozzon. Az e narratívát megalapozó természetjog – amelynek további átdolgozói Ausztriában Joseph von Sonnenfels, Paul Joseph von Riegger és Karl Anton Martini, Mária Terézia tanácsadói voltak – és annak oktatása rendkívül fontos volt a felvilágosult uralkodók számára. A természetjog oktatásától azt várták, hogy az alattvalók „megértsék és magukévá tegyék a kormányzás elvi alapjait", az állami adminisztráció számára pedig olyan szakemberek, állami tisztviselők nevelődjenek ki, akik lojalitásukkal hatékonyan végre tudják hajtani a központi akaratot, „de remélték azt is, hogy a köztudatban népszerűvé válnak azok az elvek, amelyeken a kormánypolitika nyugodott".[4] Éppen ezért a felvilágosult abszolutizmus kormányzati elve szerint az oktatásnak mint kiemelt közügynek állami hatáskörbe vétele elengedhetetlen volt. Magyarországi viszonylatban ezt a célt szolgálta az 1777-ben kiadott első Ratio Educationis, amely azáltal, hogy célul tűzte ki a Magyar Királyság teljes oktatási rendszerének szabályozását és keretbe foglalását, hazánkban is megteremtette a közoktatást. Ezzel az abszolút kormányzat fokozatosan – először csak az állami felügyelet kiterjesztésével, majd a fenntartói jogkörök átvételével – elvonta főleg a katolikus, de a protestáns egyházaknak is az oktatási hatáskörét, kiiktatva az egyház több évszázados kulcsszerepét, amelyet a középkor óta a műveltség és kultúra terén mérvadó módon betöltött.

A természetjog oktatásának intézményesítése

A természetjog oktatása a jelentős részben jezsuiták, illetve más katolikus egyházhoz tartozó szerzetesrendek, valamint protestáns egyházak által is fenntartott gimnáziumokhoz nyúlik vissza. Különösen a jezsuiták „oktatási rendje *(Ratio Studiorum),* amelyet végleges formájában 1599-ben hagytak jóvá, gyakorolt jelentős befolyást a nyugati világ nevelési rendszereire". A Magyar Korona országai területén 1773-ban, a rend feloszlatása évében a jezsuita rend 42 oktatási intézményt tartott fenn és működtetett.[5]

A jezsuita tanrendben az 1700-as évektől szerepelt a *causistica* és a *logica* oktatása, hiszen az érvelési készség fontos volt mind az egyházi, mind pedig a világi pályákon. 1718-tól elkülönítették az oktatási rendszer két szintjét, a gimnáziumi – korábbi megnevezéssel líceumi – oktatást és az akadémiai képzést, amely utóbbi a gimnáziumi oktatásra épült. Tulajdonképpen ekkortól használták először a magasabb szintű képzésre az akadémia elnevezést.[6]

Az akadémiai képzés a 18. századtól Magyarországon tehát a jezsuiták által irányított oktatási rendszerekben kapott jelentős szerepet, ahol alapvető cél a katolikus hit erősítése.

4 Eckhart 1936: 40.

5 *A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia* 1998.

6 Biczó 2011: 5.

Az akadémiai képzésben két kurzus különült el, a hittudományi és a bölcseleti. Az oktatás középpontjában a latin nyelv mint a tudomány és az oktatás nyelve állt, emellett különösen a teológiai tanulmányokban fontos szerepet töltött be az ógörög és a héber nyelv tanítása is. A hittudományi kurzus során a szentírás-magyarázat, skolasztikus teológia, egyházjog, az érveléstan részeként a természetjog, logika és az arisztotelészi filozófia tanulmányozására összpontosítottak. A bölcseleti képzésben humán tudományokat és – bár kevésbé hangsúlyosan – természettudományokat, matematikát és fizikai ismereteket oktattak. A humán tárgyak között szerepelt történelem, irodalom, retorika, poétika és a természetjog.

A természetjog tanítását kezdetben jezsuita hitszónokok a hittudományok keretei között oktatták. Mária Terézia azonban 1773. szeptember 21-én aláírta XIV. Kelemen pápa 1773. július 21-én kelt *Dominus ac Redemptor noster* című pápai bullájával kiadott határozatát, amelyben elrendeli a jezsuita rend feloszlatását, és felszólította a jezsuitákat, hogy térjenek vissza a világi papi életbe, és helyezzék rendházaikat és vagyonukat a helyi püspökök felügyelete alá.[7] Ezzel a jezsuita fenntartású gimnáziumok és az akadémiai képzés az államhoz került. Ezt követően dolgozták ki az új tanulmányi rendszert Ürményi József udvari tanácsos, Tersztyánszky Dániel levéltáros és Makó Pál kanonok részvételével, *Ratio Educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* címmel, amelyet az uralkodónő 1777. augusztus 22-én bocsátott ki. A tanügyi reformot a feloszlatott jezsuita rend vagyonából létrehozott tanulmányi alapból kívánták megvalósítani.

A *Ratio Educationis* minden oktatási intézmény felett állami felügyeletet hozott létre, a hivatalnokok képzését pedig 1777-től királyi akadémiák feladatává tette. A rendelet a nagyszombati egyetemen kívül öt akadémia működését engedélyezte Nagyszombat, Győr, Kassa, Nagyvárad, Zágráb városokban. Az akadémiai tanárok alkalmazása kezdetben püspöki feladat volt, azonban a *Ratio Educationis* az országot kilenc tankerületre osztotta, és mindegyik élére királyi főigazgatót rendelt, emellett az új tanulmányi rendszer alapján a karok száma háromra emelkedett, a hittudományi és a bölcseleti karok mellé létrehozta a jogi karokat.

Mária Terézia a jogi oktatást a bécsi jogi kar mintájára kívánta az egész birodalomban megreformálni, ahol már az 1753. évi reform során bevezették a természetjog *(ius naturae)* és a természetjogi államtan *(ius publicum universale)* oktatását. Ám a bécsi egyetemen már ezt megelőzően, 1632-ben megfogalmazódott az az igény, hogy Hugo Grotius *De jure belli et pacis* 1625-ben megjelent műve nyomán be kellene vezetni a „nemzetek egymásközti viszonyait észjogi alapon tárgyaló új" tudomány, a *ius gentium* oktatását.[8] A természetjog, amely magába foglalta az egyetemes magán- és közjogot, valamint a nemzetek jogát, új diszciplínaként valamennyi tanulmány között első helyre került, és oktatására külön tanszéket állítottak fel.

7 O'Malley 2014: 83–86.

8 Eckhart 1936: 39.

1760-ban sor került a nagyszombati egyetem jogi karának átalakítására is, az uralkodónő ebben az évben írta elő rendeletében, hogy az új tantárgyat itt is vezessék be, sőt a jogi karon előadott természetjog előadásait ne csak a jogászhallgatók, hanem a hittudományi és a bölcseleti kar hallgatói is látogassák.[9]

A természetjog oktatásának gyökerei a magyar jogi képzésben

A természetjogi gondolkodás már Werbőczy *Hármaskönyv*ében (1517) – amely a magyar köz- és magánjog oktatásában, valamint később, mint a Habsburg Birodalom partikuláris joga, egészen a 18. század végéig alapmű volt – megjelenik. Werbőczy István jogkönyvével évszázadokra meghatározta a magyar társadalom jogi kultúráját, és elsőként tett lépéseket a magyar jog tudományos művelése, valamint az erre épülő és fokozatosan intézményesülő jogi képzés megteremtése érdekében. Werbőczy korában az Európában művelt jog- és állambölcseletet az Aquinói Szent Tamás bölcseleti rendszerén alapuló „theocentrikus jogszemlélet" hatotta át,[10] a skolasztikus felfogás alapján a tételesjogi és szokásjogi normák végső szabályozó elve a természetjog, mint „az örök isteni Értelem visszfénye" volt. Werbőczy István *Hármaskönyv*vel nemcsak azt a királyi megbízást kívánta teljesíteni, hogy a jogbizonytalanság megszüntetése érdekében összegyűjtse a magyar szokásjogot, annál többre érzett hivatást. Nem egyszerűen szokásjogi normagyűjteményt alkotott meg, hanem arra törekedett, hogy „jogelméletét kora felfogásának metafizikai világnézetébe illessze", ezáltal a magyarság jogi műveltségét „felemelje arra a színvonalra, amelyen korábban a *Respublica Christiana* többi állama volt", „tudatosan kereste a jog és az egyetemes emberi igazságok összefüggéseit".[11] A Werbőczy által is képviselt theocentrikus természetjog szerint a jog alapja az igazságos isteni törvény, a jog érvényét csak ebből képes levezetni, istentelen törvény tehát nem képez jogot. Az emberi törvények Werbőczy rendszerében azonban már szekuláris értelmezést kapnak: „Az [emberi törvény] ugyanis először: a nép rendelete, mely szerint valamit az előkelők a köznéppel együtt végeznek [...] mert a rendelkezésnek és törvényalkotásnak minden hatalma [...] hajdanában a népnél volt."[12] Ebben az értelemben tehát Werbőczy számára a jog forrása a népakarat,[13] és ez az elgondolás szervesen kapcsolódik az államfelfogását lényegében megalapozó társadalmi

9 Eckhart 1936: 39.

10 Petrik 2014: 24.

11 Nagy 1941: 2.

12 *„[H]umana lege [...] est constitutio populi, qua majores natu cum pleblibus aliquid sanxerunt.[...] cum omnis potestas constitutionis, et condendae legis, quae olim apud populum fuerat."* Tripartitum, Prolog., Tit. 6. § 1. *Werbőczy István Hármaskönyve* 1897: 29–30.

13 Bónis 1941: 137–139.

szerződéselmélethez, amely Werbőczy előtt nem volt ismeretlen, hiszen a William Ockham által kifejlesztett nominalizmus a 14. századra azt már népszerűvé tette. Werbőczy közjogi felfogásának tengelyét ugyanis szintén a királyi hatalom átruházott jellege adja,[14] amikor is így fogalmaz: „Miután pedig a magyarok [...] *Őt* [Szent királyunkat] önként királyukká választották és meg is koronázták: [...] teljes hatalmát az uralkodással és országlással együtt a közösség a maga akaratából, az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte [...] *és királyunkra ruházta*." A *Tripartitum* által rendszeresített jogintézmények – Moór Gyula véleménye szerint – annyira meggyökeresedtek, hogy ennek köszönhetően a korabeli „természetjogi spekulációk sem nyertek soha jelentősebb befolyást a magyar tudományra", aminek következtében a modern kori „magyar természetjogi irodalom csak a 18. század elején indulhatott meg".[15] A Werbőczy-féle természetjogi felfogás sok tekintetben még a klasszikus hagyományokon nyugszik, a római jogászok érvelését használja fel a természetjog mibenlétének elemzésekor. A 17. században még mindig a római törvénykönyvekben foglalt elvek és nézetek divatoztak a természetjog lényegének felvázolásánál, így ugyancsak a római jogból merített nézeteket találunk Kitonich Jánosnál is.[16] Bár a 17. században bölcseleti művek is láttak napvilágot, mint például Illésházy György értekezése,[17] konkrét természetjogi írásművek csak a 18. században jelentek meg.[18] A természetjog tárgyi önállósodása felé vezető úton az első „úttörő munka" is e századelőhöz köthető, nevezetesen a sárospataki akadémián tanító Simándi István és a debreceni Szilágyi István tevékenységéhez, akik „az etikáról a természetjogot [...] önálló tárgyként leválasztották".[19]

Az áttérés nehézségei a természetjog újabb koncepciójára

A modern állam gondolatkörét megalapozó eszmék, amelyeket – miként azt fentebb láttuk – az angol és francia felvilágosodás nézetei inspiráltak, Európa keletibb felén kezdetben tilalom alá estek,[20] majd pedig ez a felvilágosodási irány a német és osztrák jogirodalomban tompított jelleggel, átdolgozásban jelent meg. E folyamatokról azonban Magyarországon kezdetben szinte tudomást sem vettek, és az egyházi fenntartású felsőbb oktatási intézményekben a régi arisztotelészi skolaszticizmus szellemében, a bölcsészet részeként oktatták a természetjogot.

14 Nagy 1941: 15.
15 Moór 1992: 42–43.
16 Pauler 1852: 53.
17 Illésházy 1640; Pauler 1843: 209.
18 Pauler 1843: 209.
19 Pecze 1968: 148.
20 Concha 1885: 24–25.

Az újabb természetjogi koncepció oktatásához állami beavatkozásra volt szükség. Az 1760-as reform során a Helytartótanács közölte a nagyszombati egyetem akkori fenntartójával, az esztergomi káptalannal, hogy „a királynő *Vitriarius, Institutiones Iuris Naturae et Gentium* című művét[21] jelölte meg, mint amelyet előadásoknál a természetjog oktatásakor használni kell". A leydeni Reinhard Vitriarius természetjogi kompendiuma igen népszerű volt az osztrák és cseh nemesség körében, sőt más egyetemeken, így Würzburgban Vitriarius művét használták az új tudomány oktatásakor.[22] Vitriarius műve ellen azonban a magyar egyetemen kifogást emeltek, miszerint az indexen lévő Grotius *De jure belli et pacis* művét mondja fel, amely pedig elvetendő, egyébként is a katolikus vallással összeegyeztethetetlen megoldásokra, mint például a válás, buzdítja a fiatalokat. Hasonló világnézeti különbségekből fakadó kifogások merültek fel Ioannes Ortvinus Westenbergius *Principia Iuris* című művével szemben is,[23] így az udvar arra a következtetésre jutott, hogy a természetjog oktatása a magyar egyetemen egyáltalán nem volt biztosítva,[24] minden előzetes uralkodói óhaj a jezsuita ellenállás miatt megbukott.

Reakcióként fogalmazódott meg Bécsben az a gondolat, hogy Nagyszombatban is kiveszik az egyházi jog oktatását a jezsuiták kezéből, és a királynő megbízta Joseph Rieggert, az egyházjog bécsi tanárát, hogy dolgozzon ki olyan tananyagot, amely tekintettel van az egyházakkal kapcsolatos uralkodói jogkörökre. Riegger elméletét Christian Wolff természetjogára és a németországi protestáns fejedelmek egyházpolitikájára alapozta, amit igyekezett a hagyományos katolikus állásponttal összeegyeztetni, miszerint az uralkodót, mint az egyház kiváltságos tagját, különleges jogok illetik meg az egyház felett. Egyfajta természetjogi alapú egyházjogot kívánt kidolgozni, „amely rendszernek alapja a földi boldogság szükségérzete".[25] Ennek szellemében került sor – mint már fentebb említettük – valamennyi oktatási intézmény állami kézbe vételére, ahogy azt a *Ratio Educationis* előírja.

Az új tanügyi reform keretében a magyar egyetem Nagyszombatról Budára került át, és szintén e reform írta elő, hogy a természetjogot, amely kétségkívül „a jogtudomány talpköve és alapja", Karl Anton Martini bécsi egyetemi tanár műveiből – *De lege naturali positiones, In usum auditorii Vindobonensis, Viennae, 1767, Positionies de iure civitatis, Viennae,* 1768 – oktassák.[26]

A *Ratio* a természetjog oktatását már a gimnáziumokban is ajánlatosnak tartotta, ahol az ifjak megismerkedhetnének „a természet- és a hazai jog néhány elvével, hogy ezáltal

21 Vitriarius 1708; Eckhart 1936: 41.

22 Eckhart 1936: 41.

23 Ortvinus Westenbergius 1753; Eckhart 1936: 41.

24 Eckhart 1936: 41.

25 Eckhart 1936: 54–55.

26 Eckhart 1936: 72, 106.

is azokra a közkötelességekre neveljék őket, amelyeknek teljesítésével a jó polgár nevét kiérdemlik".[27] A jó állampolgárt képző természetjog hallgatása az akadémiák és az egyetem bölcseleti karán is folytatódott, de a természetjog tanulásának betetőzését a jogi fakultásokon oktatott természetjog jelentette.

Az állami felügyelet kiterjesztése értelmében az új tanügyi reform az egyetemet bízta meg azzal, hogy az ország összes iskolai tankönyvét, ideértve az akadémiákon és az egyetemen használatosakat, és a tudományos értekezéseket publikálásuk előtt cenzúrázza, és a Helytartótanács elé felterjessze jóváhagyás végett.

A természetjog bölcseleti tudományokról való leválasztásának kísérlete

A kezdetben teológiai és bölcseleti tudományok részeként oktatott természetjogot – azáltal, hogy a jogi fakultások oktatási rendjében kitüntetett helyet kapott – olyan irányba kellett továbbfejleszteni, ami a jogtudományi szempontoknak is megfelel: filozófiai, etikai talapzatukról ugyan el nem mozdítva, de mégiscsak célszerű lenne jól körülhatárolni azt, hogy mely kérdések tárgyalása tartozik tisztán az etikához, melyek pedig a jogtudomány terrénumához. Ez a folyamat csak fokozatosan körvonalazódott. Kezdődött a Hugo Grotius és Samuel Pufendorf által képviselt protestáns etika, majd a felvilágosodás szekuláris eszmeiségének behatásával, folytatódott a felvilágosult abszolutizmus elvárásait megfogalmazó, Martini-, Sonnenfels-, Riegger-féle természetjoggal, de ebbe az irányba hatottak a felvilágosult uralkodóknak a természetjog oktatásával kapcsolatos intézkedései is.

Ilyen volt például II. József rendelkezése, amellyel 1783-ban Budáról Pestre helyezte át az egyetemet, leválasztva a hittudományi kart, amelyet Pozsonyba költöztetett. A jogi szemléletet erősítette az is, hogy rendeletben követelte meg az ügyvédi pályára lépőktől, hogy az egyetemen vagy valamely akadémián vizsgát kell tenniük, amelynek a természetjog is részét képezte, de ugyanígy az egyetemi doktori szigorlat vizsgatárgyai közt is szerepelt a természetjog.

II. József központosító és germanizáló politikájával szemben azonban az uralkodó halála után egyfajta nemzeti visszahatás volt tapasztalható. Ez a közoktatás terén is kifejezésre jutott, és fellépett a természetjognak az abszolutizmus szellemiségét moralizáló módon kiszolgáló koncepciója ellen. II. Lipót alatt a rendi országgyűlés ismét kezébe vehette a nemzeti közoktatás ügyét, és e célból bizottságot hozott létre, hogy többek között a jogi oktatásra vonatkozóan is megtegye javaslatait. Így felmerült az egyetemen, hogy jogi mederbe kell terelni a természetjog oktatását, „a természeti teológiát és az etikát a bölcseleti

[27] Eckhart 1936: 108.

kurzusokon kell oktatni, s ezektől pedig meg kell különböztetni a természetjogot. A jogi tanfolyam jellege azt kívánja meg, hogy a természetjog fogalmát szorosabb értelemben véve csak az emberek jogaira és egymásközti kötelezettségeire kell korlátozni."[28]

Ennek a gondolatnak felelt meg Immanuel Kant tanítása, amely a következő évtizedek természetjogát alapvető változáson vitte keresztül. Azonban az 1790-es francia forradalom eseményei és a Martinovics-összeesküvés leleplezése megváltoztatta és reakciós irányba terelte mind a magyar, mind pedig az osztrák szemléletet. „Kant rendszerének, gondolatainak tanítását, ami a jogi karon a természetjog, más néven a jogbölcselet oktatását érintette", a Helytartótanács betiltotta, valamennyi tanszéken tilos volt nézeteit bemutatni. A természetjog oktatása során a régi rendszert kellett fenntartani, a természet- és nemzetközi jog előadásaihoz Martini tételeit kellett használni.[29]

Ez idő tájt Magyarországon nem volt szabad tehát reformokat végrehajtani. Ausztriában ezzel szemben viszont a még Mária Terézia által kezdeményezett polgári törvénykönyv, nagyszabású jogászi teljesítmény eredményeként, végső formát öltött. Mindez a jogi oktatás jelentős megváltozását vonta maga után. 1808-ban azt a Franz von Zeillert bízták meg új jogi tanterv kidolgozásával, aki maga is tevékenyen rész vett az osztrák polgári törvénykönyv elaborátumának elkészítésében. Az új tanulmányi rend szerint a jogi tanulmányok kétfélék, jogtudományiak és államtudományiak, aminek értelmében a római jog csak rövid ideig oktatandó, hiszen gyakorlati jelentősége a polgári törvénykönyvvel megszűnt. A természetjogot bevezetésként, mint általános tudományos tárgyalási módot és a jogi tanulmányok filozófiai megalapozását meg kell tartani.[30] A természetjog oktatásában tehát a bécsi egyetemen már Immanuel Kant eszméi hatottak, bár egyelőre csak Martini mellett és félhivatalos jelleggel.[31] A kanti jogfilozófia gyökeresen átalakította az elméleti és gyakorlati bölcsészetet, ezáltal a természetjogra, azaz az észjogtudományra is jelentős hatást gyakorolt.

Kant újszerű jogi nézeteit leginkább a *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre* című, 1797-ben megjelent munkájában, *Az örök békéről* 1795-ben és *Az elmélet és gyakorlat viszonyáról* 1793-ban publikált értekezéseiben fejtette ki.[32] Reformáló szelleme főleg abban mutatkozott be, hogy „tisztán, logikus úton, egyedül az észből kikövetkeztetve – eltekintve a világ valóságától – keresi a legfelső tételt, a legformálisabb jogtételt, mint az emberek együttélésének maximáját. Jogbölcseleti teóriája alapjaként ebből von le azután tételeket,

28 Eckhart 1936: 187–188.
29 Eckhart 1936: 231.
30 Eckhart 1936: 248.
31 Szabó 1980: 192.
32 Stone 1965: 82.

a formális racionalizmust léptetve életbe."[33] Az államra vonatkozó tételeit is a „tapasztalati elemektől független kategorikus jogi elvekből" vezeti le, amely elvek „egyetemesek, térben és időben egyaránt érvényesek".[34] Kant az addigi természetjogi irányvonallal szemben határozottabb választóvonalat húzott a jog és erkölcs közé,[35] és ezzel kidolgozta azt a főelvet, amelyen egy erkölcstantól önállósult jogtan alapulhat. A kanti észjogi irányzat – köszönhetően azon államfelfogásnak, amely a gyakorlati ész alapján engedelmességet parancsol a fennálló törvényhozó hatalom iránt – Ausztriában a hivatalos körök által is megtűrt haladást jelentette.[36] Ezt a haladást képviselte Martini tanszéki utóda, Franz Zeiller is, aki elsőként igyekezett Kant tanításait meghonosítani a bécsi egyetemen, és „a tudomány haladásához mért"[37] magánjogi kézikönyvet írt *Das natürliche Privat-Recht* címmel. A természetjogi magánjog oktatásában Zeiller műve lassacskán kiszorította Martini tételeit, azonban az államra és a nemzetközi jogra nézve továbbra is Martini *Positiones de iure civitatis* című tankönyvét tekintették alapműnek, míg ezzel párhuzamosan alkalmazhatták a Franz Egger által Martini *Positiones de iure civitatis*ához írt, *Das natürliche Recht* címmel napvilágot látott kommentárt is. Végül az Egger által átdolgozott Zeiller-féle magán-természetjog Egger államjogi kommentárjával együtt a bécsi egyetem hivatalos tananyaga lett.[38]

A Kant felfogását tükröző újabb jogbölcseleti irányvonal nem minden küzdelem nélkül a Zeiller–Egger-féle természetjogi tankönyvön keresztül jutott el a magyar jogi fakultásokra. Bevezetését azonban egy kisebb tanrendi vita előzte meg abban a kérdésben, hogy hazánkban is el lehet-e fogadni Zeiller magán-természetjogi művét az oktatásban. A pesti egyetem jogtudományi kara nemleges döntést hozott. Az elutasítás oka – annak ellenére, hogy ez korábban kívánatosként merült fel – éppen az erkölcstan és a jogtan éles szétválasztása volt, amelynek helytelenségét – az indoklás szerint – műveiben Martini megfelelően bizonyította. Így végül Martini munkáit a magyar egyetemen és királyi akadémiákon tananyagként továbbra is megerősítették.[39] Az elutasítottság terén áttörést Szibenliszt Mihály, a győri jogakadémia, majd a pesti egyetem tanárának munkássága jelentett, amiről Pauler Tivadar így vélekedik: „rést tört annak a királyi tanintézetekben is Szibenliszt Mihály győri jogtanár »*Institutiones juris naturalis*« című kétkötetű munkájával" és „az újabb jogbölcsészeti elveknek első hirdetője lett az egyetemen".[40] Majd másutt így

33 Rádai 1875: 14–15.
34 Himfy 2004: 113.
35 Szabó 1980: 94.
36 Szabó 1980: 116.
37 Pauler 1843: 211.
38 Zeiller–Egger 1809–1810; Szabó 1980: 97.
39 Pauler 1878: 295–297.
40 Szibenliszt 1820–1821; Pauler 1878: 297.

jellemzi: „Szibenliszt munkája közelőadásokbani használatára engedelmet nyervén, az első szembe szállott a Martinizmus mélyen gyökerezett tekintélyével, és tanintézeteinkben az újabb jogbölcseleti nézetnek rést tört."[41] Szibenliszt Mihály *Institutiones juris naturalis* című kétkötetes művében, még mint a Győri Királyi Akadémia tanára, elsőként bírálja Martini természetjogát. Martini tanainak felülvizsgálatára annak ismeretében vállalkozott, hogy a bécsi egyetemen már hivatalosan is bevezették a Zeiller–Egger-féle, magán- és közjogot magában foglaló természetjogi tankönyvet, amelyet Szibenliszt is felhasznált saját institúciói megírásához.

A természetjog etikától való elhatárolása, a természetjog tisztán jogbölcseleti értelmezése

Szibenliszt természetjogi tankönyvéből ismerhetik meg a joghallgatók a természetjog szabatos definícióját, a természetjog mibenlétét a pozitív jog és az etika viszonylatában. Szibenliszt a természetjog etikától való, Zeiller által képviselt, kanti elhatárolását hat pontban világítja meg a hallgatók számára. A szerző arra törekszik, hogy minél világosabban kimutassa a jog és az etika tárgykörei közötti különbséget.

A természetjog etikától való elhatárolása során ő is a kanti felfogásnak megfelelő, formális, gyakorlati észből merített alapelveket használ, és e módszer használatában látja a jogbölcselet haladását. Ezek alapján, amíg az erkölcstan szerint az erkölcsös emberi mivoltra úgy tekinthetünk, mint célra, addig a jogtudomány elveit az ember saját döntésén alapuló céljai elérése szempontjából vizsgálhatjuk. Az erkölcsi törvény arra kötelez minket, hogy társas életet éljünk, tehát cél egy olyan társadalom, amelyben az emberi értelem és az erkölcsi tevékenységi kör kiteljesedhet. Ezzel szemben a jogi törvény nem előírja, hanem előfeltételezi egy társadalom létrehozását, jog csak a társas érintkezésben nyer értelmet. Az erkölcsi törvények tárgyát egyaránt képezhetik külsőleg és belsőnkben megnyilvánuló cselekvések. A jogi törvények tárgya viszont csakis külső cselekmények lehetnek, hiszen belső cselekvései tekintetében senki sem kényszeríthető. A kikényszeríthetőség pedig nem az erkölcs, hanem a jog fogalmához kapcsolódik, mint a jogi normák betartására irányuló egyik lehetséges eszköz. Az erkölcsi törvények csakis az igazságérzetből fakadó kötelezettségen alapulnak, nem pedig kényszer nyomásának engedve követjük azokat. Az erkölcstan hatóköre valamennyi cselekményre kiterjed, míg a jog csak azokra vonatkozik, amelyek mások jogait sérthetik. Az etika kizárólag kötelezettségeket ír elő, ezért is nevezik a kötelezettség tanának. A jogtudomány viszont alapvetően a jogokra, valamint csak olyan kötelezettségekre vonatkozik,

41 Pauler 1843: 113.

amelyekre az emberek jog alapján kényszeríthetők. Az etika arra ösztönöz bennünket, hogy kötelezettségeinket belső motiváción alapulva teljesítsük, és arra tanít, hogy az ember, aki egyben érzéki, tapasztalati lényként hajlik az erkölcstelen cselekedetre, racionális lényként mégis az erkölcsi törvénynek megfelelően kell hogy cselekedjék. A jog ismerete viszont arra késztet minket, hogy a tiltott dolgok tekintetében a kényszer kilátásba helyezésével féken tartsuk érzékeinken nyugvó hajlamainkat. Az etikai elvek azokra is vonatkoznak, akik a társadalomtól elszigetelten élnek, a természetjog viszont azokra vonatkozik, aki társadalomban élnek.[42]

E tételek lefektetése alapján Szibenliszt természetjogi institúciói, akár az elől Martini, akár az utód Virozsil műveivel összehasonlítva, az erkölcstan körébe tartozó kérdésekkel – a jogtantól való elhatárolást kivéve – külön nem foglalkozik. Ezzel is jelezve azt, hogy a jogbölcselet önálló tudomány, így nem tartalmazhat részletességgel olyan ismereteket, amelyek más tudományághoz tartoznak. Mind Martini, mind pedig Virozsil Antal természetjogi tankönyveiben ugyanis gyakran találkozhatunk etikai jellegű fejtegetésekkel. Martini például hosszan elemzi az ember Istennel és önmagával szembeni kötelességeit, amelyek olyan teológiai és erkölcsi kérdéseket feszegetnek, mint az istentagadás, az isteni gondviselés tagadása, a bálványimádás, az istenszeretet, a bizalom stb., illetve a rossz indulatok megfékezése, az önismeret-vizsgálat, valamint különféle emberi tulajdonságok akkurátus fogalmi meghatározása, mint a munka, a virtus, a takarékosság, a becsület, a jó hírnév. Ugyanilyen részletességgel vizsgálja az ember másokkal szembeni erkölcsi kötelességeit, mint a segítségnyújtás, a felebaráti szeretet, a könyörületesség, barát-ellenség, hála-hálátlanság fogalma stb. Virozsil Antal *Jus naturae privatum* című művében több fejezeten keresztül tárgyalja az emberi természet és annak erkölcsi vonatkozásait, az emberi cselekményeket egyszerre vizsgálja erkölcsi és jogi szempontból.[43]

Magyarországon azonban Martini tanainak bírálata ekkor még kivívta a hivatalos tudomány képviselőinek rosszallását. Szibenliszt még a Győri Királyi Akadémia jogi fakultásán segédkönyvként oktatta saját institúcióit, ám – annak ellenére, hogy a bécsi udvar egy 1823. október 28-án kelt rendelkezésével ehhez hivatalosan is hozzájárult,[44] majd miután Szibenliszt 1827-ben az udvar ajánlására betölthette a pesti egyetem római jogi és büntető- és hűbérjogi tanszékét, sőt később egy ideig elnyerte a természetjogi tanszék vezetésének helyettesi megbízását is – az ellene felhozott vádak egyike éppen az volt, hogy a természetjog oktatása során Martinit mellőzi, és helyette saját institúcióit adja elő. Így Brezanóczy Ádám, a kari igazgatóhelyettes utasította Szibenlisztet, hogy Martini művét

[42] Szibenliszt 1820: 17–25.

[43] Virozsil 1833.

[44] Pauler 1843: 212, 4. lj.: Int. Exc. Consilii dto. 28. oct. 1823. Nro. 26869.

vegye alapul, és emellett a felsőbb hatóságoknak 1829. szeptember 19-én jelentést tett, amelyben kifogásolta Szibenliszt kötelező tantervtől eltérő oktatási módszerét.[45]

A természetjogi tanszék vezetői közül Markovics Pál volt az utolsó, aki a természetjog oktatása terén mindvégig következetesen kitartott Martini munkája mellett. Ő volt az, akinek a természetjogi tanszék vezetőjeként a státuszából eredően szakmailag döntő szava volt abban a korábbi vitában, amely a Zeiller-féle új irányvonal bevezetése körül zajlott. A jogtudományi kar tanárainak 1820. február 19-én tartott ülésén határozottan ellenezte Zeiller tankönyvének használatát, és kiváltképp a természetjogi közjogban szorgalmazta Martini rendszerének megtartását. A Markovics Pál betegsége miatti helyettesítést ellátó Szibenliszt után Virozsil Antal pozsonyi jogtanárt nevezték ki a természetjogi tanszék vezetőjévé, aki már nyíltan a kanti eszmerendszer szellemében oktatta a természetjogot. E téren megnyilvánuló haladóbb szellemű tevékenysége jóval kevesebb akadályba ütközött, mint azt Szibenliszt esetében láttuk. Az osztrák jogtudomány ugyanis ekkorra bevettnek tekintette az új észjogi irányvonalat, így ő lehetett az Ausztriában már hivatalosan is elismert újabb természetjogi koncepció képviselője.[46]

A természetjog oktatásának hanyatlása

Az 1850-es években a természetjog oktatásánál „szem előtt kellett tartani, hogy az ne legyen más [...] mint a legjelentősebb jogbölcseleti rendszerek és azok történeti fejlődésének" előadása. Ebből a megfontolásból a természetjog rendkívül sokat veszített az egykor tanulmányokat megalapozó fontosságából, és lényegében „történeti bevezető tárggyá süllyedt".

Ehhez járult még, hogy a jogbölcselet alapos ismeretét csak olyan hallgatóktól követelték meg, akik általában nagyobb előszeretettel foglalkoztak filozófiai tanulmányokkal. Így mindenki másnak a negyedik félévben a jogbölcselet hallgatása helyett a jogtudományok encyclopaediáját javasolták felvenni, ami azt is magával hozta, hogy a hallgatók túlnyomó része távol maradhatott a jogbölcseleti előadásoktól, ami úgyszólván fakultatív tárggyá vált.[47] A természetjog hallgatása csak azon hallgatók számára volt szükséges, akik jogi doktorátust akartak szerezni. Ezután pedig az államvizsgák tárgyai között sem szerepeltették ezt a tantárgyat.

A természetjog mint jogbölcseleti tantárgy oktatását az is háttérbe szorította, hogy fokozatosan érvényt szereztek annak az utasításnak, hogy minden tantárgyat magyar nyelven kell előadni. A természetjogi köz- és nemzetközi jogot egyetemes jellegük miatt

45 Eckhart 1936: 287.
46 Vö. Szabadfalvi 2011: 43.
47 Eckhart 1936: 430.

latin nyelven adták elő, oktatóik – így többek között Virozsil Antal – nem tudtak magyar nyelven előadni, így elhagyni kényszerültek a magyarországi jogi fakultásokat.

A kantiánus jogbölcselet híveként a természetjogi észjogtudomány utolsó tanára Pauler Tivadar volt, aki jogbölcseleti műveiben maga is végigveszi a természetjogi irányzatok történeti alakulását, bemutatja a természetjog képviselőit az ókortól saját koráig. Az ő egyetemi tanári tevékenysége idején a természetjog azonban már csak mint szemléletmód jelenik meg a különböző jogi tantárgyak oktatása során. Pauler Tivadar már nem mint a természetjog, hanem mint a jog- és államtudományi encyclopaedia, valamint az ész- és büntetőjog tanára veszi át a stafétát elődjétől, Virozsil Antaltól. Pauler Tivadar nagyívű munkásságát már mint büntetőjogász, jogfilozófus, egyetemi tanár, miniszter és akadémikus fejti ki.

Zárszó

A természetjogi oktatás szerepe a jogtudományban méltán kiemelkedő, hiszen a természetjog tantételei az ókortól napjainkig meghatározóak maradtak a jog fejlődésében. A természetjog az emberi természetből és az univerzális erkölcsi elvekből kiindulva alakította a jogrendszerek alapjait, és olyan örök érvényű elveket fektetett le, mint az igazságosság, a méltányosság és az emberi méltóság tisztelete. A 19. században megjelenő törekvések, amelyek az erkölcstan és a jogtudomány elhatárolására irányultak, nem a természetjog etikán alapuló legitimitását kérdőjelezték meg. Inkább arra törekedtek, hogy világosan elkülönítsék, mi tartozik az etika és mi a jog hatáskörébe, ezzel segítve a jog gyakorlati alkalmazását és elméleti vizsgálatát. Az etika és a jog határainak tisztázása révén lehetőség nyílt arra, hogy a természetjog elvei rugalmasan alkalmazkodjanak a változó társadalmi környezethez, anélkül, hogy elveszítenék morális alapjaikat. Így a természetjogi oktatás nem csupán a jogi gondolkodás történeti megértését gazdagítja, hanem hozzájárul a kortárs jogalkotás és joggyakorlat etikai alapjainak fenntartásához is.

Irodalom- és forrásjegyzék

A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia (1998). Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány. Online: https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.ppek.hu%2Fkonyvek%2FA_jezsuita_neveles_jellemzoi_es_Az_ignaci_pedagogia_1.pdf

Benda Kálmán (1965): A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában. *Történelmi Szemle,* 8(4), 388–422.

Biczó Zalán szerk. (2011): *A győri jogászképzés évszázadai.* Győr: Universitas-Győr.

Bónis György (1941): Törvény és szokás a hármaskönyvben. In Balás P. Elemér (szerk.): *Werbőczy István.* Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina, 123–140.

Concha Győző (1885): *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik.* Budapest: Franklin-Társulat.

Eckhart Ferenc (1936): *A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története.* II. kötet. *A Jog- és államtudományi Kar története, 1667–1935.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Frivaldszky János (2001): *Természetjog. Eszmetörténet.* Budapest: Szent István Társulat.

Himfy József (2004): Kanttal, Kant ellenében. A világköztársaság mint a világbéke garanciája. *Kellék,* (24), 11–123. Online: https://epa.oszk.hu/01100/01148/00019/07himfy.htm

Illésházy György (1640): *Disputatio de iustitia originali eiusque inessendi modo.* Trenschinii: [k. n.].

Moór Gyula (1992): *A jogbölcselet problémái.* Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.

Nagy Ernő (1941): *Werbőczy és a felvilágosodás.* Szeged: Juhász István könyvnyomdája.

O'Malley, John V., S. J. (2014): *The Jesuits. A History from Ignatius to the Present.* Lanham, MD – Boulder, CO – New York – Toronto – London: Rowman & Littlefield. Online: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fwww.loyolacollege.edu%2FIAJU%2Fdocs%2FTheJesuitsHistoryFromIgnatiusToThePresent.pdf

Ortvinus Westenbergius, Ioannes (1753): *Principia Iuris.* Leiden: apud Adrianum Wyngaerden.

Pauler Tivadar (1843): Az észjogtudomány fejlődése 's jelen állapotja. *Tudománytár,* 7(14), 351–371.

Pauler Tivadar (1852): *Bevezetés az észjogtanba.* Pest: Emich.

Pauler Tivadar (1878): *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Pecze Ferenc (1968): Az első magyarországi jogakadémiák alapítása és a tananyag-korszerűsítés a XVIII–XIX. századfordulóig. *Jogtudományi Közlöny,* 23(3), 143–151.

Petrik Béla (2014): Werbőczy István Hármaskönyve. *Hitel,* 27(11), 22–25.

Rádai Lajos (1875): *A tulajdon bölcselete.* Budapest: Kókai Lajos Könyvkereskedése.

Stone, Julius (1965): *Human Law and Human Justice.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Szabadfalvi József (2011): *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig.* Budapest: Gondolat.

Szabó Imre (1980): *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.

Szibenliszt Mihály (1820–1821): *Institutiones juris naturalis.* I. kötet. *Jus naturae extrasociale complectens;* II. kötet. *Jus naturae sociale complectens.* Eger: Streibig.

Virozsil Antal (1833): *Jus naturae privatum methodo critica deductum.* Pest: Typis Josephi Beimel.

Vitriarius, Philippus Reinhardus (1708): *Institutiones Iuris Naturae et Gentium, Editio Novissima.* Leiden: Johannes Leonardus Schouten.

Voltelini, Hans (1910): Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift,* 105(1), 65–104. Online: https://doi.org/10.1524/hzhz.1910.105.jg.65

Werbőczy István Hármaskönyve (1897). Budapest: Franklin-Társulat.

Zeiller, Franz Edlen von – Egger, Franz (1809–1810): *Das natürliche öffentliche Recht, nach den Lehrsätzen des seligen Freyherrn C. A. von Martini vom Staatsrechte, mit beständiger Rücksicht auf das natürliche Privat-Recht des k. k. Hofrathes Franz Edlen von Zeiller.* I–II. kötet. Wden–Triest: Gestinger.

Pókecz Kovács Attila

A huszonhatok (vigintisexviri) kisebb köztársaságkori magisztrátusa az ókori Rómában

Az ókori római köztársaság (Kr. e. 509–27) magisztrátusai *(magistratus maiores)* közé tartoztak az egy évre választott *consul*ok, *praetor*ok, *aedilis curulis*ek és *questor*ok. Ők a római állam *(res publica)* fontosabb kormányzati feladatait látták el, többek között a hadsereg vezetését, az igazságszolgáltatás igazgatását, valamint rendészeti és pénzügyi igazgatási feladatokat végeztek. Mellettük idővel megjelentek a római köztársaság kisebb magisztrátusai *(magistratus minores)*, akik hat különböző tisztséget betöltve egy 26 tagú testületet *(vigintisexviri)* alkottak.[1]

A *vigintisexviri* tevékenységét részben bírói, részben adminisztratív feladatok ellátása jellemezte. A *comitia tributa* választotta meg őket, de ilyenkor a népgyűlésen nem a *consul* elnökölt, mint a *questor*ok és az *aedilis curulis*ok választásánál, hanem a *praetor urbanus*. Miután a magisztrátusi hierarchiában *(cursus honorum)* a *questor*ok alatt helyezkedtek el, ezért hivatali évük lejárta után nem lettek a szenátus tagjai sem. Hivataluk nem volt egységesnek tekinthető, azért nevezték őket 26-oknak, mivel a *vigintisexviri* magisztratúrára valamennyien együtt pályáztak, megválasztásukra egy körben került sor, majd a megválasztásukat követően – feltételezhetően sorsolás útján – kapták meg felelősségi köreiket.[2]

A *vigintisexviri*nek nevezett magisztrátus létrehozása a *praetor peregrinus* tisztség Kr. e. 242/241-ben való létrejötte és Szicília és Szardínia Kr. e. 227-ben való provinciává szervezése közötti időben történhetett.[3] Az intézményt Kr. e. 13-ban egy Augustus uralkodása idején elfogadott *senatusconsultum* alakította át, szüntette meg, s így lett belőle egy 20 tagú testület *(vigintiviri)*. A 20-ak testülete – amely nem foglalta magába a már megszüntetett négy főből álló *praefecti Capuam Cumas* és két magisztrátus alkotta *duoviri viis extra urbem purgandis* kollégiumokat – a Kr. u. 2. századig működött.

1 Mommsen 1877: 578–580; Kunkel 1995: 533–536.
2 Kunkel 1995: 532–533.
3 Cascione 1999: 3–4.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_55 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7881-0105

Rövid tanulmányomban a *vigintisexviri* körébe tartozó hat kisebb magisztrátusi testületet vizsgálom. Közülük két kollégium – a *tresviri capitales* és a *triumviri monetales* – háromtagú volt. A *vigintisexviri* közé tartozott még a 10 fős *decemviri (st)ilitibus iudicandis,* a négy személy által betöltött *quatuorviri viarum curandarum,* valamint a *praefecti Capuam Cumas,* és a két férfiból álló *duoviri viis extra urbem purgandis* tisztség.[4] A továbbiakban ezeknek a kisebb magisztrátusoknak a kialakulását, feladatköreiket és a római közjog történetében betöltött szerepüket kívánom górcső alá venni.

Tresviri capitales

Az intézmény kialakulásának időpontjával kapcsolatosan számos szakirodalmi nézet létezik.[5] Biztosan állítható, hogy ez az egyik legkorábban létrejött kisebb magisztrátus.[6] A *tresviri capitales* elődje a Kr. e. 4. században kialakult *tresviri nocturni,* az éjszakai tűzeseteket elhárító kollégium volt.[7] A hagyomány a gallok Kr. e. 390-ben való betörésével összefüggésben előforduló gyakori tűzesetekhez köti ennek a kollégiumnak a felállítását.[8] Az első *triumvir* neve, aki a *nocturni* testületben tevékenykedett, a Kr. e. 310 körüli időkből ismert: ő a híres Cn. Flavius volt. Ebből – a Rómában gyakran előforduló tipikus veszélyhelyzetben fellépő – testületből Kr. e. 290-ben alakulhatott ki az általános rendészeti feladatokat ellátó *triumviri capitales* magisztrátusa.[9] A Kr. u. 2. században élő jogtudós, Pomponius szerint a *decemviri litibus iudicandi* tisztség felállításával egy időben létrehoztak *(constituti sunt)* egy négy főből álló testületet a közutak gondozására *(quattuorviri curam viarum);* egy háromfős kollégiumot, a *triumviri monetales*t a réz-, ezüst- és aranypénzek előállításának felügyeletére; és a háromtagú *triumviri capitales*t a börtönök felügyeletére és a büntetések végrehajtására.[10]

A *tresviri capitales* feladatai közé tartozott a börtönben fogva tartottak felügyelete *(custodia carceris),* azonban a folyamatos, állandó őrzést egy külön erre szolgáló személyzet végezte.[11] A börtön közelében elhelyezkedő székhelyük alátámasztja azt a feltételezést, hogy az őrizetbe vételeket is felügyelték.[12] A halálra ítélteken nem ők személyesen hajtották

4 Cascione 2010: 92–93.
5 Mommsen 1877: 580–586.
6 Liv. *Per.* 11.8: *Triumviri capitales tunc primum creati sunt.*
7 Liv. 39.16.12: *[V]igiliarum nocturnarum curam per urbem minoribus magistratibus mandavimus…*
8 Lydus, *Mag.* 1.50.
9 Cascione 1999: 273.
10 Pomp. D. 1.2.2.29–30.
11 Cascione 1999: 161–163.
12 Willems 1883: 306–307.

végre a büntetést – aminek a szokásos formája a börtönben kötéllel való megfojtás[13] volt –, hanem csupán annak a hóhér *(carnufex)* általi végrehajtását felügyelték.[14] A büntetőeljárásokhoz kapcsolódó jogköreik miatt komor magisztrátusként *(lugubre magistratura)* is jellemzik a háromtagú testületet.[15] A szakirodalomban előforduló álláspont, miszerint a *tresviri capitales* bizonyos kisebb jelentőségű, rabszolgák és idegenek által elkövetett bűncselekmények tekintetében önálló bírói hatáskörrel rendelkezett, véleményem szerint – a források alapján – nem megalapozott.[16] Mivel a vizsgált források nem támasztják kellőképpen alá, ezért nem meggyőző Kunkel elmélete sem a *tresviri capitales* rendészeti bírói *(Polizeijustiz)* jogkörei vonatkozásában.[17]

A fentieken túl a *tresviri capitales* eljártak a város közbiztonságának fenntartásában is. Ez a kezdeti időszakban magába foglalta az éjszakai járőrözést, a közrend biztosítását és az éjszaka során a városban kóborló személyek őrizetbe vételét.[18] Az *aedilis*ekkel együtt a tüzek oltását is felügyelték, amelynél az állami rabszolgák felett utasítási joggal rendelkeztek.[19]

A magánjogi bírósági ügyeknél is eljártak, de nem önálló jogkörben, csupán a *praetor* segítőjeként. Ennek megfelelően az ő feladatuk volt a *praetor* előtti eljárásban *(legis actio sacramento)* az elvesztett fogadásösszegnek *(sacramentum)* a pervesztes féltől az államkincstár *(aerarium)* számára történő beszedése *(sacramenta exigere)*.[20] Emellett megillette őket az a jog is, hogy a pervesztestől behajtsák a köz érdekében eljáró *(pulicae rei causa)* nyertes felpereseknek *(quadruplatores)* járó négyszeres összegre szóló marasztalást *(quadruplum)*, s ebből az államnak járó fele összeget levonják.[21] A római köztársaság időszakában a magánjogi perekben választott bíróként a római laikus polgárok jártak el. Ha jogviták keletkeztek a kiválasztott személyek bíráskodási kötelezettségével kapcsolatban, e kérdésben a *tresviri capitales* dönthetett.[22]

A *tresviri capitales* hivatalának székhelye Rómában a Forumon a *columna Maenia* volt (Kr. e. 338-ban állították fel ezt az oszlopot a latinok feletti győzelem tiszteletére, a későbbiekben ehhez kötözték ki megszégyenítésül a kisebb bűncselekményt elkövetőket), amelynek a közelében helyezkedett el a börtön *(carcer)*.[23] A *tresviri capitales* segédszemélyzetéhez

13 Sáry 2011: 12.
14 Cascione 1999: 164–169.
15 De Martino 1973: 259.
16 Cascione 1999: 85–117; Nippel 1988: 36–47.
17 Kunkel 1995: 535–536.
18 Nippel 1984: 21; Plaut. *Amph.* 1.1.
19 Liv. 39.14.10.
20 Festus, *Gloss. Lat.* 468 (Lindsay).
21 Plaut. *Persa*, 62.
22 Cic. *Ad Brut.* 31.117.
23 Cascione 1999: 90.

tartozott a hóhér *(carnufex)* is, aki a halálos ítéletek tényleges végrehajtója volt. Felügyeletük alatt álltak állami rabszolgák is, akik a börtönök alkalmazottjai voltak, ők végezték a bebörtönzöttek megkorbácsolását és az egyéb kényszercselekményeket. A *quinqueviri cis et ultis Tiberim* (öttagú testület a Tiberis két partján való járőrözésre) segédszemélyzet létrehozása a közrend fenntartásának elősegítése céljából történt meg, miután a *tresviri capitales* tagjai magisztrátusok lettek, s így már nem osztották be őket többé éjszakai járőrözésre.[24]

Triumviri monetales

A *triumviri monetales* intézményének létrehozása a Kr. e. 3. század végére, a második pun háború időszakára tehető. Jelenlegi ismereteink szerint Kr. e. 180-ban jelent meg az első megbízható forrás a *triumviri monetales* tisztséget betöltő személyekről.[25] Pomponius szerint a tisztséget *a tresviri capitales* és a *quattuorviri viarum curandarum* magisztrátusokkal egy időben hozták létre.[26] A feliratos források így említik: *Illviri A(ere) A(rgento) A(uro) F(landо) F(eriundo)* (amit általában IIIvir AAAFF-ként szokás rövidíteni), s a beszélt nyelvben *tresviri monetales*ként említették őket. Az elnevezés utal arra, hogy a bronz, az ezüst és az aranypénzek veréséért is felelős volt a testület.[27] A testület elnevezését a Capitoliumon található Iuno Moneta templomáról *(Aedes Iunonis Monetae)* kapta, ennek közelében működött a római pénzverő műhely.[28] A háromtagú kollégium tagjait minden évben megválasztották akkor is, ha az adott évben nem verettek új pénzt.[29] A *quaestor*oknak alárendelt három *monetales* felügyelte a pénzverő kézműveseket *(monetarii),* egyben az elkészült érmék kiadásával bezárólag a teljes pénzkészítési folyamatot irányította. Az érmék két oldalára vésett feliratok, ábrázolások kiválasztása is a hatáskörükbe tartozott. A pénzérmék a pénzverésért felelős *triumvir*ek nevét viselték, bizonyítva a pénzkibocsátás jó minőségét. A *lex Gabinia* elfogadását követően – Kr. e. 139-től kezdődően – *a triumviri monetales* még nagyobb hatalomra tettek szert, mivel eldönthették, hogy milyen ábrázolások jelenhettek meg a pénzérméken. Ezáltal egyes családok címerei is felkerülhettek a pénzérmékre, politikai üzeneteket is hordozhattak, s így propagandacélokat is szolgálhattak.[30] A politikai életre

24 Cascione 1999: 81–83.

25 Suspène 2002: 38.

26 Pomp. D. 1.2.2.30 (libro singulari enchiridii): *Constituti sunt eodem tempore et quattuorviri qui curam viarum agerent, et triumviri monetales aeris argenti auri flatores, et triumvirii capitales qui carceris custodiam haberent, ut cum animadverti oporteret interventu eorum fieret.*

27 Zehnacker 1973: 63–70.

28 Kunkel 1995: 547.

29 Suspène 2002: 42.

30 Nicolet 2001: 425.

gyakorolt szerepük miatt a *triumviri monetales* választott magisztrátusait a *cursus honorum* első lépcsőfokának is tekintették. A Kr. e. 3. század elején létrehozott tisztség betöltése azonban sohasem volt feltétele a *cursus honorum*ba történő belépéshez, mivel az csak a *questor*i tisztséggel kezdődött. A *triumviri monetales* tisztséget viselők olyan, a szenátori rendhez tartozó ifjú személyek voltak, akik katonai szolgálatukat már teljesítették, s feltehetően a 26. életévüket is betöltötték. A tisztséget főként a szerényebb politikai szerepet játszó családok és az előkelő családok politikailag szerényebb képességekkel rendelkező tagjai töltötték be.[31] A *triumviri monetales* kollégium tagjainak számát Caesar négy főre emelte, majd ezt követően jelentőségük csökkent, miután Kr. e. 4-ben a *monetales*ek nevei utoljára jelentek meg a pénzeken.[32]

Decemviri (st)ilitibus iudicandis

A szabadságperekben eljáró *decemviri (st)ilitibus iudicandis,*[33] vagy másképpen a *decemviri litibus iudicandis* elnevezésű magisztrátus a Kr. e. 2. század második felében jelent meg a feliratos forrásokban.[34] A 10 tagú magisztrátus elődje a *iudices decemviri*nek nevezett plebejus bíróság lehetett, amelyet Kr. e. 449-ben a plebejus tisztviselők (a *tribunus plebis* és az *aedilis plebis*) ellen elkövetett bűncselekmények szankcionálására állítottak fel.[35] Ez a Livius által *iudices decemviri*nek nevezett plebejus bírói fórum nem azonos a magisztrátusok körébe sorolt *decemviri stilitibus iudicandis* állami magisztrátussal, amelynek tagjai patríciusok is lehettek, s szintén bíróként tevékenykedtek.[36] A *decemviri stilitibus iudicandis* kollégium felállítását Pomponius a *praetor peregrinus*i tisztség létrehozásához kötötte.[37]

Rómában a szabadságperek (amelyek azoknak a jogvitáknak az eldöntésére irányultak, hogy a kérdéses személy szabad-e, vagy rabszolga) egyik típusa a *vindicatio in libertatem* volt, amelynek felperese a vitatott státuszú személy érdekében fellépő szabadságvédő *(adsertor libertatis)* volt. A per végén a rabszolgaként tartott személy szabad lehetett. Ezzel szemben a másik szabadságper, a *vindicatio in servitutem* felperese a szabadon élő személyt saját rabszolgájának tartó személy, ő indította a pert szabadságvédő ellen,

31 Hamilton 1969: 196–197; Ferenczy 1972.

32 Zehnacker 1973: 87–89.

33 Kaser 1967: 134.

34 Kunkel 1995: 537

35 Gagliardi 2012: 343.

36 Girard 1901: 83.

37 Pomp. D. 1.2.2.28–29 (libro singulari enchiridii): *Post aliquot deinde annos sufficiente eo praetore, quod multa turba etiam peregrinorum in civitatem veniret, creatus est et alius praetor, qui peregrinus appellatus est ab eo, quod plerumque inter peregrinos ius dicebat. 29. Deinde cum esset necessarius magistratus qui hastae praeessent, decemviri in litibus iudicandis sunt constituti.*

azt állítva, hogy a vitatott jogállású személy az ő rabszolgája. A felperes pernyertessége eredményeként a vitatott jogállású személy rabszolga lett.[38] A *vindicatio in servitutem* esetén a szabadon élő a legnagyobb értékét, a szabadságát veszthette el, ezért lehetett indokolt a köztársaság korában ezt az eljárást a népgyűlés által választott bírói testület, a *decemviri stilitibus iudicandis* felügyelete alá helyezni. A 10 tagú bírói testület Augustus korában vesztette el hatáskörét a szabadságperek vonatkozásában. A principátus korában először egyesbírók *(recuperatores),* majd a 100 személyes bíróság és a *hastarius*nak nevezett *praetor* járt el a szabadságperekben.[39]

Praefecti Capuam Cumas

Róma a Kr. e. 4. században dél felé terjeszkedett, ezáltal uralma alá került Campania. A rómaiak Kr. e. 340-ben meghódították az egyik legfontosabb campaniai várost, Capuát is.[40] A város 1600 előkelője teljes római polgárjogot kapott, majd 338-ban (vagy 334-ben) már minden szabad capuai szavazati jog nélküli római polgárjogot kapott *(civitas sine suffragio)*. Capua és Cumae *prefectus*ai a testületet – Titus Livius alapján – Kr. e. 318-ban hozták létre *(creati),* hogy igazságszolgáltatási tevékenységet végezzen, s ekkor kapták meg a város lakói a L. Furius *praetor* által kidolgozott törvényeket *(leges)*.[41] Több szerző vitatja – Livius egyértelmű kijelentésének ellenére –, hogy már ekkor létrehozták volna az intézményt, de Humbert véleményével egyetértve szerintem a liviusi szöveg hiteles, s ezek a *praefectus*ok csak egy igazságszolgáltatási körzetbe lettek megválasztva, ami nem érintette a campaniai városoknak azt a jogát, hogy továbbra is voltak önálló magisztrátusaik.[42] Így véleményem szerint el kell fogadni, hogy a *praefecti Capuam Cumas* Kr. e. 318-ban már létrejött, amit alátámaszt az a tény is, hogy ebben az évben érkeztek teljes római jogú polgárok Rómából Campaniába.[43] Campaniában Kr. e. 216–211-ben összeesküvést szőttek capuai lovagrendű előkelők, amit Róma azzal büntetett, hogy Capua – és több, a campaniai szövetséghez tartozó lázadó város (például Atella és Calatia), amelyek között Cumae nem szerepelt – elvesztette városi autonómiáját, önállóságát.[44] Szerzők jelentős csoportja erre a tényre és szintén egy Livius-, valamint Velleius Paterculus-forráshelyekre hivatkozva úgy véli,

38 Benedek – Pókecz Kovács 2023: 124.
39 Gagliardi 2012: 348–350.
40 Heurgon 1993: 323–326.
41 Liv. 9.26.5.
42 Humbert 1978: 203–204.
43 Mommsen 1877: 593–595.
44 Vell. Pat. 2.44.4: …*Capua in formant praefecturae redacta est.*

hogy ekkortól számíthatjuk a *praefecti Capuam Cumas* felállítását.[45] Hangsúlyozni szükséges, hogy a szövegek nem a *praefecti Capuam Cumas* felállításáról szólnak, csupán arról, hogy ezek a megbüntetett városok elvesztették városi létüket, s őket egyszerű *praefecturá*vá degradálták, azaz egyszerű vidéki területekké váltak, amelyeknek az igazságszolgáltatását továbbra is a *praefecti Capuam Cumas* felügyelte. A Kr. e. 211-ben való létrehozás ellen szól az a tény is, hogy Cumae hűséges maradt Rómához, így valószínűtlen, hogy ennek következményeként a *praefecti Capuam Cumas* felállításával büntették volna.[46]

A *praefecti Capuam Cumas* eredete körüli vitáknál fontosabb ezeknek a választott magisztrátusoknak a száma, működési területe és feladataik.[47] Ezzel kapcsolatosan a Kr. u. 2. század végén működő Festus állításai egyértelműek: Itáliában *praefecturá*nak nevezték azt, ahol jogot szolgáltattak és vásárt tartottak; bizonyos mértékben igazgatási autonómiával rendelkezett *(res publica),* de saját magisztrátusai nem voltak *(neque magistratus suos habebant).*[48] Az itáliai városokba minden évben *prefectus*okat küldtek, hogy igazságot szolgáltassanak. Ezeknek a *prefectus*oknak két típusa volt: az egyik a négy *praefectus*ból álló kollégium, akiket a *vigintisexviri* közé soroltak, és akiket a népgyűlés választott 10 városba. Ezek a városok Capua, Cumae, Casilinum, Volturnum, Liternum, Puteoli, Acerrae, Suessula, Atella, Calatia voltak. A *praefectus*ok *(praefectus iure dicundo)* második típusába azok tartoztak, akiket a *praetor urbanus* jelölt ki, hogy a többi helyekre menjenek (Campaniában a Festus forráshely 12 ilyen *municipium*ot említ Funditól Arpinumig).[49]

A két jogszolgáltató *praefectus*i tisztség között a különbség abban állt, hogy míg a *praefectus iure dicundó*t a *praetor* nevezte ki, s az ő nevében járt el az itáliai városokban, addig a *praefecti Capuam Cumas* négy személyét a népgyűlés választotta, s ők magisztrátusnak minősültek.[50] Hangsúlyozni szükséges, hogy a *praefectura* nem egy területi egység a város *(municipium)* és a falu *(vicus)* felett, hanem csak egy igazságszolgáltatási kerület, ahol a *praetor* küldöttje, a *praefectis iure dicundo* határozta meg a jogot. A *praefecturá*knak nem voltak választott

45 Liv. 26.16.9–10 (Kr. e. 211); Heurgon 1993: 326.

46 Humbert 1978: 366–372.

47 Liv. 9.20.5 (Kr. e. 318): *eodem anno primum praefecti Capuam creari coepti, legibus a L Furio praetore datis, cum utrumque ipsi pro remedio aegris rebus discordia intestina petissent.*

48 Sisani 2021: 106–107.

49 Festus, *Gloss. Lat.* 262 (Lindsay): *Praefecturae eae appellabantur in Italia, in quibus et ius dicebatur, et nundinae agebantur; et erat quaedam earum res publica, neque tarnen magistratus suos habebant. In quas legibus praefecti mittebantur quotannis qui ius dicerent. Quarum genera fuerunt duo: alterum, in quas solebant ire praefecti qui quattuor e viginti sex virum numero populi suffragio creati erant, in haec oppida: Capuam, Cumas, Casilinum, Volturnum, Liternum, Puteolos, Acerras, Suessulam, Atellam, Calatium; alterum, in quas ibant, quos praetor urbanus quotannis in quaeque loca miserat legibus, ut Fundos, Formias, Caere, Venafrum, Allifas, Privernum, Anagniam, Frusinonem, Reate, Saturniam, Nursiam, Arpinum, aliaque complura.*

50 Humbert 1978: 540.

képviselői, létük csak abban állt, hogy ott vásárnapokon *(nundinae)* a *praefectus* rendszeresen igazságszolgáltatási tevékenységet végzett. A *praefecturae* létrehozása nem szüntette meg a campaniai városok *(municipia)* autonómiáját *(res publica)*, az megmaradt, miként a helyi városi tisztviselők (Capuában a *meddices*, élükön a *meddix tuticus*) is tovább működhettek.[51] A *praefectura* nem rendelkezett választott tisztviselőkkel *(neque tarnen magistratus suos habebant)*, a *praefectus*ok tevékenysége csak a jogszolgáltatásra korlátozódott.[52]

A négy *praefecti Capuam Cumas* – Festus szövege alapján – 10 campaniai városban működött jogszolgáltatóként. Nem tudjuk pontosan, hogy a négy *praefectus* között hogyan osztották fel az egyes *municipium*okat. Mommsen[53] feltételezése szerint valamilyen területi elosztás létezett, de nem említi, hogy ez miként valósult meg. Girard hipotézise szerint a Festus-felsorolás sorrendje alapján a négy *praefectus* négy útvonalon járta a joghatósága alá tartozó városokat anélkül, hogy találkoztak volna. Az egyik Capuától és Cumaeig; a második Casilinumtól Volturnumig, majd Liternumig; a harmadik Puteolitól Acerraeig, majd Suessuláig, végül a negyedik Atellától Calatiáig.[54]

A cím fennmaradt, de Augustus korában a funkciót már nem töltötték be.[55] Végül Kr. e. 13-ban Augustus megszüntette *a praefecti Capuam Cumas* tisztséget.[56]

Az utak karbantartásáért felelős kisebb magisztrátusok

Az ókori Rómában az utak karbantartásáért elsősorban az *aedilis*ek voltak felelősek. Az *aedilis*t a *magistratus minores*nek tekintett, a *vigintisexviri* körébe tartozó két testület, a *quattuorviri viarum curandarum* és a városon kívüli feladatokat ellátó *duoviri viis extra urbem purgandis* segítették feladatai ellátásában.[57] Az 1732-ben megtalált, az ókori Heraclea területéről származó bronztáblának *(tabula Heracleensis)* köszönhetően ismerjük Iulius Caesarnak az itáliai városokat szabályozó törvényét, a *lex Iulia de municipali*st, amely említi a két testületet.[58] A *quattuorviri viarum curandarum* a Róma városában található, míg a *duoviri viis extra urbem purgandis* a Rómán kívüli, de attól egy mérföldön belüli utak karbantartásáért volt felelős.[59] A korábban már tárgyalt Pomponius-szöveg alapján a négytagú testületet

51 Heurgon 1993: 326.
52 Humbert 1978: 360–364.
53 Mommsen 1877: 594.
54 Girard 1901: 298–299.
55 Humbert 1978: 372.
56 Cass. Dio 54.26.7.
57 Boutet 1896: 155–158.
58 Lex Iulia municipalis 1.50.
59 Nicolet 1987: 2–4.

a római közrendvédelmi ügyekben eljáró *tresviri capitales* kollégiummal egy időben hozták létre.[60] Ulpianus a Román kívüli utak tisztításáért, karbantartásáért felelős magisztrátusok elnevezésében található *purgare* jelentését meghatározva azt mondta, hogy ez az utak eredeti állapotának a visszaállítását jelenti, beleértve azt, hogy mindent el kell távolítani, ami rajta van.[61] A két testület tagjai az *aedilis curilissz*al azonos hatáskörrel rendelkeztek, neki alárendelten jártak el.[62] Sajnos a fennmaradt források nem teszik lehetővé e két fontos testület működésének részletesebb megismerését. A két *collegium* közül a *duoviri viis extra urbem purgandis* testületet Kr. e. 13-ban megszüntették.[63]

Rövid tanulmányom összefoglalásaként megállapítható, hogy a római köztársaság kisebb magisztrátusainak tekintett 26 fős testület, a *vigintisexviri* tagjait igazgatási és jogszolgáltatási feladatokra választotta egy évre a népgyűlés *(comitia tributa)*. A háromtagú *tresviri capitales* felügyelte az ítéletek végrehajtását és a közrend fenntartását; a szintén háromtagú *triumviri monetales* a pénzérmék előállítását irányította; a 10 tagú bírói testület, a *decemviri stilitibus iudicandis* a szabadságperekben döntött; a négytagú *praefecti Capuam Cumas* Campaniában igazságszolgáltatási feladatokat látott el; s végül az utak karbantartását Róma városfalain belül a négytagú *quattuorviri viarum curandarum,* a római városfalakon kívül a kétfős *duoviri viis extra urbem purgandis* felügyelte.

60 Pomp. D. 1.2.1.30. *Purgare autem proprie dicitur ad libramentum proprium redigere, sublato eo quod super eam esset, […].*

61 Ulp. D. 43.11.1.1.

62 Mommsen 1877: 589.

63 Cass. Dio 54.26.7.

Irodalom- és forrásjegyzék

Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila (2023): *Római magánjog.* Budapest: Ludovika.

Boutet, Paul (1896): *De la police et de la voirie á Rome sous la République.* Paris: V. Giard & E. Brière Libraires-Éditeurs.

Cascione, Cosimo (1999): *Tresviri capitales. Storia di una magistratura minore.* Napoli: Editoriale Scientifica.

Cascione, Cosimo (2010): Sul nome (e il numero) dei tresviri capitales. In *Studi di diritto pubblico romano.* Napoli: Editoriale Scientifica, 85–106.

De Martino, Francesco (1973): *Storia della costituzione romana.* II. kötet. Napoli: Jovene.

Ferenczy, Endre (1972): Vom Ursprung der decemviri stlitibus iudicandis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung,* 89(1), 338–344. Online: https://doi.org/10.7767/zrgra.1972.89.1.338

Gagliardi, Lorenzo (2012): I collegi giudicanti: 'Decemviri', 'centumviri', 'septemviri', 'recuperatores', idee vecchie e nuove su origini, competenze, aspetti procedurali. In Garofalo, Luigi (szerk.): *Il giudice privato nel processo civile romano. Omaggio ad Alberto Burdese.* II. kötet. Milano: Cedam, 341–383.

Girard, Paul Frédéric (1901): *Histoire de l'organisation judiciaire des romains.* Paris: Arthur Rousseau.

Hamilton, Charles D. (1969): The Tresviri Monetales and the Republican Cursus Honorum. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association,* 100, 181–199. Online: https://doi.org/10.2307/2935909

Humbert, Michel (1978): *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale.* Rome: École Française de Rome.

Heurgon, Jacques (1993): *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques.* Paris: PUF. Online: https://doi.org/10.3917/puf.heurg.1993.01

Kaser, Max (1967): The Changing Face of Roman Juridiction. *Irish Jurist,* 2(1), 129–143.

Kunkel, Wolfgang (1995): *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt. Die Magistratur.* München: C.H. Beck.

Mommsen, Theodor (1877): *Römisches Staatsrecht.* II. kötet, 1. rész. Leipzig: S. Hirzel.

Nicolet, Claude (1987): La Table d'Héraclée et les origines du cadastre romain. *Publications de l'École Française de Rome,* 98, 1–25.

Nicolet, Claude (2001): *Rome et la conquête du monde méditerranéen.* I. kötet. *Les structures de l'Italie romaine.* Paris: PUF.

Nippel, Wilfried (1984): Policing Rome. *The Journal of Roman Studies,* 74, 20–29. Online: https://doi.org/10.2307/299004

Nippel, Wilfried (1988): *Aufruhr und „Polizei" in der römischen Republik.* Stuttgart: Klett-Cotta.

Sáry Pál (2011): *Előadások a római büntetőjog köréből.* Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó.

Sisani, Simone (2021): Tra autonomia e integrazione: diritti locali e giurisdizione prefettizia nelle comunità di cives sine suffragio. *Dialogues d'histoire ancienne,* 23, 95–148. Online: https://doi.org/10.3917/dha.hs23.0095

Suspène, Arnaud (2002): Sur la loi monétaire de c. 212(?). *Cahiers du Centre Gustave Glotz,* 13, 33–43. Online: https://doi.org/10.3406/ccgg.2002.1557

Willems, Pierre (1883): *Le droit public romain.* Louvain–Paris: Ch. Peters – L. Larose & Forcel.

Zehnacker, Hubert (1973): *Moneta. Recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la République romaine (289–31 av. J.-C.).* Rome: École française de Rome.

Salamon László

Az alkotmány alkotmányossága

Az alkotmányosság mint a modern kori alkotmányok tartalmi követelményrendszere

Kiindulópontunk az az evidencia, hogy a modern kori alkotmányok[1] elválaszthatatlan tartalmi követelménye, egyszersmind fogalmi attribútuma a 18–19. században az európai és amerikai alkotmányfejlődés során kiformálódott alkotmányosság követelményrendszerének alkotmánybeli jelenléte és tükröződése.

Ezek a követelmények, jelesül a népszuverenitás elve (miszerint a hatalom forrása és birtokosa a nép), az alapvető államhatalmi ágak elválasztása és viszonylagos egyensúlya (mai, tágabb kontextusban: a hatalommegosztás követelménye), a jogállam elve (a „törvények" – egészében: a jog uralma) és ez utóbbihoz szorosan kapcsolódva a jogegyenlőség, valamint az alapvető emberi jogok érvényesülése a modern kori alkotmányoknak olyan fogalmi összetevői, olyan kritériumai, amelyek nélkül alkotmányról – valóságos értelemben – nem beszélhetünk. Képletesen szólva e követelmények megléte és garanciákkal körülbástyázott érvényesülése „klubtagsági" feltétel; feltétele annak, hogy egy adott ország bebocsátást, befogadást nyerjen az alkotmányos országok klubjába. Ezért kulcskérdés ennek a követelményrendszernek a maradéktalan megvalósulása.

Ennek a tanulmánynak a témája e követelményrendszer érvényesülése kérdéseinek az elemzése. Utalnom kell arra, hogy az alkotmányjog művelői – idekapcsolva a politológia, sőt magának a politikai élet szereplőinek a világát – hazai és nemzetközi szinten igen szerteágazó, részletes vitát folytattak, illetve folytatnak e kérdéskörről, amely kiterjedt irodalmat teremtett.[2] E tanulmány nem vállalkozik ennek az érdeklődők által amúgy is ismert vitának a bemutatására. Csupán arra vállalkozik, hogy a magam véleményét vázlatosan

[1] Modern kori alkotmányokon a polgári társadalmi-politikai rendszerek alkotmányos szabályrendszerét értem, függetlenül az alkotmányok formájától; azaz hogy történeti vagy kartális alkotmányról beszélünk.

[2] Összefoglalóan lásd pl. Sári 1997: 221–234; Takács 1997: 11–48; Trócsányi 2012: 19–75; Zsugyó 2017: 101–106; Chronowski 2021.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_56

ismertesse, szigorúan szorítkozva a magyar alkotmány szabályozására és az alkalmazásával kapcsolatos fejlemények számbavételére.

A textus és a tartalmi követelmények viszonya, a láthatatlan alkotmány és az alkotmányértelmezés

Alapvető kérdés, hogy az alkotmányok rendelkezéseinek szövegszerű formái miképpen hordozzák magukban az alkotmányosság követelményeit. A kérdés bizonyos mértékig másképpen jelentkezik a történeti és másképpen a kartális alkotmányoknál. A kartális alkotmány ugyanis szövegét tekintve az alkotmánykódexbe foglalt konkrét rendelkezések összessége, azaz „zárt" rendszer, a történeti alkotmány viszont nemcsak egymásra épülő, a történelem során a korábbiakon változtató, formáló (akár annuláló) normák (jellemzően közjogi tartalmú törvények, de emellett kivételesen más normák is), hanem tovább élő, részben változó közjogi szokások, általánosan elfogadott elvi tételek (nézetek) foglalata.[3] A történeti alkotmány alkotmányossági tartalmának elemzése a kartális alkotmányokhoz képest némileg eltérő közelítést kíván.

Jóllehet a magyar Alaptörvény a történeti alkotmányt történeti – és vívmányait illetően – értelmezési háttérként fogadja el, és ebben az értelemben magát mintegy „beágyazza" a magyar történeti alkotmány világába, mégis kartális alkotmány, hasonlóképpen az 1989. évi XXXI. törvénnyel módosított 1949. évi XX. törvényhez, azaz – ebben a módosított formában – a rendszerváltó alkotmányhoz. A magyar alkotmányjog világában a közvetlen hivatkozási alapot az Alaptörvény rendelkezései képezik, ebből következően az alkotmány alkotmányosságának kritériumai meghatározó módon az Alaptörvény rendelkezésein kérhetők számon.

Az alkotmányosság követelményei a kartális alkotmányok világában alapvetően kétféle formában jelenhetnek meg. Egyfelől kifejezett – *expressis verbis* – megjelenő tételekben. Ilyen rendelkezést tartalmaz például az Alaptörvény B) cikkének (1) bekezdése,[4] C) cikkének (1) bekezdése[5] vagy az I. cikk (1) bekezdése.[6] Másfelől implicit módon, az alkotmány rendelkezéséből levezethetően. Így jelent meg például a hatalommegosztás elve a rendszerváltó alkotmányban.[7]

3 „Alkotmányunk történelmi alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejlett ki, s a nemzet szükségeihez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül." Deák 1865.

4 „Magyarország független, demokratikus jogállam."

5 „A magyar állam működése a hatalom megosztásának elvén alapszik."

6 „AZ EMBER sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait tiszteletben kell tartani. Védelmük az állam elsőrendű kötelezettsége."

7 Már a 31/1990. (XII. 18.) AB határozat is utal erre: „Ugyanakkor az Alkotmánybíróság elvi jelentőséggel mutat rá: az Abtv. 1. §-ának *g)* pontja értelmezésénél is messzemenően figyelembe kell venni a hatalmi ágak megosztásának elvét, amely a magyar államszervezet legfontosabb szervezeti és működési alapelve"

Az alkotmányok szövegének, illetve az alkotmányosság követelményeinek (tágabban: az alkotmányok elvárt értéktartalmának) a viszonya azt a sajátos kérdést veti fel, hogy a textus esetleges esendőségével szemben miképpen értelmezhetők, érvényesíthetők azok a követelmények, alkotmányos értékek, amelyek a szövegben tetten érhetően (esetleg abból kibonthatóan) nem találhatók meg. A kérdés a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatával összefüggésben elvezetett a láthatatlan alkotmány fogalmához és az azzal kapcsolatos elméleti vitához. A láthatatlan alkotmány elmélete az Alkotmánybíróság első elnökének (későbbi köztársasági elnöknek), Sólyom Lászlónak a nevéhez kapcsolódik, amelyet a halálbüntetés alkotmányellenességével kapcsolatos 23/1990. (X. 31.) AB határozathoz (a továbbiakban: ABh1.) írt párhuzamos indokolásában fejtett ki.[8]

A láthatatlan alkotmány elve nagy vitát váltott ki.[9] Magam e vita bemutatására nem vállalkozom, csupán néhány megjegyzésre szorítkozom az elmélettel kapcsolatosan.

Sólyom László a láthatatlan alkotmány létezésének létjogosultságát alapvetően arra alapozza, hogy szükség van arra, hogy a „ma még gyakran napi politikai érdekből módosított alkotmány fölött" a láthatatlan alkotmány (amelyet az alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjainak összessége képez) „az alkotmányosság biztos mércéjéül" szolgáljon. E láthatatlan alkotmány gondozójának (ha úgy tetszik: formálójának) pedig az Alkotmánybíróságnak kell lennie.

A láthatatlan alkotmány fogalmának elnevezéséből világosan következik, hogy a textus és az attól eltérő alkotmányos elvek viszonyáról van szó. Az aktuális hivatkozási alap a textus napi politikai érdekből történő módosítása (ami valóban elvi probléma lehet). Az a kitétel pedig, hogy a láthatatlan alkotmány az alkotmány fölött áll, arra utal, hogy Sólyom László a textus és az elvek kollíziója esetén az elveket magában foglaló láthatatlan alkotmánynak

[ABH 1990, 136, 137]. A kérdéssel összefoglaló jelleggel a 2/2002. (I. 25.) AB határozat foglalkozott: „Bár az Alkotmány az államhatalmi ágak elválasztása elvét szövegszerűen nem tartalmazza, a Magyar Köztársaság államszervezete ezen elv alapján épül fel. Ezt bizonyítják az egyes állami szervek (hatalmi ágak) feladatát és hatáskörét leíró alkotmányi rendelkezések, az állami szervek egymáshoz való viszonyát érintő szabályok (szervezeti és eljárási garanciák), illetve az Alkotmányba foglalt összeférhetetlenségi rendelkezések. […] Az Alkotmánybíróság gyakorlatában az államhatalmi ágak elválasztásának elvét [úgy is mint az Alkotmány 2. § (1) bekezdésébe foglalt jogállamiság részét] következetesen érvényesítette." [ABH 2002, 41, 50–51.]

8 „Az Alkotmánybíróságnak tehát saját értelmezést kell kidolgoznia az élethez való jogról. Ebben az értelmezésben az Alkotmány egésze a kiindulópont. Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezéseiben megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely a ma még gyakran napi politikai érdekből módosított Alkotmány fölött, mint »láthatatlan alkotmány«, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál; és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe. Az Alkotmánybíróság ebben az eljárásában szabadságot élvez, amíg az alkotmányosság fogalmának keretén belül marad." [ABH 1990, 88, 97–98.]

9 Lásd Sólyom László, Holló András, Kukorelli István, Pokol Béla, Takács Imre, Varga Csaba, Varga Zs. András stb. álláspontját.

ad elsőbbséget úgy, hogy ennek érvényesítője az Alkotmánybíróság legyen. Az Alkotmánybíróság ez irányú korlátait „az alkotmányosság fogalmi kerete" képezi.[10]

A láthatatlan alkotmány elméletével és érvényesülésének helyzetével kapcsolatban két fontos körülményt kell hangsúlyoznunk.

Egyfelől az elmélet Sólyom László párhuzamos indokolásában jelent meg, ebből következően a láthatatlan alkotmány elmélete nem képezett az Alkotmánybíróság testületén belül többségi álláspontot.

Másfelől az Alkotmánybíróság egyszer sem tette félre az alkotmány szövegét a láthatatlan alkotmány elvének jegyében. Megítélésem szerint azok az alkotmánybírósági döntések, amelyeket – joggal – az aktivista alkotmánybíráskodás példájaként szoktak említeni, az alkotmányértelmezés keretein belül maradtak, nem tették félre az alkotmány szövegét, vagy ha egyes döntések alapja nem volt az alkotmányban szövegszerűen azonosítható, a döntéseket az alkotmány tételes rendelkezéseiből vezették le.

Példaként nézzünk meg néhány – annak idején vitát kiváltó – alkotmánybírósági határozatot.

A halálbüntetés alkotmányellenességéről szóló döntés (az Alkotmánybíróság többségi álláspontja) alapvetően az alapvető jogok lényeges tartalmának korlátozhatatlanságára [Alkotmány 8. § (2) bekezdése] alapozza érvelését, értelmezve az emberi élet és emberi méltóság jogának természetét, ennek keretében utalva arra, hogy a halálbüntetéssel kapcsolatos rendelkezések ezeknek a jogoknak a „teljes és helyrehozhatatlan megsemmisítését engedik meg".[11]

Erős megosztottság tükröződik a köztársasági elnök kinevezési és felmentési hatáskörének tartalmát is taglaló 48/1991. (IX. 26.) AB határozat (a továbbiakban: ABh2.) indokolásában. Az alkotmánybírók többségi álláspontja alapvetően a köztársasági elnök felelősségnélküliségének és a kormány politikai felelőssége viszonyának elemzéséből vezette le a döntés lényegét, amely azután később az Alaptörvénybe tételes megfogalmazás módján is bekerült.[12] A többségi vélemény hangsúlyozta, hogy a „formailag aggálytalan kinevezési javaslat teljesítésének megtagadásával ugyanis a köztársasági elnök érdemben, felülbírálhatatlanul beavatkozik az államszervezet működésébe, a politikai felelősséget viselők akaratának teljesülését meghiúsítja, anélkül, hogy maga ezért politikai felelősséget viselne".[13] Szabó András és Zlinszky János párhuzamos indokolásukban abból kiindulva, hogy alkotmányos jogállamban nem lehet joghézag, ennek esetleges előállására

[10] Lásd a 8. lábjegyzetet.
[11] ABh1 [ABH 1990, 88, 92].
[12] Lásd az Alaptörvény 9. cikk (6) bekezdését.
[13] ABh2 [ABH 1991, 217, 235].

az Alkotmánybíróság feladatául határozza meg ennek alkotmányértelmezéssel történő kiküszöbölését. Nézetük szerint az „Alkotmánybíróság alkotmányértelmező hatáskörének az a célja, hogy az alkotmányos rend zártságát biztosítsa". Ezzel összefüggésben utalnak arra, hogy „egy »láthatatlan alkotmány« tételeit is figyelembe veheti" a testület.[14]

Ugyanakkor a döntéshez fűzött párhuzamos indokolásukban Ádám Antal, Herczegh Géza Lábady Tamás és Tersztyánszky Ödön azt hangsúlyozták:

> „Az Alkotmánybíróság az értelmezés során nem állapít meg új szabályt, csupán kifejti az Alkotmányban egyébként benne rejlőket, mintegy kibontva azokat a rendelkezések szövegéből, mindenkor szem előtt tartva azok tartalmát és összefüggéseit. Az Alkotmánybíróság a hatáskörébe utalt értelmezési jogkör gyakorlása révén tehát megismerő és értékelő műveletet végez, az alkotmányszövegben foglalt alkotmánytartalmat állapítja meg."[15]

Látható tehát, hogy az alkotmánybírók nagy többsége az alkotmányértelmezés megítélését a konkrét ügyben és általánosságban sem hozta a láthatatlan alkotmány elméletével összefüggésbe.

Egyhangú volt viszont az Alkotmánybíróság álláspontja az alkotmánymódosítás népszavazással történő kikényszerítése ügyében.[16] Az alkotmányjogi kérdés lényegét az képezte, hogy arra tekintettel, hogy az országos népszavazásra bocsátható tiltott tárgyköröket tartalmazó taxatív felsorolásban az alkotmánymódosítás nem szerepel,[17] van-e akadálya annak, hogy alkotmánymódosításra irányuló, választópolgárok által kezdeményezett népszavazásra kerüljön sor. Az Alkotmánybíróság alkotmányértelmezéssel megállapította, hogy ilyen kezdeményezésnek nincs helye. Azon túl, hogy az Alkotmánybíróság visszautalt a korábbi alkotmányos környezetben elfogadott, hasonló eredményre jutott 2/1993. (I. 22.) AB határozatra, álláspontját azzal indokolta:

> „Amikor az Országgyűlés az Alkotmány 19. § (3) bekezdése *a)* pontjában rögzített hatáskörében jár el, alkotmányozó hatalmat gyakorol az Alkotmány 24. § (3) bekezdésében szabályozott eljárás szerint. Az Alkotmány e rendelkezései egyértelműen az Országgyűlés hatáskörébe utalják az Alkotmány elfogadásáról és módosításáról való döntést. Ebből az következik, hogy az Alkotmány – választópolgári kezdeményezésre – népszavazással nem módosítható." [ABH 1999, 251, 261.]

14 ABh2 [ABH 1991, 217, 243–244].
15 ABh2 [ABH 1991, 217, 242].
16 25/1999. (VII. 7.) AB határozat.
17 Lásd az Alkotmány 28/C. § (5) bekezdését.

Ez a következtetés is az Alkotmány tételes rendelkezéséből levont következtetés, amely – habár ezzel ténylegesen kiegészült a tiltott tárgyak köre – mégis az alkotmányértelmezés keretein belül maradt.[18] Ezek a példák is alátámasztják, hogy az Alkotmánybíróság az alkotmányértelmezési tevékenysége során ragaszkodott ahhoz, hogy következtetéseit az alkotmánybeli rendelkezések értelmezésére építse, következetesen tartózkodva attól, hogy az Alkotmány szövegéből le nem vezethető, azzal összeegyeztethetetlen, mintegy a tételes rendelkezések felett álló elméleti tézisekre alapozza döntéseit. Talán a Zétényi–Takács-törvény[19] elbírálása adhatott volna alkalmat annak megfontolására, hogy a rendszerváltó alkotmány aktuális szövege – jelesül, hogy a „Magyar Köztársaság [...] jogállam"[20] – ellenére azon megközelítéssel, hogy a jogállam tételes szabálya nem állhat útjába a múlt nem jogállami történéseivel kapcsolatos konzekvenciák levonásának, ez a törvény más megítélésben részesüljön. Egy, a tételes alkotmányi szabálytól független erkölcsi-filozófiai megfontolás jegyében itt el lehetett volna térni a tételes szabálytól, az Alkotmánybíróság azonban ettől tartózkodott.

Létezik-e önálló alkotmánymódosító hatalom?

Az alkotmány alkotmányossága jellemzően az alkotmánymódosításokkal összefüggésben felmerülő kérdés. Mint láthattuk, Sólyom László is az alkotmánymódosításokkal kapcsolatosan vetette fel a láthatatlan alkotmány gondolatát, amely a veszélybe kerülő alkotmányos értékek védelmét szolgálja.

A láthatatlan alkotmány elmélete mellett – inkább helyette – az alkotmánymódosítások alkotmányjogi kontrollja az, amit a jogirodalomban többek az alkotmányosság védelmi eszközéül fogadnak el, illetve favorizálnak.[21] Az alkotmánymódosítások felülvizsgálatának a lehetőségét az ezzel egyetértők jellemzően összekötik azzal a nézettel, amely az alkotmányozó hatalomtól megkülönbözteti az alkotmánymódosító hatalmat. Kérdés tehát, hogy létezik-e önálló alkotmánymódosító hatalom. Erre a kérdésre elméleti értelemben – de a magyar alkotmányozási és alkotmánymódosítási szabályokra tekintettel a magyar közjogi rendszert illetően feltétlenül – nemmel válaszolok.

A jogalkotás viszonylatában a nép hatalomgyakorlásának, azaz a népakarat érvényesítésének alapvetően két szintjét különböztetem meg. A felső szintet a nép alkotmányozó

[18] Az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdésének *a)* pontja már konkrétan tartalmazza ezt a tilalmat.

[19] Az 1944. december 21-e és 1990. május 2-a között elkövetett és politikai okból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről szóló, az Országgyűlés 1991. november 4-i ülésén elfogadott törvény.

[20] A rendszerváltó alkotmány 2. § (2) bekezdése.

[21] A magyar jogirodalomban ezt képviseli pl. Ádám Antal, Bragyova András, Drinóczi Tímea (lásd Drinóczi 2015), Gárdos-Orosz Fruzsina, Kiss László, Petrétei József stb. E témakörben lásd még Manhertz 2018.

akarata képezi, vagyis a felső szintű normaalkotó népakarat az alkotmány megalkotásával valósul meg. Ez azonosítható az alkotmányozó hatalommal, illetve annak gyakorlásával. Az alkotmányozó hatalom gyakorlásával a nép azonosítja, deklarálja, egyszersmind előírja azokat a különlegesen fontos értékeket, amelyeket időtől, helyzetektől (ha úgy tetszik, napi politikai irányoktól) függetlenül meghatározóvá tesz és a legmagasabb védelemben részesít. Az alkotmányozó hatalom gyakorlásával meghatározza azokat az alapértékeket, amelyeket élete, életviszonyai kikezdhetetlen alapjának tekint. Ezek köréből példaként csak a legfontosabbakat említem meg: az egyén helye a közösségben, a teremtett ember egyenlő méltóságára épített alapvető jogai, a népakarat érvényesülésének intézményes rendszere, a zsarnokság, az önkény kizárása.

A népakarat érvényesítésének alsó szintjét a jogalkotás terén a törvényalkotás képezi (és általában a népakarat által legitimált állami szervek egyéb jogalkotása). Gondolatmenetemet e körben leszűkítem eme alsó szintnek a néppel a választások révén szoros kapcsolatban álló szegmensére, a törvényhozásra. A nép törvényalkotási hatalmának gyakorlása a törvényhozó hatalom működése. A törvényhozó hatalom gyakorlásának pragmatikus szempontjait az ország életének mindennapi gondjai, feladatai megoldása és kezelése képezik, más szóval a napi politikai szempontok. A könnyebb és hatékonyabbnak tekintett megoldások keresése és követése során a törvényhozó hatalom gyakorlói (amely jellemzően, így a magyar közjogi rendszerben is, a nép választott képviselői alkotta testület) olykor szem elől tévesztik az alkotmányok védelme alatt álló értékeket. A törvényhozó hatalom működésének korrekciójára jellemzően az alkotmánybíráskodás, Magyarországon az Alkotmánybíróság szolgál. Ne veszítsük azonban szem elől: mindkét hatalomgyakorlási szinten a népakarat nyilvánul meg, az alkotmányozó hatalomban a fundamentális értékek biztosítása, a törvényhozó hatalomban a napi kérdések megoldásának, kezelésének feladata. A kétféle hatalomgyakorlás alkalmilag, produktumait illetően konfliktushelyzetbe kerülhet, de az alkotmányozó akarat a jogrendszer logikájából következően természetszerűleg az alkotmányban testet öltő alkotmányos értékeknek biztosít elsőbbséget.

Az alkotmányos rendszer működését illetően kulcskérdés a két hatalomgyakorlási szint elválasztása. Ezt a magyar közjogi megoldás az alkotmányozó hatalmat gyakorló szerv (az Országgyűlés) eme minőségében történő eljárásának és az alkotmányozó aktus meghozatalakor az összes képviselő kétharmados egyetértésének előírásával törekszik biztosítani. A gyakorlatban ez az elválasztás – a döntéshozatalt illetően – a politikai erőviszonyok alakulásának függvénye.

A kétféle hatalomgyakorlás elválasztását más alkotmányos megoldások is biztosíthatják, noha a politikai erőviszonyok mindig befolyásolhatják ezek tényleges megvalósulását. Az alkotmányozásra külön létesített szerv (alkotmányozó nemzetgyűlés) – hacsak

felállításában legalábbis részben nem teszik félre a demokratikus legitimáció követelményét – ugyancsak az aktuális politikai erőviszonyokat tükrözi. Az alkotmányozó döntés népszavazással történő megerősítése – részletekbe bocsátkozás nélkül – a népszavazásnak – a közjogi irodalomban általánosságban taglalt – esetleges hátrányaival jár.[22] A moratórium sem biztos szer az elválasztás biztosítására. Anélkül, hogy feltétlenül üdvös megoldásnak minősítsem, az egymást követő két parlament egybehangzó döntése – mint módszer – áll hozzám a legközelebb.[23]

A két hatalomgyakorlási szint között köztes, harmadik szint nézetem szerint nem létezik. Sem elméletileg, sem a magyar közjogi szabályozást illetően.

Az alkotmánymódosítás ugyanis funkcióját és célját illetően arra irányul, hogy az alkotmány rendelkezéseit megváltoztassa, azaz az alkotmánymódosítás tartalmát az alkotmány részévé tegye. Ez – megfelelő eljárás mellett – az alkotmánymódosítás elfogadásával meg is valósul. Miután az alkotmány a nép felső szintű hatalmi akaratának produktuma, rendelkezéseinek módosítása, megváltoztatása, eltörlése, bővítése sem valósulhat meg másként, mint a nép felső szintű hatalomgyakorlása által.

Ez a magyar alkotmányozási, alkotmánymódosítási rend szabályaiban is egyértelműen tükröződik. Mind az alkotmány megalkotására, mind az alkotmány módosítására – a nép közvetett, képviseleti úton történő hatalomgyakorlása révén – az Országgyűlés jogosult. Az alkotmány megalkotására és módosítására ugyanazon eljárási szabályok szerint (emeljük ki: az összes országgyűlési képviselő kétharmadának szavazatával) van lehetőség. Összegezve: sem elvi, a magyar megoldás szerint sem szervi, sem eljárásbeli alapja nincs annak, hogy az alkotmányozó hatalomhoz képest egy másik – a hívei álláspontjából következően az alkotmányozó hatalomnak alárendelt – alkotmánymódosító hatalmat tételezzünk fel.

Az alkotmánymódosítások felülvizsgálhatósága

Az előbbiekből nyilvánvalóan következik, hogy az alkotmánymódosítások alkotmányjogi anyagi tekintetben nem vizsgálhatók felül. Az alkotmánymódosítások eljárásának felülvizsgálhatósága már más kérdés. Ha az alkotmánymódosítás folyamata során lényeges eljárási szabály sérült, ez az alkotmánymódosítási aktus érvénytelenségét eredményezi. Ez utóbbi esetben arról van szó, hogy érvényesen nem jött létre alkotmánymódosítás, annak tartalma nem vált érvényesen az alkotmány részévé, vagyis nem valósult meg a nép

22 Kukorelli 2000; Dezső 2003; Csink 2012.

23 Ezt tartalmazta az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő eseti bizottsága által 2010. december 20-án elfogadott és az Országgyűléshez H/2057. számon benyújtott alkotmánykoncepciója, és ezt követi az EU néhány tagállama, pl. Belgium, Dánia, Svédország, Spanyolország (alapvető módosítás esetén).

alkotmányozó hatalomgyakorlása. Az alkotmánymódosítások eljárási szempontból történő felülvizsgálata nem az alkotmánymódosítás tartalmának, a korábbi alkotmányos szabályozásnak vagy az afelett álló alkotmányos elveknek való „megfelelőségről" szól, hanem arról, hogy tekinthető-e érvényes alkotmányozó hatalomgyakorlásnak az eljárási hibában szenvedő alkotmánymódosító aktus.

Az érvényes alkotmánymódosítás az alkotmány anyagi jogi változását jelenti, ugyanazon hatalomgyakorlás útján, amelyen az új alkotmány is megalkotásra kerül.

Ha elfogadjuk azt, hogy az alkotmány a jogrendszer legmagasabb viszonyítási pontja, amelyet senki, még az Alkotmánybíróság sem vizsgálhat felül, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy az alkotmánymódosítással az alkotmány részévé tett rendelkezés – amely immár osztja az alkotmány egészének eme kiváltságos helyzetét – sem vizsgálható felül.

A magyar Alkotmánybíróság gyakorlata kezdettől fogva lényegében töretlenül ezt az álláspontot követte.

Először 1994-ben foglalkozott ezzel a kérdéssel az Alkotmánybíróság, mindjárt két döntésében is.[24] A két ügyben a két alkotmánymódosításról szóló törvény felülvizsgálatára vonatkozó indítványt hatáskörének hiánya miatt visszautasította, mindkét határozat indokolásában ugyanazon megszövegezésben kategorikusan leszögezte: „Ha valamely rendelkezést az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata az Alkotmány előírásai közé iktatott, az az Alkotmány részévé vált, fogalmilag sem lehet ennek alkotmányellenességét megállapítani."

Hasonlóképpen foglalt állást az Alkotmánybíróság az 1260/B/1997. számú határozatában is. Itt egyetlen különvéleményt Lábady Tamás alkotmánybíró fogalmazott meg, de ő is csak az alkotmánymódosítások hatályba léptető rendelkezését illetően. Egyébként leszögezte:

> „Maradéktalanul osztom a többségi határozatnak azt az álláspontját, hogy az alkotmányozó hatalom szuverenitása az alkotmánymódosítás tekintetében korlátlan, így az Alkotmány rendelkezéseit módosító törvényi szabályok felülvizsgálata nem tartozik az Alkotmánybíróság hatáskörébe. Ebben az összefüggésben a határozat indokolásában legfeljebb azt lehetett volna kimondani, hogy az Országgyűlés addig a határig dönthet szabadon az Alkotmány módosításáról, amíg az alkotmányosság fogalmi rendszerén belül marad, bár az Alkotmánybíróság az alkotmánymódosítást e határok túllépése esetén se semmisíthetné meg."

Több indítványozó – köztük egy neves alkotmányjogász professzor[25] – indítványára az Alkotmánybíróság 61/2011. (VII. 13.) AB határozatában átfogó áttekintését adta

[24] Lásd a 293/B/1994. AB végzést, illetve a 23/1994 (IV. 29.) AB határozatot.

[25] Nevét a határozat személyiségi jogvédelmi okból nem tartalmazza.

az alkotmánymódosítások felülbírálhatósága kérdésének, valamint a nemzetközi és az addigi hazai gyakorlat irányainak. Az Alkotmánybíróság határozatában érintette az ún. „örökkévalósági" klauzula problematikáját, amelynek esetében valóban felmerülhetne az ebbe ütköző alkotmánymódosítás felülvizsgálhatósága. Az Alkotmánybíróság megállapította:

> „[S]zemben a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvényével – a magyar Alkotmánynak nincsenek olyan, az alkotmányozó hatalom által kiemelt, megváltoztathatatlannak tartott rendelkezései, amelyek alkotmányos mérceként kötelezően figyelembe veendőek lennének akár a hatályos Alkotmány módosításának, akár egy új Alkotmány elfogadásának esetén. Ebből következően tehát nincs a magyar Alkotmányon belül olyan mérce, amelynek alapján az Alkotmánybíróság az Alkotmány egyes rendelkezéseit felülvizsgálhatná, és megállapíthatná, hogy mivel azok az Alkotmány más, meghatározott (alap)rendelkezéseivel ellentétesek, a kifogásolt alkotmányi rendelkezéseket megsemmisíti. Erre felhatalmazást ugyanis csak maga az alkotmányozó hatalom adhatna az Alkotmánybíróság számára."[26]

Sajátos megközelítést tartalmazott a 45/2012. (XII. 29.) AB határozat, amely az Aár. közjogi érvényességét vizsgálta. Az Alkotmánybíróság álláspontjának lényegét az Aár. jogforrási jellegének megítélése képezte, illetve az, hogy az Alaptörvényt egy egységes kartális alkotmánynak tekintette, és ennek, valamint az Aár.-nak a viszonyát értelmezte. Végül is az Aár. részleges érvénytelenségét közjogi érvénytelenség címén állapította meg.[27]

Figyelemre méltó volt Stumpf István párhuzamos indokolása, amely az „implicit beépülési parancs" elvére hivatkozva – miközben megállapítja, hogy annak tartalmi követelményét az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlata során nem érvényesítette – ezen az úton haladva az Alkotmánybíróság gyakorlata továbbfejlesztésének lehetőségét vetette fel.

A negyedik alaptörvény-módosításig az Alaptörvény nem tartalmazott rendelkezést az Alaptörvény, illetve annak módosítása felülvizsgálatáról. A negyedik alaptörvény-módosítással az alkotmányozó hatalomként eljáró Országgyűlés már tételes alkotmányjogi szabályként építette be az Alkotmánybíróság által kialakított és következetesen követett gyakorlatát az Alaptörvénybe.[28]

Végezetül megemlítem az ezen alkotmánymódosítást érintően megszületett 12/2013. (V. 24.) AB határozatot, amely fenntartotta az Alkotmánybíróságnak a már Alaptörvényben

[26] A többségi állásponttal szemben három különvélemény (Bragyova András, Kiss László, Lévay Miklós) született.

[27] A többségi állásponttal szemben öt különvélemény (Balsai István, Dienes-Oehm Egon, Lenkovics Barnabás, Szalay Péter és Szívós Mária) született.

[28] Magyarország Alaptörvényének 24. cikk (5) bekezdése.

is testet öltött gyakorlatát. Az Alkotmánybíróság ezzel összefüggésben elvetette azt az indítványozói igényt, hogy az Alaptörvény módosításait összevetve az Alaptörvény egyéb rendelkezéseivel, koherenciazavar kimondásával jusson el a módosítás közjogi érvénytelenségének kimondásához. Az Alkotmánybíróság azzal érvelt, hogy ez szükségképpen tartalmi jellegű felülvizsgálat lenne, amelyre az Alkotmánybíróságnak a hatásköre nem terjed ki.[29]

Ehhez a határozathoz fűzött párhuzamos indokolásomban foglaltam össze az alkotmánymódosítások felülvizsgálhatóságának kizártságára vonatkozó nézetemet, kifejtve, hogy ez nem jelentheti az alkotmányozó hatalom gyakorlásának minden értelemben vett kontrollálhatatlanságát.

> „Az alkotmányozó hatalomnak ezért belső – országon belüli – viszonylatban csak politikai és morális kontrollja létezik, míg nemzetközi viszonylatban a nemzetek közössége által elfogadott nemzetközi jog képezhet – kizárólag közvetett módon – az alkotmányozó hatalom számára korlátot. A belső politikai kontrollt egyfelől az alkotmányozó hatalom bírálhatósága jelenti, mely a véleménynyilvánítási szabadságból önmagából is adódik, másfelől az, hogy az alkotmány alkotmányos úton történő megváltoztatása mindenkor legitim és alkotmányos célnak minősül. (Ebből adódik az alkotmányozó hatalom akaratának egyetlen belső – önmaga által érvényesített, időben eltolódó – közjogi kontrollja: egy adott alkotmányos szabályozás alkotmányos úton történő megváltoztatása.) A belső morális kontrollt az alkotmányozó hatalmat effektíve gyakorló alkotmányozók felelőssége képezi saját lelkiismeretük és a történelem előtt, melynek zsinórmértékéül az alkotmányosság egyetemes értékeinek, a nép érdekeinek és a közjónak érvényesülése és tiszteletben tartása szolgál. A nemzetközi jog korlátozó szerepének közvetett jellege azt jelenti, hogy a nemzetek közössége az állami szuverenitásból következően az adott országban érvényesülő alkotmányozó akaratot nem bírálhatja felül, ugyanakkor a nemzetközi jog érvényesítése érdekében a nemzetközi jog keretein belül intézkedéseit maga is szuverén módon választhatja meg."[30]

[29] 12/2013. (IV. 24.) AB határozat, Indokolás [42].
[30] 12/2013. (IV. 24.) AB határozat, Indokolás [88]–[90].

Irodalom- és forrásjegyzék

23/1990. (X. 31.) AB határozat
31/1990. (XII. 18.) AB határozat
48/1991. (IX. 26.) AB határozat
25/1999. (VII. 7.) AB határozat
2/2002. (I. 25.) AB határozat
23/1994 (IV. 29.) AB határozat
293/B/1994. AB végzés
1260/B/1997. AB határozat
61/2011. (VII. 13.) AB határozat
45/2012. (XII. 29.) AB határozat
12/2013. (V. 24.) AB határozat
1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról (rendszerváltó alkotmány)
Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

Chronowski Nóra (2021): *Az alkotmányosság nyomában. Kortárs kihívások a többdimenziós alkotmányos térben a globális, az európai és a magyar alkotmányosság köréből.* MTA doktori értekezés. Online: https://real-d.mtak.hu/1466/7/dc_1975_21_doktori_mu%20(4).pdf

Csink Lóránt (2012): Közvetlen demokrácia. In Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba.* Budapest: HVG-Orac, 147–160.

Kukorelli István (2000): A képviseleti és a közvetlen demokrácia az Alkotmánybíróság értelmezésében. In Bitskey Botond (szerk.): *Tízéves az Alkotmánybíróság.* Budapest: Alkotmánybíróság, 191–203.

Deák Ferenc (1865): *Adalék a magyar közjoghoz, negyedik fejezet.* Online: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/adalek-a-magyar-kozjoghoz-8DB7/negyedik-fejezet-D3/

Dezső Márta (2003): Népszavazás és népi kezdeményezés. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest: Osiris, 147–168.

Drinóczi Tímea (2015): *Többszintű alkotmányosság működésben – alkotmányos párbeszéd Magyarországon.* Akadémiai doktori értekezés. Pécs. Online: https://real-d.mtak.hu/863/7/dc_1051_15_doktori_mu.pdf

Manhertz Tamás István (2018): Az alkotmánymódosítások felülvizsgálhatóságának kérdése az alkotmánybíróságok gyakorlatában. *Eljárásjogi Szemle,* (2), 31–39. Online: https://eljarasjog.hu/2018-evfolyam/az-alkotmanyozo-hatalom-felulvizsgalata/

Sári János (1997): Államszervezési elvek és értékek: a hatalommegosztás. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan.* Budapest: Osiris, 221–234.

Takács Imre (1997): Az alkotmány és az alkotmányosság fogalma. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan.* Budapest: Osiris, 11–48.

Trócsányi László (2012): Alaptanok. In Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba.* Budapest: HVG-Orac, 19–75.

Zsugyó Virág (2017): Az alkotmányellenes alkotmánymódosítás egyes elméleti kérdései az alkotmányosság tükrében. *Állam- és Jogtudomány,* 58(3), 99–122. Online: https://jog.tk.hu/uploads/files/2017-03-ZsugyoV.pdf

Srđan Šarkić

Legal-Historical Analysis of Monk Simeon's Charter Presented to the Monastery of Hilandar

The oldest surviving Serbian charter was presented to the monastery of Hilandar[1] in 1198 by Stefan Nemanja (Стефан Немања), ex-Great Župan[2] of Raška and the founder of the Serbian dynasty. Stefan Nemanja promulgated this charter after his withdrawal from the throne, when he became a monk and took the monastic name Simeon (Симеон).[3]

1 Hilandar (Greek Χελανδάριον, Serbian Cyrillic Хиландар) is a Serbian monastery on Mount Athos (Holy Mountain). Originally a Greek foundation, Hilandar may have been established in the late 10th century by George Chelandarios ('The Boatman'), but by 1015 it was deserted. In 1198–1199 the monastery was restored as a Serbian *koinobion* by Stefan Nemanja, who took the monastic name Simeon, and his youngest son Rastko – monastic name Sava (Сава) – founder and organiser of the autocephalous Serbian church and its first Archbishop. See ODB (Talbot, Alice-Mary – Cutler, Antony), 931–932.

2 Great Župan (вѣли or вѣлики жоупань in Serbian documents; μέγας ζουπάνος or ἀρχίζουπάνος in Greek texts; *megaiupanos, magnus iupanus* in Latin texts; *magnus comes* in Hungarian documents) was a title of Serbian monarchs from the 12th century until 1217, when Nemanja's son Stefan got the royal crown from Pope Honorius the Third. Župan was a ruler of 'župa', the Old Slavonic name for counties. See LSMA (Tomović, Gordana), 195–199.

3 Stefan Nemanja (Νεεμᾶν of Greek sources) Great Župan of Raška (i.e. Serbia) and founder of the Nemanjid dynasty. Born c. 1114 Ribnica in Diokleia (modern Montenegro), died Mt. Athos 13 February 1199. He was appointed Great Župan by Byzantine Emperor Manuel I, probably sometime between 1165 and 1168. With Hungarian and Venetian support Nemanja rebelled against Byzantium, at first successfully. In 1172, however, Manuel attacked Nemanja with a large army and forced him to surrender. After Manuel's death (1180), he rebelled once more and invaded Byzantine territory in alliance with Béla III of Hungary. In 1189 he cordially received Frederik I Barbarossa and other participants in the Third Crusade. The Great Župan expanded his territory to the east and south and united Zeta (modern Montenegro) with Raška. He eradicated the Bogomils, whose influence was spreading in Raška. In the early 1190 Nemanja tried to improve relations with Byzantium: he married his second son Stefan to Eudokia, a niece of Emperor Isaac II Angelos, who received the Byzantine title of *sebastocrator.* In 1196 Nemanja abdicated in favour of Stefan, while giving Zeta to his eldest son Vukan to rule. Dissatisfied with this lesser inheritance, Vukan overthrew his brother in 1202 with the help of Hungarians, but his reign lasted only a few years; in 1204 or 1205, supported by the Bulgarians, Stefan came back to the throne. Stefan Nemanja first retired to the monastery he had founded at Studenica (south of Serbia) and later went with his youngest son Sava to Hilandar, where he died. On his rule see Jireček–Radonić 1978: I, 147–160; ISN (Kalić, Jovanka), 251–262.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_57 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4899-4126

The charter contains a very important introduction (*arenga*[4] or *prooimion,* προοίμιον, a rhetorical introduction with philosophical and political overtones), which defines the Serbian mediaeaval ideology as being in accordance with a Byzantine system of a hierarchical world order. The other provisions confirm that in the 12th century it was forbidden to the serfs to live off the land of their lords.[5]

I

From the time of their settling in the Balkans in the 7th century the Serbs lived in the territory of the Eastern Roman Empire, and they became familiar with Byzantine constitutional ideology expressed as a hierarchical world order. According to this model not all States were equal; rather a strict order existed amongst them, reflecting the importance of each. At the head of this hierarchy was Byzantium, the legitimate holder of the idea of a Universal Empire; only its monarchs could bear the title of Emperor. All other mediaeval States had a rank dependent upon their political importance, which might vary.[6] The heads of these States, pursuing this constract, formed a so-called 'family of monarchs', associated in a fictive parentage. At the head of the family, as *pater familias,* stood the Emperor of Byzantium, whilst different degrees of relationship were conferred on other monarchs depending upon their political importance. Charlemagne, for example, became the Emperor's 'brother' (ἀδελφός) and his German, French and Italian successors were proud of this *adelphos* distinction. English Kings were merely the Emperor's 'friends' (φίλοι), whilst at the bottom of the scale came those insignificant monarchs considered by Byzantium to be part of the household property rather than a part of a family.[7]

The influence within Serbia of the Byzantine ideology of a hierarchical world order is obvious from the text of a charter presented to the monastery of Hilandar in 1198, which begins as follows:

> Искони сътвори Богъ Нєбо и Зємьлю, и чловѣкы на нєи и благослови и дасть имь власть на всѣи твари своєи, и постави ѡви царє, дроугиє кнєзє, ини владикы, и ко моужде дасть пасти стадо своє и сьблоудати є ѡт всакога зьла находещаго на нє. Темьже братиє Богъ

[4] A mediaeval Latin word: Italian *aringa,* French *harangue,* Spanish *arenga = oratio publica, declamatio, concio.*

[5] Editions of the charter: Novaković 1912: 384–385; Solovjev 1926: 11–14; Ćorović 1928: 1; Trifunović et al. 1986: 49–60; Mošin et al. 2011: 67–69.

[6] On the hierarchical world order see three studies by Ostrogorski 1936: 41–61; 1956: 1–14; 1975: 125–137. Cf. Taranovski 1996: 166–176; 309–311. On monarchical ideology in Nemanjid's State see Bojović 1995, and Marjanović-Dušanić 1997.

[7] Dölger 1964: 43.

прѣмилостивы оутврьди Грькє царьми а Оугрє кральми, и когождє єзика раздѣливь и законь давь [...] Тѣмьжє по мьнозѣи его и неизьмѣрьнѣи милости и чловѣколюбию дарова нашимь прадѣдомь и нашимь дѣдомь ωбладати сиювь Зємловь Срьбьсковь [...] и постави ме вєлиєга жоупана, наречєнаго вь свѣтѣмь крьщени Стефана Нєманоу [In the beginning, God created the heavens and the earth and human beings on it, he blessed them and gave them power over the whole of his creation. And some of them he made emperors, others princes, others lords and provided all of them with herds to be grazed and protected from every harm. So brothers, the merciful Lord established the Greeks as emperors and the Hungarians as kings and he classed all men and gave the law (...). According to all his infinite grace and mercy He endowed our ancestors and our forefathers to rule this Serbian land (...) and appointed me, christened in holy baptism Stefan Nemanja, the Great Župan].[8]

So, for Stefan Nemanja, only the Greeks (the Byzantines) could be Emperors, the Hungarians could only be Kings, but by emphasising the fact that his monarchical power was derived from God and was based on the grace of God, he indicated his independence from the Byzantine Emperor. Consequently by the end of the 12th century Serbia had become an independent State within the Byzantine system of a hierarchical world order.

In addition to the Byzantine system of hierarchical world order, the charter mentions for the first time a term *zakon* (законь), which in the modern Serbian language indicates the ultimate act of State power; it can be translated νόμος in Greek, *lex* in Latin, *Act* or *Statute* in English, *la loi* in French, *la legge* in Italian, *la ley* in Spanish, *das Gesetz* in German, *törvény* in Hungarian, and so on in other languages, whilst in other Slavonic languages it is virtually the same word. In the Hilandar Charter *zakon* was understood as the world order created by God. During the following centuries it can be found in numerous legal sources with one of two basic meanings: firstly as a legal rule in general *(regula iuris)* and secondly as the translation of the Greek νόμος, a law-making act of the Byzantine Emperor. In its first meaning it occurs in legal documents of Serbian origin, whereas in its second it can be found in Byzantine legal compilations translated and adapted for mediaeval Serbia.[9]

In the legal documents of Serbian origin, *zakon* indicated a generally obligatory rule *(regula iuris)* which was usually not a result of the activity of a monarch as ultimate holder of State power. Even where a law was made by a State authority, such a legal rule had

8 Ćorović 1928: 1; Mošin et al. 2011: 68.

9 The *Syntagma* of Matheas Blastares, a nomokanonic miscellany put together in twenty-four titles (each title has a sign of one Greek alphabet letter) by the monk Matheas Blastares from Thessaloniki in 1335, contains the chapter H, under the title O Законе [On the Law], with the Roman lawyer's definitions of law, translated into Old Serbian from Byzantine legal compilation and not from a Latin original (Novaković 1907: 421). See Šarkić 1996: 257–266.

primarily the appearance of a customary legal provision, regulating the condition within one particular manor *(vlastelinstvo,* властелинство*)* rather than within the whole national territory. Otherwise such laws prescribed the legal position of different categories of inhabitants and identified particular rules of status. Sometimes a law would be introduced to regulate one particular problem. The concept of law in this period also includes a legal rule derived from custom or from private contract. Each of these uses can be illustrated from many hundreds of cases from several sources.[10]

II

In the charter of Stefan Nemanja issued to the Hilandar monastery we read the following:

> И акє кьто ѡдь манастирьскихь лоуди бѣжи, или Влахь, подь велиєга жоупана или код инога кога, да сє вракаю ѡпєть, ако ли ѡдь жоупанихь лоуди, приходє оу манастирьскє лоуди, да сє вракаю опєть [And if anyone of the monastery's people or Vlachs flee from the Great Župan or someone else, send them back: if Župan's people come into monastery's manor, send them back again].[11]

This means that peasants in Serbia had already lost their freedom of movement and that they belonged either to the Church or to the Great Župan (ruler) or to someone else (noblemen). This triple division was confirmed later by article 112 of Dušan's Law Code (1349):

> Кои чловѣкь оутѣчє ись тьмниць [...] или ѥсть чловѣк царства ми, или црьковны или властѣл'скы [If any man escape from prison[12] (...) be he the Tsar's man, or of the Church, or of the lord].[13]

The Hilandar Charter calls dependent villagers simply *ljudi* (people, singular = čovek or človek, meaning *man*). However, dependent villagers in mediaeval Serbia were usually called *meropsi* (мєропси, singular = *meropah,* мєропьхь, мѣропьхь). The meaning of the word *meropah* cannot be precisely defined, but it probably comes from the name of the Thracian tribe Meropes (Μέροπες), who lived in the Rodope Mountains (today

10 See Šarkić 2015: 41–208. The author has quoted all meanings of the term *zakon* that appear in Serbian legal documents.

11 Mošin et al. 2011: 69.

12 The word translated 'prison' is *tamnica,* literally, a dark place.

13 Burr 1950: 518; Novaković 1898: 86.

in Greece).[14] The term *meropsi* became common in 14th century sources, but in the texts from the 12th and 13th centuries different names are used for the villagers: *parici* (from Greek πάροικοι = colonists, settlers, literally 'one who lives nearby', the general name for the dependent peasants in Byzantium from the 10th century through to the end of the Empire, analogous, but not identical, to the serfs of mediaeval Occidental Europe), *zemlani ljudi* (literally 'men of the land', really the agricultural labourers), *Srblji* (Serbs), or simply *ljudi,* like it was the case in our charter.[15] The expression *kmet* (к'мет, from Latin *comes,* or Greek κώμη = village), which in modern Serbian and Croatian historiography denotes villager, serf or villein[16] was used in that meaning only once – in the charter of Emperor Stefan Dušan to the monastery of Hilandar (2 May 1355), where we read: и на к'метехь криноу [and from serfs one krina].[17]

III

Hilandar's charter also mentions the term *Vlachs* (Serbian *Vlasi,* Власи, singular = *Vlah,* Влахь, in Greek documents Βλάχοι), which designated first of all dependent shepherds, who were, besides *meropsi* (villagers, serfs) the most numerous category of the rural population – nomads settled in hamlets called *katuni* (катоуни, singular = *katun* катоунь).[18] The word *Vlach* comes from the name of some Celtic tribes, those that the Romans called *Volcae* and Germans *Walhos.* In German the expression became common for all Celts, and after the romanisation of Gaul, for all Romans. South Slavs took the name *Vlach* from Germans and used it for the native population of Roman origin, who lived in littoral cities and the Balkan Mountains. The expression *Vlach* was used sometimes by Serbs for Ragusans (Dubrovčani), such as in the treaty between the Serbian Great Župan Stefan

14 Skok 1972: 409; Radojčić 1949–1950: 157–171; LSMA (Blagojević, Miloš), 396–397.

15 See Šarkić 1992: 63–71. Same legal documents, written either in Greek or Old Serbian, use the Greek word χώρα (*chora,* хора) = land, district, in the meaning of the assembly of villagers. See Solovjev 1926: 129, 170; Solovjev–Mošin 1934: 24; Slaveva – Miljković-Pepek 1980: 289.

16 The word *kmet* has different meanings in Slavonic languages. The oldest documents testify that a *kmet* was a member of the privileged class, a chieftain of a village, or even a judge. However, some sources from western parts of the Balkan Peninsula mention *kmets* as dependent villagers who work on a nobleman's manor. For more details see Mažuranić 1975: 508–512; Skok 1972: 106–107; LSMA (Mihaljčić, Rade), 298–299.

17 *Krina* was a dry measure used for wheat. One *krina* had 24 *kabao* (one *kabao* = 16 kg). *Kabao* was the Serbian translation of the Byzantine measure called μόδιον. Koprivica 2016: 113.

18 According to the interpretation of Jokl 1923: 172, 320, the word comes from Albanian *katund-i,* meaning *Gebiet, Dorf, Stadt* (district, village, town). In modern Albanian, the word *katund* means village (the other name for village is *fšat,* coming from Latin *fossatum*). Some scholars think that the word is of Greek origin (κατούνα). See Skok 1972: 64.

Nemanjić and the city of Dubrovnik (Ragusa), from 1214–1217, surviving in two versions (Serbian and Latin). The Serbian text is as follows: И да нє ємлє Срьблинь Влаха безь соуда [it is forbidden to the Serbs to capture a Vlach with no trial), which was translated into Latin as *et ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine iudicio.*[19] However, as time went by, the Roman population in mountains was slavicised. As their main occupation was cattle raising, the name *Vlachs* in mediaeval Serbia meant, mostly, shepherds. On the contrary, the Slavonic (Serbian) population was increasingly engaged in agriculture, so the term *Serb* (*Srbin,* Срьблинь, Сербинь, Србинь) was identified with labourers. In 14th century charters (Saint Stephen's, Dečani's, Saint Archangels') the names Serbs (*Srbi,* Срьбли) and Vlachs (*Vlasi,* Власи) did not designate ethnic goups, but the dependent labourers (Serbs) and the shepherd (Vlachs). The expression *Vlachs* also designated some groups of Romanic peoples, especially Rumanians.[20]

Listing all the goods that he gave to the monastery of Hilandar, among others, Stefan Nemanja says: а ѡд Влахь Радово соудоуство, и Ђоурьгево. А вьсего Влахь. Р.О. [and from Vlachs the judiciary of Rade and Đurđe, and total 170 Vlachs].[21] This means that Stefan Nemanja gave to Hilandar 170 Vlachs whose chiefs were Rade and Đurđe, who had a right to act as judges in some matters to their shepherds. What kind of jurisdiction they had remains unclear.

Abbreviations

ISN – *Историја српског народа, књига прва* (1981). Београд: Српска књижевна задруга [*Istorija srpskog naroda, knjiga prva.* Beograd: Srpska književna zadruga].

LSMA – *Лексикон српског средњег века* (1999). Приредили Сима Ћирковић – Раде Михаљчић. Београд: Knowledge [The Lexicon of Serbian Middle Ages. Edited by Sima Ćirković – Rade Mihaljčić. Beograd: Knowledge].

ODB – *The Oxford Dictionary of Byzantium* (1991). Editor in Chief Alexander P. Kazhdan. New York – Oxford: Oxford University Press.

[19] Mošin et al. 2011: 87. In the same meaning the term was used in four treaties of the Bosnian Prince (*Ban,* Бань) Matej Ninoslav with the city of Dubrovnik from 1232–1235, 1235–1236, 22 March 1240 and March 1249. See Mošin et al. 2011: 140, 142, 154, 182–183.

[20] During the Turkish occupation, the Turks called Serbs *Vlasi.* Today the Muslims from Bosnia call Christians *Vlasi.* On some Dalmatian islands the population of certain cities are called *Vlasi,* as well as the inhabitants of Istria (in Croatia). In Hungarian, the word *Olasz* (coming from *Vlasi*) means 'the Italians'. See Skok 1973: 606–609; Mažuranič 1975: 1584–1586. Cf. Mirdita 2004.

[21] Mošin et al. 2011: 69.

Sources and Bibliography

Burr, Malcolm (1949): The Code of Stephan Dušan. Tsar and Autocrat of the Serbs and Greeks. Translated from the Old Serbian with Notes by Malcolm Burr. *The Slavonic and East European Review,* 28(70), 198–217.

Burr, Malcolm (1950): The Code of Stephan Dušan. Translated with Notes by Malcolm Burr. Part II. *The Slavonic and East European Review,* 28(71), 516–539.

Ćorović, Vladimir [Ћоровић, Владимир] (1928): *Списи Светог Саве.* Београд – Сремски Карловци: Српска Краљевска Академија [*Spisi Svetog Save.* Beograd – Sremski Karlovci: Srpska Kraljevska Akademija].

Koprivica, Marija [Копривица, Марија] (2016): Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац. *Стари српски архив* [The Charter of Emperor Stefan Dušan to the Monastery of Hilandar from 'Zabel' Kruščica, Ponorac and Town-Market Kninac. *Old Serbian Archives*], 15, 109–130.

Mošin, Vladimir [Мошин, Владимир] – Ćirković, Sima [Ћирковић, Сима] – Sindik, Dušan [Синдик, Душан] (2011): *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, Књига I, 1186–1321.* Београд: Историјски институт [*Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, knjiga I, 1186–1321.* Beograd: Istorijski institut].

Novaković, Stojan [Новаковић, Стојан] (1898): *Законик Стефана Душана, цара српског.* Београд: Лирика [*Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog.* Beograd: Lirika].

Novaković, Stojan [Новаковић, Стојан] (1907): *Матије Властара Синтагмат.* Београд: Српска Краљевска Академија [*Matije Vlastara Sintagmat.* Beograd: Srpska Kraljevska Akademija].

Novaković, Stojan [Новаковић, Стојан] (1912): *Законски споменици српских држава средњега века.* Београд: Српска Краљевска Академија [*Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka.* Beograd: Srpska Kraljevska Akademija].

Slaveva, Lidija [Славева, Лидија] – Miljković-Repek, Petar [Миљковић-Пепек, Петар] (1980): *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III.* Скопје: Архив на Македонија [*Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija III.* Skopje: Arhiv na Makedonija].

Solovjev, Aleksandar [Соловјев, Александар] (1926): *Одабрани споменици српског права.* Београд: Издавачка књижарница Геце Кона [*Odabrani spomenici srpskog prava.* Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona].

Solovjev, Aleksandar [Соловјев, Александар] – Mošin, Vladimir [Мошин, Владимир] (1936): *Грчке повеље српских владара.* Београд: Српска Краљевска Акасемија [*Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae.* Beograd: Srpska Kraljevska Akademija].

Trifunović, Đorđe [Трифуновић, Ђорђе] – Bjelogrlić, Vesna [Бјелогрлић, Весна] – Brajović, Irena [Брајовић, Ирена] (1986): *Хиландарска оснивачка повеља св. Симеона и св. Саве, Осам векова Студенице.* Београд: Свети архијерејски Синод Српске Православне Цркве [*Hilandarska osnivačka povelja sv. Simeona i sv. Save, Osam vekova Studenice.* Beograd: Sveti arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne Crkve], 49–60.

Bojović, Boško (1995): *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastique du Moyen Age serbe.* Orientalia Christiana Analecta, Volume 248. Roma: Pontificio Instituto Orientale.

Dölger, Franz (1964): Die 'Familie der Könige' im Mittelalter. In *Byzanz und die europäische Staatenwelt.* Darmstadt: Wissenschaftlich Buchgesellschaft, 34–69.

Jireček, Konstantin [Јиречек, Константин] – Radonić, Jovan [Радоњић, Јован] (1978): *Историја Срба I–II.* Београд: Слово љубве [*Istorija Srba, I–II.* Beograd: Slovo ljubve].

Jokl, Norbert (1923): *Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanesischen.* Berlin: Walter de Gruyter. Online: https://doi.org/10.1515/9783111663692

Marjanović-Dušanić, Smilja [Марјановић-Душанић, Смиља] (1997): *Владарска идеологија Немањића.* Београд: Српска књижевна задруга [*Vladarska ideologija Nemanjića.* Beograd: Srpska književna zadruga].

Mažuranić, Vladimir (1975): *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik.* Zagreb: Informator.

Mirdita, Zef (2004): *Vlasi u historiografiji.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Ostrogorski, Georgije (1936): Die byzantinische Staatenhierarchie. *Seminarium Kondakovianum,* 8, 41–61.

Ostrogorski, Georgije (1956): The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order. *The Slavonic and East European Review,* 84, 1–14.

Ostrogorski, Georgije [Острогорски, Георгије] (1975): *Србија и византијска хијерархија држава. О кнезу Лазару.* Београд–Крушевац: Филозофски факултет. стр [*Srbija i vizantijska hijerarhija država. O knezu Lazaru.* Beograd: Filozofski fakultet], 125–137.

Radojčić, Nikola [Радојчић, Никола] (1949–1950): *Из историје проучавања назива меропах. Јужнословенски филолог.* Београд: Српска академија наука [*Iz istorije proučavanja naziva meropah. Južnoslovenski filolog.* Beograd: Srpska akademija nauka], 18, 157–171.

Skok, Petar (1971 – 1972 – 1973): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III.* Uredili Mirko Deanović – Ljudevit Jonke, suradivao Valentin Putanec. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.

Šarkić, Srđan (1992): Nation et humanité dans le droit médiéval serbe. In *Da Roma alla Terza Roma.* Roma: Herder editrice e libreria.

Šarkić, Srđan (1996): Νόμος et *zakon* dans les textes juridiques du XIVe siècle. In *Byzantium and Serbia in the 14th Century.* Athens: National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research, 257–266.

Šarkić, Srđan [Шаркић, Срђан] (2015): *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века).* Нови Сад: Правни факултет Нови Сад, Центар за издавачку делатност [*Zakon u glagoljskim i ćirilskim pravnim spomenicima (od XII do XVIII veka).* Novi Sad: Pravni fakultet Novi Sad, Centar za izdavačku delatnost].

Taranovski, Teodor [Тарановски, Теодор] (1996): *Историја српског права у немањићкој држави.* Београд: Службени лист СРЈ [*Istorija srpskog prava u nemanjićkoj državi.* Beograd: Službeni list SRJ].

Schanda Balázs

Szegletkő vagy díszítés? – Magyarország keresztény kultúrájának alkotmányos védelme

Az Alaptörvény jellegét értékelkötelezettsége határozza meg. Az emberi méltóság sérthetetlensége, az egyéni szabadság és a közösség iránti felelősség összhangja, a nemzet ügye és az európai egység iránti elkötelezettség, valamint a történelmi hagyomány iránti tisztelet a korábbi alkotmányszövegnél hangsúlyosabban jelenik meg, nemcsak a Nemzeti hitvallásban, hanem a normaszövegben is.

Az alkotmányossági kérdések nagy részénél a történeti-kulturális gyökerek látszólag nem játszanak szerepet. Ellenpróbát a történelem rendje nem tesz lehetővé: más háttérrel akár a legsemlegesebbnek tűnő szabályok is másként működnének. Tudva vagy öntudatlanul, a ma embere a jelen társadalom egy olyan fa gyümölcseit élvezi, amelyet nem ő ültetett. Ha gyökerei elszáradnak, a következményeket azok is megszenvednék, akik divatból, valamely eszme hatására, vagy egyszerűen látszólagos szabadságukat féltve ellenséges érzésekkel tekintenek a hagyományra.

„Európában az ateista is keresztény"

Gyakran hivatkozunk az Antall Józsefnek tulajdonított mondásra, amely szerint Európában az ateista is keresztény.[1] Az eredetileg az olasz ateista filozófus és államférfi, Benedetto Croce által 1942-ben megfogalmazott gondolat így hangzik: *Miért nem nevezhetjük magunkat nem „kereszténynek"* – a kettős tagadást szabadabban fordítva: Miért nevezhetjük magunkat „kereszténynek"? Croce szerint „a kereszténység volt a legnagyobb forradalom, amelyet az emberiség valaha is véghez vitt". Sem az ókori „forradalmak", mint például a gondolkodásé Görögországban és a jogé Rómában, sem a modern forradalmak nem hasonlíthatók a keresztény kulturális forradalomhoz. Akár tetszik, akár nem, egy forradalom örökösei

[1] Jakab 2011: 180; Horváth 2019: 59.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_58 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6876-4152

vagyunk tehát: ezt a kifejezést Croce nem véletlenül használja, hogy jelezze a keresztény forradalom bomlasztó és építő jellegét, amely történelmileg úgy működött, mint minden más forradalom. A keresztény forradalom egyedülálló eseményt jelent az emberiség történetében, mert a többitől eltérően „a lélek központjában, az erkölcsi lelkiismeretben működik", „törvénye kizárólag a belső hangból fakad". „A kereszténység megjelenésekor az erkölcsi lelkiismeret új életre kelt." A kereszténységnek köszönhetjük a történelem új látásmódját, amelyben az ember egy új erkölcs szerint cselekszik, egy olyan erkölcs alapján, amely a szereteten alapul „minden ember iránt, népek és osztályok, szabadok és rabszolgák, minden teremtmény iránt, a világ iránt, amely Isten műve, és Isten iránt, aki a szeretet Istene", az Isten iránt, aki a „Lélek". A nem hívő Croce hitet tesz amellett, hogy „a keresztény Isten még mindig a miénk".[2]

Croce megszólalása a világháború alatt sajátos válasz arra, ahogy a világ és egyes gondolkodók szakítottak a kereszténységgel.[3] De a vita a keresztény örökség vállalása és elutasítása között ma is tart, mind a mindennapok, mind a filozófia szintjén. Több mint fél évszázaddal Croce után a matematikus Piergiorgio Odifreddi *Miért nem lehetünk keresztények (és még kevésbé katolikusok)* című pamfletjében – már címében is visszautalva – folytatja a vitát,[4] kritikusai szerint közhelyes és a történeti szociológia által régen megcáfolt előítéletgyűjteményt vonultatva fel.[5] A vita időszakokra nyugvópontra juthat, de nem szűnik meg.

Isten, áldd meg a magyart!

A szakrális elemek alkotmányba emelése mellett és ellen számos érvet lehet felhozni.[6] Míg egyes polgárok – többség vagy kisebbség – számára egy szakrális fordulat, Isten nevének említése fontos érték, és megkönnyíti azonosulásukat az alkotmánnyal, kérdés, hogy ez másokat nem idegenít-e el. A szakrális elemeket hordozó preambulumokat jellemzően a vallás társadalmi szerepével kapcsolatban erős konszenzust felmutató országok alkalmazták a 20. században. A hagyományos *invocatio Dei*, Isten (méghozzá egyértelműen a keresztény hit Istene) ekként jelenik meg Görögország és Írország alkotmányában – két olyan nemzet alkotmányában, amelyben az egyház évszázadokon át önálló államiság híján hordozta a nemzeti identitást. A lengyel alkotmány preambulumának megoldása, amely egyetemes értékeket rögzít, utalva arra, hogy a polgárok egy része Istent tartja ezen értékek

2 Új kiadása: Croce 2008: 31 („E il Dio cristiano è ancora il nostro").
3 Russell 1927.
4 Odifreddi 2007.
5 Introvigne 2007.
6 Szentpéteri Nagy 2011: 43.

forrásának, mások pedig más okból tartják tiszteletben ezeket az értékeket. Az Európai Unió alkotmányos szerződésének javaslatán dolgozó európai konvent munkájában is felmerült, azonban a szövegjavaslatba nem került be.[7] Ugyanakkor a lengyel megfogalmazás tulajdonképpen nem Istenre utal, hanem az embert állítja a középpontba – aki lehet hívő és lehet nem hívő is. A bonni alaptörvény közismert felelősségfordulatának középpontjában szintén nem Isten, hanem az Istennek is felelősséggel tartozó ember áll. A nemzetiszocialista diktatúra katasztrofális következményei nyomán a háború utáni Nyugat-Németország első évtizedeiben a keresztény egyházakat rendkívüli társadalmi várakozás övezte: még 1965-ben is a népesség 50%-a az evangélikus, 46%-a a katolikus egyház tagja volt, ami mára 52%-ra csökkent.[8] Az alkotmányos hagyományok nagyon különbözők, hiszen számszerűen az alkotmánypreambulumok többsége mellőzi a szakrális elemeket, sőt egyes alkotmányoknak nincs is preambulumuk. A minimálkompromisszum kísértése minden alkotmányozásnál erős lehet, különösen ha más, tartalmi kérdések körül is viták folynak.

Azzal, hogy az alkotmányozó a 2023-ban 200 éves *Himnusz* első mondatát mottó gyanánt a normaszöveg elé emelte, olyan módon „csempészte" Istent az Alaptörvénybe, hogy mindenki könnyen azonosulni tudjon vele. E szellemes megoldás, idézőjelek nélküli idézet olyan azonosulási pont, amely senkit sem sért, hívő és nem hívő polgárok számára egyaránt elfogadható. Kétségtelen, hogy a hívő emberek számára többlettartalmat hordoz a szöveg, ugyanakkor nem rekeszt ki senkit. Míg a Nemzeti hitvallás maga az Alaptörvény része, a *Himnusz*ból átvett fohász nem a Nemzeti hitvallás része, hanem még előtte, mintegy mottóként jelenik meg.[9] A *Himnusz* megidézésével kapcsolatban sajátságosan széttartó vélemények születtek. Volt, aki arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy Isten nevének lejáratásához vezethet a megoldás.[10] Volt, aki azt látta bele, hogy az alkotmányozó mindenkitől, aki az alkotmánnyal azonosulni kíván, elvárja, hogy az élén álló fohásszal is azonosuljon. Igaz, hogy 1823-ban, „egy letűnt korban" még mindenki hívőként szólalt meg a nyilvánosság előtt – ezzel a *Himnusz* még tisztelhető is lenne –, azonban az alkotmány fölé írásával olyan újítás, ami azt jelzi, hogy „a magyar állam vissza kíván kanyarodni egy korábbi állapothoz, amikor az államot alkotó közösség még hívő keresztények gyülekezeteként határozta meg önmagát."[11] Megjegyzendő, hogy a vallási jellegű kritika következetesen a *Himnusz* lecserélését igényelné – habár Rákosi Mátyás egészen más okból szeretett volna új himnuszt, a legenda szerint Illyés Gyula és Kodály Zoltán egyaránt elhárították

7 Szájer 2013: 346.

8 Lásd: https://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61565/kirche.

9 Patyi 2019: 12; Halász 2019: 28.

10 Vörös 2011: 1.

11 Fleck et al. 2012: 63.

a felkérést. Más úgy látta, hogy „nemzeti himnuszunk első soránál aligha lehetne méltóbb kezdete Magyarország Alaptörvényének."[12]

Természetesen maga a *Himnusz* mint vers irodalmi, esztétikai vagy akár teológiai vita tárgya lehet.[13] Ugyanakkor a *Himnusz* vitathatatlanul valóban összeköt minden magyart.[14] 200 éve született, egy olyan korban, amikor a mai európai államok többsége még nem is szerepelt a térképeken. Egyaránt énekeljük templomban, közösségi rendezvényeken, sporteseményeken vagy hivatalos alkalmakkor.

A Nemzeti hitvallás előtt megidézett *Himnusz* – annak első sora – nem hagyományos *invocatio Dei*: az alkotmány nem „Isten nevében" született meg. Ami külföldi érdeklődők számára magyarázatra szorul, az minden magyar számára idézőjelek nélkül is egyértelmű: egy olyan, az írott alkotmányszöveget megelőző utalásról van szó, amely a nemzet valamennyi tagját összeköti. Az, hogy a hívő polgárok számára többlettartalmat hordoz ez a himnusz, egészséges viszonyokat feltételezve nem rekeszti ki azokat sem, akik e többlethez közömbösen, vagy akár ellenségesen viszonyulnak. Zlinszky János felvetése, amely szerint „a parancs címzettje nem utasítható a jogi szöveg által",[15] inkább ironikus – egyben jól mutatja a normatív jelleg határait. Lehet, hogy az első mondat jogi relevanciája nem erős, szimbolikus jelentősége azonban letagadhatatlan,[16] ugyanakkor a kontextus ismerete nélkül a megidézett verssor értelmezése lehetetlen. Az Istenre utalás ugyanakkor nem lehet öncél: a hatalom – adott esetben az alkotmányozó hatalom – végességének elismeréséről van szó, ami így nem Istent (Ő aligha szorul rá), hanem az embert védi. Ez különösen egyértelmű a posztambulum (bonni alaptörvényre emlékeztető) megfogalmazásában: „Isten és ember előtti felelősségünk tudatában". Nem arról van szó, hogy a közhatalom szakrális legitimációt óhajtana, hanem arról, hogy saját korlátozott voltát és végső, jogon túli felelősségét elismeri.

Habár a köznyelvben Isten neve nem feltétlenül hordoz vallási töltetet (az „Isten éltessen!" gyakran nem hordoz többlettartalmat egy „Boldog születésnapot!" jókívánsághoz képest), az Alaptörvény első szavaiban sokan vallásos tartalmat látnak.[17] Mind az „Isten", mind az „áldás" fogalmak eredendően vallási töltettel bírnak. Az alkotmányozó azonban nem egy új mondatot alkotott, amelyben maga fogalmazott volna meg egy fohászt, hanem a két évszázados, már korábban is alkotmányos normában[18] rögzített költemény első szavait

12 Tóth 2013: 276.

13 Szentpéteri Nagy 2003: 62.

14 Szentpéteri Nagy 2003.

15 Zlinszky 2011: 27.

16 Horkay Hörcher 2012: 296.

17 Csink–Förhlich 2012: 120.

18 Az 1989-es alkotmányszöveg 75. §-a szerint: „A Magyar Köztársaság himnusza Kölcsey Ferenc *Himnusz* című költeménye Erkel Ferenc zenéjével."

kölcsönözte. Bármilyen más mondat, amely Istenre hivatkozna vagy Istenhez fordulna, azonos jelentésű szavak mellett is mást jelentene. Idézetként a mondat történelmi-kulturális, a nemzeti közösség önazonosságát meghatározó karaktere a döntő.

Az „Isten, áldd meg a magyart!" fordulat közvetlenül nem vált ki joghatásokat, ekként senkit nem érint hátrányosan vagy előnyösen. Ugyanakkor az alkotmányozó magától értetődő törekvése, hogy az állampolgárok hazájuk alkotmányával azonosulni tudjanak – a polgárok szubjektív komfortérzete kihat az alkotmány elfogadottságára is. Ha a szakrális elem szerepeltetése hívők és agnosztikusok vitájában dől el – többségi szavazással vagy másképp – eleve vesztett helyzetről van szó. A döntés látszólag nem lehet kompromisszum tárgya: a szakrális utalás elhagyása csak látszólag nem sért senkit, valójában a polgárok egy részének megszólítását megnehezíti, egy elmulasztott lehetőség lenne. Isten szerepeltetése a preambulumban sokat jelenthet a hívők számára, és semmit sem jelent a nem hívők számára.[19] Ekként hivatkozásának hiánya a hívőket érintené, azonban a nem hívőket nem. Ha tetszik, olyan toleráns gesztus, ami senkitől sem vesz el, van, aki számára viszont sokat ad.

A Nemzeti hitvallás

Egy alkotmány nem pusztán az állam szervezeti és működési szabályzata. Szimbolikus, gyakran más törvényektől szerkesztésében és emelkedett nyelvezetével is eltérő dokumentum. Még inkább igaz ez a prembulumokra, ahol „egy normatív rendelkezéseket tartalmazó jogi szöveget megelőz, bevezet egy másik szöveg".[20] Ha valahol, egy alkotmánypreambulumban helye van annak, hogy a nemzetet vezérlő alapvető értékeket, törekvéseket megjelenítsék, alapvető elveket rögzítsenek, vagy akár megemlékezzenek a nemzet önazonosságát formáló sorsfordító eseményekről. Nem véletlen, hogy az alkotmánypreambulumok itthon és külföldön is közérdeklődésre tarthatnak számot. Mintha egy időkapszulába kellene összeválogatni a legjellegzetesebb értékeket – a preambulum biztosan nem csak a jogászoknak, „szakembereknek" szól. Az Alkotmány 1990–2011 között hatályos preambuluma nem volt több egy, az ideiglenességet hangsúlyozó bevezető mondatnál – amely sajátos módon nem is Alkotmányt, hanem csak az „alkotmány szövegét" vezette be. A Nemzeti hitvallás hossza, ünnepélyessége, tartalomgazdagsága szembeötlő újdonság, és az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése szerint ez a preambulum az Alaptörvény része, és a normaszöveg értelmezési hátttereként szolgál.

19 Szentpéteri Nagy 2003.

20 Fekete 2019: 17.

A Nemzeti hitvallás felütése Szent István és a keresztény Európa felhívása,[21] ekként nem utal az államiságot megelőző korra, azaz nem a honfoglalást, hanem az államalapítást tekinti kiindulópontnak: Magyarország, és nem az egységes magyar nemzet alkotmányáról van szó. A preambulum első bekezdésének utolsó mondata kifejezetten elismeri a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Ez az elismerés nem a kereszténység mint vallás szerepét méltatja, nem is a keresztény hit jelenlegi társadalmi szerepét, hanem a kereszténységnek a nemzeti történelemben betöltött, meghatározó szerepére vonatkozik. Nem kérdés, hogy a kereszténységnek nem csak nemzetmegtartó szerepe és nem csak hagyománya van – az örökség ennél gazdagabb, és a keresztény hit ma is jelen van. A Nemzeti hitvallás hallgatása beszédes, amikor megáll a keresztény örökség részleges felhívásánál. Egy történelmi tény vonatkozásában leíró, és nem előíró megállapításról van szó. Más, „megbecsült" vallási hagyományokhoz képest az alkotmányozó egy történelmi tényt ismer el, és ezt a nemzet mint alkotmányozó közösség szempontjából teszi, csak a vallási hagyományok előtt hajt fejet, a vallástalan hagyomány elismerése éppúgy hiányzik,[22] mint a vallás jelenlegi szerepének elismerése.

A keresztény kultúra védelmének parancsa

Az Alaptörvény hetedik módosítása (2018. június 28.) Magyarország keresztény kultúráját (de továbbra sem a keresztény hitet vagy vallást) is védeni rendeli. A Magyarország keresztény kultúrájának védelmére felszólító paranccsal az alkotmányozó szándéka, hogy a kereszténység – pontosabban Magyarország kereszténységen alapuló kultúrája – ne csak mint a múlt elismert eleme jelenjen meg, hanem védendő értékként is. A kereszténység természeténél fogva univerzális vallás, amely a kezdetektől törekedett arra, hogy az adott társadalmakban inkulturálódjon. Az Alaptörvény nem a kereszténység védelmét írja elő, hanem egy kulturális valóság védelmét, amelyet az egyént átalakító és a társadalmat kovászként átjáró hit nemzedékek során hozott létre. Az alkotmányos védelem tárgya azonban nem a hit, hanem a kultúra, amelyet megteremtett, beleértve a hit tagadásának szabadságát is. A magyar társadalom jelentős része – ideértve a magukat kereszténynek tartókat is – nem követ számos, a kereszténységből fakadó erkölcsi parancsot és hagyományt: a kereszténységben gyökerező szabadság védelme erre is kiterjed. Az állami szerepvállalása a keresztény örökség őrzésében éppen attól a ponttól nem vet fel aggályokat, hogy az örökség kultúraként szervesült.

[21] Chronowksi 2012: 75; Tóth 2013: 6.
[22] Jakab 2011: 181.

Kultúránkat többféle irányból érhetik fenyegetések – az Alaptörvény megfogalmazása általános, így egyaránt hordozhat megerősítő üzenetet a kulturális örökség őrzői számára: legyen szó a városkép védelméről, népszokások ápolásáról vagy a latinnyelv-oktatás fontosságának hangsúlyozásáról. Ugyanakkor hivatkozást kap átfogó módon a kialakult közép-európai életforma egésze, amelyben a zeneoktatástól a tánciskolákon át a társkapcsolatok és magatartásformák, erények értékelése és védelme benne foglaltatik. Védelmezendő kultúránk tartalmának teljes körű meghatározása lehetetlen lenne. Mélyebb tisztázást igényelne, hogy ez a kultúra valójában kereszténynek nevezhető-e, vagy esetleg pontosabb lenne keresztény gyökerű kultúráról beszélni.

Míg annak eldöntése, hogy a keresztény hittel mi egyeztethető össze, alapvetően az egyházi közösségek és tekintélyek, valamint az egyén lelkiismeretére tartozó kérdés, az Alaptörvény értelmezője az Alkotmánybíróság, amely mindeddig egyetlen esetben sem alapozta döntését az R) cikk (4) bekezdésére. Az alaptörvényi megfogalmazás azt sejteti, hogy az alkotmányozó inkább a jelenlegi társadalmi gyakorlat védelmét, és nem a keresztény kultúra újrateremtését célozza – még olyan vonatkozásokban is, ahol a keresztény eszmény és a társadalmi gyakorlat között szakadék tátong. Ezt sugallja az, hogy egy adott kultúra (Magyarország kultúrája) védelmét írja elő, nem pedig általában a keresztény kultúra védelmét. Ha Európa – és így Magyarország – kultúrája keresztény,[23] a kulturális önazonosság védelme csak egy keresztény kultúra védelmét jelentheti.

A hit kultúrateremtő szerepe történelmi tapasztalat.[24] A kereszténységből kisarjadt kultúra organikusan csak a kereszténységgel együtt védhető. Élő hit nélkül az elődök hitének gyümölcsei csak ideig-óráig – talán egy-két nemzedékig – maradnak fenn. A kultúra védelmének parancsával az Alaptörvény nem a fát – a keresztény hitet – védi, hanem az előző nemzedékek hitének gyümölcseit. Nem az alkotmányozón múlik, hogy a fa él-e – vagy végül csak a gyümölcs héja, látszata lesz az, amit akár a fától is elszakítva védelmezünk.

Sajátos kérdés, hogy az adott kulturális valóság védelmében az állam felléphet-e a ténylegesen keresztény nézőpontot hitelvi vagy erkölcsi alapon megfogalmazókkal szemben. Ha a „keresztény kultúrát" a ma uralkodó magatartásformákkal azonosítjuk, akkor éppen a hiteles keresztény álláspont képviselete újra meg újra az uralkodó kultúrával történő szembefordulást igényelheti. Tipikus példája lehet az ilyen vitáknak a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke, Veres András erőteljes fellépése a lombikbébiprogram támogatásának kiterjesztésével kapcsolatos kormányzati döntésekkel szemben 2017. augusztus 20. nyomán. A vallásszabadság védett körébe tartozik az, hogy egyének, vallási közösségek vagy vezetőik hitbeli vagy erkölcsi kérdésekről állást foglaljanak, álláspontjuk, hitelveik

23 Weiler 2006; Király 2006: 72; Pünkösty 2014.

24 Török 2013: 16.

és erkölcsi nézeteik hitelességét kívülállók nem kérdőjelezhetik meg. Nem mindegy ugyanakkor, hogy a kritika a (gyökereiben) keresztény kultúra megújítását vagy lerombolását célozza, akkor sem, ha a kritika szabadsága mindkét esetben a szólás szabadságának és így a keresztény kultúránknak a védelmét élvezi.

Élő gyökerek?

Felér-e az Alaptörvény a ránk hagyott keresztény örökséghez? Az Alaptörvény felvállalta e törekvést, de lehetetlenre nem vállalkozhat. Az adott társadalmi értékviszonyokat tükrözi, amitől a jog súlyos kérdésekben, tartósan nem képes eltérni. Alkalmas arra, hogy a veszélyeket érzékelve rögzítsen egy konszenzust, de nem alkalmas arra, hogy a hiányzó konszenzust pótolja. Az olyan jogi tételek, amelyek mögül eltűnik a közmegegyezés, hosszasan nem tarthatók fenn. Az igazi kérdés tehát az, hogy van-e, fennmarad-e, megújítható-e a közmegegyezés az Alaptörvény által is jelzett értékek mögött, legyen szó a nemzeti szolidaritásról, a család szerepéről, vagy akár arról, hogy a házasság férfi és nő szövetsége. Ez nem az alkotmányvédelem, hanem a generációk közötti viszonyok, a családok, a közösségek, a nevelés és a kultúra területe. Ahogy a zenei hagyományok megőrzése tekintetében többet várhatunk a jó hallással megáldottaktól, mint a botfülűektől, egy ország kulturális öröksége iránti érzékenység sem egyenlően oszlik el. Az örökség iránt érzékenyebbek felelőssége is erőteljesebb: rajtuk múlik, hogy át tudják-e adni a következő nemzedéknek a megörökölt értékeket. Horváth Attila közéjük tartozik.

Irodalom- és forrásjegyzék

Chronowksi Nóra (2012): Az Alaptörvény európai mérlegen. *Fundamentum,* 16(2), 68–80.

Croce, Benedetto (2008): *Perché non possiamo non dirci „cristiani".* Torino: Centro Pannunzio.

Csink Lóránt – Fröhlich Johanna (2012): *Egy alkotmány margójára. Alkotmányelméleti és értelmezési kérdések az Alaptörvényről.* Budapest: Gondolat.

Fekete Balázs (2019): *Az európai alkotmánypreambulum. Összehasonlító és elméleti perspektívák.* Budapest: ELTE Eötvös.

Fleck Zoltán et al. (2011): Vélemény Magyarország Alaptörvényéről. *Fundamentum,* 15(1), 61–77.

Halász Iván (2019): A nemzetfelfogás kérdése az Alaptörvényben és a hatályos magyar közjogban. In Patyi András (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás.* Budapest: Dialóg Campus, 15–30.

Horkay Hörcher Ferenc (2012): A Nemzeti hitvallásról. In Jakab András – Körösényi András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátum, 287–309.

Horváth Attila (2019): „Büszkék vagyunk arra, hogy Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette". In Patyi András (szerk.):

Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás. Budapest: Dialóg Campus, 31–66.

Introvigne, Massimo (2007): Scienziati, cretini e cristiani liberi. *Il Giornale,* 2007. március 2. Online: https://www.ilgiornale.it/news/scienziati-cretini-e-cristiani-liberi.html

Jakab András (2011): *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei.* Budapest: HVG-Orac.

Király Miklós (2006): Európa keresztény gyökerei és az alkotmányos szerződés. *Iustum Aequum Salutare,* 2(3–4), 67–72.

Odifreddi, Piergiorgio (2007): *Perché non possiamo essere cristiani (e meno che mai cattolici).* Milano: Longanesi.

Patyi András (2019): Gondolatok a Nemzeti hitvallás értelmezéséről. In Patyi András (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás.* Budapest: Dialóg Campus, 9–14.

Pünkösty András (2014): *Az európai uniós jog etikai vonatkozásai. Kritikai elemzés, különös tekintettel az Egyház társadalmi tanítására.* Budapest: Pázmány Press.

Russell, Bertrand (1927): *Why I Am Not a Christian*? Online: https://users.drew.edu/~jlenz/whynot.html

Szájer József (2013): Beszámoló az Európai Konvent munkájáról. In Szájer József (szerk.): *Szabad Magyarország, szabad Európa. Újabb tizenöt év. Beszédek, írások, dokumentumok 1998–2013.* Budapest: DAC Alapítvány, 344–352.

Szentpéteri Nagy Richard (2003): A preambulum Istene. *Beszélő online,* 8(7). Online: http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-preambulum-istene

Szentpéteri Nagy Richard (2011): A szakrális preambulum. In Antal Attila – Novák Zoltán – Szentpéteri Nagy Richard (szerk.): *Az alkotmány arca. Preambulum-tanulmányok.* Budapest: Méltányosság Politikaelemző Központ – L'Harmattan, 41–71.

Tóth Zoltán József (2013): Az Alaptörvény szellemisége: a Nemzeti hitvallás értékei, a jogfolytonosság és az Alapvetés. *Polgári Szemle,* 9(3–6), 275–293.

Török Csaba (2013): *A kultúrák Lelke.* Budapest: Új Ember.

Vörös Imre (2011): Gondolatok egy jövőbeli alkotmány Preambulumához. *Jogtudományi Közlöny,* 66(1), 1–7.

Weiler, Joseph (2006): *Keresztény Európa.* Budapest: Szent István Társulat.

Zlinszky János (2011): Észrevételek az új Alkotmány „húsvéti" szövegéhez. Kubovicsné Borbély Anett – Téglási András – Virányi András (szerk.): *Az új Alaptörvényről – elfogadás előtt.* Budapest: Országgyűlés Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi Bizottsága, 26–31.

Karl-Heinz Schneider

Das Privileg Rudolfs I. von 1274

Einführung

Im Jahre 2024 feiert Rothenburg ob der Tauber den 750sten Jahrestag seiner Aufnahme unter den Schutz des Reiches durch das von König Rudolf erstellte berühmte Privileg vom 12. Mai 1274. Gerne wird das Sammelprivileg Rudolfs in der ortsgeschichtlichen Forschung auf den Umstand der Verleihung beschränkt. Dabei wird dieser Umstand etwa wie folgt beschrieben: „Die folgenden drei Privilegien widmen sich Gerichtsrechten in und um Rothenburg. Zunächst werden die Rothenburger Bürger von fremden Gerichtsrechten befreit …“[1] Eine inhaltliche Auseinandersetzung um die Bedeutung und weitere Entwicklung etwaiger Gerichtsstandsprivilegien wird dabei vermieden. Die Erteilung des Sammelprivilegs König Rudolfs I. und das damit verbundene Gerichtsstandsprivileg bedeutet indes einen Wendepunkt in der Geschichte der Stadt Rothenburg.[2]

Quantitative Betrachtungen

Zunächst ist die quantitative Stellung des Rothenburger Sammelprivilegs innerhalb der Geschichte königlich/kaiserlicher Privilegienerteilungen einzuordnen. Berücksichtigt man die zeitliche Verteilung, so sind für das 12. Jahrhundert insgesamt lediglich 15 Privilegienerteilungen bekannt, für das 13. Jahrhundert sind es annähernd 180 und für das 14. Jahrhundert dann ca. 820.[3] Diese steigenden Zahlen können zwar auch auf eine verbesserte Überlieferungslage im 14. Jahrhundert zurückgeführt werden, erklären jedoch die damalige ungewöhnliche Zunahme nicht zur Gänze. Erkennbar ist jedenfalls, dass die Privilegienerteilungen bereits unter König Rudolf stark zunehmen. Eine besondere Rolle spielen dabei die Gerichtsstandsprivilegien. Während in einem Zeitraum von ca. 150 Jahren vor König Rudolf, also von

1 Naser 2016: 85.
2 Schnurrer 1999: 35 f.; Lünig 1714: 335; Bensen 1837: 121; Schmidt 1965: 50.
3 Battenberg 1983: 32 f.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_59

Heinrich V. bis König Richard, lediglich 53 Gerichtsstandsprivilegien ausgefertigt wurden, stieg unter Rudolf von Habsburg die Zahl auf 79 erteilte Privilegien. Unter den Nachfolgern Adolf von Nassau folgten weitere 35, unter Albrecht I. von Habsburg dann noch einmal 48.[4]

Wie reiht sich das Ereignis von Rothenburg in diese Zahlenreihen ein? Rothenburg hat im Zeitraum bis 1451 insgesamt 36 Privilegien erhalten und steht unter den deutschen Reichsstädten nach Regensburg mit 38, aber noch vor Nürnberg mit 33 an der Spitze. Dies mag ein Indiz für das besondere Wohlwollen, das die Stadt genoss, aber auch für deren gestiegene wirtschaftliche Bedeutung sein.

Geschichte des Privilegs von 1274

Wie kam es nun zur Privilegienerteilung? Bedeutsam ist, dass sich König Rudolf I. bereits vorher, nämlich am 21. April 1274, in Rothenburg aufhielt, denn zwei Briefe, zum einen an den Vogt zu Ensisheim (Elsass) und zum andern an den Vogt in Krenkingen (Rheingau) sind mit „Rodenburch" bezeichnet.[5] Man wird wohl davon ausgehen können, dass die Grundlagen der nun wenige Wochen später erfolgenden Erteilung der Rothenburger Privilegien bereits bei diesem Aufenthalt besprochen, geklärt und möglicherweise fixiert wurden. König Rudolf I. sah sich wohl auch im Zuge der angestrebten Revindikation des Reichsgutes zu diesem Schritt veranlasst. Das Privileg regelt nun erstmals den Status der Stadt und Rechte seiner Bürger. Damit wurde die Zuständigkeit des bisher für die Stadt und das umliegende Gebiet allein maßgebliche Landgericht eingeschränkt. So umfasste die Kompetenz des Gerichts zunächst nur die niedere Gerichtsbarkeit. In Strafsachen beschränkte sich die Zuständigkeit auf Bußansprüche und als Marktgericht auf alle Marktfrevel, in Zivilsachen hauptsächlich auf Klagen aus Schuldverträgen. Stadt- und Landgericht bestanden bis 1409 nebeneinander. In diesem Jahr erwarb die Stadt das Landgericht und hatte nun die gesamte Gerichtsbarkeit vereint.

Inhalt des Privilegs von 1274

Was ist nun der Inhalt des wichtigen städtischen Gerichtsstandsprivilegs?

> So jemand gegen einen Bürger dieser Stadt eine Klage oder Handel würde haben, soll er ihn treffen vor dem Richter der Stadt, um anzunehmen, was ihm durch Urteil zugeteilt werden wird, so dass derselbe vor den Spruch eines anderen Gerichtshofs nicht gezogen werden darf.[6]

4 Alle Zahlen nach Battenberg 1983: 32 f.
5 Distelkamp–Rödel 1986: Nr. 17 und 18 sowie S. 13 f.
6 Die Übersetzung folgt dem Text bei Bensen 1837: 121 f.

Diese Privilegierung gilt für alle Bürger innerhalb der Mauern der Stadt unabhängig von ihrem Rechtsstatus.

Gleichzeitig werden auch Regeln für die Bewohner des Rothenburger Umlandes, der „cent" getroffen.[7] Das Privileg König Rudolfs I. beinhaltete weitere Zugeständnisse:

> Was übrigens das Landgericht betrifft, welches gemeinlich das Centgericht genannt wird, so befehlen und wollen wir, dass es nach seiner alten, bewahrten und bisher beobachteten Gewohnheit in der Kraft und Strengigkeit seines Rechts künftighin gehalten werde.[8]

Als weitere Regelungen werden aufgenommen: Alle Besucher der drei Märkte *(nundinae)* in der Stadt *(opidum)* stehen unter dem Geleit und Frieden des Reiches innerhalb einer Zone von drei Meilen. Ferner werden die Wege und die Weiden der Stadt in ihren Grenzen anerkannt. Soweit jemand aus der Stadt in die Acht fällt, soll er dem königlichen oder kaiserlichen Hof mitgeteilt werden; sein Name und die Strafe sollen in ein besonderes Register eingetragen werden. Weder Kaiser noch König steht bei einer Verurteilung in die Acht ein Begnadigungsrecht zu, eine Lösung aus der Acht kann nur das strafende Gericht vornehmen. Rothenburgs Bürger dürfen nicht zu einem (gerichtlichen) Zweikampf *(duellum)* herausgefordert werden. Übertreter dieser Bestimmungen ziehen sich die königliche Ungnade zu. Die bisherige, nach altem Herkommen bestehende Steuerpflicht der Bürger und Einwohner (*cives* und *incole*) bleibt weiterhin bestehen. Der innerhalb der Stadt, mutmaßlich in einem Steinhaus *(domus lapidea)* an der Südwestseite des heutigen Rathauses residierende Schultheiß bleibt weiterhin steuerfrei.

Rechtshistorische Einordnung 1274–1324

Wie lässt sich das Rothenburger Gerichtsstandsprivileg inhaltlich näher bestimmen? Weil der Text sehr karg ist, stellt sich die Frage, wie sich das Rothenburger Gerichtsstandsprivileg näher bestimmen lässt. In der rechtshistorischen Forschung wurde nach mehreren möglichen Regelungsbereichen eines Privilegs unterschieden:

> Die Ausgestaltung und Konsolidierung der landesherrlichen Gerichtsgewalt beruht im Wesentlichen auf drei Arten von Privilegien, die die deutschen Kaiser und Könige an […] die freien Städte verliehen.[9]

7 Die Abfolge folgt dem Urkundenbuch L. Schnurrers, Schnurrer 1999: Nr. 70 S. 35 f.
8 Bensen 1837: S. 122, Randnr. 3.
9 Eisenhardt 1980: 11.

- den *privilegia de non evocando,*
- den Privilegien, die von fremder Gerichtsbarkeit befreiten, und
- den *privilegia de non appellando.*[10]

Mischformen zwischen Kategorie 1 und 2 sind möglich (siehe unten).

Darüber hinaus ist auch das *jus fori* zu berücksichtigen. Dieses Recht war bereits unter Kaiser Friedrich II. reichsrechtlich anerkannt und dürfte damit das älteste Gerichtsprivileg sein. Es zielte unter anderem darauf ab, Verfahren vor weltlichen Gerichten gegen Geistliche oder geistliche Korporationen beziehungsweise deren Leute durch eine Rüge für unzuständig zu erklären. Allerdings gelang es der Kirche nicht immer, dieses Privileg durchzusetzen. Gilt daher die unausgesprochene Befreiung auch als Befreiung von dem Privileg des *jus fori*? Dies ist deshalb bedeutsam, als hiervon im Besonderen Kleriker und geistliche Korporationen auch in Rothenburg umfasst werden. Daran anschließend ist auch das Verhältnis zur „güldenen Freiheit" zu überdenken, dem 1168 von Kaiser Barbarossa dem Würzburger Bischof verliehenen Privileg, Gerichtsherr im ganzen Herzogtum Franken und damit auch für Rothenburg zu sein. Das Verhältnis zwischen dem Bistum Würzburg und der Stadt Rothenburg führte auch wegen der Zuständigkeit des bischöflichen Gerichts zu ständigen Auseinandersetzungen. Insbesondere in den Jahren 1343–1347 sowie unter dem Bürgermeister Heinrich Toppler (gestorben 1408) und den Würzburger Bischöfen Gerhard von Schwarzburg (gestorben 1400) und Johann von Egloffstein (gestorben 1411) wurde erbittert um die Zuständigkeit des Rothenburger Landgerichts gerungen. Diese Auseinandersetzung fand ihren Niederschlag in zahlreichen eidesstattlichen Erklärungen, wonach das Landgericht in Rothenburg von alters her mit Acht und Anleit gerichtet hatte und somit zuständig sei.[11]

Wie also ordnet sich das Rothenburger Gerichtsstandsprivileg in die möglichen rechtshistorischen Kategorien ein? Der Wortlaut des erteilten Privilegs, wonach Rothenburger Bürger nur vor ihrem eigenen Gericht verklagt werden können, könnte zunächst als *privilegium de non evocando* eingeordnet werden. Demnach würde es sich als ein Verzicht auf das königliche Evokationsrecht erweisen, ein Recht, welches dem König, später dem jeweiligen Kaiser, die Macht gäbe, jedes Verfahren vor das Hofgericht zu ziehen. Mit der entsprechenden Privilegierung gäbe der Herrscher einen Teil seiner Gerichtsgewalt an den Landesherrn, hier an die Stadt Rothenburg, ab. Folgt man aber dem Wortlaut des Privilegs, so ergäbe sich hieraus nur ein eher allgemein gehaltenes Verbot an einen auswärtigen oder

[10] Eisenhardt 1980: 11.

[11] Schnurrer 1999: Nr. 651, 653, 658, 659, 684, 685, 696, 697, 701, 703–708, 710–728, 746, 749–751, 754, 755, 770, 777.

einheimischen Kläger, den jeweiligen Rothenburger Beklagten außerhalb Rothenburgs zu verklagen. Ob eine Befreiung vom Reichsgericht ebenfalls angestrebt war, lässt sich allerdings dem Wortlaut nicht entnehmen.

Zieht man die innerörtliche Spruchpraxis heran, wie sie in den „Willküren“[12] (entstanden ab 1300) tit. 15 ausgeführt ist, so lässt sich auch hier keine Klärung erzielen:

> Es sei Recht und Gewohnheit, dass kein Bürger den andern vor ein anderes Gericht laden dürfe, als vor das in der Stadt. Wer Bürgerrecht empfangen will, muss schwören, dieses zu beobachten, selbst wenn er die Stadt verlässt.[13]

Dieser Satz regelt jedoch nur das innerstädtische Verhältnis der Bürger zueinander, während das Privileg, folgt man dem Wortlaut, vor allem die Klagen umfasst, die von außerhalb der Stadt gegen die Bürger gerichtet sind.

Enthält dieses Privileg daher möglicherweise eine umfassende Einschränkung gegenüber fremder Gerichtsbarkeit und mithin auch eine Befreiung von königlicher Gerichtsbarkeit (siehe Kategorie 1)? Es könnte sich aber auch lediglich um eine Befreiung von fremden Gerichtsständen handeln, also von der Gerichtsbarkeit anderer Reichsstände (siehe Kategorie 2), oder enthielt sie eine Befreiung vom *jus evocandi* des Königs, also ein *privilegium de non evocando,* verbunden mit einem Privileg zur Befreiung von fremder Gerichtsbarkeit (mögliche Kombination von Kategorie 1 und 2)?

Im Rothenburger Privileg wurde eine Befreiung vom Rothenburger „Hoff-Cent-Gericht“ nicht erwähnt, sodass davon auszugehen ist, dass dessen Zuständigkeit ohne Einschränkung oder Zusatz gewährt wurde.

Die erstmalige Konfirmation des Privilegs erfolgte unter König Albrecht am 18. November 1298, sowie daran anschließend unter König Heinrich am 11. März 1309. Beide übernahmen den Inhalt des Rudolfinischen Privilegs vollinhaltlich. Durch die Rechtsprechung des Hofgerichts wurde sein Inhalt zunächst dahingehend geklärt, als 1315 ein Urteilsspruch erfolgte, wonach das Privileg lediglich allen Rothenburger Bürgern die Befreiung vor einem weltlichen Gericht zusicherte, nicht jedoch vor dem königlichen Gericht oder dem Schultheißen von Rothenburg. Durch die inhaltliche Klärung konnte das Hofgericht damit seine Position innerhalb eines Verfahrens deutlich stärken.[14] Diese soll auch das nachfolgende Zitat umfassen:

12 Frühe Sammlung des Rothenburger Stadtrechts (Statuten), entstanden nach 1300 und dann fortgeschrieben. Cf. Bezold 1915: 65.

13 Battenberg 1983: 124.

14 Entscheidung des Reichshofgerichts vom 31. Mai 1315, Battenberg 1983: 199, Nr. 298.

Daz sie nyeman beclagen sol und sie auch nyemanne vor keynem weltlichen geriht antworten suln, denne vor minem herren dem vorgeschribenen kung und vor irm schultheizzen in der stat.

Doch König Ludwig der Bayer entschied neun Jahre später, am 21. Februar 1324, unter Änderung der Rechtsmeinung, dass die Bürger von Rothenburg die Freiheit besäßen, weder vor dem Hofgericht noch vor einem anderen Gericht zu Recht stehen. Als einzige Ausnahme wurde der Gang vor das königliche Hofgericht bei Rechtsverweigerung oder Rechtsverzögerung durch die Stadt zugelassen:[15]

> Daz si nieman ze hof noch fuer chein ander gericht lasen suel, er vorder danne vor irem stetrichter ein recht, und im wurde danne recht verzigen..es waer danne, daz im dort recht dort verzigen wurd und nicht widerfuer, so mag er ein recht vor unserem hofgericht vordern und nehmen, als im erteilt wirt.

Nach dieser zweiten, nun geänderten Rechtsauffassung, wonach das Hofgericht nicht länger neben dem Stadtgericht zuständig sei, liegt hier eine deutliche Erweiterung des allgemeinen Gerichtsstandsprivilegs (Befreiung von fremder Gerichtsbarkeit) in Verbindung mit dem *privilegium de non evocando* vor.

Die Rothenburger Gerichtsstandsprivilegien unter Kaiser Karl IV.

Zieht man die im Folgezeitraum ergangenen Gerichtsstandsprivilegien heran, nämlich die Konfirmation Ludwigs des Bayern vom Juni 1331,[16] welche sich auf die vorgängigen Konfirmationen von König Albrecht vom 18. November 1298[17] beziehungsweise von König Heinrich vom 11. März 1309[18] stützte und diese inhaltlich übernahm und so ebenfalls an das Privileg von 1274 anschloss, zeigen sich drei wichtige Weiterungen im Privileg König Ludwigs vom 26. Juni 1331. Da ist zum einen die traditionelle, aber nunmehr schriftlich fixierte Ausnahme der ausschließlichen Zuständigkeit bei Rechtsverzögerung oder Rechtsverweigerung; sie ermöglichte es, diese Angelegenheit vor das kaiserliche Hofgericht bringen zu können. Da ist zum anderen die hier erstmals fixierte Möglichkeit, dass für Klagen des Kaisers gegen die Stadt oder ihre Bürger das Hofgericht zuständig sein soll. Andererseits wurde der Stadt Rothenburg das Recht zugestanden, Statuten zu errichten oder sie aufzuheben:

15 Entscheidung des Reichshofgerichts vom 21. Februar 1324, Battenberg 1983: 213, Nr. 337.
16 Battenberg 1983: 231, Nr. 383 und 383a.
17 Battenberg 1983: 159, Nr. 181.
18 Battenberg 1983: 172, Nr. 216.

> Und verleihen und gönnen In ewiglichen mit diesem gegenwärtigen Brieff, das sie die vorgeschriebenen Stattrecht, Gesetz und Gebott die Uns, dem Rich und auch den Rechten nicht widerwertig seyn, und Ihr Statt Nutzen und Frommen, nach ihrem Willen, setzen mögen und ordnen, und auch wieder abnehmen mögen, wann und wie oft sie wollen und Ihn das füget und dieselben Gebott, Gesetz und Stattrecht bestätigen. […] Auch haben wir den vorgenannten Burgern gemeiniglich der Statt Rotenburg die Gnad gethan, von unserm Kaiserlichen Gewalt alles das, daß vor Ihrem Langericht zu Rotenburg erclaget und erlangt/ daß man Ihn das bestettigen soll vor unserm Hoffgericht/ also daß es Macht und Crafft haben soll/ allen den/ die es von Ihres Landgerichts wegen fordern.[19]

Eine dritte Änderung ergab schließlich die Privilegierung des Rothenburger Landadels, soweit sie Bürger der Stadt waren. Nun erstreckte sich der Schutz des Privilegs auch auf diesen Personenkreis:

> Auch haben wir Ihn die Gnade gethan / und thun kund / als andere Ire Mitburger auch mit diesem Brieff / daß sie alle Erbare Edellen / die auff dem Land sitzen/ und Ir Burger seynd / an allen stätten und umb alle Sachen gegen allermännniglich versprechen / und auch verantworten mögen / als andere Ire Mitburger die bey der Statt gesessen sind.[20]

Eine weitere Regelung der Gerichtszuständigkeit erging unter Ludwig dem Bayern durch das Reichshofgericht am 26. Oktober 1339, welches mit Rekurs auf das Reichshofgerichtsurteil von 1315 festlegt, dass Bürger wiederum nur vor dem Stadtschultheißen verklagt werden dürfen.[21] Eine Bestätigung dieses Privilegs erfolgte am 7. Juni 1343.[22]

Der Streit um die Gerichtszuständigkeit zwischen Rothenburg und Würzburg

Nach dem Thronwechsel von Ludwig dem Bayern zu Kaiser Karl IV. wurde auch von Letzterem das Privileg König Rudolfs I. unter Einbeziehung der Privilegien von 1298 und 1309 am 17. November 1347 uneingeschränkt übernommen.[23] Am selben Tag bestätigt Karl IV. allerdings auch die ausschließliche Zuständigkeit des Landgerichts Franken und damit

19 Lünig 1714: 337.
20 Lünig 1714: 312.
21 Battenberg 1983: 251, Nr. 432.
22 Battenberg 1983: 258, Nr. 447.
23 Battenberg 1983: 277, Nr. 486/487.

auch für Rothenburg den Bischof von Würzburg als Gerichtsherrn, wohl unter Rekurs auf die „Güldene Freiheit" von 1168.[24] Bereits eine Woche später, am 23. November 1347, stellt Karl IV. jedoch klar, dass niemand vor ein weltliches Hofgericht außerhalb der Stadt Rothenburg geladen werden darf (außer im Falle der Rechtsverweigerung) und unterläuft so die Zuständigkeit des Würzburger Bischofs für Rothenburg.[25] Offensichtlich gab sich das Bistum mit dieser Lösung nicht zufrieden, denn am 2. Januar 1354 gab Karl IV. eine Erklärung ab, laut welcher Rothenburgs Privilegien dem Bischof Albrecht von Würzburg, dem Domstift und den jeweiligen Amtsnachfolgern an ihren Freiheiten und besonders an ihrem Landgericht keinen Schaden bringen sollen:

> Waz wir oder unser hof richter den vorgenannten burgern von Rothenburch und irer stat brief gegeben haben oder genad getan, daz dieselben brief oder gnaden dem erwirdigen Albrecht byschof ze Wirzburg und seiner stift und allen seinen nachkommen byschofen zu Wirzburg an allen iren freiheiten, rechten und gewonheiten und sunderlich an irem lantgericht, daz sie von alder hergepracht haben, unschedlich sein sullen und in daran dhein irrsal und hindernuezze pringen.[26]

Die besondere Stellung des Landgerichts: bestätigt und erweitert

Unter dem 2. Dezember 1355 bestätigte Karl IV. auch das Rothenburger Landgericht mit dem Recht, dass dort gefundene Achtsprüche am kaiserlichen Hof verkündet und in ein Register geschrieben werden sollen. Außerdem wird die weitere Gnade erteilt, dass das, was am Landgericht erklagt und erlangt wird, am kaiserlichen Hofgericht bestätigt werden soll.[27] Im Verlauf des Streits mit Bischof Albrecht von Würzburg legt Karl IV. am 5. Juni 1359 fest, dass Rothenburger Bürger nicht entgegen ihren Gerichtsstandsprivilegien in weltlichen Sachen vor einen Offizial oder anderen geistlichen Richter zu laden sind, sofern nicht vor den weltlichen Richtern des Reichs das Recht verzögert oder verweigert wurde.[28] Hier wird wiederum eine deutliche Trennung der Zuständigkeit weltlich/geistlich auf Grund des *jus fori* festgelegt. Drei Tage später, am 8. Juni 1359, gebietet Karl IV. allen Geistlichen und Weltlichen, Prälaten, Grafen, Freien, Herren, Städten, Rittern und (Edel-)Knechten sowie allen anderen Reichsuntertanen, den Rat und die Bürger zu Rothenburg wegen keiner weltlichen Sache, sei es wegen des Landgerichts oder wegen des Stadtgerichts zu Rothenburg,

24 Battenberg 1983: 278, Nr. 488.
25 Battenberg 1983: 279, Nr. 490/491.
26 Battenberg 1983: 312, Nr. 570.
27 Battenberg 1983: 335, Nr. 616.
28 Battenberg 1983: 353, Nr. 648.

vor ein geistliches Gericht zu laden. Klagen sollen vielmehr vor den Amtmann daselbst gebracht werden, außer im Falle bewiesener Rechtsverzögerung oder -verweigerung.[29] Nach dem Thronwechsel von Karl IV. zu seinem Sohn Wenzel bestätigt und erneuert dieser das Gerichtsstandsprivileg seines Vaters vom 13. Juli 1355 am 12. April 1409.[30]

Noch im Jahre 1405 war das Rudolfinische Privileg Gegenstand eines weiteren Zuständigkeitsstreits. Auch in diesem Fall berief sich Rothenburg erfolgreich auf sein Privileg. Damals bedeutete das für das Gericht, dass die allgemein gehaltene Formulierung von 1274 für die Stadt auch ein *privilegium de non evocando* bedeutete und somit für alle auswärtigen Kläger den Weg vor das Reichshofgericht ausschloss. Wie erwähnt konnte 1409 das Landgericht aus einer Verpfändung gelöst und unter König Ruprecht von der Stadt erworben werden. Stadtgericht und Landgericht wurden so zusammengeführt.

Die Stadt als Beklagte

Nach König Wenzels Absetzung erneuert König Sigismund unter dem 7. September 1422 die bisher gewährten Privilegien. Gleichzeitig legt er nun erstmals fest, dass bei Klagen gegen die Stadt drei, fünf oder sieben Räte aus drei benachbarten Reichsstädten ausgewählt werden und vor dem Reichsamtmann zu Rothenburg dem Kläger Recht gewähren sollen. Hingegen sollte die Stadt von zwei geschworenen Räten der Stadt vertreten werden.[31] Bereits Wenzel gesteht als deutliche Erweiterung der Stadt 1398 nachweislich erstmals das Recht zu, „übers Blut" zu richten, d. h. es wird nun zugestanden, dass „landschädliche Leute" durch den Rat zum Tode verurteilt werden können:

> Auch wer es Sach, daß dheine verleumpte schädliche Leut in derselben Statt Rotenburg zu Gefängnus bracht würden, und die nicht Ancläger hetten, wann und wie dann der Rath daselbsten oder der mehrer Theil des Raths, uff ihr Ende erkenten, daß selbig Leut Todeswürdig weren, daß sie dann zu Ihnen richten mögen, und mit In fahren. Darnach sie erkennen daß sie verschuldt und verworcht hetten.[32]

Diese Urkunde legt den Zeitpunkt fest, allerdings erwähnt Bensen ein Regest aus der Regierungszeit König Ruprechts, wonach ihm (Ruprecht) die Bürger Rothenburgs eine

[29] Battenberg 1983: 354, Nr. 649.
[30] Battenberg 1983: 599 f., Nr. 1130/1131.
[31] Battenberg 1983: 672 f. 1256/1257.
[32] Lünig 1714: 314.

Urkunde Karls IV. aus dem Jahre 1368 vorgelegt hätten, wonach dieser bereits 1368 das Richten „übers Blut" bei landschädlichen Leuten zugestanden hatte.[33]

Noch am selben Tag wird auch das Privileg Kaiser Karls IV. vom 13. Juli 1355 konfirmiert.[34] Unter dem 8. Mai 1435 erneuert Kaiser Sigismund sein Privileg vom 7. September 1422 und erweitert es dahingehend, dass den Klägern bei Klagen gegen die Stadt Rothenburg im Falle bewiesener Rechtsverweigerung das Recht sich zu berufen zusteht oder dass der Kläger sein Glück anderswo suchen soll.[35]

Während der folgenden rund 80 Jahre werden verschiedene Gerichtsstandsprivilegien erteilt, jedoch keine inhaltlich neuen oder abgeänderten. Erwähnenswert ist, dass der Schutz der Landwehr, des umfriedeten Gebietes um die Stadt Rothenburg, durch Kaiser Friedrichs III. Privileg im Jahre 1463 geschützt wird.

Die Stadt erhält das privilegium de non appellando

Eine gravierende Änderung tritt 1501 ein. Unter dem 13. August 1501 wird Rothenburg durch König Maximilian I. das *privilegium de non appellando* verliehen. Eine Bestätigung dieses Privilegs erfolgt erstmals durch Kaiser Maximilian II. am 28. Juni 1576 und letztmalig am 28. August 1577 durch Kaiser Rudolf II. Mit der Erteilung dieses Privilegs wurde das Verhältnis dergestalt geregelt, dass es zu einem weitgehenden Abschluss der Rothenburger Privilegien gegenüber dem Reich kam. Appellationen der Bürger gegen Entscheidungen Rothenburger Gerichte waren danach nur dann möglich, wenn der Streitwert über sechs Gulden lag, einen Betrag, der später drastisch erhöht wurde. In diesem Privileg wird bestätigt,

> daß hinfuro ewiglich nyemands, von was wirden, stattes oder wesens der sey, von einicher unnderredlichen oder enndtlichen urteil, erkanntnuss oder decret, diean den gerichten zu Rothenburggesprochen, so die anfenngklichklag und hauptsach nit uber sechs guldin reinisch treffe oder wert were, an unnser nachkumen am reiche oder yemands annders, noch auch an kein annder gerich appelliren, dingen, beruffenoder versuchen solle oder muge. Und ob hiewider von einicher urteyl, do die sachen nit uber sechs guldin, wie vorgemelt, appellirt oder gedingt wurde, so ordnen, setzen und wellen wir, daß solich appellacion kraftlosz und untuglich sein sollen und daß unnser camer oder kein annder gericht, wie das namen hett, die annemen, ladung oder process darauf geben oder uben sollen oder mugen, in keiner wege.[36]

33 Bensen 1837: 128.
34 Bensen 1837.
35 Battenberg 1983: 750, Nr. 1380.
36 Eisenhardt 1980: 305.

Resümee

Mit der Gewährung dieses Privilegs kam die Entwicklung der Gerichtsstandsprivilegien zum Abschluss: von der Befreiung von fremder Gerichtsbarkeit über die Festlegung auf eine Befreiung von der Zuständigkeit der Landesgerichte hin zur Befreiung auch von den königlich/kaiserlichen Hofgerichten im Zuge des *privilegium de appellando*. Mit dem Zugeständnis auf den eigenen Gerichtsstand kamen die Herrscher der Stadt in unterschiedlicher Ausprägung entgegen. Sicherlich spielten dabei auch reichspolitische Überlegungen eine große Rolle. Letztlich blieb dem jeweiligen Kaiser/König über eine lange Zeit die Möglichkeit, die Stadt und/oder das Landgericht zu verpfänden. Von dieser Möglichkeit des Pfanderwerbs hat das Geschlecht der Hohenlohe, dem auch der damalige Bischof von Würzburg angehörte, zeitweilig Gebrauch gemacht. Der Freikauf aus dieser Verpfändung gehört zu den großen städtischen Leistungen, um die Unabhängigkeit der Stadt bis in die Napoleonische Zeit zu bewahren.

Quellen und Literatur

Battenberg, Friedrich (1983): *Die Gerichtsstandsprivilegien der deutschen Kaiser und Könige bis zum Jahre 1451.* Teilbände 1, 2. Köln: Böhlau.

Bensen, Heinrich Wilhelm (1837): *Historische Untersuchungen über die ehemalige Reichsstadt Rotenburg oder die Geschichte einer germanischen Gemeinde.* Nürnberg: Riegel und Wieszner.

Bezold, Rudolf Walther von (1915): *Die Verfassung und Verwaltung der Reichsstadt Rothenburg ob der Tauber (1172–1803).* Nürnberg: Druck von J.L. Stich.

Distelkamp, Bernhard – Rödel, Ute (1986): *Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451. Band 3: Die Zeit Rudolfs von Habsburg. 1273–1291.* Köln: Böhlau.

Eisenhardt, Ulrich (Hg.) (1980): *Die kaiserlichen privilegia de non appellando.* Köln: Böhlau.

Lünig, Johann Christian (Hg.) (1714): *Des teutschen Reichs-Archivs. Partis specialis IV und letzter Continuation 2.* Theil, Band 14. Leipzig: Lanckisch.

Naser, Markus (2016): Rothenburg im Spätmittelalter. In Rupp, Horst F. – Borchardt, Karl (Hg.): *Rothenburg ob der Tauber. Geschichte der Stadt und ihres Umlandes.* Darmstadt: Konrad Theiss – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 82–135.

Schmidt, Heinrich (1965): Heinrich Topplers Leben und Wirken. *Fränkischer Feierabend (Beilage zu Fränkischer Anzeiger),* 13(1), 1–96.

Schnurrer, Ludwig (1999): *Die Urkunden der Reichsstadt Rothenburg. Teilbände 1, 2: 1182–1400.* Neustadt–Aisch: Degener.

Schweitzer Gábor[1]

Aki végtelenül sajnálta, hogy 1848-ban nem fogadtak el rendszeres alkotmánytörvényt – Schvarcz Gyula (1838–1900) emlékezete

A Képviselőház 1878. május 10-i ülésén a honatyák Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye felirata kapcsán a gyülekezési jog szabályozásával összefüggő alkotmányos kérdésekről folytattak disputát. A vita során a szabadelvű párt színeiben Budapest terézvárosi polgárait képviselő Schvarcz Gyula, a jeles természettudós, történettudós, valamint állam- és jogtudományi író is felszólalt, aki – egyebek mellett – amiatt sajnálkozott, hogy az 1848-as polgári átalakulás időszakában Magyarországon nem fogadtak el az államszervezet fontosabb intézményeinek jogállását szabályozó, valamint az állampolgárok egyéni jogait is rögzítő rendszeres alkotmánytörvényt.[2]

> „[V]éghetetlenül sajnálom, hogy honatyáink bölcsessége 1848-ban nem hozott létre a többi müvelt nemzetek példájára egy rendszeres alkotmány-törvényt. Ha ez megtörtént volna, nem igen vitatkoznánk most a ministeri rendeletnek érvénye, czélszerüsége felett, mert akkor azon alaptörvénybe mindenesetre belevonatott volna a gyülekezési jog, mint a magyar állampolgárság elidegenithetlen egyéni politikai joga, s ezen alaptörvény alapján az illető alkalom felmerültével mindenesetre megalkottatott volna már eddig a részletes törvény, mely ezen alapelvvel, a gyülekezési szabadsággal nem jöhetett volna ellentétbe. Valóban, ha ez akkor megtörténik, akkor most fölösleges volna vitatkozni a felett, hogy a ministeri rendelet az alkotmány jogába vág-e, vagy nem."[3]

Nem ez volt a legelső alkalom, hogy Schvarcz Gyula – a történeti alkotmány konstrukcióját preferáló kánonnal szemben – az általa leginkább rendszeres alkotmánytörvénynek vagy

1 A tanulmány az OTKA K 143008 számú *Magyarország történeti alkotmánya,* valamint az ELKH Titkárság/HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat KSZF-15/2023. számú *Magyarország történeti alkotmánya egykor és ma* című kutatás keretében készült.

2 Schvarcz Gyula működéséhez lásd Miru 1997; 2000; Szabó 2019; Iván 2015.

3 *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója XVII.* 1878: 247.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_60 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0792-7864

rendszeres alkotmányjogi alaptörvénynek nevezett írott alkotmány szükségessége mellett foglalt állást. Már néhány évvel korábban a rövid életű, szabadelvű nézeteket hirdető Haladáspárt – más néven Reformpárt – képviselőjelöltjeként közzétett programjában is célzott, ha nem is a leghatározottabb formában, az írott alkotmány fogalmához hasonló alaptörvény megalkotásának szükségességére:

> „[N]épképviseleti alapon nyugvó felelős kormány-rendszerünk, egész állami szervezetünk alaprajzát, az állam hatalmak egymásközti viszonyát, az alkotmány korszerű biztositékait, nem különben az egyéni szabadság biztosítékait oly alaptörvényekbe óhajtanám becikkelyeztetni, amelyek az alaptörvényeknek ne csak nevét viseljék, de birjanak teljes mérvben azon értékkel is, a melyet más alkotmányos államok törvényhozásai – alkotmányuk biztosítékaúl – az alaptörvény fogalmához csatolnak."[4]

Ezek a közjogi javaslatok egyébként a Haladáspárt Károlyi Ede neve alatt megjelenő hivatalos programjában szinte szó szerint visszaköszöntek.[5] Nincs nyoma ugyanakkor annak, hogy Schvarcz Gyula akár a Haladáspárt, akár a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselőjeként indítványozta volna a rendszeres alkotmánytörvény elfogadását. A jelek szerint megelégedett azzal, hogy felhívja képviselőtársai és választói figyelmét az írott alkotmány megalkotásának lehetőségére.

Tudományos munkáiban Schvarcz Gyula részletesebben – olykor ugyan önismétlésektől terhelten – foglalkozott azokkal az államokkal, amelyek a közjogi berendezkedés alapjait, valamint az állampolgárok szabadságjogait rendszeres alkotmányjogi alaptörvénybe foglalták, egyúttal meg is ragadta az alkalmat – témánk szempontjából most ez tűnik jelentősebbnek –, hogy a rendszeres alkotmányjogi alaptörvény kapcsán a hazai vonatkozásokról is elmondja véleményét. Részletenként kiadott nagy munkájának, az *Államintézményeink és a kor igényei* című kötetének 1879-ben megjelenő befejező, ötödik részében hívta fel a figyelmet arra, hogy Európa alkotmányos államai közül mindössze három – Anglia, az egyesült mecklenburgi nagyhercegségek, valamint Magyarország – nem rendelkezett „rendszeres, az egész alkotmány körvonalait átölelő" alaptörvénnyel. Rámutatott arra, hogy a „papiros alkotmány" gondolatától ódzkodó „zsenge continentalis liberalismus" immáron túlhaladott, az államélet fejlődését akadályozó álláspont, hiszen az elmúlt évtizedek azt igazolták, hogy azok az európai államok érték el értelmi, erkölcsi és anyagi tekintetben a legnagyobb haladást, amelyek „papiros" alkotmányt, illetve rendszeres alaptörvényt

[4] Schvarcz Gyula programmja 1872: 26–27.
[5] Károlyi 1872: 28.

fogadtak el.[6] Schvarcz Gyula véleménye szerint a magyar törvényhozásnak 1848-ban, amikor „a hagyományos rendi alkotmányt népképviseleti alkotmánnyá változtatta" át, ezt az utat kellett volna választania, vagyis „papiros" alkotmányt kellett volna elfogadnia. De nem tette, mert – miként fogalmazott: elég helytelenül – az „angol alkotmányosságot akarta e részben utánozni". A kiegyezés évében újból lett volna alkalom a „papiros" alkotmány elfogadására. „Ismét elmaradt, egész alkotmányos fejlődésünk igen nagy kárára." Schvarcz Gyula úgy vélte, hogy amennyiben 1867-ben megalkották volna a rendszeres alaptörvényt,

> „mely körvonalazta volna nemcsak a már létesített államintézmények szervezetét, jogkörét, hanem – miként egyéb európai államok alaptörvényei is tették – azon államintézmények szervezetét és jogkörét is, amelyeknek fölállítását a megalkotni kellett alaptörvény szelleme, irányeszméi kilátásba helyezendették: akkor nem kapkodott volna kormányaink egész sorozata a koronázás óta ide-oda minden irányeszme nélkül, elfelejtve vagy készakarva mellőzve végzetteljes fontosságú államintézményi föladatok megoldását, s félszegen meg-meg lökve, de meg nem fejtve kérdéseket, melyeket a napi politika érdekei, a pártok tusája éppen előtérbe toltak."

A rendszeres alaptörvénynek éppen az lehetett volna a jótékony hatása Magyarország számára, hogy „egységes határozott irányt nyújt", valamint „éltető szellemet kölcsönöz" a „százados hátramaradás" miatt szinte az alapjaitól újjászervezésre váró államszervezet számára.[7]

Szembetűnő, hogy Schvarcz Gyula leginkább a dicsőséges 1848-as márciusi napoktól várta volna a chartális alkotmány elfogadását, hiszen fel sem merült benne az a lehetőség, hogy az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozat elfogadását követően is alkalom nyílhatott volna – immáron egy szuverén állam számára – az írott alkotmány elfogadására.

A következő évtized végén, az MTA II. osztálya 1887. január 10-i felolvasó ülésén hangzott el Schvarcz Gyula – utóbb írásos formában is megjelenő – nagyívű áttekintése az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről. Az alaptörvény ismérveit a következőkben határozta meg:

> „Ma »alaptörvény« alatt oly törvényt érthetünk már csupán, a mely magában foglalja valamely állam alkotmányjogának legfőbb fontosságú tételeit, mintegy irányadásúl az összes azontúl létrehozandó törvények szellemére nézve, és a mely törvényt sem eltörölni, sem egészben vagy részben módosítani nem ugyanazon módon van az illető törvényhozó-testület vagy az e czélra tüzetesen hivatott alkotmányozó gyűlés – Constituante – jogosítva, a mely módon

6 Lásd MIRU 2000: 137.

7 MIRU 2000: 138.

> ugyancsak a rendes törvényhozó testület egyéb törvényeket eltörölni, egészben vagy részben módosítani, hatályon kívül helyezni, felfüggeszteni szokott törvényerejűleg, hanem oly módon csakis, a minőt maga az illető alaptörvény a kérdés és az állami érdek nagyszerűségéhez képest e részben a saját záradékában előír."[8]

E meghatározás eléggé egyértelműen utal arra, hogy az alaptörvény fogalma alatt az írott alkotmány – saját szóhasználatában: rendszeres alkotmányjogi alaptörvény – fogalmát értette. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a rendszeres alkotmánytörvény, valamint a rendszeres alkotmányjogi alaptörvény mellett az alaptörvény megnevezést is az írott – chartális – alkotmány szinonimájának tekintette. A definíció ugyanakkor azt is figyelembe vette, hogy az ilyen típusú alaptörvényt a rendes törvényhozás mellett a kifejezetten az alkotmányozás céljára felállított testület is elfogadhatja, illetve módosíthatja, vagy akár el is törölheti az erre irányuló különleges eljárási szabályok figyelembevétele alapján. Schvarcz Gyula arra is rámutatott, hogy az európai monarchiák többsége ebben az időszakban már rendszeres alkotmányjogi alaptörvénnyel rendelkezett. Ezzel álltak szemben azok az államok – a korábban említettek mellett Oroszországot, Montenegrót, valamint az Oszmán Birodalmat is idesorolta –, amelyek történelmi fejlődésű alkotmánnyal rendelkeztek.[9] A rendszeres alkotmányjogi alaptörvény álláspontja szerint abban az esetben gyakorol pozitív hatást a törvényhozásra, „ha valóban korszerű reformeszméket bír képletbe állítani a jövő rendes törvényhozások számára; az államszervezet minden egyes fontosabb mozzanata irányában".[10]

Még ugyanebben az esztendőben a *Magyar Igazságügy* című folyóiratban három részből álló tanulmányban tekintette át a magyar államjogi irodalom legújabb alkotásait. Ezt a terjedelmes kritikai írást már csak amiatt is érdemes felidéznünk, mert jól érzékelhetően törekedett arra, hogy az alkotmánytörténet és a hatályos alkotmányjog (közjog, államjog) közti vízválasztót megtalálja. Tisztában volt azzal, hogy a történeti alkotmány konstrukciója mellett Magyarország alkotmányos berendezkedését nem lehet az intézménytörténeti előzmények nélkül tárgyalni, de azt is egyértelművé kívánta tenni, hogy a kiegyezés idején létrejött alkotmányos berendezkedés előzményei döntően legfeljebb az 1848-as polgári átalakulásig nyúlnak vissza. Azt is tudatosítani akarta, hogy a közjogtudományt még mindig uraló történeti módszertan alkalmazását meghaladottnak tekintette. Emiatt is üdvözölte Nagy Ernő 1887-ben megjelent közjogi tankönyvét, mert úgy érezte, hogy a fiatal nagyváradi jogakadémiai tanár csak a legszükségesebb mértékig foglalkozott az alkotmánytörténeti előzményekkel.

[8] Schvarcz 1887a: 3–4.
[9] Schvarcz 1887a: 41–42.
[10] Schvarcz 1887a: 80.

„Elismerést érdemel, hogy a 286 oldalra terjedő, karcsú kötetben csak összesen 28 oldalt szentel a »Bevezetés«-nek, illetőleg csakis 14 oldalt a történeti előtannak. Egy ily természetű munkában, tagadhatlanul, ezen eljárás csakis az okszerű részarányosságra törekvés követelményének kielégítése volt. Kell, hogy minden magyar jogász, minden magyar politikus alaposan ismerje Magyarországnak 1848 előtti államjogát, a régi magyar alkotmányt, ennek egész történelmi fejlődésében is: ámde szükségesebb alaposan ismerni az érvényben levő magyar államjogot, mint a régi, már érvényben nem levő magyar alkotmányt, államjogot, mind a kettőt, a mostanit és a régit egyetlenegy könyvből megtanulni alaposan ugy is alig lehet: mert a kettőnek dogmatikai egybeszövése csakis a tiszta, világos és valóban korszerüleg rendszeres előadás rovására történhetik."[11]

Bár az államjogi összefoglalót nem tartotta hibátlannak, összességében mégis úgy vélte, hogy Nagy Ernő „maradandó becsű munkát végzett", hiszen „merőben új alapokon rendezte az anyagot s lerakta önálló gondolkodása gyümölcseként oly rendszer alaprajzát, a mely egyes-egyedül felelhet meg Magyarország jelenlegi alkotmánya követelményeinek".[12] Nagy Ernő – a Németországban meghonosodott közjogdogmatikai módszer hazai úttörőjeként – műve előszavában érvelt az általa választott dogmatikai módszertan szükségessége mellett, egyúttal rámutatott arra is, hogy mennyiben tartotta fontosnak a történeti előzmények bemutatását.

„[N]em állok egyedül azzal a nézettel, miszerint az államjog tárgyalásánál az u. n. történeti módszer kizárólagos alkalmazása nem megfelelő már. Az élet, valamint a közjogi tudomány egyaránt sürgetik a behatóbb jogi (dogmaticai) elemzést. Eddigi tapasztalataink eléggé megmutatják, hogy mi következik, ha államjogunk e téren való művelését elhanyagoljuk. Ezzel természetesen nem a jog körében tett történeti búvárlatokat támadom meg, melyeknek értékét nálamnál senki sem becsülheti jobban; s azt is tudom, hogy a magyar alkotmány múltja számos, fölötte érdekes momentumot rejt. De mindez megtalálja illő helyét a magyar alkotmány- és jogtörténetben és a mai államjog tárgyalásánál annak tartalma inkább érdekel, mint egy tőle távol eső történeti adat. Egészen a történet nem mellőzhető. Államjogunk sajátlagos természete folytán, hogy t. i. ezer éves alakulás teremtette, számos tétele csak akkor méltányolható kellőleg, ha a történeti háttért is vizsgáljuk. Ennélfogva a történetből átvettem annyit, de csakis annyit, a mennyi az élő jog megértéséhez szükséges."[13]

11 SCHVARCZ 1887b: 23–24.
12 SCHVARCZ 1887b: 34.
13 NAGY E. 1887: Előszó.

Schvarcz Gyula országgyűlési képviselőként is elismerően nyilatkozott Nagy Ernő tankönyvéről. Az állami költségvetés vallás- és közoktatási minisztériumra vonatkozó fejezetének 1888. február 10-i képviselőházi tárgyalása alkalmával ugyanis azt vázolta fel képviselőtársainak, hogy milyen szellemben oktatják hazánk egyetemein és jogakadémiáin a magyar közjogot. Különösen nagy horderejű kérdésnek tartotta a közjog oktatását, mert szemben az „európai szárazföld egyéb államaival", ahol a közjog oktatásának szelleme és iránya „félreérthetetlen kifejezést nyer" az irányadó rendszeres alkotmányjogi alaptörvények által, addig hazánk „alkotmányossága rendszeres alkotmányjogi alaptörvényre nem támaszkodhatik, hanem történelmileg fejlődött intézményeink összességében gyökerezik."[14] Egyfelől sorra vette a magyar alkotmány szellemének megítélése szerint meg nem felelő tankönyveket, másfelől arra is hivatkozott, hogy jóllehet az egyetemeken és a jogakadémiákon „felvilágosult tanárok" oktatják a közjogot, ez önmagában nem jelent garanciát arra nézve, hogy a joghallgatók ne az elavult felfogású tankönyvekből készüljenek fel vizsgáikra. Ebben a kontextusban emelte ki Nagy Ernő nem sokkal azelőtt megjelent visszafogott terjedelmű tankönyvét, amely Schvarcz Gyula szerint biztosítékot jelent arra nézve, hogy a magyar közjog rendszerét a joghallgatók nem a régi rendi közjog, hanem az 1848-as törvények és az azóta elfogadott törvények alapján fogják elsajátítani.[15]

Schvarcz Gyula nem elégedett meg azzal, hogy Nagy Ernő kötetéről elismerően írjon, illetve nyilatkozzon, hiszen 1891-ben – a közjogi összefoglaló második, átdolgozott kiadásának megjelenése után – a szerzőt az MTA levelező tagjának ajánlotta. Az írásban benyújtott tagajánlás a tankönyv újabb kiadását mindazok nevében üdvözölte,

> „akiket méltán nyugtalaníthatott az, hogy eddigi, különben derék magyar közjogi tankönyveink többé-kevésbbé még mindig az 1848. előtt rendi államjogi tanok befolyása alatt állottak és sehogysem voltak képesek összhangzatba hozni a jelenleg érvényben levő (1848-iki törvényeinkben gyökerező) államjogunk rendszerét alkotmányunk szellemével. Ezt cselekszi Nagy Ernő a maga értékes munkájában, melyet államtudományilag tágult látkör, kritikai gondolkodás és mindvégig jogi éllel dolgozó, épannyira átlátszólag világos, mint tudományosan szabatos fölfogás és ennek teljesen megfelelő műnyelvezet jellemeznek."[16]

A levelező taggá történő megválasztás azonban 1891-ben elmaradt, feltehetően Concha Győző, a közigazgatástan és az alkotmánytan professzora Nagy Ernő közjogi tankönyvéről írt súlyos kritikai kifogásai miatt, de ez már egy másik történet.

[14] *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója III.* 1888: 167.
[15] *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója III.* 1888: 167.
[16] *MTA tagajánlások, 1891* 1891: 5.

Az elmaradt '48-as alkotmányozás kérdése Schvarcz Gyulát továbbra is foglalkoztatta. Az MTA II. osztálya 1888. december 3-i ülésén felolvasott – nyomtatásban is megjelenő – *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez* című előadásában ugyanis arra a kérdésre is választ keresett, hogy miért nem fogadtak el hazánkban 1848-ban rendszeres alkotmányjogi alaptörvényt. Úgy vélte, hogy a forradalom kitörését követően „a pártemberek túlnyomó többségét" azoknak a nagy eszméknek az éltető ereje lelkesítette, amelyektől „a haza megváltását" remélték, ám „a törvényhozási formákkal nem sokat törődtek", hovatovább „a vezénylő elmék" feltehetően amiatt sem kívántak a rendszeres alaptörvény gondolatával behatóbban foglalkozni, „mert óvakodtak minden oly lépéstől, amely még jobban fokozhatta volna a megoldás nehézségeit".[17] A rendszeres alkotmányjogi alaptörvény el nem fogadásának további lehetséges okaként hivatkozott arra a fogalomzavarra,

> „a melyben a Magyarország és az örökös tartományok, helyesebben az osztrák császár és Magyarország királya egymáshoz való jogviszonyát szemlélték a ma úgynevezett közösügyekre nézve, szemben a »Pragmatica Sanctio« követelményeivel egyfelől a magyar országgyűlési pártok egyes vezérférfiai, másfelől pedig a döntő politikai tényezők Bécsben."[18]

Korábbi álláspontjával ellentétben ugyanakkor némiképp meglepő módon azt állította, hogy nem sajnálkozik amiatt, hogy 1848-ban a pozsonyi országgyűlésen elmaradt a rendszeres alkotmányjogi alaptörvény elfogadása, csupán az alkotmányjogi törvényhozás hiányosságaira kívánt rámutatni.[19] Jóllehet, az 1848–1849-es polgári forradalom és szabadságharc időszakában elmaradt az írott alkotmány elfogadása – bár Szemere Bertalan miniszterelnök 1849. június 10-i leiratában azzal bízta meg Csengery Antal, Kemény Zsigmond és Kuthy Lajos belügyminisztériumi tanácsost, hogy „cseréljenek eszméket az írandó alkotmányról"[20] –, a jogalkotó alkalmanként az írott alkotmányok megoldásait is szem előtt tartotta a törvényalkotás során, amint ezt a következő példa is alátámaszthatja. A független magyar felelős minisztérium alakításáról rendelkező 1848. évi III. törvénycikk megalkotása idején a normaszöveget fogalmazó Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester az 1815–1831 között elfogadott német alkotmányok, valamint az 1791. évi, az 1814. évi, illetve az 1830. évi francia alkotmány egyes rendelkezéseit vette figyelembe, de Alexis de Tocqueville műve alapján ismerte az USA alkotmányát is. Ebből

17 SCHVARCZ 1889: 5.
18 SCHVARCZ 1889: 7.
19 SCHVARCZ 1889: 7.
20 SZEMERE 1990: 508; továbbá HERMANN 2012: 46.

persze legfeljebb annyi következik, hogy a kodifikátorok látókörébe kerültek általuk irányadónak tekintett írott alkotmányok is.[21]

Az 1888-as esztendőben figyelemre méltó pengeváltás zajlott le a napisajtóban Schvarcz Gyula és Kuncz Ignác, a pozsonyi jogakadémia professzora között, amelynek az előzményei évekkel korábbra nyúlnak vissza. Kuncz Ignác 1885-ben a kiadás reményében nyújtotta be az MTA II. osztályának *Állam mint nemzet* című kéziratát. A mintegy 1500 oldal terjedelmű kézirat bírálatára az MTA Schvarcz Gyulát kérte fel. Noha a bírálati jelentés elismerte, hogy „ezen munka bármennyire szembeszökően tanúskodik is szerzőjének odaadásáról tárgya iránt, és elmélyedt, önálló gondolkodásáról a felölelt államtudományi, államjogi és állambölcsészeti kérdések fölött […], jelen alakjában a Magyar Tudományos Akadémia cége alatti kiadásra nem ajánlható."[22] Schvarcz Gyula érdemi kifogásainak egyike arra irányult, hogy Kuncz Ignác szenvedélyes hadjáratot folytatott a „papiros" alkotmányok ellen, hiszen ahhoz a meghaladott nézethez ragaszkodott, miszerint csak a „történelmileg fejlett alkotmány" tekintendő alkotmánynak, a „csinált" alkotmányok azonban semmit sem érnek. Ha igaz volna, amit Kuncz Ignác „a rendszeres alkotmányjogi alaptörvények alatt fejlődött államokról" állít, akkor Angliától és Magyarországtól eltekintve „nem is léteznék Európában oly állam, a melyre nem kellene lenéző sajnálkozással tekintenünk."[23] Valószínű, hogy e bírálat miatt tekintett el az MTA a kézirat megjelentetésétől. Kuncz Ignác utóbb 1888-ban Pozsonyban adta ki az MTA által elutasított kézirat alapján a *Nemzetállam tankönyve* című kötetét, amelyről Schvarcz Gyula tett közzé két részből álló recenziót a *Nemzet* című napilapban még ugyanabban az esztendőben. Az 1888. december 6-i lapszámban megjelenő bírálatban Schvarcz egyebek mellett azt kifogásolta, hogy Kuncz szenvedélyesen „küzd és harczol" a „papiros" alkotmány ellen, jóllehet Európa „összes alkotmányos és cultur- meg jogállamai […] egytől-egyik rajta állanak, fejlődnek és gyarapodnak úgy a szabadság mint az értelmi, erkölcsi és anyagi haladás irányában Anglia, Magyarország és Mecklenburg kivételével."[24] A tankönyvben egyébként Kuncz Ignác a következők alapján tett különbséget a történeti alkotmány és a chartális („papiros") alkotmány között:

> „Amazt lelkökben, ezt csak zsebökben hordják a polgárok. A történeti alkotmány változik és mégis mindig ugyanaz. Ellenben a charták, melyek a nemzet életében, – ha egyszer ez papiros alkotmányra adta magát –, egymást gyorsan követni szokták, mint a kődarabok feküsznek

21 Nagy M. 1930: 17–18.

22 Schvarcz Gyula 1886. november 27-án kelt bírálati jelentésének szövegét Miru György közli. Lásd Miru 2000: 187.

23 Miru 2000: 190.

24 Schvarcz 1888.

egymás mellett: a hány charta, annyi külön alkotmány. Sem együtt, sem egyenkint nem képeznek élő egészet. A charta alkotmányban nincs erkölcsi erő s ha ily alkotmányok keletkezésük után másnap össze nem dülnek mindig s kivételkép egy ideig tartanak, azt az emberiség mai politikai solidaritásának köszönik, melynél fogva más nemzetek történeti alkotmányának erkölcsi erejében részesülnek. A magyar alkotmány, az angol alkotmány, mint élő, történeti alkotmányok, az emberiség alkotmányos szabadságának erkölcsi erejét képezik."[25]

Noha ebből az idézetből egyértelműen kiderült, hogy Kuncz Ignácnak meglehetősen elítélő véleménye volt az írott alkotmányokról, azt azonban elismerte, hogy a „papiros" alkotmányoknak is volt világtörténeti érdemük, nevezetesen az, hogy „az elvek tiszta öntudatosságát vitték, – szintén az emberiség solidaritásánál fogva –, a történeti alkotmányokkal biró népekbe."[26] Kuncz Ignác egyébként a *Nemzet* 1888. december 14-i számában reflektált Schvarcz Gyula kritikai észrevételeire, így a chartális – „papiros" – alkotmánnyal szembeni idegenkedés vádjára is.

„Munkám a történeti alkotmány mellett foglal állást, a mi alatt nem a történeti jognak kövületét, hanem a történeti alapon való haladást értem. Ezen szempontból egyebek közt azt állítom, hogy a történeti alkotmány, bár változik, mégis mindig ugyanaz, ellenben a charták, melyek gyorsan szokták egymást követni, úgy feküsznek egymás mellett, mint a kődarabok.
Ezen állításommal szemben a nagynevű biráló azt hozza föl, hogy némely charták közt sokkal kevesebb különbség van, mint a történeti alkotmány némely phasisai közt. [...]
Bizonynyal úgy van. Csakhogy a bírálat olyasmit bizonyít, a mit én nem tagadtam. Én ott nem beszélek hasonlatosságról és különbözőségről, hanem élő egészről egyfelől, ennek hiányáról másfelől. Az organicus egység nyilvánulhat a leggazdagabb különféleségben. A buzaszál, mely a földből kikel s a buzaszál, melyet az arató levág, igen különböző módon néz ki és mégis ugyanazon élő egység, a maga fejlődésének különböző stádiumában. Viszont a sivatag homokszemei nagyon hasonlítanak egymáshoz, de élő egység nem köti azokat össze. Vajha a charták a nemzetek politikai életét soha se tegyék ily sivataggá."[27]

Miközben úgy tűnt, hogy Schvarcz Gyula és Kuncz Ignác felfogása számos ponton tért el egymástól, 1896-ban meglepő módon Schvarcz ajánlotta akadémikustársai számára Kuncz levelező tagként történő megválasztását, amelyre még ugyanebben az évben sor is került.

[25] KUNCZ 1888a: 114.
[26] KUNCZ 1888a: 114.
[27] KUNCZ 1888b.

„[E]rős meggyőződésem, hogy Kuncz Ignáczot, a »Nemzetállam« és a »Demokratia« tudós szerzőjét mindazok, kik hazánkfiai közül államtudománynyal tüzetesebben foglalkoznak, mint jeles tudományos írót a legelismerőbb módon méltányolják; ugyanezért a magyar államtudományi irodalom ezen érdemdús veterán, munkás jelesét a legmelegebben ajánlom a II. osztály figyelmébe […]"[28]

Schvarcz Gyula az elkövetkező években még közreműködhetett a Márkus Dezső szerkesztésében megjelenő *Magyar jogi lexikon* egyes szócikkeinek megírásában. Az alkotmányról szóló szócikk összeállítására a szerkesztőség Schvarcz Gyulát és Nagy Ernőt kérte fel. Régi felfogásához híven Schvarcz Gyula a rendszeres alaptörvényű alkotmányok és a történelmi fejlődésű alkotmányok között tett különbséget. Korábbi álláspontjához hasonlatosan hivatkozott arra, hogy a „szabadelvű politikai iskoláknak valóságos dogmájává lett ítéletet mondani a rendszeres alaptörvényen nyugvó A[lkotmány]ok fölött, melyeket »papiros alkotmány«-nak szoktak nevezni."[29] Ez az ellenszenv – tette hozzá – azzal is magyarázható, hogy amíg Anglia megingathatatlan ércsziklaként harcolt az idők viharaival, addig Franciaországban egymás után dőltek romba a nagy francia forradalom időszaka óta elfogadott rendszeres alaptörvényű alkotmányok. Ugyanakkor arra is hivatkozott, hogy a „német szabadelvűség" amiatt rokonszenvezett a történelmi fejlődésű angol alkotmánnyal, mert szemben az egyes német államok által az 1820–1830-as években elfogadott alkotmánylevelekkel, az angol alkotmány „komolyan tudott biztosítani valóban nagy jelentőségű jogokat úgy az egyénnek mint az egész népnek". Schvarcz Gyula úgy vélte, hogy kizárólag a bármely pillanatban visszavonható oktrojált alkotmányok tekinthetők „papiros" alkotmánynak, mert azok nem nyugodtak „a fejedelem és nép, illetőleg népképviselet" mint két egyenrangú szuverén tényező szerződésszerűen biztosított és kölcsönösen kötelező jogviszonyán.[30]

Az alkotmányról szóló szócikkben Schvarcz Gyula ismételten foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért maradt el 1848 márciusában a chartális alkotmányozás Magyarországon. Továbbra is úgy vélte, hogy a honatyák többsége az angol mintát tartotta szem előtt, míg a többiek „belátták azokat az óriási nehézségeket, amelyeknek közhasznú, általános megnyugvást okozó legyőzésére nem volt a rohamos márciusi napokban elég idő".[31]

[28] Ezt megelőzően, 1893-ban Concha Győző ajánlotta Kuncz Ignác levelező taggá történő megválasztását.
[29] Márkus 1898: 208.
[30] Márkus 1898: 208.
[31] Márkus 1898: 208.

Schvarcz Gyula több tudományágat is érintő jelentős életművet hagyott maga után. A Hornyánszky Gyula által soha nem pihenő reformerként jellemzett tudós

> „az olyan törvényhozásnak lesz majd tisztelője és szószólója, mely egyetlen írott alaptörvénnyel – többnyire csak a legújabb időkben – rendezi az állam alkotmányát és határozza meg e körön belül az emberi életet; bármennyire sympathizáljon is egyébként az angol néppel és viszonyokkal, egyöntetűség híján lévő intézményeit, múltban gyökerező szokásjogait bajnak és hibának látta."[32]

Az írott alkotmány melletti kiállás nem jelentett szembefordulást a magyar alkotmánytörténet sok száz éves múltjával. Schvarcz Gyula viszont azon kevesek közé tartozott, akik idejekorán felismerték, hogy a rendszeres alkotmányjogi alaptörvény népképviseleti alapon történő megalkotása az alkotmányos államok garanciális kellékei közé tartozik, miként azt is tudatosítani kívánta, hogy saját kora alkotmányos berendezkedésének gyökerei legfeljebb az 1848-as polgári forradalom időszakáig nyúlnak vissza.

Irodalom- és forrásjegyzék

Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója XVII. (1878). Budapest: Schlesinger és Wohlauer gyorssajtónyomása.

Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója III. (1888). Budapest: Pesti Könyvnyomda.

Hermann Róbert (2012): Alkotmányozás 1848–1849-ben. *Magyar Napló,* 24(3), 35–46.

Hornyánszky Gyula (1917): *Schvarcz Gyula rendes tag emlékezete.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Iván Dániel (2015): Schvarcz Gyula – közjog és komparatisztika egy történész szemével. *Pro Publico Bono,* 3(3), 173–188.

Károlyi Ede (1872): *Haladáspárti programm.* Pest: Légrády Testvérek.

Kuncz Ignác (1888a): *A nemzetállam tankönyve.* Pozsony: Wigand.

Kuncz Ignác (1888b): Küzdelem a nemzetállamért. Válasz dr. Schvarcz Gyulának. *Nemzet,* 1888. december 14. Melléklet.

Márkus Dezső szerk. (1898): *Magyar jogi lexikon I.* Budapest: Pallas.

Miru György (1997): *Polgárosodás és alkotmányos átalakulás Schvarcz Gyula politikai gondolkodásában.* Kandidátusi értekezés. Online: https://real-d.mtak.hu/1064/1/D_18698_Miru_2.pdf

Miru György (2000): *Schvarcz Gyula.* Budapest: Új Mandátum.

MTA tagajánlások, 1891 (1891). Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_Tagajanlasok_1891/?pg=0&layout=s

Nagy Ernő (1887): *Magyarország közjoga (államjog).* Budapest: Eggenberger.

Nagy Miklós (1930): Ghyczy Kálmán, mint nádori ítélőmester. (Adalékok az 1848. évi törvényeink történetéhez.) *Budapesti Szemle,* 58(635), 1–28.

32 Hornyánszky 1917: 17.

Schvarcz Gyula (1887a): *Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről tekintettel ezek alkotmánytörténelmi előzményeire.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
Schvarcz Gyula (1887b): Tanulmány a magyar államjogi irodalom újabb termékeiről. (Harmadik, befejező közlemény.) *Magyar Igazságügy,* 28(1), 23–35.
Schvarcz Gyula (1888): Államtudományi irodalmunk köréből. *Nemzet,* 1888. december 6. Melléklet.
Schvarcz Gyula (1889): *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
Schvarcz Gyula programmja (1872). Pest: Aigner Lajos.
Szabó Zsanett (2019): Schvarcz Gyula (1838–1900) államfelfogása. *Joghistória,* 24(1), 26–31.
Szemere Bertalan (1990): *Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból.* Okmánytár. Budapest: Szépirodalmi.

Smuk Péter

Népfelség és/vagy kompetencia?

Horváth Attila professzoromat nagy szeretettel köszöntöm, kollégaként és egykori tanítványként! Győri és budapesti felsőoktatási együttműködésünk mellett professzor úr a politikai szocializációm során meghatározó élményekkel gazdagított mind a jogtörténeti összefüggések, mind a szellemes és anekdotikus történetei mélyén rejlő társadalomkarakterológiai abszurdok révén. Isten éltessen!

A demokratikus eljárásokkal kapcsolatos kritikai fenntartások egyik klasszikus érve az arisztokratikus vagy elitista álláspont, amely a politikai eljárások kimenetelének minőségét a demokratikus döntési folyamatokban részt vevő, kellő információval és „demokratikus kompetenciával" nem bíró tömegektől félti. A kommunikációs jogok és az állami szervek eljárásaival kapcsolatos nyilvánosságigények alkotmányos igazolást abból is merítenek, hogy ezek révén az informált választó a választáson képes lesz valódi mérlegelés után megítélni a politikai ügyek jelentőségét, valamint a politikai szereplők teljesítményét. Ebből az a megállapítás is következhetne, hogy választáson csak a felkészült választók informált döntéséből fakadhat alkotmányosan elfogadható, demokratikus legitimáció. Érvek szólnak azonban amellett, hogy az informált választó csak „mítosz", ezzel együtt viszont a demokratikus eljárásokban a nem informált vagy nem kompetens választók közreműködése nem rontja le érdemben az ilyen döntéshozatal minőségét. Dolgozatomban egyrészt áttekintem a demokratikuskompetencia-elvárást és annak kritikáit, továbbá alkalmazom az érvelést a választójog életkoralapú cenzusának megítéléséhez.

Az antikvitás gondolkodóinak kritikus tapasztalatai miatt a középosztály nélküli demokrácia a tömegek mennyiségi hatalmából fakadóan került a rossz kategóriába. Schumpeter szerint „a politikai mezőbe lépéssel a tipikus állampolgár szellemi teljesítménye azonnal alacsonyabb szintre süllyed. Oly módon érvel és elemez, amit valóságos érdekeinek szférájában készségesen infantilisnak ismerne el. Ismét primitívvé válik. Gondolkodása asszociatívvá és érzelmivé válik."[1]

[1] Schumpeter 1994: 262.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_61 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3721-446x

A demokratikus eljárásokkal kapcsolatok „kompetencia"-kritikák[2] a közösségi döntéshozatal sajátosságaival, illetve az általános és egyenlő választójog elvárásaival írhatók le.

A meritokratikus álláspont megtalálná a társadalomban azt a csoportot, amelynek a kezébe téve a közügyekről való döntést, biztosítva látná a helyes kormányzást. A nép műveltsége és tudása a politikáról és a közös ügyekről általánosan alacsony, nagyon sok polgár a tudás és információ megszerzéséhez szükséges erőfeszítéseket sem hajlandó megtenni. (Mert túl költségesnek tartja, vagy a szavazatának csekély hatására tekintettel értelmét sem látja.) A tömeg hajlamos az egyének érzékeit felborítani, a józan megfontolás hiányában indulatok és szenvedélyek irányítják, és ezen érzelmeket könnyen manipulálják különféle agitátorok. A tömeg továbbá, ha a saját feje után megy, alkalmatlan vezetőket választ, mert nem képes megítélni, hogy ki rendelkezik a megfelelő képzettséggel. Ehelyett hajlamos olyanokat kiválasztani, akik hasonlók hozzá. Nem tudna azonosulni a valóban kompetens jelöltekkel, mivel ezek az egyének éppen a kompetenciájuk révén különböznek a csoport többi tagjától. Ennek eredményeként a tömegek elkerülhetetlenül inkompetens vezetőket választanak. A tömegek iránti fenntartások akkor szerepeltek a politikai gondolkodók főbb témái között, amikor a választójog bővülésével az alsóbb társadalmi csoportok milliói jelentek meg a választók között. Ennek a folyamatnak a fékezésére több megoldást is igénybe vettek az alkotmányos rendszer szintjén, gondoljunk itt a kétkamarás parlamentekre vagy a választójogosultság életkori cenzusának magasan tartására. Ha általánossá válik a választójog, legalább ne legyen egyenlő.

A választók megfelelő tájékozottságát, demokratikus kompetenciáját a demokratikus rendszerek megfelelő működéséhez elengedhetetlennek tartja az általános felfogás, vagy egyenesen a demokrácia életképességének feltételéül szabják. A demokratikus eljárásokban a döntéshozatal minősége jelentősen romlik az érvek szerint, amennyiben a választók kompetenciái is gyengülnek. Olyan felfogások is megfogalmazódtak, hogy a műveletlenek döntései (szavazata, részvétele) révén a többiek jogai sérülnek – lévén mindenkinek joga van jelentősebb és méltatlan kockázatoktól mentes élethez, ráadásul ezt a méltatlan kockázatot olyanok okozzák, akik inkompetensen döntenek. Ez az érvelés viszont individuális és közösségi döntési szempontból is cáfolható.[3]

Az egyének demokratikus döntéshozatalban való részvétele, szavazata valóban hatással lehet mások jogaira, életére, vállalkozására, jövőbeni várakozásaira. Ezen „inkompetens" egyéni szavazat mindazonáltal olyan mértékben oldódik fel a nagyobb szavazatszámban, hogy az általa megvalósított konkrét kockázat korántsem kifogásolható jogsértésként.

[2] A kritikák és ellenérvek összefoglalását Umbers 2019: 283–293, valamint Olsson 2008: 55–76 alapján végzem el.

[3] Brennan 2011: 700–724 érveit összefoglalja és tételesen cáfolni törekszik: Umbers 2019.

Amennyiben a szavazatok aggregált hatását nézzük, már felmerül az, hogy a demokratikus döntések – mint olyanok – kötelező, autoritatív jellegűek. Egyrészt evidens, hogy a kormányzati rendszer demokratikus döntéshozatali eljárásai is közhatalmi jelleggel bírnak, ugyanakkor a demokrácia hívei is elfogadják, hogy a demokratikus autoritás nem korlátlan. A jogalkotás ilyen rendszere nem sértheti meg az egyének alapvető jogait, ennek érdekében intézményesültek a többséget korlátozó *(non-majoritarian)* mechanizmusok, mint például a bírói felülvizsgálat (alkotmánybíráskodás). Az is életszerű, hogy kijelentsük, a demokratikus döntések által érintett vagy veszélyeztetett érdekek csak kicsiny százaléka olyan, mint amely alapvető jog sérelmét okozza. A demokratikus rendszerekben, amennyiben közösségi döntésekre van szükség, és az ügyet illetően nézeteltérés van, akkor az a döntéshozatali eljárás tűnik igazságosnak, amelybe az érintett egyéneket bevonjuk. Ilyen értelemben a döntések autoritását az is támogatja, hogy az egyéneket oly mértékben vonjuk be a döntésekbe, amilyen mértékben majd ezek érintik őket. Tehát az adott határok között, a demokratikus döntéshozatal által jelentett kockázatokat tulajdonképpen kötelességük a polgároknak elviselni. A demokratikus döntéshozatal révén jelentett kockázatok, érdeksérelmek ily módon még mindig moderáltabbak, mint a demokrácia alternatíváiként kínált, más rendszereké.

Az elitista vagy – Brennan szerint – az episztokratikus rendszerben a hozzáértők számára biztosítanák a politikai befolyást, illetve a polgárok tudásszintjéhez a befolyásuk mértékét. Ennek működőképes megvalósítására azonban nem találunk példát. Ilyen érvekkel támasztották alá például a plurális választójogot, de extrémebb megoldás szerint a szavazni kívánó polgárok tudását tesztelni kellene. Ezzel a megoldással a nagyobb tudással rendelkezők felé torzító elhajlás, az egyenlőtlenségek növekedése következne be, lévén a kizárt népcsoportok érdekeinek figyelembevétele immár nem lenne szükséges a demokratikus eljárásokban. Ez nem nevezhető minőségibb eredménynek, amit Brennan is elismer, de szerinte a befolyásukat vesztett inkompetens választók egyébként is tájékozatlanok az érdekeiket szolgáló közpolitikák felől, sőt nem saját érdekeiknek megfelelően, hanem szociotropikusan (a szocializációjuk során megtanult vélt vagy valós szimbólumok alapján)[4] szavaznak. Mindazonáltal a makrotársadalmi tapasztalatok nem támasztják alá ezt a megállapítást – ahol az egyes, hátrányosabb helyzetű csoportok érdekérvényesítési lehetősége, befolyása megjelent, ott a javukra szolgáló közpolitikai döntések is erősödtek.[5] A demokratikus rendszerek fenntarthatóságának mérésére már jó módszerek ismertek, szemben a szkepticizmus legfontosabb időszakával, a 20. század elejével.

[4] Például gazdasági növekedésről, közjóról alkotott véleményük alapján, lásd Gedeon 2013: 1318–1332; illetve Caplan 2007.

[5] Umbers 2019: 291.

A teljes szavazópolgárságot sem tekinthetjük homogén egésznek. Az amerikai kutatások nyomán kirajzolódott, hogy a szavazók mintegy negyede tekinthető „tudatlannak", akik ráadásul saját véleményükkel szemben adták le szavazatukat.[6] Caplan szavaival, ezen „választók nem egyszerűen tudatlanok, annál rosszabb: irracionálisak – és ennek megfelelően is szavaznak".[7] Egy ilyen tekintélyes méretű társadalmi sokaság sem okozott azonban érdemi károkat a modern demokráciákban. Olsson felhívja a figyelmet arra, hogy a ténybeli ismerethiány még nem jelenti a politikai ítéletalkotásra való alkalmasság hiányát, racionális módozatai léteznek a széles körű tájékozottság hiányában való, tájékozott döntésnek. Vannak a tudáshoz vezető rövidebb utak is, például megbízható franchise – mondjuk egy politikai párt vagy ideológia – választása. Másrészt a „hibás" szavazatok sem tartanak egy irányba. A helyes információk aggregáltan jelennek meg, a tévesek széttartanak, kioltják egymást.[8] A jó döntés ismérve nem az, hogy többséget szerez, inkább a többséget tarthatjuk olyannak, amelynek nagyobb esélye van az információk és döntések minőségéről helyes ítéletet alkotni. Érdekes felvetés még, hogy a „tudatlan" szavazókat nem könnyebb-e egy irányba állítani manipulációk révén. Olsson álláspontja szerint nem lehet kimutatni, hogy ez markáns arányt képviselne, illetve hogy többféle propaganda nem oltja-e ki egymást. A tudatlan szavazói kör sem tekinthető homogén csoportnak.[9]

Az elméleti okfejtést a modern demokratikus rendszerekben is fennmaradt, általánosan elfogadott életkori cenzuson is megvizsgálhatjuk. A kiskorúak választójogának korlátozása jóformán csak a kompetenciaelvárással indokolható.[10] Az életkori korlát általános elfogadottsága, ami egyes államokban (így Németországban) megvalósult szélesebb körű diskurzusok után is, töretlen. A nemzetközi és nemzeti fórumok, valamint a szakirodalom érvei között szerepelnek:[11]

- az életkori feltétel objektív, ezért nem sérti az emberi méltóságot;
- a választójogi korhatár kijelölésére mérvadó szempont lehet „a szellemi érettség, az általános belátási, vita- és ítélőképesség, az életvezetésre való képesség és a felelősségtudat";

6 Olsson 2008: 64.

7 Caplan 2007: 2.

8 A Condorcet-paradoxon alapján bemutatja: Olsson 2008: 65–66.

9 Az amerikai elnökválasztásokra alapított megállapítása azért azt sugallja, hogy ennek van néhány, a demokratikus és fair választási versenyre vonatkozó előfeltétele.

10 Olsson 2008: 67 skk., a hazai szakirodalomból lásd Bodnár 2014: 184–198; M. Balázs 2022: 190–197; Schanda 2020: 79–86; Kurunczi 2020: 155–163.

11 Áttekintéséhez lásd Bodnár 2014: 186–189.

- a Velencei Bizottság szerint elvárás[12] a választójog minimum életkorhoz kötöttsége, a megállapított aktív választójogi korhatár országonként eltérő lehet, kulturális okokból, de 25 évnél ne legyen magasabb;
- az Emberi Jogok Európai Bírósága a korhatár funkcióját abban látta, hogy biztosítani kell a választáson részt vevők érettségét;
- a német szövetségi alkotmánybíróság a választójog általánosságának elvével összeférhetőnek találta az életkori kikötést, amelyet történeti és szokásjogi tradíciók nyomán tekintett indokoltnak.

Olsson kritikája szerint, amennyiben egy életkori cenzussal nem tesszük lehetővé a kiskorúak részvételét, és ezt a kompetenciakövetelménnyel igazoljuk, akkor éppenséggel – a szociológiai kutatások nyomán – még emelni is kellene a korhatárt (és nem csökkenteni, mint ahogy az megvalósul néhány országban). Szerinte amíg a „tudatlan" szavazók nem kezdenek egységesen cselekedni, mint egy klasszikus értelemben vett politikai párt, addig vajmi kevés kárt tudnak okozni a demokratikus eljárásban és akaratképzésben. A családi választójog pártján állva úgy érvel, hogy ha gazdasági és más ügyekben a gyermekek szülők általi képviseletét nem kifogásoljuk, akkor a politikai képviseletet sem vethetjük el elvi alapon.[13] Egyedi eseteket, amikor a kiskorúak nagyobb demokratikus kompetenciát mutatnak fel, mint a felnőtt lakosság jó része, nem kivételként kellene kezelni, hanem úgy, mint az általános – a tényleg mindenkire kiterjedő – választójog főszabályát erősítő érvet.

[12] Venice Commission 2013: I. 1.1. a. „the right to vote and to be elected *must be* subject to a minimum age". (Kiemelés tőlem, *S. P.*).

[13] Olsson 2008: 68–72.

Irodalom- és forrásjegyzék

Bodnár Eszter (2014): *A választójog alapjogi tartalma és korlátai.* Budapest: HVG-Orac.

Brennan, Jason (2011): The Right to a Competent Electorate. *The Philosophical Quarterly,* 61(245), 700–724. Online: https://doi.org/10.1111/j.1467-9213.2011.699.x

Caplan, Bryan (2007): *The Myth of the Rational Voter. Why Democracies Choose Bad Policies.* Princeton, NJ: Princeton University Press. Online: https://doi.org/10.1515/9781400828821

Gedeon Péter (2013): Közjó és demokrácia. Két közgazdaságtani elmélet a demokráciáról. *Közgazdasági Szemle,* 60(12), 1318–1332.

Kurunczi Gábor (2020): *Az egyre általánosabb választójog kihívásai.* Budapest: Pázmány Press.

M. Balázs Ágnes (2022): *Többször szavazni és egyenlőnek maradni? A plurális választójog és a nemzetiségi képviselet útvesztőjében.* Budapest: Gondolat.

Olsson, Stefan (2008): Children's Suffrage: A Critique of the Importance of Voters' Knowledge for the Well-Being of Democracy. *The International Journal of Children's Rights,* 16(1), 55–76. Online: https://doi.org/10.1163/092755608X267120

Schanda Balázs (2020): Kinek a szuverenitása? Általános és/vagy egyenlő választójog? In Bodnár Eszter et al. (szerk.): *Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt.* Budapest: Gondolat, 79–86.

Schumpeter, Joseph Alois (1994): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge.

Umbers, Lachlan Montgomery (2019): Democratic Legitimacy and the Competence Objection. *Res Publica,* 25(2), 283–293. Online: https://doi.org/10.1007/s11158-018-9395-4

Venice Commission (2013): Electoral Law. CDL-EL(2013)006. Online: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL%282013%29006-e

Szabó István

Két jogértelmezési probléma az 1931-es kartelltörvény gyakorlatából

Bevezetés

A 20. század elején, de különösen az első világháború után, a gazdaság működésébe történő állami beavatkozás felerősödött. Mindez a szerződési szabadság korlátozását is magával hozta.[1] Az állami beavatkozás nem öncélt szolgált, annak számos esetben komoly erkölcsi alapja volt. 1883-ban az országgyűlés bűncselekménnyé nyilvánította az uzsoraszerződést.[2] A vesztett világháború és a gazdasági világválság az emberek kiszolgáltatottságát azonban még erősebbé tette, ami az országgyűlést további törvényhozási tevékenységre ösztönözte.[3] A csődök csökkentése érdekében már az első világháború alatt az adós és a hitelezők közötti kötelező egyeztetést vezettek be,[4] 1920-ban törvény született az árdrágításról,[5] 1923-ban a tisztességtelen versenyről,[6] majd 1931-ben az országgyűlés egy kartelltörvényt is elfogadott.[7] Érdemes megemlíteni, hogy már a tisztességtelen versenyről szóló 1923-as törvénynek is voltak kartelljogi relevanciái.[8]

Az említett állami beavatkozás felerősödéséig – a szerződési szabadság nyomán – a kartellek létesítését különösebben nem korlátozták. Bár bizonyos korai ellenszenv felfedezhető velük szemben,[9] az általánossá vált bírói gyakorlatban rájuk is csak a szerződések általános

1 Horváth 2006: 312–313.
2 1883. évi XXV. törvénycikk az uzsoráról és a káros hitelügyletekről 1–16. §§; Horváth 2006: 317.
3 Stipta 2016.
4 4070/1915. ME. sz. rendelet; Pétervári 2022: 233–237; 2020a: 164–170; 2021: 78–79; 2023: 311–312.
5 1920. évi XV. törvénycikk az árdrágító visszaélésekről. Varga 2019; 2022a: 216–218; 2017a: 83–93; 2018a: 164–165.
6 1923. évi V. törvénycikk a tisztességtelen versenyről. Krusóczki 2020: 87–98.
7 1931. évi XX. törvénycikk a gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról.
8 Varga 2021a: 31–35.
9 Márkus 1929: 440; Kuncz 1928: 8; Homoki-Nagy 2016: 45.

DOI: https://doi.org/10.36250/0149_62 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5150-731x

érvénytelenségi okait alkalmazták.[10] Az 1929-es gazdasági világválság azonban az emberek életkörülményeit jelentősen nehezítette, így a közszükségleti cikkek árszínvonala egyre inkább közérdeket érintő problémává vált. Ezzel a kartellek kérdése is a közjog és a magánjog határvonalára került.[11]

Mivel az 1929-es gazdasági világválságot a túltermelés váltotta ki, így az árak védelme nem feltétlenül volt erkölcsileg kifogásolható nyerészkedés. Ezért az 1931-es kartelltörvényben az állam nem a teljes tiltás, hanem az ellenőrzés útjára lépett. A kartellfelügyeleti szervek a gazdasági verseny befolyásolásának mértékét vizsgálták, s ehhez kapcsolódóan fogalmaztak meg tiltásokat. A hatékony ellenőrzésnek előfeltétele volt egy megfelelő nyilvántartás kialakítása. Ezért a kartellek létesítését írásbeli formához és bejelentési kötelezettséghez kötötték.[12] Ennek elmulasztása már önmagában bírságot vont maga után.[13] Egy rövid gondolat erejéig érdemes megemlíteni, hogy az állami beavatkozás erősödése a csődökre is kihatással volt.[14]

A legtöbb jogeset a kartellek késedelmes bejelentéséből keletkezett, amelyből az eljárásjoghoz kapcsolódó jogviták származtak (határidő-számítás). Bár az anyagi joghoz kapcsolódó jogesetek száma kisebb volt, dogmatikai szempontból mégis ezeknek volt nagyobb jelentősége. A két legfontosabbnak mondható anyagi jogi kérdés a kartell fogalmának meghatározása, illetőleg a gazdasági verseny befolyásolásánál a még megengedett mérték határvonalának megállapítása volt.

A törvény a kartellt az alábbiak szerint definiálta: „olyan megállapodás […], amely […] a gazdasági versenyt korlátozó vagy a versenyt más módon szabályozó kötelezettséget alapít meg".[15] A gazdasági verseny befolyásolásának tiltott határvonalát pedig az alábbiak szerint határozta meg: „az áru termelését, forgalmát vagy az áralakulást […] [mások – *a szerző megjegyzése*] hátrányára a gazdasági helyzet által meg nem okolt módon szabályozza […]."[16]

A jogértelmezést végző, a kartellek ellenőrzésére kiépített szervezet a közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra egyaránt kiterjedt. Előbbin belül fontos szerepet kapott a közgazdasági miniszter, s neki alárendelve a kincstári jogügyi igazgatóság.[17] A közigazgatáson belül – kifejezetten kartellfelügyeleti céllal – két új szervet is felállítottak: a Kartelbizottságot[18]

10 Márkus 1929: 440–441; Kuncz 1928: 8.
11 Varga 2021b; 2022b: 506.
12 1931. évi XX. tc. 1–2. §; Stipta 2015: 119–121.
13 1931. évi XX. tc. 14. § (1) bekezdés 1. pont; Varga 2017b; 2018b; 2022c.
14 Pétervári 2019: 85; 2020b: 27–28.
15 1931. évi XX. tc. 1. §.
16 1931. évi XX. tc. 6. §.
17 Varga 2022d.
18 1931. évi XX. tc. 5. §; Stipta 2015: 121–122; Varga 2017c; 2020a: 115; 2022e.

és az Árelemző Bizottságot.[19] A bírói hatásköröknél értelemszerűen látókörbe kerültek a kötelmi jogvitákat elbíráló rendes bíróságok. A kartellt létrehozó feleknek azonban módjuk volt arra is, hogy a jogvitáik elbírálására választott bíróságot jelöljenek ki,[20] illetőleg a törvény egy, a kir. Kúrián belül megalakítandó Kartelbíróság felállítását is elrendelte.[21]

A vizsgált jogeseteknél a felsorolt kartellfelügyeleti szervek közül a Kartelbizottság szinte minden esetben érintett volt az eljárásban. Ez természetes, hiszen a törvény kifejezetten szakvélemények kiállítása végett létesítette,[22] így jogértelmezési problémák esetén más kartellfelügyeleti szervek is gyakran hozzá fordultak. Mivel a kartellek nagy része az árak megállapítására jött létre, az Árelemző Bizottság is gyakori közreműködő volt. A törvénysértések miatti bírságolásban pedig a rendes bíróságoké volt a központi szerep,[23] így velük is többször fogunk találkozni.

Egy gazdasági együttműködés mikor lépi át a kartell határvonalát?

Mint említettük, a legtöbb bírságolási ügy a bejelentési kötelezettség késedelmes volta miatt indult.[24] Ezekben az esetekben a szerződő felek az általuk létrehozott szerveződés kartell jellegét elismerték, csupán egy eljárásjogi kérdés (a határidő-számítás) volt vita tárgya. A levéltári anyagokban azonban több olyan ügy is fellelhető, ahol a vita az anyagi jogi oldalt érintette. Az eljárás alá vont személyek álláspontja szerint az általuk létrehozott szerveződés nem volt kartell, így az érintett felek az együttműködést nem is foglalták írásba, s értelemszerűen azt be sem jelentették. A kérdés – a bevezetőben már említett törvényi rendelkezést felidézve – az volt, vajon egy gazdasági együttműködés mikor érte el azt a határvonalat, amikor már a gazdasági versenyt korlátozta, vagy más módon szabályozta.[25]

A terjedelmi korlátok okán ebben a kérdéskörben egy jogesetet vizsgálunk. 1935 elején négy izzólámpagyártó cég – az árak indokolatlan letörésére hivatkozva – körlevelet intézett a forgalmazókhoz, amelyben termékeikre minimális kiskereskedelmi árat határoztak meg. A levelet pedig az alábbi mondattal zárták: „Csak, ha az Ön elsőrangú érdekét képező ezen minimális árat betartani és betartatni szíveskedik, áll módunkban az egyenlő elbánás elve

19 1200/1933. ME. sz. rendelet 1–5. §; Varga 2020a: 115.
20 Varga 2021c; 2017d; 2021d.
21 1931. évi XX. tc. 8. §; Varga 2016.
22 1931. évi XX. tc. 5. §.
23 1931. évi XX. tc. 15. § (1) bekezdés; Varga 2023: 389; 2020b; 2020c.
24 Varga 2018b.
25 1931. évi XX. tc. 1. §.

alapján a zavartalan szállítást biztosítani [...]."[26] A mondat elég világosan az elszigetelésre (a piacról történő kiszorításra) utalt. Ez vitathatatlanul kimerítette a törvényben rögzített, a versenyt korlátozó vagy más módon szabályozó definíciót.

A gyártók viszont arra hivatkoztak, hogy a szigorú kijelentés ellenére körlevelük inkább csak kérés volt, mintsem fenyegetés. Piaci részesedésük ugyanis nem tette lehetővé a tényleges elszigetelést. Védekezésükben előadták, hogy a körlevél kiadása után 20%-kal csökkentek az árak, sőt mire a jogügyi igazgatóság indítványa a bíróság elé került, az árcsökkenés már 40%-os volt.[27] Az elsőfokú bíróság elfogadta a gyártók védekezését, s a keresetet elutasította.[28] A jogügyi igazgatóság által benyújtott jogorvoslat nyomán a másodfokú bíróság a Kartelbizottság véleményét is kikérte. Mivel a bizottság megerősítette az elsőfokú bíróság álláspontját,[29] az ítélőtábla elutasította a jogügyi igazgatóság felfolyamodását, és helybenhagyta a törvényszék elsőfokú végzését.[30]

Magából a körlevél szövegéből egyértelműen kartellre lehetett következtetni, de a piacon lezajló fejlemények nem igazolták vissza a versenyt korlátozó vagy más módon szabályozó hatást. A kartellfelügyeleti szervek pedig utóbbit (a piaci hatásokat) tekintették irányadónak.

A piacbefolyásolás még megengedett mértéke

Az anyagi jog terén a kartellfelügyeleti szervek második fontos feladata a kartellek piacbefolyásoló tevékenységének kontrollálása és a velük szembeni fellépés volt, ha az túllépte a gazdasági helyzet által még indokolható mértéket. De hol fekszik a még indokolható mérték határvonala? Egy túltermelési válságnál a piac nem tudja megszokott árszabályozó szerepét megfelelően betölteni. Az árak az előállítási költségek alá süllyednek, ami a vállalkozások tömeges csődjét vonhatja maga után.

Az 1934 januárjában – *A Sütők Iparvédő Egyezménye*[31] címet viselő megállapodással – létrehozott s Budapest székesfővárost és környékét lefedő pékkartell a szerveződés célját az alábbiak szerint határozta meg: „[a kartell] igyekszik azt az árat megállapítani, amely biztosítja a szakmabeli iparosok tisztességes megélhetését és másrészt nem sérti a közfogyasztás jogos érdekeit."[32] Egyértelműnek tűnik, hogy a szakmabeli iparosok tisztességes

[26] Az izzólámpa gyártók körlevele (3) bekezdés. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) K-184. 1937. 41. 86293/86726.

[27] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII. 2. e. Cg 37152/1936/11. sz. végzés (5) bekezdés.

[28] BFL VII. 2. e. Cg 37152/1936/11. sz. végzés (2) bekezdés.

[29] MNL K-184. 1937. 41. 86.293/86.726.

[30] BFL VII. 1. d. P. VI. 3435/1936/24. sz. végzés (2) bekezdés.

[31] Az egyezmény szövege elérhető: MNL K-184. 1934. 41. 28720/71729.

[32] Egyezmény 46. §.

megélhetésének érdekében létrehozott kartell a gazdasági versenybe történő beavatkozásnak még tolerálható mértékét jelentette. A túltermelési válság miatt összeomlott a piac, a kartell célja pedig egy olyan árszabályozás kialakítása volt, amellyel elkerülik a tömeges csődöket. S nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a kartell céljai között a közfogyasztás jogos érdekeinek szem előtt tartását is megjelölte. A kenyér a közfogyasztás egyik legfontosabb terméke, így a kartell által kialakított árrendszernek a szegényebb néprétegek számára is elérhetővé kellett tennie azt.

Az alapelvekkel tehát minden rendben volt, a kérdés csupán az, hogy a gyakorlatban ennek megfelelően történt-e az árak kialakítása. A törvényből vett idézetet felelevenítve előttünk áll a kérdés, vajon a kartell árképzése gazdaságilag megokolható volt-e, vagyis az alacsonyabb árak valóban a pékek megélhetését veszélyeztették? A kartellfelügyeleti szervek vizsgálata – egy viszonteladó panaszára – a zsemlék ára miatt indult el.[33] A kartell létrejöttét követően ugyanis annak ára 3 és ½ fillérről 5 fillérre emelkedett. A Kartelbizottság – az Árelemző Bizottság közreműködését is igénybe véve – a zsemle kiskereskedelmi árának 5 fillérről 4 és ½ fillérre történő csökkentését tartotta indokoltnak, amit a kartell végre is hajtott. A bizottság azonban az árképzéssel kapcsolatos más kifogást nem állapított meg,[34] vagyis a kartell létében és működésében általánosságban nem talált kifogást. A törvényi definíciót ismét felelevenítve: a fővárosi pékkartell az árak alakulását gazdaságilag megfelelően okolható (indokolható) módon befolyásolta.

Emellett minden kartelltag vállalta, hogy egy olcsónak számító 22 filléres barna kenyeret is forgalmaz.[35] A kartellmegállapodásból idézett „nem sérti a közfogyasztás jogos érdekeit" célnak ezzel óhajtottak megfelelni. A Kartelbizottság felvetette egy hozzá hasonló olcsóbb zsemletípus bevezetését is,[36] ez azonban nem volt hangsúlyos elvárás, csupán egy „puha" ajánlás. Az esetleges indokoltságát alátámasztó árelemzést sem folytatták le. A pékkartell által kialakított árrendszer ugyanis arra épült, hogy akinek az anyagi helyzete lehetővé tette, az a drágább termékeket vásárolja. Így tudták az egyfajta barna kenyér árát alacsonyan tartani.

Ellenpéldaként említhető a Kartelbizottság 1932. június 13-i ülésén[37] tárgyalt bőrkartell ügye. A kartell – a rajta kívüli felvásárlóknak komoly lelépési díjat fizetve – monopolhelyzetet alakított ki, amelyben a borjúbőr kilójának árát 1 pengő 40 fillérről 35-40 fillérre szorította le, az általa továbbadott cipőfelsőbőr árát viszont másfélszeresére emelte. Ez az árak olyan mértékű torzítása volt, amelyről a legfelületesebb árelemzéssel is kimutatható az erkölcsileg

33 A panaszlevél szövege elérhető: MNL K-184. 1934. 41. 28720/71729.

34 Varga 2020d: 68–69.

35 Lásd a Kartelbizottságnak a pékkartellel szembeni vizsgálati anyagát: MNL K-184. 1934. 41. 26180/71732; Varga 2020d: 68.

36 MNL K-184. 1934. 41. 26180/71732.

37 MNL K-184. 1932. 41. 51140/53726.

kifogásolható nyerészkedés. Emellett a piaci versenytársak kizárása is megjelenik. Bár ez nem negatív, hanem pozitív „ösztönzőkkel" valósul meg, de a bőrt termelő gazdákra gyakorolt negatív hatás szempontjából ez irreleváns.

Összegzés

A tanulmány – jogeseteken keresztül – a magyar kartellszabályozás kezdeti időszakából foglalt össze két érdekesebb jogértelmezési problémát. 1931-ben még nem jelent meg a kartellekkel szembeni általános tilalom, az állam csak a gazdasági versenybe indokolatlan mértékben beavatkozó tömörülésekkel szemben lépett fel. Így a jogalkalmazó szervek feladata annak megállapítása volt, hogy a piac szereplőinek együttműködéseiből melyek minősülnek kartellnek (a gazdasági versenyt korlátozó vagy más módon szabályozó megállapodásnak), illetőleg ezek piacbefolyásoló lépései gazdaságilag még indokolhatók voltak-e.

A gazdasági versenyt befolyásoló megállapodásokra (a kartell létrejöttére) vonatkozó jogeset annyiban volt rendhagyó, hogy a cél és az eredmény elvált egymástól. Az írásba foglalt tények az árak eltérítését célozták, a piaci hatás azonban elmaradt. A kartellek teljes tilalma esetén magát a kartellmegállapodásokat is szankcionálják, függetlenül attól, vajon azok milyen piaci hatást váltanak ki. Az általunk elemzett esetben azonban a kartellfelügyeleti szervek a piaci hatást vizsgálták, s annak elmaradása miatt a kartell létrehozására irányuló együttműködést még nem tekintették tényleges kartellnek.

A piacbefolyásolás még megokolható mértékének meghatározásában az árelemzés volt a legfontosabb eszköz. A kartell csupán tagjainak tisztes megélhetését óhajtotta biztosítani, vagyis a túltermelés okozta piactorzulást küszöbölte ki, vagy erkölcsileg kifogásolható nyerészkedést folytatott. Az első eset a gazdasági verseny még megokolható (indokolt) kategóriájába tartozott, a második már természetesen nem. A jogesetek között a pékkartell az első, a bőrkartell a második csoportba tartozott.

Irodalom- és forrásjegyzék

Homoki-Nagy Mária (2016): Megjegyzések a kartellmagánjog történetéhez. *Versenytükör,* 12(Ksz. 2), 39–52.

Horváth Attila (2006): *A magyar magánjog történetének alapjai.* Budapest: Gondolat.

Krusóczki Bence (2020): Magánjogi oltalom vagy tételes versenytörvény – Az 1923. évi V. törvénycikk megalkotásának körülményei. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Publicationes Doctorandorum Juridicorum,* 10(1), 87–98.

Kuncz Ödön (1928): A kartell mint jogi probléma. *Közgazdasági Szemle,* 52(1), 1–19.

Márkus György (1929): A kartelek törvényes szabályozásáról. *Budapesti Szemle,* 57(213/619), 420–448.

Pétervári Máté (2019): Csődeljárások a Szegedi Királyi Törvényszék gyakorlatában. In Homoki-Nagy Mária – Pétervári Máté – Varga Norbert (szerk.): *A Szegedi Törvényszék története.* Szeged: Szegedi Törvényszék, 64–109.

Pétervári Máté (2020a): A kivételes hatalom magánjogi viszonyokra gyakorolt hatása és a csődönkívüli kényszeregyezség bevezetése Magyarországon. In Farkas Ádám – Kelemen Roland (szerk.): *Szkülla és Kharübdisz között. Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól.* Budapest: Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 149–183.

Pétervári Máté (2020b): A kivételes hatalomról rendelkező törvény alapján elrendelt moratóriumok hatása a csődeljárásokra. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle,* 8(2), 25–39.

Pétervári, Máté (2021): The Bankruptcy Act in Hungary in the Interwar Period. In Frenkel, David A. – Varga, Norbert (szerk.): *Law and History New Studies.* Athens: Athens Institute for Education and Research, 65–84.

Pétervári, Máté (2022): Changes in the Hungarian Insolvency Law in the Interwar Period. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa,* 15(2), 227–244. Online: https://doi.org/10.4467/20844131KS.22.016.15719

Pétervári Máté (2023): Egy vendéglős és fűszerkereskedő házaspár csődönkívüli kényszeregyezsége a pengő bevezetését megelőzően. In Bódiné Beliznai Kinga – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére.* Budapest: Orac, 307–314.

Stipta István (2015): Az első magyar kartelltörvény (1931. évi XX. tc.) dogmatikai jellemzői. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Acta Juridica et Politica,* 10(1), 115–131.

Stipta István (2016): A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931. évi XX. tc. hazai előzményei. *Versenytükör,* 12(Ksz. 2) 53–63.

Varga, Norbert (2016): The Procedure and Operation of the Cartel Court. In Gellén Klára – Görög Márta (szerk.): *Lege et fide. Ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára.* Szeged: Iurisperitus, 660–669.

Varga Norbert (2017a): Árdrágító visszaélések a Szegedi Ítélőtábla gyakorlatában az 1920. évi XV. tc. alapján. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Acta Juridica et Politica,* 7(2), 83–93.

Varga Norbert (2017b): Bírságolási eljárási szabályok kartellügyekben az 1931. évi XX. tc. hatálybalépését követően. *Versenytükör,* 13(Ksz. 6) 46–56.

Varga Norbert (2017c): Adalékok a kartelbiztonság működéséhez a 20. században. In Balogh Judit et al. (szerk.): *Studia in honorem István Stipta.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 480–489.

Varga Norbert (2017d): A kartellszerződések választott bírósági eljárásra vonatkozó rendelkezései a polgári korban. In Szabó Béla – Újvári Emese (szerk.): *Risus cum lacrimis. Könyv Babják Ildikó emlékére.* Debrecen: Lícium Art, 281–290.

Varga, Norbert (2018a): Examples of Sharking Misuses in the Practice of the Court of Justice of Szeged. *Journal on European History of Law,* 9(1), 164–168.

Varga Norbert (2018b): Kartelljog a gyakorlatban: a bemutatási kötelezettség elmulasztása miatt indított eljárás. In Gosztonyi Gergely – Révész T. Mihály (szerk.): *Jogtörténeti parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére.* Budapest: ELTE Eötvös, 283–290.

VARGA Norbert (2019): Árdrágító visszaélésekkel kapcsolatos jogesetek a Szegedi Királyi Törvényszék gyakorlatából. In HOMOKI-NAGY Mária – PÉTERVÁRI Máté – VARGA Norbert (szerk.): *A Szegedi Törvényszék története.* Szeged: Szegedi Törvényszék, 110–158.

VARGA, Norbert (2020a): The European Roots of Hungarian Regulation of the Cartels Special Attention to the Foundation of Cartel Supervisory Public Authorities. *Journal on European History of Law,* 11(2), 111–117.

VARGA Norbert (2020b): A törvényszéki eljárás megindítása kartellügyekben az 1931. évi XX. tc. hatálybalépését követően. *Jogtörténeti Szemle,* 18(4), 38–44.

VARGA Norbert (2020c): A rendes bíróságok gyakorlata kartellügyekben a két világháború között. In EL BEHEIRI Nadja – SZABÓ István (szerk.): *Viginti quinque annis II. Emlékkonferencia Zlinszky János tiszteletére, a PPKE JÁK 25. tanévében.* Budapest: Pázmány Press, 463–480.

VARGA Norbert (2020d): *A kartellfelügyelet bevezetése Magyarországon. Az 1931:XX. tc. kodifikációja és gyakorlata.* Szeged: Iurisperitus.

VARGA Norbert (2021a): Egy választottbírósági eljárás kartelljogi relevanciái. *Jogtörténeti Szemle,* 19(4), 29–37.

VARGA, Norbert (2021b): Between Public and Private Law: The Foundations of the Regulation of the Hungarian Cartel Law of 1931. *Jogtörténeti Szemle,* 19(Sp.), 65–71.

VARGA, Norbert (2021c): Provisions on Arbitration Proceedings Set Down in Cartel Agreements Based on the First Hungarian Cartel Act. *Athens Journal of Law,* 7(1), 53–64.

VARGA, Norbert (2021d): Provisions on Arbitration Proceedings Set Down in Cartel Agreements Based on the First Hungarian Cartel Act. In FRENKEL, David A. – VARGA, Norbert (szerk.): *Law and History New Studies.* Athens: Athens Institute for Education and Research, 29–43. Online: https://doi.org/10.30958/ajl.7-1-3

VARGA, Norbert (2022a): Introduction to the Hungarian Cartel Regulation in the Interwar Period. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa,* 15(2), 215–226. Online: https://doi.org/10.4467/20844131KS.22.015.15718

VARGA Norbert (2022b): Egy kartellszerződés lényeges elemei egy konkrét példa alapján. In BIRHER Nándor el al. (szerk.): *Studia in honorem István Stipta 70.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 505–512.

VARGA, Norbert (2022c): Lawsuits on Cartel Presentation Omission After the 20th Act of 1931 Came into Effect. *Journal on European History of Law,* 13(1), 149–155.

VARGA, Norbert (2022d): The Practice of Supervisory Rights in Hungarian Cartel Law with Special Attention to the Duties of the Minister and the Legal Director. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa,* 15(3), 401–412. Online: https://doi.org/10.4467/20844131KS.22.027.16175

VARGA, Norbert (2022e): A Special Professional Authority of Cartel Supervision in Hungary: The Cartel Committee. *Journal on European History of Law,* 13(2), 121–128.

VARGA Norbert (2023): Adalékok a kartellmegállapodások ügyleti érvényességéhez az 1931. évi kartelltörvény hatálybalépését követően. In BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére.* Budapest: Orac, 387–392.

Szabó Marcel

A történeti alkotmány vívmányainak figyelembevehetősége az Alkotmánybíróság uniós joggal kapcsolatos hatásköreinek gyakorlása során

Bevezető gondolatok

Az Alkotmánybíróságnak Magyarország Európai Unióhoz történő csatlakozása óta (sőt, valójában már az azt megelőző időszakban is)[1] időről időre foglalkoznia kell azzal a kérdéssel, hogy mennyiben is van egyáltalán hatásköre az uniós joggal kapcsolatos egyes kérdésekben. Az EU-csatlakozást követő években az Alkotmánybíróság kifejezetten „passzivista", az uniós jog feltétlen elsőbbségét elismerő és az uniós joggal kapcsolatosan valamennyi hatáskört magától elhárító megközelítést alkalmazott,[2] azonban az Alaptörvény hatálybalépését követően az Alkotmánybíróság lépésről lépésre feladta ezt a megközelítést.[3] Az Alkotmánybíróság megváltozott szerepfelfogását mindenekelőtt az Európai Unió jogalkotásának és jogalkalmazásának egyre aktívabb, a tagállamok szuverenitását mindinkább háttérbe szorító gyakorlata kényszerítette ki. Jelen tanulmány keretei között azt vizsgálom, hogy az Alkotmánybíróság mennyiben támaszkodhat történeti alkotmányunk vívmányaira uniós joggal kapcsolatos hatásköreinek gyakorlása során, ezzel az írással tisztelegve Horváth Attila professzor úr jogtörténészi és alkotmánybírósági szakmai munkássága előtt.

1 Az első olyan határozat, amelyben az Alkotmánybíróságnak az uniós joggal kapcsolatos „valódi" jogkérdésekkel kellett foglalkoznia, a 30/1998. (VI. 25.) AB határozat volt.

2 Lásd különösen az 1053/E/2005. AB határozat elhíresült megállapítását: az Alkotmánybíróság, „szerződési eredetük dacára, az Európai Unió alapító és módosító szerződéseit nem nemzetközi szerződésként kívánja kezelni".

3 Részletesen lásd Szabó 2020.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_63 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6678-4627

Az Alkotmánybíróság uniós joggal kapcsolatos hatásköreiről – dióhéjban

Az Alaptörvény hatálybalépését megelőző időszakban a magyar Alkotmánybíróság uniós joggal kapcsolatos, legalábbis tartózkodó gyakorlata alapvetően magára az uniós jogra, az Európai Bíróság egyik első, a szakirodalomban és a joggyakorlatban elhíresült ítéletére vezethető vissza. A Costa v. E.N.E.L. ügy egyik klasszikussá vált, az uniós jog fejlődését alapjaiban meghatározó megállapítása szerint „a hagyományos nemzetközi szerződésektől eltérően az EGK-Szerződés saját jogrendszert hozott étre, amely a Szerződés hatálybalépésétől a tagállamok jogrendszerébe illeszkedik, és amely azok bíróságaira nézve kötelező."[4] Az Alkotmánybíróság korai gyakorlata alapvetően az uniós jog ezen „önmeghatározásából" jutott arra a következtetésre, hogy amennyiben 1. az Alkotmánybíróságnak van nevesített hatásköre a nemzetközi joggal kapcsolatos egyes kérdések vizsgálatára; és 2. nincs nevesített hatásköre az uniós joggal kapcsolatos kérdésekben; ugyanakkor 3. az uniós jog a magyar jogalkotó által is ismert módon önmagát nem tekinti nemzetközi jognak; úgy 4. az Alkotmánybíróságnak a jogalkotó akaratának megfelelően nincs semmilyen, az Európai Unió jogával kapcsolatos hatásköre. Miközben ez a megközelítés formállogikailag helytálló, különösen érdekes megemlíteni, hogy az Alkotmánybíróság ezt a megközelítését még abban az időszakban tette magáévá, amikor is a magyar Alkotmánybíróság egyes kérdésekben egyébként kifejezetten „aktivista" gyakorlatot folytatott.

Az Alaptörvény hatálybalépését követően az Alkotmánybíróság lépésről lépésre változtatta meg az uniós joggal kapcsolatos ezen „önfeladó" gyakorlatát.[5] Ebben a folyamatban talán a legfontosabbnak a 2/2019. (III. 5.) AB határozat azon megállapítása tekinthető, miszerint „[a]z Alkotmánybíróság hatáskörei szempontjából az Alaptörvény E) cikk (2) és (4) bekezdései szerinti nemzetközi szerződések a hatálybalépésüket követően az uniós jog részét képezik, azonban ettől még nemzetközi szerződési eredetüket sem veszítik el".[6] Ez a megfogalmazás, bár látszólag egyszerűen csak az 1053/E/2005. AB határozat elvi tételének kifejezett meghaladása, valójában azonban komoly elméleti megfontolás húzódik meg mögötte: abból a megközelítésből indul ki, hogy az Európai Uniót (illetőleg még korábban az Európai Közösségeket) a tagállamok nemzetközi szerződéssel hozták létre, a nemzetközi közjog szabályainak megfelelően, így az elsődleges (vagy pontosabban nemzetközi szerződéses eredetű) uniós jog egyszerre tekinthető uniós jognak és nemzetközi

4 C-6/64. számú ügy, Costa v. E.N.E.L, 1964. július 15-i ítélet, ECLI:EU:C:1964:66.

5 Részletesen lásd például Gyeney–Szabó 2020: 143–192.

6 2/2019. (III. 5.) AB határozat: Indokolás [18].

jognak, azaz egyszerre tartozik az Alaptörvény E) cikke és Q) cikke hatálya alá is. Ez a megközelítés már csak azért is helyeslendő, mert az Alaptörvény R) cikk (1) bekezdése értelmében „[a]z Alaptörvény Magyarország jogrendszerének alapja", Magyarország pedig az Európai Unióhoz saját szuverén döntése alapján, nemzetközi szerződés megkötésével csatlakozott. Márpedig az Alkotmánybíróságnak a Magyarországot kötelező nemzetközi jogi normákkal összefüggésben más alkotmánybíróságokhoz képest is kiemelkedően széles hatáskörei vannak.[7]

A történeti alkotmány vívmányainak jelentősége az Alkotmánybíróság gyakorlatában

Az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése értelmében „[a]z Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni". A *Nemzeti hitvallás* ezt azzal a (jelen tanulmány tárgya szempontjából releváns) megállapítással egészíti ki, hogy: „Valljuk, hogy a történeti alkotmányunkban gyökerező önazonosságunk védelmezése az állam alapvető kötelessége." Varga Zs. András megállapítása szerint azáltal, hogy a történeti alkotmány figyelembevételének kógens kereteit maga az Alaptörvény rögzíti, a történeti alkotmány egyszerre identitási elem és értelmezési keret minden alaptörvényi rendelkezés számára.[8] Ebben a megközelítésben a történeti alkotmány vívmányai joggal állíthatók párhuzamba az uniós jog vívmányaival, az úgynevezett *acquis communautaire*-rel,[9] azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy az uniós jog vívmányai sokkal inkább az Európai Bíróság gyakorlatára, mintsem az elsődleges uniós jog valamely tételes szabályára vezethetők vissza.

Azt, hogy pontosan mi tartozik történeti alkotmányunk vívmányai körébe, az Alkotmánybíróság esetről esetre bontja ki. Elsőként a 28/2014. (IX. 29.) AB határozatban rögzítették, hogy „[a] sajtószabadság minden kétséget kizáróan történeti alkotmányunk vívmányai közé tartozik".[10] Ezt követően az Alkotmánybíróság a történeti alkotmány vívmányai körébe sorolta (a teljesség igénye nélkül) a modern magyar

7 Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény (Abtv.) alapján az Alkotmánybíróság vizsgálhatja egy elfogadott, de még ki nem hirdetett nemzetközi szerződés alkotmányosságát; Magyarország dualista berendezkedésének köszönhetően a kihirdetett nemzetközi szerződés Alaptörvénnyel való összhangját; valamint a magyar jog bármely szabályának nemzetközi szerződésbe ütközését. Lásd az Abtv. 23. § (4) bekezdését, 24. §-át és 32. §-át.

8 Varga 2016: 87.

9 Az uniós vívmányok tartalmi meghatározására lásd Uniós vívmányok [é. n.].

10 28/2014. (IX. 29.) AB határozat: Indokolás [13].

közigazgatási bíráskodást,[11] az igazságszolgáltatás és a közigazgatás szétválasztását,[12] a vallásszabadságot,[13] az Országgyűlés intézményét és közjogi szerepét,[14] az Állami Számvevőszék intézményét és az azzal való együttműködés kötelezettségét,[15] a hivatalbóli bizonyítás lehetőségét a büntetőeljárásban az 1896. évi bűnvádi perrendtartás alapulvételével,[16] a szuverenitás, a népesség, a nyelvi, történelmi és kulturális hagyományok védelmét (éppen az uniós joggal összefüggésben).[17]

Történeti alkotmányunk nem minden eleme vívmány.[18] Azt, hogy a történeti alkotmány egyes elemei közül melyek azok, amelyek „vívmányok" is egyben, azaz olyan elemek, amelyek az Alaptörvény és napjaink jogalkotása és jogalkalmazása számára is értelmezési keretként szolgálnak, az Alkotmánybíróságnak esetről esetre kell eldöntenie.

A történeti alkotmány vívmányai – uniós jogi megközelítésben

A történeti alkotmány vívmányainak meghatározása nem csupán az Alaptörvény és Magyarország jogrendjének értelmezése során bír kiemelkedő jelentőséggel: ez a jogintézmény ugyanis arra is alkalmas, hogy kijelölje Magyarország alkotmányos önazonosságának (ha tetszik, identitásának vagy szuverenitásának) azon sarokpontjait, amelyeket az uniós jog rendelkezései még kivételesen sem írhatnak felül. Ebben az értelemben történeti alkotmányunk vívmányai alapvetően hasonlók a német *Grundgesetz* 79. cikk (3) bekezdéséhez, amely megtiltja az olyan alkotmánymódosítást, amely a szövetségi állam tartományra tagozódását, a tartományok részvételét a törvényhozásban, illetve a *Grundgesetz* 1–20. cikkébe foglalt alapelveit (az emberi méltóság védelme, az emberi jogok elismerése, szövetségi rendszer, köztársaság, szociális államiság, demokrácia, népszuverenitás, a hatalommegosztás elve, a hatalmi ágak alkotmányhoz kötöttsége, a végrehajtó és a bírói hatalom törvényekhez kötöttsége) érinti. Ebben az értelemben történeti alkotmányunk vívmányai a magyar jogrendszer olyan elemei, amelyet sem az Alaptörvény, sem a jogalkotó (és így végeredményben az uniós jogalkotó sem) korlátozhat. Mindennek azért van valódi gyakorlati jelentősége,

11 17/2015. (VI. 5.) AB határozat: Indokolás [87].
12 2/2016. (II. 8.) AB határozat: Indokolás [32].
13 17/2017. (VII. 18.) AB határozat: Indokolás [39].
14 15/2019. (IV. 17.) AB határozat: Indokolás [23].
15 32/2019. (XI. 15.) AB határozat: Indokolás [35]. A határozat előadó alkotmánybírója éppen Horváth Attila volt.
16 20/2020. (VIII. 4.) AB határozat: Indokolás [29]–[30].
17 32/2021. (XII. 5.) AB határozat: Indokolás [102]–[106].
18 22/2019. (VII. 5.) AB határozat: Indokolás [77].

mert az uniós jog számos jogintézménye lehetővé teszi az Európai Unió hatásköreinek folyamatos mélyítését. Egyfelől, annak megítélése, hogy valamely kérdés szabályozása az Európai Unió hatáskörébe tartozik-e egyáltalán, a *Kompetenz-Kompetenz* szabályból következő módon végeredményben az Európai Unió egyik intézményének, nevezetesen az Európai Bíróságnak az álláspontjától függ.[19] Másfelől, az uniós jogban az előfoglalás elve az elsőbbség elvével együtt értelmezve azt a helyzetet teremti meg, hogy az Európai Unió joga bármely, az Európai Unió és a tagállamok közötti megosztott hatáskörbe tartozó területet „lefoglalhat" az uniós jog számára, alkalmazhatatlanná téve a tagállamok adott hatáskör körébe tartozó jogszabályait.[20] Az uniós jog ezen sajátosságára próbált reagálni a magyar Alkotmánybíróság is 32/2021. (XII. 20.) AB határozatában, a „visszafoglalás elvének" megfogalmazásával, nevezetesen azzal, hogy amennyiben az Európai Unió egy, az Európai Unió saját maga számára „lefoglalt", a tagállamok és az Európai Unió közös hatáskörgyakorlása alá tartozó területen nem gyakorolja hatásköreit, Magyarország a fenntartott szuverenitás elvének megfelelően jogosult ezen hatáskör időleges visszavételére és gyakorlására, az uniós jog hatékony érvényesülésének biztosítása érdekében.[21]

A tagállamok (jelen esetben Magyarország) oldaláról nézve ugyanakkor a történeti alkotmány vívmányai a magyar nemzeti jogrendszer azon „sarokkövei", amelyek bár formai értelemben a „közös hatáskörgyakorlás" körébe bevonhatók, azonban tartalmi értelemben az Európai Unió jogalkotása a tagállami jogrendszer oldaláról mégis kötötté válik. Nem terjed (nem terjedhet) ugyanis ki az Európai Unió intézményeinek jogalkotási hatásköre olyan kérdés szabályozására, amelyet valamely tagállam (adott esetben a történeti alkotmány vívmányainak megóvása érdekében) csak tartalmilag korlátozott módon engedett át az Európai Unió intézményei számára. Az ilyen, a történeti alkotmány valamely vívmányát sértő uniós jogalkotás vagy jogalkalmazás formai értelemben *ultra vires* aktusnak minősül, tartalmi értelemben pedig a tagállami (jelen esetben a magyar) alkotmánybíróság jogosult ezen aktus érvényességének felülvizsgálatára – a 22/2016. (XII. 5.) AB határozatnak megfelelően. Ezen tartalmi felülvizsgálat szempontjából van kiemelt jelentősége az Alkotmánybíróság uniós jog vizsgálhatóságával kapcsolatos, megváltozott gyakorlatának:

[19] Ennek egyik elhíresült példája a „beleértett külső hatáskörök" doktrínája, azaz annak a rögzítése, hogy olyan esetekben, amikor az Európai Unió intézményei rendelkeznek hatáskörrel valamely kérdés unión belüli szabályozására, azt kell feltételezni, hogy az alapító szerződések kifejezett rendelkezése hiányában is van az uniónak hatásköre az adott tárgykörben nemzetközi szerződés kötésére is (azaz külső hatáskörgyakorlásra). Ez a megközelítés kifejezetten ellentétes a nemzetközi szerződések megszorító értelmezésének követelményével, amely a szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi szerződésnek megfelelően a nemzetközi jog egyik alapelve, az állami szuverenitás elvére visszavezethetően. A beleértett külső hatáskörökről lásd például Knapp 2019.

[20] Lásd például Kaponyi 2022.

[21] 32/2021. (XII. 21.) AB határozat: különösen Indokolás [80]. Részletesen lásd Orbán–Szabó 2022.

azáltal ugyanis, hogy az Alkotmánybíróság az uniós jogot nemzetközi jognak (is) tekinti, végeredményben az Alkotmánybíróság rendelkezik hatáskörrel az E) cikk körébe tartozó uniós jogi normák alkotmányossági felülvizsgálatára vonatkozóan is.

Következtetések: a nemzeti identitás védelme – uniós jogi megközelítésben

A tagállami nemzeti identitás védelmére történő hivatkozás alapjai az uniós jogban is megtalálhatók, ekként az Alkotmánybíróság ilyen irányú gyakorlata önmagában fogalmilag sem vetheti fel az uniós joggal való ellentét lehetőségét. Az Európai Unióról szóló szerződés 4. cikk (2) bekezdése értelmében ugyanis az Európai Unió

> „tiszteletben tartja a tagállamoknak a Szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét. Így különösen a nemzeti biztonság az egyes tagállamok kizárólagos feladata marad."

A már a maastrichti szerződésben is megjelenő[22] nemzeti identitás gondolata igazán csak a migrációs válsággal összefüggésben, az Alkotmánybíróság 22/2016. (XII. 5.) AB határozata nyomán jelent meg a magyar jogtudományi és politikai köztudatban, azonban ettől függetlenül is alapvető jelentőséggel bír anyagi jogi értelemben az uniós jog és a tagállami alkotmányok, eljárási értelemben pedig az Európai Bíróság és a tagállami alkotmánybíróságok közötti viszony meghatározásában.[23] Uniós jogi megközelítésben a nemzeti identitás speciálisan az adott tagállamra jellemző, az organikus alkotmányfejlődés során kikristályosodott és így az alkotmányokban vagy a bírósági gyakorlatban következetesen alkalmazott (alkotmányi) rendelkezés.[24]

Látható, hogy ami uniós jogi oldalról nemzeti identitásként fogalmazható meg, az tagállami oldalról (jelen esetben Magyarország oldaláról) lényegileg a történeti alkotmány vívmányaival azonosítható. Ezért is van különös jelentősége annak, hogy a magyar Alkotmánybíróság pontosan milyen tartalommal tölti meg a „történeti alkotmány vívmányai" alaptörvényi kategóriáját. Abban a kérdésben ugyanis, hogy valamely tagállam pontosan mit

22 6. cikk (3): „Az unió tiszteletben tartja tagállamainak nemzeti identitását."
23 Gyeney–Szabó 2020: 173–174.
24 Drinóczi 2018.

tekint nemzeti identitása részének (és jelen esetben a történeti alkotmány vívmányának), nem az Európai Unió Bírósága, hanem az adott tagállam legfelsőbb bírói fóruma (jelen esetben az Alkotmánybíróság) foglalhat csak állást. Ezért is van annak különös jelentősége, hogy a magyar Alkotmánybíróságnak az ünnepelt kiváló jogtörténész professzor is a tagja, immáron 2016. december 1-je óta.

Csak az érdekesség kedvéért végezetül azt is érdemes megjegyezni, hogy az Alaptörvény hetedik módosítása immáron kifejezetten rögzíti az E) cikk (2) bekezdésében, hogy az Európai Unió intézményei keretében történő hatáskörgyakorlásnak „összhangban kell állnia az Alaptörvényben foglalt alapvető jogokkal és szabadságokkal, továbbá nem korlátozhatja Magyarország területi egységére, népességére, államformájára és állami berendezkedésére vonatkozó elidegeníthetetlen rendelkezési jogát", az R) cikk (4) bekezdése értelmében pedig „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége". Az alkotmányozó az Alaptörvény ezen rendelkezéseivel lényegileg a 22/2016. (XII. 5.) AB határozatból egyébként is kényszerítően következő követelményeket emelte alaptörvényi szintre. Ez a módosítás, miközben „befelé" megerősítette a 22/2016. (XII. 5.) AB határozat megállapításait (az Alkotmánybíróság saját korábbi jogértelmezésétől adott esetben eltérhet, de az Alaptörvénytől nem), „kifelé" felveti annak a lehetőségét, hogy a „kvótahatározatból" fakadó követelmények valójában nem is történeti alkotmányunk vívmányai, hanem „csak" alaptörvényi rendelkezések, amelyek azonban az uniós jog abszolút elsőbbségéből következően akár figyelmen kívül is hagyhatók. Álláspontom szerint ez a megközelítés azonban sem formailag, sem tartalmilag nem állja meg a helyét: attól, hogy történeti alkotmányunk valamely vívmánya a jelenleg hatályos Alaptörvény részét is képezi, még nem veszíti el „vívmány" jellegét. Az ellenkező megközelítés ugyanis valójában ahhoz vezetne, hogy minél erőteljesebben tiszteli valamely tagállam saját történelmét és nemzeti identitásának jogi értékeit, annál kevésbé lehetne azokat figyelembe venni az uniós jogalkotással szemben, annak korlátjaként.

Irodalom- és forrásjegyzék

Drinóczi Tímea (2018): A tagállami identitás védelme. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* EU-jog rovat. Online: http://ijoten.hu/szocikk/a-tagallami-identitas-vedelme

Gyeney Laura – Szabó Marcel (2020): A magyar alkotmányjog az Európai Unióban. In Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei.* Budapest: Pázmány Press, 143–192.

Kaponyi Erzsébet (2022): Viták az uniós jog elsőbbsége körül. In Csicsmann László – Kemenszky Ágnes (szerk.): *A nemzetközi rendszer alakváltozásai a 21. század elején. Tanulmányok Rostoványi Zsolt 70. születésnapja alkalmából.* Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 115–148.

Knapp László (2019): A beleértett külső hatáskörök doktrínájának kodifikálása és az EU-Szingapúr szabadkereskedelmi megállapodás. *Jog – Állam – Politika,* 11(1), 79–100. Online: https://jap.sze.hu/images/lapsz%C3%A1mok/2019/1/JAP_2019_01_knapp-laszlo.pdf

Orbán Endre – Szabó Patrik (2022): A „visszafoglalás elve". Az Alkotmánybíróság 32/2021. (XII. 20.) AB határozata az uniós jog hazai érvényesüléséről. *Közjogi Szemle,* 15(2), 103–111. Online: https://orac.hu/pdf/KJSz_202202_103-1110_OrbanEndre_SzaboPatrik.pdf

Szabó Marcel (2020): Minek nevezzelek? A nemzetközi szerződéses eredetű uniós jog az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Közjogi Szemle,* 13(3), 19–28.

Uniós vívmányok [é. n.]. *EUR-Lex.* Online: https://eur-lex.europa.eu/HU/legal-content/glossary/acquis.html

Varga Zs. András (2016): Történeti alkotmányunk vívmányai az Alaptörvény kógens rendelkezésében. *Iustum Aequum Salutare,* 12(4), 83–89.

C-6/64. számú ügy, Costa v. E.N.E.L, 1964. július 15-i ítélet, ECLI:EU:C:1964:66.

Szabó Mátyás

A közös külügyminiszter nem képes felfogni – Magyarország ingerenciája a Duna-hajózás felett

Horváth Attila professzor úr oktatói és kutatói munkásságának megkerülhetetlen részét képezi a Széchenyi István szellemi örökségére fordított kiemelt figyelem. Kapcsolódva – Philip Girard[1] *és Sir Charles Augustus Hartley*[2] *mellett – a „Duna atyjaként" tisztelt*[3] *legnagyobb magyar életművéhez, e rövid tanulmányban a dunai hajózás kérdésével foglalkozó külügyi ügyiratok bemutatásával, valamint a magyar kormány és a Monarchia külügyminisztériuma között kirobbant – Magyarországnak az Európai Dunabizottságban leendő önálló képviseltetéséről szóló – 1906-os affér felidézésével szeretném köszönteni az Ünnepeltet.*

Bevezetés

Bár Széchenyi inkább látta saját személyében a katonát, mint egy diplomata-archetípust,[4] szabadkozásai ellenére mégis a szó legszorosabb értelmében vett diplomáciai missziót teljesített az Al-Dunán. A nagy terv ugyanis nem pusztán a műszaki, közlekedési, kereskedelmi és közgazdasági szakértelmet, valamint az al-dunai személyes expedíciókra[5] vett bátorságot igényelte, hanem a kulturális viszonyok megértését, a Habsburg, az Orosz és az Oszmán Birodalom, valamint a fejedelemségek és a szövevényes helyi erőviszonyok közötti közvetítést is.[6]

Széchenyi 1830-ban hajózott el Waldstein János gróf és Beszédes János mérnök társaságában Pestről egészen Konstantinápolyig az Al-Duna viszontagságos vízi útján. Első demonstratív expedícióját további tanulmányutak követték. A következő évben József nádor az al-dunai szabályozásért felelős királyi biztosnak kérte fel. Széchenyi sokrétű

1 Lahmer 1886: 40–43.
2 Ardeleanu 2020: 114–116.
3 Muhr 1973: 29–30 ff.
4 Széchenyi István Pável Kiszeljov orosz tábornokhoz. Orsova, 1833. július 31. Mészáros 1991: 37–38.
5 Schmidt 1929: 170–172; Friedreich 1914: 251–262, 357–359, 363–370.
6 Mészáros 1991: 7–16.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_64 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1097-0687

munkálatai és törekvései úttörő módon mozdították előre a dunai hajózás ügyét.[7] Pest-Buda közvetlen összekötése a Fekete-tengerrel és Konstantinápollyal a folyami vízi úton még hosszú évtizedeket váratott magára, hiszen a Duna-torkolatot az Európai Dunabizottság tette hajózhatóvá 1856 után,[8] míg a Vaskapu-szabályozást az 1878. évi berlini kongresszuson nyert európai mandátum alapján a magyar kormány az 1890-es évek végére fejezte be.[9] Azonban az 1830-as években a Vaskapu-szorosban kiépített Széchenyi-út „Európa egyik legérdekesebb útja", önmagában is nagy fontosságú lépésnek bizonyult, ami Széchenyi nevét (ha semmi mást sem alkotott volna) fenntartotta az utókornak.[10] Széchenyi tevékenysége nyomán Metternich az Államkonferenciának készített 1837. január 19-i beadványában[11] úgy fogalmazott, hogy az al-dunai hajózást a magyarok saját nemzeti vállalkozásuknak tekintik.[12]

Széchenyi elismeréséhez Európa-szerte hozzájárult, hogy törekvései egybeestek az 1815. évi bécsi kongresszuson kimondott elvekkel. A kongresszus záróokmányában ugyanis Európa hatalmai kimondták a hajózás szabadságának elvét az európai folyókon, ugyanakkor az Oszmán Birodalom távolmaradása miatt a Dunára nézve egységes szabályrendszer és a hajózást felügyelő nemzetközi (európai) intézmény ekkor még nem volt életbe léptethető. E téren a krími háborút lezáró 1856. évi párizsi szerződés mondta ki, hogy a torkolati szakaszra az érdekelt európai hatalmak képviselőiből Európai Dunabizottságot kell felállítani. Míg a folyami szakaszra kimondott (bajor–württembergi–osztrák–oszmán) Parti Államok Bizottsága nem volt életbe léptethető, a torkolati szakaszt felügyelő Európai Dunabizottság tartósan, 1917-ig fennmaradt, és komoly presztízsre tett szert.

Az európai hatalmi koncert intézménye: La Commission Européenne du Danube

Az Európai Dunabizottság az 1856. évi párizsi kongresszuson kétéves, majd az 1858-ban Párizsban újabb kétéves, 1861-ben ötéves, míg 1865-ben hatéves mandátumot nyert. Újabb megbízatás a Pontus-válságot rendezni hivatott 1871. évi londoni konferencián született egy 12 éves mandátum formájában, ezzel az európai hatalmi koncert jelenléte maradandóvá lett a Duna-torkolatban. Az 1878. évi berlini kongresszus értelmében a bizottság már az oszmán szuverenitás alól is mentességet nyert. Innentől kezdve az Európai Dunabizottság közigazgatási határozatait és kihágási ügyekben ítéleteit már nem a szultán nevében hozta.

7 Tőry 1972: 29–38.
8 Ardeleanu 2020: 114–146.
9 Gonda 1896: 101–251.
10 Zelovich 1925: 14–15.
11 Andics 1973: 374–378.
12 Oplatka 2017: 203–204.

Az 1883. évi londoni konferencián a bizottság már 21 évre szóló európai mandátumot nyert azzal a kikötéssel, hogy 1905 után a bizottság a működését háromévente az európai hatalmak közös hallgatásával hosszabbítja meg.

Az európai jelenlét ezen intézményesülése változatos értelmezést nyert a korabeli diplomaták, konzulok, kereskedelmi ügynökök, de a politikatudomány, az államelmélet és a nemzetközi közjog művelői körében is. A bizottság születésekor, 1856-ban az orosz külügyminiszter, Alekszandr Gorcsakov herceg az Európai Szindikátus megnevezést javasolta, ám a hatalmak végül az Európai Dunabizottság megnevezés mellett döntöttek.[13] Franz von Liszt a bizottságot *Flußstaat*nak hívta, míg Édouard Engelhardt mint *Etat dan's l'État* nevezte meg.[14] Román szerzők nevezték a bizottságot a kollektív imperializmus eszközének is,[15] Edward Krehbiel és Constantin Ardeleanu a nemzetközi igazgatás kísérletének tartják.[16] Alphons Felner von den Arl osztrák–magyar cs. és kir. delegált az Al-Dunát egyenesen az Európai Dunabizottság domíniumának aposztrofálta.[17] A bizottság korlátolt területi illetékességgel, széles körű mentességeket és kiváltságokat szerezve, ideiglenes kooperatív testületből egy nagy presztízsű, állandó nemzetközi szervezetté lett. Bárhogy is nevezték meg, vagy írták körül a politikai természetét, egy egészen biztos, az Európai Dunabizottság nemzetközi standarddá is lett.

A dualista Monarchia az Európai Dunabizottságban

Az Európai Dunabizottságot az 1856. évi párizsi kongresszus szerződő felei alkották, ami egyben az intézmény unikalitását is adta. A közgyűlés tagjait – ellentétben például a Rajna Bizottsággal vagy az Elba Bizottsággal – nem a parti államok, hanem az európai hatalmak, így Nagy-Britannia, Franciaország, az Osztrák Császárság (1867-től Ausztria–Magyarország), a Szárd Királyság (1861-től az Olasz Királyság), Poroszország (1870-től a Német Császárság), az Orosz Birodalom és az Oszmán Birodalom delegáltjai adták. A testület nyolctagúvá bővült az 1878. évi berlini szerződés értelmében Románia felvételével. Később Szerbia és Görögország is kérte a felvételét, azonban az első világháború kitöréséig változás már nem történt.

Az Osztrák Császárság, majd Ausztria–Magyarország delegáltjának tisztségét többnyire a mindenkori galaci osztrák(–magyar) (fő)konzul töltötte be. A delegált titulatúrája

13 Krehbiel 1918: 40–41.

14 Peters–Peter 2012: 182–183.

15 Ardeleanu 2020: 79.

16 Ardeleanu 2020: 1–5.

17 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Administrative Registratur (a továbbiakban: ÖStA HHStA AR) F66 19. Nr. 33489. Felner jelentése. Braila, 1918. június 22.

hasonlóan a teljes külügyi szolgálathoz a kiegyezés nyomán „császári-királyi" (k.k.) helyett „császári és királyi"-ra (k. u. k.) módosult, így az már a Monarchia két államának külügyeit reprezentálta. Az Osztrák–Magyar Monarchia az Európai Dunabizottságot illető külügyeket közös külügyminisztériuma révén intézte, azonban a plenáris közgyűlések előkészítése során is rendre érvényesült a Monarchia két államának befolyása az osztrák és a magyar kereskedelmi minisztériumok révén.

A magyar kormányzat ezt a befolyást az 1867-ben Ausztria és Magyarország között megkötött (és 10 évente újratárgyalt) vám- és kereskedelmi szövetségre alapozta, amelynek 7. cikkelye kimondta:

> „Mindazon ügyek, melyek oly folyók hajózására vonatkoznak, a melyekre a bécsi congressus-okmány s az 1857-diki dunai szerződés határozmányai alkalmaztatnak, a mennyiben ez ügyek az idegen államokhoz való viszonyt illetik, a jelen szerződés 3-dik czikkében körülményesebben meghatározott kikötések mellett, a külügyminister által kezeltetnek."

Tehát ilyen ügyekben az alkudozás és szerződéskötés csak a közös külügyminiszter által történik, azonban azon megállapodások alapján, amelyek a két fél (vagyis Ausztria és Magyarország) illető szakminiszterei között eszközlendők.

Az osztrák–magyar delegáltnak nemcsak nemzetközi jogi, kereskedelmi jogi, pénzügyi és hajózási szakismeretekkel, hanem kimagasló diplomáciai érzékkel is kellett rendelkeznie, hiszen az Európai Dunabizottság napi hivatali ügyei is ezer szállal szövődtek össze az európai hatalmi politikával. Így aztán a dualista Monarchia kormányzati struktúrájának kompetens aktorai számára sem volt könnyen és egybehangzóan megállapítható, hogy az Európai Dunabizottság esetében közös (pragmatikus) vagy közös érdekű (dualisztikus) ügyekről van-e szó.

Ausztria–Magyarország vagy Ausztria és Magyarország?

A magyar kormány és a külügyminisztérium között az 1906. tavaszi dunabizottsági ülésszak alatt támadt nézeteltérés az Európai Dunabizottság fennállásának 50. évfordulójára rendezett ünnepségek kapcsán. Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter Agenor Gołuchowski külügyminiszternek kijelentette, hogy ez alkalomból a magyar kormány a fennálló közjogi helyzethez képest önállóan fog ajándékot küldeni az Európai Dunabizottságnak.[18]

[18] ÖStA HHStA AR F66 Kt. 17. 72. 37546/1906. K.M. Ker.M. 34088/II. 1906. Irányi államtitkár Gołuchowski külügyminiszternek. Budapest, 1906. május 15.

Gołuchowski válaszában hivatkozva az Európai Dunabizottság nemzetközi karakterére, európai kongresszusokon nyert állására, valamint arra a gyakorlatra, hogy a nemzetközi szerződésekben és közgyűlési jegyzőkönyvekben Ausztria–Magyarország volt feltüntetve, úgy érvelt, hogy az osztrák–magyar cs. és kir. delegált Galacban minden funkciójában az Osztrák–Magyar Monarchiát képviseli. A külügyminiszter átiratában úgy fogalmazott, nem képes felfogni, hogy a magyar kormány szándéka miként következik a fennálló közjogi helyzetből, ezért felkérte Kossuthot az idevágó magyar közjogi nézetek mielőbbi közlésére.[19]

Polónyi Géza igazságügyminiszter ki is dolgoztatta a magyar elvi álláspontot, amit Günther Antal államtitkár útján küldött meg 1906. április 27-én Wekerle miniszterelnöknek. Az igazságügyi állásfoglalás Ausztria–Magyarország és a Monarchia két állama jogalanyiságát vizsgálta:

> „A közjogi kérdés, a mely itt felmerült, az, hogy noha az EDB-ban »Ausztria-Magyarország« van egy kiküldöttel képviselve, mégis tekintettel arra, hogy a hajózás ügyei nem képeznek közös ügyet, a magyar állam és az osztrák állam mint két jogalany szerepel-e a nevezett nemzetközi bizottsággal szemben."[20]

Az elemzés elősorolta az Európai Dunabizottságra vonatkozó nemzetközi szerződéseket az 1856. évi párizsi szerződéstől az 1883. évi londoni szerződésig. Ezeket ugyan nem mind cikkelyezték be hazánkban, azonban az 1871. évi londoni szerződéstől kezdve a vám- és kereskedelmi szövetség uralma alatt létesültek.

> „Ezen szerződés bevezetése uralkodónk Ő Felségének kettős államfői minőségét megfelelőleg jelzi ugyan, de a mint IV. czikkének idézett szövegéből kitünik, ez az ujabb szerződés a Duna bizottságban képviselt államok közt az Ő Felsége uralkodása alatt álló államokat nem ugyan az 1856-iki szerződés módjára Ausztria gyanánt, hanem még mindig az összefoglaló Ausztria-Magyarország kifejezéssel jelöli meg."[21]

A magyar álláspont szerint mindez nem volt összhangban sem a magyar államnak az 1867. évi XII. törvénycikkben szabályozott államjogi helyzetével, sem pedig az 1867. évi XVI. törvénycikkbe iktatott vám- és kereskedelmi szövetséggel. Utóbbi szerint a Duna hajózására

[19] ÖStA HHStA AR F66 Kt. 17. 72. 37546/1906. Gołuchowski Kossuthnak. Bécs, 1906. június 2.

[20] Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K 26. 2181/1906. Günther államtitkár átirata Wekerle Sándornak. Budapest, 1906. április 27.

[21] MNL OL K 26. 2181/1906. Günther államtitkár átirata Wekerle Sándornak. Budapest, 1906. április 27.

vonatkozó nemzetközi jogviszonyok a magyar állam és az osztrák állam közös egyetértésével a közös külügyminiszter közvetítése mellett rendezendők.

> „Ebből azonban még nem következik, hogy Magyarország és Ausztria a Duna hajózására vonatkozólag is – a közös vámterülethez hasonló módon – egy közös területet képeznének, mert ily közösség a vám és kereskedelmi szövetség I. czikkében a vámterület közösségének következményei közt nincs felsorolva, de nem is tartozik szükségkép a következmények közé."[22]

A magyar állásfoglalás kimondta azt is:

> „[A]z idézett nemzetközi szerződésekben, a melyek az Európai Dunabizottságot fentartják, nem Ausztria-Magyarországnak kellett volna a bizottságban képviselt államok közt szerepelnie, hanem Ausztriának és Magyarországnak és ebből folyólag a mennyiben e két állam az Európai Dunabizottságban mégis csak egy kiküldöttel van képviselve, az nem az osztrák-magyar monarchia, vagy Ausztria-Magyarország képviselője, hanem a két államnak képviselője."[23]

Mindebből kifolyólag Polónyi azt javasolta, hogy a két kormány külön ajándékot adjon, ha ez nem lehetséges, az ne Ausztria–Magyarország, hanem Ausztria és Magyarország nevében adassék. Végül a miniszterelnök és a külügyminiszter elvi álláspontjaik fenntartása mellett az ajándék elejtésében és a fennálló külügyi gyakorlat folytatásában állapodtak meg.[24]

Összegzés

Telepy Károly *Aldunai látképek* című alkotása Kossuth Ferenc 1906. szeptember 3-i átirata[25] szerint el is készült (nem sokkal a művész halála előtt). Alig fél évvel később Fráter Aladár Telepyről megemlékező cikkében a festő életének utolsó képét így méltatta: „valamely aldunai részlet, gyönyörű munka és oly fiatalos [...]. Az a remek dunai tájkép, amely duzzad a fiatal kedvtől és erőtől, azt mondja: korán volt még Telepy Károlynak elhunynia."[26]

A magyar kormányzat az irányú törekvése, hogy a magyar állam ingerenciáját a tengerészeti és folyami hajózási ügyekre kiterjessze, egyáltalában nem halt el. A magyar fél legkésőbb 1890-től az Európai Dunabizottságra mint a M. Kir. Kereskedelemügyi Minisztérium alá

22 MNL OL K 26. 2181/1906. Günther államtitkár átirata Wekerle Sándornak. Budapest, 1906. április 27.
23 MNL OL K 26. 2181/1906. Günther államtitkár átirata Wekerle Sándornak. Budapest, 1906. április 27.
24 MNL OL K 26. 3202/1906. M.E. Wekerle Sándor Kossuth Ferencnek. Budapest, 1907. I.
25 MNL OL K 26. 3202/1906. Ker. m.k. Min. 60420/1906. Kossuth kereskedelemügyi miniszter nevében Irányi államtitkár Wekerle Sándornak. Budapest, 1906. szeptember 3.
26 Fráter 1907: 185–186.

rendelt európai műszervre tekintett.[27] Legkésőbb 1906-tól az osztrák–magyar lobogó alatt közlekedő járműveket az Európai Dunabizottság is külön azonosította és kezelte, elkülönítve az osztrák (Autriche – Vapeurs) és a magyar gőzhajókat (Hongrois – Vapeurs).[28] Ezzel a Bizottság is elismerte, hogy a hajók hovatartozását nem a közös lobogó, hanem az anyakikötő – ahová a hajót bejegyezték – adja.

Miután a magyar kereskedelemügyi miniszterek az 1890-es évektől egyfajta közjogi revizor szerepet öltöttek magukra, és államjogi tárgyú átiratok tömegével fordultak a közös külügyminisztériumhoz, 1909-ben Alois Aehrenthal külügyminiszter egy cirkulárében utasította a konzulokat a közjogilag helyes kifejezések használatára. Az utasítás megtiltotta az „osztrák-magyar hajók jegyzéke" kifejezés alkalmazását, helyette az „Ausztria és Magyarország hajóinak jegyzéke" kifejezést kellett használni. Ugyanígy az utasítás azt is előírta, hogy a hazai hajók táblázatában egy rubrika helyett részletezve és elkülönítve kell az osztrák és a magyar hajókat feltüntetni.[29]

Végül 1918 nyarán a majdani Duna-torkolati bizottságra nézve a Külügyminisztérium és az osztrák kormány is feltételesen beleegyezett a közös képviselet megbontásába és abba, hogy a majdani bizottságban a Monarchiát, Ausztriát és Magyarországot is egy-egy delegált képviselje, vagyis beállt az elméleti lehetősége, hogy a Monarchia két állama, így Magyarország külön képviseltetést nyerjen.[30] Azonban a Párizs környéki békeszerződésekben felállított Nemzetközi Dunabizottságban Magyarországnak már az egykori Osztrák–Magyar Monarchia külügyi szolgálata nélkül önállóan kellett kereskedelmi-hajózási érdekeit képviselnie.

[27] *Magyarország tiszti czím- és névtára…* 1890: 282.

[28] ÖStA HHStA AR MdÄ F66 Kt 17. 93. 5/EDC ex 1907. Viktorin Borhek cs. és kir. delegált magyarázatokkal megküldi az EDB jegyzőkönyveit és statisztikáit Alois Aehrenthal cs. és kir. külügyminiszternek. Galac, 1907. március 1.

[29] ÖStA HHStA SB AKA (Sonderbestände, Archiv der Konsularakademie) Kt. 57. Zirkular 289/1909. 23271/10 ex 1909.

[30] ÖStA HHStA AR F66 Kt. 21. Donau-Varia 49. 90.a. 58960/8/1918. *Aufzeichnung über die im k. und k. Ministerium de Äußern am 13. Juni 1918 abgehaltene interkommissionelle Besprechung betreffend den Entwurf der neuen Donauakte.*

Irodalom- és forrásjegyzék

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) K 26. 1906. XLI. 1960.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Administrative Registratur (ÖStA HHStA AR) F66 Kt 17, 19, 21.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände, Archiv der Konsularakademie (ÖStA HHStA SB AKA) Kt. 57.

Andics, Erzsébet (1973): *Metternich und die Frage Ungarns.* Budapest: Akadémiai.

Ardeleanu, Constantin (2020): *The European Commission of the Danube, 1856–1948. An Experiment in International Administration.* Leiden–Boston: Brill. Online: https://doi.org/10.1163/9789004425965

Fráter Aladár (1907): Telepy Károly hátrahagyott kiállítása. *Vasárnapi Újság*, 54(10), 185–186.

Friedreich István (1914): *Gróf Széchenyi István élete.* I. kötet. *1791–1840.* Budapest: Szent István Társulat.

Gonda Béla (1896): *Az al-dunai Vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása.* Budapest: Országgyűlési Értesítő Kő- és Könyvnyomdája.

Krehbiel, Edward (1918): The European Commission of the Danube: an Experiment in International Administration. *Political Science Quarterly,* 33(1), 38–55. Online: https://doi.org/10.2307/2141879

Lahmer, Robert (1886): *Industrielle Briefe aus Nordböhmen.* Warnsdorf: Strache.

Magyarország tiszti czím- és névtára 1890. A nagyméltóságú m. kir. kereskedelemügyi minister úr rendeletéből szerkeszti és kiadja az Országos Statisztikai Hivatal. IX. évfolyam (1890). Budapest: Pesti Könyvnyomda.

Mészáros Vince (1991): *Gróf Széchenyi István al-dunai diplomáciai kapcsolatai.* Budapest: Magyar Vízügyi Múzeum.

Muhr, Adalbert (1973): Die Donau im Spiegel der Dichtung. *Der Donauraum,* 18(1), 20–30. Online: https://doi.org/10.7767/dnrm.1973.18.1.20

Oplatka András (2017): Két ember, két korszak. Széchenyi István és Clemens Metternich. *Aetas,* 32(4), 200–206.

Peters, Anne – Peter, Simone (2012): International Organizations: Between Technocracy and Bureaucracy. In Fassbender, Bardo et al. (szerk.): *The Oxford Handbook of the History of International Law.* Oxford: Oxford University Press, 170–197.

Schmidt Elek (1929): Széchenyi és Vásárhelyi szerepe az Alduna-szabályozásban. *Föld és Ember,* 9(3–4), 165–177.

Tőry Kálmán (1972): *Az Al-Duna-szabályozása.* Budapest: Vizdok.

Zelovich Kornél (1925): *Széchenyi és a magyar közlekedésügy.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Szerencsés Károly

Rebellió és tetthazafiság

Bennünket, magyarokat sokszor felruháznak külső szemlélők a „rebellis" jelzővel, s tényleg, ha felületesen szemléljük történelmünk évszázadait, van is ebben valami. A rebellió: aktív ellenállás, s mi még a passzív rezisztenciát is előszeretettel gyakoroltuk. A szóhoz tapad némi pejoratív felhang, mi azonban most nem így értelmezzük, hanem mint ellenállást. A sok pártütés, lázadás, forradalom, szabadságharc leginkább azzal függ össze, hogy kívülről állandó beavatkozásoknak voltunk kitéve, s ezek a beavatkozások erőszakkal vagy fortéllyal, oktrojálással vagy kikényszerített jogszerűséggel mindig letéríteni akarták a nemzetet a helyesnek vélt útról. S ami még bonyolultabbá teszi a dolgot: megvolt a hajlam bennünk arra is, hogy magunk eltévelyedjünk, s rossz irányba induljunk.

Kevesebbszer szólnak rólunk úgy, mint alkotó, építő, szervező nemzetről, amely egészen lehetetlen körülmények közepette is képes volt fenntartani kultúráját, államát, puszta létét. Képes volt többször is a csaknem teljes pusztulás után újrakezdeni, újjáépíteni az országot, megszervezni a társadalmat, magas kultúrát teremteni, a szerencsésebb európai nemzetek után eredni gazdaságilag, államszervezésben, jogalkotásban, oktatásban, tudományban, művészetekben. Képes volt integrálni beköltöző idegenek százezreit úgy, hogy azok otthon érezhették magukat Magyarországon, és sokat tettek is az országért. Leginkább németeket, zsidókat, déli szlávokat, románokat. Hogy egy részük a kritikus pillanatban a torkunknak esett, másokat meg mi bántottunk, megint alapvetően külső nyomásra történt. A történelmünk egészen megdöbbentő grimasza, hogy azokat bántottuk, akik nekünk nem ártottak, s azokat dédelgettük, akik a vesztünkre törtek.

Építeni biztosan nehezebb, mint lázadni. Valójában a rebellió – a szónak nem pejoratív, „ellenállás" értelmében – és a tetthazafiság nincs is antagonisztikus ellentétben egymással. Egy olyan nemzetnek, mint a magyar, amelyet megtizedelt a történelem, s amely beszorult a hatalmas szláv és germán satuba, nagyon felkészültnek kell lennie minden téren. Elsősorban kulturális téren: történjen bármi, megmaradjon a nyelv, a tánc, a dal, a legenda, a mese, a költészet, mert ez tartja fenn a nemzetet. De eleink helyesen érezték, hogy ez nem elég. Kell az állam is, s az állammal a jog. A kettő szinte egymás forrása: a jog biztosítja

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_65 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8299-1658

az állam létét és működését, az állam biztosítja a jog forrását. S ez az állam a magyar tudatban a Szent Korona állama, akkor is, ha területileg néhány megyényire zsugorodott, akkor is, ha formálisan egy különálló részben – Erdélyben – működött, akkor is, ha a korona a magyar nemzettel nem rokonszenvező király fejére került, sőt, akkor is, ha szándékosan nem koronázták meg vele az uralkodót, vagy éppen köztársaság az államforma.

Mindezt persze nehéz megérteni egy kívülállónak, legfőképpen azoknak, akik a magyar államtól elszakadni vágytak, s ma is ugyanazon az államterületen élnek, de más impérium alatt. Ez csak úgy történhetett, hogy külső erők ránk kényszerítették a jelenlegi határokat, s erőnk már nem lévén ennek kijavítására, el kellett fogadnunk ezt az állapotot. Az ellentmondást a Szent Korona állama és a jelenlegi állapotok között azzal próbáljuk feloldani, hogy a nemzet határok feletti egységét hangsúlyozzuk, s a kívül rekedt honfitársainkkal a köteléket a Szent Korona jeleníti meg. Az Alaptörvény Nemzeti hitvallásában ez úgy szerepel, hogy „[t]iszteletben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét."[1] Ez a múlt, jelen és jövő magyarjai közti szerződés fontos része.

Miért is nincs antagonisztikus ellentmondásban az építés – a tetthazafiság – és a rebellió? Mert igenis létezhet olyan történelmi helyzet, amikor az igazi tetthazafiság az ellenállás. És fordítva is: amikor az igazi ellenállás a makacs építkezés. A tetthazafiság Széchenyi István szava, de ő sem a rebelliót helyezte ezzel szembe – noha alighanem gondolt rá –, hanem a szájhazafiságot. Utóbbi a szemfényvesztés és a frázisok segítségével mozdítaná elő a közjót, de nem tettekkel. Vonatkoztassunk el most a konkrét helyzettől: a lényeg mégiscsak az, hogy miként 1848–49-ben, úgy sokszor előállott az a helyzet, amikor már nem lehetett nem ellenállni. Nem hagytak teret a tetthazafiságnak a külső erők és belső „szövetségeseik".

A magyar közgondolkodásban az ellenállásnak, a rebelliónak óriási a súlya. A modern kor előtt a rebellión a törvényekben, szerződésekben rögzített ellenállási jogot értették. Erre a II. András által kibocsátott *Aranybulla* lehetőséget biztosított. Sokszor hivatkoztak is erre a későbbi évszázadokban, gyakran joggal, de gyakran önkényesen értelmezve a szöveget. Vizsgálódásunk időtartama a modern Magyarország, amelynek létrejöttét 1848-ra tesszük. Mindjárt a születés évében létrejött az a kényes helyzet, amikor a tetthazafiságot, a békés és szívós építőmunkát lehetetlenné tette a külső beavatkozás, és az ellenállás szabadságharccá változott. Izgalmas kérdés, vajon mikor jön el az a pillanat, amikor az építkezést fel kell hogy váltsa a harc. Merthogy a magyar közgondolkodásban annak is nagy súlya van, hogy akár az elbukott rebellió, a vesztett csata is hasznosabb lehet a nemzet túlélése és jövője szempontjából, mint a meghunyászkodó, de békés behódolás.

[1] Magyarország Alaptörvénye 2011.

Ennek alátámasztására álljon itt két idézet a politikai tábor két merőben ellentétes oldalán lévő kortárstól, Tisza Istvántól és Ady Endrétől. Tisza azt mondja: „minden nemzetnek egy levert, letiport férfias küzdelme, ha százezrek vérébe kerül is, melegágya lehet egy jó, egy szebb jövőnek."[2] Kemény szavak, főleg azért, mert a magyarság a 20. században valóban százezrek vérével fizetett két nagy háborúban, vereségben, megbélyegzésben, s nagyon emelkedettnek kell lenni ahhoz, hogy e szavak igazságát elfogadjuk. Hiszen Przemyśl és Isonzó Trianonhoz vezetett; a Don-kanyar pedig két megszálláshoz, két elszabadult ösztönvilág intézményesüléséhez. A német megszálláshoz és a „hungarista forradalomhoz", majd a szovjet megszálláshoz és a kommunista uralomhoz. S ezzel 45 évnyi hódoltsághoz és diktatúrához. Ezen az sem változtat, hogy a németek „segíteni" jöttek, a szovjetek meg „felszabadítani". Tisza szavai mellé magyarázatul oda kell tenni, hogy ő a nagy háborút tisztán önvédelmi harcnak – vagyis ellenállásnak – értelmezte az orosz és fiók pánszlávizmusokkal és egyéb hagymázas törekvésekkel szemben.

De lássuk Ady Endre szavait:

> „Világos és Arad rettenetes emlékű helyek, s egy új Világostól vagy új Aradtól mentse meg az isten ezt a boldogtalan országot. De Világostól és Aradtól egy hosszú félszázadig erőt merítettünk. Egy katonátlan Világos s egy bitótlan Arad azonban félezer évre vagy örökre megsemmisítheti ezt a nemzetet."[3]

Írta ezt a költő 1908-ban, amikor nemcsak Ferenc József élt még, hanem Görgei Artúr is. Messzire tekintett, s ha elfogadjuk, hogy látnok volt Ady Endre, úgy szűk négy évszázadunk még biztosan maradt.

E gondolat nem veszett ki a magyarságból a rettenetes 20. században sem. Teljesen magától értetődő tehát, hogy a kommunista diktatúra összeomlása utáni első szabadon választott országgyűlés megint egy vesztes forradalom emlékét örökítette meg első törvényében.[4] Vagyis a mai szabadságunk az 1956-os forradalmunkból sarjadt ki. Természetesen nem a vereségből, hanem az ellenállásból. Ez az értelmezés azt sugallja, hogy minden egykoron, külső erő által levert ellenállásunk, forradalmunk, rebelliónk hasznos és értelmes volt, annak ellenére, hogy a leverettetés a mai napig ható súlyos következményekkel jár.

A rebellió különleges eszköze a passzív rezisztencia. Ehhez nagy erő kell, komoly meggyőződés, ellenállás a kísértésnek, a megpróbáltatásoknak. Akár nélkülözés is. Nem szabad engedni a szenvedélyeknek, s hinni kell az igazunkban. S az sem baj, ha az igazunkkal együtt

2 Östör 1927: 47.
3 *Ady Endre publicisztikai írásai* 1977: 72.
4 1990. évi XXVIII. törvény.

járnak az érdekeink is. Utóbbi kettő együttállása megacélozza a passzív ellenállásban részt vevők elszántságát. Sikeresnek szokták venni a II. József törekvéseivel szembeni passzív rezisztenciát, de leginkább a Bach-korszak idején mutatkozó ellenállást. Utóbbinak lett következmény a „kiegyenlítés", amely – a teljes függetlenség feláldozásával – mégis kiváló lehetőséget biztosított a magyarságnak az építkezésre. A tetthazafiságra. Ugyanakkor a védelem illúzióját is a szláv és egyéb törekvésekkel szemben, amelyek alapjaiban fenyegették a magyar állam, sőt a magyarság létét is. Létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia, amely „[a] népek sokaságát fogta évszázadokon át közös fedél alá; olyan népeknek nyújtott kereskedelmi előnyöket és biztonságot, amelyek közül korunkban egynek sem volt elegendő szilárdsága és életereje, hogy egymagában szembeszálljon a feléledő Németországgal és Oroszországgal" – írta Churchill 1948-ban.[5] Tekintsünk el attól, hogy Churchill nyilván a Habsburg Monarchiáról beszél, és nem tartja fontosnak a pontos fogalmazást. Attól is tekintsünk el, hogy akkor miért engedték 1918-ban szétverni a Monarchiát, és 1945-ben miért engedték át az egész közép-európai térséget a Szovjetuniónak. Most csak az a fontos, hogy a dualista monarchiában a tetthazafiság mellett nagyon elharapózott a puszta frázisok rebelliója, a „nem engedünk a negyvennyolcból", az „eb ura fakó" mentalitás. Ez maga volt az obstrukció, amely a legkritikusabb órában kiszolgáltatta az országot a jól szervezett ellenségeinek. A történelmi emlékezetben a „kiegyezés", s ezzel a szuverenitásunk egyes elemeinek faladása azért nem olyan erős, mint a rebellis hagyomány, mert a vége nagyon rosszul alakult. Cserbenhagyás, összeomlás, mindenféle megszállás, Trianon, bolsevik puccs, elképesztő megpróbáltatások.

Tagadhatatlanul jelen van a magyar közgondolkodásban a „kiegyezés" a Kádár-korszakról kialakítani vágyott képben is. Eszerint a magyarság „kiegyezett" Kádár Jánossal egy, a Rákosi-korszaknál és a környező országokénál élhetőbb rendszerért. Ilyesmiről szó sem volt. Kiegyezés csak két fél között lehetséges, s a kommunista diktatúra semmilyen politikai mozgásteret nem engedélyezett. Hogy élhetőbb rendszer jött létre – persze a példátlan 1956–1961 közötti vérengzés után –, az inkább a rebellió erejéből fakadt. A forradalom erejéből, amelytől a rendszer bukásáig rettegtek a kommunista párt (MSZMP) vezetői és kiszolgálóik. Nem tagadom, hogy voltak, akik pályáztak a Deák Ferenc-i szerepre, de ez még csak karikatúra szintjén sem működött. A híres magyar rebellió, az ellenállás pedig olyan halovány volt, hogy lángját észre sem lehetett venni egészen a birodalom összeomlásának előestéjéig. Akkor ráfújtak a parázsra kívülről, és fellángolt a tűz. Ellenállás persze volt a Kádár-korszakban, de nem annyira politikai jellegű, mint inkább civilizációs és nemzeti értelmű. Ezért történhetett meg minden különösebb megrázkódtatás – sőt indulat – nélkül a rendszerváltoztatás 1989–90-ben.

[5] CHURCHILL 1989: 13.

Szólni kell a rebellió kevésbé nagyszerű megnyilvánulásiról is. Volt abból is. Ennek a leglátványosabb formája a puccs, de nagyon veszélyes az obstrukció is, amely korántsem merül ki a parlamenti élet különféle eszközökkel történő ellehetetlenítésében. Veszélyesebb módja a népakaratot (a parlamenti többség akaratát) folyamatosan és szívósan aláásó magatartás, amit természetesen lehet szervezni, irányítani. Ez alapvetően nem a politikai szférában nyilvánul meg, hanem leginkább a kulturális területen (pl. az oktatásban), a gazdaságban, a civil szférában. Az ilyen obstrukció ügyesen manipulálható a tömegkommunikációs eszközökkel, s elvezethet akár az állandó tüntetések, sztrájkok, jogsértések állapotába is. A káoszhoz. Klasszikusan ez történt Magyarországon 1918 őszén. Puccsnak azért nem lehet nevezni az akkori eseményeket, mert sem törvényhozó, sem végrehajtó hatalom, de még államfő sem maradt, amelyet vagy akit meg lehetett volna puccsolni. Így persze törvényes jogforrás, törvényes erőszakszervezet sem és így tovább. Viszont céljaiban és következményeiben az események valóban puccshoz hasonlítottak. Más nézőpontból forradalomhoz. A nézőpont attól függ, hogy az 1918 őszén történteket a magyar történelmi folyamatokból fakadó organikus fejlődésnek tartjuk-e, vagy azon túlmutató változásnak.

Kétségkívül az 1918. október–novemberi eseményekben benne volt az organikus fejlődés esélye is, hiszen olyan rég artikulált követeléseket vett napirendre, mint az általános, titkos választójog, a nemzetiségi kérdés vagy a földosztás. A királykérdés megoldására november 13-a[6] után esély alig mutatkozott, figyelembe véve a Habsburgok helyzetét magában Ausztriában, illetve a győztesek által támogatott egyéb területeken. A köztársaság kikiáltása már túlment az organikus evolúció elviselhető fokán, hiszen ez – leszámítva Nagy György kis pártját – nem volt politikai programján egyetlen pártnak sem. Igaz, nem is lehetett, hiszen ez alkotmányellenes lett volna. Éppígy a függetlenség sem, hiszen az uralkodó felfogás szerint Magyarország független volt, s ekként része az Osztrák–Magyar Monarchiának. A legnagyobb ellenzéki pártot „függetlenséginek" hívták, de mindenki értette, hogy ez mit jelent. El kell ismerni azt is, hogy 1918-ban kényszerszakítás történt – ha nem lenne félrevezető, azt is mondhatnánk, hogy „hűtlenség". A Monarchiától szakadt el Ausztria, majd Csehország – vitte a Magyar Királyságból a Felvidéket is –, a Szent Koronától Horvátország, s aztán megszállással Erdély és Kelet-Magyarország, a Délvidék is elveszett. Mindez nem jelentette azt, hogy széles tömegek ne üdvözölhették volna a függetlenséget vagy akár a köztársaságot 1918 őszén. Sok illúzió élt, a köztársaság is a területi integritás talaján állt. Szájhazafiság volt ez a javából, tettek nem követték a szép szólamokat. Csak később, a történtek ismeretében vált igen disszonánssá ez a függetlenség és ez a köztársaság. Ezért nehéz mit kezdeni vele a történelmi emlékezetnek is, hiszen a függetlenség trianoni

6 Klettner 2012.

értelmezése együtt járt az ország és a nemzet brutális feldarabolásával, életlehetőségeinek mai napig tartó zsugorításával, perspektívájának elvételével.

Mindezt már semmiképpen sem lehet organikus fejlődésnek nevezni, de sajnos leválasztani sem lehet a Károlyi-féle kormányzásról és köztársaságról. Így az 1918. őszi–téli fejleményekben inkább a puccsjelleg dominált, az határozta meg, mintsem az organikus evolúció vagy éppen a törvényesség, a jog, vagy akár a forradalom. Hogy ez így alakult, abban kétségkívül döntő szerepet játszottak a külső körülmények, a győztesek szűklátókörűsége és a szomszédok mohósága. De meghatározó volt a Károlyi Mihály nevével fémjelzett magyar kormány politikai, katonai, diplomáciai tehetetlensége is. Így könnyen belátható, hogy az 1919. március 21-i puccs, a kommunista–szociáldemokrata Tanácsköztársaság eleve be volt kódolva az összeomlásba, az őszirózsás forradalomba. Nem törvényszerűen, de elkerülhetetlenül. Ez a puccs joggal rémisztette meg a győztes nagyhatalmakat, és biztos, hogy többet ártott a magyarságnak, mint használt a párizsi tárgyalások alatt. Rémisztően szélsőséges rebellió volt ez, az elvadult ösztönvilág első nagy lázadása. Internacionalista, de a párizsi döntéshozók szemében mégis magyar. Nemzetünk harmadát, amelynek zöme közvetlenül a határaink mentén élt, dobták oda idegen államoknak. Az országot teljesíthetetlen jóvátételre kötelezték, teljesen elszigetelték. Megfojtani vágytak. Nehéz felfogni, milyen erőfeszítések kellettek ahhoz, hogy onnan talpra álljon az ország. Ekkor igazi tetthazafiakra volt szükség, s a legkevésbé üres szólamokra, fals rebellióra. A nemzet készen állt a feladatra, és megtalálta hozzá a megfelelő vezetőket is. Igazán nagy történelmi bravúr volt a trianoni keretek között életképes, fejlődő és vonzó államot megszervezni és működtetni. Ezt a teljesítményt volt hivatott reprezentálni az 1938-as Szent István-év, amely egybeesett az Eucharisztikus Világkongresszussal. Miként a kiegyezés utáni eredményeket az előző század végén a millenniumi ünnepségek jelképezték. Készültek a tervek a magyar közigazgatás modernizációjára, a földreformra, az iskolarendszer átformálására, az infrastruktúra fejlesztésére. Mindezt elsöpörte a háború.

Volt még puccs bőven. Éppen a háború alatt is, német segítséggel a nyilasok „hatalomátvétele", a „hungarista forradalom", amely bármennyire is szánalmas volt, rettenetes tragédiával járt. Halottak tízezrei, romba dőlt ország maradt utánuk, s a magyarság megbélyegzése. Ez azzal az értelmetlen szándékkal is járt, hogy külső erők állandóan „megbüntetnék" a magyarságot, mintha ehhez bármilyen erkölcsi joguk vagy az erőszakon kívül bármilyen jogi felhatalmazásuk lenne. Itt természetesen nem a párizsi békeszerződésre vagy egyéb nemzetközi dokumentumokra gondolunk, hanem a környező államokban rekedt magyarsággal szembeni durva fellépésre. (A jugoszláviai vérengzéstől, a csehszlovákiai deportálástól, a reszlovakizációtól az ukrajnai elhurcolásokig, a romániai falurombolásig széles a skála.)

Súlyos következményekkel járt a kommunista puccs 1947–1948-ban, ami világossá tette, hogy az 1945 utáni újrakezdés – minden sikere és reményei ellenére – nem folytatódhat.

Történt ez úgy, hogy a háború után széles tömegbázisa volt annak az álláspontnak, hogy a parlamentáris hatalom alapjainak kiszélesítésével valójában az organikus fejlődés útját járjuk, s 1938–1944 között erről tértünk le. Ez akkor is így volt, ha a szólamok szintjén az új politikai erők mindegyike elhatárolódott az egész 1920 utáni rendszertől (Horthy-rendszer). Lényegében ennek is külső okai voltak. A szovjet megszállás, amelynek alapvető magyarázata az volt, hogy fel kellett szabadítani Magyarországot is a fasiszta uralom alól. A háborúba 1941-ben léptünk be, kilépni pedig nem sikerült idejében, így logikus, hogy már 1941-ben is fasiszta volt Magyarország. Innen már csak egy lépés, hogy Horthy hatalomra jutásának pillanatától az volt. Vagyis Magyarország az első (1920) és az utolsó (csatlós) fasiszta ország. Ennek a hazugságnak súlyos ára volt, a kommunista puccs éppen a „fasiszta összeesküvés" leleplezésével indult, és a parlamentarizmus felszámolásához vezetett. Természetesen ekkor már a legkevésbé sem számított, hogy ki volt valóban „fasiszta", és kit bélyegeztek meg hamisan. Hiszen az egész alaphelyzet hazug volt. Ellenállásnak – rebelliónak – tartjuk az 1945–1947 közötti politikai küzdelmet, szabadságharcnak, amelyben a külső erők segítségével az országot az organikus fejlődésből kiragadó politikai párt került hatalomra a demokratikus-nemzeti erőkkel szemben. Ez a zsákutca 40 évig tartott. Olyan időszakban, amikor az emberiség a legnagyobb lépésekkel haladt előre minden téren. A vágy mindvégig élt a nemzetben, hogy csatlakozhassunk ehhez az európai (nyugati) fejlődéshez, vállaltuk érte a forradalmat is – legszebb és legreménytelenebb rebelliós teljesítményünket –, de a külső katonai beavatkozás ellehetetlenítette ezt is.

Politikai és gazdasági értelemben kilátástalan helyzetbe került az ország. Ezt a kilátástalanságot érezték is az emberek, s ez a tetthazafiságot szinte gúzsba kötötte, a rebelliót pedig értelmetlen önpusztító irányokba vezette. Egy egész emberöltőig tartott ez az állapot, mígnem a mesterségesen összetákolt és erőszakkal fenntartott „szocilista világrendszer" – benne a Szovjetunióval – megingott, majd össze is roskadt. Kiderült, hogy a szocializmussal (a kommunista diktatúrákkal) szembeni legfőbb ellenálló erő a nemzet volt. És az a szilárd hit, hogy a nemzeti szuverenitás együtt jár a szabadsággal (demokráciával), ellenben a birodalmak jelenléte a nemzettel együtt a szabadságot is korlátozza. Ez a közép-európai nemzetek történelmi tapasztalata. És az is, hogy építő tetthazafiságra csak a szabadság körülményei között van lehetőség. Ennek megóvásához pedig szükség van az ellenállásra, mert egészen rövid, szinte véletlenszerű történelmi korszakoktól eltekintve, Közép-Európában mindig jelen van valamilyen birodalmi törekvés. A döntő kérdés a 21. században is az, hogy a nemzet hol érzékeli azt a pontot, amikor már úgy érzi, hogy itt az ideje a rebelliónak, a külső tényezők már lehetetlenné teszik az építkezést. A mi ingerküszöbünk kétségkívül mélyebben van, hamarabb észleljük a bajt, de ez nem valami genetikai sajátosság, egyszerűen a történelmi tapasztalat. Érdemes rá figyelni.

Irodalom- és forrásjegyzék

1990. évi XXVIII. törvény az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

Ady Endre publicisztikai írásai. III. kötet (1977). Budapest: Szépirodalmi.

Churchill, Winston S. (1989): *A második világháború, I–II.* Ford. Betlen János. Budapest: Európa.

Klettner Csilla (2012): IV. Károly eckartsaui nyilatkozata. *Mnl.gov.hu,* 2012. március 30. Online: https://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/iv_karoly_eckartsaui_nyilatkozata.html

Östör József (1927): *Tisza István saját szavaiban.* Budapest: Franklin-Társulat.

Szigeti Magdolna

Első lépések a magyarországi demokrácia felé 1989-ben, az 1989-es magyar választási törvényt övező politikai érdekek tükrében

Az 1989. március 22-én megalakult Magyar Ellenzéki Kerekasztal – mint a keleti blokk országaiban mindenhol, a lengyel mintához hasonlóan – az ellenzék egyeztető fóruma volt. A különféle politikai csoportosulások a szövetséggel kívánták megakadályozni, hogy a kommunista párt külön megállapodásokkal megossza az ellenzéket. Amikor a kormányzó kommunista párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt képviselői szintén helyet foglaltak az asztal körül, a Nemzeti Kerekasztal új hatalmi tényezőként, mintegy ideiglenes nemzetgyűlésként jött létre, amely az akkori Országgyűléssel vetekedett, amelynek legitimitását egyre nyíltabban megkérdőjelezték.[1]

A Nemzeti Kerekasztal legfontosabb feladata a századforduló Magyarországán a békés átmenet szabályainak megteremtése volt. A tárgyalások egyik fő alapelveként a népszuverenitás kapott hangsúlyt, így a választójogi törvény megfogalmazása és elfogadása a legfontosabb feladatok közé tartozott. A magyar népnek a jövőben közvetlen, szabad választásokon keresztül kell gyakorolnia az államhatalmat. 40 év kommunista diktatúra után a szabad jelzőt különösen hangsúlyozta az ellenzék. Törvényeket csak a megállapodások értelmében lehetett megfogalmazni és megszavazni, tehát nem a hatalmon lévő politikai erő akaratának megfelelő tervezeteket terjesztettek a Kerekasztal elé, azonban ez a megoldás széles körben vitákra adott okot.[2]

Az új választási rendszer szabályai 1989 folyamán többnyire az aktuális politikai érdekek összjátékának eredményeként alakultak ki. A saját érdekek mellett más szempontokat is meg kell említeni, amelyek hosszú távú gondolkodásmódra utalnak. Az egyik a kormányzóképességre vonatkozik: a cél az volt, hogy a politikai akarat ne forgácsolódjon szét. Erre vannak történelmi példák, Európa számára a weimari köztársaság kudarcai kínáltak

1 Kukorelli 1990: 195.

2 Kilényi 1989; Kukorelli 2018: 11.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_66 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6066-6910

levonandó konzekvenciákat, és Magyarország tanult belőle. Lengyelországban azonban 1991-ben arányos rendszert vezettek be (19 párt jutott be a parlamentbe), ami nagyfokú instabilitáshoz vezetett,[3] és két év után új választásokat kellett kiírni, így ott is bevezették a parlamentbe való bejutási küszöböt. Meg kell még említeni az angolszász mintára épülő kétpártrendszert, ahol a kis pártoknak alig van esélyük bekerülni a parlamentbe.[4] Magyarország számára a pártlisták tűntek megoldásnak ennek megakadályozására. A többpártrendszert 40 év diktatúra után nagyra tartották Magyarországon, a rendszerváltáskor nem gondoltak arra, hogy a választóknak gyakran nincs közvetlen ráhatásuk a jelöltekre egy arányos választáson, hiszen a listákat általában a pártok állítják össze. Ez olyan furcsa helyzetet teremthet, amelyben a listán szereplők elkötelezettebbek a pártvezetés, mint a választók iránt, ami erős pártdemokráciát eredményezhet.

A magyar modell sokáig stabilnak tűnt, ami nagyon fontos a politikai elit számára. A bejutási küszöb azonban nem engedett új szereplőket a rendszerbe, miközben alapvető változások zajlottak a társadalomban. A megjelenő új társadalmi osztályok vagy szervezetek, mint például az új gazdasági szereplők, az egyházak, az egyesületek nem rendelkezhettek parlamenti képviselettel – kritikus hangot is hallattak. A rendszerváltás környékén érzékelhető volt az a jogszabályalkotói szándék, amely a társadalmi szervezetek jogalkotásban való részvételére irányult,[5] a hatékony társadalmi részvételt azonban akadályozták az eljárási szabályok hiányosságai, a gyakorlatban részlegesen valósultak meg az állam és a társadalmi szervezetek közötti konzultációk, amelyek kész tervezetek véleményezésére irányultak, vagy inkább kimerültek a tájékoztatásban.[6]

A stabil kormányzás biztosítása mellett a népképviselet elérése érdekében Tölgyessy Péter, aki vezető szerepet játszott a választási törvény kidolgozásában, elsősorban a német választási rendszert vette alapul.

A választási eredmények elérése, a népakarat érvényesülése a törvényi megfogalmazáson túl más dolgoktól is függött. Az egyik ilyen tényező volt a finanszírozás. Abban az időben a kommunista párt rendelkezett pénzügyi forrásokkal, amelyből korlátozottan adott pénzt az ellenzéki pártoknak, így az anyagi támogatást külföldön kellett keresni. Habár a tárgyalások informális szférában folytak, ma már tudjuk, a később fontossá vált pártoknak voltak külföldi kapcsolataik. A Demokrata Fórum jó kapcsolatokat ápolt Helmut Kohllal és a német kereszténydemokratákkal, a szociáldemokraták Németországban és Ausztriában találtak támogatást, a kisgazdák az emigránsoktól próbáltak forrásokhoz

3 Fábián 1990: 118.

4 Jónás–Nagymihály 2018: 38–39.

5 A 2010. december 31-ig hatályban lévő jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény.

6 Bela – Pataki – Valené Kelemen 2003; Arató–Mikecz 2015: 320.

jutni, a liberálisokat az amerikaiak, köztük Soros György alapítványa támogatta.[7] A magyar liberálisok külföldi kapcsolatai a világ liberális és politikai baloldalához fűződtek, és ez a szimpátia olykor szóbeli aktivitás formájában jelent meg a nyilvánosság előtt, mint például Mark Palmer, az USA volt nagykövete esetében, akit Magyarországon szinte *persona non gratá*nak nyilvánítottak. Palmer nyilvános választási propagandát folytatott a liberális párt, a Szabad Demokraták Szövetsége mellett, ezért Washingtonban is bírálták őt diplomáciai visszaélések okán. Bush amerikai elnök a rendszerváltás utáni első miniszterelnökünknek, Antall Józsefnek hangsúlyozta, hogy az USA jelentős szerepet kíván játszani Magyarország gazdasági átalakításában, anélkül, hogy jelentős pénzügyi segítséget nyújtana, avagy megismételné a Marshall-tervet. Franciaország kijelentette, hogy a legitim magyar kormányt fogja támogatni, nem pedig az egyes pártokat.[8]

A finanszírozás, a politikai befolyás mellett nem szabad megfeledkezni az információátadásról sem. Az ellenzék alapvetően gyanakvó volt a kormánnyal szemben, arra számítottak, hogy a kommunisták manipulálják a választási eredményeket. Különösen a liberálisok ragaszkodtak a szavazatszámlálás számítógépes rendszerének megszervezéséhez, annak ellenére, hogy ők, mint mindenki más, akkoriban képtelenek voltak erre. A választások éjszakáján a számítógépes rendszer összeomlott, így a világnak másnap 11 óráig kellett várnia a választási eredményekre, mert a szavazatokat kézzel számolták. A médiát jól kihasználta az ellenzék, az új politikusok szimpatikusabbak voltak a választók számára. Még a külföldi megfigyelők is meglepőnek találták, hogy a reformszocialisták, akiknek nagy szerepük volt a kommunista rendszer felbomlásában, nem szereztek jelentős pozíciót a választásokon.[9]

A Kerekasztal döntőbizottságai, szorgalmasan dolgozva a választások szabályozásán, két hónap alatt (1989. június–július) megvitatták a választási törvénytervezet egyes paragrafusait. Az 52 §-ból csak 7 § esetében nem volt egységes vélemény.[10]

Megoldatlanok maradtak a választási rendszer legfontosabb, hatalomérzékeny intézményei, mint a választókerület, a jelölés rendje, az esélyegyenlőség biztosítása. Az ellenzék kereskedelmi pozíciói megerősödtek, miután az időközi választásokon az egységes ellenzék jelöltjei 4 választókerületben győztek.

Az ideiglenes politikai feltételek mellett a „Kerekasztal lovagjai" a többségi és az arányos képviseletet ötvöző választási rendszert részesítették előnyben. Az országot egyéni választókerületekre kívánták osztani, minden választókerületből egy-egy képviselőt küldve

7 Jónás–Nagymihály 2018: 40.

8 Borhi 2010: 365–366.

9 *Húsz éve voltak az első szabad parlamenti választások* 2010.

10 Kukorelli 2018: 12.

a parlamentbe. Listás választásokat irányoztak elő a 19 megyét és a fővárost magában foglaló kerületi választókerületekben.

A maradék szavazatokat az országos (kompenzációs) listán kívánták szétosztani, hogy ne vesszenek el az egyéni választókerületekben vagy a kerületi listákon szereplő, de közvetlen mandátumot nem szerzett jelöltekre leadott szavazatok. A maradék szavazatok rendszere korlátozottan arányos egyensúlyt eredményezett, de ez a rendszer a nagyobb pártoknak kedvezett.

A Kerekasztal plenáris ülésén, 1989. szeptember 18-án megszületett a megállapodás: a képviselők száma 374 lesz, ebből 152 képviselőt az egyéni választókerületekben, további 152 képviselőt a listás körzeti választókerületekben, valamint 70 mandátumot az országos lista alapján osztanak szét.[11] Ezeket a számokat tovább módosították, az elfogadott törvény[12] szerint a magyar parlamentnek összesen 386 képviselője volt,[13] akik közül 176-ot egyéni választókerületben, 152-t kerületi listán,[14] 58-at pedig országos listán kellett megválasztani. A fennmaradó töredékszavazatok növelték az egyes pártok mandátumát.

Kezdetben élénk vita folyt arról, hogy legyen-e a hatékonyan működő parlament érdekében bejutási küszöb, vagy sem, és ha igen, mekkora legyen a küszöb mértéke. A javaslatok 1% és 8% között mozogtak, de a magabiztosabb képviselők még magasabb mértéket akartak meghatározni. Végül 4%[15] lett a bejutási küszöb, amelyet 1994-ben módosítottak 5%-ra.[16] Ez azt jelentette, hogy a kerületi és az állami listákról csak azok a pártok jutottak mandátumhoz, amelyek országosan a kerületi listákon leadott érvényes szavazatok több mint 5%-át megszerezték.[17]

Rövid vita után a listaállítás feltételei az alábbiak lettek.

(1) Az a párt, amely a kerületi választókerület egyéni választókerületeinek egynegyedében, de legalább két egyéni választókerületben tudott választási jelöltet állítani, jogosult lett kerületi lista felállítására.[18]

Az egyéni választókerületek a törvény értelmében az abszolút többség elve alapján működtek, amely szerint az a jelölt lett képviselő, aki a választókerületben a szavazatok

11 Kukorelli 2018: 12.
12 Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1989. évi XXXIV. törvény (a továbbiakban: választój. tv.).
13 Választój. tv. 4. § (1).
14 Választój. tv. 4. § (2).
15 Választój. tv. 8. § (5).
16 Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1989. évi XXXIV. törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló 1994. évi III. törvény 4.§ (2).
17 Dezső–Tóth 2002: 70.
18 Választój. tv. 5. § (3).

több mint felét megkapta.[19] Ha a választókerületben egyik jelölt sem szerezte meg a voksok több mint felét, második fordulóra került sor. A második fordulóban a törvény nem követelte meg az abszolút többséget; az a jelölt nyert, aki a legtöbb szavazatot kapta.[20]

A választókerületek felosztása politikai kérdéssé vált, mivel ellentmondásos szempontjai is vannak. A választási egyenlőség elve megkövetelné, hogy minden választókerületben ugyanannyi választásra jogosult polgár legyen. A magyar Alkotmánybíróság döntése értelmében[21] ha az egyes választókerületek mérete nem tér el nagymértékben, akkor a választókerületek felosztása nem nyilvánítható alkotmányellenesnek.

(2) Az a párt, amelyik hét kerületi választókerületben tudott kerületi listát állítani, jogosulttá vált arra, hogy országos listát állítson.[22]

A kerületi választókerületekben a pártok jelöltjei a leadott szavazatok arányában, a szavazólapon szereplő sorrend szerint kapták a mandátumokat.[23]

(3) Az országos, kompenzációs listán szereplő pártok a fennmaradó szavazataik arányában kapták a mandátumokat.[24] Az országos listákra szavazni nem lehetett, ezeken a töredékszavazatok alapján oszlottak el a mandátumok. Töredékszavazatnak számítottak az egyéni választókerületekben azon jelöltekre leadott szavazatok, akik egyik választási fordulóban sem nyertek mandátumot, továbbá azon, a körzeti választókerületekben – az érvényes választási fordulóban – leadott szavazatok, amelyek nem voltak elegendőek a mandátumszerzéshez, vagy meghaladták a mandátumhoz szükséges szavazatok számát. Sem az országos, sem a kerületi listán nem kaphatott mandátumot az a párt, amelyik nem érte el a 4%-os parlamenti küszöböt.

A pártok mellett a civil társadalom szövetségei, az egyházak, a nemzeti kisebbségek és a különböző társadalmi szervezetek szintén helyet követeltek maguknak a jelölési folyamatban, azonban a Kerekasztal ezt kezdettől fogva egyöntetűen elutasította. A gyenge, újonnan alakult civil szervezetek nem kaptak a választásokban szerepet.[25]

19 Választój. tv. 7. § (1).
20 Választój. tv. 7. § (2) b).
21 22/2005. (VI. 17.) AB határozat.
22 Választój. tv. 5. § (4).
23 Választój. tv. 8. § (1).
24 Választój. tv. 9. §.
25 D. Lőrincz 2002:10.

A törvény, az ellenzék javaslata alapján, 750 választópolgárnak az aláírásával hitelesített ajánlását írta elő a jelöléshez,[26] azaz az egyéni választókerületekben minden jelöltnek 750 érvényes ajánlóívet kellett összegyűjtenie.

Nem igazolódott be az az előítélet, hogy az emberek nem bíztak sem a régi, de újjáalakult, sem az új pártokban, nem volt vákuum, amit függetlenek tölthettek volna be.[27] Az első szabad választásokon az egyéni választókerületekben összesen 1623 jelölt indult, közülük 199 független (12,3%) vett részt a választásokon, de csak 6 fő (3%) lett képviselő.[28] A választók tehát elsősorban pártjelöltekre szavaztak.

Az első szabad választások Magyarországon békés belpolitikai körülmények között zajlottak, ami kivételnek számított a volt kommunista államok között. 1989 őszén a volt szocialista országokban hatalmon lévők választhattak: beleegyeznek a hatalom megosztásába vagy tömeges elnyomáshoz folyamodnak. Voltak a „kínai megoldásnak", az 1989. júniusi Tienanmen téri mészárlásnak hívei, de a „glasznoszty" hatására kezdett kialakulni egy kritikus nyilvánosság, és a nemzetközi média is sokkal inkább jelen volt Európában, mint Kínában. Az erőszakmentes átmenet Magyarországon nem jelentett passzivitást, a tárgyalópartnerek a Kerekasztalnál kockáztatták jó hírnevüket, leküzdötték a mentális akadályokat, és kompromisszumokat kötöttek. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az akkor kormányzó kommunista párton belül az úgynevezett reformkommunisták csoportja sokkal erősebb volt, mint más országokban.

Amikor a diktatúra idején nyilvánosságra hozták a választások eredményét, az így hangzott: a választásra jogosultak majdnem 100%-a részt vett a választásokon, és az előre kiosztott helyekkel rendelkező blokk valamivel kevesebb szavazatot kapott. Az első szabad választásokon a választásra jogosultak közel kétharmada vett részt az első fordulóban (65,11%)[29], a második fordulóban pedig a választásra jogosultak közel fele (45,54%).[30] A polgárok érdektelenségétől való félelem nem igazolódott be.

A törvény legfontosabb eredménye, hogy Magyarország a hatalmi ágak szétválasztásán alapuló parlamentáris köztársasággá vált. Többpártrendszeren és törvényes választásokon alapuló parlament, parlamentnek felelős kormány alakult.

Az új választások eredményeként a képviselők 95%-a lecserélődött, a megmaradtak többsége a Magyar Szocialista Párt parlamenti frakciójába került. A választási törvény keretein belül Magyarország teljesítette történelmi küldetését, amely modellként szolgálhatott más országok számára is.

26 Választój. tv. 5.§ (2).
27 Schmidt 1990: 22.
28 Balogh 1993: 232.
29 Lásd: https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/reszvet.jsp?EA=2.
30 Lásd: https://valtor.valasztas.hu/valtort/jsp/reszvet.jsp?EA=3.

Irodalom- és forrásjegyzék

1987. évi XI. törvény a jogalkotásról
1989. évi XXXIV. törvény az országgyűlési képviselők választásáról
1994. évi III. törvény az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1989. évi XXXIV. törvény módosításáról és kiegészítéséről
22/2005. (VI. 17.) AB határozat

Arató Krisztina – Mikecz Dániel (2015): Civil társadalom, szociális partnerek, társadalmi mozgalmak. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA TTI Politikatudományi Intézet, 307–331.

Balogh Sándor (1993): Az első szabadon választott anatómiájához. *Múltunk,* (2–3), 230–247. Online: https://polhist.hu/wp-content/uploads/2017/09/balogh_elso_szabadon.pdf

Bela Györgyi – Pataki György – Valené Kelemen Ágnes (2003): *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban. Döntéstámogató eszközök és értékelési eljárások alkalmazása.* Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézet. Online: https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/141/1/20_szam.pdf

Borhi László (2010): *Hadüzenettől rendszerváltásig. Az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest. Online: https://real-d.mtak.hu/369/4/borhilaszlo_5_mu.pdf

D. Lőrincz József (2002): A civil társadalom problémája 1989 után. *WEB,* (10), 9–12. Online: https://web.adatbank.ro/pdfdok/web10_04_lorincz.pdf

Dezső Márta – Tóth Zoltán (2002): *Választás és választási eljárás.* Budapest: Rejtjel.

Fábián György (1999): A magyar választási rendszer kelet-közép-európai összehasonlításban. *Politikatudományi Szemle,* 8(3), 107–126.

Húsz éve voltak az első szabad parlamenti választások (2010). Online: https://mult-kor.hu/20100325_husz_eve_voltak_az_elso_szabad_parlamenti_valasztasok_magyarorszagon

Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán (2018): Erőterek a '90-es választás előtt. Interjú Fricz Tamás és Simon János politológusokkal. *Rendszerváltó Archívum,* 3(1), 37–44.

Kilényi Géza (1989): Választójog. *Magyar Nemzet,* 1989. július 14.

Kukorelli István (1990): Az Országgyűlés a többpártrendszer első évében. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve.* Budapest: Aula–OMIKK, 193–198.

Kukorelli István (2018): Az 1989-es magyar választójogi törvény születése, próbája és hozadéka. *Rendszerváltó Archívum,* 3(1), 11–22.

Schmidt Péter (1990): Szabadválasztás – Egy alkotmányjogász feljegyzései. *Mozgó Világ,* 16(6), 19–25.

Szuromi Szabolcs Anzelm, O.Praem.

Az állam és az egyház együttműködése Magyarországon 1894 és 1918 között – Kompetenciakörök és intézmények[1]

Bevezetés

A 19. század végére az egyházi intézményrendszer Európa-szerte kiszorult azon legfontosabb központi állami feladatok gyakorlásából, amelyek a középkorban hagyományosan egyházi illetékességi körbe tartoztak, mint az anyakönyvezés, a hagyatéki ügyek vagy a házasság államilag elismert kiszolgáltatásában történő közreműködés.[2] Az egyház így leginkább az oktatási és a szociális területen őrizte meg a közfeladatokban való közreműködését, továbbá az állam által elfogadott és támogatott pasztorális területeken; a katonai, egyetemi és kórházlelkészi szolgálatban; illetve a börtönpasztorációban.[3] Az egyes országokban, a belpolitikai helyzet függvényében, különböző intenzitással és mértékben zajlott le az állam és az egyház szétválasztásának alkotmányjogi megalapozása.[4]

A házasság

Ausztriában már II. József bevezette az állami házasságjogot 1783. január 16-án, ezzel együtt azonban továbbra is fennmaradt az egyházi házasságkötés lehetősége.[5] Magyarországon 1895-ben érvényre jutott a vallásszabadság elve,[6] aminek köszönhetően a katolikus,

1 A jelen tanulmány Szuromi 2007 jelentősen átdolgozott változata, amely az International Canon Law History Research Centerben (Budapest) és a Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathersben (Los Angeles, CA) készült.

2 Szuromi 2017: 241–244; Thireau 2001: 328–330.

3 Szuromi 2003: 7–13, különösen 8.

4 Vö. Gadille–Mayeur 1995: 327–329.

5 Plöchl 1969: 300; Szuromi–Ferenczy 2014: 33–34.

6 Vö. 1895. évi XLIII. tc.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_67 · ORCID: https://orcid.org/0009-0004-1942-2921

református, evangélikus, görögkeleti, unitárius és izraelita vallási közösség bevett vallási státuszt élvezett.[7] A házasságra vonatkozó állami szabályok szükségessége vitán felül állt már a 19. század végén, amikor a különböző felekezetekhez tartozókra nyolcféle egyházi házassági jog vonatkozott,[8] és ezek személyi hatályainak ütközése, valamint egyes különösen problematikus területük – mint például a vegyes házasságok felekezetenkénti rendezése – sok nehézséget okozott. A terület jogi szabályozását jellemző katolikus hegemónia után a szekularizáció felé vezető folyamat első lépése volt a protestáns rendelkezések legitimálása uralkodói intézkedések, majd törvényhozás útján, ami az állam intézkedéseinek betüremkedését is jelentette, például az 1790. évi XXVI. tc. 11. pontja az evangélikusok házassági ügyeit a saját szabályok kialakításáig a világi bíróságok hatáskörébe utalta.

Ehhez képest hozott új szabályokat az egy időben életbe lépő házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. és az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. tc. Ezek a házassággal kapcsolatos jogalkotási, igazságszolgáltatási és közigazgatási hatáskörök tekintetében állami monopóliumot vezettek be, azaz a kötelező polgári házasság intézményét.[9] Ezzel megszűnt a pusztán lelkész előtt kötött házasság polgári jogi érvényessége. Érdekességként megemlítendő azonban, hogy az állami és az egyházi szabályok teljes különválasztása mégsem történt meg ebben a törvényben, csak a házasság megkötésének vonatkozásában. A valamely egyház szabályai által meghatározott bizonyos házassági akadályok ugyanis az állam törvényei szerint is akadályt képeztek. Ilyenek a saját egyház által meghatározott egyházi rend vagy fogadalom miatti házassági akadályok, amelyek az egyházi felsőbbség engedélye nélkül az állam által is recipiáltan tették tilossá a házasságkötést.[10] A törvénycikk a *házasságot felbonthatónak* tekintette, amire lehetőség nyílt a házassági életközösség további fenntarthatatlansága miatt, illetve bevezette *az ágytól és asztaltól való elválasztást* a házasság felbontása helyett. Ilyen esetben *két év* elteltével lehetett kérni a házasság felbontását.[11]

Az 1894. évi XXXI. törvénycikkel megszűnt a szentszéki bíróságok házassági ügyekben való korábbi kompetenciája is, amely az előtte lefolytatott eljáráshoz állami jogkövetkezményeket kapcsolt.

A házasságra vonatkozó 19. század végi magyar állami rendelkezések kiegészültek 1911-ben a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó és 1902. június 12-én Hágában elfogadott alapelvek beillesztésével (vö. 1911. évi XXI. tc.);[12] továbbá a házasságok felbontására,

7 Vö. Erdő–Schanda 1993: 20–21.

8 Grosschmid 1908: 324–328.

9 Ferenczy–Szuromi 2011: 83–95, különösen 84.

10 HT 25. §. Vö. Erdő 2000: 27–45, különösen 43–45; Szuromi 2017: 201; Béli 2000: 318–319.

11 Mezey 1996: 188.

12 1911. évi XXI. tc. 1 cikk. „A házasság kötésének jogát a házasulók mindegyikének hazai törvénye szabályozza, kivéve ha e törvény valamely rendelkezése kifejezetten más törvényre utal."

valamint az ágytól és asztaltól való elválasztásra vonatkozó törvények alkalmazásának bírói gyakorlata és az 1902. június 12-i hágai megállapodás alapján felmerült problémák orvoslásával (vö. 1911. évi XXII. tc.), amely rögzítette a gyermek törvényességének megtámadása iránti perekben alkalmazandó eljárást is.[13] A hágai megállapodást aláíró országok egyfelől elismerték mindazt a házasságot állami jogkövetkezményekkel, amelyet az adott ország törvényei szerint kötöttek. Másfelől fenntartották annak a lehetőségét, hogy egy állam egyházi házasságkötéshez kapcsolja a házasság állami elismerését.[14]

A polgári változások ellenére az egyház továbbra is azt a meggyőződést követi, hogy a házasságra mint szentségre egyedül ő jogosult törvényeket felállítani és ítélkezni, természetesen ez nem vonatkozik a házasság polgári joghatásaira.[15]

Örökösödés és anyakönyvezés

Az 1894. június 24-én szentesített és július 1-jén kihirdetett 1894. évi XVI. tc. rendezte a polgári örökösödési eljárást. Eszerint az örökösödési eljárás megindítására az örökhagyó elhunyta vagy holtnak nyilvánítása után kerülhetett sor, vagy hivatalból, vagy valamely érdekelt fél kérésére.[16] Az egyes eseteket a 2. és 3. § nevesítette.[17] Az állami anyakönyvezésről szóló, 1894.

[13] Vö. 1911. évi XXII. tc. XIII. cím, 696–700. §§.

[14] Vö. 1911. évi XXI. tc. 5. cikk: „Mindenütt érvényesnek kell elismerni alaki tekintetben azt a házasságot, melyet annak az országnak törvénye szerint kötöttek, ahol a házasság létrejött. Mindazonáltal megegyezés áll fenn az iránt, hogy azok az országok, melyeknek törvényhozása egyházi házasságkötést kíván, jogosítva vannak a polgáraik által külföldön az utóbbi rendelkezés figyelmen kívül hagyásával kötött házasságokat érvényeseknek el nem ismerni."

[15] Az egyházi és a polgári házasság magyarországi viszonyáról részletesen vö. Ferenczy–Szuromi 2011: 184–189; Gaudemet 1989: 354–359.

[16] 1894. évi XVI. tc. 1. §.

[17] 1894. évi XVI. tc. 2. §. „Hivatalból inditandó meg az örökösödési eljárás: (1) ha az örökös, az utóörökös, vagy a kötelesrészre jogositott, kiskoru [...] gondnokság alá van helyezve, avagy méhmagzat, vagy még meg nem született személy (vö. 102. §.); (2) ha még csak létesitendő közérdekü alapitvány van örökösi vagy utóörökösi minőségben érdekelve; (3) ha az örökös, az utóörökös, vagy kötelesrészre jogosított [...] ismeretlen helyen távol van; (4) ha tudvalevő örökös általában nem létezik; (5) [4. §. Ha a hagyatékhoz ingatlan vagyon tartozik és az örökhagyó halálától /a holtnak nyilvánító itélet jogerőre emelkedésétől/ számitott három hónap alatt sem az örökösödési eljárás megindítását nem kérte az érdekeltek valamelyike, sem pedig ugyanezen határidő alatt örökösödési vagy hagyományi bizonyitvány kiadása iránti kérelmet elő nem terjesztettek (...); 69. §. Ha a hagyatékhoz tartozó, de az örökhagyó tulajdonául még be nem jegyzett ingatlan mint örökség vagy hagyomány szállott az örökhagyóra: a még le nem tárgyalt kapcsolatos egy vagy több előző hagyaték tárgyalását hivatalból meg kell inditani. (...)].
3. §. Meginditandó az örökösödési eljárás, ha annak meginditását kéri: 1. az örökös, a kötelesrészre jogositott, vagy az utóörökös; 2. a végrendeleti végrehajtó; 3. olyan hagyományos, esetleg utóhagyományos, a kinek a hagyatékhoz tartozó ingatlan van hagyományozva, avagy olyan hitelező, a kinek a javára a hagyatékhoz tartozó ingatlanra vagy jelzálogos követelésre [...] föltételes végrehajtási zálogjog van bekebelezve [...];

december 9-én jóváhagyott és december 18-án kihirdetett 1894. évi XXXIII. tc. 1. §-ában rögzítette, hogy a születések, házasságok és halálesetek közhitelű nyilvántartására az állami anyakönyvek hivatottak, de egyben arról is rendelkezett, hogy a törvény hatálybalépése előtt vezetett egyházi anyakönyvekből továbbra is kiállíthatók a korábbi időszakot érintő közhitelű kivonatok az illetékes egyházi hatóság által.[18] Ezzel lényegében megtörtént Magyarországon az örökösödés, a házasságkötés és az anyakönyvezés szekularizációja, azaz leválasztása az egyházi adminisztrációról.[19]

Az 1894. évi XXXIII. tc. III. fejezetében a halotti anyakönyvekről intézkedve kitért a holttá nyilvánítás kérdésére. A 74. §. szerint holttá nyilvánítás esetében a halotti anyakönyvbe való bejegyzéshez szükséges volt a bíróság jogerős határozatának a lakóhely szerint illetékes községi anyakönyvvezetővel, vagy a születési hely szerinti anyakönyvi hivatallal való hivatalos közlése. Ilyenkor a halotti anyakönyvbe be kellett vezetni a holttá nyilvánító határozatot kimondó bíróság pontos megjelölését, a határozat idejét és számát, valamint a határozatban megjelölt vélelmezett halálozási dátumot. A katolikus egyház jogrendje továbbra is szükségesnek tartotta az állami holttá nyilvánítástól független, egyházilag szabályozott holttá nyilvánítási eljárás lefolytatását, amelyet részletesen az 1868. május 13-án kiadott rendelkezés tartalmaz. Ezt tették közzé 1910-ben az *Acta Apostolicae Sedis*ben.[20] Így az egyházjog megőrizte azt a jogi megközelítést, hogy a személy puszta távolléte nem elégséges indok a holttá nyilvánító határozat meghozatalára. Csak abban az esetben adja tehát ki az illetékes egyházi hatóság a holttá nyilvánítási határozatot, ha a tanúk és a közvélemény hangsúlyosabb része a vizsgálat során feltárt adatok alapján erkölcsi bizonyosságra vezetik a halál tényéről.[21]

A gyermekek vallása

1894-ben önálló törvénycikk rendezte a gyermekek vallásának kérdését (vö. 1894. évi XXXII. tc.). Ez rögzítette, hogy a házasságkötés előtt a házasulandók eldönthetik, melyik szülő vallását fogják követni. Ennek a megállapodásnak hiteles formában a királyi közjegyző, a királyi járásbíró, a polgármester vagy a főszolgabíró előtt kellett történnie. Amennyiben ilyen előzetes megállapodást a szülők nem kötöttek, úgy a gyermekek nemük szerint

végre az, a kinek a javára a hagyatékhoz tartozó ingatlanra, tulajdoni igény alapján […] zárlat rendeltetett és följegyeztetett […].”

18 Vö. 1894. évi XXXIII. tc. 94. §.

19 Vö. Ferenczy–Szuromi 2011: 94–95.

20 *Acta Apostolicae Sedis*, 2, 1910: 199–203.

21 Vö. Ferenczy–Szuromi 2004: 141–149; Szuromi–Ferenczy 2014: 98–104.

követték apjuk, illetve anyjuk vallását. A törvénycikk lehetőséget biztosított mind a szülők,[22] mind a gyermekek számára az áttérésre,[23] meghatározott feltételek között.

A XV. Benedek pápa által 1917. május 27-én kihirdetett első *Codex iuris canonici* [a továbbiakban: CIC (1917)][24] 756. kánonja a gyermekek rítusáról (azaz, hogy a latin vagy a keleti szertartáshoz tartozik) – XIV. Benedek pápa (1740–1758) *Etsi pastoralis* kezdetű konstitúciója alapján (1742. május 26.)[25] – úgy rendelkezett, hogy a gyermeket azon rítus szerint kell megkeresztelni, amelyben a szülők vannak.[26] Amennyiben a szülők eltérő rítusúak, úgy a gyermekek főszabály szerint az apa rítusát követték. A CIC (1917) 98. kánonja értelmében rítusváltoztatásra csakis a Szentszék adhatott engedélyt.[27] Ugyanezen kánon azonban, a már említett XIV. Benedek által kiadott konstitúció §. VIII n. IX nyomán lehetővé tette a rítusváltoztatást házasságkötés kapcsán (vö. 4. §),[28] a házasságkötés előtt, vagy a házasság fennállásának idején a feleség számára. Az áttérés esetében a serdületlen gyermekek magánál a jognál fogva követték a szülőt az új rítusba.[29] Az úgynevezett vegyes vallás *(mixta religio)* akadálya alóli felmentéssel kötött házasságok esetében a felmentés megadása meghatározott ígéretekhez volt kötve. Ezeket a nem katolikus félnek kellett letennie, és a katolikus fél hitében való megmaradásának, valamint a gyermekek katolikus keresztelésének és nevelésének garanciáját tartalmazták.[30] Az ilyen esetek tekintetében számos egyházi rendelkezés született, amelyek közül meghatározó XIV. Benedek pápa *Magne nobis* kezdetű enciklikája (1748. június 29.),[31] XVI. Gergely pápa (1831–1846) *Summo*

22 1894. évi XXXII. tc. 3. §. „Az 1. §. szerint létrejött megegyezés később csakis az esetben változtatható meg: ha különböző vallású felek közül valamelyik fél a másik házastárs vallására tér át, úgy, hogy a házasság egy vallásuak házasságává válik…"

23 1894. évi XXXII. tc. 5. §. „A 7-ik életévöket még be nem töltött, kir. leirattal törvényesitett vagy az atya által elismert fiu, az atyának a törvényesitést vagy elismerést követő 6 hó alatt kijelentett kivánságára, az atyának vallását követi; a mennyiben ez a vallás a bevettek vagy törvényesen elismertek közé tartozik."

24 XV. Benedek 1917. *Acta Apostolicae Sedis*, 9(II), 5–8. A kánonjog első kodifikációjáról részletesen vö. Álvarez de las Asturias 2011: 745–763.

25 Gasparri–Serédi 1923: 734–755. A kérdés előzményéhez vö. Sacra Congregatio de Propaganda Fide, decr. (6 oct. 1863). Gasparri–Serédi 1935: 394–399.

26 CIC (1917) Can. 756 §. 2. *Si alter parentum pertineat ad ritum latinum, alter orientalem, proles ritu patris baptizetur, nisi aliud iure speciali cautum sit.*

27 CIC (1917) Can. 98 §. 3. *Nemini licet sine venia Apostolicae Sedis ad alium ritum transire, aut, post legitimum transitum, ad pristinum reverti.*

28 CIC (1917) Can. 98 §. 4. *Integrum est mulier diversi ritus ad ritum viri, in matrimonio ineundo vele o durante, transire; matrimonio autem soluto, resumendi proprii ritus libera est potestas, nisi iure perticulari aliud cautum sit.*

29 Vö. Bánk 1960: 428–432.

30 Vö. Sipos–Gálos 1960: 248–266.

31 Gasparri–Serédi 1928: 146–152.

iugiter kezdetű enciklikája (1832. május 27.),[32] XIII. Leó pápa (1878–1903) *Quod multum* kezdetű enciklikája (1886. augusztus 22.),[33] X. Pius pápa (1903–1914) *Provida* kezdetű apostoli levele (1906. január 18.),[34] valamint a CIC (1917) 1061. kánonja.[35]

Látható, hogy a katolikus egyház álláspontja a gyermekek vallása tekintetében lényegesen különbözött az 1894-ben rögzített állami állásponttól.

A kegyes alapítványok jogállása

A katolikus kánonjog meghatározása alapján működhettek jogi személyiséggel rendelkező *(pia causa)* vagy jogi személyiséggel nem rendelkező – más egyházi jogi személy kezelésére bízott – alapítványok *(pia fundatio)*.[36] Ezeket az egyházi kegyes alapítványokat a katolikus egyházjog terminológiáját követve *persona fiduciaria*nak vagy *fidei commissoria*nak nevezték.[37] A CIC (1917) az 1544–1551. kánonokban, az egyetemes egyházjog szintjén részletesen rendezte a kegyes alapítványok működését, amelyek elsődleges célja hitbuzgalmi, jámbor, de legalábbis jótékony cselekedetek végzése volt.[38] Így az alapítvány anyagi forrásait az alapító okiratban meghatározott kegyes célra kellett fordítani (pl. kórház, árvaház, szegényház, nevelőintézet, idősek otthona stb.). Annak ellenére, hogy az 1715 és 1863 közötti magyarországi jogforrások komoly jogvitáról tanúskodnak a kegyes alapítványok feletti ellenőrzési jog gyakorlójára vonatkozóan, a kegyes alapítványok működéséről szóló 555/1863. számú helytartósági rendelet egyértelművé tette, hogy az egyházi kegyes alapítványok felett ezt a jogot nem az állami, hanem az illetékes egyházi hatóság jogosult gyakorolni. A kegyes alapítványok 1848 és 1948 közötti magyarországi státuszának megítélése szempontjából az ún. holtkézi törvények, valamint a főkegyúri jog[39] és annak értelmezése is komoly nehézséget jelentett.[40]

32 Gasparri–Serédi 1928: 740–744.

33 Gasparri–Serédi 1933: 256–263.

34 Gasparri–Serédi 1933: 659–661.

35 CIC (1917) Can. 1061 §. 1. *Ecclesia super impedimento mixtae religionis non dispensat, nisi: 1. Urgeant iustae ac graves causae; 2. Cautionem praestiterit coniux acatholicus de amovendo a coniunge catholico perversionis periculo, et uterque coniux de universa prole catholce tantum baptizanda et educanda; 3. Moralis habeatur certitudo de cautionum implemento.* […]

36 Naz 1957: 395–400; részletesen vö. Szuromi–Ferenczy 2020: [1]–[4].

37 Eichmann–Mörsdorf 1953: 457–461.

38 CIC (1917) Can. 1544 – § 1.

39 Erdő Péter 2006: 250–275; Szuromi 2017: 325–330.

40 A megelőző és a tárgyalt időszak utáni jogfejlődés elemzéséhez részletesen vö. Szuromi–Ferenczy 2014: 117–122.

A papság egyedi jogosultságainak változása

Magyarországon a papság 1848 márciusával lemondott az egyházi tizedről, amelynek kárpótlása csak 1862-ben történt meg föld-tehermentesítési papírokkal. A papok anyagi ellátásához tartozhatott még a fajárandóság (olyan lelkészek számára, akiknek a kárpótlása így történt meg), a misealapítványok és a lelkészi illetmény (kongrua). A kongruával kapcsolatos ügyeket Magyarországon a Katolikus Központi Kongrua Bizottság intézte 1887-től, illetve az Országos Katolikus Kongrua Tanács 1909-től.[41] A lelkészi jövedelem kiegészítéséről rendelkezett az 1898. évi XIV. tc, majd az 1909. évi XIII. tc.[42] 1913-ban a XXXVIII. tc. bevezette a lelkészek korpótlékát.[43] Az 1949. évi XX. tc.-kel megváltozott a kongrua jelentése, mivel az a korábbi javadalmazási rendszert megszüntette, egyúttal határozott arról, hogy az állam 1950-től 18 évig fokozatosan csökkenő mértékben rendkívüli államsegéllyel támogatja az egyházi személyeket.[44]

Érdemes egy pillantást vetni az általunk tárgyalt időszaknál jóval később, 1941-ben megtartott esztergomi főegyházmegyei zsinat szövegére.[45] A zsinat személyek jogát tárgyaló második része az egyház tagjaival kapcsolatosan nemcsak a CIC (1917) egyes kánonjait értelmezi, hanem az esetleg hozzá kapcsolódó állami egyházjogi rendelkezéseket is. Erre példa a 8. §, amely amellett, hogy utal a 87. kánonra a keresztség jogkövetkezményével kapcsolatosan, kitér az 1868. évi LIII.; az 1894. évi XXXII.;[46] az 1895. évi XLIII. törvény-

41 Vö. *A katolikus kongruarendezés tárgyában kiadott főkegyúri elhatározások, törvények és rendeletek gyűjteménye* 1909.

42 1909. évi XIII. tc. 7. §. „A törvényhozás tudomásul veszi, hogy a katholikus lelkészi (helyi kápláni) és segédlelkészi állások jövedelmi kiegészítésének megállapítása czéljából a jövedelmi összeírások az 1898. évi XIV. t.-czikk 11–13. §-aiban foglalt elveknek megfelelő főkegyúri rendelkezések folytán már a jelen törvény életbelépte előtt megtörténtek és ezeknek az összeírásoknak alapján a jövedelmi kiegészítésre való igények az Ő Felsége által szervezett kath. kongrua-bizottság és a kormány által megálapittattak."

43 1913. évi XXXVIII. tc. 2. §. „Korpótlékban részesül minden lelkész, aki oly lelkészségben működik, amelynek jövedelme az eddigi törvények szerint az 1600 K összegig terjedő magasabb (állami) kiegészítésre jogosult; igényt tarthat továbbá a korpótlékra az a lelkész is, aki oly lelkészségben van alkalmaztatásban, amelynek (állami) jövedelmi kiegészitésre eddig csakis abból az okból nem volt igénye, mert a lelkészségnek egyházi forrásból eredő jövedelme évi 1600 K-nál többet tett ki."

44 Bánk 1962: 366–367.

45 *Az esztergomi főegyházmegyei zsinat (1941. nov. 11–12.) határozatai* 1942. Vö. Szuromi 2004: 95–103.

46 1894. évi XXXII. tc. a gyermekek vallásáról. „1. §. Bevett vagy törvényesen elismert különböző vallásfelekezethez tartozó házasulók, házasságuk megkötése előtt egyszersmindenkorra megegyezhetnek arra nézve; hogy gyermekeik valamennyien az atya vagy az anya vallását kövessék, illetőleg abban neveltessenek. A megegyezés csak akkor érvényes, ha kir. közjegyző, kir. járásbíró, polgármester vagy főszolgabíró előtt a megállapitott alakszerüségek mellett jön létre. A kir. közjegyző előtt létrejött megegyezés közokiratba foglalandó. A többi hatóságok előtt létrejött megegyezés alakszerüségeit, valamint a megegyezés anyakönyvi

cikkekre; illetve a belügyminiszter 1930. évi 135 990. és 1931. évi 205 748. számú rendeletére.[47] Ezeknek az állami jogszabályoknak az ismerete a katolikus valláshoz való tartozás állami nyilvántartása és a vallásváltoztatás egyes eseteinek elbírálása miatt volt elengedhetetlen. De megtaláljuk a zsinat szövegében az emberi személy cselekvőképessége szempontjából jelentős kánoni és polgári jogi korhatárok külön-külön való ismertetését is.[48]

Figyelemre méltó a *privilegium fori* intézményének „maradványa" a magyar jogban, amire a főegyházmegyei zsinat 12. §-a is utal.[49] Habár a papok polgári peres és büntető ügyei is a világi bíróságok kompetenciájába tartoznak, a világi bíróság értesíti az illetékes ordináriust (azaz a megyéspüspököt vagy a vele egyenlő elbírálás alá eső személyt), amennyiben bírósági eljárás indulna felszentelt személlyel szemben. A bíróság az eljárás befejeződésével és az ítélet megszületésével szintén kötelezett volt az ordinárius tájékoztatására. A zsinat ettől függetlenül a CIC (1917) 120. kánonja alapján kifejezetten tiltotta a papok számára, hogy paptársukkal szemben a főegyházmegyei hatóság engedélyének kikérése nélkül bármilyen jellegű világi pert kezdeményezzenek.[50] Látható, hogy a 19. századra az egyetemes egyház szintjén elenyészik az egyházi bíróságok előtt folyó perek polgári jogi relevanciája (végleges megszűnése Magyarországon 1894-ben történt meg). Ennek ellenére a katolikus egyház tagjai tekintetében a jogok védelmére és érvényesítésére mind a mai napig önálló eljárásjoggal rendelkezik, saját szakrális jogrendjén belül, a lelki ügyek,

nyilvántartása körül követendő eljárást a vallás- és közoktatásügyi, az igazságügyi és a belügyminister rendeletileg szabályozzák."

47 *Az esztergomi főegyházmegyei zsinat* 1942: 4–5.

48 Esztergomi Főegyházmegyei Zsinat (1941) 9. §. *Az esztergomi főegyházmegyei zsinat* 1942: 5.

49 „Az állami jogok a középkor vége óta mindjobban korlátozták e privilégiumot, újabban pedig, a törvény előtti egyenlőség elvéből kiindulva, a legtöbb helyen megszüntették. Az egyház sok konkordátumban kifejezetten lemondott róla, pl. az osztrák konkordátumban, melynek idevonatkozó pontjai Magyarországon szokás alapján partikuláris jogszabályként ma is érvényben vannak." *Az esztergomi főegyházmegyei zsinat* 1942: 5. Vö. Sipos 1943: 35. Vö. *Concordato fra Pio IX e Francesco Giuseppe I imperatore d'Austria* (18 agosto 1855): *Art. XIV. Eadem de causa S. Sede haud impedit, quominus causae ecclesiasticorum pro criminibus seu delictis, quae poenalibus Imperii legibus animadvertuntur, ad iudicem laicum deferantur, cui tamen incumbet Episcopum ea de re absque mora certiorem reddere. Praeterea in reo deprehendendo et detinendo ii adhibebuntur modi, quos reverentia status clericalis exigit. Quod si in ecclesiasticum virum mortis, vel carceris ultra quinquennium duraturi sententia feratur, Episcopo nunquam non acta iudiciaria communicabuntur, et condemnatum audendi facultas fiet, in quantum necessarium sit, ut de de poena ecclesiastica eidem infligenda cognoscere possit. Hoc idem, Antistite petente, praestabitur, si minor poena decreta fuerit. Clerici carceris poenam semper in locis a saecularibus separatis luent. Quod si autem ex delicto, vel transgressione condemnati fuerint, in monasterio vel alia ecclesiastica domo recludentur. In huius Articuli dispositione minime comprehenduntur causae maiores, de quibus S. Concil. Trid. Sess. 24. c. 5. de Reform. decrevit. Iis pertractandis Sanctissimus Pater et Maiestas Sua Caesarea, si opus fuerit, providebunt.* Mercati 1919: 824.

50 CIC (1917) Can. 120. – § 1. *Clerici in omnibus causis sive contentiosis sive criminalibus apud iudicem ecclesiasticum conveniri debent, nisi aliter pro locis particularibus legitime provisum fuerit.*

saját jogszabályainak sérelme és minden olyan esetben, amelyben valamely bűn egyházi büntetendő cselekményt eredményez.[51]

Összegzés

Magyarországon a katolikus egyház az állammal annak kezdeteitől fogva szoros kapcsolatot tartott fenn. Ez a kapcsolat természetesen egyfelől a keresztény állameszményből, másfelől a különböző és az újkorig hagyományosan egyházi kompetenciába tartozó jogintézmények működéséből fakadt. Mindez nagyon gyakran komoly terhet jelentett magának az egyháznak is, ami leginkább az állami hatalomnak az egyház belső autonóm működésébe való erőteljes beavatkozásában nyilvánult meg. A 19. század végére előtérbe került vallásszabadsági elv még távol volt a jelenkori értelemben vett vallásszabadság eszményétől, de az egyházak mentesülése az állam tevékenységi körébe tartozó funkciók és feladatok intézményes ellátási kötelezettsége alól előrevetítette az egyház sajátos céljának független, állami beavatkozástól mentes végzésének lehetőségét.

Irodalom- és forrásjegyzék

1894. évi XVI. törvénycikk az örökösödési eljárásról
1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról
1894. évi XXXII. törvénycikk a gyermekek vallásáról
1894. évi XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről
1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról
1909. évi XIII. törvénycikk a lelkészi jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XIV. törvénycikk módosításáról
1911. évi XXI. törvénycikk a házasság érvényességének előfeltételeire vonatkozó törvények összeütközéseinek kiegyenlítése végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezése tárgyában
1911. évi XXII. törvénycikk a házasságok felbontására, valamint az ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó törvények és az ily tárgyu biráskodás terén támadható összeütközések kiegyenlítése végett az 1902. évi junius hó 12-én Hágában kötött nemzetközi egyezmény beczikkelyezése tárgyában
1913. évi XXXVIII. törvénycikk a lelkészi illetményeknek korpótlékok utján való emeléséről
A katolikus kongruarendezés tárgyában kiadott főkegyúri elhatározások, törvények és rendeletek gyűjteménye (1909). Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.
Az esztergomi főegyházmegyei zsinat (1941. nov. 11–12.) határozatai (1942). Budapest: Esztergomi Főegyházmegye.
Codex iuris canonici (1917). Romae: Tipografia Poliglotta Vaticana. Rövidítve: CIC (1917)

Álvarez de las Asturias, Nicolás (2011): Il Codice di Diritto Canonico di 1917 quale oggetto storico. *Ius Ecclesiae,* (23), 745–763.
Bánk József (1960): *Kánoni jog I.* Budapest: Szent István Társulat.
Bánk József (1962): *Kánoni jog II.* Budapest: Szent István Társulat.
Béli Gábor (2000): *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog,* Budapest–Pécs: Dialóg Campus.

51 Erdő 2014: nn. 2592–2621.

Benedek, XV., pápa (1917a): *Providentissima Mater Ecclesia.* Online: https://vatican.va/content/benedict-xv/it/bulls/documents/hf_ben-xv_bulls_19170527_providentissima-mater.html
Benedek, XV., pápa (1917b): *Codex iuris canonici (CIC).* Romae: Typis Polyglottis Vaticanis.
Eichmann, Eduard – Mörsdorf, Klaus (1953): *Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codex Iuris Canonici II.* Paderborn: Schöningh.
Erdő Péter (2000): A házasság kánonjogi arculata a történelemben. *Kánonjog,* (2), 27–45.
Erdő Péter (2006): A magyarországi kegyuraság. In Erdő Péter: *Az élő Egyház joga. Tanulmányok a hatályos kánonjog köréből.* Budapest: Szent István Társulat, 250–275.
Erdő Péter (2014): *Egyházjog.* Budapest: Szent István Társulat.
Erdő Péter – Schanda Balázs (1993): *Egyház és vallás a mai magyar jogban. A főbb jogszabályok szövegével, nemzetközi bibliográfiával.* Budapest: Szent István Társulat.
Ferenczy Rita – Szuromi Szabolcs Anzelm (2004): A természetes személy jogképességének megszűnése. A holtnak nyilvánítás polgári jogi és kánonjogi aspektusa. *Kánonjog,* (6), 141–149.
Ferenczy Rita – Szuromi Szabolcs Anzelm (2011): Újabb megjegyzések az államilag elismert egyházi házasság kérdéséhez. *Kánonjog,* (13), 83–95.
Gadille, Jacques – Mayeur, Jean Marie szerk. (1995): *Libéralisme, industrialisation, expansion européenne (1830–1914).* Paris: Desclée.
Gasparri, Petrus – Serédi, Iustinanus szerk. (1923): *Codicis iuris canonici fontes I.* Romae: Typis Polyglottis Vaticanis.
Gasparri, Petrus – Serédi, Iustinanus szerk. (1928): *Codicis iuris canonici fontes II.* Romae: Typis Polyglottis Vaticanis.
Gasparri, Petrus – Serédi, Iustinanus szerk. (1933): *Codicis iuris canonici fontes III.* Romae: Typis Polyglottis Vaticanis.
Gasparri, Petrus – Serédi, Iustinanus szerk. (1935): *Codicis iuris canonici fontes VII.* Romae: Typis Polyglottis Vaticanis.
Gaudemet, Jean (1989): *Il matrimonio in Occidente.* Torino: SEI.
Grosschmid Béni (1908): *A házasságjogi törvény I.* Budapest: Politzer.
Mercati, Angelo szerk. (1919): *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili.* Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana.
Mezey Barna (1996): *Magyar jogtörténet.* Budapest: Osiris.
Naz, Raoul szerk. (1957): *Dictionnaire de Droit Canonique VI.* Paris: Letouzey et Ané.
Plöchl, Willibald M. (1969): *Geschichte des Kirchenrechts IV.* Wien: Herold.
Sipos István (1943): *Katolikus egyházjog.* Pécs: Haladás Nyomda.
Sipos István – Gálos László (1960): *A katolikus házasságjog rendszere.* Budapest: Szent István Társulat.
Szuromi Szabolcs Anzelm (2003): Megjegyzések az egyház és állam modern kori viszonyának változásaihoz. *Jogtörténeti Szemle,* (2), 7–13.
Szuromi Szabolcs Anzelm (2004): Adalékok az Esztergomi Főegyházmegye 1941. évi zsinatának határozataihoz. In Beke Margit (szerk.): *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis II.* Budapest: Szent István Társulat, 95–103.
Szuromi Szabolcs Anzelm (2007): Változások a katolikus egyház jogintézményeinek államilag elismert kompetenciájában Magyarországon (1894–1918). *Jogtörténeti Szemle,* (3), 64–67.
Szuromi Szabolcs Anzelm (2017): *Az egyházi intézményrendszer története.* Budapest: Szent István Társulat.
Szuromi Szabolcs Anzelm – Ferenczy Rita (2014): *Kérdések az állami egyházjog köréből. Érintkezési pontok két önálló jogrendszer között.* Budapest: Szent István Társulat.
Szuromi Szabolcs Anzelm – Ferenczy Rita (2020): Kegyes alapítványok. In Jakab András et al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* Online: http://ijoten.hu/szocikk/kegyes-alapitvanyok.
Thireau, Jean-Louis (2001): *Introduction historique au droit.* Paris: Flammarion.

Tamás András

Alkotmányok

Közismert, hogy mi az alkotmány. Ami közismert – például perben –, nem kell bizonyítani. Az alkotmányról mindenkinek van fogalma, bár az többnyire mindenkinek mást jelent; így közismert.

I

Az itt következők is közismertek; ezért bizonyításuk nyilvánvalóan elmarad, az esetleges olvasók megkönnyebbülésére. Tehát, már a *régi görögök* is ismerték az alkotmányt. Hát még a mostaniak![1] Homérosz szerint a legősibb államrendet – vagyis alkotmányt – Minósz alkotta a krétaiaknak. Arisztotelész alkotmányjogász (továbbá filozófus és polihisztor) – akiről Görögországban nagyjából ugyanannyi utcát neveztek el, mint nálunk Kossuth Lajosról – *158 alkotmányt* gyűjtött össze, amelyek az azóta eltelt hosszú idő folyamán persze elvesztek, s legfeljebb töredékük vagy kivonatuk maradt meg, az egy *Athénaión politeia* kivételével.

A *rómaiak* maradandóbbat alkottak a jogban, mint a görögök, azonban alkotmánytörvényt még Iustinianus sem íratott, holott a *constitutio* mint államberendezkedés vagy államrend fogalmát ismerték már jóval előtte is. Róma a görögöket – az állítólag 158 létező vagy elképzelt, utópikus alkotmányukkal együtt – rabszolgává tette, sok mindent átvéve tőlük, akár isteneket is, alkotmányt azonban egyet sem. Más volt a lépték, azaz méret: a görög többnyire városállam, a római viszont birodalom.

A *mai értelemben* vett alkotmány (és alkotmányosság) nem valamilyen antikvitás újraélesztése, hanem – részben a jogrendszer és a jogtudomány differenciálódásának

[1] Athén egyik központi közterületének elnevezése Alkotmány *(Szintagma),* mint nálunk az Alkotmány utca, amely az Országház épületének főbejáratához vezetett már akkor is, amikor országunknak még nem volt kartális alkotmánya; vagyis az Országház térre, amely 1927 óta Kossuth Lajos tér, ezzel is javítva az elnevezések számát Arisztoteleszéhez képest, és nyomatékosítva a Kossuth-szobor elhelyezésével. Más törvényről közterületet sem ott, sem nálunk nem neveztek el; mindeddig nincs például Polgári törvénykönyv utca, sem Btk. tér, vagy legalább egy Perrendtartás körút.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_68

eredményeképpen – legfeljebb néhány száz éves fogalom, amelynek egyre inkább elvártan hatályosjog-tulajdonsága van. Alakja szerint vagy történeti, vagy kartális alkotmány lehet.

A *történeti* alkotmány korábban alkotott és jelenleg is hatályos törvényekből áll.[2] Az elnevezés nem angol eredetű, és ők többnyire nem is használják e kontinentális leleményt. A *kartális* alkotmány rendszerint egyetlen törvény[3] (ha módosításait vagy kiegészítéseit nem számítjuk), amely kimondottan alaptörvénynek, az államrend főbb előírásainak készül. Angol jogászok olykor *kódex*alkotmánynak nevezik – vélhetően a kontinentális jogászok bosszantására – annak ellenére, hogy jól ismerik a kódex (törvénykönyv) fogalmát, noha jogrendszerükben nem sok valódi törvénykönyv található, az alkotmánytörvény pedig fogalmilag nem lehet kódex.

Az alkotmány jogszabályösszesség, lényeges tulajdonsága *hatályossága.* Ha egy országnak nincs hatályos kartális alkotmánya, ebből nem következik az, hogy akkor történeti alkotmánya van, azt ugyanis hatályos törvényeinek rendelkezései tartalmából és gyakorlatából lehet megállapítani.[4]

A jogrendszer és a jogrend folytonossága és folyamatossága történeti alkotmány kialakulásának kedvezhet; ugyanezek gyors változása meg inkább a kartális alkotmány készítésének, amely egyúttal a történeti alkotmány megszűntének kiváltója, illetőleg eszköze lehet, helyenként olykor ellátva a társadalom *forradalmi* változtatásainak képzetével. Nem túl sok történeti alkotmányt ismerünk. Történeti alkotmánya rendszerint királyságoknak lehetett, ám a királyságokban is szokásos gyakorlat a 19. századtól az alkotmánytörvény-alkotás.

II

Az *alkotmányozás,* azaz kartális alkotmánytörvény-alkotás nyilvánvalóan Amerikában kezdődött, a *Függetlenségi nyilatkozat* (1776) elfogadása után (például Pennsylvania 1776, Massachusetts 1780). Az *USA* szövetségi alkotmánya – amely ma is hatályos – bevezetője

[2] Történeti alkotmánya volt Magyarországnak 1946 előtt vagy az Egyesült Királyságnak jelenleg is. Az utóbbinak alkotóelemei például a *Magna Charta* (1215), *Petition of Rights* (1628), *Habeas Corpus Act* (1677), *Bill of Rights* (1689), *Act of Settlement* (1701), *Parliament Acts* (1911, 1949). Ma már ritkaság a történeti alkotmány, azaz történelmi fejlődésű alkotmány.

[3] Például Svédország kartális alkotmánya hagyományosan négy törvényből áll: *Tryckfrihetsförordning* (1949), *Successionsordning* (1810), *Regeringsform* (1974), *Yttrandefrihetsgrundlag* (1991); csak a legutóbbi címében szerepel az „alkotmány" megnevezés.

[4] Bizonyos értelemben az alkotmány fogalmi köréből egyre határozottabban kizárható a szokásjog, amely például állami szervezetek felépítésében, működésében is érvényesült. A jogrendszer hierarchiáját a kartális alkotmány következetesebbé tenné a történeti alkotmány ellenében, s azt arra használva, hogy a jövőbeli jogalkotás határait vagy kereteit általánosan kijelölje, értelemszerűen a szokásjoggal mint nem hierarchikus joggal szemben is.

szerint azt a nép rendeli el és vezeti be *(We, the People […] do ordain and establish)*. Ez lenne a *„felhatalmazás"* – mert nem ténymegállapítás –, ugyanis azt a nép nem a maga teljességében, például népszavazással alkotta, miként annak módosításait és kiegészítéseit sem. Ugyanezzel nem önmagát kötelezi a nép. Az alkotmány különböző rendelkezései szerint a törvényhozás, a végrehajtó hatalom gyakorlása és a bíráskodás során az alkotmány megtartása *kötelező.* Ebből okszerűen következik, hogy az a népre, azaz *mindenkire is* kötelező; ennek említése pleonazmus lenne csupán. Végül azért *nem „valódi"* felhatalmazás, mert az alkotmány megalkotásához – módosításához, kiegészítéséhez – felhatalmazásra nincs szükség: fogalmilag ez alacsonyabb szintű jogszabály (rendelet) kiadásához köthető előzetes engedélyezés, egyúttal kötelezés, azaz felhatalmazás.

A nép mint *pouvoir constituant* Sieyès hipotézise vagy elképzelése. A *francia* alkotmányozás *forradalmi* változtatás volt 1791-ben, alkotmánnyal korlátozott királyságot létesítve. Hozzátartozik a Deklaráció (*Declaration des droits du l'homme et du citoyen,* 1789). Ezt az *első* francia kartális alkotmányt XVI. Lajos francia király *szentesítette.* A *másodikat* (1793) már nem állt módjában szankcionálni, mert időközben az ottani alkotmányozók – akiket még a franciák sem neveznek alapító Atyáknak – lefejeztették. Akkorra a királyi aktus okafogyottá vált, elvégre köztársaságban sincs király, s kiváltképp ha az *jakobinus* köztársaság, királyné sem maradhat életben. Továbbá sorra kerültek a nép vezérei és egyúttal alkotmánytudósai, mint például Danton, Robespierre, Saint-Just, mindegyiket az akkor igen korszerű nyaktilóval segítve a túlvilágra,[5] így az újabb alkotmányt (1795) ők sem olvashatták.

Tény, hogy ez az alkotmány sem bizonyult hosszú életűnek, bár a köztársaság hadserege Európa-szerte terjesztette a forradalmat *„testvérköztársaságok"* létesítésével.[6] A háborúból visszatérő Napóleon a zűrzavar és terror láttán befejezettnek nyilvánította a forradalmat, a *brumaire 18*-i (1799. november 10.)[7] államcsíny után megszüntette a *Direktóriumot,* a köztársaság vezetését első konzulként átvette. Napóleon a konzulátus (1799–1804) alkotmányát[8] *népszavazásra bocsátotta* – korabeli szemtanúk szerint állítólag 3 712 000-en

5 *Petőfi Sándor* nagyon kedvelte a forradalom történetét, a halál is épp eléggé foglalkoztatta, mégsem a *guillotine* mellett szólt javaslata a népnek („Akasszátok föl a királyokat"); bár néhány királyt megöltek a történelem folyamán, de nem akasztással. A költő egyetlen regényének címe viszont: *A hóhér kötele.*

6 Például a *Batáviai* Köztársaságot (1795–1806) a francia *Direktórium* hozta létre a mai Belgium és Hollandia területén. Napóleon ebből alakított Holland Királyságot öccse, Bonaparte Lajos számára, ám 1814-től már Orániai Vilmos lett az uralkodó.

7 A forradalom vívmánya volt a *naptárreform,* azaz új időszámítás bevezetése, a hónapok átnevezése, hét helyett dekád: Napóleon 1805-ben megszüntette. Egyes *mértékegységek* – méter, kilogramm, liter – kötelező bevezetését nem változtatta meg.

8 Ennek az alkotmánynak eredeti tervezetét Emmanuel-Joseph Sieyès készítette – aki a forradalom kezdetétől alkotmányozó volt, és túlélte a forradalmi terrort –, viszont Napóleon teljesen átírta azt. Így a három konzul közül az egyik az igazságügyet, a másik a pénzügyeket irányítja; minden más az első konzul hatásköre,

szavaztak mellette, s csak 1500-an ellene –, majd elég hamar belátta, hogy jobb császárnak lenni, mint 10 évre választott első konzulnak, ha már semmire sincs garancia, ezért az akkori törvényhozó testület *(szenátus)* – megértve az idők szavát – elenyésző ellenszavazattal javasolta is a császárságot Napóleonnak.

Mindez bizonyos értelemben csak *a kezdet* Franciaországban: ezután még jó néhány alkotmány készült ott, főleg köztársasági, de royalista is. A francia *alkotmányossági elv* – a német eredetű jogállamiság, illetőleg az angol–amerikai joguralom egyik alapváltozata – ezek nyomán alakult ki, továbbá az is, hogy a franciák egyenlően szabadok arab, afrikai és tengeren túli testvéreikkel.

Alkotmányhoz jutni másképpen is lehetséges. A *japánok* például alkotmányt *(kempō)* először császáruktól, Meijitől kaptak ajándékba 1889-ben, másodszor a demokratizálódásukkal foglalkozó Douglas MacArthur amerikai tábornoktól 1946. november 3-án – kellő időben, az atombomba után és az 1951-es békeszerződés előtt –, amely 1947 óta máig hatályos.

Lengyelországnak még a 18. században írt volna alkotmányt jeles gondolkodó önszántából és ingyen, ám a lengyelek inkább maguk készítették el 1791. május 3-ára Európa első, a világ második kartális alkotmányát, amely nem is hozott nekik szerencsét, mert ugyan nem épp emiatt, de ezt követően hamarosan háromszor is felosztották Lengyelországot 100 évnél hosszabb időre, amely azért nem teljesen vetett véget az alkotmányozásnak. Napóleon például a Varsói Hercegségnek (1807–1815) adományozott alkotmányt, mint a Direktórium pár évvel korábban a németalföldieknek. (*Jeszcze Polska nie zginęła…*, pedig dehogynem.)

A *kartális alkotmányoknak* mindeddig jellemző tulajdonsága az, hogy – előfeltételezve a hatályos jogszabályok *hierarchikus* meghatározottságát – egyetemes, általános meghatározója lenne minden *további* jogszabálynak, egyúttal érvényességi feltétele minden *korábbi* jogszabálynak. Ugyanis csak olyan jogszabály *alkotható,* amely nem ellentétes az alkotmánnyal, a korábbi jogszabályok pedig, ha az alkotmánnyal ellentétesek, *nem alkalmazhatók.* Ezzel bármely alkalmazható jogszabály *levezethető* a (hatályos) alkotmányból, a *pozitív jog* logikája szerint. Az alkotmányozásnak ez lehet *a célja,* de nem tényleges lényeges tulajdonsága. Az alkotmány elsősorban nem kifogástalan *jogi-logikai teljesítmény,* inkább elrendezettség a mindenkori mértékadó társadalmi erők véleménye alapján, vagyis alapjában véve *politikai alkotmány.* Az alkotmány ezek szerint új *célokat* adhat a társadalomnak, vagy már elért, beteljesült célokat mint elért *eredményeket* rögzíthet, amelyek akár vívmányoknak is nevezhetők. Logikailag hibátlan alkotmányt bizonyára számítógéppel lehetne előállítani. Politikai alkotmányhoz ez nem szükséges. Egy politikai alkotmány

---

mintegy államfői jogosítványokkal, amit Napóleon eleve magától értetődőként nyomban magához ragadott, mint később, 1804. december 2-án a Notre-Dame-ban koronázásakor a pápa kezéből a császári koronáját.

– legalább 150 éve nyilvánvaló – elsősorban változások megalapozására vagy bevezetésére alkalmas, de jogi tulajdonságai is vannak.

III

Az első hazai kartális alkotmány a gróf Károlyi Mihály elnöklete alatt álló népkormány, illetőleg az államelnöksége idején[9] készülhetett volna – bőséges változások közepette –, s ezt tervezték is, holott az az időszak tervezésnek aligha kedvezett, így ez sem sikerült. *Magyarország Nemzeti Tanácsának* 1918. november 16-i néphatározata szerint „Magyarország [...] független és önálló népköztársaság (I. cikk). A népköztársasági alkotmányt új választójog alapján sürgősen egybehívandó alkotmányozó nemzetgyűlés állapítja meg. A magyar országgyűlés képviselőháza és főrendiháza feloszlik és megszűnik (II. cikk)."

Károlyi Mihály ugyanott elmondott kormányprogramszerű beszédében a Nemzeti Tanácsot többször megszólítja, következetesen „T. nemzetgyűlés!"-ként. Bejelenti, hogy „[t]rombitaharsonával fogjuk ennek a mai napnak határozatait széjjelkürtölni az egész világban".

A *Magyar Népköztársaság* népkormánya idején – 1918. október 31-től 1919. március 21-ig – 40-nél több néptörvényt és közel 400 rendeletet adtak ki, csekély társadalmi hatással. Végrehajtásuk elmaradt, a lakosság megtartásukra – vagy akár csak megismerésükre – aligha törekedett. A közbiztonság és a közellátás gyengült, a zűrzavar erősödött, s mindezen semmit sem javított az, hogy a miniszterelnök januárban úgy vélte, hogy államelnökként kellene a továbbiakban képességeit bemutatni az ország megmentése érdekében. A Vix-jegyzék után a mentést új kormány kinevezésével folytatta volna, majd utána ismerhette föl, hogy ennek az új kormánynak *(Forradalmi Kormányzótanács)* semmi szüksége sincs köztársasági elnökre, ahogy a jakobinusoknak sem volt szüksége királyra. Károlyi gróf azonban

[9] A nyilvánvalóvá váló háborús vereség nyomán kialakult bel- és külpolitikai *válság* jele a monarchia felbomlása; a Wekerle-kormány lemondása, a helyére nem lépő Hadik János eskütételének elmaradása, IV. Károly utolsó magyar király kormányzati ügyektől való sajátos visszavonulása, Károlyi Mihály akciója saját pártjával és még két ellenzéki párttal, amelyekről kiderül, hogy ezek *gyűlése* lesz a „tisztelt nemzetgyűlés", ám *mégis* kormányfői esküt tesz József Ágost kir. herceg *homo regiusnak* a *királyra* kinevezése érvényessége érdekében, másnap pedig már a népköztársaság miniszterelnöke. Mint miniszterelnök és egyben külügyminiszter – nyilvánvalóan Kunfi Zsigmond és Jászi (Jákubovics) Oszkár hozzáértő közreműködésével – ismeri fel, hogy *a népek önrendelkezési jogát késedelem nélkül biztosítani kell országunk nem magyar ajkú népei számára a wilsoni elvek értelmében, attól a reménytől áthatva, hogy Magyarország területi integritását ezek az elvek nemcsak nem veszélyeztetik, de biztosabb alapokra helyezik*. Ennek „trombitaharsonával" széjjelkürtölése után Wilson magától értetődően a népköztársaság egyetlen képviselőjével sem tárgyalt erről a monarchia felrobbantásáért feltalált elvről, annál inkább országunk nem magyar ajkú népeinek képviselőivel, és természetesen a francia és angol *szövetségeseivel*.

lényegesen jobban járt, mint XVI. Lajos: nagy idők tanújaként távozhatott Csehszlovákiába, Ausztriába stb.[10]

A *Forradalmi Kormányzótanács* népbiztosai (miniszterek) a proletárság diktatúráját gyakorolva, állítólag (Szabó Imre akadémikus és még sokan mások szerint) *két alkotmányt* is alkottak, *a)* a Forradalmi Kormányzótanács XXVI. F.K. számú rendeletét, *b)* a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmányát 1919. június 23-án, a proletárdiktatúra alapozásaként, politikai ideológiai szöveggel, amelyek inkább politikai deklarációk, mint szabályok.[11] A tulajdonképpen rendeletekbe foglalt csodálatos alkotmányok ideje 1919. augusztus 1-ig tartott. A Magyarországi Szocialista Párt megbízásából működő Forradalmi Kormányzótanács a háborúban győztes antanthatalmak akarata szerint kényszerült lemondani, annál is kaotikusabb helyzetben, mint amikor a hatalmát megszerezte.

IV

Az alkotmányosság helyreállításáról az 1920. február 28-án alkotott I. törvénycikk rendelkezett.[12] E törvény 9. §-a öt bekezdésben érvényteleníti az „úgynevezett népköztársaság és tanácsköztársaság szerveinek néptörvény, rendelet vagy más elnevezés alatt kibocsátott mindennemű rendelkezéseit". Az 1918. november 13-án megszűnt királyi hatalomgyakorlás miatt az államfői teendőket ideiglenesen ellátó kormányzó hatalmát a törvénycikk második fejezete szabályozta. A szabályozás tárgya alapján a magyar történeti alkotmány összetevője volt, ugyanúgy, mint a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló *1921. évi XLVII. törvénycikk*.[13] Ez időben Európa több országában újabb kartális alkotmány készült, mindenekelőtt

[10] Magyarországon 1923-ban felségsértés és hűtlenség miatt vagyonelkobzásra ítélték, 1946-ban érdemeit törvénybe iktatták (*1946. évi II. tc.*), de már miniszter sem lett, csak nagykövet, az sem sokáig: 1949-ben a népi demokrácia árulója Rákosi szerint, ezért emigrált. Jóval később készült szobrát az Országház mellett állították fel, és még később elszállították abba a szoborparkba, ahol a szocializmus műalkotásai láthatók (proletárium?) ma még legalábbis.

[11] Az alkotmányozással egybekötött forradalom *orosz változata* részben az 1918 júniusában elfogadott Oroszországi Szocialista Szövetséges Szovjet Köztársaság alkotmánya, amely nem bolsevik program volt (csak részt vettek benne), hanem mensevik, eszer és kadét párti kezdeményezés (*Est modus in rebus:* nem számít, hogy mi van benne, úgyis azt csinálunk, amit akarunk.). Az igazi megoldás az összes korábbi (cári időkből való) jogszabály hatályon kívül helyezése volt, a bírák forradalmi jogtudatuk alapján ítélhettek. Ez az elképzelés már a nagy francia forradalomban is létezett: Couthon szerint nem a törvény, hanem csak az esküdtek lelkiismerete irányadó az ítélkezésben.

[12] 1920. évi I. tc. az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről.

[13] Apponyi Albert szerint persze nem lehetett volna; egy történeti alkotmány alapján utód nélküli trónfosztásban nem lehet jogi erő *(vigor iuris)*.

a monarchia utódállamaiban.[14] 1936-ban még Sztálin is készíttetett alkotmányt a Szovjetuniónak; *est nobis voluisse satis,* vagyis számít, hogy mi van benne, de azt csinálunk, amit akarunk. Nálunk sem az alkotmányozás, sem a királyválasztás komolyan vehetően fel sem merült a második világháború befejeződéséig.

1946-ban a Nemzetgyűlés Magyarországot *köztársasággá* nyilvánította, szabályozta a köztársasági elnök jogállását *(1946. évi I. törvénycikk),* hatályon kívül helyezte a megszűnt királyságra és kormányzói intézményre vonatkozó összes jogszabályokat. A törvény szövegezője valószínű, hogy *mintaként használhatta* az 1920. évi I. törvénycikk szövegét, még terjedelmük is majdnem egyező: az előbbi 20, az utóbbi 19 §-ból áll. Alkotmányjogászok cca. 30 éve az 1946-os törvénycikket *„kis alkotmány"*-nak nevezték gyakran, 1920-as elődjét pedig nem nevezték el semminek. Ugyanez a szövegmegoldás majd *harmadszor* is használatba kerül a köztársasági elnöki hatalom újraélesztésekor (*1989. évi XXXI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról),* 1989. október 18-án tudatosan javasolt átvételként Antall József indítványára. (A kis alkotmány a nagy alkotmányba került.)

„Igazi" alkotmány először 1949-ben készült a Magyar Népköztársaság Alkotmányaként (*1949. évi XX. törvény),* miként abban az időszakban a többi „népi demokratikus" államban a szovjet érdekszférába került területen, s valamennyinek mintája az 1936-os szovjet (sztálini) alkotmány volt. Elkészítését Rákosi Mátyás sürgette és szorgalmazta, hogy az minél jobban megfeleljen szovjet modelljének, ő pedig szovjet elvtársainak. Az opus elkészítésével alapos és igen gyors munkát végzett el Beér János, Szabó Imre és Kovács István, ez után hamarosan egyetemi tanárok, az utóbb említettek akadémikusok is. Az országgyűlés az alkotmányt természetesen ellenszavazat nélkül fogadta el; nyilvánvalóan pontosan erre volt akkor szüksége.[15]

V

Az *1949. évi XX. törvény* lényeges megújítása 1989. január 10-én kezdődött az *1989. évi I. törvénnyel,* amely szerint törvénnyel kell szabályozni a népszavazást, a szólás- és sajtószabadságot, az egyesülési és gyülekezési jogot, a (létesítendő) Alkotmánybíróságot,

[14] Ausztria (1920), Csehszlovákia (1920), Jugoszlávia (1921), Románia (1923).

[15] Ezzel a néhány éve bevezetett köztársasági elnök 40 évre eltűnt; helyén a *Népköztársaság Elnöki Tanácsa* létesült, amely kiadhatott törvényerejű rendeletet bármiről, az alkotmányt azonban nem változtathatta meg. Az alkotmány sok politikai elvet tartalmaz, pártról kifejezetten nincs szó benne, csak arra utalás „munkásmozgalmi" nyelven. (Vö. például 3. §: A Magyar Népköztársaságban megvalósul a munkásság és a dolgozó parasztság szövetsége. 56. §. (2) bekezdés: A népi demokratikus egységére támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály az állami és társadalmi tevékenység vezető ereje.). 1972-ben a 14. alkotmánymódosítás világosabbá teszi azt, hogy „a munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje" (3. §). 1989-ben a 24. alkotmánymódosítás a többpártrendszernek megfelelően törli az alkotmányból ezt a társadalmi vezető erőt *(1989. évi XXXI. tv.).*

amelynek a lényegét az alkotmánymódosítás 6. §-a rögzítette. Akkor tényleg erre volt szükség a lakosság szerint is, legfeljebb az alkotmánybíróságra nem gondolt mindenki, amely addig nem létezett Magyarországon, inkább egy új alkotmányt képzeltek el. Egyesek – nagyvonalúan (?) – az *1989. évi XXXI.* törvényt alkotmányként emlegették, holott az a *24. alkotmánymódosítás* volt, amelyet még ennél is több módosítás követett.

A rádióban, televízióban minden jogászt alkotmányjogásznak neveztek, ha véleményüket kérdezték, olykor szinte feltételezve azt, hogy ha az alkotmány változik, akkor magától változik az állam működése, a társadalom élete, életkörülményei. Az alkotmány akkori szövege szerint a „Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam, amelyben a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus értékei egyaránt érvényesülnek" [2. § (1) bekezdés]. Az egymást követő alkotmánymódosítások megváltoztatták annak tartalmát, bár szerkezeti felépítése nagyjából megmaradt, ennek ellenére baloldali és liberális politikusok ragaszkodtak eredeti számozásához *(1949. évi XX. törvény),* s azt nem is sikerült megváltoztatni; bizonyára szimbolikus jelentőségű, hogy nem engedtek a 49-ből.[16] Akik eddig egyetlen jogszabályt sem szövegeztek, úgy gondolták, hogy ha mást nem is, de legalább egy alkotmányt írnak. Készült néhány alkotmánytervezet magánszorgalomból, néhány talán megbízásból, lényegében változást nem hoztak. Hamar kiderült, hogy az alkotmánynak (és a jogállamnak) létezik politológiai, közgazdasági, szociológiai, sőt társadalompszichológiai változata, vagy *jelentése;* végeredményben ez nem jogászokra tartozik kizárólag, ha szakértőinek száma szinte számtalan. Ezért az alkotmányosság például közgazdaságtanilag valami más, mint jogi értelemben véve.[17]

Az *Alkotmánybíróság*[18] s annak első elnöke kedvezőbb helyzetben volt az alkalmi alkotmánytervezőknél, és jóval kedvezőtlenebb helyzetben Hans Kelsennél. Kelsen először megírta az osztrák alkotmányt alkotmánybíróságostul, majd utána lett alkotmánybíró. Sólyom László viszont először alkotmánybíró, s e bíróság első elnöke – hozzávetőlegesen ugyanannyi ideig, mint Kelsen –, és akkor látott hozzá egy új alkotmány kidolgozásához alkotmánybírósági döntésekkel, s *nem a hatályos,* hanem egy *láthatatlan alkotmányra támaszkodva.* Az így megújított alkotmánytartalom megőrzése – az alkotmánybíróság határozataiba foglalt alkotmányértelmezések érvényességének folytonossága – újabb alkotmány alkotását akár feleslegessé teheti. (Az AB nem is lelkesedett új alkotmány meghozataláért, amely quasi időszerűtlenné teszi korábbi

16 Lehetséges, hogy ebből levont következtetés eredményeképpen a 2012 januárjában hatályba lépett Alaptörvénynek száma nincs, ezzel egyedülálló a törvények közt.

17 Bizonyára frissen felismert alkotmányos eszmék alapján az 1989-ben kezdett privatizáció s a felvett külföldi kölcsönök cca. hat év alatt – az egyidejűleg alkalmazott deregulációval – legkevesebb 50 évre megalapozták a forint folytonos értéktelenedését, az állandó inflációt.

18 Legfeljebb formális előképe volt az Alkotmányjogi Tanács *(1984. évi I. tv.)* országgyűlési bizottságként, Korom Mihály vezetésével.

döntéseit, akkor is, ha beépítik az új alkotmányba a bíróság műveit.) Az alkotmánybíróság *„aktivizmusa"* helyettesítheti, szükségtelenné teheti az országgyűlés alkotmányozói hatáskörét, ami első hallásra lehet abszurdum. Az ehhez tartozó előfeltevést viszont szinte senki sem tartja abszurdumnak; azt ugyanis, hogy lehet *egy* olyan törvény (alkotmány), amelyből minden jogszabály levezethető, azaz amellyel egyetlen jogszabály sem lehet ellentétes. (Kelsen szerint nem állítható, hogy ez láthatatlan, de *für alle Fälle* lépcsőzetes.)

Ha a hatályos jog alkotott jog – azaz *pozitív jog* –, akkor a jogszabályok rendszerszerűsége szerint *egyetlen szabály sem lehet egy másikkal ellentétes* tartalmú. Ha ez mégis előfordulna, akkor a magasabb szintű jogszabályt kell alkalmazni, az alacsonyabb szintűt mellőzni. A bíró tehát nem alkalmazza a rendeletet, ha az *törvénnyel ellentétes* tartalmú. Jellegzetes szabály a hazai 19. század második felének jogéletéből.

Ha *két törvény* ugyanarról egymással ellentétesen rendelkezik, egyik szabály sem választható: a törvényalkotó dönti el, hogy melyiket hogyan módosítja, vagy helyezi hatályon kívül. Ha létezik alkotmány, amely erről rendelkezik, akkor az alkotmány az irányadó.

Ha valamiről sem törvény, sem rendelet nem szól, de létezik *szokásjogi* gyakorlat, annak alapján hozható döntés.

Ezek evidenciák a magyar jogban, cca. 1867 óta. A „törvényrontó szokás" elvi lehetősége elhagyható, miként arra nemigen volt jogeset a kiegyezés után. Ha a törvények jók, nincs szükség alkotmánybíróságra.

Mindezek értelmezéséhez, eldöntéséhez a *hatályos jog pontos* ismerete elengedhetetlen. Egyúttal megengedhetetlen minden olyan jogmagyarázat, amely figyelmen kívül hagyja a magyar hatályos jogot, s helyette külföldi jogszabályokra vagy tudományos munkákra hivatkozik. Az országos hatályú jogalkotás törvényességét (alkotmányosságát) az *igazságügyminiszter* biztosította a kiegyezéstől jogi *szakmai* követelményként, az erre a célra létesített szervezeti egységgel (kodifikációs osztály, törvény-előkészítő főosztály), amelynek mindegyik minisztériumban megfelelő jogász partnerei dolgoztak a maguk jogszabályainak előkészítésén. Kodifikációra és kodifikátorokra 1945 után is szükség volt, mivel az elvtársak által várt jog elhalása – bár sokat tettek érte – egyre csak késett, a jogalkotást legfeljebb másod-, harmadrendű ügynek tekintették. Ez az „eszme" sem halt el 1989-ben.

Az Alkotmánybíróság létesítésével szinte egyidejűleg folyt az Igazságügyi Minisztérium átszervezése, leépítése, a miniszter hatáskörének átalakítása, csökkentése. Az Alkotmánybíróságot olykor az Országgyűlés konkurensének vélték – nem feltétlenül alaptalanul –, és fel sem merült annak az igazságügyi törvény-előkészítéssel való kapcsolata. A *„láthatatlan alkotmány"* nyomán[19] haladva alkotmánybírák hamarosan megtalálták az *„alkotmány*

[19] Az Alkotmánybíróság elég sokáig hivatkozott az Alkotmány 2. § (1) bekezdésére, legkülönfélébb problémák megoldásához alkotmányos alapként, amely szerint országunk *demokratikus jogállam*. Ez nem szabály, nem

lényeges magját", később a *„mag-alkotmányt"* is. Ezek természetesen műszavak vagy szakmai elnevezések, mint a különféle mércék, tesztek, maximák, elvek; megannyi szinte élményszerűen megélt felismerés az alapjogi indokolásokban és különvéleményekben, amelyekhez a norma világossága fényeskedett nekik. Felfedezték a kodifikátormesterség szabályait, s azokat elnevezéssel is ellátták.

Több mint 33 éves fennállása alatt az Alkotmánybíróságnak egyetlen tagja sem volt kodifikátor, vagyis aki jogszabályszerkesztésben komoly gyakorlattal rendelkezne, és most sincs. A hiba, amit a jogrendszer szabályai között keresnek, elsősorban a *hatályos jog* alapos ismeretét előfeltételezi, s nem abból áll, hogy egy kifogásolt jogszabályszöveget összehasonlítunk az alkotmánnyal. Az alkotmány vagy alaptörvény csak az indokolás alapja. Még az is megtörténhet, hogy különböző időszakokban hatályos, azaz időközben változó szövegű alkotmányokból ugyanazt a következtetést vonják le. Ha az alkotmányban egyre több a nem odavaló olyan szabály, amely csak azért van ott, hogy nehezebben legyen megváltoztatható (ez most Európa-szerte gyakori), ez egyáltalán nem segít az alkotmánybíráskodásnak; korkép, egyúttal kórkép.

A jogismerés megdönthetetlen vélelem *(Ignorantia iuris…)*. Tudnia kell mindenkinek azt is, hogy mi az alkotmány szabálya. Alapjogi alapon persze mindenki gondolhat azt, amit akar. Hogy mi az alkotmány, az Alkotmánybíróság *jobban tudja.*

is elv, legfeljebb deklaráció. Sok esetben e helyett a jogalkotásról szóló *1987. évi XI. tv.*-t idézhette volna, amely akkor hatályos volt, de nem tette, mert ez még a népköztársaság idejéből való; így jogilag helytelenül, politikailag esetleg helyesen járt el, mint autentikus alkotmányértelmező. Az önkorrekciónak vélhető döntés a *121/2009. (XII. 17.) AB* határozat, amely a törvényt megsemmisítette, és úgy rendelkezett, hogy 2010. december 31-ig készüljön a jogalkotásról új törvény. Ez kétségtelenül időszerű volt, figyelemmel arra, hogy a *Magyar Közlöny* 2007. évi 106. számában „egységes szerkezetben" közölte annak szövegét, ezzel igazolva azt, hogy az igazságügyi és rendészeti minisztériumi „kodifikátorok" egy jogszabály hatályosítását sem képesek használhatóan megoldani.

Jaromír Tauchen

Das Oberste Verwaltungsgericht in der Zweiten Tschechoslowakischen Republik[1]

Einführung

Innerhalb der tschechischen Rechtsgeschichte erweist sich der Zeitraum zwischen 1938 und 1989 nach wie vor als außerordentlich interessant und von entscheidender Bedeutung für das Verständnis der Entwicklung der tschechischen Gesellschaft sowie die Herausbildung des gegenwärtigen Rechtssystems. Der Autor widmet sich in seinem Beitrag der bisher übersehenen Tätigkeit des Obersten Verwaltungsgerichts während der sogenannten Zweiten Republik, d. h. in der Zeit von Oktober 1938 bis März 1939.[2] Dies ist ein äußerst wichtiges Thema, da dieser Zeitraum durch dramatische Veränderungen im politischen System, die Aushöhlung demokratischer Prinzipien und den Wandel der Rechtsstaatlichkeit gekennzeichnet ist,[3] was weitreichende Folgen für die zukünftige Entwicklung des Landes hatte. Die Untersuchung der Tätigkeit des Obersten Verwaltungsgerichts in dieser kurzen, jedoch von Turbulenzen geprägten Zeitspanne erlaubt eine vertiefte Einsicht in die schrittweise Erosion demokratischer Grundsätze sowie die Transformation der Rechtsstaatlichkeit unter dem Einfluss externer und interner Einflussfaktoren.

In dieser Zeit nahm das Oberste Verwaltungsgericht eine Schlüsselrolle bei der Anwendung der neuen Gesetzgebung ein. Die Entscheidungsfindung des Gerichts manifestierte sich in undemokratischen und verfassungswidrigen Prozessen, die jedoch durch die Entscheidungen des Gerichts faktisch gebilligt wurden. Die vorliegende Arbeit leistet somit nicht nur einen Beitrag zur Erforschung der Rechtsgeschichte der Zweiten Republik,

1 Diese Studie wurde an der Masaryk-Universität Brünn im Rahmen des Projekts MUNI/A/1504/2023 *Aktuelle Probleme der Theorie und Geschichte des Rechts* verfasst, das vom Ministerium für Schulwesen im Jahre 2024 mit einem zweckgebundenen Zuschuss für spezifische Hochschulforschung gefördert wurde.

2 Procházka 1981; Gronský 2005: 265–340; Kolumber 2015a: 796–810.

3 Mates 1988: 819–830; Mates–Schelle 1988: 257–266; Kolumber 2013: 127–139.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_69 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9400-9484

sondern liefert auch neue Erkenntnisse über die Prozesse, die zum Niedergang der demokratischen Institutionen und zum Aufstieg der autoritären Herrschaft führten.

Die methodische Grundlage des Textes bildet eine historische Analyse von Dokumenten, Gesetzen und Gerichtsentscheidungen aus der Zweiten Republik. Der Autor stützt sich auf eine umfangreiche Quellenbasis mit dem Ziel, einen detaillierten Überblick über die zeitgenössische Entwicklung der Verwaltungsgerichtsbarkeit zu geben. Im Mittelpunkt stehen dabei die rechtlichen und politischen Veränderungen, die nach dem Münchner Abkommen stattfanden, und ihr Einfluss auf die Funktionsweise der damaligen obersten Justizbehörde.

Die Zweite Tschechoslowakische Republik

Die Zweite Republik entstand unmittelbar im Anschluss an das Münchner Abkommen,[4] welches den Verlust von Grenzgebieten, Bevölkerung und Steuerkapazität zur Folge hatte. Darüber hinaus kam es zu einer signifikanten Veränderung des politischen Klimas. Die Hauptverantwortung für München wurde dem Präsidenten Edvard Beneš zugeschrieben, der als Hauptarchitekt der tschechoslowakischen Außenpolitik der Zwischenkriegszeit galt.[5]

In Bezug auf die Zweite Republik wird häufig versucht, ihren undemokratischen Charakter zu relativieren, indem auf den Druck Deutschlands verwiesen wird.[6] In der Tat schuf das Münchner Diktat die Voraussetzungen für die Etablierung einer regionalen Variante des Faschismus, der sogenannten autoritären Demokratie.[7] Diese wies eine Reihe von Parallelen zur Entwicklung des faschistischen Italiens auf,[8] konnte sich jedoch aufgrund der kurzen Dauer der Zweiten Republik nicht voll entfalten. Eine Besonderheit der tschechoslowakischen Entwicklung war, dass die herrschende Gruppe des entstehenden totalitären Staates zu einem bedeutenden Teil der früheren Eliten der demokratischen Tschechoslowakei angehörte.

Die Zweite Republik war durch divergierende Entwicklungen in den einzelnen Teilen des Staates gekennzeichnet. Ab Herbst 1938 zerfiel der Staat in die historischen Länder Böhmen und Mähren, die autonome Slowakei[9] sowie die autonome Karpatenukraine.[10]

4 Tauchen 2009: 36–40; Kolumber 2022: 357–372; Malenovský: 137–212.
5 Tauchen–Kolumber 2024: 287–292.
6 Kárný 1987: 189–213, 371–403.
7 Mertl 1938: 138–140.
8 Kolumber 2015b: 4–18.
9 Kolumber 2015c: 316–320.
10 Kolumber 2015d: 313–316.

Die verfassungsmäßige Verankerung der Autonomie der Slowakei und der Karpatenukraine resultierte in der Schaffung einer trialistischen, asymmetrischen Föderation.[11]

Eine Reihe von Ereignissen in der Entwicklung der Zweiten Republik offenbarte den undemokratischen und verfassungswidrigen Charakter des neuen Regimes. Zu Beginn des Jahres 1939 verschlechterte sich die innenpolitische und internationale Lage des Staates signifikant.[12] Dies resultierte in der Ausrufung einer unabhängigen Slowakei (14. März 1939)[13] sowie einer unabhängigen Karpatenukraine (15. März 1939)[14] und in der Errichtung des Protektorats Böhmen und Mähren (16. März 1939).[15]

Die Verwaltungsgerichtsbarkeit

Die Umwandlung des Staates von einem Polizei- in einen Rechtsstaat ist mit der Entstehung der Verwaltungsgerichtsbarkeit als Vollendung des Schutzes der durch die Menschenrechtskataloge garantierten Sphäre des freien Bürgers verbunden. Die Verwaltungsgerichtsbarkeit war schon früh ein Teil und die Spitze der staatlichen Verwaltung. Die echte Verwaltungsgerichtsbarkeit wurde durch die Dezemberverfassung eingeführt.[16] Die entsprechende Ausführungsgesetzgebung wurde 1875 verabschiedet (das sogenannte Oktobergesetz, Gesetz Nr. 36/1876 RGBl.), das während der Monarchie zweimal geändert wurde (Gesetz Nr. 53/1894 RGBl. und Gesetz Nr. 149/1905 RGBl.).[17] Zudem wurde es durch eine Reihe von Ausführungsbestimmungen weiterentwickelt.[18] Die umfangreiche Rechtsprechung des Gerichts wurde von Adam Budwiński, Theodor Exel und Ludwig Wolski in Sammlungen veröffentlicht.[19]

Mit der Auflösung der Monarchie wurde die erste verfassungsrechtliche Regelung für den Erhalt der bestehenden Gesetzgebung getroffen,[20] einschließlich des Oktobergesetzes und seiner Durchführungsbestimmungen. Die bestehenden obersten Behörden verblieben jedoch in Wien und Budapest. Als Reaktion auf die Situation wurde durch das Gesetz Nr. 3/1918 Slg. (das sogenannte Novembergesetz oder Pantůček-Kürzungen)[21] das Oberste

11 Vojáček et al. 2024: 76.
12 Šuško 1973: 161–197.
13 Kolumber 2018a: 747–749.
14 Kolumber 2018b: 746–747.
15 Tauchen 2017: 715–723.
16 Schelle–Tauchen 2013: 28–31.
17 Novák 1938: 408.
18 Mazanec 1996: 28–29.
19 Österreichische Zeitschrift für Verwaltung 1889: 100.
20 Vojáček 2018: 157–184.
21 Hamuľáková 2010: 157.

Verwaltungsgericht eingerichtet, das auch einen Teil der Aufgaben des bestehenden Reichsgerichts übernahm. Für die Tätigkeit des Gerichts wurde eine Durchführungsverordnung (Nr. 7/1918 Slg.) erlassen, und am 15. November 1918 wurde der erste Präsident des Obersten Verwaltungsgerichts, Ferdinand Pantůček, ernannt, der am folgenden Tag die Arbeit an dem Gericht aufnahm. In der Anfangszeit kam es zu einer Kontroverse mit dem Wiener Verwaltungsgerichtshof über das entscheidende Datum für die Aufteilung der Fälle. Infolgedessen entschied das tschechoslowakische Oberste Verwaltungsgericht,[22] dass die Entscheidungen des Wiener Verwaltungsgerichtshofs nach dem 28. Oktober 1918 keine rechtliche Wirkung mehr besaßen. In mehreren Fällen haben beide Gerichte mit unterschiedlichen Ergebnissen entschieden.[23]

In der Ersten Republik wurde die geplante Reform nach preußischem Vorbild nie vollendet.[24] Ein gravierendes Problem stellte der immense Rückstand der Fälle dar, der im Jahr 1929 durch eine personelle Verstärkung des Obersten Verwaltungsgerichts behoben werden sollte. Diese Maßnahme führte zwar kurzfristig zu einer Verringerung des Rückstands, doch zwischen 1931 und 1935 hatte sich der Rückstand fast versechzehnfacht. Die endgültige Lösung sollte die Verabschiedung eines neuen Gesetzes sein.[25] Das Gesetz von 1937 (Nr. 164/1937 Slg.)[26] stellte lediglich eine Novellierung des Oktobergesetzes dar[27] und brachte keine wesentlichen Änderungen.[28] Angesicht der Entwicklung in Österreich[29] war das tschechoslowakische Oberste Verwaltungsgericht zu dieser Zeit das einzige Überbleibsel der früheren österreichischen Tradition der Verwaltungsgerichtsbarkeit.[30]

Das Oberste Verwaltungsgericht erwies sich in der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit als äußerst erfolgreich,[31] trug zur sozialen Stabilität des neuen Staates bei und wurde von Präsident Masaryk als eine der tragenden Säulen des tschechoslowakischen Erfolgs betrachtet.[32] Die Rechtsprechung des Gerichts setzte nicht nur die österreichische Tradition fort, sondern entwickelte sich auch weiter und diversifizierte sich. Diese Rechtsprechung wurde zudem in einer von Josef Bohuslav organisierten Sammlung veröffentlicht.

22 Die tschechoslowakische Seite betrachtete den 28. Oktober als den entscheidenden Tag, während die österreichische Seite den 11. November 1918 als maßgeblich ansah.
23 Hácha 1928: 587–590.
24 Mazanec 1996: 32.
25 Novák 1938: 409.
26 Joachim 1937; Kliment 1937.
27 Krejčí 1939: 13.
28 Janák 1967: 186.
29 Kamitz 1935: 14.
30 Pítrová–Pomahač 1998: 108.
31 Ondruš 2002: 91–99.
32 Tauchen 2022: 235.

Das Oberste Verwaltungsgericht in der Zweiten Tschechoslowakischen Republik

Aufgrund der Tatsache, dass die Archivbestände dieses obersten Justizorgans geschreddert und chaotisch geordnet wurden, ist es nahezu unmöglich, seine Existenz vollständig zu rekonstruieren.[33] Aus den vorliegenden Materialien lässt sich ableiten, dass das Oberste Verwaltungsgericht nicht von der 1937 verabschiedeten neuen Regelung profitieren konnte, denn es ist zu tiefgreifenden, durch äußere Ereignisse ausgelösten Veränderungen gekommen. Das Münchner Abkommen, der Notenwechsel mit Polen sowie der erste Wiener Schiedsspruch führten zu einer Entziehung großer Gebiete und eines Teils der tschechoslowakischen Bevölkerung. Die Situation wurde durch die Anordnung gelöst, dass die Fälle aus den abgetretenen Gebieten ungelöst bleiben.[34] Die überlieferten Dokumente zeigen, dass im Laufe des Jahres 1939 fast 4 500 Akten[35] an Deutschland übergeben wurden, was in etwa dem Aufkommen eines Jahres aus der Zeit vor dem Münchner Abkommen entsprach. Dies resultierte in einer signifikanten Reduktion des Rückstands.[36]

Ende November 1938 wurde der damalige erste Präsident des Obersten Verwaltungsgerichts, Emil Hácha, der dieses Amt seit dem Tod von Pantůček im Jahr 1925 innehatte, zum Präsidenten der Republik gewählt.[37] Das Amt des Präsidenten des Obersten Verwaltungsgerichts übernahm Egon Zeis.[38]

Die Missachtung des ausdrücklichen Wortlauts der Verfassungsurkunde über die Fristen für die Wahl des Präsidenten war eine Konsequenz der Forderungen der slowakischen politischen Vertretung. Die slowakischen Vertreter erklärten Anfang Oktober 1938 ihre Autonomie, wobei sie die Verankerung dieser in der Verfassung forderten. Solange diese Verankerung nicht erfolgt war, verweigerten sie die Wahl eines Präsidenten.[39] Die verfassungsrechtliche Verankerung der Autonomie wurde durch spezielle Verfassungsgesetze implementiert. Das Verfassungsgesetz über die Autonomie des slowakischen Landes (Nr. 299/1938 Slg.) umfasste unter anderem die Errichtung des slowakischen Obersten Verwaltungsgerichts. Bis zur Aufnahme seiner Tätigkeit sollte das Prager Oberste Verwaltungsgericht weiterhin für die Slowakei tätig sein, was es schließlich während der gesamten Dauer der Zweiten Republik tat. Eine andere Situation zeigte sich in der

33 Mazanec 2002: 159–161.
34 Vetešník 2018: 168.
35 Tauchen 2022: 235.
36 Vetešník 2014: 252.
37 Machálek 1998: 45.
38 Kolumber 2024: 570.
39 Lukeš 1962: 114–120

Karpatenukraine, wo die obersten Gerichte gemäß einem speziellen Verfassungsgesetz (Nr. 328/1938 Slg.) überhaupt nicht eingerichtet werden sollten. Im Bereich des Rechtsschutzes gegen die Verwaltungsbehörden der Karpatenukraine sollte ein Senat des Obersten Verwaltungsgerichts in Prag auf höchster Ebene für die Karpatenukraine entscheiden.

In der Zeit der Zweiten Republik fällte das Oberste Verwaltungsgericht insgesamt 490 Entscheidungen. Dabei handelte es sich um 183 Fälle in Verwaltungsangelegenheiten und 307 Fälle in Finanzangelegenheiten. Von diesen sind lediglich 188 in den aktuellen Rechtsinformationssystemen[40] verfügbar, was darauf schließen lässt, dass ein Teil der historischen Rechtsprechung auf aktuelle Rechtsfragen anwendbar sein könnte. Innerhalb eines Zeitraums von sechs Monaten war das Gericht jedoch lediglich imstande, etwa ein Zehntel seines jährlichen Aktenaufkommens zu bearbeiten. Des Weiteren lässt sich aus den Aktenvermerken ableiten, dass das Gericht im genannten Zeitraum die ältesten Fälle, die in den Finanzangelegenheiten im Jahr 1935 und sogar in den Verwaltungsangelegenheiten im Jahr 1933 eingereicht wurden, bearbeitet hat. Aus diesen Indikationen lässt sich ableiten, dass die Situation der Verwaltungsgerichtsbarkeit eindeutig als kritisch bewertet werden muss.

Aus rechtshistorischer Perspektive ist die Tätigkeit des Mandatssenats nach dem Gesetz Nr. 201/1933 Slg., über die Suspendierung und Auflösung von politischen Parteien, von besonderem Interesse.[41] Während der Zweiten Republik nahm der Gesetzgeber teilweise Gesetzesänderungen vor, die darauf abzielten, die bestehende Regelung zu ergänzen, um jede Art von Vereinigung der Bevölkerung zu erfassen. Dies erfolgte in Analogie zu anderen totalitären Regimen jener Zeit. Die bestehende Regelung der Vereine und Handelskorporationen wurde durch die Regelung der politischen Parteien (Nr. 355/1938 Slg.) sowie der Personenvereinigungen, die nicht unter die bestehende Gesetzgebung fielen (Nr. 30/1939 Slg. I), ergänzt.[42]

Die Regierungsverordnung Nr. 355/1938 Slg. bildete (zunächst nur für die historischen Länder) eine umfassende Regelung der politischen Parteien. Die Verordnung umfasste

40 Das automatisierte System für juristische Informationen (ASPI) verzeichnet beim Obersten Verwaltungsgericht in der Zeit der Zweiten Republik lediglich 188 Fälle, von denen 170 administrativer und 18 finanzieller Natur sein sollen. Es ist evident, dass diese Auswahl nicht hinreichend repräsentativ ist.

41 Dieses Gesetz ermächtigte die tschechoslowakische Regierung, eine politische Partei zu suspendieren oder aufzulösen, sofern ihre Aktivitäten eine erhebliche Gefahr für die Unabhängigkeit, die verfassungsmäßige Einheit, die Integrität, die demokratisch-republikanische Form oder die Sicherheit der Republik darstellten. Das Gesetz sah bestimmte Konsequenzen für den Fall einer Suspendierung oder Auflösung einer Partei vor. Dazu gehörte der Verlust von Sitzen in der gesetzgebenden Versammlung ohne Ersatz. (Schelle–Vojáček 2015: 73.)

42 Kolumber 2016: 450–452.

insgesamt 16 Paragrafen und regelte die Frage der Gründung, der Rechte und Pflichten sowie der Auflösung politischer Parteien und deren Folgen. Gemäß dem Wortlaut der Regierungsverordnung unterlagen die politischen Parteien eindeutig nicht den Bestimmungen des Vereinsrechts und konnten lediglich durch die Regierung genehmigt werden, welche ein absolutes Ermessen hatte. Dies führte zu einer starken Einschränkung des Spielraums für eine gerichtliche Überprüfung. Hinsichtlich der Konsequenzen einer Auflösung verweist die Regierungsverordnung Nr. 355/1938 Slg. auf bestimmte Passagen des Gesetzes Nr. 201/1933 Slg., wobei andere Teile durch das Inkrafttreten der Regierungsverordnung außer Kraft gesetzt wurden. Im Januar 1939 wurde die Geltung dieser Verordnung auf die gesamte Tschechoslowakei ausgeweitet (Nr. 4/1939 Slg. I).

Die kritische Betrachtung des negativen Einflusses der Parteilichkeit auf die Entwicklung der Ersten Republik erfolgte nahezu unmittelbar nach dem Münchner Abkommen.[43] Diese Entwicklung führte zu einer Konzentration des politischen Lebens in der Republik. Ein Großteil der bis dato relevanten politischen Formationen ging in den historischen Ländern in der Partei der Nationalen Einheit und der Partei der Nationalen Arbeit auf, wobei in der Slowakei die Hlinka-Slowakische Volkspartei – Partei der Slowakischen Nationalen Einheit (HSĽS-SSNJ) eine besondere Rolle einnahm. Des Weiteren existierten die Vereinigte Ungarische Partei (EMP) sowie die Deutsche Partei (DP). Im Herbst 1938 wurden sämtliche weiteren politischen Parteien aufgelöst und verboten. Mit der Regierungsverordnung Nr. 355/1938 Slg. wurde ein Rechtsinstrument für die Suspendierung der Vertreter der aufgelösten politischen Parteien in den gesetzgebenden Versammlungen geschaffen. Zum Ende des Monats Dezember 1938 erfolgte eine erneute Auflösung der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei in den historischen Ländern. Mit dem Inkrafttreten der Regierungsverordnung Nr. 4/1939 Slg. im Januar 1939 wurden alle Parteien mit Ausnahme der HSĽS-SSNJ, der EMP und der DP in der Slowakei und einige Tage später zudem in der Karpatenukraine aufgelöst. Erst zu diesem Zeitpunkt erfolgte die Gründung der Partei der Ukrainischen Nationalen Einheit, wodurch der Prozess der Konzentration des politischen Lebens seinen Abschluss fand.[44]

Die Regierungsverordnung Nr. 355/1938 Slg. bezog sich auf das Gesetz Nr. 201/1933 Slg. Demnach war die Regierung verpflichtet, den Beschluss über die Auflösung einer Partei unverzüglich dem ersten Präsidenten des Obersten Verwaltungsgerichts mitzuteilen. Innerhalb von fünfzehn Tagen nach dieser Mitteilung hatte der Mandatssenat von Amts wegen zu entscheiden, welche der betroffenen Personen ihren Sitz in den gesetzgebenden Versammlungen verwirkt hatte.

43 Kašpar 2004: 61.

44 Kolumber 2019: 813–816.

Am 29. Dezember 1938 gab der Präsident der tschechoslowakischen Regierung bekannt, dass die Zentralregierung in ihrer Sitzung am 23. Dezember beschlossen hatte, die Kommunistische Partei der Tschechoslowakei aufzulösen. Dies wurde damit begründet, dass ihre Aktivitäten das öffentliche Interesse gefährdeten. In der Folge wurde seitens des Obersten Verwaltungsgerichts ein Verfahren gegen alle Mitglieder der Nationalversammlung eingeleitet, welche auf der Kandidatenliste der Kommunistischen Partei gewählt worden waren. In der Folge wurden einzelne Abgeordnete und Senatoren aufgefordert, Erklärungen abzugeben, und für den 14. Januar 1939 wurde eine öffentliche Anhörung anberaumt. Einige der betroffenen Mitglieder der Nationalversammlung führten an, dass die Auflösung der Partei ein Rechtsbruch sei, da die Partei keine Bedrohung für das öffentliche Interesse darstelle und die Entscheidung der Regierung keine angemessene Begründung enthalte. Die Regierungsverordnung Nr. 355/1938 Slg. sei seitens der Kommunisten als ungültig erachtet worden, da sie auf der Grundlage eines Ermächtigungsgesetzes (Nr. 330/1938 Slg.)[45] erlassen worden sei, dessen Rechtmäßigkeit ebenfalls Gegenstand von Anfechtungen war.

Diese Einwände konnten seitens des Mandatssenats nicht aufrechterhalten werden, da dieser lediglich dazu berechtigt war, das Gesetz, mit dem die politische Partei aufgelöst wurde, unter dem Gesichtspunkt zu prüfen, ob es von einer zuständigen Behörde erlassen worden war. Eine Prüfung der materiellen Rechtmäßigkeit war ihr jedoch verwehrt. Des Weiteren wurde vorgebracht, dass das Gesetz Nr. 201/1933 Slg. nicht anwendbar sei, da es nicht mehr in Kraft sei. Der Mandatssenat wies das Argument mit der Begründung zurück, dass die Regierungsverordnung Nr. 355/1938 Slg. einen Teil des früheren Gesetzes wiedergebe. Ein weiterer Einwand betraf die Senatoren, die im Dezember 1938 in den slowakischen Bezirken gewählt worden waren. Diese sollten ebenfalls ihre Sitze verlieren.

Die Kommunisten führten zudem an, dass die Verordnung im Widerspruch zur Verfassungsurkunde stehe, da sie den Einsatz von Stellvertretern ausschließe. Auch dieses Argument wurde vom Mandatssenat mit der Begründung zurückgewiesen, dass es nicht Gegenstand seines Verfahrens sei und dieses Thema außerdem nicht einmal auf seiner Agenda stehe. Der Mandatssenat begründete seine Entscheidung damit, dass die einzige Relevanz darin bestehe, dass die betreffenden Abgeordneten seit sechs Monaten nicht mehr Mitglied der aufgelösten Partei gewesen seien. Dies sei jedoch nicht behauptet worden. Mit Urteil Nr. 1/1939 vom 28. Januar 1939 wurde festgestellt, dass die Abgeordneten und Senatoren ihr Mandat am 28. Dezember 1938 verloren hatten. Die Begründung des Mandatssenats kann als juristisch präzise und nachvollziehbar bezeichnet werden, offenbart jedoch die Unwirksamkeit des damaligen Verfassungssystems, das zwar formale Garantien vorsah,

45 Tauchen 2018: 428–440; Kolumber 2021: 51–55.

jedoch keine wirksamen Instrumente zu deren Schutz kannte.[46] Interessanterweise ist die Argumentation, dass die Verordnung aufgrund von Mängeln im Ermächtigungsgesetz ungültig war, auch heute noch ein kontroverses Thema im tschechischen Verfassungsrecht.[47]

In Bezug auf die rechtliche Relevanz ist Urteil Nr. 2/1939 von größerem Interesse.[48] Am 20. Januar 1939 gab der Premierminister der Karpatenukraine bekannt, dass die Regierung der Karpatenukraine am 16. Januar 1939 beschlossen hatte, alle politischen karpatenukrainischen Parteien aufzulösen, da sie eine Gefahr für die öffentliche Sicherheit darstellten. In der Folge wurde am 27. Januar 1939 ein Verfahren gegen die Abgeordneten und Senatoren eingeleitet, die auf dem Gebiet der Karpatenukraine gewählt worden waren. Für den 7. Februar 1939 wurde eine öffentliche Verhandlung anberaumt. Die Argumentation der Betroffenen stützte sich auf die Unbestimmtheit der Entscheidung der Regierung.

Die Situation wurde durch den Premierminister der Karpatenukraine zusätzlich verkompliziert, der in einem Telegramm vom 27. Januar 1939 mitteilte, dass der Regierungsbeschluss nicht für die Parteien gelte, die in die Partei der Nationalen Arbeit und die Partei der Nationalen Einheit eingetreten waren. Der Mandatssenat wies das Argument der Unbestimmtheit zurück, da er den Wortlaut für alle Parteien als unmissverständlich ansah. Der Mandatssenat erachtete das Telegramm als Fehler, da die Entscheidung der Regierung keine Ausnahmen enthielt. Das Telegramm bildete jedoch die Grundlage für einen weiteren Einwand, der aus ihm die Irrelevanz oder Abänderung des ursprünglichen Beschlusses ableitete. In Bezug auf die deklaratorische Natur seiner Entscheidung kam der Mandatssenat zu dem Schluss, dass der Verlust des Mandats bereits mit der Veröffentlichung der Auflösung der Partei eingetreten war. Eine zusätzliche Änderung der ursprünglichen Entscheidung konnte diese Tatsache nicht rückgängig machen. Ein weiterer Einwand bezog sich auf die Tatsache, dass einige der Mitglieder der Nationalversammlung aus der Karpatenukraine Vertreter von Parteien waren, die außerhalb der Karpatenukraine tätig waren. Hier kam der Mandatssenat zu dem Schluss, dass die Regierung der Karpatenukraine die politische Partei nur mit Wirkung für die Karpatenukraine auflösen konnte, was sie auch tat. Ein weiteres Argument betraf die Wahl auf dem Stimmzettel einer anderen Partei, bei der der Mandatssenat zu dem Schluss kam, dass dies nichts an den Auswirkungen der Auflösung änderte. Es wurde auch argumentiert, dass einige Parteien bereits im Oktober 1938 suspendiert worden waren und daher zum Zeitpunkt der Entscheidung in der Karpatenukraine nicht mehr aktiv waren. Hier verwies der Mandatssenat auf sein

46 Wagnerová 2012: 188; Dufek–Smekal 2014: 193.

47 Pavlíček 1998: 174; Kudrna 2002: 103–107; Sládeček 2007: 286; Bahýľová et al. 2010: 469–470; Kolumber 2012: 9–11.

48 Nationalarchiv Prag, Fonds Oberstes Verwaltungsgericht, Prag (470), Karton Nr. 82, Inv.-Nr. 688.

Urteil Nr. 1/1939. Schließlich wurde argumentiert, dass die Karpatenukraine verfassungswidrig ohne Vertretung bleiben würde, wenn es keine Stellvertreter gäbe. Nach Ansicht des Mandatssenats ist eine etwaige Verfassungswidrigkeit in diesem Fall irrelevant. Der Mandatssenat bekräftigte, dass er nicht über die Einsetzung von Stellvertretern entscheide. Mit dem Urteil Nr. 2/1939 vom 7. Februar 1939 erklärte der Mandatssenat den Verlust der Sitze aller Mitglieder der Nationalversammlung für die Karpatenukraine. Damit wurde das Parlament zu einem definitiven Torso, der nicht mehr einen der Teile des Staates repräsentierte. Außerdem zeigte das Urteil Nr. 2/1939 eine gewisse Unprofessionalität seitens der karpatenukrainischen Vertretung, die bei der Auflösung der Parteien chaotisch und fehlerhaft handelte.

Fazit

Die Zweite Republik endete im März 1939. Das Oberste Verwaltungsgericht in Prag konnte seinen Rückstand erfolgreich abbauen, indem es Mitte 1940 2 800 Akten in die Slowakei übertrug und eine Reihe von Erledigungen *ad acta* legte, da der jeweilige Gegenstand nicht mehr vorhanden war.[49] Unter den Bedingungen des Protektorats war das Oberste Verwaltungsgericht weiterhin funktionsfähig, allerdings führten die Beschränkungen seiner Befugnisse und Tätigkeiten mitunter zu Fehlschlüssen hinsichtlich seines Untergangs.[50] Nach dem Zweiten Weltkrieg existierten das Oberste Verwaltungsgericht in Prag und das Oberste Verwaltungsgericht in Bratislava nebeneinander. Im Kontext der Verfassung von 1948 (Nr. 150/1948 Slg.) wurde ein einziges Verwaltungsgericht mit Sitz in Bratislava etabliert, welches im Jahr 1952 aufgelöst wurde.[51] Die Schaffung dieses Gerichts war Teil eines umfassenderen Plans, die Verwaltungsgerichtsbarkeit durch ein neues System der Prokuratur nach sowjetischem Vorbild zu ersetzen. Darüber hinaus wurde das Verwaltungsgericht dafür kritisiert, den Nationalisierungsprozess zu behindern.[52]

In diesem Beitrag erfolgte eine detaillierte Untersuchung der bislang unberücksichtigten Tätigkeit des Obersten Verwaltungsgerichts in der Zeit der signifikanten politischen und rechtlichen Veränderungen, die durch das Münchner Abkommen hervorgerufen wurden. Die Untersuchung der Tätigkeit des Gerichts verdeutlichte, wie die demokratischen Grundsätze schrittweise beschnitten wurden und wie sich die Rechtsstaatlichkeit unter dem Einfluss von externem und internem Druck veränderte.

49 Tauchen 2022: 235.
50 Macur 1992: 115.
51 Tauchen 2022: 247.
52 Kolumber 2015e: 199.

Die Tätigkeit des Obersten Verwaltungsgerichts in dieser Zeit umfasste die Anwendung neuer Rechtsvorschriften, die häufig undemokratische sowie verfassungswidrige Handlungen begünstigten und somit die allmähliche Erosion der Rechtsstaatlichkeit veranschaulichten. Der Text erläuterte die rechtlichen und politischen Veränderungen sowie ihre konkreten Erscheinungsformen in der Entscheidungsfindung des Obersten Verwaltungsgerichts und trägt somit zu einem tieferen Verständnis der Prozesse bei, die zum Niedergang der demokratischen Institutionen und zum Aufstieg der autoritären Herrschaft führten.

Quellen und Literatur

Bahýľová, Lenka – Filip, Jan – Molek, Pavel – Podhrázký, Milan – Suchánek, Radovan – Šimíček, Vojtěch – Vyhnánek, Ladislav (2010): *Ústava České republiky.* Praha: Linde.

Dufek, Pavel – Smekal, Hubert (2014): *Lidská práva v mezinárodní politice*. Praha: Wolters Kluwer.

Gronský, Ján (2005): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa: Díl 1*. Praha: Karolinum.

Hácha, Emil (1928): Nejvyšší správní soud: vzpomínka na jeho zřízení a jeho dnešní stav. *Právník,* 67, 587–593.

Hamuľáková, Klára (2010): Správní soudnictví v období první republiky. In Bubelová, Kamila (Hg.): *Pocta Eduardu Vlčkovi k 70. narozeninám*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 157–165.

Janák, Jan (1967): *Vývoj správy v českých zemích v epoše kapitalismu II: Období první a druhé republiky a okupace (1918–1945)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Joachim, Václav (1937): *Nový zákon o Nejvyšším správním soudě ze dne 16. června 1937 č. 164 Sb. z. a n.* Praha: V. Joachim.

Kamitz, Wenzel (1935). *Der Bundesgerichtshof*. Wien: Österr. Staatsdr.

Kárný, Miroslav (1987): Logika Mnichova. K politice hitlerovského Německa vůči Československu od Mnichova k „Protektorátu Čechy a Morava". *Československý časopis historický,* 35, 189–213, 371–403.

Kašpar, Michal (2004): *Václav Klofáč: vzestup a pád prvorepublikového politika*. Dobříkov: Obec Dobříkov.

Kliment, Josef (1937): *Zákon o nejvyšším správním soudě a jeho jednací řád.* Praha: Čin.

Kolumber, David (2012): Česko-slovenský zmocňovací ústavní zákon. *Právo, ekonomie, management,* 3(2), 7–16.

Kolumber, David (2013): Fašizační tendence v právním vývoji druhé Československé republiky. In Tauchen, Jaromír – Schelle, Karel (Hg.): *Odraz německého národního socialismu ve třicátých letech v Československu a ve státech střední Evropy*. Ostrava: KEY Publishing, 127–139.

Kolumber, David (2015a): Česko–Slovenská republika (1938–1939). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek I.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 796–810.

Kolumber, David (2015b): Aspetti giuridici della autoritaria democrazia cecoslovacca alla luce dello sviluppo dell'Italia fascista. *Scientia Nobilitat Studies,* 2, 4–18.

Kolumber, David (2015c): Autonomie Slovenska (1938). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek I.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 316–320.

Kolumber, David (2015d): Autonomie Podkarpatské Rusi (1938). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek I.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 313–316.

Kolumber, David (2015e): Československé a české správní soudnictví. In *Sborník konference: Mezinárodní vědecká konference oblasti práva a právních věd – Právní ROZPRAVY 2015*. Hradec Králové: Magnanimitas, 195–204.

Kolumber, David (2016). Občanská práva a svobody (1938–1939). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek IV.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 450–452.
Kolumber, David (2018a): Sněm Slovenské krajiny (1938–1939). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek XIII.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 747–749.
Kolumber, David (2018b): Sněm Podkarpatské Rusi (1938–1939). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek XIII.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 746–747.
Kolumber, David (2019): Stranicko-politický systém (1938–1939). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek XVI.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 813–816.
Kolumber, David (2021): Zákon zmocňovací (č. 330/1938 Sb.). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek XXII.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 51–55.
Kolumber, David (2022): Das Münchner Abkommen. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs,* 12(2), 357–372. Online: https://doi.org/10.1553/BRGOE2022-2s357
Kolumber, David (2024): Egon Zeis. In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír – Horák, Ondřej – Kolumber, David (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek XXV.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 570.
Krejčí, Jaroslav (1939): *Zmocňovací zákon a ústavní soud: studie z československého práva ústavního*. Praha: Moderní stát.
Kudrna, Jan (2002): *Vytváření a rekonstrukce parlamentu v přelomových obdobích dějin Československa a jejich důsledky*. Doctoral (PhD) Dissertation. Praha: Univerzita Karlova Právnická fakulta.
Lukeš, František (1962): K volbě Emila Háchy presidentem tzv. druhé republiky. *Časopis Národního muzea,* 131(2), 114–120.
Macur, Josef (1992): *Správní soudnictví a jeho uplatnění v současné době*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
Machálek, Vít (1998): *Prezident v zajetí*. Praha: Regulus.
Malenovský, Jiří (2024). *Osudová setkání Československa s velmocemi na poli mezinárodního práva 1918, 1938, 1968*. Praha: Leges.
Mates, Pavel (1988): Charakter režimu tzv. II. republiky. *Právny obzor,* 71(9), 819–830.
Mates, Pavel – Schelle, Karel (1988): K procesu fašizace státních orgánů v období tzv. II. republiky. *Správní právo,* 21(5), 257–266.
Mazanec, Michal (1996). *Správní soudnictví*. Praha: Linde.
Mazanec, Michal (2002). Zánik bývalého Nejvyššího správního soudu ve světle dokumentů Státního ústředního archivu. In Novotný, Oto (Hg.): *Pocta Doc. JUDr. Vladimíru Mikule k 65. narozeninám*. Praha: ASPI, 159–182.
Mertl, Jan (1938). O autoritativní demokracii. *Studentský časopis,* 18(5), 138–140.
Novák, Josef (1938): Novelisace zákona o nejvyšším správním soudě a naděje v ni kladené. *Časopis pro právní a státní vědu,* 21(7–8), 408–424.
Ondruš, Radek (2002): Nejvyšší správní soud 1918–1952 a jeho odkaz pro současnost. *Justiční praxe,* 1(1), 91–99.
Österreichische Zeitschrift für Verwaltung (1889), 22(21), 100.
Pavlíček, Václav (1998): *Ústava a ústavní řád České republiky.* Praha: Linde.
Pítrová, Lenka – Pomahač, Richard (1998): *Evropské správní soudnictví*. Praha: C.H. Beck.
Procházka, Theodor (1981): *The Second Republic: The Disintegration of Post-Munich Czechoslovakia (October 1938 – March 1939)*. Boulder, CO: East European Monographs.
Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (2013): *Vývoj konstitucionalismu v českých zemích: Sv. 1.* Praha: Linde.
Schelle, Karel – Vojáček, Ladislav. Periodizace českých a československých právních dějin. In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek I.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 34–113.

Sládeček, Vladimír (2007): *Ústava České republiky: komentář.* Praha: C.H. Beck.
Šuško, Ladislav (1973). Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine v období od septembrovej krízi 1938 do rozbitia Československa v marci 1939. *Československý časopis historický,* 21(2), 161–197.
Tauchen, Jaromír (2009): A müncheni egyezmény érvénytelensége [Die Ungültigkeit des Münchner Abkommens]. *Jogtörténeti Szemle,* 22(2), 36–40.
Tauchen, Jaromír (2017): Protektorát Čechy a Morava (1939–1945). In Schelle, Karel – Tauchen, Jaromír (Hg.): *Encyklopedie českých právních dějin: Svazek IX.* Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 715–723.
Tauchen, Jaromír (2018): Ermächtigungsgesetzgebung in der Tschechoslowakei. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs,* 8(2), 428–440. Online: https://doi.org/10.1553/BRGOE2018-2s428
Tauchen, Jaromír (2022): The Supreme Courts in the Protectorate of Bohemia and Moravia. In Venema, Derk (Hg.): *Supreme Courts Under Nazi Occupation.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 227–250. Online: https://doi.org/10.2307/j.ctv31nzkwq.14
Tauchen, Jaromír – Beňa, Jozef – Schelle, Karel (2020*): Ústava a ústavní systém meziválečného Československa.* Ostrava: KEY Publishing.
Tauchen, Jaromír – Kolumber, David (2024): Great Theorists of Central European Integration in the Czech Republic. In Gedeon, Magdolna (Hg.): *Great Theorists of Central European Integration.* Miskolc–Budapest: Central European Academic Publishing, 273–311. Online: https://doi.org/10.54171/2023.mg.gtocei_8
Vetešník, Pavel (2014): Správní soudnictví v Československu v období 1938–1945. In Tauchen, Jaromír – Schelle, Karel (Hg.): *Období nesvobody*. Ostrava: KEY Publishing, 249–258.
Vetešník, Pavel (2018). *Správní soudnictví v ČSR v letech 1918–1938 v evropském kontextu*. Doctoral (PhD) Dissertation. Praha: Univerzita Karlova Právnická fakulta.
Vojáček, Ladislav (2018): *První československý zákon: pokus o opožděný komentář*. Praha: Wolters Kluwer.
Vojáček, Ladislav – Tauchen, Jaromír – Kolumber, David (2024): *České právní dějiny do roku 1989*. Brno: Masarykova univerzita.
Wagnerová, Eliška (2012). *Listina základních práv a svobod: komentář*. Praha: Wolters Kluwer.

Téglási András – Magyar Áron

Az Aranybullától az Emberi és polgári jogok nyilatkozatán át a Lánchíd-törvényig – Szemelvények a tulajdonhoz való alapjog témaköréből

Szeretettel ajánljuk ezt az írásunkat Horváth Attila professzor úr 65. születésnapjára!

Amennyiben egy napjainkban is ismert jogintézményt kívánunk vizsgálni, óhatatlanul érdemes visszanyúlni az európai és hazai jogrendszer fejlődésének kiindulásához. Horváth Attila professzor úr immáron több évtizedes tudományos munkája a legcsodálatosabb példa arra, hogy korunk modern jogi fogalmainak elemzése nem végezhető el a történeti alapok stabil lefektetése nélkül. Horváth Attila professzor úr jog- és államtudományi területen kifejtett oktatói és kutatói munkája generációk részére meghatározó és a magyar tudomány örökös állócsillaga.

Jogtörténeti előzmények a tulajdonjoggal kapcsolatban (római jogi kitekintés)

Horváth Attila professzor úr kiváló és következetes megállapítása, miszerint „[a] tulajdon nélküli »aranykor« eszméje csak mítosz",[1] többször és több helyen, jogtörténeti és egyéb történeti forrásokban is beigazolódott. Már maga a tízparancsolat is tulajdonvédelmi és kifejezetten magántulajdon-védelmi rendelkezéseket írt elő és iktatott be.[2] A magántulajdon szentsége és védelme már a felvilágosodást megelőzően megjelent a legősibb jogrendszerekben.[3] A legősibb társadalmak tulajdonfelfogása kapcsán meg kell jegyezni, hogy a földtulajdont illetően a kollektív, míg az egyéb használati tárgyak esetén

1 Horváth 2019: 349–350.
2 Lásd MTörv 5,21.
3 Lásd akár *Hammurabi törvényei* között is (34. §), elérhető Kmoskó 1911 fordításában.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_70 · ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2402-8334 (TA)

a magántulajdon volt a jellemző, a későbbiekben azonban, az ókori fejlett jogrendszerekben ez már differenciálódott.[4]

Elsősorban leszögezhető, hogy a római jog messzemenőkig védelmezte az egyén tulajdonát. A tulajdon részjogosítványait, valamint a tulajdon védelmének rendszerét is először a római források között találjuk meg egészen kikristályosodott mértékben.[5] A tulajdon definíciója Brósz Róbert és Pólay Elemér *Római jog*[6] című műve alapján: „egy dolog feletti teljes hatalom", amelynél fogva „a magáéban mindenki mindazt megtehet, amivel nem zavar másokat".[7] Benedek Ferenc definíciója is erre utal: „a dologi jog, amelynél fogva a tulajdonos a tulajdon tárgyául szolgáló dologra bárki jogosulatlan behatását kizárhatja".[8]

A magánjogi vizsgálódást itt érdemes megtörni egy pillanatra. Habár tudjuk, hogy a római állam és jog meglehetősen magánjogi alapú volt, felmerülhettek bizonyos esetek, amikor az állam beavatkozása volt szükséges a magántulajdonba. Ehelyütt kifejezetten a földtulajdont érintő ilyen behatás vizsgálata lehet számunkra érdekes. Tulajdonképpen a kisajátítás jogilag meghatározott keretek között zajló jogintézményét keresve lehet rábukkanni az *expropriatio* intézményére. A római jogi tankönyvek szerint a római állam nem kedvelte az ilyen kvázi erőszakkal, állami közhatalommal kikényszerített tulajdonkorlátozást. Inkább az adásvétel jogintézményével próbálták rendezni az olyan helyzeteket, amikor egy terület kisajátítása volt szükséges. Természetesen itt is megjelenhetett az állami kényszerrel létrehozott ügylet. Alapvetően viszont igyekeztek kerülni az állam erőszakos beavatkozását az ilyen ügyletekbe.[9] A tankönyvek meglehetősen nagy egyetértésben vannak abban, hogy a köz joga a kisajátításhoz talán csak a posztklasszikus korban kapott teljes elismerést. Tudjuk, hogy a magánjogi jellegű állami berendezkedés az egyre inkább birodalmi jelleget öltő Rómában fokozatosan elhalványult, és helyet adott a közjogias állam kialakulásának,[10] talán ennek is köszönhető, hogy ezzel egy időben tudott a kisajátítás előtérbe kerülni.

Már a római jog imént idézett gondolkodásmódjából is kitűnik, hogy a kisajátítással okozott kár megtérítését szükségszerűvé tették. Erre utal az, hogy inkább egy konszenzuson alapuló adásvételt láttak célszerűbbnek, mint egy kényszerített elvételt.

A Római Birodalom bukása után következő évszázadokban a középkor folyamán teljesen megváltozott az államhatalom és a jog hozzáállása a magántulajdon (gondolunk itt a földmagántulajdonra is) korlátozásának kérdésköréhez. A középkorban a magántulajdon, illetve

4 Kisteleki 1998: 34–35.
5 Lásd erről: Deli 2020: 116.
6 Brósz–Pólay 1974.
7 Brósz–Pólay 1974: 520.
8 Földi–Hamza 2014: 933. margószám.
9 Brósz–Pólay 1974: 524. margószám; Földi–Hamza 2014: 943. margószám.
10 Földi–Hamza 2014: 208. margószám.

ezen belül a földtulajdon szabad élvezetét a különböző előjogok (uralkodói, földesúri stb.) korlátozták.[11] Ekkor lényegében magánjogi jogosultságokkal igazgatta a földet a tulajdonosa, sőt az uralkodó, illetve a korona magántulajdonába került a föld, ezért a közhatalommal felruházott uralkodó lényegében korlátozástól mentesen rendelkezhetett a földekről, így a kártalanítás/kártérítés szükségessége is elhalványult. Csak és kizárólag egy felsőbb isteni hatalomnak volt alárendelve az uralkodó.[12]

Az alkotmányos tulajdonjog modern alapjai

Alapelv, hogy a tulajdon kizárólagos és másokat kirekesztő jellege *eo ipso* védelemre szorul, azonban ennek megértéséhez először *a tulajdon és az azzal kapcsolatos jogosítványok jogelméleti, társadalomelméleti megalapozottságát* érdemes némiképp körüljárni.

Kiindulópontunk a 18. és 19. századi *polgári átalakulás ideje*. A korábbi feudális viszony között a jobbágyság alávetettsége elméleti alapon sem tette lehetővé, hogy a magántulajdon a társadalmi berendezkedés alapja legyen. Ez természetesen akkor igazolható, ha axiómának vesszük, hogy a modern kapitalista rendszerek alapja, minden egyén alapvető joga a magántulajdonhoz való jog, és ennek védelme az állam feladata.

A feudális rendszerben a gazdasági és a politikai hatalom összefonódott. Egy birtokosi réteg kizárólagos magántulajdonába kerültek a termelőeszközök, vagyis a földek, így szükségszerűen ők alkották az államapparátus vezetőit is. Nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy így az állam sok esetben magántulajdoni alapon szerveződött. Tehát végső soron a magántulajdon és a közhatalom politikai és gazdasági összefonódása egy szűk birtokosi réteg kezében ahhoz vezetett, hogy az állam vezetői egyben a hatalom korlátlan birtokosai, tehát a jog alkotói és alkalmazói voltak egy személyben. Így a jog nem tudta azt a szerepet ellátni, hogy az állami önkénnyel szemben védelmet, korlátot biztosítson.[13]

A feudális viszonyok felbomlásában a polgárság vezető szerepet vállalt. Lényegében a mai gondolkodás alapja itt keresendő. A polgári forradalmak alapvető célkitűzése, hogy alkotmányos keretek közé tereljék a korábban abszolút hatalommal rendelkező államot.[14]

A tulajdonhoz való jog mint alapvető szabadságjog ekkoriban, a 18–19. század fordulóján nyert először széles körben teret. A polgárság klasszikusan mindig – a saját politikai és társadalmi pozíciójának megerősítése érdekében – támogatta, hogy a tulajdonjog mint alapvetően védendő jog minél magasabb szinten elismerést nyerjen. A feudális korban

11 Földi 2020: 406.
12 Földi 2020: 78.
13 Szilágyi 2006: 148–149.
14 Szilágyi 2006: 153.

a tulajdon értelmezése a földbirtok és az azzal kapcsolatos termelőeszközök feletti konkrét rendelkezési jogosultságot jelentette. Tehát egy konkrét, körülhatárolható rendszer volt. Ezzel szemben itt a polgári, liberális átalakulás korában a tulajdonjog egy absztrakt fogalmi meghatározást kapott. A szabadság és a tulajdon egymással szorosan összefüggő fogalmi rendszert alkotott. Ezen elv mentén a korábbi hűbéri rendszer is felbomlott. A hűbéres alávetettsége gazdasági, társadalmi alávetettséget is jelentett. Ezt az alávetettséget pedig lényegében a földtulajdon közvetítette a maga konkrét formájában. Ez alapján könnyen belátható, hogy a tulajdon szabadságával – mint alapvető követelménnyel – a feudális hűbéri rendszer alapelvi szinten került összeütközésbe. Ha kézzelfogható bizonyítékot keresünk erre, akkor az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*nak (1789) 17. cikkét kell megvizsgálni.[15]

A tulajdon védelme a 18. század végétől már megjelent a védendő alkotmányos alapjogok között.

Az első generációs alapjogok körében találjuk meg tehát a *tulajdonhoz való jogot*, illetve *a tulajdon szabadságának* kifejeződését. A modern polgári demokráciák kialakulásakor – és azóta is – az egyik legfontosabb alapjog[16], a polgári alkotmányok egyik legfontosabb része lesz. A fentiek alapján le lehet vonni azt a következtetést, hogy a polgári átalakulás mindmáig érezhető egyik legnagyobb vívmánya és a kapitalista piacgazdaságok alapja ez az alapjog.

A feudális gondolkodásmódban fel sem merült a francia forradalomban már alapelvi szinten megjelenő *„minden ember egyenlő" elv*.[17] A polgári változás eszmetörténeti alapja talán *a szerződéselméletek kialakulásának idejére* tehető. A szerződéselméletek jó kiindulási alapot nyújtanak, ezek mentén megérthető az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*nak 17. cikke. Egy adott politikai közösségben az ember státusát meghatározó szerződésről van szó. Lehetséges ezt a szerződést absztrakt módon értelmezni. *Jean-Jacques Rousseau* a francia felvilágosodás korában egy ősi természetes állapothoz való visszatérést képzelt el, amelyet úgy lehet elérni, hogy a társadalom tagjai természetes jogaikról az állam (ami Rousseau-nál a közakaratot testesíti meg) javára lemondanak, majd e jogokat visszakapják, de már állampolgári jogok formájában.[18] Ebből következik, hogy a korábbi állapotot az egyének önként elengedik. Ebbe az elvi meghatározásba az is beletartozik, hogy a korábbi nagybirtokosi réteg is lemond a korábbi, középkori, rendi, feudális kiváltságairól. Majd az állam a fenti redisztributív módon visszaosztja, de már szélesebb körben, állampolgári jogok formájában.

15 Menyhárd 2004: 24–32.

16 Az olyan első generációs alapjogok, mint a szólásszabadság és az ehhez kapcsolódó jogok mellett. Lásd bővebben: Téglásiné Kovács 2013: 45. skk.

17 EPJNY 1. cikk.

18 Megerősíti ezt: Somody–Sári 2008: 16 skk.

Így az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* ezzel az elmélettel összecseng, amikor kiszélesíti minden egyénre a szabadságjogok megfogalmazott katalógusát.

Az angol gondolkodók közül *John Locke* fejti ki alaposabban a tulajdonhoz való jogot. Az angol, locke-i – meglehetősen tágan felfogott – tulajdon terminológiájába beletartozik az élet, a szabadság, illetve a birtokolt javak is. Viszont Locke magát a tulajdont szűkebben is értelmezi. Nála a magántulajdon a munka útján jöhet létre, tehát amennyiben valaki egy, az Isten által közös birtokába adott földterületet megművel, ezáltal hozzáteszi a munkáját, megszerzi annak tulajdonjogát. Ez merőben eltérő a kontinentális gondolkodástól, a rousseau-i gondolattól.[19] Az angol polgári forradalom szervesebben tudott végbemenni, mivel itt az elméleti megalapozottság is mélyebbre nyúlik. Látható ez akár a parlamenti szuverenitás elvéből is.[20] Puffendorf és Grotius tanai szerint a természeti közös tulajdonlás állapotát a megegyezés vagy a hozzájárulás fogja magántulajdoni állapottá változtatni.[21]

Érdekes kitekintés, hogy *az állam és a magántulajdonnal rendelkezők összeütközése* a történelem során rengeteg formában előfordult. Ahogy arra már korábban utaltunk, a római jogban is ismert volt az *expropriatio* intézménye. A tulajdonjog ilyen szintű korlátozásától viszont az alapvetően a magánautonómiára építő római jog a posztklasszikus korig inkább tartózkodott.

Az alkotmányos tulajdonhoz való jog megjelenési formái

Az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* 1789-ben született meg a nagy francia forradalom vívmányaként, de nem lehet arról beszélni, hogy egy francia „unikum" lett a szabadságjogok ilyesfajta katalógusa. A Nyilatkozat *17. cikkelyében* megjelenik egy igencsak előremutató és az elmúlt több mint 200 évben is tovább élő alapelv: *a tulajdontól való megfosztás intézményének* igencsak *szigorú korlátai*. A Nyilatkozat kimondja, hogy valakit a tulajdonjogában korlátozni csak közösségi érdekből, törvényes alapon megállapított szükségesség, előzetes és igazságos kártalanítás mellett lehetséges. Ezzel az alapelvvel megállapított minimális követelmények képezik az alapját a tulajdonjoggal összefüggő modern alkotmányos gondolkodásnak.

A német jogfejlődésben is gyökeret vert ez a gondolatmenet. A *weimari alkotmány 153. cikke* ehhez nagyon hasonló rendelkezéseket tartalmaz.[22]

19 Boros 2013: 5. fejezet.
20 Lásd bővebben Dezső 2007: 5. fejezet 1. ponttól.
21 Boros 2013: 5. fejezet.
22 Menyhárd 2004: 2. lábjegyzet.

Ha összevetjük a weimari alkotmányt az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*val, belátható, hogy itt már a rendelkezés középpontjában a kisajátítás áll, a kisajátítási eljárások alapelveit fektetik le itt.

Menyhárd Attila hivatkozott írásának logikáján továbbhaladva a *Grundgesetz (GG) 14. cikkét* érdemes megemlíteni. Menyhárd ennek kapcsán a német Schwerdtfegerre hivatkozik,[23] szerinte a GG 14. cikkelyét a régi weimari alkotmány 153. cikkelye alapján kialakult bírói gyakorlat hívta életre. Ez látható abban is, hogy a GG rendelkezései már kifejezetten a kisajátítási eljárásra specializálódtak.

A német alkotmányfejlődés és a német alkotmánybíróság gyakorlata nagy hatással volt a magyar alkotmányjog-tudomány fejlődésére.[24]

Kérdés, hogy a GG-ben megjelenő, pontosan körülhatárolt szabályrendszer közvetlenül alkalmazható-e a gyakorlatban. Kifejezetten a GG 14. cikkének közvetlen érvényesíthetőségét a német Bundesverwaltungsgericht is többször vizsgálta. A közigazgatási jog és a GG 14. cikkelyének alkalmazása egyes építési ügyekben merült fel kérdésként.[25] Végső következtetésként arra jutott a német közigazgatási felsőbb bíróság, hogy építkezésekkel kapcsolatos szomszédjogi vitákban az egyes építési törvények, jogszabályok megfelelően szabályoznak, így közvetlen hivatkozás a GG-re nem lehetséges. Itt a GG 14. cikkely (1) bekezdésének második fordulata az, ami a közvetlen alkalmazást kizárja.[26]

A magyar jogfejlődés korai szakasza

A legkorábbi történeti dokumentumokra és az Aranybulla rendelkezéseire visszautalva kijelenthető, hogy már az Aranybulla is deklarálta a *serviensek* tulajdoni, tulajdonjogi jogosítványainak (illetve ezek egy részének) védelmét. Ezen rendelkezéssel kapcsolatosan ki kell emelni, hogy az Aranybulla ezen pontjai a bírósághoz fordulás (Aranybulla 1. cikk) jogának együttes értelmezésével kapnak igazán fontos alapjogi motívumot.[27]

A magántulajdon alapvető közjogi védelmét a korai (osztrák hatás alatt álló) polgári átalakulás küszöbén álló magyar jogrendszerben is fel lehet fedezni. Az ekkor Magyarországon is hatályos Osztrák Polgári Törvénykönyv 354. §-a úgy rendelkezett, hogy „[a] tulajdon

23 Schwerdtfeger 1983, idézi: Menyhárd 2004.

24 Ezt megerősíti Trócsányi–Schanda 2014: IV. fejezet.

25 Ahogyan a magyar közigazgatási bíráskodás korai időszakában is felmerültek az építési joggal kapcsolatos kérdések, erről lásd: Patyi 2019: 23.

26 Bönker 1994: 506–511, idézi: Menyhárd 2004.

27 Horváth 2022: 108.

azon szabadság, miszerint valaki a dolog állagával s annak hasznaival kénye szerint bánhatik, s abból minden mást kizárhat."[28]

A magyar Kúria joggyakorlata tükrözte is ezt.[29] A leglátványosabb megvalósulás talán az 4752/1928. számú kúriai ítélet, amelyben az olvasható, hogy a „tulajdonost a törvények és más jogainak korlátai között a tulajdon tárgya felett teljes és kizárólagos jog illeti". Ebből látható, hogy a korábban kifejtett jogfilozófiai alapok a magyar jogrendszerre is hatottak, habár itt az osztrák hatás igen jelentős.

A magyar jogfejlődésben a magántulajdon jogszerű és törvénybe foglalt korlátozása először a Lánchíd építése kapcsán (vagyis lényegében egy építési jogi vonatkozású ügyben) merült fel, itt fedezhetünk fel egy kvázi kisajátítási eljárást. A „kvázi" jelzőt itt abban az értelemben használjuk, hogy a törvény pusztán arról rendelkezett, hogy bizonyos földtulajdonokat el kell vonni, azonban ez inkább egy kazuisztikus szabály volt, mintsem egy gyakran és formalizáltan alkalmazott intézmény.[30]

Ebben az időszakban már érezhető, hogy a magántulajdon értelmezésének statikus elméletét felváltja egy dinamikus rendszer. A dinamikus rendszer alatt az értendő, hogy a magántulajdon elvonásával kapcsolatban a nemzetgazdasági érdek, vagyis a közérdek előtérbe kerül. A közérdekre való hivatkozás pedig esetünkben a magánfél vagyonának elvonását is megengedheti. Látható egy olyan kitétel is az 1836-os törvényből, hogy a jogalkotó rendelkezik a megfelelő kártalanításról, ezzel kapcsolatban egy jogorvoslati rendszert is ad, vagyis végső soron egy eljárási szabályrendszert alakít ki, noha ismételten kiemelendő, hogy ez a szabályrendszer kifejezetten csak a Lánchíd építésével kapcsolatosan vált hangsúlyossá.

A 19. század vége felé érzékelhető az európai gondolkodásra szintén ható eszmerendszer, amely a katolikus egyház irányából érkezett, és szintén a magántulajdonnal és annak korlátaival volt kapcsolatos. Ez XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklikája, amelyet kiegészített XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* kezdetű apostoli körlevele. Ezekben észrevehető, hogy a katolikus egyház is integrálta a polgári átalakulás filozófiai hatásainak egy apró részét, ami abban nyilvánul meg, hogy a fenti pápai körlevelek nem a magántulajdon korlátozhatatlan szentségét emelték ki, hanem a vagyonnal együtt járó társadalmi felelősséget[31], amely lényegében a közérdek előtérbe helyezésével valósítható meg, amennyiben a köznek szüksége van az egyén vagyonára a köz érdekeinek védelme érdekében. Pontos idézet alapján: „Az állam tehát – mindig a természetjog és az isteni jog

28 Márkus 1907: 75.

29 Ezt a joggyakorlatot és a későbbi átalakulást kiválóan ragadja meg Horváth 2023: 114–141.

30 1836. évi XXVI. tc. 6. §.

31 Ez a társadalmi felelősség a második világháborút követően kibővített keretet kapott, azonban ennek vizsgálata külön dolgozatot igényelne. Lásd Kovács 2011: 8.

keretein belül – a közjó valóságos követelményei alapján pontosan és részletesen előírhatja, mi szabad a tulajdonosnak a tulajdon használatában és mi tilos. Sőt, az Isten az emberi okosságra és az államra bízta a magántulajdon körülírását."[32]

Irodalom- és forrásjegyzék

1836. évi XXVI. törvénycikk egy állandó hidnak Buda és Pest közötti építéséről

Boros Gábor szerk. (2013): *Filozófia.* Budapest: Akadémiai.

Bönker, Christian (1994): Baurechtlicher Nachbarschutz aus Art. 14 Abs. 1 Satz 1 GG? *DVBl.,* 1994/1, 506–511.

Brósz Róbert – Pólay Elemér (1974): *Római jog.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Deli Gergely (2020): A tulajdon mint fétis. In El Beheiri Nadja – Szabó István (szerk.): *Viginti quinque annis II. Emlékkonferencia Zlinszky János tiszteletére, a PPKE JÁK 25. tanévében.* Budapest: Pázmány Press, 115–123.

Dezső Márta et al. (2007): *Alkotmánytan I.* Budapest: Osiris.

Földi András szerk. (2020): *Összehasonlító jogtörténet.* Budapest: ELTE Eötvös.

Földi András – Hamza Gábor (2014): *A római jog története és institúciói.* Budapest: Nemzedékek Tudása.

Horváth Attila (2019): A magántulajdon szentsége. In Pásztor Péter et al. (szerk.): *Magyar politikai enciklopédia.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, 349–350.

Horváth Attila (2022): Az 1222. évi Aranybulla ellenállási joga mint történeti alkotmányunk vívmánya. In Mezey Barna (szerk.): *Az Aranybulla a joghistóriában.* Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, 103–118. Online: https://doi.org/10.47079/2022.mb.aranybulla.1_5

Horváth Attila (2023): A Legfelsőbb Bíróságtól a Kúriáig (1990–2022). In Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffi Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria.* Budapest: Kúria, 114–141.

Kisteleki Károly et al. (1998): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Ókor – feudális kor.* Budapest: HVG-Orac.

Kmoskó Mihály (1911): *Hammurabi törvényei.* Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Online: https://epa.oszk.hu/eme/books/b1_234480.pdf

Kovács Júlia Marianna (2011): Megvéd-e a jog az éhenhalástól – avagy megvalósulhat-e az élelemhez való jog a XXI. században? *De Iurisprudentia et Iure Publico,* 5(4), 381–423.

Márkus Dezső (1907): *Az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv mai érvényében.* Budapest: Grill Károly.

Menyhárd Attila (2004): A tulajdon alkotmányos védelme. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 6(5–6), 24–32.

Patyi András (2019): *A magyar közigazgatási bíráskodás elmélete és története.* Budapest: Dialóg Campus.

XI. Pius pápa „Quadragesimo anno" kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról (1937). Budapest: Szent István Társulat.

Schwerdtfeger, Günther (1983): *Die dogmatische Struktur der Eigentumsgarantie. Vortrag gehalten vor der Berliner Juristischen Gesellschaft am 27. Oktober 1982.* Berlin: De Gruyter. Online: https://doi.org/10.1515/9783110900507

Somody Bernadette – Sári János (2008): *Alapjogok. Alkotmánytan II.* Budapest: Osiris.

Szilágyi Péter (2006): *Jogi alaptan.* Budapest: Osiris.

Téglásiné Kovács Júlia (2014): Vélemény- és sajtószabadság. In Csink Lóránt (szerk.): *Alkotmányjog.* Budapest: Novissima, 44–55.

Trócsányi László – Schanda Balázs (2014): *Bevezetés az alkotmányjogba.* Budapest: HVG-Orac.

32 *XI. Pius pápa „Quadragesimo anno" kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról* 1937: 13–14.

Varga Norbert

A kartellszerződések célja a két világháború közötti időszakban Magyarországon

A két világháború közötti időszakban jelentősen megváltoztak a gazdasági körülmények, amelyek a jogfejlődésre is hatást gyakoroltak, ami igaz a magán- és kereskedelmi jogi viszonyokra is. A századfordulót követően a gazdasági versenyt korlátozó megállapodásokat nem tekintették minden esetben automatikusan jó erkölcsbe ütközőnek, hanem csak akkor, ha olyan tevékenységet folytattak, ami már közérdekbe ütközött. A bíróságok esetről esetre vizsgálták a kartellszerződések érvényességét. Ez azt jelentette, hogy a kartellszerződések bíróságok általi megítélésében pálfordulás következett be a 20. század első felében.[1] Az igazi változást az 1931. évi kartelltörvényünk elfogadása jelentette,[2] hiszen ez a jogszabály bizonyos feltételek teljesülése mellett legalizálta a kartelleket. Ez pedig azt eredményezte, hogy a kartelleket felügyelet alá helyezték, és a működésüket a közérdek céljából kontrollálni kívánták.[3] Az állam oldaláról ez volt a legfontosabb cél, amit a kartellekkel szemben törvényhozási úton rögzítettek. A kérdés az, hogy a kartellek valós célja mi volt, mi mozgatta és tartotta életben a vállalkozásokat a vizsgált időszakban.

A kartellmagánjog egyik legfontosabb eleme a kartellszerződés. A szakirodalom alapvetően adós maradt a kartellek működésének vizsgálatával levéltári források alapján. E tanulmányban arra vállalkozom, hogy röviden bemutassam a kartellek célját a Budapest Főváros Levéltára és a MNL Országos Levéltár Gazdasági Levéltári Főosztályának iratai között megtalálható kartellszerződések alapján, tisztelegve ezzel Horváth Attila szakmai munkássága előtt, valamint köszöntve születésnapja alkalmából kedves kollégámat.

1 A K 138618 számú projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K 21 pályázati program finanszírozásában valósult meg (a projekt címe: A magánjog fejlődése a két világháború között). Homoki-Nagy 2017; Szabó 2017a; 2017b: 489–490; Pétervári 2020.

2 Stipta 2016: 60–63.

3 Szabó 2016; 2017c.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_71 · ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6126-3099

A kartellmagánjogot alapvetően nem szabályozták 1931-ben, aminek következtében az általános magánjog és kereskedelmi jog releváns szabályait kellett alkalmazni.[4] A kartellszerződéseknek sem voltak kógens részei, de a gyakorlat alapján kimutatható, hogy voltak rendszeresen visszatérő elemek. Ezek közül jelen tanulmányban a kartellek célját kívánom bemutatni, amivel a szakirodalom alapvetően nem foglalkozott. Szükségesnek tartom a kartellcél vizsgálatát, mert ez az, ami meghatározta a kartellszerződések további tartalmi elemeit. A kartellcélokkal összhangban szabályozták a kartellbe tömörült cégek tevékenységét. A kartellcéllal indokolták a kartellek létrejöttének szükségességét. Azt azonban előre kell bocsátani a levéltári források alapján, hogy nem minden kartellszerződésben szerepelt nevesítve a kartellcél.

Mielőtt rátérnénk a levéltári források elemzésére, nézzük meg, hogy a törvényalkotás során felmerült-e a kartellek céljának vizsgálata, valamint azt, hogy a szakirodalomban hogyan jelent meg a kartellcél bemutatása. Az 1931. évi kartelltörvényünk országgyűlési vitája során is szóba került a kartellek célja, bár azt el kell ismerni, hogy nem ez képezte a vita neuralgikus pontját. Ki kell emelni Csik József képviselő felszólalását, aki a következőt mondta: „A kartell azzal a hamis jelszóval alakult, hogy célja az ipari termelés megszervezése és az üzemvitel racionálisabbá tétele. A valóságban azonban ez csak szemfényvesztés volt a kartell részéről, mert az igazi célja a gazdasági verseny megszüntetése és ez által a termelési haszonnak, a profitnak a felhajtása."[5] A törvényjavaslat indokolása a következőt tartalmazta a kartellek céljával kapcsolatban. „[A kartell]megállapodásnak vagy határozatnak további és gazdaságilag leglényegesebb tartalma a kötelezettség megállapításának közvetlen célja, ami itt a gazdasági verseny szabályozása. Ez a szabályozás legtöbbször a verseny korlátozásával kapcsolatos, de más módon (pl. üzleti feltételek megállapításával) is történhetik."[6] Itt olyan kartellmegállapodásokról volt szó, amelyek célja, hogy előre és huzamosabb időre meghatározzák a kartelltagok követendő magatartását.

A kartellek célja nem volt más, mint a „verseny korlátozása, tökéletesebb alakjaiban a verseny kizárása".[7] Ez alapvetően nem jelentett mást, mint elsődlegesen a termelés és az eladás szabályozását, valamint az ár meghatározását. Ráth Zoltán volt az a jogtudós, aki kitért összefoglaló munkájában a kartellek céljának és jellegének bemutatására.

4 Horváth 2004; Stipta 2015.

5 Az *1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója* 1931 (a továbbiakban KN): 344. Ezt a célt emelte ki a kartelltörvényünk országgyűlési vitája alkalmával Moser Ernő. KN 123. Lásd még Görgey István felszólalását, aki szintén az áremelkedést emelte ki. KN 314.

6 1931. évi XX. törvénycikk indokolása a gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról.

7 A kartellekről 1900: 524.

„Ha a kartellszerződések magok czéljukat többé-kevésbé szépen hangzó kitételekkel irják is körül – ha a válságok elkerülését, a tultermelés megakadályozását, az egészségtelen verseny megszüntetését stb. hozzák is fel: nem kell hozzá nagy éleselmüség, hogy a czélt röviden: a vállalkozói nyereség biztositásában és növelésében találjuk meg. Azért a keserü lemondás a szabad kezdeményezésről, a teljes autonomiáról, hogy tiszte és pedig minél nagyobb nyereséget, minden vállalkozói tevékenység eme természetes végczélját, biztosabban elérhessék."[8]

A kereskedelmi jog nemzetközileg is elismert kutatója, Kuncz Ödön szerint a kartell célja „a termelésnek a fogyasztóhoz való idomítása, azaz a szabad verseny megszüntetése vagy legalább is lényeges korlátozása".[9]

A szakirodalomban a kartellek céljával a kartellek osztályozása kapcsán is találkozhatunk. Előzetesen meg kell jegyezni, hogy jelen tanulmány keretében a kartellek osztályozásának részletes bemutatására nem vállalkozom. A hazai kartellek vonatkozásában a szakirodalomban számos osztályozást figyelhetünk meg, ami szorosan összefüggött a kartellek céljával.

Baumgarten Nándor és Meszlény Artur a kartelleket három csoportba osztotta, amelyek közül az elsőbe azok a kartellek tartoztak, amelyek a „verseny szimptómáinak leküzdését czélozzák", vagyis a kondíció- és a termelési kartellek, a másodikba azok a kartellek kerültek, amelyek a „versenyzés motívumait" szüntették meg vagy korlátozták (nyereségkontingentáló kartellek), a harmadikba pedig azokat a kartelleket (a fogyasztást felosztó és eladási kartelleket) sorolták, amelyek a versenyt megszüntették.[10] Az első csoportba tartozó kartellek esetében a cél az eladás feltételeinek meghatározása, a minimálárak rögzítése és azok fokozatos felemelése, a vállalkozói nyereség növelése, az üzemkorlátozások vagy az üzembeszüntetések bevezetése volt. A második csoportba tartozó nyereségkontingentáló kartellek legfontosabb célja a fogalomba jutó árumennyiség előzetes felosztása (kontingentálása) volt a vállalkozók között. A harmadik csoportba tartozó kartellek célja az volt, hogy a fogyasztást a tagok között megfelelően rendezze, és ezzel a versenyt kizárja. Az eladási kartellek esetében a cél pedig a rendelések és a megbízások elosztása volt a kartelltagok között, amely célra általában külön szervezetet állítottak fel.[11]

A kartelleket céljuk szerint is lehet osztályozni. „A kartelek vagy az árak és üzleti feltételek meghatározásával, vagy a termelés korlátozásával, vagy az ügyletkötések körüli verseny kiküszöbölésével igyekeznek céljukat elérni."[12] Dobrovics Károly ez alapján

8 Ráth 1900: 14.

9 A Magyar Jogászegylet Gazdaságijogi Intézete május hó 8., 14. és 16-án rendezte kartellankétjét (1929): 168. Lásd még Horváth 2006: 183–189.

10 Baumgarten–Meszlény 1906: 83.

11 Baumgarten–Meszlény 1906: 84–92.

12 Dobrovics 1934: 323.

a kartelleket három fő csoportba osztotta, amelynek következtében az elsőbe az árkartelleket és a kondíciókartelleket, a másodikba az üzemkorlátozó kartelleket, a harmadikba a területbiztosító kartelleket és a vevővédelmi kartelleket sorolta.[13]

Harasztosi Király Ferenc is foglalkozott a kartellek céljával, pontosabban azzal, hogy a kartellcél a kartellfogalom szükségképpeni eleme-e, vagy sem. Véleménye szerint a kartellek esetében az eredményen van a hangsúly. „A kartelek adottságok, vállalatok meglévő és működő, a piacra nevezetes hatást kifejtő egybekapcsoltságai; gyakorlatilag a legcélravezetőbb, ha ezeknek a gazdasági képleteknek de facto szervezetében és működésében keressük azokat a naturálékat és esszenciálékat, amelyek a kartellfogalom kialakításához szükségesek."[14] A kartellek monopóliumra, haszonszerzésre és rentábilis termelésre jöttek létre alapvetően. Harasztosi szerint egy célt nem lehet a kartell általános céljaként meghatározni. A cél helyett inkább a kartell valóságos gazdasági hatalmát kell vizsgálni, a tényleges gazdasági eredményt kell elemezni. „Ehhez képest a karteleket úgy határozzuk meg, hogy ezek azonos vagy összefüggő tárgyú, önálló vállalatoknak a versenyt tartósan korlátozó, vagy kikapcsoló és tömörülésükből folyó gazdasági túlerejüknél fogva a piacot irányító összefoglaltságai."[15] A „kartellfajok" felsorolását és részletes ismertetését – például kondíciókartell, árkartell, árszámító/kalkulációs kartell, piacosztó vagy területelosztó *(rayon)* kartell, vevőkört védő kartell, kontingentáló kartell, árlejtési (szubmissziós) kartell – megelőzően kiemelte a kartellek legfontosabb célját: „a bennük tömörült vállalkozók nyereségtörekvéseinek kielégítését, válságok idején való megvédésüket és a gazdasági élet fegyelmezett rendjének autonóm eszközökkel megóvását".[16]

Ranschburg Nándor szerint a kartellek végső célja, „hogy az áraknak a vállalkozókra káros alakulását megakadályozza, és oly árakat biztosítson, amelyek a kartelben egyesült vállalkozók érdekeinek a legjobban megfelelnek".[17] Véleménye szerint a piac szervezése, a termelés racionalizálása nem célja a kartelleknek, hanem inkább eszköze. Ranschburg szerint a kartellek „magángazdasági célok" végett jöttek létre. A kartellek valós célja a kartelltagok érdekeinek előmozdítása a piaci árak befolyásolásával.[18]

Ezt követően rátérek a kartellszerződések releváns részeinek elemzésére. Véleményem szerint a levéltári források alapján a kartellek céljait két nagy csoportba lehet sorolni. Az első kategóriába tartoznak azok a szerződések, amelyekben a gazdaságos gyártás és a racionalizálás jelenik meg fő célként. A második csoportba azokat a szerződéseket

13 Dobrovics 1934: 323.
14 Harasztosi Király 1936: 122.
15 Harasztosi Király 1936: 123.
16 Harasztosi Király 1936: 195.
17 Ranschburg 1931: 26.
18 Ranschburg 1931: 26.

sorolhatjuk, ahol a cél ettől már konkrétabb, vagyis a termelés, az elosztás, a forgalom, az eladás vagy a szállítás koordinálása is megjelenik. Elöljáróban kijelenthetjük, hogy a kartellek célja a nyereség fokozása és a verseny kiküszöbölése, vagy legalábbis korlátozása volt.[19] Legtöbbször a cél nem jelent meg „vegytiszta" formában, hanem azok kombinációját figyelhetjük meg.

Az első csoportba tartozik a vörösrézből készült lemezek, bádogok, szalagok, csövek, rudak, huzalok és csupasz kábelek gyártására és értékesítésére vonatkozó kartellegyezmény, amelyet a Felten és Guilleaume Kábel-, Sodrony- és Sodronykötélgyár Rt., a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt., a Magyar Rézhengermüvek Rt. és a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. hozott létre abból a nem titkolt célból, hogy a gyártást racionalizálják és a külföldi versenyt leküzdjék.[20]

A fésűsgyapjúfonal-egyezményt a Hazai Fésüsfonó és Szövőgyár Rt., a Soproni Fésüsfonalgyár, Vöslaui Fésüsfonalgyár Rt. fióktelepe, a Kokron József és Fiai, a Kötszövöttárugyár, a Kistarcsai Fésüsfonalgyár Rt., az Első Rákospalotai Kötő- és Kötőszövőgyár Rt. és a Csepeli Fésüsfonalgyár Rt. kötötték. A megállapodás célja, hogy a gyárankénti szállítások megfelelő arányosítása révén a termelést gazdaságosabbá tegyék. Olyan állandó árpolitikát határoztak meg, amely a hazai gyapjútermelők, valamint a belföldi fogyasztók érdekeit is szem előtt tartja. A fizetési és a szállítási feltételeket is szabályozni kívánták, figyelembe véve a fonógyáraknak, valamint a vevőknek a mindenkori gazdasági helyzetét és teljesítőképességét. Végső célként a hitelnyújtás szabályozását fogalmazták meg általánosságban az egyezményben.[21]

Az áramszámláló kartellt a Ganz és Társa Villamossági-, Gép-, Wagon- és Hajógyár Rt. és a Hajós és Szántó Elektromos Gyára Rt. budapesti cégek kötötték, amely megállapodásban pontosan rögzítették annak célját. A felek elhatározták, hogy a gazdaságos gyártás, valamint a fogyasztók igényeinek megfelelő, belföldön gyártott, elsőrendű minőségű gyártmányok szállításának lehetővé tétele érdekében a megállapodás tárgyát képező számlálók kapcsán jelentkező belföldi szükséglet fedezésének felosztását koordinálják.[22]

A műselyem crepe de chine és a műselyem marocain egyezményben a cégek (Hungária, Soproni selyem, Szentgothárd, Goldberger, Adria, Kammer, Kispesti textil, Filtex, Kispesti selyem, Trebitsch, Carpathia, Dr. Händler, Hoffer és társa, Continental, Tolnai

19 Trócsányi 1910: 77.

20 Kartell megállapodás vörösrézből készült lemezek, bádogok, szalagok, csövek, rudak, huzalok és csupasz kábelek gyártására és értékesítésére. HU-MNL-Z 466-D-19.

21 Kartell ügyek: Fésüs-gyapjúfonal kartell egyezmény iratai, 1937–1947. HU BFL XI.533.C 2. kisdoboz [1].

22 Áramszámláló kartell tárgyában megállapodások, jegyzőkönyvek stb. 1926–1948. HU-MNL-OL-Z 425-C-20.

textil, Dénes István)[23] megállapodtak arra nézve, hogy a sima műselyem crepe de chine és a sima műselyem marocain elnevezésű szövetgyártmányaikra vonatkozóan a termelés gazdaságosabbá tétele és a belföldi szükségletek minél előnyösebb kielégítése érdekében megtesznek minden szükséges intézkedést. A megállapodás célja az volt, hogy a gyártmányok minőségének egységes elvek szerint leendő szabályozása (standardizálás) által a termelést racionalizálják. Olyan árpolitikának az életbe léptetésére törekedtek, amely számol a belföldi fogyasztók vásárlóképességével és minőségbeli igényeivel. A fizetési és a szállítási feltételeket egységesen kívánták szabályozni, egyaránt figyelembe véve a gyárak, valamint a fogyasztók gazdasági helyzetét és teljesítőképességét.[24]

A szállító- és emelőkartellben részt vevő felek (Magyar Waggon- és Gépgyár Rt., Ganz és Társa-Danubius Villamossági-, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt., Roessemann és Kühnemann Gépgyár, Bányagépek és Mechanikai Szállítóberendezések Gyára Rt., Laufer József gépgyár) elhatározták, hogy a racionális gyártás érdekében a következő szállítóberendezések (elektromos csigasor, mindennemű kézi vagy más hajtású daruk, markolók, tolópadok, kocsiemelő berendezések kézi és elektromos üzemre, vagonbuktatók, körbuktatók, vagonvontató berendezések zárt és nyitott kötéllel, bánya- és szállítógépek, bányavitlák és tartozékai, elektromos csörlők *(spill),* gőzcsörlők, sodronykötélpályák, függővasutak, hányópályák, komplett szénosztályozó berendezések, szénőrlő berendezések, kazánházi szén- és salakszállító berendezések, fix és transzportábilis szállítószalagok, szállítócsigák, serleges felvonók, zsákfelvonók, rázócsúszdák, siklók, ferde felvonók, láncos felvonók, végnélküli kötélszállító berendezések, gabonatárházi berendezések és szárazkotrók) kapcsán a felmerülő belföldi szükségletet lehetőleg közös egyetértésben fogják kielégíteni. A felek azt is elhatározták, hogy a résztvevők egy közös bizalmi személyt választanak e cél megvalósítása érdekében. Minden olyan ajánlati felszólítást, amely a felsorolt anyagok bármelyikére vonatkozott, be kellett jelenteni a bizalmi személynek. A bizalmi személy az értesítések alapján az ajánlattételre felszólított gyárakat közös megbeszélésre összehívhatta egyeztetés céljából. Azt is rögzítették, hogy a munkák felosztásánál elsősorban a racionális gyártás követelményeit kell szem előtt tartani. A bizalmi személy munkája során a megállapodásban lefektetett alapelveknek megfelelően járt el, valamint a rendelkezésére bocsátott, illetőleg tudomására juttatott adatok tekintetében titoktartás kötelezte.[25] A felek abban is megállapodtak, hogy Kende Tódor

[23] A gyárak részesedési hányadát meghatározó táblázatban feltüntetett nevek. Kartell ügyek: Müselyem crepe de chine és müselyem marocain – egyezmény. HU BFL XI.515.C 2. kisdoboz [4].

[24] Kartell ügyek: Müselyem crepe de chine és müselyem marocain – egyezmény. HU BFL XI.515.C 2. kisdoboz [4].

[25] Szállító- és emelő berendezésekre kartell: levelezés, megállapodások, jelentések stb. 1927–1937. HU-MNL-OL-Z 425-6-32.

m. kir. kormányfőtanácsost, a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének ügyvezető igazgatóját kérik fel a bizalmi személy tisztségére.

A gyártás racionalizálása általában mint a kartellek fő célja jelent meg a megállapodásokban, ami azt jelentette, hogy a kartellbe tömörült vállalatok ezt kiegészíthették további célokkal. A második csoportba azokat a szerződések kerültek, ahol alapvetően a termeléssel és a fogyasztással összefüggésben határozták meg a kartellcélokat, valamint e tevékenységi körrel kapcsolatban nevesítettek további célkitűzéseket.

A Délkárpáti Kőolajfinomító és Kereskedelmi Rt., a Vitéz Egerváry Sándor és társai, az Erdélyi Magyar-Olasz Ásványolaj-ipar Rt., a Fanto Egyesült Magyar Ásványolajgyárak Rt., a Kőolajfinomítógyár, dr. Motsidlovszky Elek és társa, a Lardoline Olaj-, Zsiradék- és Vegyigyár Rt., a Magyar Olajmüvek Rt., a Magyarországi Vacuum Olaj Üzemek a m. kir. Kincstár használatában, a Magyar Petroleumipar Rt., a Nyirbogdányi Petroleumgyár Rt., a Péti Nitrogénmüvek Rt., a Smell Kőolaj Rt., a Steaua Magyar Kőolaj Rt. és a Szőregi Petroleumgyár Rt. „a kormány óhajára a következő megállapodást kötötték".[26] Az ásványolajkartell-megállapodást azért hozták létre, hogy a hazai ásványolaj-finomító gyárak termékeinek „a háború tartalma alatt való kizárólagos elosztása, forgalombahozatala, szállitása, eladása és részbeni tárolása, továbbá ásványolajtermékek behozatalának és ezek forgalombahozatalának, valamint ásványolajtermékek kivitelének kizárólagos lebonyolitása" szabályozását kerüljön a nevezett cégek között.[27] E cél megvalósítása érdekében létrehoztak egy külön eladási szervezetet Ásványolaj Központ néven.

A samottgyártmányok forgalomba hozatalára vonatkozó kartellmegállapodást a Kőszénbánya- s Téglagyár Társulat Pesten, a Magnezitipar Rt. magyarországi fióktelepe, valamint a Magyar Kerámiai Gyár Rt. cégek hozták létre, amelynek célja a következő volt: „Jelen megállapodással felek egyrészt samotgyártmányaik belföldi eladását óhajtják szabályozni, másrészt elősegiteni a belföldi piac szükségletének zavartalan ellátását."[28]

A magyar gépgyárak kartellmegállapodásának célja az volt, hogy az abban részes gyárak termelését szabályozza a specializálás előkészítése és megkönnyítése, valamint a gyártás olcsóbbá tétele és minőségileg tökéletesítése végett. Ezzel kívánták elérni, hogy „a gyártmányok árai ne emelkedjenek a fogyasztók kárára, viszont a gyárak sikeresebben védekezhessenek a külföldi iparral" szemben.[29]

[26] Kartell szerződések, tárgyalások iratai, 1925–1933. HU BFL XI.419 3. kisdoboz [2].

[27] Kartell szerződések, tárgyalások iratai, 1925–1933. HU BFL XI.419 3. kisdoboz [2].

[28] Kartell és vele kapcsolatos iratok, 1925–1947; Kartell-szerződés és kartell-bejelentési ügyek: Magnezit (1931–1947). HU BFL XI.822 9. kisdoboz.

[29] Gépgyárak kartellmegállapodása. HU-MNL-OL-Z 425-3. cs.

Összegzésképp megállapíthatjuk, hogy a kartelleket leginkább céljuk által ismerhetjük meg. A kartellszerződésekben „rendszerint az üzemracionalizálást, a válságok elkerülését, a termelés és a fogyasztás érdekeit és hasonló jól hangzó, sőt közérdekű célokat jelölnek meg olyanokként, amely a kartellcélt reprezentálja".[30] A kartellek igazi célja azonban gazdasági cél, hiszen maga a kartell is gazdasági alakulat. A racionalizálás, a fogyasztás és a termelés szabályozása, a piacok megszervezése ugyan gazdasági cél, de ezek csak az eszközök a cél elérése érdekében. A kartell elsődleges célja az áralakulás befolyásolása a kartellben részt vevő vállalatok számára előnyös módon és részükre az elérhető legnagyobb haszon biztosítása. A kartell a tagok szabad rendelkezési jogát korlátozta a célok elérése érdekében. „Ez a cél a gazdasági célra létrejött, termelő vagy kereskedő vállalkozásnál természetes cél és ha a megfelelő keretek között marad, sem gazdaságilag, sem a közérdek szempontjából nem kifogásolható."[31]

Irodalom- és forrásjegyzék

1931. évi XX. törvénycikk indokolása a gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról. Online: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93100020.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49

A kartellek (1934). *Építőmesterek Lapja – A munkaadó,* 21(29), 1–2.

A kartellekről (1900). *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye,* 34(20), 520–524.

A Magyar Jogászegylet Gazdaságijogi Intézete május hó 8., 14. és 16-án rendezte kartellankétjét (1929). *Kereskedelmi Jog*, 26(6), 167–169.

Az *1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója* (1931). XXXIII. kötet. Budapest: Athenaeum.

Baumgarten Nándor – Meszlény Artur (1906): *Kartelek, Trustök. Keletkezésük – fejlődésük – helyzetük a gazdasági és jogrendben.* Budapest: Grill.

Dobrovics Károly (1934): *A kartelek helyzete és működése Magyarországon.* Budapest: Hellas.

Harasztosi Király Ferenc (1936): *A kartel.* Budapest: Grill.

Homoki-Nagy Mária (2017): Kartellszerződések a gyakorlatban. *Versenytükör,* 13(Ksz. 6), 4–13.

Horváth Attila (2004): Az első magyar kereskedelmi társaságokról szóló törvény. *Jogtörténeti Szemle,* 6(4), 7–15.

Horváth Attila (2006): *A magyar magánjog történetének alapjai.* Budapest: Gondolat.

Péterváry Máté (2020): A kivételes hatalomról rendelkező törvény alapján elrendelt moratórium hatása a csődeljárásokra. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle,* 8(2), 25–39.

Ranschburg Nándor (1931): *Karteljog, kartelszervezet. A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931. évi XX-ik törvénycikk (karteltörvény) magyarázatával és végrehajtási rendeletekkel.* Budapest: Iparjogvédelmi Egyesület.

Ráth Zoltán (1900): Emlékirat a kartellekről. *Központi Értesítő,* 25(94).

[30] A kartellek 1934: 1.

[31] A kartellek 1934: 1.

Stipta István (2015): Az első magyar kartelltörvény (1931. évi XX. tc.) dogmatikai jellemzői. *Forum: Acta Juridica et Politica,* 5(1), 115–131.

Stipta István (2016): A gazdasági versenyt szabályzó megállapodásokról szóló 1931. évi XX. tc. hazai előzményei. *Versenytükör,* 12(Ksz. 2), 53–63.

Szabó István (2016): A kartellfelügyelet szervezet és hatásköre az 1931. évi törvénycikk nyomán. *Versenytükör,* 12(Ksz. 2), 64–83.

Szabó István (2017a): Az 1931. évi XX. tc. törvénycikk rendes bíróságok előtti gyakorlata. *Versenytükör,* 13(Ksz. 6), 35–46.

Szabó István (2017b): Jogesetek az első magyar kartelltörvény gyakorlatából (1931). In Homicskó Árpád Olivér – Szuchy Róbert (szerk.): *Studia in honorem Péter Miskolczi-Bodnár 60.* Budapest: KRE ÁJK, 489–502.

Szabó István (2017c): A Kartelbíróság (1931). *Jogtörténeti Szemle,* 19(1–2), 11–18.

Trócsányi József (1910): A kartellekről. *Kereskedelmi Jog,* 7(4), 77–81.

Varga Réka

„Magyarország elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait”

Az Alaptörvény Q) Cikk (3) bekezdése első mondatának értelmezése az 53/1993. (X. 13.) AB határozat tükrében és ennek hatása a kommunista bűnökkel kapcsolatos hazai eljárásokra[1]

Bevezető

Az Alaptörvény Q) cikkének, illetve az Alkotmány 7. §-nak értelmezése alapvető kérdésként merült fel az Alkotmánybíróság előtt. A két szöveg tartalmi azonossága miatt az Alkotmánybíróság ebbéli gyakorlata folyamatosnak tekinthető. Ugyan az Alkotmánybíróság 53/1993-as határozata nem csupán a tanulmány címében szereplő vetület miatt lett hivatkozási alap, hiszen több fontos megállapítást tett, jelen tanulmány a határozatnak a nemzetközi jog és a belső jog kapcsolatára vonatkozó megjegyzéseit, azon belül is a Q) cikk (3) bekezdése első mondatában szereplő fordulattal kapcsolatos megállapításait, illetve ezek nemzetközi bűncselekményekkel kapcsolatos hazai eljárásokra tett hatását elemzi.

Az 53/1993-as határozat előzményeként meg kell említeni, hogy a rendszerváltás után az igazságtételi törekvések folyamatosan napirenden voltak. A kommunista rendszer bűneinek elszámoltatása kapcsán az egyik lehetőség a részben a nemzetközi jog alapján történő eljárás volt, ezen belül merült fel az elévülés kérdése. Ebben a körben volt különösen érdekes annak felvetése, hogy miként is viszonyulnak egymáshoz a nemzetközi jogban és a nemzeti jogban meghatározott bűncselekmények és azok büntetési feltételei. Ez a tágabb értelemben vett nemzetközi jog és belső jog kérdéséhez is vezetett. Ebben a körben tett alapvető megállapításokat az Alkotmánybíróság több határozatában is.

[1] Jelen tanulmány a következő cikk jelen szerző által írt részének – szerzőtársam, Ádány Tamás hozzájárulásával – részben rövidített és átdolgozott változata: Ádány–Varga 2021.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_72 · ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4432-5276

Az 53/1993-as határozat

Az ügy a köztársasági elnök indítványára indult. Az indítvány az Országgyűlés által már elfogadott, de még ki nem hirdetett törvény egyes rendelkezései alkotmányosságának vizsgálatára vonatkozott. Az indítványozó kérte az Alkotmánybíróságot, hogy vizsgálja meg a törvény összeegyeztethetőségét A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya és Az emberi jogok európai egyezménye *nullum crimen sine lege* elvet rögzítő rendelkezéseivel, továbbá az Alkotmány idevágó rendelkezéseivel, illetve, mivel az indítványozó álláspontja szerint a jelenlegi törvény ugyanazt a tárgykört érinti, az AB által korábban hozott 11/1992-es határozatban megfogalmazott követelményekkel.[2]

A határozat rendelkező részében alkotmányos követelményként fogalmazta meg az 1978-as Btk. 33. § (2) bekezdésében az el nem évülés kapcsán, hogy ezt csak azokra a bűncselekményekre nézve lehet megállapítani, amelyek büntethetősége az elkövetés idején hatályos magyar jog szerint nem évül el; kivéve ha az adott tényállást a nemzetközi jog háborús bűncselekménynek vagy emberiség (sic!) elleni bűncselekménynek minősíti, el nem évülését kimondja vagy lehetővé teszi, és Magyarországot az elévülés kizárására nemzetközi kötelezettség terheli. Az AB továbbá az 1949-es genfi egyezményekben foglalt súlyos jogsértések és a genfi egyezmények közös 3. cikkében található tiltott cselekmények tekintetében[3] alkotmányosnak találta az elkövetéskori szabályok szerinti elévülés figyelembe nem vételét. Jelen kérdés szempontjából az Alkotmánybíróság legfontosabb megállapítása a következő volt:

[2] Az említett 11/1992-es AB határozat egy korábbi ki nem hirdetett törvény (úgynevezett Zétényi–Takács-törvénytervezet) alkotmányellenességét állapította meg, amely törvény három bűncselekmény esetében (hazaárulás, szándékos emberölés, halált okozó testi sértés) mondta ki az elévülés ismételt elkezdődését, ha az állam politikai okból nem érvényesítette büntetőigényét. Ez az AB határozat az elévülés jogi természetét vizsgálta, és erre alapozva mondta ki az elévüléssel kapcsolatos bármely törvényi rendelkezés (a még el nem évült bűncselekmények törvényi elévülési idejének meghosszabbítása, a még el nem évült bűncselekmények elévülésének törvénnyel való félbeszakítása, a nyugvási vagy félbeszakítási ok visszaható hatályú törvénnyel való megállapítása) alkotmányellenességét. Ilyen módon a 11/1992-es AB határozat nem igazán tekinthető az 53/1993-as AB határozat előzményének, hiszen ugyan azonos a céljuk (bizonyos bűncselekmények büntethetősége az elévülési idő leteltére való tekintet nélkül), ám teljesen más jogi alapokon nyugszanak. Míg a 11/1992-es AB határozat az elévülés jogi természetét vizsgálja, és ez alapján jut arra a következtetésre, hogy az elévülés folyamatának törvénnyel történő bárminemű megzavarása összeegyeztethetetlen a jogállamisági elvekkel, az 53/1993-as AB határozat a nemzetközi jogban a nemzetközi bűncselekményekre értendő *nullum crimen sine lege* elv belső jogra való vetítésével és abban való alkalmazásával és így a nemzetközi jog és a belső jog kapcsolatával foglalkozik.

[3] Az AB által hivatkozott jogszabályokban több fogalom is összekeveredett a háborús bűncselekmények és az emberiség elleni (sic!) bűncselekmények körül, azok nem feltétlenül feleltek meg a nemzetközi jogi kategóriáknak.

„A háborús bűncselekmények[re] és emberiség elleni bűncselekményekre vonatkozó szabályok kétség kívül a nemzetközi szokásjog részei; a nemzetek közössége által elismert általános elvek, a magyar Alkotmány szóhasználata szerint »a nemzetközi jog általánosan elismert szabályai« közé számítanak. E szabályokat a magyar jog az Alkotmány 7. § (1) bekezdésének első fordulata szerint »elfogadja«; s ezért külön transzformáció vagy adaptáció nélkül azok közé a »vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek« közé számítanak, amelyeknek a belső joggal való összhangját ugyancsak az Alkotmány idézett bekezdése írja elő második fordulatában."[4]

Mindebből következik, hogy nem volt ellentétes az akkori *nullum crimen* elvével[5] az, ha a nemzetközi jog ezen szabályai szerint büntetendő egy cselekmény Magyarországon. Ebben az esetben tehát „[n]em a nullum crimen elve törik itt meg, hanem annak a belső jogra való szorítása".[6]

Különösen érdekes és nagy jelentőségű a határozat azon érvelése, miszerint az Alkotmány értelmében (szóhasználatában) a nemzetközi szokásjog a nemzetközi jog általánosan elismert szabályai közé tartozik. Ennek azért van jelentősége, mert a nemzetközi jog két gyakori jogforrása – a nemzetközi szerződések és a nemzetközi szokásjog – közül az Alkotmány szóhasználata a nemzetközi szerződéseket a nemzetközi jogban bevett fogalomnak megfelelően szó szerint említi, a szokásjogot azonban nem. Annak Alkotmánybíróság általi tisztázása tehát, hogy az Alkotmány által említett másik elem, a nemzetközi jog általánosan elismert szabálya a nemzetközi szokásjogot (is) lefedi, világossá teszi a sokszor jellemzően íratlan nemzetközi szokásjog belső jogba történő emelésének módját, és így alkotmányos megoldást ad ennek a nemzetközi jogforrásnak a belső jogban történő alkalmazására. Az 53/1993-as ügy alapul fekvő kérdésében ez különösen lényeges, hiszen a kommunista bűnök büntetése szempontjából fontos elemek, így például az emberiesség elleni bűncselekmények definíciója, illetve a nemzetközi bűncselekmények el nem évülése, mind-mind szokásjogi formában vannak jelen a nemzetközi jogban.

Ennek a megállapításnak a jelentőségét mutatja az is, hogy ez a gyakorlat a vonatkozó nemzetközi szokásjogot is erősíti: a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága a humanitárius joggal kapcsolatos nemzetközi szokásjogi gyűjteményében ezt a határozatot is említi a legalitás elve példájaként, azon belül is a *nullum crimen sine lege* elv nemzetközi bűncselekményekre vonatkozó nemzeti gyakorlataként.[7]

4 53/1993. (X. 13.) AB határozat: V. 1. pont.

5 1949. évi XX. törvény: 57. cikk (4).

6 53/1993. (X. 13.) AB határozat: V. 2. pont.

7 Lásd Practice relating to Rule 101. The Principle of Legality [é. n.]. ICRC Customary IHL Database. A gyűjtemény az AB határozat IV. 4. §, V. 2. § pontjait idézi.

Az Alkotmánybíróság a nemzetközi jog és a magyar jog kapcsolatát alapjaiban meghatározó határozatában kimondta, hogy az Alkotmány 7. § (1) első fordulata, miszerint „a Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait", azt eredményezi, hogy ezek az általánosan elismert szabályok külön transzformáció nélkül is a magyar jog részévé válnak – ezt a transzformációt maga az Alkotmány hajtotta végre. Az Alkotmányt és a belső jogot tehát úgy kell értelmezni, hogy a nemzetközi jog általánosan elismert szabályai érvényesülhessenek. A 7. § (1) második fordulatában említett „vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek" transzformáció útján válnak a magyar jog részévé. Az ugyanitt említett kötelezettség a nemzetközi jog és a belső jog közötti összhang biztosítására minden vállalt kötelezettséggel szemben érvényesül: az általánosan elismert szabályok és a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek esetén egyaránt. Mindez azonban nem érinti az Alkotmány, a nemzetközi jog és a belső jog hierarchiáját.[8]

Az Alkotmánybíróság ebben a határozatban erősítette meg első ízben a nemzetközi büntetőjogban már ismert dogmákat a magyar jogalkotó és jogalkalmazók számára. A nemzetközi büntetőjog lényege, hogy a nemzetközi jog bizonyos magatartásokat üldözendőnek minősít, és ezeket büntetni rendeli, függetlenül attól, hogy a belső jog tartalmaz-e ilyen bűncselekményeket. Ilyen módon tehát ebben a körben nem érvényesül az államok diszkrecionális büntető hatalma: annak mérlegelése, hogy mely cselekményeket nyilvánítja büntetendőnek. Ráadásul ezen cselekmények büntetésének feltételeit is a nemzetközi jog határozza meg. Éppen ezért a *nullum crimen sine lege* garanciáját a nemzetközi jog magára érti, s nem a belső jogra,[9] így a cselekménynek az elkövetés időpontjában a nemzetközi jog, és nem a nemzeti jog szerint kellett büntetendőnek lennie. Ugyanígy, ha a nemzetközi jog az el nem évülésről határoz, akkor ez követendő a belső jogi elévülési szabályoktól függetlenül. Az Alkotmány 7. § (1)-ban foglalt kötelezettség jelen esetben tehát azt jelenti, hogy az Alkotmány erejénél fogva érvényesülnek a nemzetközi büntetőjog idevágó szabályai.[10] Ugyanakkor az alkotmányosság megköveteli, hogy a nemzetközi büntetőjog szabályai kizárólag a nemzetközi jogban meghatározott tényállások és feltételek tekintetében érvényesüljenek.[11]

Az új Alaptörvény a Q) cikkben rendelkezik a nemzetközi jog és a belső jog kapcsolatáról. A Q) cikk megfogalmazása igen hasonlatos az Alkotmány 7. §-hoz, gyakorlatilag az Alaptörvényben a korábbi Alkotmány 7. §-ának általánosan bevett értelmét kodifikálták újra.[12]

8 53/1993. (X. 13.) AB határozat: III.

9 53/1993. (X. 13.) AB határozat: IV. 4. a).

10 53/1993. (X. 13.) AB határozat: V. 2.

11 53/1993 AB határozat.

12 A Q) cikk (1) bekezdésben foglalt együttműködési kötelezettség pedig korábban az Alkotmány 6. § (2) bekezdésében szerepelt.

Az Alkotmánybíróság kimondta az 1/2013-as határozatában, hogy a két rendelkezés között igen nagy fokú tartalmi egyezőség állapítható meg,[13] ennek megfelelően az Alkotmánybíróság korábbi elvi megállapításai értelemszerűen továbbra is irányadók az Alaptörvényt értelmező alkotmánybírósági döntésekben,[14] így a nemzetközi jog és a belső jog kérdésében is.

A határozat jelentősége

A határozat a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának Alkotmányban történő rögzítésével kapcsolatban adott elsőként dogmatikai jellegű értelmezést. A határozat tette egyértelművé az 1989-es Alkotmánynak a nemzetközi jog és a belső jog kapcsolatára vonatkozó, amúgy nem feltétlenül világos és többféleképpen értelmezhető rendelkezését.[15] Ez volt tehát az első AB határozat,[16] amely lefektette az alapjait Magyarország alapvetően dualista, de bizonyos értelemben vegyes berendezkedésének. A határozat alapján hosszú évekig bevett értelmezés szerint így a nemzetközi szerződések speciális transzformációval (kihirdetéssel), a nemzetközi jog általánosan elismert elvei pedig generális transzformációval[17] [amelyet maga az Alkotmány 7. § (1)-e elvégzett] válnak a magyar jogrend részévé. Ugyan mára a dualista és a monista rendszerek merev elhatárolása sok esetben mesterkéltnek tűnik, és nem is igazán képezhető le a gyakorlatban,[18] az 1990-es évek elején a magyar demokratikus rendszer alkotmányos és közjogi berendezkedésének megszilárdítása idején a határozat fontos elvi kérdéseket tisztázott.

A nemzetközi jog és a belső jog kapcsolata tekintetében alapvetően a dualista rendszer érvényesülését tette egyértelművé, némi vegyes elemmel, amely szerint a nemzetközi jog általános elvei, az Alkotmány ezen rendelkezésénél fogva, a belső jog részeivé válnak.[19] Sőt, az AB kimondta, hogy magának az alkotmányértelmezésnek is Magyarország nemzetközi jogi kötelezettségével összhangban kell történnie.[20]

13 1/2013-as AB határozat: 25. pont.

14 22/2012. (V. 11.) AB határozat: 41. pont.

15 Molnár 2018: [6].

16 Az 53/1993. (X. 13.) után a 4/1997. (I. 22.) és a 30/1998. (VI. 30.) AB határozat foglalkozott többek között ezzel a kérdéssel.

17 Molnár Tamás szerint a generális transzformáció kifejezés a nemzetközi joggal összeegyeztethetetlen, hiszen a szokásjog esetében nincs olyan nemzetközi joganyag, amelyet át lehetne ültetni. Lásd Molnár 2018: [18].

18 Ádány 2020.

19 Ezt a tételt a jogalkalmazók sokszor nehezen vagy egyáltalán nem fogadják el, hiszen a sokszor íratlan nemzetközi szokásjogi szabályok transzformáció híján történő megismerhetősége nyilván nem lehetséges. Lásd Blutman 2013: 35.

20 Az AB határozat vizsgálatát lásd például Blutman 2013: 10–13, 30–31, 35.

Ugyanakkor ezen határozat elemzései kapcsán is felmerült az a klasszikus alkotmányjogi-nemzetközi jogi különböző nézőpontrendszer, amely gyakorlatilag minden állam minden hasonló vitájában: tudniillik az alkotmányjogi vagy belső jogi megközelítésből a nemzetközi jog semmilyen szabálya nem állhat az alkotmány felett,[21] míg a nemzetközi jogi kötelezettség felől nézve, ha egy állam kötelezettséget vállalt egy nemzetközi szerződésben, vagy kötelezetté vált egy nemzetközi jogi norma által (például szokásjogi szabály), akkor belső jogára, azon belül alkotmányára nem hivatkozhat ezen nemzetközi jogi norma be nem tartásának indokául. Ezt rögzíti a szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény 27 cikke is,[22] valamint az ennek alapjául szolgáló, szokásjogi normaként értékelendő *pacta sunt servanda* elv is.[23] Az 53/1993-as határozat szerint:

> „Az Alkotmány 7. § (1) bekezdése azt is jelenti, hogy a Magyar Köztársaság az Alkotmány rendelkezésénél fogva részt vesz a nemzetek közösségében; ez a részvétel tehát a belső jog részére alkotmányi parancs. Ebből következik, hogy az *Alkotmányt* és *a belső jogot* úgy kell értelmezni, hogy a nemzetközi jog általánosan elfogadott szabályai valóban érvényesüljenek."[24]

Sólyom László ezt úgy értékelte, hogy ugyan az alkotmányt a nemzetközi joggal összhangban kell értelmezni, hierarchiában a nemzetközi jog nem áll az Alkotmány felett: éppen ezért jogosult az Alkotmánybíróság a belső joggá vált nemzetközi norma alkotmányossági vizsgálatára.

A nemzetközi jogi kötelezettség felől vizsgálva az állam kötelessége, hogy mielőtt nemzetközi szerződésben vállalna kötelezettséget, biztosítsa a nemzetközi jog és a belső jog összhangját, vagy ha ezt nem kívánja megtenni, akkor ne váljon a szerződés részesévé. Mindez értelemszerűen nem lehet ennyire magától értetődő mechanizmus a nem

[21] „Különleges helyet biztosít azonban az Alkotmánybíróság a nemzetközi jog általánosan elismert szabályainak. Ezeket maga az Alkotmány 7. § (1) bekezdése teszi a magyar jogrend részévé, s a hierarchiában kétségtelenül a törvények felett állnak. De nem az Alkotmány felett. Bármilyen különleges státust is biztosított az Alkotmánybíróság az általánosan elismert szabályoknak, s mintegy »megnyitotta« a magyar jogrendet e szabályok közvetlen érvényesülése előtt a 7. § révén, sőt írta elő, hogy még az Alkotmányt is úgy kell értelmezni, hogy a nemzetközi jog általánosan elismert szabályai érvényesülhessenek, kifejezetten fenntartotta, hogy az Alkotmány ezek felett áll, s hogy az Alkotmánybíróság éppen ezért jogosult minden, belső joggá vált nemzetközi norma alkotmányossági vizsgálatára." Lásd Sólyom 2001: 438.

[22] „Egyetlen részes fél sem hivatkozhat belső jogának rendelkezéseire annak igazolásául, hogy elmulasztotta a szerződést teljesíteni." 1987. évi 12. törvényerejű rendelet a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről: 27. cikk.

[23] Lásd többek között Case of the S.S. „Wimbledon" (France, Italy, Japan and United Kingdom v. Germany, Poland intervening), Judgment of 17 August 1923. PCIJ Series A, No. 1, 30.

[24] 53/1992 AB határozat: III.a. pont (kiemelés a szerzőtől).

szerződéses nemzetközi jogforrások esetén, amelyek dinamizmusukban akár meg is haladhatják az adott esetben statikusabb alkotmányt.

Különösen igaz ez a nemzetközi szokásjogra, több okból is. Egyrészt a nemzetközi szokásjogi norma esetében az állam nem dönt aktussal arról, hogy a norma kötelezettje lesz, legalábbis nem olyan módon, ahogy a nemzetközi szerződések esetében. A nemzetközi szokásjog, bizonyos feltételek esetén, kialakul, az állam legfeljebb annyit tehet, ha nem ért egyet annak tartalmával, hogy a kezdetektől fogva tiltakozik azon szabály kötelező ereje ellen.[25] Nincs azonban katalógus a létező nemzetközi szokásjogi szabályokról, sem arról, hogy ezek mikor váltak kötelező erejűvé. Utóbbi esetben tehát az Alkotmány megfogalmazása, miszerint „[a] Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait", az AB határozat értelmében azt jelenti, hogy az ilyen nemzetközi jogi szabályok nem az alkotmány részei, hanem úgynevezett „vállalt kötelezettségek", amelyek a belső jog részét képezik, és mint ilyeneknek érvényesülniük kell.[26] Sólyom László fenti érvelése szerint azonban még így is előfordulhat, hogy az Alkotmánybíróság a belső joggá vált nemzetközi normát alkotmányellenesnek találja. A nemzetközi jogi felelősség szempontjából azonban az alkotmánybíróság általi alkotmányellenesség ilyen megállapítása irreleváns lenne, hiszen a nemzetközi jogi kötelezettség ugyanúgy fennáll.

Következésképpen az AB a nemzetközi jog szabályát, miszerint bizonyos bűncselekmények nem évülnek el, együttesen értelmezte a *nullum crimen sine lege* elvvel, tehát az Alkotmány 57. § (4) bekezdését az Alkotmány 7. § (1) bekezdésével. Így az alkotmányos szabály és a nemzetközi jogi norma együttesen alkot alkotmányos mércét.[27] Ezzel az AB elhárította azt a problémát, amely szerint normakonfliktus állna fenn a nemzetközi jogi norma és az alkotmány között, hiszen a nemzetközi jogi normát is az alkotmányos mérce részeként értékelte.[28]

A határozat utóélete

A határozatot számos tanulmány dolgozta fel, és a mai napig alapvető jelentőségűnek tekintik ezen a területen. Az 53/1993-as AB határozatot több másik határozat követte. Az Alkotmánybíróság a 2/1994-es határozatban, visszautalva a 66/1992-es határozatára, megismételte, amit az 53/1993-as határozatban is mondott, miszerint az Alkotmány 7. §

25 Ezt hívja a nemzetközi jog úgynevezett állandó tiltakozónak.

26 53/1993 AB határozat: III.a. pont.

27 53/1993 AB határozat: V/2. pont; illetve erre a visszautalást lásd 2/1994. (I. 14.) AB határozat: II/B.1.2. pont.

28 Blutman 2013: 4.4. pont.

(1) bekezdése alapján a nemzetközi jog által elfogadott általános jogelvek külön transzformáció nélkül is a belső jog részévé válnak, illetve a transzformációt maga az Alkotmány végezte el.[29] Visszautalva az 53/1993-as határozatra megerősítette, hogy az Alkotmány 57. § (4) bekezdése és a 7. § (1) bekezdése egymásra tekintettel értelmezendő.

Magyarországon a nemzetközi bűncselekmények hazai bíróságok előtti büntetése – akár a második világháborúban, akár az 1956-ban vagy utána elkövetett cselekményekre gondolunk – hosszú ideig elmaradt, és kielégítő mértékben a mai napig sem valósult meg. Néhány kivételtől eltekintve (például sortűzperek, Képíró-, Biszku-ügy) nem voltak hazai eljárások ilyen bűncselekményekkel kapcsolatban, manapság pedig, tekintve, hogy mind a tanúk, mind a feltételezett elkövetők meghaltak, erre már nem lesz lehetőség. A jogi alap pedig megvolt hozzá, amelyet éppen az 53/1993-as AB határozat tett világossá. A nemzetközi szokásjogban már 1956-ban érvényes volt mind az emberiesség elleni bűncselekmények fogalma, mind az, hogy a nemzetközi bűncselekmények esetében nem érvényesül az elévülés. A határozat jelentősége éppen ebben érhető tetten: világossá tette, hogy a nemzetközi büntetőjog adott esetben szokásjogi normákban létező rendelkezései (ebbe tartozik a nemzetközi bűncselekmények listája, illetve a büntethetőség feltételei is, többek között az elévülés kizárása ezen bűncselekményekre) attól függetlenül érvényesülnek a belső jogban, hogy az önmaga rendeli-e ezen bűncselekmények büntetését, illetve hogy a *nullum crimen sine lege* elvet a nemzetközi jog önmaga keretein belül érti. Ezzel az AB határozat arra is választ adott, hogy hogyan lehet kibékíteni a látszólagos ellentmondást a nemzetközi büntetőjog belső jogban való alkalmazása és az emberi jogi egyezmények tisztességes eljárásra vonatkozó garanciái között. Egyértelművé tette ugyanis, hogy mivel a *nullum crimen sine lege* elvet a nemzetközi jog önmagára érti, akár a belső jogban való alkalmazás során is, nem ütközik A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányába vagy Az emberi jogok európai egyezményébe, ha a belső jogi elévülés lezárultától függetlenül, a New York-i egyezmény[30] elévülést kizáró, szokásjogi erővel bíró rendelkezése alapján belső eljárás indul nemzetközi jogban meghatározott bűncselekménnyel kapcsolatban. Az Alkotmánybíróság ezzel, ha úgy tetszik, tisztázott egy, a nemzetközi jogban már evidenciaként elfogadott elvet, amely igen fontosnak mutatkozott, különösen olyan időben, amikor a rendszerváltás után tisztázni szükségeltetett bizonyos alaptételeket. Ezzel egyértelművé vált, hogy nincs, nem volt és nem is lehet jogi akadálya a nemzetközi jogban büntetni rendelt cselekmények belső

[29] 2/1994 AB határozat: B.1.2. pont.

[30] Kihirdette: 1971. évi 1. törvényerejű rendelet a háborús, és az emberiség elleni bűntettek elévülésének kizárásáról az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése által New Yorkban az 1968. évi november hó 26. napján elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről.

jogban történő alkalmazásának, tehát az ilyen büntetőeljárás lefolytatásának, függetlenül attól, hogy a magyar jogban ezen bűncselekmények elévültek-e.

Többek között erre a határozatra hivatkozott az úgynevezett *Lex Biszku* indoklása is, amely deklarálta, hogy „az [a Nemzetközi Katonai Törvényszék] Alapokmány[á]ban foglalt emberiesség elleni bűncselekmény – az Egyezményben vállalt nemzetközi jogi kötelezettség alapján – a magyar büntetőjog részét képezte és képezi továbbra is, valamint, hogy el nem évülő bűncselekménynek számít”.[31]

Irodalom- és forrásjegyzék

2011. évi … *törvény az emberiesség elleni bűncselekmények elévülhetetlenségéről* (2011). Online: http://www.parlament.hu/irom39/04714/04714.pdf

Ádány Tamás (2020): A nemzetközi jog és a belső jog kapcsolata. In Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei.* Budapest: Pázmány Press, 193–227. Online: https://jak.ppke.hu/storage/tinymce/uploads/old/uploads/articles/2166539/file/2_2_A_nemzetkozi_jog_es_a_belso_jog_kapcsolata.pdf

Ádány Tamás – Varga Réka (2022): 53/1993. (X. 13.) AB határozat – el nem évülő nemzetközi bűncselekmények. In Gárdos-Orosz Fruzsina – Zakariás Kinga (szerk.): *Az Alkotmánybírósági gyakorlat. Az Alkotmánybíróság 100 elvi jelentőségű határozata 1990–2020.* Budapest: HVG-Orac – Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 10–11.

Blutman László (2013): A nemzetközi jog joghatásai az alkotmánybírósági eljárásokban. *Jogelméleti Szemle,* (4), 2–32. Online: https://jesz.ajk.elte.hu/blutman56.pdf

Molnár Tamás (2018): A nemzetközi jog és a magyar jog viszonya. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* (Alkotmányjog rovat.) Online: http://ijoten.hu/szocikk/a-nemzetkozi-jog-es-a-magyar-jog-viszonya

Practice relating to Rule 101. The Principle of Legality [é. n.]. *International Humanitarian Law Databases.* Online: https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v2/rule101

Sólyom László (2001): *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon.* Budapest: Osiris.

Varga Csaba (2011): Nehézségek az alkotmányos átmenetben. Belső ellentmondások az elévületlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében. *Iustum Aequum Salutare,* 7(4), 9–18. Online: https://publikacio.ppke.hu/id/eprint/781/1/000682893.pdf

Varga Réka (2011): A nemzetközi jog által büntetni rendelt cselekmények magyarországi alkalmazása (a Biszku-ügy margójára). *Iustum Aequum Salutare,* 7(4), 19–24. Online: https://publikacio.ppke.hu/id/eprint/785/1/000682894.pdf

31 2011. évi … törvény az emberiesség elleni bűncselekmények elévülhetetlenségéről 2011. A *Lex Biszku* kritikai elemzéséről lásd Varga Cs. 2011; Varga R. 2011.

Varga Zs. András

Bírósági reformok – A törvényességi óvástól a korlátozott precedensrendszerig

Az elmúlt hetekben, sőt hónapokban többféle fórum elemezte az igazságszolgáltatás egyes aspektusait. Csak a legfontosabbakat említve: az igazságügyi miniszter által a jogszabályok hatályosulásának vizsgálatára felállított munkacsoportok első fázisban a hatályos eljárási törvények első öt-hat éves tapasztalatait tekintették át. Az Országos Közigazgatástudományi Társaság féléves konferenciája ugyanezt a kérdéskört vitatta meg a közigazgatási perrendtartás tekintetében. Elkészült a Kúria 2023. évi beszámolója a jogegységesítés érdekében végzett tevékenységéről, és az Országgyűlés előtt van a 2022. évi hasonló beszámoló is. Az Országos Bírói Tanács, a Magyar Bírói Egyesület, a Bírósági Dolgozók Szakszervezete folyamatos erőfeszítéseket tesz az illetményrendszer által okozott lemaradás kiegyenlítése érdekében. Az Országos Bírósági Hivatal évek óta folytatja erőfeszítéseit a létszámgazdálkodás objektív alapokra helyezése érdekében, összevetve a módszereket az ügyforgalom változásaival.

Ha a fenti vizsgálódások részeredményeit és a belső szervezeti törekvéseket együtt próbáljuk megvizsgálni, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Magyarország bíróságaira vonatkozóan az egységes stratégiai célkitűzést az Országgyűlés nagyon régen határozta meg, és annak megvalósítása is rendre elhúzódott, esetenként el is maradt. Ennek következtében a bíróságok szervezetére, igazgatására, az eljárási szabályokra és az illetményrendszerre vonatkozó reformok és módosítások egyre inkább részlegesek voltak. A részreformok és kiigazítások egymásra való tekintet nélkül próbálták kiküszöbölni az éppen aktuális zavarokat. Ezek legfontosabb fordulatai csak vázlatos felsorolásként a következők:

A rendszerváltozás után a bírósági rendszer háromszintű volt. A helyi (később járás-) bíróságok, a megyei bíróságok (később törvényszékek), a munkaügyi és a katonai bíróságok jártak el első fokon, a megyei bíróságok és a Legfelsőbb Bíróság pedig másodfokon azzal, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnöke bármely ügyet másodfokú hatáskörébe vonhatott

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_73 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6662-2959

(a büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény [a továbbiakban: rrBe.] 20. és 26. §-a, a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény [a továbbiakban: rPp.] 22–23., 23/A. §). Rendkívüli perorvoslatként (a perújítás mellett) a törvényességi óvás létezett, de ez nem a felek rendelkezésére állt, hanem a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke kezdeményezhette azzal, hogy ha a Legfelsőbb Bíróság (másodfokú) döntése ellen irányult, akkor a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa bírálta el (rrBe. 284–286. §, rPp. 270–270. §). Átfogó, szervezeti és eljárási kérdéseket egyaránt érintő reform egyszer indult, de annak megvalósítása is hosszú időt igényelt, eközben pedig részleges módosítások valósultak meg.

Eljárási fordulatok

A rendszerváltozáskor örökölt igazságszolgáltatási struktúra első jelentős átalakítását a 9/1992. (I. 30.) AB határozat váltotta ki, amely alkotmányellenesnek minősítette, ezért az azt szabályozó jogszabályi rendelkezéseket az év végével megsemmisítette. A határozat utalt a jogerő tiszteletben tartásának alkotmányos kötelezettségére is, amit a törvényességi óvás pontos feltételek nélkül tett áttörhetővé. Szintén utalt arra, hogy a törvényességi óvást majdan kiváltó új rendkívüli jogorvoslat a törvényhozó döntésén múlik, annak léte nem alkotmányos követelmény, mivel az egyfokú fellebbezés is elégséges a jogorvoslathoz való jog alkotmányos biztosításához.

Az alkotmánybírósági határozat folytán az Országgyűlés módosította az rrBe.-t és az rPp.-t (1992. évi LXIX. törvény és 1992. évi LXVIII. törvény), mindkettőben bevezette a felülvizsgálat mint rendkívüli jogorvoslat jogintézményét. Ez immár a felek rendelkezésére állt, és a törvények feltételekhez kötötték igénybevételüket (rrBe. 284–291/A. §, rPp. 270–175/B. §). Az új szabályozás lényegében a bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvénycikk (semmisségi panasz) és a polgári perrendtartásról szóló 1911. évi I. törvénycikk (felülvizsgálat) szabályozási logikáját követte. Ennek legfontosabb eleme, hogy a felülvizsgálat mint rendkívüli jogorvoslat a jogerős határozat ellen vehető igénybe, vagyis a jogerőt megőriztük a másodfok utáni állapotként (nyilván akkor, ha a felek igénybe vették a fellebbezést).

A felülvizsgálat bevezetését nem követte szervezeti átalakítás, ezért a Legfelsőbb Bíróság másodfokú határozata elleni felülvizsgálatot változatlanul a Legfelsőbb Bíróság öttagú tanácsa bírálta el [rrBe. 287. §, rPp. 273. § (1) bekezdés]. A *Legfelsőbb Bíróság* tehát alapjellegét tekintve *változatlanul másodfokú, rendes jogorvoslatot gyakorló bíróság maradt*, még ha immár felülvizsgálati bíróságként is eljárt. Ezt a helyzetet csak 1997–1998-ban kísérelte meg orvosolni az Országgyűlés az ítélőtáblák felállításával. Ezt követően a Legfelsőbb Bíróság büntetőügyekben harmadfokon, illetve rendkívüli felülvizsgálati jogkörben

járt volna el [a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (a továbbiakban rBe.) 13. § (3) bekezdés], polgári és közigazgatási ügyekben pedig a felülvizsgálatot végezte volna a Legfelsőbb Bíróság (a rPp. 10. §-ának a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény módosításáról szóló 1997. évi LXXII. törvény 2. §-ával módosított szövege szerint). Csakhogy a reformot az igazságszolgáltatással kapcsolatos egyes törvények módosításáról szóló 1998. évi LXXI. törvény elhalasztotta, és a módosítások csak 2003. július 1-jén léptek hatályba. A Legfelsőbb Bíróság másodfokú hatásköre csak a folyamatban lévő (és az ítélőtábláknak át nem adható) ügyek befejezése után szűnt meg (ide nem értve néhány speciális másodfokú hatáskört), valamikor 2005-ben. Ettől kezdve ténylegesen felülvizsgálati és a jogegységért felelős bíróságként működött. Mindennek hatására azonban a felülvizsgálati jogkör gyakorlását lényegében a rendes jogorvoslat (a fellebbezés) logikája határozta meg.

Az 1997–1998-as reform egyetlen azonnal megvalósult eleme a jogegységi eljárás volt, amelyet a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 1997. évi LXVI. törvény (rBszi.) 27–33. §-ai szabályoztak, lényegében az 1896-os minta szerint. Ennek legfontosabb rendelkezése [29. § (1) bekezdés] szerint jogegységi eljárásnak van helye, ha a joggyakorlat továbbfejlesztése vagy az egységes ítélkezési gyakorlat biztosítása érdekében elvi kérdésben jogegységi határozat meghozatala szükséges, illetve ha *a Legfelsőbb Bíróság valamely tanácsa jogkérdésben el kíván térni a Legfelsőbb Bíróság másik ítélkező tanácsának határozatától*. Az utóbbi fordulat minden korlátozás nélkül vonatkozott a már meghozott határozatokra. Részben az Alkotmánybírósággal kialakult vita (a normatív tartalmúnak minősített jogegységi határozatok megsemmisíthetősége), részben a leterheltség (a másodfokú bíróságként való eljárás) miatt nagyon kevés jogegységi határozatot hozott a Legfelsőbb Bíróság. Majd a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény (a továbbiakban: Bszi.) 32. § (1) bekezdése be is épített egy korlátozást: az immár újra régi nevét viselő Kúria ítélkező tanácsa csak akkor volt köteles jogegységi eljárást kezdeményezni, ha másik ítélkező tanács *elvi bírósági határozatként közzétett* határozatától vagy közzétett elvi bírósági döntéstől kívánt eltérni (utóbbiakat a Kúria és az alsóbb fokú bíróságok fontos döntései közül egy kijelölt bírókból álló tanács válogatta ki és tette közzé mindenféle tartalmi vagy eljárási megkötés nélkül). A jogegységi határozatok száma nyilvánvalóan változatlanul stagnált.

A korlátozott precedensrendszer váratlan hatása

Az igazi változást a korlátozott precedensrendszer bevezetése, a jogegységi panaszeljárás lehetővé tétele (Bszi. 41/A–41/D. §) és ezzel párhuzamosan az eljárási törvények (a büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC. törvény [a továbbiakban: Be.], a polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. törvény [a továbbiakban: Pp.], a közigazgatási perrendtartásról szóló

2017. évi I. törvény [a továbbiakban: Kp.]) felülvizsgálati okokat szabályozó rendelkezéseinek kibővítése hozta: ettől kezdve felülvizsgálat kezdeményezhető, ha a fellebbezés kimerítése után jogerőre emelkedett határozat *jogkérdésben eltért a Kúriának a Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozatának jogértelmezésétől.* Ezzel párhozamosan a jogegységi határozatok szabályai is változtak: a Kúria ítélkező tanácsa akkor volt köteles jogegységi eljárást kezdeményezni, ha másik ítélkező tanácsnak a Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozatától kívánt jogkérdésben eltérni. A korlátozott precedensrendszer hatása nyilvánvaló. Évi több mint félszáz jogegységi határozatot hoz és jogegységi panaszt bírál el a Kúria, vagyis a tanácsok elkezdtek figyelni egymásra. Mindemellett az alsóbb fokú bíróságok is figyelnek a Kúriára, hivatkozzák a közzétett határozatokat, és a felek is erre alapozzák felülvizsgálati kérelmeiket. Összességében tehát *a felülvizsgálat elkezdett valóban rendkívüli jogorvoslatként, a Kúria pedig az Alaptörvényben előírt feladatának megfelelően a jogegység őreként működni*. Ezt támasztja alá az is, hogy a felülvizsgálati eljárásokban 20% alatti a megváltoztató vagy hatályon kívül helyező kúriai határozatok aránya, vagyis végre érvényesül a jogerő tiszteletben tartása. Ennek a folyamatnak az eredményes befejezéséhez már csak az hiányzik, hogy a Kp. felülvizsgálati szűrőjének (befogadási eljárási szakasz) megfelelője általánossá váljon a Pp-ben is (felülvizsgálat engedélyezése).

A közigazgatási bíráskodás hatása a felülvizsgálatra

Az utolsóként említendő lényeges eljárási változással a közigazgatási bírósági eljárásokat érintette. Ez is az Alkotmánybíróságig nyúlik vissza. A 30/1990. (XII. 22.) AB határozat folytán *minden közigazgatási hatósági ügyben biztosítani kellett a bírósági felülvizsgálatot* [a 63/1997. (XII. 12.) AB határozatot követően az addig kivételt képező szabálysértések tekintetében is], a 39/1997. (VII. 1.) AB határozat értelmezése szerint ráadásul a felülvizsgálatnak érdeminek kell lennie. Az Országgyűlés ennek eljárási feltételeit megalkotta a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztéséről szóló 1991. évi XXVI. törvénnyel az rPp. keretei között (XX. fejezet), de az új feladatot a rendes bíróságokra bízta, eredetileg a helyi (későbbi járás-), kivételesen a megyei bíróságokra (a későbbi törvényszékekre). Ennek megfelelően másodfokon eredetileg a törvényszék, illetve a Legfelsőbb Bíróság (2003-tól az ítélőtábla) járt el, a jogerős bírósági határozat felülvizsgálatát szintén a Legfelsőbb Bíróság végezte. Az önálló közigazgatási bírósági szervezet felállításának folyamata 2019-ben meghiúsult. Csakhogy ekkorra már elkészült és hatályba is lépett a Kp., amely a meghiúsult változás logikájára épült. Ennek hiányában 2020-tól a Kúria a felülvizsgálat mellett általános másodfokú bíróságként és kivételes elsőfokú hatáskörben is eljárt (az általános elsőfokú bíróság 8 törvényszékre került). Ez nemcsak azért okozott zavart, mert

a Kúria túlterheltté vált, hanem azért is, mert az alig másfél évtizede megszűnt másodfokú bírósági hagyományt élesztette újjá, ami a felülvizsgálat rendkívüliségét rombolta. Végül 2022-től ez a zavaró körülmény megszűnt, a Kúria felülvizsgálati bíróságként jár el közigazgatási perekben is, a kivételes elsőfokú hatáskörök mellett. A másodfokú eljárások pedig a Fővárosi Ítélőtáblára kerültek.

Közben hatályba lépett a Pp., amely lényegében a felülvizsgálat korábbi szabályait vette át. Bizonyos ügytípusokban a felülvizsgálat lényegében alanyi joggá vált – háttérbe szorítva ennek a perorvoslati eszköznek a rendkívüliségét (jogerő utáni kivételes igénybevehetőségét), míg más esetekben *a Kúria engedélyéhez kötötte a felülvizsgálatot* (lényegében a Kp. logikájához hasonlóan). Ennek eredményeként vannak olyan ügyek (az esetek egy részében pertárgyértékhez kötötten), amelyekben a támadott jogerős határozat érdemi vizsgálatát semmi nem akadályozza; vannak olyan ügyek (az esetek egy részében szintén pertárgyértékhez kötötten), amelyekben a Kúria mérlegelésétől függ a felülvizsgálat érdemi elvégzése; végül vannak olyan ügyek, amelyekben a felülvizsgálat teljesen kizárt (így ezekben a jogegységesítő feladatot a Kúria a felülvizsgálatban nem, csak kivételes körülmények között, az ítélőtáblák elnökeinek indítványára tudja elvégezni)

Mindeközben a Kp. a már leírtak szerint *kétlépcsős felülvizsgálatot* szabályoz. Kivétel nélkül minden esetben le kell folytatni a részletes törvényi feltételekhez kötött befogadási eljárást (Kp. 118. §), és csak a befogadott eljárásokban végzi el a Kúria az érdemi felülvizsgálatot. Ez a megoldás öt év tapasztalatai szerint eredményesnek bizonyult. Számtalan, a Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozat alakította a gyakorlatot. Ezek közül a legfontosabbak azok, amelyek világossá tették, hogy a felülvizsgálat rendkívülisége egyrészt a Kúria jogegységesítő feladatához kapcsolódik, ezért akár teljesen új jogi szabályozás esetén is elsősorban akkor van helye felülvizsgálatnak, ha az elsőfokú bírósági gyakorlat széttart. Ennek hiányában az a követendő jogértelmezés, amit a törvényszékek (kivételesen a Fővárosi Ítélőtábla) kialakított. Másrészt a felülvizsgálat nyilván alkalmas arra, hogy a súlyos jogsértéseket kiküszöbölje, de ezek aránya értelemszerűen elenyésző lehet, ha az igazságszolgáltatás jól működik.

Mindennek az lett a következménye, hogy *a Kúria ügyérkezése jelentősen* – a Be., a Pp. és a Kp. hatálybalépése előtti időszakhoz viszonyítva 35–40%-kal – *csökkent,* amit értelemszerűen a létszám is követett. Ez pedig – az öttagú tanácsok eljárására való átállással erősítve – a jogegység megerősödését vonta maga után. A Kúria tehát a rendszerváltozás óta a legkedvezőbb eljárási rendszerben működik, amit érdemes lenne teljessé tenni a Pp. felülvizsgálati szűrőrendszerének teljessé tételével. Ezzel lenne biztosítható a Kúria Alaptörvényben meghatározott kizárólagos feladatának, a jogegységesítésnek a minden más feladatot megelőző érvényesítése.

További hatások az ítélkezésre

Az eljárási kérdések körében szót kell ejteni az Alaptörvény által bevezetett *alkotmányjogi panaszról*. Anélkül, hogy a közjogi-szervezeti identitásviták részleteiben elmerülnénk. Tény, hogy az Alkotmánybíróság hatalmat kapott a másodfokon jogerőre emelkedett vagy a Kúria által felülvizsgált határozatok alkotmányossági felülvizsgálatára, és ennek eredményeként jogosult azok megsemmisítésére. Ezzel kétségtelenül a bírói hatalom részese, és eljárási értelemben felsőbíróság. Akkor is így van ez, ha a megsemmisítés jogkövetkezményeit a Kúriával megosztva gyakorolja, mivel a további eljárási feladatokat már a Kúria jogosult meghatározni (2024-től a Kúria Semmisségi Tanácsának eljárása folytán). Ennek eljárásjogi kereteit részben a Be.–Pp.–Kp., részben az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény, részben pedig az Alkotmánybíróság Ügyrendje [az Alkotmánybíróság 1001/2013. (II. 27.) AB Tü. határozata az Alkotmánybíróság ügyrendjéről] szabályozza. A lehetséges eljárásjogi „pályák" többfélék: törvényszék/ítélőtábla – Alkotmánybíróság; vagy Kúria (felülvizsgálat) – Alkotmánybíróság; vagy Kúria (jogegységi eljárás) – Alkotmánybíróság. Ez nem kezelhetetlen, ugyanakkor bizonytalan eljárásjogi helyzetet jelent.

Végezetül szót kell ejteni az Európai Unió Bíróságának (a továbbiakban: EUB) *előzetes döntéshozatali eljárásáról*, amelyet az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés szabályai szerint bármely bíró kezdeményezhet, a végső fokon eljáró bíróság (Magyarországon a Kúria vagy az Alkotmánybíróság) pedig kezdeményezni köteles, ha az Európai Unió alkalmazandó jogi szabályának értelmezése tekintetében kétely merül fel. Ez az eljárás alkalmas arra is, hogy az alsóbb fokú bíróságok megelőzzék a Kúria vagy az Alkotmánybíróság döntését, és az alkalmazandó szabály kötelező értelmezését közvetlenül az EUB-tól szerezzék meg, de újabban arra is alkalmas, hogy a Kúria (vagy akár az Ítélőtábla vagy az Alkotmánybíróság) által adott instrukció végrehajtását megkerüljék. Ez pedig már nemcsak bíróságok közötti versengés, hanem Magyarország szuverenitását érintő folyamat.

Szervezeti keretek

Az Alkotmánybíróság létrejöttétől és az ítélőtáblák felállításától eltekintve a magyar bírósági szervezet lényegében változatlanul működik. A munkaügyi – és a rövid ideig működő közigazgatási és munkaügyi – bíróságok megszüntetése alapvetően nem változtatta meg a rendszert. Az *ítélőtáblák létrejötte* azonban – még ha eljárásjogi oldalról nézve elkerülhetetlen is volt – nem sikerült tökéletesre. Eleve zavart okozott a néhány éves halasztás, majd a szakaszos felállítás. Nem ok nélkül volt ennyi bizonytalanság ekörül. Az öt ítélőtábla feladataihoz igazodó mérete aránytalan: a Fővárosi Ítélőtábla nagyobb, mint a másik négy

együttvéve (ugyanakkor ez az egyetlen, amely drága bérleményben és nem saját állami épületben működik). Jó néhány ügytípust csak ez az ítélőtábla intéz (iparjogvédelmi, közigazgatási másodfok és bizonyos adatkiadási perek).

Az ítélőtáblák közötti aránytalanság hasonló a *Fővárosi Törvényszék* hagyományos túlsúlyához, a magyar bírák közel egyharmada itt (illetve a hozzá tartozó kerületi bíróságokon) működik. Ez a rendszerváltozás óta folyamatosan fennálló zavart okoz. Ráadásul a Fővárosi Törvényszék (elsőfokú) és a Fővárosi Ítélőtábla ügyterhelése is függ egymástól, egy időben mindkettőt elviselhető (ráadásul a többi törvényszékkel, illetve ítélőtáblával valamelyest arányos) mértékűvé csökkenteni eddig csak korlátozottan sikerült. A Fővárosi Törvényszék több kisebb törvényszékre bontása (esetleg a Budapest Környéki Törvényszékkel együtt) előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz.

A nem kiemelt elsőfokú ügyeket intéző *járásbíróságok* (a Fővárosban a kerületi bíróságok) legfőbb jellemzője a heterogenitás. A 100-nál is jóval több járásbíróságon az alkalmazottak létszáma néhány főtől a több tíz főig terjed.

Nem valósult meg a tervezett reform, de említést érdemelnek a *közigazgatási pereket intéző bíróságok,* amelyek több szervezeti változásban voltak érintettek. A közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztéséről szóló 1991. évi XXVI. törvény az rPp. keretei között (XX. fejezet), de a rendes bíróságokra bízta az új feladatot, eredetileg a helyi (későbbi járás-), kivételesen megyei bíróságokra (a későbbi törvényszékekre). Ennek megfelelően másodfokon eredetileg a törvényszék, illetve a Legfelsőbb Bíróság (2003-tól az ítélőtábla) járt el, a jogerős bírósági határozat felülvizsgálatát szintén a Legfelsőbb Bíróság végezte. A következő jelentős változást 2013-ban a közigazgatási és munkaügyi bíróságok létrehozása hozta, majd 2018-ban elkezdődött az önálló közigazgatási bírósági szervezet felállításának folyamata, amely 2019-ben véget is ért.

A szervezeti kérdések talán leginkább kézzelfogható eleme a járásbíróságok és törvényszékek közötti elsőfokú, és ehhez igazodóan a törvényszékek és ítélőtáblák közötti másodfokú *hatáskörök* véletlenszerű alakulása.

Összefoglalva a fentieket: világosan látszik, hogy lassan, nagyrészt eljárásjogi változások folytán, mégis jelentősen átalakult a hazai igazságszolgáltatás. A szervezeti keretek mindezt még ennél is lassabban követték. Ha a 2024-re kialakult illetménykrízist ennek fényében nézzük, célszerűbbnek látszik, ha az utóbbit nem önállóan, kizárólag az illetményalap és a pótlékrendszer módosításával próbáljuk megoldani, hanem hosszabb távú, az elmúlt egy-másfél évtized jelentős eljárási és az ebből fakadó ügyterhelési változásait, a digitalizációt is figyelembe vevő, átfogó átalakítás részeként.

Forrásjegyzék

1896. évi XXXIII. törvénycikk a bűnvádi perrendtartásról
1911. évi I. törvénycikk a polgári perrendtartásról
1952. évi III. törvény a polgári perrendtartásról
1973. évi I. törvény a büntetőeljárásról
1991. évi XXVI. törvény a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztéséről
1992. évi LXIX. törvény a büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvényben a felülvizsgálati eljárás megteremtéséről
1992. évi LXVIII. törvény a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvényben és az ehhez kapcsolódó jogszabályokban a felülvizsgálati eljárás megteremtéséről
1997. évi LXVI. törvény a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról
1997. évi LXXII. törvény a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény módosításáról
1998. évi XIX. törvény a büntetőeljárásról
1998. évi LXXI. törvény az igazságszolgáltatással kapcsolatos egyes törvények módosításáról
2011. évi CLXI. törvény a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról
2011. évi CLI. törvény az Alkotmánybíróságról
2016. évi CXXX. törvény a polgári perrendtartásról
2017. évi I. törvény a közigazgatási perrendtartásról
2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról
30/1990. (XII. 22.) AB határozat
9/1992. (I. 30.) AB határozat
63/1997. (XII. 12.) AB határozat
1001/2013. (II. 27.) AB Tü. határozat az Alkotmánybíróság ügyrendjéről

Zachar Péter Krisztián

A Hivatásszervezet társadalmi államreform-víziója (1931–1945)

Az 1930-as évek magyarországi értelmiségi diskurzusa jelentős szellemi mozgalomként illeszkedik a modern európai eszmetörténetbe, különösen az állam megújításának és a kormányzat megfelelő rendjének megtalálása kapcsán. Eme reformkereső táborból is kiemelkedik a katolikus megújulás igen széles mozgalma, amely az egyház társadalmi tanításaira és a jezsuita szolidarizmus iskolájára támaszkodva kívánta új gazdasági-társadalmi elvekkel modernizálni az ország „neobarokk" politikai rendszerét és társadalmát. A korszakban elterjedt alaptézissé vált a liberális államberendezkedés válsága, ugyanakkor széles körben volt kitapintható a liberalizmussal szemben előtérbe állított totalitárius és etatista megoldási javaslatok elutasítása. Emiatt egyre kiterjedtebb értelmiségi körben fogalmazódott meg egy, a liberális megoldásokat korrigáló és a szélsőséges eszmei áramlatokat kiküszöbölő, az alapvető politikai, társadalmi és gazdasági struktúrákat újragondoló reformigény. A keresztény, elsősorban katolikus táborban körvonalazódott a leghatározottabban egy teocentrikus humanizmus világképe, amely az elidegenedés, a barbár tendenciák és a relativizmus ellen, a hitre alapozva és a közösségi szint megerősítésével kívánta megoldani a válságot. A jezsuita közgazdasági iskola téziseit alapul véve a társadalom horizontális szakmai-foglalkozási tagozódásával, szolidáris és szubszidiárius érdekartikulációval, valamint új gazdaságpolitikai felfogással kívánták orvosolni a politikai-társadalmi ellentéteket. Ez a hivatásrendiség névre keresztelt alternatíva az egyén és a közösség, valamint a társadalom és az állam viszonyában a helyes rend megtalálásával, a szociális igazságosság jegyében keresett modern utakat, nemcsak a gazdasági konszolidáció, hanem a válság időszakában is.[1]

A 19. századi előfutároktól kezdve a közösség, a társadalmi összetartozás, az etika és a morál kérdései kerültek a középpontba, ennek során mind az individualizmussal, mind a totalitarizmussal leginkább a közjó fogalmát állították szembe: „mindazokat az erkölcsi, szellemi és anyagi javakat, amelyek nélkülözhetetlenek magának a társadalmi közösségnek és e közösség tagjainak, tehát a kisebb közösségeknek és egyéneknek létfenntartásához.

[1] Vö. Horváth 2021.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_74 · ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3364-9178

A közjó eszerint nem az egyéni javak összegzése, hanem több ennél."[2] E gondolatok során visszakanyarodtak a kereszténység organikus társadalomszemléletéhez: Aquinói Szent Tamás filozófiájára támaszkodva a perszonalizmust – az emberi személyiség társas voltát – állították előtérbe, és ezáltal a polgári, kapitalista társadalmak humanizálására tettek kísérletet.[3] Ebben pedig kulcsszerepet szántak a különböző szervesen egymáshoz kapcsolódó csoportok élő szövetének, amely a „fizikai és szellemi élet lényegi foglalata"[4] lenne. Az egyén ugyanis csak a másokkal való közvetlen kapcsolatban tud kiteljesedni és a rábízott talentumokat megfelelően kifejteni. Így minden társadalomban a közös cselekvés adja a kohéziós erőt, ez pedig az erkölcsi alapokon nyugvó közjó szolgálata, előbb a mikroközösségekben (családok), majd a hivatások szerint egymásra utalt embercsoportokban (rendek), végül a társadalom egészében (állam).[5]

A Heinrich Pesch (1854–1926) jezsuita teológus, társadalomfilozófus, közgazdász által kidolgozott szolidarizmus elméleti keretrendszerével éppen az emberek közötti szolidáris kapcsolatokat kívánta az államéletben megvalósítani.[6] A társadalom morális egységet alkotó egészébe kell szervesen integrálni az egyéneket. Ennek megfelelő keretét adja a szubszidiaritás, a szociális közösség alapelve; a középpontja nem az ember a maga magányában, nem az individuum, hanem az emberi személy a társadalom szövetében, az ember a maga nyitottságával és kapcsolataival embertársai körében. A szubszidiaritás alapvetően feltételezi a tagolt társadalmi rendszert, amelynek keretében megvalósulhat a szociális kooperáció. Ehhez pedig a család és az államszervezet elsődleges közösségei mellett az ember számára szükség van további, horizontális szakmai-foglalkozási társadalmi csoportosulások (hivatásrendek) létrehozására is. Ezek megerősítik a társadalom szociális jellegét, ugyanis az isteni gondviselés a javakat az egész emberiség számára teremtette meg, és ezáltal a vagyon csak embertársaink közreműködésével szerezhető meg. A hivatásrendek révén egy szolidáris és szubszidiárius érdekartikuláció valósulhat meg, amelynek nyomán egy új erényetikai, ismét az embert a középpontjába állító gazdaságpolitikai, majd ezt továbbgondoló államszervezeti felfogás juthat érvényre. A korszak egyik legjelentősebb gondolkodója, Kovrig Béla szociológus szerint:

> „[I]gen nagy szükség volt ekkor egy teocentrikus humanizmus olyan rendszerezett ideológiai változatára, amely a magyar közemberi lét akkor és ott kialakult társadalmi helyzetére irányul.

2 Mihelics 1939–1940: 49–55.
3 Vö. Botos 2023: 59–88.
4 Schmitt 1998: 117.
5 Gergely 2007: 10.
6 Pesch életútjáról lásd magyarul Zachar 2021; 2023.

> Létezett egy sokak számára közös ethosz, amely nem volt meghatározva, kodifikálva, így szükség volt kibővítésére, specifikálására és a stratégiai fontosságú szociális szegmensek konkrét, kellően motivált és általában véve realisztikus törekvéseihez való hozzáigazítására, valamint mindennek logikus kimunkálására és megfogalmazására."[7]

A hivatásrendiségről folytatott tudományos diskurzus magyarországi követői, különösen a XI. Pius pápa által kiadott *Quadragesimo anno* kezdetű társadalmi tanítás nyomán, jelentős szervezőtevékenységbe kezdtek.[8] E kör gondolkodóinak zöme az organikus, neotomista társadalomszemlélet, az ember társas lényként való értelmezése alapján önkéntes, egyenjogú kapcsolatokból kinövő hivatásrendi önkormányzati szervezetek létrehozását javasolta, amelyek a szolidáris társadalom alapegységeivé válhatnak, leküzdhetik az individualista szemléletmódot, és felválthatják az osztálytársadalom rémképét. A főbb katolikus gondolkodók úgy vélték, hogy a szabad verseny és a tőke diktatúrája helyett a szociális igazságosság válhat a nemzetgazdaság legfőbb szabályozó elvévé, majd a demokrácia populista diktatúrája helyett a valós többségi érdekartikuláció valósítható meg, ha a hivatásrendi szervezetek a politikai döntéshozatal során is szerephez jutnak. A szolidarizmus magyarországi hirdetői többször is felhívták a figyelmet arra, hogy a hivatásrendi társadalom feladata kiegészíteni a válságba jutott parlamentarizmust, és ezzel megfelelő demokratikus tartást adni egy nem csak tömegpártokon és többségi szavazásokon alapuló rendszernek.[9] Meg voltak győződve arról, hogy a politika szféráját akkor lehet leginkább meggyőzni a teljes politikai rendszer átalakításának igényéről, ha megfelelő társadalmi szervezetek állnak eme igények mögött. Így az Actio Catholica hátterére támaszkodva több kimagasló szervező munkájának köszönhetően jöttek létre a hivatásrendinek tekintett szervezetek: a Katolikus Ifjúmunkások Országos Egyesülete (KIOE), a mindmáig jól ismert Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT), majd a Katolikus Asszonyok-Lányok Szövetsége (KALÁSZ), a Katolikus Leányok Országos Szövetsége (KLOSZ) és a Dolgozó Leányok (DLO) szervezete. 1937-től elindult az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) országos működése is.[10]

E körben jelent meg 1936-ban a Szegedalsóvárosi Katolikus Legényegyletre és az Iparos Ifjak Mária Kongregációjára alapozva egy új, a XI. Pius által hirdetett társadalomszervezési eszmének megfelelően szakmák szerint tagozódó mozgalom.[11] A hivatásrendi szolidarizmussal

7 Kovrig 2019: 354.

8 A nemzetközi előzményekhez lásd Zachar 2014.

9 Vö. Mihelics 1933.

10 Többek között Balogh 2007: 87–125; Gergely 1977; Varga 1993: 477–490.

11 Vö. Radnai 1939: 2; Jelentés a csanádi püspöknek a Szegedi Katolikus Legényegyletek működéséről. 1937. március 19. In Serfőző 1977: 553, 280. sz. irat.

tanulmányaik során megismerkedő fiatal jezsuiták, Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm, támaszkodva Varga László SJ elméleti gondolataira, igyekeztek megvalósítani az agrárifjúság, valamint a szegedi iparos és kereskedő fiatalság „világnézeti, hazafias, kulturális alapokon”[12] történő megszervezését. Úgy vélték, hivatásszervezeti alapon hatékonyabb lehet az egyes szakmák érdekvédelme, elérhetők a leendő szervezet legfontosabb szociális célkitűzései, mint a minimális munkabér és családi bér, valamint a vasárnapi munkaszünet kivívása.[13] A Kerkai Jenő által megfogalmazott gondolatok e ponton szorosan kapcsolódnak a szociális enciklikákban leírtakhoz, hiszen ezek is a munkabérek igazságos, több tényezőt szem előtt tartó megállapítását szorgalmazzák, amelyek közül az egyik, a vállalat helyzete és a közjó követelményének teljesítése mellett, éppen a családfenntartás költségének figyelembevétele. A létrejövő Hivatásszervezet krédójában – szintén a pápai enciklikákhoz igazodva – fontos helyet foglalt el egy új, a munkásság érdekeit szem előtt tartó gazdasági rend felépítése is. A szegedi megnyilatkozásokból az is egyértelműen kiderül, hogy ez azonban nem egy antikapitalista, vagy akár „harmadik utas” megoldás lett volna. A gazdasági rendnek továbbra is a kapitalista rendszeren belül kell megvalósulnia, azonban szükség van ennek „gyökeres reformjára”. Ez pedig – a pápai enciklikák tanítása szerint – nem lehetett más, mint egy olyan rend, amelyben „a munka és a tőke, munkaadó és munkásság egyenrangú fél, mikor a munkaviszonyokról és a jövedelem igazságos eloszlásáról folyik a tárgyalás.”[14]

Az 1937 őszén városrészenként megrendezett, összesen 12, egyenként 500–1000 fős közönség előtt lezajlott propagandagyűlés, valamint a délvidéki KALOT-szervezettel és a szegedi legényegyletekkel közösen, 7–8000 résztvevővel lebonyolított újabb nagygyűlés volt hivatott tájékoztatni Szeged közvéleményét az útjára induló mozgalom céljairól, és előkészíteni a hivatalos megalakulást.[15] Az új szervezet létrehozásához a Belügyminisztérium is komoly segítséget nyújtott, amikor a szegedi főispán, Imecs György közbenjárására 1938 januárjában 300 pengős államsegélyt bocsátott P. Kerkai Jenő rendelkezésére a szegedi katolikus legényegyletek szervezése és „emberbaráti működésének” támogatása céljából.[16] Ennek a segítségnek is köszönhető, hogy a Hivatásszervezet már ebben az évben szert tudott tenni egy saját irodára a szegedi Dóm téren, és hivatásos titkárt is alkalmazhatott Radnai Mikes egyetemi tanár személyében.[17]

12 Balogh 1996: 44.

13 Jelentés a csanádi püspöknek a Szegedi Katolikus Legényegyletek működéséről. 1937. március 19. In Serfőző 1977: 554, 280. sz. irat.

14 *Hivatásszervezkedés*, 1939. június. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

15 Lásd Radnai 1939: 20.

16 Levélváltás a Szegedi Katolikus Legényegylet támogatása ügyében. In Serfőző 1977: 573–574. 290. sz. a) és b) irat.

17 Vö. Vida 1990: 80.

Az új szervezet létrejötte ellen mind a baloldali marxista és osztályharcos alapokon álló szakszervezetek, mind a szélsőjobboldali radikális-nyilas szervezetek ágáltak, hiszen számukra komoly veszélyt jelentett az új típusú kereszténységszociális munkásszervezet. Ebből a kvázi „féltékenységből" is jól leszűrhető, hogy a Hivatásszervezet a szociáldemokrata szakszervezetekhez és a nyilas pártszervezethez hasonlóan alulról építkezve, a helyi erőket mobilizálva igyekezett teret nyerni.[18] Mindemellett fontos adalék a nyilasokhoz fűződő viszonnyal kapcsolatban, hogy P. Nagy Töhötöm 1938. március 12-i naplóbejegyzése szerint egy helyi nyilas vezető felkereste P. Kerkait azzal, hogy az egyik megbeszélésükön felmerült a Hivatásszervezet két nappal későbbi munkásgyűlésének megzavarása, ám végül az ötletet elvetették. A megkeresés egyrészt jelezte, hogy a szociáldemokraták mellett a nyilasok is potenciális versenytársként tekintettek az új szervezetre, másrészt azt is érzékeltette, hogy ilyen módon igyekeztek kiváltani a lekötelezettség érzését a szervezőkben. Az esetleges közeledést, majd az ezt követő vélhető beolvasztási kísérletet Kerkai páter egyértelműen visszautasította. Meghívta a nyilas urakat, „hogy jöjjenek és zavarják meg a gyűlésünket, mert legalább alaposan elverhetjük őket; csak egy szavamba kerül, s legényeink úgy elverik magukat, hogy egy sem megy haza a saját lábán."[19] Majd a nagygyűlés során még egyszer nyomatékosította a centrista, szélsőséges álláspontokat a keresztény hit alapján teljesen kizáró álláspontját: „hajnalról álmodunk és reggelért dolgozunk szilárd hittel, amelyet nem rombolhat le semmiféle szovjet mennykő, de új pogány csizma sem taposhat el."[20]

Ilyen előzmények után, 1938. március 14-én került sor a szervezet, hivatalos nevén a Szegedi Ipari Munkavállalók Hivatásszervezete zászlóbontására az Ipartestület nagytermében. Az egyház és a kormány ezúttal is kézzelfogható jelét adta támogatásának, a nagygyűlésen ugyanis – ahogy Radnai Mikes fogalmazott – addig „egyedülálló módon" egyszerre jelent meg Glattfelder Gyula csanádi püspök és Bornemisza Géza iparügyi miniszter is. Az esemény társadalmi presztízsét jelzi, hogy az említett magas rangú személyeken kívül megtisztelte jelenlétével az egybegyűlteket a szegedi közélet szinte valamennyi kiemelkedő alakja. A *Délmagyarország* című napilap híradása szerint az iparügyi miniszter kíséretében érkezett a rendezvényre Imecs György főispán és Buócz József rendőrfőkapitány-helyettes, míg Pálfy József, Szeged polgármestere, Gelei József, a szegedi egyetem rektora, Rainer Ferenc, az iparkamara elnöke és Ruskó Sándor prelátus az első sorokban foglaltak helyet.[21] A nagygyűlésen Bornemisza Géza iparügyi miniszter és P. Kerkai Jenő is a háromoldalú együttműködést, illetve a munkavállaló és a munkaadó viszonyába történő állami beavatkozás időszerűségét

[18] A marxista szervezetek ellenakcióival kapcsolatban lásd: A. Sajti 1975: 94.

[19] Nagy 2019: 75. 1938. márc. 12-i bejegyzés.

[20] *Délmagyarország*, 1938. márc. 15. 3–4. és *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. március 15. 3.

[21] *Délmagyarország*, 1938. március 15. 3–4.

boncolgatta. A miniszter egy, a nagygyűlést követő informális meghallgatás során erkölcsi és anyagi támogatásáról biztosította a mozgalmat, míg Glattfelder Gyula megyéspüspök alig egy évvel később arról számolt be, hogy elégedett a Hivatásszervezet munkájával, és kijelentette: „mindig a mozgalom mellett álltam, és a jövőben is mellette fogok állni."[22]

A hivatalos megalakulás a szervezet pártpolitikától független, tisztán társadalmi-gazdasági érdekvédelmi célzattal igyekezett tevékenykedni, amely során „a foglalkozást, szakmát, melyet egész életünkben űzünk, mi keresztények nem pusztán fizikai robotnak tekintjük, hanem emberi és nemzeti élethivatásnak. Tehát a Hivatásszervezet = krisztusi és hazafias szellemű vaserejű szakszervezet."[23] Ez jól mutatta, hogy a szervezők számára világos volt: hosszú az út az egyház organikus társadalmi szemléletmódjában megfogalmazott tőke és munka szükségszerű egymásrautaltságáig. A meglévő gazdasági érdekellentéteket a munkaadói és a munkavállalói oldal képviselői között – a gazdasági élet alapvető törvényszerűségei miatt – nem lehet pusztán a pápai körlevél által javasolt módon a keresztényi szeretetre alapozva megszüntetni, mivel azok a munkaadók, akik így tesznek, versenyhátrányba kerülnek a többi munkáltatóval szemben. Ennek nyomán a szűkebb szakmai érdekközösségek által kialakítandó, horizontális és vertikális irányú működést egyaránt kifejtő érdekvédelmi alakulatok, illetve az ezeket magában foglaló munkáskamarák létrehozását javasolták a munkásság összes anyagi, továbbá egészségügyi, emberjogi, esetleg kulturális érdekeinek szolgálatára és védelmére.

A szervezet legfontosabb tevékenysége a „bázismunka" volt, vagyis a Hivatásszervezet munkatársai, elsősorban a négy titkár (Radnai Mikes, Olti Vilmos, Rakonczay Márton és Horváth Géza) folyamatosan kereste a munkáskerületek problémáit. Ennek jellegzetes formája volt a „kitelepülés" egyes községekbe „panaszfelvételre", amikor is a kiküldöttek „kis csoportokkal való beszélgetés formájában (…) magánházakban vagy kocsmákban" ismerkedtek meg a munkásság gondjaival.[24] Ennek is volt köszönhető, hogy 1938 nyarán a térségbeli kisipari munkásságnak közel 70%-a csatlakozott a szervezethez, akik mintegy 12 szakosztályban folytatták tevékenységüket, és a kefegyári, majd a kenderfonógyári dolgozók csatlakozásával a gyári munkásság körében is elindult a szervező munka. Az év végére 51 szakosztályban már 6330 munkás tartozott a Hivatásszervezet égisze alá, a sajtófelületét biztosító *Szegedi Új Nemzedék* című napilap pedig hétről hétre újabb hivatásszervezeti akciókról tudósított. Sőt 1938. május 1-jei hatállyal életbe lépett a szervezet első önálló kollektív szerződése, és a munkaadók és a munkavállalók között felmerülő vitás kérdések

[22] Vö. Nagy 2019: 77–80. 1938. március 15-i és március 25-i bejegyzés. Illetve Serfőző 1977: 584, 297. sz. irat; valamint *Szegedi Új Nemzedék*, 1939. február 28. 4–5.

[23] Radnai 1939: 2. és *Hivatásszervezkedés*, 1939. június. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

[24] Radnai Mikes felirata a Csanádpalotai Főszolgabíróságra, 1939. június 23-án. 430/1939 Dr.R.Sz. SZCSPL, I. 1.f. Püspöki Hivatal Iratai, Hitéleti jelentések. 1939.

rendezésére az elbocsátás és a munkabeszüntetés tiltása mellett négytagú, paritásos alapon működő bizottság felállítását is megkezdték.[25] 1938 és 1939 ősze között a Hivatásszervezet saját kimutatása szerint Szegeden 55 bérmozgalmat szervezett önállóan, további 22-t pedig részben, s ezek kivétel nélkül bérjavítással, és/vagy egyéb kedvezmény kivívásával végződtek. Ezenkívül igyekezett érvényt szerezni a munkás-egészségvédelmi előírásoknak, továbbá ingyenes jogi tanácsadással vagy jogi képviselet biztosításával segítette a munkásokat, például a munkahelyükön őket érő, emberi méltóságukat sértő bánásmód megszüntetése, illetve szankcionálása tárgyában. A bérvédelem, illetve a munkások jogainak érvényesítése mellett nagy figyelmet fordított a Hivatásszervezet az érdekeltségébe tartozó munkások szakmai fejlődésére is. Ennek jegyében több szakmai tanfolyamot és előadást, valamint műhelylátogatásokat és tanulmányi kirándulást is szervezett tagsága számára az Iparügyi Minisztérium támogatásával. Közös szentmisék, kultúrestek, közös vacsorák, bálok, táncestek, ünnepi összejövetelek színesítették a tevékenységi palettát.[26]

A látványos eredmények arra késztették a szervezet vezetőit, hogy hosszas előkészítés után kiterjesszék tevékenységüket az ország egészére. Erre vonatkozóan már az 1938. november 6-i nagygyűlésen megfogalmaztak követeléseket. Így – néhol radikális hangvétel mellett (például az ország társadalmi viszonyait „szociális mocsárként" aposztrofálva) – Imrédy Béla miniszterelnöktől követelték a 48 órás munkahét és a legkisebb munkabéreknek minden iparágban és a kereskedelemben való országos érvényű bevezetését, szorgalmazták külön ipari rendőrség és a munkáskamarák mielőbbi felállítását, valamint a földreform megvalósítását is.[27] Mindeme szándékuk nyomatékosítására Kerkai páterék 1938 végén előbb Miskolcon és Debrecenben, majd 1939 márciusában Budapesten is útjára indították a hivatásszervezeti mozgalmat. A szervezet Budapesten 10 nagygyűlésből álló tömeggyűlés-sorozattal adott magáról hírt, néhány nappal később pedig – némi agitációs felhanggal – már arról számolt be az *Új Nemzedék*, hogy a fővárosban 53 munkásszakosztálya működik, az agitátorképző tanfolyamokon 250 főt képeznek, a Hivatásszervezet kiadványai pedig több ezer példányban forognak közkézen.[28] Végül a hónap végén – Imrédy Béla miniszterelnök hathatós támogatásának is köszönhetően – megalakították az immár világi irányítással működő Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetét, amelyet a belügyminiszter 1939. március 30-án 106.285/1939/VII. számú rendeletével hagyott jóvá.[29] A szervezet elnöke Meggyesi Sándor tanító, a Szlovenszkói Katolikus Egylet aktivistája és a KALOT főtitkárhelyettese lett.

[25] *Hivatásszervezkedés*, 1938. (1), 4.

[26] Vö. Radnai 1939: 14–15.

[27] Lásd erre részletesen: *Szegedi Új Nemzedék*, 1938. november 8. 7. és 1938. november 16., valamint Csépányi 1973: 3–27.

[28] *Szegedi Új Nemzedék*, 1939. március 4. 4. és 1939. március 7. 5.

[29] *Új Rend*, 1939. április 5. 1.

Alelnökként Mednyánszky Miklós ügyvéd a szellemi dolgozókat, Radzik János műszerész az ipari munkásságot, Perneczky József földműves pedig az agrárnépességet képviselte.[30] A szervezet működése pártok feletti és felekezetfölötti volt. Ennek köszönhetően öt év alatt egy újfajta, országos szakszervezetté fejlődött, közel 100 000 taggal és 20 városi, illetve megyei titkársággal. A szervezet elismerését az is jelezte, hogy – a kisebb súrlódások és ellentétek dacára – a Giesswein Sándor által alapított első győri keresztényszociális szakszervezet is beolvadt a Hivatásszervezet keretei közé.[31]

Erre az egyre szélesebb köröket bevonó aktivitásra és reformgondolatra felfigyelt a második miniszterelnökségét megkezdő gróf Teleki Pál is, aki számos hivatásrendi gondolkodót vont be a magyar társadalom szervezeti kereteinek megvitatását célzó tanácskozásokba a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályának vezetője, Kovrig Béla irányításával. Teleki meg volt győződve, hogy ez a szellemi mozgalom biztosíthat elég erőt a nemzet számára a nyilas mozgalom térnyerésével és a náci propaganda befolyásával szemben, vagyis hogy „a marxizmus és a nemzeti szocializmus aposztáziájába tévedt munkástömegek visszavezettessenek Krisztushoz és hogy a mostani háború után életformánk keresztény jellege megőriztessék".[32]

A Teleki felkérésére az érdekképviseleti reformról folytatott tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy a katolikus reformkörök által képviselt új (hivatásrendi) irányzat nem sorol be sem a korporatív megoldást sürgető, olasz vagy osztrák államszervezési mintát propagáló szakértők mögé, sem pedig a nyilaspárti totalitárius megoldást preferálók mögé. Számukra egyértelmű volt, hogy a társadalmi-gazdasági reformok komoly autonómiával rendelkező, alulról építkező szervezetekkel valósíthatók meg, ugyanis mindez nem egyszerűen állami, közigazgatási probléma, hanem komoly társadalmi kérdés.[33] Ezt a gondolatot vitték tovább a világháború borzalmai közepette is, amikor báró Apor Vilmos győri püspök védnöksége mellett 1943. augusztus 26-án gyűltek össze a hivatásrendi gondolat és a kereszténységi alternatíva hívei, hogy a háború befejezését követően új államszervezési modellt tudjanak kínálni a magyar politikai közélet számára.[34] A jelentőségében csak a szárszói találkozóhoz mérhető titkos tanácskozás résztvevői ugyan egyes részkérdésekben különböző véleményeket fogalmaztak meg, de az ország jövőjéért aggódva egy színes és széles keresztény összefogás megteremtését célozták meg. Alapvetően egy közös jövőkép, az ország társadalmi-szociális megújítása, a szélsőséges politikai irányítás elkerülése és egy erős keresztény politikai hang megtalálása foglalkoztatta őket. A háborúból kilépő önálló magyar állam politikai, társadalmi

30 Balogh 1998: 87.

31 Varga 1993: 486–488.

32 Az 1941. október 8. püspökkari konferencia jegyzőkönyvét idézi Gergely 1984: 9.

33 Strausz 2010: 114–121.

34 Lásd erről bővebben: Klestenitz–Soós–Petrás 2019.

és gazdasági kultúrájának a megújítását kívánták elérni – alapvetően a jezsuita ihletettségű szolidarizmus tanítása alapján. A hivatásrendiség képviselőinek körében egyre hangsúlyosabbá vált egy olyan megközelítés, amely – az államforma pontos meghatározása nélkül – az államberendezkedés kiegészítő elemeként, a fennálló parlamentáris politikai rendszert ellensúlyozó társadalmi szerkezetként, a gazdasági kapitalizmus korrektívumaként tekintett a hivatásrendi szervezetekre, és nem kívánta ezek jelenlétét – az európai (osztrák vagy portugál) tapasztalatok után – egy hivatásrendi alkotmánnyal államszervezési elvvé emelni. Mindezt egyértelműen fogalmazta meg Kovrig Béla:

> „Társadalmi mozgalomként a magyar katholikusok szervezésével, erkölcsi és szellemi erejük összpontosításával, a katholicizmusban rejlő alkotó lendülettel együtthatók akarunk lenni a háború utáni magyar társadalom kialakításában. A magunk szervezett erejével is elő akarjuk segíteni az erkölcsi törvény és a természeti jog érvényét, az ember személyiségének és munkájának védelmét, a hagyományok, jó szokások megbecsülését, a katholikus nevelő értéket és hagyományokat kifejtő keresztény kultúrpolitikával minden szellemi erő kibontását, a családok életegységét és biztonságos megélhetését a szociális igazságosságban belsőleg jól kiegyensúlyozott magyar társadalomban."[35]

Nem kevesebbről volt tehát szó, mint hogy a katolikus hivatásrendiség és a szubszidiaritás oldaláról megújított demokráciakoncepciót mutattak fel a barbarizmus korában.[36] Beemelték a politikai gondolkodásba a közjó és a civil társadalom szerepét, valamint rámutattak két új hatalmi ág, a gazdaság és a média jelentőségére is. Ez a magyar hivatásrendi gondolkodók fősodrát adó, szolidarizmusra és kereszténységszociális nézetekre alapozó szerzők vallásos, szociológiai és reálpolitikusi gondolkodásmódját tükrözi, amellyel mind a féktelen libertárius, mind az inherens veszélyt jelentő totalitárius gondolatokkal szemben igyekeztek saját koncepciójukat és a jövő magyar államát megvédeni. Mindvégig a szubszidiaritás, az „organikus demokrácia" és a korrektívumokkal kiegészített magángazdaság pártján álltak, amely magába tudja olvasztani a magasztos cél elérése érdekében a modernizált (hivatás)rendiség koncepcióját. Úgy gondolták, ez az államreform kormányzati támogatással és a társadalom belátásával párosítva sikerre vihető. A kereszténységszociális tábor vezetői világosan látták, hogy az Európa-szerte jelentkező totális rendszerek azért tudták megszólítani a modern tömegeket, mert „a liberális rendszerben megoldhatatlan szociális kérdés megoldását ígérik". A választási helyzet tehát vagy a kiüresedett és sanyarú sorsot jelentő szabadság, vagy a szabadság nélküli

35 Kovrig 2019: 6–7.
36 Vö. Frenyó 2007: 65–86.

totális állam „elviselhető, mert azonos szintre hozott szociális körülményei" között áll fenn.[37] Nézetrendszerük szerint ezért kell más és új megoldási javaslatokat felmutatni, és ezt éppen a katolikus társadalmi tanítás segítségével lehet a rendezett, ugyanakkor szabad társadalmon keresztül. Terveik szerint mindennek eredménye lehetett volna

> „a lüktető önkormányzati élet, életerős, öntevékeny, szerves társadalom, a hétköznapok szabadságainak sikeres egyeztetése, demokratikus szellem a gazdálkodás világában, a társadalmi vezetőréteg egészséges kiválasztása, rátermett és érdemes gazdasági hierarchia, fejlett foglalkozási hivatástudat és etika, a termelés önfegyelmezése és egységes munkamorál, a gazdasági és szociális politika rugalmas, szakszerűen gyakorlatias, mert a különböző vidékek és foglalkozások sokrétűségével és gazdag tagozódásával számoló megvalósítása, a központosító merev etatizmus megszüntetése éppen az állam erejének és tekintélyének fejlesztése érdekében."[38]

Mindez azonban 1944. március 19. után már csak koncepció és beteljesülhetetlen terv maradt. Előbb a megszálló német, majd a megszálló szovjet csapatok és csatlósaik indítottak kíméletlen támadást a keresztény humanista alternatíva hirdetői ellen. A Hivatásszervezet jelentőségét jól bizonyítja, hogy a diktatúra időszakában kétszer is feloszlatták: még 1944-ben a nyilas kormányzat hozott döntést a megszüntetéséről, majd 1945-ben a kommunista hatalom is hasonló álláspontra helyezkedett.[39] A keresztény humanista alternatíva végérvényesen elbukott a létrejövő nyilas, majd sztálinista totalitárius állammal vívott küzdelemben.

Irodalom- és forrásjegyzék

A. Sajti Enikő (1975): A munkásság bérharcai és küzdelme a Hivatásszervezet ellen Szegeden 1936–1939. *Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Acta Historica,* (53), 83–100.

Balogh Margit (1996): A „Kisatya", P. Kerkai Jenő S. J. (1904–1970). In Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál (szerk.): *Az idők élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Budapest: Barankovics István Alapítvány, 42–72.

Balogh Margit (1998): *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

Balogh Margit (2007): A keresztényszociális mozgalmak az 1930-as években és a kereszténydemokrácia. In Mészáros József (szerk.): *Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége.* Budapest: Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 87–125.

Botos Máté (2023): A korporatív rendszer és a Rerum novarum – viták és tévhitek. In Jancsó András – Darabos Ádám (szerk.): *Rerum Novarum 130. Tanulmányok az első szociális enciklikáról.* Budapest: Ludovika, 59–88.

Csépányi Dezső (1973): A hivatásszervezet története 1938–1939. *Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi,* (11), 3–27.

37 Mihelics 1940.

38 Kovrig 2019: 21.

39 Vö. Horváth 2014; 2023.

Frenyó Zoltán (2007): Keresztényszocializmus – hivatásrendiség – kereszténydemokrácia. A keresztény társadalomelmélet Mihelics Vid életművében. In Mészáros József (szerk.): *Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége.* Budapest: Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 65–86.

Gergely Jenő (1977): *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950).* Budapest: Kossuth.

Gergely Jenő (1984): A Keresztény Demokrata Néppárt előtörténete (1936–1944). *Műhely,* 7(1), 3–22.

Gergely Jenő (2007): *A keresztény szindikalizmus története a XIX–XX. században. A Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége.* Budapest: MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport.

Horváth Attila (2014): A nyilas diktatúra (1944–1945). In Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar, 315–319.

Horváth Attila (2021): A jogfolytonosság visszaállítása és a gazdasági-politikai konszolidáció érdekében alkotott jogszabályok az 1920-as években. In Kása Csaba – Vizi László Tamás (szerk.): *Talpra állás Trianon után.* Budapest: Magyarságkutató Intézet, 13–39.

Horváth Attila (2023): A szovjet típusú diktatúra intézkedései. In Bódiné Beliznai Kinga – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére.* Budapest: Orac, 147–157.

Klestenitz Tibor – Soós Viktor Attila – Petrás Éva szerk. (2019): *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára.* Agyagosszergény: Közi Horváth József Népfőiskola.

Kovrig Béla (2019): *Katolikus demokratikus és szociális mozgalmak Magyarországon.* Budapest: Barankovics István Alapítvány – Gondolat.

Mihelics Vid (1933): *Kereszténységszocializmus*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.

Mihelics Vid (1939–1940): A pápai enciklikák és a szociális fejlődés. *Szociális Szemle,* 1(2), 49–55.

Mihelics Vid (1940): Keresztény humanisták. *Nemzeti Újság,* 1940. november 22. 5.

Nagy Töhötöm (2019): *Részletek Nagy Töhötöm fiatalkori naplóiból (1937–1940).* Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Nagy Töhötöm hagyaték alapján sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta Keresztes András. Budapest. Online: https://mek.oszk.hu/19400/19482/19482.pdf

Radnai Mikes (1939): *A szegedi Hivatásszervezet három éve.* Nyomtatvány.

Schmitt, Carl (1998): *Politische Romantik.* Berlin: Duncker & Humblot. Online: https://doi.org/10.3790/978-3-428-48428-7

Serfőző Lajos szerk. (1977): *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919–1944.* Szeged: Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága – MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága.

Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviseleti rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk*, 55(1), 83–122.

Varga József (1993): Keresztény szociális mozgalmak Magyarországon. *Távlatok*, 3(12–13), 477–490.

Vida István (1990): A munkásmozgalom másik oldala: keresztény szakszervezeteink. In *Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írásaiból.* Roma: Ugo Detti, 78–79.

Zachar Péter Krisztián (2014): *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között.* Budapest: L'Harmattan.

Zachar Péter [Krisztián] (2021): Heinrich Pesch. In Frenyó Zoltán (szerk.): *Konzervatív arcképek.* Budapest: L'Harmattan, 276–281.

Zachar Péter Krisztián (2023): A Rerum novarum és a jezsuita szolidarizmus iskolája. In Jancsó András – Darabos Ádám (szerk.): *Rerum Novarum 130. Tanulmányok az első szociális enciklikáról.* Budapest: Ludovika, 89–104.

Zakariás Kinga

A közösségek méltóságának védelme a gyűlöletbeszéddel szemben az Alkotmánybíróság gyakorlatában – különös tekintettel a vallási közösségek védelmére

Bevezetés

A 2024. évi párizsi olimpia nyitóünnepségének egyes keresztény értékeket sértő jelenetei (Jézus Krisztus és apostolainak a keresztre feszítés előtti utolsó vacsorájának *drag queenekkel,* egy transznemű modellel és egy Dionüszosznak „öltözött" meztelen énekessel való ábrázolása) világszerte nagy felháborodást váltottak ki a keresztény közösségek körében.[1] Bár a párizsi olimpia szervezői bocsánatot kértek azoktól, akiket megsértettek a „látszólag" Leonardo da Vinci festménye, *Az utolsó vacsora* által megihletett produkcióval, azt is rögzítették, hogy a produkció – véleményük szerint – elérte célját: a közösségi tolerancia ünneplését.[2] Felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e toleranciára épülő emberi együttélésről abban az esetben, ha egyes közösségek méltósága védelmének fontosságát oly módon és olyan stílusban hangsúlyozzák, hogy ezzel egyúttal más közösségek méltóságát megsértik. Ezzel a paradoxonnal hívta fel az olimpiai esemény a figyelmet arra, hogy minden emberi közösség, köztük a vallási (konkrét esetben: keresztény) közösségek méltósága is védelmet igényel a gyűlöletbeszéddel szemben.

A gyűlöletbeszéd olyan kifejezés, vélemény, amely faji, vallási, etnikai, nemi, nemzeti alapú gyűlöletet vagy más, intoleranción alapuló gyűlöletet fejez ki adott társadalmi csoporttal szemben.[3] A gyűlöletbeszéd kezelésének két modellje ismert. Míg az Egyesült Államokban a véleményszabadság védelmi körét az individualizmus és a libertarianizmus alakítja, és ennek megfelelően a gyűlöletbeszéd *(hate speech)* széles körű alkotmányos

1 Olimpiadi, la Santa Sede: alcune scene un'offesa per tutti i credenti 2024.
2 Grohmann 2024.
3 Koltay 2016: 345.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_75

védelemben részesül, addig más nyugati demokráciák, például Németország alkotmányos joggyakorlatában a véleményszabadságról alkotott elképzelések alapját a közösség védelme és a méltóság mint legfőbb érték képezi, ezért a gyűlöletbeszéd tilos és büntetendő.[4] Magyarország történelmi hagyományai alapján a német modellhez áll közelebb, az alkotmánybírósági gyakorlat az alkotmánybíráskodás kialakulásának kezdeti éveiben mégis az amerikai modellt követte. A gyakorlat azonban már a 2000-es évektől elmozdult az európai modell irányába (legalábbis ami a különböző szimbólumok alkotmányos megítélését illeti), az Alaptörvény hatálybalépését (különösen az Alaptörvény negyedik módosítását) követően pedig végleg felhagyott a kezdeti, az amerikai modellen alapuló liberális irányultsággal. Tanulmányom célja annak bemutatása, hogyan változott a magyar alkotmánybírósági gyakorlat a gyűlöletbeszéd alkotmányos megítélésével összefüggésben, és választ adjak arra a kérdésre, mi a változás oka. Másrészt három 2021-es és 2022-es alkotmánybírósági határozat tükrében mutatom be a vallási alapú gyűlöletbeszéd problémáját, arra keresve a választ, hogy melyek az egymással versengő alapjogok közötti egyensúly megtalálásának szempontjai.

A közösségépítés és a közösségek védelme kiemelkedő szerepet tölt be az ünnepelt életében, aminek már több mint 20 éve szemtanúja vagyok, kezdetben pázmányos diákként, majd a Jogtörténeti Tanszék oktatójaként, végül az Alkotmánybíróság érdemi munkatársaként. Erre tekintettel a következő elemzést tisztelettel ajánlom Horváth Attila professzor úrnak.

A közösségek méltóságának védelme a gyűlöletbeszéddel szemben az Alkotmánybíróság gyakorlatában

Az Alkotmánybíróság gyűlöletbeszéddel kapcsolatos gyakorlata két korszakra osztható. Az első korszak a rendszerváltás után módosított Alkotmány (a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény) értelmezésén, a második korszak pedig a 2012-ben hatályba lépett Alaptörvény (Magyarország Alaptörvénye) értelmezésén alapul.

Az alapjogok értelmezése szempontjából fontos, hogy az Alkotmány nem határozta meg általánosan az alapvető jogok korlátozásának elfogadható indokait, és speciális tartalmi megszorításokat sem tartalmazott.[5] Jogkorlátozási klauzula hiányában az Alkotmánybíróságra

[4] Rosenfeld 2012: 243.

[5] A régi Alkotmány eredeti – 1989. évi XXXI. törvénnyel megállapított – szövege még tartalmazott az alapjogok korlátozásának formai és tartalmi feltételeit általánosan meghatározó jogkorlátozási klauzulát [8. § (2)–(3) bekezdés]. Azt az alkotmány módosításáról szóló 1990. évi XL. törvény azonban módosította: a korábbi rendelkezések helyett egyrészt bevezette azt a formai követelményt, hogy az alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatozó szabályokat törvény állapítja meg, másrészt német mintára az alapjogok lényeges tartalma korlátozásának tilalmát [8. § (2) bekezdés]. Ez utóbbi szabály azonban nem helyettesíti

hárult az a feladat, hogy az alkotmánybírósági vizsgálat keretében[6] kidolgozza az alapjogok jogalkotó által történő korlátozhatóságának szempontrendszerét. Ennek megfelelően az Alkotmánybíróság mondta ki, hogy a közösségek méltósága alkotmányos korlátja lehet a véleménynyilvánítás szabadságának.

Az Alkotmánybíróság 2012 előtti gyakorlata

Az Alkotmánybíróság 1992-ben találkozott először a gyűlöletbeszéd korlátozhatóságának problémájával, amikor a *Büntető törvénykönyv* közösség elleni izgatásra vonatkozó rendelkezését vizsgálta. A *Büntető törvénykönyv* a közösség elleni izgatás két, egymástól jól elkülöníthető tényállását szabályozta: a magyar nemzet vagy a lakosság egyes csoportjai elleni gyűlöletre uszítást és a gyalázkodást, azaz a sértő vagy lealacsonyító kifejezés használatát, vagy más ilyen cselekmény elkövetését.

Az Alkotmánybíróság a gyalázkodás tényállását [korábbi Btk. 269. § (2) bekezdés] alkotmányellenesnek nyilvánította, mert a gyűlöletre uszítással ellentétben a köznyugalmat önmagában, absztrakt módon védte, és nem vette figyelembe az egyéni jogsérelem veszélyét, ugyanakkor a határozat indokolásának végén megjegyezte:

> „Az Alkotmánybíróság határozata szerint a közösségek méltósága a véleménynyilvánítási szabadság alkotmányos korlátja lehet. Nem zárja ki tehát a határozat azt, hogy erről a törvényhozó akár a gyűlöletre uszítás tényállásán túlmenően büntetőjogi védelemmel is gondoskodjék. A közösségek méltóságának hatékony védelmére azonban más jogi eszköz, például a nem vagyoni kártérítés alkalmazási lehetőségeinek a bővítése is alkalmas."[7]

Hasonlóképpen 2004-ben az Alkotmánybíróság a becsmérlés új tényállását [korábbi Btk. 269. § (2) bekezdés] is alkotmányellenesnek minősítette a köznyugalom elvont védelme miatt.[8] A fenti határozatokból az derül ki, hogy a közösség elleni izgatás büntethetőségét a köznyugalom önmagában nem, csak az egyéni jogok sérelmének a veszélye alapozza meg. Az Alkotmánybíróság tehát a „nyilvánvaló és közvetlen veszély" *(clear and present danger)* mércéjét állította fel azzal, hogy a bűncselekménnyé minősítéshez – amerikai

az alapvető jogok korlátozásának indokait megnevező korábbi rendelkezést, mivel csupán a korlátozás maximális mértékére utal.

6 Az Alkotmánybíróság fő hatásköre akkoriban a jogszabályok utólagos alkotmányossági felülvizsgálata (utólagos normakontroll) volt, amelyet bárki kezdeményezhetett *(actio popularis)*.

7 30/1992. (V. 26.) AB határozat: 167, 181.

8 18/2004. (V. 25) AB határozat: 303, 319.

mintára – megkövetelte: a gyűlöletkeltés az erőszak egyértelmű és közvetlen veszélyét hordozza.[9] Az azonban már nem volt világos, hogy ezek az egyéni jogok milyen viszonyban voltak a „közösségek méltóságával". Az Alkotmánybíróság végül 2008-ban rendezte ezt a kérdést. Egyrészt az Alkotmánybíróság 2008-ban megsemmisítette a *Büntető törvénykönyv* új gyalázkodási tényállását, és kimondta, hogy nem a közösségnek van méltósága, hanem a közösséget alkotó egyéneknek:

> „A jog [az emberi méltósághoz való jog mint általános személyiségi jog] alanya tehát az egyén, ő léphet fel becsületének, méltóságának védelmében. Nem magának a közösségnek, mint meghatározatlan személyek összességének vagy a tagoktól elváló szervezetnek van méltósága, hanem a közösséget alkotó egyének emberi méltósághoz való alanyi joga érdemes a védelemre."[10]

Másrészt az Alkotmánybíróság megsemmisítette a *Polgári törvénykönyv* új személyiségi jogsértési tényállását. Kimondta, hogy bármilyen közösséghez tartozás az egyén személyiségének meghatározó eleme lehet, de az emberi méltóságból kibontott alapjogok csak az egyénhez kapcsolhatók, ezért a közösségek méltósága önálló alapjogként nem értelmezhető.[11] Az Alkotmánybíróság másként ítélte meg azonban az önkényuralmi jelképek használatát tiltó büntetőjogi rendelkezés (korábbi Btk. 269/B. §) és a nemzeti jelképek megsértéséről szóló rendelkezés (korábbi Btk. 269/A. §) alkotmányosságát, az ezek megsemmisítésére irányuló indítványokat elutasította. Az Alkotmánybíróság az előbbi határozatában kimondta, hogy „büntetőjogi védelem alá vonható a közösségek méltóságát sértő, köznyugalmat veszélyeztető magatartás, ha ez nem kifejezetten meghatározott, azonosítható személy ellen irányul; a kitűzött cél elérése érdekében elvben nincs más és enyhébb eszköz, mint a büntetőjogi szankció".[12] Az utóbbi határozat a szimbólumok és az egyén, valamint a közösség viszonyára is hivatkozott: „A szimbólumok egyrészt kifejezték a jelvényt használó egyének meghatározott közösséghez való tartozását, másrészt kifele megjelenítették az adott közösség egészét is."[13] Ezzel a magyar alkotmánybírósági gyakorlat kétségtelenül némileg visszalépett eredeti liberális irányultságától.[14] Ugyanakkor ezekből a határozatok-

9 Rosenfeld 2012: 272. A *clear and present danger* doktrína fejlődéséhez az Egyesült Államokban lásd Koltay 2016: 355–359. A *clear and present danger* doktrína alkalmazásának megítéléséhez a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában lásd Koltay 2016: 382–387.

10 95/2008. (VII. 3.) AB határozat: 782, 790.

11 96/2008. (VII. 3.) AB határozat: 823–824.

12 14/2000. (V. 12.) AB határozat: 83, 95.

13 13/2000 (V. 12.) AB határozat: 61, 67.

14 Rosenfeld 2012: 272.

ból is kiolvasható, hogy csak az egyén lehet a jogok gyakorlója, amely jogok a közösségbe tartozás miatt illetik meg őt, és visszahatnak a közösségre is.

Az Alkotmánybíróság gyakorlata 2012 után

A 2012. január 1-én hatályba lépett Alaptörvény és módosításai jelentős változást hoztak az alapjogok korlátozása terén. Az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése immár tartalmaz általános korlátozási klauzulát, amely az alapvető jogok törvényben történő szabályozása és lényeges tartalma korlátozásának tilalma mellé beemelte az Alkotmánybíróság gyakorlatában kidolgozott szükségességi-arányossági tesztet. Az Alaptörvény negyedik módosítása 2013-ban pedig két speciális tartalmi korlátot vezetett be a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozására. Az Alaptörvény IX. cikk (4) bekezdése alkotmányos szinten rögzítette, hogy az emberi méltóság a véleménynyilvánítás szabadságának külső korlátja lehet, a IX. cikk (5) bekezdése pedig megteremtette a gyűlöletbeszéd polgári jogi szankcionálásának lehetőségét a közösségek méltóságának megsértése esetén. Az Alaptörvény negyedik módosítását követően ezeknek a rendelkezéseknek az értelmezésére irányul az Alkotmánybíróság gyakorlata az Alaptörvény által újradefiniált hatásköri keretek között.[15]

Az Alaptörvény negyedik módosítása előtt az Alkotmánybíróság nem vette figyelembe a közösségek méltóságára vonatkozó korábbi gyakorlatát, és a jogállamiságból folyó jogbiztonság egyik elemére, a normavilágosságra hivatkozással semmisítette meg az önkényuralmi jelképek tilalmáról szóló rendelkezés „ötágú vörös csillag" fordulatát, amelyet a 14/2000. (V. 12.) AB határozatban még alkotmányosnak ítélt.[16] A változtatás oka valójában az Emberi Jogok Európai Bíróságának a Vajnai v. Magyarország ügyben hozott döntése volt.[17]

Az Alkotmánybíróság a nemzetiszocialista és kommunista rendszerek bűneinek tagadásáról szóló határozatában már tekintettel volt a véleménynyilvánítás szabadságának az Alaptörvény negyedik módosítása során beiktatott korlátaira és egyúttal fenntartotta azt a hosszú évek alatt kikristályosodott álláspontját, miszerint a közösségek méltósága önálló alapjogként – az emberi méltóság személyhez kötöttsége miatt – nem értelmezhető, de a közösség tagjainak méltóságvédelmét a közösségre tekintettel biztosítja.[18]

[15] Az Alaptörvény bevezette a bírói döntéssel szembeni alkotmányjogi panaszt, amely 2012 után az Alkotmánybíróság jellegadó hatáskörévé vált (24. cikk (2) bekezdés *d)* pont).

[16] 4/2013. (II. 21.) AB határozat: Rendelkező rész.

[17] Az Alkotmánybíróság döntő jelentőségűnek tekintette az Emberi Jogok Európai Bíróságának a Btk. fenti fordulatával kapcsolatos jogértelmezését a Vajnai v. Magyarország ügyben, amely fokozta a jogalkotó által túlzottan tágan meghatározott tényállás bírósági jogértelmezésének ellentmondásosságát. 4/2013. (II. 21.) AB határozat: Indokolás [72].

[18] 16/2013. (VI. 20.) AB határozat: Indokolás [48].

Az Alkotmánybíróság 2021-ben szembesült először a vallási alapú gyűlöletbeszéd sajátos problémájával, így az ebben az évben hozott két döntésében rögzítette a véleménynyilvánítás szabadsága és a vallási közösségek méltósága közötti kollízió feloldásának szempontrendszerét, amelyet egy 2022. évi döntésében tovább pontosított. A következőkben ezt a szempontrendszert mutatom be három bírói döntés ellen irányuló alkotmányjogi panasz tükrében. Mindhárom esetben a kiindulópont a *Polgári törvénykönyv* gyűlöletbeszéd polgári jogi korlátozásának alapját megteremtő rendelkezésének Alaptörvénnyel összhangban történő értelmezése. A *Polgári törvénykönyv* meghatározza a védett közösségek körét, és a közösséget nagy nyilvánosság előtt súlyosan sértő vagy kifejezésmódjában indokolatlanul bántó jogsérelem esetére biztosítja a polgári eljárás megindításának lehetőségét, ha az adott közösséghez tartozás a jogérvényesítő fél személyisége lényeges vonásának minősül.[19] Ennek megfelelően a blaszfémia (vallásgyalázás, istenkáromlás) olyan eseteiről lesz szó, amikor a blaszfémia gyalázkodó jellegű, és a hívek vallási identitását sérti.[20]

A 6/2021. (II. 19.) határozat – abortusztablettával történő „áldoztatás"

Az indítványozók mint a katolikus közösség tagjai egy 2016-ban megtartott, a teljes lengyel abortusztilalmat támogató lengyel katolikus egyházi állásfoglalás elleni tüntetésen előadott performansz miatt indítottak keresetet. Keresetükben annak megállapítását kérték a bíróságtól, hogy a katolikus vallási közösséghez való tartozásuk révén az alperesek megsértették emberi méltóságukat. Az alperesek egy – később az internetre feltöltött – szentáldozást imitáló előadást mutattak be, amelynek keretében az egyik püspöknek öltözött tüntető egy „abortusztabletta" feliratú zacskóból egy fehér tablettát helyezett a másik két tüntető nyelvére a „Krisztus teste" kijelentés kíséretében.

[19] „2:54. § (5) A közösség bármely tagja jogosult a személyisége lényeges vonásának minősülő, a magyar nemzethez, illetve valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösséghez tartozásával összefüggésben a közösséget nagy nyilvánosság előtt súlyosan sértő vagy kifejezésmódjában indokolatlanul bántó jogsérelem esetén a jogsértés megtörténtétől számított harmincnapos jogvesztő határidőn belül személyiségi jogát érvényesíteni. A közösség bármely tagja a jogsértéssel elért vagyoni előny átengedésének kivételével a személyiségi jogok megsértésének valamennyi szankcióját érvényesítheti."

[20] A blaszfémia fogalmához lásd Koltay 2016: 282–284. A blaszfémia a szólásszabadság korlátjaként jelenik meg az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában is. A blaszfémia behatárolásának az egyik szempontja – a vallási meggyőződés vagy inkább vallásos érzékenység mellett – a gyalázat. Török 2014: 206–207. A szólásszabadság csak a vallásokat ért szélsőséges támadásokkal, a vélemény indokolatlanul bántó, sértő jellege esetében korlátozható az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatában, mégpedig a vallásszabadság jogának biztosítása érdekében. Ezzel szemben Koltay szerint a vallásgyalázó vélemények nem a vallásszabadság gyakorlását korlátozzák, hanem az emberi méltóságot sértik. Koltay 2017: 187–189.

Az indítványozók keresetük elutasítását követően alkotmányjogi panaszt nyújtottak be az Alkotmánybírósághoz. A másodfokú ítéletet hatályon kívül helyező és az elsőfokú ítéletet helybenhagyó Kúria mint felülvizsgálati bíróság azzal érvelt, hogy a művi terhességmegszakítás engedélyezése körüli társadalmi vitában a véleményét határozottan kinyilvánító egyház, annak tagjai és az adott vallási közösséghez tartozó hívők is a közszereplőkhöz hasonlóan szélesebb körben kötelesek a markáns kritikát is tűrni.

Az Alkotmánybíróság megsemmisítette a polgári bíróságok ítéleteit. Az Alkotmánybíróság a véleménynyilvánítás szabadságának védelmi körét illetően hangsúlyozta, hogy „a vallási közösségnek a közügyek megvitatásával összefüggő kritikája során – különösen a vélemény képi vagy kommunikatív tettek útján történő kifejezése esetén – nem eleve öncélú és jogsértő a vallási közösség jelképeinek felhasználása."[21] Tehát a vallási jelképek felhasználása főszabály szerint a véleménynyilvánítás szabadságának védelmi körébe tartozik. A mérleg másik serpenyőjében lévő közösségek méltóságával összefüggésben a testület egyrészt megállapította: „A véleménynyilvánítás szabadságának határa ugyanakkor nem valamely közösségnek (illetve a hozzá tartozó egyes személyeknek) a megsértése, hanem a közösség méltóságának megsértése. A közösség méltóságának megsértése nem azonos a közösség megsértésével, s még kevésbé a közösség egyes tagjai érzéseinek megsértésével."[22] Másrészt külön hangsúlyozza, hogy „az Alaptörvény IX. cikk (5) bekezdése nemcsak a társadalmon belül kisebbségben lévő vallási közösségeknek nyújt védelmet, hanem olyan közösségnek is, amelyhez tartozó személyek a társadalom egészéhez viszonyítva adott esetben többséget alkotnak".[23] Tehát a közösségek méltósága a közösség egyes tagjait védi vallási identitásuk sérelme esetén függetlenül attól, hogy kisebbségi vagy többségi közösségről van szó. A mérce tekintetében az Alkotmánybíróság rögzítette: „Nem igazolható azonban, hogy általában a vallási közösség tagjainak méltóságát – önmagában a közösséghez tartozásuk miatt – a jognak ugyanazokkal a megszorításokkal kellene védenie, mint akár a vallási közösség közszereplést vállaló képviselőinek személyiségi jogait."[24] A testület ezzel különbséget tett az egyház bírálata és a vallás hívőkre is kiható gyalázása között. Míg az egyház bírálata széles körben biztosított, a hívők gyalázásának gátat szab a közösségek méltósága.

Az Alkotmánybíróság végül megállapította, hogy a támadott ítéletek a sértő közlést alkotmányosan védett véleménynyilvánításként fogadták el, anélkül, hogy megvizsgálták volna a vélemény tartalmát vagy a közügyek megvitatásához való hozzájárulását;

21 6/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [34].
22 6/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [24].
23 6/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [28].
24 6/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [34].

következésképpen a bíróságok nem vizsgálták kellő gondossággal, hogy a közlés célja a közösség megsértése volt-e, vagy sem.[25]

A 7/2021. (II. 19.) AB határozat – „Nagy Harácsony"

Az indítványozó, egy volt országgyűlési képviselő keresetet nyújtott be a HVG kiadójával szemben személyiségi jogainak megsértése miatt, mert a kiadó karácsonyi különszámában *Nagy Harácsony* címmel megjelentetett címlapján Gerard Von Honthorst *A pásztorok imádása* (1622) című festményének átalakított változatát közölte, amelyen az eredeti szereplők arca helyére közszereplők arca került, a gyermek Jézus képét pedig egy halom aranypénzzel cserélte ki.

Az indítványozó az Alkotmánybírósághoz fordult, miután a bíróságok elutasították keresetét. Az Alkotmánybíróság azonban elutasította az alkotmányjogi panaszt. Az Alkotmánybíróság abból indult ki, hogy „adott közlés üzenetét, célját, illetve sértő vagy bántó voltának mértékét a vitatott közlés tartalma és formája mellett az adott médiumon belüli kontextusára, valamint a társadalmi környezetre tekintettel lehet kellő alapossággal megítélni".[26] A közlés tartalma és formája tekintetében rámutatott:

> „[K]özügy megvitatása esetén, különösen, ha a közhatalom, illetve a közhatalmat gyakorlók ellenőrzése és a közvélemény tájékoztatása, figyelmének felhívása a cél – a vélemény kifejezésének a választott formája, stílusa nem lehet következetlenül vagy túlzóan bántó, de a bírálat, irónia, bizonyos fokú provokáció, adott esetben enyhén sértő vagy bántó közlések is a véleménynyilvánítás szabadságának védelme alatt maradnak."[27]

A társadalmi környezettel összefüggésben hivatkozott a történelmi előzményekre, bár ennek a konkrét ügyben nem tulajdonított jelentőséget: „Ha egy közösséget hazánkban történetileg súlyos sérelmek értek, illetve ha a jelenkorban ismétlődő támadásoknak van kitéve, akkor az adott közösségnek a társadalmon belüli méltósága sérülékenyebbnek tekinthető."[28] Az Alkotmánybíróság végül rögzítette:

> „[K]özügyek – adott esetben kritikus – megvitatásával összefüggésben nem eleve jogellenes a vallási vonatkozású tartalom képi formában történő, a közölt vélemény tartalmához okszerűen

[25] 6/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [36].
[26] 7/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [31].
[27] 7/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [31].
[28] 7/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [31].

igazodó felhasználása, azonban a közlés kifejezésmódja ilyen esetben sem lehet az adott vallásra, illetve vallási közösségre nézve indokolatlanul bántó."[29]

Tehát a közlés tartalma tekintetében a közlés célja (kritika megfogalmazása közéleti kérdésben) és a felhasznált vallási jelkép közötti okozati összefüggés, a forma tekintetében pedig a bántó jelleg mértéke a meghatározó.[30] Míg a 6/2021. (II. 19.) AB határozatból az következik, hogy az abortusztablettával történő „áldoztatás" esetén az okozati összefüggés eleve nem volt megállapítható (az áldozás imitálása nem értékelhető a katolikus egyház abortuszkérdésben képviselt álláspontja kritikájaként), a 7/2021. (II. 19.) AB határozatból az következik, hogy a betlehemes alakok ábrázolása esetén megállapítható volt az okozati összefüggés és az ábrázolás módja – közéleti szereplőkről lévén szó, akik esetében a tűrési küszöb eleve magasabb – nem érte el az emberi méltóság sérelmét (az ábrázolás nem vonta kétségbe az ábrázolt személyek emberi minőségét).

Ezzel szemben Horváth Attila alkotmánybíró különvéleményében meghatározó jelentőséget tulajdonított a közlés kontextusának a „Nagy Harácsony" ügyben, ezért elfogadhatatlannak ítélte a vallási jelképek tudatosan és provokatív módon való kigúnyolását:

„Ez sérti a vallásszabadságot, az adott vallásban hívők jogait. A politikai véleménynyilvánításnak számtalan módja lehetséges, amelynek nem szükséges eszköze a blaszfémia. Mindehhez hozzájárul az Alaptörvény Nemzeti Hitvallása által is elismert azon sajátos magyar társadalmi és történelmi kontextus, amelynek következtében Magyarországon a vallásos emberek érzékenyebben reagálnak a vallási jelképeket sértő megnyilvánulásokra, hiszen a szocializmus időszakában a hívő emberek nem csak üldözésnek, hanem folyamatos gúnyolódásoknak voltak kitéve."[31]

A 3488/2022. (XII. 20.) AB határozat – „Krónikus"[32]

2020 tavaszán az indítványozó által kiadott politikai napilapban megjelent egy karikatúra, amellyel kapcsolatban a felperes, az egyik kereszténydemokrata képviselő azt állította, hogy

[29] 7/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [41].

[30] Schanda szerint a két határozat közötti különbség nem az, hogy az egyik esetben politikusok, míg a másikban egy (lengyel) püspök volt érintett, hanem hogy az eucharisztia kigúnyolása sokkal sértőbb, mint a betlehemes alakok nem megalázó ábrázolása. Schanda 2021: 388.

[31] 7/2021. (II. 19.) AB határozat: Indokolás [104].

[32] A Csink Lóránt – Csink László szerzőpáros „Napirajz-ügy" elnevezés alatt elemzi a határozatot. A tanulmány szerint az Alkotmánybíróság az eljárás tárgyává tett *Krónikus* című karikatúrát önmagában értékelte, és nem vizsgálta a közlés kontextusát, így nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy a *Napirajz* egy közismert baloldali médiatermék politikaikarikatúra-rovata, és ezen keresztül vált ismertté a vitatott rajz. Csink–Csink 2024: 13.

az indítványozó megsértette a keresztény vallási közösség méltósághoz való jogát. Az indítványozó által kiadott politikai napilap 2020. április 28-i számában *Krónikus* címmel megjelent karikatúrán balról az országos tisztifőorvos látható a sajtótájékoztatókon használatos pulpitus mögött állva, jobbra pedig a keresztre feszített Jézus Krisztus látható. A karikatúrán az országos tisztifőorvos a kereszten függő Krisztusra tekint, és a feje fölött megjelenő szövegbuborékban a következő mondat szerepel: „Alapbetegsége függőséget okozott."

A bíróságok elutasították a felperes keresetét. A másodfokú bíróság megállapítása szerint a pulpitus mögött álló országos tisztifőorvos alakja a koronavírus-járvány időszakában közismertté vált sajtótájékoztató megjelenítését idézi. Ez a kormányzati kommunikáció kritikája lehet, kiemelve a folyamatosan ismétlődő és egyoldalúnak tekinthető szöveges elemeket. A vallási szimbólum használatát azonban a másodfokú bíróság önkényesnek ítélte, mivel a mondanivaló felismerése az átlagos olvasótól nem várható el, így a közlés választott formája objektíve nem volt alkalmas azoknak a gondolatoknak a kifejezésére, amelyeket a kiadó a karikatúra jelentésének tulajdonított.

Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a társadalmi jelentőségű közlés mellett a képi ábrázolás és a kapcsolódó szövegek a vallás gyakorlóival kapcsolatos negatív értékítéletet tartalmaztak, és a kettő között a közlés nem teremtett egyértelmű okozati összefüggést, így – a logikai kapcsolat hiányában – a vallásos érzékenységet sértő szövegrész közlése öncélú volt.[33]

Az Alkotmánybíróság a közlés tartalma tekintetében – az abortusztablettával történő „áldoztatás" ügyében megfogalmazott okozati összefüggés követelménye mellett – jelentőséget tulajdonított annak, hogy a közlés a vallási közösség hitének központi elemére vonatkozott. Az Alkotmánybíróság – az állam semlegességének hangsúlyozása mellett – rávilágított arra:

> „[A]z objektív intézményvédelem kiüresedne, ha a jogalkalmazás figyelmen kívül hagyná, hogy mit jelent valamely vallási közösség tagjai számára hitük központi elemének a karikírozása, még akkor is, ha a közlésnek ilyen célja nincs. Az tehát, hogy egyes személyek, közösségek nem tartják sérelmesnek a közlést, nem jelenti azt, hogy az ne eshetne az Alaptörvény IX. cikk (5) bekezdésében rögzített tilalom alá."[34]

Ezzel az Alkotmánybíróság újabb elemmel egészítette ki a közösségek méltósága vizsgálatának szempontrendszerét: a közlés tartalmának megítélése során kifejezetten jelentőséget kell tulajdonítani annak, hogy a gúny tárgyává tett vallási szimbólum a vallási közösség

[33] 3488/2022. (XII. 20.) AB határozat: Indokolás [37].
[34] 3488/2022. (XII. 20.) AB határozat: Indokolás [35].

hite központi elemének tekinthető-e, vagy sem. Ennek során az állami hatalom kizárólag a köztudomású tényekre szorítkozhat.[35]

Konklúzió

Az Alkotmánybíróság gyűlöletbeszéddel kapcsolatos gyakorlata az Alaptörvény és különösen az Alaptörvény negyedik módosítása hatálybalépését követően jelentős változáson ment keresztül. A közösségek méltósága védelmének az Alaptörvénybe való beemelésével az Alkotmánybíróság gyakorlata is megváltozott, és a vallási közösség tagjainak vallási meggyőződését kifejező szimbólumok is védelem alá kerültek. Ezt követően az Alaptörvény hetedik módosítása 2018-ban beiktatta az Alaptörvénybe a Magyarország keresztény kultúrájának védelmére irányuló állami kötelességet [R) cikk (4) bekezdés], amely államcélként fogalmazza meg az egyre inkább szekularizálódó társadalomban a keresztény kultúra és ezzel a keresztény közösségek védelmét. Ezt az államcélt konkretizálja az Alaptörvény IX. cikk (5) bekezdése, amely biztosítja a gyűlöletbeszéd korlátozását az ember identitásának meghatározó elemein alapuló gyűlölet kifejezése ellen adott közösséghez tartozásra tekintettel. A gyűlöletbeszéddel szemben minden emberi közösség védelemre tarthat igényt az egyenlő emberi méltóságból fakadóan, függetlenül attól, hogy az adott közösség a társadalomban éppen többségben vagy kisebbségben van-e. Enélkül elképzelhetetlen a toleranciára épülő emberi együttélés.

35 Csink–Csink 2024: 11.

Irodalom- és forrásjegyzék

Csink Lóránt – Csink László (2024): A vallási érzékenységet sértő karikatúrák megítélése. *In Medias Res,* 13(1), 5–21. Online: https://doi.org/10.59851/imr.13.1.1

Grohmann, Karolos (2024): Olympic Ceremony's „Last Supper" Sketch Never Meant to Disrespect, Says Paris 2024. *Reuters,* 2024. július 28. Online: https://www.reuters.com/sports/olympics/paris-2024-apologises-any-offence-caused-by-last-supper-sketch-2024-07-28/

Koltay András (2016): *A vallások, az állam és a szólás szabadsága.* Budapest: Századvég.

Koltay András (2017): Az Emberi Jogok Európai Bírósága és a blaszfémia mint a szólásszabadság korlátja. *Iustum Aequum Salutare,* 13(1), 175–189. Online: https://ias.jak.ppke.hu/20171sz/14_Koltay_IAS_2017_1.pdf

Olimpiadi, la Santa Sede: alcune scene un'offesa per tutti i credenti (2024). *Vatican News,* 2024. augusztus 3. Online: https://www.vaticannews.va/it/vaticano/news/2024-08/santa-sede-olimpiadi-scene-offesa-credenti.html

Rosenfeld, Michel (2012): Hate Speech in Constitutional Jurisprudence. A Comparative Analysis. In Herz, Michael – Molnár, Péter (szerk.): *The Content and Context of Hate Speech. Rethinking Regulation and Responses.* New York: Cambridge University Press, 242–289. Online: https://doi.org/10.1017/CBO9781139042871.018

Schanda, Balázs (2021): The Constitutional Court of Hungary on the Borderlines of Blasphemy. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law,* 9(1), 383–389. Online: https://doi.org/10.5553/HYIEL/266627012021009001022

Török Bernát (2014): Védhetjük-e a vallás(os)okat a blaszfémiától? In Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején.* Budapest: Wolters Kluwer, 187–210.

Zinner Tibor

Adalékok az öt semmisségi törvényhez

1989 tavaszán a két társelnök mellett huszonhat jogász és kilenc történész tett esküt Németh Miklós[1] miniszterelnök előtt, azért, hogy tényfeltárásával elősegítse a második világégést követő jogszolgáltatás(?) törvénysértéseinek felszámolásával összefüggő jogalkotást, majd törvényhozást.[2] Így vették érdemben is kezdetüket Magyarországon a semmisségi törvényekhez vezető események. A honatyák az első, az 1989. évi XXXVI. törvényt 1989. október 20-án,[3] majd a másodikat, az 1990. évi XXVI. törvényt 1990. március 14-én[4] fogadták el. Már a szabadon választott országgyűlésben szavazták meg, majd hirdették ki az 1992. évi XI.,[5] a 2000. évi CXXX.[6] és a 2016. évi LVI. törvényeket, ez utóbbi június 16-tól volt hatályos.[7] Négy, és a negyediket módosító újabb, immár ötödik semmisségi törvény vált szükségessé annak megszüntetéséhez, amit 1945–1989 között a nemzetalkotókkal szemben a jog megcsúfolásával, az emberi szabadságjoguk megtiprásával elkövettek. Az első két semmisségi törvény megalkotásához egyetlen feltétel kellett: az országot még vezető erőcsoport is ekképp lássa a történeteket. Ne ürügyekkel, hanem az elődök politikai gyakorlata – benne büntetőpolitikája – rémségeivel szembenézve számolja fel a múlt terhes örökségét. Ne részleges vagy közkegyelmekkel, hanem másképp nyújtson jogi, erkölcsi és politikai elégtételt az ártatlanoknak, avagy gyakorta már csupán az utódoknak. S nem

1 A tanulmányban említett személyek teljes nevét kizárólag az első alkalommal közlöm, kivéve a gyakoribb és azonos vezetéknévvel rendelkezőkét.

2 Bizottság a koncepciós perek felülvizsgálatára. *Magyar Nemzet,* 1989. április 27. 4.

3 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról.

4 1990. évi XXVI. törvény az 1945–1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról.

5 1992. évi XI. törvény az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról.

6 2000. évi CXXX. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmissé nyilvánításáról.

7 2016. évi LVI. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló 2000. évi CXXX. törvénynek a semmisség igazolása iránti eljárás hatékonyabb működése érdekében szükséges módosításáról.

DOI: https://doi.org/10.36250/01249_76

volt mellékes, hogy mindezt az új, formálódó politikai hatalmi erők és a meghurcoltak társadalmi szervezetei támogassák.

Az állampolgárokkal szemben elkövetett törvénytelenségek a rendszer jellegéből fakadtak. 1956 őszéig a Gerő Ernő és Rákosi Mátyás nevével fémjelzettből, majd Kádár János hatalomra juttatását követően minden ugyanott folytatódott. Nem azok voltak a bűnösök, akiket utóbb felmentettek a vádak alól, eljárási vagy végrehajtási kegyelemben részesítettek. A Magyar Kommunista Párt és jogutódai teremtette diktatúra állama ugyanis nem nekik, hanem önmagának bocsátott meg ezekkel a kegyelmi intézkedésekkel, hisz a korábbiakban nem bűnösöket, hanem ártatlan embereket marasztaltak el. És nem kevesen ki is maradtak a kegyelmi intézkedésekből. Holott kárvallottjai voltak annak, hogy a büntetőbíróságok büntető- vagy katonai tanácsai 1944. december 22. és 1989. október 20. között ártatlanul ítélték el őket, fosztották meg életüktől, szabadságuktól. A törvénysértő ítéletek esetükben nem maradhatnak hatályban. A meghurcolt személyeknek vagy hozzátartozóknak ezért joguk van/volt ahhoz, hogy elérjék az egykori határozat felülvizsgálatát, hatályon kívül helyezését, megsemmisítését. Az is közismert, hogy az évtizedek során hasonlóképp meghurcolták a jogászokat, bírákat, ügyészeket és ügyvédeket, valamint a munkájukat segítőket.[8]

Arra nincs példa, hogy egy főként külső erőhatalom révén a „népi demokráciák" élére állított politikai elit az Elbától keletre jogpolitikájában és a mindennapok során érdemben eltérhetett volna a moszkvai elmélettől és gyakorlattól 1945 után. A változásokhoz az is szükséges volt, hogy azok előbb a Szovjetunióban következzenek be. Így nem véletlen, hogy amikor Moszkvában lezajlottak az 1930-as évekbeli nagy törvénysértő büntetőeljárások ellenperei, a meghurcolt személyeket felmentő ítéletek Mihail Szergejevics Gorbacsov hatalomra kerülése után, hasonló fordulat következett be Kelet-Közép-Európában is.

Magyarországon ez a folyamat belső erőtartalékokkal is rendelkezett, a tartalmát tekintve azonban nem az 1944/1945 fordulójához nyúlt vissza. Előbb nem a többpárti társadalmi berendezkedést felszámoló, sztálini típusú diktatúra jogkövetkezményeit óhajtotta reparálni, hanem kezdetben az 1956 novemberétől létrejött hatalmi rendszer legitimációját vette górcső alá. A nemzetközi helyzetben és Magyarországon bekövetkező változások lehetőséget teremtettek a kádári megtorlás jogkövetkezményeinek felszámolására, az érdemi döntések 1988 nyarától érzékelhetők Vásárhelyi Miklós 1987. novemberi kezdeményezést követve.

1986-tól folyamatos igényként jelentkezett határokon belül és kívül az úgynevezett '56-os elítéltek ügyének rendezése. Grósz Károly kormányának a mentesítéssel összefüggő előterjesztés elkészítéséről 1988. augusztus 11-én született határozatával kezdetét vette

8 Zinner et al. 2005.

a megtorlás során életüket vesztettek földi maradványainak azonosítása. A történtekre hatott a – tavasztól szerveződő és hivatalosan június 6-án létrejött – Történelmi Igazságtétel Bizottsága (a továbbiakban: TIB) július 20-ai állásfoglalása a politikai perekről, illetve az igazságügyi tárca szándéka, amely szerint a bizottsággal együtt kíván működni.[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt (a továbbiakban: MSZMP) Politikai Bizottsága (a továbbiakban: PB) 1988. november 29-én határozott „a Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi események miatt halálra ítéltekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről".[10] Ezt követhette a törvénytelenül elítéltek rehabilitációjának követelése, immár nem csupán az '56 után, hanem az előbbi évtizedekben elmarasztaltak esetében is.

A semmisségi törvények elválaszthatatlanok a mindenkori politikai helyzettől. Azt követően, hogy az igazságügyi tárca vezetője, Kulcsár Kálmán hazatért az Amerikai Egyesült Államokból, sikeres tárgyalást folytatott Fejti Györggyel, az MSZMP Központi Bizottságának (a továbbiakban: KB) „illetékes" titkárával, és ekképp egyfajta előzetes jóváhagyással kezdődött meg az 1946–1960 közötti időszak igazságszolgáltatásának bűneit feltáró érdemi tevékenység előzetes szervezőmunkája.[11] Az időhatár két irányban módosult utóbb: visszanyúlt 1945-höz, a záró időpont 1963 áprilisa lett. Az idő tájt fel sem merülhetett, hogy a kutatás végső időhatára későbbi esztendő legyen. Az úgynevezett ENSZ-kegyelem utáni korszak politikai elítéltjeinek ügye ekképp maradt el, és törvényszerűen vezetett a harmadik semmisségi törvényhez a rendszerváltoztatás után.

A miniszterelnök – a hivatalos pártálláspont megszületését megelőzően – a „saját nevében" az 1989. január 8-án tartott kormányülésen az igazságügyi tárca vezetőjét felhatalmazta, hogy Kulcsár – miután egyeztetett a legfőbb ügyésszel és a Legfelsőbb Bíróság elnökével is – az országgyűlési képviselőket a törvénytelen büntetőperek felülvizsgálatára vonatkozó elképzeléseiről eredeti elgondolásainak megfelelőképp tájékoztassa.

Pozsgay Imre népfelkelésnek minősítette '56-ot a Kossuth Rádió *168 óra* című műsorában, 1989. január 28-án. Az MSZMP PB 1989. február 7-én, a KB február 20–21-én tartott ülésén tudomásul vette az előterjesztéseket. A kormány február 22-én határozott a jogász-történész tényfeltáró bizottság társelnökeiről. A múlt terhes örökségét felszámolni óhajtó mozzanatsorok visszafordíthatatlan folyamatba torkolltak. Az első négy semmisségi törvény jogi természete kellőképp feltárt.[12] Keletkezésükhöz hasznos adalékok fűzhetők, amelyek egyúttal látleletet adnak arról a korszakról.

9 Zinner 2002: 16–17.

10 Pajcsics 1993: 80.

11 Kulcsár 1994: 287.

12 Király 1994; 2005. A kiegészítést a professzor 2004-ben vetette papírra.

Az első semmisségi törvény, az 1989. évi XXXVI. törvény

Noha Kádár és köre érdemi politikai pályája 1988. május 20–22-én az országos értekezleten elhatározott személycserékkel lezárult, mégis Kádár halála utóbb elhomályosíthatta azt a tényt, hogy ugyanazon a napon, 1989. július 6-án mentette fel a vádak alól Nagy Imrét és társait a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Szilbereky Jenő vezette Elnökségi Tanácsa. Ugyanakkor ennek az ítéletnek alapvető jelentősége lett az első semmisségi törvény szempontjából. 1989. szeptember végén interjút adott Dornbach Alajos ügyvéd, a TIB jogi szakértője a *Magyar Nemzet*nek. Kijelentette:

> „[A] TIB vezetése egyet kell értsen a kormány ama álláspontjával, hogy az 1956 utáni megtorlási korszak perei közül egyedül Nagy Imre és társai ügyében történjék meg az egyedi felülbírálás, mert az ennek során hozott legfelsőbb bírósági döntés alapján egy generális törvénnyel az összes többi ügyben is megsemmisíthető az ítélet. A törvényi megsemmisítés pedig teljes egészében azonos és egyenértékű az egyéni felülvizsgálattal. Minden érintettet – már csak az időtakarékosságra való tekintettel is – arra kérünk: ebbe a megoldásba nyugodjon bele."

A TIB a kormány mögé állt, és a Földvári–Kulcsár-féle megoldást, az „ártatlanságra" hivatkozást szorgalmazta.[13] „Követelésünk az is – szögezte le Dornbach –, hogy az ítéletet hozó bíróság az érdekelt vagy hozzátartozója kérelmére igazolást adjon ki arról, hogy az elítéltetés a törvény hatály alá esik, és a rendelet az ártatlanság okából a bírói ítéletet megsemmisítette."[14]

Jogpolitikai egyetértés született a politikai erők között. A nyári per a vádlottakat bűncselekmény hiányában felmentette a korábbi vádak alól, ekképp a megtorlás során a további, huszonhatezernél is több jogerősen elítélt meghatározó hányada sem követhette el a vádiratukban sorjázott bűncselekményeket az idő tájt. Így vált e „pozitív koncepciós per" az első, 1989. október 20-án elfogadott semmisségi törvény alapjává. Azokra a személyekre azonban nem terjedt ki hatálya, akiket annak idején köztörvényes cselekmények elkövetésének vádjával maraszta ltak el.[15] Az 1989. évi XXXVI. törvénynek ezt az adott politikai helyzetből fakadó hiányosságát orvosolta a negyedik semmisségi törvény 2000-ben.

[13] A jogász tényfeltárók bizottságát Földvári József, a történészekét Zinner Tibor vezette.

[14] Zinner 2002: 84–85.

[15] Az 1963. évi 4. tvr. alapján 3480 elítélt szabadult, további 6–800 személy azonban nem nyerte vissza szabadságát. Nekik, főképp a fegyveres harcosoknak az ügyeit köztörvényes bűntettként, legtöbbször emberölésként tárgyalták 1956. december 11-e után.

„Az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról" szóló törvény indoklása nem hallgatta el, hogy az 1989. januári értékrend alapján értékelte az „októberi eseményeket" (azaz 1956-ban immár nem ellenforradalom, hanem népfelkelés, de még nem forradalom és szabadságharc volt). Ekképp: a politikai elítéléseknek „nem volt jogalapjuk". Ebből fakadt, hogy a politikai bűncselekmények és a velük bűnhalmazatban – harci cselekmények során – elkövetett emberölés, rablás, közveszélyokozás vagy személy elleni erőszak miatti elítélés semmissé nyilváníttatott. A jogalkotó ekképp fogalmazta meg a Dornbach interjújában jelzett ártatlanságot a nem megbocsátástól vezérelt gesztusértékű, hanem a közmegegyezéshez és a társadalmi megbékéléshez vezető úton szükségszerű elhatározásának kinyilvánításával.

A második semmisségi törvény, az 1990. évi XXVI. törvény

Március 31-én lépett hatályba. Megalapozását a tényfeltáró albizottságok tagjai, jogászok és történészek közös munkája tette lehetővé. Itt is hasonlóképp – miként az első esetében – a törvény erejénél fogva, ex lege vált semmissé a múltban kihirdetett jogfosztó ítélet hatálya, a jogalkotó és a törvényhozó bírói mérlegelésre ezúttal sem adott lehetőséget. A törvény preambulumát Kahler Frigyes készítette. Ő vetette papírra az igazságügyi tárcához 1990. február 2-án továbbított gondolatot: „a törvényben foglalt esetekben a bűnöket nem az állampolgárok, hanem az államhatalomnak a sztálinista rendszere követte el". Érdemben alig módosítottak rajta, nehéz is lett volna.[16]

A jogszabály indoklása szerint a bűnügyek garmadája miatt az egyedi felülvizsgálat lehetetlen, mi több, ezeket általában koncepciós jellegűnek tekinti. Ezekben az esetekben azért, mert a politikai hatalom által megrendelt bűnügyek voltak. A büntetőperek drámai végkifejletükkel együtt (egyes valóságelemek ellenére) költöttek voltak, a bűnügyek ítéletei az előre kiválasztott áldozatoknak kikényszerített vallomásain alapultak, és így tovább. Nem véletlen, hogy a korszakhatár kezdete 1945. január 1-je, míg annak vége – miután 1956. november 4. után nem csupán '56-tal összefüggő, hanem egyéb politikai jellegű büntetőügyeket is tárgyaltak a bíróságok – 1963. április 4-e lett. Mi több, az állam belső és külső biztonsága elleni, az árdrágító és közellátás elleni bűncselekmények mellett a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmény feljelentésének elmulasztása miatti elítéléseket is semmissé nyilvánította.

A még élő, választásra jogosult nemzedékekkel szemben a múltban elkövetett igazságszolgáltatási visszaélések miként a jövőbeni politikai alapállást is befolyásolta. Ezért

16 Zinner 2002: 100.

amikor Kulcsár megtartotta hattyúdalát 1990. március 14-én, egyúttal üzent az utódoknak. Tudnia kell mindenkinek, hogy „mire vezet a politikai célzatú igazságszolgáltatás, a kollektív bűnösök keresése, a politikai felelősség büntetőjoggá való konvertálása, a jogellenes jogszabályok alkotása".[17] A törvény így nem csupán mementó…

Az '56 előtti diktatúra bírósági színjátékait semmissé nyilvánította a törvényhozó, jogi, politikai és erkölcsi rehabilitációban részesítette az áldozatokat. Tény az is, hogy 1989-ben az igazságügyi tárca – mondhatni teljesen törvénytelenül – az egyes korábbi kiemelkedő büntetőperek előzetes tényfeltárását saját magára, valamint az utóbb hivatalból is érintetté váló Legfőbb Ügyészség ügyészeire és a Legfelsőbb Bíróság bíróira bízta. Káros következménye az lett, hogy egyes akár élő, akár elhunyt (netán kivégzett) elítéltek ügyét a törvényességi óvásokat vagy perújrafelvételeket követően ismét tárgyalhatták a bíróságok, felmentve őket az egykori koholt vádak alól, míg mások esetében – akiknek büntetőügyeit számos esetben, tudva tudottan, szántszándékkal elhúzták – a törvény hatálybalépésével erre már nem, „csupán" a semmisség határozatba foglalására volt lehetőség. Ennek a tisztességtelen politikai játszmának esett áldozatul Mindszenty József hercegprímás, Grősz József kalocsai érsek és számos társuk.[18]

A harmadik semmisségi törvény, 1992. évi XI. törvény

Az 1990-es választások után várható volt, hogy a korábbi politikai konszenzust – ami a politikai büntetőperekben meghurcoltak ügyében a semmisség megállapításának határidejét 1963. április 4-ében rögzítette – felülvizsgálják. A magyarországi törvénysértő perek történetében ugyanis nem korszakhatár 1963 tavasza, az ENSZ-kegyelem időszaka. Főképp azért nem, mert ezt a terminust a rendszer büntetőpolitikai gyakorlatának folyamatosságában a kényszer szülte. Ekképp aztán hamarosan újból megteltek politikai jellegű vádpontok alapján elítéltekkel a büntetés-végrehajtás objektumai az 1966-os évfordulóra. 1964-től tehát egy újabb, politikai ítélkezési folyamat vette kezdetét. Vajon 1963 a „belső reakció elleni harcban" a külpolitika igényei miatt csupán kényszerszünet volt-e, vagy az úgynevezett „konszolidáció" kezdetének tekinthető-e? Az egyik lehetséges választ a kádári hatalom adta 1970-ben, amikor újabb közkegyelmet hirdetett.[19] Kénytelen-kelletlen.

A Legfelsőbb Bíróság korabeli iratborítóján olvasható: „az 1963. április 4-e után folytatott koncepciós büntető eljárások – melyek koncepciós elemeket tartalmaztak – tisztázására

[17] Zinner 2002: 100–101.
[18] Zinner 2009.
[19] Zinner 1995.

Tanácsadó Munkabizottság felállítását javasolja az IM".[20] A Balsai István igazságügyminiszter és Solt Pál legfelsőbb bírósági elnök által felkért négy és a legfőbb ügyész javasolta ötödik személy a jogpolitikai háttér feltárása mellett – közel sem valamennyi, de így is – 6620 elítélt és 696 kényszergyógykezelésre kötelezett büntetőügyét tekintette át. A munka az igazságügyi tárcánál 1991. február 11-én, a Legfelsőbb Bíróságon március 14-én vette kezdetét.[21] A bizottság egyik tagja, Kahler Frigyes vetette utóbb papírra:

> „A jogsérelmek orvoslásának elvileg a büntető eljárásjog rendkívüli eszközei rendelkezésre álltak ugyan, de a rendkívüli jogorvoslat intézményei tehetetlenül álltak azokkal az elítélésekkel szemben, amikor az elítélés megfelelt ugyan a jogi normáknak, de az elítélés alapja amorális jogi norma volt. Ugyancsak kezelhetetlenek voltak azok az elítélések is, ahol az elítélések »hibátlan« normára hivatkozással történtek, de azokat törvénysértő módon alkalmazták."[22]

Amíg az első két semmisségi törvény esetében „nem szorosan vett tételes jogon alapuló, jogértelmezési megalapozású kritika vezetett [...] a semmisség megállapításához", addig itt más volt a helyzet.[23] A törvény már nem ex lege, hanem a bíróság különleges eljárásához és egy feltételhez kötötte a semmisség megállapítását.[24] Amennyiben az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlése XXIV. ülésszakán 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában rögzített alapjogok gyakorlása miatt marasztalták el egykor a vádlottakat, ekképp mérlegeli, s így állapíthatja meg és nyilvánítathatja ki a bíróság azt, hogy az elítéltetés semmis.[25]

A negyedik semmisségi törvény, a 2000. évi CXXX. törvény

Ez a jogszabály nem kevés politikai, jogpolitikai küzdelem árán keletkezett. Az első semmisségi törvényhez vezető politikai konszenzus elégtelen volt ahhoz, hogy valamennyi '56-ért elmarasztalt jogi, erkölcsi és politikai rehabilitációban részesüljön. Dornbach interjújában a lincselésekkel összefüggésben célzott erre: Nagy és társai újratemetése után „sok ingerült levelet kaptunk, kifogásolva, miért került a mártírok listájára példának okáért

[20] A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának Elnöki Irattára, 1991. El. I. A. 1/8.
[21] Zinner 2002: 104.
[22] Kahler 2002: 189.
[23] Király 1994: 322.
[24] Idetartozott a lázadás, izgatás, tiltott határátlépés, egyesületi joggal való visszaélés, sajtórendészeti vétség stb.
[25] 10 évvel később az 1976. évi 8. tvr. hirdette ki Magyarországon.

Tóth Ilona […] a Köztársaság tériek. Tény, a névsor azóta is vitára ad okot." Az ügyvéd leszögezte, hogy a TIB általánosságban a beszél a „forradalom mártírjairól".[26]

Az 1989. évi XXXVI. törvény szűkkeblű mivolta felett 2000-ben járt el az idő. A december 12-én elfogadott jogszabály eljárásjogi oldalról közelített a megoldáshoz, lehetőséget biztosítva arra, hogy valamennyi, bárminő '56-os szerepvállalás miatt elmarasztalt áldozat jogállami elégtételben részesüljön, a törvény erejénél fogva.[27] A honatyák tehát határoztak a megtorlást kiszolgáló anyagi jogszabályokkal összefüggő elítélések 1989-es semmissé nyilvánítása után az eljárási jogszabályokkal összefüggő elmarasztalások semmisségéről is, de mikor?![28] Ez az értékítélet ugyanis tucatnyi esztendőt váratott magára. Az új jogszabály lényege szerint nem az számít, hogy konkrétan mely törvényi tényállás miatt született meg a korábbi elmarasztalás, hanem annak van jelentősége, hogy az elítélés a felrótt cselekményt a forradalommal összefüggésben elkövetettnek tekintette-e. Azért, mert az egykori, „különleges" eljárások nem voltak pártatlanok, nem biztosítottak teret az elfogulatlan ítélkezésre, eleve reménytelenné vált azoknak a sorsa, akiknek ügyét az ilyen eljárásokat alkalmazó bíróságok tárgyalták.

Az ötödik semmisségi törvény, a 2016. évi LVI. törvény

Történelmi eseményre emlékeztet az ötödik, a 2016. évi LVI. semmisségi törvény. A Tisztelt Házban elfogadott felső szintű jogszabály 2016. június 16-ától volt hatályos, mindezzel és számával a néhai miniszterelnök és társai kivégzésére is utal. Lényege e jogszabálynak az – miként címe rögzíti –, hogy „2016. évi LVI. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló 2000. évi CXXX. törvénynek a semmisség igazolása iránti eljárás hatékonyabb működése érdekében szükséges módosításáról".[29] A törvényhozó kizárólagos jogkörrel a Kúriára ruházta a jogszabályban rögzítettek érvényre juttatását. Ennek során a Kúria 2016. október 13-án megsemmisítette az 1958-as, Nagyot és társait elmarasztaló ítéletet.

[26] Zinner 2002: 85.

[27] Kahler 2002: 196.

[28] A rögtönbíráskodás során, a gyorsított, valamint a népbírósági eljárásban ítélkező tanácsok ítéletei tartoztak ide – a forradalom és szabadságharc céljával, eszmeiségével azonosulásra tekintettel –, ha az elmarasztalás a forradalommal, illetve harci cselekménnyel összefüggésbe hozott cselekmény miatt történt.

[29] *Magyar Közlöny,* 2016. (június 8.) 80. sz. 6186.

Irodalom- és forrásjegyzék

Kahler Frigyes (2002): A harmadik semmisségi törvény. In Kahler Frigyes (s.a.r.): *A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III*. Budapest: Kairosz, 187–196.

Király Tibor (1994): A három semmisségi törvény jogi természete. *Magyar Jog*, 41(6), 321–323.

Király Tibor (2005): A három semmisségi törvény jogi természete – és a negyediké. In Király Tibor: *Szemelvények ötven év büntetőjogi és más tárgyú tanulmányaiból, ahogyan magukon viselik a korszakok bélyegét.* Budapest: ELTE ÁJK, 223–230.

Kulcsár Kálmán (1994): *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1998*. Budapest: Akadémiai.

Pajcsics József (1993): Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása, 1988–1989. *Rendészeti Szemle,* 31(10), 89–106.

Zinner Tibor (1995): A megtorlás vége – a konszolidáció kezdete? Egy bírósági statisztika margójára. *História,* 17(9–10), 23–25.

Zinner Tibor (2002): Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez. In Kahler Frigyes (s.a.r.): *A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III*. Budapest: Kairosz, 15–106.

Zinner Tibor (2009): Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? *Büntetőjogi tanulmányok X*. Budapest: Magyar Közlöny, 23–40.

Zinner Tibor et al. (2005): *Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962*. Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó.

Melléklet

A kötet szerzői

Antal Tamás tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Európai Jogtörténeti Tanszék

Auer Ádám tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Civilisztikai Tanszék; főtanácsadó, Alkotmánybíróság

Balogh Elemér egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Európai Jogtörténeti Tanszék

Balogh Judit egyetemi docens, Debreceni Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Balogh-Békesi Nóra tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék

Bándi Gyula tanszékvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék; a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó biztoshelyettes, Alapvető Jogok Biztosának Hivatala

Barna Attila egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; tanszékvezető egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Bathó Gábor adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Beke-Martos Judit irodavezető, Ruhr-Universität Bochum Juristische Fakultät Zentrum für Internationales

Béli Gábor nyugalmazott egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Wilhelm Brauneder professor emeritus, Universität Wien Juristische Fakultät Institut für Rechts- und Verfassungsgeschichte

Czine Ágnes alkotmánybíró; tanszékvezető egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntető Eljárásjogi Tanszék

Cs. Kiss Lajos kutatóprofesszor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

Deli Gergely rektor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; egyetemi tanár, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Egedy Gergely professor emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

Erdős Csaba dékánhelyettes, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék; Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; főtanácsadó, Alkotmánybíróság

Frey Dóra Universitätsoberassistentin, Andrássy Universität Budapest

Fülöp Mihály professor emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék

Gazdag Ferenc professor emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék

Gombos Katalin tanszékvezető egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Európai Köz- és Magánjogi Tanszék

Gosztonyi Gergely habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Halász Iván tanszékvezető egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; kutatóprofesszor, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Hamza Gábor professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék; egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészettudományi Kar Igazgatásrendészeti és Nemzetközi Rendészeti Tanszék; a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

Hazafi Áron doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Doktori Iskola

Hazafi Zoltán tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Emberi Erőforrás Tanszék

Heil Kristóf Mihály operatív igazgató, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár

Markus Hirte ügyvezető igazgató, Mittelalterlichen Kriminalmuseums in Rothenburg ob der Tauber; óraadó, Friedrich Schiller Universität Jena Rechstwissenschaftlichen Fakultät

Homoki-Nagy Mária tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszék

Jany János egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Nemzetközi Tanulmányok Tanszék Nemzetközi és Politikatudományi Intézet

Günter Jerouschek egyetemi tanár, Friedrich-Schiller-Universität Jena Rechstwissenschaftlichen Fakultät Lehrstuhl für Strafrecht Strafprozessrecht und Geschichte des Strafrechts

Juhász Imre, az Alkotmánybíróság elnöke; egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Eljárásjogi Tanszék

Juhász Miklós jogász, alkotmánybíró; a Gazdasági Versenyhivatal volt elnöke

Kelemen Miklós egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Képes György habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Képessy Imre adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Kevevári István adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Kis Norbert egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

Arnd Koch egyetemi tanár, Universität Augsburg Juristische Fakultät Lehrstuhl für Strafrecht, Strafprozessrecht, Risiko- und Präventionsstrafrecht sowie Juristische Zeitgeschichte

Gerald Kohl egyetemi tanár, Universität Wien Juristische Fakultät Institut für Rechts- und Verfassungsgeschichte

Koller Boglárka tanszékvezető egyetemi tanár, Jean Monnet-professzor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Európa-tanulmányok Tanszék

Koltay András kutatóprofesszor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar; egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Polgári Jogi Tanszék; a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Elnöke

Koncz Ibolya Katalin tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet Jogtörténeti Tanszék

Koósné Mohácsi Barbara adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék; tanácsadó, Alkotmánybíróság

Korsósné Delacasse Krisztina habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Kovács Péter egyetemi tanár, kutatóprofesszor, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Nemzetközi Közjogi Tanszék; a Nemzetközi Büntetőbíróság bírája

Lentner Csaba egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék; mb. tanszékvezető egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Gazdaságelméleti és Módszertani Tanszék; vezető, Széll Kálmán Állampénzügyi Kutatóműhely

Martin Löhnig intézetvezető egyetemi tanár, Universität Regensburg Fakultät für Rechtswissenschaften Institut für Ostrecht

Magyar Áron doktorandusz, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék

Máthé Gábor professor emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Megyeri-Pálffi Zoltán adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Mezey Barna egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; az MTA doktora

Nagy Péter tanszékvezető adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék

Pálvölgyi Balázs egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Papp Tekla egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Civilisztika Tanszék; az MTA doktora

Patyi András alkotmánybíró; egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék; vezető, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola

Peres Zsuzsanna egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Pétervári Máté adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszék

Petrasovszky Anna egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet Jogtörténeti Tanszék

Pókecz Kovács Attila egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi Tanszék

Salamon László alkotmánybíró; címzetes egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszék

Schanda Balázs tanszékvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszék

Karl-Heinz Schneider emeritus director, Mittelalterlichen Kriminalmuseums in Rothenburg ob der Tauber

Schweitzer Gábor egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; tudományos főmunkatárs, HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Smuk Péter dékán, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék; egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati

Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék

Sulyok Tamás Magyarország köztársasági elnöke

Srđan Šarkić egyetemi tanár, Novi Sad-i Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Szabó István, tanszékvezető egyetemi tanár, rektorhelyettes, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Szabó Marcel alkotmánybíró; tanszékvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Európajogi Tanszék

Szabó Mátyás tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Szerencsés Károly tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Kar Történelem és Társadalom Tanszék

Szigeti Magdolna egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Szuromi Szabolcs Anzelm, O. Praem tanszék- és kutatóközpont-vezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Kánonjogi Intézet; az *Academia Europaea* rendes tagja

Tamás András professor emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

Jaromír Tauchen tanszékvezető egyetemi docens, Masaryk University Faculty of Law Department of History of the State and Law

Téglási András habilitált egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; főtanácsadó, Alkotmánybíróság

Varga Norbert egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszék

Varga Réka alkotmánybíró; dékán, tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Nemzetközi Jogi Tanszék

Varga Zs. András a Kúria elnöke; egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Közigazgatási Jogi Tanszék

Zachar Péter Krisztián nemzetközi dékánhelyettes, tanszékvezető egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék

Zakariás Kinga egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Zinner Tibor történész, tiszteletbeli egyetemi tanár, óraadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék